

ISSN 2076–1554

Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

ВГО Українська академія наук

Тілея
Науковий вісник
збірник наукових праць

- *Історичні науки*
- *Філософські науки*
- *Політичні науки*

Випуск 112 (№ 9)

Київ – 2016

Збірник засновано 2004 року. Вихід з друку – щомісячно**Фахове видання**

з філософських, політичних наук затверджено наказом Міністерства освіти і науки України № 747 від 13 липня 2015 р., з історичних наук наказом МОН України № 1328 від 21 грудня 2015 р. (перереєстрація)

Свідомство про державну реєстрацію (перереєстрацію) друкованого засобу масової інформації: серія КВ № 19946 – 9746 ПР від 31 травня 2013 року

Друкується за рішенням:

Вченої ради Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол № 14 від 23 червня 2016 р.); Президії ВГО Української Академії Наук (протокол № 16-06-23 від 23 червня 2016 р.)

Збірник входить до міжнародної індексації

EBSCO Publishing, Inc. (USA); SIS (Scientific Indexing Services) (USA); EBSCO InfoBase Index (Індія); РИНЦ (Росія).

Рецензенти:

Панчук М. І., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)
Степико М. Т., д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ)
Онисьченко І. Г., д-р політ. наук, проф. (Україна, Київ)

Шеф-редактор:

Андрущенко В. П.,
 д-р філос. наук, проф., член – кор. НАН України,
 акад. НАПН України
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Головний редактор:

Вашкевич В. М.,
 д-р філос. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Співредактори:

Акопян В. Г.,
 д-р філос. наук, ст.н.с.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Кивлюк О. П., д-р філос. наук, ст.н.с.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Муляр В. І.,
 д-р філос. наук, проф. (Україна, Житомир)
Предборська І. М.,
 д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ)

Відповідальний секретар:

Халамендик В. Б.,
 д-р філос. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Редакційна рада:

Андрущенко В. П., д-р філос. наук, проф.,
 член – кор. НАН України, акад. НАПН України
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Вашкевич В. М., д-р філос. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Євтух В. Б., д-р іст. наук, проф.,
 член-кор. НАН України
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Зеленков А. І., д-р філос. наук, проф. (Білорусь, Мінськ)
Колесник В. Ф., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України
 (Україна, Київ)
Мирзаханян Р., д-р іст. наук, проф. (Армєнія, Єреван)
Михальченко М. І., д-р філос. наук, проф., член-кор. НАН України
 (Україна, Київ)
Рафальський О. О., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)
Солдатенко В. Ф., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України
 (Україна, Київ)

Редакційна колегія:**З історичних наук:**

Войцехівська І. Н., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)
Дробот І. І., д-р іст. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Журба М. А., д-р іст. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Лазько Г. Г., д-р іст. наук, проф. (Білорусь, Гомель)
Лисак В. Ф., д-р іст. наук, проф. (Україна, Маріуполь)
Михайлюк В. П., д-р іст. наук, проф. (Україна, Вінниця)
Стоян Т. А., д-р іст. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Чернега Л. М., д-р іст. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Шановал Ю. І., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)

З філософських наук:

Абасов А. С., д-р філос. наук, професор (Азербайджан, Баку)
Базалук О. О., д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ)
Бєх В. П., д-р філос. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Воронкова В. Г., д-р філос. наук, проф. (Україна, Запоріжжя)
Герасимова Е. М., д-р філос. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Гарбар Г. А., д-р філос. наук, проф. (Україна, Миколаїв)
Жадько В. О., д-р філос. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Жижко Т. А., д-р філос. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Купепал С. В., д-р філос. наук, проф. (Україна, Полтава)
Миколайчак А., д-р хабілітований, проф. (Польща, Познань)
Онїшко О. Ф., д-р техн. наук, проф. (Україна, Київ)
Свириденко Д. Б., д-р філос. наук, доц.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Тецлав С., д-р філос. наук, проф. (Польща, Бидгощ)
Уваркіна О. В., д-р філос. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Яшанов С. М., д-р пед. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

З політичних наук:

Андрусинян Б. І., д-р іст. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Бабкіна О. В., д-р політ. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Балабанов К. В., д-р політ. наук, проф. (Україна, Маріуполь)
Варзар І. М., д-р політ. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Войналович В. А., д-р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
Іванов М. С., д-р політ. наук, проф. (Україна, Миколаїв)
Кізіма С. А., д-р політ. наук, проф. (Білорусь, Мінськ)
Котигоренко В. О., д-р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
Крась І., д-р хабілітований, проф. (Польща, Ченстохов)
Лапина С. В., д-р соц. наук, проф. (Білорусь, Мінськ)
Макаренко Л. Л., д-р пед. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Остапенко М. А., д-р політ. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Римаренко С. Ю., д-р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
Савельєв В. Л., д-р іст. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Срогошу Т., д-р хабілітований, проф. (Польща, Ченстохов)

Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : «Видавництво «Гілея», 2016. – Вип. 112 (9). – 356 с.

Концепція збірника базується на багатоплановому науковому висвітленні проблем інформаційної цивілізації, що формується. Основні рубрики охоплюють галузі історичних, філософських та політичних наук. Розрахований на фахівців гуманітарних та соціально-політичних наук.

ISSN 2076-1554

Natsional'nyy pedahohichnyy universytet
imeni M. P. Drahomanova

VHO Ukrayins'ka Akademiya Nauk

Hileya
naukovyy visnyk
zbirnyk naukovykh prats'

- *Istorychni nauky*
- *Filosofs'ki nauky*
- *Politychni nauky*

Vypusk 112 (№ 9)

Kyyiv – 2016

Zbirnyk zasnovano 2004 roku. Vykhid z druku – shchomislyachno**FAKHOVE VYDANNYA**

z filosofsk'kykh, politychnykh nauk zatverdzheno nakazom Ministerstva osvity i nauky Ukrainy
№ 747 vid 13 lypnya 2015 r., z *istorychnykh nauk nakazom MON Ukrainy № 1328 vid 21 hrudnya 2015 r. (nepepeestmpaiia)*

Svidotstvo pro derzhavnu reyestratsiyu (pereyestratsiyu) drukovanoho zasobu
masovoyi informatsiyi: seriya KV № 19946 – 9746 PR vid 31 travnya 2013 roku

Drukuyet'sya za rishennyam:

Vchenoyi rady Natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova
(protokol № 14 vid 23 chervnya 2016 r.); Prezydiyi VHO Ukrainy's'koyi Akademiyi Nauk (protokol № 16-06-23 vid 23 chervnya 2016 r.)

Zbirnyk vkhodyt' do mizhnarodnoyi indeksatsiyi

EBSCO Publishing, Inc. (USA); SIS (Scientific Indexing Services) (USA); EBSCO InfoBase Index (Indyya); RYNTs (Rosiya).

Retsenzenty:

Panchuk M. I., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Stepyko M. T., d–r filoz. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Onyshchenko I. H., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)

Laz'ko H. H., d–r ist. nauk, prof. (Bilorus', Homel')
Lysak V. F., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Mariupol')
Mykhaylyuk V. P., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Vynnytsya)
Stoyan T. A., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Cherheha L. M., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Shapoval Yu. I., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)

Shef – redaktor:

Andrushchenko V. P., d–r filoz. nauk, prof., chlen–kor. NAN Ukrainy, akad. NAPN Ukrainy (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Holovnyy redaktor:

Vashkevych V. M., d–r filoz. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Spivredaktory:

Akopyan V. H., d–r filoz. nauk, st.n.s. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Kyvylyuk O. P., d–r filoz. nauk, st.n.s. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Mulyar V. I., d–r filoz. nauk, prof. (Ukrayina, Zhytomyr)
Predbors'ka I. M., d–r filoz. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)

Vidpovidal'nyy sekretar:

Khalamendyk V. B., d–r filoz. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Redaktsiyna rada:

Andrushchenko V. P., d–r filoz. nauk, prof., chlen–kor. NAN Ukrainy, akad. NAPN Ukrainy (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Vashkevych V. M., d–r filoz. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Yevtukh V. B., d–r ist. nauk, prof., chlen–kor. NAN Ukrainy (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Zelenkov A. I., d–r filoz. nauk, prof. (Bilorus', Minsk)
Kolesnyk V. F., d–r ist. nauk, prof., chlen–kor. NAN Ukrainy (Ukrayina, Kyiv)
Myrzakhanyan R., d–r ist. nauk, prof. (Armeniya, Yerevan)
Mykhal'chenko M. I., d–r filoz. nauk, prof., chlen–kor. NAN Ukrainy (Ukrayina, Kyiv)
Rafal's'kyy O. O., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Soldatenko V. F., d–r ist. nauk, prof., chlen–kor. NAN Ukrainy (Ukrayina, Kyiv)

Redaktsiyna kolehiya:**Z istorychnykh nauk:**

Voytsekhivs'ka I. N., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Drobot I. I., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Zhurba M. A., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Z filosofsk'kykh nauk:

Abasov A. S., d–r filoz. nauk, profesor (Azerbaydzhan, Baku)
Bazaluk O. O., d–r filoz. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Bekh V. P., d–r filoz. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Voronkova V. H., d–r filoz. nauk, prof. (Ukrayina, Zaporizhzhya)
Harbar H. A., d–r filoz. nauk, prof. (Ukrayina, Mykolayiv)
Herasyimova E. M., d–r filoz. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Zhad'ko V. O., d–r filoz. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Zhyzhko T. A., d–r filoz. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Kutsepal S. V., d–r filoz. nauk, prof. (Ukrayina, Poltava)
Mykolaychak A., d–r khabilitovanyy, prof. (Pol'shcha, Poznan')
Onipko O. F., d–r tekhn. nauk, profesor (Ukrayina, Kyiv)
Svyrydenko D. B., d–r filoz. nauk, dots. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Tetslav S., d–r filoz. nauk, prof. (Pol'shcha, Bydzhoshch)
Uvarkina O. V., d–r filoz. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Yashanov S. M., d–r ped. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Z politychnykh nauk:

Andrusyshyn B. I., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Babkina O. V., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Balabanov K. V., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Mariupol')
Varzar I. M., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Voynalovych V. A., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Ivanov M. S., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Mykolayiv)
Kizima S. A., d–r polit. nauk, prof. (Bilorus', Minsk)
Kotyhorenko V. O., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Kras' I., d–r khabilitovanyy, prof. (Pol'shcha, Chenstokhov)
Lapyna S. V., d–r sots. nauk, prof. (Bilorus', Minsk)
Makarenko L. L., d–r ped. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Ostapenko M. A., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Rymarenko S. Yu., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Savyel'yev V. L., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Srohoshu T., d–r khabilitovanyy, prof. (Pol'shcha, Chenstokhov)

Hileya: naukovy visnyk. Zbirnyk naukovykh prats' / Hol. red. V. M. Vashkevych. – K. : «Vydavnytstvo «Hileya», 2016. – Vyp. 112 (9). – 356 s.

Kontseptsiya zbirnyka bazuyet'sya na bahatoplanovomu naukovomu vysvitleni problem informatsiynoyi tsyvilizatsiyi, shcho formuyet'sya. Osnovni rubryky okhopyuyut' haluzi istorychnykh, filosofsk'kykh ta politychnykh nauk. Rozrakhovanyy na fakhivtsiv humanitarnykh ta sotsial'no–politychnykh nauk.

ПРЕДСТАВНИЦТВА

збірника «Гілея: науковий вісник» в Україні

ВІННИЦЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Вінницький національний технічний університет)
керівник **Денисюк С. Г.**, доктор політичних наук, професор
e-mail: sg_denisyyk@mail.ru.

ДНІПРОПЕТРОВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара)
керівник **Вершина В. А.**, кандидат філософських наук, доцент
e-mail: mailto:vivi.dp@mail.ru

ДОНЕЦЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Донецький національний університет)
керівник **Андрієнко О. В.**, доктор філософських наук, доцент
e-mail: elena_andrienko8@mail.ru

ЗАПОРІЗЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Запорізький національний технічний університет)
керівник **Ємельяненко С. О.**, кандидат філософських наук, доцент
e-mail: gileya_zaporizhzhya@ukr.net

ІВАНО–ФРАНКІВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано–Франківськ)
керівник **Дичковська Г. О.**, кандидат філософських наук, доцент
e-mail: go_osmomysl@ukr.net

ЛУГАНСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, м. Вінниця)
керівник **Михайлюк В. П.**, доктор історичних наук, професор
e-mail: vital_mih@ukr.net

ЛЬВІВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Національний університет «Львівська політехніка»)
керівник **Карівець І. В.**, кандидат філософських наук, доцент
e-mail: sacre@ukr.net

МАРИУПОЛЬСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Маріупольський державний університет)
керівник **Булик М.**, кандидат політичних наук, доцент
e-mail: vorlok@ukr.net

МИКОЛАЇВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського)
керівник **Макарчук С. С.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: rvgreabis@farlep.mk.ua
координатор **Шкуренко К. О.**, кандидат політичних наук, доцент
e-mail: sh_kamila@mail.ru

ОДЕСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Одеський національний університет імені І.І. Мечникова)
керівник **Барвінська П. І.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: barwinskaja@ua.fm

ПОДІЛЬСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Подільський державний аграрно–технічний університет, м. Кам'янець–Подільський)
керівник **Колосюк І. А.**, кандидат філософських наук, доцент
e-mail: ikolosyuk@ukr.net

ПОЛТАВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Полтавський факультет Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого)
керівник **Куцєпал С. В.**, доктор філософських наук, професор
e-mail: svkutsepal@rambler.ru

СУМСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Сумський державний університет)
керівник **Дегтярьов С. І.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: starsergo@bigmir.net

ТЕРНОПІЛЬСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка)
керівник **Кліш А. Б.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: Klish_Andriy@ukr.net

УЖГОРОДСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Ужгородський національний університет)
керівник **Мелеганич Г. І.**, кандидат політичних наук, доцент
e-mail: melgi@ukr.net

УМАНСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини)
керівник **Кривошея І. І.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: igor kryvosheia@gmail.com

ХАРКІВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»)
керівник **Владленова І. В.**, доктор філософських наук, професор
e-mail: vladlenova@email.ua

ХМЕЛЬНИЦЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Хмельницький національний університет)
керівник **Гоцуляк В. М.**, кандидат політичних наук, доцент
e-mail: gotsylak@ukr.net

ЧЕРКАСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького)
керівник **Васильчук Є. О.**, кандидат політичних наук, доцент
e-mail: vasilchuk84@bk.ru

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Чернігівський державний інститут економіки і управління)
керівник **Тополь О. В.**, доктор філософських наук, доцент
e-mail: topololga@ukr.net
координатор **Горобець С. М.**, молодший науковий співробітник
e-mail: olen-g@yandex.ru

ПРЕДСТАВНИЦТВО

збірника «Гілея: науковий вісник» в Азербайджані

(Національної Академії Наук Азербайджану, м. Баку)
керівник **Махмудов М. А.**, доктор філософії
e-mail: matlabm@yandex.com
координатор **Рагимлі Р.**, науковий співробітник
e-mail: rus_rahimli@yahoo.com

ПРЕДСТАВНИЦТВА

збірника «Гілея: науковий вісник» в Білорусі

(Академія управління при Президентові Республіки Білорусь, м. Мінськ)
керівник **Алейникова С. М.**, кандидат соціологічних наук, доцент
e-mail: alejnsvetlana@yandex.ru
(Брестський державний університет імені О. С. Пушкіна, м. Брест)
керівник **Шостак Г. В.**, кандидат педагогічних наук
e-mail: shostak1964@brest.by
(Гомельський державний університет імені Франциска Скорини, м. Гомель)
керівник **Мезга М. М.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: nmezga@gsu.by

ПРЕДСТАВНИЦТВА

збірника «Гілея: науковий вісник» в Польщі

(Університет імені Адама Міцкевича в Познані)
керівник **Димчик Р.**, доктор, викладач,
e-mail: dymczyk@wp.pl
(Інститут історії Академії імені Яна Дługоша в Ченстохові)
керівник **Моравець Н.**, доктор, викладач
e-mail: mornor@wp.pl

Запрошуємо Вас відвідати наш сайт: www.gileya.org

E-mail: gileya.org.ua@gmail.com

Див. також: Сайт Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: www.nbuv.gov.ua/portal

Розділ: Наукова періодика України: журнали та збірники наукових праць

PREDSTAVNYTSTVA

zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Ukraini

VINNYTS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Vinnyts'kyy natsional'nyy tekhnichnyy universytet)
kerivnyk **Denysyuk S. H.**, doktor politychnykh nauk, profesor
e-mail: sg_denisiyk@mail.ru

DNIPROPETROVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Dnipropetrovs'kyy natsional'nyy universytet imeni Olesya Honchara)
kerivnyk **Vershynya V. A.**, kandydat filsofs'kykh nauk, dotsent
e-mail: mailto:vivi.dp@mail.ru

DONETS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Donets'kyy natsional'nyy universytet)
kerivnyk **Andriyenko O. V.**, doktor filsofs'kykh nauk, dotsent
e-mail: elena_andrienko8@mail.ru

ZAPORIZ'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Zaporiz'kyy natsional'nyy tekhnichnyy universytet)
kerivnyk **Yemel'yanenko Ye. O.**, kandydat filsofs'kykh nauk, dotsent
e-mail: gileya_zaporizhzhya@ukr.net

IVANO-FRANKIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Prykarpat-s'kyy natsional'nyy universytet imeni Vasylya Stefanyka,
m. Ivano-Frankivs'k)
kerivnyk **Dychkovs'ka H. O.**, kandydat filsofs'kykh nauk, dotsent
e-mail: go_osmomysl@ukr.net

LUHANS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Skhidnoukrayins'kyy natsional'nyy universytet
imeni Volodymyra Dalya, m. Vinnytsya)
kerivnyk **Mykhaylyuk V. P.**, doktor istorichnykh nauk, profesor
e-mail: vital_mih@ukr.net

L'VIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Natsional'nyy universytet «L'vivs'ka politehnika»)
kerivnyk **Karivets' I. V.**, kandydat filsofs'kykh nauk, dotsent
e-mail: sacre@ukr.net

MARIUPOL'S'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Mariupol's'kyy derzhavnyy universytet)
kerivnyk **Bulyk M.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e-mail: vorlok@ukr.net

MYKOLAYIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Mykolayivs'kyy natsional'nyy universytet
imeni V. O. Sukhomlyns'koho)
kerivnyk **Makarchuk S. S.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent
e-mail: rvgreabis@farlep.mk.ua
koordinatorka **Shkurenko K. O.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e-mail: sh_kamila@mail.ru

ODES'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Odes'kyy natsional'nyy universytet imeni I. I. Mechnykova)
kerivnyk **Barvins'ka P. I.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent
e-mail: barvinskaja@ua.fm

PODIL'S'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Podil's'kyy derzhavnyy ahrarno-tekhnichnyy universytet,
m. Kam'yanets'-Podil's'kyy)
kerivnyk **Kolosyuk I. A.**, kandydat filsofs'kykh nauk, dotsent
e-mail: ikolosyuk@ukr.net

POLTAVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Poltavs'kyy fakul'tet Natsional'noyi yurydychnoyi akademiyi Ukrainy
imeni Yaroslava Mudroho)
kerivnyk **Kutsepal S. V.**, doktor filsofs'kykh nauk, profesor
e-mail: svkutsepal@rambler.ru

SUMS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Sums'kyy derzhavnyy universytet)
kerivnyk **Dehtyar'ov S. I.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent
e-mail: starsergo@bigmir.net

TERNOPIL'S'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Ternopil's'kyy natsional'nyy pedahohichnyy universytet
imeni Volodymyra Hnatyuka)
kerivnyk **Klish A. B.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent
e-mail: Klish_Andriy@ukr.net

UZHGORODS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Uzhhorods'kyy natsional'nyy universytet)
kerivnyk **Melehanych H. I.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e-mail: melgi@ukr.net

UMANS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Umans'kyy derzhavnyy pedahohichnyy universytet
imeni Pavla Tychyny)
kerivnyk **Kryvosheya I. I.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent
e-mail: igorkryvosheia@gmail.com

KHARKIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Natsional'nyy tekhnichnyy universytet «Kharkivs'kyy
politeknichnyy instytut»)
kerivnyk **Vladlenova I. V.**, doktor filsofs'kykh nauk, profesor
e-mail: vladlenova@email.ua

KHMELYNYS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Khmel'nyts'kyy natsional'nyy universytet)
kerivnyk **Hotsulyak V. M.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e-mail: gotsylak@ukr.net

CHEKAS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Cherkas'kyy natsional'nyy universytet
imeni Bohdana Khmel'nyts'koho)
kerivnyk **Vasyl'chuk Ye. O.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e-mail: vasilchuk84@bk.ru

CHERNIHIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Chernihivs'kyy derzhavnyy instytut ekonomiky i upravlinnya)
kerivnyk **Topol' O. V.**, doktor filsofs'kykh nauk, dotsent
e-mail: topololga@ukr.net
koordinatorka **Horobets' S. M.**, molodshyy naukovyy spivrobitnyk
e-mail: olen-g@yandex.ru

PREDSTAVNYTSTVO

zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Azerbaydzhani

(Natsional'noyi Akademiyi Nauk Azerbaydzhanu, m. Baku)
kerivnyk **Makhmudov M. A.**, doktor filosofiyi
e-mail: matlabm@yandex.com
koordinatorka **Rahymly R.**, naukovyy spivrobitnyk
e-mail: rus_rahimli@yahoo.com

PREDSTAVNYTSTVA

zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Bilorusi

(Akademiya upravlinnya pry Prezydentovi Respubliki Bilorus',
m. Minsk)
kerivnyk **Aleynykova S. M.**, kandydat sotsiolohichnykh nauk, dotsent
e-mail: alejnsvetlana@yandex.ru
(Brest-s'kyy derzhavnyy universytet imeni O. S. Pushkina, m. Brest)
kerivnyk **Shostak H. V.**, kandydat pedahohichnykh nauk
e-mail: shostak1964@brest.by
(Homel's'kyy derzhavnyy universytet
imeni Frantsys'ka Skoryny, m. Homel')
kerivnyk **Mezha M. M.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent
e-mail: nmezga@gsu.by

PREDSTAVNYTSTVA

zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Pol'shchi

(Universytet imeni Adama Mitskevycha v Poznani)
kerivnyk **Dymchuk R.**, doktor, vykladach,
e-mail: dymczyk@wp.pl
(Instytut istoriyi Akademiyi imeni Yana Dluhosha v Chenstokhovi)
kerivnyk **Moravets N.**, doktor, vykladach
e-mail: mornor@wp.pl

Zaproshuyemo Vas vidvidaty nash sayt: www.gileya.org

E-mail: gileya.org.ua@gmail.com

**Dyv. takozh: Sayt Natsional'noyi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernads'koho:
www.nbu.gov.ua/portal**

Rozdil: Naukova periodyka Ukrainy: zhurnaly ta zbirnyky naukovykh prats'

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 27;929.

Водько В. И.,
магістр історії (Україна, Александрия),
vladislavvodko@mail.ru

Письмо Прокла Константинопольского к Домну Антиохийскому как исторический источник

Предпринята попытка исследовать эпистолярный текст эпохи поздней античности: письмо Прокла, патриарха Константинопольского (434–447), к Домну, патриарху Антиохийскому, как исторический источник. В работе использованы историко-генетический и сравнительный методы, а также метод просопографического анализа. Выявлен исторический контекст написания письма, проанализированы особенности отображения в нем характера отношений между центром и восточной окраиной империи в изучаемый период, исследован характер личных отношений между главами крупнейших церковных регионов, обозначена роль социально-политического, экономического и культурного факторов в спорах между ними. Особое внимание уделено анализу случая с Афанасием, епископом Перры, которому посвящена большая часть изучаемого письма.

Ключевые слова: Прокл, патриарх Константинопольский, Домн, патриарх Антиохийский, Афанасий епископ Перрский, Кирилл Александрийский, христианство, Восточная Римская империя, Вселенские соборы.

(стаття друкується мовою оригіналу)

В пятом столетии нашей эры в острых богословских спорах продолжалось формирование христианского канона. К этому времени в основном уже сложилась организационная структура христианской церкви, представленная на Востоке Константинопольским, Александрийским и Антиохийским патриархатами. На более низком уровне церковной иерархии, однако, существовал ряд проблем, связанных с вопросами о границах административно-территориальных единиц и их субординации. Процесс становления церковной иерархии, активно протекавший в рассматриваемый период, получил свое логическое завершение значительно позже. Однако уже в V в. епископы обладали значительной властью не только в религиозной, но также в политической и экономической сферах. Нередкими были случаи, когда они выполняли представительские функции, отстаивая интересы своего региона перед императором [7].

Важнейшим фактором, влиявшим на формирования церковного канона, было противостояние Александрийской и Антиохийской богословских школ. Источники, отображающие означенное явление, – это преимущественно эпистолярные тексты. Они представляют собой малозначущий комплекс документов по истории поздней античности. Данный тип текстов – и в этом, на наш взгляд, его большая ценность, – лучше других отображает характер контактов между видными представителями позднеримской эпохи. Переписка позволяет выявить особенности мировоззрения интеллектуалов, политических и религиозных деятелей Восточной Римской империи, а также обозначить некоторые важные реалии рассматриваемого периода. Объектом рассмотрения в данной работе является переписка между константинопольским патриархом

Проклом (434–447) и антиохийским патриархом Домном (444–450).

Как было отмечено выше, борьба между Александрийской и Антиохийской богословскими школами во многом определяла внутрицерковную обстановку. Это, однако, касалось не только церкви, но и вопросов государственной политики.

В период, предшествующий патриаршеству одного из ключевых фигур спора об Афанасии – Прокла, эта борьба вылилась в конфликт вокруг фигуры константинопольского патриарха Нестория, представителя Антиохийской школы, который был осужден на Третьем вселенском соборе 431 г. и сослан в Оазис недалеко от г. Фивы [13, с. 298]. Данная конфронтация усугубляла нестабильность в государстве, что вызывало беспокойство императорской власти. Для предотвращения дальнейшего развития конфликта император Феодосий II желал видеть на патриаршей кафедре фигуру, не имеющую прямого отношения ни к одной из противостоящих школ. После непродолжительного патриаршества престарелого Максимиана, избранного с учетом данного критерия, при поддержке императора на столичную кафедру был назначен Прокл [13, с. 303].

Этот священнослужитель прожил большую часть своей жизни в Константинополе и был хорошо знаком с политикой центральной власти. Прокл также отличался умением находить компромиссы в сложных церковных ситуациях. Именно ему принадлежит заслуга мирного возвращения «в лоно церкви» религиозного движения иоаннитов, появившегося в результате отделения от официальной церкви тех, кто счел невозможным оставаться там после осуждения и изгнания Иоанна Златоуста в 404 г. [13, с. 304].

Корреспондент Прокла, патриарх антиохийский Домн, гораздо менее значительная и, по-видимому, весьма заурядная фигура. Домн занял патриаршью кафедру Антиохии в 443 г. после смерти видного представителя восточного богословия Иоанна Антиохийского. Как известно из церковных источников, он не сумел вести успешную политику в условиях конфронтации богословских школ, в результате чего был смещен с должности на соборе в 450 г. [13, с. 304].

Следует отметить, что часть эпистолярного наследия Прокла была объектом рассмотрения в трудах историков позитивистской методологии: А. Тьери [14], Ф. Бауэра (Baue Franz) [3], и В. В. Болотова [4]. Последний, в частности, справедливо оценил деятельность некоторых персоналий, фигурирующих в интересующем нас тексте. Среди современных исследований наследия Прокла отметим работу Николаса Констаса (Constas Nicholas) [5], которая посвящена вкладу этого церковного деятеля в христианскую мариологию. Исследуемый нами текст, однако, в этом труде не рассматривается.

Письмо Прокла к Домну было написано, как нам представляется, в 443 или 444 г. Основанием для такой

датировки являются следующие соображения. Как явствует из самого заголовка текста: «Проклос Домνῷ ἐπισκοπῶ τῆς Αντιοχειας» [6], письмо не могло быть написано ранее получения Домном антиохийской кафедры, что случилось в 443 г.

Вместе с тем, существует ещё одно письмо к Домну, посвященное той же проблематике связанной с Афанасием Перрским. Его авторство принадлежит выдающемуся представителю Александрийской школы богословия – Кириллу Александрийскому [10, с. 122], который умер в 444 г. Следовательно, письмо не могло быть написано позже указанного года.

Нужно также обозначить определенные сложности с локализацией г. Перры (Περρῆ), в котором занимал епископскую кафедру упомянутый выше Афанасий. Заметим, что Проклу неизвестно расположение города. Это можно заключить из его рассуждения, посвященного вариантам решения проблемы в зависимости от географического положения города: «и если город, в котором совершилось это происшествие, отстоит далеко от великого города Антиохии...» [6, р. 881]. Кирилл в своем письме к Домну также обнаруживает незнание места расположения Перры «и если далеко от Антиохии этот город..., поручить кому-либо исследование своими грамотами, чтобы подвергшиеся обвинению, будучи вызваны, могли защищаться» [10, с. 123]. Локализация города весьма важна для целей данной работы, т.к. необходимо установить, к какой из существовавших тогда церковных сфер влияния он относился. Византийский географ Иерокл [15] в трактате «Синекдем» (Συνέκδημος), написанном около 535 г., дает полный перечень современных ему византийских городов. Город Перра, по Иероклу, находился в Евфратской епархии [15, р. 41], которая располагалась в районе среднего течения Евфрата, – той части, которая ближе всего подходит к Средиземному морю. Это север современной Сирии. Локализовать город Перру помогает и указание в ряде источников на подчинение Афанасия и Савиниана, епископов города Перры, Иерапольскому митрополиту [9, с. 135]. Согласно Иероклу, в этом же регионе находится Иераполь, который в историографии принято называть Иераполь Сирийский. В комментарии к изданию более поздних *Notitia Episcopatum*, Густави Партхей (*Gustavi Perthey*) указывает на то, что с 885 г. город Перру стали называть Сантон (Σαντων) [15, р. 86]. Привязать Перру (Сантон) к какому-либо современному географическому объекту не удалось.

Обратим внимание на то, что границы Евфратской епархии совпадали с границами римской провинции Евфратисия, расположенной в верховьях одноименной реки на её западном берегу. Данная провинция входила в диоцез Восток, в котором главным политическим и религиозным центром была Антиохия. Епископ этого города имел право вмешиваться в дела других епархий указанного диоцеза [11, с. 2].

Итак, около 443 г. Афанасий, сего на необоснованное, с его точки зрения, изгнание с занимаемой кафедры и предшествующие этому притеснения со стороны начальства, а также конфликт с клириками управляемой им церкви, обратился к Проклу Константинопольскому и Кириллу Александрийскому с просьбой о помощи. Патриархи на основании прошения низложенного перрского епископа, в свою очередь, направили послания

к антиохийскому епископу Домну, в ведении которого, как мы отмечали выше, находился проблемный округ.

Письмо Кирилла предшествовало тексту Прокла, о чем свидетельствует упоминание о нем в послании константинопольского патриарха. Текст александрийского богослова отличается большей лаконичностью, характер аргументации схож, однако заметно, что Кирилл был менее осведомлен в ситуации, чем Прокл. Его письмо носит более формальный характер. Интересно, что и Кирилл, и Прокл одной из главных проблем спора выделяют неповиновение клириков начальству. Можно допустить, что причиной данного неповиновения были, помимо прочего, некие личные качества Афанасия. Свидетельство о нелюбви жителей Перры к Афанасию содержится также в актах Халкидонского собора [2, с. 121]. Тем не менее, как Кирилл, так и Прокл в своих посланиях пытаются его оправдать. В ряде моментов их аргументация очень схожа. В частности, оба отстаивают тезис о необходимости подчинения клириков епископу. Хотя защищаемый ими Афанасий, обратившись к ним, тоже нарушил церковную субординацию, направив жалобы вместо патриарха Антиохийского, в юрисдикции которого формально находился к Александрийскому и Константинопольскому первоиерархам. В данном случае ярко проявляется двойственность и противоречивость позиции Прокла и Кирилла, складывается впечатление, что они вообще не допускают возможности правоты недовольных клириков перрской церкви. «Нам нужно оказывать участие к братьям, когда кто-либо из сослужителей уверяет, что терпит нечто, и притом от собственных клириков, которые должны преклонять главу пред ним, как пред отцом, и повиноваться, согласно воле Божией и предписаниям церковных канонов. Как не считать этой дерзости постыднейшею?» [10, с. 112] – восклицает Кирилл. Прокл же для того, чтобы проиллюстрировать эту мысль, использует образ Авесслома, сына царя Давида, восставшего против власти отца [6, р. 884]. Как известно библейский персонаж Авессалом, закончивший свою жизнь трагически, был символом непослушания. В его гибели, как автор книги Царств, так и современники Прокла видели «перст Божий».

Как было указано выше, Кирилл и Прокл вмешиваются в дела не подчиняющегося им церковного диоцеза. Поэтому они вынуждены объяснить это вмешательство. Им удается это сделать, апеллируя к свидетельству Афанасия о его конфликте с начальствующим Иерапольским митрополитом Иоанном. Данный конфликт делал невозможным справедливое разрешение ситуации только на местном уровне. Подчеркивая эту мысль, Кирилл пишет, что «нужно устранить от суда над ним тех, кого он подозревает».

После смерти Кирилла этот суд по делу Афанасия произошел на специально созданном соборе в Антиохии, ход которого будет рассмотрен ниже. Но здесь обратим внимание на то, что к последнему совету Кирилла не прислушались, что стало причиной отсутствия на соборе Афанасия.

Упомянутый выше конфликт епископа Афанасия с клиром г. Перры произошел, вероятно, на политической и экономической почве. Нам также кажется возможным влияние личного фактора, о чем будет сказано ниже. Прокл в связи с этим констатирует: «Он (Афанасий – В. В.) говорит, что некоторые из подчиненных ему клириков

были столько самовластны... что устранили его от священства и составили определение об его низложении; они хотят выгнать церковных экономов, или заведующих церковным имуществом, и поставить (других) сами» [6, р. 881]. Этот аспект конфликта, очевидно, был весьма важен для Афанасия, раз он решил особо упомянуть об этом перед патриархами.

Прокл указывает, что основным мотивом Афанасия была жалость к собственным клирикам, которые подобными поступками губят свою душу. Афанасий у Прокла «коплакивал трагедию одновременно неверных и тех, кто в недостаточной мере слушал (наставления)» [6, р. 884]. К необходимости заботы о вверенной пастве Прокл также апеллирует, обращаясь к Домну. В начале письма Константинопольский патриарх вспоминает известную новозаветную аналогию церкви как тела Христова, сделанную апостолом Павлом: «Вы есть тело Христово и член из членов» (1 Кор. 12.27); в другом месте он цитирует продолжение аналогии тем же апостолом, подчеркивая необходимость вмешиваться в подобные ситуации: «Если страдает часть тела, страдает и все тело» (1 Кор. 12.27). Таким образом, Прокл призывает Домна повлиять на ситуацию, кроме того, ещё раз обосновывает собственное вмешательство в дела далекой от его юрисдикции церкви.

Можно предположить, что одной из причин такой ясной позиции Константинопольского патриарха по защите Афанасия мог быть похожий случай из биографии самого Прокла, когда он был назначен на кафедру в город Кизик, но местные жители его не приняли [13, с. 305]. Личность Прокла в данном случае, в отличие от ситуации с Афанасием, для местных жителей была не важна. Они хотели поставить своего местного, а не присланного из столицы епископа [13, с. 305].

Отношение к адресату у Кирилла и Прокла явно разнятся. Для того, чтобы убедить своего «сослужителя» Домна, Кириллу кажется достаточным написать о необходимости борьбы за послушание, что занимает два предложения текста. Остальное пространство текста наполнено столь же лаконичным описанием сути проблемы. Текст Кирилла носит скорее ультимативный характер. Кирилл настаивает на необходимости разобраться в ситуации. Прокл же не жалеет риторических приемов, он убеждает Домна, что тот, устроив необходимое разбирательство, сделает очень важный христианский поступок, что он должен «быть готовым изгнать злой обычай, причиняющий вред общине священников и оскоряющий (делающий бессильными) истинно знающих» [6, р. 882].

Интересно употребление довольно резкого причастия от глагола *εκτέμνω*, который имеет и в том числе и такие значения: «срубать, вырубать, оскорять, кастрировать», что призвано усилить тезис. Кроме того, Прокл сглаживает естественно возникающее подозрение в политической подоплеке жалобы: «Да не подумает твое благочестие, что упомянутый боголюбивейший епископ обратился к нам для оскорбления престола великого города Антиохии» [6, р. 884]; при этом он подчеркивает, что Афанасий обратился: «не для обвинения, но для того, чтобы испросить себе честного посредничества» [6, р. 884]. Заканчивая письмо, Прокл говорит о своей вере в то, что из уважения к писавшим, Домн всячески поможет «подателю этих грамот» – Афанасию.

Домн под влиянием столь крупных церковных авторитетов того времени начал процесс церковных

разбирательств. В Антихию были вызваны епископы Евфратийской епархии для подробного разбирательства. Однако значительная часть вызванных епископов прибыть не смогли. Ими были написаны грамоты, в которых давался свой взгляд на проблему. Данные тексты до нас не дошли. Мы знаем об их существовании только из актов Антиохийского собора [9, с. 132], который был призван разрешить сложившуюся ситуацию. Приглашенный на него Афанасий не прибыл туда по причине того, что от участия в нём не были отстранены его противники, в первую очередь Иоанн, митрополит Иерапольский. Заметим, что в актах Антиохийского собора нет упоминания о причинах того, почему Афанасий отказался явиться на собор, об этом мы узнаем только из документов позднейшего разбирательства на Халкидонском соборе [12, с. 136]. Все собравшиеся в Антиохии епископы, мнение которых записано, указали на то, что причиной осуждения Афанасия является неявка на суд. Участники антиохийского собора сочли, что Афанасий «сделал это по причине нечистой совести» [9, с. 130].

Другие пункты обвинения по разным причинам не были доказаны, однако интересны для анализа проблемы. Главным из них был факт неявки перрского епископа на суд митрополита Панолвия, который был назначен задолго до антиохийского собора и должен был разрешить ситуацию без привлечения такого количества компетентных, с точки зрения церковного права, лиц. Панолвий занимал Иерапольскую кафедру до враждебного к Афанасию Иоанна и был, по мнению собравшихся на собор епископов, благосклонно настроен по отношению к Афанасию. Участники собора заключили из этого, что совесть Афанасия была нечиста. Настоящая причина отказа от суда Панолвия нам остается неясной. В подтверждение информации об отказах Афанасия участвовать в антиохийском соборе, его участникам были предоставлены три отказные грамоты, подписанные Афанасием [9, с. 128]. Таким образом, он трижды отказался явиться на суд. Причиной отсутствия упоминания конфликта с Иоанном как причины того, что Афанасий не прибыл на собор, была заметная предвзятость некоторых ключевых участников собора.

Вполне возможно, что многим, если не большинству участников Антиохийского собора были неизвестны детали дела Афанасия и они подошли к нему несколько формально, о чем свидетельствует чрезмерная, с нашей точки зрения, однородность их заключений. Нельзя не заметить контраст между благосклонным отношением к Афанасию со стороны Кирилла и особенно Прокла и отрицательными откликами некоторых участников Антиохийского собора. Данный факт позволяет сделать следующее наблюдение. В контексте обозначенного выше противостояния между Александрией и Антиохией конфликт по поводу Афанасия был выгоден первой, поскольку обнаруживал внутренние противоречия, (а значит, некую слабость) сирийской столицы. Как было показано выше, Афанасий попытался использовать эту ситуацию в личных целях. Вероятно, в том числе и по этой причине собор был настроен несколько предвзято по отношению к Афанасию. Но если антиохийский собор сумел на некоторое время лишить его перрской кафедры, то в дальнейшем при содействии александрийского патриарха Диоскора (444–451) ему вернули утраченное епископство.

После своего низложения Афанасий «удалился из города и жил в самосатской деревне у себя в собственном поместье, а потом переселился в город Самосат» [9, с. 128]. Поскольку он владел поместьем, можно сделать предположение о его принадлежности к имущему социальному слою. Возможность приобретения поместья благодаря занимаемой должности нам кажется маловероятной. Заметим, что материальное положение епархий было очень разным. Как известно, важнейшими источниками доходов церкви в тот период, кроме пожертвований верующих, были прибыли от церковных земель и эргастериев [8, с. 20]. Однако, учитывая географическую отдаленность Перры от Самосата, мы можем заключить, что это поместье не могло быть получено им благодаря занимаемой должности, так как находилось довольно далеко от той местности его церковной юрисдикции. Кроме того, существовала практика передачи части пожертвований провинциальными церквями в церковно-административный центр, что усиливало различия в материальном плане между главными и периферийными епархиями не в пользу последних. Тем не менее, должность епископа периферийной епархии на местном уровне всё равно была важной в экономическом плане. Источники позволяют предположить наличие экономической подоплеки конфликта. В письме Прокла к Домну упоминается о том, что среди прочих несчастий Афанасий жаловался на церковных экономов Перры [6, р. 884]. В тогдашней церковной практике должность эконома действительно была предусмотрена для решения задач управления экономической деятельностью церкви, однако епископ также имел право выполнять эти функции [7]. Отсутствие четкого разграничений функций епископа и эконома в хозяйственной жизни общины давала почву для возникновения конфликтов между ними.

Кроме наличия упоминания о противостоянии Афанасием с экономами Перры в письме Прокла [6, р. 884], сохранилось свидетельство, высказанное на Антиохийском соборе неким епископом Феодором. Этот епископ, выполнявший там председательские функции, опрашивая свидетелей по делу Афанасия, задавал вопрос каждому из них: «Что ты знаешь касательно дела о серебряных колоннах (τοῖς στυλοῖς τοῖς ἀρῆσιμαῖς) если ты был в то время действительно вместе с почтеннейшим епископом Афанасием?» [1, р. 739].

Некто Филипп, иподьякон перрской Церкви, подал собору прошение по делу Афанасия. Как выяснилось в ходе разбирательства, текст прошения был известен и прибывшему на собор пресвитеру Фронтону, бывшему эконому города Перры. Данный документ до нас не дошел, и о его содержании мы можем говорить только на основании отзывов участников собора по поводу его содержания. Далее по вопросу о колоннах были спрошены епископы, некогда служившие с Афанасием в г. Перра: Феофил и Марк. К сожалению, далее в тексте актов Антиохийского собора, где должны были содержаться ответы означенных лиц, существует лакуна, которая, вероятнее всего была искусственно сделана из-за нежелания предавать огласке данную информацию. Заканчивается этот довольно невнятный по причине лакун пассаж с вопросами о серебряных колоннах фразой председательствующего епископа Феодора: «ужели то, что сказано, недостаточно наполнило соблазном слух всех?». Таким образом, подробности ситуации с

колонами нам остались неизвестны. Однако сведения актов дают некоторые основания полагать, что Афанасий был причастен к этому совершенно неизвестному нам по другим источникам делу. В ходе дальнейшего разбирательства на халкидонском соборе, о котором пойдет речь ниже, вопрос о серебряных колоннах не поднимался, однако, было упомянуто о неких возможных преступлениях, которые в ходе соборного разбирательства не были ни подтверждены, ни опровергнуты подлежали дальнейшему отдельному церковному разбирательству после собора [12, с. 136], материалы которого до нас не дошли.

Итак, на Антиохийском соборе Афанасий был низложен, но спустя какое-то время обратился к преемнику Кирилла – Александрийскому епископу Диоскору, который помог ему вернуть кафедру. Это было следующим, на этот раз ещё менее обоснованным, чем в аналогичном случае с Кириллом Александрийским, вмешательством в дела далекой от юрисдикции епископа, занимающего главную кафедру Египта, епархии. После, на Четвертом (Халкидонском) вселенском соборе, Диоскор был обвинен в евтихианстве, что позволило епископу Савиниану, назначенному на перрскую кафедру вместо Афанасия, стать истцом против своего конкурента. Интересен характер его апелляции, выявляющий некоторые дополнительные причины и особенности конфликта.

В первую очередь Савиниан указывает: «...весь город, обливаясь горькими слезами и рыдая, с прискорбием разлучался со мною и сетовал о насильственном моем низвержении» [12, с. 136]. Здесь видим довольно конкретное подтверждение плохих отношений Афанасия с широкими слоями верующих, упоминание о которых имело место уже в письме Прокла к Домну. Далее Савиниан констатирует: «Диоскор Александрийский по самовластию и жестокости изгнал меня из церкви перрской, порученной мне, согласно канонам, святейшим епископом и митрополитом нашим Стефаном» [2, с. 121]. В рамках тогдашних традиций управления Диоскор действительно не имел права так поступать. Перра была очень далеко от вверенного ему региона. В тоже время Домн Антиохийский не назначил преемника Афанасию, а сделал это, как и положено, местный епископ.

Во времена Халкидонского собора в 451 г. епископом Антиохии был Максим, которому и поручено было провести расследование об Афанасии в течение восьми месяцев. Предусматривалось, что если он будет ясно уличен «во всем, что возведено на него уголовным и гражданским порядком и внесено в документы... то пусть он не только будет лишен этого епископства, но и подвергнется общественным законам» [12, с. 137]. Если же нет, то Афанасий должен был продолжать занимать кафедру и в дальнейшем. Таким образом, конфликт приблизился к развязке. К сожалению, результаты данного расследования до нас не дошли, однако на основании сохранившегося материала можно сделать ряд заключений.

Итак, Прокл либо не хотел замечать, либо действительно не видел политической и экономической подоплеки конфликта, что вообще нередко проявлялось в его деятельности. Он предпочитал замазать конфликт во имя спокойствия в церкви, о котором сильно заботился правивший тогда император Феодосий Второй.

Представители Александрийской кафедры, в условиях борьбы с антиохийцами были гораздо более заинтересованы в данном конфликте. Методы, которыми Прокл был намерен достичь своей цели, не столь авторитарно, как Кирилл, а в особенности Диоскор. Он пытался убедить оппонента, а не просто навязать ему свое решение.

Реальное значение в судьбе Афанасия письма Прокла и Кирилла приобрели спустя много лет на Халкидонском соборе, когда они использовались для исследования процесса конфликта и принятия окончательного решения по данному делу. Тогда случай с Афанасием разбирался в контексте осуждения александрийского патриарха Диоскора, ранее вернувшего означенному Перрскому епископу кафедру. Складывается впечатление, что участники этого собора стремились дать делу логическое завершение, для чего они попытались использовать в рассмотрении значительное количество источников, среди которых оказалось и письмо Прокла.

Сам Афанасий видится нам довольно неоднозначной фигурой, решившейся на столь сложное предприятие, не имея при этом хорошей репутации, ни среди начальствующих кругов, ни среди подчиненных. Это что во многом предопределило значительные трудности в достижении им своей цели.

Анализ комплекса преимущественно актового материала по проблеме Афанасия Перского позволил установить низкий уровень осведомленности наиболее влиятельных паприархов того периода Прокла и Кирилла в религиозных реалиях диоцеза Восток, поэтому их эпистолярные тексты отображают скорее их представления о ситуации в регионе, а также характер взаимоотношений между крупнейшими церквями империи.

Вместе с тем, изученная документация отчетливо показывает, что представители периферийного духовенства, не игравшие роли в богословских спорах антиохийских и александрийских богословов, вполне могли использовать конфронтацию между школами в своих корыстных целях.

Представляется, что определяющую роль в судьбе перрского епископа Афанасия сыграли радикально изменившиеся обстоятельства противостояния школ. Действительно, в 50 – годы V в. в противовес получившей на третьем вселенском соборе 431 г. тактическую победу александрийской школе ведущее место заняли антиохийцы. Такое положение сложилось в результате осуждения на четвертом вселенском соборе 451 г. александрийского патриарха Диоскора. Именно от этого в первую очередь зависела судьба мелкого епископа Евфратийской епархии дицеза Восток.

Ситуация с Афанасием также показательна для анализа характера системы управления в христианской церкви. Для неё, несмотря на явное усиление прослойки епископов, по-прежнему остаются важными отношения с клиром. Пример Афанасия свидетельствует о довольно большой степени церковной автономии отдельно взятой епархии, что диктовало для епископа необходимость в значительной степени опираться на собственные силы.

Жалоба Афанасия Константинопольскому и Александрийскому первоиерархам в обход церковной субординации христианской церкви диоцеза Восток, очевидно, оказалась неприемлемой для представителей Антиохийской церкви, что и определило предвзятое к нему отношение в среде духовенства данного дицеза.

Список использованных источников

1. Antiochenum concilium // Sacrosanta consilia – Studio Philip Labbei et Gabr. Cossartii, MDCLXXI. – Т.4. – P.727–750.
2. Боголюбезнейшим и святым отцам архиепископам: Льву, Анатолию, Максиму и всему прочему святому собору прошение и мольба от епископа Савиниана // Деяния вселенских соборов [пер. с др. гр. Казанской Духовной Академии]. – Казань: Центральная типография, 1908. – Т.4. – С.121–122.
3. Bauer F. X. Proklos von Konstantinopel; ein Beitrag zur Kirchen- und Dogmengeschichte des 5. Jahrhunderts / F. X. Bauer. – Munich.: J. J. Lentnerschen Buchhandlung, 1919 – 124 p. – 112, p. 104.
4. Болотов В. В. Лекции по истории древней церкви. – Режим доступа: http://azbyka.ru/otechnik/Vasilij_Bolotov/lektcii-po-istorii-drevnej-tserkvi/28_3_1
5. Constan Nicholas. Proclus of Constantinople and the Cult of the Virgin in Late Antiquity Homilies 1–5, Texts and Translation / Constan N. – Cambridge: BRILL, 2003. – 250 p.
6. Επιστολή Π Αντιγραφοῦ συνοδικοῦ γραμματοῦ Προκλὸς Δομῶ ἐπισκοπὸς τῆς Αντιοχειας // Magna Patrologiae cursus completus, seriae Graeca. – Excudebatur et venit apud J.–P. Migne, editorem, in via dicta seu Petit – montrouge, nunc vero intra moenia Parisina. 1864. – Т.65. – P.881–884.
7. Мейендорф И. Единство империи и разделения христиан / Иоанн Мейендорф. – Режим доступа: http://azbyka.ru/otechnik/Ioann_Mejendorf/edinstvo-imperii-i-razdelenija-hristian/2_1
8. Левченко М. В. Церковные имущества V–VI вв. в Восточной Римской империи / М. В. Левченко // Византийский Временник. – 1949. – Т.2 (27). – С.11–60.
9. Собор Антиохийский // Деяния Вселенских соборов [пер. с др. гр. Казанской Духовной Академии]. – Казань: Центральная типография, 1908. – Т.4. – С.124–135.
10. Список соборной грамоты Кирилла // Акты вселенских соборов [пер. с др. гр. Казанской Духовной Академии]. – Казань: Центральная типография, 1908. – Т.4. – С.122–123.
11. Правила святого вселенского собора, Константинопольского. – Режим доступа: <http://krotov.info/acts/canons/0381cano.html>
12. Рассуждение Халкидонского собора по делу Савиниана и Афанасия // Деяния вселенских соборов [пер. с др. гр. Казанской Духовной Академии]. – Казань: Центральная типография, 1908. – Т.4. – С.135–137.
13. Сократ Схоластик Церковная история / Сократ Схоластик; [пер и ком. Кривушина И. В.]. – М.: Роспэн, 1996. – 367 с.
14. Тьери А. Несторий и Евтихий / Амадей Тьерри [пер. с фр. Поспехова Д.]. – Киев: Типография Г. Т. Корчак–Новицкого, 1880. – 242 с.
15. Hieroclis Synecdemus / Hieroclis; München. Editor: G. Parthey, 1893. – 210 p. Хочется выразить благодарность студенту 4–го курса исторического факультета ОНУ им И. И. Мечникова Олегу Яцуку за то, что он обратил наше внимание на этот источник.

References

1. Antiochenum concilium // Sacrosanta consilia – studio Philip Labbei et Gabr. Cossartii, MDCLXXI. – Т.4. – P.727–750.
2. Bogolyubeznejshim i svyatyam otcam arxiepiskopam: Lvu, Anatoliyu, Maksimu i vsemu prochemu svyatomu soboru proshenie i molenie ot episkopa Saviniana // Deyaniya vselenskix soborov [per. s dr. gr. Kazanskoj Duxovnoj Akademii]. – Kazan: Centralnaya tipografiya, 1908. – Т.4. – С.121–122.
3. Bauer F. X. Proklos von konstantinopel; ein beitrag zur kirchen- und dogmengeschichte des 5. Jahrhunderts / F. X. Bauer. – Munich.: J. J. Lentnerschen buchhandlung, 1919 – 124 p. – 112, p. 104.
4. Bolotov V. V. Llekci po istorii drevnej cerkvi. – Rezhim dostupa: http://azbyka.ru/otechnik/vasilij_bolotov/lektcii-po-istorii-drevnej-tserkvi/28_3_1
5. Constan Nicholas. Proclus of Constantinople and the cult of the virgin in late antiquity homilies 1–5, texts and translation / Constan N. – Cambridge: Brill, 2003. – 250 p.
6. Επιστολή Π Αντιγραφοῦ συνοδικοῦ γραμματοῦ Προκλὸς Δομῶ ἐπισκοπὸς τῆς Αντιοχειας // Magna Patrologiae cursus completus, seriae Graeca. – Excudebatur et venit apud J.–P. Migne, editorem, in via dicta seu Petit – montrouge, nunc vero intra moenia Parisina. 1864. – Т.65. – P.881–884.
7. Mejenendorf I. Edinstvo imperii i razdeleniya christian / Ioann Mejenendorf. – Rezhim dostupa: http://azbyka.ru/otechnik/ioann_mejenendorf/edinstvo-imperii-i-razdelenija-hristian/2_1
8. Levchenko M. V. Cerkovnye imushhestva V–VI vv. v Vostochnoj Rimskoj imperii / M. V. Levchenko // Vizantijskij Vremennik. – 1949. – Т.2 (27). – С.11–60.

9. Sobor antioxijskij // Deyaniya vselenskix soborov [per. s dr. gr. Kazanskoj Duxovnoj Akademii]. – Kazan: Centralnaya tipografiya, 1908. – T.4. – S.124–135.

10. Spisok sobornoj gramoty Kirilla // Akty vselenskix soborov [per. s dr. gr. Kazanskoj Duxovnoj Akademii]. – Kazan: Centralnaya tipografiya, 1908. – T.4. – S.122–123.

11. Pravila svyatogo vselenskogo sobora, Konstantinopolskogo. – Rezhim dostupa: <http://krotov.info/acts/canons/0381cano.html>

12. Razsuzhdenie xalkidonskogo sobora po delu Saviniana i Afanasiya // Deyaniya vselenskix soborov [per. s dr. gr. Kazanskoj Duxovnoj Akademii]. – Kazan: Centralnaya tipografiya, 1908. – T.4. – S.135–137.

13. Sokrat Sxolastik Cerkovnaya istoriya / Sokrat Sxolastik; [per i kom. Krivushina I. V.]. – M.: Rospen, 1996. – 367 s.

14. Teri A. Nestorij i Evtixij / Amadej Tteri [per. s fr. Pospexova D.]. – Kiev: Tipografiya G. T. Korchak–Novickogo, 1880. – 242 s.

15. Hieroclis Synecdemus / Hieroclis; Munchen. Editor: G. Parthey, 1893. – 210 p.

Vodko V. I., master of history (Ukraine, Alexandria),
vladislavvodko@mail.ru

The Letter of Proclus of Constantinople to Domnus II of Antioch as a historical source

In this article was made an attempt to examine the epistolary text of Late Antiquity: the letter of Proclus of Constantinople (434–447) to Domnus II of Antioch as a historical source. In this research were used such historical methods as genetic method and prosopographic analysis. The historical context of the letter was revealed. Also, we analyzed the features of displaying the nature of relations between the center and the eastern part of the empire at that time in this letter. In addition, we explored the nature of personal relationships between heads of major regions of church, the role of socio-political, economic and cultural factors in the disputes between them. The special attention was devoted to the analysis of the case with Athanasius, who was the Bishop of Perra, because a large part of the letter was dedicated to him.

Keywords: Proclus of Constantinople, Domn the II of Antioch, Athanasius of Perra, Kirill of Alexandria, Christianity, Eastern Roman Empire, Ecumenical councils.

Водько В. І., магістр історії (Україна, Олександрія),
vladislavvodko@mail.ru

Лист Прокла Константинопольського до Домна Антиохійського як історичне джерело

Зроблена спроба дослідити епістолярний текст епохи пізньої античності: лист Прокла, патріарха Константинопольського (434–447), до Домна, патріарха Антиохійського, як історичне джерело. У роботі використані історико-генетичний метод, а також метод просопографічного аналізу. Виявлено історичний контекст написання листа, проаналізовано особливості відображення в ньому характеру відносин між центром і східною околицею імперії в досліджуваній період, розглянуто характер особистих відносин між главами найбільших церковних регіонів імперії, роль соціально-політичного, економічного і культурного чинника в суперечках між ними. Особливу увагу приділено аналізу випадку з Афанасієм, єпископом міста Перри, якому присвячена більша частина досліджуваного листа.

Ключові слова: Прокл, патріарх Константинопольський, Домн, патріарх Антиохійський, Афанасій єпископ Перри, Кірил Александрійський, християнство, Східна Римська Імперія, Вселенські собори.

* * *

УДК 271.2(477.7)«17–18»

Кагамлик С. Р.,
кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), kaagam@i.ua

ДОБРОЧИННА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ПРАВОСЛАВНИХ АРХІЄРЕЇВ РАНЬНОМОДЕРНОГО ЧАСУ

Автор на основі узагальнення актуалізованих джерел та нововиявлених архівних документів робить спробу створити загальну картину доброчинної діяльності українських православних архієреїв ранньомодерного часу. Відзначено, що цьому питанню на сьогоденній день не присвячено окремої праці, хоча окремі його аспекти присутні в дослідженнях біографічного характеру і єпархіальних описах. Зроблено висновок, що доброчинна діяльність православних ієрархів, які служили на теренах як українських, так і російських єпархій, виявлялася в пожертвах на будівництво та устаткування храмів, піклування матеріальним і правовим становищем окремих обителів, постачанні книгами бібліотек монастирів та навчальних закладів тощо. Пріоритетними

напрямами доброчинності українських преосвящених були грошові надання і підтримка інтересів їх Альма-Матері – Київської Академії (у тому числі її окремих вихованців), та найавторитетнішої української обителі – Києво-Печерської лаври, де пройшла чернечу школу третина українських архієреїв.

Ключові слова: доброчинна діяльність, українські православні архієреї, Київська Академія, Києво-Печерська лавра, ранньомодерний час.

Необхідність поєднання істинної віри з милосердними справами була одним із ключових принципів українських православних ієрархів ранньомодерного часу, закладених в теорію й практику їх діяльності. Зокрема, на цьому наголошував Петро Могила в «Требнику», причому виходив не лише з православної традиції, а й із потреби вивести Православну Церкву з глибокої кризи та занепаду, зокрема й із матеріальної скрути.

Доброчинній діяльності українських православних ієрархів ранньомодерного часу на сьогоденній день не присвячено окремої праці, хоча окремі її аспекти присутні в дослідженнях біографічного характеру та єпархіальних описах. Зважаючи на те, що досліджуване питання має велике виховне значення для сучасної світської та церковної еліти, автор ставить за мету на основі узагальнення актуалізованих джерел та нововиявлених архівних документів створити загальну картину доброчинної діяльності українських православних архієреїв зазначеної доби. Виявлений нами матеріал дозволив, крім традиційних грошових надань «на помин душі» та «на жебраків», визначити такі цілеспрямовані напрями доброчинності, як будівництво й устаткування храмів, пожертви на окремі обителі, передусім на Києво-Печерську лавру, різнобічна підтримка Київської Академії й інших навчальних закладів.

Будівництво й устаткування храмів

Уже для першого митрополита відновленої Київської митрополії Іова Борецького була характерна благочинна діяльність, за що кияни називали його «вторым Іоанном Милостивым» [18, с. 703]. Відомо, зокрема, що своїм тестаментом він заповів Києво-Межигірському монастиреві двір на Подолі, придбаний ним 1616 р. у міщанина Андрія Черкашенина. Ймовірно, саме в ньому працювали друкарі Спиридон Соболев і Тимофій Александрович [18, с. 703].

Петро Могила своїм коштом відновив храм Спасу на Берестові, для розписів якого запросив європейських художників, а також Трьохсвятительську і Михайлівську церкви Видубицького монастиря. Свої пожертви на відбудову Києво-Софійського собору і Десятинної церкви митрополит описав у власноручних записках [4, с. 181–183].

Єпископ Переяславський і Бориспільський Захарія Корнілович улаштував на власні кошти в Переяславській гарнізонній фортеці церкву св. Архистратига Михаїла і монастир при ній. Водночас єпископ Захарія зберіг за собою настоятельство в Києво-Михайлівському Золотоверхому монастирі й жив переважно у приписному до нього Данилівському скітку під Києвом, де збудував дві церкви – імені преподобного Онуфрія і св. Захарії.

Значне храмове будівництво, докладаючи власні кошти, здійснював і Київський митрополит Рафаїл Заборовський. За свідченням його першого біографа, ігумена Якова Воронковського, преосвящений «Свято-Софійській монастирь киевскія кафедры кругом каменною стеною оградил и против каменных архієрейских палат каменную браму выстроил и украсил, и того монастыря в кафедральной св. Софії церкви іконостас резным и

живописним майстерством з сребропозлащеними, коих на позлащєніє 1733 года дал собственных своих денег 125 чирвоных, царскими вратами состроил. Також на Шулявщине церковь во имя св. равноапостольного князя Владимира своим коштом сооружил» [1, с. 280].

Єпископ Белгородський і Обоянський Іоасаф Горленко влаштував новий іконостас в домовій архієрейській церкві та відлив дзвін для Троїцької соборної дзвіниці, на якому зберігся напис: «... от Рождества Христова 1752 г. вылит сей колокол иждивением Преосвященнейшаго Иоасафа Горленко епископа Белоградского и Обоянского к кафедральной Троицкой церкви...» [17, с. 153–154].

Варто зазначити, що ставши архієреями, українські церковні діячі не забували обителі, де почалася їхня церковна служба. Так, у Миколаївській церкві Києво–Пустинно–Миколаївського монастиря, будівництво якої велося протягом 1690–1694 рр. на кошти гетьмана Івана Мазепи, зберігалися церковні атрибути, на яких було зазначено ім'я жертводавця – Київського митрополита Іоасафа Кроковського, який раніше був настоятелем обителі. Архієпископ Чернігівський і Новгород–Сіверський Іродіон Журавковський, який звільнився на обітницю в Києво–Межигірський монастир, де почалася його духовна служба, перед смертю (± 18 вересня 1735 р.) заповів на обитель половину своїх коштів [11, ст. 540].

Чимало прикладів храмового будівництва на власні кошти подавали й ієрархи–українці на службі в Росії. Відомо, що архієпископ Московський і Калужський Амвросій Зертис–Каменський, який мав адміністративні й господарчі здібності, за власні кошти відновлював Успенський і Благовіщенський і Архангельський собори Кремля, опікувався Московським виховним будинком [2, с. 141–142]. Митрополит Тобольський і всього Сибіру Філофей Лещинський на власні кошти розбудовував Тюменський монастир, про що вказував у своєму духовному заповіті: «Что было, все в строение монастырю Тюменскому положилось» [10, ст. 291]. Єпископ Ростовський і Ярославський Афанасій Вольховський на власні кошти збудував церкву в Ростовському Троїцькому монастирі [7, с. 125].

Пожертви на Києво–Печерську лавру

З усіх українських обителей найбільшу кількість пожертв від різних жертводавців традиційно отримувала Києво–Печерська лавра. Об'єктивно цьому сприяло й те, що близько третини всіх ієрархів–українців, які у XVIII ст. очолювали українські і російські єпархії, пройшли лаврську чернечу школу. Саме вони значилися найпершими благодійниками Києво–Печерської лаври, даруючи їй свої кошти, книги, церковну атрибутику. Крім цього, авторитетні постриженці Печерського монастиря надавали йому різні послуги, підтримуючи його особливий статус.

Зокрема, митрополит Рязанський і Муромський Стефан Яворський, підтримуючи тісні зв'язки з Києво–Печерською лаврою, надавав їй пожертви, сприяв успішній діяльності Печерської друкарні. Завдяки протекції Яворського Лавра змогла розширити свої володіння: 1702 р. до неї був приписаний Зміївський Миколаївський, а наступного року – Синянський Покровський монастирі. Впливові вихідці з лаврського чернецтва, члени Синоду Платон Малиновський і Сильвестр Кулябка були протекторами Лаври в обстоюванні її монополії на друкарство та незалежності печерського друку. Так,

Сильвестр Кулябка, який обіймав Санкт–Петербургську архієрейську кафедру й був одним із найвпливовіших членів Синоду, турбувався про свою рідну обитель – Києво–Печерську лавру: надсилав їй кошти, а 1759 р. відправив у подарунок цінну панаягію [23]. В лютому 1757 р. він анонімно попереджав адміністрацію Лаври про спроби деяких церковних діячів скористатися вимушеним скороченням Печерської друкарні видань іноземними мовами для заведення власних друкарень [24, арк. 3]. Завдяки клопотанню Платона Малиновського перед імператрицею Єлизаветою лаврському уповноваженому Софронію Тернавіоту вдалося успішно відстояти монополію Лаври на друкарню в Києві у тривалій суперечці з Київським митрополитом Тимофієм Щербацьким. Перед смертю Платон Малиновський заповів Лаврі сто червінців, які були використані на виготовлення срібних шат на ікони [22].

Єпископ Арсеній Берло, вкладаючи всі свої особисті кошти у створений ним Переяславський колегіум, не забував і Києво–Печерську лавру, з керівництвом якої так тісно співпрацював у влаштуванні навчального закладу. 1741 р. він пожертвував Лаврі тисячу червінців на позолоту Лаврської дзвіниці, а також срібло–позолочені паникадила. В свою чергу, Лавра вшанувала пам'ять свого благодійника портретом, який тривалий час находився в монастирській бібліотеці [5, с. 55].

Постійні контакти підтримував із Києво–Печерською лаврою та церковними діячами з печерської братії митрополит Тобольський і всього Сибіру Павло Кюноскевич. Коли в кінці 1760 р. до нього звернувся Печерський архімандрит Лука Білоусович із проханням допомоги у придбанні покрівель для Успенського собору, корпусів трапези й друкарні, митрополит разом з єпископом Нижньгородським і Алатирським Феофаном Чарнуцьким виділив велику суму коштів (6 тис. крб.) на купівлю покрівельного заліза. У цьому зв'язку Печерський архімандрит Лука Білоусович в листі до керівника Печерської друкарні від 31 грудня 1760 р. свідчив: «означенные преосвященные благонадежны несумненно: могут Лавре святой и от себя укладом услужить» [19, с. 50].

Свідчення численних пожертв від жертводавців Печерського монастиря реєструє віднайдений нами опис ризниці Успенського собору за 1751 р. У ньому значаться пожертви від Стефана Яворського – срібло–позолочене начиння, ризи і фініфтева панаягія; дві митри – від архієпископа Псковського Варлаама Лінницького; плащаниця від Чернігівського єпископа Зосими Прокоповича; ризи і стихарі від Київського митрополита Іоасафа Кроковського, Переяславського єпископа Арсенія Берла і архієпископа Архангелогородського і Холмогорського Германа Копцевича [21, арк. 1–31]. Окремим блоком значився уклад єпископа Смоленського і Дорогобузького Варлаама Косовського: оздоблена перлами митра, дві золоті панаягії, два осіяльники, два рипіди, три патериці та ін. [21, арк. 4–4зв].

Інформація про щедрі пожертви на користь Лаври від її іменитих постриженців знайшла своє зображення в духовних заповідях архієреїв. Зокрема, Герман Копцевич, який помер в сані архієпископа в Холмогорах, у складеному перед смертю заповіті зазначав: «двести до обители свято–печерской, идеже я и братія моя воспитаны» [11, ст. 899–900]. Митрополит Смоленський та Дорогобузький

Варлаам Косовський дав такі детальні вказівки щодо розподілу особистого майна: першим у списку пожертв значився Києво–Печерський монастир, якому митрополит заповів шитий золотом оксамитовий саκος, «платков три посошних» і переважну більшість особистої бібліотеки [9]. Єпископ Переяславський і Бориспільський Арсеній Берло в листі до Тимофія Щербацького від 13 лютого 1744 р. вказував: «якіє мои денги шесть сот рублев в обители святой имеются ... кроме тех двух тысячей рублев и чтирох сот данних от мене на колокол, по любве своей отческой тіе шестьсот рублев на трое в помяновеніе души моеї роздать: двести в Обитель Святую на расход, двести в роздел братіи на молитви, а двести убогим в милостину» [25, арк. 29].

Підтримка Київської Академії й інших навчальних закладів

Окрім Київських митрополитів, які задавали провід щодо правної та матеріальної підтримки Київської Академії, нею опікувалася більшість її вихованців, насамперед тих, які досягли архієрейського сану. Так, наслідком зусиль Стефана Яворського в обстоюванні інтересів Київської Академії перед царським урядом стала жалувана грамота, видана 1703 р. обителі на підтвердження прав на земельні володіння, згідно з представленими на них універсалами гетьмана Івана Мазепи [6, с. 586]. Високо оцінюючи сприяння Стефана Яворського, її керівництво висловлювало велику вдячність місцєблюстителю, як «благонадежному, непостыдному споручнику и ходагаю доброхотнїйшему» [6, с. 585].

У питаннях матеріального забезпечення та ремонту обителі керівництво Київської Академії часто зверталося до своїх іменитих вихованців. Так, на прохання Київського митрополита Сильвестра Косова у 1650 р. відгукнулися три ієрархи: нововисвячений єпископ Перемишльський і Самборський Антоній Винницький дав обіцянку жертвувати на потреби навчального закладу по 100 польських злотих щорічно [12, с. 196–199], єпископ Оршанський, Мстиславський і Могильовський Йосиф Кононович–Горбацький – по 500 злотих і єпископ Холмський і Белзький Діонісій Балабан – по 200 злотих [12, с. 200–204]. Пізніше, у 1669 р. Київський митрополит Йосиф Нелюбович–Тукальський також передав на користь Академії містечко Стайки з перевозом [12, с. 232–237].

Є свідчення, що починаючи з листопада 1702 р. вихованці Академії, зокрема й ті, що досягли архієрейського сану, вносили пожертви на придбання для академічного храму – «доброхотных дателей духовнаго и мирскаго чина» – переважну більшість (94) становили українці. З них четверо, які вже досягли архієрейського сану: Стефан Яворський, Дмитрій Туптало, Сильвестр Крайський і Антоній Одинович, а також майбутні ієрархи – ієромонахи Іродіон Жураковський, Рафаїл Краснопольський, Феоділакт Лопатинський, Василь Ванатович. Як свідчили записи в Книзі пожертв за 1759 р., архієреї Арсеній Могилянський, Іларіон Григорович і Тимофій Щербацький надали кошти на будівництво

академічної бурси – 2238, 1000 і 50 крб. відповідно [6, с. 624–627].

Окремі високопоставлені вихованці Академії робили також різні послуги своїй Alma mater, зокрема підбирали для неї викладачів. Зокрема, Московський архієпископ Амвросій Зертис–Каменський знайшов для Академії викладача французької мови, причому взяв на себе витрати на його проїзд до Києва й оплату половини річного жалування [2, с. 476–478]. Опікуючись проблемами вихованців Академії, єпископ Іларіон Григорович 1758 р. прислав безпосередньо на їх потреби 1000 крб. [2, с. 215].

Варто зауважити, що завдяки архієреям–могилянцям постійно поповнювалася книгами академічна бібліотека. Крім київських преосвящених, у значній кількості книги надходили й від інших українських ієрархів. Так, згідно з укладеним 15 жовтня 1768 р. реєстром книг, які надійшли в бібліотеку Академії від різних жертводавців, значилися твори Феофана Прокоповича, Гавриїла Буржинського та Зертис–Каменського [2, с. 386–390]. За довідкою, складеною в 1772–1776 рр., у бібліотеці Академії значилися книги з бібліотеки єпископа Крутицького Іларіона Григоровича – 595 томів, єпископа Севського Кирила Флоринського – 72; єпископа Крутицького Самуїла Миславського – 24 томи [3, с. 125].

Архієреї українських єпархій виділяли значні особисті кошти для підтримки започаткованих або реорганізованих ними єпархіальних навчальних закладів. Так, Арсеній Берло, повідомляючи духовенство єпархії про початок діяльності відкритого ним Переяславського колегіуму, зазначав: «...з Божією допомогою при кафедре нашей Переяславской устроили училища. И уже в них собравшіеся ученики славено–латинского обучения обучаются, котрим искусних учителей учредили и содержим в кафедре нашей, особливое же им з дому нашего Архирейского определили мы препитаніе» [5, с. 47–48]. Якщо Арсеній Берло матеріально підтримував головним чином викладацький склад колегіуму, то інший переяславський преосвящениий Іоанн Козлович (1753–1757) виявляв турботу й про незаможних учнів. За його розпорядженнями з монастирських і власних коштів було збудовано бурсу для бідних учнів – два кам'яних флігелі, у яких розміщувалися від 30 до 40 бурсаків. Доповідаючи Синоду про смерть єпископа, Переяславська духовна консисторія повідомляла, що після покійного не залишилося ніякого майна, оскільки він «все свои доходы при жизни употребил на устройство Переяславской семинарии, а пред кончиною своею и все оставшіеся еще у него деньги и вещи роздал сам» [14, с. 46]. Єпископ Гервасій Лінцевський (1757–1769) відправляв найкращих учнів Переяславського колегіуму на навчання у вищих класах в Київську Академію та Чернігівський колегіум, за потреби підтримуючи їх матеріально [13, с. 77]. За єпископа Іова Базилевича (1771–1776) протягом кожної третини року викладачі колегіуму отримували додаткову платню з архієрейської казни. З архієрейських коштів фінансувалися й витрати на учнів колегіуму [13, с. 63, 78].

Не відставали у благочинній діяльності на користь колегіумів і чернігівські ієрархи. Так, засновник Чернігівського колегіуму Іоанн Максимович забезпечив його матеріальне утримання й збудував 1705 р. нове кам'яне приміщення, а також улаштував монастирське книгосховище, збагативши його особистими книгами

та рукописами. Єпископ Чернігівський і Новгород–Сіверський Іларіон Рогалевський, звітуючи 1738 р. Синоду, вказував, що «имеются построены при доме моем архиерейском в коллегииуме Черниговском два жилых дома, в которых оне [малозабезпечені учні – Авт.] перед сим жительствовавали и ныне жительствоуют» [20, с. 85]. Завдяки зусиллям Іларіона Рогалевського викладачі Чернігівського колегіуму отримували удвічі більше, ніж інші ченці кафедрального Борисоглібського монастиря, до штату якого вони належали [20, с. 87].

Усвідомлюючи велике значення книги в навчальному процесі, архієреї дарували підопічним навчальним закладам свої приватні книгозбірні. Крім Іоанна Максимовича та Єпифанія Тихорського, які передали свої власні бібліотеки на користь Чернігівського та Харківського колегіумів, багато таких прикладів відомо з діяльності архієреїв–українців, які служили на теренах російських єпархій. Так, єпископ Тобольський і всього Сибіру Антоній Нарожницький поклав початок бібліотеці Тобольської семінарії [7, с. 385]. Єпископ Лука Конашевич подарував Казанській семінарії свою бібліотеку, яку збирав упродовж багатьох років [7, с. 271]. Опікувався книгозбірнею семінарії і Веніамін Пуцек–Григорович, який неодноразово поповнював її книгами з власної бібліотеки, а перед смертю подарував половину своєї бібліотеки [7, с. 448; 16, с. 644–645].

Найпоказовішим прикладом книжкових пожертв на користь навчальних закладів може бути діяльність митрополита Рязанського і Муромського Стефана Яворського, який дбав про зведення нових навчальних закладів передусім на своїх рідних українських землях. У заснованому ним Ніжинському Благовіщенському монастирі Стефан Яворський мав намір створити школу на зразок західноєвропейських колегій і з метою забезпечення її необхідною літературою вирішив передати обителі свій найцінніший спадок – колекцію книг. На жаль, омріяна ним школа так і не була створена, а через кілька років після смерті місцезблостителя патріаршого престолу Синод позбавив Ніжинський Благовіщенський монастир книг і коштів, відведених йому заповітом Стефана Яворського. Все ж книги визначного діяча стали цінним надбанням для інших просвітницьких закладів: переважну більшість книг із бібліотеки архієрея отримав у 1731 р. Харківський колегіум [8, с. 38–60].

Існувала також практика підтримувати своїми коштами окремих вихованців навчальних закладів. Ще із часів митрополита Петра Могили склалася традиція направляти за кордон для поповнення знань і підготовки до викладацької роботи найкращих вихованців Академії коштом її ректорів чи покровителів – митрополитів. Так, Сильвестр Косов навчався коштом Петра Могили, Симона Тодорського в останні роки його навчання в Німеччині матеріально підтримував Київський митрополит Рафаїл Заборовський. Не маючи власних сімей, архієреї допомагали своїм родичам здобути освіту в Київській Академії чи європейських навчальних закладах. Так, Варлаам Ясинський і Стефан Яворський допомагали своїм небогам – Інокентію Поповському і Сильвестру Шумлянському; Гавриїл Бужинський опікувався долею небожа Кир'яка Кіндратовича. Загальновідомі факти допомоги Феофана Прокоповича молодому Михайлу Ломоносову, коли того хотіли виключити з Московської слов'яно–греко–латинської академії.

Отже, необхідність благочинних справ була одним із провідних принципів українських православних ієрархів ранньомодерного часу, закладених в теорію й практику їх діяльності згідно з християнською традицією. Вона виявлялася в жертвах архієреїв, які служили на теренах як українських, так і російських єпархій, на будівництво та устаткування храмів, піклування матеріальним і правовим становищем окремих обителів, постачанні книгами бібліотек монастирів та навчальних закладів тощо. Пріоритетними напрямками доброчинності українських преосвящених були грошові надання і підтримка інтересів їх Альма–Матері – Київської Академії (у тому числі її окремих вихованців), та найавторитетнішої української обителі – Києво–Печерської лаври, де пройшла чернеча школа третина українських архієреїв.

Список використаних джерел

1. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. – Т.1, Ч.2. – К., 1904. – 508 с.
2. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. – Т. III. – К., 1906.
3. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. – Т. IV. – К., 1907. – 393 с.
4. Архив Юго–Западной России. – Ч.1. – Т. VII. – К., 1887. – 816 с.
5. Берло А. Арсеній Берло, єпископ Бориспольский и Переяславский / А. Берло. – К., 1904. – 56 с.
6. Голубев С. Т. Гедон Одорский, бывший ректор Киевской Академии в начале XVIII в. / С. Т. Голубев // Труды Киевской духовной академии. – 1900. – №12. – С.567–628.
7. Києво–Могилянська академія в іменах, XVII – XVIII ст. – К., 2001. – 736 с.
8. Маслов С. Библиотека Стефана Яворского / С. Маслов. – К., 1914. – 102 с.
9. Описание документов и дел, хранящихся в архиве св. Синода. – Т. I (1642–1721 гг.). – СПб., 1868. – 1252, DC стб.
10. Описание документов и дел... Синода. – Т.7 (1727 г.). – СПб., 1885. – 380, CLXXIV стб.
11. Описание документов и дел... Синода. – Т. XV (1735 г.). – СПб., 1907. – 1200 стб.
12. Памятники, изданные Временною Комиссиею для разбора древних актов. – К., 1846. – Т.2. – Отдел 1. – 371 с.
13. Пархоменко В. Очерк истории Переяславо–Бориспольской епархии (1733–1785) / В. Пархоменко. – Полтава, 1908. – 134 с.
14. Полиевкт, игумен. Сведения о Полтаво–Переяславской епархии и ее архипастырях / игумен Полиевкт. – Полтава, 1868.
15. Православная энциклопедия. – Т.2. – М., 2001.
16. Православная энциклопедия. – Т.7. – М., 2004.
17. Православная энциклопедия. – Т. XV. – М., 2011.
18. Собрание сочинений М. А. Максимовича. – Том III. – К., 1880.
19. Титов Ф. Святитель Павел, митрополит Тобольский и Сибирский (1705–1770) / Ф. Титов. – 90 с.
20. Травкіна О. Чернігівський колегіум (до 300–річчя заснування) / О. Травкіна // Український історичний журнал. – 2000. – №6. – С.83–93.
21. ЦДІАК України. – Ф.128. – Оп.1 заг. – Спр.107.
22. Там само. – Оп.1 заг. – Спр.149.
23. Там само. – Оп.1 заг. – Спр.176.
24. Там само. – Оп.1 друк. – Спр.42.
25. Там само. – Оп.2 черн. – Спр.15.

References

1. Akty i dokumenty, odnosjashiesja k istorii Kievskoj akademii. – T.1, Ch.2. – K., 1904. – 508 s.
2. Akty i dokumenty, odnosjashiesja k istorii Kievskoj akademii. – T.3. – K., 1906.
3. Akty i dokumenty, odnosjashiesja k istorii Kievskoj akademii. – T.4. – K., 1907. – 393 s.
4. Arhiv Ugo–Zapadnoj Rossii. – Ch.1. – T.7. – K., 1887. – 816 s.
5. Berlo A. Arsenij Berlo, episkop Perejaslavskij i Borispol'skij / A. Berlo. – K., 1904. – 56 s.
6. Golubev S. T. Gedeon Odorskij, byvsijj rektor Kievskoj Akademii v nachale XVIII veka / S. T. Golubev // Trudy Kievskoj duhovnoj akademii. – 1900. – №12. – S.567–628.

7. Kyjevo–Moghyljansjka akademija v imenakh. 17–18 st.: Encyklopedyčne vydannja / Upor. Z. I. Khyzhnjak. – K., 2001. – 736 s.
8. Maslov S. Byblioteka Stefana Javorskogho / S. Maslov. – K., 1914. – 102 s.
9. Opisanie dokumentov i del, hranjashihhsja v arhive Sv. Sinoda. – T. I (1642–1721). – SPb., 1868. – 1252, DC stb.
10. Opisanie dokumentov i del... Sinoda. – T.VII (1727 g.). – SPb., 1885. – 380, CLXXIV stb.
11. Opisanie dokumentov i del... Sinoda. – T. XV (1735 g.). – SPb., 1885. – 1200 stb.
12. Pamjatniki, izdannye Vremennuju Komissieju dlja razbora drevnih aktov. – K., 1846. – T.2. – Otdel 1. – 371 s.
13. Parhomenko V. Ocherk istorii Perejaslavsko–Borispol'skoj eparhii (1733–1785) / V. Parhomenko. – Poltava, 1908. – 134 s.
14. Polievt, igum. Svedenija o Poltavsko–Perejaslavskoj eparhii i ego arhiepystyrjah / igum. Polievt. – Poltava, 1868.
15. Pravoslavnaja encyklopedija. – T.2. – M., 2001.
16. Pravoslavnaja encyklopedija. – T.7. – M., 2004.
17. Pravoslavnaja encyklopedija. – T. XV. – M., 2011.
18. Sobranije sochinenij M. A. Maksimovicha. – Tom III. – K., 1880.
19. Titov F. Svjatitel' Pavel, mitropolit Tobol'skij i Sibirskij (1705–1770) / F. Titov. – K., 1913. – 90 s.
20. Travkina O. Chernigivs'kyj kolegium (do 300–richchja zasnuvannja) / O. Travkina // Ukrain's'kyj istorychnyj zhurnal. – 2000. – №6. – S.83–93.
21. CDIAK Ukrai'ny. – F.128. – Op.1 zag. – Spr.107.
22. Tam samo. – Op.1 zag. – Spr.149.
23. Tam samo. – Op.1 zag. – Spr.176.
24. Tam samo. – Op.1 druk. – Spr.42.
25. Tam samo. – Op.2 chern. – Spr.15.

Kagamlyk S. R., PhD, Senior Researcher, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), kagam@i.ua

Beneficent Activity of the Ukrainian Orthodox Hierarchs of Early Modern time

The author by summarizing of already publishes sources as well as newly found archival document creates a general view of the beneficent activity of the Ukrainian Orthodox Hierarchs of Early Modern time. This question still was not special subject of research, only some aspects of it are represented in biographical studies or in angiographic works devoted to the hierarchs and ascetics. The author comes to conclusion, that the beneficent deeds of the Orthodox hierarchs who served on the territories of both Ukrainian and Russian Eparchies found their manifestations in donations for constructing as well as decoration of churches, tutelage of financial and legal states of some monasteries, provision with books of libraries of some monasteries or schools. The priority directions of the beneficent deeds of the Ukrainian Right Reverend were money donations and support of the interests of their Alma Mater, the Kyiv Academy (including some of its students) as well as of the most influential Ukrainian monastery – the Kyiv–Pechersk Lavra, which was the first place of monk practices for the third part of all Ukrainian bishops.

Keywords: Beneficent activity, Ukrainian Orthodox Hierarchs, Kyiv Academy, Kyiv–Pechersk Lavra, Early Modern time.

Кагамлык С. Р., кандидат исторических наук, старший научный сотрудник, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), kagam@i.ua

Благотворительная деятельность украинских православных архиереев раннемодеpного времени

Автор на основании обобщения актуализированных источников и выявленных архивных документов делает попытку создать общую картину благотворительной деятельности украинских православных архиереев раннемодеpного времени. Отмечено, что на сегодняшний день этому вопросу не посвящено отдельного труда, хотя отдельные его аспекты присутствуют в исследованиях биографического характера и епархиальных описаниях. Сделан вывод, что благотворительная деятельность православных иерархов, служивших на территории как украинских, так и российских епархий, проявлялась в пожертвованиях на строительство и оборудование храмов, попечительство материальным и правовым положением отдельных обителей, снабжении книгами библиотек монастырей и учебных заведений и т.п. Приоритетными направлениями благотворительности украинских преосвященных были денежные пожертвования и поддержка интересов их альма–матери – Киевской Академии (в том числе ее отдельных воспитанников), и самой авторитетной украинской обители – Киево–Печерской лавры, где прошла монашескую школу треть украинских архиереев.

Ключевые слова: благотворительная деятельность, украинские православные архиереи, Киевская Академия, Киево–Печерская лавра, раннемодеpное время.

* * *

УДК 94(477.7) Карпови

Кочергін І. О.,
кандидат історичних наук, доцент, доцент
кафедри історії та політичної теорії, Державний ВНЗ
«Національний гірничий університет»
(Україна, Дніпро), alkigor@ukr.net

Дворянський рід Карпових в історії Катеринославщини

За допомогою методів просопографії простежено історію дворянського роду Карпових. Були розглянуті дискусійні питання стосовно деяких фактів з історії цього роду. Визначено, що представники родини Карпових стали опорою колоніальної адміністрації під час приєднання Вольностей Запорозьких до Російської імперії наприкінці XVIII ст. Дано оцінку їх діяльності в установах земського та дворянського самоврядування в період реформ Олександра II. Охарактеризовано їх економічні заняття, зокрема у вугільній галузі, в період модернізації останньої чверті XIX – початку XX ст. Здійснено аналіз впливу родини Карпових на соціально–економічний та суспільний розвиток Катеринославської губернії від кінця XVIII – початку XX ст.

Ключові слова: дворянська родина, генеалогія, землевласник, Бахмутський повіт, дворянське самоврядування, земське самоврядування.

Дворянство зіграло ключову роль у процесі колонізації Південної України наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Хоча воно складало меншість населення південноукраїнських земель, завдяки своїм економічним можливостям і правовому статусу дворяни були опорою імперії в утвердженні її на завойованих землях, виконуючи звичну роль колоніальної адміністрації.

До числа родин, які отримали землі на Півдні України після ліквідації Вольностей Запорозьких належала дворянська родина Карпових. Діяльність окремих представників цього роду вже ставало об'єктом дослідження в історіографії [11; 27].

Дослідник В. П. Стьопкін навів інформацію про те, що наприкінці 1780–х рр. Максим Олексійович Карпов отримав за військову службу землі у Бахмутському повіті [27, с.41]. У 1787 р. серед землевласників Слов'янського повіту значиться колезький реєстратор Карпов, який володів землями площею 470 дес. біля с. Бессарабівка¹ та 153 дес. біля пустки Максимівка, яка лежала в гирлі р. Водяної при впадінні її до р. Вовча² [2, с.198, 200]. Ймовірно, що цим власником був як раз Максим Карпов. Лише у 1802 р. ці землі увійшли до складу Бахмутського повіту Катеринославської губернії. р.

Сини М. О. Карпова Олексій та Олександр служили у війську. 12.05.1794 р. Катеринославське дворянське депутатське зібрання внесло Олексія Максимовича з родиною до 3 частини Родовідної книги дворян Катеринославської губернії по чину [23, л. 91]. Він успадкував села Бессарабівку та Максимівку. Остання зі зміною власника стала називатися Олексіївкою. Олександр Максимович був власником села Карпівка [22, л. 41 об.].

За повідомленням В. П. Стьопкіна Олексій Карпов був одружений з Любов Микитівною Котляревською (онука Петра Івановича Коваленського). Наявними документами ця інформація не підтверджується. Зі справи, яка зберігається в Російському державному історичному архіві, відомо, що його дружиною була Ганна Олександрівна (1769–?) [22, л. 2].

Протягом першої половини XIX ст. представники роду Карпових були нічим не примітними поміщиками, служили на дрібних чиновницьких посадах або у війську.

¹ Нині у складі с. Галицинівка Мар'їнському району Донецької області.

² Нині у частково складі с. Карпівка Мар'їнському району Донецької області, частково під водами Карлівського водосховища.

Після ліквідації кріпацтва доля роду Карпових різко змінюється. Його представники входять майже до всіх самоврядних інституцій, які виникли внаслідок реформ Олександра II. Іван, Олександр Олександровичі та Василь Андріанович у 1861 р. стали мировими посередниками Бахмутського повіту [12, с.486–487]. У 1866 р. Іван Олександрович як повітовий маршалок дворянства очолив Бахмутське повітове земське зібрання та управу [25, с.247].

З 1865 до 1917 рр. Бахмутське повітове дворянське зібрання майже безроздільно було в руках родини Карпових. Протягом 1865–1868 рр. маршалком був Іван Олександрович, 1877–1886 рр. – Петро Олександрович, 1889–1893 рр. Володимир Іванович, 1893–1899 рр. Олександр Олександрович, 1906–1917 рр. Костянтин Іванович [12, с.466–467].

На рубежі XIX–XX ст. дворянство Бахмутського повіту було свідком боротьби за владу між Федором Олександровичем Бантишем та родиною Карпових. Ф. О. Бантиш перебував в опозиції до Карпових і змагався з ними за контроль над повітом. Оскільки матеріально він програвав Карповим, то залучив собі в союзники катеринославського губернатора П. Д. Святополка–Мирського. До 1899 р. Ф. О. Бантиш був головою повітової управи, а у 1899 р. за підтримки губернатора став маршалком дворянства.

Ф. О. Бантиш намагався закріпитися на посаді повітового маршалка й наприкінці 1901 р. знову звернувся до П. Д. Святополка–Мирського, який на той час обіймав посаду заступника міністра внутрішніх справ. В листі від 11 грудня 1901 р. Ф. О. Бантиш писав Петру Дмитровичу: «Ананій Петрович Струков повідомив мені, що граф Келлер (Федір Едуардович Келлер, катеринославський губернатор – І. К.) представить мене до придворного звання. Знаю, що повинен за це дякувати Вам ... Ви знаєте, що завдяки цій царській милості я, дай Боже, буду обраний в маршалки і очищу нарешті повіт, до якого я прив'язаний, від цієї карповської партії й дам (повітовій земській – І. К.) управі можливість вільно зітхнути та працювати» [5, л. 8–8 об.].

Карпови грали не останню роль в земському самоврядуванні: вони входили до складу Бахмутського повітового та Катеринославського губернського земського зібрань, очолювали Бахмутську повітову земську управу. 16 грудня 1897 р. Володимир Іванович Карпов був обраний головою Катеринославської губернської земської управи [18, с.169].

За час роботи на посаді голови управи, В. І. Карпов проявив себе як ініціативний і не байдужий до земської справи гласний. Він намагався, за його власним переконанням, змінити на краще багато напрямків земського господарства, підтримуючи різні соціально значущі проекти, якими для земства завжди була освіта, соціальний захист, забезпечення продовольством тощо. Знавець історії земств Б. Б. Веселовський відносив В. І. Карпова до ліберальної частини Катеринославського губернського земського зібрання [3, с.278]. Завдяки активній позиції В. І. Карпова та за підтримки верхньодніпровського землевласника Е. К. Бродського у жовтні 1899 р. у с. Вишневе Верхньодніпровського повіту була відкрита Сільськогосподарська школа¹.

¹ Нині Ерастівський коледж ім. Е. К. Бродського Дніпровського Аграрно–економічного університету.

У листопаді 1899 р. на приватні пожертви в Катеринославі відкрили «Будинок працелюбності». Однак на початку своєї роботи, він не міг себе окупити, тому потребував допомоги. Голова комісії по завідуванню «Будинку працелюбності» звернувся до голови губернської управи В. І. Карпова з прохання підтримати їх матеріально. В. І. Карпов у висновку земської управи прохав губернське земство надати цьому закладу 250 рублів допомоги на рік, з тим, щоби він зберігся, оскільки «Будинок працелюбності» є «єдиним притулком таких (соціально незахищених, інвалідів, не кваліфікованих – І. К.) нещасних» [19, с.900].

В. І. Карпов вирізнявся ліберальними поглядами, що не подобалося консервативній більшості губернського земства на чолі з М. В. Родзянко. Начальник Катеринославського жандармського управління П. П. Делло 26.04.1900 р. доповідав в Департамент поліції: «В складі осіб, які служать в земських установах звертають на себе увагу голова губернської управи колезький радник Володимир Іванович Карпов за ліберальність образу думок, завдяки чому до складу служителів по земству утримуються значний відсоток осіб, скомпрометованих в політичному відношенні» [4, л. 5].

Через ліберальну позицію В. І. Карпов втратив посаду голови земської управи. 12.12.1900 р. голосування показало переконливу перевагу М. В. Родзянко, тому В. І. Карпов змушений був зняти свою кандидатуру з голосування [17, с.207].

Вплив Карпових у Бахмутському повіті частково обумовлювався їх економічними можливостями. На початок 1860–х рр. Карпови входили до числа землевласників середнього достатку. Наприклад, у 1863 р. в с. Олексіївка (Погорілівка), яке належало Олександрові Олексійовичу Карпову діяв один завод, ймовірно винокурний [26, с.55]. З 1870–х рр. після того як почалася активний видобуток вугілля Карпови перетворюються на власників вугільних копалень.

Найбільших успіхів у вугільній галузі досяг Петро Олександрович, який за порадою відомого інженера О. А. Ауербаха (1844–1916) в 1873 р. заклав у своєму маєтку Трудовська дача перший шурф, а у 1874 р. заклав шахту та почав видобуток вугілля. Згодом обладнав шахту технікою, зокрема буровим інструментом [9, с. 2–3]. На 1896 р. рудник П. О. Карпова дав 10 млн. тон вугілля [10, с. 7].

Таким чином, Карпових можна віднести до числа родин, завдяки яким Російська імперія колонізувала Південь України. Протягом першої половини XIX ст. вони не грали помітної ролі в житті Бахмутського повіту та Катеринославської губернії. Лише у другій половині XIX – початку XX ст. їх вплив на соціально–економічний та суспільний розвиток повіту та губернії став визначальним. Протягом кількох десятиліть вони, по суті, були господарями Бахмутського повіту, нерідко використовуючи можливості земського та дворянського самоврядування у власних цілях. Водночас своїми діями вони сприяли економічному, соціальному та культурному розвитку Катеринославської губернії.

Нижче представлений поколінний розпис родини Карпових, який здебільшого ґрунтується на архівних та опублікованих джерелах.

ДОДАТОК		
Поколінний розпис		
I		
1. Федір (1674? – 1719?)		
– Діти: Іван		
II		
2. Іван Федорович (1703? – 1754?)	1	
– Включений до Преображенського полку у віці 12 років [27, с.41].		
– Діти: Олексій		
III		
3. Олексій Федорович (1725? – 1771?)	2	
– Діти: Максим		
IV		
4. Максим Олексійович (1747? – 1798?)	3	
– Діти: Олексій, Олександр		
V		
5. Олексій Максимович (1762 – 1839)	4	
– Секунд-майор [7, арк. 54].		
– Служив у Курському піхотному полку з 1774 р. з обер-офіцерських дітей. 28.06.1787 р. капітан в поході на Кубань. 24.10.1788 р. відставлений від служби з наданням чину секунд-майора. 12.05.1794 р. внесений до 3 частини родовідної книги дворян Катеринославської губернії по чину [22, л. 91].		
– У 1794 р. мав 32 роки [22, л. 41об].		
– Дружина: Ганна Олександрівна. У 1794 р. мала 25 років [22, л. 2].		
– Діти: Володимир, Олександр, Микола, Орест, Олександра, Євграф, Варвара		
6. Олександр Максимович (1769 – ?)	4	
– Поміщик Слов'янського повіту, володів с.Карпівка, прапорщик у відставці, у 1794 р., мав 25 років [22, л. 41об].		
– Дружина: Наталя Андріянівна		
– Діти: Василь, Андріан		
VI		
7. Володимир Олексійович (1788 – ?)	5	
– У 1794 р. мав 6 років [22, л. 2].		
8. Олександр Олексійович (8.07.1791 – 1869?)	5	
– Народився 8.07.1791 р., похрещений у Введенському храмі в м. Славянськ Ізюмського повіту Харківської губернії [22, л. 30об].		
– У 1794 р. мав 3 роки. 5.05.1810 р. призначений до штату контори опікунства Новоросійських іноземних поселенців канцеляристом, наданий чин колезького реєстратора. 12.04.1828 р. поміщик Бахмутського повіту одружився з донькою поміщика Тульської губернії штаб-ротмістра Микити Трунова. У 1831 р. губернський секретар у відставці. У Бахмутському повіті за ним кріпаків: 136 осіб чоловічої і 139 осіб жіночої статі, 40 років [22, л. 2, 6об, 7, 8об.–9].		
– Рішенням Катеринославського дворянського депутатського зібрання від 12.03.1843 р. губернський секретар внесений до 3 частини дворянської родовідної книги за заслугами батька разом із дітьми [7, арк. 54].		
– 5.09.1863 р. Катеринославське губернське у селянській справі присутствіє розглянуло і передало на зберігання викупну угоду, укладену поручником О. О. Карповим з селянами с. Олексіївка та Бессараївка [15, с. 21].		
– Дружина: Любов Микитівна Трунова. У квітні 1863 р. Катеринославське губернське у селянській справі присутствіє розглянуло уставну грамоту дружини		
губернського секретаря Л. М. Карпової, не підписаної з селянами с. Прудове [13, с. 26].		
– Діти: Іван, Олександр, Петро		
9. Микола Олексійович (1793 – ?)	5	
– У 1794 р. мав 1 рік [22, л. 2].		
10. Орест Олексійович (1796 – ?)	5	
– У 1813 р. мав 17 років, долучений до роду батька [23, л. 90об].		
– На службу поступив до Оренбурзького уланського полку корнетом з дворянського кавалерійського ескадрону 21.05.1816 р., 23.02.1820 р. поручник, 9.07.1825 р. штаб-ротмістр, 30.12.1827 р. переведений до Лейб-гвардії Жандармського полку ескадрон-поручником, 9.05.1831 р. штабс-капітан, 24.04.1832 р. майор кавалерії. Має орден Св. Анни 3 ст. 18.11.1833 р. звільнений через хворобу в чині підполковника [22, л. 40, 40об].		
– У 1837 р. Корчевський поміщик Тверської губернії [22, л. 43об].		
– Дружина: Варвара Дмитрівна		
– Діти: Микола, Катерина, Анна, Юлія, Олександр		
11. Олександра Олексіївна (1797 – ?)	5	
– У 1813 р. мала 16 років [22, л. 28].		
12. Євграф Олексійович (1798 – ?)	5	
– У 1813 р. мав 15 років [22, л. 28].		
13. Варвара Олексіївна (1801 – ?)	5	
– У 1813 р. мала 12 років [22, л. 28].		
– У 1838 р. хрестила Петра Олександровича Карпова, дівка [22, л. 56].		
14. Василь Олександрович (1793 – ?)	6	
– У 1794 р. мав 1 рік [22, л. 41об].		
15. Андріан Олександрович (1795 – ?)	6	
– У 15.09.1810 р. службовець Бахмутського повіту, губернський реєстратор, з 5.11.1812 р. канцелярист в Бахмутському земському суді за визначенням Катеринославського губернського правління, 13.12.1813 р. губернський реєстратор, 31.12.1814 р. колезький реєстратор, 31.12.1817 р. за вибором дворянства Бахмутського повіту засідатель дворянського зібрання, губернський секретар, 2.08.1819 р. на прохання звільнений [21, л. 79–80; 22, л. 14].		
– У Бахмутському повіті біля с. Анновка куплених селян 56 осіб чоловічої і 59 осіб жіночої статі, 2 441 дес. землі. У 1831 р. мав 36 років [22, л. 14об].		
– Дружина: Наталя (донька поміщика Бахмутського повіту майора Івана Святогора). У Бахмутському повіті 50 осіб чоловічої і 60 осіб жіночої статі [22, л. 14об].		
– Діти: Ганна, Єгор, Василь, Павло, Олександр		
VII		
16. Іван Олександрович (24.03.1829 – до 1896)	8	
– Народився 24.03.1829 р. [22, л. 7].		
– В Павлоградському повіті 2 500 десятин землі [7, арк. 53зв].		
– У 1864 р. попечитель Славяносербського повітового училища [1, с. 156–157].		
– У 1861–1866 рр. мировий посередник Бахмутського повіту [12, с. 486–487].		
– У 1865–1868 рр. маршалок дворянства Бахмутського повіту на момент подачі документів до Катеринославського дворянського депутатського зібрання у 1868 р. [7, арк. 54; 12, с. 466].		
– Помер до 1896 р. [16, с. 3].		
– Дружина: Софія Вікторівна Жуковська. У Бахмутському повіті 4 065 десятин землі [7, арк. 53зв].		

- Діти: Віктор, Євгенія, Антоніна, Костянтин, Олексій, Володимир
17. Олександр Олександрович (9.04.1834 – ?) 8
– Народився 9.04.1834 р. Хрещені батьки: майор Микола Андріанович Шабельський і дівка Марія Михайлівна Котляревська [22, л. 8].
– У 1861–1863 рр. мировий посередник у Бахмутському повіті [12, с. 487].
– 16 червня 1865 р. поручик О. О. Карпов разом з родиною внесений до 3 частини Родовідної книги дворян Катеринославської губернії [7, арк. 53об].
– Власник маєтку біля с. Олексіївка Бахмутського повіту площею 2 451 десятин [24, с. 30].
– У 1893–1899 рр. маршалок дворянства Бахмутського повіту, дійсний статський радник [12, с. 466].
– Дружина: Клеопатра Миколаївна. Похована в м. Бахмут на Соборному цвинтарі [20, с. 195].
– Діти: Олександр, Олена, Клеопатра, Володимир, Марія
18. Петро Олександрович (5.07.1838 – 28.10.1903) 8
– Народився 5.07.1838 р. Хрещені батьки майор Микола Андріанов Шабельський і дівка Варвара Олексіївна Карпова [22, л. 56].
– У квітні 1863 р. Катеринославське губернське у селянській справі присутствіє розглянуло уставну грамоту поручника П. О. Карпової, не підписану з селянами с. Нетайлівка¹ [13, с. 26].
– У 1870–1874 рр. мировий посередник Бахмутського повіту [12, с. 486].
– Власник маєтку біля с. Атуєвка площею 1 503 десятин і хутора Бурянського площею 206 десятин Бахмутського повіту. Маєтки під управлінням керуючого [24, с. 80].
– Власник маєтку біля с. Софіївка площею 3 590 десятин і с. Нетайлівка площею 2 541 десятин Бахмутського повіту [24, с. 126].
– У 1877–1886 рр. маршалок дворянства Бахмутського повіту [12, с. 466].
– Дружина: Софія Тимофіївна Серебрякова
– Діти: Віра, Марія, Софія
19. Микола Орестович (16.09.1829 – ?) 10
– Народився 16.09.1829 р. у Ямпольському повіті Подільської губернії [22, л. 40об].
20. Катерина Орестівна (4.07.1831 – ?) 10
– Народилася 4.07.1831 р. Похрещена в Успенському соборі м. Вітебська [22, л. 41].
21. Анна Орестівна (24.07.1834 – ?) 10
– Народилася 24.07.1834 р. [22, л. 42].
22. Юлія Орестівна (13.10.1835 – ?) 10
– Народилася 13.10.1835 р. [22, л. 44].
23. Олександр Орестович (2.05.1837 – ?) 10
– Народився 2.05.1837 р. [22, л. 44].
24. Ганна Андріанівна (1822 – ?) 15
– У 1831 р. мала 9 років [22, л. 14об].
25. Єгор Адріанович (1827 – ?) 15
– У 1831 р. мав 4 роки [22, л. 14об].
26. Василь Адріанович (1828 – ?) 15
– У 1831 р. мав 3 роки [22, л. 14об].
– У 1861–1863 р. мировий посередник Бахмутського повіту [12, с. 487].
- 8.05.1863 р. Катеринославське губернське у селянській справі присутствіє дозволило виконання викупної угоди титулярного радника В. А. Карпова, укладеної з селянами с. Аненьська на суму 9 600 руб. з 1.05.1863 р. [14, с. 10–11].
– У 1861–1863 рр. мировий посередник Бахмутського повіту [12, с. 487].
27. Павло Адріанович (1829 – ?) 15
– У 1831 р. мав 2 роки [22, л. 14об].
28. Олександр Адріанович (1830 – ?) 15
– У 1831 р. мав 1 рік [22, л. 14об].
- VIII
29. Віктор Іванович (20.07.1859 – 23.04.1936) 16
– Народився 20 липня 1859 р. [7, арк. 53зв].
– 16 вересня 1868 р. долучений до роду прадіда секунд-майора Олексія Карпова [7, арк. 54].
– Російський юрист, державний діяч. З дворян, землевласник (всього 2 841 десятин, включаючи маєток Софія в Бахмутському повіті Катеринославської губернії). Закінчив училище правознавства в Петербурзі. З 1881 р. служив у Міністерстві юстиції, з 1885 р. в Державній канцелярії. З 1893 р. помічник статс-секретаря Державної Ради, з призначенням до Відділення Зводу законів. У 1896 р. звільнений від служби в чині дійсного статського радника. У 1907 р. обраний членом Державної Ради згідно з виборами від дворянства Катеринославської губернії; вибув зі складу за жеребом у 1912 р., і знову був обраний до його складу. Належав до групи правих. Як давній знайомий М. В. Родзянко часто залучався головою IV Державної Думи. 1.01.1914 р. таємний радник. У серпні 1915 р. обраний Державною Радою членом Особливої наради із забезпечення паливом (Осотоп), у 1916 р. член Особливої наради з оборони. Після революції 1917 р. емігрував. Помер у Франції 23.04.1936 р. в Ніцці, Франція [8].
– Дружина: Ольга Миколаївна Граве (зі старовинного французького роду)
– Діти: Софія, Ірина, Всеволод, Євгенія, Любов
30. Євгенія Іванівна (31.12.1860 – ?) 16
– Народилася 31 грудня 1860 р. [7, арк. 53зв].
– 16.09.1868 р. долучена до роду прадіда Олексія Карпова [7, арк. 54].
31. Антоніна Іванівна (24.01.1862 – ?) 16
– Народилася 24 січня 1862 р. [7, арк. 53зв].
– 16.09.1868 р. долучений до роду прадіда Олексія Карпова [7, арк. 54].
32. Костянтин Іванович (17.05.1863 – ?) 16
– Народився 17 травня 1863 р. [7, арк. 53зв].
– 16.09.1868 р. долучений до роду прадіда Олексія Карпова, [7, арк. 54].
– Закінчив училище правознавства у Санкт-Петербурзі [27, с. 52].
– У 1906–1917 рр. маршалок дворянства Бахмутського повіту [12, с. 466].
– У 1920 р. відмовився від посади «керуючий державними маєтками Криму» в уряді генерала П. Врангеля. 30.10.1920 р. на французькому есмінці з дружиною, дітьми Олександром, Павлом і Наталією вивезений до Югославії, де служив в канцелярії кадетського корпусу в м. Стрніше. Після 1924 р. сліди загубилися в Париборі [28].
– Дружина: Тамара Прокопівна
– Діти: Дмитро, Олександр, Наталя, Павло

¹ Нині с. Нетайлове Ясинуватського району Донецької області.

33. Володимир Іванович (1865 – 22.04.1836) 16
 – 11.04.1877 р. долучений до роду батька надвірного радника Івана Олександровича Карпова [7, арк. 54зв].
 – 16.12.1897 р. разом з М. М. Алексєенко став представником Катеринославського земства на гірничо-промислового з'їзді [18, с. 168].
 – У 1898 р. купив будинок в Катеринославі на Соборній площі із земельною ділянкою за 20 000 рублів. У 1914 р. заклав своє будинок в Харківський земельний банк, продав у 1916 р. У 1910 р. розлучився з Ганною Борисівною Семеновою, взяв у борг 24 000 руб. [6].
 – У 1889–1893 рр. маршалок дворянства Бахмутського повіту [12, с. 466].
 – 16.12.1897–12.12.1900 рр. голова Катеринославської губернской земської управи [11, с. 181].
 – Помер 22.04.1836 р. в Ніцці, Франція [11, с. 110].
 – Дружина: Ганна Борисівна Семенова
 – Діти: Тетяна, Юрій, Лев
34. Олексій Іванович (13.08.1866 – ?) 16
 – Народився 13 серпня 1866 р. [7, арк. 53зв].
 – 16.09.1868 р. долучений до роду прадіда Олексія Карпова [7, арк. 54].
35. Олександр Олександрович (? – ?) 17
 – 16 червня 1865 р. долучений до роду батька поручика Олександра Карпова [7, арк. 53зв].
36. Олена Олександрівна (? – ?) 17
 – 16 червня 1865 р. долучена до роду батька поручика Олександра Карпова [7, арк. 53зв].
37. Клеопатра Олександрівна (? – ?) 17
 – 16 червня 1865 р. долучена до роду батька поручика Олександра Карпова [7, арк. 53зв].
 – Чоловік: NN
 – Діти: Клавдія, Надія
38. Володимир Олександрович (? – ?) 17
 – 12 березня 1875 р. долучений до роду батька поручика Олександра Карпова [7, арк. 53зв].
39. Марія Олександрівна (? – ?) 17
 – 12 березня 1875 р. долучена до роду батька поручика Олександра Карпова [7, арк. 53зв].
40. Віра Петрівна (1877 – 1934) 18
 – Чоловік: Володимир Петрович Пестеров (1870 – 1958) [27, с. 49].
 – Діти: Наталя, Софія, Єлизавета, Микола, Марія
41. Марія Петрівна (1880 – 1947) 18
42. Софія Петрівна (1882 – 1963) 18
 – Чоловік: 1) Олексій Васильович Капніст [27, с. 50].
 – 2) NN, польський інженер
- IX
43. Софія Вікторівна (26.01.1889 – 1960) 29
 – Чоловік: NN
 – Діти: Ніколас
44. Ірина Вікторівна (25.02.1892 – 1932) 29
45. Всеволод Вікторович (26.03.1897 – 1919) 29
 – Загинув в Криму у 1919 р. [27, с. 53].
46. Євгенія Вікторівна (27.01.1899 – 1975) 29
 – Чоловік: NN
 – Діти: Юрій, Іван
47. Любов Вікторівна (2.01.1901 – 1912) 29
 – Чоловік: NN
 – Діти: Тетяна
48. Дмитро Костянтинович (1901 – 1912) 32
49. Олександр Костянтинович (1903 – ?) 32
50. Наталя Костянтинівна (1906? – 1993) 32

- 13.10.1911 р. Катеринославське дворянське депутатське зібрання долучило до роду Карпових [29, с. 60].
 – Чоловік: NN
 – Діти: Андрій, Маріанна
51. Павло Костянтинович (1911? – 1988) 32
 – 13.10.1911 р. Катеринославське дворянське депутатське зібрання долучило до роду Карпових [29, с. 60].
52. Тетяна Володимирівна (1901 – 1970) 33
53. Юрій Володимирович (? – ?) 33
54. Лев Володимирович (1905 – ?) 33

Список використаних джерел

1. Адрес–календарь // Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год. – Екатеринослав, 1864. – 326 с.
2. Атлас Екатеринославского наместничества // Джерела з історії Південної України / Описи Степової України останньої чверті XVIII – початку XIX ст. / Упорядник: А. В. Бойко. – Запоріжжя, 2009. – С. 141–280.
3. Веселовский Б. Б. История земств / Б. Б. Веселовский. – СПб., 1911. – Т. 4. – 696 с.
4. Государственный архив Российской Федерации. – Ф. 102. – Оп. 98. – Д. 1. – Ч. 38. – л. А. Политический обор по Екатеринославской губернии за 1899 год.
5. Там само. – Ф. 1729. – Оп. 1. – Д. 341. 1899–1904 гг. Документы, относящиеся к биографии П. Д. Святополк–Мирского 1872–1905 гг. – 60 л.
6. Державний архів Харківської області. – Ф. 71. – Оп. 5. – Спр. 2068. Карпов Володимир Іванович. Катеринослав. 1914.
7. Дніпропетровський національний історичний музей. Відділ рукописів. Третя частина Родовідної книги дворянства Катеринославської губернії з 1886 р. Арх. 534.
8. Карпов Виктор Иванович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D1%80%D0%BF%D0%BE%D0%B2_%D0%92%D0%B8%D0%BA%D1%82%D0%BE%D1%80_%D0%98%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87_\(%D1%8E%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82\)](http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D1%80%D0%BF%D0%BE%D0%B2_%D0%92%D0%B8%D0%BA%D1%82%D0%BE%D1%80_%D0%98%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87_(%D1%8E%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82))
9. Карпов П. А. Очерк разведочных работ на каменный уголь в Трудовской и Старомихайловской дачах Бахмутского уезда Екатеринославской губернии. – М., 1882. – 11 с.
10. Карпов П. А. Очерк разведочных работ на каменный уголь в Трудовской и Старомихайловской дачах Бахмутского уезда Екатеринославской губернии. – Харьков, 1896. – 19 с.
11. Кочергін І. О. Земське самоврядування Катеринославщини (персоналогічний вимір): Монографія / І. О. Кочергін. – Д., 2011. – 216 с.
12. Кочергін І. О. Соціальна трансформація Катеринославського дворянства (друга половина XIX ст. – початок XX ст.): Монографія / І. О. Кочергін. – Д., 2015. – 576 с.
13. Крестьянское дело в Екатеринославской губернии (далі КД в ЕГ). – 1863. – № 12. – 32 с.
14. КД в ЕГ. – 1863. – № 14. – 18 с.
15. КД в ЕГ. – 1863. – № 19–20. – 23 с.
16. Очередное Екатеринославское губернское дворянское собрание // Екатеринославские губернские ведомости. Часть не официальная – 1896. – № 16. – С. 3.
17. Постановления Екатеринославского губернского земского собрания XXXV очередной 1900 года сессии с 1 по 12 декабря включительно. – Екатеринослав, 1901. – 210 с. – XVII с.
18. Постановления XXXII очередной сессии Екатеринославского губернского земского собрания с 5 по 16 декабря 1897 года с приложениями. – Екатеринослав, 1898.
19. Приложения к постановлениям XXXIV очередного Екатеринославского губернского собрания 1899 сессии 5–13 декабря 1899 года. – Екатеринослав, 1900. – 1620 с.
20. Река времен (Книга истории и культуры). – М., 1996. – Кн. 4. – 416 с.
21. Российский государственный исторический архив. – Ф. 1286. – Оп. 4. – Д. 601 б. Формулярный списки о службе чиновников, избранных на службу от дворянства на трехлетие с 1827 по 1830 г. по Екатеринославской губернии. – 93 л.
22. Там само. – Ф. 1343. – Оп. 23. – Д. 1752. О дворянстве рода Карповых.
23. Там само. – Оп. 51. – Д. 98. Родословная книга дворян Екатеринославской губернии.

24. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Бахмутский уезд. – Екатеринослав, 1886. – Т. II.

25. Списки лицам, избранным в председатели и члены уездных земских управ // Екатеринославские губернские ведомости. Часть официальная. – 1866. – №20.

26. Списки населенных мест Российской империи. Екатеринославская губерния с Таганрогским градоначальством Т. XIII. – СПб., 1863. – 151 с.

27. Степкин В. П. Дворянское землепользование в истории Донецка / В. П. Степкин. – Донецк, 2003. – 92 с.

28. Татаринов С. И. Бахмутская городская дума и ее деятели [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://vsosnickij.narod.ru/Bahmut_Duma.htm

29. Урусов Н. П. Отчет Екатеринославского губернского предводителя дворянства очередному губернскому дворянскому собранию 1913 г. за трехлетие с 1 января 1911 по 1 сентября 1913 г. / Н. П. Урусов. – Екатеринослав, 1913. – 71 с.

References

1. Adres-kalendar // Pamyatnaya knyzhka Ekaterinoslavskoy gubernii na 1864 god. – Ekaterinoslav, 1864. – 326 s.

2. Atlas Ekaterinoslavskogo namestnichestva // Dzhherela z istoriyi Pivdennoyi Ukrayiny / Opysy Stepovoyi Ukrayiny ostannoyi chverti XVIII – pochatku XIX st. / Uporyadnyk A. V. Bojko. – Zaporizhzhya, 2009. – S.141–280.

3. Veselovskij B. B. Istoriya zemstv / B. B. Veselovskij. – SPb., 1911. – T.4. – 696 s.

4. Gosudarstvennyj arhiv Rossijskoj federacii. – F.102. – Op.98. – D.1. – Ch.38. – I. A. Politicheskij obzor po Ekaterinoslavskoy gubernii za 1899 god.

5. Tam samo. – F.1729. – Op.1. – D.341. 1899–1904 gg. Dokumenty, odnosyaschiesya k biografii P. D. Svyatopolk–Mirskogo 1872–1905 gg. – 60 l.

6. Derzhavnyj arhiv Kharkivskoi oblasti. – F.71. – Op.5. – Spr.2068. Karpov Volodymyr Ivanovych. Katerynoslav. 1914.

7. Dnipropetrovskij nacionalnyj istorychnyj muzej. Viddil rukopysiv. Tretya chastyna Rodovidnoyi knygy dvoryanstva Katerynoslavskoi gubernii z 1886 r. Arh.534.

8. Karpov Viktor Ivanovych [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: [http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D1%80%D0%BF%D0%BE%D0%B2_%D0%92%D0%B8%D0%BA%D1%82%D0%BE%D1%80_%D0%98%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87_\(%D1%8E%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82\)](http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D1%80%D0%BF%D0%BE%D0%B2_%D0%92%D0%B8%D0%BA%D1%82%D0%BE%D1%80_%D0%98%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87_(%D1%8E%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82))

9. Karpov P. A. Oчерк razvedochnyh rabot na kamennyj ugol v Trudovskoj i Staromyhajlovskoj dachah Bakhmutskogo uezda Ekaterinoslavskoj gubernii. – M., 1882. – 11 s.

10. Karpov P. A. Oчерк razvedochnyh rabot na kamennyj ugol v Trudovskoj i Staromyhajlovskoj dachah Bakhmutskogo uezda Ekaterinoslavskoj gubernii. – Kharkov, 1896. – 19 s.

11. Kochergin I. O. Zems'ke samovyraduvannya Katerynoslavshchyny (personologichnyj vymir): Monografiya / I. O. Kochergin. – D., 2011. – 216 s.

12. Kochergin I. O. Social'na transformacija Katerynoslavskogo dvoryanstva (druga polovyna XIX – pochatok XX st.): Monografiya / I. O. Kochergin. – D., 2015. – 576 s.

13. Krestyanskoje delo v Ekaterinoslavskoj gubernii (dali KD v EG). – 1863. – №12. – 32 s.

14. KD v EG. – 1863. – №14. – 18 s.

15. KD v EG. – 1863. – №19–20. – 23 s.

16. Oчерednoje Ekaterinoslavskoe gubernskoe dvoryanskoje sobranie // Ekaterinoslavskie gubernskie vedomosti. Chast ne oficialnaya – 1896. – №16. – S.3.

17. Postanovleniya Ekaterinoslavskogo gubernskogo zemskogo sobraniya XXXV oчерednoj 1900 goda sessii s 1 po 12 dekabrya vkluchytelno. – Ekaterinoslav, 1901. – 210 s. – XVII s.

18. Postanovleniya XXXII oчерednoj sessii Ekaterinoslavskogo gubernskogo zemskogo sobraniya s 5 po 16 dekabrya 1897 goda s prilozheniyamy. – Ekaterinoslav, 1898.

19. Prilozheniya k postanovleniyam XXXIV oчерednogo Ekaterinoslavskogo gubernskogo sobraniya 1899 sessii 5–13 dekabrya 1899 goda. – Ekaterinoslav, 1900. – 1620 s.

20. Reka vremen (Knyga istorii i kultury). – M., 1996. – Kn.4. – 416 s.

21. Rossijskij gosudarstvennyj istoricheskij arhiv. – F.1286. – Op.4. – D.601 b. Formuljarnye spiski o sluzhbe chinovnikov, izbrannyh na sluzhbu ot dvoryanstva na trehletie s 1827 po 1830 g. po Ekaterinoslavskoj gubernii. – 93 l.

22. Tam samo. – F.1343. – Op.23. – D.1752. O dvoryanstve roda Karpovyh.

23. Tam samo. – Op.51. – D.98. Rodoslovnaya kniga dvoryan Ekaterinoslavskoj gubernii.

24. Sbornik statisticheskikh svedenij po Ekaterinoslavskoj gubernii. Bakhmutskij uезд. – Ekaterinoslav, 1886. – Т. II.

25. Spiski litsam, izbrannym v predsedateli i chleny uездnyh zemskih uprav // Ekaterinoslavskie gubernskie vedomosti. Chast oficialnaya. – 1866. – №20.

26. Spiski naselennyh mest Rossijskoj imperii. Ekaterinoslavskaya guberniya s Таганрогским градоначальством Т. XIII. – СПб., 1863. – 151 s.

27. Stepkin V. P. Dvoryanskoje zemlepolzovanye v istorii Donetska / V. P. Stepkin. – Donetsk, 2003. – 92 s.

28. Tatarinov S. J. Bakhmutskaya gorodskaya дума i ee deyateli [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://vsosnickij.narod.ru/Bahmut_Duma.htm

29. Urusov N. P. Otchet Ekaterinoslavskogo gubernskogo predvoditelya dvoryanstva oчерednomu gubernskomu dvoryanskomu sobraniyu 1913 g. za trehletie s 1 yanvarya 1911 po 1 sentyabrya 1913 g. / N. P. Urusov. – Ekaterinoslav, 1913. – 71 s.

Kochergin I. O., PhD in History, associate professor, associate professor of History and Political theory Department of State Higher Educational Institute «National Mining University» (Ukraine, Dnieper), alkigor@ukr.net

Karpov's noble family in history of Katerynoslav region

This is the history of noble family Karpov by using prosopography methods is traced in this article. The discussion questions on some facts from history of this family were reviewed. Representatives of Karpov's family have become support of colonial administration during accession Zaporizhzhya Lands to Russian Empire in the end of XVIII century. The assessment of the Karpov's activity in the zemstvo and noble self-government institutions in the period of Olexandr II reforms is done. The business activity, particular in coal industry, in the period of modernization in the last quarter XIX – beginning XX century is characterized. The impact of Karpov's family on social, economical and public development of Katerynoslav region from the XVIII – early XX century is analyzed.

Keywords: noble family, genealogy, landowner, Bahmut district, noble self-government, zemstvo self-government.

Kochergin I. A., кандидат исторических наук, доцент, доцент кафедры истории и политической теории, Государственное высшее учебное заведение «Национальный горный университет» (Украина, Днепр), alkigor@ukr.net

Дворянский род Карповых в истории Екатеринославщины

С помощью методов просопграфии прослежено историю дворянского рода Карповых. Были рассмотрены дискуссионные вопросы касательно некоторых фактов из истории этого рода. Определено, что представители семьи Карповых стали опорой колониальной администрации во время присоединения Вольностей Запорожских к Российской империи в конце XVIII в. Дана оценка их деятельности в учреждениях земского и дворянского самоуправления в период реформ Александра II. Охарактеризовано их экономические занятия, в частности в угольной отрасли, в период модернизации последней четверти XIX – начала XX в. Осуществлено анализ влияния семьи Карповых на социально-экономическое и общественное развитие Екатеринославской губернии от конца XVIII до начала XX в.

Ключевые слова: дворянская семья, генеалогия, землевладелец, Бахмутский уезд, дворянское самоуправление, дворянское самоуправление.

* * *

УДК 94(477)

Могильний Л. П.,

доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії зарубіжної україністики історичного факультету, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), mogilyny@ukr.net

СТЕПАН ДІВОВИЧ І ЗНАЧЕННЯ ЙОГО ТВОРУ «РАЗГОВОР ВЕЛИКОРОССИИ С МАЛОРОССИЕЙ...» У СТАНОВЛЕННІ АВТОНОМІСТЬСЬКОГО РУХУ

Аналізуються передумови формування серед представників української козацької старшини і шляхти автономістського руху на лівобережжі України наприкінці XVIII – в першій чверті XIX ст. Розглянута одна з найменш вивчених писемних праць, яка, на основі попередніх гетьмансько-царських договорів, відстоювала автономний статус українських земель

і критикувала централізаторські заходи влади Російської імперії періоду правління Катерини II, спрямовані на поступове обмеження політичних та економічних прав Війська Запорозького (Гетьманщини). Проаналізовано передумови і причини появи праці С. Дівовича під впливом попередніх історичних досліджень та реформаторського курсу останнього лівобережного гетьмана К. Розумовського, зацікавленого у створенні на українських землях модерної української державності. Досліджено вплив твору С. Дівовича на становлення основних програмних українських автономістів – учасників новгород-сіверського гуртка та «Тамного малоросійського товариства». Розглянуто процес розгортання українського автономістського руху наприкінці XVIII ст. та його вплив на національне відродження першої половини XIX ст. Встановлено роль і значення представників українського шляхетства у відстоюванні ідеї державності українського народу і його невід'ємного права на самовизначення.

Ключові слова: Гетьманщина, Степан Дівович, «Разговор Великороссии с Малороссией», автономісти, Василь Канніст.

Друга половина XVIII ст. – трагічний етап історії українського народу і його державності, саме в той час було завершено імперську політику позбавлення України автономного статусу, різноманітних національних досягнень та культурних здобутків попередніх століть. У 1765 р. ліквідовано козацький устрій на Слобідській Україні, в 1764 р. скасовано гетьманську посаду лівобережної Гетьманщини («Війська Запорозького»), в 1775 р. силою розігнано Запорозьку Січ, у 1781 р. скасовано полковий устрій Гетьманщини, в 1783 р. повернуто кріпацтво, в 1786 р. завершено уніфікацію українських земель за тогочасними стандартами Російської імперії.

Однією з причин активізації прихильників відновлення Гетьманщини стали заходи Катерини II щодо зрівнювання у правах української шляхти з російським дворянством. Ці привілеї не завжди відповідали інтересам української старшини, навпаки, окремих її представникам загрожували злиттям з масою «простого» козацтва і покріпаченням. Частина козацької старшини розпочала пошуки різноманітних літописів, хронік, договорів, актів і документів, що доводили їхнє право на шляхетське походження, а отже, і на дворянство. Незважаючи на практичну мету, ця праця принесла велику користь Україні, викликала інтерес до минулого, пробудила серед багатьох українців почуття національної гідності та гордості за свій народ.

Дослідження передумов і причин появи праці С. Дівовича є надзвичайно актуальним з погляду повноцінного розкриття суспільного і національного життя лівобережжя України другої половини XVIII ст. Мета статті полягає в дослідженні твору С. Дівовича через призму подій XVIII ст., які вплинули на формування і становлення основних вимог учасників автономістського руху.

На теперішній час розкриттям впливу праці С. Дівовича на становлення програмних ідей автономістського руху займалася невелика частина дослідників. Серед них варто згадати М. Петрова [6], З. Когут [2], Н. Кучма [4], Н. Полонську–Василенко [7], С. Плохій [8], О. Оглоблина [5], Ф. Шолом [9] та ін. Переважно вчені звернули увагу на біографію відомих учасників руху і лише опосередковано на літературу, що впливала на їх погляди та була засобом пропаганди ідей автономістів в українському суспільстві.

Серед визначних діячів українського народу XVIII ст., який займався популяризацією історії козацтва, почесне місце займає Семен Дівович, автор відомого діалогу «Разговор Великороссии с Малороссией». Народився він у містечку Семіонівка Топальської сотні Стародубського полку в козацькій родині. Наприкінці 1740-х – на початку 1750-х рр. навчався в Київській Академії в класі риторики. У той час в Академії працювала ціла низка

відомих викладачів: Г. Кониський (філософія, риторика, пїтика), С. Ляскоронський (богослов'я), М. Максимович (богослов'я, німецька і єврейська мови), Д. Нашинський (філософія, теологія) та ін. Разом з С. Дівовичем навчалися М. Бантиш–Каменський (майбутній історик, археолог і бібліограф), Ф. Козельський (поет і драматург), Я. Козельський (філософ), О. Лобисевич (письменник і громадський діяч) та ін. [3].

Після завершення навчання в Київській Академії (1754) С. Дівович був зарахований до Петербурзького (Академічного) університету. Він проявляв особливий інтерес до природничо–математичних наук, зокрема до астрономії і хімії, мав бажання одержати звання ад'юнкта або магістра. Але в 1760 р. життя С. Дівовича несподівано змінилося. 16 червня Канцелярія Петербурзької Академії наук ухвалила рішення, в якому говорилося: «студентов Лобысевича и Дивовича за нехождение их на профессорские лекции из Университета Академического выключить и более не числить, и жалованья им за май месяц не давать, и для определения в другую команду, куда пожелают, дать им абшиды (відставки)» [5, с. 15]. Такий суворий вчинок канцелярії був незрозумілий, оскільки саме академічне начальство визнавало, що обидва студенти гарно навчаються і мають досягнення в науках. Та незабаром з'ясувалося, що ворожу акцію проти українських студентів організував М. Ломоносов.

Опинившись в скрутному становищі, С. Дівович і О. Лобисевич звернулись до гетьмана Кирила Розумовського, який у той час був і президентом Петербурзької Академії. В своєму зверненні вони писали: «Ломоносов, крайне нас ненавидя и злобствуя за то, что мы Вашему Сиятельству внесли нашу просьбу (прохали підвищити їх чинами в Академії), не только по нашему доношению не сделал удовольствия, но и того, что имели, лишил, дав нам абшид и отказав вовсе от Академии» [5, с. 15–16].

Гетьман був обурений свавіллям канцелярії, постановою про їх виключення з університету була скасована, а Канцелярія 12 вересня 1760 р. одержала наказ «немедленно дав им ... не в зачет их жалованья, надлежащие деньги», відправити їх у Глухів до гетьмана. 9 лютого 1761 р. С. Дівович був призначений перекладачем при Генеральній Військовій канцелярії [5, с. 16].

У другій половині XVIII ст. велике значення відіграли твори, які характеризували тогочасні взаємовідносини України і Росії. Зокрема, у 1762 р. С. Дівович написав «Разговор Великороссии с Малороссиею в честь, славу и защищение Малороссии», в якому доводив, що Україна (яку він за московською традицією називав Малоросією) добровільно вступила в персональну унію з Росією (Великоросією). Свідчення такого роду думок можна вважати одним з найбільш ранніх утверджень особливості української позиції. У цьому творі «Малороссия» терпляче пояснює, що хоча і вона, і Великоросія перебувають під одним правлінням, але все ж у неї своя історія і свої характерні особливості, тому вона зовсім не зобов'язана підкорятися Великоросії або бути її частиною. Навпаки, і та і друга – рівні. С. Дівович зробив спробу поетичним словом захистити Україну, показати, що вона має свою історію і гідна бути рівноправною Росії країною [10, с. 2]. Не виключено, що в цій справі його підтримував О. Лобисевич, відомий своїм патріотизмом. У 1780–1790-х рр. він був одним з активних членів Новгород–

Сіверського гуртка українських автономістів. Історик О. Оглоблін висловлював припущення, що С. Дівович написав свій твір «під впливом, а може і за дорученням гетьмана Кирила Розумовського» [5, с. 16].

Праця С. Дівовича стала своєрідним літературним протестом проти політики імперської централізації. Цілком зрозуміло, що в XVIII ст. цей твір не було опубліковано. Вперше з ним ознайомив читачів Н. Петров у 1882 р. надрукувавши його в журналі «Киевская старина» (т. I, с. 325–365; 1882, т. III, с. 138–146) [6].

С. Дівович написав «Разговор...» у формі емоційного віршованого діалогу. Головною ідеєю твору, на думку багатьох дослідників, є відстоювання державності козацької держави і висловлення протесту проти політики російського уряду щодо України. У своїй праці С. Дівович широко використав історичні джерела та змалював історію України від найдавніших часів до середини XVIII ст. Особливу увагу він звертав на події Національно-визвольної війни під керівництвом Б. Хмельницького 1648–1657 рр. Викладаючи історію боротьби козацтва з турецько-татарськими і польськими військами, автор намагався показати історичні заслуги козацької старшини, її право на привілейоване становище не лише у Війську Запорозькому, але і Російській імперії.

Визначити місце української ідентичності в Російській імперії був покликаний витворений нею новий тип політичної свідомості, заміщений на старих річпосполитських ідеалах, які З. Когут називає «малоросійськими правами і вольностями», «малоросійською ідеєю» [2, с. 64, 73, 153]. В основі цього світогляду лежало сприйняття України (Малоросії) та Росії (Великоросії) як двох окремих державних організмів, відмінних за своїм внутрішнім устроєм і пов'язаних особою спільного монарха – російського царя. Не заглиблюючись в суть взаємин Великої Росії (яка «равна» Малоросії) з царем, українська еліта вважала, що взаємини України з царем ґрунтуються на контрактних засадах: в обмін на вірну службу цар мусив гарантувати «права і вольності», визначені Переяславською угодою.

У тексті «Розмова Великої Росії з Малоросією» С. Дівович досить чітко сформулював ідею державності України, її окремої та самодостатньої політичної культури, цілком відмінної від Московії. Цей твір С. Дівович написав на основі «Краткого описания Малороссии» (1734), літопису Г. Грабянки та інших історичних творів, популярних для того часу. Свою роботу над твором він завершив у Глухові 21 вересня 1762 р. [1].

Дослідники припускають, що С. Дівович написав свою працю не без впливу останнього козацького гетьмана К. Розумовського, можливо, навіть і за його дорученням. У «Разговоре...» автор викладає героїчну історію козацтва починаючи від черкаського прикордонного старости В. Лянцкоронського, який очолював в 1516 р. козаків у війні з турками і татарами. Особливу увагу С. Дівович приділяв Хмельниччині, багато писав про утиски й насильства «начальних людей». Події української історії розглядав у творі з позиції козацької еліти, в ньому переконливо доводив, що старшина має ті ж права і привілеї, що й російське дворянство. Дослідники не раз відзначали, що своєю тенденцією віршований діалог має певні аналогії з «Історією Русів», особливо в плані загальної національно-державної концепції. Ймовірно, що «Разговор...» був добре відомий і авторів «Історії

Русів». Поема була написана в традиціях літератури, що культивувалася в Києво-Могилянській академії, про це свідчать силабічні вірші, літературна форма (розмова чи діалог) та своєрідна обробка сьомої елегії Овідія з книги «Tristium» («Скорботні пісні») при описі смерті Б. Хмельницького [1; 4].

Починається діалог запитанням Росії: «Кто ты такова родом, откуда взялася?» Україна відповідає: «От древних хазаров род веду и начало». Потрібно сказати, що думка про генетичний зв'язок українців і хозарів мала певне поширення в історіографії XVII – XVIII ст., присвяченій українському козацтву. Так, літописець Г. Грабянка писав: «Народ малоросійський, прозваний козаками, має щонайдавніше походження від сківського роду... від хозар, що своєю спорідненістю сягають племені першого Яфетового сина Гомера» [3]. Таким твердженням автори намагалися підкреслити давнє походження українського народу.

Значне місце в діалозі відведено Національно-визвольним подіям на чолі з Богданом Хмельницьким. Торкаючись питання про перехід України під протекторат Росії, С. Дівович формулює основну ідею твору – Україна не була завойована Росією, а добровільно приєдналась до неї. Польща намагалася утримати її за собою, турки слали дарунки «и поддачи моеи всемерно желали», але Україна обрала Росію.

Намагаючись уникнути звинувачень в невірності України по відношенню до Росії, автор не згадує про антимосковські виступи І. Виговського, Ю. Хмельницького, І. Брюховецького та І. Мазепи і трактує їх як їхню особисту справу, а не справу всього народу. Відповідаючи на закиди Росії натомість приводяться численні приклади порушення царської волі московськими чиновниками.

Звичайно, зупинити наступ царизму на Україну лише поетичним словом було неможливо. Але ідеї, пропаговані твором С. Дівовича, повторювались в історико-публіцистичних працях наступного періоду, зокрема, у загальновідомій «Історії Русів», і протягом тривалого часу лежали в основі програмних завдань таємних патріотичних гуртків.

Протягом тривалого часу твір С. Дівовича залишався маловідомим і маловивченим дослідниками. До теперішнього часу немає ґрунтовних розвідок щодо походження, написання і значення «Разговора...» в українській суспільно-політичній думці та національному рухові. Тема, звичайно, потребує подальших наукових досліджень.

Річ Посполита, від якої козацтво так прагнуло відірватись, залишилась у його свідомості впродовж усього XVIII ст. як інтелектуальна батьківщина. Зі зміною історичних обставин застарілі ідеали зазнавали певних змін. Так, використання річпосполитських моделей у ході активної реалізації *jus resistendi* мазепинських часів мало сепаратистський відтінок, тоді як під кінець XVIII ст. воно набувало автономістського характеру і зводиться до декларування «давніх вольностей». В цілому навіть такий характер прагнень суттєво перешкоджав централізаторським намаганням російських монархів, але пасивна позиція, що спиралась лише на «старовину», далеко не з найкращого боку характеризувала українську еліту [4].

Тогочасною формою висловлення своїх поглядів стали заснування і діяльність різноманітних об'єднань і груп української козацької старшини та інтелігенції

лівобережної України. Зокрема, ідея відновлення автономного статусу українських земель, будь-якою ціною чи способом, призвела до створення таємних гуртків. Існування гуртків українських «автономістів» призвело до організації подорожі В. Капніста до Берліна, який у 1791 р. шукав підтримки в правителів Пруссії на випадок збройного повстання України проти Росії. В середовищі української шляхти до останнього не вмирала наївна надія на відновлення гетьманату, і не були перебільшенням думки М. Марковича, який писав К. Рилєєву в 1825 р., що «в душі кожного українця живе дух Полуботка», і слова М. Костомарова до І. Аксакова, про те, що «на дні душі кожного думаючого і недурного українця спить Гигівський, Дорошенко і Мазепа і прокинеться, коли настане слушний час» [7, с. 392].

В рукописних копіях «Разговор...» поширювався на Лівобережній Україні. Зокрема, один із списків був написаний для генерального бунчужного І. Борозни, видатного представника новгород-сіверського шляхетства в 1788 р. Копію «Разговора...» мав і відомий український історик М. Костомаров. На початку 40-х років XIX ст. видавник Харківського університету І. Бецьків прагнув видати твір С. Дівовича в літературно-мистецькому альманасі «Молодик», який виходив у 1843–1844 рр. Але цензура не дозволила включити працю С. Дівовича до складу збірника. Рукопис «Разговора...» був знайдений під час слідства і в паперах Кирило-Мефодіївського братства. Ознайомившись з його змістом, начальник Канцелярії Третього відділення Л. Дубельт зауважував: «Якби я був цензором, не допустив би цього друкувати тому, що тут образа Росії, образа й України: перша ставить дурні питання, а друга вихваляє себе як стара баба, й нарешті її серце знемагає від нашого ярма». Така реакція головного жандарма Росії не потребує пояснень [3].

Діяльність С. Дівовича і значення його твору «Разговор Великоросії з Малоросією» – маловивчена сторінка української історії другої половини XVIII ст. Можливо лише констатувати, що державотворча традиція в Україні і сама ідея державності не виникла з нічого і не зникла в небутті. Завжди знаходилася частина людей небайдужих до історії своєї країни, які пам'ятали про коріння українського народу, знали історію рідного краю і всіляко намагалися відстояти його інтереси. С. Дівович своєю працею лише підкреслив факт постійної дискусії в середовищі українського суспільства щодо ролі і місця України у тогочасному світі.

Список використаних джерел

1. Дівович С. Разговор Великоросии с Малороссией. – Режим доступу: http://izbornyk.org.ua/old18/old18_31.htm
2. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830 / Zenon Kogut. – К.: Основа, 1996. – 317 с.
3. Когород Г. Семен Дівович і його «Разговор Великоросии с Малороссией» / Галина Корогод. – Режим доступу: <http://history.sumynews.com/sources/writing/182-semen-divovych-i-ioho-razhovor-velykorossyy-s-malorossyei.html>
4. Кучма Н. До питання про особливості козацької ідеології XVIII ст. / Наталія Кучма // Медієвіст. – Режим доступу: <http://www.medievist.org.ua/2013/02/xviii.html>
5. Оглоблин О. Люди старої України / Олександр Оглоблин. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1959. – 328 с.
6. Петров Н. И. Разговор Великоросии с Малоросією (Літературний пам'ятник другої половини XVIII століття) / Николай Петров // «Киевская старина». – 1882. – №7, Т. I. – С.325–365; 1882. – №7, Т. III. – С.138–146.

7. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т.2. Від середини XVII століття до 1923 р. – 3-тє вид. / Наталія Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1995. – 608 с.

8. Плохий С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій / Сергій Плохий. – К.: Laurus, 2013. – 440 с.

9. Шолом Ф. Я. Історичний віршований діалог «Разговор Великоросии с Малоросією» (1762) Семена Дівовича // Матеріали до вивчення історії української літератури. Т.1. – К., 1959.

10. Шпорлюк Р. Малоросія, Великоросія, Росія / Роман Шпорлюк // Людина і світ. – 2000. – №3. – С.2–10.

References

1. Divovych S. Razgovor Velikorossii s Malorossiej. – Rezhym dostupu: http://izbornyk.org.ua/old18/old18_31.htm
2. Kogut Z. Rosijs'kyj centralizm i ukrai'ns'ka avtonomija: Likvidacija Get'manshhyny, 1760–1830 / Zenon Kogut. – K.: Osnova, 1996. – 317 s.
3. Kogorod G. Semen Divovych i jogo «Razgovor Velikorossii s Malorossiej» / Galyna Korogod. – Rezhym dostupu: <http://history.sumynews.com/sources/writing/182-semen-divovych-i-ioho-razhovor-velykorossyy-s-malorossyei.html>
4. Kuchma N. Do pytannja pro osoblyvosti kozac'koi' ideologii' XVIII st. / Natalija Kuchma // Medievist. – Rezhym dostupu: <http://www.medievist.org.ua/2013/02/xviii.html>
5. Ogloblyn O. Ljudy staroi' Ukrai'ny / Oleksandr Ogloblyn. – Mjunhen: Dniprova hvylja, 1959. – 328 s.
6. Petrov N. I. Razgovor Velikorossii s Malorossiej (Literaturnyj pamjatnik vtoroj poloviny XVIII veka) / Nikolaj Petrov // «Kievskaja starina». – 1882. – №2, T. I. – S.325–365; 1882. – №7, T. III. – S.138–146.
7. Polons'ka-Vasylenko N. Istorija Ukrai'ny: U 2 t. T.2. Vid sere diny XVIII stolittja do 1923 r. – 3-tje vyd. / Natalija Polons'ka-Vasylenko. – K.: Lybid', 1995. – 608 s.
8. Plohij S. Kozac'kyj mif. Istorija ta nacijetvorennja v epohu imperij / Sergij Plohij. – K.: Laurus, 2013. – 440 s.
9. Sholom F. Ja. Istorychnyj virshovanyj dialog «Razgovor Velykorossii s Malorossiej» (1762) Semena Divovycha // Materialy do vyvchennja istorii' ukrai'ns'koi' literatury. T.1. – K., 1959.
10. Shporljuk R. Malorosija, Velykorosija, Rosija / Roman Shporljuk // Ljudyna i svit. – 2000. – №3. – S.2–10.

Mogyl'ny L. P., Ph.D., associate professor, professor of the history of Ukrainian foreign historical faculty, Taras Shevchenko National university of Kyiv (Ukraine, Kyiv), mogyl'ny@ukr.net

Stepan Divovych and the significance of his work «A conversation between Velikorosiya and Malorosiya» in the formation of autonomist movement

This article analyzes the preconditions for the formation of autonomist movement among the Ukrainian Cossack elite on the left bank of Ukraine in the late XVIIIth – the first quarter of the XIXth century. The paper highlights one of the least studied written works, which, on the basis of the previous agreements between the hetman and the tsar, defends the autonomous status of Ukrainian lands and criticizes Russian Empire's centralizing measures to restrict political and economic rights of the Cossack Army (Hetmanshchyna) during the reign of Catherine II. The preconditions and reasons for the emergence of S. Divovych's work influenced by previous historical research and the reform course of the last left-bank hetman K. Razumovsky, who was interested in the creation of a modernized Ukrainian statehood on the Ukrainian lands, are analyzed. The impact of the S. Divovych's work on the formation of a basic program developed by the Ukrainian autonomists – participants of Novgorod-Seversky circle and «Little Secret Society» – is analyzed. The process of deploying Ukrainian autonomist movement in the late eighteenth century and its impact on the national revival in the early nineteenth century is considered. The role and importance of representatives of Ukrainian nobility in defending the idea of Ukrainian statehood and an inalienable right to self-determination of Ukrainian people are defined.

Keywords: Hetmanshchyna, Stepan Divovych, «Razgovor Velikorossii s Malorossiej» autonomists, Vasil Kapnist.

Могильный Л. П., доктор исторических наук, доцент, профессор кафедры истории зарубежной украинистики исторического факультета, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), mogyl'ny@ukr.net

Степан Дівович и значение его произведения «Разговор Великоросии с Малоросією» в становлении автономистского движения

Анализируются предпосылки формирования среди представителей украинской казацкой старшины и шляхты автономистского движения на левобережье Украины в конце XVIII – первой четверти XIX в. Рассмотрена одна из наименее изученных письменных работ, которая, на основе предыдущих гетманско-царских договоров, отстаивала автономный статус украинских земель и критиковала централизаторские меры власти Российской империи

периода правления Екатерины II, направленные на постепенное ограничение политических и экономических прав Войска Запорожского (Гетманщины). Проанализированы предпосылки и причины появления работы С. Дивовича под влиянием предыдущих исторических исследований и реформаторского курса последнего левобережного гетмана К. Разумовского, заинтересованного в создании на украинских землях современной украинской государственности. Исследовано влияние произведения С. Дивовича на становление основных программных украинских автономистов – участников новгород–северского кружка и «Тайного малороссийского общества». Рассмотрен процесс развертывания украинского автономистского движения в конце XVIII в. и его влияние на национальное возрождение первой половины XIX в. Установлена роль и значение представителей украинского дворянства в отстаивании идеи государственности украинского народа и его неотъемлемого права на самоопределение.

Ключевые слова: Гетманщина, Степан Дивович, «Разговор Великороссии с Малороссией», автономисты, Василий Капнист.

* * *

УДК 378.147

Баклашова Т. М.,
старший викладач, Донбаський
державний педагогічний університет
(Україна, Слов'янськ), cult.ddpu@gmail.com

Визначення змісту викладання історії Української революції 1917–1921 рр. у вищій школі як фактор формування історичної пам'яті

Розглядається зміст викладання історії Української революції 1917–1921 рр. у вищій школі з точки зору політики формування історичної пам'яті. На основі застосування методологічних принципів антропологізації, суб'єктивізації та цивілізаційного підходу робиться спроба запропонувати нове змістовне наповнення вивчення конкретної теми. Акцентується увага на необхідності розгляду подій української революції в контексті російської революції, загальноєвропейських та загальносвітових подій. Підкреслюється вимога дотримання принципу рівноправності під час аналізу історичних моментів, які стосувались не лише українського, а й інших народів, зокрема російського та єврейського. Обґрунтовується потреба дослідження історії повсякденності, історії малих груп та гендерної історії як принципів об'єктивного висвітлення подій. Визначено місце історії Української революції в структурі сучасної історичної пам'яті суспільства та держави. Зроблено висновок, що застосування сучасних європейських методологічних принципів може забезпечити формування соціально необхідних компетентностей особистості.

Ключові слова: українська революція, вища школа, антропологічний підхід, історія повсякденності, українська нація.

Сучасні вимоги, які ставить суспільство перед вищою школою, визначають необхідність оновлення змісту викладання практично всіх предметів гуманітарного циклу, і перш за все історії. Завданням цієї наукової дисципліни головним чином є формування у молодій людині розуміння себе як активного суб'єкта творення історії. Власне, мову варто вести не про викладання, а про формування компетентності у ставленні до щоденних подій як до формування історичного нарративу. Іншою необхідною сучасному суспільству компетентністю є вміння виокремлювати ті події, які визначали життя цілих поколінь і сучасників, і нащадків, та усвідомлювати важливість і значення цих подій. Однією з таких подій, безумовно, є українська революція 1917–1921 рр., яка крім того ще й актуалізується сьогодні безумовними аналогіями із сучасними процесами. Актуальність даної теми визначається ще й тим, що будь-які революційні зміни відкривають незліченні можливості для новацій, знищуючи усталені соціальні схеми та створюючи безліч ситуацій вибору. Така ситуація присутня зараз не лише в Україні, але й в світі в цілому, і здатність зважувати різні можливості та усвідомлювати наслідки власної політичної активності або пасивності є однією з найбільш важливих компетентностей особистості.

Метою даної розвідки є з'ясувати, які методологічні підходи до викладання та складові змістовного наповнення теми «Українська революція 1917–1921 рр.» є найбільш відповідними сучасній політико–гуманітарній ситуації та сприятимуть формуванню національної та громадянської самоідентифікації молоді. Історіографія Української революції 1917–1921 рр. є однією із найбільш ґрунтовних на сьогодні і має низку спеціальних узагальнюючих праць [2; 7; 10] та досліджень, у яких аналізуються окремі аспекти революційних подій. Так само не бракує праць, у яких висвітлювались би проблеми нових методологічних підходів до вивчення історії у вищій школі [1; 12], активно вивчається проблематика сучасного нарративу вітчизняної історії [3; 4], проте специфіка застосування цих нових підходів до вивчення даної конкретної тематики наразі досліджена недостатньо.

Історія України являє собою не лише комплекс соціогуманітарного знання та царину наукової праці, але й виступає одним з дієвих засобів організації державного життя і суспільної практики. Водночас історія держави, народу покликана бути актуальним інструментом самопізнання особистості та суспільства. Ця специфіка історичного знання призводить до актуалізації двох взаємопов'язаних задач, що можуть розглядатись лише комплексно. Це перш за все створення узагальнюючої версії національної історії, яка була б інтелектуально сумісною із світовими науковими тенденціями [1; 3; 4]. Необхідною є відмова від парадигми історіописання XIX – початку XX ст., центральним суб'єктом якої виступав етнос, якому приписувалась категорія безперервності, або українська нація в її невпинній боротьбі за власну державність [4]. Ця парадигма потребує заміни, оскільки антропологізація є однією з ключових вимог сучасного суспільства, де цивілізаційна система цінностей вихідним пунктом має особистість. Відповідно вивчення історії як історії народу, нації, держави, що є багато в чому абстрактними поняттями, повинне поступитись дослідженню історії суспільства як історії добровільного об'єднання унікальних особистостей. Відповідно й сам процес вивчення історії у вищій школі слід трактувати не як викладання, тобто отримання певної суми знань, а як дослідження, тобто опанування навичкою самостійної суб'єктивно спрямованої наукової діяльності.

Крім того, процес особистісно орієнтованого вивчення історії в сучасному світі вимагає поєднання в предметі дослідження національного з глобальним, «вписування» вітчизняної історії в загальнолюдський контекст за умови усвідомлення беззмістовності будь-якої окремої національної, регіональної чи етнічної історії, взятих окремо та водночас рівноправності їх усіх між собою в єдиному синергетичному контексті. Відповідно необхідною світоглядною установою під час спільної дослідницької роботи викладача й студента над курсом історії є безумовна повага до іншості в усіх її проявах (соціальному, релігійному, етнічному, гендерному тощо). В сенсі змістовного наповнення курсу це означає визнання потреби самозбереження національних культур, толерантності у міжкультурному діалозі, акцентуації на аспектах культурного взаємозбагачення.

Вивчення історії в усіх формах є складовою частиною процесу формування історичної пам'яті і включає в себе водночас його науковий, міфологізований та постійно відтворюваний рівень [6]. Відповідно зміст вивчення

історії має містити всі три рівні: наукове дослідження фактів, їх співставлення, створення естетизованих картин минулого в суспільній свідомості та формування на основі цього контексту відтворення подій в освіті та художній культурі. При цьому слід враховувати, що історична пам'ять про події Української революції 1917–1921 рр. була спотворена в часи тоталітарної держави а згодом відновлювалась зусиллями вітчизняних істориків, суспільних діячів та представників освіти і культури. Тому рівень безпосередньої пам'яті, яка передається від учасників подій нащадкам, було перервано та згодом замінено науковим.

В якості методологічних підходів, які дають можливість якщо не вирішити, то хоча б підійти до вирішення цих завдань, сучасна світова історична наука пропонує досить багато варіантів, серед яких все більшої популярності набувають «історія повсякденності» та «історія малих груп», а також гендерна історія як «олюднена» історична наука, що висвітлює приватні мотиви та наслідки вчинків, в якій діють «маленькі люди», а не лише великі герої. Історія власного народу, країни як історія невеликих соціальних груп, регіонів, що мають власну специфіку, окремих родин, населених пунктів тощо формує у людини відчуття власної залученості до світових глобальних процесів, а отже, сприяє формуванню як національної, так і особистої гідності [12]. Вплести повсякдення у вивчення історії – одне з першочергових завдань, тільки в такий спосіб можна показати, що найвищою цінністю є людина, з її болями і переживаннями, з її здобутками і втратами, і жодна надія не вартує навіть одного людського життя.

Другим одним перспективним методологічним підходом до змістовного наповнення курсу історії у вищій школі є відмова від концепту національної історії як центру викладання, натомість залучення студентської молоді до свідомої інтелектуальної роботи із узгодження національних історій між собою. При цьому акцент переноситься з моментів взаємної боротьби та протистояння на теми співробітництва і культурного взаємозбагачення [1]. Вирішенню цього завдання сприяє сполучення вписування історії своєї держави й свого народу в макроісторичні процеси із висвітленням історії окремих регіонів, національних та соціальних груп, тобто своєрідною мікроісторією. Сполучення вказаних методологічних підходів обговорюється зараз вітчизняними та зарубіжними істориками як один з варіантів побудови в повному розумінні «спільної історії», у якій не буде місця для ненависті та конфронтації, натомість з'явиться можливість для самореалізації індивіда як громадянина й представника певної національної культури, а також як самоцінної особистості. Не варто говорити, що для студентської молоді лише подібне бачення свого майбутнього може бути визнане за перспективне.

Застосування окреслених підходів історія Української революції 1917–1921 рр. виступає однією з ключових тем, що вимагають вказаної зміни парадигми. Цей період в історії України як нації був першим, що змінив кардинально долю всієї нації без винятку, та не єдиним, коли українці виявились втягнутими у взаємне протистояння. Активна частина українського суспільства постала перед вимогою необхідності протистояння деструктивним змінам в якості свідомого суб'єкта історії. Відповідно зміст роботи над історією даного періоду повинний бути підкорений вимозі антропологізації та вивчатись як особистісно значущий.

Формуючи зміст вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. з точки зору формування історичної пам'яті, перш за все необхідним є з'ясування місця України в загальноєвропейських процесах. Ця проблематика традиційно висвітлюється з точки зору загальноросійської революції та більшовицького перевороту 1917 р. Проте не менш важливим є розуміння перспектив для України як суверенної європейської нації у світі, що утворився після Першої світової війни з урахуванням всієї складності повоєнних процесів, а також перспектив для різноманітних людських спільнот, приречених на докорінні зміни їхнього життя. При цьому варто акцентувати увагу на ціннісних прагненнях та світоглядних уявленнях людей, оскільки саме буттєві потреби є найвагомими рушійними мотивами. Так, зокрема, для представників дворянства головною загрозою було знищення соціальних привілеїв, натомість для інтелектуальної спільноти передусім проблемою було обмеження свободи слова. Подібних прикладів достатньо, і суспільство, формуючи власну історичну пам'ять про події, має усвідомлювати, що йдеться не про абстрактні маси населення або територію, а про живих людей з власними мріями та стражданнями.

Закінчення Першої світової війни та розпад європейських імперій призвели до виникнення кількох суверенних європейських держав, у тому числі й Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки. Обидві революції були складовою частиною процесу становлення української нації, так само обидві несли на собі ознаки звільнення від колоніальної залежності. Колоніальний статус українських земель у складі як Австро-Угорської, так і Російської імперій сьогодні є частиною змісту курсу історії України та національної історичної пам'яті. Проте суть колоніального статусу та специфіка його впливу на соціальний, політичний та культурний розвиток колоніальних народів наразі практично не включені до структури історичної пам'яті. Дослідження колоніалізму як явища, започатковані в середині ХХ ст., на сьогодні мають досить багату літературу, проте розуміння постколоніальних аспектів в українській культурі лише формується [8]. А ці аспекти є дуже суттєвими і потенційно небезпечними для державотворчих процесів, оскільки основною рисою постколоніальної масової свідомості є глибинна закоріненість в чужо по суті культуру держави-колонізатора і, як її зворотній бік, пошану до насильства [11, с. 36–37]. Для України часів революції 1917–1921 рр. це ускладнювалось ще й тим, що держав-колонізаторів була не одна, а дві, і відповідно нав'язані культури різнилися. З цього випливає багато сьогоденних проблем, проте справжній екзистенцій ний вибір українським народом було зроблено саме тоді, і саме в цьому перемога Української революції 1917–1921 рр., оскільки нація змогла заявити про себе як про свідомий суб'єкт політичного процесу, а отже, внутрішнім зусиллям подолати своє колоніальне минуле.

Ще одним аспектом змістовного наповнення викладання історії Української революції 1917–1921 рр. є різноманітні аспекти політичного процесу, взаємостосунки різних суспільних рухів, політичних партій, громадських організацій тощо в ході революції. Цей матеріал представлений, і досить докладно, як в структурі навчального процесу, так і в контексті

історичної пам'яті. Проте в центрі уваги є саме ставлення громадськості й політикуму до державотворчих процесів, в той час як варто було б зупинитись і на відношенні до тих подій, які становили власне суть революційних змін – нових економічних відносин, міжнародного становища, погіршення рівня життя, нові умови для української освіти й культурного життя тощо. Можливо, варто більш наполегливо представити українців як учасників обговорення нового суспільного устрою, підкреслити суб'єктний статус української інтелектуальної еліти в цих дебатах, акцентувати на тому, що революційні зміни виступили каталізатором формування модерних українських політичних ідеологій [4]. Також варто більш активно акцентувати увагу на аналізі Брест–Литовського, Варшавського, Ризького та інших мирних договорів, у підписанні яких Україна вперше виступала в якості суб'єкта міжнародної політики із широким включенням цього матеріалу в загальноєвропейський контекст.

Однією з найбільш актуальних, на жаль, сьогодні тем історії Української революції 1917–1921 рр. є громадянська війна. Висвітлення трагедії народу, який історичними обставинами змушений був до братовбивства, варто доповнити акцентуванням на свідомі зусилля українців на подолання цього. З цієї точки зору нового прочитання потребує повстанський рух, який, незважаючи на переважно стихійний характер, був яскравим прикладом свідомої боротьби за власне розуміння майбутнього [7, с. 652]. Варто показати титанічні зусилля, яких докладала українська політична еліта задля подолання атомізації суспільства та віднайдення умов консолідації.

Безумовно важливою складовою, без якої вивчення Української революції 1917–1921 рр. не буде повноцінним і завершеним, є висвітлення урядів України – Центральної Ради, Гетьманату, Директорії тощо. В сьогодинському змісті викладання ця проблематика посідає достойне місце, проте варто активніше підкреслювати їх роль саме як суб'єктів європейських політичних процесів. З огляду на це більшої уваги заслуговують персоналії їхніх учасників, ідеї, з яких вони виходили у своїй діяльності, взаємозв'язок з іншими українськими політичними та громадськими організаціями, внесок у світову політику. Говорячи про українську армію та різні політичні партії, варто закріпити у студентів розуміння, що це було не лише збройне формування з певними завданнями, а й свідомий вибір людей, передусім молоді. Використовуючи документи, листи, фотографії, біографічні дані тощо, варто представити, що це були на особистісному рівні найактивніші представники суспільства, з різноманітними інтересами, цінностями, прагненнями. Відповідно для національно свідомої частини населення України це були найулюбленіші сини, з яких розпочалося формування образу національного героя, захисника державності не якоїсь далекої доби, а модерного часу, що втілювалось у національній міфології, творах мистецтва й літератури, масовій культурі тощо. Проте концентрація уваги тільки на образах учасників збройної боротьби та активної політичної діяльності як носіїв національної ідеї не є виправданим з точки зору виховних завдань курсу історії України у вищій школі, оскільки певною мірою підпитує стереотип про малоцінність повсякденного життя [1]. Уникнути цього й водночас сформувати у молоді відчуття революції як такої, що стосувалась всіх без винятку, дасть включення в зміст викладання більш широкі

відомостей про різні соціальні верстви та етнічні групи в революції, бажано з акцентом на порятунку життя іншого, самопожертви в ім'я товаришів або мирного населення, а не знищенні найбільшої кількості ворогів. Також новим у змісті викладання історії, але необхідним з точки зору сучасної загальнолюдської системи цінностей буде підкреслення ролі тих українців та представників інших національностей, хто на полях страшних битв рятував життя – лікарів, культурно–просвітніх та релігійних діячів, благодійників тощо. В сучасній історії слід уникати героїзації військових подій, натомість переносити акцент глорифікації із знищення життя на його порятунок, інакше небезпека повторення війни залишається реальною.

Так само важливим є висвітлення світоглядних причин формування тієї чи іншої ідеології різних політичних та громадських організацій, що представляли українське суспільство, у тому числі й суб'єктивних причин. Будь–яка докорінна зміна життєвих умов стає для людини певним викликом, який вимагає вибору між добром і злом, і цей вибір завжди суб'єктивний [9, с. 5]. Схвалюючи чи засуджуючи революційні події, особистість гранично загострює свої буттєві настанови, виробляє розуміння власної екзистенції, і саме цю складність та трагічність вибору варто показати молодим людям, щоб вберегти від можливих помилок у майбутньому. Допомогти в цьому може більш широке висвітлення, поряд із тими політичними партіями, які визначали українське життя, також і точок зору нечисельних, але впливових у своїх регіонах спільнот, у тому числі культурно–просвітницьких організацій, жіночих товариств, представників інших національностей – наприклад, євреїв, вірмен, греків, молдаван тощо, а також представників української діаспори, вже достатньо сформованої на той час. Не менш важливим для усвідомлення студентами екзистенційної сутності власного ставлення до революційних подій буде висвітлення поглядів культурних особистостей, відомих діячів культури, церкви, при цьому акцентувати варто саме питання індивідуальної відповідальності за цей вибір, розуміння його впливу на власну подальшу долю як особистості [1].

В умовах формування нової історичної пам'яті необхідним є широке включення в контекст вивчення Української революції результатів чисельних гендерних студій. Специфіка цього напрямку досліджень дозволяє досягнути індивідуалізації історичного знання та зберегти принцип рівноправності всіх частин суспільства в сенсі представленості в історичній пам'яті. Необхідно показати жінку як активну учасницю громадсько–політичного життя, працівницю на ниві освіти, культури, медицини тощо, основу економіки країни в умовах масштабної мобілізації чоловіків на найрізноманітніші fronti. І водночас необхідно відтворити жінку саме в жіночій іпостасі – як матір, яка мала зберегти життя дітей в надзвичайно складних умовах. Крім того, уваги заслуговує ще один аспект, який часто замовчується – в ситуації постійного насильства, якою є громадянська війна, саме жінка є найбільш вірогідною потенційною жертвою такого насильства [5].

Одним з перспективних методологічних підходів до історіописання, як уже йшлося, є історія повсякдення [11]. Говорячи про революцію, варто зупинитись на висвітленні докорінних змін, принесених в життя різних верств населення на побутовому рівні, ставлення простої

людини до революції, використовуючи документи, листи тощо, обов'язково варто показати специфіку окремих регіонів, роль «малої батьківщини», місцевих мешканців у революції, по можливості – залучення родинних матеріалів. Це дасть можливість «олюднити» відомості, прив'язати їх до конкретної, з дитинства знайомої території, сформувати відчуття причетності до подій, наситити їх емоційним фоном, а через це – закріпити в пам'яті.

І, нарешті, найголовнішим моментом змісту викладання історії Української революції 1917–1921 рр. як фактору формування історичної пам'яті є підкреслення націєтворчого та державотворчого пафосу Акту Злуки 22 січня 1919 р. Ця подія відзначається як загальнодержавне свято та оточена пошаною суспільства, певним чином навіть сакралізована. Тому немає потреби акцентувати увагу на фактографічному аспекті цієї теми. Проте методологічна вимога антропологізації ставить завдання наблизити ці події до долі конкретних людей. Варто активніше залучати публікації в тогочасній пресі, художні твори, спогади очевидців з метою наповнити ці події особистісним емоційним змістом, перетворити їх на власний емоційний досвід. Це є надзвичайно важливим, оскільки частиною історичної пам'яті суспільства стають лише емоційно насичені події, які не стільки згадуються, скільки проживаються суспільством заново, забезпечуючи через спільний досвід консолідацію та самоідентифікацію нації.

Таким чином, запропонована вище точка зору на змістове наповнення викладу історії Української революції 1917–1921 рр. у вищій школі є перспективною не стільки з огляду на засвоєння фактичного матеріалу, скільки як фактор формування історичної пам'яті суспільства на нових методологічних засадах, що їх вимагає сучасність. Емоційність сприйняття, забезпечена екзистенційно-особистісним підходом, безумовно сприяє формуванню світогляду молодій людині, неприйняття військового методу вирішення конфлікту в принципі, розуміння війни як трагедії. Натомість пропонується пам'ять толерантності, взаєморозуміння, поваги до іншості та сприйняття різноманіття людських думок як безумовної цінності. В той же час в даному контексті історія революції матиме значний позитивний потенціал, оскільки формуватиметься розуміння, що незважаючи на всі злигодні й втрати, український народ вийшов з цих подій в буттєвому сенсі переможцем. Ті зрушення, які відбулись в процесі революції, стали основою для подальшого процесу творення суверенної нації аж до сьогодні.

Список використаних джерел

1. Гошко Т. Нові/старі проблеми викладання історії України у вищій школі Даний текст був написаний для доповіді на П'ятому міжвузівському науково-методичному семінарі «Актуальні проблеми викладання історії України та історії української культури у вищій школі», що відбувся 14 грудня 2012 р. у Києві на базі Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут».
2. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923 рр. – Львів: Манускрипт, 2008. – 523 с.
3. Касьянов Г. Ще не вмерла українська історіографія // Критика. – Рік VI, Ч.4 (54). – Квітень, 2002. – С.21.
4. Касьянов Г., Толочко О. Національні історії та сучасна історіографія: виклики і небезпеки при написанні нової історії України // УДЖ – 2012. – №6. – С.1–12.
5. Кіс О. Р. Жіноча історія як напрямок історичних досліджень // Український історичний журнал. – 2012. – №2. – С.159–174.

6. Масненко В. В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості // Український історичний журнал. – 2002. – №5. – С.42–55.

7. Нариси історії Української революції 1917–1921 рр.: У 2-х книгах / Гол. редколегії В. А. Смолій. – К., 2012.

8. Постколониалізм. Генерації. Культура / За ред. Т. Гундорової, А. Матусяк. – К.: Laurus, 2014. – 332 с.

9. Сверстюк В., Скальський В. Українська революція 1917–1921 рр. у політиці формування національної пам'яті в 2007–2010 рр. // Проблеми вивчення історії української революції 1917–1921 рр. Збірник наукових статей / Гол. ред. Р. Я. Пиріг. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2010. – Вип.5. – С.5–22.

10. Студії з історії Української революції 1917–1921 рр.: Зб. наук. праць / Гол. ред. В. Ф. Верстюк. – К.: Ін-т історії НАНУ, 2011. – 406 с.

11. Удод О. Історія повсякденності як методологічна проблема. За лідерознавчу історію України (про актуальність історії повсякденності) // <http://www.novadoba.org.ua>

12. Яковенко Н. Вступ до історії. – К.: Критика, 2007. – 368 с.

References

1. Hoshko T. Novi/stari problemy vykladannya istoriyi Ukrainy u vyshchii shkoli Danyy tekst buv napsanyy dlya dopovidi na P'yatomu mizhvuziv's'komu naukovu-metodychnomu seminaru «Aktual'ni problemy vykladannya istoriyi Ukrainy ta istoriyi ukrayins'koyi kul'tury u vyshchii shkoli», shcho vidbuvysya 14 hrudnya 2012 r. u Kyievi na bazi Natsional'noho tekhnichnoho universytetu Ukrainy «Kyuyiv's'kyi politekhnichnyy instytut».

2. Zakhidno-Ukrayins'ka Narodna Respublika. 1918–1923 rr. – L'viv: Manuscript, 2008. – 523 s.

3. Kas'yanov H. Shche ne vmerla ukrayins'ka istoriografiya // Krytyka. – Rik VI, Ch.4 (54). – Kvitень, 2002. – S.21.

4. Kas'yanov H., Tolochko O. Natsional'ni istoriyi ta suchasna istoriografiya: vyklyky i nebezpeky pry napsanni novoyi istoriyi Ukrainy // UZh – 2012. – №6. – S.1–12.

5. Kis' O.R. Zhinocha istoriya yak napryamok istorychnykh doslidzhen' // Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal. – 2012. – №2. – S.159–174.

6. Masnenko V. V. Istorychna pam'yat' yak osnova formuvannya natsional'noyi svidomosti // Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal. – 2002. – №5. – S.42–55.

7. Narysy istoriyi Ukrayins'koyi revolyutsiyi 1917–1921 rr.: U 2-kh knyakh / Hol. redkolehiyi V. A. Smoliy. – K., 2012.

8. Postkolonializm. Heneratsiyi. Kul'tura / Za red. T. Hundorovoyi, A. Matusyak. – K.: Laurus, 2014. – 332 s.

9. Sverstyuk V., Skal's'kyi V. Ukrayins'ka revolyutsiya 1917–1921 rr. u politytsii formuvannya natsional'noyi pam'yati v 2007–2010 rr. // Problemy vyvchennya istoriyi ukrayins'koyi revolyutsiyi 1917–1921 rr. Zbirnyk naukovykh statey / Hol. red. R. Ya. Pyrih. – K.: In-t istoriyi Ukrainy NANU, 2010. – Vyp.5. – S.5–22.

10. Studiyi z istoriyi Ukrayins'koyi revolyutsiyi 1917–1921 rr.: Zb. nauk. prats' / Hol. red. V. F. Verstyuk. – K.: In-t istoriyi NANU, 2011. – 406 s.

11. Udod O. Istoriya povsyakdennosti yak metodolohichna problema. Za lyudynoznavchu istoriyu Ukrainy (pro aktual'nist' istoriyi povsyakdennosti) // <http://www.novadoba.org.ua>

12. Yakovenko N. Vstup do istoriyi. – K.: Krytyka, 2007. – 368 s.

Baklshova T. M., senior lecturer, Donbas State Pedagogical University (Ukraine, Slavyansk), cult.ddpu@gmail.com

Determination of teaching the history of the Ukrainian revolution of 1917–1921 in high school as the factor of formation of historical memory

Under review the content of teaching history of Ukrainian revolution 1917–1921 in high school in terms of policy formation of historical memory. On the basis of application methodological principles of antropologisation, subjectivation and civilization approach are made an attempt to offer new content of the substance of the study of a particular topic. The attention is focused on the need to review the events of the Ukrainian revolution in the context of the Russian Revolution, European and global developments. It is underlined the requirement to the principle of equality in the analysis of historical moments that were not only Ukrainian, but also of other nations, including Russian and Hebrew. Substantiates the need for research into the history of everyday life, the history of small groups and gender history as the principles of objective coverage of events. Defined the place of history of the Ukrainian revolution in the structure of modern historical memory of society and the state. It is concluded that the application of current European methodological principles can ensure the formation of socially necessary competencies of personality.

Keywords: Ukrainian revolution, high school, anthropological approach, history of everyday life, the Ukrainian nation.

*Баклашова Т. М., старший преподаватель,
Донбасский государственный педагогический университет
(Украина, Славянск), cult.ddpu@gmail.com*

**Определение содержания преподавания истории
Украинской революции 1917–1921 гг. в высшей школе
как фактор формирования исторической памяти**

Рассматривается содержание преподавания истории Украинской революции 1917–1921 гг. в высшей школе с точки зрения политики формирования исторической памяти. На основе применения методологических принципов антропологизации, субъективизации и цивилизационного подхода осуществляется попытка предложить новое содержательное наполнение изучения конкретной темы. Акцентируется внимание на необходимости рассмотрения событий украинской революции в контексте русской революции, общевосточных и общемировых событий. Подчеркивается требование придерживаться принципа равноправности в процессе анализа исторических моментов, которые касались не только украинского, но и других народов, в частности русского и еврейского. Обосновывается требование исследования истории повседневности, истории малых групп и гендерной истории как принципов объективного освещения событий. Определено место истории Украинской революции в структуре современной исторической памяти общества и государства. Сделан вывод, что применение современных европейских методологических принципов может обеспечить формирование социально необходимых компетенций личности.

Ключевые слова: украинская революция, высшая школа, антропологический подход, история повседневности, украинская нация.

* * *

УДК 94(477.4:477.7):314.15.044:332.3«192»

Розовик О. Д.,
кандидат історичних наук, викладач кафедри
україністики, Національний медичний університет
ім. О. О. Богомольця (Україна, Київ)

**ПРОВЕДЕННЯ ЗЕМЛЕВПОРЯДКУВАЛЬНИХ РОБІТ
ДЛЯ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ У ПІВДЕННИХ ОКРУГАХ УСРР
(1920–ті рр.)**

Досліджується маловивчене в історичній науці питання підготовки земельних ресурсів для переселенців на півдні України у 1920-х роках. Акцентовується увага на тому, що на середину 1920-х рр. у зоні Полісся і лісостепу республіки з'явилося 5,3 млн. безземельного або малоземельного селянства. А наприкінці цього десятиліття їх чисельність зросла до 9,5 млн. осіб. Для вирішення цієї проблеми керівництво СРСР і УСРР розробили програму переселення малоземельного населення у Всесоюзній і республіканський колонізаційні фонди. Зокрема, на півдні України для переселенців було виділено 1,7 млн. дес. земель. Однак переважна більшість цих угідь знаходилася у малообжитих районах, а їх землі потребували значних капіталовкладень для проведення їх окультурення. До землепорядкувальних заходів належало звільнення земель від різних чагарників, проведення ванування кислотних ґрунтів, створення системи протизерозійних заходів шляхом насадження різних лісосмуг, лісових масивів у ярах та балках і саме основне – забезпечення новостворених сіл та хуторів водою. Для пошуку води була проведена значна геолого- і гідророзвідувальна робота. Побудовано велику кількість колодязів, ставків, водосховищ. Проведено по хуторах і селах до будинків водопроводи. Всі ці в комплексі роботи щодо окультурення земель створили сприятливі умови для налагодження переселенцями на цих ґрунтах продуктивного сільськогосподарства.

Ключові слова: степ, засушливий клімат, меліоративні роботи, лісонасадження.

На початку 1920-х років у сільському господарстві зони Полісся і лісостепу України намітилося аграрне перенаселення, а саме – у Чернігівській, Київській, Полтавській, Волинській, Подільській губерніях. У названих регіонах багато сімей мали лише по 0,3 – 0,7 дес. орних земель на душу населення, що не відповідало прожитковому мінімуму. До того ж численні господарства, які хоч і мали більше угідь на одну особу, але із-за низької врожайності ґрунтів, особливо у селах зони Полісся, також знаходилися на межі бідності [5, арк. 72]. За даними Наркомзему УСРР, на 1922 р. у названих губерніях республіки аграрне перенаселення становило близько 2,5 млн., на середину 1920-х рр. цей показник зріс до 5,3 млн., а наприкінці 1920-х рр. – до 9,5 млн. осіб (1,818 млн. дворів) [2, арк. 372; 4, арк. 113].

Вирішуючи питання обезземелення селянства, за рішенням РНК УСРР, у березні 1921 р. у структурі Наркомату земельних справ (НКЗС) було створено Надзвичайну переселенську комісію (НПК). У її обов'язки входило вирішення всіх питань, пов'язаних із переселенням безземельних і малоземельних селян у південні степові регіони республіки та за її межі [1, арк. 36]. За урядовим рішенням, на півдні України для переселенців було виділено 1,7 млн. дес. орних земель. А з урахуванням різних, на перший погляд, малопридатних і неосвоєних для землеробства територій, зарослих бур'яном та чагарниками земель, то таких угідь під поселення можна було ще додатково ввести в обіг 400–500 тис. десятин.

Частина земель, виділених на півдні України під переселення, знаходилася у районі різних сіл, хуторів й, навіть, містечок. Ці ґрунти, як правило, вже були частково окультурені й на них можна було селитися. Однак інша частина – потребувала окультурення та доведення територій до рівня, щоб на них можна було створювати нові села і хутори. За даними НКЗС, землі, які потребували того чи іншого рівня окультурення або землевпорядкування, становили понад 1 млн. десятин. Роботи щодо їх окультурення проводилися під контролем НКЗС УСРР, його структурних підрозділів на місцях, вчених і спеціалістів сільськогосподарських інститутів та інших установ, пов'язаних із сільським господарством, землеробством, меліорацією, лісництвом тощо. Фінансування землепорядкувальних робіт проводилося як за урядові кошти, так і з фондів місцевих органів влади й, навіть, різних кооперативних, профспілкових, громадських організацій.

За розпорядженням НКЗС, всі території, які підлягали окультуренню, ділилися поділяючи (далі – погектарно) й на кожен поточний рік планувалася та чи інша кількість угідь, яку слід було підготувати для переселенців. Тут варто зазначити, що сам процес окультурення земель охоплював проведення цілого комплексу агрономічних і агротехнічних робіт з ґрунтами. Серед них – планування земельних ділянок для переселенців, виділення територій для створення нових сіл і хуторів. Прокладення до населених пунктів спочатку ґрунтових доріг, а потім – доріг з твердим покриттям. В окремих округах – навіть залізниць та побудову пристаней на річках. Вагомим завданням була також радіофікація, а з побудовою Дніпрогесу – й електрифікація сіл. Крім цього, необхідно було висадити захисні лісосмуги, провести різні агротехнічні заходи з ліквідації ярів і балок шляхом засадження їх деревами. Великі матеріальні витрати йшли на створення штучних водоймищ, пошуків питної води, будівництво колодязів. Значні затрати людської праці і техніки вимагало звільнення земель від забур'янення, різних чагарників, вапнування кислотних ґрунтів, обводнення земель, захист ґрунтів від ерозії, рослин – від шкідників тощо. І всі ці роботи розпочали проводитися з 1922 р. й виконувалися, переважно, повсюдно та своєчасно. Зокрема, за розпорядженням Наркомзему, до 1926 р. у південних районах республіки землепорядкувальні роботи були проведені на 663600 га, а у 1927 р. – 215500 га ґрунтів, що разом становило 879100 га угідь. Тобто, землепорядкувальні заходи були проведені на більшості територій, призначених під переселення. На цю роботу з державного бюджету за 1922–1925 рр. витрачено 1111377 крб., за

1926–1927 рр. – 258900 крб., тобто в сумі 1370277 крб. До цього слід також додати, що на освоєння нових земель виділяли кошти місцеві органи влади та різні зацікавлені громадські організації – профспілки, кооперативи, ОЗЕТи, Агро–Джойнт, ЕКО. Якщо взяти окремо 1926–1927 рр. й розглянути кількість площ, на яких було проведено землевпорядкування у південних округах України, то ця статистика буде виглядати наступним чином [4, арк. 115]:

Назва округи	Кількість окультурених земель в га
Одеська	50186
Херсонська	5186
Миколаївська	18530
Первомайська	3640
Зінов'ївська	12040
Криворізька	26110
Дніпропетровська	14920
Харківська	3450
Запорізька	15090
Маріупольська	5880
Мелітопольська	58900
Всього	215500

Однак, у 1926–1927 рр. в окремих округах не повністю було виконано план по землевпорядкуванню й залишилося непідготовлених до переселення 86 тис. га ґрунтів та не використано 88,5 тис. крб. виділених на проведення різних робіт на цих землях. Тому, за рішенням Наркомзему, упорядкування цих земель проводилося у наступному 1928 р. До того ж, до цих ґрунтів під окультурення виділялось ще 80500 га цілих земель та 428 га ґрунтів, вилучених з-під підпорядкування різних військових частин. Тому загальна площа земель, на яких проводилося окультурення у 1928 р., становило 209270 га. По округах півдня України це виглядало так [4, арк. 115зв]:

Назва округи	Залишок неупорядкованих ґрунтів з 1926–1927 рр., в га	План упорядкування ґрунтів на 1928 р., в га	Землі, вилучені від військових частин, в га	Всього
Одеська	32500	9700	10780	52980
Херсонська	4800	–	–	4800
Миколаївська	4550	26550	–	31100
Зінов'ївська	11580	20420	–	32000
Первомайська	4200	1000	–	5200
Мелітопольська	4106	1550	7350	13000
Дніпропетровська	6300	15300	11580	33280
Криворізька	1700	3800	–	5500
Запорізька	13000	–	11650	24650
Маріупольська	3100	–	–	3100
Харківська	–	2180	1380	3560
Всього	85836	80500	42740	209270

Поряд з масштабними роботами щодо окультурення земель, які проводилися за державні кошти та фонди різних організацій, окремі землевпорядні заходи на виділених для переселенців ділянках, проводили й самі селяни. Це, як тоді називалося, «привести землю до робочого стану». На практиці це означало, що селяни орали землю за власні кошти й власними зусиллями, але були непоодинокі випадки коли держава виділяла для цього трактори, брали в цьому участь й МТСи. Переселенці визначали, які культури слід було висівати на тому чи іншому полі, вносили в ґрунти органічні добрива, практикували сівозміни тощо.

Однак чи не найбільші фінансові затрати та людська праця вкладалися під час пошуку води і створення водосховищ як для існуючих, так і новостворених сіл. Саме від забезпечення водою тієї чи іншої території залежало як швидко переселенці освоювали виділені їм землі й налагоджували на них належне виробниче та соціально-побутове життя.

На початку 1920-х років на ці заходи з державного бюджету виділялося недостатньо коштів, але це було лише частиною ускладнень, які виникли під час будівництва системи зрошення полів на півдні України та побудови в селах водоймищ і водопостачання. У вирішенні цілого комплексу завдань, пов'язаних з водозабезпечення степових районів, куди масово рухалися переселенці, постала така проблема, як забезпечення будівництва водних систем, кваліфікованими кадрами. На практиці це означало, що у південні округи необхідно було поставити не тільки необхідну техніку для створення водних систем, а й направити сюди фахівців-гідрологів для пошуку води шарів, хіміків з визначення придатності води для питного її використання й застосування у поливних системах.

З 1926 р. робота з пошуків водних ресурсів проводилася вже достатньо прискореними темпами. Якщо до цього часу буріння різних скважин здійснювалося технікою, закупленою за рубежом, то з 1926 р. переважно більшість різних бурових механізмів вироблялася в УСРР та РСФРР.

На певному етапі обводнення земель переселенців виникла й проблема фінансового забезпечення цих робіт. Для їх повного виконання необхідно було виділити фінансування у 5 млн. крб. [3, арк. 27]. На той час це були великі кошти. До 1927 р. на обводнення уряд виділив лише 1,77 млн. крб. Але до проведення цієї роботи були залучені місцеві фонди, а також населення хуторів, сіл і містечок. Вони, на добровільних засадах та використовуючи власні технічні ресурси, допомагали створювати водоймища, ставки, колодязі. Проводили водопостачання до сіл, хуторів, власних осель, будували поливні системи та проводили інші роботи у цьому напрямку. Це в цілому сприяло тому, що урядова програма щодо забезпечення регіонів переселення водою була в основному виконана.

Обсяги створення об'єктів по водопостачанню колонізаційного фонду півдня України у 1926–1927 рр. [4, арк. 116]

Назва робіт	До І.Х.1926 р.	За 1926–27 рр.	Всього
Шахтові криниці / закінчені/	66	91	157
Шахтові криниці /в роботі/	–	26	26

Продовження табл.

Продовження табл.

Назва робіт	До І.Х.1926 р.	За 1926–27 рр.	Всього
Буріння щілин /закінчені/	39	60	99
Буріння щілин /в роботі/	–	1	1
Ручне устаткування	22	32	54
Механічне устаткування	–	11	11
Водорозборні баки	–	14	14
Розвідувальне буріння /щілин/	–	87	87
Видано населенню матеріалів на шахтові криниці	–	18	18

За 1927–1928 рр. було споруджено 48 бурових колодязів, 146 шахтових колодязів та 10 ставків вартістю в 753 тис. крб. [4, арк. 116].

Нижче подана таблиця ілюструє скільки грошей з державного бюджету було асигновано на роботи по землевпорядкуванню та обводненню колонізаційного фонду півдня УСРР у 1922–1927 рр. в крб. [4, арк. 116зв].

Роки	На земле-впорядкування	На обводнення	Всього
1922–23	75750	–	75750
1923–24	167613	–	167613
1924–25	416864	397822	814686
1925–26	451150	674085	1125235
1926–27	258900	699400	958300
Всього	1370277	1771307	3141584

Заходи державних органів влади та різних організацій щодо окультурення й обводнення земель у південних районах республіки дали можливість до 1927 р. побудувати на цих землях 1220 нових населених пунктів. Переселити сюди малоземельне селянство з поліських і лісостепових округ республіки 26457 сімей. Крім цього, на цих землях оселилося 1678 непланових, як їх тоді називали «свабільних», сімей переселенців. До 1930 р. було заплановано переселити у південні округи УСРР 18493 господарств і довести їх загальну чисельність до 46628 дворів (понад 250 тис. осіб).

Поселення цих господарств по південних округах виглядало так [4, арк. 117]:

Назви округ	Зарахованих дворів	Свабільних дворів	Оселених дворів	Всього дворів
Запорізька	1370	13	743	2125
Зінов'ївська	1457	54	5330	6841
Дніпропетровська	741	136	1975	2852
Криворізька	3644	195	2992	6831
Маріупольська	422	63	260	745

Назви округ	Зарахованих дворів	Свабільних дворів	Оселених дворів	Всього дворів
Мелітопольська	3047	509	2820	6376
Миколаївська	994	230	3086	4310
Одеська	2861	280	5273	
Первомайська	1002	5	999	2006
Харківська	52	9	225	286
Херсонська	2903	184	2764	5874
Всього	18493	1678	26457	46628

Отже, проведені заходи щодо окультурення земель у південних районах УСРР в 1920–х рр. дали можливість переселити сюди понад 250 тис. малоземельних і безземельних селян з поліських і лісостепових районів України.

Список використаних джерел

1. ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.2. – Спр.279.
2. Там само. – Оп.5. – Спр.363.
3. Там само. – Оп.6. – Спр.658.
4. Державний архів Житомирської області. – Ф.Р126. – Оп.1. – Спр.203.
5. Там само. – Ф.Р327. – Оп.1. – Спр.171.

References

1. CDAVO Ukrai'ny. – F.27. – Op.2. – Spr.279.
2. Tam samo. – Op.5. – Spr.363.
3. Tam samo. – Op.6. – Spr.658.
4. Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti. – F.R126. – Op.1. – Spr.203.
5. Tam samo. – F.R327. – Op.1. – Spr.171.

Rozovyk O. D., candidate of historical sciences, lecturer, Department of Ukrainian Studies, Bogomolets National Medical University (Ukraine, Kyiv)

The works for ordering of land for settlers in the southern regions of the Ukrainian SSR (1920th)

The article examines the insufficiently studied process in history as the preparation of land resources for immigrants in southern Ukraine in 1920th. It focuses attention on the fact that in mid-1920th in the area of Polissya and forest-steppe republic's regions there were 5.3 millions of landless or land-hungry peasants. At the end of the decade their number rose to 9.5 million people. To solve this problem the Soviet leadership and the USSR developed program of resettlement land-hungry population in the Soviet Union and Ukrainian republican colonization funds. In particular, it was single out 1.7 millions desyatyn (1,09 hectare) of land in the south of Ukraine for settlers. However, the vast majority of land were located in less habitable areas, and their land needed considerable capital investment for its cultivation. The release land from various shrubs, conduction of liming acid soils, creation a system of measures against erosion by planting various forest belts, forest tracts in ravines and hollows and, most basic, providing newly created villages and hamlets by water – all these actions were the components of the process of land's ordering. It had been carried out significant geological work for find water. It were built a large number of wells, ponds and reservoirs. It was held water pipes to houses in hamlets and villages. All of these work together on land's cultivation created favorable conditions for set-up of productive agriculture by settlers.

Keywords: desert, arid climate, reclamation works, forest stands.

Rozovyk O. D., кандидат исторических наук, преподаватель кафедры украинистики, Национальный медицинский университет им. А. А. Богомольца (Украина, Киев)

Проведение землеустроительных работ для переселенцев в южных округах УССР (1920–е гг.)

Исследуется малоизученный в исторической науке вопрос подготовки земельных ресурсов для переселенцев на юге Украины в 1920–х годах. Акцентируется внимание на том, что на середину 1920–х гг. в зоне Полесья и лесостепи республики появилось 5,3 млн. безземельного или малоземельного крестьянства. А в конце этого десятилетия их численность возросла до 9,5 млн. человек. Для решения этой проблемы руководство СССР и УССР разработало программу переселения малоземельного населения во Всесоюзный

и республиканский колонизационные фонды. В частности, на юге Украины для переселенцев было выделено 1,7 млн. дес. земель. Однако подавляющее большинство этих угодий находилось в малообжитых районах, а их земли требовали значительных капиталовложений для проведения их окультуривания. К землеустроительным мероприятиям относилась расчистка земель от различных кустарников, проведение известкования кислотных почв, создание системы противозерозийных мероприятий путем насаждения различных лесополос, лесных массивов в оврагах и балках и самое главное – обеспечение новых сел и хуторов водой. Для поиска воды была проведена значительная геолого- и гидроразведочная работа. Построено большое количество колодцев, прудов, водохранилищ. Проведено по хуторам и селам в дома водопроводы. Все эти в комплексе работы по окультуриванию земель создали благоприятные условия для налаживания переселенцами на этих почвах продуктивного сельского хозяйства.

Ключевые слова: степь, засушливый климат, мелиоративные работы, лесонасаждения.

* * *

УДК 913(091)+94(477)«1919/1920»

Трубчанінов С. В.,

кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України, Кам'янець–Подільський національний університет ім. Івана Огієнка (Україна, Кам'янець–Подільський), trubtschaninov@gmail.com

Початок діяльності Постійної комісії для складання історично–географічного словника української землі (1919–1920 рр.)

Розглянуто початок діяльності головної установи Української Академії наук в галузі історичної географії у 1919 – на початку 30-х рр. XX ст. – Постійної комісії для складання історично–географічного словника української землі. Проаналізовано плани її роботи, практичну діяльність та зміни в персональному складі з часу її утворення до кінця 1920 р.

Застосовані наукові методи дослідження (історико–генетичний, історико–типологічний, хронологічний) дозволили об'єктивно розкрити діяльність даної наукової установи протягом 1919–1920 рр.

Аналіз протоколів засідань комісії засвідчив активну діяльність на цьому етапі голови комісії Олександра Грушевського та постійних співробітників – Осипа Гермайзе і Євгена Перфецького. Всього ж у засіданнях комісії брали участь близько двох десятків відомих учених.

У висновку стверджується, що на першому етапі своєї діяльності комісія головним чином розробляла плани своєї роботи, відпрацьовувала методичку дослідження, визначалася з концептуальними підходами до складання історично–географічного словника.

Ключові слова: Українська Академія наук, постійна комісія, історично–географічний словник, Олександр Грушевський.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. історична географія переживала період свого становлення як галузь наукових знань. В Україні найбільш визнаними авторитетами в царині історичної географії на той час були Володимир Антонович і Дмитро Багалій. Під час розробки проекту заснування Української Академії наук автори пояснювальної записки про організацію Історично–філологічного відділу УАН наголошували на тому, що історична географія є основою, з одного боку, для української історії, а з іншого – для сучасної географії [16, с. 118]. За ініціативою академіка Д. Багалія була утворена Постійна комісія для складання історично–географічного словника української землі. Вона стала головною установою в системі УАН (з 1921 р. – ВУАН), що займалася дослідженнями в галузі історичної географії.

На жаль, історія цієї установи тривалий час була поза увагою українських дослідників. Лише у 90-х рр. XX – на початку XXI ст. були зроблені перші кроки у висвітлення діяльності Постійної комісії для складання історично–географічного словника української землі (далі – Постійна комісія), які було узагальнено у відповідному гаслі в Енциклопедії історії України [26]. В останні роки з'явилася низка нових досліджень, які більшою чи меншою мірою

заповнюють лакуну в наших знаннях про діяльність, структуру і персональний склад Постійної комісії. Зокрема, історико–географічні студії в системі УАН–ВУАН у 20–30-х рр. XX ст. стали предметом дослідження Галини Вербиленко [2; 3], започаткування цих студій – Ірини Савченко [19; 20], діяльність Постійної комісії та її керівника О. Грушевського – Сергія Трубчанінова [21–23]. Метою даної статті є висвітлення діяльності комісії з моменту заснування до кінця 1920 р., з'ясування її структури і персонального складу, характеристика планів роботи.

8 грудня 1918 р. відбулося установче засідання Першого (Історично–філологічного) відділу УАН, під час якого головою відділу був обраний академік Д. Багалій. Вже 11 грудня на черговому засіданні Історично–філологічного відділу було «намічено» на посаду керівничого «постійної Комісії для видавання історично–географічного словника української землі» професора Київського Українського державного університету Олександра Грушевського [18, с. LXXIX–LXXX]. 13 грудня на засіданні Першого відділу УАН було схвалено його кошторис на 1919 р. Зокрема, на Постійну Комісію для видавання історично–географічного словника української землі було заплановано 39 тис. крб., у т.ч.: керівничому – 13 тис., на збирання джерел і платню постійним співробітникам – 18 тис., на довідкову книгозбірню – 5 тис., на папір і канцелярські справи – 3 тис. [18, с. LXXXII]. Саме такі попередні заходи дозволили академіку Д. Багалію 16 грудня 1918 р. заявити на Спільному зібранні УАН про заснування, серед інших, і Комісії історично–географічного словника [16, с. 428].

Проте призначення керівника комісії відбулося лише через декілька місяців. 13 березня 1919 р. на засіданні Першого відділу УАН було заслухано curriculum vitae, реєстр праць професора О. Грушевського та їх наукову оцінку, яку було зроблено академіком Д. Багалієм і одногослосно схвалено відділом. На засіданні Першого відділу 20 березня таємним голосуванням О. Грушевського було одногослосно обрано на посаду директора Постійної комісії для видавання історично–географічного словника української землі. 26 березня голова Першого відділу академік Д. Багалій згідно зі Статутом Академії надіслав відповідне подання Спільному зібранню УАН [16, с. 196–197; 17]. 29 березня на Спільному зібранні УАН таємним голосуванням О. Грушевського було одногослосно обрано на посаду директора Постійної комісії для складання історично–географічного словника української землі [16, с. 437]. На наш погляд, 29 березня 1919 р. не випадково була оприлюднена чергова (вже третя) назва комісії. Очевидно, що її засновники (у першу чергу академік Д. Багалій) змінили погляд на завдання комісії – історично–географічний словник потрібно було не просто видавати, його потрібно було спочатку створити.

Перше засідання Постійної комісії відбулося 23 квітня 1919 р. У ньому брали участь: академік Д. Багалій, директор Постійної комісії професор О. Грушевський, члени комісії – К. Мельник–Антонович, В. Козловська, В. Щербина, І. Каманін, О. Гермайзе. У вступній промові Д. Багалій повідомив присутніх про затвердження Першим відділом УАН персонального складу Постійної комісії. Він зазначив, що робота по складанню історично–географічного словника української землі була розпочата ще В. Антоновичем і його гуртком. О. Грушевський

виступив з планом роботи по складанню словника. Присутні також заслухали доповідь вдови Володимира Антоновича Катерини Мельник–Антонович «Заходи Антоновича біля складання словника і сучасне становище підготовчого матеріалу». Володимир Щербина та Іван Каманін доповнили доповідь своїми спогадами про роботу гуртка В. Антоновича. Зокрема, І. Каманін вказав, що словникові картки, які були підготовлені гуртком В. Антоновича, зберігалися в окремій шафі Київського Центрального Архіву. Доповіді й інформації щодо змісту словника та організації роботи над ним викликали жваве обговорення присутніх [4, арк. 1–2].

30 квітня відбулося друге засідання комісії. До роботи комісії на ньому долучилися Віктор Абрамович, Євген Перфецький та Леонід Добровольський. Академік Д. Багалій назвав головні джерела, які необхідно було опрацювати при складанні словника: «Топографические описания наместничеств», «Историко–статистические описания губерний» початку XIX ст., архівні джерела. Він зазначив, що хоча цього основного матеріалу В. Антонович і не використав, проте картки його гуртка «дають повну можливість зробити перевірку того, що вже зроблено і використати, і до цієї перевірки треба, не гаючись приступити». Було вирішено розшукати картки з матеріалами, які могли залишитися на руках членів гуртка. В. Абрамовичу було доручено здійснити перевірку використаних В. Антоновичем джерел і про її результати доповісти через два тижні. Є. Перфецький виступив з пропозицією «постійно обмінюватися думками з приводу не тільки технічних і організаційних питань, але і з приводу результатів своєї роботи і спірних моментів». Комісія ухвалила провадити «пленарні збори» спеціально для прослуховування «пробних монографій». Після того, як членів комісії було закріплено за певними регіонами, було вирішено залучити до роботи над Словником «нові сили», у т.ч. науковців з Харкова та Кам'янець–Подільського університету [5, арк. 1–2].

За спогадами О. Грушевського, комісія «розпочала роботу в постійному складі з травня 1919 року. Голова, двоє постійних членів і співробітник для вибирання відомостей на картки (спеціальне доручення) – це її мінімальний склад» [24, арк. 102]. 22 травня 1919 року на засіданні Першого відділу УАН на посади постійних членів комісії було обрано Осипа Гермайзе та Євгена Перфецького [25, арк. 61]. В інформації до канцелярії неодмінного секретаря УАН, яка була підготовлена від імені Постійної комісії 26 липня 1919 р. за підписами Є. Перфецького (за голову) та О. Гермайзе (секретар), повідомлялося, що постійними співробітниками (на повному утриманні) комісії окрім директора професора О. Грушевського були Є. Перфецький та О. Гермайзе [24, арк. 35]. На посаді складача покажчика з квітня 1919 р. у комісії працював Микола Ткаченко [24, арк. 3]. На травень 1919 р. на комісію було заплановано виділити 26 тис. карб. (у т.ч. на збирання джерел і платню співробітникам – 18 тис.) [24, арк. 46–47].

У той же час склад членів комісії був значно ширший. Так, у додатку до повідомлення від 26 липня 1919 р. містився список членів комісії, що не одержували платні: академік Дмитро Багалій, Катерина Мельник–Антонович, Володимир Щербина, Олександр Рогозинський, Леонід Добровольський, Валерія Козловська, Михайло Карнилович, Віктор Романовський, професор Василь

Данилевич, Іван Каманін, приват–доцент Олександр Сагарда, Микола Білінський, Микола Шлемкевич, Віктор Абрамович, Катерина Лазаревська, професор Микола Сагарда, Микола Ткаченко, доцент Духовної Академії Попович, доцент Духовної Академії Іваницький, Данило Щербаківський [24, арк. 36–37].

На п'ятому засіданні комісії, яке відбулося 11 червня, О. Грушевський висловив думку про необхідність складання покажчиків до таких великих джерел як «Акты Южной и Западной» та «Западной России», де саме покажчиків не було [6, арк. 23в]. На шостому засіданні (25 червня) при обговоренні питання «про річки, висоти і інші чисто–географічні пункти, про внесення їх до словника», О. Грушевський запропонував для того, щоб не «поширити роботу над словником до безконечно–великих розмірів», «обмежуватись тільки тими назвами річок і т.д., що зв'язані цілком виразно з певною історичною подією» [7, арк. 1–13в]. Директор комісії також повідомив присутніх про записку, яку він подав до Першого відділу Академії наук, про потребу розбити комісію на секції по територіальному зацікавленню (Галичина, Буковина, Холмщина; Лівобережжя; Правобережжя і т.д.) та про запрошення до комісії трьох осіб для складання покажчиків до джерел і вибирання з них матеріалу на картки. На своєму засіданні Перший відділ схвалив першу частину записки, а стосовно нових штатних співробітників відповів відмовою [7, арк. 2].

На достатньо велелюдному восьмому засіданні комісії (30 липня), коли заслуховувалося питання про вироблення інструкції для складання покажчиків до джерел, були присутні: акад. Д. Багалій, проф. О. Грушевський, М. Карнилович, К. Антонович, К. Лазаревська, В. Щербина, Є. Перфецький, В. Романовський, Л. Добровольський, О. Гермайзе, пр.–доц. О. Сагарда, проф. В. Іваницький, проф. Г. Попович, М. Ткаченко, керівничий комісії для складання біографічного словника В. Модзалевський, редактор відділу тієї ж комісії Н. Мірза–Авак'янц, складачі покажчиків до джерел при обох комісіях Г. Берло і Макашева [8, арк. 1].

Відкриваючи дев'яте засідання комісії (30 серпня), О. Грушевський наголосив, що, «зважаючи на надто тривожне становище в Києві, стан облоги, близькість бою й заборону населенню з'являтися на вулицях по 8–ій годині, спокійна робота Комісії, слухання й обмірковування рефератів, що мають бути поданими, навряд чи може одбутись». На короткому за часом засіданні все ж було розглянуто ряд поточних питань. Зокрема, доручено проф. В. Данилевичу обстоювати на зборах Комітету Національної бібліотеки прохання комісії про передання в її розпорядження історично–географічних матеріалів, які могли потрапити до бібліотеки [9, арк. 1–13в].

Тільки–но відшуміли бої під Києвом, як Постійна комісія продовжила роботу у звичному режимі. Так, на десятому засіданні (17 вересня 1919 р.) було зачитано реферат Є. Перфецького про м. Олесько в Галичині. Підсумовуючи дискусію з приводу реферату, в якій брали участь В. Данилевич, В. Щербина та В. Іваницький, директор комісії підкреслив: «трапляється часто, що історія міста сполучається з історією роду. Тому завжди може виникнути спокуса написати не історію міста, а історію роду замість його. В польському «Sł. Geograficznym» такі помилки трапляються, а наш докладчик нині також допустився її. Крім того, доклад торкається таких

дрібниць і деталей, які для замітки в словнику можна було б без шкоди для монографії пропустити» [10, арк. 1–2].

29 вересня комісія заслухала реферат О. Гермайзе «Гадяч, повітове місто на Полтавщині». Оцінюючи цей реферат, О. Грушевський сказав: «матеріал, який увійшов в історично-географічний нарис про Гадяч, треба було розбити на кілька окремих тем згідно з існуванням того чи іншого історично-географічного терміну, а саме: Гадяч – місто, Гадяч – замок, Гадяцький ключ, повіт і полк. Адже усе все одно прийдеться давати статті і про сі поняття, і в словнику, таким чином, можуть статися цілком небажані повторення» [11, арк. 1]. На дванадцятому засіданні (8 жовтня 1919 р.) комісія заслухала реферат М. Ткаченка «Остер до половини XVII в.». І знову О. Грушевський вказує на ті ж хиби, що і в попередніх рефератах – доповідь збудована по розділах тематично, а не хронологічно, містить силу зайвих подробиць [12, арк. 1]. Заслуховування і детальне обговорення текстів рефератів про міста проводилося і на наступних засіданнях Постійної комісії. Всього ж протягом 1919 р. було проведено 15 засідань, на яких, в основному, вирішувалися організаційні питання [1, с. 125].

Слід зазначити, що під час перебування в Києві денікінців суттєво погіршився матеріальний стан УАН та її установ. Так, приблизний кошторис витрат на діяльність Постійної комісії на 1 місяць восени 1919 р. склав лише 11 тис. карб. (у т.ч. зарплата директора – 3200, зарплата двох постійних членів – 3800 (по 1900 карб. кожному), зарплата співробітника зі спеціальним дорученням – 1600, виплати гонорарів за статті – 1400, виплати за наукові роботи стороннім особам – 750, на папір для карток – 250) [24, арк. 51].

У лютому 1920 р. О. Грушевський подав до президії УАН звіт про діяльність комісії за вісім місяців її існування. Він, зокрема, зазначив: «Праця комісії проходила в ненормальних важких обставинах: дві політичних зміни, брак регулярної платні, загальна скрута, брак освітлення і палива при тяжких морозах – все це зменшувало інтенсивність праці членів комісії. Дехто з членів опинився по-за Києвом, як п. Абрамович, дехто переживав постійні вагання в своєму службовому стані як п. Рогозинський, професори Духовної Академії, дехто мусів виїхати, як п. Карнилович. Ті ж самі тяжкі обставини перешкодили увійти в зносини з провінцією і взагалі культурними центрами України. Все це відбилосся на здобутках праці минулого року і не дали можливості притягнути нових сил робітників, але невеликий гурток, який zorganizувався в минулому році, працював ретельно, ... члени комісії також дали кілька закінчених монографій (Остер, Бахмач, Конопот)» [13, арк. 1].

У травні 1920 р. на засіданні Постійної комісії вперше було заслухано «монографії» (фактично, розгорнуті словникові статті. – С. Т.) по історії окремих містечок і сіл (містечок Веприк і Лютецька, сіл Бобрік, Броварки, Книшівка Гадяцького повіту на Полтавщині), які виголосив О. Гермайзе [14, арк. 1–13в].

У 1920 р. за кожним співробітником і членами Постійної комісії для збирання матеріалу закріплювався певний регіон України. Так, за О. Грушевським була закріплена східна частина Волині, за І. Каманіним – західна, за Є. Терлецьким – Галичина, Холмщина, за О. Гермайзе – східна частина Полтавщини, за М. Макаренком – південна, за М. Ткаченком – західна

частина Чернігівщини, за І. Щербиною – північна Київщина, за Л. Добровольським – північне Поділля, за В. Данилевичем – східне Поділля, за К. Лазаревською – Конопотський повіт [1, с. 125].

Постійними співробітниками комісії у 1920 р. були О. Грушевський, О. Гермайзе та Є. Перфецький, штатним співробітником – М. Ткаченко, співробітниками – І. Каманін, К. Лазаревська, О. Грушевська [1, с. 126]. Ольга Грушевська (дружина директора комісії) долучилася до роботи в Постійній комісії у вересні 1920 р. Вона складала бібліографію по історичній географії [15, арк. 1].

На засіданні Постійної комісії 16 грудня 1920 р. піднімалося питання «розроблення археологічного матеріала, з'єданого з минулим населених пунктів». Було вирішено, що поки не можна буде передати зведення археологічного матеріалу спеціалістам, при певній змозі зводити той матеріал власними силами [25, арк. 64–65].

Таким чином, на початковому етапі діяльності Постійної комісії для складання історично-географічного словника української землі (1919–1920 рр.) головною формою роботи були її засідання. У 1919 р. під час засідань, в яких брало участь близько двох десятків відомих науковців (іноді під головуванням академіка Д. Багалія), розроблялися плани діяльності, відпрацьовувалася методика дослідження, визначалися концептуальні підходи до складання історично-географічного словника. У 1920 р., незважаючи на воєнне лихоліття, продовжувала налагоджуватися робота комісії: за співробітниками і членами Постійної комісії були закріплені певні регіони України, почали готуватися словникові статті по окремим містечкам і селам.

Список використаних джерел

1. Варава Т. В. Структура, персональний склад і діяльність словникових комісій УАН–ВУАН (1918–1931) (за документами Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського) // Рукописна та книжкова спадщина України: Археологічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. – 2005. – Вип. 10. – С. 114–129.
2. Вербиленко Г. Історико-географічні дослідження в історично-філологічному відділі ВУАН у 20–30-х роках ХХ ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – 120 с.
3. Вербиленко Г. Роль історико-філологічного відділу ВУАН у розвитку історичної географії в 20–30-х роках ХХ ст. // Регіональна історія України: Збірник наукових статей. – 2011. – Вип. 5. – С. 195–208.
4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – Ф. Х. Архів ВУАН. – Спр. 12004.
5. Там само. – Спр. 12005.
6. Там само. – Спр. 12008.
7. Там само. – Спр. 12009.
8. Там само. – Спр. 12011.
9. Там само. – Спр. 12012.
10. Там само. – Спр. 12013.
11. Там само. – Спр. 12014.
12. Там само. – Спр. 12015.
13. Там само. – Спр. 12017.
14. Там само. – Спр. 12020.
15. Там само. – Спр. 12021.
16. Історія Академії наук України. 1918–1923: Документи і матеріали. – К.: Наукова думка, 1993. – 576 с.
17. Протоколи засідань Відділу за 1919 р. // Записки Історично-філологічного відділу Української Академії наук. – К., 1923. – Кн. II–III (1920–1922). – Частина Б. – С. 133–136.
18. Протоколи Історично-філологічного відділу за 1918 р. // Записки Історично-філологічного відділу Української Академії наук. – К., 1919. – Кн. I.
19. Савченко І. Започаткування видавничого проекту Української Академії наук «Історично-географічний словник українських

земель» // Регіональна історія України: Збірник наукових статей. – 2013. – Вип.7. – С.213–222.

20. Савченко І. Заснування Української Академії Наук і започаткування академічних історично-географічних досліджень // Національна та історична пам'ять: Збірник наукових праць. – 2013. – Вип.7. – С.277–283.

21. Трубочанінов С. Діяльність Постійної комісії для складання історично-географічного словника української землі // Spheres of Culture: Journal of Philological, Historical, Social and Media Communication, Political Science and Cultural Studies. – Lublin: Maria Curie-Skłodowska University, 2015. – Vol. X. – P.272–280.

22. Трубочанінов С. Олександр Грушевський і становлення української історичної географії в 1919–1931 рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2014. – Вип.40. – С.235–241.

23. Трубочанінов С. «Реорганізація» історичних установ ВУАН та її вплив на розвиток історично-географічних досліджень // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – 2014. – Вип.2. – Ч.2. – С.246–251.

24. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф.1235 Грушевські – історики, лінгвісти. – Оп.1. – Спр.1063. – 102 арк.

25. Там само. – Спр.1064. – 105 арк.

26. Юркова О. В. Постійна комісія для складання історично-географічного словника українських земель Всеукраїнської академії наук // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2011. – Т.8. – С.438–439.

References

1. Varava T. V. Struktura, personal'nyj sklad i diyal'nist' slovnykovykh komisij UAN–VUAN (1918–1931) (za dokumentamy Nacional'noyi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernad's'kogo) // Rukopysna ta knyzhкова spadshhyna Ukrainy: Arхеografіchni doslidzhennya unikal'nyh arxivnyh ta biblioteknyh fondiv. – 2005. – Vyp.10. – S.114–129.

2. Verbylenko G. Istoryko–geografіchni doslidzhennya v istorychno–filologіchnomu viddіli VUAN u 20–30–h rokah XX st. – K.: Instytut іstorіyi Ukrainy NAN Ukrainy, 2014. – 120 s.

3. Verbylenko G. Rol' istoryko–filologіchnogo viddіli VUAN u rozvytku istorychnoyi geografiyi v 20–30–h rokah XX st. // Regional'na іstorіya Ukrainy: Zbirnyk naukovykh statej. – 2011. – Vyp.5. – S.195–208.

4. Instytut rukopysu Nacional'noyi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernad's'kogo. – F. X Arhiv VUAN. – Spr.12004.

5. Там само. – Spr.12005.

6. Там само. – Spr.12008.

7. Там само. – Spr.12009.

8. Там само. – Spr.12011.

9. Там само. – Spr.12012.

10. Там само. – Spr.12013.

11. Там само. – Spr.12014.

12. Там само. – Spr.12015.

13. Там само. – Spr.12017.

14. Там само. – Spr.12020.

15. Там само. – Spr.12021.

16. Istorіya Akademiyi nauk Ukrainy. 1918–1923: Dokumenty i materialy. – K.: Naukova dumka, 1993. – 576 s.

17. Protokoly zasidan' Viddіli za 1919 r. // Zapysky Istorychno–filologіchnogo viddіli Ukrainy's'koyi Akademiyi nauk. – K., 1923. – Kn. II–III (1920–1922). – Chastyna B. – S.133–136.

18. Protokoly Istorychno–filologіchnogo viddіli za 1918 r. // Zapysky Istorychno–filologіchnogo viddіli Ukrainy's'koyi Akademiyi nauk. – K., 1919. – Kn. I.

19. Savchenko I. Zapochatkovannya vydavnychogo proektu Ukrainy's'koyi Akademiyi nauk «Istorychno–geografіchnyj slovnyk ukraiyins'kyh zemel'» // Regional'na іstorіya Ukrainy: Zbirnyk naukovykh statej. – 2013. – Vyp.7. – S.213–222.

20. Savchenko I. Zasnuvannya Ukrainy's'koyi Akademiyi Nauk i zapochatkovannya akademichnyh istorychno–geografіchnykh doslidzhen' // Nacional'na ta istorychna pam'yat': Zbirnyk naukovykh prac'. – 2013. – Vyp.7. – S.277–283.

21. Trubchaninov S. Diyal'nist' Postijnoyi komisiyi dlya skladannya istorychno–geografіchnogo slovnyka ukraiyins'koyi zemli // Spheres of Culture: Journal of Philological, Historical, Social and Media Communication, Political Science and Cultural Studies. – Lublin: Maria Curie-Skłodowska University, 2015. – Vol. X. – P.272–280.

22. Trubchaninov S. Oleksandr Grushevs'kyj i stanovlennya ukraiyins'koyi istorychnoyi geografiyi v 1919–1931 rr. // Naukovi pracі istorychnogo fakul'tetu Zaporiz'kogo nacional'nogo universytetu. – Zaporizhzhya, 2014. – Vyp.40. – S.235–241.

23. Trubchaninov S. «Reorganizaciya» istorychnykh ustanov VUAN ta yiyi vplyiv na rozvytok istorychno–geografіchnykh doslidzhen' // Naukovi zapysky Ternopil's'kogo nacional'nogo pedagogіchnogo universytetu imeni Volodymyra Gnatyuka. Seriya: Istorіya. – 2014. – Vyp.2. – Ch.2. – S.246–251.

24. Central'nyj derzhavnyj istorychnyj arhiv Ukrainy, m. Kyiv. – F.1235 Grushevs'ki – istoryky, lingvisty. – Op.1. – Spr.1063. – 102 ark.

25. Там само. – Spr.1064. – 105 ark.

26. Yurkova O. V. Postijna komisiya dlya skladannya istorychno–geografіchnogo slovnyka ukraiyins'kyh zemel' Vseukraiyins'koyi akademiyi nauk // Encyklopediya istoriyi Ukrainy: U 10 t. / Redkol.: V. A. Smolij (golova) ta in. – K.: Nauk. dumka, 2011. – T.8. – S.438–439.

Trubchaninov S. V., Ph.D. in History, Assistant of professor, Doctoral student of Department of history of Ukraine the Ivan Ohiyenko Kamianets–Podilskyi National University (Ukraine, Kamianets–Podilskyi), trubtschaninov@gmail.com

Startup of the Permanent Commission for compiling historical–geographical dictionary of Ukrainian land

The article examines the startup of the main institution of Ukrainian Academy of Science in the field of historical geography in 1919 – early 30's of the 20th century – Permanent commission for compiling historical–geographical dictionary of Ukrainian land. Plans of the activity, practical activity and changes in the personal composition of the Commission since its foundation until the end of 1920 have been analyzed in the present research.

Applied research methods (historical–genetic, historical and typological, chronological) allowed to objectively disclose the activities of the scientific establishment during 1919–1920.

Analysis of the minutes of meetings of the Commission showed a vigorous activity at this stage of the Commission Chairman, Oleksandr Hrushevskiy, and permanent members, Osyp Hermaize and Yevhen Perfetskyi. All in all, meetings of the Commission were attended by about two dozen well-known scientists.

In the conclusion, it is stated that at the first stage if its activity the Commission mainly developed plans of its activities, developed research techniques, organized the work, defined conceptual approaches to compiling historical and geographical dictionary.

Keywords: Ukrainian Academy of Science, Permanent Commission, historical–geographical dictionary, Oleksandr Hrushevskiy.

Трубочанінов С. В., кандидат історических наук, доцент, докторант кафедри історії України, Каменец–Подольський національний університет ім. Івана Огієнка (Україна, Каменец–Подольський), trubtschaninov@gmail.com

Начало деятельности Постоянной комиссии для составления историко–географического словаря украинской земли (1919–1920 гг.)

Рассмотрено начало деятельности главного учреждения Украинской Академии наук в сфере исторической географии в 1919 – начале 30-х гг. XX в. – Постоянной комиссии для составления историко–географического словаря украинской земли. Проанализированы планы её работы, практическая деятельность и изменения в персональном составе со времени её создания до конца 1920 г.

Использованные научные методы исследования (историко–генетический, историко–типологический, хронологический) позволили объективно раскрыть деятельность данного научного учреждения в течение 1919–1920 гг.

Анализ протоколов заседаний комиссии показал активную деятельность на этом этапе председателя комиссии Александра Грушевского и постоянных сотрудников – Иосифа Гермайзе и Евгения Перфетского. Всего же в заседаниях комиссии участвовали около двух десятков известных ученых.

В заключении утверждается, что на первом этапе своей деятельности комиссия главным образом разрабатывала планы своей деятельности, отработывала методику исследования, налаживала работу, определялась с концептуальными подходами к составлению историко–географического словаря.

Ключевые слова: Украинская Академия наук, постоянная комиссия, историко–географический словарь, Александр Грушевский.

* * *

УДК 32.008:94(477)«192»

Непіпенко Л. П.,
кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри
соціальних та правових дисциплін,
Національна академія Національної гвардії України
(Україна, Харків), nempel@mail.ru

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ПЕРІОДУ НЕПУ КРИЗЬ ПРИЗМУ ПОЛІТИЧНОГО АНЕКДОТУ

*Осмилюється віддзеркалення у політичних анекдотах 1920-х років
суттєвих рис політичної культури радянської України періоду НЕПу.*

Ключові слова: анекдот, політичний анекдот, політична культура.

Актуальність теми обумовлена тим фактом, що анекдот як інформативне явище культури, один із способів оціночного ідеологічного мислення через певні настанови зазнавав утисків та виявився й досі належним чином не досліджений. Це пояснюється тим, що до останнього часу анекдот потрактували явищем із сфери антикультури, таким що не потребує вивчення. Втім у сучасній науці всі явища, які реально виявляють себе у суспільно-політичному житті, визнані феноменами культури. Звідси мета науки полягає в їхньому дослідженні, поясненні та правильному оперуванні ними.

У зарубіжній науці феномен анекдоту почав вивчатися після публікації у 1905 р. роботи З. Фрейда «Дотепність та її ставлення до несвідомого» [1]. Активно вивчається феномен анекдоту російськими вченими, про що свідчать ґрунтовні праці О. Д. Шмельова та О. Я. Шмельової [2], Н. Белової [3]; Єфима Курганова – автора декількох книг з теоретичного дослідження жанрових особливостей анекдоту, його історії та трансформацій [4]; проведення круглого столу, присвяченого анекдоту як явищу культури Санкт–Петербурзьким філософським товариством у 2002 році [5]. Останнім часом з'явилися розвідки, в яких досліджується радянський період історії країни в переказах і анекдотах, та політичний анекдот справедливо визнається важливим історичним джерелом [6–9]. У 2011 р. Мельниченко М. А. захистив кандидатську дисертацію «Радянський політичний анекдот 1918–1953 років як історичне джерело» [10]. А у 2014 р. – опублікував працю «Радянський анекдот (Показчик сюжетів)» [11]. Це – перше наукове систематизоване зібрання записів радянських анекдотів, починаючи з 1917 по 1991 рр., що були взяті з преси, зведень про настрої населення, доносів, судових справ, записів фольклористів–любителів, щоденників сучасників, емігрантських збірників тощо. Автор досліджує сутність анекдоту, особливості його існування в СРСР, достовірність записів анекдотів у різних джерелах.

У радянській країні політичний анекдот вважався «неблагонадійною», забороненою творчістю. За його розповідь у сталінські часи можна було отримати до 10 років ув'язнення. Навіть у 1980–ті рр. у СРСР за активне розповсюдження політичних анекдотів, як за обмову радянського державного та суспільного ладу, давали 3 роки таборів [12, с. 8–9]. З цього приводу також з'явився радянський анекдот: «Оголошено конкурс на кращий політичний анекдот. – Перша премія – 25 років» [8, с. 20]. За таких умов займатися збиранням та дослідженням анекдотів було вкрай складною і навіть небезпечною справою. Про тогочасні некон'юнктурні відповідні видання не йшлося. Проте певні напрацювання

було здійснено на Заході, де першими дослідниками анекдотів про більшовицьку владу і порядки в СРСР стали емігранти. Так, український емігрант, етнограф–фольклорист Юрій Сенько опублікував в Аргентині у 1956 р. збірку «Підсовєтські анекдоти» [13]. Емігранти з СРСР «третьої хвилі» Дора Штурман та Сергій Тіктін опублікували ґрунтовну працю «Радянський Союз у дзеркалі політичного анекдоту» [12].

В українській науці вивчення анекдоту як унікального і продуктивного явища культури, що відображає особливості менталітету народу, його симпатії та антипатії тільки починається, про що свідчать як окремі статті, зокрема О. Бріциної та І. Головахи, [14], Н. Головецької [15], Н. П. Карпчук [16], Л. Корневої [17], Соловей Г. С. [18], так і монографічні дослідження І. Кімакович [19], Р. Кирчіва [20] та ін. Так, Р. Кирчів у своїй розвідці ставить питання про наявність ідеолого–політичних контекстів у фольклорних формах, що є досить актуальним і потребує свого подальшого дослідження. Окрім цього Р. Кирчів уперше в українській науці розглянув історію України, у тому числі й радянську, крізь призму анекдоту фольклорного походження. Він зауважує, що анекдоти у ХХ ст. «яскраво засвітилися як носії і речники суспільно–політичної думки, позначені почуттями і настроями незадоволення, опозиції і протидії супроти несправедливостей і зла існуючого суспільного устрою» [20, с. 6].

Наукове осмислення новітнього анекдоту в Україні почалося переважно останнім десятиліттям. Авторі відповідних праць здебільшого опосередковано чи фрагментарно розглядають політичне життя періоду НЕПу крізь призму політичного анекдоту [21–24]. Детальний аналіз політичної сатири цієї доби в анекдотах, анекдотичних оповідках–бувальщинах, сатиричних епіграмах–пародіях, сатиричних монострофах, дотехах, каламбурах тощо представлено у монографії М. Чернописного «Фольклорна сатира 20–х рр. ХХ ст. у записках Сергія Єфремова» [25]. До українського політичного анекдоту в щоденниках С. Єфремова звернулася у своїй статті Неоніла Головецька [26]. Щоденники відомого громадсько–політичного діяча України, академіка і віце–президента Всеукраїнської Академії наук, літературознавця і публіциста С. О. Єфремова є цінною джерельною базою з дослідження обраної нами проблеми, де очевидцем відтворюється українське життя періоду НЕПу, у тому числі й через анекдоти того часу [27]. Загалом анекдот активно функціонував і продовжує функціонувати в українському суспільстві, оперативно реагуючи на реалії суспільно–політичного життя та відображаючи ставлення до історичних подій, особливості менталітету народу, його симпатії та антипатії. Звернення до праць з зазначеної проблеми лише підкреслює актуальність комплексного дослідження анекдоту як важливого явища культури, у тому числі й політичної.

Мета статті – розглянути відбиття особливостей політичної культури радянської України періоду НЕПу в політичних анекдотах тієї доби.

Анекдоту (від франц. anecdote – розповідь, потішна історія) як жанру фольклору притаманні анонімність, буття в усній традиції через розповідь, розігрування, багатократне відтворення, варіативне передавання від одного оповідача до іншого. Проте головною і відмінною рисою анекдоту є його ситуаційність, оперативне

реагування на суспільно–політичні події та їхні зміни, здатність, попри цензуру та заборони, у своєрідній спосіб акумулювати велику кількість інформації та докладно відбивати загальні суспільно–політичні настрої народу, висміювати дійсність, політичних діячів, їхній стиль керівництва тощо. Саме тому в анекдотах часто порушуються етичні норми, вони бувають некоректними, навіть з вживанням лайливих, брутальних виразів.

Одним із специфічних різновидів анекдотів є політичні. Це своєрідна форма впливу на масову свідомість через стисле смішне та кумедне оповідання з гіпертрофією рис і ситуацій, в якому розкривається типовий і загальний смисл дійсних політичних подій, політичної ситуації, висміюються окремі політики, чинний державний устрій країни, ідеологічні настанови, виявляється ставлення населення до влади чи влади до народу. Політичні анекдоти, як прийом «дистанціювання від нав'язаних правил існування», не піддаються цензурі, є досить злободенними і небезпечними для розповідача через оголювання гострих проблем у житті держави та здебільшого мають тимчасовий характер, втрачаючи цінність зі зміною політичної ситуації [7; 28; 29].

Залежно від функціонального навантаження політичні анекдоти можна розділити на іміджеві, інформативні, каузальні та ситуативні [28]. В перших створюється позитивний чи негативний імідж певного політика, через що можна простежити ставлення населення до влади. Це наочно демонструють політичні анекдоти 1920–х рр. про політичних лідерів, самостійними персонажами яких стали Ленін, Троцький, Сталін та ін. Наприклад, ще за життя Леніна з'явився анекдот, що висміював неприйняття антирелігійної спрямованості політики більшовиків, адже, з одного боку, велась шалена боротьба з релігією, а з іншого, нова влада сама набувала релігійного вигляду. Зокрема, замість хрестин справляли «звїздини», адже «начальству подобається, в газетах пропечатують, дарунки дають, почесними комсомольцями обирають» [27, с. 56]. Суто релігійними формами огортали радянських вождів. Так, Ленін ще «за живоття обернувся в якісь моці чи чудотворний образ» [27, с. 60]: – Відбувається змагання за віру: «Бога нема, – каже один. – Скільки я вже його ляв, а проте і голова мені ціла, і руки роблять, і ноги ходять. Коли б був Бог – то хіба б він стерпів образу й не покарав?» – «Стане Бог на таку козявку увагу звергати! – одказує другий. – А он ваш найстарший вже й без рук і без ніг і без голови лежить» (1924 р.) [27, с. 76]. Іміджеві анекдоти періоду НЕПу піднімали тему сприйняття нової влади як «злодійської», нелегітимної; тему ототожнення понять «більшовик» і «крадій», коріння чого слід шукати у дореволюційному минулому більшовиків, в їхніх програмних положеннях про ліквідацію приватної власності та в їхньому відверто грабіжницькому податкообкладанні населення: На мітингу промовець запитує: «Чи ви знаєте – хто такий був Ленін? – Вор...». Крики обурення, похвалки арештувати... «Ша! – веде далі промовця, – Ленін був дійсно вор: вождь октябрьської революції». // «Приходить «червоний крамар» до своєї крамниці й бачить – погром: розкидано, розграбовано, все до гори ногами. Були злодії. «Ленін умер, а ленінізм лишився» – зробив висновок крамар» (1924 р.) [27, с. 76–77, 139].

В політичних анекдотах 1920–х років простежується відмінність в оцінці Леніна як генія офіційною

пропагандою та народом, як нового царя, головним здобутком якого як політика стала «червона аракеєвщина» [27, с. 60–61]: «Перше був один цар, а тепер два настало: Ленін – наш... – та жидівський – Троцькін, чи якось там. Та їхній про них беспокоїться – от їм і добре живеться, а наш за нас не дбає – то нам і горе» (1924 р.) [27, с. 62]. В політичних анекдотах актуалізувалась тема негативного ставлення до радянських вождів через їхню прогресуючу нерівність з народом, невміле керівництво країною, прагнення до одноосібної влади, центральну роль окремих вождів в радянській політичній культурі, не дивлячись на соціалістичну традицію управляти державою колегіально: «Нібито Маркса... тільки пущено до раю, а то десь блукав у просторах. За ним учепився й Ленін. На брамі стоп – не пускають. «Та я його ученик!» Ні, не можна, зажди. Тоді один з воротарів «з наших» надумався. «Лізь, каже в мішок». Ленін поліз. Тоді той подав мішка через браму: «Там пройшов Маркс – так це його барахло. Передайте!» // «Ленін умер, но дело его живо»... – «Как – Ленин имел дело? Чем же он торговал?» – «Он не торговал. Он боролся с торговлею, он разрушал ее, как разрушал и весь старый мир». – «Ну, тогда лучше бы Ленин был жив, а дело его умерло» (1924 р.) // «Гра в карты. Кто в што любить грати: Риков – у п'яниці, Калінін – у дурня, Сталін – у короля» // «З Заповіту Троцького: мозок мій по смерті покласти в спирт, а тоді, дослідивши, спирт передати Рикову, а мозок – Сталіну» (1929 р.) [27, с. 62, 92, 737, 765]. Або такий випадок, що скидається на анекдот. В одному з київських клубів (лютий 1924 р.) оратор, намагаючись вихвалювати геніальність Леніна, вдався до анекдотичного та небезпечного аргументу: «Тепер відомо..., що у т. Леніна тільки 1/4 мозку була нормальна. І от п'ять років цей чоловік правив Росією тільки четвертиною мозку. Хіба ж не геніальний...». А втім з цього слухачі зробили логічно правдиві та зовсім небажані для промовця висновки, «бо коли навіть «полуумных» людей уважають за дефектованих, то що вже казати про «чверть-умних»» [27, с. 77].

Категорично негативне ставлення до комуністичного режиму та його правлячої партії відбили й такі іміджеві анекдоти: «Приїздить Троцький на заслання і потрапляє на квартиру до тієї самої хазяйки, що й за першого, колись, заслання. Питає господиня, як він тут опинився. «Та ось як бачите – знов мене заслано». – «Ну, слава ж тобі, Господи! – одповіла зворушено добра жінка, – значить цар вже повернувся». // «А то ніби стравається Троцький з давнім знайомим, слово по слові, розговорилися. «Ви за що тут?» – питає Троцький. – «Та я, бачите, в золоті копався, ну і... – А ви за що?» – «А я в гавні копався, ну і...» // «Читає дядько газету – помалу і трудно: «На Дніпрельстані одбулося вітання представника влади, Всеукраїнського старости т. Г. І. Петровського. Стрінули його інтернаціональним гімном...» «Отаке, – додає од себе, – яка влада, таке й вітання»» (1928 р.) [27, с. 599–600, 682].

Анекдоти про вождів віддзеркалили і такі характерні риси радянської політичної культури – антидемократизм, привілейоване становище керівників держави, вождизм, нетерпимість до опозиції, інакодумства: «Чим одрізняється Сталін от Мойсея?» – «Мойсей вивів жидів з Єгипту, а Сталін з Політбюро» (1926 р.) // Троцький почав підписуватись Трой... «Що це.? Новий псевдонім?» – «Та ні, – одказує Троцький. – ЦК

збирається мене виключити, а я вже їх виключив (Тро[ЦК]ий)» (1927 р.). // Виключений з партії жаліється через виключення за схожість з вождями: «походженням я – як Ленін (дворянин), відношенням до партії – як Троцький (опозиціонер), з жіноцтвом повоюю, як Луначарський (гомосексуально), а в приватному житті – як Риков (любить з скляним богом здоровкатись). От і догоди їм: одним честь, а других виганяють» (1928 р.) // «Приїхав Троцький за кордон...: «Розповідайте новини, ... що у вас там робиться». – «Новин багато... Ну, наприклад, Ленін помер...» – «Ленін? Помер?.. А які ж цьому докази?» – «Докази? Та якби він не помер, то був би тут зо мною перед вами»» (1929 р.) [27, с. 429, 560, 582, 746–747].

Другу групу політичних анекдотів складають інформативні. Вони оперативно фіксують актуальні політичні події, реакцію на них, акцентують увагу на абсурдності політичних подій. На відміну від ЗМІ, висвітлюють події не так оптимістично, а розкривають підтекст, що міститься в офіційних повідомленнях. Зокрема, темою анекдоту стала інфляція перших років НЕПу (тоді мільярд зробився дрібним розмінним знаком, а в газетах вболівали за Німеччину, адже там марка впала! [27, с. 56]): «На «звіздинах» один назвав сина Іллічем (в честь Леніна), другий дочку – Розою (Люксембург)». Підходить єврейчик. «Як хочеш назвати сина?» – «Червінчик». – «Чому Червінчик?» – «А нехай здоров росте так, як червінець» [27, с. 56]. Або такі анекдоти: «Комуністична партія розпадається на три фракції. Ліва лицем «к городу»; права – лицем «к селу», а центр – «ни к селу, ни к городу». // «Всі концесії в Радянській соціалістичній Державі вже роздано чужоземцям. Ще лиш одна залишилась, на яку теж чужоземця викликають – для заведення соціалізму в Соціалістичній державі» (1929 р.) [27, с. 746, 765]. Радянські інформативні політичні анекдоти 20-х рр. висміювали парадоксальність та нестабільність політичного життя в країні, нездатність керівництва покращити ситуацію, бажання більшості населення позбавитись комуністично-більшовицької влади: «Зажурились комісари в Кремлі – нема ради, нема виходу. Кажуть їм, об'явився в Москві дуже якийсь мудрий і старий жид, що на все знайде раду. Покличте! Покликали: «Ну, скажите, есть для нас какой-нибудь выход?» – «Есть – целых семь! Выходите скорее, тогда всем хорошо будет» (У Кремля сім брам)». // «У вагоні сидить батюшка, а проти його комсомолец», який почав покепкувати: «Ну, что батюшка, все молитесь?» – «Молимся». «Ну, а за советскую власть молитесь?» – «Молимся и за советскую власть». «И за царскую молились?» – «Молились». – «И что же, помогло?» – «Помогло: выгнали»» (1929 р.) [27, с. 737]. Наявність привілеїв у правлячої верхівки висміює наступний анекдот: «Беріть, громадяне, білети» – каже кондуктор у трамваї. – «Як, у вас члени ВУЦИКа теж беруть квітки?» – відповідає один жидок. – «Ні, ні, сідайте, сідайте!» – запроує кондуктор, одходячи. – «Як, Міша, ти вже член ВУЦИКа» – запитує другий жидок. – «А хіба я сказав, що я член ВУЦИКа? Я тільки запитав, чи члени ВУЦИКа теж беруть квітки»» (1927 р.) [27, с. 560–561].

Каузальні політичні анекдоти не ілюструють та не оцінюють події життя, а інтерпретують, показують причинно-наслідкові зв'язки та результати їхнього розвитку. Прикладом є радянські анекдоти, що віддзеркалили характерну рису політичної культури більшовиків – готовність використовувати насилля для

досягнення своїх політичних цілей і в середині країні, і на міжнародній арені: Про майбутнє життя розмірковують герої громадянської війни – В. І. Чапаєв, як ідеолог більшовизму, та Петька, як народний герой та одночасно блазень: «Василію Івановичу, як думаєш чи скоро світле майбутнє запанує? – Скоро, Петька, скоро. От як усіх білих зігнемо зі світу, так воно і запанує. – А кого ж тоді, Василію Івановичу, ми рубати будемо? – Ну, це не проблема. Була б тільки революційна шашка, а шия для неї завжди знайдеться!» [7]. // «З вірменських загадок: «С севера – не горит, с юга – не горит, с востока не горит, с запада – не горит... Что такое?» Відповідь: «Пожар всемирной революции»» (1928 р.) [27, с. 586]. До речі, політичні анекдоти періоду НЕПу з сюжетами, присвяченими органам правопорядку, репресіям та страху перед владою, складають окрему групу. Наприклад, «з приводу скорочення установ – мають скасувати всі установи і підприємства, окрім ДПУ, ДОПРА¹, СОРАБКОПА² і Біржі праці» (1928 р.) // «Радянська азбука: А, Б, В – для дітей, ЦК – для робочих, ГПУ – для прочих» // «Рабинович! Вы стоите за советскую власть?» «А что же вы хотели бы, чтобы я сидел за нее?...» (1929 р.) [27, с. 729, 742].

Ситуативні політичні анекдоти відтворюють абсурдність і суперечливість реальних ситуацій життя та мають неочікуване завершення, не зумовлене змістом тексту. Такий приклад являють радянські політичні анекдоти 20-х рр., що відбили конче негативну оцінку населенням існуючого режиму, потенційну антагоністичність і конфліктність суспільно-політичного життя, неприйняття комуністичної практики і невмілих методів політичного керівництва країною: Як розшифрується ВКП(б)? – Друге (рос. – «второе») кріпосне право (більшовиків) [7]. // «Що означає ВКП(б)? – «Все-таки кончиться погромом». – «Но там же есть ещё «б»? – «Ну, большим погромом!». // «ВКП – воры, клятвопреступники, проститутки. А «б» в скобках?» – «Русское объяснение слова «проститутка»» (1929 р.) [27, с. 765]. «Стрілися... комуніст і священик. Комуніст глузує з священика: «Чи не знаєте, яка різниця між попом і ослон?» – «Не знаю», – каже той. – «У попа хрест спереду, а в осла ззаду». – «Ну так... а чи не знаєте ви, яка різниця між комуністом та ослон?» – питає священик. – «Не знаю» – каже комуніст. «І я теж не знаю»... (1924 р., 1929 р.) [27, с. 164, 737]. // «Виходить Бім³ на сцену й починає старанно витирати об підлогу чобота, виявляючи на виду огиду, морщачи носа. «Що ти робиш, Бім?» – «Та... вступив у партію» – одкажує» (1924 р.) Тоді замість «пристати до комуністів» говорили «вступив у партію» [27, с. 97]. // «Питання: хто терпеливіший – люде чи природі? Відповідь – люде, бо ми он десять років терпимо жидівську силу над собою, а Крим на другий рік провалюється після того як його жидами колонізували» (1927 р.) [27, с. 531]. Історичні події та явища дійсності в анекдотах періоду НЕПу трактувались в іншому світлі, аніж офіційною пропагандою та йшлося в офіційних документах. Революція оцінювалась не як звільнення народу, а як позбавлення свободи і початок більш скрутного часу: «З Сталінського катехізиса: Питання: «Чи можна заводити соціалізм в одній країні?»

¹ ДОПР – Дом общественно-принудительных работ.

² Спілка робітничих кооперативів.

³ Клуонський дует (з переривами з 1891 до 1946 рр.) артистів Івана Радунського (Бім) з різними партнерами (Бом).

Відповідь: «Можна, тільки нещасна тая країна» (1929 р.) [27, с. 746]. Численні радянські політичні анекдоти 1920–х рр. піднімали заборонену в країні тему нищівної критики влади комуністів та категоричного неприйняття більшовицького режиму, неприязні та недовіри до всіх форм його вияву. Балакають два непмани: «Ну і чим це все кінчиться з опозицією?» – «Я не знаю чим це кінчиться, але знаю, чим би я хотів щоб кінчилось». – «А чим?» – «Щоб ЦК злопав опозицію та щоб при тому й сам подавився» (1927 р.) [27, с. 560].

Важливою темою радянських анекдотів 20–х рр. про владу стало постійне погіршення життя, дефіцит, нестача продуктів: Пацієнтка приносить аналіз шлункового соку. Лікар читає: «Кислот нема, жирів нема, цукру нема... е, та у вас не шлунок, а правдивий тобі Сорабкоп» (1928 р.) // «Чому немає в нас білого борошна? А тому, що їсти білий хліб – то привілеція панів та буржуазії. А як пани та буржуазія повтікали за кордон, то туди ж ми й біле борошно посилаємо» // Приходить єврей до Сорабкопу: «Дайте восьмушку чаю». – «Чаю нет», – одказує прикажчик. – «Подлец!.. Ну, дайте три фунта белой муки. – «И муки тоже нет». – «Мерзавец!.. Ну, тогда дайте пол-фунта рису». «И рису нет». – «Сукин сын!» – «... кого это вы ругаете?» – «Кого? Ну, известно кого – Николая: сделал запасов только на десять лет, а на одиннадцатый уже не хватает». // Карикатура–диптих в англійському гумористичному журналі: «Рай колись і рай тепер». Картина перша – «Рай колись»: «Адам і Єва... з звичайними фіговими листочками». Картина друга – «Рай тепер»: «Сорабкоп» з порожніми полицями, а перед ним довжелезна черга голісінських людей, замість фігових листочків – сорабкопівські членські книжки...» (1929 р.) [27, с. 683, 736, 760]. Відновити довоєнні посівні площі зернових у сільському господарстві, підірваному Першою світовою та Громадянською війнами, вдалося лише під 1927 р. До ювілейних свят з приводу десятої річниці влади більшовиків з'явився наступний анекдот на тему скрутного життя селян: «Виступає Риков з промовою десь на селі ..., розводиться широко про те, що радянська влада дала селянам та як їм тепер добре жити. Слухали–слухали селяне, а один насмілюся: – Оно точно, что жить стало хорошо... и насчет земли как быдто.. Да только ободрались мы оченно. Мотри все локти да коленья в дырах. – Ну, это не беда, – відповідає Риков. – Вон в Африке есть народы, – так те совсем голые ходят. – Вот болезные!.. Видно они не десятою, а тридцатую годовщину советской власти празднуют!» (1927 р.) [27, с. 551].

Через відсутність перспектив у дрібного індивідуального господарства з низьким рівнем агротехніки у грудні 1927 р. було проголошено курс на колективізацію сільського господарства. Повторний неврожай зернових у 1928 р. поставив Україну на межу голоду, що мав місце в окремих регіонах. Із-за нестачі державних запасів хліба, деякі радянські керівники (М. І. Бухарін, О. І. Риков, М. П. Томський) пропонували знизити темпи індустріалізації, відмовитись від колгоспного будівництва та повернутись до вільної торгівлі хлібом. Але ці ідеї було відкинуто Сталінін. Фактично вже з 1928 р. почалась суцільна колективізація в Україні масовим «розкуркуленням» заможних селян, а з 1929 р. вона набула особливого розмаху після заяви Сталіна від 27 грудня про необхідність «ліквідації куркулства як класу». Ця політика «тиску» та насилля

з її негативними наслідками, гірким життєвим досвідом людей віддзеркалена численними анекдотами доби згорання НЕПу, в яких гумор замінювався сумним сарказмом: «– Що таке скелет? – Це колгоспник, який здає державі шерсть, сало, м'ясо, яйця». // «До колгоспу привезли кіножурнал про Африку: – Васю, дивись, ходять у чому мати народила! Мабуть у них колгоспи народились раніше за наші!» [7]. // «Англійська делегація питає: «Що маєте на вивіз?» – «Хліб». – «Хліба не братимемо, бо ваша людність голодує». – «Ну, масло». – «Адже самі без масла сидите». – «Ну... слонова кість!» – «Як, то у вас слони водяться?» – «Слони не слони, але ми й з мухи потрапимо слона зробити» (1929 р.) [27, с. 765]. Крізь анекдоти підводились моторошні підсумки комуністичних перетворень в Україні у 1920–ті рр.: Мошко розповідає про свій сон. «Приснилось мені, Гершко, що вернувся Микола... І я так зрадив.., що ладен був поцілувати його в самісінський зад». «Ну, що ти, Мошку! Адже така черга буде, що й три роки не дотовпишся»; // «що таке починається на У, кінчається на Ч? – Не знаю. – Комуніст. – ?! – Таки комуніст, бо всякий на них говорить: «У, словоч!»» (1928 р.) [27, с. 632, 679].

Тим самим, будучи тривалий час незапитаними дослідниками, політичні анекдоти, як дзеркало суспільства, не тільки наочно ілюструють події певного періоду історії, доповнюючи картину, а являють собою цінне самостійне історичне джерело відомостей про відповідну політичну культуру. Остання, будучи складним системним утвором, визначає і поєднує у собі особливості діяльності політичних інститутів, ідеологічні настанови, суспільно–політичну поведінку людей, їх політичну свідомість. Через невідцензурність і не підконтрольність владі, розповсюдженість і мобільність, гнучкий спосіб збереження і передачі інформації, політичні анекдоти містять у собі цінні відомості про суспільні настрої, політичні стереотипи мислення значної кількості населення радянської України, особливості сприйняття сучасниками комуністичної влади, більшовицьких вождів, правлячої партії, перетворень в країні. Саме у 20–ті рр. XX ст. анекдот, переважно антирадянський за змістом, став поширеним жанром повсякденної неформальної комунікації не тільки серед поспільства, а і серед інтелектуальної еліти. Радянські анекдоти, як одна з форм народної опозиції до більшовицько–комуністичного режиму, вельми дотепні, гострозубі, дошкульні та ядушливі в оцінці дійсності. Творення та побутування великої кількості політичних анекдотів в Україні наприкінці 1920–х років свідчило про посилення авторитарних центристських тенденцій у владі, загального неприйняття населенням радянської політики. Не розважально–оновлюючий, а категорично нищівний сміх анекдотів в антидемократичній державі «був своєрідним клапаном, який дозволяв хоча б частково послабити ідеологічний прес, давав вихід стихійному протесту народних мас. Певним чином гумор компенсував відсутність політичних свобод» [30, с. 143].

Анекдоти, що побутували в Радянській Україні періоду непу, наочно віддзеркалили становлення і посилення з року в рік тоталітарної політико–культурної альтернативи з такими базовими засадами: пріоритет соціального простору над індивідуальним і сакралізація першого; необхідність будь–якими зусиллями і жертвами поширити комуністично–радянський простір на інші країни світу як мета перетворень і нормативний ідеал

життя людини; заперечення розуміння цінності опозиції, мови («іншого»); відсутність діалогу як методу вирішення проблем суспільно-політичного життя; посилення ідеологічної нетерпимості до будь-якої самотності як засобу придушення будь-якої опозиційності; партійно-директивний спосіб керування усіма сферами життя українського суспільства. А також насильницьке нав'язування таких базових цінностей комуністичної політичної культури: «партія», «колективізм», «рівність», яка пов'язувалась зі зрівняльністю, боротьбою з власницькими настроями українського селянства, його соціально-економічною свідомістю, традиційними уявленнями про справедливе землекористування і землеволодіння; «влада», що означала її піднесення за рахунок закону; «єдність», як заперечення ідеологічного плюралізму. Анекдоти періоду непу також зафіксували й такі елементи культури функціонування радянської політичної системи як відокремленість партійно-державного механізму від населення, існування привілеїв, окремої законності для партійців, звеличення вождів, директивність, централізм, а також привнесення у політичну культуру українства таких раніше невластивих цінностей і рис як зрівняльний колективізм, аскетизм, уповання на патерналізм держави, неповага до закону.

Фактично у період непу розвинулась не активістська спрямована, не громадянська (учасницька), а підданська, «етатистська» політична культура, адже вона ґрунтувалась на принципах державного контролю і регулювання усіх сфер суспільно-політичного життя при повному поглинанні громадянського суспільства. Тому це також «бюрократична» і «тотальна» культура, де інтереси цілого (компартії, держави, політичного центру, більшості) ставилися вище за партикулярні (приватні) інтереси, безжалюбно знищувалися прояви будь-якої автономії, політичної толерантності і плюралізму. Через фактичне ігнорування права і закону на користь авторитету партійно-державних структур та вождів, що їх очолювали, це – не правова авторитарно-вождистська політична культура, спрямована на виховання та консолідацію екстремістські настроєних і покірних членів правлячої партії й суспільства в цілому, готових заради комуністичного ідеалу на радикальні дії. Саме завдяки цьому стали можливими згортання непу та другий комуністичний штурм.

Список використаних джерел

- Архипова А. С. Анекдот в зарубежных исследованиях XX века // Фольклор и постфольклор: структура, типология, семиотика [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ruthenia.ru/folklore/archipova1.htm>. – Назва з екрана.
- Шмелев А. Д., Шмелева Е. Я. Русский анекдот. Текст и речевой жанр. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – 144 с.
- Белова Н. А. Литературный анекдот в русской прозе и периодике первой трети XIX в.: Монография. – Нижневартовск: Изд-во Нижневарт. гумнит. ун-та, 2008. – 230 с.
- Курганов Е. Я. Анекдот как жанр. – СПб.: Академический проект, 1997. – 128 с.; Курганов Е. Я. Анекдот как жанр русской словесности. – М.: Изд-во: ArsIsBooks, 2015. – 264 с.
- Анекдот как феномен культуры. Материалы круглого стола 16 ноября 2002 г. – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2002. – 148 с.
- Борев Ю. История государства советского в преданиях и анекдотах. – Москва: Рипол, 1995. – 256 с.
- Ермакова А. Политический анекдот как исторический источник. Исследовательская работа [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nsportal.ru/ap/library/drugoe/2015/03/20/issledovatel'skaya-rabota-politicheskiy-anekdot-kak-istoricheskiy>. – Назва з екрана.
- Политический анекдот как зеркало советского союза и постсоветской России (от октябрьской революции до 1994 года) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://jyx.jyu.fi/dspace/bitstream/handle/123456789/12735/URN_NBN_fi_jyu-2007746.pdf?sequence=1
- Тубалова И. В. «Голоса» советской эпохи в полифонической структуре современного анекдота // Вестник Томского государственного университета. – 2008. – №313. – С.34–38.
- Мельниченко М. А. Советский политический анекдот 1918–1953 годов как исторический источник: дис. ... канд. ист. наук. Гос. академич. Университет гуманитарных наук. – Москва, 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dissertac.com/content/sovetskii-politicheskii-anekdot-1918-1953-godov-kak-istoricheskii-istochnik>
- Мельниченко М. Советский анекдот (Указатель сюжетов) / Миша Мельниченко. – М.: Новое литературное обозрение, 2014. – 1104 с.
- Штурман Д.; Тиктин С. Советский Союз в зеркале политического анекдота. – London: Overseas Publications Interchange, 1985. – 469 с.
- Сенько Г. Підсоветські анекдоти. – Буенос-Айрес: В-во «Перемога», 1956. – 145 с.
- Бричина О. Карнавал революції / О. Бричина, І. Головаха // Критика: Часопис інтелектуальних есеїв, рецензій та оглядів. – 2005. – №3. – С.17–19.
- Головешька Н. Мотиви та поетика українського політичного анекдоту 90-х років XX століття [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://philology.knu.ua/files/library/folklore/37-1/12.pdf>. – Назва з екрана.
- Карпчук Н. П. Політичний анекдот як інструмент PR [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://studies.in.ua/pravo/polit_anekdot.pdf. – Назва з екрана.
- Корнева Л. Про деякі типологічні риси українського анекдоту [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/1103/1/Korneva.pdf>. – Назва з екрана.
- Соловей Г. С. Політичний анекдот як жанр: крос-культурний та перекладацький аспекти [Електронний ресурс] / Г. С. Соловей // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2013. – №9 (1): Сер. Філологічні науки. Ч. I – С.89–94. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/vluf_2013_9\(1\)_18](http://nbuv.gov.ua/UJRN/vluf_2013_9(1)_18)
- Кімакович І. І. Фольклорний анекдот як жанр / Кімакович Ірина Ігорівна. – К., 2006. – 219 с.
- Кирчів Р. Ф. Етюди до студій над українським народним анекдотом. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2008. – 268 с.
- Кирчів Р. «Радянський фольклор» – реальність чи фікція?... // Народознавчі зошити. – 2004. – №5–6. – С.627–644; Кімакович І. Новітній український анекдот як виклик XXI століттю: до питання про сутність сучасних способів обміну інформацією // Народна творчість та етнографія. – 2005. – №6. – С.88–93; Лисюк Н. Фольклор як політична зброя // Слово і час. – 2005. – №11. – С.65–71; Гарасим Я. Політичні жанри фольклору (ідейний конструктивізм мелосу та естетика народної сатири) // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – Львів, 2006. – Вип.37. – С.124–129; Харчишин О. Советська дійсність у фольклорі львів'ян. Нарис. – Львів, 2006 – 43 с.
- Єремєєва К. А. Розповсюдження політичних анекдотів на українську тематику (1917–1991 рр.) [Електронний ресурс] / К. А. Єремєєва // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2009. – №871: Сер. Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – Вип.12. – С.94–100. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhISU_2009_871_12_13
- Єремєєва К. А., Куліков В. О. Радянський політичний анекдот як форма повсякденного спротиву [Електронний ресурс] / К. А. Єремєєва, В. О. Куліков // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2011. – №982: Сер. Історія. – Вип.44. Спеціальний випуск. – С.228–240. – Режим доступу: <http://history.karazin.ua/themes/history/resources/ba797a69165e04f6cbe02eb503cd26a5.pdf>
- Головешька Н. Образи історичних осіб в українському політичному анекдоті XX століття [Електронний ресурс] / Н. Головешька // Молодь і ринок. – 2014. – №9 (16). – С.104–109. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mir_2014_9_24

25. Чернопиский М. Фольклорна сатира 20-х рр. XX ст. у записах Сергія Сфремова: [монографія] / М. Чернопиский. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – 170 с.
26. Головецька Н. Український політичний анекдот на сторінках «Щоденників. 1923–1929» Сергія Сфремова [Електронний ресурс] / Н. Головецька // Народна творчість та етнографія. – 2007. – №5. – С.23–27. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/20188/04-Holovetska.pdf?sequence=1>
27. Сфремов С. О. Щоденники, 1923–1929. – К.: ЗАТ «Газета «РАДА», 1997. – 848 с.
28. Неформальні засоби політичної комунікації: дискурс політичного анекдоту [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrainiansunite.at.ua/index/politichni_anekdoti/0-30. – Назва з екрана.
29. Политический анекдот [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://allrefs.net/c9/3mq4e/p119/>. – Назва з екрана.
30. Иссерс О. С., Кузьмина Н. А. Анекдот и когнитивные операции рефреймирования: лингводидактический аспект // Miscellanea: Памяти А. Б. Мордвинова: [Сб.] Ом. гос. ун-т; [Редкол.: Б. И. Осипов, Е. А. Ронина (отв. ред.) и др.]. – Омск: ОмГУ, 2000. – С.143–154.
- References**
1. Arhipova A. S. Anekdot v zarubezhnyh issledovanijah XX veka // Fol'klor i postfol'klor: struktura, tipologija, semiotika [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.ruthenia.ru/folklore/arhipova1.htm>. – Nazva z ekrana.
2. Shmelev A. D., Shmelev E. Ja. Russkij anekdot. Tekst i rechevoj zhanr. – M.: Jazyki slavjanskoj kul'tury, 2002. – 144 s.
3. Belova N. A. Literaturnyj anekdot v russkoj proze i periodike pervoj tretej XIX v.: Monografija. – Nizhnevartovsk: Izd-vo Nizhnevart. gumnit. un-ta, 2008. – 230 s.
4. Kurganov E. Ja. Anekdot kak zhanr. – SPb.: Akademicheskij proekt, 1997. – 128 s.; Kurganov E. Ja. Anekdot kak zhanr russkoj slovesnosti. – M.: Izd-vo: ArsIsBooks, 2015. – 264 s.
5. Anekdot kak fenomen kul'tury. Materialy kruglogo stola 16 nojabrja 2002 g. – SPb.: Sankt-Peterburgskoe filosofskoe obshhestvo, 2002. – 148 s.
6. Borev Ju. Istorija gosudarstva sovetskogo v predanijah i anekdotah. – Moskva: Ripol, 1995. – 256 s.
7. Ermakova A. Politicheskij anekdot kak istoricheskij istochnik. Issledovatel'skaja rabota [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://nsportal.ru/ap/library/drugoe/2015/03/20/issledovatel'skaja-rabota-politicheskij-anekdot-kak-istoricheskij>. – Nazva z ekrana.
8. Politicheskij anekdot kak zerkalo sovetskogo sojuza i postsovetskogo Rossii (ot oktjabr'skoj revoljucii do 1994 goda) [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: https://jyx.jyu.fi/dspace/bitstream/handle/123456789/12735/URN_NBN_fi_jyu-2007746.pdf?sequence=19. Tubalova I. V. «Golosa» sovetskogo jepohi v polifonicheskoj strukture sovremenno go anekdot a // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2008. – №313. – S.34–38.
10. Mel'nichenko M. A. Sovetskij politicheskij anekdot 1918–1953 godov kak istoricheskij istochnik: dis. ... kand. ist. nauk. Gos. akademich. Universitet gumanitarnyh nauk. – Moskva, 2011 [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.dissertat.com/content/sovetskii-politicheskii-anekdot-1918-1953-godov-kak-istoricheskii-istochnik>
11. Mel'nichenko M. Sovetskij anekdot (Ukazatel' sjuzhetov) / Misha Mel'nichenko. – M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2014. – 1104 s.
12. Shturman D.; Tiktin S. Sovetskij Sojuz v zerkale politicheskogo anekdot a. – London: Overseas Publications Interchange, 1985. – 469 s.
13. Sen'ko G. Pidsovjets'ki anekdoty. – Buenos-Ajres: V-vo «Peremoga», 1956. – 145 s.
14. Bricyna O. Karnaval revoljucii / O. Bricyna, I. Golovaha // Krytyka: Chasopys intelektual'nyh eseiv, recenzij ta ogljadiv. – 2005. – №3. – S.17–19.
15. Golovec'ka N. Motyvy ta poetyka ukrai'ns'kogo politychnogo anekdotu 90-h rokiv XX stolittja [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://philology.knu.ua/files/library/folklore/37-1/12.pdf>. – Nazva z ekrana.
16. Karpchuk N. P. Politychnyj anekdot jak instrument PR [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://studies.in.ua/pravo/polit_anekdot.pdf. – Nazva z ekrana.
17. Kornjeva L. Pro dejaki typologichni rysy ukrai'ns'kogo anekdotu [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://dspace.pnpn.edu.ua/bitstream/123456789/1103/1/Korneva.pdf>. – Nazva z ekrana.
18. Solovej G. S. Politychnyj anekdot jak zhanr: kros-kul'turnyj ta perekladac'kyj aspekty [Elektronnyj resurs] / G. S. Solovej // Visnyk Lugans'kogo nacional'nogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka. – 2013. – №9 (1): Ser. Filologichni nauky. Ch. I – S.89–94. – Rezhym dostupu: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/vluf_2013_9\(1\)_18](http://nbuv.gov.ua/UJRN/vluf_2013_9(1)_18)
19. Kimakovych I. I. Fol'klornyj anekdot jak zhanr / Kimakovych Iryna Igorivna. – K., 2006. – 219 s.
20. Kyrchiv R. F. Etjudy nad ukrai'ns'kym narodnym anekdotom. – L'viv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrai'ny, 2008. – 268 s.
21. Kyrchiv R. «Radjans'kyj fol'klor» – real'nist' chy fikcija?... // Narodoznavchi zoshyty. – 2004. – №5–6. – S.627–644; Kimakovych I. Novitnij ukrai'ns'kyj anekdot jak vyklyk XXI stolittju: do pytannja pro sutnist' suchasnyh sposobiv obminu informacijeju // Narodna tvorčist' ta etnografija. – 2005. – №6. – S.88–93; Lysjuk N. Fol'klor jak politychna zbroja // Slovo i chas. – 2005. – №11. – S.65–71; Garasym Ja. Politychni zhanry fol'kloru (idejnyj konstruktivizm melosu ta estetyka narodnoi' satyry) // Visnyk L'viv's'kogo universytetu. Serija filologichna. – L'viv, 2006. – Vyp.37. – S.124–129; Harchyshyn O. Sovjets'ka dijsnist' u fol'klori l'viv'jan. Narys. – L'viv, 2006 – 43 s.
22. Jeremjejeva K. A. Rozpovsjudzhennja politychnyh anekdotiv na ukrai'ns'ku tematyku (1917–1991 rr.) [Elektronnyj resurs] / K. A. Jeremjejeva // Visnyk Harkivs'kogo nacional'nogo universytetu imeni V. N. Karazina. – 2009. – №871: Ser. Istorija Ukrai'ny. Ukrai'noznavstvo: istorychni ta filosof's'ki nauky. – Vyp.12. – S.94–100. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKHisU_2009_871_12_13
23. Jeremjejeva K. A., Kulikov V. O. Radjans'kyj politychnyj anekdot jak forma povsjakdennogo sprotyvu [Elektronnyj resurs] / K. A. Jeremjejeva, V. O. Kulikov // Visnyk Harkivs'kogo nacional'nogo universytetu imeni V. N. Karazina. – 2011. – №982: Ser. Istorija. – Vyp.44. Special'nyj vypusk. – S.228–240. – Rezhym dostupu: <http://history.karazin.ua/themes/history/resources/ba797a69165e04fc6e020eb503cd26a5.pdf>
24. Golovec'ka N. Obrazy istorychnyh osib v ukrai'ns'komu politychnomu anekdoti XX stolittja [Elektronnyj resurs] / N. Golovec'ka // Molod' i ryнок. – 2014. – №9 (16). – S.104–109. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mir_2014_9_24
25. Chornopyskyj M. Fol'klorna satyra 20-h rr. XX st. u zapysah Sergija Jefreмова: [monografija] / M. Chornopyskyj. – L'viv: Vydavnychij centr LNU im. Ivana Franka, 2001. – 170 s.
26. Golovec'ka N. Ukrai'ns'kyj politychnyj anekdot na storinkah «Shhodennykiv. 1923–1929» Sergija Jefreмова [Elektronnyj resurs] / N. Golovec'ka // Narodna tvorčist' ta etnografija. – 2007. – №5. – S.23–27. – Rezhym dostupu: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/20188/04-Holovetska.pdf?sequence=1>
27. Jefreмов S. O. Shhodennyky, 1923–1929. – K.: ZAT «Gazeta «RA DA», 1997. – 848 s.
28. Neformal'ni zasoby politychnoi' komunikacii: dyskurs politychnogo anekdotu [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://ukrainiansunite.at.ua/index/politichni_anekdoti/0-30. – Nazva z ekrana.
29. Politicheskij anekdot [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://allrefs.net/c9/3mq4e/p119/>. – Nazva z ekrana.
30. Issers O. S., Kuz'mina N. A. Anekdot i kognitivnye operacii refrejmirovanija: lingvodidakticheskij aspekt // Miscellanea: Pamjati A. B. Mordvinova: [Cb.] Om. gos. un-t; [Redkol.: B. I. Osipov, E. A. Ronina (otv. red.) i dr.]. – Omsk: OmGU, 2000. – S.143–154.
- Nepipenko L. P.**, candidate of historical sciences, associate professor of social and legal disciplines of the National Academy of the National Guard of Ukraine (Ukraine, Kharkov), nempel@mail.ru
- The political culture of Ukrainian society in period of NEP though the prism of political joke**
- The article interprets the essential features of the political culture of the Soviet Ukraine in period of NEP, reflected in political jokes of the 1920s.*
- Keywords:** jokes, political jokes, political culture.
- Непипенко Л. П.**, кандидат исторических наук, доцент, доцент кафедры социальных и правовых дисциплин, Национальная академия Национальной гвардии Украины (Украина, Харьков), nempel@mail.ru
- Политическая культура украинского общества периода НЭП через призму политического анекдота**
- Осмысливается отражение в политических анекдотах 1920-х годов сущностных черт политической культуры советской Украины периода НЭП.*
- Ключевые слова:** анекдот, политический анекдот, политическая культура.

* * *

УДК 94(477.7)

Чирко Б. В.,
кандидат історичних наук, доцент кафедри
психології та суспільних наук,
Академія муніципального управління
(Україна, Київ), polina_nz@mail.ru

**РЕПРЕСИВНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ
ЩОДО НІМЕЦЬКОЇ ЕТНІЧНОЇ ГРУПИ УКРАЇНИ
В УМОВАХ СТАЛІНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ
(1920–ті – 1930–ті роки)**

Метою дослідження є аналіз суспільно–політичних причин та соціально–демографічних наслідків політичних репресій сталінського режиму щодо етнічних німців в Україні. При підготовці публікації застосовувалися загальнонаукові методи досліджень в галузі історичної, політологічної та етнологічної проблематики – принципи історизму та об'єктивності, а також конкретні–дослідницькі методи, зокрема, проблемно–хронологічний, історико–порівняльний, статистико–аналітичний.

Досліджуються причини, механізми реалізації, демографічні та соціально–політичні наслідки політичних репресій сталінського режиму щодо етнічних німців в Україні у міжвоєнний період. Зазначається, що активізація шовіністичних пропагандистських кампаній антинімецького спрямування, а також репресивних дій влади щодо етнічних німців в Україні відбувається в умовах остаточного утвердження сталінського тоталітарного режиму на початку 1930–х років. Пропагандистський апарат режиму намагався нав'язати суспільній свідомості уявлення про те, що німці, а також і представники інших «шкідливих націй» – це потенційні зрадники, шпигуни, диверсанти, шкідливу діяльність яких треба викоринювати у будь–який спосіб. Наслідком такої соціально–психологічної установки щодо етнічних німців стали широкомасштабні каральні акції, діапазон застосування яких був величезний: від звільнення людей з роботи в зв'язку з їх етнічною приналежністю до арештів членів неіснуючих «контрреволюційних» та «шпигунських» організацій, а також масових депортацій німецького населення з місць їх традиційного проживання. Апофеозом репресій щодо етнічних німців стала політика «Великого терору» 1937–1938 років. Автор приходить до висновку, що репресивні акції, масові депортації з місць традиційного проживання призвели до катастрофічних соціальних та демографічних наслідків, були проявом політики геноциду сталінського режиму по відношенню до німецького населення України. Джерельну базу публікації становлять документи державних архівів України.

Ключові слова: сталінський режим, ліквідація системи національної освіти, розформування німецьких адміністративно–територіальних одиниць, репресії, терор, депортації, німецька етнічна група, сталінський етноцид.

Репресивна політика сталінського тоталітарного режиму по відношенню до німецької етнічної групи знайшла суттєве відображення в працях українських та закордонних дослідників. Репресивні акції режиму досліджуються в наукових розборах В. В. Ченцова, М. М. Шитюка, Н. В. Осташевої, М. І. Панчука, В. Б. Євтуха, Л. В. Яковлевої, О. С. Рублева, В. М. Нікольського, А. І. Савіна, Альфреда Айсфельда, а також інших вітчизняних та зарубіжних дослідників. Автор пропонованої публікації продовжує дослідження причин, особливостей, демографічних та соціальних наслідків політичних репресій по відношенню до німецької національної меншини в Україні у міжвоєнний період.

Наприкінці 20–х років в СРСР остаточно сформувався сталінський тоталітарний режим. Кардинальні зміни сталися в галузі національної політики – починає згортатися українізація, змінюється державна політика щодо національних меншин. Звернемо увагу на те, що шовіністичні тенденції в республіці особливо посилюються після переїзду в Україну ставлеників Й. Сталіна – П. Постишева, М. Попова, В. Балицького. Саме в цей період (1933–1934 роки) починається нова хвиля антиукраїнської кампанії – «викриття» українського «націоналізму» (зокрема так званої «скрипниківщини»). Поряд із звинуваченнями в українському «націоналізмі» пролунали заяви й про «фашистів» з середовища національних меншин, зокрема етнічних німців та поляків. Слід сказати, що пошуки «націоналістів» та «фашистів»,

як і взагалі репресивні акції щодо «ворогів народу» (в тому числі й з середовища національних меншин), були зумовлені і тісно пов'язані з адміністративно–наказовими методами здійснення внутрішньої політики, милітаризацією економіки, колективізацією села, насильницькими хлібозаготівлями, антирелігійними кампаніями тощо. Репресії щодо «націоналістів» (польських, німецьких та інших) пов'язувалися й з міжнародним фактором – загостренням становища у світі. Погіршення відносин СРСР з Німеччиною та Польщею і відповідне посилення антинімецької та антипольської пропагандистських кампаній зумовили, зокрема, особливу упередженість радянських владних структур по відношенню до німецького та польського населення, яке розглядалося як потенційна база «фашистської» діяльності в країні.

Звернемо увагу й на те, що цілеспрямовані пропагандистські кампанії та репресивні дії каральних органів режиму, цільовим об'єктом яких були етнічні німці в СРСР, почалися набагато раніше загострення радянсько–німецьких відносин на початку 30–х років. Про це, зокрема, йдеться в публікаціях доктора В. Хеделера та дослідника історії німців СРСР Андрія Савіна. На підставі архівних документів, які були виявлені останнім часом, А. Савін приходить до висновку, що задовго до приходу в Німеччині до влади нацистів, а також виникнення воєнної небезпеки, керівництво радянських спецслужб почало формулювати концепцію німецької діаспори «як шпигунської та диверсійної бази» в СРСР. Нові підходи до історії виникнення та інтенсифікації антинімецьких кампаній в СРСР А. Савін обгрунтовує на підставі архівних документів, опублікованих автором в праці «Этноконфессия в советском государстве. Меннониты Сибири в 1920–1930–е годы: эмиграция и репрессии. Документы и материалы» (Новосибирск, 2009) [4]. В першу чергу маються на увазі документи: Циркулярний лист ОДПУ СРСР №7/37 «По германській розвідці та боротьбі з нею» (9 липня 1924 року) та Довідка КРВ ОДПУ «Германська контрреволюційна робота в СРСР» (не пізніше 14 липня 1925 року) [4, с. 8]. Розглядаючи зазначені документи слід сказати, що в циркулярному листі ОДПУ СРСР №7/37 (за підписами заступника голови ОДПУ СРСР Г. Г. Ягоди та начальника Контррозвідального відділу ОДПУ А. Х. Артузова) стверджувалося, що «грунтом для германської розвідки в Росії є багатомільйонне населення німецького походження (куркульські та «інтелігентські» елементи нім[ецьких] колоній в селах та містах), яке є головним джерелом отримання й збирання германською розвідкою відомостей, на що з боку німців звертається особлива увага» [4, с. 124]. В якості центрів розвідувальної діяльності називалися організації Германського Червоного Хреста, а також союзи німецьких колоністів або, як їх називали в документі, «культурферейни». В іншому документі – аналітичній довідці Контррозвідального відділу ОДПУ «Германська контрреволюційна робота в СРСР» також йшлося про участь німецького населення в здійсненні контрреволюційної та розвідувальної діяльності в інтересах Німеччини. Звернемо увагу на те, що в аналітичній довідці значна увага приділялася аналізу становища в німецьких колоніях України. А. Х. Артузов, керівник Контррозвідального відділу ОДПУ, зазначав: «Обстеження, яке було проведене КРВ ОДПУ наприкінці 1924 р. на Україні, Південному Сході та Поволжі дало такі

результати: на Україні є понад 300 німецьких колоній, чисельністю понад 100 000 душ [як відомо, за матеріалами перепису населення 1926 року в Україні проживало майже 400 тисяч громадян німецької національності – Авт.], організованих в різні колоністські союзи. Облік німців по м. Харкову показав, що з наявних трьох сот німців жодного безробітного немає – кожен з них займає хорошу посаду. Вони настільки міцно засіли в нашій промисловості, що в деяких галузях її мають в своїх руках керівництво. Між собою німці становлять особливу національну групу, безпосередньо пов'язану з колоністами» [4, с. 153]. В своїх висновках Контррозвідувальний відділ ОДПУ стверджував: «1. Німці населяють крупні промислові райони, прикордонну зону, стратегічно важливі області та благодієльні [так в документі – Авт.] землеробські райони.

Німецькі колоністи становлять особливу націоналістичну [так в документі – Авт.] одиницю, по соціальному складу куркульську, по політичному характеру монархічно-фашистську. Релігійні й культурні особливості ще більш посилюють їх вороже до комунізму та радвлади ставлення. Німецькі колонії є базою антирадянської політики німців і політики підриву зсередини». І далі: «Всі німецькі колонії та їх керівники широко використовуються як інформаційна, а в випадку війни – шкідницька база» [4, с. 156]. Грунтовний аналіз зазначених та інших документів дозволяє стверджувати, що ще з середини 1920-х років, задовго до масових репресій в часи «Великого терору» 1937–1938 років, німецьке населення країни розглядалося спецслужбами режиму як база для розгортання масової антирадянської, націоналістичної та монархічної пропаганди, а також здійсненні розвідувальної діяльності в інтересах Німеччини та інших іноземних країн.

Заяви про німецьких, польських та інших «націоналістів» та «фашистів» стали сигналом для посилення шовіністичної кампанії, в перших ешелонах якої було радянсько-партійне керівництво республіки. Політбюро, Оргбюро та Секретаріат ЦК КП(б)У прийняли десятки постанов, на підставі яких проводилися «чистки», а потім і ліквідація навчальних закладів, які здійснювали роботу мовами національних меншин. 19 квітня 1934 року Оргбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення «Про виконання постанови листопадового Пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У та Політбюро ЦК КП(б)У від 13.12.1933 р. «Про кадри шкіл нацменшостей», в якому відзначалося, що «обласні партійні комітети, особливо Київський та Вінницький... не зрозуміли того, яке місце в планах контрреволюційної роботи ворога на Україні займає ставка на виховання в польських та німецьких школах молодого покоління в антирадянському дусі, а звідси і організоване розставлення ворогом своїх кадрів – вчителями, завідувачими школами, студентами педінститутів та педтехнікумів, викладачами педагогічних учбових закладів» [12, арк. 36]. У зв'язку з цим ЦК КП(б)У запропонував провести по областях «всебічну перевірку всіх польських та німецьких шкіл» [12, арк. 36]. Здійснення перевірок покладалося на спеціальні комісії, перед якими ставилося завдання «переглянути район за районом, школу за школою» і вразі встановлення «фактів засміченості» шкіл «антирадянськими елементами» вжити конкретні заходи» [12, арк. 36]. Зрозуміло, що серед цих заходів могли бути звільнення з роботи, арешти й інші акції щодо «ворогів народу» та «антирадянських елементів».

Партійні керівні органи та Державне політичне управління (ДПУ) УСРР безпідставно стверджували, що частина національних навчальних закладів була свого часу утворена «штучно», з метою асиміляції українського населення, його колонізації і таке інше. «Штучно» утворені національні заклади підлягали ліквідації або переводу на українську чи російську мови навчання. 7 квітня 1935 року Секретаріат ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про засміченість класово-ворожими елементами Хортицького німецького машинобудівельного технікуму», в якій відзначалося, що «внаслідок повної неуваги міськпарткому» [Хортицького міського партійного комітету – Авт.] до роботи технікуму його викладацький та студентський склад виявився «засміченим класово-ворожими елементами, які без наказано [так в документі – Авт.] протягом тривалого часу проводили в технікумі фашистську пропаганду» [13, арк. 125]. Звернемо увагу на те, за якими критеріями вирішувалася подальша доля Хортицького технікуму. Секретаріат ЦК КП(б)У дав вказівку: «Зважаючи на те, що в існуванні спеціального німецького технікуму в Хортиці немає потреби, а також враховуючи, що технікум зовсім не забезпечений викладавським складом, приміщенням і лабораторіями, – технікум ліквідувати» [13, арк. 125]. У зв'язку з цим ЦК КП(б)У зобов'язав Дніпропетровський обком партії «після пильної перевірки студентського складу розмістити студентів цього технікуму» в інших машинобудівельних технікумах області [13, арк. 125]. Як бачимо, причиною ліквідації були не «фашистська пропаганда» та «засміченість класово-ворожими елементами», а те, що в його існуванні «немає потреби».

Ще більш різкі звинувачення щодо «класово-ворожих елементів», котрі нібито діяли в національних навчальних закладах, містилися у постанові Політбюро ЦК КП(б)У «Про Одеський німецький педагогічний інститут» (4 грудня 1937 року), в якій безпідставно стверджувалося: «Перевіркою встановлено, що інститут неймовірно засмічений класово-ворожими людьми. Так, наприклад, з кількості 254 студентів у 89 родичі заарештовані, як вороги народу; з педагогів викрито і заарештовано 4 фашистів, на педроботі працюють виключені з партії меншовики і кадети. ...Внаслідок великої засміченості ворожими елементами і зовсім незадовільної партійно-масової роботи, в інституті вороги-націоналісти, фашисти звили собі кубло, розповсюджували там фашистську літературу і проводили контрреволюційну роботу» [8, арк. 135]. Про «контрреволюційну» діяльність етнічних німців йшлося й в інших документах, зокрема, «Доповідна записка. Про наслідки обслідування Одеського німецького педінституту» (4 грудня 1937 року). Безглузді звинувачення в «контрреволюційній» та «фашистській» діяльності стали «причиною» чистки студентського й викладацького складу інституту. Викриті «вороги народу» були звільнені з роботи, а частина з них – репресована [3, с. 145]. 7 липня 1938 року Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову «Про реорганізацію особливих національних шкіл, технікумів, Одеського німецького педагогічного інституту та особливих національних відділів і класів в школах, технікумах та ВУЗах УСРР» [10, арк. 9], а також додаток до цього документу «План реорганізації особливих національних початкових, неповних середніх та середніх шкіл УСРР» [2, с. 154]. На підставі названих постанов національні учбові заклади

розформувалися, або ж переводилися на українську чи то російську мову навчання.

Поряд із ліквідацією національних навчальних закладів, а також культурно-просвітніх установ проводилася реорганізація національних адміністративно-територіальних одиниць. 17 серпня 1935 року Політбюро ЦК КП(б)У приймає постанову «Про Мархлевський [польський національний – Авт.] та Пулинський [німецький національний – Авт.] райони», на підставі якої ці національні адміністративно-територіальні одиниці, що знаходилися у Київській області, були розформовані. Таке рішення пояснювалося їхньою «економічною слабкістю», «незручністю обслуговування МТС колгоспів», а також «адміністративною черезполосицею» [12, арк. 132]. Остаточне розформування національних адміністративно-територіальних одиниць відбулося у 1938–1939 роках. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло дві постанови з цього питання: «Про реорганізацію національних районів та сільрад УРСР в звичайні райони та сільради» (16 лютого 1938 року) [9, арк. 62] та «Про ліквідацію і перетворення штучно утворених національних районів та сільрад» (7 квітня 1939 року) [11, арк. 18], на підставі яких національні райони розформувалися, а сільради передавалися до інших районів республіки. Зазначимо, що реорганізації здійснювалися без належної диференціації, однак, й у ході адміністративно-територіальних змін 1938–1939 років простежувалася певна «національна політика», а саме – розпорошення національних меншин серед українського або російського населення. Формування реорганізованих районів відбувалося так, щоб у складі їхнього населення німці, поляки, болгар, як і інші національні групи, склали меншість, або, принаймні, не мали суттєвої чисельної переваги.

У 1935–1937 роках, поряд з ліквідацією інститутів національно-культурного розвитку, продовжувалися арешти та заслання тих, хто проходив по сфальсифікованих справах «контрреволюційних» та «націоналістичних» організацій. Масового характеру набули депортації національних меншин з місць їх історичного проживання в Україні. Як і в попередні роки, репресії супроводжувалися інтенсивною пропагандистською кампанією. Радянсько-партійний актив, «пропагандисти» з НКВС з маніакальною наполегливістю намагалися сформувати образ «ворога». На мітингах та зібраннях, з трибун партійних форумів лунали заклики до розправи з німецькими та польськими «фашистами». «На Україні ми, перед усім, зустрічаємося з фашизмом польським та німецьким, – з повним знанням справи «констатував» В. Балицький на січневому (1936 року) Пленумі ЦК КП(б)У [5, арк. 69].

Подібна позиція щодо «фашистської діяльності» етнічних німців висловлювалася й на XIII з'їзді КП(б)У (травень – червень 1937 року). Так, один з колег В. Балицького якийсь Іванов заявив: «Велика робота проведена на Україні німцями. . . через німецьке куркульське населення, причому в цій галузі вони організують прямо штурмові загони» [6, арк. 153]. І далі: «. . . Я повинен сказати, що у відношенні роботи серед німецького населення справи йдуть [погано – Авт.] не тільки тому, що там **всі фашисти** [виділення наше – Авт.]. Однак німецьке населення не однакове. Там є і дуже багато **радянських людей** [виділення наше – Авт.] [6, арк. 153]. Коментарі, як-то кажуть, зайві. Заговорили на з'їзді партії і про «шкідництво різних націй». «Подальші роботи,

що проводяться Українським Відділом Союзнафти та Укргеологтрестом по розвідуванню промислової нафти, не можуть вважатися задовільними і з досить простої причини. Звичайно, «шкідництво різних націй» не могло лишити без уваги, без боротьби такого епізоду, як епізоду перетворення України в Нафтову Україну. Шкідництво йшло з самого початку» [7, арк. 74]. Автор цієї заяви – член ЦК КП(б)У, відомий у свій час державний діяч України О. Шліхтер.

Жахливу фразу висловив цей партійний лідер. Він звинуватив у «шкідництві» вже не окремих «контрреволюціонерів» та «націоналістів», а . . . різні нації. Зрозуміло, фраза про «шкідництво різних націй» не була випадковою. Заява О. Шліхтера, як партійного та державного діяча була, по суті, офіційним гаслом, своєрідним заклик до боротьби з «шкідницькими націями» і цим вона досить точно відбивала сутність шовіністичної політики сталінського режиму.

Заявами про «шкідництво» сталінські поплічники намагалися нав'язати суспільній свідомості уявлення про те, що німці, поляки та представники інших етнічних груп – це потенційні зрадники, шпигуни, диверсанти, шкідницьку діяльність яких треба викоринювати в будь-який спосіб. «Логічним» наслідком такої соціально-психологічної установки стосовно німців та поляків стали і певні конкретні заходи, форми застосування яких залежали не стільки від наявності зібраного «компрометуючого матеріалу», скільки від фантазії, а точніше примхи реалізаторів репресій. Як зазначалося, діапазон репресивних акцій був величезний: від звільнення з роботи людей в зв'язку з їхньою національною приналежністю до арештів членів неіснуючих контрреволюційних організацій та депортацій з місць проживання.

Фабрикувалися справи шпигунських, диверсійних та повстанських організацій, що склалися з українських, німецьких, польських, грецьких та інших «націоналістів». Причому, більшість союзів, організацій, центрів, що проходили по лінії НКВС, якщо й існували, то лише в уяві організаторів репресивних акцій. У 1930–1934 роках Державне політичне управління «викрило» низку «контрреволюційних» організацій – «Спілку визволення України» (СВУ); «Український національний центр» та його структурний підрозділ «Українську військову організацію» (УВО); «Блок українських націоналістичних партій» (УКП, боротьбісти, есери, есдеки та ін.).

Характерна деталь: каральні органи знищують «українську антирадянську» організацію, і в ході слідства «з'ясовується», що вона тісно пов'язана з «міжнародною контрреволюцією». В першу чергу з німецьким та польським фашизмом. У 1933–1934 роках Державне політичне управління «викрило» «Польську організацію військову». Учасникам цієї «контрреволюційної» організації була інкримінована шпигунська, диверсійна, повстанська та шкідницька діяльність. Сотні членів «ПОВ» було заарештовано та розстріляно. Трагізм полягає в тому, що за одинадцять (!) років до її «викриття» органами ДПУ України у 1933–1934 роках «Польська організація військова» своє існування на території України припинила.

Дещо пізніше був «викритий» один з німецьких «шпигунських» центрів – «Національний Союз німців на Україні». 16 березня 1937 року Наркомат юстиції УРСР надіслав секретарю ЦК КП(б)У С. Косіору,

голови РНК УРСР П. Любченку та Наркому юстиції СРСР В. Криленку «Спецінформацію» «Про к[онтр]–р[евольюційну] організацію в Хортицькому німецькому педтехнікумі». В документі зазначалося: «Спецколегією Дніпропетровського облсуду 19–22 лютого ц[ього] р[оку] заслухано справу групи учасників контрреволюційної, фашистської організації «Національний Союз німців на Україні», що організували свою контрреволюційну діяльність в Хортицькому німецькому педагогічному технікумі.

Встановлено, що вказана група очолювалася к[олишнім] директором указанного технікуму Біликом Мартином та к[олишнім] директором машинобудівельного технікуму Гоером» [1, с. 191]. В «Спецінформації» стверджувалося, що М. Білик отримав від «розвідувального відділу» Берлінської поліції завдання такого характеру: «1. Розгорнути на території Радянського Союзу роботу по утворенню контрреволюційних організацій з числа німецького населення, посиливши націоналістичну пропаганду серед німців.

2. Мати тісний зв'язок з німецькими консульствами в Одесі та Харкові, де отримувати завдання по контрреволюційній роботі.

3. Готувати кадри для диверсійної роботи з числа членів організації і в перші ж дні війни Радянського Союзу з Німеччиною – перейти до відкритих диверсійних актів (пошкодження з. д. [залізничних – Авт.] ліній, мостів, застосування бактерій заразних хвороб, зараження води і т. ін.)» [1, с. 192].

Тональність та сам текст зазначеного документу свідчить про надуманість звинувачень по відношенню до «шпигунської» діяльності членів організації, а також про те, що сама «справа» була сфальсифікована каральними службами режиму. В той же час науковці продовжували дослідження питань, пов'язаних зі справою цієї «шпигунської» організації. За ініціативою автора пропонуваної публікації та інших науковців керівництво Інституту національних відносин і політології НАН України звернулося до Служби безпеки України з проханням висловити свої міркування щодо об'єктивності вироку учасникам «Національного Союзу німців на Україні», а також можливості ознайомлення співробітниками інституту з матеріалами справи зазначеної організації. За результатами додаткового вивчення матеріалів справи «Національного Союзу німців на Україні» на адресу Інституту національних відносин і політології НАН України була надіслана відповідь. В документі зазначалося, що директор Хортицького німецького машинобудівельного технікуму Карл Карлович Гоер та директор Хортицького німецького педагогічного технікуму Мартин Гугович Білик, а також Янцен Генріх Петрович, Классен Генріх Іванович, Штейнінгер Микола Оттович та інші учасники «контрреволюційної фашистської організації» в серпні 1937 року були розстріляні [2, с. 209]. У червні 1959 року Військова Колегія Верховного суду СРСР карну справу Гоера К. К., Білика М. Г. та інших «контрреволюціонерів» закрила за відсутністю складу злочину. 3 серпня 1962 року Запорізький обласний суд реабілітував Янцена Г. П., Классена Г. І., Штейнінгера М. О., а також інших учасників «Союзу» [2, с. 209]. У постанові Президії Запорізького обласного суду від 3 серпня 1962 року про реабілітацію осіб німецької національності, репресованих у 1937 році,

зазначалося: «Додатковою перевіркою встановлено, що у справі нема доказів антирадянської діяльності зазначених вище осіб, а матеріали справи по відношенню до них по суті сфабриковано. У судовому засіданні частина підсудних відмовились від своїх показань, а в касаційних скаргах посилались на застосування по відношенню до них незаконних методів ведення слідства» [2, с. 210].

Підсумовуючи сказане відзначимо, що в листі на адресу Інституту національних відносин і політології НАН України співробітники Управління Служби безпеки України по Запорізькій області писали: «Враховуючи викладене, вважаємо, що указані Вами особи, не можна вважати членами «Національного союзу німців на Україні», так як такого фактично не існувало» [3, с. 153]. Як бачимо, справа «Національного Союзу німців на Україні» була сфабрикована каральними службами режиму. Отже, у серпні 1937 року пролилася кров безвинних людей. Не було «шпигунської» діяльності, не було «націоналістичної» пропаганди, не було підготовки до проведення «Союзом» бактеріологічної війни на території України. Було інше: учасники неіснуючого «Союзу» і ті, якими займався Спецколегія Дніпропетровського обласного суду, і ті, які проходили у справі центрального керівництва і до яких була застосована вища міра покарання, – були репресовані безвинно.

У 1937 році масові каральні акції обрушилися на німецьке населення Одеської області, на території якої в той час проживало 120 000 німців, з них 50 000 мешкали у трьох німецьких національних районах – Спартаківському, Зельцькому та Карл–Лібкнехтівському. Одеський обком КП(б)У, «фахівці» з НКВС стверджували, що населення цих районів охоплено «контрреволюційною фашистською діяльністю». У зв'язку з цим на адресу ЦК КП(б)У була надіслана «Довідка до доповіді про політичний стан німецьких районів Одеської області» (вересень 1937 року). У «Довідці», підготовленій співробітниками НКВС, зазначалося: «5. ...Німецьке населення України розглядається фашистськими розвідувальними органами як середовище, звідкіля береться сила та актив її підривної діяльності в Радянській Україні». І далі: «Ця обставина підтверджена всіма матеріалами по викритих нами фашистських формуваннях. Досить сказати, що починаючи з 1933 року, у цих трьох районах (в основному) було викрито та ліквідовано 124 фашистські, шпигунські, диверсійні та повстанські організації.

6. Тільки за останні три місяці: червень – серпень, в області викрито 49 фашистських, диверсійних та повстанських організацій, у яких заарештовано понад 800 чол[вік], та з цієї кількості – 580 по цих трьох національних районах» [1, с. 195]. Привертає увагу те, що за три літніх місяці 1937 року було викрито третину «фашистських» організацій в порівнянні з попередніми чотирма роками. Пояснення цьому знайти неважко. Наростання інтенсивності у викритті різноманітних «контрреволюційних» та «шпигунських» організацій по Одеській області відбулося саме після сумнозвісного лютого–березневого (1937 року) Пленуму ЦК ВКП(б), рішення якого призвели до вакханалії репресій, коли країна була залита кров'ю безвинних жертв.

Масові депортації польського і німецького населення продовжувалися і в передвоєнні роки. 2 березня 1940 року РНК СРСР прийняла постанову №289–127 про виселення

тих, хто знаходився під арештом: колишніх офіцерів польської армії, колишніх фабрикантів та чиновників держaparату, біженців з колишніх районів Польщі, які відійшли до Німеччини. Депортаціям піддавалися також німецькі колоністи, які проживали на території Західної України. Звернемо увагу на те, що масові депортації 1939–1941 років німців, поляків та представників інших «шкідницьких націй» почалися на 9 (дев'ять!) років раніше трагічних подій 1944 року, коли були депортовані чеченці, інгуші, кримські татари, яких було звинувачено в зradі та пособництві ворогу. Висловимо припущення, що з середини 1930-х років Україна, поряд з іншими регіонами країни, стала плацдармом, де відпрацьовувалися «методи» майбутніх переселень народів, до яких тоталітарний режим мав особливу упередженість. Такою була сталінська політика етноциду.

Дослідження розглядуваної проблеми призводить до висновку, що активізація шовіністичних пропагандистських кампаній антинімецького спрямування, а також репресивних дій влади щодо етнічних німців в Україні відбувається в умовах остаточного утвердження сталінського тоталітарного режиму на початку 1930-х років. Пропагандистський апарат режиму намагався нав'язати суспільній свідомості уявлення про те, що німці, а також і представники інших «шкідницьких націй» – це потенційні зрадники, шпигуни, диверсанти, шкідницьку діяльність яких треба викоринювати у будь-який спосіб. Наслідком такої соціально-психологічної установки щодо етнічних німців стали широкомасштабні каральні акції, діапазон застосування яких був величезний: від звільнення людей з роботи в зв'язку з їх етнічною приналежністю до арештів членів неіснуючих «контрреволюційних» та «шпигунських» організацій, а також масових депортацій німецького населення з місць їх традиційного проживання. Апофеозом репресій щодо етнічних німців стала політика «Великого терору» 1937–1938 років. Автор підкреслює, що репресивні акції, масові депортації з місць традиційного проживання призвели до катастрофічних соціальних та демографічних наслідків, були проявом політики геноциду сталінського режиму по відношенню до німецького населення України.

Список використаних джерел

1. Німці в Україні. 20–30-ті рр. XX ст. [зб. док. держ. архівів України / упоряд. Л. В. Яковлева, Б. В. Чирко, С. П. Пишко]. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 1994. – 243 с.
2. Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (20–30 роки XX століття): монографія / Богдан Володимирович Чирко. – К.: Асоціація «Україно», 1995. – 215 с.
3. Чирко Б. В. Німецька національна меншина в Україні: етнополітичні та соціально-економічні процеси в умовах радянської політичної системи (перша половина XX століття): монографія / Богдан Володимирович Чирко. – К.: АМУ, 2015. – 248 с.
4. Этноконфессия в советском государстве. Мennonиты в Сибири 1920–1930-е годы: эмиграция и репрессии. Документы и материалы / Андрей Иванович Савин / [сост. и науч. ред. А. И. Савин]. – Новосибирск: «Посох», 2009. – 752 с.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.472.
6. Там само. – Оп.1. – Спр.488.
7. Там само. – Оп.1. – Спр.489.
8. Там само. – Оп.6. – Спр.459.
9. Там само. – Оп.6. – Спр.462.
10. Там само. – Оп.6. – Спр.465.
11. Там само. – Оп.6. – Спр.509.
12. Там само. – Оп.7. – Спр.375.
13. Там само. – Оп.7. – Спр.382.

References

1. Nimtsi v Ukraini. 20–30-ti rr. XX st. [zb. dok. derzh. arkhiviv Ukrainy / uporiad. L. V. Yakovleva, B. V. Chyrko, S. P. Pyshko]. – K.: NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy, 1994. – 243 s.
2. Chyrko B. V. Natsionalni menshyny v Ukraini (20–30 roky XX stolittia): monohrafiia / Bohdan Volodymyrovych Chyrko. – K.: Asotsiatsiia «Ukraino», 1995. – 215 s.
3. Chyrko B. V. Nimetska natsionalna menshyna v Ukraini: etnopolitychni ta sotsialno-ekonomichni protsesy v umovakh radianskoi politychnoi systemy (persha polovyna XX stolittia): monohrafiia / Bohdan Volodymyrovych Chyrko. – K.: AMU, 2015. – 248 s.
4. Etnokonfessiya v sovetskom gosudarstve. Mennonity v Sibiri 1920–1930-e gody: emigratsiya i repressii. Dokumenty i materialy / Andrey Ivanovich Savin / [sost. i nauch. red. A. I. Savin]. – Novosibirsk: «Posokh», 2009. – 752 s.
5. Central'nyj derzhavnyj arhiv gromads'kyh ob'jednan' Ukrainy. – F.1. – Op.1. – Spr.472.
6. Tam samo. – Op.1. – Spr.488.
7. Tam samo. – Op.1. – Spr.489.
8. Tam samo. – Op.6. – Spr.459.
9. Tam samo. – Op.6. – Spr.462.
10. Tam samo. – Op.6. – Spr.465.
11. Tam samo. – Op.6. – Spr.509.
12. Tam samo. – Op.7. – Spr.375.
13. Tam samo. – Op.7. – Spr.382.

Chyrko B. V., Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Academy of Municipal Management Department of Psychology and Social Sciences (Ukraine, Kyiv), polina_nz@mail.ru

The soviet government's repressive policy towards the German ethnic group in Ukraine under Stalin's totalitarian regime (1920–1930)

The paper pursues a goal to analyze both the socio-political causes and the socio-demographic consequences of the Stalinist regime's political repressions against the ethnic Germans in Ukraine. In preparing the publication, the Author has used the general scientific research methods in the field of historical and ethnological issues – principles of historicism and objectivity, as well as concrete historic research methods, including problem-chronological, historical and comparative, statistical and analytical.

The Author studies the causes and the mechanisms of implementation, as well as the demographic, social and political consequences of the Stalinist regime's political repressions against the ethnic Germans in Ukraine during the interwar period. It is noted in the paper that intensification of the anti-German chauvinist propaganda campaigns and the authorities' repressive actions towards the ethnic Germans in Ukraine occurred in the conditions of the Stalinist totalitarian regime's definitive establishment in the early 1930s. The propaganda apparatus of the regime was trying to indoctrinate in the public consciousness the idea that the Germans and the representatives of other «harmful nations» are potential traitors, spies, saboteurs, whose wrecking activities should be eradicated by all means. The consequences of such socio-psychological set towards the ethnic Germans were as follows: conduct of the large-scale punitive actions, which range of application was really enormous, starting from the firing people from work due to their ethnicity and finishing with the arrests of the non-existent «counter-revolutionary» and «espionage» organizations' members, as well as the German population's mass deportations from their traditional habitat. The policy of the 1937–1938 «Great Terror» had become an apotheosis of the ethnic Germans' repressions. The Author concludes that the repressive actions, the mass deportations from the traditional habitat had led to disastrous social and demographic consequences and were also the manifestation of Stalinist genocide against the German population of Ukraine. The documents of the Ukraine's State archives make up the present paper's source base.

Keywords: Stalinist regime, liquidation of the national education system, disbanding of the German administrative units, repressions, terror, deportations, the German ethnic group, Stalin's ethnocide.

Чирко Б. В., кандидат исторических наук, доцент кафедры психологии и общественных наук, Академия муниципального управления (Украина, Киев), polina_nz@mail.ru

Репрессивная политика советской власти в отношении немецкой этнической группы Украины в условиях сталинского тоталитарного режима (1920-е – 1930-е годы)

Целью исследования является анализ общественно-политических причин и социально-демографических последствий репрессий сталинского режима в отношении этнических немцев в Украине. При подготовке публикации применялись общенаучные методы исследований в области исторической, политологической и этнологической проблематики – принципы историзма и объективности, а также конкретно-исследовательские методы, в частности, проблемно-хронологический, историко-сравнительный, статистико-аналитический.

Исследуются причины, механизмы реализации, демографические и социально-политические последствия политических репрессий сталинского режима в отношении этнических немцев в Украине в межвоенный период.

Отмечается, что активизация шовинистических пропагандистских кампаний антинемецкого характера, а также репрессивных действий власти в отношении этнических немцев в Украине происходят в условиях окончательного утверждения сталинского тоталитарного режима в начале 1930-х годов. Пропагандистский аппарат режима пытался навязать общественному сознанию представление о том, что немцы, а также и представители иных «вредительских наций» – это потенциальные предатели, шпионы, диверсанты, вредительскую деятельность которых следует пресекать любыми способами. Следствием такой социально-психологической установки относительно этнических немцев стали широкомасштабные карательные акции, диапазон применения которых был огромен: от увольнения людей с работы в связи с их этнической принадлежностью до арестов членов не существующих («контрреволюционных») и «шпионских» организаций, а также массовых депортаций немецкого населения с мест его традиционного проживания. Апофеозом репрессий в отношении этнических немцев была политика «Большого террора» 1937–1938 годов. Автор приходит к выводу, что репрессивные акции, массовые депортации из мест традиционного проживания привели к катастрофическим социальным и демографическим последствиям, были проявлениями политики геноцида сталинского режима в отношении немецкого населения Украины. Источниковедческую базу публикации составляют документы государственных архивов Украины.

Ключевые слова: сталинский режим, ликвидация системы национального образования, расформирование немецких административно-территориальных единиц, репрессии, террор, депортации, немецкая этническая группа, сталинский этноцид.

***

УДК 392(477.85/87)к19/20:39–05(477.83) Шухевич 082

Карпенко А. А.,
аспірант кафедри етнології, Львівський
національний університет ім. Івана Франка
(Україна, Львів), andriykarpenko91@ukr.net

ОСОБЛИВОСТІ ВИСВІТЛЕННЯ КАЛЕНДАРНОЇ ОБРЯДОВОСТІ, НАРОДНИХ ВІРУВАНЬ ТА ЗНАТЬ ГУЦУЛІВ У ПРАЦІ В. ШУХЕВИЧА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ АНАЛІЗУ КАРПАТОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ УКРАЇНСЬКИХ ЕТНОЛОГІВ)

Охарактеризовано інформаційний потенціал праці Володимира Шухевича «Гуцульщина» з погляду наявної у ній інформації про календарну обрядовість, народні вірування (з наголосом на демонології) та знання (народну медицину) галицьких гуцулів. Зазначені ділянки їхньої традиційно-побутової культури охарактеризовано через аналіз головних карпатознавчих праць з цієї тематики авторства українських дослідників другої половини ХХ – початку ХХІ ст. Особливий акцент зроблено на порівнянні відповідних розділів «Гуцульщини» В. Шухевича та колективних монографій «Гуцульщина» (1983 р.) та «Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат» (2006 р.).

Ключові слова: Володимир Шухевич, «Гуцульщина», гуцули, календарна обрядовість, народні вірування та знання, демонологія, народна медицина.

Праця «Гуцульщина» відомого українського народознавця Володимира Шухевича (1849–1915) має характер першоджерела, адже містить важливі етнографічні матеріали останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. з різних ділянок традиційно-побутової культури галицьких гуцулів, зокрема, про календарну обрядовість, народні вірування та знання (цим темам присвячені четверта та п'ята частини україномовного варіанту «Гуцульщини» та третій і четвертий томи її польськомовного видання [10–15]).

Четверта частина «Гуцульщини» охоплює лише один ХVІІ розділ, присвячений календарним звичаям та обрядам. Її матеріали використовувала і використовує більшість дослідників духовної культури українців, слов'ян загалом, а також знавці їхнього традиційного харчування (під час характеристики святкових та обрядових страв). Наведена В. Шухевичем інформація у їхніх працях використовується фрагментарно, переважно для порівняння з іншими відомостями. Зважаючи на це, спробуємо проаналізувати важливість матеріалів ХVІІ розділу праці В. Шухевича на основі аналізу однієї

з найкращих теоретичних розвідок про календарну обрядовість українців Карпат – розділу авторства львівського етнолога Корнелія Кутельмаха до колективної монографії «Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат» [6], а також його ж розділу до «Гуцульщини» 1983 р. [7].

Аналіз розділу «Календарна обрядовість» з «Гуцульщини» 1983 р. засвідчує, що матеріали праці В. Шухевича про календарні свята галицьких гуцулів дозволяють скласти доволі чітку узагальнену картину їхньої календарної обрядовості. Так, К. Кутельмах використав відомості з «Гуцульщини» практично про всі головні свята року, зупинившись на таких моментах: святвечірню трапезу розпочинали з куті; після завершення періоду колядування влаштовували «розплеси» – розподіл наколядованого; ворожили найчастіше напередодні Нового року, тоді ж існував звичай «маланкування»; на Новий рік гуцули надіяли чудодійною силою воду; під час трапези напередодні Йордану в миску набирали по ложці кожної страви й клали її на підвіконня для душ померлих; на Йордан з воску виготовляли хрестики, які приліплювали на чотири стіни й сволок у хаті, над дверима до стайні, а також на роги худобі; на Стрітіння ворожили на врожай кукурудзи за допомогою яйця; у перший тиждень Великого посту існувала заборона на всі жіночі роботи, особливо прядіння; ритуальні заборони існували й на Благовіщення (вірили, що їх порушення могло зашкодити худобі); у четвер на Страсному тижні побутовували звичай «Гріти діда», а також гадання про приплід овець (стать тварин) в залежності від того, відвідувач якої статі в цей день першим зайде до хати – чоловік чи жінка; цікавими були обрядодії під час випікання та освячування паски, зокрема, після освячування великоднього кошика частиною продуктів гуцули намагалися поділитися з ближніми; у день св. Юрія з обереговою метою худобі згодовували весняні квіти («юрійки»), а також хліб і сіль, які на Благовіщення закопували у мурашник, тоді ж відбувалося перше доїння овець, виготовлення сиру (його святчили в церкві та роздавали бідним, «щоб вівці добре доїлися»), розпалювали ватру, на попелі від якої згодом гадали, здійснювали різноманітні обрядодії з метою захисту худоби від відьом; на Зелені свята існував звичай замаювати хату, а напередодні Зелених свят – у «Дідівну суботу» – вшановувати покійних предків; понеділок, який передував дню Івана Купала, гуцули називали «розіграми»; як оберіг від відьом в період купальських святкувань використовували дикий часник; в «громові дні», зокрема, на Іллі, заборонялося працювати; до освячення на Спаса не дозволялося їсти фрукти; багатим на різноманітні обрядодії було зимове свято Андрія [7, с. 288, 290–296, 298–301; 10, с. 9, 11, 192–193, 195, 201, 203–204, 210, 212–214, 228–229, 231–232, 235, 246–248, 251, 258–260, 264–265, 271].

Особливу увагу К. Кутельмах звернув на специфіку гуцульських обрядів на Івана Купала. Він писав з покликанням на с. 261 четвертої частини «Гуцульщини»: «Найменше зберігся серед гуцулів загальнослов'янський звичай запалювання купальських вогнів. Зате своєрідним рудиментом їх виступав звичай «бити папороть». Напередодні купальського дня гуцули збирали папороть в купі і спалювали. Його мотивація не відома вже в ХІХ ст. Пізніше В. Шухевич трактував його як спосіб знищення папороті, щоб хтось часом не скористався в купальський

день її чудодійним цвітом. Хоч повір'я у чудодійну силу цвіту папороті, як і всякого іншого зілля, в пору літнього сонцевороту було надзвичайно розповсюдженим серед гуцулів, проте, очевидно, керувала вчинками сила звичаю, який базувався на давніх світоглядних уявленнях» [7, с. 300; 10, с. 261].

На основі аналізу розділу К. Кутельмаха до колективної монографії «Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат» можна показати користь матеріалів з праці В. Шухевича для здійснення теоретичних узагальнень. Так, К. Кутельмах використав їх як ілюстрації для обґрунтування наявності тих чи інших мотивів у календарній обрядовості українців Карпат:

– **аграрні мотиви:** 1) примовляння з Космача під час ритуального підкидання куті до стелі в часі святвечірньої трапези; 2) звичай під час зимових свят перев'язувати клоччям кожне дерево в саду, примовляючи: «Йик сі свїята ніколи не переходь, аби сей сад ніколи не переминав сі, аби у нім усьике родило»; 3) жіночі ворожіння ввечері напередодні Нового року (на Маланки): господиня розкладала купками на припічку палаюче вугілля (робила «городок») й примовляла: «Оце бурьішка, оце ячмінь, оце коноплі, оце цибуля, оце йіблука, оце на грушки, оце на сливи...» і т.д. Чим більше вугілля спопелилося, тим кращим мав бути врожай культури, на яку відклали вугілля [6, с. 478, 484, 487, 522; 10, с. 14, 193, 202, 246];

– **«зооморфні» мотиви:** 1) прилучення худоби до святвечірньої трапези: під час того, як господиня розкладала страви на святвечірній стіл, господар набирив потрошки кожної в корито, солив, перемішував з висівками й ніс худобі, щоб кожна тварина спробувала «тайної вечері»; 2) віра в те, що на Новий рік Господь розмовляє з худобою: «Аби маржина не скаржила ся перед Богом, то з вечора обїдуть єї ладно, вичешуть та дають соли»; 3) звичай годувати худобу вдосвіта на Благівіщення отавою, яка була на святвечірньому столі, що мало б уберегти тварин від шкідливого впливу відьом та укусів змій (на думку К. Кутельмаха, цей звичай свідчить про взаємозв'язок зимового і весняного календарних циклів); 4) великодній звичай, за яким гуцули, торкаючись тричі бесагами коров'ячого хребта, примовляли: «Йикий дар красний, такі аби Бог давав телиці красні»; 5) обрядодії на свято Юрія: ватру ввечері цього дня запалювали давниною (сіном, яке не доїла худоба), просячи у Бога при цьому стільки «маржини, кілько буде попелу з цієї ватри». Через догораючу ватру переганяли худобу, «аби така остра була, як ватра»; 6) оберегові дії напередодні Введення: щоб захистити худобу від відьом, гуцули обсіпали коров маком, мастили їм вим'я маслом тощо [6, с. 489, 490, 495, 528–530; 10, с. 11, 201, 213, 236, 246, 268]. «Своєрідним апофеозом зооморфних мотивів у зимовому циклі українців Карпат» К. Кутельмах вважав звичай, описаний у «Гуцульщині» В. Шухевича: господині намагалися зберегти трохи з ритуальних страв з усіх ритуальних трапез (святвечірньої, новорічної та водохресної). Зсіпавши їх в одну миску та додавши борошна, з решток страв замішували тісто й випікали хлібець. З сіллу, яка стояла на святковому столі, та сіном, яким був накритий стіл, його уділяли худобі впродовж року аж до нового врожаю. Гуцули пояснювали цей звичай так: «...аби маржина так тримала ся купи, як сі свята завше тримають ся» [6, с. 493; 10, с. 208];

– **поминальні мотиви:** 1) молитви за душі померлих на Святвечір, у яких гуцули просили Бога, «аби і тих душ

до вечері припустив, що ми їх не знаємо, а дожидаємо»; 2) звичай під час передйорданської вечері відклали трохи з кожної страви в окрему миску, яку ставили на підвіконні, «щоби сі душі покормили»; 3) звичай «Гріти діда», приурочений до Живного (Чистого) четверга; 4) повір'я про рахманів; 5) заборона їсти фрукти перед освяченням їх на Спаса та обдаровування одні одних посвяченими яблуками та грушами «за померлі душі» (кожен обдарований мав з'їсти хоча б шматочок яблука, закусити колачиком та запити водою) [6, с. 501, 508, 535, 542, 544; 10, с. 204, 228–229, 243, 264–265]. К. Кутельмах, на основі матеріалів з «Гуцульщини», наголошував, що для календарно–побутової обрядовості культури одним з найбільш характерних проявів поминальних мотивів є обдаровування бідних: «За простибіг» гуцули обмінювались ритуальним печивом і до посвячення пасок, і після. Водночас обдаровували бідних свяченим. Не була винятком і провідна неділя. У деяких гуцульських селах у провідну суботу, яку навіть називали «дідовою», а подекуди й безпосередньо у провідну неділю на цвинтарях відбувались панахиди за померлими, так звані «опроводи». За свідченням В. Шухевича, гуцули з цієї нагоди брали великодню паску, перепічки, яйця, писанки, бриндзу, молоко і вирушали на цвинтар» [6, с. 541; 10, с. 241–242];

– **шлюбні мотиви:** 1) дівочі гадання (за собачим лаєм, людським голосом, хлібними виробами тощо) під час свят зимового циклу; 2) використання приворотного зілля (гуцули вважали ним «тирлич»), яке збирали, зокрема, на Івана Купала [6, с. 517–518, 548; 10, с. 15, 194, 259].

Як засвідчує опрацювання народознавчої літератури, для розкриття багатьох питань з ділянки етнології (зокрема, стосовно народних вірувань), є важливими матеріали одних з найбільш фольклорних розділів «Гуцульщини» В. Шухевича (її п'ятої частини) – «Гуцульські приказки» (XVIII розділ), «Повірки про опришків і скарби» (XIX розділ). Наприклад, Роман Гузієв у своїй монографії про поховальну обрядовість українців Карпат використав інформацію з оповідки «Смерть»: «Одна з гуцульських казок (зі с. Яворова на Косівщині) подає, [...] що спершу Смерть було видно, Вона говорила з людьми, і «котрому був чьис від Господа Бога, аби умирав, ...казала тому, аби приладив си на тот а тот день, бо він має умирати». Усе змінилось, коли якийсь хитрючий чоловік став заважати Смерті виконувати «свою роботу» (закрив її в домовині й кинув «у Дунай» та ін.). Відтоді Всевишній дав так, що «вже смерти не видко, хоть вона ходит і тепер по свьіті» [5, с. 148; 11, с. 99–100].

«Гуцульські приказки» на предмет згадок у них демонологічних персонажів проаналізувала Наталя Хобзей. Виявлений матеріал (наприклад, згадки таких персонажів, як «арідник» [9, с. 27; 11, с. 1], «біда» [9, с. 38; 11, с. 3, 9–10, 13, 18, 27, 62], «біс» [9, с. 4; 11, с. 3] та ін.) став важливою складовою її етнологічного словника «Гуцульська міфологія». Так, дослідниця зазначає, що у «приказці» про Божого Фіна лексему «арідник» (чорт, нечиста сила) зафіксовано у формі множини (в інших джерелах таких варіантів не виявлено) [9, с. 27; 11, с. 73], а в «приказці» про Перчовича згадано такий демонологічний персонаж, як «мама бідина» [9, с. 39–40; 11, с. 114]. Вочевидь, таких прикладів на основі наявного у «Гуцульщині» фольклорного матеріалу можна навести сотні. Певні утруднення для дослідників, як відзначає

Н. Хобзей, створює те, що матеріали в праці В. Шухевича не завжди паспортизовані. Наприклад, у «Гуцульщині» зі значенням «дитина бісиці» вжито назву «бішень», проте без жодної вказівки на місце її фіксації [9, с. 45].

Особливо популярними серед народознавців були і є матеріали ХХ та ХХІ розділів «Гуцульщини» («Про земні боги та про непрості люде» і «Чередінники»), присвячених гуцульській демонології. Покликання на них та їх цитування можна знайти у «Гуцульській міфології» Н. Хобзей, «Народній танатології» Р. Гузія (розповіді про «лісниць», «мольфарів», «урекливих», які своїм поглядом можуть «пітнути чоловічка», «чинатарів», ходячих мерців, душі людей, які померли неприродною смертю та ін.) [5, с. 41, 45, 50, 51, 69, 81, 94, 118, 265, 282, 288; 11, с. 197–200, 202–203, 209, 211–212, 218–219, 223–224, 248, 266], «Полонинському господарстві Гуцульщини...» М. Мандибури та багатьох інших працях.

Зокрема, Р. Гузія навів повністю розповідь «Праведна смерть і 11 причових», записану від респондента Юри Шеребуряк з Барвінкова [5, с. 81; 11, с. 254], а також інші оповіді. Серед них процитуємо такі: «...у Барвінкові вважали, що душа відьми, яка нишпорить ночами по світі, – це прозорий клубок, який часом навіть можна впіймати: «Відьма – то кругла душень, йик клубок; через ню видко, вона летит тай нигає. Відьму не мож уловити ані убити; у руки би ї не ймив: лиш чылядина може ї имити полами сорочки, а чоловік гатками; у руках би ї не затримав; не затримає у нійкиї судині, лиш у макітрі. Йикби имив душу відьми, або йикби тіло обернув, або взьив з того місцьи, де воно встнуло, то така жинка не ожие, хоть би душу имлену випустив: але йикби тіло назад поклав, йик воно було спершу, жинка ожие, але уночі, в днину ні». [...] За уявленням жителів с. Красноїлля, душа, яка виходить з відьми під час сну, має вигляд круглого пухиря, що світиться так яскраво, як зірниця. Якщо цей «капшук», який котиться до чиеїс «загороди» відбирати в корів «ману», підстергти й ударити «гачами» (штанами), він лопне і відьма «умрет навіки». Не проснутися відьмі й тоді, коли її хтось обернув. Душа–пухир, яка має потрапити назад до тіла так само, як з нього вийшла (через рот), б'ється об те місце, де була голова, і від того «может си розсісти» (тріснути)» [5, с. 299; 11, с. 203–204].

Відзначимо, що М. Мандибура найбільше покликаний на В. Шухевича зробив у такому розділі своєї монографії, як «Духовна культура пастухів. Звичаєве право». Тут він використав матеріали п'ятої частини «Гуцульщини», у т.ч., про те, що, за віруваннями пастухів, найбільшою шкоди полонинському господарству завдавали відьми та упирі. Упира уявляли людиною, в якій за життя було дві душі, одна з яких вночі «розлучье си від тіла й ходит по сьвіту, до чого вона є: ци до коний, ци до рибацтва, ци до польовання; цик раз так, йик відьма» [8, с. 164; 11, с. 203]. Пастухи вірили й в існування лісових дівчат («лісниць», «лісниць») [8, с. 167; 11, с. 198].

Дослідники відзначають, що деякі записи розділу «Про земні боги та про непрості люде» праці В. Шухевича є унікальними. Наприклад, запис розповідей про «верхоблюда» (людину, яка володіє зачарованим грошем, інклюзом) [11, с. 213–214], позаяк під час сучасних експедицій відомостей про цього персонажа не виявлено [9, с. 51].

Важливість для народознавчої науки ХХІІ розділу праці В. Шухевича («Гуцульське лічництво») засвідчує

широке використання його матеріалів знавцем народної медицини українців Зоряною Болтарович. Вона є автором розділу «Народна медицина та ветеринарія» до «Гуцульщини» 1983 р. [1], а також двох монографій [2; 3]. На основі матеріалів «Гуцульщини» В. Шухевича дослідниця писала, що:

– на раціональній основі ґрунтувались висновки про причини низки недуг, пов'язаних з важкою фізичною працею (у народі їх окреслювали термінами «надсада», «підорва», «натуга») [2, с. 21; 11, с. 243];

– гуцули вірили в існування зубних черв'яків, які спричиняють зубний біль. Однак найчастіше, за свідченням В. Шухевича, на наявність паразитів скаржилися хворі на шлунково–кишкові захворювання. Вони стверджували, що в черевній порожнині у них «є щось, що їх точить і висисає» [2, с. 21; 11, с. 245, 253];

– гуцули вважали, що пропасниця постає з тоненького білого, довгого волокна, яке потрапляє в організм з водою. З. Болтарович відзначила, що, на думку В. Шухевича, це дуже цікавий, хоча й несвідомий натяк на походження пропасниці – малярії, причиною якої є укуси малярійного комара [2, с. 29; 11, с. 240];

– використання гуцулами у медичних цілях таких рослин, як деревій (його відвар вживали при застуді, кашлі, запаленні легень), дивина (у її відварі купали дітей, «аби були товсті та великі», або ж хворого: «Як має умерти, то умре зараз по купелі, а як має подужати, то стає йому легше по ній»), валеріана (гуцули називали її «одолян», «одолян–зілля», вважаючи ліками від епілепсії, «суму»), беладонна («матріган», гуцули вірили: все, що робить той, хто копає цю рослину, буде робити і той, кому дадуть напитись відвару з неї), ялівець (у відварі його плодів або кореня мочили ноги при подагрі, ревматизмі й тромбофлебіті; настій плодів вживали від кашлю), нагідки (запарені квітки давали замість чаю золотушним дітям, вливали у купіль новонародженим, «аби були ладні») [2, с. 86, 95, 96, 99, 108, 123, 126; 11, с. 238, 257–260].

З. Болтарович звернула увагу й на інформацію з «Гуцульщини», присвячену використанню у лікувальних цілях «наговореної» води (її використовували в народній педіатрії та акушерстві, при замовлянні «пристріту», «вроків», «виліванні ляку», «заварюванні бабиць», лікуванні укусу гадюки та ін.), або ж воді, в якій «відгашували» вугілля з «живої» ватри (у ній купали виснажених важкою недугою) [2, с. 155, 163; 11, с. 239, 243].

Матеріали ХХІІІ розділу «Гуцульщини» («Віруване про рослини і зьвірів і ужиток з них») під час написання розділу «Міфологічні уявлення про рослини» до колективної монографії «Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат» використав Володимир Галайчук. Зокрема, дослідник наводить відомості з праці В. Шухевича про папороть, беладонну, «зрад–зілля», «змийовину», «ключ–зілля», про дерева з певними відхиленнями від «норми» тощо [4, с. 590–606; 11, с. 255, 257–261]. Зазначимо, що з усіх праць зі списку використаної літератури, В. Галайчук найчастіше покликається саме на п'яту частину «Гуцульщини».

Отже, на основі викладеного матеріалу можна зробити такі висновки.

«Гуцульщина» Володимира Шухевича містить важливі матеріали з різних ділянок духовної культури галицьких гуцулів. Зокрема, її четверта частина присвячена

календарно-побутовій обрядовості, а п'ята – фольклору, народним віруванням та знанням, у т.ч., демонології та народній медицині. Подекуди відомості, наведені В. Шухевичем є унікальними, позаяк стосуються XIX – початку XX ст. й не фіксуються сучасними експедиціями.

Важливим для дослідників календарної обрядовості, народної демонології, медицини та інших тем з ділянки духовної культури українців є те, що В. Шухевич у «Гуцульщині» навів значну кількість польових етнографічних матеріалів, наповнених народною термінологією. Проте певні утруднення спричинює відсутність у багатьох записах паспортизації (насамперед, вказівки на місце фіксації матеріалу).

Список використаних джерел

1. Болтарович З. Є. Народна медицина та ветеринарія / З. Є. Болтарович // Гуцульщина: Історико-етнографічне дослідження / [відп. ред. Ю. Г. Гошко]. – К.: Наукова думка, 1983. – С.272–285.
2. Болтарович З. Є. Народна медицина українців / З. Є. Болтарович. – К.: Наукова думка, 1990. – 232 с.
3. Болтарович З. Народна медицина українців: Історія і практика / З. Болтарович. – К.: Абрис, 1994. – 320 с.
4. Галайчук В. Міфологічні уявлення про рослини / Володимир Галайчук // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат: у 4 т. / гол. ред. С. Павлюк. – Львів, 2006. – Т. II: Етнологія та мистецтвознавство. – С.590–606.
5. Гузій Р. З народної танатології: карпатознавчі розсліди / Роман Гузій. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2007. – 352 с.
6. Кутельмах К. Календарна обрядовість як етногенетичне джерело / Корнелій Кутельмах // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат: у 4 т. / гол. ред. С. Павлюк. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2006. – Т. II: Етнологія та мистецтвознавство. – С.473–557.
7. Кутельмах К. М. Календарна обрядовість / К. М. Кутельмах // Гуцульщина: Історико-етнографічне дослідження / [відп. ред. Ю. Г. Гошко]. – К.: Наукова думка, 1983. – С.286–302.
8. Мандибур М. Д. Полонинське господарство Гуцульщини другої половини XIX – 30-х років XX ст. / М. Д. Мандибур. – К.: Наукова думка, 1978. – 191 с.
9. Хобзей Н. Гуцульська міфологія: етнолінгвістичний словник / Наталя Хобзей. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – 216 с.
10. Шухевич В. Гуцульщина. Ч.4 / Володимир Шухевич. – Львів: НТШ у Львові, 1904. – 272 с. – (Матеріяли до українсько-руської етнології. – Т. VII).
11. Шухевич В. Гуцульщина. Ч.5 / Володимир Шухевич. – Львів: Загальна Друкарня, 1908. – 300 с.
12. Шухевич В. Гуцульщина: у 5 ч. / В. Шухевич. – 2-е вид., [репринт.]. – Верховина: Журнал «Гуцульщина», 1999. – Ч.4 / передм. Д. Вагаманюка; доп. до четвертої частини / П. Шекерик-Доників, І. В. Гордійчук, В. Зеленчук та ін. – 304 с.
13. Шухевич В. Гуцульщина: у 5 ч. / В. Шухевич. – 2-е вид., [репринт.]. – Верховина: Журнал «Гуцульщина», 2000. – Ч.5 / передм. Д. Вагаманюка; вст. слово П. Арсенича; післямова П. Арсенича; заключне слово П. Шкрібляка. – 334 с.
14. Szuchiewicz W. Huculszczyzna. T.3 / Włodzimierz Szuchiewicz. – Lwów: Nakładem Muzeum imienia Dzieduszyckich we Lwowie, 1904. – 304 s.
15. Szuchiewicz W. Huculszczyzna. T.4 / Włodzimierz Szuchiewicz. – Lwów: Nakładem Muzeum imienia Dzieduszyckich we Lwowie, 1908. – 372 s.

References

1. Boltarovych Z. Ye. Narodna medytsyna ta veterinaryariya / Z. Ye. Boltarovych // Hutsul'shchyna: Istoryko-etnohrafichne doslidzhennya / [vidp. red. Yu. H. Hoshko]. – K.: Naukova dumka, 1983. – S.272–285.
2. Boltarovych Z. Ye. Narodna medytsyna ukraiyntsyv / Z. Ye. Boltarovych. – K.: Naukova dumka, 1990. – 232 s.
3. Boltarovych Z. Narodna medytsyna ukraiyntsyv: Istoryia i praktyka / Z. Boltarovych. – K.: Abris, 1994. – 320 s.
4. Halaychuk V. Mifolohichni uyavlennya pro roslyny / Volodymyr Halaychuk // Etnohenez ta etnichna istoriya naseleण्या Ukraiyны's'kykh Karpat: u 4 t. / hol. red. S. Pavlyuk. – L'viv, 2006. – T. II: Etnolohiya ta mystetstvovnavstvo. – S.590–606.

5. Huziy R. Z narodnoyi tanatolohiyi: karpatoznavchi rozslidy / Roman Huziy. – L'viv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy, 2007. – 352 s.

6. Kutel'makh K. Kalendarna obryadovist' yak etnohenetychne dzherelo / Korneliy Kutel'makh // Etnohenez ta etnichna istoriya naseleण्या Ukraiyны's'kykh Karpat: u 4 t. / hol. red. S. Pavlyuk. – L'viv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy, 2006. – T. II: Etnolohiya ta mystetstvovnavstvo. – S.473–557.

7. Kutel'makh K. M. Kalendarna obryadovist' / K. M. Kutel'makh // Hutsul'shchyna: Istoryko-etnohrafichne doslidzhennya / [vidp. red. Yu. H. Hoshko]. – K.: Naukova dumka, 1983. – S.286–302.

8. Mandybura M. D. Polonyns'ke hospodarstvo Hutsul'shchyny druhoiy polovyny XIX – 30-kh rokiv XX st. / M. D. Mandybura. – K.: Naukova dumka, 1978. – 191 s.

9. Khobzey N. Hutsul's'ka mifolohiya: etnolinhvistychnyy slovnyk / Natalya Khobzey. – L'viv: Instytut ukraiynoznavstva im. I. Kryp'yakevycha NAN Ukrainy, 2002. – 216 s.

10. Shukhevych V. Hutsul'shchyna. Ch.4 / Volodymyr Shukhevych. – L'viv: NTSh u L'vovi, 1904. – 272 s. – (Materyaly do ukraiyны's'ko-rus'koyi etnol'ogiyi. – T. VII).

11. Shukhevych V. Hutsul'shchyna. Ch.5 / Volodymyr Shukhevych. – L'viv: Zahal'na Drukarnya, 1908. – 300 s.

12. Shukhevych V. Hutsul'shchyna: u 5 ch. / V. Shukhevych. – 2-e vyd., [repynt.]. – Verkhovyna: Zhurnal «Hutsul'shchyna», 1999. – Ch.4 / peredm. D. Vatamanyuka; dop. do chetvertoyi chastyny / P. Shekeryk–Donykiv, I. V. Hordiychuk, V. Zelenchuk ta in. – 304 s.

13. Shukhevych V. Hutsul'shchyna: u 5 ch. / V. Shukhevych. – 2-e vyd., [repynt.]. – Verkhovyna: Zhurnal «Hutsul'shchyna», 2000. – Ch.5 / peredm. D. Vatamanyuka; vst. slovo P. Arsenycha; pislyamova P. Arsenycha; zaklyuchne slovo P. Shkrybyaka. – 334 s.

14. Szuchiewicz W. Huculszczyzna. T.3 / Włodzimierz Szuchiewicz. – Lwów: Nakładem Muzeum imienia Dzieduszyckich we Lwowie, 1904. – 304 s.

15. Szuchiewicz W. Huculszczyzna. T.4 / Włodzimierz Szuchiewicz. – Lwów: Nakładem Muzeum imienia Dzieduszyckich we Lwowie, 1908. – 372 s.

Karpenko A. A., postgraduate of Ethnology Department, Ivan Franko National University of Lviv (Ukraine, Lviv), andriykarpenko91@ukr.net

Peculiarities of the calendar ritualism, folk beliefs and Hutsuls knowledge interpretations in the V. Shukhevych's work (based on analyzing Carpathian studying researches of Ukrainian ethnologists)

The informational potential of V. Shukhevych's work «Hutsulshchyna» from the point of view of available information about the calendar ritualism, folk beliefs (emphasizing on demonology) and knowledge (traditional medicine) of Galician Hutsuls have been characterized in the article. The mentioned categories of their traditional everyday culture have been characterized through the analysis of the main Carpathian studying works about the subject of Ukrainian researches' authorship in the second half of the XX – early XXI centuries. The main accent has been made on the comparison of relevant «Hutsulshchyna» sections by V. Shukhevych and collective monographs «Hutsulshchyna» (1983) and «Ethnogeny and ethnic history of Ukrainian Carpathians' population» (2006).

Keywords: Volodymyr Shukhevych, «Hutsulshchyna», Hutsuls, calendar ritualism, folk beliefs and knowledge, demonology, traditional medicine.

Karpenko A. A., аспирант кафедры этнологии, Львовский национальный университет им. Ивана Франко (Украина, Львов), andriykarpenko91@ukr.net

Особенности освещения календарной обрядности, народных верований и знаний гуцулов в труде В. Шухевича (по материалам анализа карпатознавчих работ украинских этнологов)

Охарактеризован информационный потенциал труда Владимира Шухевича «Гуцульщина» с точки зрения имеющейся в нем информации о календарной обрядности, народных верованиях (с акцентом на демонологию) и знаниях (народная медицина) галицких гуцулов. Указанные участки их традиционно-бытовой культуры охарактеризованы через анализ главных карпатознавчих работ по этой тематике авторства украинских исследователей второй половины XX – начала XXI века. Особый акцент сделан на сравнении соответствующих разделов «Гуцульщины» В. Шухевича и коллективных монографий «Гуцульщина» (1983 г.) и «Этногенез и этническая история населения Украинских Карпат» (2006 г.).

Ключевые слова: Владимир Шухевич, «Гуцульщина», гуцулы, календарная обрядность, народные верования и знания, демонология, народная медицина.

***

УДК 93/99(4/9)«1941–1942»

Гай–Нижник П. П.,
доктор історичних наук, академік Української
академії наук, завідувач відділу історичних студій,
Науково–дослідний інститут українознавства
(Україна, Київ), Hai–Nyzhnyk@ukr.net

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ПОВНОВАЖЕННЯ МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ УРЯДУВАННЯ ВІДНОВЛЕНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ПІСЛЯ ПРОГОЛОШЕННЯ АКТА 30 ЧЕРВНЯ 1941 РОКУ

Висвітлюється складний процес організації місцевих органів урядування після проголошення відновлення Української Держави Актом 30 червня 1941 р. у Львові. Аналізуються обов'язки та повноваження обласних та районних (повітових) урядвань Українського Державного Правління (УДП), а також роль у державотворчих процесах на периферії революційного (бандерівського) проводу ОУН протягом 1941–1942 рр.

Ключові слова: Українська Держава, ОУН(р), Акт 30 червня 1941 р., місцеве самоурядування.

З початком німецько–радянської війни українські політичні сили в еміграції та антирадянське підпілля в УРСР (як і антипольські, антимадярські й антирумунські національно–патріотичні структури) зміцнили свої надії та пожвавили зусилля щодо відновлення державної незалежності України. Найактивнішими й найрадикальнішими з них були дві, ще нещодавно об'єднані, течії Організації Українських Націоналістів (ОУН) – т.зв. «мельниківці» та «бандерівці», які від 1940 р. являли собою окремі, жорстко конкуруючі, націократичні сили. Обидві ОУН передбачали зіткнення двох імперій і провели власні з'їзди (Великі збори) незадовго до початку війни між Німеччиною та СРСР. Бандерівська ОУН(р), зокрема, провела свій Другий Великий збір 1–4 квітня 1941 р. у Кракові, де було ухвалено не лише організаційні питання, а й вироблено політико–ідеологічні й соціально–економічні засади та модель майбутньої Української Держави [8]. Зовсім скоро Провід ОУН(р) здобув історичну нагоду спробувати втілити ідею відновлення української державності в життя.

Актом проголошення Української Держави від 30 червня 1941 р., що був прийнятий у Львові Національними Зборами українців, проголошувалося, що «Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує створення Української Держави, за яку покляли свої голови цілі покоління найкращих синів України» [1; 20, арк. 3]. У ньому, зокрема, було заманіфестовано: «На західних землях України твориться Українська Влада, яка підпорядковується Українському Національному Урядові, що створиться у столиці України – Києві» [1; 20, арк. 3].

Акт проголошення¹ Української Держави викликав повсюдне схвалення серед української людності у містах, містечках і селах, особливо – в західних областях. Численні народні зібрання своїми рішеннями підтримували проголошення державної самостійності України, а також висловлювали сподівання у підтримці державницьких зусиль українців з боку Німеччини [6; 9] (див. рис.).

Головою Українського Державного Правління (УДП) у Львові став Я. Стецько, було обрано склад УДП та його членів–представників за кордоном [22, арк. 4, 13]. Уряд був з партійно–політичного боку коаліційним, до нього

¹ Початково цей документ називався саме «Акт проголошення Української Держави», лише через нетривалий час його титул було перейменовано на «Акт відновлення Української Держави».

увійшли представники ОУН(р), ФНС², УНДО, соціалістів та безпартійні. Зasadничо ж контроль над державним українським правлінням неофіційно тримала революційна (бандерівська) ОУН.

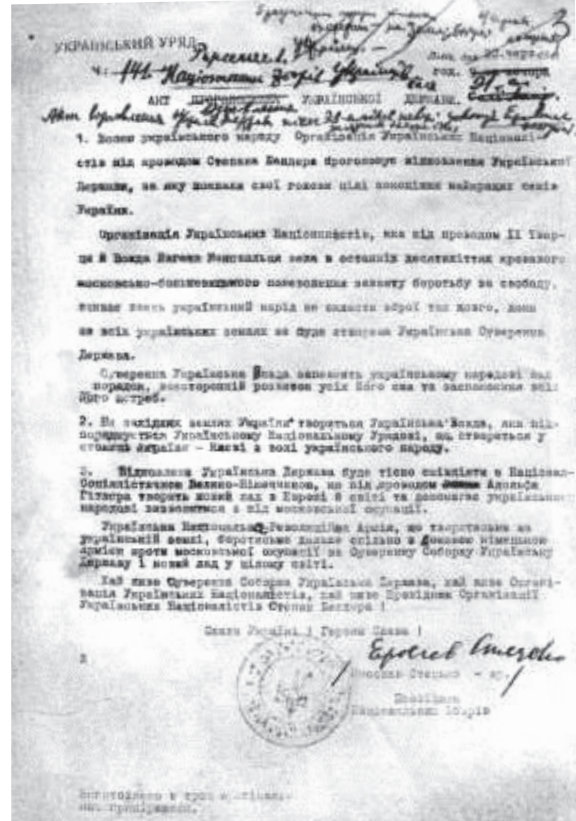

Рис. Акт проголошення Української Держави

Того ж дня, 30 червня 1941 р., Я. Стецько видав Постанову №1 про перетворення Крайового правління західних областей в Українське Державне Правління – Тимчасовий уряд Української Держави «у тому розумінні і з тою тенденцією, що український уряд, створений у Львові, підчиниться, чи з'єдиниться з іншим українським Національним урядом, якщо лише з волі українського народу такий створився би на осередніх чи східних землях – в єдиний Український національний уряд Самостійної Соборної Української Держави, та маючи на увазі єдино розбудову Української держави й вимогу організованого та плянового утворення Української державної сили на всіх звільнюваних просторах України» [21, арк. 1]. Голова УДП також наголосив, що перетворивши власним рішенням Крайове правління західних областей (як його голова) в Українське Державне Правління (себто в Тимчасовий

² Фронт Національної Єдності (ФНС) – українська фашистська організація, очолювана Д. Паліївим. Свого часу Д. Паліїв вийшов з УВО, оскільки не поділяв радикалізму цієї організації, але не зміг знайти себе і в УНДО, бо вважав цю структуру «зам'якою». В ідейно–політичних поглядах члени ФНС були близькими до польського «Обузу народо–радикального» (ОНР). Керівництво ОУН побоювалося зміцнення ФНС, тож прагло дискредитувати її провідників або ж розколоти цю організацію чи підпорядкувати й інкорпорувати її членів в ОУН під приводом єдиної боротьби за державність. Утім ФНС виявився не досить міцною структурою і за час II Світової війни припинив своє існування.

уряд Української Держави), він прагнув не лише звести українське державотворення в єдине, організоване, «планове» русло, а й «піддати своє рішення під апробату українського народу на всенародніх зборах міст і сіл, як теж під опінію тих місцевих управлінь і громадянських установ, які творились би не з безпосереднього почину Українського державного правління, а методом знизу» [21, арк. 1]. Насправді ж таким чином мало бути також втілено й прагнення/намір ОУН(р) легалізувати («уконституювати») методом прямого народного, але керованого визнання контрольованого бандерівським Проводом органу влади відновлюваної державної України.

«Наш реалістичний підхід, – згадував Я. Стецько, – був такий: розбудова кадрів, зорганізування і вишкіл Похідних Груп на ЗОУ (західних областях України – П. Г.–Н.) з проєкцією доповнення їх на ЗУЗ (західних українських землях – П. Г.–Н.), після залишення означеної частини на ЗУЗ і включення нового елемента з ЗУЗ, який уже ознайомився частинно з підросійською дійсністю на ЗУЗ в 1939–1941 рр. і міг мати кращий підхід до ОСУЗ (осередньо–східні українські землі – П. Г.–Н.), розбудова мережі ОУН і мобілізація активу України для можливого за означених умов повстання чи повстанчих збройних дій. Для всенародного задокументування волі до державної незалежності уже зразу після того, як розпочалася німецько–російська війна, проголошувати відновлення української державності не тільки центрально, але й локально, де тільки є для цього можливість. Водночас перебирати всю владу на місцях у свої руки, творити державну адміністрацію, охоплювати господарське, культурне, церковне і всяке інше многогранне життя державно зрілого народу. Створення центрального українського уряду і проголошення центрально відновлення української державності, очевидно в Києві!» [17, с. 52].

Оперативність таких призначень і готовність кадрового багажу були зумовлені тим, що ОУН(р), керуючись метою відновлення державності, виробляла для свого активу не лише ідеологічно–теоретичні конструкції, цілеспрямовано формувала і вишколювала не тільки бойові загони як основу власної національно–революційної армії, а й ретельно працювала над підбором і підготовкою цілої обойми кадрово–націоналістичної адміністрації, яка, за історичної нагоди, за допомогою мобільних і міцних боївків рішуче і впевнено перебиратиме на себе владні повноваження на місцях. Бандерівський провід розумів, що жорстока війна між Німеччиною та СРСР є лише питанням часу й готував Організацію також і до такого розвитку подій як на практичному, так і на теоретичному рівнях. Важливим також було і те, що на час початку німецько–радянської війни бандерівська Організація налічувала вже до 20 тисяч заприсяжених членів [15, с. 5].

Передбачаючи вибух німецько–радянської війни й готуючись відродити Українську Державу, ОУН(р) видрукувала «Вказівки на перші дні організації державного життя». В них задля забезпечення безпеки та порядку на місцях державним службовцям різних гілок влади та усім керівникам місцевої влади наказувалося на час перехідного воєнного стану зберігати вже існуючі тогочасні форми суспільного ладу [29, арк. 33].

По усій Західній Україні на місцях тривало самоорганізування місцевих українських урядів. Ось як, наприклад, виглядала хронологія шляху до Львова

й ланцюга проголошень української державності однією з таких похідних груп ОУН(р). Кордон група перейшла 27 червня біля Динова й того ж дня в с. Воля Володжська було проголошено самостійність Української Держави, переобрано управу колгоспу й створено міліцію. Наступного дня у Бірчі здійснено підготовчі заходи до створення районної та міської управ. 29 червня самостійність України похідна група урочисто проголосила у с. Війську Добромільського району, де також було переобрано управу і створено міліцію.

Наступного дня (30 червня 1941 р.) похідна група прибула до Добромилі й розпочала підготовчу роботу з організації української влади. 1 липня о 19.00 в присутності представників німецького війська на маніфестації було проголошено Акт самостійності. Не маючи розпоряджень згори, окупаційна влада міста розгублено сприймала перебрання цивільної влади українцями (ввечері того дня на урочисте прийняття для німецьких старшин навіть прибуло 2 генерали і близько 30 штабних офіцерів). Оунівська група покинула місто в ніч, залишивши др. Логуша, який і провів заходи для остаточної організації міської та районної управ. Тож до міської управи увійшли: лікар Кушнір (голова), Муліцький (заступник голови), Осадчук (референт просвіти), Кармановський (референт фінансів), Павлюк (референт санітарної служби), О. Мудрий (референт руху населення). До складу районної управи увійшли: Г. Турко (голова), Шатинський (заступник голови), Двудіт (організаційний референт), інженер Гузь (господарчий референт), Бахівський (шкільний референт), Дуркот (фінансовий референт), др. Кушнір (референт здоров'я). На посади ж інших відділів було вирішено призначити комісарів від ОУН(р). Вже наступного дня відбулася відправа управи міста і району, а 4 липня було реорганізовано міліцію (командантом став член ОУН Манько). 6 липня похідна група прибула на маніфестацію до Самбора, а 7 липня 1941 р. виїхала до Львова [4, с. 48–49].

Станом на середину–кінець липня 1941 р. українську державність було проголошено на усіх українських землях, звільнених від радянської окупації, а саме у всіх західноукраїнських областях, Житомирській та частинах Кам'янець–Подільської і Київської областей.

На той час Станіславську область майже повністю окупували угорські війська, які проголошенню Української Держави перешкод не чинили. Румунські ж війська, що захопили Чернівецьку область і частину деяких галицьких повітів (Заліщики, Снятин), жорстоко придушували усі спроби відродити українську державність. В інших областях, що були зайняті німецькими і подекуди словацькими військами, перешкод проголошенню української державності не було, проте згодом німці почали вимагати відкликання Акта проголошення Української Держави та розгорнули репресії проти діячів Українського Державного Правління й членів ОУН(р).

Отже, після проголошення Української Держави у Львові 30 червня 1941 р., на виконання наказу ОУН(р), менш як за місяць українські державні місцеві (сільські й міські) адміністрації було організовано в Станіславській, Тернопільській, Львівській, Дрогобицькій, Рівненській, Луцькій, Житомирській областях і частково в Київській. Тобто у цих регіонах було охоплено усі села, містечка й міста, а також створено українські районні управи. Обласні управи запрацювали у Станіславові, Тернополі,

Львові, Житомирі, Рівному та Луцьку. В стадії організації перебували обласні управи в Дрогобичі [24, арк. 75–75зв], Вінниці та Кам'янці–Подільському [24, арк. 56]. Фактично затвердженими німецькими військовими чинниками були обласні управи Тернополя, Станіславів, Луцька й Житомира, які працювали у порозумінні з окупаційною військовою владою. У Рівному та Львові на той час налагодити зв'язок з німецькою військовою адміністрацією не вдалося, проте практичні контакти було встановлено з округами й районами. Окремі групи були надіслані для організації місцевої державної влади на Пінщину та Берестейщину, Буковину і Закарпаття, до Центральної та Південно–Східної України, у Крим. Окружні управи зорганізовано на теренах майже усіх західних областей, а округи у більшості покривалися за давніми повітами.

Варто зауважити й на тому, що при призначенні українських державних управ усіх ступенів і рівнів в ОУН(р) засадничо намагалися керуватися принципом фаховості. Тож здебільшого до складу управ входили люди, які в минулому виявляли більшу чи меншу політичну діяльність (зокрема окремі члени УНДО, радикали, члени ФНС) і які, однак, мали беззастережно визнати авторитет проводу ОУН(р) та лояльно виконувати усі директиви її місцевих проводів, а також публічно виступати як прибічники бандерівської ОУН [24, арк. 8–12].

Голови обласних управ, як вказував Я. Стецько, були у повноважності «змінювати склад членів Управи, пропонуючи зміни на затвердження» голові Українського Державного Правління [25, арк. 20; 27, арк. 2]. Голови місцевих урядів складали записання на вірність Українській Державі. Так, наприклад, прямо перед відкриттям Народних Зборів 30 червня 1941 р. у будинку «Просвіти» таку присягу перед Я. Стецьком прийняли Ю. Полянський як новопризначений посадник міського управління Львова та інші члени вибраного проводом ОУН(р) міського управління [16, с. 192]. Головами обласних управ стали (липень 1941 р.): Львівської – др. О. Марітчак, Тернопільської – В. Охримович (ОУН(р), Станіславівської – інж. Семянчук (колишній член ФНС), Волинської – А. Марченко (ОУН(р), Рівненської – Карнаухов (адвокат, прихильник ОУН(р), Р. Волошин (заступник голови), Житомирської – І. Луцок. Власне, у Львові станом на середину липня 1941 р. обласну управу було сформовано у складі: др. О. Марітчак (голова), mgr. Спольський (заступник голови), адвокат з Чорткова, колишній радикал др. Росляк (загально адміністративний референт), інж. Девосер (земельний референт), інж. Бачинський (референт промислу), дир. Квасниця (референт торгівлі), Кульчицький (референт комунального господарства), др. Гриньовський (референт суспільної опіки), mgr. Стець (референт фінансів), інж. Рижевський (референт шляхів), М. Кульчицький (референт заготівель) [24, арк. 8–12].

Персональний склад, наприклад, Луцької обласної управи, що сформувалася 10 липня 1941 р., мав таких членів: А. Марченко (голова), Андрійшин (заступник голови), П. Ерастів (начальник канцелярії), Є. Тиравський (начальник адміністративного відділу), А. Кох (начальник господарчого відділу), Б. Білецький (начальник відділу освіти), А. Омельчук (начальник відділу здоров'я і суспільної опіки), Ю. Критюк (начальник відділу лісів), В. Поліщук (начальник відділу шляхів), Волощак

(начальник відділу податків), Ю. Кох (референт пропаганди), Ф. Юревич (референт безпеки) [27, арк. 1]. Саме цей склад був затверджений Я. Стецьком у Берліні 5 серпня 1941 р. [27, арк. 2].

29 липня 1941 р. під патронатом обласної ексекютиви ОУН(р) створено Кам'янець–Подільську обласну управу, до складу якої увійшли: М. Козак, Д. Притуляк, О. Лисяк, Т. Охримович, М. Фриз, О. Голубяк, Б. Лотоцький, Б. Цуприк, М. Побережник, В. Біланюк, Л. Сваричевський.

Закладено було й обласну народну міліцію з 14 чоловіків (передбачалося довести її склад до 100 озброєних осіб), яку очолили: В. Зброжик (обласний командант), Карасевич (заступник команданта), К. Роснецький (секретар), Я. Щегрин (муштровий референт). Крім того при міській управі Кам'янця–Подільського мала бути організована охоронна сторожа у складі 20 осіб [24, арк. 54–55].

5 серпня 1941 р. у Берліні Я. Стецько затвердив склади окружних управ: Житомирщини [24, арк. 6] (голова – О. Яценюк [10, арк. 1]; обласною управою керував І. Луцок [24, арк. 6зв]), Рівненщини (голова – Г. Карнаухів), Володимирщини (голова – С. Черниш), Ковельщини (голова – Підгірський), Горохівщини (голова – Н. Димич), Дубенщини (голова – О. Сацюк). Посадниками міст призначено: інженера Єрмолаєва (м. Луцьк), Бульбу (м. Рівне), І. Бартківа (м. Володимир–Волинський), доктора Пирогова (м. Ковель), Трачука (м. Горохів), В. Бурку (м. Дубно) [25, арк. 20].

Обласні державні управи поділялися на окружні, окружні управи – на районні (повітові), районні управи – на сільські. Так, наприклад, Дрогобицьку область організаційно було поділено на три округи: Стрийську, Самбірську і Перемишльську. До Стрийської округи належало 6 районів: Дрогобич, Сколе, Стрий, Миколаїв, Жидачів, Ходорів. До Самбірської округи належало також 6 районів: Устрики–Долішні, Старий Самбір, Турка, Самбір, Рудки, Хирів. До Перемишльської округи входило 4 райони: Бірча, Доброміль, Перемишль, Мостиська [24, арк. 75–75зв].

Районна управа складалася з таких осіб: голова управи, заступник голови, секретар. При районній управі діяли відділи: адміністративний, господарчий, освітній, суспільної опіки і здоров'я, технічний, на чолі яких стояли відповідні референти, що підлягали особисто голові управи.

Сільські управи діяли у складі: голови, заступника голови і секретаря. При сільських управах існували відділи: господарчий, шляховий (дороговий), освіти й виховання, суспільної опіки і здоров'я з відповідними керівниками.

Порядок у районі мала підтримувати Народна міліція на чолі з комендантом, що підпорядковувався повітовій Команді міліції. По селах організовувалися станиці Народної міліції, підпорядковані районному командантові Народної міліції [24, арк. 52; 26, арк. 1–2]. Подекуди, як, наприклад, у Краснянському районі, його голова О. Галиш своїм Обіжником №1 від 3 липня 1941 р., повідомляючи про творення молоді Української Держави, між іншим наказував сільським головам району «творити по селах

Відділи Народної Оборони /Січові Стрільці/, до якої мали належати «люди від 35–ть літ в гору» [11, арк. 46].

Перші заходи, звісно ж, були установчого характеру. Ось як, наприклад, організувалися районні управи на Рівненщині та в чому мали полягати їхні перші заходи з налагодження української державної влади (станом на 19 липня 1941 р.). Перш за все районні управи до встановленої дати (в цьому випадку – до 3 серпня) мали подати до окружної управи персональний склад районних та сільських управ із переліком керівників усіх відділів (за встановленою формою). Адміністративному відділу належало провести реєстрацію усіх фахівців і підготувати кадри працівників для обтяження місцевих урядів та підприємств. Підготовка мусила проводитися шляхом улаштування курсів під проводом людей, що вже працювали у даній галузі. Також потрібно було провести перепис людей за національною приналежністю (відповідно до форми опису, яка додавалася). Усім працівникам управи відділ мав видати належні посвідчення. На адміністративний відділ покладалося також завдання полегшити повернення біженців до місць їхнього попереднього мешкання.

Господарчий відділ мав: 1) зібрати, інвентаризувати та забезпечити майно та устаткування державних і громадських установ та підприємств, призначаючи до цього певних людей та, в разі потреби, скористатися допомогою міліції; 2) забезпечити збір врожаю, організуючи, за потреби, робітничі дружини, які могли за винагороду працювати в одноосібних чи колективних господарствах (колишніх колгоспах і радгоспах); 3) намітити й негайно представити окружній управі кандидатів на комісарів радгоспів (колгоспів) та підприємств; 4) забезпечити, аби земля і маєтки лишалися у користуванні тих, що працювали на них перед німецько–радянською війною; 5) безвласницькі господарства віддати в користування відповідним родинам; 6) організувати постачання німецької армії за відповідними рахунками (у разі непред'явлення таких належало списувати відповідні акти за підписом свідків); 7) обрахувати статистику господарств: кількість засіяної та незасіяної землі (по можливості за родом плодів), кількість наявного живого інвентаря порівняно з його станом до німецько–польської війни; 8) усталити запаси збіжжя, паші й живого реманенту, подаючи села, що були спроможні до продажу лишків.

Освітній відділ мав завданням: 1) забезпечити шкільні будинки та майно, інвентаризуючи їх; 2) подбати про господарче забезпечення школи з метою її запрацювання; 3) організувати культурно–освітнє життя села.

Відділ суспільної опіки і здоров'я зобов'язаний був: 1) забезпечити та провести інвентаризацію медичних пунктів (лікарень, амбулаторій, санаторіїв, пологових будинків («родильних хат»), залишивши їх у попередніх приміщеннях, і подати відомості про стан, у якому вони знаходилися; 2) подати до окружної управи список лікарів, фельдшерів та іншого медичного персоналу, який був у даному районі, із зазначенням усіх національностей та становища; 3) скласти списки родин, що потерпіли під час воєнних дій, та виділити їм одноразову допомогу; 4) опікуватися українцями зі східних земель, що попередніми своїми переконаннями виявили себе як національно свідомий елемент.

На технічний відділ покладалося: 1) полагодити дороги, мости в районі та скласти відповідний звіт про

їхній стан чи знищення внаслідок воєнних дій; 2) розібрати ушкоджені будинки, яким загрозувало руйнування, причому матеріал, здатний до вжитку, належало відповідно використовувати; 3) вживати до праці на публічних роботах жидів без винагороди, забезпечивши їх харчуванням; 4) на роздоріжжях, установах, підприємствах, санітарних пунктах, кооперативах та крамницях вивісити орієнтаційні таблиці двома мовами: українською та німецькою; 5) на установах вивісити національний прапор та тризуб [26, арк. 1–2].

У сільській місцевості завдання влади були загалом подібними. Для прикладу, ось які першочергові розпорядження у перших числах липня 1941 р. видавав голова Радехівської окружної управи о.Мурович своїм Обіжником №1 головам сільських управ щодо організації адміністративного та господарського життя. Сільським упрavam приписувалося: 1) здійснити інвентаризацію усього громадського чи державного майна, що знаходилося на селі – склади, млини, горальні тощо (реманент належало описати у двох примірниках, один з яких до 10 липня передати до господарського відділу окружної управи); 2) організувати охорону цього майна від розносу; 3) призначити гасвих, які мали охороняти ліси (державні та колишні панські, приватні ж ліси, що були відібрані більшовиками, поверталися до тогочасних власників), усіякий вируб лісів і вивіз заготовленої деревини заборонялися до подальшого розпорядження окружної управи (наголошувалося, що будь–яке самовільне привласнення громадського чи державного майна буде карано воєнним законом); 4) голови сільських управ, секретарі та уповноважені колгоспів мали 9 липня о 9.00 ранку (за німецьким часом) з'явитися до Радехова на нараду для одержання інструкцій у справах адміністративних і господарських [24, арк. 91–92].

Як можна побачити із витягу з протоколу №1 зборів голів і секретарів громад, які відбулися в Лопатині 23 липня 1941 р., обов'язки голови і секретаря сільських управ мали певне регламентування. Так, у протоколі зазначалося, що голова і секретар «мають всі справи полагоджувати совісно і точно», а з прохачами чи відвідувачами питання «залагоджувати по змозі на місці у себе, а не відсилати до району, де не знаючи докладно цих людей і їх обставин уряд не має даних до позитивного полагодження» (до району визначалося передавати справи, які не було змоги вирішити на місці, але «з точними і достаточними матеріалами» й за прибуття не лише зацікавлених осіб, а й самого сільського голови) [24, арк. 67]. Голова управи був її господарем і представником, йому підпорядковувалися секретар, усі члени комісії управи та громадські працівники, а також народна міліція. Щодо графіка роботи, то години присутності голови і секретаря в управі визначалися від 7 до 11 ранку та від 14 до 17 години дня, а в разі, коли вони виїздили у справах із села, в канцелярії сільської управи мусив бути присутнім заступник голови. Голова управи був відповідальним за порядок та усі справи на селі. При кожній сільській управі слід було обрати комісії у кількості: земельну (на 20 хат – 1 член), шляхову (4–6 осіб), санітарну (3–4 особи), суспільної опіки (3–5 осіб), роз'ємну (3–5 осіб), таксаторну (3–4 особи), ревізійну (5 осіб), господарчу (її мав очолювати голова сільської управи, а членами – усі завідувачі комісій). При селах мали бути закладені читальні, вогневі сторожі, кооперативи, молочарні. Крім того, слід було обрати й

завідуючих промисловими установами, як державних, так і кооперативних, а також нічну варту, денних чергових, польових, гаєвих, дорожника, працівників читальні.

У кожній канцелярії урядування мало провадитися й реєструватися у таких книгах: протокольна, реєстр засвідчень, касова, інвентарна, статистична, мешканців чужих околиць (для східних областей), бідних мешканців, мельдункова, мешканців шкід воєнних, протоколів громадських, реєстр адміністративних покарань.

Щодо господарських справ необхідно було: скласти список споживчих матеріалів у державних і кооперативних установах; забезпечити державне майно (дерево в лісі), інвентар колишніх колгоспів від крадіжок і нищення, як і майно осіб, вивезених більшовиками; подати письмово, чи існував ще в селі колгосп, який його обшир, причини і час ліквідації; скликати сільські земельні комісії, половину всього збору (без огляду на приналежність поля) належало забезпечити для держави; віддати землю колгоспу колишнім власникам (окрім фільварків тощо), а також біднякам села; землю вивезених (депортованих) людей віддати їхнім родинам; малоземельні жиди, які особисто працювали на ріллі, могли зібрати 50% врожаю, інша частина належала урядові села; по живих усі землі мусили бути підготовлені до управи і засівів під загрозою конфіскації майна і вивезення до робітничих таборів [24, арк. 67–69].

Сільським управам, як можна побачити з розпорядження згадуваної вище Радехівської окружної управи до сільських голів, наказувалося провести у своїх селах реєстрацію фахових людей (агрономів, лісничих, машиністів, столярів, кравців, шевців, трактористів, охочих

до праці в бюро та ін.), поділити їх за національністю і передати цей список до окружної управи до 10 липня 1941 р. Відділам шляхів визначалося негайно організувати «шальварковим порядком» поладження пошкоджених чи зруйнованих мостів і доріг.

У сфері кооперації сільські управи зобов'язувалися також провести: а) вибори управи селищного кооперативу, яка негайно мала здійснити інвентаризацію наявних цінностей; б) налагодити продаж та купівлю товарів (за марки і карбованці у співвідношенні 1 марка = 10 крб.); в) акти інвентаризації матеріальних цінностей й усі гроші пересилати до Кооперативного союзу в Радехові.

У сфері освітній та виховній визначалося: 1) учителям–українцям негайно розгорнути культурно–освітню роботу серед шкільної дітвори та дорослих; 2) організувати читання з історії українського народу (спеціально звернути увагу на визвольні змагання та перешкоди у творенні Української держави); 3) роз'яснити тогочасне становище українського народу та його перспективи на майбутнє; 4) відновити існування колишніх читалень «Просвіти» та інших культурно–освітніх і господарських товариств й розпочати функціонування відповідно до їхніх статутів; 5) усі домівки привести до культурного вигляду (де не було приміщень, належало підібрати певну хату у порозумінні з головою сільської управи); 6) за додатковою інформацією звертатися до виховно–освітнього відділу Радехівської окружної управи.

Відділам лікарським сільських управ наказувалося: 1) подбати, аби місцеві аптечки були забезпечені, а лікарський інвентар віддати під опіку лікарів відповідно місцевих амбулаторій; 2) про кожне евентуальне пошесне занедужання доносити голові лікарського відділу окружної управи [24, арк. 91–92]. У деяких місцевостях, як, наприклад, у Лопатинському районі, встановлювалися лікарські оплати: за амбулаторні візити – 5 крб., за вихід на дім – 10 крб., за лікування в шпиталі – 15 крб., за лікування бідних селян мала сплачувати громада [24, арк. 67–69].

Кожна сільська управа Радехівщини, крім того, мусила подбати, щоб кожного дня громада постачала у райцентр 5 літрів молока, 5 бохонців хліба, півкопи яєць, по можливості кілька кілограмів м'яса.

Щодо правопорядку окружна управа наказувала головам сільських управ перевірити, чи в часі військових дій не було пограбовано чогось із приватного майна. У випадку виявлення подібного міліції мав бути відданий наказ розшукати пограбоване майно і повернути власникам. Командантам станиць доручалося простежити, чи були і які саме чужинці на території їхніх сіл, і подати відомості про них до окружної управи, а небезпечних для держави заарештувати на місці (самочинних судів не дозволялося).

Якщо ж у якомусь селі ще не було сільських управ, доручалося негайно такі створити у складі 8–ми членів з людей, відданих українській державній справі [24, арк. 91–92].

Водночас місцеві адміністрації мусили також й доводити до відома населення позицію ОУН(р) щодо своєї політики на селі. При цьому реалії життя вносили до неї певні корективи: так, наприклад, якщо у постановах ІІ Великого (надзвичайного) збору ОУН (квітень 1941 р.) передбачалося ліквідація колгоспної системи, то вже у «Вказівках на перші дні організації державного життя» [29, арк. 34зв–35], виданих Проводом Організації напередодні німецько–радянської війни, як і в статті Я. Стецька «За зміст державного життя», під гаслом «Відбудова хліборобської верстви» (яку було включено до Інформаційного листка для учасників похідних груп ОУН(р) [4, с. 98–101]), зазначалося на поступовій (поетапній, ступневій) реорганізації колгоспів і радгоспів. Нерідко така відмінність призводила й до різного підходу місцевих проводів до вирішення колгоспної проблеми, коли в одній місцевості, керуючись рішеннями ІІ Великого збору ОУН(р), колгоспи касувалися, а в інших – тимчасово зберігалися, коли місцева влада брала до відома вищевказані «Вказівки» чи «Інформаційні листки» з цього приводу.

Так, у закликіві українського революційного проводу Стрийського району на Львівщині до сільських революційних проводів і громадян Стрийщини від 18 липня 1941 р. наказувалося: «Державні господарства (радгоспи) вести, як і досі. Колгоспи працюють нормально. Людей, що самовільно залишають працю в радгоспах і колгоспах, передавати Районовому проводові для покарання за саботаж» [19, с. 274]. Натомість, ось як пояснювала позицію ОУН(р) в аграрному питанні у статті «Наша сила в нас самих» газета «Воля Покуття» від 31 липня 1941 р.: «Колгоспи і радгоспи, що є штучними на нашому ґрунті й тому наскрізь шкідливими, будуть ступенево в державному будівництві скасовані»

[13; 19, с. 211]. При цьому роз'яснювалося, що лише приватна власність є органічною для господарювання в українському селі, а відтак за доцільне буде створення потужного середнього трудового господарства як основи розвитку аграрного сектора. Розмір же земельного наділу, що буде наданий після скасування колгоспної системи, залежатиме від можливостей конкретної родини обробляти виділену ділянку землі. Невдовзі ж, 3 вересня 1941 р. Провід південних українських земель видав інструкцію, у якій передбачалися колегіальний розподіл землі шляхом обрання спеціальних комітетів та її приватизація [30, с. 51].

Від перших же днів проголошення відновлення Української Держави 30 червня 1941 р. місцеві українські органи влади поволі ставали на шлях налагодження основ державного економічного ладу не лише в аграрному секторі, а в інших галузях народного господарства. Так, вже 3 липня 1941 р. повітовий провід ОУН(р) у Калуші (Станіславщина) своєю постановою, оголошуючи про запровадження воєнного стану у повіті, повідомляв про дозвіл приватної торгівлі із заувагою, що, аби не допустити спекулятивного зростання цін за умов воєнного стану, їхнє державне регулювання було єдино можливим виходом [19, с. 246].

Торгівлю можна було провадити як за готівкові гроші, так і шляхом прямого обміну товарів. Утім, невдовзі стало зрозуміло, що бартер негативно впливає та грошовий обіг, тож цей між рахунковий спосіб довелося заборонити. Вето було накладено й на кредитування, натомість – у деяких регіонах (як, наприклад, у Кам'янці–Струмиловій на Львівщині) навіть визначалося співвідношення (курсу) грошових одиниць у районі (в обігу, до речі, продовжували перебувати радянські рублі й почали з'являтися німецькі марки). Так місцевий районний провід ОУН намагався налагодити грошовий обіг й, водночас, обмежити гіперінфляційні процеси. Підсумки не забарилися й вже 13 липня 1941 р. місцевий податковий уряд в особі керівника податкової інспекції звітував своєму повітовому керівництву (повітовій управі) про те, що в його розпорядженні є наявними кошти, повідомляв, що найближчого часу планується обкласти податком пивоварню в м. Бузьку й, навіть, нарікав на відсутність подальших наказів, позаяк його підлеглі цілком налагодили службу та готові виконувати свої обов'язки [24, арк. 87].

Поволі, попри військове становище, довоєнний перебіг господарського життя почав відновлюватися. Так, наприклад, у повідомленні щодо господарського та громадського життя Галичини від 10 липня 1941 р. зазначалося: «У Львові відновили свою працю всі центральні українські установи, зокрема Ревізійний союз українських кооперативів та Центросоюз. Покликано до життя промислову кооперацію. Міська споживча кооперація відновлює свою діяльність на базі Маслосоюзу» [19, с. 257]. Налагоджувалися не лише торговельні відносини, а й починали відкриватися крамниці та нові магазини, про що, наприклад, йшлося у звіті від 4 серпня 1941 р. Бережанського (Тернопільщина) торговельно–промислового відділу місцевої районної управи [19, с. 337]. Відтак поступово почала відновлюватися й банківська діяльність, зокрема у сфері кооперації. Так, Український кооперативний банк в Бережанах у своєму звіті Українському державному правлінню у Львові повідомляв про створення Фонду відновлення державного

життя на рахунок якого цією банківською установою було переведено суму у 45 тис. 900 руб. 75 коп. [19, с. 276].

Проте існувала й інша, паралельна, дійсність, що руйнувала не лише перші паростки сталості суспільно–господарського ладу у підконтрольних українським місцевим органам влади місцинах, а й заперечувала саме утвердження Української Держави у її зародку – факт німецької військово–адміністративної окупації (чи союзницькими гітлерівцям військами) українських земель та цілковите заперечення права українців на власну державність політичною верхівкою німецького Райху (власне, особисто А. Гітлером), союзницьких до Берліну сусідніх режимів в Братиславі, Будапешті та Бухаресті. Додаткової дестабілізації додавав й польський саботаж і терор, а підривна політично–пропагандивна протидія поляків, що попри втрату державності внаслідок німецької агресії, так і не змогли позбутися ворожого ставлення до державотворчих прагнень українців, завдавала підступних ударів з середини та у спину щойно проголошеній державі українців та їхній національно–визвольній боротьбі.

Тим часом, у зв'язку з тим, що 1 серпня 1941 р. Галичину було включено німцями до Генеральної губернії по краю прокотилася хвиля народних протестів і зборів підписів на підтримку ОУН та Українського Державного Правління [28, арк. 3], зокрема у Зборівському повіті народні зібрання відбулися у 71 населеному пункті, в Олієві (900 підписів), Озірній (1045 підписів), Великій Плавучій (536 підписів), Букачівцях (534 підписи), Білогоровах (596 підписів), Годові (615 підписів), Кудинівцях (509 підписів), Лопушанах (575 підписів), Перепельниках (575 підписів), Манаєві (576 підписів), Ярославичах (426 підписів) тощо [28, арк. 3–4].

Слід зауважити, що нормальному функціонуванню українських управ усіх ступенів великі перешкоди все ж таки чинилися з боку німецьких і мадярських військових чинників (орте– і штадткомандатур). Часто траплялися випадки, коли, незважаючи на існування місцевих (сільських чи містечкових) українських управ, німецькі й мадярські військові коменданти уповноважували організувати місцеву державну адміністрацію (до міліції включно) польські елементи, особливо це траплялося на терені Тернопільської області. Німецька військова влада також досить часто втручалася у господарські відносини української адміністрації, надто у справу налагодження промисловості, сільського господарства й торгівлі, створюючи таким чином хаос та занепокоєння серед українського населення.

Крім того, на керівні посади в економічному житті німці прагли виставити польських господарників, поширювали чутки про повернення польських дідичів на націоналізовані земельні посілости та колишніх власників до націоналізованих промислових чи торговельних підприємств. Траплялися випадки, коли польські дідичі одержували від різного роду німецьких військових комендантів певні конкретно не окреслені уповноваження про передачу їм їхніх колишніх маєтків. Щоправда з тих уповноважених ніхто так і не відважувався заявитися до села аби спробувати перебрати до своїх рук керівництво тими маєтками. Подекуди німецькі військові чинники, без порозуміння з українською державною адміністрацією чи місцевим проводом ОУН(р), змінювали встановлене українською місцевою управою керівництво підприємств на польських зверхників, що були заангажовані на

протиукраїнську роботу (як, наприклад, щодо цукроварні у Ходорові, де німецька військова влада накинула на керівника польського офіцера, що був активним членом польської підпільної організації).

Утім, найбільший безлад створювався в питанні організації й в роботі міліції через те, що у кожному районі, окрузі та області німецькі військові власті по різному ставилися до цієї справи. Особливо щодо проблеми озброєння міліції та її компетенції щодо прав арештовувати, здійснювати обшуки, вести слідство тощо. В одних районах міліції дозволялося носити зброю, в інших – заборонялося, тож у більшості районів українська народна міліція діяла беззброєно. Українській міліції також суворо заборонялося здійснювати арешти, що створювало ненормальний стан й спонукало ворожі до українців чинники ставати до організації збройної антиукраїнської боротьби з кривавими наслідками (як, скажімо, у с. Мелна чи у повіті Рогатин). Відтак українська міліція була неспроможною вести ефективну війну з диверсійними більшовицькими загонами у деяких районах й у лісистих теренах.

Відновлювали свою діяльність й польські підпільні організації, які влаштовували вишкільні курси, військові вправи, використовуючи для цього колишніх польських старшин, що прибували в українські місцевості услід за угорськими військами. Траплялися випадки, коли українська міліція викривала зброю у польського населення, проте у відповідь з подачі польських поміщицьких кіл малярські військові підрозділи роззброювали українську міліцію (як це було, наприклад, у с. Ходачків, у повіті Тернопіль) [24, арк. 8–12]. 1 серпня у Винниках на тютюновій фабриці українська міліція викрила польську терористичну організацію та антиукраїнські листівки, у Гишках та у Вирнях поляки поздирали з урядових будівель українські прапори, після чого вчинили замах на українського міліціонера. І усе це творилося при покритті гестапо, яке навіть прилюдно побивало українську міліцію (як то було 6 серпня у Винниках) [24, арк. 50].

На терені Станіславської області від українських державних управ маляри вимагали складення їм присяги вірності, на що отримали категоричну відмову. Населення ж українське беззастережно ставало на бік організованих ОУН державних адміністрацій. Маляри окупували усю Гуцульщину та Підгір'я аж по Дністер. На цих теренах угорські війська (у яких було багато поляків, що зголосилися до угорської армії після 1939 р.) забороняли зображення тризубу під загрозою репресій (арештів і розстрілів), по селах тривало цілковите роззброєння української міліції, практикувалося побиття селян тощо [24, арк. 74].

Щоправда тривало протистояння мельниківської та бандерівської організації. Так, бандерівці, збуривши людей, вигнали представників ОУН(м) із зали під час зібрання робітників у Львові, а у Рогатинському повіті бойовики бандерівської ОУН ліквідували організаційну мережу мельниківців та створену ними районну управу [24, арк. 8–12]. У відповідь на центральних теренах України мельниківці за допомогою СД та гестапо роззброювали бандерівців, перебирали провід міліцією й змушували підписувати заяву з відмовою працювати з бандерівцями тощо [23, арк. 10, 11].

Певні тертя виникли в українських сільських управах і з УГКЦ, позаяк у деяких районах західних областей

священники намагалися відібрати у селян церковні землі, які були конфісковані й передані селянам радянською владою, що, звісно ж, викликало у сільського населення невдоволення. Цьому сприяло й послання митрополита А. Шептицького від 10 липня 1941 р. про організацію парохії й громади. В тому посланні голова УГКЦ закликав духівництво організувати місцеві адміністрації, надаючи священникам право силою своєї влади встановлювати по громадах вїттів та призначати начальників міліції. Крім того, А. Шептицький закликав духівництво обійняти усі ерекціональні ґрунти та маєтки, організувати школи й укладати з учителями службові договори. Митрополит також наказав священництву підготувати німецькі прапори й декорувати ними парафіяльні будинки та закликав населення до послуху німецькій владі та майбутній цивільній владі тощо. Усе це входило у суперечливість з сільськими управами вже організованими ОУН(р) під егідою УДП.

Загалом же, як доповідав С. Бандері І. Климів–Легенда, з 200 районів Буковини, Галичини і Волині оунівці перебрали владу у 187 районах, тобто у 3 тисячах 300 населених пунктах.

Таким чином протягом літа – початку осені 1941 р. мережа адміністративно–урядових органів Українського Державного Правління, тобто відновленої Актом 30 червня Української Держави, досягнула практично усіх населених пунктів Львівської, Станіславської, Тернопільської, Дрогобицької, Волинської, Рівненської обл., а також частково Житомирської, Кам'янець–Подільської, Київської областей, окремих регіонів Осередньої України.

Терени, на яких місцеві органи влади заявляли про свою підпорядкованість Українському Державному Правлінню

Похідні групи ОУН(р) поступово проникали в українські Закарпаття, Буковину, Берестейщину та Пінщину, а головне – просувалися поза р. Збруч, через Проскурівщину, Житомирщину, Вінниччину на Київ, а далі – на схід і південь України.

Провід Організації кинув у політичний бій з головним завданням створювати місцеві українські управи та організувати збройну боротьбу близько п'яти тисяч (5000) найкращих активістів. Похідні групи були поділені на три основні частини.

Перша – Північна (близько 2500 осіб) була зосереджена перед вимаршем понад Бугом й мала за мету прибути до столиці країни – Києва. Її провідниками були М. Климишин (заарештований німцями у Житомирі),

потім Д. Мирон–Орлик (убитий в Києві 25 липня 1942 р.), опісля – П. Сак–Могіла. З провідних членів ОУН(р) у Києві, між інших, перебували В. Сидор–Шелест, Д. Маївський–Тарас і М. Прокоп. У столиці група «Північ» видавала підпільну газету «За Самостійну Україну» та журнал «Молода Україна», які виготовлялися у підпільній друкарні ОУН ім. М. Хвильового [17, с. 76].

Друга група – Середня, або «Центр» (близько 1500 осіб), провідником якої був бойовик М. Лемик–Сенишин, який 1933 р. здійснив атентат на радянського консула у Львові. Група була зосереджена на захід від Сяну, в Перемишлі і Ярославині, звідкіля рушила на схід й мала за призначення пробитися до Харкова, проте це їй не вдалося (значну її частину розгромили німці; М. Лемика разом із п'ятьма іншими членами групи стратило гестапо в жовтні 1941 р. у Миргороді). Частина групи дісталася Сумів, де створила підпільну організацію [5].

Третя група – Південна (близько 1000 осіб) виступила з Сяночини під проводом М. Річки, якого згодом заступив З. Матла у напрямкові на південний схід із центром в Одесі [17, с. 76]. Група «Південь» пройшла через Дніпропетровщину аж у Донбас і Крим, охопивши підпільною мережею Одеську, Кіровоградську, Миколаївську, Херсонську, Запорізьку, Дніпропетровську, Сталінську області й заклавши осередки в Криму (до Криму було спрямовано шість загонів у складі по шість оунівців в кожному; відомо, що одного підпільника німці заарештували у Сімферополі; у вересні кілька оунівців було страчено у Джанкої [31, с. 97], а, наприклад, І. Осадчука гестапо схопило у Євпаторії й згодом переправило до Львова, де в грудні 1941 р. він був розстріляний в тюрмі при вул. Лонцького). Окремі представники ОУН(р), зокрема З. Ломацький, «Тимко», В. Барка, д-р Голубінка, І. Дубас, дісталися й Кубані [17, с. 112]. Більше того, бандерівське підпілля вдало просочувалося в місцеві (муниципальні) органи влади мість Осередньої України й навіть у Києві. Так, наприклад, райхскомісар України Е. Кох 16 березня 1943 р. доповідав райхсміністрові окупованих територій А. Розенбергу, що протягом 1941–1942 рр. міське самоврядування Києва стало оплотом українського шовінізму, а «керівні елементи нелегальної організації Бандери сиділи у всіх відділах муніципалітету» [34, с. 280–281]. Крім того, Е. Кох наголошував на підпільне керівництво націоналістичним рухом в окупованих теренах українською політичною «еміграцією» (очевидно – проводам ОУН(р) та ОУН(м) в Європі) й апелював до переданою йому слововловання А. Гітлера, що «ці емігранти псують народ, і що він звелів би їх розстріляти на початку Східного походу, якби вже тоді відносно них йому було би усе ясно» [34, с. 271–272].

Відтак, вже влітку 1941 р. націонал–соціалістичною верхівкою Райху було остаточно прийнято рішення недопустити створення й утвердження Української Держави. 16 липня на нараді у Гітлера, де також були присутніми райхслайтер Розенберг, райхсміністр Ляммерс, фельдмаршал Кейтель, райхсмаршал Герінг та Борман. Серед запрошених був і райхслайтер А. Розенберг, який ще 20 червня 1941 р. на нараді у А. Гітлера пропонував поділити європейську частину СРСР на чотири райхскомісаріати, з наданням кожному різних зовнішніх форм: протекторат Балтенланд (Прибалтику), національна держава Україна (мала зайняти територію в 1,1 млн. кв. км з населенням в 60 млн. осіб), федеративну державу Кавказ

і позбавлену національних окраїн Московію. Утім, усі намагання А. Розенберга схилити фюрера і керівництво Райху до відновлення української державності хай і з певними обмеженнями не мали успіху, його план було відкинуто, а сам А. Розенберг 17 липня 1941 р. був призначений на посаду міністра у справах окупованих територій на Сході.

Більше того, на нараді 16 липня 1941 р. А. Гітлер заявив, що територіями Райху мали стати Балтенланд, Генеральне губернаторство, «староавстрійська» Галичина, а також Крим разом із тилом (тобто територією на північ від Криму) [18, с. 176–177]. Райхсфюреру СС Г. Гімлеру А. Гітлер наказав розробити план «Ost», спрямований на знелюднення територій, що підлягали включенню в кордони Великонімеччини¹. Уже в липні 1941 р. Г. Гімлер представив фюреру перший варіант цього плану з двома фазами його реалізації. В другій, розрахованій на 30 років фазі передбачалося виселити в Сибір або знищити майже всіх поляків, 75% білорусів, 65% українців Галичини тощо, а всього – від 30 до 45 млн. осіб. Другий (доопрацьований) варіант під назвою «Генеральний план «Ost». Правові, економічні і просторові принципи облаштування на Сході» був представлений 28 травня 1942 р. у Берліні–Далемі оберфюрером СС професором доктором Конрадом Мейером [32].

Тож у Берліні перемогла безапеляційна позиція: «Мова йде про самовільний вчинок відомої честолобивої та активної групи Бандери. Інсценізований ними у Львові акт, з нашої точки зору, не має жодного державоправного значення» [18, с. 206]. На цій нараді А. Гітлер також остаточно висловив свої погляди: «Не повинно бути й мови про те, щоб дозволити створення якоїсь військової сили на захід від Уралу, навіть якщо для цього нам треба буде воювати сто років. Усі спадкоємці фюрера повинні знати, що безпека Райху буде гарантована тільки тоді, коли на захід від Уралу не буде жодної іноземної армії. Німеччина бере на себе захист цього простору від можливої небезпеки. Незмінним повинен залишатися тільки такий принцип: ніколи не дозволяти, щоб хтось інший, окрім німців, носив зброю. Це надзвичайно важливо. Навіть якщо потім нам видасться зручним притягнути підкорені іноземні народи до військової допомоги, то це було б помилкою!» [14, с. 24–25].

Німці однозначно висунули вимогу відкликати Акт 30 червня. На це політична служба ОУН(р) твердо заявила, що проголошення відновлення української державності у Львові вже стало історичним фактом і стане однією з славних традицій і свят українського народу. «Проголошення відновлення української державності без створення уряду стало б порожньою декларацією. Український уряд – це доказ існування Української держави. Українська державність була проголошена не лише у Львові; –

¹ Райхсфюрер СС Г. Гімлер в «Деяких міркуваннях зі стосунків з чужинцькими народами Сходу» зазначав: «При стосунках з чужинцькими народами Сходу ми маємо настільки, наскільки це можливо, визнавати право існування окремих народностей і піклуватися про них, тобто поряд з поляками і жидами виділяти українців, білорусів, гуралів, лемків і кашубів. Якщо будуть виявлені ще які–небудь малі народи, то й вони. [...] Досить скоро, я так уявляю, що за 4–5 років, стане, до прикладу, невідомим поняття «кашуби», позаяк вже більше не існує такого народу. [...] Так само, нехай і в більш тривалішій перспективі, на наших територіях може зникнути саме поняття про такі народи, як українці, гуралі або лемки» [32].

наголошувала ОУН(р), – державна влада створювалася усюди в країні, де лише було ліквідовано московський режим, в деяких місцевостях навіть раніше, ніж у Львові. Це підтверджує прагнення українського народу до власного державного суверенітету» [18, с. 213–215].

У листопаді 1941 р. перед Абвером було покладено завдання придушити увесь український націоналістичний рух [12, с. 117]. Так, зокрема, у тасмному циркулярі по айнзацгрупі С–5 від 25 листопада 1941 р. зазначалося як достовірно встановлений факт, що «рух Бандери» готує антинімецьке повстання на окупованих територіях з метою створення незалежної Української Держави й наказувалося: «Незаперечно встановлено, що рух Бандери готує повстання у райхскомісаріаті «Україна», мета якого – створення незалежної України. Усі учасники руху Бандери мають бути негайно затримані, і, після докладного допиту під виглядом мародерів без щонайменшої огласки ліквідовані» [35, с. 265–270]. Загалом було схоплено близько 2 тисяч націоналістів–бандерівців, частину з яких кинуто до концтаборів (Заксенгаузен, Освенцім), львівських та інших місцевих тюрем, сотні було повішено і розстріляно. Масових облав зазнали осередки в Центральній та Східній Україні. До 1943 року майже повністю були розгромлені мережі ОУН(р) в Німеччині, Австрії, Чехії¹. Так німецькими окупантами практично було знищено процес відновлення Української Держави й взято курс не лише на недопущення її відродження, а й фактично на ліквідацію ОУН(р). Про це свідчать й німецькі документи, зокрема джерела з Einsatzkommando der Sicherheitspolizei und des SD [33, с. 184; 35, с. 265–270].

Зрештою С.Бандера оцінював Акт проголошення відновлення державності так: «30 червня 1941 р. ОУН бере на себе ініціативу й головну відповідальність, щоб засвідчити й реалізувати волю української нації відбудувати суверенну Українську Державу, бути самостійним господарем на своїй землі і тільки на тій платформі встановляти своє відношення, свої взаємини з іншими народами – приязні чи ворожі, – залежно від того, як вони ставляться до державної самостійності й суверенності народу» [2; 3]. В свою чергу, попри невдалу в кінцевому підсумку спробу ОУН(р) відновити українську державність, й оцінюючи Акт проголошення Української Держави, його наслідки та подальший розвиток революційно–визвольної боротьби, Я. Стецько писав: «Три клясичні складники держави – територія, населення, власна влада, – хоча короткий час – були реальною дійсністю» [17, с. 19].

В цьому контексті однозначно можна визнати, що проголошення відновлення Української Держави 30 червня 1941 р. було не лише історичною подією, що втілила у собі національні прагнення й надії українського народу після поразки державно–визвольної боротьби 1917–1922 рр. і ліквідації самостійності Карпатської України, а й стала духовним стимулом для бійців УПА та на довгі покоління нагнненою силою для українців у їхньому шляху до побудови Української Самостійної Соборної Держави.

¹ Між тим в липні 1943 р. діяльність збройних загонів УПА охопила вже 12 областей Правобережної України, в Галичині виступили збройні сили Української народної самооборони (УНС), було покладено початок формуванню кадрових армійських частин. Всією Україною почалися ширитися відомості про загальнонаціональну визвольну війну та про УПА.

Список використаних джерел

1. Акт проголошення Української Держави // Самостійна Україна (м. Станіславів). – 1941. – Ч.3. – 10 липня.
2. Бандера С. В десяту річницю створення Революційного Проводу ОУН (10.2.1940) / Степан Бандера // Гомін України (Торонто). – 1950. – червень. – Рік III. – Ч.21/56–23/58.
3. Бандера С. В десяту річницю створення Революційного Проводу ОУН (10.2.1940) / Степан Бандера // Сурма (Мюнхен). – 1950. – лютий–березень. – Ч.18–19.
4. Відновлення Української держави в 1941 році. Нові документи і матеріали. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2001. – 198 с.
5. Вісті Інформативної Служби ОУН. – 1942. – Ч.7–9.
6. Гай–Нижник П. П. Відновлення Української Держави Актом 30 червня 1941 р. / Павло Гай–Нижник // Держава у теорії і практиці українського націоналізму. Матеріали VI Всеукраїнської наукової конференції, Івано–Франківськ, 26–27 червня 2015 р. – Івано–Франківськ: Місто НВ, 2015. – С.52–67.
7. Гай–Нижник П. П. «Перед нами знову і знову постає реальна і жива картина майбутньої держави України» (яку державу прагла створити ОУН(б) у другій половині 1940–х та у 1950/1960–х рр.) / Павло Гай–Нижник // Гілея. – 2015. – Вип.95 (№4). – С.71–79.
8. Гай–Нижник П. П. «Тільки вповні Суверенна Українська Держава може забезпечити українському народові свободне життя» (яку державну модель прагла створити ОУН(б) у 1941–1943 рр.) / Павло Гай–Нижник // Гілея. – 2015. – Вип.97 (№6). – С.61–71.
9. Гай–Нижник П. П. Українська Держава: історична доконаність і розвіяна паралельна дійсність (Акт 30 червня та революційне державотворення під проводом ОУН(р) у 1941–1942 рр. як вияв національного чину та символ суверенних прагнень українського народу) / Павло Гай–Нижник // Гілея. – 2015. – Вип. 98 (№7). – С.49–65.
10. Державний архів Житомирської області. – Ф.1151. – Оп.1. – Спр.2.
11. Державний архів Львівської області. – Ф.р–87. – Оп.1. – Спр.1.
12. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні: Збірник документів / В. Косик. – Париж; – Нью–Йорк; – Львів, 1993. – 659 с.
13. Наша сила в нас самих. Як ставиться ОУН до земельного питання в Україні? // Воля Покуття. – 1941. – 31 липня.
14. Проблема ОУН–УПА. Звіт робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА: Основні тези з проблеми ОУН–УПА (історичний висновок). – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 95 с.
15. Сватко Я. Ідея та місія ОУН. До 80–річчя від створення / Ярослав Сватко // Гомін України. – 2009. – №35. – Р.ЛХІ.
16. Стецько Я. 30 червня 1941 / Я. Стецько. – Торонто, 1967. – 465 с.
17. Стецько Я. С. 30 червня 1941. Проголошення відновлення державності України / Ярослав Стецько. – Торонто; – Нью–Йорк; – Лондон, 1967. – 464 с.
18. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів / Упор. і передм. В. Косика. – Т.1. – Ль.: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. – 384 с.
19. Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів. – Львів; – Київ, 2001. – 558 с.
20. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф.3833. – Оп.1. – Спр.5.
21. Там само. – Спр.6.
22. Там само. – Спр.10.
23. Там само. – Спр.14.
24. Там само. – Спр.15.
25. Там само. – Спр.21.
26. Там само. – Спр.27.
27. Там само. – Спр.28.
28. Там само. – Спр.32.
29. Там само. – Спр.69.
30. Щур Ю. Нарис історії діяльності Організації Українських Націоналістів на Східноукраїнських землях / Ю. Щур. – Запоріжжя, 2006. – 45 с.
31. Armstrong John A. Ukrainian Nationalism / John A. Armstrong. – Englewood, Colorado, 1990. – 271 p.
32. Generalplan Ost. Rechtliche, wirtschaftliche und räumliche Grundlad des Ostaufbaus (Vorgelegt von SS–Oberführer Professor Dr. Konrad Meyer, Berlin–Dahlem, 28.Mai 1942) // Bundesarchiv. – R.149. – AN 157a. – Seit. 1–100. – Art.1.

33. Harris W. R. Tyranny on Trial: The Evidence at Nuremberg / W. R. Harris. – Dallas: Southern Methodist University Press, 1954. – 608 p.

34. Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal. Nuremberg 14 november 1945 – 1 october 1946. – Vol. XXV. – Nuremberg, 1969. – 607 p.

35. Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal. Nuremberg 14 november 1945 – 1 october 1946. – Vol. XXXIX. – Nuremberg, 1969. – 636 p.

References

1. Akt progoloshennja Ukrai'ns'koi' Derzhavy // Samostijna Ukrai'na (m. Stanislaviv). – 1941. – Ch.3. – 10 lypnja.

2. Bandera S. V desjatu richnycju stvorennja Revoljucijnogo Provodu OUN (10.2.1940) / Stepan Bandera // Gomin Ukrai'ny (Toronto). – 1950. – cherven'. – Rik III. – Ch.21/56–23/58.

3. Bandera S. V desjatu richnycju stvorennja Revoljucijnogo Provodu OUN (10.2.1940) / Stepan Bandera // Surma (Mjunhen). – 1950. – ljutyj–berezen'. – Ch.18–19.

4. Vidnovlennja Ukrai'ns'koi' derzhavy v 1941 roci. Novi dokumenty i materialy. – K.: Ukrai'ns'ka Vydavnycha Spilka, 2001. – 198 s.

5. Visti Informatyvnoi' Sluzhby OUN. – 1942. – Ch.7–9.

6. Gaj–Nyzhnyk P. P. Vidnovlennja Ukrai'ns'koi' Derzhavy Aktom 30 chervnja 1941 r. / Pavlo Gaj–Nyzhnyk // Derzhava u teorii' i praktyci' ukrai'ns'kogo nacionalizmu. Materialy VI vseukrai'ns'koi' naukovoi' konferencii', Ivano–Frankivs'k, 26–27 chervnja 2015 r. – Ivano–Frankivs'k: Misto NV, 2015. – S.52–67.

7. Gaj–Nyzhnyk P. P. «Pered namy zнову i zнову postaje real'na i zhyva kartyna majbutn'oi' derzhavy Ukrai'ny» (jaku derzhavu pragra stvoryty OUN(b) u drugij polovyni 1940–h ta u 1950/1960–h rr.) / Pavlo Gaj–Nyzhnyk // Gileja. – 2015. – Vyp.95 (№4). – S.71–79.

8. Gaj–Nyzhnyk P. P. «Til'ky vповni Suverenna Ukrai'ns'ka Derzhava mozhe zabezpechyt ukrai'ns'komu narodovi svobodne zhyttja» (jaku derzhavnu model' pragra stvoryty OUN(b) u 1941–1943 rr.) / Pavlo Gaj–Nyzhnyk // Gileja. – 2015. – Vyp.97 (№6). – S.61–71.

9. Gaj–Nyzhnyk P. P. Ukrai'ns'ka Derzhava: istorychna dokonanst' i rozvijana paralel'na dijsnist' (Akt 30 chervnja ta revoljucijne derzhavotvorennja pid provodom OUN(r) u 1941–1942 rr. jak vyjav nacional'nogo chynu ta symbol suverenynh pragnen' ukrai'ns'kogo narodu) / Pavlo Gaj–Nyzhnyk // Gileja. – 2015. – Vyp.98 (№7). – S.49–65.

10. Derzhavnyj arhiv Zhytomyrs'koi' oblasti. – F.1151. – Op.1. – Spr.2.

11. Derzhavnyj arhiv L'vivs'koi' oblasti. – F.r–87. – Op.1. – Spr.1.

12. Kosyk V. Ukrai'na i Nimechchyna u Drugij svitovij vijni: Zbirnyk dokumentiv / V. Kosyk. – Paryzh; – N'ju–Jork; – L'viv, 1993. – 659 s.

13. Nasha syla v nas samyh. Jak stavyt'sja OUN do zemel'nogo pytannja v Ukrai'ni? // Volja Pokuttja. – 1941. – 31 lypnja.

14. Problema OUN–UPA. Zvit robochoi' grupy istorykiv pry Urjadovij komisii' z vyvchennja dijal'nosti OUN i UPA: Osnovni tezy z problemy OUN–UPA (istorychnyj vysnovok). – K.: Instytut istorii' Ukrai'ny NAN Ukrai'ny, 2004. – 95 s.

15. Svatko Ja. Ideja ta misija OUN. Do 80–richchja vid stvorennja / Jaroslav Svatko // Gomin Ukrai'ny. – 2009. – №35. – P.LXI.

16. Stec'ko Ja. 30 chervnja 1941 / Ja. Stec'ko. – Toronto, 1967. – 465 s.

17. Stec'ko Ja. S. 30 chervnja 1941. Progoloshennja vidnovlennja derzhavnosti Ukrai'ny / Jaroslav Stec'ko. – Toronto; – N'ju–Jork; – London, 1967. – 464 s.

18. Ukrai'na v Drugij svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimec'kyh arhivnyh materialiv / Upor. iperedm. V. Kosyka. – T.1. – Lv.: Instytut ukrai'noznavstva im. I. Kryp'jakevycha NAN Ukrai'ny, 1997. – 384 s.

19. Ukrai'ns'ke derzhavotvorennja. Akt 30 chervnja 1941. Zbirnyk dokumentiv i materialiv. – L'viv; – Kyi'v, 2001. – 558 s.

20. Central'nyj derzhavnyj arhiv vyshhyh organiv vlady i upravlinnja Ukrai'ny. – F.3833. – Op.1. – Spr.5.

21. Tam samo. – Spr.6.

22. Tam samo. – Spr.10.

23. Tam samo. – Spr.14.

24. Tam samo. – Spr.15.

25. Tam samo. – Spr.21.

26. Tam samo. – Spr.27.

27. Tam samo. – Spr.28.

28. Tam samo. – Spr.32.

29. Tam samo. – Spr.69.

30. Shhur Ju. Narys istorii' dijal'nosti Organizacii' Ukrai'ns'kyh Nacionalistiv na Shidnoukrai'ns'kyh zemljah / Ju. Shhur. – Zaporizhzhja, 2006. – 45 s.

31. Armstrong John A. Ukrainian Nationalism / John A. Armstrong. – Englewood, Colorado, 1990. – 271 p.

32. Generalplan Ost. Rechtliche, wirtschaftliche und räumliche Grundlagen des Ostaufbaus (Vorgelegt von SS–Oberführer Professor Dr. Konrad Meyer, Berlin–Dahlem, 28.Mai 1942) // Bundesarchiv. – R.149. – ANe 157a. – Seit. 1–100. – Art.1.

33. Harris W. R. Tyranny on Trial: The Evidence at Nuremberg / W. R. Harris. – Dallas: Southern Methodist University Press, 1954. – 608 p.

34. Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal. Nuremberg 14 november 1945 – 1 october 1946. – Vol. XXV. – Nuremberg, 1969. – 607 p.

35. Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal. Nuremberg 14 november 1945 – 1 october 1946. – Vol. XXXIX. – Nuremberg, 1969. – 636 p.

Hai–Nyzhnyk P. P., Doctor of Historical Sciences, Academician of the Ukrainian Academy of Sciences, Head of the Department of Historical Studies, Research Institute of Ukrainian history (Ukraine, Kyiv), Hai–Nyzhnyk@ukr.net

Organization and powers of the local government restored the Ukrainian State act after June 30, 1941

The article highlights the complex process of organization of the local government after the proclamation of the Ukrainian State Act of 30 June 1941 in Lviv. Analyzes the duties and powers of regional and district (county) uradyvan Ukrainian State Board (UDP) and the role of the state building process in the periphery of the revolutionary (Bandera) leadership of the OUN during 1941–1942.

Keywords: Ukrainian State, OUN(r), the Act on June 30, local government.

Гай–Ныжньк П. П., доктор исторических наук, академик Украинской академии наук, заведующий отделом исторических студий, Научно–исследовательский институт украиноведения (Украина, Киев), Hai–Nyzhnyk@ukr.net

Организация и полномочия местных органов правления возобновлённой Украинской Державы после провозглашения акта 30 июня 1941 года

Отражается сложный процесс организации местных органов правления после провозглашения возобновления Украинской Державы Актом 30 июня 1941 г. во Львове. Анализируются обязанности и полномочия областных и районных (волостных) правлений Украинского Государственного Правления (УДП), а также роль в государственнообразовательных процессах на периферии революционного (бандеровского) центра ОУН на протяжении 1941–1942 гг.

Ключевые слова: Украинская Держава, ОУН(р), Акт 30 июня 1941 г., местное самоуправление.

***

УДК 94(477.8):355.27«1939/1945»

Куриляк О. В.,

аспірант, Інститут історії, політології і міжнародних відносин, ДВНЗ «Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаніка» (Україна, Івано–Франківськ), casey4627@gmail.com

НОРМАТИВНО–ПРАВОВА БАЗА РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ МОБІЛІЗАЦІЙ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Розглянута і проаналізована нормативно–правова база, яка регулювала процес призову та мобілізації до лав Червоної армії на протязі 1939–1942 рр. Авторам встановлено, що впровадженні 1939–1941 рр. було розроблено і закріплено на законодавчому рівні головні мобілізаційні документи. Подальше дослідження показало, що з початком радянсько–німецької війни відбулися певні зміни в існуючій мобілізаційній політиці, які були зумовлені катастрофічними людськими втратами на фронтах. Аналіз нормативно–розпорядчої документації по мобілізаційній роботі впровадженні 1941–1942 рр. засвідчив, що було прийнято ряд заходів для налагодження системи постачання армії людськими ресурсами. Проте із втіленням їх на практиці виникали суттєві труднощі. Спроби вищого військового керівництва виправити таке становище не давали очікуваних результатів. В підсумку автор робить висновок про те, що діюча армія потребувала постійної компенсації людських втрат і це стало пріоритетом у подальшій мобілізаційній політиці.

Ключові слова: Державний комітет оборони, мобілізація, Народний комісаріат оборони, армія.

Проблема призову в армію українського населення в роки Другої світової війни належить до дискусійних питань сучасної української історіографії. Її вивчення було започатковане ще радянським істориками. Проте в радянській історіографії висвітлення даного питання мало переважно пропагандистсько-мобілізуєчий характер [23, с. 19]. В сучасній російській історіографії по даній проблематиці було захищено ряд комплексних дисертаційних досліджень на регіональному рівні [1; 2; 3; 7; 27]. Українські ж науковці дану тему порушили лише в 90-х роках минулого століття. Серед дослідників даної проблеми слід назвати М. Ковалю [6], І. Муковського, М. Лисенка [8], Ю. Ніколайця [10]. Першим комплексним дослідженням по цій темі стала кандидатська дисертація Л. Рибченко захищена у 2010 р. [23]. Варто зауважити, що дослідниця у своїх наукових розвідках звертала увагу на проблему призову в армію у західноукраїнському регіоні. Найвагоміший внесок у дослідження питання мобілізацій в Західній Україні зробив В. Гриневич [4; 5]. Дослідник окреслив ряд питань пов'язаних із мобілізаційною кампанією в західноукраїнському терені, проте висвітлення питання нормативно-правової бази процесу призову подано у загальних рисах. Відповідно автор ставить собі за мету комплексно проаналізувати нормативно-правову базу процесу призову в Західній Україні крізь призму її змін в роки Другої світової війни.

В Радянському Союзі питання військової служби регламентувалось двома законами: Конституцією СРСР (1936 р.) та Законом про загальну військову повинність (1939 р.). За ними загальна військова повинність була законом, а військова служба в Робітничій Селянській Червоній армії – «почесним, священним обов'язком кожного громадянина СРСР» (Конституція СРСР, стаття 132). Військову службу повинні були проходити усі чоловіки незалежно від раси, національності, віросповідання, освітнього цензу, соціального та суспільного положення. Складалась служба з дійсної (військовослужбовці) та служби в запасі (військовозобов'язані). Термін проходження служби в армії становив: в сухопутних військах – 2 роки для рядового складу та 3 роки для молодшого командного складу, у ВПС – 4 роки і у ВМФ – 5 років [26, с. 177]. Після проходження строкової служби військовослужбовець зараховувався у запас й до 50 років був військовозобов'язаним. У нього на руках лишався військовий квиток і мобілізаційний припис з інформацією про військову частину, куди він був приписаний на випадок війни, й куди повинен був з'явитися після оголошення повної або часткової мобілізації [23, с. 81].

Дійсну службу повинні були проходити громадяни, яким у рік призову (з 1 січня до 31 грудня) виповнювалось 19 років, а тим, хто закінчив середню школу і відповідні їй навчальні заклади 18 років. Призов проводився щорічно з 15 вересня до 15 жовтня згідно наказу Народного комісара оборони. Після його оголошення кожен призовник повинен був з'явитися точно в термін вказаний у наказі військового комісара і в ту призовну ділянку, до якої він належав, згідно приписки. Остання проводилась щорічно з січня по лютий місяць року призову по місцю постійного або тимчасового проживання. Щоб її пройти, призовник повинен був з'явитися у військовий комісаріат маючи при собі паспорт або свідоцтво про народження [26, с. 178–179].

Призов здійснювався районним (міськими) призовними комісіями на базі районних (міських) військових

комісаріатів. До складу комісії входили: районний (міський) військовий комісар, заступник голови районного (міського) виконавчого комітету Ради депутатів трудящих, очільник районного (міського) відділення НКВС, очільник районної (міської) міліції та два лікарі, яких виділяли місцеві органи охорони здоров'я на вимогу районного (міського) військового комісара. Після проходження призовниками медогляду призовна комісія виносила рішення про їх зарахування на стройову або нестройову службу. Окрім цього, на основі медогляду комісія мала право виносити рішення про: 1) тимчасову непридатність призовника до військової служби через хворобу із наданням йому відтермінування до наступного призову; 2) про повну непридатність призовника до військової служби у зв'язку із наявністю у нього фізичних недоліків, які перешкоджали несенню військової служби. Відтермінування по хворобі надавалось не більше трьох раз, після чого призовник або зараховувався на дійсну військову службу, або визнавався придатним до нестройової служби у військовий час і перезараховувався у запас, або був визнаний взагалі непридатним до військової служби і його знімали з військового обліку [26, с. 179–180].

Також комісія надавала призовникам пільги за сімейним станом, завдяки яким останні у мирний час звільнялись від дійсної військової служби. Пільги за сімейним станом надавались тим з призовників, котрі були єдиними працюючими робітниками в родині і своєю працею утримували 2–х непрацездатних батьків-пенсіонерів або батьків – інвалідів 1–2 груп [23, с. 81]. Слід також зазначити, що згідно статті 30 Закону про загальну військову повинність: «арештовані, заслані та вислані особи, а також особи, які за рішенням суду були позбавлені виборчих прав, на час відбування покарання не призиваються в Армію та Флот» [26, с. 181]. Подальші статті Закону регулюють питання проведення зборів військовозобов'язаних запасу, права та обов'язки військовослужбовців та військовозобов'язаних, питання військового обліку, початкової і допризовної підготовки молоді та мобілізації у військовий час. Щодо останнього, то слід зазначити, що мобілізація оголошувалась Указом Президії Верховної Ради СРСР, а призов по мобілізації та наступні призови воєнного часу проводились на основі постанов Ради Народних Комісарів СРСР за наказами Народного комісара оборони [26, с. 186].

Проведення мобілізаційних заходів у СРСР регламентувалось «Настановою по мобілізаційній роботі військових частин, управлінь та установ Червоної армії», яку було затверджено Народним комісаром оборони 20 червня 1940 р. Згідно неї військова мобілізація полягала у: «планомірному і своєчасному переході кожної окремої військової частини, штабу, управління, установи і всієї Червоної Армії з організації і штатів мирного часу на організацію і штати військового часу» [9]. Настанова передбачала 4 види мобілізації у відповідності до двох критеріїв. Так, по об'єму мобілізація поділялась на загальну, яка стосувалась всієї Червоної армії та всієї території СРСР і часткову, яка стосувалась окремих військових округів чи військових з'єднань і певної території СРСР. Мобілізація щодо порядку проведення поділялась на приховану, коли інформація про неї не доводилась до загального відома та відкрити, коли рішення про мобілізацію доводилось до відома жителів СРСР [9].

Подальші пункти Настанови стосувались політичного керівництва та організації партійно-політичної роботи серед мобілізованих, підготовки та проведення мобілізації, а також розробки мобілізаційного плану. Підготовка та проведення мобілізації згідно даного документу включали в себе: оповіщення, організацію прикриття, розгортання окремої військової частини та розподіл кадрів, її комплектування людськими ресурсами, кіньми, мехтранспортом, матеріально-технічне, квартирно-комунальне, санітарне, ветеринарне та фінансове забезпечення військової частини, підготовку до виступу в похід та ін. Всі вищенаведені елементи входили до мобілізаційного плану, який регулював проведення мобілізації військової частини та розроблявся її керівництвом. Після закінчення розробки мобілізаційного плану командир військової частини подав командирі з'єднання або у штаб округу донесення про мобілізаційну готовність частини. А далі план вводився в дію спеціальним розпорядженням Народного комісара оборони СРСР [9].

На практиці керівництво військових частин часто не займалось розробкою мобілізаційних планів. Перевірка 127-ї та 134-ї стрілецької дивізії Харківського військового округу у жовтні 1940 р. показала, що: «командир 127 сд генерал-майор Корнеєв і його штаб розробкою мобілізаційних планів у частинах дивізії не керували, в результаті чого до моменту перевірки командири і штаби 395 сп, 567 ап до розробки мобілізаційних планів не приступали. У решті перевірених частин, у тому числі і управління дивізії, були складені лише окремі документи у чорновому вигляді. План мобілізаційної роботи в управлінні дивізії і частинах був відсутній. Настанова по мобілізаційній роботі військових частин, управлінь і установ Червоної Армії навіть комскладом, пов'язаним із мобілізаційною роботою не вивчена. ... Командир 134 сд комбриг Базаров, начштабдив майор Світличний не здійснюють щоденного контролю за станом і реальністю мобілізаційних планів частин. Комісією виявлена виключна занедбаність у розробці мобілізаційного плану 515 сп, його формувань і ряд недоліків у планах управління дивізії» [24, с. 186–187]. Як наслідок, командир і начальник штабу 127 сд отримали усне зауваження, а командир 515 сп 134 сд – 5-ти добовий домашній арешт з 50-ти % утриманням зарплати за період арешту [24, с. 188].

5 березня 1941 р. Народний комісар оборони затвердив «Настанову по мобілізаційній роботі місцевих органів військового управління Наркомату Оборони СРСР». В основних положеннях документу визначено мету мобілізації, вказано органи, що її проводять, 2 види та 2 способи її проведення (ті ж, що і в Настанові 1940 р.), визначено завдання облвійськкомату у питаннях підготовки області до мобілізації та участь громадських органів у мобілізаційній підготовці. Подальші пункти даного документу розкривають систему комплектування Червоної армії, питання розробки мобілізаційного плану облвійськкоматами, процес і порядок проведення мобілізації (той самий, що і в Настанові 1940 р.), організацію здавального і збірного пунктів, партійно-політичну роботу на них [24, с. 246–254]. Таким чином, до початку радянсько-німецької війни у 1941 р. нормативно-правова база процесу мобілізації була розроблена і закріплена у відповідних документах.

З нападом Німеччини на СРСР життя в країні перейшло на воєнний лад. Вже першого дня війни

Указом Президії Верховної Ради СРСР була оголошена мобілізація. 23 червня 1941 р. на території 14-ти із 16-ти існуючих на той час військових округів, у тому числі трьох українських – Київського, Харківського, Одеського почався призов військовозобов'язаних чоловіків 23–36 років (1905–1918 р. н.). Призовний контингент 1919–1922 р. н. на момент початку війни знаходився на дійсній військовій службі. Стрімкий наступ ворога, значні людські втрати Червоної армії у прикордонних боях спонукали керівництво СРСР вже 10 серпня 1941 р. оголосити другу загальну мобілізацію військовозобов'язаних 22–37 років (1904–1919 р. н.) [23, с. 82].

На території України мобілізаційні накази з'являлись настільки оперативно, наскільки швидко змінювалась в 1941 р. лінія фронту. Протягом літа – осені 1941 р. в окремих областях УРСР була оголошена мобілізація військовозобов'язаних запасу 37–46-річного віку (1890–1904 р. н.) та дострокова мобілізація не лише 19-річних (1922 р. н.), а й 18-річних призовників (1923 р. н.). Так, 20 серпня Державним комітетом оборони (ДКО) було видане відповідне розпорядження про мобілізацію військовозобов'язаних вказаних вікових категорій на території Запорізької області [12, арк. 137], 26 серпня – на території Сумської та Полтавської областей [13, арк. 34], а 11 жовтня – на території Харківської, Сталінської та Ворошиловградської областей [15, арк. 78]. Мобілізація цих вікових категорій проводилась і на території Кіровоградської, Миколаївської та Дніпропетровської областей, щоправда тут вікові рамки було розширено до 51 року (1890 р. н.) [11, арк. 140]. На додачу до цього 15 серпня ДКО видав постанову №488сс по мобілізацію осіб 1894–1904 р. н. та призовників 1922–1923 р. н. на території Кримської АРСР [12, арк. 16], а 18 серпня 1941 р. постанову №506с, якою передбачалось призвати в армію 40 000 шахтарів Донбасу [12, арк. 70]. Наведені факти свідчать про те, що пріоритет у мобілізаційній політиці в 1941 р. надавався пошуку додаткових людських ресурсів у зв'язку із чисельним втратами армії на фронті.

Саме тому 15 вересня 1941 р. ДКО прийняв постанову №675 с «Про призов військовозобов'язаних, які користуються відтермінуванням по мобілізації і громадян 1922 року народження». Згідно неї передбачалось призвати 600 000 осіб, у віці до 37 років, які користувались відтермінуваннями та провести черговий призов 19-річних юнаків на основі Закону про загальну військову повинність з 18 вересня до 15 жовтня. Другий пункт даної постанови стосувався переліку осіб, які зберігали за собою право відтермінування. До них належали: а) керівники підприємств та установ, інженерно-технічні працівники виробництва, майстри та кваліфіковані працівники з 6-го розряду і вище; б) всі робітники з 5-го розряду і вище, які були зайняті на виробництві літаків, танків, моторів, усіх видів стрілецького і артилерійського озброєння та боєприпасів; в) викладачі вищих навчальних закладів, науково-дослідних інститутів та наукові працівники; г) робітники підземних шахт, які виробляли коксівне та газове вугілля, машиністи врубових машин, вибійники і запальники; д) паровозні машиністи, їх помічники, паровозні кочегари і диспетчери служби руху і зв'язку. У зв'язку з цим створювались комісії, які мали проводити відбір військовозобов'язаних. Усі призовані згідно даної постанови передавались на комплектування формувань Червоної армії [14, арк. 128].

Слід зазначити, що питання відтермінувань і бронювання перебувало у компетенції ДКО та Комісії по звільненню і відтермінуванню від призову по мобілізації при РНК СРСР. Перший видавав накази на розбронювання, а Комісія затверджувала списки осіб, які підлягали бронюванню за підприємствами та установами. Через Головне управління формування і комплектування (Головупрформ) Червоної армії та управління військових округів військові комісаріати на місцях отримували вказівки про надання відтермінування від призову по мобілізації згідно затвердженого переліку [3, с. 80–81].

Протягом всієї війни розбронюванню не підлягали професори, кандидати наук та ті, хто мав вчене звання доцента або наукового співробітника, викладачі спецшкіл, інженерно-технічні працівники та кваліфіковані робітники підприємств і майстерень, які виконували військові замовлення. Потрібно зазначити, що постанови Комісії при РНК СРСР по звільненню і відтермінуванню від призову по мобілізації з переліком робітників у різних галузях народного господарства, які підлягали бронюванню, видавались на певний період. В залежності від ситуації, а також у зв'язку із закінченням терміну дії постанови видавались нові, які або продовжували або скасовували попередні умови надання броні. Згідно встановленому списку спеціальностей, які підлягали бронюванню, відтермінування надавались переважно рядовому і молодшому комскладу запасу у віці від 40 років і старше і обмежено придатним до строювої служби незалежно від віку [3, с. 81].

24 листопада 1941 р. Президія Верховної Ради СРСР оголосила Указ «Про звільнення від покарання засуджених за деякими категоріями злочинів». З цього часу дозволялося з місць позбавлення волі направляти на фронт ув'язнених, засуджених за незначні злочини на термін від 5 років та тих, хто подав заявки стати добровольцем. Також за встановленим ГУТАБом порядком «усі засуджені, що звільнялися з таборів та колоній у зв'язку із закінченням терміну покарання, придатні до строювої служби також передавались до армії» [23, с. 85–86]. Слід також зазначити, що ще 12 серпня 1941 р. Президія Верховної Ради СРСР оголосила Указ «Про звільнення військовослужбовців із дисциплінарних батальйонів» [25, с. 50]. Як наслідок, більшість дисциплінарних батальйонів було розформовано, а військовослужбовці, які відбували в них покарання направлені на фронт і зараховані у звичайні військові формування чи штрафні частини [25, с. 390]. Таким чином, у зв'язку із початком війни на території СРСР загалом і України зокрема була оголошена загальна мобілізація. Значні людські втрати в початковий період війни змусили керівництво СРСР оголосити другу загальну мобілізацію, провести додаткові призови по областях, достроковий призив 18-річної молоді та вдатись до порушення Закону про загальну військову повинність, яка виявилась у призові в армію арештованих осіб.

Впродовж 1941–1942 рр., коли майже вся територія України перебувала в окупації, мобілізаційна робота в СРСР набирала обертов. З'явилась ціла низка наказів із питань військово-облікової та мобілізаційної політики. 15 грудня 1941 р. з метою відновлення зруйнованої у зв'язку з евакуацією та ворожим наступом системи обліку військовозобов'язаних та встановлення наявності людських ресурсів, начальником Головупрформу Ю. О. Щаденком була видана директива про проведення

перереєстрації усіх військовозобов'язаних громадян (рядового та командного складу, призовників, а також військовозобов'язаних старшого віку, у тому числі тих, хто користується відтермінуванням) з уточненням військових спеціальностей та стану здоров'я кожного окремо. У документі прозвучала жорстка вимога щодо виявлення усіх, хто ухиляється від призову по мобілізації та дезертирів [23, с. 84]. Під час перереєстрації, яка проводилась з 25 грудня 1941 р. по 15 січня 1942 р. було виявлено десятки тисяч людей, які не стояли на військовому обліку та ухилялися від призову [25, с. 207]. Тому одразу ж за перереєстрацією ДКО 16 січня 1942 р. видав постанову №1159с «Про порядок пересування військовозобов'язаних у військовий час і відповідальність за ухилення від військового обліку». Перший пункт цієї постанови звучав так: «заборонити військовозобов'язаним і призовникам виїзд із свого постійного місця проживання без дозволу військового комісара того району чи міста на території якого вони проживають і стоять на військовому обліку. Видача дозволів проводиться особисто військовими комісарами або їх заступниками на підставі письмових заяв військовозобов'язаних і призовників». Особи, які виїжджали за межі місця свого проживання більш, ніж на 10 днів знімалися з військового обліку і після приїзду на нове місце повинні були на протязі 48 годин стати на облік. Ті ж, хто здійснював переїзд у зв'язку із відрядженням менше, ніж на один місяць не знімалися з військового обліку. Дана постанова зобов'язувала НКВС та НКО СРСР організувати систематичну перевірку військових документів громадян. Особи, які ухилялися від військового обліку та призову по мобілізації передавались суду військового трибуналу [16, арк. 144].

Дана постанова лягла в основу наказу НКО №064 з аналогічною назвою, який був прийнятий 24 січня 1942 р. В ньому були детальніше розроблені положення попередньої постанови. Так, зокрема було встановлено перелік підстав, за якими надавались дозволи на виїзд. До них належали: перевід по службі, виїзд на навчання, виїзд на роботу по запрошенню підприємства і установ, зміна місця проживання через хворобу, виїзд до рідних у зв'язку із нещасними випадками. Також було визначено перелік місць де мала проводитись перевірка військових документів громадян та частота проведення перевірок. Одним із ключових елементів при перевірці мала бути відмітка про проходження перереєстрації [25, с. 145–147]. Проте, ані перереєстрація, ані накази ДКО на НКО суттєво не покращили ситуацію з питанням обліку. Так, перевірка військових комісаріатів у лютому та березні 1942 р. виявила значні недоліки у питанні обліку військовозобов'язаних та виконанні наказу НКО №064. Згідно її результатів були наявними випадки коли військкомати не повідомляли військово-обліковим столам про результати призову, що вело до того, що призвані в армію місяцями продовжували стояти на обліку, а ті ж, що вважались призваним в армію насправді проживали вдома. Окрім цього, траплялись випадки, коли на одну й ту ж особу були заведено дві облікові картки, в одній з яких вказувалось, що особа призвана армію, а в іншій, що вона розшукується. Наказ НКО №064 «ще дуже слабо використовується для покращення обліку військовозобов'язаних та виявлення нових ресурсів» [25, с. 207–209].

Серед мобілізаційних наказів в 1942 р. з'явилися і такі, що пом'якшували колишні обмеження за політичними

мотивами. Категорії громадян, доступ яких до зброї, відповідно Закону про загальну військову повинність до війни був категорично заборонений через їхню політичну неблагонадійність, ставали новим джерелом поповнення діючої армії [23, с. 85]. Ми вже згадували про призов в армію ув'язнених в 1941 р. В 1942 р. було проведено призов осіб, які знаходились у робітничих колонах. Останні формувались із контингенту військовозобов'язаних, які тимчасово або постійно не підлягали призову в армію, проте були здатні працювати на виробництвах. Значну частину цього контингенту складали особи, які не допускались в армію через ідеологічні, соціально-політичні мотиви та національні ознаки. Ще восени 1940 р. Головна військова рада при НКО СРСР у своїй постанові щодо призову в РСЧА наказала призвати, проте не спрямовувати в армію, а зараховувати у робітничі батальйони призовників із осіб турецької, японської, корейської, китайської та румунської національності, а також тих із призовників батьки або родичі яких були репресовані за контрреволюційну і шпигунсько-шкідницьку роботу. З початком радянсько-німецької війни в цей контингент включили осіб німецької національності [25, с. 395].

21 березня 1942 р. ДКО видав постанову №1475с «Про вилучення із робітничих колон всього командного складу, окрім того, який підпорядкований Наркомату внутрішніх справ» [18, арк. 11] та №1476с за якою з 22 березня припинялось формування робітничих колон та їх передача цивільним наркоматам [18, арк. 12]. А своєю постановою №1526сс від 3 квітня 1942 р. визначив точну кількість осіб, яка передавалась в армію – 174 000 чол. [19, арк. 74]. 5 квітня 1942 р. НКО затвердив наказ №0242 «Про припинення формування і передачу робітничих колон цивільним наркоматам і заходах, які проводяться у зв'язку із цим». Він передбачав створення спеціальних комісій по відбору рядового і командного складу колон, передачу командного складу на комплектування частин відповідних військових округів та спрямування рядового складу у запасні частини [25, с. 197]. Слід також зазначити, що 11 квітня 1942 р. ДКО прийняв постанову №1575сс, якою передбачав призвати в армію 30 000 спецпереселенців [20, арк. 2]. До 1 листопада їх мобілізація закінчилась [3, с. 43].

Пошук додаткових людських ресурсів здійснювався і за рахунок тилів Червоної армії. Дана практика була запроваджена ще 20 серпня 1941 р. коли вийшов наказ НКО №0308 «Про заміну молодшого командного і рядового складу осіб молодого віку в тилових частинах і установах» за яким всі військовослужбовці молодшого командного і рядового складу підлягали вилученню із тилових підрозділів та установ армії та передачі у запасні стрілецькі бригади і полки військових округів. Далі вони проходили підготовку і відправлялись на фронт [25, с. 71]. 3 квітня 1942 р. ДКО видав постанову №1526сс «Про вилучення із тилових частин, таборів Наркомату внутрішніх справ і робітничих колон 500 тисяч чоловік придатних для служби в армії». Із цих 500 000 чоловік 246 000 мало бути виділено за рахунок скорочення тилових частин та установ Червоної армії [19, арк. 73]. Скороченню підлягали інтендантська служба – 75 000 чол. (5 квітня НКО збільшив цю цифру до 80 828 чол. [25, с. 196]), інженерні війська – 47 000 чол., та ВПС – 124 000 чол. Усіх їх передавали на укомплектування артилерійських, танкових, авіаційних та мінометних частин, а також на

доукомплектування стрілецьких дивізій, які виводились із фронту [19, арк.74].

Скорочення штатів тилових частин та установ армії передбачалося і наказом НКО №0296 від 19 квітня 1942 р. За ним інтендантські, продовольчі, санітарні, ветеринарі, артилерійські та інші тилові установи, сформовані без затвердження Народним комісаром оборони, розформувались, а їх особовий склад спрямовувався на комплектування стрілецьких дивізій та бригад, танкових бригад та артилерійських полків [25, с. 213–214]. Проте у своєму черговому наказі з цього питання від 6 вересня 1942 р. Народний комісар оборони констатував той факт, що його накази №0308 та №0296 не виконуються. Для вирішення цього питання, у документі, діючим фронтам рекомендувалось врахувати той факт, що в майбутньому поповнення для відновлення їх людських втрат із запасних частин направлятися не буде. Тепер це поповнення стосуватиметься лише тих дивізій, які виводитимуться у тил для відновлення. Відповідно «суттєвим джерелом комплектування бойових частин фронтів» стане «заміна осіб молодого віку, обмежено придатними, жінками, особами старшого віку (понад 46 років) у штабах, установах і тилах» [25, с. 295–296].

У 1942 р. відбувся черговий призов молоді. Так, постанова ДКО №1229сс від 1 лютого 1942 р. давала дозвіл НКО призвати осіб 1923 р. н. та 1924 р. н. Призов перших повинен був відбуватися навесні та восени поточного року, а призов 18-річних у серпні. Молодь обох вікових категорій заборонялося звільняти від служби в армії [17, арк. 156]. На додачу до цього, 26 липня 1942 р. ДКО видав постанову №2100сс, за якою призов осіб 1924 р. н. мав розпочатися з 10 серпня. Призваний контингент спрямовували: 1) у військові училища та запасні частини – 450 000 чол.; 2) у ВМФ – 100 000 чол.; 3) у війська НКВС – 75 000 чол. 4) у війська Забайкальського фронту – 25 000 чол. [21, арк. 19]. 20 грудня 1942 р. ДКО у своїй постанові «Про забезпечення людськими ресурсами потреб Червоної Армії» оголосив призов осіб 1925 р. н. Він мав бути проведений до 15 січня 1943 р. Ті, хто працював на підприємствах вказаних у додатку наркоматів, мали бути мобілізовані в червні–липні 1943 р. [22, арк. 119]. Із усіх призваних 65 000 передавали у війська Далекосхідного фронту, а 35 000 у війська Забайкальського фронту. За рахунок цього здійснювалась заміна такої ж кількості навченого рядового, молодшого і середнього командного складу цих фронтів, які спрямовувались в діючу армію. Решта призваних потрапляла у військові училища, спецшколи і запасні частини. Там вони мали проходити не менш ніж 6-місячне навчання. Дострокове використання цих осіб на укомплектування частин діючої армії заборонялось [22, арк. 121].

У 1942 р. отримала своє продовження практика проведення переєстрації та медичних переоглядів. Відповідна постанова була видана Народним комісаром оборони 12 листопада 1942 р. [25, с. 361]. У відповідності до неї медичний переогляд мав проводитись на підставі наказу НКО №336 від 24 жовтня 1942 р, в якому було встановлено новий перелік хвороб, з якими військовозобов'язаний вважався придатним до несення військової служби [23, с. 85]. Переогляду підлягали усі військовослужбовці та військовозобов'язані до 50 років і призовники, які отримали відтермінування або відпустки у зв'язку із пораненням або хворобою, а також ті, що

були визнані придатними до нестройової служби і взагалі непридатними до військової служби. Додатково переогляд мали пройти заброньовані, військовозобов'язані, які були передані у промисловість у складі робітничих колон по спеціальним постановам уряду, чоловіки у віці від 51 до 56 років та евакуйовані з окупованої території. У результаті переогляду усіх придатних до стройової служби у віці до 50 років призивали в армію, а чоловіків у віці від 51 до 56 брали на облік і видавали довідки про проходження переогляду [25, с. 362]. Таким чином, для поповнення діючої армії людськими ресурсами впродовж 1942 р. було здійснено ряд заходів – проведено перереєстрацію та медичний переогляд, виділено додаткові контингенти із тилів та установ Червоної армії, надано право призову особам, доступ яких до зброї був заборонений та проведено черговий призов молоді.

(продовження буде)

Список використаних джерел

1. Аравин И. Л. Мобилизационные людские ресурсы Новосибирской области и их использование в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.: по материалам областной Книги Памяти: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. / И. Л. Аравин; Кафедра истории России гуманитарного факультета ГОУ ВПО «Новосибирский государственный университет». – Новосибирск, 2008. – 26 с.
2. Бодрова Е. В. Создание и деятельность системы обеспечения людскими ресурсами действующей армии в годы Великой Отечественной войны: автореф. дис. ... докт. ист. наук: 07.00.02. / Е. В. Бодрова; Московский государственный институт электроники и математики. – М., 2000. – 45 с.
3. Боле Е. Н. Мобилизация людских ресурсов на фронт в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: На материалах Коми АССР: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. / Е. Н. Боле; Институт языка, литературы и истории Коми научного центра Уральского отделения Российской академии наук. – Сыктывкар, 2004. – 233 с.
4. Гриневич В. Підводна частина Айсберга: роль Червоної армії у боротьбі з українським повстанським рухом (1944–1945) / В. Гриневич // Україна модерна. – К.–Львів, 2006. – Ч.10. – С.107–136.
5. Гриневич В. А. Радянські військові мобілізації в Україні / В. А. Гриневич // Гриневич В., Гриневич Л., Якимович Б. Історія українського війська (1917–1995). – Львів: Світ, 1996. – С.370–395.
6. Коваль М. В. Україна: 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії / М. В. Коваль. – К.: Вища шк., 1995. – 194 с.
7. Могутнов В. П. Подготовка резервов для фронта в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: На материалах Урала: дис. ... докт. ист. наук: 07.00.02. / В. П. Могутнов; Челябинский государственный Агро инженерный университет. – Челябинск, 2000. – 446 с.
8. Муковський І., Лисенко О. З історії мобілізації людських резервів України до Червоної армії у 1941–1945 рр. / І. Муковський, О. Лисенко // Розбудова держави. – 1995. – №4. – С.40–45.
9. Наставление по мобилизационной работе войсковых частей, управлений и учреждений Красной Армии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rkka.ru/docs/real/mob/mobraborta.htm> – Дата звернення: 18.06.2016.
10. Ніколасць Ю. О. Морально–політичний стан населення і воїнів Червоної армії в перший період Великої Вітчизняної війни (на матеріалах України): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / Ю. О. Ніколасць; Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1999. – 19 с.
11. Російський державний архів соціально–політичної історії (РДАСПІ). – Ф.644. – Оп.1. – Спр.6. – 198 арк. – Режим доступу: http://sovdoc.rusarchives.ru.ru2.gsr.awhoer.net/Final_s/gko/op1/452/%D0%A4644%D0%9E%D0%BF1%D0%948%D0%9B140.jpg – Назва з титул. екрану. – Дата звернення: 20.06.2016.
12. Там само. – Спр.7. – 184 арк. – Режим доступу: <http://sovdoc.rusarchives.ru.ru2.gsr.awhoer.net/?null#tematicchilds&rootId=366162> – Назва з титул. екрану. – Дата звернення: 16.06.2016.
13. Там само. – Спр.8. – 212 арк. – Режим доступу: http://sovdoc.rusarchives.ru.ru2.gsr.awhoer.net/Final_s/gko/op1/585/%D0%A4644%D0%9E%D0%BF1%D0%948%D0%9B034.jpg – Назва з титул. екрану. – Дата звернення: 20.06.2016.
14. Там само. – Спр.9. – 169 арк. – Режим доступу: http://sovdoc.rusarchives.ru.ru2.gsr.awhoer.net/Final_s/gko/op1/675/%D0%A4644%D0%9E%D0%BF1%D0%949%D0%9B128.jpg – Назва з титул. екрану. – Дата звернення: 16.06.2016.
15. Там само. – Спр.12. – 199 арк. – Режим доступу: http://sovdoc.rusarchives.ru.ru2.gsr.awhoer.net/Final_s/gko/op1/763/%D0%A4644%D0%9E%D0%BF1%D0%9412%D0%9B078.jpg – Назва з титул. екрану. – Дата звернення: 16.06.2016.
16. Там само. – Спр.19. – 187 арк. – Режим доступу: http://sovdoc.rusarchives.ru.ru2.gsr.awhoer.net/Final_s/gko/op1/1159/%D0%A4644%D0%9E%D0%BF1%D0%9419%D0%9B144.jpg – Назва з титул. екрану. – Дата звернення: 16.06.2016.
17. Там само. – Спр.20. – 232 арк. – Режим доступу: http://sovdoc.rusarchives.ru.ru2.gsr.awhoer.net/Final_s/gko/op1/1229/%D0%A4644%D0%9E%D0%BF1%D0%9420%D0%9B156.jpg – Назва з титул. екрану. – Дата звернення: 30.06.2016.
18. Там само. – Спр.25. – 209 арк. – Режим доступу: <http://sovdoc.rusarchives.ru.ru2.gsr.awhoer.net/?null#tematicchilds&rootId=366211> – Назва з титул. екрану. – Дата звернення: 29.06.2016.
19. Там само. – Спр.26. – 220 арк. – Режим доступу: <http://sovdoc.rusarchives.ru.ru2.gsr.awhoer.net/?null#showunit&id=372119;tab=img> – Назва з титул. екрану. – Дата звернення: 29.06.2016.
20. Там само. – Спр.29. – 205 арк. – Режим доступу: http://sovdoc.rusarchives.ru.ru2.gsr.awhoer.net/Final_s/gko/op1/1575/%D0%A4644%D0%9E%D0%BF1%D0%9429%D0%9B002.jpg – Назва з титул. екрану. – Дата звернення: 29.06.2016.
21. Там само. – Спр.48. – 173 арк. – Режим доступу: http://sovdoc.rusarchives.ru.ru2.gsr.awhoer.net/Final_s/gko/op1/2100/%D0%A4644%D0%9E%D0%BF1%D0%9448%D0%9B019.jpg – Назва з титул. екрану. – Дата звернення: 16.06.2016.
22. Там само. – Спр.73. – 190 арк. – Режим доступу: <http://sovdoc.rusarchives.ru.ru2.gsr.awhoer.net/?null#showunit&id=371259;tab=img> – Назва з титул. екрану. – Дата звернення: 29.06.2016.
23. Рибченко Л. В. Радянські військові мобілізації 1943 року на території Лівобережної України: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / Л. В. Рибченко; Кафедра новітньої історії України Київського національного університету ім. Т. Шевченка. – К., 2010. – 201 с.
24. Русский архив: Великая Отечественная: в 30 т. – Т.13 (2 – 1): Приказы Народного Комиссара Обороны СССР. 1937 – 21 июня 1941 г. [Электронный ресурс] / В. А. Золотарев (общ. ред.). – М.: Терра, 1994. – 366 с. – Режим доступа: http://knigiknig.com/voennye_jurnaly/175635-russkij-argiv-velikaya-otechestvennaya-12-tomov.html – Назва з титул. екрану. – Дата звернення: 11.04.2016.
25. Русский архив: Великая Отечественная: в 30 т. – Т.13 (2 – 2): Приказы Народного Комиссара Обороны СССР. 22 июня 1941 г. – 1942 г. [Электронный ресурс] / В. А. Золотарев (общ. ред.). – М.: Терра, 1997. – 410 с. – Режим доступа: http://knigiknig.com/voennye_jurnaly/175635-russkij-argiv-velikaya-otechestvennaya-12-tomov.html – Назва з титул. екрану. – Дата звернення: 11.04.2016.
26. Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР (1938 – июль 1956 гг.). [Электронный ресурс]. – М.: Политиздат, 1956. – 577 с. – Режим доступа: https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%98%D0%BD%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D1%81:Sbornik_zakonov_1938-1956.djvu – Назва з титул. екрану. – Дата звернення: 26.06.2016.
27. Халитов В. Х. Обеспечение Красной Армии людскими ресурсами и военно-патриотическая подготовка советских войск накануне и в годы Великой Отечественной войны: На материалах республик Северного Кавказа: 1939–1945 гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. / В. Х. Халитов; Чеченский государственный педагогический институт. – М., 2004. – 205 с.

References

1. Aravin I. L. Mobilizatsionnye lyudskie resursy Novosibirskoy oblasti i ih ispolzovanie v Velikoy Otechestvennoy voyne 1941–1945 gg.: po materialam oblastnoy Knigi Pamyati: avtoref. dis. ... kand. ist. nauk: 07.00.02. / I. L. Aravin; Kafedra istorii Rossii gumanitarnogo fakulteta GOU VPO «Novosibirskiy gosudarstvenniy universitet». – Novosibirsk, 2008. – 26 s.
2. Bodrova E. V. Sozdanie i deyatelnost sistemy obespecheniya lyudskimi resursami deystvuyushey armii v godyi Velikoy Otechestvennoy voynyi: avtoref. dis. ... dokt. ist. nauk: 07.00.02. / E. V. Bodrova; Moskovskiy gosudarstvenniy institut elektroniki i matematiki. – M., 2000. – 45 s.
3. Bole E. N. Mobilizatsiya lyudskih resursov na front v godyi Velikoy Otechestvennoy voynyi 1941–1945 gg.: Na materialah Komi ASSR: dis. ... kand. ist. nauk: 07.00.02. / E. N. Bole; Institut yazyika, literatury i istorii Komi nauchnogo tsentra Uralskogo otdeleniya Rossiyskoy akademii nauk. – Syktyvkar, 2004. – 233 s.

4. Grinevich V. Pidvodna chastina Aysberga: rol Chervonoyi armiyi u borotbi z ukrayinskim povstanskim ruhom (1944–1945) / V. Grinevich // *Ukrayina moderna*. – K.–Lviv, 2006. – Ch.10. – S.107–136.

5. Grinevich V. A. Radyanskiy viyskovi mobilizatsiyi v Ukraini / V. A. Grinevich // Grinevich V., Grinevich L., Yakimovich B. *Istoriya ukrayinskogo viyska (1917–1995)*. – Lviv: Svit, 1996. – S.370–395.

6. Koval M. V. *Ukrayina: 1939–1945. Malovidomi i neprochitani storinki Istoriyi* / M. V. Koval. – K.: Vischa shk., 1995. – 194 s.

7. Mogutnov V. P. Podgotovka rezervov dlya fronta v godi Velikoy Otechestvennoy voyni 1941–1945 gg.: Na materialah Urals: dis. ... dokt. ist. nauk: 07.00.02. / V. P. Mogutnov; Chelyabinskii gosudarstvenniy Agro inzhenerniy universitet. – Chelyabinsk, 2000. – 446 s.

8. Mukovskiy I., Lisenko O. Z istoriy mobilizatsiyi lyudskih rezerv Ukraini do Chervonoyi armiyi u 1941–1945 rr. / I. Mukovskiy, O. Lisenko // *Rozbudova derzhavi*. – 1995. – №4. – S.40–45.

9. Nastavlenie po mobilizatsionnoy rabote voyskovyih chastey, upravleniy i uchrezhdeniy Krasnoy Armii [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: <http://rkka.ru/docs/real/mob/mobrabota.htm> – Data zvernennya: 18.06.2016.

10. Nikolayts Yu. O. Moralno-politichniy stan naselennya i voyiniv Chervonoyi armiyi v pershiy period Velikoyi Vitchiznyanoi viyni (na materialah Ukraini): avtoref. dis. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 / Yu. O. Nikolaets; Kiyiv. un-t im. T. Shevchenka. – K., 1999. – 19 s.

11. Rosiyskiy derzhavniy arhiv sotsialno-politichnoy istoriyi (RDASPI). – F.644. – Op.1. – Spr.6. – 198 ark. – Rezhim dostupu: http://sovdoc.rusarchives.ru.ru2.gsr.awhoer.net/Final_s/gko/op1/452/F644Op1D6L140.jpg – Nazva z titul. ekranu. – Data zvernennya: 20.06.2016.

12. Tam samo. – Spr.7. – 184 ark. – Rezhim dostupu: <http://sovdoc.rusarchives.ru.ru2.gsr.awhoer.net/?null#tematicchilds&rootId=366162> – Nazva z titul. ekranu. – Data zvernennya: 16.06.2016.

13. Tam samo. – Spr.8. – 212 ark. – Rezhim dostupu: http://sovdoc.rusarchives.ru.ru2.gsr.awhoer.net/Final_s/gko/op1/585/F644Op1D8L034.jpg – Nazva z titul. ekranu. – Data zvernennya: 20.06.2016.

14. Tam samo. – Spr.9. – 169 ark. – Rezhim dostupu: http://sovdoc.rusarchives.ru.ru2.gsr.awhoer.net/Final_s/gko/op1/675/F644Op1D9L128.jpg – Nazva z titul. ekranu. – Data zvernennya: 16.06.2016.

15. Tam samo. – Spr.12. – 199 ark. – Rezhim dostupu: http://sovdoc.rusarchives.ru.ru2.gsr.awhoer.net/Final_s/gko/op1/763/F644Op1D12L078.jpg – Nazva z titul. ekranu. – Data zvernennya: 16.06.2016.

16. Tam samo. – Spr.19. – 187 ark. – Rezhim dostupu: http://sovdoc.rusarchives.ru.ru2.gsr.awhoer.net/Final_s/gko/op1/1159/F644Op1D19L144.jpg – Nazva z titul. ekranu. – Data zvernennya: 16.06.2016.

17. Tam samo. – Spr.20. – 232 ark. – Rezhim dostupu: http://sovdoc.rusarchives.ru.ru2.gsr.awhoer.net/Final_s/gko/op1/1229/F644Op1D20L156.jpg – Nazva z titul. ekranu. – Data zvernennya: 30.06.2016.

18. Tam samo. – Spr.25. – 209 ark. – Rezhim dostupu: <http://sovdoc.rusarchives.ru.ru2.gsr.awhoer.net/?null#tematicchilds&rootId=366211> – Nazva z titul. ekranu. – Data zvernennya: 29.06.2016.

19. Tam samo. – Spr.26. – 220 ark. – Rezhim dostupu: <http://sovdoc.rusarchives.ru.ru2.gsr.awhoer.net/?null#showunit&id=372119;tab=i mg> – Nazva z titul. ekranu. – Data zvernennya: 29.06.2016.

20. Tam samo. – Spr.29. – 205 ark. – Rezhim dostupu: http://sovdoc.rusarchives.ru.ru2.gsr.awhoer.net/Final_s/gko/op1/1575/F644Op1D29L002.jpg – Nazva z titul. ekranu. – Data zvernennya: 29.06.2016.

21. Tam samo. – Spr.48. – 173 ark. – Rezhim dostupu: http://sovdoc.rusarchives.ru.ru2.gsr.awhoer.net/Final_s/gko/op1/2100/F644Op1D48L019.jpg – Nazva z titul. ekranu. – Data zvernennya: 16.06.2016.

22. Tam samo. – Spr.73. – 190 ark. – Rezhim dostupu: <http://sovdoc.rusarchives.ru.ru2.gsr.awhoer.net/?null#showunit&id=371259;tab=i mg> – Nazva z titul. ekranu. – Data zvernennya: 22.06.2016.

23. Ribchenko L. V. Radyanskiy viyskovi mobilizatsiyi 1943 roku na teritoriyi Livoberezhnoy Ukraini: dis. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 / L. V. Ribchenko; Kafedra novitnoy istoriyi Ukraini Kiyivskogo natsionalnogo universitetu im. T. Shevchenka. – K., 2010. – 201 s.

24. Russkiy arhiv: Velikaya Otechestvennaya: v 30 t. – T.13 (2–1): Prikazy Narodnogo Komissara Oborony SSSR. 1937 – 21 iyunya 1941 g. [Elektronniy resurs] / V. A. Zolotarev (obsch. red.). – M.: Terra, 1994. – 366 s. – Rezhim dostupu: http://knigiknig.com/voennye_jurnaly/175635-russkiy-arxiv-velikaya-otechestvennaya-12-tomov.html. – Nazva z titul. ekranu. – Data zvernennya: 11.04.2016.

25. Russkiy arhiv: Velikaya Otechestvennaya: v 30 t. – T.13 (2–2): Prikazy Narodnogo Komissara Oborony SSSR. 22 iyunya 1941 g. –

1942 g. [Elektronniy resurs] / V. A. Zolotarev (obsch. red.). – M.: Terra, 1997. – 410 s. – Rezhim dostupu: http://knigiknig.com/voennye_jurnaly/175635-russkiy-arxiv-velikaya-otechestvennaya-12-tomov.html – Nazva z titul. ekranu. – Data zvernennya: 11.04.2016.

26. Sbornik zakonov SSSR i ukazov Prezidiuma Verhovnogo Soveta SSSR (1938 – iyul 1956 gg.). [Elektronniy resurs]. – M.: Politiizdat, 1956. – 577 s. – Rezhim dostupu: https://ru.wikisource.org/wiki/Indeks:Sbornik_zakonov_1938-1956.djvu – Nazva z titul. ekranu. – Data zvernennya: 26.06.2016.

27. Halitov V. H. Obespechenie Krasnoy Armii lyudskimi resursami i voenno-patrioticheskaya podgotovka sovetских voysk nakanune i v godi Velikoy Otechestvennoy voyni: Na materialah respublik Severnogo Kavkaza: 1939–1945 gg.: dis. ... kand. ist. nauk: 07.00.02. / V. H. Halitov; Chechenskiy gosudarstvenniy pedagogicheskiy institut. – M., 2004. – 205 s.

Kuryliak O. V., PhD student, Institute of History, Political Science and International Relations, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (Ukraine, Ivano-Frankivsk), casey4627@gmail.com

The Regulatory and Legal Framework Soviet Military Mobilizations in Western Ukraine during the World War II

The article studies and analyzes regulatory and legal framework which controlled the process of recruitment and mobilization to the Red Army between 1939 and 1942. The author found that main mobilization documents were developed and legally enforced between 1939 and 1941. The future study showed that from the beginning of Soviet–German War some changes in existing mobilization policy has occurred and reason for these changes were catastrophic human resource loss in the lines. An analysis of legal and administrative documents about mobilization processes between 1941 and 1942 indicated that a number of measures for establishment the system of supplying human resources to the army were taken. However there were serious difficulties with implementing them. Any attempts of senior military management to remedy this situation didn't produce expected outcome. As a result, author concludes that functioning army had a need for human resources compensation and this became a priority of future mobilization policy.

Keywords: State Defense Committee, mobilization, Folk Commissariat of Defense, army.

Курьяк А. В., аспирант, Институт истории, политологии и международных отношений, ГВУЗ «Прикарпатский национальный университет им. В. Стефаника» (Украина, Ивано-Франковск), casey4627@gmail.com

Нормативно-правовая база советских военных мобилизаций в Западной Украине в годы Второй мировой войны

Рассмотрена и проанализирована нормативно-правовая база, которая регулировала процесс призыва, и мобилизации в ряды Красной армии на протяжении 1939–1942 гг. Автором установлено, что в течение 1939–1941 гг. были разработаны и утверждены на законодательном уровне главные мобилизационные документы. Дальнейшее исследование продемонстрировало, что с началом советско-германской войны произошли некоторые изменения в существующей мобилизационной политике, которые были обусловлены катастрофическими человеческими потерями на фронтах. Анализ нормативно-распорядительной документации по мобилизационной работе на протяжении 1941–1942 гг. показал, что было принято ряд мероприятий для обеспечения системы снабжения армии человеческими ресурсами. Но, с воплощением их в жизнь возникали существенные проблемы. Попытки высшего военного руководства исправить такое положение ни к чему не привели. В итоге автор делает вывод о том, что действующая армия требовала постоянной компенсации человеческих потерь, и это стало приоритетом в последующей мобилизационной политике.

Ключевые слова: Государственный комитет обороны, мобилизация, Народный комиссариат обороны, армия.

***

УДК 94(477.6)«1943/1945»:791.6

Проценко Є. О.,
завідувач навчальної лабораторії кафедри
історії України, Донецький національний університет
(Україна, Вінниця), prozhenko_dn@i.ua

КІНОФІКАЦІЯ ДОНБАСУ В 1943–1945 РР.

Кінофікація як система заходів, спрямованих на розгортання кіномережі та кінообслуговування населення мала виняткове значення для радянської культури. У Радянському Союзі кіноіндустрія стала однією зі складових пропаганди. Донбас, як уособлення пролетарської культури мав стати прикладом для інших територій Радянського Союзу в проведенні успішної кінофікації. Проте, допомога влади виявилась недостатньою для повноцінного

відродження кіномережі регіону. В роботі кіноустановок Донбасу протягом 1943–1945 рр. спостерігались недоліки та проблеми: матеріальні труднощі, безвідповідальність, зловживання, нестача робітників, обладнання. Увага влади була прикута переважно до кінофікації міст, сільська кіномережа значно відставала, що викликало неоднорідність та диспропорційність роботи кіноустановок. Таким чином, труднощі з якими, зіткнулась влада унеможливили проведення повноцінної та широкомасштабної кінофікації Донбасу протягом 1943–1945 рр.

Ключові слова: кіноустановка, Донбас, відновлення, Управління кінофікації.

Серед питань дослідження культурних процесів у роки Другої світової війни, важливе місце посідає проблема відновлення кіномережі після нацистської окупації. Особливої уваги заслуговує вивчення кіномережі Донбасу у 1943–1945 рр., адже як регіон мав стратегічне значення у відбудовчих процесах в УРСР.

Окремі аспекти дослідження проблеми як складові знайшли відображення в роботах Д. І. Малевич та Л. П. Ругаль, присвячених інтелігенції УРСР у післявоєнний період, І. М. Грідіної присвяченої духовному життю населення УРСР у роки Другої світової війни та краснавчих розвідках [1; 9; 11; 12]. Однак обрана тема не стала предметом спеціального дослідження і потребує подальшого розгляду.

У статті розглянуті особливості проведення кінофікації Донбасу у 1943–1945 рр., технологічні та економічні умови роботи кіноустановок, організацій та відомств, роль кіноробітників у відновленні кіномережі. Хронологічні межі обумовлені закінченням окупаційного режиму на території Донбасу та початком відбудовчих процесів. Географічні межі охоплюють Донецьку та Луганську області, на той час відповідно Ворошиловградська та Сталінська. З метою виявлення регіональних особливостей стану кіномережі наводяться та аналізуються факти, процеси, що стосуються окремих регіонів України та країни в цілому.

Для висвітлення теми були використані фонди Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління, Державного архіву Донецької області та Державного архіву Луганської області.

Кінофікація, що являє собою систему заходів, спрямованих на розгортання кіномережі та кінообслуговування населення мала виняткове значення у деокупації регіону [10]. Із визволенням Донбасу від окупантів, кінематограф посів важливе місце в житті громадян та радянської політики. Особливу увагу влада приділяла культурному обслуговуванню Донбасу. Це пояснювалось значенням регіону у відбудовчих процесах країни, як одного з промислових центрів, що зазначалось у відповідних наказах та постановах. Про покращення культурного обслуговування робітників промислових підприємств йшлося в наказі Комітету в справах мистецтв при РНК СРСР у квітні 1943 р. РНК та ЦК КП(б)У видали в квітні 1944 р. постанову «Про покращення культурного та побутового обслуговування Донбасу». У жовтні 1944 р. РНК УРСР та ЦК КП(б)У видали постанову «Про покращення кінообслуговування трудящих Донбасу» [5, арк. 40–42; 11, с. 60].

Напередодні війни в регіоні нараховувалось 1167 кіноустановок, що складало не менше 17% від кіномережі УРСР. В Сталінській області знаходилося 247 кіноустановок державної мережі: 25 стаціонарних міських кінотеатрів, 118 стаціонарних сільських кіноустановок, 48 сільських звукових кінопересувок,

56 сільських німих кінопересувок; 387 відомчої мережі, серед них 343 міських, 44 міських кіноустановок. У Ворошиловградській області 433 кіноустановки, з них по державній мережі 177: міських кінотеатрів – 13, вузькопльоночних стаціонарних кінотеатрів – 83, автокінопересувок – 54, німих кінопересувок – 27; по відомчій мережі 256 установок: в містах – 211, на селі – 45 [7, арк. 44; 21, арк. 1; 24, арк. 64].

Перед комітетом кінематографії після звільнення Донбасу стояли серйозні проблеми у справі відновлення кіномережі. На 1 січня 1944 р. в Донбасі працювало 71 кіноустановка, з яких 31 державна та 40 відомчих, по областям: в Сталінській області – 14 державних та 36 відомчих, у Ворошиловградській області 17 державних та 4 відомчих. За 1944 р. 123 державні кіноустановки Донбасу провели 44,436 кіносеансів та обслужили 87045000 глядачів, по областям: в Сталінській області – 297211 сеансів, 57277000 глядачів; в Ворошиловградській області – 14715 сеансів, 30768000 глядачів. На 1 січня 1945 р. кількість кіноустановок регіону зросла втричі, складала 22% від кіномережі УРСР й нараховувала за різними оцінками 226–232 кіноустановки, з яких 123–129 державних та 103 відомчих, по областям: в Сталінській області – 64–66 державних, 80 відомчих, в Ворошиловградській області – 59–63 державних, 23 відомчих кіноустановки. До 1 січня 1945 р. були кінофіковані всі районні центри Сталінської області та 29 з 32 районів Ворошиловградської області [13, арк. 7; 15, арк. 35; 21, арк. 46]. За кількістю державних кіноустановок Сталінська та Ворошиловградська область були на першому місці в УРСР, далі йшла Харківська область [15, арк. 35].

Більша частина фільмів, що були у прокаті на території УРСР в період 1943–1945 рр., була показана мешканцям регіону. Перша кінострічка, що була показана в Сталіно у вересні 1943 р. після визволення міста від окупації – «Сын Таджикистана» [27, арк. 58]. Протягом дослідження не вдалося виявити, чому саме ця кінострічка стала першою у кінопрокаті міста. Припускаємо, що кінокартина могла бути знаковою, адже частина культурних установ регіону евакуювались саме на Схід СРСР. Цілком можливо, що кінострічка була одна з небагатьох стрічок, які добре збереглися, були доступні якісні копії в місті. Не можна виключати й те, що фільм міг був першим, що потрапив до рук кіномеханіків після окупації.

На початку 1945 р. на Київській кіностудії знімався кіножурнал «Донбас відроджується», присвячений відновленню промисловості Донбасу і ролі у цьому пересічних робітників. На основі кіножурналу у 1945 р. було створено фільм «Відродження Донбасу», який відразу завоював прихильність мешканців регіону та прославив Донбас. Із вітчизняних кінострічок найбільшою популярністю у населення користувалися як відзняті до війни («Цирк»), так і фільми воєнних років, («Она защищает Родину», «В шесть часов вечера после войны»). Демонструвалися кінокомедії («Волга–Волга»), залучалися до прокату документальні фільми («Битва за нашу Советскую Украину»; «Прибытие в Москву Временного правительства Французской Республики генерала де Голля» (Союзкиножурнал), що несли певне ідеологічне навантаження. Йшли історичні кінострічки («Иван Грозный»), революційні («Ленин в Октябре», «27–я годовщина Великой Октябрьской Социалистической

Революции»), історико–революційні («Человек с ружьем») [12, с. 87; 29, арк. 39–53].

У регіоні також йшли радянські дитячі кінофільми («Зоя», «По щучьему веленью»). У 1945 р. у Сталіно проходили зйомки фільму кіностудії «Союздетфільм» – «Это было в Донбассе». Картина розповідає про юних захисників Донбасу, які боролись з нацистами у роки окупації. Кінострічка користувалась величезною популярністю серед місцевого населення. Демонструвались, як радянські ідеологічно нейтральні мультфільми («Муха–Цокотуха») так й з ідеологічним підґрунтям («Журнал Політсатири» («Союзмультфильм», 1941 р.): «Чего хочет Гитлер?», «Бей фашистских пиратов!», «Бей врага на фронте и в тылу!»; «История воспитания фрица», («Окна ТАРС», 1942 р.). Діти із задоволенням дивились і дорослі кінострічки. Так, «Чапаев» був улюбленим фільмом як дорослих, так і дітей. Користувались популярністю мультфільми Уолта Діснея, в яких глузували з Гітлера («Лицо Фюрера») та ідеологічно нейтральні, наприклад, про тварин («Бемби») [1, с. 171; 4, арк. 96–96зв].

Високі, на перший погляд, темпи відродження кіномережі не відповідали реальному становищу кінофікації регіону. Попри всі зусилля радянської влади після визволення регіону від загарбників навіть станом на 1 січня 1945 р. кіномережа регіону складала лише 19,8% від показників 1941 р.

Вартість збитків по Ворошиловградському Обласному Управлінню кінофікації, яка за роки окупації склала 7964,732 тис. крб., по Сталінському Обласному Управлінню кінофікації – 12217,5 тис. крб. опосередковано свідчать про катастрофічний стан в кіномережі регіону [18, арк. 1–1а; 19, арк. 135–137].

Наявна кіномережа не задовольняла культурних вимог робітників Донбасу, як з боку пропускної спроможності, так і якістю показу кінофільмів, особливо це відзначалось в сільській кіномережі. У порівнянні з довоєнним часом, станом на 1 січня 1945 р. кількість сільських кіноустановок державного підпорядкування в Сталінській області скоротились у 14 разів, аналогічна ситуація склалась по Ворошиловградській області, де за даними 1944 р. кількість сільських кіноустановок відомчого підпорядкування скоротились на 11% [6, арк. 184; 20, арк. 75–76]. Такі показники в цілому відбивали соціальну політику держави, яка виходила з провідної ролі саме робітничого класу. Кінофікація на селі викликала більше труднощів, ніж у місті, особливо в технічному плані. До того ж, прибуток з сільських кіноустановок був меншим у порівнянні з міськими. Це пояснюється важкістю проведення кіносеансів у технічному плані, невеликою пропускною спроможністю глядацьких залів та значно меншою платоспроможністю селян, ніж мешканців міста.

Між Обласними Управліннями кінофікації в УРСР влаштували регулярні соціалістичні змагання. Сталінська область обходила в цих змаганнях Ворошиловградську область, а у жовтні 1944 р. колектив робітників Сталінської контори Главкінопрокату був визнаний переможцем по УРСР. Сталінська контора Главкінопрокату виконала план прокатних надходжень по державній мережі на 115,5% та по відомчій кіномережі на 129,2%, знизила відсоток зношення фільмофонду проти встановлених нормативів [3, арк. 53; 14, арк. 29–30]. Високі показники по Сталінській області спричинили

також перевиконання плану прибутку у 1944 р.: з запланованого прибутку у 17510 крб., Обласне Управління кінофікації отримало 29863000 крб. Такі високі показники пояснюються тим, що загалом державна кіномережа УРСР виконала план обслуговування населення по кількості кінотеатрів та кількості глядачів за рахунок перевиконання планів кращими кіноустановками, а також за рахунок довгострокового вводу у дію кіноустановок, переважно міських [22, арк. 24]. Перевиконання статей прибутку в Сталінській області було пов'язано також з: перевиконанням плану по глядачам кінотеатрів та звукових кіноустановок, перевиконання плану з валових надходжень, економією децентралізованих витрат, фактичним підвищенням цін на квитки [3, арк. 44; 17, арк. 11–16зв].

Таблиця 1

Ціни на квитки в Сталінській області у 1944 р.

Середня ціна за одне відвідування		План (в крб.)	Фактично (в крб.)
Міський стаціонарний кінотеатр	дорослий	5,38	5,85
	дитячий	1,50	2,10
Міська кінопересувка	дорослий	5,28	4,23
	дитячий	–	2,18
Сільський стаціонарний кінотеатр	дорослий	3,50	4,43
	дитячий	1	2,03
Сільська кінопересувка	дорослий	3	4,08
	дитячий	1	1,77

У штатах Ворошиловградського та Сталінського Управління кінофікації протягом 1943–1945 р. відчувалась потреба в диспетчерах, кіномеханіках, бухгалтерях, рахівниках. Одна з причин неуккомплектованості – погані матеріальні–побутові умови працівників. Управління кінофікації звинувачували у цьому місцеву владу, закидаючи їй бездіяльність. Так, робітники кінофікації не користувались так званим «соціальним пакетом»: не були прикріплені до гуртожитків та столових, не отримували талонів на промтовари, у той час, коли робітники інших установ отримували не лише продукти, а й взуття, одяг. У кіномайстернях Сталінської та Ворошиловградської області посади директора та техніка часто були об'єднані в одну посаду з окладом в 650 крб., низька заробітна плата, та те, що одна людина вимушена була виконувати керівничі та виробничі функції негативно позначалось на діяльності майстерень [8, арк. 31–31зв; 15, арк. 9–10; 25, арк. 22–23]. Кваліфікація працівників кінофікації була низькою. Так, рахівники часто були не знайомі з азами бухгалтерської справи, не справились якісно та своєчасно з різноманітними звітами. Особливо відчувалась низька кваліфікація кіномеханіків, що впливало на якість обслуговування, роботу майстерень. Підготовка кіномеханіків відбувалась на централізованих курсах, однак, через нестачу кадрів, курси прискорили та скоротили з 9 до 4–місячних, внаслідок чого учні вимушені були фактично продовжувати навчання на роботі. Крім того, оскільки кіномеханіків з Донбасу готували на курсах у Харкові, Управління при РНК УРСР надавало певну кількість місць на курси кіномеханіків для

кожної області, чим ще більше поглиблювало проблему нестачі робітників. Так, Управління Ворошиловградської області у грудні 1944 р. просила збільшити кількість місць на курсах з 30 до 50. У березні 1945 р. Управління Сталінської області зверталось до секретаря ЦК КП(б) У Д. С. Коротченко з проханням організувати курси кіномеханіків в Сталіно на 50–70 чоловік, однак отримало відмову у зв'язку з відсутністю викладацьких кадрів та кіноапаратури [5, арк. 40–42; 22, арк. 25].

Серед причин неуккомплектованості кадрами, слід також зазначити післявоєнну практику направляти фахівців з різних регіонів УРСР та СРСР до Західної України [9, с. 102]. Частина робітників була мобілізована до лав Червоної Армії. Під час окупації частина спеціалістів кінофікації працювали на окупаційну владу, що автоматично унеможливило продовження їх професійного працевлаштування на такій відповідальній культурній ділянці після визволення регіону. Управління кінофікації регіону приділяли значну увагу особливим справам працівників, які надавали до відділу кадрів свою автобіографію, на кожного співробітника заповнювалась особиста картка. Розширений варіант карти складався з 38 питань, скорочений з 27. Серед загальних даних, таких як ПІБ, дата та місце народження, освіта, посада, сімейне положення необхідно було вказати: національність; соціальне походження; партійність; членство у профсоюзи; перебування та місце роботи в період окупації; інформацію про військову повинність; призначення та переміщення по роботі; чи брала людина участь в опозиції, доревольційному, партизанському та підпільному рухах, в боях під час Громадянської та Великої Вітчизняної війни; чи перебувала людина у полоні; чи був співробітник репресований; знання іноземних мов та перебування за кордоном (у тому числі у складі Червоної армії): з якою метою, коли, час перебування; відношення до царських установ та армії тощо. Робітники кінофікації вказували в картках переважно виважену та нейтральну інформацію: «руська національність», «безпартійність», «допрізвирник» [2, арк. 5–6зв].

Окрім кадрової нестабільності у відновленні кіномережі існували проблеми викликані тогочасним скрутним матеріальним становищем: нестача транспорту, обладнання, деталей, палива, екранів, квитків канцелярії. Мали місце неякісна подача електроенергії, аварії, недосвідченість кіномеханіків. Значна частина кінообладнання потребувала ремонту, який не могли забезпечити майстерні через брак інструментів, деталей, спеціалістів [17, арк. 11–16зв]. Часто кінотеатри та інші приміщення, в яких демонстрували кінофільми (будинки культури, клуби, хати-читальні та ін.) знаходились в запущеному стані, не опалювались, були відсутні меблі.

Зазначені труднощі викликали простої кіноустановок. У 1944 р. Ворошиловградська область мала 3080 днів

простоїв. Лише сільські стаціонарні кіноустановки з режимом роботи 1517 сеансів на місяць мали 927 простоїв, з яких 17 сеансів через відсутність кіномеханіків; 3 – відсутність запчастин; 281 – відсутність електроенергії; 73 – непланові ремонтні роботи; 17 – несвоєчасна доставка кінофільмів [16, арк. 34–36зв].

Обласні управління кінофікації в Донбасі зазначали, що підтримки влади не вистачає для повноцінного відновлення кіномережі регіону. Так, у листопаді–грудні 1944 р. Сталінська та Ворошиловградська області повинні були отримати 10 комплектів стаціонарних та 67 комплектів пересувних кіноапаратів для кінофікації шахт. Проте майже вся кіноапаратура була переадресована Західними областям УРСР. Управління кінофікації УРСР врешті надіслало навіть на 11 кіноапаратів більше, ніж було необхідно, однак з запізненням та частинами. У 1944 р. для кінофікації шахт краю також було заплановано виділити 100 кінопересувок, проте Управління кінематографії при РНК СРСР та Комітет кінематографії при РНК СРСР не змогли домовитись між собою, в результаті ЦК вугільників не отримало пересувок [20, арк. 139; 22, арк. 141–141зв].

У наведеній таблиці 2 можна побачити, що Комітет кінематографії при РНК СРСР не тільки скоротив необхідну для областей кількість кіноапаратури, але й завів по власному затвердженому плану не всю апаратуру [22, арк. 67–70].

Невиконання плану, зловживання відбувались й на місцевому рівні. Мали місце випадки, коли приміщення кінотеатрів міськвиконкоми та райвиконкоми займали для проведення зібрань, конференцій тощо. На відбудову кінотеатру «Жовтень» у Ворошиловграді Управління кінофікації при РНК УРСР у 1944 р. асигнувало 1000 крб., але Ворошиловградський облвиконком не витратив гроші на ремонт кінотеатру. У 1945 р. Управління в справах кінематографії при РНК УРСР включило кінотеатр в план капітального будівництва, для того щоб врятувати приміщення й асигнувало вже 400000 крб. Кінотеатр за рішенням ЦК КП(б)У та РНК УРСР увійшов в число об'єктів до програми будівельних робіт Наркомату Цивільно-житлового будівництва, але Виконком Ворошиловградської області ради депутатів трудящих, затверджуючи оперативний план будівельних робіт тресту підлеглого Наркомату цивільно-житлового будівництва, не включив кінотеатр в список об'єктів, що будуть відбудовуватись. Натомість, місцева влада Ворошиловграду сподівалась, що кінотеатр відремонтує паровозобудівельний завод. Завод у свою чергу відмовився проводити ремонт [19, арк. 139]. Аналогічна ситуація відбулась в Маріуполі у 1945 р.: державним бюджетом було виділено на утримання культурно-просвітних установ міста 103,799 крб., однак використано 83,200 крб. [30, арк. 38].

Однак, слід зазначити, що нерідко виникали і ситуації, коли Управління кінофікації не виконували

Таблиця 2

Дані по заводу кіноапаратури у східні та західні райони УРСР на I півріччя 1945 р.

Вид апаратури	Потреба східних областей УРСР (шт.)	Потреба західних областей УРСР (шт.)	Всього (шт.)	Комітет кінематографії при РНК СРСР виділяє (шт.)	Фактично завезено (шт.)
Стаціонарна кіноапаратура	150	150	300	150	132
Пересувна кіноапаратура	200	350	550	450	190
Пересувні електростанції	200	200	400	300	250

своїх зобов'язань. У 1944 р. Ворошиловградське Обласне Управління кінофікації не платило відсотки за оренду приміщень райкомам вугільників. У тому ж році у Ворошиловградського Управління кінофікації виникла дебіторська заборгованість, через те, що райвідділи підпорядковані Управлінню не розпочали свою роботу, хоча апаратура для них була виділена [16, арк. 34–36зв].

Значним недоліком, який призупиняв повноцінну кінофікацію регіону була нестача копій кінострічок. До війни фонд кінофільмів УРСР складав 8000 копій при 230 назвах, кожна обласна контора Главкінопрокату мала в середньому до 200 назв кінофільмів. У 1944 р. фонд кінострічок УРСР складав приблизно 22% від довоєнного, за різними даними фонд складався з 1140–1216 звукових широкоплівочних фільмів, 60–195 звукових вузькоплівочних та 373 широкоплівочних. Крім того, до війни контори глав кінопрокату УРСР мали до 20% стрічок українською мовою та на українському матеріалі. З 1941–по 1944 рр. міські контори Гавкінопрокату республіки отримали лише 5 кінофільмів українською мовою [26, арк. 86–87, 99–100; 28, арк. 26]. Після звільнення Донбасу, для забезпечення фільмами в регіоні було організовано 2 обласні прокатні контори в містах Сталіно, Ворошиловград, а також 4 відділи Главкінопрокату в містах: Дебальцеве, Маріуполь, Слов'янськ, Старобільськ. На 1 січня 1945 р. в перелічених прокатних конторах було 505 копій 128 назв фільмів. По областях: в Сталінській області нараховувалось 128 назв та 218 копій звукових широкоплівочних фільмів, 41 назва та 51 копія звукових вузькоплівочних фільмів, 22 назви та 34 копії німих кінострічок. Ворошиловградська область мала у своєму розпорядженні 83 назви та 142 копії звукових широкоплівочних фільмів, 26 назв та 29 копій звукових вузькоплівочних фільмів та 28 назв й 31 копію німих кінострічок. Керівництво Обласних Управлінь кінофікації краю регулярно зверталось до Кінокомітету УРСР з проханням вплинути на ситуацію. Однак, проблема нестачі копій залишалась актуальною до кінця 1945 р. [20, арк. 76]. Значно страждала від цього сільська кіномережа. До війни Кінокомітет УРСР надсилав у кожен область одночасно 4–6 копій фільмів однієї назви, із яких половина відразу йшла на сільські кіноустановки. У 1945 р. 1–2 копії від Кінокомітету потрапляли на екран міських кінотеатрів, демонструвалися протягом 300–400 сеансів й часто, лише після цього, технічно зношені потрапляли на сільські екрани [23, арк. 52].

Отже, відновлення кіномережі Донбасу у 1943–1945 рр. відбувалось в руслі основних потреб УРСР, з урахуванням вимог воєнного часу, значенням Донбасу у промисловості та відбудовчих процесах країни. Відразу після визволення краю від окупантів, кіномережа почала активно відновлюватись. Проте, кіноустановки працювали нерівномірно, що породжувало певні відмінності у темпах і особливостях їх відбудови. Далися взнаки матеріальні труднощі, безвідповідальність та зловживання з боку місцевої влади, комітетів та управлінь кінофікації. Увага з боку влади приділялася переважно забезпеченню кіноустановок в містах, при шахтах, заводах, робочих клубах і пояснювалось бажанням держави підтримувати провідну роль робочого класу у радянському суспільстві. Важче проходило відновлення кіномережі в сільській місцевості, де люди були позбавлені можливості подивитись якісну кінострічку, вчасно потрапити на

сеанс. Допомога радянської влади в кінофікації Донбасу в 1943–1945 рр. виявилася недостатньою, кіноустановки не задовольняли культурних потреб населення краю. Різні умови відновлення спричинили неоднорідність та диспропорційність роботи кіноустановок в цілому. Це в підсумку унеможливило широкомасштабну та повноцінну відбудову кіномережі регіону на той час.

Список використаних джерел

1. Грідіна І. М. Духовне життя населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / І. М. Грідіна. – Донецьк, 2010. – 516 с.
2. Державний архів Донецької області. – Ф.3029. – Оп.1. – Спр.48.
3. Там само. – Ф.4800. – Оп.1. – Спр.5.
4. Там само. – Спр.7.
5. Державний архів Луганської області. – Ф.Р.179. – Оп.3. – Спр.236.
6. Там само. – Спр.237.
7. Там само. – Спр.239.
8. Там само. – Спр.375.
9. Малежик Д. І. Творча інтелігенція Української РСР в повоєнний період (1945–1953 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Д. І. Малежик. – Київ, 2011. – 253 с.
10. Новый словарь иностранных слов. – by EdwART, 2009. – Режим доступу: http://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_fwords/45417.
11. Ругаль Л. П. Діяльність мистецької інтелігенції Української РСР у 1943–1945 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Л. П. Ругаль. – Київ, 2009. – 232 с.
12. Степкин В. П. История Донецка / В. П. Степкин. – Донецк, 2004. – 234 с.
13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.4733. – Оп.1. – Спр.8.
14. Там само. – Спр.9.
15. Там само. – Спр.10.
16. Там само. – Спр.17.
17. Там само. – Спр.20.
18. Там само. – Спр.22. Т.1.
19. Там само. – Спр.22. Т.2.
20. Там само. – Спр.34.
21. Там само. – Спр.35.
22. Там само. – Спр.38.
23. Там само. – Спр.43.
24. Там само. – Спр.55.
25. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.450.
26. Там само. – Оп.30. – Спр.16.
27. Там само. – Оп.70. – Спр.14.
28. Там само. – Спр.64.
29. Там само. – Спр.212.
30. Там само. – Спр.407.

References

1. Gridina I. M. Dukhovne zhyttia naselenia Ukrainy v roky Drugoi svitovoi viyni (1939–1943 rr.): dys. ... d-ra ist. nauk: 07.00.01 / I. M. Gridina. – Donetsk, 2010. – 516 s.
2. Derzhavnyj arhiv Donetskoi oblasti. – F.3029. – Op.1. – Spr.48.
3. Tam samo. – F.4800. – Op.1. – Spr.5.
4. Tam samo. – Spr.7.
5. Derzhavnyj arhiv Luhanskoj oblasti. – F.R.179. – Op.3. – Spr.236.
6. Tam samo. – Spr.237.
7. Tam samo. – Spr.239.
8. Tam samo. – Spr.375.
9. Malezyk D. I. Tvorchia intellihentsia Ukrainy RSR v povoiennyi period (1945–1953 rr.): dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 / D. I. Malezyk. – Kyiv, 2011. – 253 s.
10. Novyy slovar inostrannykh slov. – by EdwART, 2009. – Rezhym dostupu: http://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_fwords/45417.
11. Ruhail L. P. Diialnist mystetskoj intellihentsii Ukrainy RSR v 1943–1945 rr.: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 / L. P. Ruhail. – Kyiv, 2009. – 232 s.
12. Styepkin V. P. Istoria Donetsk / V. P. Styepkin. – Donetsk, 2004. – 234 s.
13. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy. – F.4733. – Op.1. – Spr.8.
14. Tam samo. – Spr.9.

15. Tam samo. – Spr.10.
16. Tam samo. – Spr.17.
17. Tam samo. – Spr.20.
18. Tam samo. – Стр.22. Т.1.
19. Tam samo. – Стр.22. Т.2.
20. Tam samo. – Spr.34.
21. Tam samo. – Spr.35.
22. Tam samo. – Spr.38.
23. Tam samo. – Spr.43.
24. Tam samo. – Spr.55.
25. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy. – F.1. – Op.23. – Spr.450.
26. Tam samo. – Op.30. – Spr.16.
27. Tam samo. – Op.70. – Spr.14.
28. Tam samo. – Spr.64.
29. Tam samo. – Spr.212.
30. Tam samo. – Spr.407.

Protsenko Y. O., Head of the Laboratory of Ukrainian history at Donetsk national university (Ukraine, Vinnytsia), prozhenko_dn@i.ua

Cinema circuit Donbass in 1943–1945

The inclusion as a cinema circuit and movie service was of exceptional importance for Soviet culture. In the Soviet Union, the film industry has become one of the components of propaganda. Donbass as the embodiment of proletarian culture was supposed to be an example for other territories of the Soviet Union in the successful inclusion in cinema circuit. However, the assistance of the authorities was insufficient for a full revival of the cinema circuit of Donbass. In the operation of the film projectors of Donbass during 1943–1945 were problems: financial difficulties, irresponsibility, shortage of equipment etc. The authorities' attention was drawn mainly to the inclusion of cities in cinema circuit, the rural cinema network was significantly behind, which caused the non-uniformity and imbalance of the cinema circuit. Thus, the difficulties faced by the authorities made it impossible to conduct a full and wide-ranging of inclusion of the Donbass in cinema circuit during 1943–1945.

Keywords: film projector, recovery, Donbass, Administration of inclusion in cinema circuit.

Проценко Е. А., заведуючий учебной лабораторией кафедры истории Украины, Донецкий национальный университет (Украина, Винница), prozhenko_dn@i.ua

Кинофикация Донбасса в 1943–1945 гг.

Кинофикация как система мероприятий, направленных на развертывание киносети и кинообслуживание населения имела исключительное значение для советской культуры. Донбасс как олицетворение пролетарской культуры должен был стать примером для других территорий Советского Союза в проведении успешной кинофикации. Однако поддержки власти оказалось недостаточно для полноценного восстановления киносети Донбасса. В работе киноустановок Донбасса на протяжении 1943–1945 гг. наблюдались проблемы и недостатки: материальные трудности, безответственность, злоупотребления, нехватка работников, оборудования. Внимание власти было приковано преимущественно к кинофикации городов, сельская киносеть значительно отставала, что вызывало неоднородность и диспропорцию в работе киноустановок. Таким образом, трудности, с которыми столкнулась власть, помешали проведению полноценной и широкомасштабной кинофикации Донбасса в 1943–1945 гг.

Ключевые слова: киноустановка, Донбасс, восстановление, Управление кинофикации.

* * *

УДК 378.09(477.82–2)«1944/1953»(091)(049.32)

Фазан М. І., завідувач музею історії освіти Волині, Волинський інститут післядипломної педагогічної освіти, здобувач кафедри нової та новітньої історії України, Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки (Україна, Луцьк), Mfazan@ukr.net

Відновлення діяльності Луцького учительського інституту в 1946–1953 рр.

Дослідження присвячене особливостям відновлення діяльності Луцького учительського інституту (нині – Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки) та основним напрямкам його функціонування у перші післявоєнні роки. Метою розвідки є всебічне висвітлення роботи цієї освітньої установи в окреслений для дослідження період та з'ясування її місця у системі вищої освіти Волинської області зокрема та держави загалом.

На основі широкої історіографічної та джерельної бази розкрито основні етапи повного становлення Луцького учительського інституту та визначено основні завдання навчально-виховної та науково-дослідної роботи педагогічного колективу. Автором розкрито специфіку формування педагогічних кадрів та розширення матеріально-технічної бази навчального закладу. Зроблено висновки щодо перспектив подальших досліджень шляхом пошуку та залучення джерел особового походження: спогадів викладачів, інтерв'ю з колишніми випускниками тощо.

Ключові слова: Луцький учительський інститут, післявоєнний період, матеріально-технічна база, науково-дослідна робота, Волинська область.

Однією з найбільш важливих подій у процесі післявоєнної відбудови інфраструктури Волинської області стало відновлення у 1946 р. діяльності Луцького учительського інституту (нині – Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки). Цей навчальний заклад, що розпочав свою діяльність у 1940 р., був змушений припинити свою освітню та наукову роботу на початку Другої світової війни, внаслідок якої не лише було припинено навчання, а й розпорешено педагогічні кадри та зруйновано матеріально-технічну базу установи. Більш ніж 70-ти річна історія одного з провідних університетів не лиш Волинської області, а й усієї України, вимагає детального вивчення усіх епізодів його діяльності на ниві української вищої освіти, в тому числі і проблеми відновлення функціонування закладу в умовах повоєнної розрухи.

Проблеми становлення та діяльності Луцького учительського інституту (нині – Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки) знайшли своє відображення у історичних довідках, що були підготовлені цієї вищої освітньої установи [1], а також у колективній праці щодо проблеми вищої педагогічної освіти у Волинській області [2]. Окремо слід відмітити наукові доробки викладачів університету, що увійшли до першої частини збірника наукових праць «Минуле і сучасне Волині. Освіта. Наука. Культура. (тези доповідей та повідомлень IV Волинської історико-краєзнавчої конференції – 13–14 квітня 1990 р.)», яка була присвячений 50-ти річному ювілею цієї освітньої установи [9].

Метою розвідки є всебічне висвітлення роботи Луцького учительського інституту в окреслений для дослідження період та з'ясування місця даної освітньої установи у системі вищої освіти Волинської області зокрема та держави загалом.

Звільнення Волинської області у 1944 р. з-під німецької окупації дало змогу поступово розпочати відновлення діяльності освітніх установ краю. Першочерговим завданням влади стало відродження шкільної мережі та заповнення освітніх закладів кваліфікованими педагогічними кадрами. Саме з цією метою у квітні 1946 р. були видані постанова Ради Міністрів УРСР та спільний наказ управління у справах вищої школи при РМ УРСР та Міністерством освіти УРСР, датовані відповідно 6 та 20 квітня, в йшла мова про відновлення роботи Луцького учительського інституту та визначалась його структура та контингент студентів. Створювалися історико-філологічний та фізико-математичний відділи, набір на які становив 125 студентів. Директором інституту був затверджений Іван Онисимович Білий (1946–1951) [2, с. 229–230]. Передбачалась також заочна форма навчання. Цей вищий навчальний заклад готував відповідно вчителів фізики, математики, історії, мови, та літератури для 5–7 класів середньої школи. Навчання мало тривати два роки. [Волинський національний університет імені Лесі Українки: [4, с. 21].

Відновлення роботи Луцького учительського інституту широко висвітлювалося у тогочасній волинській пресі. Газети сповіщали жителів області про набір слухачів на курси підготовки до вступу, що проходили у Луцьку та Володимир–Волинську [10, с. 3; 12, с. 4], а також про умови самого вступу на різні відділення закладу. До прикладу, усі абітурієнти мали мати закінчену середню освіту та скласти вступні іспити: на історико–філологічний – з української та російської мов та літератури, історії народів СРСР, географії і Конституції СРСР, на фізико–математичний – з української та російської мов та літератури, математики, фізики та Конституції СРСР [Рад. Волинь, №11, с. 4].

Власне діяльність освітньої установи розпочалась у травні того ж року, коли дирекцією було отримано в розпорядження колишню будівлю Луцького педучилища. Як свідчать джерела, інститут отримав «буквально порожнє приміщення, до того й ще не остеклене й забруднене. Система центрального ogrівання була несправна. Потрібно було створювати матеріальну й навчальну базу, починаючи зі стільця і стола. Не було жодної книжки в інституті. Потрібно було негайно організувати бібліотеку» [6, арк. 1].

Та, незважаючи на усі труднощі, керівництву закладу вдалося до початку навчального року зробити косметичний ремонт, а також підготувати гуртожиток на 80 осіб та забезпечити його майбутніх жителів усім необхідним: ліжками, ковдрами, матрацами тощо. Що ж до викладацького складу, то лише у другому семестрі 1946/1947 н. р. він був повністю укомплектований. Дирекція інституту прозвітувала, що усіх викладачів мають вищу освіту, до того ж двоє закінчили аспірантуру, а кілька працюють над кандидатськими дисертаціями (зокрема, викладач фізики Білий та викладач педагогіки Ніколюк); усі педагоги мають достатню підготовку та викладацький досвід [6, арк. 1–2].

У перший рік після відновлення діяльності на базі інституту працювало лише сім кафедр: математики (два викладачі та один лаборант), педагогіки (два викладачі та один лаборант), мови (два викладачі та один лаборант), літератури (чотири викладачі), історії (два викладачі), основ марксизму–ленінізму (один викладач та один лаборант) та фізики (один викладач та один лаборант). Таким чином, педагогічний колектив у складі лише чотирнадцятьох викладачів п'яти лаборантів не міг достатньо якісно провадити як навчально–виховну, так і науково–методичну роботу [6, арк. 7].

У наступні роки ситуація як з матеріально–технічним, так і з кадровим забезпеченням поступово поліпшувалась. Так, улітку 1948 р. був здійснений комплексний ремонт приміщення інституту та гуртожитку для студентів, «остаточно вирішене питання про меблі для навчальних аудиторій, кабінетів, бібліотеки, лабораторій, гуртожитку. В усіх аудиторіях наявна необхідна кількість трьохмісних аудиторних столів, необхідна кількість лавочок. В усіх аудиторіях поставлені кафедри, є класні дошки» [7, арк. 2]. Ще у 1947 р. було відкрито студентську їдальню, де після скасування карткової системи харчування стало трьохразовим; почав працювати також продуктивний магазин, який обслуговував виключно студентів, викладачів та працівників інституту [2, с. 230].

Також, станом на 1948/1949 н. р. в інституті працювало уже двадцять один штатний та п'ять позаштатних

викладачів, які навчали 286 студентів (158 першого та 128 другого курсів відповідно) [7, арк. 7]. Слід зауважити, що вже у цьому навчальному році керівництвом закладу було заплановано видання наукових записок, які мали представити наукові надбання представників усіх кафедр інституту [7, арк. 31].

В той же час, серед ще не вирішених проблем, дирекція Луцького учительського інституту виділяє питання про недостатню кількість навчальних приміщень. Так, «в інституті є всього дев'ять аудиторій за наявності дванадцяти академічних груп»; така ситуація склалася внаслідок того, що «частина будівлі відведена під квартири викладачів і технічних працівників, а весь четвертий поверх, площею 477 кв. м, зайнятий під гуртожиток» [7, арк. 3].

Та, незважаючи на усі труднощі, уже 1948 р. відбувся перший випуск учителів; дипломи отримали 109 випускників. Диплом №1 було вручено відміннику навчання М. Ф. Осколкову, який тривалий час працював завідувачем кабінету в інституті. Загалом, за п'ять перших років роботи цей вищий навчальний заклад успішно закінчило понад 750 студентів, які стали педагогами у волинських школах [2, с. 230].

Важливою віхою в історії вищої освіти Волинської області стала постанова РМ УРСР від 25 вересня 1951 р. про реорганізацію Луцького педагогічного інституту у педагогічний. На основі цього 20 листопада 1951 р. було видано відповідний наказ міністра вищої освіти УРСР, а також 4 грудня того ж року прийнято рішення облвиконкому для практичної реалізації постанови. Директором реорганізованого закладу було призначено кандидата історичних наук, доцента Миколу Матвійовича Бобляка (1951–1955) [2, с. 231].

Урочисте відзначення цієї події, а також присвоєння інституту імені видатної української поетеси Лесі Українки, відбулося 18 лютого 1952 р. (саме відкриття оновленого закладу відбулося напередодні, 17 лютого) в обласному драматичному театрі ім. Т. Г. Шевченка (м. Луцьк) за участі не лише педагогічного колективу, а й партійних, державних та громадських організацій міста й області [14]. Як свідчать газетні публікації, станом на цей час, «інститут перетворюється на крупний науковий центр, у якому розробляються актуальні питання історії, літератури, педагогіки, мови, фізики тощо» [14].

В той же час слід зауважити, що на цей освітній заклад поклали не лише суто утилітарні, тобто навчально–наукові завдання, а й вирішення питання остаточної інтеграції Волинської області в комуністичну державну систему: «відкриття педагогічного інституту означає собою появу ще одного визначного вогнища соціалістичної культури на Волині» [14]. Таким чином, дана навчальна установа мала виконувати кілька функцій, що мали на меті утвердження радянського ладу на Заході УРСР.

Враховуючи той факт, що інститут відтепер отримав вищий – педагогічний, а не як раніше, учительський, – статус, керівництвом закладу було прийнято рішення про «певне поповнення і укріплення кадрів професорсько–викладацького складу» [5, арк. 3]. Було створено додатково дві нові кафедри: іноземних мов та фізичного виховання, що потребували кваліфікованого керівництва, а також заявлено про потребу у викладачах зарубіжної літератури, логіки і психології, фізкультури і спорту, іноземних мов та педагогіки [5, арк. 3]. Відтепер, починаючи з

1952/1953 н. р., набір студентів на перший курс проводився на чотирирічний термін навчання [2, с. 231].

В той же час виникли проблеми не лише з кадровим наповненням новоутворених викладацьких посад, а й з розміщенням тих педагогів, що прибули за призначенням міністерства освіти УРСР: «на теперішній час (початок 1952/1953 н. р. – авт.) в аудиторіях навчального корпусу живуть 8 викладачів (з них 4 доценти і кандидати наук і 1 доктор наук), в студентському гуртожитку – один викладач, і два випускники аспірантури зовсім без житла і не можуть привезти свої сім'ї» [5, арк. 7].

Та, як свідчить звіт директора інституту за цей же навчальний рік, навчально-матеріальна база закладу значно укріпилася. Зокрема, було заново обладнано лекційну залу для гуманітарних дисциплін на 150 місць, залу для лекцій з загальної фізики на 75 місць, кабінет загального мовознавства та значно поповнене обладнання усіх інших кабінетів [8, арк. 1].

Професорсько-викладацький склад, як стверджує керівництво, також суттєво покращився. Так, станом на кінець 1952/1953 н. р. він налічував 41 особу, серед яких 10 мали вчений ступінь (двоє нещодавно захистили кандидатські дисертації) [8, арк. 4]. Зокрема, у 1951 р. уперше в історії інституту було успішно захищено С. В. Крившичем кандидатську дисертацію [Вища школа, с. 231].

Діяльність викладачів не обмежувалася лише роботою зі студентами в інститутських аудиторіях. Регулярно проводились семінари для класних керівників базової школи та інших шкіл, читалися лекції для вчителів та батьків місцевих учнів, а також предметні заняття зі школярами (зокрема з математики) [8, арк. 10–13]. За безпосередньої участі студентів та викладачів інституту відбувалися загально-студентські зібрання та мітинги, приурочені історичним датам, питанням покращення навчально-виховної роботи та укріплення навчально-трудої дисципліни [8, арк. 17]. Все це проходило в рамках політико-виховної роботи даної освітньої установи.

Інститут також приймав активну участь у заповненні дозвілля своїх викладачів та студентів, для яких організовувалися культпоходи в театри та кінотеатри. Крім того, в стінах навчального закладу глядачам було продемонстровано 24 кінострічки, а «силами студентських гуртків самодіяльності проведено 9 вечорів-концертів для студентів і викладачів інституту, а також для підшефного села» [8, арк. 19].

Таким чином, слід зауважити, що, незважаючи на складні умови повосенної відбудови УРСР, відновлення повноцінної діяльності Луцького учительського інституту стало одним з першочергових завдань влади. Впродовж окресленого для дослідження періоду дана вища освітня установа не лише змогла повноцінно функціонувати та виконувати покладені на неї завдання з забезпечення кваліфікованими педагогічними кадрами шкіл Волинської області, але й повноцінно утвердилася в системі вищої освіти держави в цілому, що було закріплено з присвоєння її у 1952 р. статусу педагогічного інституту.

Впродовж 1946–1953 рр. Луцький учительський (згодом – педагогічний) інститут, незважаючи на певні труднощі, значно укріпив своє матеріально-технічне становище та розширив педагогічний склад; з'явилися нові кафедри та науково-методичні напрямки діяльності; здійснювалася політично-виховна робота з місцевим населенням.

Серед перспектив подальших досліджень означеної проблеми слід вказати на потребу пошуку та залучення джерел особового походження: спогадів викладачів, інтерв'ю з колишніми випускниками тощо.

Список використаних джерел

1. Бондаренко Г. 70 років від дня заснування у м. Луцьку учительського інституту, нині Волинського національного університету імені Лесі Українки (1940) / Г. Бондаренко // Календар знаменних і пам'ятних дат Волині на 2010 рік / Управл. культ. і туризму Волин. обл. держ. адмін., Волин. краєзн. музей, Волин. держ. обл. універс. наук. б-ка. – Луцьк: Твердиня, 2009. – С.42–46.
2. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Волинська область / Ред. рада вид.: В. Г. Кремень (голова) [та ін.]; Редкол. тому: І. Я. Коцан (голова) [та ін.]. – К.: Знання України, 2009. – 415 с.
3. Волинський державний університет імені Лесі Українки: 65 років: Рекламно-презентаційний збірник. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 2005. – 496 с.
4. Волинський національний університет імені Лесі Українки: [до 70-річчя ун-ту]. – Луцьк: Волин. обл. друк., 2010. – 246 с. – Сторінки історії, традиції, сьогодення та перспективи навчального закладу.
5. Державний архів Волинської області. – Ф.П-1. – Оп.1. – Спр.1665.
6. Там само. – Ф.Р-376. – Оп.1. – Спр.14.
7. Там само. – Оп.3. – Спр.13.
8. Там само. – Оп.6. – Спр.12.
9. Минуле і сучасне Волині. Освіта. Наука. Культура (тези доповідей та повідомлень IV Волинської історико-краєзнавчої конференції 13–14 квітня 1990 р.). – Ч. I. – Луцьк, 1990.
10. Радянська Волинь. – 1946, 1 травня.
11. Радянська Волинь. – 1946, 11 травня.
12. Радянська Волинь. – 1946, 29 травня.
13. Радянська Волинь. – 1946, 3 вересня.
14. Радянська Волинь. – 1946, 19 лютого.

References

1. Bondarenko G. 70 rokiv vid dnja zasnuvannja u m. Luc'ku uchytel's'kogo instytutu, nini Volyn's'kogo nacional'nogo universytetu imeni Lesi Ukrai'nyky (1940) / G. Bondarenko // Kalendar znamennyh i pam'jatnyh dat Volyni na 2010 rik / Upravl. kul't. i turizmu Volyn. obl. derzh. admin., Volyn. krajezn. muzej, Volyn. derzh. obl. univers. nauk. b-ka. – Luc'k: Tverdnyja, 2009. – S.42–46.
2. Vyshha pedagogichna osvita i nauka Ukrai'ny: istorija, s'ogodennja ta perspektivy rozvytku. Volyn's'ka oblast' / Red. rada vyd.: V. G. Kremen' (golova) [ta in.]; Redkol. tomu: I. Ja. Kocan (golova) [ta in.]. – K.: Znannja Ukrai'ny, 2009. – 415 s.
3. Volyn's'kyj derzhavnyj universytet imeni Lesi Ukrai'nyky: 65 rokiv: Reklamno-prezentacijnyj zbirnyk. – Luc'k: RVV «Vezha» Volyn's'kogo derzhavnogo universytetu im. Lesi Ukrai'nyky, 2005. – 496 s.
4. Volyn's'kyj nacional'nyj universytet imeni Lesi Ukrai'nyky: [do 70-ricchja un-tu]. – Luc'k: Volyn. obl. druk., 2010. – 246 s. – Storiinky istorii, tradycii, s'ogodennja ta perspektivy navchal'nogo zakladu.
5. Derzhavnyj arhiv Volyn's'koi' oblasti. – F.P-1. – Op.1. – Spr.1665.
6. Tam samo. – F.R-376. – Op.1. – Spr.14.
7. Tam samo. – Op.3. – Spr.13.
8. Tam samo. – Op.6. – Spr.12.
9. Mynule i suchasne Volyni. Osvita. Nauka. Kul'tura (tezy dopovidej ta povidomlen' IV Volyn's'koi' istoriko-krajeznavchoi' konferencii' 13–14 kvitnja 1990 r.). – Ch. I. – Luc'k, 1990.
10. Radjans'ka Volyn'. – 1946, 1 travnja.
11. Radjans'ka Volyn'. – 1946, 11 travnja.
12. Radjans'ka Volyn'. – 1946, 29 travnja.
13. Radjans'ka Volyn'. – 1946, 3 veresnja.
14. Radjans'ka Volyn'. – 1946, 19 ljutogo.

Fazan M. I., the history of Volyn education museum manager, Volyn In-Service Teacher Training Institute, external PhD student of Lesya Ukrainka Eastern European National University (Ukraine, Lutsk), Mfazan@ukr.net

There is proceeding in activity of the Lutsk teaching institute in 1946–1953

This research is sanctified to the features of proceeding inactivity of the Lutsk teaching institute (presently is the east Europe national university of the name of Lesia Ukrainian) and basic directions of his functioning in the first postwar years. The aim

of secret service is all round illumination of work of this educational establishment in a period and finding out of her place outlined for research in the system of higher education of the Volyn area in particular and the states on the whole.

On the basis of wide historiography and spring base the basic stages of the post-war becoming of the Lutsk teaching institute are exposed and the basic tasks of educational educator and research work of pedagogical collective are certain. An author is expose the specific of forming of pedagogical shots and expansion of material and technical base of educational establishment. Drawn conclusion in relation to the prospects of further researches by a search and bringing in of sources of the personal origin: remembrances of teachers, interviews with former graduating students and others like that.

Keywords: the Lutsk teaching institute, postwar period, material and technical base, research work, Volyn area.

Фазан Н. И., заведующий музеем истории образования Волыни, Волынский институт последипломного педагогического образования, соискатель кафедры новой и новейшей истории Украины, Восточноевропейский национальный университет им. Леси Украинки (Украина, Луцк), Mfazan@ukr.net

Возобновление деятельности Луцкого учительского института в 1946–1953 гг.

Исследование посвящено особенностям возобновления деятельности Луцкого учительского института (сегодня – Восточноевропейского национального университета им. Леси Украинки) и основным направлениям его функционирования в первые послевоенные годы. Целью исследования является всестороннее изучение и описание работы этого образовательного учреждения в очерченный период, и определение его места в системе высшего образования Волынской области в частности и государства в целом.

На основании широкой историографической базы, архивных источников раскрываются основные этапы послевоенного становления Луцкого учительского института и определяются основные задачи учебно-воспитательной и научно-исследовательской работы педагогического коллектива. Автором раскрывается специфика формирования педагогических кадров и укрепления материально-технической базы учебного заведения. Сделаны выводы о перспективах последующих исследований путем поиска и привлечения источников личностного происхождения: воспоминаний преподавателей, интервью с бывшими выпускниками и тому подобно.

Ключевые слова: Луцкий учительский институт, послевоенный период, материально-техническая база, научно-исследовательская работа, Волынская область.

* * *

УДК 94(477)«1953/1964»:378

Лук'яненко О. В.,
кандидат історичних наук, ст. викладач,
Полтавський національний педагогічний університет
ім. В. Г. Короленка (Україна, Полтава), lukyanyenko.ov@gmail.com

Просторово-часові виміри повсякдення педінститутів УРСР доби «відлиги» (1953–1964 роки) (Ч.1)

Ілюструються проблеми професійного життя освітян УРСР які вносила на загал профільна преса періоду десталінізації (1953–1964 рр.). Застосування методу контент-аналізу дозволило проілюструвати тлумачення викладачами вищів змістового наповнення власного робочого часу; виявити реальне та бажане в улаштуванні робочого простору, порівняти оцінювання якості навчально-виховного процесу, ставлення до організації контролю роботи вищів з боку центральних органів влади, а також змалювати образ студента-заочника в ув'язненні педагогів.

Ключові слова: повсякдення, вища педагогічна школа, десталінізація, робочий час, обладнання, заочна освіта.

Світ повсякдення розвивається у власній площині часу та простору. До звичного – астрономічного – плину часу та географії додається і суб'єктивне відчуття себе у вимірі. А разом із тим формується і ставлення до роботи, побуту та дозвілля. У цій розвідці ми поглянемо на те, які питання з цієї осі координат піднімалися у профільній періодичній пресі – «Радянській освіті» – упродовж «відлиги». Спершу звернемо увагу на те, які проблеми у наповненні власного робочого часу освітяни вносили на широкий загал. За дванадцятилітня десталінізації п'ять заміток так чи інакше торкалися цієї теми. Найперша стаття, де згадувався

робочий час, була присвячена роботі Київського ДПІ під час літньої сесії 1953 р. Кореспондент з позитивними емоціями зауважував, що кабінети і лабораторії закладу працювали з 8 ранку до 23 години [1]. Проте, це була єдина схвальна публікація щодо організації робочого часу освітян. Інші чотири у рівній мірі критикували наявний стан речей. У листопаді того ж року на прикладі Ізмаїльського ДПІ показали недосконалість формування робочого навантаження педагогів. Заклад, який щойно був створений на базі двох учительських інститутів лише «вчився» жити по нормах вищого педагогічного закладу. Невміння правильної організації робочого часу викладачів автор ставив у провину недбайливому керівництву педінституту, звинувачуючи одночасно у байдужості до педвузів і українське Міністерство освіти. Прикладом найкричущішої некомпетентності були скарги молодого викладача Леоненка. Той жалівся, що йому важко було читати методику викладання літератури, бо розклад змінювався декілька разів на тиждень. Та й до того він сам ніколи не працював у школі, аби ділитися практичним досвідом [2].

Інше зауваження щодо часового виміру стосувалося невідповідності кількості навчального матеріалу щодо часу, який на це відводився. У квітні 1958 р. «рупором незгоди» став Чернігівський ДПІ. Викладач вишу, кандидат філологічних наук Г. Неділько називав лекції часом «поговорити про все й потроху». Тут проблема часу переходила у площину інформаційного простору. Масив даних доводилося зводити до переказу підручника упродовж 20 хвилин, а потім вдаватися до переказу творів з кількох програм – таких, наприклад, як «Червона хустина», «Бур'ян» та «Пилипко» Андрія Головка. Педагог мотивував витрати часу на переказ просто: «Інакше важко на іспитах – студенти не знають й елементарного» [4]. Абстрактний час ставав мірою якості.

Наступна часова проблема стосувалася одвічного викладацького головного болю – навантаження. У серпні 1959 р. на прикладі Луцького ДПІ заговорили про перевантаженість педагогів. Виявилось, що багато освітян завдяки «умілій» організації робочого часу були змушені працювати по 10–12, а то і 14 годин на добу. Проте виявилось, що завантаженість одних ішла поруч з часовими махінаціями інших. Освітяни часто вдавалися до обдурювання держави через дописування годин. Наприклад, у липні 1959 р. математики В. Панасевич та В. Заріцька відзвітували про проведення занять на 400 годин кожен, а їхній колега М. Сабчук – на 300 годин. Часова проблема переходила у площину матеріальну. Кореспондент звертав увагу на те, що такі доценти отримували по 3–4 тисячі карбованців за те що «провели» заняття таким чином, а радше відбули чи взагалі приписали. Поруч із штатними махінаторами з часом на поверхню постливали й погодинники, які, як виявилось, працювали у Луцьку «як завгодно» – не залежно від відведеного часу, предмету та власного профіля. Яскравим прикладом був лучанин Г. Бойко, який сам закінчив цей же педінститут, працював у школі Володимира-Волинського, а читав різні предмети. Тому дописувач питав, що він викладатиме в оплачуваній державою час: «зарубіжну літературу, російську мову... завтра піде на математику?» [3].

Проблема часу в житті студента педагогічного закладу виринула з-поміж публікацій «Радянської освіти» лише у серпні 1964 р. Перевантаження навчанням молоді у

742 вишах СРСР стало причиною жартів. Вони іронічно запитували: «Яка межа міцності студентів?». Радянську студентську молодь називали «найбільш завантаженими людьми у світі». Молоді люди мали 36 годин пар разом із 6–8 годинами факультативів на тиждень, плюс 6–8 годин на виконання домашнього завдання на день. Кореспондентка співчутливо зауважувала, що навчати студентів в епоху атомної енергії та космічних польотів треба було зовсім інакше, ніж в епоху пару та електрики. Як позитивний крок – навіть більше – як щастя – називався новий навчальний план на 1964–1965 навчальний рік, який мав скоротити навантаження молоді на 12 годин [5]. Як бачимо, відчуття робочого часу викладачами та студентами було кардинально протилежним. Для менторів його брак тлумачився причиною погіршення якості навчання. Тоді як молодь пересичення робочими годинами розглядала як «минуле століття» в організації системи освіти.

Нині звернемо увагу на те, яким освітяни представляли свій робочий простір. Цій темі було приділено втричі більше уваги, аніж роздумам з приводу часу. Здавалося, що крана матеріалістів краще реагувала на опис успіхів в облаштуванні світу тілесного, ніж на роздуми про абстрактні поняття. Так, саме успіхів. Більшість публікацій стосувалися саме відбудові, розширенню та поверненню довоєнної слави закладів освіти. Країна ще стояла на згарищах Другої світової, там же й проводила навчання – у напівзруйнованих приміщеннях [21]. Тому кожна ремарка про покращення робочого простору ставала знаковою. У 1953 р. це були лише дві статті, у яких одним реченням зазначалося про робочий простір педагогів. У червні згадали про Станіславський ДПП, створений у 1950 р. Єдина характеристика, підібрана для змалювання середовища вишу – «розвивається успішно» [19]. Схожою була й друга замітка у жовтні стосовно облаштування Осипенківського ДПП, нещодавно реорганізованого з учительського інституту. Тут інформація стосувалася організації побуту молоді. Через збільшення асигнувань виш зумів побудувати гуртожиток [20].

У серпні 1954 р. у пресі з'явилася перша критична публікація, що на прикладі Чернівецького ДПП змальовувала ситуацію, властиву більшості знищених війною педінститутів в УРСР. У Чернівцях не рухався з місця капітальний ремонт, який мав зробити облбудтрест. Проте, чиновники не поспішали з виконанням робіт, хоча документи і матеріали були в наявності [6].

Із другої половини 1950-х періодика створювала образ вищого педагогічного закладу як сучасної установи, що вийшла з повоєнної кризи та змогла не просто відновити, але й модернізувати навчальний простір. У жовтні 1955 р. першою ластівкою з «посталих з попелу» став Запорізький ДПП. Кореспонденти повідомляли про спорудження нової будівлі вишу, прибудову астрономічної вишки, планетарію, читального та гімнастичного залів [7].

У 1956 р. зразковим прикладом відбудови став Вінницький ДПП. «Радянська освіта» вдало створювала контраст. Ще у 1953 р. була розміщена довідка про довоєнний стан закладу, де вчилось 500 студентів та працювало 57 викладачів. Проте, уже 1953 р. штат значно розширився до 1300 студентів стаціонару та 2225 заочного відділу [9]. У статті за вересень 1956 р. вкотре нагадали про втрати: зруйнований навчальний корпус, спалено бібліотеку, знищені профільні кабінети. На тлі цього демонструвалися звершення колективу по

відбудові, що відбулися за 11 років: 105 кімнат, бібліотека з 110 тис книжок, фізичний кабінет у 16 аудиторіях на 1 млн крб. обладнання та 9 кіноапаратів [8]. Це дійсно був подвиг, бо освітяни часто самі ставали до мурування стін і приміряли на собі професію мулярів–штукатурів. У листопаді 1956 р. це стало зрозуміло з чергового анонсу відбудовчих успіхів з Вінниці. Новий корпус педінституту вкотре презентувався як приклад відповідності новітнім потребам освіти. Як зразкові рекламували лабораторії механіки, радіо, оптики, методики фізики, методики математики, креслення, астрономії та автосправи. Однією з передових називали відроджену книгозбірню на 150 тис. примірників. Студентська молодь була безпосереднім учасником процесу створення свого навколишнього середовища. У 1956 р. кореспонденти були присутні на будівництві спортзалу Вінницького ДПП, де запитали студентку Валентину Мазну: «Ви займаєтесь спортом, вчитеся та ще й допомагаєте в будівництві спортзалу. Втомлюєтесь, напевне?». На що дівчина відповіла: «Та яка ж втома... адже будуємо для свого інституту!» [10]. По суті це було неофіційним гаслом освітян доби: держава важко справлялася з післявоєнною відбудовою. Тому педагоги знаходили вихід лише у тимчасовій перекваліфікації у майстрів широкого профіля.

Така форма зміни власного робочого простору віталася і рекламуватися. У жовтні 1957 р. повідомили, що Ворошиловградський педінститут власними силами обладнав механічну майстерню, радіостанцію, кабінет іноземної мови, фотолабораторію та телевізійну установку. Студенти вишу в середньому провели по 60 годин на будівництві власного гуртожитку. Молодь також збудувала новий театр та долучилася до зведення будинку професорсько–викладацького складу [11]. У тому ж році першокурсники Ніжинського ДПП працювали на будівництві капітального приміщення нових майстерень та навчального корпусу. Прикметно, що кореспонденти захоплювалися не лише цікавістю молоді до облаштування побуту, але й умінню поєднувати виробничу активність з обговоренням політичних проблем [12].

До кінця 1950-х у пресі утверджується позитивний образ педагогічного вишу як простору (наприклад, як Луганський ДПП у замітці за жовтень 1958 р.). У ньому вже, здається, немає проблем. Він зміг відродитися з попелу війни. Якщо у ньому ще і ведуться ремонтні роботи, то мають скінчитися (в Луганську навіть називали знакову дату – до річниці Жовтневої революції – 7 листопада 1958 р.). На благо рідного вишу працюють всі – і чи не найбільше молодь. У згадуваному виші з початком нового навчального року навіть збільшили кількість студентських робітничих бригад, задіяних на облицюванні корпусу. Молоді люди активно залучалися до відбудови, бо ставили перед собою цілі і ревно йшли до їхнього виконання, навіть достроково. Молоді луганчани брали на себе зобов'язання урядувати спортивну залу, спорудити спортивні споруди в майданчиках, дендропарк та науково–дослідну ділянку до 1 листопада. А до 15 числа – обладнати 2 ленінські кімнати в новому гуртожитку. Новітній виш ставав не просто закладом освіти, а садом пізнання. До речі, в Луганську студенти також завершили посадку інститутського фруктового саду. Не дивно, що виші стали навіть викликати один одного на соціалістичне змагання в облаштуванні власного робочого простору. Суперником Луганського став Сталінградський ДПП [13].

У 1960-х роках знову постала проблема простору. Вищі стикнулися з браком місця для числа студентів, що зросло з часів відбудовчих 1950-х. Окремі з заклади навіть попри широку рекламу успіхів у пресі, так і не змогли довести до бажаного власний матеріальний світ. У січні 1963 р. з'явилася перша критична стаття про поразки повоевної відбудови. Автори звертали увагу на долю Запорізького ДПП. Влада відвела землю під будівництво корпусу №2, але потім забрала її під зведення дитячого комбінату, хоча викладач і та студенти самотужки вже завезли на будмайданчик 50 кубів бетону і вирили траншеї [14]. На противагу цьому в лютому опублікували статтю про Донецький ДПП, де відкрився новий музичний факультет. Дописувачі зауважували, що відділення не мало великих приміщень, тільки закінчили будувати новий 4-поверховий корпус, але освітяни не скаржилися тісноті та читали лекції з основ музичної педагогіки у наявних аудиторіях [15]. Це виглядало як неофіційна команда не скаржитися, бо іншим, можливо, ще гірше. Відповідь на труднощі була незмінною: якщо держава не допомагає – використовуйте безкоштовний трудовий резерв – студентів.

Така панацея від хвороби невлаштованості робочого середовища була використана у 1963 р. в Ужгороді. На вулиці Митній молодь самотужки звела 4-поверховий гуртожиток, планувала добудувати і п'ятий поверх з їдальнею, спортзалом, плавальним басейном. Студенти працювали Зранку до 9 вечора у дві зміни. На зведення одного поверху молоді освітяни витрачали 1 тиждень. Студенти Ужгорода упевнено зауважували кореспондентам: «Перш ніж станемо вчителями-істориками, впишемо, так би мовити, невеличку сторінку в історію нашого студентського містечка, де житиме 1800 юнаків і дівчат» [16].

В останній рік відлиги здавалося, що різні вищі педагогічні заклади жили у паралельних реальностях. В одних ситуація з облаштуванням життєвого простору не викликала запитань, в інших же навпроти залишала бажати кращого. До перших слід віднести широко рекламований у «відлигу» Вінницький ДПП. У 1964 р., за свідченням його директора О. Ткаченка, освітяни закладу здолали матеріальні труднощі. У Вінниці відкрили загальнонауковий факультет, нові лабораторії зоології, ботаніки, геології, ґрунтознавства та фізіології рослин [17]. Протилежністю цьому був Херсонський ДПП. У серпні 1964 р. кореспондент І. Яблонська побачила подвійність стандартів радянської показової величі. Приміщення педагогічного вишу в Херсоні мали привабливий вигляд зовні, гостей приваблювала старовинна архітектура в оточенні густої тіні тополь і дубі. Проте, коли за відвідувачами закривалися двері, в очі дув «химерний подих запустіння, потріскані стіни аудиторій, старенькі столи, кафедри». Ректор закладу Сергій Селіщев декілька років даремно просив Міністерство освіти виділити гроші на капітальний ремонт. Актовий зал педінституту ще починав будуватися. Хоча за планом відбудова мала б тривати уже 7 років, і з урахуванням нових термінів в найкращому випадку мала б закінчитися через 6–8 місяців. Проблема полягала ще й у тому, що будматеріали, випсані для педінституту, щороку адресувалися Херсонбудом іншому замовникові – «за домовленістю». Така ж ситуація була і з облаштуванням студентського житлового простору – у Херсонському ДПП гуртожиток просто не спорудили [18].

Список використаних джерел

1. Івашина Г. На екзаменах у Київському педагогічному // Радянська освіта. – 6 червня 1953. – №23. – С.2.
2. Сиротюк М. Роботу інституту на вищій рівень // Радянська освіта. – 14 листопада 1953. – №46. – С.2.
3. Науменко А. Чого не помічають у Луцьку? // Радянська освіта. – 8 серпня 1959. – №32. – С.2.
4. Новомінський А. Лекція у педвузі // Радянська освіта. – 5 квітня 1958. – №14. – С.2.
5. Федюшева Н. Золотий ключ // Радянська освіта. – 29 серпня 1964. – №69. – С.2.
6. Редько Ф. В реорганізованому педвузі // Радянська освіта. – 14 серпня 1954. – №33. – С.4.
7. Запорізький педагогічний інститут // Радянська освіта. – 8 жовтня 1955. – №41. – С.2.
8. Ткаченко О. На піднесенні // Радянська освіта. – 1 січня 1956. – №1. – С.2.
9. Ткаченко О. У новому навчальному році // Радянська освіта. – 5 вересня 1953. – №36. – С.4.
10. Ткаченко О., Лютворт Г., Новомінський А. Тут готують радянських учителів. З досвіду роботи Вінницького педагогічного інституту // Радянська освіта. – 17 листопада 1956. – №47. – С.3.
11. Сиченко Х. Ворошиловградський педінститут до знаменної дати // Радянська освіта. – 24 серпня 1957. – №34. – С.3.
12. Єромицький П. Першокурсники // Радянська освіта. – 21 грудня 1957. – №51. – С.4.
13. Сиченко Г., Калашніков В. До знаменної події // Радянська освіта. – 18 жовтня 1958. – №42. – С.1.
14. Костантинов А. Запорізькі стандарти // Радянська освіта. – 30 січня 1963. – №8. – С.4.
15. Перший музичний // Радянська освіта. – 23 лютого 1963. – №15. – С.2.
16. Тут буде студентське містечко // Радянська освіта. – 27 квітня 1963. – №33. – С.2.
17. Ткаченко О. Будні загальнонаукового // Радянська освіта. – 11 січня 1964. – №4. – С.2.
18. Яблонська І. За фасадом // Радянська освіта. – 26 серпня 1964. – №68. – С.2.
19. Швецов К. Заходи педінституту // Радянська освіта. – 13 червня 1953. – №24. – С.1.
20. Портенко В., Юфіт Н., Ляшенко П., Єромицький П. У реорганізованому педвузі // Радянська освіта. – 17 жовтня 1953. – №42. – С.2.
21. Лук'яненко О. В. Побутові умови колективів педінститутів УРСР часів «відлиги» // Гуржівські історичні читання: Збірник наукових праць. – Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2012. – Вип.5. – С.144–146.

References

1. Ivashyna H. Na ekzamenakh u Kyuyivs'komu pedahohichnomu // Radians'ka osvita. – 6 chervnya 1953. – №23. – S.2.
2. Syrotyuk M. Robotu instytutu na vyshchyy riven' // Radians'ka osvita. – 14 lystopada 1953. – №46. – S.2.
3. Naumenko A. Choho ne pomichayut' u Luts'ku? // Radians'ka osvita. – 8 serpnnya 1959. – №32. – S.2.
4. Novomyns'kyu A. Lektsiya u pedvuzi // Radians'ka osvita. – 5 kvitnya 1958. – №14. – S.2.
5. Fedyusheva N. Zoloty klyuch // Radians'ka osvita. – 29 serpnnya 1964. – №69. – S.2.
6. Red'ko F. V reorhanizovanomu pedvuzi // Radians'ka osvita. – 14 serpnnya 1954. – №33. – S.4.
7. Zaporiz'kyu pedahohichnyy instytut // Radians'ka osvita. – 8 zhovtnya 1955. – №41. – S.2.
8. Tkachenko O. Na pidnesenni // Radians'ka osvita. – 1 sichnya 1956. – №1. – S.2.
9. Tkachenko O. U novomu navchal'nomu rotsi // Radians'ka osvita. – 5 veresnya 1953. – №36. – S.4.
10. Tkachenko O., Lyutvort H., Novomyns'kyu A. Tut hotuyut' radians'kykh uchyteliv. Z dosvidu roboty Vinnyts'koho pedahohichnoho instytutu // Radians'ka osvita. – 17 lystopada 1956. – №47. – S.3.
11. Yemchenko Kh. Voroshylovhrads'kyu pedinstytut do znamennoyi daty // Radians'ka osvita. – 24 serpnnya 1957. – №34. – S.3.
12. Yeromyts'kyu P. Pershokursnyky // Radians'ka osvita. – 21 hrudnya 1957. – №51. – S.4.
13. Yemchenko H., Kalashnikov V. Do znamennoyi podiyi // Radians'ka osvita. – 18 zhovtnya 1958. – №42. – S.1.
14. Kostantynov A. Zaporiz'ki standarty // Radians'ka osvita. – 30 sichnya 1963. – №8. – S.4.

15. Pershyy muzychnyy // Radyans'ka osvita. – 23 lyutoho 1963. – №15. – S.2.
 16. Tut bude student-s'ke mistechko // Radyans'ka osvita. – 27 kvitnya 1963. – №33. – S.2.
 17. Tkachenko O. Budni zahal'nonaukovoho // Radyans'ka osvita. – 11 sichnya 1964. – №4. – S.2.
 18. Yablons'ka I. Za fasadom // Radyans'ka osvita. – 26 serpnya 1964. – №68. – S.2.
 19. Shvetsov K. Zakhody pedinstytutu // Radyans'ka osvita. – 13 chervnya 1953. – №24. – S.1.
 20. Portenko V., Yufit N., Lyashenko P., Yeromyts'kyu P. U reorhanizovanomu pedvuzi // Radyans'ka osvita. – 17 zhovtnya 1953. – №42. – S.2.
 21. Lukuianenko O. V. Pobutovi umovy kolektyviv pedinstytutiv URSR chasiv «vidlyhu» // Hurzhiyivs'ki istorychni chytannya: Zbirnyk naukovykh prats'. – Cherkasy: CHNU im. B. Khmel'nyts'koho, 2012. – Vyp.5. – S.144–146.

Lukuianenko O. V., Ph.D. in History, Senior lecturer in Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University (Ukraine, Poltava), lukuianenko.ov@gmail.com

Spacetime dimensions of the daily life of the pedagogical institutes of the UkrSSR of the «thaw» period (1953–1964 years) (Part 1)

The article illustrates what problems of the professional life of teachers of the UkrSSR were covered by the profile press of the period of de-Stalinization (1953–1964). Application of the method of content analysis allowed to illustrate the university teachers' interpretation of substantive content of their own working time; to identify the actual and the desired equipping of the workspace, to compare the assess to the quality of the educational process, the attitude towards the organization of the control over the work of high schools from the side of the central government, as well as to describe the way of representation of part-time students in the worldview of the teachers.

Keywords: everyday life, the higher pedagogical school, de-Stalinization, time, equipment, distance education.

Лукьяненко А. В., кандидат исторических наук, ст. преподаватель, Полтавский национальный педагогический университет им. В. Г. Короленко (Украина, Полтава), lukuianenko.ov@gmail.com

Пространственно-временное измерение повседневности пединститутов УССР времён «оттепели» (1953–1964 годы) (Ч.1)

Иллюстрируются проблемы профессиональной жизни педагогов УССР, которые освещала профильная пресса периода десталинизации (1953–1964 гг.). Применение метода контент-анализа позволило проиллюстрировать толкование преподавателями вузов содержательного наполнения собственного рабочего времени; выявить реальное и желаемое в устройстве рабочего пространства, сравнить оценки качества учебно-воспитательного процесса, отношение к организации контроля работы вузов со стороны центральных органов власти, а также описать образ студента-заочника в представлении педагогов.

Ключевые слова: повседневность, высшая педагогическая школа, десталинизация, рабочее время, оборудование, заочное образование.

* * *

УДК 930.85[821.161.2]

Сморжевська О. О.,

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри новітньої історії України історичного факультету, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), oksana@ipnet.kiev.ua

ПОСТМОДЕРНА ПРОЗА ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО (НА ПРИКЛАДІ «АРМІЙСЬКИХ ОПОВІДАнь» ЮРІЯ АНДРУХОВИЧА ТА ЙОГО РОМАНІВ «РЕКРЕАЦІЯ», «МОСКОВІАДА» І «ТАСМІНЦЯ»)

На основі «армійських оповідань» та романів «Рекреація», «Московіада» і «Тасмниця» Юрія Андруховича розглянуто постмодерну прозу української сучасної літератури як джерело для вивчення історії повсякденності на зламі 1980–1990-х рр. Зазначені твори Ю. Андруховича – специфічне джерело до вивчення новітньої історії України. Особливого звучання вони набули в умовах гібридної війни, вагомою складовою якої є війна інформаційна, світоглядна боротьба за умонастрої людей. Показово, що значна кількість цитат з них, написаних переважно на початку 1990-х рр. у гротескній, карнавальній манері, відображає сьогодення, що це раз підтверджує пророчу матрицю

постмодерної літератури. Методологія даної розвідки ґрунтується, насамперед, на методах деконструкції та інтертекстуальності, що дозволяє найбільш всебічно розглянути літературний твір як історичне джерело. У висновку стверджується необхідність вивчення української постмодерної літератури як такої, що сприяє дослідженню історії повсякденності в умовах становлення України як держави.

Ключові слова: Юрій Андрухович, постмодерна проза, «армійські оповідання», «Рекреація», «Московіада», «Тасмниця».

В українській культурі особливо яскравого дискурсу постмодернізм набув у літературі. З кінця 1980-х рр., з послабленням цензуро-ідеологічних утисків, розпочався новий етап в українському літературному житті. Він породив й нову письменницьку генерацію, одним з найяскравіших представників якої є Юрій Андрухович. Загалом виокремлюють три основні класифікації постмодерної української літератури: за генераційним принципом («вісімдесятники», «дев'яностники», «нульові»); за територіально-географічним («житомирська» і «галицька» школи); за стильовою орієнтацією («карнавальна» й «міфологічна» тенденції). Українська постмодерна література вже потрапила в орбіту дослідження її як оригінального культурного явища. Жваві літературознавчі дискусії точаться переважно навколо кількох імен або об'єднань. По-різному сприймається постмодернізм в українській культурі загалом і літературі зокрема. Шкала коливається від неприпустимості випускати в українську мову постмодерністські «штучки» (О. Пахльовська, С. Квіт, Є. Баран, І. Фізер, О. Яровий) до його апологетики й популяризації (М. Павлишин, Т. Гундорова, Р. Семків). Сам Юрій Андрухович, захищаючи постмодернізм від всебічної критики («постмодернізм добре, назвімо це «постмодернізмом») – це там, де кожен із нас опинився сьогодні, це така обставина часу і місця, від якої нікуди нам не подітися, територія «поміж» і «всередині», нікому-не-належний міжцивілізаційний, але й понадцивілізаційний простір, <...> це сміття всіх наших середмість, наша пам'ять, наша надія, наша самотність <...>», визнає постмодернізм як факт. Ю. Андрухович зауважує про неможливість дефініювати те, в середині чого знаходиться. На його думку, постмодернізм – це певний стан, певна кондиція, насамперед у культурі, спричинені усім попереднім розвитком людства, зокрема модернізмом. Письменник стверджує, що постмодернізм – усвідомлення неважливості «нового» (як це було в часи модернізму), акумуляція пам'яті про попередні поразки й безвихідні ситуації, а звідси – й іронічність та гротескність [1].

Тобто бачимо, що український варіант постмодернізму в літературі вже став предметом уваги науковців, літераторів, публіцистів. Я ж пропоную звернутися до постмодерної прози як до джерела вивчення історії. Зокрема, у прозових текстах Юрія Андруховича можна почерпнути значний масив інформації щодо умонастроїв, світоглядних пертурбацій, які вирували в українському суспільстві в роки доживання СРСР та перші роки України як держави. Згадаймо Арістотелеве, що історик описує те чи інше таким, яким воно було, а поет – таким, яким воно могло б бути. У випадку з першими прозовими творами Ю. Андруховича бачимо в цих текстах і історика, і поета. Тобто для прочитання їх як джерела інформації до вивчення історії повсякденності найкраще підходить метод деконструкції. Такий підхід дозволить вивести на поверхню алюзії, підтексти, завуальовані конфлікти, замовчування тощо. Важливим у прочитанні прозових

творів Юрія Андруховича як історичного джерела є інтертекстуальність. Тобто, за Ж. Деріда, це «різновид ретельного прочитання, що видобуває текстуальні та наповнені значенням асоціації, які утворюють текст»; «інтертекстуальне прочитання – це дослідження глибоко контексту будь-якого акту текстуальності і йде кількома різними стежками асоціацій, що є фактично головним змістом тексту» [2, с. 114, 172]. Якщо вести мову про спадкоємність в українській культурі та, зокрема, в літературі, то у текстах Юрія Андруховича вбачаємо нерозривний зв'язок із бароковим розмаїттям й буянням фарб, емоцій, фантазій; з «котляревщиною» в сенсі бурлескно-балаганному; з Павлом Тичиною як тонким ліриком, одним зі стовпів пригніченої української поезії в роки панування соцреалізму; з новим прочитанням Тараса Шевченка як живої людини, а не як забронзовілого ідола; з розстріляним відродженням 1920–1930-х рр. І тут же – іронія, сатира, гомеричний регіт над заскоружлистю Системи (СРСР), абсурдністю її ідеологічних кліше, але й бездоганним вмінням залякати людину, довести до суїцидальних настроїв, зламати її дух й бажання мислити, а не жити під пресом, не виділялися із сірої маси, бути як всі, як потрібно. У пропонованій розвідці я акцентую увагу на перших прозових творах Юрія Андруховича та його пізнішому романі «Таємниця», у якому багато повернень до ранньої прози. Як писав сам митець про цей період свого життя, який припав на карколомні суспільно-політичні зміни:

Це – спроба написати вірш про нас,

І про нашу учту, молоду і п'яну.

Яке вино, яку хмільну оману

Вливав у юні горла щедрий час!

Ми так жили, немов співали джаз.

Хоча не джаз, а камерні концерти

Зривали нас, і ми ішли в снігах

На гору, де ліси росли і птах

Кричав про щось таємне і відверте,

І від любові можна було вмерти.

Чи хто за нами йшов по тих слідах? («Елегія післяновіторічного ранку», уривок) [3].

Під час строкової служби в лавах радянської армії вчорашній студент написав у 1984 р. цикл оповідань, в яких лаконічно виклав свої переживання та проживання цього досвіду. Саморобна збірка із семи оповідань, об'єднаних назвою «Фотографії в нагрудних кишнях», з грудня 1984 р. пішла гуляти в середовищі тих, кого невдовзі назвуть «вісімдесятниками» і «постмодерністами». А вже в 1989-му р. «перебудова зайшла настільки далеко», що у харківському журналі «Прапор» («Березіль») їх опублікували під назвою «Зліва, де серце». Як дивувався сам автор, оповідання фактично оминули цензура й серйозні правки. І, нарешті, у 2008 р. друком вийшла нова, «своєрідна реактивація тих оповідань у покращеній версії». Вони вже мають гучну назву «Як ми вбили Пятраса. П'ять оповідань про кисневий голод» [4, с. 5, 6]. Окремі оповідання виходили і в перекладах, зокрема, у німецькомовній антології сучасної української прози (упорядкувала Анна-Галія Горбач) є оповідання «Зліва, де серце». «Армійські оповідання» без прикрас, без героїчного пафосу показують будні строкової служби з точки зору самого строковика. В оповіданні «Зима і сні вартового» – шемна безвихідь солдата-строковика, який потрапив у чужий і вороже налаштований до

нього світ армії, а ще ж «вчора завкафедрою доводив тобі, що Гете універсальніший від Шіллера» [5, с. 50]. Автор, лаконічними висловами описуючи сіру армійську буденність, увівши жаргонізми, русизми, просторіччя, увірвався в український літературний простір на гребні «нової літературної хвилі». Тонка іронія, якою пронизані «армійські оповідання», викриває увесь недолугий, зашкарублий, жорсткий і навіть жорстокий світ казарми з його чіткою ієрархією, з «дедовщиною», міжнародними сутичками, ідеологічними «заскоками», проблемою алкоголізму серед сержантів і офіцерів, «афганським синдромом», використанням солдатів для будівництва генеральських дач й багато чого іншого, на що була хвора армія агонізуючої радянської імперії. Служба в радянській армії принесла багато «відкриттів» для героя оповідань: «моя голова має ідеальну кулясту форму – я дізнався про це щойно тут, після того, як мене підстригли і поголили. Ще я дізнався тут про те, що підлогу слід мити з милом – навіть коли вона чиста» [6, с. 7].

Відгомін «армійських оповідань» знаходимо в романі «Таємниця», який вийшов друком 2007 р. У ньому автор, згадуючи службу в армії, вже значно глибше занурюється в розмірковування, чому армія Системи (СРСР) стала саме такою, з пануванням жорстоких законів, покликаних принизити людину, зламати її і фізично, й морально, такою, де все спиралося на дві ієрархії: «Статутна ієрархія полягала у званнях і посадах. Нестатутна – у відслуженому часі. Статутна панувала зовні, нестатутна всередині». Як вказано в романі «Таємниця», пізньорадянська «армія давала ідеальну можливість вивільнення всього наймерзнішого <...> Піраміда зла вивершувалась яким-небудь товаришем Андроповим у захмарному Кремлі. Якимось таким злим чаклуном-гебістом». Ю. Андрухович припускає, що армія в Росії була побудована подібно до структури взаємин «на зоні» (в'язниці) [7, с. 169, 180]. І це цілком природно для Системи, де людська гідність, життя людини нічого не варті. Складними в лавах радянської армії були й міжтеатральні відносини. До цієї проблеми Ю. Андрухович не раз, крім «армійських оповідань», звертається і в романі «Таємниця». Цілком природно, що, опинившись далеко від дому, люди групуються за якоюсь спільною ознакою. В даному випадку такою ознакою була національність. Згадаймо, що однією з вимог, яку висували активісти Революції на граніті, була служба в армії вдома, не за межами УРСР. І справа не лише у можливості потрапити в Афганістан для виконання «інтернаціонального долга» (рос.). Вже активізувалися «гарячі точки» на території самого СРСР: Нагірний Карабах, Ферганська долина, Чечено-Інгушетія... Як написав Юрій Андрухович, «мені дико поталанило, і я не потрапив ані до Афгану, ані до будь-якої іншої гарячої країни. <...> За мірками тодішньої імперії я служив фактично вдома – перші півроку за якихось лише 150 кілометрів від свого міста, потім – за якихось лише 250 чи максимум 300 <...> Але в той же час я став свідком аж трьох смертей, розумієш? Протягом нецілих 18 місяців у цілком мирних, не позначених жодною екстремальністю умовах!» [7, с. 156]. Кожна з цих смертей мала свою причину: хвороба, нещасний випадок, самогубство. В оповіданні «Як ми вбили Пятраса» йдеться про «нещасний випадок». Скупими реченнями автор передає увесь драматизм смерті «рядового Камініска Пятраса Домініковича, 1964 року народження, литовця,

члена ВЛКСМ, освіта середня» [8, с. 41]. За фасадом словесного лаконізму бачимо всю глибину халатності й безвідповідальності, цього спрута, який оповив і вріс в армійський організм, спричиняючи його розклад. Продовжуючи тему в «Таємниці», автор розповідає про ще один трагічний випадок – смерть солдата від занедбаного менінгіту [7, с. 156–157]. Докладніше про це йдеться у фільмі режисера Андрія Дончика «Кисневий голод», сценарій до якого написав Юрій Андрухович. Яскравою лінією крізь «армійські оповідання» та роман «Таємниця» проходить тема «Афгану». Цю незрозумілу людям війну у якійсь далекій суворій країні радянська пропаганда подавала як «інтернаціональний долг» (рос.), який чомусь повинні сплачувати українські (загалом радянські) солдати строкової служби. Як не старалася пропагандистська машина, але в кожній сім'ї, де був 18-річний хлопець, матері з острахом чекали повістки до военкомату, бо «відомо було, що наші солдати повертаються звідти мертвими <...> А тим, котрі поверталися живими, досить часто лишалося заздрити мертвим» [7, с. 151]. В оповіданні «Королівські лови» бачимо будні військової частини, якою командує підполковник–афганець. Вся служба в частині – це досягнути до кінця свою лямку й не збожеволіти від безглуздості виконуваних наказів. Начальник штабу з Афгану «привіз не лише засмагу, а й дві підполковницькі зірки, бойовий орден, легку контузію і якийсь такий спраглий полиск очей» [9, с. 24] – загалом талановитий військовий. Але, опинившись в армійському болоті, поступово деградує, перетворюючись на зневіреного алкоголіка. У Радянському Союзі тема психологічної адаптації воїнів–афганців ніколи не піднімалася в суспільстві, її нібито й не існувало. Кожна сім'я, зіштовхнувшись з нею, опинялася наодинці з усіма наслідками морально–психологічних змін в житті людини, яка пройшла «Афган». Ці проблеми актуалізувалися в сьогоденні, у зв'язку з іншою війною, вже на теренах України.

У романі «Рекреації» автор «зобразив перетворення антиколоніального типу культури у постколоніальній дійсності» [10, с. 10]. Допитливий читач намагається (і безуспішно) в героях твору вгадати реальних людей. Та мене як історика цікавить не стільки реалістичність чи літературна вигадка, скільки сама атмосфера дійства роману. Адже всі події, попри свою гротескність і абсурдність, відображають процеси, які вирували в українському суспільстві на межі 1980–1990-х рр. Роман вийшов друком у журналі «Сучасність» в січні 1992 р. Це був перший випуск цього еміграційного журналу в Україні. Щойно відбувся грудневий референдум 1991 р. Журнал починався зверненням Президента України Леоніда Кравчука та інтерв'ю зі Збігневом Бжезінським. У суспільстві, яке вже оговталось від серпневих подій 1991 р., панував піднесений настрій, відчуття запаморочення від свободи й очікування карколомних позитивних змін. І тут – така провокація, як «Рекреації» [10, с. 13]. Твір викликав бурхливі дискусії в літературознавчих колах та набув шаленої популярності у читачів. Оцінки коливалися від захоплення до різких звинувачень у знуванні над мовою, історією, культурою України, спотворенні ролі творчої особистості в житті суспільства тощо. Однак саме цей роман, на мій погляд, чудово відображає умонастрій українського суспільства на зламі 1980–1990-х рр. Знаходимо в творі й історичні

екскурси в гротескному зображенні (алюзії на австро–угорську культурно–історичну псевдоностальгію), і професійних «патріотів», і постколоніальні комплекси, і формування нових соціальних прошарків, й пошуки власного національного «я», своєї відмінності та окремості у вирі карколомних світоглядних змін... І все це – на тлі свята, карнавалу, фестивалю, суцільного балагану, який закрутив героїв роману, розкидавши їх у різні непередбачувані випробування та ситуації [10].

В українській постмодерній літературі виокремлюють дві матриці: пророчу та ігрову. Ігрову прочитуємо явно. Щодо пророчої, то в умовах гібридної війни, бачимо в прозі Ю. Андруховича і її. Зокрема, в назві роману «Московіада». У дослідників є кілька версій тлумачення цієї назви: від пародій на «Ліада», «Енеїда», «Лусіада» до уявлення Москви як ад (рос.), тобто пекло, московське пекло. В світлі сьогоденної російської пропаганди антиукраїнського спрямування нового звучання набувають розмови кагебіста Сашка з головним героєм «Московіади»: «От ви, називаючи мене чекістом, безперечно, хотіли якомога сильніше мене поранити <...> Але ж не забувайте, благаю вас, про те, що ви затримані у зоні урядового зв'язку, а це можна розцінити як тероризм і спробу насильницького повалення. До того ж, не далі як хвилину тому, ви назвали Москву «зас...ною», що цілком підпадає під статтю про розпалювання міжнаціональної ворожнечі <...>» [11, с. 204]. А чого вартий образ пивного бару з усіма його колоритними персонажами! Автор у завуальованій формі зобразив пізньорадянську дійсність у кривому дзеркалі суспільства, що бродило перед вибухом, після якого, окрім такої очікувано–лякаючої незалежності на сцені з'явилися нові «герої»: рекетири, «братва», «новие рускіє» та інші прикметні ознаки 1990-х рр., які вже встигли хвацько охрестити «шаленими» (рос. «лихими»). Ю. Андрухович, називаючи СРСР «Імперією», пророкував їй загибель «під ударами пияків», які «вийдуть на Красну площу і, вимагаючи пива, рушать на Кремль. По них стрілятимуть, але кулі відбиватимуться від їхніх проспиртованих непровинних грудей. Вони зметуть усе». Натякаючи на антиалкогольну кампанію часів «перестройки», автор вустами головного героя розмірковує про долю Імперії: «Імперії слід було вчасно подбати про своїх пияків. Не воювати з вітряками лібералізмів чи націоналізмів, не полювати на відьму релігійності чи на привида правозахисництва, а єдине – подбати про своїх вірних пияків. Щоб вони завше мали чим залитися. Щоб вони любили своїх потворних жінок. Щоб вони відтворювали собі подібних дітей. І все. Але імперія зрадила своїх пияків. І прирекла себе на розпад» [11, с. 137–138]. У пам'яті багатьох людей ще живі спогади про велелюдні черги за спиртними напоями, які до того ж продавали лише в певні години. Черги в роки горбачовської перебудови (й не тільки в цей період) були за всім, але саме дефіцит алкоголю дуже боляче вдарив і по економіці СРСР, і по умонастроях людей. Пригадую, як в дитинстві, відпочиваючи в Криму, чула розмови дорослих місцевих жителів про винищені виноградники, згідно директив антиалкогольної кампанії. І ці розмови були чи не найбільш емоційними серед обговорюваних проблем, яких було чимало. Гуртожиток (семиповерховий лабіринт «посеред жахної столиці, у загниваючому серці напівіснуючої імперії»), в якому жив український поет Отто фон Ф., головний герой «Московіади», чимось

нагадує багатонаціональний СРСР незадовго до розпаду: у Отто фон Ф. стіни кімнати завішані зображеннями козаків й діячів ЗУНР; сусід–узбек на повну гучність слухає «духмяну орієнтальну музику «адин палка два струна»; сусід–єврей «повернувся з виправи по крамницях, укотре накупивши, скажімо, «калготою», для своєї незліченної ветхозавітної родини з Біробіджана, для всіх колін її». А «хтось із чеченів <...> відмагуляв учора в ліфті спорторга Яшу», тоді як «російський поет Єжевкін <...> вчора мав уп'яте виступ на телебаченні, в якому дев'ять разів ужив слово «ДУХОВНОСТЬ», вісім разів витирав тильним боком долоні похмільний піт з чола» [11, с. 114–115] і т.ін. А наш герой, «проклинаючи незлостиво нещасну нашу історію, дружбу народів і союзний договір 22-го року», розпочинає свій примарно–реалістичний шлях Московью, попутно потрапляючи в різноманітні халепи, з яких сьак–так виплутується, ще й розмовляє з «королем» України Олельком Другим (Довгорукимі–Рюриковичем)» [11, с. 118]. Тут бачимо натяк на спроби монархічного руху, які мали місце на зламі 80–90-х рр. ХХ ст., та поступово зійшли нанівець, так й не оформившись у щось конкретне. Проходить крізь роман й тема української діаспори, її діяльності на зламі 1980–1990-х рр. Один з персонажів роману, Кирило, підтримуваний українською діаспорою, планує організувати випуск україномовної газети в Москві [11, с. 184]. Й тут же – наскрізна тема імперських амбіцій Росії та прагнення українців до самостійної, окремішньої України: «ця країна [СРСР, РФ – О. С.] має здатність рости на захід, поглинаючи маленькі народи, їхні мови, звичаї, пиво, поглинаючи також великі народи, руйнуючи їхні каплиці й кав'ярні <...> Тому я за повне й остаточне відокремлення України від Росії!» [11, с. 147]. Ця цитата – уривок з розлогої промови, яку виголосив Отто фон Ф. у пивбарі на Фонвізіна і яку слухали учасники масової пиятики: його друзі–поети з різних союзних республік, демократ–імперець, інвалід з гармошкою, кришнаїт, православний священник, місцеві шкуродери, стара німецька спекулянтка... Розмірковує герой роману й над проблемою зросійщення українців та втратою європейськості: «<...> за останні триста років ми досить уподібнилися до цих суворих північан <...> Вочевидь, природне бажання наших предків якомога швидше випнутися у великороси призвело до певних пристосованих мутацій <...> Останні сімдесят років зробили цей процес необоротним <...> на сьогодні вся наша європейскість, здається, полягається в тому, що ми вживаємо сало <...> тепер будь–який тутешній шовінога має всі підстави сказати: «Да ми єдиний народ! Ми вельд же навіть нічим не відрізняємося!» І слабкими будуть мої аргументи про Пилипа Орлика й козацьке бароко. Або про Веделя і заквітчаний барвінком меч» [11, с. 148–149]. Можна ще чимало знайти в художньому творі «Московіада» вже історичних алюзій: це і пацюки в підземеллях московського метро (люди середнього й старшого віку можуть пригадати чутки про велетенських щурів–людожерів, які буцімто бігали московською «підземкою» на початку 1990-х рр.); і вербування агентами КДБ представників творчої інтелігенції; й численні з'їзди численних партій, створених вчорашніми комсомольськими активістами («духовність, духовність, православ'є, монархія, духовність, монархія, православ'є, чинолюб'є, духовність, почитаніє, православ'є, сладо-

страстіє, рукоблудіє...» [11, с. 221]); і засідання ЦК Політбюро СРСР («зборище» [11, с. 233]). І як вражають своїм цинізмом слова одного з виступаючих на такому засіданні, де йдеться про розпад імперії: «Історія нас із вами – це історія безжалюї хірургії <...> Ми подаруємо всім їхню, вибачте на слові, омріяну незалежність. Ми навчимо їх перемагати у референдумах. Бо референдум – це ідеальний спосіб маніпулювати людьми, залишаючи в них ілюзію, нібито вони самі вирішують свою долю. Ми навчимо їх любові до Держави. А це означає – до насильства, обманів і хабарів. Ми дамо їм повну свободу заганяти себе у прірву. Отже, повна, даруйте, незалежність для республік <...>. Велика ентропійна хвиля, що розірвала Велику Імперію, рознесе вщент і незалежні, перепрошую, державки. Усе це виглядатиме надто карикатурно: ці призначені нами президенти, ці закуплені нами парламенти <...> Ці прикордонні конфлікти шиїтів із сунітами, католиків з кришнаїтами, а православних із дзен–буддистами. Ці героїчні спроби західних банкірів навчити божевільних свободі. Ці голодні міжусобиці, бунти і страйки. Ця індустрія церков і борделів. Великий непотріб указів, конституцій та декларацій. І тотальний смітник, ні, багато незалежних смітників на чолі з недолугими маріонетками. Ось – наша програма дій. Дедалі частіше й частіше озиратимуться народи назад. І бачитимуть у своїх обманутих візіях Велику державу – космічну, вогнисту, широкую, тисячолітню. Дедалі гірше і гірше виглядатиме у порівнянні з нею ота, дозвольтє, незалежність». Щодо Аляски, то «ми завжди готові стати на захист тамтешнього російськомовного населення», а «Польщу ми зробимо полігоном від моря до моря, а Фінляндію заллемо горілкою <...> У Францію ми переїдемо жити <...> [французів] депортуємо в пустелю Гобі», територію Ізраїлю буде засаджено кавунами і редькою [11, с. 235–238]. Дуже знайомі плани, чи не так? Та, зрештою, герой роману повертається у свою країну, яка «нічим не захищена від Сходу, навіть горами» [11, с. 245].

Отже, в своїх ранніх прозових творах і романі «Тасмниця» Юрій Андрухович, попри, на перший погляд, різноманітність сюжетних ліній й тем, пише про одне й те саме – про Україну, її людей, їхні прагнення до власного місця на карті світу, зокрема, Європи, про проблеми, з цим пов'язані. Розглядати сучасну українську літературу (укрсучліт) можна не тільки як художню творчість, а й як історичне джерело, покликане допомогти історикowi заповнити лакуни з вивчення історії повсякденності 20–30 літньої давнини. Хронологічно це зовсім мало, але з точки зору насиченості подіями, змінами різного ґатунку, геополітичними зсувами та змінами тощо – ціла епоха. І вона вже вимагає всебічного й неупередженого аналізу крізь призму різноманітних джерел, і таких специфічних, як творчість письменників–постмодерністів.

Список використаних джерел

1. Андрухович Ю. Час і місце, або Моя остання територія / Ю. Андрухович / Збірка «Дезорієнтація на місцевості». Український Центр [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ukrcenter.com/Література/Юрій-Андрухович.20262-1/Час-і-місце-або-Моя-остання-територія – Заголовок з екрану.
2. Енциклопедія постмодернізму / Ред. Ч. Е. Вінквіт, В. Е. Тейлор, пер. В. Шовкун. – К.: Основи, 2003. – 503 с.
3. Андрухович Ю. Елегія післяноворічного ранку / Ю. Андрухович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: poetry.uazone.net/default/pages.phtml?/place=andrkhovych@page=andr89 – Заголовок з екрану.

4. Андрухович Ю. Від себе, себто від автора / Ю. Андрухович // Андрухович Ю., Жадан С. Трициліндровий двигун любові. – Харків: Фоліо, 2008. – С.5–6.
5. Андрухович Ю. Зима і сни вартового / Ю. Андрухович // Андрухович Ю., Жадан С. Трициліндровий двигун любові. – Харків: Фоліо, 2008. – С.42–50.
6. Андрухович Ю. Зліва, де серце / Ю. Андрухович // Андрухович Ю., Жадан С. Трициліндровий двигун любові. – Харків: Фоліо, 2008. – С.7–16.
7. Андрухович Ю. Таємниця. Замість роману. – Харків: Фоліо, 2007. – 477 с.
8. Андрухович Ю. Як ми вбили Пятраса / Ю. Андрухович // Андрухович Ю., Жадан С. Трициліндровий двигун любові. – Харків: Фоліо, 2008. – С.36–41.
9. Андрухович Ю. Королівські лови / Ю. Андрухович // Андрухович Ю., Жадан С. Трициліндровий двигун любові. – Харків: Фоліо, 2008. – С.23–25.
10. Гнатюк О. Авантюрний роман і повалення ідолів / О. Гнатюк // Андрухович Ю. Рекреації. Романи. – К.: Час, 1997. – С.10–23.
11. Андрухович Ю. Москвіада / Ю. Андрухович // Андрухович Ю. Рекреації. Романи. – К.: Час, 1997. – С.112–246.

References

1. Andrukhovych Yu. Chas i mistse, abo Moya ostannya terytoriya / Yu. Andrukhovych // Zbirka «Dezorientatsiya na mistsevesti». Ukrayins'kyu Tsentru [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: www.ukrcenter.com/Literatura/Yuriy-Andrukhovych.20262-1/Chas-i-mistse-abo-Moya-ostannya-terytoriya-Zaholovok-z-ekranu.
2. Entsiklopediya postmodernizmu / Red. Ch. E. Vinkvist, V. E. Teylor, per. V. Shovkun. – K.: Osnovy, 2003. – 503 s.
3. Andrukhovych Yu. Elehiya pislyanovorichnoho ranku / Yu. Andrukhovych [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: poetry.uazone.net/default/pages.phtml?place=andrukhovych@page=andr89 – Zaholovok z ekranu.
4. Andrukhovych Yu. Vid sebe, sebsto vid avtora / Yu. Andrukhovych // Andrukhovych Yu., Zhadan S. Trytsylindrovyy dvyhun lyubovi. – Kharkiv: Folio, 2008. – S.5–6.
5. Andrukhovych Yu. Zyma i sny vartovoho / Yu. Andrukhovych // Andrukhovych Yu., Zhadan S. Trytsylindrovyy dvyhun lyubovi. – Kharkiv: Folio, 2008. – S.42–50.
6. Andrukhovych Yu. Zliva, de serse / Yu. Andrukhovych // Andrukhovych Yu., Zhadan S. Trytsylindrovyy dvyhun lyubovi. – Kharkiv: Folio, 2008. – S.7–16.
7. Andrukhovych Yu. Tayemnytsya. Zamist' romanu. – Kharkiv: Folio, 2007. – 477 s.
8. Andrukhovych Yu. Yak my vbyly Pyatrasa / Yu. Andrukhovych // Andrukhovych Yu., Zhadan S. Trytsylindrovyy dvyhun lyubovi. – Kharkiv: Folio, 2008. – S.36–41.
9. Andrukhovych Yu. Korolivs'ki lovy / Yu. Andrukhovych // Andrukhovych Yu., Zhadan S. Trytsylindrovyy dvyhun lyubovi. – Kharkiv: Folio, 2008. – S.23–25.
10. Hnatyuk O. Avantyrnyy roman i povalennya idoliv / O. Hnatyuk // Andrukhovych Yu. Rekreatsiyi. Romany. – K.: Chas, 1997. – S.10–23.
11. Andrukhovych Yu. Moskviada / Yu. Andrukhovych // Andrukhovych Yu. Rekreatsiyi. Romany. – K.: Chas, 1997. – S.112–246.

Smorzhevska O. O., Ph. D. in History, Associate professor of Modern history of Ukraine, Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), oksana@ipnet.kiev.ua

Postmodern fiction as a historical source (for example, «military stories» by Yuri Andrukhovych and his novels «Recreations», «Moskoviada» and «Secrets»)

In article is considered the postmodern prose of modern Ukrainian literature as a source for the history of everyday life at the turn of 1980–1990's. Base of material are «military stories» and the novels «Recreations», «Moskoviada» and «Secrets» by Yuri Andrukhovych. These Yuri Andrukhovych's works are specific source to study modern history of Ukraine. Of particular sound, they have acquired in terms of hybrid war. Information war is an important component of hybrid war; it is a worldwide struggle for the mindset of people. It is significant that a large number of citations are written mostly in the early 1990's. In grotesque dress style reflects today that reaffirms the prophetic matrix of postmodern literature. The methodology of this intelligence is based primarily on the methods of deconstruction and intertextuality. It can most fully consider literary work as a historical source. In conclusion affirms the need to study Ukrainian postmodern literature as one that promotes the research of the history of everyday life in conditions of Ukraine as a state.

Keywords: Yuri Andrukhovych, postmodern prose, «Army story», «Recreation», «Moskoviada», «Secrets».

Smorzhevska O. A., kandidat istoricheskikh nauk, docent, docent kafedry novейшей istorii Ukrainy istoricheskogo fakul'teta, Kievskiy natsionalnyy universitet im. Tarasa Shevchenko (Ukraina, Kiev), oksana@ipnet.kiev.ua

Postmodernная проза как исторический источник (на примере «армейских рассказов» Юрия Андруховича и его романов «Рекреации», «Московиада» и «Тайна»)

На основе «армейских рассказов» и романов «Рекреации», «Московиада» и «Тайна» Юрия Андруховича рассмотрена постмодерная проза украинской современной литературы как источник для изучения истории повседневности на стыке 1980–1990-х гг. Указанные произведения Ю. Андруховича – специфический источник к изучению новейшей истории Украины. Особое значение они приобрели в условиях гибридной войны, весомой составляющей которой есть война информационная, мировоззренческая борьба за умонастроения людей. Показательно, что значительное количество цитат из них, написанных преимущественно в начале 1990-х гг. в гротескной, карнавальной манере, отображает день сегодняшний, что еще раз подтверждает пророческую матрицу постмодерной литературы. Методология данной разведки базируется, в первую очередь, на методах деконструкции и интертекстуальности, что позволяет наиболее полно рассмотреть литературное произведение как исторический источник. В выводах утверждается необходимость изучения украинской постмодерной литературы как таковой, что способствует исследованию истории повседневности в условиях становления Украины как государства.

Ключевые слова: Юрий Андрухович, постмодерная проза, «армейские рассказы», «Рекреации», «Московиада», «Тайна».

***

УДК 323.2(477.87)06:323.15

Зан М. П.,
кандидат історичних наук, доцент, заступник
декана з наукової роботи факультету суспільних наук,
доцент кафедри політології і державного управління,
Ужгородський національний університет
(Україна, Ужгород), mykhailo_zan@mail.ru

**НЕОРУСИНСТВО НА ЗАКАРПАТТІ В ДИНАМІЦІ
ТРАНСФОРМАЦІЙ ПАТРОН–КЛІЄНТНИХ ВІДНОСИН
І ГЕОПОЛІТИЧНИХ ПРІОРИТЕТІВ¹**

Аналізуються особливості становлення неорусинства на Закарпатті. Акцент робиться на визначальній ролі патрон–клієнтних зв'язків (регіональний політизм) і геополітичних орієнтацій (проросійська та проєвроатлантична течії) русинських громадських організацій.

Встановлено, що неорусинство на Закарпатті пройшло чотири етапи. На першому етапі (1990–1993 роки) неорусинський рух підтримувався владною елітою Закарпатської області, в геополітичному плані був багатовекторним. У рамках другого етапу (1994–2001 роки) відбуваються пошуки лідерів–патронів і встановлюється біполярна (проросійська та проєвроатлантична) геополітична спрямованість. Третій етап (2002–2009 роки) пов'язується зі встановленням регіональної політичної клієнтели й домінуванням проросійського геополітичного вектора. На четвертому етапі (2010–2016 роки) неорусинство сегментується на рівні різних груп інтересів у регіоні, домінує проєвроатлантична геополітична течія.

Ключові слова: неорусинство, Закарпаття, автономія, патрон–клієнтні відносини, проросійська орієнтація, проєвроатлантична геополітична течія.

Неорусинство або політичне русинство на Закарпатті є одним із актуальних акторів етнополітики України. Оформившись інституційно ще в 1990 році, русинський громадський рух розширив сферу власної діяльності як на внутрішньо–політичній, так і на міжнародній арені. Поряд із цим у науковому та громадсько–політичному вимірах неорусинство є неоднозначним і дискусійним суб'єктом етнополітики. Якщо на рівні інших держав русини визнають як окрему етнічну групу, то в Україні (апелюючи до специфіки етногенезу українців і поширення етнонімі «русини» у широкому загальноукраїнському контексті) їх трактують як субетнічну або етнографічну

¹ Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Державного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом 0116U002855.

групу, поряд із гуцулами, лемками і бойками. Навіть у самому русинському середовищі наявні різні дискурсні позиції: від визнання етнокультурної специфіки на загальноетнічному українському тлі до сепаратистських лозунгів відокремлення від України та створення власної державності.

Вивченню проблем політизації русинської ідентичності присвячені наукові праці вітчизняних істориків і політологів М. Панчука, О. Майбороди, І. Буркута, К. Вігмана, С. Адамовича, О. Ляшенка, М. Ярмоленка, А. Дегтеренко, Н. Кічера та ін. Зокрема вчені звертають увагу на ситуативність, мобілізаційність неорусинства як групи інтересів, наявність поміркованих і радикальних лідерів у русинському громадському середовищі. Вони також констатували відсутність в Україні політико-правового механізму набуття русинською групою статусу національної меншини, відмінної від української нації.

Ураховуючи контрверсійність проблеми неорусинства на Закарпатті, в науковому дискурсі, на наш погляд, її варто розглядати з точки зору поєднання конструктивістської та інструменталістської (ситуаціоністської) парадигм етнічності. Йдеться про студії Ф. Барта, С. Олзак, Г. Ганса, Б. Андерсона, В. Тішкова, М. Губогло та ін. Теоретико-концептуальні підходи названих дослідників акцентують увагу на ролі політичних лідерів, регіональних еліт, кланових угруповань, мобілізації груп інтересів у боротьбі за владу під впливом різнопланових соціально-економічних і суспільно-політичних обставин.

Метою нашої статті є спроба охарактеризувати неорусинство на Закарпатті в динаміці зміни патрон-клієнтних зв'язків та геополітичних орієнтацій. В контексті поставленої мети необхідно вирішити наступні дослідницькі завдання: 1) визначити етапи еволюції неорусинства на Закарпатті; 2) з'ясувати ситуативні інтеракції лідерів русинських організацій та закарпатського регіонального політикуму; 3) окреслити трансформації геополітичних орієнтирів неорусинства в Закарпатській області.

1 етап (1990–1993 роки) – партноменклатурна, обласна владна підтримка та геополітична багатовекторність.

У лютому 1990 року в Ужгороді було створено обласне культурно-освітнє Товариство карпатських русинів, яке на початку своєї діяльності задекларувало ідею відродження історії та культури русинів як «корінного етносу» Закарпаття. Вже у вересні того ж року організація поширила «Декларацію Товариства карпатських русинів про повернення Закарпатській області статусу автономної республіки». Така ідея позитивно сприймалася партійною номенклатурою, адже гарантувала їй збереження владних позицій та була додатковим аргументом проти поширення в області впливу українських націонал-демократичних організацій, насамперед Народного Руху України за перебудову. Упродовж 1991 року попри жорстке протистояння більшості депутатів обласної влади, які представляли компартійну номенклатуру з опозиційною групою «Демократична платформа» (голова Михайло Тиводар) і громадськими активістами націонал-демократичних організацій 1 грудня 1991 року було проведено обласний референдум, на якому 78% закарпатців проголосували за «статус спеціальної самоврядної адміністративної території як суб'єкта у складі незалежної України».

Вже на початку 1990-х років в активному громадському середовищі неорусинства з'являються відверто сепаратистські структури. У березні 1992 року заявляє про себе Підкарпатська республіканська партія (лідер Василь Заяць), яка ставила за мету утворення незалежної їй подібно до Швейцарії, нейтральної республіки [9, с. 10]. 15 травня 1993 року в м. Мукачево було проголошено Тимчасовий уряд Підкарпатської Русі на чолі з професором Ужгородського державного університету Іваном Турянцею, до якого ввійшли й громадяни Словаччини та Угорщини. Самопроголошений уряд розпочав кампанію дискредитації української державності, привернення уваги громадськості до становища русинів на Закарпатті та в світі, визнання нечинності радянсько-чехословацького договору 1945 року. Угорська преса, зокрема, активно мусувала ідею автономії, Карпатського Єврорегіону та неорусинства. До підтримки автономістських домагань 11 червня 1993 року вдалося і оргбюро Закарпатського відділення Союзу комуністів України [1, с. 66–70].

5 жовтня 1993 року голова облради Дмитро Дорчинець опублікував розпорядження про скликання 29 жовтня 1993 року сесії обласної Ради для проголошення самоврядності, однак через спротив демократичних організацій та обговорення у Верховній Раді України питання вільної економічної зони в Закарпатті сесія так не була скликана [3, с. 190]. Зрештою в цих складних обставинах (додалися позачергові вибори президента та парламенту України) обласна влада відмежувалася від сепаратизму, який пропагували лідери-радикали неорусинства.

2 етап (1994–2001 роки) – пошук політичних лідерів-патронів і геополітична біполярність.

Починаючи з 1994 року в Закарпатській обласній раді проблематику неорусинства перманентно актуалізував лідер неорусинства, депутат Євген Жупан. У підготовленій ним у вересні 1994 року «Заяві про включення в порядок денний питання про статус автономії нашого краю» говорилось про проголошення Підкарпатської автономної республіки та в її складі Берегівського національно-культурного округу. Однак тепер обласна влада жодним чином не реагувала на подібні заклики, тому неорусинські громадські діячі почали орієнтуватися на окремих регіональних політиків, серед яких у кінці 1990-х років із бізнес-середовища (ТОВ «Барва») особливо виділився Віктор Балага.

Вимоги неорусинства продовжували лунати на зібраннях русинських товариств. Зокрема на Форумі громадськості Закарпаття 23 січня 1999 року говорилось про нагальність прийняття «врешті-решт» статус спеціальної самоврядної адміністративної території та забезпечити відновлення національності «русин». 24–27 червня 1999 року в Ужгороді проходив V Світовий Конгрес русинів, на якому йшлося про внесення русинів до офіційного переліку національностей.

Варто зауважити, що в рамках другого етапу неорусинства в Закарпатті співіснували як проросійська, так проєвроатлантична орієнтація. В рамках першої свою громадську кар'єру розпочинали настоятель Свято-Хрестовоздвиженського кафедрального православного собору в Ужгороді о. Дмитро Сидор і голова громадської організації «Зайнятість» Петро Гецько. Проєвроатлантична орієнтація полягала у співпраці з канадсько-американським науковцем Полом Робертом Магочієм і

Світовою Радою русинів, а також у пошуці потенційних закордонних меценатів неорусинського руху в Закарпатті.

Упродовж 1999–2001 років активність русинських товариств розгорнулася через проведення 5–14 грудня 2001 року першого Всеукраїнського перепису населення. Основні аргументи неорусинства висвітлювали газети «Християнська родина» та «Подкарпатська Русь» (редактор о. Дмитро Сидор). Представники русинських товариств поширювали також листівки та календарі на 2002 рік із закликом «Запишися русином!». На цей заклик під час перепису відгукнулися 10 090 закарпатців, що становить 0,8% населення краю [5, с. 512].

3 етап (2002–2009 роки) – регіональна політична клієнтела та проросійський геополітичний пріоритет.

У 2000–х роках відбувається чергова громадська активізація неорусинства Закарпаття. Його лідером стає священник о. Дмитрій Сидор, який очолив організацію «Сойм підкарпатських русинів». Експерти зазначають, що в цей час русинський рух підпадає під вплив Москви. Про це свідчать чисельні конференції та створення організацій–земляцтв в Російській Федерації, участь проросійських організацій в русинських акціях, що проводилися в Мукачеві та Ужгороді. За інформацією засобів масової інформації Сойм підкарпатських русинів фінансувався російським урядовим фондом «Русский мир» (виконавчий директор В'ячеслав Ніконов) [6]. Голова Тимчасового уряду Підкарпатської Русі Петро Гецько не приховував своїх проросійських сентиментів, адже за його словами, проєвропейська орієнтація неорусинства не знайшла адекватної підтримки ні в Європі, ні в заокеанській діаспорі, тому русини були вимушені звернутися до Росії [2, с. 25].

Цікаво, що суспільно–політичне розмежування населення України, яке відбулося у ході президентських виборів 2004 року відобразилося й на русинських організаціях Закарпаття. До групи «євроатлантистів», яка підтримувала опозиційного В. Ющенка, тоді належали члени Ужгородського та Великоберезнянського товариств карпатських русинів, Ужгородського відділення Товариства імені О. Духновича, русинська інтелігенція Закарпаття. Проросійське крило неорусинства, яке підтримувало провладного В. Януковича, представляли члени Закарпатського обласного підкарпаторусинського товариства імені Кирила і Мефодія, Сойму підкарпатських русинів, нелегітимної політичної партії «Підкарпатська Русь України», обласного Товариства імені О. Духновича. Заяву останніх планували озвучити на сепаратистському з'їзді в Северодонецьку [7, с. 584].

Окрім зовнішньої підтримки з боку Російської Федерації, русинські громадські організації черговий раз підпали також під лояльність обласної влади. У середині 2000–х років на піку владного олімпу закарпатського політикуму знаходилась команда Віктора Балого, який очолив Секретаріат Президента України. Саме з його владною протекцією пов'язують визнання національності «русин» 7 березня 2007 року регіональною широкою коаліцією депутатів Закарпатської обласної Ради. Рішення про визнання русинів було внесене фракцією «Наша Україна» й підтримане Партією регіонів та двома угорськими партіями (Партія угорців України та Демократична партія угорців України). За рішенням голосували 72 з 90 депутатів. Окрім цього, на початку 2009 року обласна Рада прийняла рішення про

фінансування за рахунок державного бюджету газети «Підкарпатський русин».

У ситуації, коли влада фактично виявила сприяння, не забарилася подальші, вже більш активні дії русинських активістів краю. 15 грудня 2007 року в Мукачеві на засіданні Сойму підкарпатських русинів була ухвалена декларація з вимогою незалежності. Через рік, 25 жовтня 2008 року, Другий Європейський конгрес русинів у Мукачеві ухвалив «Меморандум про прийняття акта проголошення відновлення русинської державності». Вже перебуваючи на початку грудня у Мінську, о. Дмитрій Сидор заявив про легітимність уряду республіки Підкарпатська Русь. 9 грудня 2008 року Сойм підкарпатських русинів звернувся до Державної Думи Російської Федерації, до тодішнього прем'єр–міністра Росії Володимира Путіна і Президента Дмитра Медведєва з проханням визнати незалежність русинської республіки. 25 квітня 2009 року в м. Пардубіце (Чеська Республіка) Перший Світовий конгрес підкарпатських русинів (ситуативно сформована альтернативна організація до Світового конгресу русинів) прийняв рішення про створення 1 грудня 2009 року республіки Підкарпатська Русь зі столицею в Мукачеві або Ужгороді. Цю ідею разом із прийняттям Конституції 1 травня 2009 року мав затвердити Європейський конгрес в Ужгороді, який так і не відбувся. За фактом діяльності Сойму підкарпатських русинів СБУ порушила проти о. Дмитрія Сидора кримінальну справу за «зазіханням на територіальну цілісність України», а 19 лютого 2012 року Ужгородський міськрайонний суд присудив йому три роки позбавлення волі (умовно, з відтермінуванням на два роки) та сплату штрафу (1 840 гривень).

4 етап (2010–2016 роки) – сегментація патрон–клієнтних взаємин і домінування просєвроатлантичної геополітичної течії.

Прикметно, що неорусинський етнополітичний фактор активізується у кризових (біфуркаційних) суспільно–політичних ситуаціях і під час виборчих кампаній, «знаходячи» собі при цьому нових регіональних лідерів–патронів. Так, напередодні парламентських виборів 2012 року прихильником неорусинства позиціонував себе керівник фракції Партії регіонів у Закарпатській обласній раді, вихідець з м. Виноградово Іван Бушко. Закарпатська обласна громадська організація «Народна Рада Подкарпатської Русі» (Микола Староста), Закарпатське обласне об'єднання громадян «Крайове товариство подкарпатських русинів» (Микола Бобинець) та Закарпатський обласний благодійний фонд молодих русинських підприємців «Газда» (Юрій Головачко) 25 березня 2012 року об'єдналися в Асоціацію русинських організацій Закарпаття. Саме ці організації пов'язували з підтримкою Партії регіонів і народного депутата Івана Бушка, в той час як Народна рада русинів Закарпаття і Сойм підкарпатських русинів знаходився під впливом «Сдиного центру» Віктора Балого.

Показово, що на початку березня 2014 року в Заяві русинських організацій про засудження «агресії Російської Федерації проти суверенної України» представлені підписи очільників русинських організацій саме просєвроатлантичної течії (Русинське науково–освітнє товариство, Закарпатське народне об'єднання русинів, Закарпатське обласне науково–культурологічне об'єднання імені А. Духновича, крайове товариство подкарпатських русинів) [8]. Проросійська ж течія неорусинства жодним

чином не прокоментувала своє ставлення про подій у Криму. Виняток становлять заяви Петра Гецька, який перебуваючи в Росії надалі поширює чисельні звернення в мережі Інтернеті від імені русинів Закарпаття.

Представники проєвроатлантичної орієнтації останнім часом засуджують провокації в русинському русі. Так у травні 2015 року лідери крайового товариства подкарпатських русинів, обласного науково-культурологічного об'єднання імені А. Духновича та Народної Ради Подкарпатської Русі виступили з відкритою заявою, де засудили мітинг з гаслом «Вимагаємо визнання русинів» біля Адміністрації Президента України. Він проводився за координації «нікому невідомого в русинському русі» А. Юрика, а мітингувачі назвалися представниками «русинського руху Закарпаття» та пояснювали журналістам, що проводять акцію й вимагають відповіді на своє звернення до П. Порошенка про визнання результатів референдуму 1991 року про спеціальний статус самоврядної території Закарпаття, а також визнання русинів національною меншиною [4].

Варто відзначити, що 23 червня 2016 року на круглому столі «Русинство в сучасній Україні: історія, реалії та виклики сьогодення», що проводився на базі Національного інституту стратегічних досліджень, лідер крайового товариства подкарпатських русинів Микола Бобинець акцентував увагу на фактичній відсутності проросійської орієнтації в сучасному русинському громадському середовищі, оскільки її представники наразі перебувають поза межами України.

Таким чином, неорусинство в Закарпатті сформувалося як громадський рух в умовах геополітичної дестабілізації Центрально-Східної Європи та розпаду СРСР. У його середовищі чітко проявлялися патрон-клієнтні взаємини з регіональним політикумом. Також викристалізувалися проросійський та проєвроатлантичний геополітичні вектори. На першому етапі (1990–1993 роки) неорусинський рух підтримувався партноменклатурною, владною елітою Закарпатської області й був представлений різними зовнішньополітичними орієнтаціями (прочехословацька, проугорська, проросійська). Впродовж другого етапу (1994–2001 роки) в неорусинському русі відбуваються пошуки лідерів-патронів і встановлюється біполярна (проросійська та проєвроатлантична) геополітична спрямованість. Третій етап (2002–2009 роки) пов'язується із формуванням регіональної політичної клієнтели (група «Барва» на чолі з Віктором Балогою) та домінуванням проросійського геополітичного вектора. В рамках четвертого етапу (2010–2016 роки) неорусинство Закарпаття сегментується на рівні патрон-клієнтних взаємин (з'являється група впливу народного депутата від Партії регіонів Івана Бушка), а в геополітичному контексті домінує проєвроатлантична орієнтація.

Список використаних джерел

1. Балега Ю. Сепаратистські тенденції в сучасному Закарпатті / Юрій Балега // *Культура Українських Карпат: традиції і сучасність / Матеріали міжнародної наукової конференції (Ужгород, 1–4 верес. 1993 року)*. – Ужгород: Гражда, 1994. – С.61–70.
2. Буткевич Б. Нами пригноблені / Богдан Буткевич // *Тижень*. – 2008. – №37 (46). – 12–18 вересня. – С.24–27.
3. Vehesh M. M. Etnopolitychna realnist' Zakarpattia (1991–2001 rr.) / M. M. Vehesh, M. P. Zan // *Politolohichnyi visnyk: zb. nauk. pr.* – K.: T–vo «Znannya» Ukrainy, 2003. – Vyp.14. – S.182–204.
4. Відкрита заява русинських організацій Закарпаття [Електронний ресурс] // *Новини Закарпаття*. – Режим доступу:

<http://www.transkarpattia.net/transkarpattia/actual/48909–vdkrita–zayava–rusynskih–organizatsiy–zakarpattya.html>

5. Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура / українськомовний варіант українсько-угорського видання / Під ред. М. Вегеша, Ч. Фединєць; [Редколег.: Ю. Остапєць, Р. Офіцинський, Л. Сорко, М. Токар, С. Черничко; Відп. за вип. М. Токар]. – Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2010. – 720 с.
6. «Закарпаття OnLine»: Закарпатських «русинів» оплачує російська розвідка [Електронний ресурс] // *Православ'я в Україні*. – Режим доступу: <http://arhiv.orthodoxy.org.ua/ru/node/20537>
7. Закарпаття в етнополітичному вимірі. – К.: ІПЕД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 682 с.
8. Заява Русинського науково-освітнього товариства, Закарпатського народного об'єднання русинів, Закарпатського обласного науково-культурологічного об'єднання ім. А. Духновича, Крайового товариства подкарпатських русинів // *РІО*. – 2014. – 8 березня (№10). – С.5.
9. Майборода О. «Політичне русинство». Закарпатська версія периферійного націоналізму / Олександр Майборода. – К.: НаУКМА, 1999. – 25 с.

References

1. Baleha Yu. Separatystski tendentsii v suchasnomu Zakarpatti / Yurii Baleha // *Kultura Ukrainykh Karpat: tradytsii i suchasnist' / Materialy mizhnarodnoi naukovoї konferentsii (Uzhhorod, 1–4 veres. 1993 roku)*. – Uzhhorod: Grazhda, 1994. – S.61–70.
2. Butkevych B. Namy pryhnohleni / Bohdan Butkevych // *Tyzhen*. – 2008. – №37 (46). – 12–18 veresnia. – S.24–27.
3. Vehesh M. M. Etnopolitychna realnist Zakarpattia (1991–2001 rr.) / M. M. Vehesh, M. P. Zan // *Politolohichnyi visnyk: zb. nauk. pr.* – K.: T–vo «Znannya» Ukrainy, 2003. – Vyp.14. – S.182–204.
4. Vidkryta zaiava rusynskykh orhanizatsii Zakarpattia [Elektronnyi resurs] // *Novyny Zakarpattia*. – Rezhym dostupu: <http://www.transkarpattia.net/transkarpattia/actual/48909–vdkrita–zayava–rusynskih–organizatsiy–zakarpattya.html>
5. Zakarpattia 1919–2009 rokov: istoriia, polityka, kultura / ukrainomovnyi variant ukraïnsko–uhorskoï vydannia / Pid red. M. Vehesha, Ch. Fedynets; [Redkoleh.: Yu. Ostapets, R. Ofitsynskiy, L. Sorko, M. Tokar, S. Chernychko; Vidp. za vyp. M. Tokar]. – Uzhhorod: Polihrafsentr «Lira», 2010. – 720 s.
6. «Zakarpattia OnLine»: Zakarpatskykh «rusynov» oplachyvaet rossyiskaia razvedka [Elektronnyi resurs] // *Pravoslav'ye v Ukrainy*. – Rezhym dostupu: <http://arhiv.orthodoxy.org.ua/ru/node/20537>
7. Zakarpattia v etnopolitychnomu vymiri. – K.: IPIED imeni I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2008. – 682 s.
8. Zaiava Rusynskoho naukovno–osvitnoho tovarystva, Zakarpatskoho narodnoho obiednannia rusyniv, Zakarpatskoho oblasnoho naukovno–kulturolohichnoho obshchestva im. A. Dukhnovycha, Kraïovoï tovarystva podkarpatskykh rusyniv // *RIO*. – 2014. – 8 bereznia (№10). – S.5.
9. Maiboroda O. «Politychne rusynstvo». Zakarpatska versia peryferiïnoho natsionalizmu / Oleksandr Maiboroda. – K.: NaUKMA, 1999. – 25 s.

Zan M. P., PhD in history (ethnology), associate professor, deputy dean for scientific research of the social sciences faculty, associate professor of the department of political science and public administration, Uzhhorod national university (Ukraine, Uzhhorod), mykhailo_zan@mail.ru

Neorusynism in Transcarpathia in the dynamics of transformations of the patron–client relationship and geopolitical priorities

In the article are analysed the peculiarities of neorusynism formation in Transcarpathia. The emphasis is given on the instrumental role of patron–client relations (regional politicum) and geopolitical orientations (pro–Russian and pro–Euro–Atlantic geopolitical trends) of Ruthenian non–government organizations.

It was found, that neorusynism in Transcarpathia has passed four periods. In the first phase (1990–1993 years) neorusyn movement was supported by the power elite of Transcarpathian region, it was multilevel in the geopolitical context. In the second phase (1994–2001 years) were carried out a search of leaders–patrons and established bipolar (pro–Russian and pro–Euro–Atlantic) geopolitical orientation. The third phase (2002–2009 years) is associated with the establishment of regional political clientele and geopolitical dominance of the pro–Russian vector. In the fourth stage (2010–2016 years) the neorusynism segmented at the different interest groups in the region, pro–Euro–Atlantic geopolitical trend has dominated.

Keywords: neorusynism, Transcarpathia, autonomy, patron–client relationship, pro–Russian orientation, pro–Euro–Atlantic geopolitical trend.

Зан М. П., кандидат исторических наук, доцент, заместитель декана по научной работе факультета общественных наук, доцент кафедры политологии и государственного управления, Ужгородский национальный университет (Украина, Ужгород), mykhailo_zan@mail.ru

Неорусинство на Закарпатье в динамике трансформаций патрон–клиентских отношений и геополитических приоритетов

Анализируются особенности становления неорусинства на Закарпатье. Делается акцент на определяющей роли патрон–клиентских связей (региональный политикум) и геополитических ориентаций (пророссийское и проевроатлантическое течения) русских общественных организаций.

Установлено, что неорусинство на Закарпатье прошло четыре этапа. На первом этапе (1990–1993 годы) неорусинское движение поддерживалось властной элитой Закарпатской области, в геополитическом отношении было многовекторным. В рамках второго этапа (1994–2001 годы) происходила поиски лидеров–патронов и устанавливается биполярная (пророссийская и проевроатлантическая) геополитическая направленность. Третий этап (2002–2009 годы) связывается с установлением региональной политической клиентелы и доминированием пророссийского геополитического вектора. На четвертом этапе (2010–2016 годы) неорусинство сегментируется на уровне различных групп интересов в регионе, доминирует проевроатлантическое геополитическое течение.

Ключевые слова: неорусинство, Закарпатье, автономия, патрон–клиентские отношения, пророссийская ориентация, проевроатлантическое геополитическое течение.

* * *

УДК 636.2.082:009:001

Апостол М. В.,
кандидат історичних наук, докторант, Національна
наукова сільськогосподарська бібліотека
(Україна, Київ), apostolmv@online.ua

ВПЛИВ КЛАСИКІВ ЗООТЕХНІЧНОЇ НАУКИ НА СТАНОВЛЕННЯ М. В. ЗУБЦЯ ЯК ВЧЕНОГО– СЕЛЕКЦІОНЕРА В ГАЛУЗІ ТВАРИННИЦТВА

Автором висвітлено вплив відомих вітчизняних учених у галузі тваринництва М. Ф. Іванова, М. Д. Потьомкіна, М. А. Кравченка, Ф. Ф. Ейснера, П. Д. Пшеничного, М. М. Колесника, К. Б. Свечина на становлення творчих пошуків доктора сільськогосподарських наук, професора, академіка М. В. Зубця. Виділено основні періоди формування його наукового світогляду, пов'язані зі здобуттям фахової освіти та виробничою діяльністю, пріоритетні напрями досліджень. Обґрунтовано визначальний вплив ідей і фундаментальних наукових праць професора М. А. Кравченка на становлення М. В. Зубця як відомого вченого–селекціонера у галузі тваринництва. Дослідження ґрунтуються на використанні комплексу загальнонаукових, структурно–функціональних та історичних методів.

Ключові слова: тваринництво, селекція сільськогосподарських тварин, порода сільськогосподарських тварин, вища освіта, наукова школа.

На сучасному етапі надається важливе значення розвитку тваринництва, яке історично є пріоритетною галуззю у структурі агропромислового комплексу України. Тваринництву належить вагомий внесок у забезпеченні продовольчої безпеки країни, наповненні вітчизняного та зарубіжного ринків продукцією високої якості, що відповідає фізіологічним нормам харчування. Перспективними напрямами розвитку тваринництва є зростання продуктивності тварин на основі інтенсифікації селекційно–плеємної роботи, вдосконалення наукового забезпечення галузі, зміцнення кормової бази, запровадження ресурсозберігаючих технологій виробництва продукції та ін.

У розробленні наукових основ селекції сільськогосподарських тварин зробив вагомий внесок академік НААН М. В. Зубець. Узагальненню напрямів його творчої діяльності, а також найбільш перспективних наукових розробок присвячено наукові праці М. Я. Єфіменка, М. В. Гладія та ін. [3; 2]. Однак до цього часу не виділено періоди та чинники його становлення як відомого

вченого–селекціонера у галузі тваринництва. Дане завдання розглядалося як основне при проведенні нашого дослідження. Методологія дослідницького пошуку ґрунтувалася на використанні системно–історичного підходу.

Програма наукової діяльності М. В. Зубця формувалася під впливом класиків зоотехнічної науки М. Ф. Іванова, М. Д. Потьомкіна, М. А. Кравченка, Ф. Ф. Ейснера, П. Д. Пшеничного, М. М. Колесника, К. Б. Свечина. Як перший етап становлення наукового світогляду вченого ми розглядали його навчання в Українській академії сільськогосподарських наук в 1956–1962 роках. Програма його подальших наукових пошуків сформувалася в 1962–1974 роках під час виробничої діяльності та підготовки дисертаційного дослідження, яке він захистив при Харківському зооветеринарному інституті.

Особливо помітний вплив на становлення М. В. Зубця як визнаного лідера–селекціонера в галузі тваринництва здійснили вчені Української академії сільськогосподарських наук, зокрема перший декан зоотехнічного факультету, завідувач кафедри розведення сільськогосподарських тварин, засновник авторитетної наукової школи, професор М. А. Кравченко (1909–1986). Основні напрями його наукових розробок: планування плеємної справи; методи і методичні положення розведення за лініями; способи добору та підбору тварин на основі вивчення їхньої поєднаності; ефективні прийоми поліпшення симентальської худоби. Найбільш істотним науковим здобутком вченого є розроблення теоретичних підходів до генеалогічного аналізу стад і порід тварин, теорії породотворення на основі складного відтворюючого схрещування, методологічних і організаційних основ становлення галузі м'ясного скотарства в Україні [6]. Враховуючи наукові традиції свого вчителя, М. В. Зубець розвинув теоретичні та методичні аспекти породотворення у скотарстві. Висунув гіпотезу генезису порід, на новий методологічний рівень поставив осмислення проблеми схрещування, гетерозису та інбредної депресії, проміжного типу успадкування, які він розглядав як основні форми реалізації спадковості й мінливості тварин. Це засвідчують наукові праці вченого: «Вчення про породу у скотарстві» (1987), «Теорія скрещування: методологічний аспект наукового синтезу» (1988) та ін.

Не менший вплив на становлення наукових пріоритетів М. В. Зубця здійснив завідувач кафедри годівлі сільськогосподарських тварин і технології кормів, професор П. Д. Пшеничний (1903–1985). Здобутком вченого є оригінальні принципи та методи спрямованого виховання і стимуляції розвитку функції живлення й обміну речовин у молодняку, способи підвищення коефіцієнта корисної дії корму, основи вікової мінливості видових і господарськи корисних ознак у тварин під впливом різного рівня годівлі та формування продуктивності сільськогосподарських тварин в онтогенезі. П. Д. Пшеничний надавав важливого значення розробленню теоретичних засад формування м'ясної та молочної продуктивності великої рогатої худоби в ембріональний і постембріональний періоди розвитку [1]. М. В. Зубець у свою чергу встановив особливості онтогенезу у зв'язку з віком, умовами утримання й годівлі тварин, запропонував підходи до формування їх продуктивності, поліпшення якості тваринницької продукції та запровадження технологічних прийомів, що забезпечують стабільність розвитку галузі, включаючи екстремальні ситуації.

Організував підготовку серії зоотехнічних правил вирощування ремонтного молодняка за специфічних умов вітчизняних ферм. Зазначеним питанням присвячені його праці: «Вирощування ремонтного молодняка» (1988), «Теоретичні основи формування м'ясної продуктивності великої рогатої худоби в онтогенезі і обґрунтування породних технологій інтенсивного виробництва яловичини в Україні» (2006) та ін.

Завідувач кафедри тваринництва Української академії сільськогосподарських наук, визнаний фахівець у галузі вдосконалення генетичних методів розведення сільськогосподарських тварин, професор М. М. Колесник дослідив походження, еволюцію і еколого-географічну диференціацію свійських тварин Азії. Вивчив генетику живої маси великої рогатої худоби та її усадкування, закономірності та можливості прогнозування росту тварин, племінну справу, розробив методику дослідження постнатальної онтогенетики молочної худоби. Запропонував експрес-методи рангової оцінки тварин, способи прогнозування молочної та м'ясної продуктивності. Обґрунтував ефективність застосування показників природної імунологічної реактивності для поліпшення продуктивності, дослідив генетичний поліморфізм у зв'язку з формуванням біологічних ознак тварин [5]. М. В. Зубець також присвятив низку наукових праць проблемам прогнозування продуктивності тварин, оцінці їх племінних якостей. Це його статті: «Продуктивність м'ясного скота, розводимого на Україні» (1992), «Оцінка генетичного потенціалу плідника» (1993) та ін.

Упродовж 1958–1960 років деканом зоотехнічного факультету був професор кафедри годівлі сільськогосподарських тварин К. Б. Свечин (1907–1986). З 1960 р. завідував дослідною станцією м'ясного скотарства «Ворзель», ініціював створення першого племзаводу м'ясної породи абердин-ангус в Україні. Наукова діяльність вченого пов'язана з вивченням закономірностей росту й розвитку порід і породних поєднань за умов прямих і реципрокних схрещувань. Як відомо, в подальшому М. В. Зубець та О. Г. Тимченко на дослідній станції м'ясного скотарства «Ворзель» провели серію реципрокних схрещувань абердин-ангусів із чорно-рябою, білоголовою українською та симентальською породами, встановили вплив обох статей на розвиток потомства. Отримані результати покладено в основу створення знам'яньського м'ясного типу. Даній проблемі присвячено блок наукових статей вченого: «Знам'янський тип м'ясної худоби» (1983), «М'ясна порода великої рогатої худоби» (1991) та ін.

Варто зазначити, що становлення творчих пріоритетів М. В. Зубця відбувалося під впливом наукової творчості академіка М. Ф. Іванова. Учений розробив основоположні питання теорії і методології розведення тварин, а саме наукову методику виведення порід; класифікацію тварин, допущену міцним типом конституції; селекцію на створення бажаного типу; метод збалансованої годівлі; методику обстеження тваринництва; основи бонітування худоби тощо. Він є автором української степової білої породи свиней і асканійської тонкорунної породи овець, овець типу кориделей, гірського мериноса та багатоплідної каракульської [4]. М. В. Зубець спільно з іншими вченими, продовжуючи наукові ідеї і традиції М. Ф. Іванова, розробив сучасну методику породотворення, що включає низку оригінальних підходів щодо оцінки племінної цінності тварин, породного структурування. У цьому плані

особливо цінними є його наукові праці: «Рекомендації по формуванню генеалогічної структури красно-пестрой молочної породи крупного рогатого скота» (1992), «Основні концептуальні засади новітньої вітчизняної теорії породотворення» (2002) та ін.

Значний інтерес у вченого викликала наукова творчість академіка ВАСГНІЛ М. Д. Потьомкіна, з іменем якого пов'язані становлення і розвиток племінної справи в тваринництві. Учений розробив основи вдосконалення малопродуктивної худоби, розведення за лініями, оцінки внутрішньопородних типів. Розвинув теорію оцінки тварин за екстер'єром і конституцією, що ґрунтувалася на законі співвідносного розвитку та біологічного взаємозв'язку форми і функції. Окреслив програму вдосконалення симентальської породи на основі експедиційного обстеження, перспективного планування, систематичного проведення виставок, породного районування тощо [7]. М. В. Зубець також був одним із учених, хто опікувався збереженням симентальської породи, розробив оригінальну методику створення жирномолочного стада, апробовану у провідному племінному заводі «Тростянець» Чернігівської області. В її основу покладал виведення маточних родин зі стійкою і високою жирномолочністю протягом усіх лактацій.

М. В. Зубець у його наукових працях асимілював конструктивні підходи члена-кореспондента Ф. Ф. Ейснера щодо розвитку генетичних основ селекції; теорії породи та формування її генеалогії; значення конституції та екстер'єру тварин для селекції; основ вирощування, оцінки та раціонального використання плідників; методів великомасштабної селекції; системи розведення за лініями; проблем інбридингу, гетерозису, онтогенезу, акліматизації та збереження генофонду тварин; основ бонітування; моделювання селекційного процесу; перспективного планування племінної справи тощо [9].

М. В. Зубець сформулював нові теоретичні й методологічні підходи щодо організації селекційного процесу з урахуванням практичного використання генетичних закономірностей і трансплантації ембріонів. Його розробки зі збереження вітчизняного генофонду тварин є дієвою відповіддю міжнародному співтовариству на заклик ФАО про необхідність якнайшвидшої розробки і початку реалізації «Глобального плану дій щодо підтримання та розвитку генетичних ресурсів тваринництва» в Україні. Завдяки його зусиллям вітчизняні вчені одні з перших розробили, прийняли на урядовому рівні державну програму підтримки біорізноманіття. Питанням збереження генофонду тварин присвячені наукові праці М. В. Зубця: «Генетическая компонента биоразнообразия крупного рогатого скота» (2005), «Методологічні аспекти збереження генофонду сільськогосподарських тварин» (2007) та ін.

Таким чином, становлення наукового світогляду М. В. Зубця охоплює періоди: здобуття фахової освіти в Українській академії сільськогосподарських наук (1957–1962); виробничу діяльність, підготовку та захист дисертаційного дослідження (1962–1974). Доведено вирішальний вплив професора М. А. Кравченка на становлення М. В. Зубця як визнаного вченого-селекціонера в тваринництві. Формування програми його творчих пошуків відбувалося під впливом фундаментальних наукових праць М. Ф. Іванова, М. Д. Потьомкіна, Ф. Ф. Ейснера, П. Д. Пшеничного, М. М. Колесника, К. Б. Свечина та ін.

Учений розвинув такі їх наукові напрями: 1) розроблення теорії і методології породотворення, системи лінійного розведення; 2) пошук ефективних методів оцінки племінної цінності тварин; 3) збереження та раціональне використання вітчизняного генофонду тварин та ін.

На перспективу необхідно вивчити ефективність застосування окремих наукових розробок академіка М. В. Зубця на сучасному етапі розвитку тваринництва.

Список використаних джерел

1. Березюк І. М. Пшеничний Павло Дмитрович / І. М. Березюк // Вчені у галузі тваринництва / УААН; наук. ред. Г. О. Богданова, В. П. Бурката. – К., 1999. – С.284–287. – (Серія «Українські вчені-аграрії ХХ ст.»; кн. 2).
2. Гладій М. В. Академік М. В. Зубець – талановитий учений, організатор, політичний і громадський діяч / М. В. Гладій // Розведення і генетика тварин: міжвід. тем. наук. зб. / НААН, ІРТГ. – К., 2015. – Вип.49. – С.6–13.
3. Єфіменко М. Я. Зубець Михайло Васильович / М. Я. Єфіменко // Вчені-селекціонери у тваринництві / УААН; наук. ред. М. В. Зубець, В. П. Буркат. – К.: Аграрна наука, 1997. – С.59–62. – («Українські вчені-аграрії ХХ ст.»; кн. 1).
4. Иванов М. Ф. Полное собрание сочинений: в 7-ми т. / М. Ф. Иванов. – М., 1964. – Т.4. – 779 с.
5. Колесник Н. Н. Основы племенного дела в животноводстве / Н. Н. Колесник. – К.: Сельхозгиз, 1956. – 191 с.
6. Кравченко М. А. Теоретичні основи розведення тварин по лініях // М. А. Кравченко // Тваринництво України. – 1969. – №11. – С.17–19.
7. Потемкин Н. Д. Из истории улучшения русского скотоводства / Н. Д. Потемкин // Избранные сочинения. – М.: Колос, 1971. – 311 с.
8. Творчий спадок професора К. Б. Свечина і шляхи його розвитку / О. М. Маменко, Й. З. Сірацький, Б. М. Гопка та ін. // Проблеми індивідуального розвитку сільськогосподарських тварин: зб. наук. пр. – К., 1997. – С.13–17.
9. Эйсер Ф. Ф. Теория и практика племенного дела в скотоводстве / Ф. Ф. Эйсер. – К.: Урожай, 1981. – 189 с.

References

1. Berezyuk I. M. Pshenychnyy Pavlo Dmytrovych / I. M. Berezyuk // Vcheni u haluzi tvarynnytstva / UAAN; nauk. red. H. O. Bohdanova, V. P. Burkata. – K., 1999. – S.284–287. – (Seriya «Ukrayins'ki vcheni-ahraryi XX st.»; kn. 2).
2. Hladiy M. V. Akademik M. V. Zubets' – talanovytyy uchenyy, orhanizator, politychnyy i hromads'kyy diyach / M. V. Hladiy // Rozvedennya i henetyka tvaryn: mizhvid. tem. nauk. zb. / NAAN, IRHT. – K., 2015. – Vyp.49. – S.6–13.
3. Yefimenko M. Ya. Zubets' Mykhaylo Vasylyovych / M. Ya. Yefimenko // Vcheni-selektionery u tvarynnytstvi / UAAN; nauk. red. M. V. Zubets', V. P. Burkata. – K.: Aharna nauka, 1997. – S.59–62. – («Ukrayins'ki vcheni-ahraryi XX st.»; kn. 1).
4. Ivanov M. F. Polnoe sobranie sochinenij: v 7-mi t. / M. F. Ivanov. – M.: Kolos, 1964. – T.4. – 779 s.
5. Kolesnik N. N. Osnovy plemennogo dela v zhivotnovodstve / N. N. Kolesnik. – K.: Sel'hozgis, 1956. – 191 s.
6. Kravchenko M. A. Teoretychni osnovy rozvedennya tvaryn po liniyakh // M. A. Kravchenko // Tvarynnytstvo Ukrayiny. – 1969. – №11. – S.17–19.
7. Potemkin N. D. Iz istorii uluchsheniya russkogo skotovodstva / N. D. Potemkin // Izbrannyye sochineniya. – M.: Kolos, 1971. – 311 s.
8. Tvorchyy spadok profesora K. B. Svyechyna i shlyakhy yoho rozvytku / O. M. Mamenko, Y. Z. Sirats'kyu, B. M. Hopka ta in. // Problemy individual'noho rozvytku sil's'kohospodars'kykh tvaryn: zb. nauk. pr. – K., 1997. – S.13–17.
9. Jejsner F. F. Teoriya i praktika plemennogo dela v skotovodstve / F. F. Jejsner. – K.: Urozhaj, 1981. – 189 s.

Apostol M. V., candidate of historical sciences, doctoral student, National Scientific Agricultural Library (Ukraine, Kyiv), apostolmv@online.ua

The impact of the classics of animal science on the forming of M. V. Zubets as a scientist-breeder in livestock industry

The author has highlighted the impact of prominent scientists in the livestock industry M. F. Ivanov, N. D. Potemkin, N. A. Kravchenko, F. F. Eisner, P. D. Pshenychnyy, M. M. Kolesnik, K. V. Svechin on the development of creative searches of the doctor

of agricultural sciences, professor, academician M. V. Zubets. The main periods of formation of scientific outlook of the scientist, associated with special education and production activity, the priority areas of his researches were allocated. The decisive influence on the forming M. V. Zubets as a well-known scientist-breeder in livestock industry of ideas and fundamental scientific work of Professor N. A. Kravchenko was justified. The study is based on the using of complex of the general scientific, structural and functional, historical methods.

Keywords: animal husbandry, breeding of farm animals, the breed of farm animals, higher education, scientific school.

Apostol M. V., kandidat istoricheskikh nauk, doktorant, Natsionalnaya nauchnaya sel'skokhozyaystvennaya biblioteka (Ukraina, Kiev), apostolmv@online.ua

Влияние классиков зоотехнической науки на становление М. В. Зубца как ученого-селекционера в отрасли животноводства

Автором освещено влияние известных отечественных ученых в отрасли животноводства М. Ф. Иванова, Н. Д. Потемкина, Н. А. Кравченко, Ф. Ф. Эйснера, П. Д. Пшеничного, М. М. Колесника, К. В. Свечина на становление творческих поисков доктора сельскохозяйственных наук, профессора, академика М. В. Зубца. Выделены основные периоды формирования его научного мировоззрения, связанные с получением специального образования и производственной деятельностью, приоритетные направления его исследований. Обосновано определяющее влияние идей и фундаментальных научных работ профессора Н. А. Кравченко на становление М. В. Зубца как известного ученого-селекционера в отрасли животноводства. Исследование основывается на использовании комплекса общенаучных, структурно-функциональных и исторических методов.

Ключевые слова: животноводство, селекция сельскохозяйственных животных, порода сельскохозяйственных животных, высшее образование, научная школа.

***

УДК [323.2(470+571):341.4622(=161.2)] «2000/2003»

Артимішин П. І.,
аспірант відділу новітньої історії,
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича
Національної академії наук України
(Україна, Львів), pashalv92@gmail.com

ПОЛІТИКА «РІВНОВІДАЛЕННЯ» ОЛІГАРХІВ У РОСІЇ: РЕАКЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПУБЛІЦИСТИКИ

Метою цієї статті є розглянути розвиток відносин між Кремлем та російськими мультимільярдами Б. Березовським, В. Гусинським, М. Ходорковським та дослідити основні сюжети бачення цих процесів в українській пресі. Презентуються результати дослідження реакції української журналістики на політику так званого «рівновіддалення» олігархів у Росії, яка проводилась російським президентом Володимиром Путіним на початку 2000-х рр. Проаналізовано причини та наслідки політики «приборкання» російською владою «опальних» олігархів. Показано, що серед журналістів України візі таких процесів у Росії були часто різноманітними. У висновках наголошується, що попри неоднозначність оцінок «рівновіддалення» російських олігархів, більшість українських кореспондентів вбачали у досліджуваних подіях бажання Кремля досягти не стільки економічної справедливості, як посилення власних політичних та фінансових позицій.

Ключові слова: Росія, Кремль, Володимир Путін, Володимир Гусинський, Борис Березовський, Михайло Ходорковський, олігархи, «рівновіддалення», українська журналістика, реакція.

Російська проблематика завжди була і залишається однією із найактуальніших в українській історіографії, що зумовлено як тривалими контактами між Україною та Росією, які сформувались за останні кілька століть та характеризувались на різних історичних етапах і дружніми взаєминами, і ворожими протистояннями, так і сучасними геополітичними процесами на пострадянському просторі, де характер взаємин між цими державами відіграє ледь не ключову роль для розвитку міжнародних відносин у всій сучасній Європі, і зокрема у її центрально-східній частині.

Особливо важливим є дослідження сучасної політичної дійсності у Росії під керівництвом Володимира Путіна, аналіз тенденцій розвитку останньої, вивчення

механізмів її виникнення у такому вигляді, якою вона є зараз. Одним із таких механізмів, що дозволив значно посилитись на початку 2000-х рр. владі В. Путіна, була політика «приборкання» олігархів – могутньої фінансово-бізнесової еліти, яка виникла у 1990-х рр. внаслідок т. зв. «дикої» приватизації і у роки президентства Бориса Єльцина здобула для себе значні пільги та привілеї від держави [36, с. 179].

Метою цієї статті є на основі наявної історіографії прослідкувати хід проведення Кремлем політики т. зв. «рівновіддалення» олігархів у 2000–2003 рр. та дослідити реакції українських журналістів на неї, викладені на сторінках низки українських газет.

Хронологічні рамки розвідки охоплюють 2000–2003 рр., де нижня межа пояснюється початком судових переслідувань «опальних» олігархів Володимира Гусинського та Бориса Березовського, а верхня – арештом Михайла Ходорковського.

Джерельною базою дослідження є українські газети «Високий замок», «Дзеркало тижня», «День», «Експрес», «Факти і коментарі», тижневик «2000», статті порталу «Українська правда» за 2000–2003 рр. та збірка авторських колонок відомого журналіста Віталія Портникова за 2000–2006 рр. [23].

Досліджувана тематика має вже й певне відображення в історіографії. Ті чи інші аспекти політики російської влади початку 2000-х рр. стосовно олігархів розглядалися Е. Джеком [34], Б. Джудюю [10], Б. Райтшустером [28], М. Сіксмітом [30], Д. Хоффманом [33], В. Томпсоном [36] однак власне в українській історіографії ця проблема лише суміжно порушувалась Т. Батенком [6], І. Рущенком [29], В. Ткаченком [32] і загалом ще очікує на свої детальніші розвідки, на що частково претендує й дана стаття.

Із перших днів приходу Володимира Путіна на посаду Президента Росії для нового глави держави стало зрозумілим, що якщо він не зможе швидко трансформувати політичну систему, яка склалась у Росії протягом президентства Б. Єльцина, то незабаром і сам він може покинути посаду російського очільника. Тому вже у перші місяці після інавгурації Володимир Володимирович розпочав політику посилення президентських повноважень у системі політичної та економічної верхівки Росії, яке він планував досягнути завдяки кільком напрямкам власної політики, зокрема через посилення впливу на російську фінансову верхівку.

Так, В. Путін розпочав політику т. зв. «рівновіддалення» олігархічної бізнес-еліти від центрів політичної влади в Російській Федерації. До речі, не передбачалось повністю заборонити участь бізнесу в політиці, однак, на думку Володимира Володимировича, цю участь потрібно було перенести в конституційні рамки та скасувати характерну для 1990-х рр. політику надання олігархам штучних політичних пільг та привілеїв. Найбільшими жертвами такої політики в результаті стали В. Гусинський, власник холдингу «Медіа-Міст» та НТВ, Б. Березовський, власник 49% телеканалу ГРТ, та М. Ходорковський, голова російської нафтової компанії-гіганта «ЮКОС».

В. Гусинський та Б. Березовський – російські медіамагнати – на кінець 1990-х рр. були досить впливовою в політиці силою, адже за допомогою телебачення могли дуже швидко як підняти рейтинг будь-якого політичного проєкту, так і перетворити його на політичний труп. У часи президентства Б. Єльцина обидва олігархи успішно

використовували цю перевагу для отримання для себе і свого бізнесу всіляких привілеїв від держави взамін на «інформаційну» лояльність своїх телеканалів до Кремля, і мали велику надію на продовження такої ж співпраці із президентською адміністрацією В. Путіна [34, с. 135–136]. Однак Володимир Володимирович дуже швидко розставив у цій ситуації усі крапки над «і».

В. Гусинському, який на парламентських виборах 1999 р. відмовився підтримати прокремлівську партію «Єдність», надавши натомість перевагу її конкурентам із ОВР на чолі із С. Примаковим та Ю. Лужковим, та транслюючи на каналі НТВ матеріали, які дискредитували самого В. Путіна (зокрема, припускали причетність до вересневих вибухів житлових будинків 1999 р. співробітників ФСБ), першому закинули відмивання грошей, шахрайство, незаконне заволодіння «11-им каналом» Санкт-Петербурзького телебачення та «нагадали» про неповернений кредит 1996 року (по суті офіційний хабар Б. Єльцина телемагнату взамін на підтримку на виборах президента 1996 р.), який надав «Газпрому» «Медіа-Мосту» – холдингу В. Гусинського. В результаті, вчорашнього фінансового гіганта заарештували, протримали у СІЗО та Бутирській в'язниці поруч із іншими арештантами, і змусили продати акції «Медіа-Мосту» «Газпрому», при чому за цінами, визначеними самою газовою корпорацією. Щоправда, пізніше медіамагнат заявив у ЗМІ, що зробив це «під дулом пістолета», взамін на обіцянки влади випустити його на волю та закрити справу проти нього [3].

Назагал, до весни 2001 р., після довготривалих судових тяганин, «Медіа-Міст» і у т. ч. й канал «НТВ» через невиплачені борги опинились у цілковитій залежності від «Газпрому», а відтак – і від Кремля. В. Гусинський же ще у червні 2000 р. виїхав до Іспанії, де його, за запитом російської прокуратури, знову заарештували наприкінці 2000 р., згодом перевели на домашній арешт, а у 2002 р. він був відпущений на волю тому що іспанська влада так і не знайшла достатньо підстав для екстрадиції колишнього олігарха. У 2003 р. В. Гусинський вкотре був заарештований за запитом російської Генпрокуратури, який поширив й Інтерпол, під час свого проживання у Греції, де навіть провів кілька місяців у в'язниці в Афінах, однак в результаті суд Греції відмовив Росії в його екстрадиції. Після цього більше спроб заарештувати колишнього медіамагната Росія не робила, однак досі формально кримінальна справа проти В. Гусинського залишається відкритою.

Сумною іронією здається історія Б. Березовського, який, як він сам стверджував, завдяки телеканалу ГРТ «зробив» із В. Путіна президента Росії, і сам же став однією із перших жертв другого глави Російської Федерації. Вже із перших місяців президентства В. Путіна олігарх не підтримав його курс на централізацію влади, бажачи навпаки віддати більшість владних та фінансових повноважень на місця [33, с. 548]. В результаті, починаючи із весни 2000 р. Б. Березовський перейшов в опозицію до Кремля, а на ГРТ, де ще кілька місяців тому показували матеріали про «героїчного» прем'єра, а потім – і в. о. президента В. Путіна, який, мовляв, очолив боротьбу з тероризмом на Кавказі, з'явилися передачі про «Путіна-диктатора» та демонструвались криваві кадри із Чечні. Кульмінацією цієї «інформаційної війни» став відеосупровід трагедії на підводному човні «Курськ», коли у серпні 2000 р. у

Баренцовому морі під час навчань затонуло, вибухнувши із середини, одне із найкращих російських підводних суден. Відсутність своєчасної реакції Кремля шокувало суспільство – сам В. Путін прибув на місце катастрофи лише через п'ять днів після трагедії, а його промова видалась не надто щирою та доречною. Телеканал ГРТ не лише показував цю «мить приниження» російського президента, але й відверто звинуватив його у тому, що він допустив загибель 180 моряків, відмовившись від допомоги, яку оперативно пропонували з-за кордону. Такого В. Путін пробачити не міг: вже у листопаді 2000 р. Генеральна прокуратура РФ оголосила про намір пред'явити Борису Абрамовичу звинувачення в розкраданні коштів держави у справі «Аерофлоту».

До речі, аналогічні звинувачення російська Генпрокуратура стосовно Б. Березовського уже оголошувала у квітні 1999 р., і тоді навіть видали дозвіл на арешт медіамагната, але вже у листопаді 1999 р. ці звинувачення були зняті, очевидно із метою використати медіа-ресурси Бориса Абрамовича на парламентських виборах 1999 р. та виборах президента Росії наступного року. Коли ж виникла потреба «приборкати» «неслухняного» олігарха, вирішили до цих звинувачень знову повернутись. Такі обставини змусили Б. Березовського також втікати із Росії, і спочатку він переїхав до Франції, а потім – до Великобританії, де планував проживати допоки, за його ж словами, «не відчуватиме безпеки у себе Батьківщині» [1]. Однак найголовнішим є те, що олігарха під загрозою ув'язнення змусили продати власний контрольний пакет акцій ГРТ (49%) іншому олігарху Роману Абрамовичу, який був прихильнішим до Кремля та одразу передав їх державі [7].

Таким чином, Кремль на чолі із В. Путіним зосередив у своїх руках два найбільші федеральні телеканали, що спровокувало подальший перерозподіл активів на ЗМІ, і до 2008 р. близько 90% російських медіа так чи інакше контролювалось Кремлем, що дозволило створити, за визначенням британського журналіста Бена Джуди «відеоокрагію» – «кустрій, за якого гегемонія у національному телевізійному мовленні є основою політичного панування» [10, с. 69].

Наступним кроком для Кремля мало стати повне опанування російськими стратегічними ресурсами – газом та нафтою, і в цьому контексті стає зрозумілим, чому серед російських олігархів ще однією жертвою Кремля став Михайло Ходорковський. Якщо у газовій сфері Російська Федерація на кінець 2003 р. володіла 38,7% акцій «Газпрому» – російського газового гіганта, та мала більшість у Раді директорів компанії, то у нафтовій сфері на початку 2003 р. лідером була компанія «ЮКОС» на чолі із найбагатшим на той час російським олігархом М. Ходорковським. Останній, скориставшись масштабною ваучерною приватизацією середини 1990-х р., у 1996 р. придбав практично за безцінь (всього за 350 млн. доларів) компанію «Юганскнефтегаз» у Західному Сибіру, акції якої вже через два роки вартували удесятеро дорожче. Придбана М. Ходорковським компанія стала ядром «ЮКОСу», який успішно працював на ринку нафтодобування, у т.ч. і через постійну модернізацію промислової техніки, тим самим і збагачуючи свого очільника. Так, на початок 2003 р. статки Михайла Борисовича оцінювали у 8 млрд. доларів, що зробило його найбагатшим мільярдером у світі, молодшим за 40 років [23].

Відтак, «ЮКОС» був досить ласим шматком для Кремля, однак М. Ходорковський привернув до себе увагу російської влади насамперед через власні критичні висловлювання про В. Путіна та його оточення, і звернення уваги громадськості до корумпованості державних органів влади. Більше того, фінансуючи демократичні політичні партії (зокрема, «Яблуко» та «Союз правих сил»), засновуючи та підтримуючи прозахідні аналітичні центри, науково-дослідні інститути та громадські організації, і, відкривши фонд «Відкрита Росія», М. Ходорковський, де-факто, створив альтернативну до Кремля мережу, яка могла невдовзі стати потужним плацдармом для олігарха, якщо би він захотів піти у президенти. Це не могло не хвилювати Володимира Володимировича.

Апогеєм конфлікту між головою «ЮКОСу» та Президентом Росії стало звинувачення у неефективності та корумпованості усієї державної системи у Російській Федерації, починаючи від президентського апарату, яке М. Ходорковський публічно оголосив у прямому ефірі під час зустрічі В. Путіна із найбільшими російськими бізнесменами, що відбулась 19 лютого 2003 р. у Кремлі. У відповідь Володимир Володимирович наче напівжартома натякнув олігархові на проблеми із сплатою податків «ЮКОСу», однак, як виявилось згодом, це був початок кінця для самої нафтової компанії та першим кроком до арешту її очільника [30, с. 69–74].

Так, через кілька місяців, 25 жовтня 2003 р. М. Ходорковський був заарештований в Новосибірському аеропорті під час свого туру регіонами Росії за підозрою у шахрайстві, незаконному привласненні майна та ухиленні від сплати податків, а вже 30 жовтня Генпрокуратура РФ заарештувала 53% акцій «ЮКОСу». В результаті, після довгого судового процесу, у травні 2005 р. Міщанський районний суд Москви визнав М. Ходорковського винним, засудив його до 8 років ув'язнення, а активи компанії «ЮКОС», яку оголосили банкрутом, перейшли у власність державної нафтової компанії «Роснефть», а відтак, де-факто, стала підконтрольною Кремлю [13].

Таким чином, В. Путін зумів зосередити у своїх руках й російський енергетичний комплекс. Інші ж олігархи, які проявили лояльність до влади, надалі могли займались бізнесом, за умови невтручання у політичне життя. Зокрема, українська газета «Факти і коментарі» звертає увагу на те, як у той час, коли М. Ходорковський потрапив в опалу до Кремля, вже згаданий Р. Абрамович не лише залишився на посаді губернатора Чукотки (на якій перебував із грудня 2000 р.), але й надалі успішно перебував у бізнесі та навіть, купивши 94% акцій за майже 180 млн. доларів, став власником футбольного клубу «Челсі», який, як він сам признався в інтерв'ю, придбав «заради забави», і одразу ж почав укомплектовувати футбольними зірками, трансфери яких оцінювались десятками мільйонів доларів, а також погасив борги клубу, які станом на час купівлі олігархом клубу сягнули 122 млн. доларів [9; 17; 18].

Разом із цим, саме із цього часу до олігархів «родом із 1990-х» приєдналась ціла група «нових багатіїв», які значно збагатились уже в роки путінського президентства. Йдеться про групу т.зв. кооперативу «Озеро» – найближчих друзів російського президента, які були знайомі між собою ще із 1990-х рр., з часів проживання Володимира Володимировича у Санкт-Петербурзі, коли вони й стали співзасновниками дачного кооперативу на березі Комсомольського озера, що на Карельському перешийку.

Із обранням В. Путіна президентом Росії й кар'єра його сусідів із кооперативу стрімко піднялась вгору. Серед членів цієї групи окрім самого В. Путіна були: В. Смірнов, В. Якунін, Ю. Ковальчук, М. Шамалов, В. Мячин, С. та А. Фурсенки [8]. Ця група людей дуже швидко стала мільярдерами, які і ще одне крило «друзів» В. Путіна – братів Бориса і Аркадія Роттенбергів та Г. Тимченка – із т.зв. групи «Явара–Нева» – петербурзького дзюдоїстського клубу, де колись займався цим видом спорту й сам майбутній президент Росії [35].

Українські журналісти дали різні оцінки політиці Кремля стосовно олігархів. З одного боку, газети центристського спрямування засуджували гоніння В. Путіним олігархів, які володіли телевізійними гігантами, вважаючи, що ця політика спрямована на відновлення у Росії характерної для радянського часу державної монополії на телебаченні, а отже – обмеження свободи слова та права на незалежне від Кремля висловлення думок, у т.ч. й альтернативних, що різко суперечило принципам ліберальної демократії, яку декларувала російська влада у 1990–х рр. [27]. Арешт же М. Ходорковського у газеті «День» оцінюють як пресинг російських правоохоронних органів на бізнесові кола, спровокований кількома причинами: намаганням остаточно «рівновіддалити» «неслухняного» олігарха; прихованими війнами в оточенні російського президента; наступом держави на капітал із метою його цілковитого підпорядкування попри принципи ринкової економіки; бажанням здійснити показовий для інших удар по олігарху, який продовжував втручатись у політику [12].

Кореспонденти «Фактів і коментарів» ухилились від якихось однозначних оцінок, просто подаючи своїм читачам різні точки зору політологів, експертів–аналітиків, самих учасників конфлікту [1; 2; 4; 15; 16; 19]. Переважно такої ж позиції дотримувались й журналісти «Високого замку», які здебільшого лише наводили цитати і коментарі головних дійових осіб судових протистоянь та констатували події, не надаючи їм якихось оцінок [22]. Тільки у деяких статтях знаходимо аналітику політики російської влади стосовно олігархів, яка трактується у них як «проміжна ціль» Кремля для перетворення Росії з президентсько–парламентської республіки на де-факто президентську [5]. Зокрема, у арешті М. Ходорковського журналісти «Високого замку» вбачали не стільки бажання правоохоронних органів досягти істини у розслідуванні злочинів «дикої» приватизації 1990–х рр., як спробу Кремля оволодіти нафтовою сферою, усунути із політики небезпечного для себе олігарха, який фінансував опозиційні до влади партії та мас–медіа, та, остаточно знищивши у такий бізнес–еліти, які сформувались у 1990–х рр., заповнити їхню нішу вихідцями із пропрезидентської команди [11]. А ось в газеті «Експрес» відкриття судових справ проти згаданих олігархів назвали зміною «політичного та економічного курсу Росії у напрямку до усунення «незручних» персон та експропріації матеріальних цінностей» [31].

Натомість В. Портников у своїх авторських колонках у газеті «Дзеркало тижня» та щоденникових примітках наголошував, що не є прихильником політики російського президента, однак не є схильним ідеалізувати й олігархів, які, мовляв, стали жертвами не стільки Кремля, як власної системи, яку вони ж збудували у 1990–х рр. та допустили до розвитку у 2000–х рр. Журналіст зауважив, що і до

конфлікту із Кремлем на телеканалах ГРТ та НТВ, які належали Б. Березовському та В. Гусинському відповідно, про свободу слова не йшлося, і на російській телевізії ще у 1990–х рр. панувала пропаганда, яка була вигідна у той чи інший момент медіа–гігантам, а нерідко – й кремлівській адміністрації Б. Єльцина, який вдало використовував свій союз із медіа–олігархами для власного піару (як у президентській кампанії 1996 р.). Тому гоніння на Б. Березовського та В. Гусинського не означало початку радикальної монополізації телебачення, яке часто мало місце і до цього, а стало наслідком особистого конфлікту В. Путіна та медіа–магнатів, які просто стали людьми «позбавленими влади й можливості заробляти нові й нові капітали» [24, с. 71; 25].

Не ідеалізував В. Портников й М. Ходорковського: назагал засуджуючи наступ державного сектору в економіку, аналітик наголошував й на сумнівному походженні капіталів нафтового магната, який пройшов шлях від комсомольського підприємця кінця 1980–х рр. до банкіра, а потім – і до власника нафтової компанії 1990–х – початку 2000–х рр. Коментуючи арешт Михайла Борисовича, В. Портников зауважував, що це наслідок бажання В. Путіна та його найближчого оточення, яке переїхало разом з ним із Санкт–Петербурга, безпосередньо контролювати фінансові потоки, аби нарешті отримати реальну владу та політичний вплив у Росії та остаточно вийти з–під впливу представників старої «Сім'ї» Б. Єльцина, до якої у т.ч. на думку Кремля належав й заарештований олігарх [26]. Характеризуючи ж «нове покоління» олігархів, В. Портников зауважив, що на зміну магнатів «старого зразка», які любили бути публічними особами і завжди перебувати у центрі уваги, прийшла нова генерація багатіїв – «сірих кардиналів», більш прагматичних бізнесменів, які завжди перебувають «у тіні», адже «вони не заклопотані виборами, демократією, посадами і нагородами, фондами й телеканалами, вони стурбовані грішми, їх і заробляють» [24, с. 574].

Специфічно висвітлено політику В. Путіна стосовно олігархів у щотижневому «2000», який пов'язують із В. Медведчуком – очільником Адміністрації президента Л. Кучми у 2002–2005 рр. [20]. З одного боку, становище економіки у роки президентства В. Путіна журналісти видання називають «капіталізмом зі сталінським обличчям», але з іншого наголошується на тому, що хоч «справа ЮКОСу» дещо і вплинула на інвестиційний клімат у Росії, та зруйнувала довіру багатьох бізнесменів до Кремля «всередині Росії та за її межами», все одно кількість інвестицій в російську економіку постійно збільшується, а арешт М. Ходорковського висвітлено як справедливе покарання та сигнал для інших великих бізнесменів: мовляв, це показник того, що російські правові стандарти нарешті поширились й на олігархів, які до цього не сплачували податків [14].

«Українська правда» ж розглядала відносини Кремля і олігархів у ширшому контексті протистояння між трьома групами, які викристалізувались у середовищі російської політики до середини 2000–х рр.: представниками ще єльцинської еліти (у т.ч. й олігархи 1990–х); навколо–путінською елітою, яка стрімко пробивала собі шлях на владний Олімп; класичною російською бюрократичною елітою, на кшталт Ю. Лужкова, яка вміло лавірувала між двома попередніми групами заради своїх, насамперед, фінансових інтересів [21].

Отже, для більшості української журналістської спільноти було очевидним, що в політиці Кремля стосовно олігархів ключову роль відігравала не стільки мета встановити істинне джерело справді почасти сумнівного походження їхнього збагачення у «буремні 1990–ті» (як це подавалось для електорату), як бажання самих провладних сил зайняти нішу цих фінансових гігантів, і, водночас, усунути останніх від впливу на політичне життя, а, тим паче, на діяльність опозиційних до російської влади сил. Таке «рівновіддалення» стало одним із факторів, які дозволили значно посилитись владі Кремлі в політичній ієрархії Росії, однак аж ніяк не свідчило про розвиток в країні вільних ринкових відносин, а навпаки радше нагадувало повернення до радянських традицій, згідно із якими останнє слово в економіці завжди належало не підприємцям та приватним спонсорам, а державі, а точніше – вузькому колу приближених до влади осіб.

Список використаних джерел

1. Бабич Д. Борис Березовский решил стать политэмигрантом // Факты и комментарии. – 2000. – 9 декабря.
2. Бабич Д. Глава холдинга «Медиа–Мост» Владимир Гусинский решил обеспечить заключенных бутырской тюрьмы холодильниками и телевизорами // Факты и комментарии (Киев). – 2000. – 30 июня.
3. Бабич Д. Часть акций холдинга «Медиа–Мост» Владимир Гусинский передал «Газпрому» «под дулом пистолета»? // Факты и комментарии (Киев). – 2000. – 20 сентября.
4. Бабич Д. Известный российский медиа–магнат Владимир Гусинский попросил о предоставлении британского подданства? // Факты и комментарии (Киев). – 2000. – 3 ноября.
5. Батенко Т. У гонитві за шапкою Мономаха // Високий замок (Львів). – 2000. – №220 (1754). – 26 вересня.
6. Батенко Т. Прелюдія Путіна: «Перебудова» в Кремлі / Т. Батенко. – Львів: Дзига, Мета, 2001. – 248 с.
7. Березовський розповів, як Путін відібрав в нього ОРТ [Електронний каталог]. – Режим доступу: <http://tsn.ua/svit/berezovskiy-rozpoviv-yak-putin-vidibrav-v-nogo-ort.html> (18.04.2016).
8. Вошанов П. Кто копається рядом с президентом? // Новая газета (Москва). – 2006. – №5 (8). – 30 мая.
9. Дзеджула А. Роман Абрамович признался, что купил знаменитый лондонский футбольный клуб ради забавы // Факты и комментарии (Киев). – 2003. – 4 июля.
10. Дзюда Б. Крихка імперія. Як Росія полюбила і розлюбила Владіміра Путіна / Б. Дзюда. – Київ: Медуза, 2015. – 412 с.
11. Сьромін А. «Нафтовий цар» Росії зрієка престолу // Високий замок. – 2003. – №211 (2643). – 6–12 листопада.
12. Зам'ятін В. «Рівновіддаленість» за Путіним // День (Київ). – 2003. – №193. – 28 жовтня.
13. Замість Путіна до суду у справі Ходорковського прийде міністр промисловості РФ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mycity.mk.ua/news/13058> (25.04.2016).
14. Запад сдает Ходорковского // Ежедневник «2000» (Киев). – №47 (197). – 21–27 ноября.
15. Козлов И. Владимир Гусинский и Борис Березовский хотят создать новую независимую телекомпанию // Факты и комментарии (Киев). – 2000. – 7 апреля.
16. Козлов И. Вчера ночью на модном испанском курорте по распоряжению Интерпола был арестован известный российский бизнесмен Владимир Гусинский // Факты и комментарии (Киев). – 2000. – 13 декабря.
17. Козлов И. Российский миллиардер Роман Абрамович за два дня потратил 43 миллиона долларов на покупку футболистов для своего клуба «Челси» // Факты и комментарии (Киев). – 2003. – 15 июля.
18. Козлов И. Чтобы стать полновластным хозяином «Челси» российский миллиардер Роман Абрамович купил уже 94 процента акций футбольного клуба // Факты и комментарии (Киев). – 2003. – 30 июля.
19. Козлов И., Василь Р. Арестован глава российской нефтяной компании ЮКОС Михаил Ходорковский // Факты и комментарии (Киев). – 2003. – 28 октября.
20. Король Д., Віннічук Ю., Косенко Д. Інформація – зброя: кому належать українські ЗМІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.theinsider.ua/infographics/2014/2015_smi/vlasnyky.html (21.04.2016).
21. Небоженко В. Україна, Тузла і Кучма як заручники війни проти Путіна // Українська правда. – 2003. – 24 жовтня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2003/10/24/2996118/> (08. 06. 2016).
22. Немцов за Ходорковського поручився. А Путін не хоче... // Високий замок (Львів). – 2003. – №204 (2636). – 28 жовтня.
23. Огняник А. Российский миллиардер Михаил Ходорковский в списке 25 самых богатых в мире неамериканцев оказался пятнадцатым // Факты и комментарии (Киев). – 2003. – 25 июля.
24. Портников В. Богородиця у синагозі / В. Портников. – Харків: Акта, 2010. – 650 с.
25. Портников В. Підсумки з Рупертом Мердоком // Дзеркало тижня (Київ). – 2000. – №41. – 20–27 жовтня.
26. Портников В. Оволодіти Росією // Дзеркало тижня. – 2003. – №42. – 31 жовтня – 7 листопада.
27. «Путінократія в Росії» // День (Київ). – 2000. – №140. – 5 серпня.
28. Райтшустер Б. Путінократія. Людина влади та її система / Б. Райтшустер / [пер. з нім.]. – Харків: Віват, 2015. – 368 с.
29. Рущенко І. П. Російсько–українська гібридна війна: погляд соціолога / І. П. Рущенко. – Харків: ФОП Павленко О. Г., 2015. – 270 с.
30. Сиксмит М. Путин и дело ЮКОСа. Борьба за российскую нефть / М. Сиксмит / пер. С. Силинского. – Санкт–Петербург: Питер, 2011. – 352 с.
31. Сколоздр Ю. Арешт Ходорковського викликав паніку // Експрес (Львів). – 2003. – №162 (1806). – 28–29 жовтня.
32. Ткаченко В. Росія: ідентичність агресора / В. Ткаченко. – Київ: ВЦ «Академія», 2016. – 256 с.
33. Хоффман Д. Олигархи. Богатство и власть в новой России / Д. Хоффман. – Москва: КоЛибри, 2007. – 624 с.
34. Jack A. Inside Putin's Russia: Can there be reform without democracy? / A. Jack. – Oxford: Oxford University Press, 2005. – 384 p.
35. Kramer A. E., Herszenhorn D. M. Midas Touch in St. Petersburg: Friends of Putin Glow Brightly / A. E. Kramer, D. M. Herszenhorn // The New York Times (New York). – 2012. – 1 march [Електронний каталог]. – Режим доступу: http://www.nytimes.com/2012/03/02/world/europe/ties-to-vladimir-putin-generate-fabulous-wealth-for-a-select-few-in-russia.html?_r=0 (22.04.2016).
36. Tompson W. Putin and the 'Oligarchs': A Two-Sided Commitment Problem? / W. Tompson // Leading Russia: Putin in Perspective: Essays in Honour of Archie Brown / edited by A. Pravda. – Oxford: Oxford University Press, 2005. – P.179–203.

References

1. Babych D. Borys Berezojskyj reshyl stat' polytemyhrantom // Fakty y kommentaryy. – 2000. – 9 dekabria.
2. Babych D. Hlava kholdynha «Medya–Most» Vladymyr Husynskij reshyl obespechyt' zakliuchennykh butyrskoj tium'ny kholdyl'nykam y televizoram // Fakty y kommentaryy (Kyev). – 2000. – 30 yunia.
3. Babych D. Chast' aktsyj kholdynha «Medya–Most» Vladymyr Husynskij peredal «Hazpromu» «pod dulom pystoleta»? // Fakty y kommentaryy (Kyev). – 2000. – 20 sentiabria.
4. Babych D. Yzvestnyj rossyjskij medya–mahnat Vladymyr Husynskij poprosyl o predostavleny brytanskoho poddanstva? // Fakty y kommentaryy (Kyev). – 2000. – 3 noiabria.
5. Batenko T. U honytvi za shapkoiu Monomakha // Vysokyj zamok (L'viv). – 2000. – №220 (1754). – 26 veresnia.
6. Batenko T. Preludiia Putina: «Perebudova» v Kremli / T. Batenko. – L'viv: Dzyga, Meta, 2001. – 248 s.
7. Berezovs'kyj rozpoviv, iak Putin vidibrav v n'oho ORT [Elektronnyj kataloh]. – Rezhym dostupu: <http://tsn.ua/svit/berezovskiy-rozpoviv-yak-putin-vidibrav-v-nogo-ort.html> (18.04.2016).
8. Voschanov P. Kto kopaetsia riadom s prezidentom? // Novaia hazeta (Moskva). – 2006. – №5 (8). – 30 maia.
9. Dzhedzhula A. Roman Abramovyh pryznalsia, chto kupyl znamenytij londonskij futbol'nyj klub rady zabavy // Fakty y kommentaryy (Kyev). – 2003. – 4 yulija.
10. Dzjudha B. Krykhka imperiia. Yak Rosiia poliubyla i rozliubyla Vladimira Putina / B. Dzjudha. – Kyiv: Meduza, 2015. – 412 s.
11. Yer'omin A. «Naftovyj tsar» Rosii zriksia prestolu // Vysokyj zamok. – 2003. – №211 (2643). – 6–12 lystopada.
12. Zam'iatin V. «Rivnoviddalenist'» za Putinym // Den' (Kyiv). – 2003. – №193. – 28 zhovtnia.

13. Zamist' Putina do sudu u spravi Khodorkovs'koho pryjde ministr promyslovosti RF [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://mycity.mk.ua/news/13058> (25.04.2016).

14. Zapad sdaet Khodorkovskoho // Ezhenedel'nyk «2000» (Kyev). – №47 (197). – 21–27 nojabria.

15. Kozlov Y. Vladymyr Husynskij y Borys Berezovskij khotiat sozdat' novuiu nezavysymuu telekompaniyu // Fakty y kommentaryy (Kyev). – 2000. – 7 aprelia.

16. Kozlov Y. Vchera noch'iu na modnom yspanskom kurorte po rasporyazheniyu Ynterpolu byl arestovan yzvestnyj rossyjskij byznesmen Vladymyr Husynskij // Fakty y kommentaryy (Kyev). – 2000. – 13 dekabria.

17. Kozlov Y. Rossyjskij myllyarder Roman Abramovych za dva dnia potratyl 43 myllyona dollarov na pokupku futbolystov dlia svoeho kluba «Chelsy» // Fakty y kommentaryy (Kyev). – 2003. – 15 yulija.

18. Kozlov Y. Tchoby stat' polnovlastnym khoziaynom «Chelsy» rossyjskij myllyarder Roman Abramovych skupyl uzhe 94 protsenta aksyj futbol'noho kluba // Fakty y kommentaryy (Kyev). – 2003. – 30 yulija.

19. Kozlov Y., Vasyl' R. Arestovan hlava rossyjskoj neftianoj kompaniyu YuKOS Mykhayl Khodorkovskij // Fakty y kommentaryy (Kyev). – 2003. – 28 oktiabria.

20. Korol' D., Vinnichuk Yu., Kosenko D. Informatsiia – zbroia: komu nalezhat' ukrains'ki ZMI [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.theinsider.ua/infographics/2014/2015_smi/vlasnyky.html (21.04.2016).

21. Nebozhenko V. Ukraina, Tuzla i Kuchma iak zaruchnyky vijny proty Putina // Ukrains'ka pravda. – 2003. – 24 zhovtnia [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.prawda.com.ua/news/2003/10/24/2996118/> (08. 06. 2016).

22. Niemtsov za Khodorkovs'koho poruchyvsia. A Putin ne khoche... // Vysokij zamok (L'viv). – 2003. – №204 (2636). – 28 zhovtnia.

23. Ohnianyk A. Rossyjskij myllyarder Mykhayl Khodorkovskij v spyske 25 samykh bohatykh v myre neamerykantsev okazalsia piatnadsatym // Fakty y kommentaryy (Kyev). – 2003. – 25 yulija.

24. Portnykov V. Bohorodytsia u synahozii / V. Portnykov. – Kharkiv: Akta, 2010. – 650 s.

25. Portnykov V. Pidsumky z Rupertom Merdokom // Dzerkalo tyzhnia (Kyiv). – 2000. – №41. – 20–27 zhovtnia.

26. Portnykov V. Ovolodity Rosiieiu // Dzerkalo tyzhnia. – 2003. – №42. – 31 zhovtnia – 7 lystopada.

27. «Putinokratiia v Rosii» // Den' (Kyiv). – 2000. – №140. – 5 serpnia.

28. Rajtshuster B. Putinokratiia. Liudyna vlady ta ii sistema / B. Rajtshuster / [per. z nim.]. – Kharkiv: Vivat, 2015. – 368 s.

29. Ruschenko I. P. Rosijs'ko-ukrains'ka hibrydna vijna: pohliad sotsioloha / I. P. Ruschenko. – Kharkiv: FOP Pavlenko O. H., 2015. – 270 s.

30. Syksmyt M. Putyn y delo YuKOSa. Bor'ba za rossyjskuiu neft' / M. Syksmyt / per. S. Syl'nskoho. – Sankt–Peterburh: Pyter, 2011. – 352 s.

31. Skolozdra Yu. Aresht Khodorkovs'koho vyklykav paniku // Ekspres (L'viv). – 2003. – №162 (1806). – 28–29 zhovtnia.

32. Tkachenko V. Rosiia: identychnist' ahresora / V. Tkachenko. – Kyiv: VTs «Akademii», 2016. – 256 s.

33. Khoffman D. Olyharkhy. Bohatstvo y vlast' v novoj Rossyy. – Moskva: KoLybry, 2007. – 624 s.

34. Jack A. Inside Putin's Russia: Can there be reform without democracy? / A. Jack. – Oxford: Oxford University Press, 2005. – 384 p.

35. Kramer A. E., Herszenhorn D. M. Midas Touch in St. Petersburg: Friends of Putin Glow Brightly // The New York Times (New York). – 2012. – 1 march [Elektronnyj katalog]. – Rezhym dostupu: http://www.nytimes.com/2012/03/02/world/europe/ties-to-vladimir-putin-generate-fabulous-wealth-for-a-select-few-in-russia.html?_r=0 (22.04.2016).

36. Tompson W. Putin and the 'Oligarchs': A Two-Sided Commitment Problem? / W. Tompson // Leading Russia: Putin in Perspective: Essays in Honour of Archie Brown / edited by A. Pravda. – Oxford: Oxford University Press, 2005. – P.179–203.

Artymyshyn P. I., postgraduate student of the department of contemporary history, I. Kryp'iakevych Institute of Ukrainian Studies National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine, Lviv), pashaly92@gmail.com

The politics of «equidistance» of oligarchs in Russia: the reaction of the Ukrainian publicism

This paper presents the study of the reaction of Ukrainian journalism to politics of the so-called «equidistance» of oligarchs in Russia. This politics was carried out by Russian president Volodymyr Putin in the early 2000s and was one of the elements

of his policy of state authority centralization. The aim of this article is to consider the development of relations between Kremlin and Russian multibillionaires V. Gusinsky, B. Berezovsky, M. Khodorkovsky, as well as to research the main topics of the visions of these processes in Ukrainian press. The reasons and the consequences of the politics of «mortification» of «disgraced» oligarchs which was conducted by the Russian authority are also analyzed. It is shown that there were different visions of such sort of politics in Russia among Ukrainian publicists. Conclusions are drawn that despite the fact that there were various opinions about «equidistance» of Russian oligarchs among Ukrainian correspondents, most of them perceived in investigated events not Kremlin's desire to achieve economic justice, but its attempt to strengthen its own political and financial positions.

Keywords: Russia, Kremlin, Volodymyr Putin, Volodymyr Gusinsky, Borys Berezovsky, Mykhailo Khodorkovsky, oligarchs, «equidistance», Ukrainian journalism, reaction.

Артимішин П. І., аспірант отдела новейшей истории, Институт украиноведения им. И. Крип'якевича Национальной академии наук Украины (Украина, Львов), pashaly92@gmail.com

Политика «равноудаления» олигархов в России: реакция украинской публицистики

Целью этой статьи является рассмотреть развитие отношений между Кремлем и российскими мультимиллиардерами В. Березовским, В. Гусинским, М. Ходорковским и исследовать основные сюжеты видения этих процессов в украинской прессе. Представляются результаты исследования реакции украинской журналистики на политику так называемого «равноудаления» олигархов в России, которая проводилась российским президентом Владимиром Путиным в начале 2000-х гг. Проанализированы причины и последствия политики «кусмирения» российскими властями «опальных» олигархов. Показано, что среди журналистов Украины видения таких процессов в России были разнообразными. В выводах отмечается, что, несмотря на неоднозначность оценок «равноудаления» российских олигархов, большинство украинских корреспондентов видели в исследуемых событиях желание Кремля достичь не столько экономической справедливости, как усиления собственных политических и финансовых позиций.

Ключевые слова: Россия, Кремль, Владимир Путин, Владимир Гусинский, Борис Березовский, Михаил Ходорковский, олигархи, «равноудаление», украинская журналистика, реакция.

* * *

УДК 069.5:2

Банях В. М.,
кандидат історичних наук, асистент кафедри
історії України та етнокомунікацій,
Національний університет «Львівська політехніка»
(Україна, Львів), vasyly-banakh@meta.ua

Питання культурної спадщини в контексті нової музеології

Розглянуто проблеми актуалізації та збереження нематеріальної культурної спадщини в контексті теорії та практики нової музеології. Поступово активна частина суспільства приходить до розуміння необхідності збереження культурних надбань людства для майбутніх поколінь: від охорони пам'яток архітектури та історії до таких нематеріальних аспектів культури, як народні традиції й звичаї. Проаналізовано ідеї теоретиків нової музеології (Юнг де Варін, Жорж Анрі Рів'єр, Матильда Беллег-Скальбер, Томислав Шола та ін.), а також практичне втілення засад нової музеології у справі актуалізації нематеріальної культурної спадщини в контексті відтворення та активного залучення місцевого населення до організації та проведення традиційних народних свят, традицій та звичаїв. Діяльність музеїв (організованих на засадах нової музеології) дозволяє вирішити актуальні питання, пов'язані насамперед із збереженням національної ідентичності та культурної самобутності народів світу, вчить толерантності та поваги до інших культур в полікультурному суспільстві.

Ключові слова: пам'ятка, культурна спадщина, екомuzeї, нова музеологія, музеї, актуалізація.

«Нова музеологія», напрям зарубіжної музеології, що виник в 1980-х рр. на основі теоретичного узагальнення досвіду розвитку громадських музеїв, екомuzeї та інших музеїв нового типу. Музей розглядається прихильниками нової музеології насамперед як форма, націлена на вирішення актуальних проблем місцевого співтовариства, а також шляхом відтворення музейними інтерактивними засобами традиційних народних свят, ремесел, звичаїв,

елементів побуту тощо актуалізувати нематеріальну культурну спадщину. Засновники «Нової музеології» французькі музеологи Ж.-А. Рів'єр і Ю. Де Варін, які сформулювали її основні положення, зафіксовані у так званій Квебекській декларації (1984 р.).

Метою нашої статті є прослідкувати етапи становлення та зміст терміну «нематеріальна культурна спадщина», а також окреслити інституціональне оформлення, ідейно–концептуальне наповнення та практичне втілення засад «нової музеології» спрямованих на актуалізацію нематеріальної культурної спадщини.

Поняття «культурна спадщина» виникло в XVII ст., після чого воно почало вживатися в часи Французької революції, де ідея спадщини пов'язувалася із потенційною втратою або зникненням майна й водночас із бажанням зберегти його. Починаючи із Французької революції й впродовж XIX ст., поняття спадщини головно стосувалося нерухомого майна і, як правило, ототожнювалося із розумінням історичної пам'ятки [1]. Пам'ятки увьялялися винятково як ізольовані об'єкти, вирвані із середовища та часу [2, с. 111].

Загалом до 1972 року у правових міжнародних документах переважали поняття «пам'ятка» та «культурна цінність». Даний факт підтверджується низкою нормативних актів: Гаазька конвенція (1899), «Положення про закони та звичаї наземної війни» (1907), Договір про «Захист установ, які слугують цілям науки та мистецтва, а також історичних пам'ятників» або Пакт Реріха (1935), Гаазька конвенція «Про захист культурних цінностей у випадку військового конфлікту» (1954), Конвенція «Про заходи, спрямовані на заборону та попередження незаконного ввозу, вивозу й передачі права власності на культурні цінності» (1970) та ін. [3, с. 14]. Наприклад, Гаазька конвенція «Про захист культурних цінностей у випадку військового конфлікту» (1954), вживаючи термін «культурні цінності», розуміла під ними винятково матеріальну складову сучасного розуміння культурної спадщини. Так, у визначення поняття «культурних цінностей» увійшли з одного боку пам'ятники архітектури, мистецтва або історії, археологічні та архітектурні ансамблі, твори мистецтва, рукописи, книги, інші предмети художнього, історичного або археологічного значення, важливі колекції книг, архівних матеріалів, а з іншого – музеї, великі бібліотеки, сховища архівів тощо [4, с. 6].

Безпосередньо термін «культурна та природна спадщина» вперше фіксується у прийнятій на XVII сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО у Парижі Конвенції ЮНЕСКО «Про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини» 16 листопада 1972 року. Даний документ також вперше визначає склад «культурної та природної спадщини» до якої зараховувалися пам'ятки (твори архітектури, монументальної скульптури і живопису, елементи або структури археологічного характеру тощо), ансамблі (групи об'єднаних або ізольованих будівель, архітектура), визначні місця (справа рук людини або спільне творіння людини і природи тощо), природні пам'ятки, геологічні й фізіографічні утворення, які представляють видатну універсальну цінність з точки зору історії, мистецтва, науки, етнології, антропології, природної краси тощо [5, с. 72].

Новизна полягала в тому, що визначення виділяло принципово новий тип об'єктів для охорони – природні

та культурні визначні місця. Із запровадженням терміну «культурна спадщина» поняття «пам'ятка культури» почало розглядатися як його невід'ємна складова частина й набуло форми одиничного об'єкту, якому притаманна певна наукова або суспільна цінність. Нерухомі об'єкти, які володіють культурною, історичною та художньою цінністю, почали розглядатися у нерозривному зв'язку один із одним, оточуючим середовищем, у їх просторово–часових зв'язках. Такий підхід, – на думку відомого культуролога А. Дьячкова, – дозволив абсолютно повному трактувати пам'ятки культури як частини більш загального – предметного світу культури, коли будь–який її елемент одночасно відображає, як конкретну людську діяльність, так і виступає носієм культурної традиції [6, с. 41–52].

Водночас, необхідно підкреслити, що в Конвенції 1972 року не згадується про «нематеріальну культурну спадщину». Перша спроба дати визначення нематеріальної культурної спадщини була здійснена на конференції ЮНЕСКО у березні 2001 року. В матеріалах конференції вказувалося, що під нематеріальною культурною спадщиною слід розуміти «процеси, яким навчилися люди, разом із знаннями, навичками і творчістю, які наповнюються і розвиваються ними; результати створені людьми, а також ресурси, простори та інші аспекти соціальної й природної дійсності, необхідні для їх підтримки; ці процеси формують у конкретних суспільств відчуття спадковості й важливі для культурної самобутності, рівно як і для збереження культурної різноманітності й творчості людства» [2, с. 112].

Дані ідеї знайшли своє продовження 17 жовтня 2003 року, коли у Парижі побачила світ «Міжнародна конвенція про охорону нематеріальної культурної спадщини», де було чітко окреслено визначення поняття «нематеріальна культурна спадщина», яка означала звичаї, форми виконання і вираження, знання і навички, – а також пов'язані із ними інструменти, предмети, артефакти й культурні простори, – визнані співтовариствами, групами й окремими особами у якості частини їх культурної спадщини. Така нематеріальна культурна спадщина передається від покоління до покоління, постійно відтворюється співтовариствами й групами в залежності від оточуючого їх середовища, їх взаємодії з природою та їх історії й формує у них відчуття самобутності та спадковості.

Нематеріальна культурна спадщина охопила такі елементи, як усні традиції і форми вираження, у тому числі мову як носія нематеріальної культурної спадщини; виконавчі мистецтва (пісні, танці тощо); звичаї, обряди, свята; знання і звичаї, які стосуються природи та всесвіту; знання та навички пов'язані із традиційними ремеслами [7].

Відтак Конвенція ЮНЕСКО від 17 жовтня 2003 року завершила процес ідейно–концептуального оформлення поняття «культурна спадщина», яка впродовж тривалого часу еволюціонувала від розуміння пам'ятки, як ізольованого від широкого культурно–історичного контексту артефакту, до понять культурної, природної й нематеріальної спадщини у глобалізованому контексті збереження історичних, культурних та природних надбань окремої людини, етно–національної спільноти та людства крізь призму толерантності та поваги до культурно–історичної багатоманітності світу.

На сучасному етапі категорія «культурна спадщина» збагачується такими дефініціями, як «культурний ландшафт» та «культурне розмаїття». Під поняттям «культурного ландшафту» дослідники насамперед розуміють природно-культурний територіальний комплекс, що сформувався в результаті еволюційної взаємодії природи і людини, її соціокультурної та господарської діяльності та складається з характерних поєднань природних і культурних компонентів, які перебувають в стійкому взаємозв'язку й взаємозумовленості [8, с. 16]. Основна ідея даної теорії – відобразити екологічні проблеми, врегулювати дисбаланс культури і природи, розширити культурний простір, ліквідувати механізм розділення пам'яток, позначивши все єдиним терміном. Поява ідеї культурного розмаїття пов'язана із глобалізацією, що частково нівелює національну специфіку. Відтак культурне розмаїття вносить вагому лепту в динаміку мистецького та культурного життя, сприяючи збереженню етнокультурної спадщини [3, с. 15–16].

Зміни у трактуванні культурної спадщини відобразилися на сфері її збереження: від «точкового» вивчення окремих пам'яток до комплексного включення в культурний простір ландшафту, природних об'єктів, довкілля з проживаючим у ньому етносом. Саме тому особливої ваги набула актуалізація спадщини – діяльність, спрямована на збереження та включення культурного й природного спадку в сучасну культуру шляхом активізації соціокультурної ролі його об'єктів та їх інтерпретації [3, с. 16].

Саме під впливом та паралельно із формуванням ідейних конструкцій «нематеріальної культурної спадщини» та її актуалізацією пов'язаний такий напрям теорії та практики музеології, як нова музеологія. Її виникненню передувала еволюція поглядів на соціальне призначення музею, коли музей почали розглядати як соціокультурний інститут, здатний виконувати більш активну перетворювальну роль в суспільстві. В результаті суттєві ревізії були піддані традиційні уявлення про музей. Музей почали сприймати не як сховище музейних предметів і науково-дослідний центр, а перш за все – як інструмент соціальних і культурних перетворень, установу, яка слугує конкретним міським і сільським громадам. Такий музей дозволяє своїм відвідувачам не просто отримувати якісь абстрактні знання або естетичні враження, а відчутти причетність до історії та самотності своєї власної громади [9, с. 104].

Головні теоретичні засади нової музеології були розроблені французьким музеологом, першим генеральним директором ІКОМу Жоржем Анрі Рів'єром (1897–1985), який у роботі «Еволюційне визначення екомuzeю» окреслив суть та наріжні напрямки діяльності екомuzeїв в контексті ідейної парадигми нової музеології. «Екомuzeї, – писав вчений, – це дзеркало, а якому люди можуть побачити та впізнати себе, а також отримати знання про місцевість, в якій вони проживають й про тих, хто мешкав тут до них, незалежно від існування спадковості поколінь» [10, с. 2]. Важливими постулатами Ж. А. Рів'єра в контексті актуалізації нематеріальної культурної спадщини став погляд на екомuzeї як заповідник, який сприяє збереженню та оцінці місцевої природної та культурної спадщини, а також як школи, яка залучає місцевих мешканців у свою діяльність, пов'язану із вивченням та охороною спадщини. Вчений наголошував

на тому, що екомuzeї не замикається в собі, а активно взаємодіє із оточуючим світом [10, с. 3].

У 1984 році в Квебеку відбувся Перший міжнародний семінар «Екомuzeї та нова музеологія», а у листопаді 1985 року на Другому міжнародному семінарі у Лісабоні було створено міжнародну федерацію із підтримки нової музеології. Основні цілі цього руху було сформульовано в Квебецькій декларації. Серед стратегічних завдань нової музеології Квебецька декларація називала «перехід музеїв до здійснення більш широких програм, які дозволять їм активніше брати участь в житті суспільства та повноцінніше інтегруватися в навколишнє середовище», «зберігаючи спадщину цивілізацій минулого та пам'ятки, нові музеї приділяють основну увагу розвитку громади», нова музеологія «повинна сприяти зближенню народів, їх розвитку, пізнанню себе та інших, створенню спільними зусиллями світу, де буде забезпечено належне ставлення до загальнолюдських цінностей» [11, с. 21].

Один з родоначальників екомuzeїв, фахівець, який запропонував у 1971 році і сам цей термін, французький музеолог Юнг де Варін, порівнюючи музей традиційний і екомuzeї, стверджував, що новий музей має справу не так із класичними колекціями, як з усім тим, що складає живе музеєфіковане життя. Характеристикам «колекція – будівля – публіка», що детермінують музей традиційний, він протиставив «спадщина – місце – громада». У 2005 році, розвиваючи власні ідеї, він писав: «Новий музей відрізняється від традиційного тим, що робить акцент на території (пам'ятному місці, навколишньому середовищі), а не на будівлі, на спадщині, а не на колекції, на громаді, а не на публіці» [12, с. 72]. Знання теоретик і практик нової музеології Матильда Беллег–Скальбер також акцентувала увагу на особливій ролі екомuzeїв у справі збереження та популяризації «нематеріальної культурної спадщини», підкреслюючи, що екомuzeї мають справу із живою спадщиною, яка використовується по-новому її власниками у безперервному відтворенні та є основою повсякденної діяльності, а її збереження складає незримую основу всіх людських переживань. Говорити про спадщину, – писала вона, – значить перш за все мати на увазі вивчення, описання та інтерпретацію як матеріальних, так і нематеріальних об'єктів [13, с. 15].

Хорватський музеолог Томислав Шола наголошував на тому, що колекція екомuzeю формується не на основі ієрархічних принципів – вона представляє собою наслідок його взаємодії із оточенням. Запропонувавши нове визначення музейного експонату та процесу «музеєфікації», екомuzeї дозволили здійснити великий крок уперед у практиці та теорії збереження спадщини. Аби унаочнити тісний зв'язок культурної спадщини та екомuzeїв, окреслити рамки нової музеології Т. Шола запропонував термін «херітологія» («вивчення спадщини»). «Новий музей і музей майбутнього, – писав він, – живі, еволюційні, передові системи, тому їм повинна відповідати теорія, яка володіє такою самою життєвою силою, на яку можна опиратися при аналізі й проведенні організаційної роботи, пов'язаної із спадщиною». Вчений пропонував у рамках науки про «вивчення спадщини» для реалізації спільних завдань координувати діяльність бібліотек, музеїв, виставкових центрів, реставраційних служб, установ, відповідальних за охорону пам'яток, архівів, а також інших організацій та засобів інформації, які мають справу із збереженням культурної спадщини [14, с. 52–53].

Починаючи із другої половини 1980-х років, під впливом ідей нової музеології, багато музеїв Європи та Америки почали активно впроваджувати на практиці її постулати. Так, наприклад, Музей університету штату Пенсільванія у Філадельфії наприкінці 1980-х років запровадив у себе програму Дні культури народів світу, яка опиралася на активну підтримку та допомогу етнічних громад Філадельфії. Програма включала розповідь про національну кухню, музику, виконавче мистецтво, культурні традиції певної етнічної групи. На переконання співробітників музею такі заняття дозволили безпосередньо контактувати з носіями різноманітних культур, що змінило стереотипні та часто помилкові уявлення про їх країни. Крім того, організація подібних програм у такому полі етнічному місті як Філадельфія, дозволила людям, які беруть в них участь, у новому ракурсі побачити власну культурну спадщину [15, с. 58].

Сучасні дослідники-музеєзнавці одностайно наголошують на винятковій ролі екомuzeїв у справі збереження й пропаганди «нематеріальної культурної спадщини». Головна причина полягає в тому, що в екомuzeях об'єкти історико-культурної спадщини не вилучаються із природного середовища, більше того, вони використовуються за первинним призначенням. Характерною особливістю екомuzeїв окрім того, що вони зберігають спадщину в її розвитку, є також те, що хранителями даної спадщини виступають носії традиції, місцеві мешканці. Саме тому, найбільшим потенціалом для актуалізації нематеріальної спадщини володіють саме екомuzeї, оскільки вони забезпечують необхідну для існування традиції умову – її постійне відтворення [16, с. 61]. Саме в екомuzeї чітко зафіксована соціальна місія, яка серед іншого спрямована на культурну самоідентифікацію та творчий розвиток місцевої громади, на вирішення її насущних соціальних проблем шляхом видачі рекомендацій громадським та державним структурам, участі співробітників музею у розробленні й реалізації довготермінових соціокультурних програм із соціальної перебудови суспільства [17]. Відтак за словами Ю. Чернобая рух екомuzeїв, або нова музеологія, становить одну з версій позбавлення від стереотипів і ортодоксального трактування музейної діяльності у суспільному середовищі початку ХХІ ст. Динамічне суспільство потребує динамічного музейного відображення та репрезентації усіх аспектів свого існування [18, с. 9].

Висновки. Отже, поетапна теоретико-практична еволюція поняття «культурна спадщина», її розширення із включенням до цієї категорії «нематеріальної культурної спадщини» сприяло суттєвому переосмисленню місця та ролі музею в суспільстві та культурі. Дані інтелектуальні пошуки спричинили ідейне та інституціональне оформлення концептуальних засад нової музеології, характерними ознаками якої стали актуалізація, збереження та постійне відтворення «нематеріальної культурної спадщини» в контексті тісної співпраці із місцевими громадами, динамічність, пріоритет соціальної складової.

Список використаних джерел

1. Ключевые понятия музеологии / Составители: Andre Desvallees и Francois Mairesse [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://icom.museum/fileadmin/user_upload/pdf/Key_Concepts_of_Museology/key_concepts_ru.pdf

2. Галкова О. В. Теоретические основы культурного наследия / О. В. Галкова // Вестник Волгоградского гос. ун-та. Серия 7. Философия. – 2011. – №3 (15). – С.110–114.

3. Курьянова Т. С. Культурное наследие: смысловое поле и практика / Т. С. Курьянова // Вестник Томского государственного университета. Культурология и искусствоведение. – 2011. – №2. – С.12–18.

4. Конвенция о защите культурных ценностей в случае вооруженного конфликта (Гаага, 14 мая 1954 г.) // Нормативные акты ЮНЕСКО по охране культурного наследия (Конвенции, Протоколы, Резолюции, Рекомендации). – Москва: «ЮниПринт», 2002. – 225 с.

5. Конвенция об охране всемирного культурного и природного наследия принята Генеральной конференцией на семнадцатой сессии (Париж, 16 ноября 1972 г.) // Нормативные акты ЮНЕСКО по охране культурного наследия (Конвенции, Протоколы, Резолюции, Рекомендации). – Москва: «ЮниПринт», 2002. – 225 с.

6. Дьячков А. Н. Памятник в системе предметного мира культуры / А. Н. Дьячков // Памятник в системе предметного мира культуры: Вопросы освоения историко-культурного наследия: сб. науч. тр. / отв. ред. В. И. Батов; ред.-сост. П. В. Боярский. – М.: НИИ Культуры, 1987. – С.41–60.

7. Международная конвенция об охране нематериального культурного наследия. Париж, 17 октября 2003 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unesdoc.unesco.org/images/0013/001325/132540r.pdf>

8. Веденин Ю. А., Кулешова М. Е. Культурный ландшафт как объект наследия // Культурный ландшафт как объект наследия / под ред. Ю. А. Веденина, М. Е. Кулешовой. – Москва–Санкт–Петербург, 2004. – С.13–36.

9. Ананьев В. Г. История зарубежной музеологии: Учебно-методическое пособие. – СПб., 2014. – 136 с.

10. Ривьер Ж. А. Эволюционное определение экомuzeя / Жорж Анри Ривьер // Museum. – 1985. – №148. – С.2–3.

11. Квебекская декларация: основные принципы новой музеологии // Museum. – 1985. – №148. – С.21.

12. Куклинова А. И. Понятие «наследия» в системе научных взглядов представителей новой музеологии / И. А. Куклинова // Вестник Томского государственного университета. Культурология и искусствоведение. – 2014. – №1 (13). – С.71–75.

13. Беллэг–Скальбер М. Участие населения в работе экомuzeя / Матильда Беллэг–Скальбер // Museum. – 1985. – №148. – С.14–17.

14. Шола Т. Предмет и особенности музеологии / Томислав Шола // Museum. – 1987. – №153. – С.49–53.

15. Хорн Л. Этноархеология в музее: преемственность традиций / Ли Хорн // Museum. – 1988. – №157. – С.57–61.

16. Глушкова П. В. Классификация музеев под открытым небом в аспекте актуализации нематериального культурного наследия / П. В. Глушкова // Вестник Кемеровского государственного университета. Исторические науки и археология. – 2015. – №1 (61). – Т.1. – С.59–63.

17. Кимеев В. М. Экомuzeи Сибири как центры сохранения и возрождения историко-культурного и природного наследия / В. М. Кимеев // Этнографическое обозрение. – 2008. – Ноябрь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://journal.iea.ras.ru/online/2008/EOO2008_5b.pdf

18. Чернобай Ю. В. Экомuzeи – перехрестя інновацій і традицій / Ю. М. Чернобай // Наукові записки Державного природознавчого музею. – Львів, 2012. – Вип.28. – С.3–10.

References

1. Kljuchevye ponjatija muzeologii / Sostaviteli: Andre Desvallees i Francois Mairesse [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://icom.museum/fileadmin/user_upload/pdf/Key_Concepts_of_Museology/key_concepts_ru.pdf

2. Galkova O. V. Teoreticheskie osnovy kul'turnogo nasledija / O. V. Galkova // Vestnik Volgogradskogo gos. un-ta. Serija 7. Filosofija. – 2011. – №3 (15). – S.110–114.

3. Kur'janova T. S. Kul'turnoe nasledie: smyslovoe pole i praktika / T. S. Kur'janova // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Kul'turologija i iskusstvovedenie. – 2011. – №2. – S.12–18.

4. Konvencija o zashhite kul'turnyh cennostej v sluchae vooruzhennogo konflikta (Gaaga, 14 maja 1954 g.) // Normativnye akty JuNESKO po ohrane kul'turnogo nasledija (Konvencii, Protokoly, Rezoljucii, Rekomendacii). – Moskva: «JuniPrint», 2002. – 225 s.

5. Konvencija ob ohrane vsemirnogo kul'turnogo i prirodnogo nasledija prinjata General'noj konferenciej na semnadcatoj sessii (Parizh, 16 nojabrja 1972 g.) // Normativnye akty JuNESKO po

ohrane kul'turnogo nasledija (Konvencii, Protokoly, Rezoljucii, Rekomendacii). – Moskva: «JuniPrint», 2002. – 225 s.

6. D'jachkov A. N. Pamjatnik v sisteme predmetnogo mira kul'tury / A. N. D'jachkov // Pamjatnik v sisteme predmetnogo mira kul'tury: Voprosy osvoenija istoriko-kul'turnogo nasledija: sb. nauch. tr. / otv. red. V. I. Batov; red.–sost. P. V. Bojarskij. – M.: NII Kul'tury, 1987. – S.41–60.

7. Mezhdunarodnaja konvencija ob ohrane nematerial'nogo kul'turnogo nasledija. Parizh, 17 oktjabrja 2003 g. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://unesdoc.unesco.org/images/0013/001325/132540r.pdf>

8. Vedenin Ju. A., Kuleshova M. E. Kul'turnyj landshaft kak ob'ekt nasledija // Kul'turnyj landshaft kak ob'ekt nasledija / pod red. Ju. A. Vedenina, M. E. Kuleshovej. – Moskva–Sankt–Peterburg, 2004. – S.13–36.

9. Anan'ev V. G. Istorija zarubezhnoj muzeologii: Uchebno-metodicheskoe posobie. – SPb., 2014. – 136 s.

10. Riv'er Zh. A. Evoljucionnoe opredelenie jekomuzeja / Zhorzh Anri Riv'er // Museum. – 1985. – №148. – S.2–3.

11. Kvebekskaja deklaracija: osnovnye principy novoj muzeologii // Museum. – 1985. – №148. – S.21.

12. Kuklinova A. I. Ponjatie «nasledie» v sisteme nauchnyh vzgljadov predstavitelej novoj muzeologii / I. A. Kuklinova // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Kul'turologija i iskusstvovedenie. – 2014. – №1 (13). – S.71–75.

13. Belljg–Skal'ber M. Uchastie naselenija v rabote jekomuzeja / Matil'da Belljg–Skal'ber // Museum. – 1985. – №148. – S.14–17.

14. Shola T. Predmet i osobennosti muzeologii / Tomislav Shola // Museum. – 1987. – №153. – S.49–53.

15. Horn L. Jetnoarheologija v muzeje: preemstvennost' tradicij / Li Horn // Museum. – 1988. – №157. – S.57–61.

16. Glushkova P. V. Klassifikacija muzejev pod otkrytym nebom v aspekte aktualizacii nematerial'nogo kul'turnogo nasledija / P. V. Glushkova // Vestnik Kemerovskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoricheskie nauki i arheologija. – 2015. – №1 (61). – T.1. – S.59–63.

17. Kimeev V. M. Jekomuzei Sibiri kak centry sohraneniya i vozrozhdenija istoriko-kul'turnogo i prirodno nasledija / V. M. Kimeev // Jetnograficheskoe obozrenie. – 2008. – Nojabr' [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://journal.ica.ras.ru/online/2008/EOO2008_5b.pdf

18. Chernobaj Ju. V. Ekomuzej – perehrestja innovacij i tradicij / Ju. M. Chernobaj // Naukovy zapysky Derzhavnogo pryrodnoznavchogo muzeju. – L'viv, 2012. – Vyp.28. – S.3–10.

Banah V. M., PhD, assistant professor, history of Ukraine department, Lviv polytechnic national university (Ukraine, Lviv), vasyl-banakh@meta.ua

Issues of cultural heritage in the context of the new museology

This article is devoted to the problems of actualization and preservation of intangible cultural heritage in the context of the theory and practice of new museology. Gradually the active part of society comes to understanding of the need to preserve the cultural heritage of mankind for future generations: from protection of monuments of architecture and history to those intangible aspects of culture as folk traditions and customs. Another important aspect of the new museology became active participation of museum in the life and solving social problems of the local community (Jung de Varen, Georges Henri Riviere, Matilda Belleh–Skalber, Tomislav Shola and others). Practical implementation of principles of new museology in the case of actualization of intangible cultural heritage in the context of reproduction and active involvement of local people in the organization and conduct of traditional folk festivals, traditions and customs are analyzed. Museums activities (organized on the basis of new museology) allow to solve current issues, primarily related to the preservation of national and cultural identity of the peoples of the world, teach tolerance and respect for other cultures in a multicultural society.

Keywords: monument, cultural heritage, ecomuseums, new museology, museum actualization.

Банях В. М., кандидат исторических наук, ассистент кафедры истории Украины и этнокоммуникаций, Национальный университет «Львовская политехника» (Украина, Львов), vasyl-banakh@meta.ua

Вопросы культурного наследия в контексте новой музеологии

Рассмотрены проблемы актуализации и сохранения нематериального культурного наследия в контексте теории и практики новой музеологии. Постепенно активная часть общества приходит к пониманию необходимости сохранения культурных достижений человечества для будущих поколений: от охраны памятников архитектуры и истории до таких нематериальных аспектов культуры, как народные традиции и обычаи. Проанализированы идеи теоретиков новой музеологии (Юнг де Варин, Жорж Анри Ривьер, Матильда Белле–Скальбер, Томислав Шола и др.), а также практическое воплощение принципов новой музеологии в деле актуализации нематериального культурного

наследия в контексте воспроизведения и активного привлечения местного населения к организации и проведению традиционных народных праздников, традиций и обычаев. Деятельность музеев (организованных на началах новой музеологии) позволяет решить актуальные вопросы, связанные, прежде всего, с сохранением национальной идентичности и культурной самобытности народов мира, учит терпимости и уважения других культур в поликультурном обществе.

Ключевые слова: памятник, культурное наследие, экомuzeи, новая музеология, музей, актуализация.

***

УДК 32:930.1

Буковський І. В., кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та етнокомунікації, Національний університет «Львівська політехніка» (Україна, Львів), ivan.armia@gmail.com

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ УПРАВЛІННЯ ОХОРОНОЮ КУЛЬТУРНОЇ ТА ІСТОРИЧНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ

В кожній з провідних країн світу одними із основних є закони про охорону та збереження національної спадщини. Ці документи є динамічними, оскільки до них вносяться зміни та доповнення, викликані вимогами часу. Україна також володіє значною кількістю пам'яток, що є частиною світової культурної спадщини. Збереження цієї спадщини, її належний захист та використання є лише одним з головних напрямків політики держави.

На даний час дуже важливим та актуальним є дослідження сучасного стану проблем та перспектив реалізації державної політики у галузі збереження та охорони історико-культурної спадщини. Також, увага до цієї теми диктується ще й тим, що в сучасних умовах зростання ролі історико-культурної спадщини є важливим чинником не лише історичного пізнання, а й формування національної самосвідомості та історичної пам'яті українців, економічного зростання держави за рахунок включення у світову глобальну систему туризму тощо.

Правове регулювання та державна політика в межах Конституції України ставить собі за мету створити умови для організації правового, фінансово-економічного та науково-практичного забезпечення в інтересах динамічного соціально-економічного, культурного та духовного розвитку країни.

Ключові слова: правове регулювання, державна політика, національна спадщина, Конституція України.

Актуальність проблеми. Україна володіє величезним масивом пам'яток, що є значною частиною світової культурної спадщини. Збереження цієї спадщини, її належний захист та використання є лише одним з головних напрямків політики держави. Разом з тим це ще й показник того як оцінюється Україна в європейському і світовому співтоваристві. Виходячи з цього дуже важливим є дослідження сучасного стану особливостей, проблем та перспектив реалізації державної політики у галузі збереження та охорони історико-культурної спадщини.

Увага до цієї теми диктується ще й тим, що в сучасних умовах зростання ролі історико-культурної спадщини є важливим чинником не лише історичного пізнання, а й формування національної самосвідомості та історичної пам'яті українців, економічного зростання держави за рахунок включення у світову глобальну систему туризму тощо.

Аналіз останніх досліджень. Різні аспекти пам'ятко-охоронної справи та державної політики по управлінню нею в деякій степені науково розроблені. Так, наприклад, такі вчені як В. Борщевський, О. Ваганова, О. Гриценко, І. Дзюба, М. Карлова, та ряд інших внесли суттєвий вклад у дослідження теоретико-методологічного управління сферою культури. А проблемі державного управління охороною історико-культурної спадщини свої дослідження присвятили О. Малишева, В. Настюк, М. Кучерук, А. Філатова та інші. Правові аспекти охорони

спадщини фундаментально досліджували В. Акуленко, Т. Курило, С. Гаврилюк, Є. Ярошенко тощо.

При цьому слід звернути увагу на те, що основна маса досліджень проводиться в межах юридичної, історичної чи політологічної науки. Однак ця тематика повинна досліджуватися з точки зору музеєзнавства і державного управління в контексті подальшого збереження та охорони культурних надбань народу. Необхідно зробити аналіз стану державного управління, що утворився у сфері збереження історичної та культурної спадщини в нашій країні, визначити проблеми та можливі перспективи подальшого покращення існуючого стану.

Виклад основного матеріалу. Перед тим, як визначитися з проблемами у сфері збереження та охорони історико-культурної спадщини, слід визначитися з тим, що означає це словосполучення «історико-культурна спадщина». Найвдалішою видається дефініція, яка визначає історико-культурну спадщину як сукупність всіх матеріальних і духовних культурних досягнень суспільства, його історичний досвід, соціальний капітал, що зберігається в арсеналі національної пам'яті [1]. Зрілість будь-якого суспільства визначається його ставленням до пам'яток історії та культури. Для того, щоб успішно вирішувати завдання збереження історико-культурної спадщини, слід сприяти достатньому розвитку певних принципів. Насамперед йдеться про наявність розвинутого пам'яткоохоронного законодавства. Саме тут для нашої держави дуже важливим є досвід провідних країн світу в цій галузі. При цьому слід відзначити, що в країнах західної цивілізації нормативна база по захисту спадщини створювалася не зразу, а протягом тривалого часу. Тобто, спершу виникали певні тенденції у суспільстві щодо захисту пам'яток та традицій, а згодом вони поширювалися та набували силу закону. Відмінність стану справ в Україні полягає в тому, що в українській незалежній державі лише набувається законодавча база щодо охорони, використання, відновлення історико-культурної спадщини. Тут слід наголосити, що всі пам'яткоохоронні документи ґрунтуються на загально визнаних у світі принципах збереження, відкритості та загальнодоступності об'єктів спадщини, забороні їх незаконного відчуження, вивезення за межі країни, повернення на батьківщину [2].

В кожній з провідних світових держав в основі лежать закони про охорону та збереження національної спадщини. Ці законодавчі документи є динамічними, до них час від часу вносяться зміни та доповнення, викликані вимогами часу [3]. Відповідний закон прийнятий і в Україні: «Про охорону культурної спадщини», який прийнятий 8 червня 2000 року і покликаний регулювати діяльність держави у сфері збереження та охорони історико-культурної спадщини. Закон регулює правові, організаційні, соціальні та економічні відносини у сфері охорони культурної спадщини з метою її збереження, використання її об'єктів у суспільному житті, захисту традиційного характеру середовища в інтересах нинішнього та майбутнього поколінь [4].

Окрім закону «Про охорону культурної спадщини» питання збереження та охорони культурних надбань українського народу знайшли відображення й в основах законодавства України про культури, де були визначені базові принципи політики держави щодо національної історико-культурної спадщини: забезпечення охорони

та збереження об'єктів спадщини та їх доступність для кожного громадянина [5, с. 8]. Також для забезпечення державної політики в даній галузі було прийнято цілий ряд законодавчих актів та затверджено національні програми, а саме: Закони України «Про охорону культурної спадщини», «Про загальнодержавну програму збереження та використання об'єктів нерухомої культурної спадщини», комплексні програми щодо збереження культурної спадщини міст України та цілий ряд інших. Разом з тим практика використання нормативних актів свідчить, що в деяких з них не все можливо втілити в життя, багато зазначеного в них щодо збереження та охорони об'єктів історико-культурної спадщини носить заборонний та обмежувальний характер. Тому вже зараз у Верховній Раді України знаходиться проект принципово нового закону «Про охорону культурної спадщини». Очевидно, що уже в найближчий час ця нова редакція закону буде затверджена, бо як підказує повсякденна практика діяльності музейних та пам'яткоохоронних установ, сьогодні важливо зосередити зусилля державної та місцевої влад не лише на збереження та охорону, а й на розповсюдження надбань національної історико-культурної спадщини [6]. Вона повинна сприяти вихованню у народу України поваги до історичного минулого нації, патріотизму та консолідації суспільства. Тут треба зазначити, що більшість законів та програм скеровані на збереження, охорону та реконструкцію лише матеріальних пам'яток історії та культури, і при цьому дуже мало звертається увага на нематеріальну культуру нашого народу. Але саме без збереження цього сегменту національної культурної спадщини не можливо досягнути високого рівня пам'яткоохоронної діяльності, розвитку держави та особистості. Кожен українець має бути залученим до історичного та духовного розвитку та процесу історико-культурної спадкоємності. Адже всім відомо, що збереження традиційної народної культури являється важливим елементом, на якому ґрунтується духовність народу. Як зазначається в одній із державних програм «традиційна культура ... є головним чинником морально-естетичного самооздоровлення, збереження та розвитку української мови, відродження національної свідомості, духовності народу, підґрунтям розвитку професійного мистецтва» [7].

Як уже зазначалося в Україні законодавчі акти повинні доповнюватися іншими нормативно-правовими актами, які забезпечують механізми їх реалізації на практиці, і без яких вони не можуть бути законами прямої дії. Попри те доволі часто помітні нечіткі визначення понятійного з питань державного управління про охорону історико-культурної спадщини недосконалим формуванням принципів побудови правового механізму, нечіткістю встановлених організаційно-управлінських засад, недоступним визначенням джерел фінансування заходів з охорони культурної спадщини національного і місцевого рівнів тощо [8, с. 115].

Крім того, вкрай негативно на пам'яткоохоронну сферу впливає недостатній контроль за дотриманням чинних законодавчих актів та прийнятих управлінських рішень. Слід також зазначити, що порушується не тільки суто пам'яткоохоронне законодавство, системою стає порушення законодавства в питаннях з відведенням земель під забудову та інших комерційних проєктів у майже всіх регіонах України. У протистоянні проблем

збереження пам'яток і економічною доцільністю, майже завжди перемагає остання [9, с. 84].

До числа необхідних та обов'язкових принципів ефективного функціонування пам'ятоохоронної сфери та її управління з боку держави є наявність налагодженої організаційної системи. У нашій державі органом державного управління у цій галузі виступає Міністерство культури. У відповідності до Закону України «Про охорону культурної спадщини» та положенням про Міністерство, до його компетенції входить здійснення державної політики в галузі охорони історико-культурної спадщини та контроль за її виконанням, занесення об'єктів спадщини національного значення до Державного реєстру, надання дозволів на переміщення пам'яток національного значення [10].

Безпосередньо функції державного управління у галузі в системі Міністерства, виконує окремий урядовий орган – Державна служба з питань національної культурної спадщини. До кола її повноважень і завдань входить: участь у реалізації державної політики у сфері охорони культурної спадщини та музейництва, здійснення державного управління та забезпечення координації діяльності органів виконавчої влади в зазначеній сфері, здійснення державного контролю і нагляду за дотриманням вимог законодавства регуляторних та дозвольно-реєстраційних функцій у галузі охорони культурної спадщини та музейної справи. Попри це, Державна служба є ще й ініціатором, й виконавцем міжнародної співпраці у сфері збереження національної пам'яті.

На місцях, в регіонах ці функції безпосередньо здійснюють органи охорони культурної спадщини обласних державних адміністрацій та місцевого самоврядування. До кола їх повноважень відноситься організація розробки відповідних програм охорони історико-культурної спадщини, призначення відповідних програм, призначення захисних заходів щодо пам'яток місцевого значення, укладання охоронних договорів, підготовка і подання пропозицій для органу охорони культурної спадщини вищого рівня про занесення об'єктів історико-культурної спадщини до Державного реєстру і т.д. [11]. У сфері державного управління охороною історико-культурної спадщини крім Міністерства культури задіяні й інші державні чинники. Зокрема, йдеться про Державний комітет України з будівництва та архітектури. До кола його функцій входить збереження традиційного характеру середовища, історичних ареалів населених місць, пам'яток архітектури і містобудування. Для того, щоб забезпечити виконання зазначеного завдання на Державний комітет України з будівництва та архітектури покладено такі функції, як проведення науково-технічної та цінової політики у сфері архітектури, будівництва і реставрації пам'яток; затвердження норм та правил щодо розроблення і затвердження проектної документації на виконання робіт з консервації, реабілітації та реставрації пам'яток архітектури та містобудування, тощо [11].

До кола пам'ятоохоронних інституцій відноситься й існування Консультаційних рад з питань охорони історико-культурної спадщини. Вони є колегіальними органами, на які покладено дуже відповідальне завдання по забезпеченню досліджень, охорони, реставрації, відтворення об'єктів історико-культурної спадщини, збереження традиційного характеру середовища населених місць шляхом опрацювання висновків, рішень,

рекомендацій та пропозицій для органів державної влади та місцевого самоврядування.

Однак, не зважаючи на все це, стан пам'яток історії та культури залишається незадовільним. А це в свою чергу, свідчить про те, що існуюча система державного управління в даній галузі потребує змін щодо забезпечення належного збереження та охорони історико-культурної спадщини. До числа найбільших недоліків відноситься дублювання повноважень окремих органів державного управління і регулювання галузі, що в свою чергу знижує ступінь відповідальності за їх виконання [12, с. 134]. Окрім того, в системі регулювання галузі відсутня системність та координація в діяльності органів державної влади. А це заважає ефективно і швидко вирішувати нагальні питання, оперативно виконувати певні роботи по збереженню об'єктів спадщини.

Тепер дещо окремо слід згадати про фінансування пам'ятоохоронної сфери. Взагалі, виконання заходів по охороні культурної та історичної спадщини в Україні здійснюється як за рахунок коштів, що передбачаються на виконання деяких державних цільових програм, а також за рахунок цільових субвенцій та позабюджетних коштів. На жаль до сьогодні ще не створені реальні правові умови для залучення інвестицій до пам'ятоохоронної діяльності. Самі ж власники та користувачі об'єктів спадщини не володіють достатніми коштами для охорони і збереження пам'яток. Треба вирішувати цю проблему на державному та місцевих рівнях органів виконавчої влади. Також слід створити механізм заохочення тих, хто береється фінансово підтримувати галузь. Навіть, якщо б Україна мала кращі фінансові можливості, вона б все одно не була б в змозі покривати всі витрати, необхідні для достойного утримання культурно-історичної спадщини. Світовий досвід свідчить, що в даній галузі необхідно залучати всі можливі джерела фінансування, починаючи від виділення грошей окремими меценатами чи фінансово-промисловими групами до залучення іноземних інвестицій. На жаль в Україні такі випадки фінансування пам'ятоохоронної сфери відбуваються переважно епізодично, хоча останнім часом ведеться багато дискусій про необхідність матеріального стимулювання в цій царині, створення податкових пільг для благодійництва та меценатства.

До чинників, що гальмують що гальмують розвиток пам'ятоохоронної сфери в Україні слід віднести й політичні моменти. Зокрема, мова йде про часті зміни політичного керівництва, що негативно відбивається на організації цієї роботи. Кожна нова влада декларує свої підходи до збереження спадщини.

Як показує досвід провідних країн світу, дуже сильно впливає на стан діяльності із забезпечення збереження пам'яток історії та культури рівень гуманітарної освіти, широке застосування інформаційних джерел та популяризація підготовки фахівців з музейної та пам'ятоохоронної сфери. В Україні розвиток цих напрямів тільки розпочинається. Фахівцю, що працюватиме у сфері захисту і збереження пам'яток культури та історії необхідна багатогранна підготовка – це і знання з археології, історії мистецтва, архітектури, менеджменту, маркетингу, управління персоналом, планування тощо. Не зайвими також будуть і знання із законодавчих основ охорони спадщини, земельного законодавства, технологій реставрації і т.д.

Висновки. Виходячи з зазначеного, можна зробити декілька висновків. По-перше, слід виділити декілька головних принципів, які визначають ефективну реалізацію державної політики у пам'ятоохоронній сфері. Серед них чітко розвинуте національне законодавство, скоординована діяльність органів державної влади всіх рівнів та прозора система фінансування галузі. По-друге, слід зазначити, що на сьогодні в Україні існує недостатня системність та неефективна координація роботи органів влади у сфері збереження пам'яток, що робить неможливим забезпечення комплексного державного управління в даній сфері. Лише побудувавши єдину систему державного управління та регулювання галузі можна ефективно зберегти свою національну спадщину та влитися у коло держав, які є лідерами в збереженні національної, а відтак і світової історико-культурної спадщини.

Список використаних джерел

1. Андрес Г. О. Проблема збереження рухомих пам'яток у період трансформаційних процесів пам'ятоохоронної галузі України // Г. О. Андрес. Питання культурології: Зб. наук. ст. – 2008. – С.6–11.
2. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року; зі змінами згідно із законом України від 8 грудня 2004 року, №2222. – К.: Парламентське видавництво, 2005. – 98 с.
3. Катаргіна Т. І. Збереження культурної спадщини у Великій Британії, США, Канаді (історія і сучасність): монографія / Т. І. Катаргіна. – К.: НАН України, інститут історії України, 2003. – 186 с.
4. Про охорону культурної спадщини. Закон України від 6 червня 2000 року, №1805-III // Відомості ВРУ. – 2000. – №39. – С.332.
5. Курило Т. В. Становлення та розвиток законодавства про охорону культурної спадщини в Україні: історико-правове дослідження: автореф. дис. / Т. В. Курило. – К., 2003. – 15 с.
6. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо охорони культурної спадщини. Закон України. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>
7. Про культуру: Закон України від 12 січня 2011 року, №2778-VI // Голос України. – 2011. – №4.
8. Малишева О. В. Нормативно-законодавча база з питань охорони пам'яток в Україні: проблеми та шляхи вирішення / О. В. Малишева // Актуальні проблеми держ. управл. – Харків: Магістр, 2006. – №112. – С.109–116.
9. Опалько Ю. В. Збереження історико-культурної спадщини в сучасній Україні: проблеми та перспективи / Ю. В. Опалько // Стратегічні пріоритети. – 2007. – №1 (2). – С.83–87.
10. Левада М. Є. Правова охорона культурної спадщини. Нормативна база: збірник документів / М. Є. Левада, М. Т. Пархоменко, О. М. Титова. – К.: ХІК, 2006. – 583 с.
11. Про місцеве самоврядування: Закон України від 21 травня 1997 року, №280/97 // Відомості ВРУ. – 2000. – №39. – С.333.
12. Горбук В. О. Проблеми дослідження і збереження пам'яток історії та культури в Україні / В. О. Горбук, Г. Г. Денисенко // Укр. іст. журнал. – 2004. – №12. – С.133–136.

References

1. Andres G. O. Problema zberegennya ryhomuh pamyatok u period transformacijnih procesiv pamyatkoohoronnoi galyzi Ukrainu // G. O. Andres. Putannya kyltorologii: Zb. nauk. st. – 2008. – S.6–11.
2. Konstytucija Ukrainu: pruinjata na pyatii sesii Verhovnoi Radu Ukrainu 28 chervnya 1996 roky; zi zminamu zgidno iz zakonom Ukrainu vid 8 grydnya 2004 roky, №2222. – K.: Parlamentske vydavnicтво, 2005. – 98 s.
3. Katargina T. I. Zberegennya kylvtrnoji spadchnu u Velukij Brutanii, SCHA, Kanadi (istoriya i sychasnist): monografija / T. I. Katargina. – K.: NAN Ukrainu, instytut istoriyi Ukrainu, 2003. – 186 s.
4. Pro ohorony kylvtrnoji spadchnu. Zakon Ukrainu vid 6 chervnya 2000 roky, №1805-III // Vidomosti VRY. – 2000. – №39. – S.332.

5. Kyrulo T. V. Stanovlennya ta rozvutok zakonodavstva pro ohorony kylvtrnoji spadchnu v Ukraini: istoruko-pravove doslidhennya: avtoref. dus. / T. V. Kyrulo. – K., 2003. – 15 s.

6. Pro vnesennya zmin do deyakuh zakonodavchuh aktiv Ukrainu chodo ohorony kylvtrnoji spadchnu. Zakon Ukrainu. – Regum dostypp: <http://www.zakon.rada.gov.ua>

7. Pro kylvtry: Zakon Ukrainu vid 12 sichnya 2011 roky, №2778-VI // Golos Ukrainu. – 2011. – №4.

8. Malucheva O. V. Normativno-zakonodavcha baza z putan ohorony pamyatnukiv v Ukraini: problem ta chlyahu vurichennya / O. V. Malucheva // Aktyalnia problemu derg. upravl. – Harkiv: Magistr, 2006. – №112. – S.109–116.

9. Opalko Y. V. Zberegennya istoruko-kylvtrnoji spadchnu v sychasnij Ukraini: problem ta perspektivu / Y. V. Opalko // Strategichni prioritetu. – 2007. – №1 (2). – S.83–87.

10. Levada M. E. Pravova ohorona kylvtrnoji spadchnu. Norma-tivna baza: zbirnik dokumentiv / M. E. Levada, M. T. Parhomenko, O. M. Tutova. – K.: HIK, 2006. – 583 s.

11. Pro misceve samovyadyvannya: Zakon Ukrainu vid 21 travnya 1997 roky, №280/97 // Vidomosti VRY. – 2000. – №39. – S.333.

12. Gorbuk V. O. Problemu doslidhennya i zberegennya pamyatok istorii ta kylvtry v Ukraini / V. O. Gorbuk, G. G. Denusenko // Ykr. ist. gurnal. – 2004. – №12. – S.133–136.

Bukovskiy I. V., Ph.D., assistant professor of history Ukraine and etnokomunikatsiyi, National University «Lviv Polytechnic» (Ukraine, Lviv), ivan.armia@gmail.com

Modern problems of management of cultural and historical heritage of Ukraine

In each of the leading countries there are one of the basic laws about the protection and preservation of the national heritage. These documents are dynamic because they are made to amendments and additions due to the requirements of the time. Ukraine also has a large number of sites which are part of world cultural heritage. Preserving this heritage and its protection and proper use is one of the main directions of state policy.

Currently very important and topical research issues of the current state and prospects of state policy in the field of conservation and protection of historical and cultural heritage. Also, attention to this topic is dictated by the fact that in today's growing role of historical and cultural heritage is an important factor not only historical knowledge but also the formation of national identity and historical memory Ukrainian economic growth of the state to include in the global world system tourism and others.

Legal regulation and public policy within the Constitution of Ukraine aims to create conditions for the organization of legal, financial and economic, scientific and practical interest in ensuring the dynamic socio-economic, cultural and spiritual development.

Keywords: legal regulation, public policy, national heritage, the Constitution of Ukraine.

Буковский И. В., кандидат исторических наук, доцент кафедры истории Украины и этнокоммуникаций, Национальный университет «Львовская политехника» (Украина, Львов), ivan.armia@gmail.com

Современные проблемы управления охраной культурного и исторического наследия Украины

В каждой из ведущих стран мира одним из основных являются законы об охране и сохранении национального наследия. Эти документы являются динамическими, поскольку в них вносятся изменения и дополнения, вызванные требованиями времени. Украина также обладает большим количеством памятников, является частью мирового культурного наследия. Сохранение этого наследия, его надлежащая защита и использование является лишь одним из главных направлений политики государства.

В настоящее время очень важным и актуальным является исследование современного состояния проблем и перспектив реализации государственной политики в области сохранения и охраны историко-культурного наследия. Также, внимание к этой теме диктуется еще и тем, что в современных условиях возрастания роли историко-культурного наследия является важным фактором не только исторического познания, но и формирование национального самосознания и исторической памяти украинцев, экономического роста государства за счет включения в мировую глобальную систему туризма и тому подобное.

Правовое регулирование и государственная политика в рамках Конституции Украины ставит своей целью создать условия для организации правового, финансово-экономического и научно-практического обеспечения в интересах динамического социально-экономического, культурного и духовного развития страны.

Ключевые слова: правовое регулирование, государственная политика, национальное наследие, Конституция Украины.

* * *

УДК 94:327.2(477)(430)«1991/2010»

Черкас Т.,
викладач, Національний педагогічний
університет ім. М. П. Драгоманова
(Україна, Київ), cherkaskg@ukr.net

ПОЛІТИЧНЕ І ГУМАНІТАРНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО УКРАЇНИ ТА НІМЕЧЧИНИ (1991–2010 РР.)

Автором аналізується політичне і гуманітарне співробітництво України та Німеччини за часів президентства Л. Кравчука, Л. Кучми, В. Ющенка та В. Януковича. Розглядаються періоди формування договірно-правової, культурної, економічної, гуманітарної бази договорів між країнами.

Об'єктом дослідження у статті виступає політичне і гуманітарне співробітництво України та Німеччини (1991–2010 рр.).

Предметом дослідження є розвиток і перспективні шляхи розвитку українсько-німецького політичного і гуманітарного співробітництва.

Ключові слова: Україна, Федеративна Республіка Німеччина, Л. Кравчук, Л. Кучма, В. Ющенко, В. Янукович, А. Меркель, політика, економіка, культура.

Українсько-німецькі зв'язки мають більш як тисячолітню історію яка засвідчує важливість контактів двох народів як для іманентного розвитку, так і для загальноєвропейського історичного процесу [1, с. 3].

Провідне положення ФРН на Європейському континенті, її політичний вплив і економічна могутність, а також високий ступінь впливу цієї держави на інтеграційні процеси в Європі об'єктивно визначають доцільність будувати відносини України з Німеччиною як стратегічні. Однак, невідповідність потенціалів політичного та економічного впливу цих двох держав визначає відмінність поведінки України та ФРН у відносинах між собою та перешкоджає розбудові між ними стратегічного партнерства. З іншого боку, актуальність дослідження політичного та безпекового виміру відносин між Україною та ФРН обумовлена неоднозначністю в оцінках українсько-німецького співробітництва вітчизняними та закордонними фахівцями.

У новітній історії становлення та розвитку українсько-німецьких взаємин виділяють три етапи. Основними критеріями періодизації є комплекс завдань та конкретний зміст двосторонніх, насамперед, політичних зв'язків між Україною й Німеччиною.

Перший етап від липня 1990 р. до червня 1993 р. це початковий етап, для якого було головним налагодження загальнополітичних відносин обох країн.

Другий етап тривав приблизно з червня 1993 р. до жовтня 1998 р. і характерний психологічним проривом та формуванням широкої договірно-правової бази взаємин.

Третій етап українсько-німецького співробітництва почався на межі ХХІ ст. й триває донині це період інституалізації і важливої практики наповнення конкретним змістом політичних консультацій на найвищому рівні [2, с. 8].

Новий період в українсько-німецьких відносинах було започатковано під час візиту в Бонн 3–4 лютого 1992 р. новообраного президента України Л. Кравчука, важливим кроком на шляху формування міждержавних відносин було відкриття 18 лютого 1992 р. посольства ФРН, яке стало першим дипломатичним представництвом країни члена «великої сімки» в Україні [3, с. 14]. Послом у нашій країні був призначений відомий дипломат граф Хеннеке фон Бассевітц, перший в Україні посол іноземної держави [4, с. 20]. На сьогоднішній день, на цій посаді перебуває Ернст Райхель.

Нову Німеччину приваблює Україна та розширення співробітництва з нею, що розглядається її політиками

як стабілізуючий чинник. Про це наголошувалося під час офіційного візиту до Бонну президента України у лютому 1992 р. і його зустрічі з президентом ФРН Р. фон Вайцеккером. Однак під час того візиту не було укладено угод, визначалися лише можливі напрямки співпраці на майбутнє [5, с. 7].

Справжній прорив у відносинах між обома країнами стався у першій половині 1993 р. Про це свідчить підписання цілого ряду міждержавних угод, які засвідчили якісно новий рівень українсько-німецьких взаємин [6, с. 243]. В першу чергу, це спільна Декларація про основи відносин між Україною і ФРН, підписана 9 червня 1993 р. [7].

Помітні позитивні зрушення у створенні договірної – правової бази культурного співробітництва між Україною і Німеччиною сталися протягом 1994–1997 рр. Акцент співробітництва було перенесено з найвищих урядових кіл на групи фахівців. Спираючись на існуючу правову базу, йшло безпосереднє налагодження стосунків в освітній, культурній сферах, вирішувалися питання реституції культурних цінностей, налагоджувалась робота німецьких фондів на території України.

Активізації культурного співробітництва сприяла приєднання України у 1994 р. до Європейської культурної конвенції та вступ у 1995 р. до Ради Європи. Україна визначає пріоритети цього співробітництва у напрямі входження в європейський культурний простір, виведення освіти України на європейський рівень. Саме тому культурні контакти з Німеччиною створюють умови для відновлення старих і створення нових зв'язків з європейською цивілізацією [8].

Розвиток міждержавних відносин за роки президентства Л. Кучми (1994–2005 рр.) дуже сприяв покращенню соціальних, технічних та економічних відносин. Було визначено пріоритетні напрями співробітництва між законодавчими органами обох країн. Також ФРН підтримала Україну у розвитку відносин з іншими державами, про це свідчить підписання Договору про партнерство України з ЄС та Хартії про партнерство з країнами Північно-Атлантичного Союзу. Велика кількість консультаційних зустрічей, а також візит федерального президента ФРН Р. Герцога дали поштовх для динамізації економічних та політичних міждержавних відносин [9].

За роки правління третього президента незалежної України В. Ющенка (2005–2010 рр.) було укладено низьку угод та договорів: Угода про перевезення військових вантажів та персоналу через територію України від 12.07.2006 р. [7]; Спільна заява про продовження співробітництва щодо перепідготовки кадрів для сфери підприємництва України між Урядом України та Урядом Федеративної Республіки Німеччина від 09.11.2007 р. [10]; Угода про стратегічне співробітництво між Державною адміністрацією залізничного транспорту України та Акціонерним товариством «Німецькі залізниці» в галузі залізничного транспорту від 15 липня 2009 р. [10].

Впродовж першого робочого візиту Президента України В. Ющенка до ФРН 8–9 березня 2005 р., під час його переговорів з Федеральним Канцлером Німеччини Г. Шрьодером було домовлено про створення Групи високого рівня з економічного співробітництва (далі – ГВР). На даний час проведено 4 засідання ГВР щодо проблемних питань, останнє з яких відбулося 29 квітня 2009 р. в Києві.

Діяльність ГВР здійснюється у рамках робочих груп за наступними напрямками: житлово-комунальне господарство, енергетика, вугільна промисловість, авіація та космос. Посольство Німеччини регулярно організовує зустріч «Представників економіки». При посольстві функціонує спеціальний відділ, який замиється економічним аналізом та співпрацею. Громадська організація «Українсько-Німецький Форум» очолювана Анатолієм Кінахом проводить регулярні зустрічі представників бізнесу, чиновників [11].

Політика В. Ющенка була спрямована саме на економічний розвиток відносин між ФРН та Україною. Ця спрямованість сприяла розвитку відносин не тільки в економічній, а й у політичній, культурній та технічній сферах.

Політичні зв'язки між Україною й Німеччиною у 1991–2010 рр. здійснюються у трьох стратегічних напрямках двосторонньої співпраці: підтримка Федеративною Республікою процесу реформ в Україні; співпраця в галузі транспортування енергоносіїв, зумовленої політизацією торгівлі енергоносіями та зростанням геостратегічного значення країн-експортерів та країн-транзитерів енергоресурсів; співробітництво нашої держави й ФРН у євроінтеграційному напрямку [1, с. 19].

Міждержавні зв'язки між Україною та Німеччиною, починаючи з президентства В. Януковича (2010–2014 рр.) здійснюються у трьох стратегічних напрямках двосторонньої співпраці: підтримка Федеративною Республікою процесу реформ в Україні; співпраця в галузі транспортування енергоносіїв, зумовленою політизацією торгівлі енергоносіями та зростанням геостратегічного значення країн-експортерів та країн-транзитерів енергоресурсів; співробітництво нашої держави й ФРН у євроінтеграційному напрямку [12, с. 468].

30 серпня 2010 р. відбувся перший візит В. Януковича до Німеччини. У ході візиту В. Янукович зустрівся з Федеральним канцлером Німеччини А. Меркель, Федеральним президентом Німеччини К. Вульфом, віце-канцлером, Федеральним міністром закордонних справ Г. Вестервелле [13].

Також йшлося про сподівання України вже найближчим часом укласти Угоду про асоціацію з Євросоюзом, створення поглибленої зони вільної торгівлі та започаткування безвізового режиму з країнами Євросоюзу. Крім того, президент наголосив, що дуже важливо, аби у новій стратегічній концепції НАТО, розробка якої є на етапі завершення, «такі позаблокові країни, як Україна, знайшли там своє місце у створенні безпекової європейської системи». А. Меркель відзначила, що німецька сторона також зацікавлена в тому, щоб Україна знайшла баланс у відносинах між Росією і Євросоюзом. Під час зустрічі глава України також зазначив, що бачить Німеччину партнером майбутньої реконструкції української газотранспортної системи і запросив ФРН інвестувати в цей проект [12, с. 466].

Українсько-німецький діалог має об'ємну договірно-правову базу, яка налічує понад 100 документів. Оскільки стан розвитку договірно-правової бази певною мірою відображає рівень стратегічності між Україною і Федеративною Республікою, варто зауважити, що порівняно із іншими, стратегічними партнерами України (зокрема, з Росією та США підписано значно більше

двосторонніх документів), необхідно, посилити з цього приводу міждержавний діалог.

ФРН надає значну підтримку Україні у відносинах з ЄС, НАТО, РС, Міжнародним валютним фондом (МВФ) та Європейським банком реконструкції і розвитку (ЄБРР) [3, с. 268].

Особливу увагу сторони приділяли розвитку співробітництва в військово-технічній сфері. Серед найбільших спільних проектів визнано проект виробництва сучасного європейського військово-транспортного літака на базі «АН-70». Прискоренню вирішення питання щодо реалізації проекту сприяло б прийняття німецьким керівництвом відповідного політичного рішення. Але через негативну позицію явних конкурентів – Росії і Франції, спільне виробництво не було налагоджене [14].

Формуючи договірно-правову базу, ФРН і Україна зафіксували право на вільний вибір форм економічного співробітництва. У межах своїх можливостей країни зобов'язалися вживати відповідних заходів щодо сприяння торгівлі з метою диверсифікації та якісного вдосконалення взаємного товарообігу: сприяння участі у ярмарках, виставках, проведення семінарів тощо. Відповідно до чинного законодавства кожної країни спільне виробництво, спеціалізація, ліцензійні угоди та інші форми капіталовкладень не підлягають жодним обмеженням на території партнера.

Крім політичного аспекту українсько-німецьких відносин, особливо важливим для нас є економічний бік справи. Німеччина була й залишається одним із найвагоміших партнерів у галузі зовнішньої торгівлі. Сьогодні на ФРН припадає 7,6% загального зовнішнього торговельного обігу України. Україна ввійшла до десятки головних торговельних партнерів Німеччини у Центральній та Східній Європі, займаючи друге місце після Росії в торгівлі ФРН із країнами СНД та Балтії. Основними статтями українського є продукція машинобудування, автотранспортні засоби, електротехніка, тканини. Німеччина посідає друге місце після США серед іноземних інвесторів України [15, с. 368].

Німецькі партнери здійснюють низку проектів у зонах, забруднених в результаті аварії на Чорнобильській АЕС. Важливим і корисним для України є співробітництво з установами та організаціями ФРН з питань мінімізації наслідків аварії на ЧАЕС і в галузі ядерної та радіаційної безпеки. Німеччина ініціювала заснування Міжнародного центру з питань подолання наслідків аварії на Чорнобильській АЕС. Реалізуються спільні програми визначення радіаційного навантаження на населення та на навколишнє середовище, серед регіонів – Фастівський район Київської області, вісім районів Житомирської області тощо [16].

Під спільним головуванням статс-секретаря Мюллера з Федерального міністерства екології, охорони природи та безпеки ядерних реакторів і заступника Міністра охорони навколишнього природного середовища України Лизуна 10 червня 2009 р. у Києві відбулося засідання з питань двосторонньої співпраці у галузі екології. Серед порушених тем були проекти, фінансовані Федеральним міністерством екології, охорони природи та безпеки ядерних реакторів у рамках міжнародної ініціативи охорони клімату, співпраця у використанні механізмів фінансування на ринках вуглецевих речовин, а також співпраця у галузі охорони природи.

Значну допомогу німецькі медичні установи надають лікувальним закладам України. Для цього розроблено спеціальну програму гуманітарної допомоги, яка за обсягом становила більш як половину всіх поставок по гуманітарній лінії з-за кордону. Допомога надається різними неурядовими і благодійними організаціями та фондами ФРН, такими як «Союз робітників самаритян», «Мальтійська служба допомоги», «Спілка SOS-86», «Діти Чорнобіля» (м. Зауер-ланд) тощо. Тільки остання, наприклад, надіслала в Україну ліків на суму 3,5 млн. доларів. Одним із ускладнень, які заважали наданню гуманітарної допомоги, була невирішеність питання з розмитненням гуманітарних вантажів в Україні [14]. Після прийняття Верховною Радою України 19 лютого 1997 р. Постанови «Про тимчасовий порядок митного оформлення вантажів з гуманітарною допомогою, що надходять на митну територію України від іноземних юридичних осіб», проблему було вирішено [10, с. 15].

Німеччина та Україна хочуть у майбутньому ще тісніше співпрацювати у боротьбі з ВІЛ/СНІД. Це було одним з результатів бесіди Федерального канцлера Німеччини А. Меркель з Прем'єр-міністром України Ю. Тимошенко 21 липня 2008 р. у Києві. Для цього, зокрема, має бути посилена співпраця між міністерствами охорони здоров'я обох країн. Ще напередодні візиту Федерального канцлера Федеральний міністр охорони здоров'я У. Шмідт та її український колега В. Князевич домовилися про співробітництво у рамках німецько-української Партнерської ініціативи щодо боротьби з ВІЛ/СНІД.

У сфері молодіжної політики та освіти діють такі угоди: Угода між Міністерством України у справах сім'ї та молоді та Федеральним міністерством у справах сім'ї, жінок та дітей Федеративної Республіки Німеччина про співробітництво у сфері молодіжної політики від 26 серпня 1993 р., а також Угода між урядом України і урядом Федеративної Республіки Німеччина про направлення німецьких викладачів у навчальні заклади України [8].

Важливу роль у розвитку українсько-німецьких відносин відіграє українська діаспора в Німеччині, яка є досить численною. Вона формувалась у два етапи: до початку Другої світової війни і після неї. Як відомо, у 1941–1944 рр. до Німеччини з України силоміць були вивезені близько 2 млн. осіб, які разом із військовими полоненими працювали на підприємствах та у приватних господарствах. Переселенці були сконцентровані в основному в західній частині Німеччини: у Рурському басейні, Баварії та на землі Баден-Вюртемберг (там міститься військове виробництво країни) [17, с. 112]. Після війни почався масовий виїзд українців із німецьких земель. Дехто повернувся на батьківщину, а дехто подався до інших країн Європи. В результаті кількість українців у Німеччині зменшилася до 250 000 осіб. Здебільшого це були представники галицької і буковинської інтелігенції, політичні емігранти, вояки Української повстанської армії, різних військових з'єднань.

Нині багато українців у Німеччині асимілювалися. Українцями визнають себе лише 20 000 осіб, які об'єднані у 23 релігійні громади. Об'єднаним центром залишається Мюнхенське центральне представництво українців Німеччини. У ФРН представлена й нова хвиля української еміграції, яка розпочалася наприкінці 80-х років ХХ ст. Це – понад 10 000 громадян, більшість яких – євреї [18].

Особлива увага в угоді приділяється співпраці в усіх галузях науки й освіти, заохочується співробітництво в сфері збереження, реставрації й охорони культурних цінностей та історичних пам'яток [7, с. 170]. Цілком природно, що інтенсифікація зв'язків, зазначених в угоді, торкнулася і молодіжних обмінів, їх соціальної підтримки, а також співробітництва в галузі спорту, включаючи фізичне виховання в навчальних закладах [7, с. 170].

Підсумовуючи, потрібно зазначити наступне. Формування нормативно-правової бази двосторонніх відносин України та ФРН відбувалося поетапно, кожний з етапів має певні характерні риси та особливості. Упродовж 1991–1994 рр., у ході президентства Л. Кравчука було закладено фундамент договірної-правової бази українсько-німецьких економічних, політичних відносин. Розвиток міждержавних відносин за роки президентства Л. Кучми (1994–2005 рр.) сприяв покращенню соціальних, технічних та економічних відносин. Було визначено пріоритетні напрями співробітництва між законодавчими органами обох країн. Політика Віктора Ющенка була спрямована саме на економічний розвиток відносин між ФРН та Україною. Ця спрямованість сприяла розвитку відносин не тільки в економічній, а й у політичній, культурній, та технічній сферах. Міждержавні зв'язки між Україною й Німеччиною, починаючи з президентства В. Януковича (2010–2014 рр.) здійснюється у трьох стратегічних напрямках двосторонньої співпраці: підтримка Федеративною Республікою процесу реформ в Україні; співпраця в галузі транспортування енергоносіїв, зумовленої політизацією торгівлі енергоносіями та зростанням геостратегічного значення країн-експортерів та країн-транзитерів енергоресурсів; співробітництво нашої держави й ФРН у євроінтеграційному напрямку.

Список використаних джерел

1. Мартинов А. Ю. Українсько-німецьке співробітництво у контексті європейської інтеграції (90-і роки ХХ ст.) / А. Ю. Мартинов. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2000. – 86 с. – (Історичні зошити). – Бібліогр.: 220 с.
2. Хоружий Г. На регіональному рівні // Політика і час. – 1996. – №12. – С.28–31.
3. Химинєв В. В. Історична динаміка геополітичних змін в Європі на початку ХХІ століття і відносини між Україною та ФРН // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – К., 2004. – Вип.10 (1).
4. Сучасна Україна: історичні, правові, економічні та духовно-культурні аспекти становлення і розвитку / С. О. Голованов та ін.; Академ. праці і соц. відносин Федерації профспілок Ук-ни. – К.: АНСВ, 2005 – 192 с.
5. Кудряченко А., Кулінич І., Хохлачов В. Вихідці з німецьких земель на теренах України: минуле та сьогодення. – К.: Наукова думка, 1995. – 76 с.
6. Гринченко Г. Г. Реконструкция ситуации и исследование нарратива: к вопросу о методах анализа устно-исторического интервью // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип.9. – У 3-х ч. – Ч.1. – С.52–59.
7. Постанова від 17.12.1996 р. №1515 «Про підписання Угоди між Кабінетом Міністрів України та Федеральним міністерством оборони Федеративної Республіки Німеччина про поставки автомобільної техніки в Україну у новій редакції» [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – 1996. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1515-96-p>. – 03.03.2016.
8. Культурно-гуманітарне співробітництво між Україною та Німеччиною [Електронний ресурс] // Посольство України у Федеративній Республіці Німеччина. – Режим доступу: <http://germany.mfa.gov.ua/ua/ukraine-de/culture>. – 03.03.2016.
9. Особливе партнерство України з НАТО [Електронний ресурс] // Міністерство закордонних справ України. – Режим

доступу: <http://mfa.gov.ua/ua/about-ukraine/euroatlantic-cooperation/ukraine-nato>. – 03.03.2016.

10. Постанова від 19.02.1997 р. «Про тимчасовий порядок митного оформлення вантажів з гуманітарною допомогою, що надходять на митну територію України від іноземних юридичних і фізичних осіб» // Офіційний вісник України. – 1997. – №9. – С.15.

11. Громадське об'єднання «Українсько-Німецький Форум» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://germany.agroua.net/content2.php?id_content2=109&id_menu2=&lang=ua – 01.03.2016.

12. Україна: Стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2006: Монографія/ За ред. О. С. Власюка. – К.: НІСД, 2006. – 576 с.

13. Політичні відносини між Україною та Німеччиною [Електронний ресурс] // Посольство України у Федеративній Республіці Німеччина. – Режим доступу: <http://germany.mfa.gov.ua/ua/ukraine-de/diplomacy>. – 03.03.2016.

14. Україна–Польща (Українська призма: між стратегічним партнерством і безпекою) [Електронний ресурс] // Academia.edu. – 2013. – Режим доступу: https://www.academia.edu/10210465/Україна-Польща_Українська_призма_між_стратегічним_партнерством_і_безпекою – 03.03.2016.

15. Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього кол. моногр. А. Кудряченко, О. Білий, І. Богданович та ін. – К.: Фенікс, 2009. – 541 с.

16. Факты. – 7 мая 1999.

17. Пастушенко Т. В. Спадок війни: політико–правове становище репатріантів у повоєнному радянському суспільстві // Український історичний журнал. – 2010. №3. – С.110–127.

18. Закон України «Про національні меншини в Україні» // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №36.

References

1. Martynov A. Ju. Ukrai'ns'ko-nimec'ke spivrobitnytstvo u kontekstsi jevropejs'koi' integracii' (90-i roky XX st.) / A. Ju. Martynov. – K.: Instytut istorii' Ukrai'ny NANU, 2000. – 86 s. – (Istorychni zoshyty). – Bibliogr.: 220 s.

2. Horuzhij G. Na regional'nomu rivni // Polityka i chas. – 1996. – №12. – S.28–31.

3. Нумыев' В. V. Istorychna dynamika geopolitychnykh zmin v Jevropi na pochatku XXI stolittja i vidnosyny mizh Ukrai'noju ta FRN // Naukovyj visnyk Dyplomatychnoi' akademii' Ukrai'ny. – K., 2004. – Vyp.10 (1).

4. Suchasna Ukrai'na: istorychni, pravovi, ekonomichni ta duhovno-kul'turni aspekty stanovlennja i rozvytku / S. O. Golovanov ta in.; Akadem. praci i soc. vidnosyn Federacii' profspilok Uk–ny. – K.: ANSV, 2005 – 192 s.

5. Kudrjachenko A., Kulnych I., Hohlachov V. Vyhidci z nimec'kyh zemel' na terenah Ukrai'ny: mynule ta s'ogodennja. – K.: Naukova dumka, 1995. – 76 s.

6. Grinchenko G. G. Rekonstrukcija situacii i issledovanie narrativa: k voprosu o metodah analiza ustno-istoricheskogo interv'ju // Storinky vojennoi' istorii' Ukrai'ny: Zb. nauk. statej / NAN Ukrai'ny. In-t istorii' Ukrai'ny. – K., 2005. – Vyp.9. – U 3–h ch. – Ch.1. – S.52–59.

7. Postanova vid 17.12.1996 r. №1515 «Pro pidpysannja Ugody mizh Kabinetom Ministriv Ukrai'ny ta Federal'nym ministerstvom oborony Federatyvnoi' Respubliki Nimechchyna pro postavky avtomobil'noi' tehniky v Ukrai'nu u novij redakcii'» [Elektronnyj resurs] // Verhovna Rada Ukrai'ny. – 1996. – Rezhym dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1515-96-p>. – 03.03.2016.

8. Kul'turno-gumanitarne spivrobitnytstvo mizh Ukrai'noju ta Nimechchynoju [Elektronnyj resurs] // Posol'stvo Ukrai'ny u Federatyvnij Respubliki Nimechchyna. – Rezhym dostupu: <http://germany.mfa.gov.ua/ua/ukraine-de/culture>. – 03.03.2016.

9. Osoblyve partnerstvo Ukrai'ny z NATO [Elektronnyj resurs] // Ministerstvo zakordonnyh sprav Ukrai'ny. – Rezhym dostupu: <http://mfa.gov.ua/ua/about-ukraine/euroatlantic-cooperation/ukraine-nato>. – 03.03.2016.

10. Postanova vid 19.02.1997 r. «Pro tymchasovij porjadok mytного оформлення вантажів з гуманітарною допомогою, shho nadhodjat' na mytну територію України від іноземних юридичних і фізичних осіб» // Офіційний вісник України. – 1997. – №9. – С.15.

11. Gromads'ke ob'jednannja «Ukrai'ns'ko–Nimec'kyj Forum» [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://germany.agroua.net/content2.php?id_content2=109&id_menu2=&lang=ua – 01.03.2016.

12. Ukrai'na: Strategični priorytety. Analitični ocinky – 2006: Monografija/ Za red. O. S. Vlasjuka. – K.: NISD, 2006. – 576 s.

13. Politychni vidnosyny mizh Ukrai'noju ta Nimechchynoju [Elektronnyj resurs] // Posol'stvo Ukrai'ny u Federatyvnij Respubliki

Nimechchyna. – Rezhym dostupu: <http://germany.mfa.gov.ua/ua/ukraine-de/diplomacy>. – 03.03.2016.

14. Ukrai'na–Pol'shha (Ukrai'ns'ka pryzma: mizh strategičnym partnerstvom i bezpekoju) [Elektronnyj resurs] // Academia.edu. – 2013. – Rezhym dostupu: https://www.academia.edu/10210465/Ukrai'na-Pol'shha_Ukrai'ns'ka_pryzma_mizh_strategičnym_partnerstvom_i_bezpekoju – 03.03.2016.

15. Ukrai'na v Jevropi: poshuky spil'nogo majbutn'ogo kol. monogr. A. Kudrjachenko, O. Bilij, I. Bogdanovych ta in. – K.: Feniks, 2009. – 541 s.

16. Факты. – 7 мая 1999.

17. Pastushenko T. V. Spadok vijny: polityko–pravove stanovyshehhe repatriantiv u povojennomu radjans'komu suspi'lstvi // Ukrai'ns'kyj istorychnyj zhurnal. – 2010. №3. – S.110–127.

18. Zakon Ukrai'ny «Pro nacional'ni menshyny v Ukrai'ni» // Vidomosti Verhovnoi' Rady Ukrai'ny. – 1992. – №36.

Cherkass T., teacher, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), cherkaskg@ukr.net

Political and humanitarian cooperation of Ukraine and Germany (1991–2010)

The author analyzes the political and humanitarian cooperation between Ukraine and Germany during the presidency of L. Kravchuk, L. Kuchma, V. Yushchenko and V. Yanukovich. The period under review the formation of the legal, cultural, economic, humanitarian base contract between the two countries.

The object of the research in the article advocates the political and humanitarian cooperation between Ukraine and Germany (1991–2010).

The subject of research is the development and perspective ways of development of the Ukrainian – German political and humanitarian cooperation.

Keywords: Ukraine, Germany, L. Kravchuk, L. Kuchma, V. Yushchenko, V. Yanukovich, A. Merkel, politics, economy, culture.

Черкас Т., преподаватель, Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова (Украина, Киев), cherkaskg@ukr.net

Политическое и гуманитарное сотрудничество Украины и Германии (1991–2010 гг.)

Автором анализируется политическое и гуманитарное сотрудничество Украины и Германии (1991–2010 гг.) во времена президентства Л. Кравчука, Кучмы, В. Ющенко и В. Януковича. Рассматриваются периоды формирования договорно-правовой, культурной, экономической, гуманитарной базы договоров между странами.

Объектом исследования в статье выступает политическое и гуманитарное сотрудничество Украины и Германии (1991–2010 гг.).

Предметом исследования является развитие и перспективные пути развития украинско-германского политического и гуманитарного сотрудничества.

Ключевые слова: Украина, ФРГ, Л. Кравчук, Л. Кучма, В. Ющенко, В. Янукович, А. Меркель, политика, экономика, культура.

* * *

УДК 321.013(477.62)

Чапля С. В.,
магістр історії кафедри новітньої історії України
історичного факультету, Київський національний
університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ),
1010bicos1989@gmail.com

НОРМАТИВНО–ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПОЛІТИЧНОГО УСТРОЮ ДНР

Проведено аналіз політичного устрою «Донецької Народної Республіки» на основі нормативно-правових актів. Досліджено особливості політичного режиму, специфіку організації та взаємодії вищих органів влади, порядок організації територіального устрою ДНР. На основі Конституції та законів самопроголошеної республіки розглянуто повноваження окремих органів влади ДНР. Особлива увага приділена аналізу повноважень вищих органів влади ДНР у сфері оборони та військового керівництва, як найбільш актуальних сферах відносин цього квазідержавного утворення з Україною. В статті підкреслюється декларативний характер Конституції ДНР і її невідповідність політичним реаліям, які встановлені на підконтрольних сепаратистам територіях Донецької області. Охарактеризовано незнание квазідержавне політичне утворення на території Донецької області України.

Ключові слова: квазідержавне утворення, нормативно-правовий акт, політичний устрій, ДНР, самопроголошена республіка.

«Донецька Народна Республіка» – самопроголошене квазідержавне утворення, що виникло у 2014 році на частині території Донецької області України. Жодна країна світу, включаючи Російську Федерацію не визнає легітимність та суверенність ДНР. Українська держава не визнає це політичне утворення, формальне не веде з ним жодних переговорів, а Генеральна прокуратура України кваліфікує її як терористичну організацію [3]. Загальновизнаним є факт політичної та військової залежності ДНР від РФ, хоча ця залежність і носить неформальний характер [13, с. 213–214].

Разом з тим, ця терористична організація в сучасному вигляді існує вже більше двох років і розвинула ряд квазідержавних ознак, таких як власний уряд, парламент, фіскальна система, армія, законодавство [12, с. 8]. Очевидним також є факт, що Україні найближчим часом доведеться взаємодіяти з цим політичним утворенням, чи то в формі мирного співіснування, чи то в формі збройної боротьби. В будь-якому разі, критично важливим є розуміння внутрішньої структури ДНР, її політичного та конституційного устрою. Без цього, ні мирна інтеграція, ані військова перемога над цим квазідержавним утворенням не є можливою.

За останні роки дослідники приділили багато уваги питанням, пов'язаними із виникненням та функціонуванням «Донецької Народної Республіки». Так, зокрема, можна виділити праці С. Асланова, М. Розумного, І. Турова, О. Ніконоров, А. Іванова, П. Андрусечка, Б. Левика, В. Головка, С. Сьоміна, В. Горбуліна, а також аналітичні матеріали Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. Разом з тим, мало приділяється уваги питанням політичного устрою цього квазідержавного утворення. Більшість дослідників обмежуються акцентуванням уваги на політичній залежності ДНР від РФ. Даний факт, який не підлягає сумніву, однак, не пояснює весь механізм внутрішньополітичного устрою «Донецької Народної Республіки». Тому аналіз політичного устрою цього утворення, зокрема на матеріалах його нормативних документів, є надзвичайно важливим для розуміння сутності цього квазідержавного організму.

Очевидно, що реальний політичний устрій більшості квазідержавних утворень досить сильно відрізняється від того, який задекларований в його нормативно-правових актах. Не є винятком і ДНР, значна частина нормативних документів, зокрема і Конституція якої носить відверто декларативний характер. Тож аналіз виключно нормативного оформлення політичного устрою не може дати повної картини реального стану справ у цій псевдореспубліці. Разом з тим, без такого аналізу також не можна обійтись, адже всі передбачені Конституцією та нормативними документами політичні інститути ДНР реально існують і функціонують. Більше того, ДНР публічно намагається демонструвати себе як повноцінну правову державу, тож намагається бодай частково дотримуватися власних нормативних актів, зокрема в частині внутрішнього політичного устрою. У зв'язку з цим аналіз нормативного регулювання політичного устрою ДНР є надзвичайно важливим для розуміння цього політичного утворення.

Мета статті – висвітлити та проаналізувати особливості політичного устрою «Донецької Народної Республіки» на основі її нормативно-правових актів.

Відповідно до поставленої мети сформулюємо *основні завдання наукової розвідки*: визначити особливості політичного режиму, специфіку організації та взаємодії вищих органів влади, порядок організації територіального устрою ДНР, розкрити повноваження вищих органів влади ДНР у сфері оборони та військового керівництва, як найбільш актуальних сферах відносин цього квазідержавного утворення з Україною.

Так звана Конституція «Донецької народної республіки» була прийнята Верховною Радою ДНР на засіданні 16 травня 2014 року [14]. Вона складається із вступу, 10 глав і 86 статей. «Донецька народна республіка» проголошується демократичною, правовою, соціальною державою. Територія «республіки» оголошується єдиною і неподільною. Єдиним джерелом влади визнається народ, який здійснює свою владу як безпосередньо так, і через органи державної влади та місцевого самоуправління. Безпосереднім виявом влади народу визначаються вибори та референдум [11].

Найвищою цінністю цього політичного утворення проголошується людина, її права та свободи. В конституції відзначається, що ДНР визнає та рівною мірою захищає приватну, державну, муніципальну та інші форми власності. Державна влада здійснюється на основі поділу на законодавчу, виконавчу і судову гілки, які є самостійними і незалежними. Її здійснюють Голова ДНР, Народна Рада ДНР – парламент і Рада Міністрів ДНР – уряд [11].

В конституції ДНР декларується ідеологічна та політична багатоманітність, багатопартійність, відділення церкви від держави, заборона на встановлення будь-якої релігії або ідеології в якості державної чи обов'язкової. Державними мовами визнаються російська та українська мови [11].

Згідно з конституцією, територія «Донецької Народної Республіки» визначається межами, які існували на день її утворення. При цьому чітко не вказуються, які саме території мають бути на увазі – ті, які були фактично під контролем терористичного угруповання ДНР на момент проголошення «незалежності» (більша частина Донецької області України), ті, які були під контролем ДНР на момент укладання Мінських домовленостей (східна і південно-східна частина Донецької області ДНР), чи ті, на які ДНР неодноразово висловлювала свої претензії (вся Донецька область України) [4]. Така невизначеність може стати джерелом перманентних конфліктів ДНР і України. Адміністративно-територіальними одиницями невизнаної республіки являються райони і міста республіканського значення.

Найвищою посадовою особою і головою виконавчої влади в невизнаній квазідержаві визначається Голова «Донецької народної Республіки». Згідно конституції, він забезпечує узгоджене функціонування і взаємодію органів державної влади, визначає основні напрями розвитку ДНР, і представляє це політичне утворення у відносинах з іноземними державами. При цьому він має право підписувати міжнародні договори від імені ДНР. Під час строку своїх повноважень, Голова ДНР не може бути депутатом Народної Ради і не може займати ніяких посад в державних та громадських органах або підприємницьких структурах [11].

Голова ДНР вибирається «громадянами» невизнаної республіки на основі загального, рівного і прямого

виборчого права таємним голосуванням. Він обирається строком на 4 роки і не може обіймати цю посаду більше 2 строків поспіль. Головою ДНР може бути обрана особа, яка досягла віку 30 років [11].

Голова ДНР формує Раду Міністрів і приймає рішення про її звільнення, формує і очолює Раду безпеки, приймає міри по забезпеченню безпеки і територіальної цілісності ДНР. Він є головнокомандувачем Збройних Сил незвіданої республіки і може вводити військовий і надзвичайний стан в ДНР, який потім затверджується Народною Радою. Також Голова ДНР визначає основні напрямки воєнної політики незвіданої республіки; затверджує військову доктрину ДНР; оголошує загальну або часткову мобілізацію; приймає рішення про використання Збройних Сил ДНР, інших військ, військових формувань і органів не за їх призначенням; затверджує концепції і плани будівництва і розвитку Збройних Сил, та інших військових формувань ДНР [6].

Крім того, Голова ДНР: визначає основні напрями державної політики в сфері протидії тероризму; встановлює компетенцію республіканських органів виконавчої влади, керівництво діяльністю яких він здійснює, по боротьбі з тероризмом; приймає рішення в установленому порядку про використання за межами території ДНР Збройних Сил цього квазидержавного утворення і підрозділів спеціального призначення для боротьби з терористичною діяльністю [8].

Голова ДНР має право законодавчої ініціативи в Народній раді і може вимагати скликання її позачергового засідання. Він має право приймати участь в засіданні Народної Ради з правом дорадчого голосу, також розпускати її у випадках, визначених конституцією [11].

Крім цього, Голова ДНР вирішує питання громадянства ДНР, здійснює помилування, нагороджує державними нагородами, формує адміністрацію Голови ДНР, представляє в Народну Раду кандидатури Голови Національного банку, Генерального прокурора, інших посадових осіб відповідно до своїх повноважень, а також подає в Народну Раду пропозиції про їх звільнення з посад. Він призупиняє або скасовує дію постанов і розпоряджень Ради Міністрів, актів міністерств та інших органів виконавчої влади, а також підписує і оприлюднює закони ДНР або відхиляє їх [11].

Народна Рада «Донецької Народної Республіки» – парламент ДНР, є постійно діючим вищим і єдиним законодавчим та представницький орган в незвіданій республіці. Вона обирається строком на 4 роки і складається із 100 депутатів, які обираються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Народна Рада є правоздатною якщо до її складу обрано не менше двох третин депутатів [11].

Депутатом Народної Ради може бути «громадянин» ДНР, який досягнув 21 року. На протязі строку своїх повноважень депутат не може бути суддею, заміщати інші державні посади, перебувати на державній службі, а також заміщувати виборні посади в органах місцевого самоврядування. Депутат може виконувати свої обов'язки на професійній постійній основі або без відриву від основної діяльності. Депутат, який виконує свої обов'язки на професійній постійній основі не може займатись іншою оплачуваною діяльністю, крім викладацької, наукової та творчої діяльності. Депутати Народної Ради володіють

депутатською недоторканністю на протязі всього строку їх повноважень [10].

Повноваження депутата Народної Ради припиняються достроково у випадках: письмової заяви депутата Народної Ради про складання своїх повноважень; якщо депутат не виконує вимоги щодо несумісності депутатського мандата з іншими видами діяльності; у разі систематичного невиконання депутатських повноважень і обов'язків; втрати довіри громадського руху, за списками якого депутат був допущений до розподілу мандатів в Народному Раді; набрання законної сили обвинувальним вироком суду щодо особи, яка є депутатом; набрання законної сили рішенням суду про обмеження дієздатності депутата Народної Ради або про визнання його недієздатним; смерті депутата Народної Ради [10].

Депутат має право мати одного помічника–консультанта, який перебуває у штаті Апарату Народної Ради для роботи в Народній Раді і на території, визначеній депутату, а також чотирьох помічників–консультантів, які працюють на громадських засадах. Крім того, депутат має право на носіння вогнепальної зброї [10].

Народна Рада вибирає зі свого складу Голову і його замісників, які ведуть засідання Народної Ради і відносять її внутрішнім розпорядком. Голова обирається зі складу депутатів більшістю голосів. Народна Рада утворює комітети і комісії, проводить парламентські слухання, приймає регламент і вирішує питання внутрішнього розпорядку своєї діяльності. Для здійснення контролю за виконанням бюджету ДНР Народна Рада формує Рахункову палату [11].

До відання Народного Ради відносяться: прийняття Конституції і законів ДНР, внесення в них змін; прийняття постанов Народної Ради і внесення в них змін; тлумачення Конституції і законів ДНР; встановлення адміністративно–територіального устрою і порядку його зміни; розгляд питань про зміну кордонів «Донецької Народної Республіки»; затвердження бюджету і звіту про його виконання; затвердження програм соціально–економічного розвитку ДНР; призначення референдуму; прийняття рішення про дострокове припинення повноважень Голови ДНР; встановлення республіканських податків; встановлення порядку управління і розпорядження державною власністю ДНР; затвердження угод про зміну кордонів ДНР [11].

Право законодавчої ініціативи в Народній Раді належить Голові ДНР, депутатам Народної Ради, його комітетам і комісіям, представницьким органам місцевого самоврядування, утвореним на території «Донецької Народної Республіки». Право законодавчої ініціативи також належить Верховному Суду ДНР і Генеральному прокурору ДНР з питань їх відання. Законопроекти розглядаються Народною Радою в двох читаннях. Рішення про прийняття або відхилення проекту закону, а також про прийняття закону оформляється постановою Народної Ради [11].

Прийнятий закон протягом п'яти днів направляється Голові ДНР для підписання і оприлюднення. Він протягом чотирнадцяти днів з дня надходження закону підписує і оприлюднює його. Якщо Голова ДНР протягом чотирнадцяти днів з дня надходження закону відхилить його, Народна Рада в установленому порядку знову розглядає цей закон. Якщо при повторному розгляді закон буде схвалений в раніше прийнятій редакції не менш

як двома третинами голосів від встановленого числа депутатів, він підлягає підписання Головою ДНР протягом семи днів і оприлюдненню. Закон вступає в силу з дня його офіційного опублікування, якщо інше не передбачено в самому законі [11].

Крім того, відповідно до закону «Про нормативні правові акти» суб'єктами правотворчої діяльності є: громадяни ДНР; органи державної влади і посадові особи ДНР; органи місцевого самоврядування та посадові особи місцевого самоврядування. Громадяни ДНР приймають нормативні правові акти безпосередньо на референдумі. Також громадяни можуть приймати нормативні акти у формі рішень місцевого референдуму (сході громадян). Такі нормативні акти являються актами найвищої юридичної сили в системі правових актів місцевого самоврядування. Органи державної влади Донецької Народної Республіки і органи місцевого самоврядування, їх посадові особи приймають (видають) нормативні правові акти в межах їх компетенції, в установленому законодавством порядку. Нормативно-правовий акт може бути прийнятий (виданий) спільно декількома уповноваженими органами, а також одним з цих органів по погодженням з іншими [5].

Повноваження Народної Ради можуть бути припинені достроково у разі: прийняття Народною Радою рішення про саморозпуск; розпуску Народної Ради Головою ДНР; набрання законної сили рішення Верховного Суду ДНР про неправоздатність даного складу депутатів Народної Ради, в тому числі у зв'язку зі складанням депутатами своїх повноважень. Голова ДНР вправі прийняти рішення про дострокове припинення повноважень новообраної Народної Ради в разі, якщо набрало чинності рішення Верховного Суду, яким встановлено, що Народна Рада протягом трьох місяців з дня його обрання в не проводила засідання. Рішення про дострокове припинення повноважень Народної Ради приймається Головою ДНР не пізніше трьох місяців з дня набрання чинності відповідного рішення Верховного Суду [11].

Виконавчу владу в ДНР здійснюють Голова ДНР, Рада Міністрів та інші органи виконавчої влади «Донецької Народної Республіки». Рада Міністрів є постійно діючим вищим виконавчим органом державної влади ДНР. Голова ДНР може поєднувати або не поєднувати свою посаду з посадою Голови Ради Міністрів. До складу Ради Міністрів входять Голова ДНР, перші заступники і заступники Голови ДНР, міністри ДНР, а в разі, якщо Голова ДНР не поєднує свою посаду з посадою Голови Ради Міністрів, – також Голова Ради Міністрів і його заступники. Голова ДНР визначає основні напрямки діяльності Ради Міністрів і організовує його роботу. У разі якщо Голова ДНР не поєднує свою посаду з посадою Голови Ради Міністрів, її роботу організовує Голова Ради Міністрів [11].

Перші заступники та заступники Глави ДНР, а в разі якщо Голова ДНР не поєднуватиме свою посаду з посадою Голови Ради Міністрів, – Голова Ради Міністрів і його заступники, призначаються Головою ДНР за згодою Народної Ради. Пропозиції щодо кандидатур на ці посади, вносяться в Народну Раду Головою ДНР. Народна Рада розглядає представлену Головою ДНР кандидатуру протягом тижня з дня внесення пропозиції про цю кандидатуру. За результатами розгляду Народна Рада більшістю голосів від числа обраних депутатів дає згоду на призначення або відхиляє подану кандидатуру. Міністри і

керівники інших органів виконавчої влади призначаються Головою ДНР. У разі якщо Голова ДНР не поєднуватиме свою посаду з посадою Голови Ради Міністрів, Народна Рада вправі висловити недовіру Голові Ради [11].

Для вирішення оперативних питань Рада Міністрів за пропозицією Голови Ради Міністрів може утворити Президію Ради Міністрів. Засідання Президії, відповідно до закону, проводяться в міру необхідності. Рішення Президії Ради Міністрів приймаються більшістю голосів від загального числа членів Президії і не повинні суперечити актам, прийнятим на засіданнях Ради Міністрів. Рада Міністрів вправі скасувати будь-яке рішення Президії [9].

Організаційне, правове, кадрове, інформаційно-аналітичне та матеріально-технічне забезпечення діяльності Ради Міністрів здійснюється Апаратом Ради Міністрів. Апарат Ради Міністрів є державним органом ДНР. Рішення про створення, реорганізацію та ліквідацію Апарату приймається Радою Міністрів. Апарат Ради Міністрів очолює заступник Голови Ради Міністрів – Керівник Апарату Ради Міністрів. Він має заступників, у тому числі першого. Структура Апарату Ради Міністрів і його штатний розклад затверджуються Головою Ради Міністрів, а в разі якщо Голова ДНР поєднує свою посаду з посадою Голови Ради Міністрів, – Головою ДНР [9].

Рада Міністрів: розробляє і здійснює заходи щодо забезпечення комплексного соціально-економічного розвитку самопроголошеної республіки; забезпечує в межах своїх повноважень проведення єдиної державної політики в області фінансів, науки, освіти, культури, охорони здоров'я, фізичної культури і спорту, соціального забезпечення, безпеки дорожнього руху та екології; здійснює в межах своїх повноважень заходи щодо реалізації, забезпечення та захисту прав і свобод людини і громадянина, охорони власності і громадського порядку, протидії тероризму і екстремізму, боротьби зі злочинністю; розробляє для подання Головою ДНР в Народну Раду проект бюджету і проекти програм соціально-економічного розвитку ДНР; забезпечує виконання бюджету, готує звіт про його виконання, а також звіти про виконання програм соціально-економічного розвитку ДНР; формує інші органи виконавчої влади ДНР; управляє і розпоряджається державною власністю ДНР [11].

Крім того, Рада Міністрів ДНР визначає компетенцію республіканських органів виконавчої влади, керівництво діяльністю яких воно здійснює в області протидії тероризму; організовує розробку та здійснення заходів щодо попередження тероризму та мінімізації та ліквідації наслідків проявів тероризму; організовує забезпечення діяльності республіканських органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування по протидії тероризму необхідними силами, засобами і ресурсами [8].

Постанови та розпорядження Ради Міністрів, прийняті в межах її повноважень, є обов'язковими до виконання в Донецькій Народній Республіці. Акти міністерств та інших органів виконавчої влади в разі їх суперечності Конституції і законам ДНР, постановам Ради Міністрів можуть бути скасовані Головою ДНР [11].

Рада Міністрів формується на термін повноважень Голови ДНР і складає свої повноваження перед новообраним Головою ДНР. У разі складення повноважень

Рада Міністрів продовжує діяти до формування нового складу Ради Міністрів. Відставка Ради Міністрів настає внаслідок: відставки Голови Ради Міністрів; смерті Голови Ради Міністрів; прийняття Народною Радою рішення про висловлення недовіри Голові Ради Міністрів [9].

Також до системи органів виконавчої влади ДНР входять: міністерства, державні комітети, служби, агентства, інспекції та інші органи виконавчої влади. Крім того, республіканські органи виконавчої влади можуть створювати свої територіальні органи [9].

Згідно Конституції, правосуддя в «Донецькій Народній Республіці» здійснюється тільки судом. В ДНР діють Верховний Суд та інші суди [11].

17 серпня 2014 року на першому засіданні Президія Ради міністрів ДНР прийняла дві постанови: «Про затвердження «Положення про Військові Суди Донецької Народної Республіки» і «Про затвердження Кримінального кодексу Донецької Народної Республіки» [2]. У прийнятих документах в якості одного із заходів покарання за посягання на вбивство, а також за окремі злочини, вчинені у воєнний час або в бойовій обстановці вказана смертна кара.

20 листопада 2014 року влада ДНР ввели інститут військово-польових судів, які і раніше діяли на території цього квазідержавного утворення. Вони здійснюють свої повноваження в районах військових дій і в районах, які перебувають на військовому положенні. В їх юрисдикцію увійшли наступні справи: непокоря наказу командира, вбивство, державна зрада, шпигунство, диверсія, умисне знищення майна, мародерство, розбій, грабiж, розкрадання і пошкодження військового майна, ухилення від військової служби або дезертирство. До складу військово-польового суду повинні входити один суддя і два народні засідателі з числа військовослужбовців [1].

Прокуратура ДНР здійснює нагляд за дотриманням Конституції і виконанням законів на території «Донецької Народної Республіки». Генеральний прокурор ДНР і заступники Генерального прокурора призначаються на посаду і звільняються з посади Народною Радою за поданням Глави ДНР. Прокурори районів, міст та прирівняні до них прокурори призначаються на посаду і звільняються з посади Генеральним прокурором ДНР [11].

Генеральний прокурор ДНР і підлеглі йому прокурори в межах своїх повноважень координують діяльність по боротьбі зі злочинністю органів внутрішніх справ, органів державної безпеки, органів митної служби та інших правоохоронних органів. З метою забезпечення координації діяльності цих органів, прокурор скликає координаційні наради та організовує робочі групи. Генеральний прокурор при здійсненні своїх повноважень має право вносити в Народну Раду пропозиції про зміну, доповнення, скасування або прийняття законів та інших нормативних правових актів ДНР з питань його відання [7].

Відповідно до Конституції, у ДНР визнається і гарантується місцеве самоврядування. Місцеве самоврядування в «Донецькій Народній Республіці» забезпечує самостійне рішення населенням питань місцевого значення, володіння, користування і розпорядження муніципальної власністю. Місцеве самоврядування здійснюється громадянами шляхом референдуму, виборів та інших форм прямого волевиявлення, через виборні та інші органи місцевого самоврядування. Органи місцевого

самоврядування не входять до системи органів державної влади ДНР [11].

Висновки. Отже, «Донецька Народна Республіка» – невизнане квазідержавне політичне утворення на території Донецької області України. Останні два роки ДНР активно намагається розбудувати власну державність, зокрема приймає численні нормативно-правові акти. Ця нормативна діяльність торкнулася також і регулювання політичного устрою ДНР. Так, відповідно до власного законодавства, «Донецька Народна Республіка» – унітарна, суверенна, демократична, правова і соціальна парламентська республіка. Єдиним джерелом влади ДНР проголошується народ. Влада в ДНР здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову. Виконавча влада належить Голові ДНР і Раді Міністрів, а законодавча – Народній Раді. Найвищим органом судової влади є Верховний Суд.

Разом з тим, політичний устрій невизнаної республіки, зафіксований у її нормативних актах, залишається більш ніж декларативним і суттєво відрізняється від того, що реально існує на територіях, підконтрольних ДНР. Наявність слабо контрольованих центральним урядом військових формувань ставить під питання унітарність «Донецької Народної Республіки», фінансова і військова залежність від Росії – суверенність цієї квазідержави, не підконтрольність органів влади псевдореспубліки її громадянам – демократичність цього політичного утворення, порушення базових прав громадян – правовий характер самопроголошеної республіки, а антинародна політика ДНР – її соціальність. Поділ влади на три гілки теж залишається досить умовним і декларативним, адже в умовах режиму військової диктатури, який фактично встановлений в ДНР, майже вся влада сконцентрована в руках Голови ДНР (нині це Олександр Захарченко), який, в свою чергу, перебуває в цілковитій залежності від Росії.

Тим не менше, дослідження питань політичного устрою ДНР, в тому числі і його нормативного регулювання, залишаються важливими і актуальними. Бо розуміння сутності і внутрішнього устрою цього політичного утворення, як декларативного, так і реального, дозволять Україні знайти оптимальні форми взаємодії з ним і допоможе в тій чи іншій формі реінтегрувати ДНР до складу України.

Список використаних джерел

1. В ДНР легализовали военно-полевые суды [Електронний ресурс] / Slon.ru. – Режим доступу: <http://slon.ru/fast/world/v-dnr-legalizovali-voenno-polevye-sudy-1186402.xhtml>
2. «Высшая степень социальной защиты». Самопровозглашенная Донецкая народная республика ввела смертную казнь [Електронний ресурс] / Остров. – Режим доступу: <http://www.ostrov.org/general/society/news/452611/>
3. ГПУ визнала терористичними організаціями самопроголошені ДНР та ЛНР [Електронний ресурс] / УНІАН. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/918854-gpu-viznala-teroristichnimi-organizatsiyami-samoprogolosheni-dnr-ta-lnr.html>
4. ДНР претендует на всю Донецкую область [Електронний ресурс] / Корреспондент.net. – Режим доступу: <http://korrespondent.net/ukraine/politics/3479512-dnr-pretenduet-na-vsui-donetskuui-oblast>
5. Закон Донецкой Народной Республики «О нормативных правовых актах» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dnrsoviet.su/zakonodatelnaya-deyatelnost/prinyatyey/zakony/zakon-donetskoj-narodnoj-respubliki-o-normativnyh-pravovyh-aktah/>
6. Закон Донецкой Народной Республики «Об обороне» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dnrsoviet.su/zakonodatelnaya-deyatelnost/prinyatyey/zakony/zakon-ob-oborone/>

7. Закон Донецької Народної Республіки «О прокуратуре Донецької Народної Республіки» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dnrsovetsu/zakonodatelnaya-deyatelnost/prinyaty/zakony/zakon-donetskoj-narodnoj-respubliki-o-prokurature-donetskoj-narodnoj-respubliki/>

8. Закон Донецької Народної Республіки «О противодействию терроризму» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dnrsovetsu/zakon-dnr-o-protivodejstviyu-terrorizmu/>

9. Закон Донецької Народної Республіки «О системе органов исполнительной власти Донецької Народної Республіки» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dnrsovetsu/zakon-dnr-o-sisteme-organov-ispolnitelnoj-vlasti/>

10. Закон Донецької Народної Республіки «О статусе депутата Народного Совета Донецької Народної Республіки» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dnrsovetsu/zakon-donetskoj-narodnoj-respubliki-o-statuse-deputata-narodnogo-soveta-donetskoj-narodnoj-respubliki/>

11. Конституція Донецької Народної Республіки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dnr-online.ru/konstituciya-dnr/>

12. Национальна безпека і оборона. №5–6 (148–149), 2014 [Електронний ресурс] / Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/NDS_148-149.pdf

13. Невизнані квазідержавні утворення як фактор етнополітичної нестабільності в Україні / С. Асланов // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – 2015. – Вип.1. – С.207–216. – Режим доступу: http://www.ipiend.gov.ua/uploads/nz/nz_75/aslanov_nevynznani.pdf

14. Самопровозглашеная ДНР приняла Конституцию [Електронний ресурс] / Корреспондент.net. – Режим доступу: <http://korrespondent.net/ukraine/politics/3363989-samoprovogzghlashennaia-dnr-pryniala-konstitutsiyu>

References

1. V DNR legalizovali voenno-polevye sudy [Elektronnij resurs] / Slon.ru. – Rezhim dostupu: <http://slon.ru/fast/world/v-dnr-legalizovali-voenno-polevye-sudy-1186402.xhtml>

2. «Vysshaja stepen' social'noj zashhity». Samoprovogzghashennaja Doneckaja narodnaja respublika vvela smertnuju kazn' [Elektronnij resurs] / Ostrov. – Rezhim dostupu: <http://www.ostrov.org/general/society/news/452611/>

3. HPU vyznala terorystychnymy orhanizatsiyami samoproholosheni DNR ta LNR [Elektronnyy resurs] / UNIAN. – Rezhym dostupu: <http://www.unian.ua/politics/918854-gpu-viznala-teroristichnimi-organizatsiyami-samoproholosheni-dnr-ta-lnr.html>

4. DNR pretenduet na vsju Doneckuju oblast' [Elektronnij resurs] / Korrespondent.net. – Rezhim dostupu: <http://korrespondent.net/ukraine/politics/3479512-dnr-pretenduet-na-vsui-donetskuui-oblast>

5. Zakon Doneckoj Narodnoj Respubliki «O normativnyh pravovyh aktah» [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: <http://dnrsovetsu/zakonodatelnaya-deyatelnost/prinyaty/zakony/zakon-donetskoj-narodnoj-respubliki-o-normativnyh-pravovyh-aktah/>

6. Zakon Doneckoj Narodnoj Respubliki «Ob oborone» [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: <http://dnrsovetsu/zakonodatelnaya-deyatelnost/prinyaty/zakony/zakon-ob-oborone/>

7. Zakon Doneckoj Narodnoj Respubliki «O prokurature Doneckoj Narodnoj Respubliki» [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: <http://dnrsovetsu/zakonodatelnaya-deyatelnost/prinyaty/zakony/zakon-donetskoj-narodnoj-respubliki-o-prokurature-donetskoj-narodnoj-respubliki/>

8. Zakon Doneckoj Narodnoj Respubliki «O protivodejstvii terrorizmu» [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: <http://dnrsovetsu/zakon-dnr-o-protivodejstviyu-terrorizmu/>

9. Zakon Doneckoj Narodnoj Respubliki «O sisteme organov ispolnitel'noj vlasti Doneckoj Narodnoj Respubliki» [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: <http://dnrsovetsu/zakon-dnr-o-sisteme-organov-ispolnitelnoj-vlasti/>

10. Zakon Doneckoj Narodnoj Respubliki «O statuse deputata Narodnogo Soveta Doneckoj Narodnoj Respubliki» [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: <http://dnrsovetsu/zakon-donetskoj-narodnoj-respubliki-o-statuse-deputata-narodnogo-soveta-donetskoj-narodnoj-respubliki/>

11. Konstitucija Doneckoj Narodnoj Respubliki [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: <http://dnr-online.ru/konstituciya-dnr/>

12. Natsionalna bezpeka i oborona. №5–6 (148–149), 2014 [Elektronnyy resurs] / Ukrainskyi tsentr ekonomichnykh i politychnykh doslidzhen imeni Olexsandra Razumkova. – Rezhym dostupu: http://www.razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/NDS_148-149.pdf

13. Nevyznani kvaziderzhavni utvorennia yak faktor etnopolitychnoi nestabilnosti v Ukraini / S. Aslanov // Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa. – 2015. – Vyp.1. – S.207–216. – Rezhym dostupu: http://www.ipiend.gov.ua/uploads/nz/nz_75/aslanov_nevynznani.pdf

14. Samoprovogzghashennaja DNR prinjala Konstituciju [Elektronnij resurs] / Korrespondent.net. – Rezhim dostupu: <http://korrespondent.net/ukraine/politics/3363989-samoprovogzghlashennaia-dnr-pryniala-konstitutsiyu>

Chaplia S. V., Master of history Department of Modern History Faculty of History of Ukraine Kyiv National Taras Shevchenko University (Ukraine, Kyiv), 1010bios1989@gmail.com

Legal regulation of political system of Donetsk People's Republic

The research paper contains the analysis of the political system of «Donetsk People's Republic» based on the regulatory acts. Features of the political regime, the specifics of the organization and interaction of higher authorities, procedure of territorial organization of DNR (Donetsk People's Republic) are studied in details. On the basis of the Constitution and laws of the self-proclaimed republic the powers of individual DNR authorities are considered. Particular attention is paid to the analysis of the powers of higher DNR authorities in the field of defense and military leadership as the most topical areas of relationship of this quasi-state formation with Ukraine. The research paper emphasizes the declarative nature of the DNR's Constitution and its discrepancy with the political realities established on the territories of Donetsk region controlled by the separatists. Unrecognized quasi-state political formation in the Donetsk region of Ukraine is characterized.

Keywords: quasi-state formation, regulatory act, political system, DNR, self-proclaimed republic.

Чапля С. В., магистр історії кафедри нової історії України історического факультета, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), 1010bios1989@gmail.com

Нормативно-правове регулювання політичного устрою ДНР

Проведен аналіз політичного устрою «Донецької Народної Республіки» на основі нормативно-правових актів. Исследовано особливості політичного режиму, специфіку організації і взаємодії вищих органів влади, порядок організації територіального устрою ДНР. На основі Конституції і законів самопровозглашеної республіки розглянуто повноваження окремих органів влади ДНР. Особливу увагу уделено аналізу повноважень вищих органів влади ДНР в сфері оборони і воєнного керівництва, як найбільш актуальних сфер відносин цього квазідержавного утворення з Україною. В статті підкреслюється декларативний характер Конституції ДНР і її невідповідність політичеським реаліям, які встановлені на підконтрольних сепаратістам територіях Донецької області. Охарактеризовано непризнане квазідержавне політичне утворення на території Донецької області України.

Ключевые слова: квазідержавне утворення, нормативно-правовий акт, політичне устрою, ДНР, самопровозглашеная республіка.

* * *

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 004.93.1

Куцепал С. В.,
доктор філософських наук, професор, завідувач
кафедри гуманітарних та соціально-економічних
навчальних дисциплін, Полтавський юридичний
інститут Національного юридичного університету
ім. Ярослава Мудрого (Україна, Полтава)

ПОЛІТИЧНИЙ МІФ: ВЕРСІЯ РОЛАНА БАРТА

Розглянуто сутність поняття «політичний міф», проаналізовано структурно-семіотичне трактування політичного міфу французьким мислителем Р. Бартом. Доведено, що політичний міф актуальний тим, що охоплює та пояснює суттєву кількість нагальних соціально-політичних проблем, починаючи від уявлень про ідеальне суспільство та ідеальну державу і закінчуючи побудовою глобальної моделі світу, при цьому відповідно до існуючих суспільних пріоритетів міфологізуються (або деміфологізуються) історичні події, сакралізується влада.

Ключові слова: міф, політика, ідеологія, політичний міф, влада.

Сучасна ситуація у політичному, соціальному та економічному світовому просторі характеризується тим, що населення багатьох країн постійно стикається з несподіваними та небезпечними викликами, для вирішення яких недостатньо наявних можливостей. Подібна ситуація, коли несподівані політичні колізії не мають раціонального пояснення (бо більшість населення не бажає звертатися до Рачіо), на думку Е. Кассіра, детермінує виникнення та розповсюдження політичних міфів, раціональне поступається міфілогічному, бажання колективу персоніфікуються в особі політичного лідера, частина населення прагне позбутися від необхідності прийняття рішень, тому відмовляється від особистої відповідальності і прагне долучитися до певного співтовариства, де рішення (і, головне, відповідальність за них) перекладаються на лідера [див.: 1].

Як зауважує К. Флад, міф характеризується тим, що він є розповіддю, яка набула статус священної істини всередині якоїсь соціальної групи (чи декількох) [2, с. 31], а політичний міф – ідеологічно маркірована оповідь, яка претендує на статус істинного уявлення про події минулого, теперішнього та прогнозованого майбутнього і сприймається соціальною групою як істинне в загальних рисах [2, с. 43].

На думку українського дослідника О. Висоцького, міфи встановлюють правила поведінки, застерігають, обґрунтовують, легітимізують переконання, погляди, управляють людьми в усіх значних проявах суспільної активності [3, с. 242].

Феномен політичного міфу в різні часи опинявся в центрі уваги багатьох дослідників, наприклад М. Еліаде, Е. Кассіра, Р. Барта, П. Бурдьє, К. Флада, О. Висоцького, Г. Почепцова, О. Панаріна тощо.

Мета статті – проаналізувати структурно-семіотичне трактування політичного міфу французьким мислителем Р. Бартом.

Ролан Барт (Roland Barthes, 1915–1980) – французький філософ, літературний критик та теоретик, у творчості

якого виділяють два етапи – ранній (структуралістський) та пізній (постструктуралістський).

Структуралістський період творчості Барта визначається захопленням ідеями марксизму та екзистенціалізму (Ж.-П. Сартр), а також значним впливом концепцій К. Леві-Строса, Е. Бенвеніста, Ф. де Соссюра, Р. Якобсона, А.-Ж. Греймаса та ін.

Найважливіші праці Р. Барта «Нульовий ступінь письма» (*Le Degré zéro de l'écriture*, 1953), «Міфології» (*Mythologies*, 1956), «Основи семіології» (*Éléments de sémiologie*, 1965), «Система моди» (*Système de la mode*, 1967), «Задоволення від тексту» (*Le Plaisir du texte*, 1973), «Ролан Барт про Ролана Барта» (*Roland Barthes par Roland Barthes*, 1975), «Фрагменти любовного дискурсу» (*Fragments d'un discours amoureux*, 1977).

Особливе значення у творчості Барта має твір «S/Z» (1970), де він здійснює перехід від структуралізму до постструктуралізму, відмовляється від структурної моделі мови і звертається до практики тексту, доводить, що Твір та Текст потребують якісно різних методик дослідження, наслідком чого стає створення методу текстового аналізу. Сутність методу в заміні поняття «структура» поняттям «**структурація**», у відмові від тлумачення твору як певного цілого зі стійкою незмінною структурою, й акцентуванні на рухливості та мінливості тексту як процесу «структурації».

Р. Барт трансформує класичний метод структурного аналізу на основі принципового розмежування *денотації* та *конотації*. Під денотативним значенням слова розуміється не сам предмет (конкретна одиничність), а типові уявлення про нього, клас об'єктів, що володіють зазначеними номінативними властивостями. Конотативним значенням слова вважається будь-яка додаткова відносно денотативної смислової інформація. Денотативні значення завжди подаються в явній формі, експліцитно, а конотативні – імпліцитно, закодовано.

За допомогою текстового аналізу дослідник прагне віднайти та класифікувати не всі смисли тексту (це неможливо тому, що текст відкритий у нескінченність), а лише ті форми та коди, через які відбувається виникнення смислів тексту, тобто простежити шляхи смислоутворення.

Р. Барт вводить поняття «**код**», яке розуміється в суто структуралістському сенсі – як *зібрання правил чи обмежень, які забезпечують комунікативне функціонування будь-якої знакової системи* (у даному випадку – мови). Отже, це – культурний, герменевтичний, символічний, семіотичний та проайретичний (нарративний) коди, призначені для пояснення конотацій слів. Згідно з Бартом, реальне явище і термін, який його репрезентує, не можуть бути тотожними, оскільки вони лише «еквіваленти» одне одного, тому політика, політичний дискурс має справу не з самим явищем, а із «знаком», що є наслідком конвенційної кореляції, асоціації об'єкта і слова, яке його позначає, єдності позначуваного та позначаючого. Наслідком такого підходу стає положення про те, що політика насправді має

справу не з реально існуючими соціально–політичними явищами, а з образами (знаками) суспільства і політики, їх репрезентаціями в мові, тобто дискурсом.

Ролан Барт значну увагу приділяє ідеології, головне завдання якої, на його думку, полягає в тому, щоб утвердити в свідомості людини морально і владно затвержені мотиви її поведінки. Ідеологія витлумачує дійсність з метою виправдання тих або інших групових інтересів.

У багатьох своїх роботах Барт аналізує ідеологію і на основі цього аналізу виділяє такі аспекти:

1) принципова неповнота ідеології, оскільки вона відображає інтереси окремої групи і не може дати цілісний образ світу;

2) ідеологія має «грішити» претензією на універсальність, оскільки намагається дати глобальний аналіз та глобальну оцінку подій та явищ дійсності;

3) ідеологія агресивна, оскільки відносини, що пов'язують між собою різні ідеологічні схеми, – це відносини сили;

4) ідеологія має примусовий характер, вона завжди намагається підкорити свідомість окремого індивіда інтересам групи або класу;

5) ідеологія має «натуралізуючу» функцію – будь-яка ідеологія сприймає себе як явище «природи», як те, що «само собою розуміється»;

6) стереотипність – кожна ідеологія має набір певних кліше, певних топосів;

7) ідеологія намагається створити сталий, раз і назавжди заданий образ світу, і для створення такого образу виробляються спеціальні норми, правила та схеми, під які підганяється життя суспільства.

Розглянемо розуміння Бартом проблеми влади в текстуальному просторі культури. Відомо, що культура – це своєрідний субстрат, який наповнює собою суспільство. Будь-яка сфера культури має свої організаційні правила, свої специфічні норми, впорядковуючи коди та субкоди. Соціалізація людини – це процес засвоєння норм і правил у різних сферах культури, вона завжди має насильницький характер, оскільки, якщо особа відмовляється дотримуватись певних правил, культурних норм та звичаїв, то її очікує витіснення на маргінеси суспільства або певне покарання.

Кожна культурна форма, пропонуючи нам готові моделі поведінки, жадає підпорядкувати людину, здійснити над нею владу. Звідси запитання – що ж є джерелом влади? На думку Барта, влада – це дискурсивний (мовний) феномен, і саме тому вона просочується всюди, ніби вода. Влада не є суто політичним феноменом, вона є множинною, існує багато влад. «Ім'я мені – Легіон», – могла б сказати про себе влада» [4, с. 561]. Влада таїться в кожній формі культури: її втіленням є не тільки держава, класи й групи, а й мода, видовища, ігри, спорт, засоби мас–медіа, сімейні стосунки та ін.

Влада, вважає Барт, є вічною і незнищеною, «вигнана, виставлена за двері, вона з'явиться до вас через вікно» [4, с. 548]. Причиною живучості влади є мова – саме в ній від самого початку кориниться влада, бо мова – це завжди засіб класифікації, а будь-яка класифікація є способом пригнічення. «Говорити чи тим більше міркувати нітрохи не означає вступати в комунікативний акт (як це часто доводиться чути); це означає підпорядковувати собі слухача: вся мова цілком є загальнообов'язковою формою примусу» [4, с. 549]. Йдеться про те, що мова, як

правило, змушує нас висловлюватись у певних формах, а не як завгодно, вона пропонує нам визначені моделі, тому «свобода можлива лише поза мовою» [4, с. 550].

Ідеологія ґрунтується на стереотипах, тому вона легко проникає й локалізується в мовній формі, яка є ієрархічною, являє собою завершене ціле, оскільки будь-якому завершеному висловлюванню загрожує небезпека ідеологічності [4, с. 495]. Тобто мовна форма має стереотипну будову, а тому ідеологія легко в ній «оселяється».

Одна з головних тем, яку досліджував Р. Барт, – це політичний міф. На його думку, сучасне суспільство захоплене владою міфів, а повсякденне життя індивідів «просякнуте» міфологізмами. Політичні міфи є наслідком того, що історія перетворюється на ідеологію завдяки функціонуванню знаку, і в минулому, і в наш час міфологія може знайти свою основу лише в історії, тому що міф – це слово, обране історією; він не може виникнути із «природи» речей. Оскільки знаку, слову та дискурсу підвладні всі прояви суспільного та індивідуального буття, то міф має всеохоплюючу властивість, від нього не можна сховатися, він домінує у соціально–політичному просторі сучасності, є складником усіх культурних та соціально–політичних феноменів. Будь-яку річ можна виокремити з її замкненого існування і перетворити на слово, яке буде сприйматися суспільством, оскільки не існує такого закону, котрий би забороняв говорити про ті або інші речі. Сутність міфу, за Бартом, полягає в тому, що він перетворює зміст у форму, тобто «здійснює крадіжку мови», оскільки матеріальні носії міфічного повідомлення (мова, фотографія, живопис, реклама, ритуали тощо), якими б різноманітними вони не були самі по собі, перетворюючись на частину міфу, редукуються до функції позначення, являють собою лише вихідний матеріал для побудови міфу, отримують статус мовних одиниць. Функція міфу – видаляти реальність, речі в ньому буквально знекровлюються, він сприймається як відсутність реальності [5, с. 305].

Міф – маркер якісної характеристики сучасного буржуазного суспільства, а міфологізація – атрибутивна ознака будь-якого соціуму.

Досліджуючи співвідношення міфу і революції, Барт робить висновок про те, що вони виключають одне одного, адже революційне слово повністю політичне (революція створює новий світ і її мова повністю виключена у цей творчий акт), тоді як міфічне слово у вихідному пункті являє собою політичне висловлювання, а в кінцевому – натуралізоване. Революція відкрито маніфестує себе як революцію, тому унеможливлене створення міфів.

Барт вводить поняття «лівий міф», який, на його думку, виражає інтереси «пригнобленого класу», тому є надзвичайно бідним (мова представників пригнобленої спільноти досить примітивна), штучним та невизначеним, позбавленим «внутрішнього природного імпульсу». Основна сфера функціонування «лівого» міфу – це політика, у сфері повсякденного життя його функціонування суттєво обмежене. «Ліві» міфи існують у тих випадках, коли ліві сили втрачають свою революційність, коли революція перестає бути революцією і стає «лівизною», тобто починає маскувати себе, відмовляється від первинної рушійної ідеї.

На противагу «лівому» міфу, існує «правий» буржуазний міф, який охоплює усі сфери суспільного

життя: правосуддя, мораль, естетику, дипломатію, побут, літературу тощо. Експансія «правих» міфів пропорційна прагненню буржуазії приховати свою сутність, зберегти незмінним існуючий світ.

Отже, згідно з Р. Бартом, міф (і політичний також) являє собою метамову, оскільки будується на основі мови, експлуатує знак, деформує сенс знаку, є вторинною семіологічною системою (те, що в первинній системі було знаком (результат асоціації поняття і образу), у вторинній постає лише позначаючим [5, с. 272]).

У піктографічному письмі міф вбачає лише суму знаків, такий собі сукупний знак, кінцевий елемент первинного семіологічного ланцюжка, який одразу стає першим елементом нової, більш загальної системи, яка надбудовується над ним, тобто міф нібито піднімається на щабель вище формальної системи первинних значень. Завдяки цьому споживач міфу (пересічна людина) сприймає його не як систему цінностей, а як систему фактів.

Політичний міф актуальний тим, що охоплює та пояснює суттєву кількість нагальних соціально-політичних проблем, починаючи від уявленн про ідеальне суспільство та ідеальну державу і закінчуючи побудовою глобальної моделі світу, при цьому відповідно до існуючих суспільних пріоритетів міфологізуються (або деміфологізуються) історичні події, сакралізуються влада.

Список використаних джерел

1. Кассирер Э. Техника современных политических мифов // Вестн. Моск. ун-та. Сер.7: Философия. – 1990. – №2.
2. Флад К. Политический миф. Теоретическое исследование. – М.: Прогресс–Традиция, 2004. – 264 с.
3. Висоцький О. Ю. Міф як інструмент легітимізаційної політики // Вісник Дніпропетровського університету. Філософія. Соціологія. Політологія. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2006. – Вип.13. – С.241–249.
4. Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – М.: Прогресс, 1989.
5. Барт Р. Мифологии. – М.: Академический проект, 2008. – 381 с.

References

1. Kassirer Je. Tehnika sovremennyh politicheskikh mifov // Vestn. Mosk. un-ta. Ser.7: Filosofija. – 1990. – №2.
2. Flad K. Politicheskij mif. Teoreticheskoe issledovanie. – M.: Progress–Tradicija, 2004. – 264 s.
3. Vysoc'kyj O. Ju. Mif jak instrument legitymacijnoi' polityky // Visnyk Dnipropetrovs'kogo universytetu. Filosofija. Sociologija. Politologija. – Dnipropetrovs'k: DNU, 2006. – Vyp.13. – S.241–249.
4. Bart R. Izbrannye raboty: Semiotika. Pojetika. – M.: Progress, 1989.
5. Bart R. Mifologii. – M.: Akademicheskij proekt, 2008. – 381 s.

Kutsepal S. V., Ph.D., professor, head of the humanitarian and socio-economic disciplines, Poltava Institute of Law of the National University of Law named after Yaroslav Mudryj (Ukraine, Poltava)

Political myth: Rolan Bart's theory

The essence of «political myth» concept has been considered, the structural-semiotic interpretation of political myth by French thinker R.Bart has been analyzed. The author proved that political myth is up to date, because it seizes and clarifies considerable amount of urgent social-political problems, beginning from idea of ideal society and ideal state up to creating of global pattern of world, within these some historical events are mythologized or de-mythologized and political power is sacralized according to current social priorities.

Keywords: myth, politics, ideology, political myth, power.

Куцєпал С. В., доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри гуманітарних і соціально-економічних дисциплін, Полтавський юридический інститут Національного юридического університета ім. Ярослава Мудрого (Україна, Полтава)

Политический миф: версия Ролана Барта

Проанализировано понятие «политический миф», раскрыта структурно-семиотическая трактовка политического мифа в теории французского мыслителя Ролана Барта. Доказано, что актуальность политического

мифа детерминируется тем, что он охватывает и объясняет существенное количество важных социально-политических проблем, начиная от образов идеального общества и идеального государства и заканчивая построением глобальной модели мира, при этом исторические события мифологизируются (или демифологизируются) соответственно с доминирующими общественными приоритетами, а власть объявляется сакральной.

Ключевые слова: миф, политика, идеология, политический миф, власть.

* * *

УДК 159.91

Герасименко Д. Г.,
аспірантка, Центр гуманітарної освіти
Національної академії наук України
(Україна, Київ), dariababiichuk@gmail.com

Вплив ІДЕОЛОГІЇ НА СТАНОВЛЕННЯ ДЕМОКРАТІЇ: ВІД ПРОЕКТУ ДО РЕАЛЬНОСТІ (ВНЕСОК Е. ЛЕВІНАСА)

Розглянуто проблему демократизації сучасного суспільства та роль ідеології в даному процесі. Відносини між суб'єктами та суб'єктом і суспільством розглядаються за моделлю «Я» та «Інший», яку пропонує Е. Левінас. У статті проводиться аналіз доцільності використання концепції французького мислителя в контексті демократизаційних процесів сучасності. Також надається розгляд попередніх моделей стосунків між суб'єктами та суспільством, які були сформовані попередниками філософа, їх відмінність від використаної моделі. Робота покликана з'ясувати роль ідеології у процесі демократизації суспільства та визначити її вплив в межах суб'єкт-суб'єктної взаємодії та суспільних стосунках. Втілення даного завдання відкриває нову площину проблем соціальної філософії, вирішення яких сприятиме розумінню соціально-політичної картини світу та зміни погляду на суспільні відносини.

Ключові слова: громадянин, демократія, демократизація, ідеологія, інтенційність свідомості, конституювання, суспільство, суспільні відносини, суб'єкт.

Процес становлення демократично суспільства, або демократизації, є однією з найважливіших тем для сучасної вітчизняної соціальної філософії. Ряд завдань має бути вирішений для того, щоб забезпечити можливість досліджувати для вітчизняної соціальної філософії суспільні відносини та їх моделі. Перш за все, наявна потреба у здійсненні аналізу понять та категорій соціальної філософії, як етимологічного так і герменевтичного. Другим, не менш важливим завданням є визначення основних факторів, які впливають на формування погляду на демократичне суспільство, яке може постати в межах існуючої реальності та його витоки. Стаття присвячена глумаченню та аналізу «ідеології» як категорії соціальної філософії та каталізатора демократизаційних процесів у суспільстві. Дане поняття розглядається в якості невід'ємної складової формування суспільної свідомості, як масової, так і індивідуальної.

Категоріальний та понятійний апарат сучасної вітчизняної соціальної філософії не є достатньо опрацьованим, про що свідчить незначна кількість робіт у вище згаданому напрямку. Тому дана робота є важливою для формування нового вектору у соціальній філософії, який необхідний для відкриття нового кола питань, які потребують відповіді. Безперечно, у вітчизняній соціально-філософській думці наявні оглядові праці з проблем демократії, проте відсутній розгляд суспільної свідомості, як «носія демократії», який є необхідним для розуміння демократії як процесу. Здійснення компаративного аналізу існуючих моделей стосунків між суб'єктами та їх проекція на суспільні стосунки дозволяє глибше осягнути проблеми ідеологізації суспільної свідомості та можливі негативні наслідки дисонансу уявленн про демократію.

Питання про те, що виникло першим – уявлення про демократію чи сам демократичний устрій як явище, залишається відкритим. Слід зазначити, що наразі йдеться про демократію «сучасну», що охоплює період від Другої світової війни до сьогодення. Стосовно ж самого поняття демократії та його етимології, коріння якої сягає давньогрецького суспільства з його полісами, що свого часу стали відповіддю на запит суспільства для розуміння сучасного феномену демократії варто використовувати скоріше в історичному контексті, як досвід, який був отриманий, а не можливої моделі побудови суспільних відносин. Справа в тому, що демократія давньогрецька та те, що прийнято розуміти під демократією сьогодні, мають принципову відмінність, що полягає в сприйнятті демократичного суспільства як існуючої реальності. Для давньогрецького суспільства демократія тотожна реально існуючому суспільству, в той час як у XXI столітті демократія це проєкт, що існує в межах реально існуючого суспільства. Визначити демократію як реально існуючий режим не є можливим, оскільки ми маємо справу лише з втіленням демократій в тій чи іншій мірі. На думку Р. Рорті не можливо побудувати справедливе та моральне суспільство базуючись лише на загальних ідеях справедливості та моралі [11, с. 261]. В більшості випадків мова йде про прообрази демократії, які існують в межах індивідуальної та суспільної свідомості.

Жодна з сучасних держав не може похизуватися тим, що втілила в собі всі принципи демократичного суспільства і є взірцем останнього, натомість чітко простежується тенденція розглядати демократію як рівень суспільних відносин, до якого необхідно прагнути. Сучасна дослідниця соціальної філософії В. Г. Федотова в своїй праці «Нові ідеї соціальної філософії» зазначає, що досі прослідковується тенденція в соціальній філософії розглядати демократію як неосяжну абстракцію [8, с. 147]. Для можливості створення у суспільстві умов, за яких кожен громадянин чітко усвідомлює, до якої ж демократії необхідно прагнути, щоб умови, за яких відбуваються суспільні відносини, задовольняли більшість громадян і сприяли лише укріпленню демократичного устрою, а не його руйнації, необхідна певна модель демократії. Під моделлю демократії в даному контексті розуміється суб'єктивне уявлення індивідів про демократичне суспільство в межах «громадянської свідомості», якою вони наділені. Дану функцію у суспільстві, як це історично склалося, виконує ідеологія.

Варто зазначити, що у вітчизняній соціальній філософії та політології це поняття набуло скоріше негативного значення, і сприймається багатьма на підсвідомому рівні, як те, що «нав'язане ззовні». Дана ситуація пов'язана з досвідом радянського союзу, за час існування якого ідеологія дійсно перетворилася із уявлення про ідеальне у свідомості індивіда на сучасний політичний інструмент, що був використаний владою.

В даній роботі ідеологія не розглядається як негативний феномен, а навпаки, як необхідна складова існування будь-якого суспільства, незалежно від того, наскільки останнє наближене до демократії. Виходячи з етимології, поняття «ідеологія», остання являє собою явище співставлення ідеї того чи іншого прообразу, що існує ментально (в межах суспільної свідомості) з подіями, які відбуваються у реальному світі. Ідеологічна оцінка «демократичності» того чи іншого суспільства завжди відбувається в межах

ідеології, оскільки, якби не існувало прообразу демократії, тоді б сучасна вітчизняна політологія, що часто апелює до образу західної демократії, була б не можливою.

Походження демократії як ідеологічної складової відкриває завісу над проблемами суспільства XXI століття. Як вже було зазначено вище, демократія, як ідеологічне поняття, у XXI столітті навряд має багато спільного із демократією давньогрецькою. Витоки сучасного уявлення про демократію склалися набагато пізніше, після двох світових війн, оскільки так склалося історично, що перша форма демократичного правління не стала настільки успішною, щоб розповсюдитись на весь західний світ і, вочевидь, не була задовільною для тогочасного суспільства [8, с. 156]. Якби тоді демократія «відбулася» з усіма її основоположними принципами, будь-яка з війн втратила б свій сенс і підстави, до чого власне і прагне «демократія західного світу», ідеологією якого є світ поза межами війни. Виходить, що суспільна свідомість та сформований в її межах ідеал демократії все ще залишається нереалізованим. Для того, щоб прояснити суть невдоволення реальністю в межах суспільної свідомості, необхідно визначитись з витоками «демократичного ідеалу», що є актуальним для сучасності. Під поняттям «сучасність» розуміють уявлення про демократію повоєнної доби (після Другої світової війни), що відображає нове бачення світу і демократію в ньому зокрема. Друга світова війна та її наслідки багато в чому сприяли розвінчанням уявлень, що складали основу довоєнної ідеології та бачення проєкту розвитку суспільства, проте разом з тим сприяли і утвердженню нових.

Цікавим прикладом того, як змінювалися уявлення про ідеали суспільства можна спостерігати у французького мислителя Е. Левінаса. Особливо у повоєнні роки його погляди перенесли значних змін, що власне і сформували каркас філософії «зрілого Е. Левінаса». Будучи євреєм за походженням, французький філософ зіткнувся особисто із боротьбою ідеологічних систем і наслідками, які вона принесла. Погляд мислителя на процес формування «ідеального світу» (іншими словами «ідеального суспільства») відрізняється від того, що було запропоновано феноменологічною та екзистенційною школами, хоча останню можна охарактеризувати як школу лише номінально, оскільки вона радше являє собою напрям філософської думки з певними спільними рисами, що присутні у її представників. Як відомо обидві вище згадані течії мали вплив на формування філософії Е. Левінаса, незважаючи на те, що мислителя важко віднести до жодної з них, оскільки його концепція простягається багато за їх межі та і прийнятих концепцій філософського дискурсу другої половини XX століття. Для розуміння того, наскільки філософська концепція Е. Левінаса стосовно суспільної свідомості та умов існування в її межах ідеології простягається далі того, що було запропоновано його попередниками, необхідно розглянути, які ж ідеї Е. Левінаса запозичує у феноменології та екзистенціалізму, а які є привнесені мислителем.

Згідно з думкою вітчизняної дослідниці філософської спадщини Е. Левінаса І. О. Вдовіною, феноменологічна традиція справила значний вплив на філософію Е. Левінаса, в обличчі Е. Гуссерля і М. Гайдегера, проте невдоволення французького мислителя їхнім ставленням

до суб'єкта вирізняє Е. Левінаса, на думку якого, останнього можливо розглядати лише нерозривно від особистості, що утверджується через діалог [1, с. 181]. Саме тому Е. Левінаса і хвилювало питання суб'єктивності, яке актуалізується в більшості робіт мислителя. Для Е. Гуссерля і М. Гайдегера не властиве ставлення до суб'єкта як неповторного та унікального. Стверджуючи ідею інтерсуб'єктивності свідомості, німецькі мислителі разом з тим не розглядають суб'єкт як такий, що наділений якість особистості. Суб'єкт, на думку М. Гайдегера, є підвладний буттю, іншими словами, значимість суб'єкта розкривається через його значимість по відношенню до буття. «Присутність найближчим образом і в більшій частині своїм світом схоплене. Це буттєвий модус розчинення в світі і тим самим те, що лежить в його основ буття – взагалі сутнісно обумовлюють умови» [9, с. 62]. Для Е. Левінаса буття можливе лише за рахунок суб'єкта. Варто зазначити, що попри новизну ідей інтенційності та інтерсуб'єктивності свідомості не варто забувати про витоки філософії німецьких мислителів. Вплив Р. Декарта та І. Канта на феноменологію не залишився непомітним, оскільки все ж таки не коректно називати концепції Е. Гуссерля та М. Гайдегера суб'єкт-орієнтованими. Згідно з концепцією мислителів, суб'єкт є завжди обмеженим і його існування є завжди обумовленим. Дане ставлення до суб'єкта походить ще з часів І. Канта, який вважав, що розум не має такої якості, як суб'єктивність, і, відповідно до цього, трансцендентальні ідеї можуть бути досягненні будь-яким суб'єктом, що наділений розумом. Звісно, що Е. Гуссерль та М. Гайдегер розвинули вчення І. Канта, якого для свого часу також можна охарактеризувати як суб'єкт-орієнтованого мислителя, дякуючи його «коперніканському перевороту» в філософії. Для Е. Гуссерля та М. Гайдегера «Я» можливе завдяки буттю, в той час як для Е. Левінаса «Я» можливе завдяки, в першу чергу, «Іншому», а вже потім буттю. В даній роботі є не стільки цікавою проблема співвідношення «Я» та буття, а скоріше трансформація поняття «життєвий світ», що належить Е. Гуссерлю та знаходить своє місце і в філософії Е. Левінаса. Саме через трансформацію даної категорії можливо простежити процес формування «ідеального світу». Для Е. Гуссерля «життєвий світ» являє собою сферу безпосередньо-очевидного, світ повсякденного життя і водночас є результатом конституюючої діяльності трансцендентальної суб'єктивності. Про перехід від безпосередньо-сприйнятого у свідомості до конституювання сенсу, Е. Гуссерль у своїх праці «Філософія як строга наука» зазначає: «Адже індивідум хоч і не є сутністю, проте «містить» сутність в собі, яка може бути про нього висловлена з очевидною значимістю. Цілком зрозуміло, що така проста сублімація не здатна фіксувати його як індивіда, вказати йому місце в «світі» індивідуального існування. Для неї одичинне залишається вічним. З об'єктивного значимістю вона може пізнати лише сутність та відношення сутностей і тим самим здійснити все, до того ж здійснити остаточно, що необхідно для чіткого розуміння будь-якого емпіричного пізнання та пізнання взагалі, а сама: простежити «походження» усіх формально-логічних, природно-логічних та будь-яких інших визначальних принципів і всіх проблем корелятивності «буття», що з ними пов'язані та «свідомості» [3, с. 212]. Іншими словами, переводячи уявлення Е. Гуссерля в сферу соціально-

філософського дискурсу, реальний світ є наслідком роботи свідомості, а не навпаки. Для Е. Левінаса, що особливо сильно відчутно в його пізніших працях навпаки, свідомість є продуктом реального світу, оскільки навіть ствердження «Я» відбувається лише після його взаємодії з «Іншим». Для феноменологічної школи «Інший» є продуктом «Я». Спочатку відбувається конституювання трансцендентальної суб'єктивності, що формує «Я» і, в свою чергу, «Я» формує своє уявлення про «Іншого», як того, що вступає у взаємодію з «Я». Згідно з Е. Левінасом відношення «Я» та «Іншого» не є простою взаємодією суб'єктів, оскільки для нього «Я» занурюється в «Іншого», де одночасно втрачає і знаходить себе. Відповідно до твердження Е. Левінаса «Я», що існує в межах «Іншого», утверджує ідею важливості ствердження іншого суб'єкта, що стає для «Я» Богом. Про відмінність у баченні місця «Я» у бутті, красномовно свідчить риторичне питання Е. Левінаса: «Але як тільки вільний суб'єкт, в якому людина розуміється гуманістично, бачить одухотворення власного достоїнства, є не більш ніж модальність «логічної єдності», «трансцендентальної апперцепції», певний привілейований модус актуальності, що являє собою власну ціль, – чи варто дивуватися тому, як тільки редукція була ретельно сформульована Е. Гуссерлем, Я відразу ж відійшло на задній план, – або в середині – того самого актуального буття, яке воно було покликане конституювати?» [7, с. 593].

Стосовно впливу екзистенційної філософії на концепцію Е. Левінаса, найбільший вплив на нього справили ідеї, висунуті Ф. Розенцвейгом та Г. Марселем. Концепція Ф. Розенцвейга про зверненість суб'єкта не до абстрактного та «всезагального», а навпаки, до іншого суб'єкта через мовленеве мислення в часі, на думку І. О. Вдовіної, приваблювала Е. Левінаса більше ніж феноменологічна концепція часу [1, с. 91]. У феноменологічній традиції час виступає паралельним вектором по відношенню до взаємодії суб'єктів, або як ми можемо її назвати, «екзистенційної зустрічі». Для феноменологічної традиції, започаткованої Е. Гуссерлем характерно проводити розмежування часу на об'єктивний та іманентний. Для іманентного часу притаманно починати свій відлік від точки «тепер» у її співвідношенні до «минулого» і «майбутнього», що дозволяє конституювати часові та позачасові об'єкти [2, с. 131]. Для феноменологічної концепції час сам є обмеженим та сам являє собою обмеження, певні рамки, в межах яких відбувається сприйняття подій свідомістю. Для можливості опису останньої феноменологія також послуговується двома поняттями, а саме «потенцією» та «ретенцією», які за своєю суттю є рамками часу для свідомості. Саме завдяки такій схематизації процесу, взаємодії суб'єкта з об'єктами і іншими суб'єктами ми маємо справу з таким явищем, як абсолютна суб'єктивність, що являє собою уявлення про суб'єкта як того, який мислить та сприймає в межах задалегідь означеної та наперед заданої схеми. Уявлення про те, що схема іншого суб'єкта може відрізнятись, не притаманне для феноменологічної філософської концепції, в той час як екзистенційна школа пропонує інший погляд на суб'єкт, не як такий, що підвладний структурі, а сам є структуруючим.

Стосовно впливу Г. Марселя варто зазначити, що відношення «Я» і «Ти», що описував мислитель, є

ключовими для осмислення філософської концепції Е. Левінаса, що багато в чому зазнала впливу Г. Марселя. Для Г. Марселя відношення до «Іншого» як до «Він», не є прийнятним, оскільки відображає суб'єкт–об'єктне відношення. На відміну від останнього, основами суб'єкт–суб'єктного відношення є ставлення до «Іншого» як до «Ти». Е. Левінас підхоплює дану ідею і розвиває вчення, в якому «Інший» постає перед нами як «обличчя». Якщо для Г. Марселя інший суб'єкт це «Ти», а Бог є абсолютним «Ти», зазначаючи, що інший повинен стати для нас Богом і тільки тоді стає можливим діалог, а від так і усвідомлення власного «Я» [1, с. 90].

Розглядаючи вплив екзистенційного напрямку на Е. Левінаса не можливо також не згадати про М. Бубера, що хоч безпосередньо не відноситься до вище зазначеної течії проте концепція філософа перетинається з ключовими ідеями, що присутні у Ф. Розенцвейга та Г. Марселя, а саме необхідність діалогу між «Я» та «Іншим». На відміну від Г. Марселя М. Бубер не протиставляє «Я» і «Ти» або «Я» і «Він», мислитель пропонує замінити «Я» і «Ти» на «Я» і «Воно». Як і Г. Марсель, М. Бубер прагне показати цінність міжособистісної взаємодії, що в результаті представляє собою со–буття з «Іншим». Також М. Бубер, спільно з Г. Марселем зазначає, що ставлення до іншого через стосунок «Я» і «Воно» є результатом утилітарного відношення між суб'єктами, що характерне для реалії сучасного світу.

Повертаючись до проблеми даної статті варто зазначити, що процес формування ідеології або ж ідеального уявлення про суспільний лад, що в даному контексті можна розглядати як синоніми, залежить від уявлення про «Іншого» та його ролі у бутті «Я». На думку Е. Левінаса світ стикнувся з подіями, такими як війна та голокост саме через пропаганду утилітарного ставлення до суб'єкта, що, як наслідок, посприяло формуванню утилітарної ідеології. Конфлікт ідеології, як ідеального уявлення реального світу та відношення «Я» до іншого суб'єкту сприяли тому, що навіть саме поняття ідеології сьогодні досі сприймається як негативне через невідповідність подіям, які відбуваються в реальному світі. Проте все ж таки ідеологія в даному випадку не повинна мати негативного чи позитивного забарвлення. Сьогодні вона розглядається, як вже було зазначено вище в якості невід'ємної частини формування громадської свідомості. Аналізуючи події Другої світової війни та її наслідків і сучасні події, що відображають політичну картину світу, на жаль, можна констатувати факт наявності ставлення «Я» до іншого суб'єкту як до об'єкту, що, власне, і стає на шляху реалізації проекту демократичної держави. Е. Левінас як мислитель, що особисто мав досвід бути розглянутим як об'єкт, гостро відчував необхідність у зміні подібного стану речей і саме тому спирався саме на форму діалогу як основу сприйняття не лише іншого суб'єкта і співпереживання з ним, а й реальності, або ж, послуговуючись терміном, запропонованим феноменологією «життєвий світ», що повинно стати першим кроком до формування світу вільних людей з рівними правами та обов'язками.

Тому зрозуміло, чому необхідно розглядати процес формування ідеології за умови здійснення діалогу у формі «Я» та «Інший» і співставити її з існуючою ідеологією та виявити, де саме відбувається відчуження реально існуючого світу, що прагне до втілення проекту

демократичного суспільства і проаналізувати наскільки це є можливим. Здійснити цей аналіз набагато легше, якщо взяти за основу концепцію Е. Левінаса, а саме ставлення до іншого суб'єкта як до обличчя. Обличчя «Іншого», що мовою оригіналу є *visage*, собою дещо складніше поняття, а ніж «обличчя» українською. Тлумачення слова «обличчя» в українській мові відсилає до двох найбільш загально вживаних значень: 1) передня частина голови людини та 2) загальний вигляд, зовнішні обриси чого–небудь. Серед додаткових значень академічний тлумачний словник української мови описує значення слова обличчя, як найбільш показової сторони явища, предмета та інше, як зміст якого–небудь явища у поєднанні з його оформленням, структурою, або як сукупність основних якостей кого– або чого– небудь [12]. Друге значення серед додаткових є найбільш близьким до французького *visage*, проте це не дозволяє ототожнювати дані поняття. Для розуміння того, ким для Е. Левінаса є інший, необхідно осягнути зміст, який вкладає мислитель у *visage*. Для французької свідомості обличчя «Іншого» це не лише усвідомлення іншості суб'єкта за його формою, але і за змістом, а також сприйняття його як особистості, що не може бути охоплена та зрозуміла «Я», тому завжди вимагає до себе більшої поваги, ніж до «Я», оскільки останнє можливе лише в діалозі з «Іншим». Якщо діалогу між «Я» та «Інший» не відбулося, це означає, що «Я» не має права на власне утвердження. Трансформуючи дане розуміння суб'єкт–суб'єктних стосунків мовою соціальної філософії і політології, в контексті ідеології, що наявна в межах суспільної свідомості, можна констатувати, що уявлення про демократію «Іншого» та місце останнього в ній для «Я» завжди буде прихованим. Натомість в реаліях політичного світу «Інший» все ще сприймається як такий самий «Я» з рівними правами та обов'язками.

Концепція Е. Левінаса пропонує розглядати «Іншого», як того, чие право на свободу і рівність має бути привілейованим і безумовно прийнятим, а не бути відповіддю на його ставлення. Сучасні політичні відносини, як і більше ніж п'ятдесят років назад нагадують гру в шахи, де кожен з її учасників продумує власний хід та хід супротивника наперед. Боротьба за демократію не являє собою боротьбу з реально існуючими перешкодами у конкретному суспільстві на шляху до остаточної демократизації суспільства. Боротьба за демократію представляє собою боротьбу демократій, що, в даному контексті, є боротьбою ідеальних уявлень демократичного суспільства. Нав'язування одного демократичного проекту, наявного у свідомості певної суспільної групи «Іншому», провокує виникнення конфліктів та відкидає на декілька кроків назад у прагненні до встановлення демократичного ладу. Для вирішення даної ситуації Е. Левінас знаходить рішення у прийнятті, оскільки саме ця категорія філософії мислителя покликана примирити інтереси «Я» та «Іншого». Сутність «прийняття» визначається погодженням з іншістю «Іншого» та з неможливістю для «Я» пізнати його. Для соціальної філософії це означає прийняття ситуації, коли для кожної суспільної групи існує своя власна ідея демократичного суспільства та ідеальний проект демократії і утвердження думки у суспільній свідомості, що демократія являє собою не проект, що може бути втілений тут і зараз, а є процесом демократизації, що не може бути зупиненим в певній

точці та завершитись, втілюючись у реальності. Е. Левінас мав безпосередній досвід з явищем, коли певний проект суспільного ладу тогочасні політичні діячі намагалися реалізувати в межах реально існуючого суспільства. Винищення та переслідування євреїв проходило під гаслом «очистити суспільство». Даний досвід вказує на неможливість повністю створити штучно «чисте» суспільство, оскільки перш за все необхідно сформувати таке суспільство як ідеальне в межах суспільної свідомості, не говорячи вже про визнання «Іншого» з його іншійстю та самотністю. На сьогоднішній день актуальність ідей, висловлених Е. Левінасом, щодо здійснення стосунку між суб'єктами є як ніколи актуальною, особливо в межах соціальної філософії. Звісно, що сам мислитель не розглядав ідеологію в межах суспільної свідомості як невід'ємну складову процесу демократизації суспільства. Проте за допомогою проєкції запропонованої ним концепції взаємодії суб'єктів («Я» та «Інший») на сферу соціальної філософії можливо відкрити завісу, за якою приховуються підводні камені «західного демократичного світу», що наразі став зразком побудови суспільних відносин для вітчизняної політичної думки. Симетричність стосунку «Я» з «Іншим», що була запропонована у західній філософії до Е. Левінаса відображає уявлення і про суспільство яке розглядає кожного суб'єкта як обмеженого певними правами та обов'язками в межах визначеного і наперед заданого ідеалу демократії. Е. Левінас пропонує ставитись до «Іншого» не як до рівного, а як до того, що є вище «Я», що відображає асиметричність стосунку суб'єктів. Даний підхід дозволяє визначити межі можливості пізнання «Іншого», а відтак уможливило його пізнання взагалі та по-друге пропонує виявляти повагу до іншості «Іншого» як наперед задану установку. Апелюючи до сфери соціального дискурсу, необхідність визнавати іншого суб'єкта суспільних відносин як унікального і відмінного від «Я» має бути аксіомою суспільства, що проходить через демократизацію.

Список використаних джерел

1. Вдовина И. О. Эмануэль Левинас / И. О. Вдовина // История философии: Запад–Россия–Восток (книга четвёртая. Философия XX в.). – М., 1999. – С.88–94.
2. Гуссерль Е. Логические исследования Т.2 / Е. Гуссерль // Соч. в 3 т., пер. с нем. В. И. Молчанова. – М., 2001. – Т.2. – С.75–185.
3. Гуссерль Е. Философия как строгая наука / Е. Гуссерль // Логические исследования в 3 т. – Новочеркасск, 1994. – Т.1. – С.175–353.
4. Декарт Р. Новая философия / Р. Декарт // Сочинения в 2 т. – М., 1989. – Т.1. – С.297–422.
5. Кант И. Прологмены ко всякой будущей метафизики / И. Кант // Соч.: в 6 т., пер. с нем. М. Левит. – М., 1966. – Т.4. – С.67–209.
6. Левинас Э. Л. Открывая существование с Гуссерлем и Хайдеггером / Е. Левинас // Избранное: Трудная свобода. – М., 2004. – С.162–208.
7. Левинас Э. Гуманизм другого человека / Э. Левинас // Избранное: Трудная свобода. – М., 2004. – С.591–663.
8. Федотова В. Г. Новые идеи в социальной философии. – М., 2006. – 324 с.
9. Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления / Сост., пер. с нем. и комм. В. В. Библина. – М., 1993. – 447 с.
10. Шютц А. Некоторые структуры жизненного мира // Личность. Культура. Общество. – 2007. – Вып.2 (36). – С.52–68.
11. Rorty, R. Democracy and Philosophy / R. Rorty // Kritika & Kontext. – 2007. – №33. – P.135–139.
12. Словник української мови [Електронний ресурс]. – <http://www.inmo.org.ua/sum.html>

References

1. Vdovina I. O. Jemanujel' Levinas / I. O. Vdovina // Istorija filosofii: Zapad–Rossija–Vostok (kniga chetvortaja. Filosofija XX v.). – M., 1999. – S.88–94.
2. Gusserl' E. Logicheskie issledovanija T.2 / E. Gusserl' // Soch. v 3 t., per. s nem. V. I. Molchanova. – M., 2001. – T.2. – S.75–185.
3. Gusserl' E. Filosofija kak strogaja nauka / E. Gusserl' // Logicheskie issledovanija v 3 t. – Novoчеркасск, 1994. – Т.1. – S.175–353.
4. Dekart R. Novaja filosofija / R. Dekart // Sochinenija v 2 t. – M., 1989. – Т.1. – S.297–422.
5. Kant I. Prolegomeny ko vsjakoj budushhej metafiziki / I. Kant // Soch.: v 6 t., per. s nem. M. Levit. – M., 1966. – Т.4. – S.67–209.
6. Levinas Je. L. Otkryvaja sushhestvovanie s Gusserlem i Hajdeggerom / E. Levinas // Izbrannoe: Trudnaja svoboda. – M., 2004. – S.162–208.
7. Levinas Je. Gumanizm drugogo cheloveka / Je. Levinas // Izbrannoe: Trudnaja svoboda. – M., 2004. – S.591–663.
8. Fedotova V. G. Novye idej v social'noj filosofii. – M., 2006. – 324 s.
9. Hajdegger M. Vremja i bytie: Stat'i i vystuplenija / Sost., per. s nem. V. V. Bibihina. – M., 1993. – 447 s.
10. Shjutc A. Nekotorye struktury zhiznennogo mira // Lichnost'. Kul'tura. Obshestvo. – 2007. – Vyp.2 (36). – S.52–68.
11. Rorty, R. Democracy and Philosophy / R. Rorty // Kritika & Kontext. – 2007. – №33. – P.135–139.
12. Slovnnyk ukrai'ns'koi' movy [Elektronnyj resurs]. – <http://www.inmo.org.ua/sum.html>

Gerashimenko D. G., graduate student, Centre for Humanities Education of the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), dariababiichuk@gmail.com

Influence of ideology on the establishment of democracy: from project to reality (the contribution of Levinas)

The article reveals the problem of the modern society and the democratic process? Also it includes the consideration of the ideology role in it. The relations of subjects and subject with society are regarded according to the model «I» and «the Other», which is known as Levinas' philosophical concept. There is an analysis of the reasonability to use the French philosopher's concept for modern society democratization process included in the article. Besides, there is an investigation of the models offered by Levinas' ancestors, who had an influence on him and the difference with the model used for the research. The goal of the article is to define the role of ideology in society democratization process and identify the influence of it in terms of relations between subject and society. The implementation of this purpose discovers a new range of problems in contemporary social philosophy, thereby promotes an understanding of social and political vision in the world and changes of the view on the relations which exist in society.

Keywords: national, democracy, democratization, ideology, intention of the consciousness, constitution, society, social relations, subject.

Герасименко Д. Г., аспирантка, Центр гуманітарного освіти Національної академії наук України (Україна, Київ), dariababiichuk@gmail.com

Влияние идеологии на становление демократии: от проекта к реальности (вклад Э. Левинаса)

Рассмотрено проблему демократизации современного общества и роль идеологии в последнем. Отношения между субъектами и субъектом и обществом рассматриваются согласно модели «Я» и «Другой», которую предлагает Э. Левинас. В статье проводится анализ целесообразности использования концепции французского мыслителя в контексте демократизационных процессов современности. Также подается разбор предыдущих моделей отношений между субъектами и обществом, которые были сформированы предшественниками философа, их отличие от используемой модели. Работа призвана выявить роль идеологии в процессе демократизации общества и определить влияние данной в пределах субъект–субъектного взаимодействия наличествующего в общественных отношениях. Воплощение данного задания открывает новый вектор проблемного поля социальной философии, что, в свою очередь, способствует пониманию социально–политической картины мира та смене взгляда на общественные отношения.

Ключевые слова: гражданин, демократия, демократизация, идеология, интенциональность сознания, конституирование, общество, общественные отношения, субъект.

* * *

УДК 316.258:316.776

Джалілова О. М.,
аспірантка, Київський національний
університет ім. Тараса Шевченка
(Україна, Київ), aledzha@gmail.com

СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ ПОНЯТТЯ КОМУНІКАЦІЯ В ТЕОРІЇ СУСПІЛЬСТВА Н. ЛУМАНА

Проаналізовано визначення поняття комунікації в теорії суспільства німецького дослідника Нікласа Лумана. Радикальна позиція Лумана полягає в тому, що комунікація визначається вже не функціонально, а відносно щодо самої себе, і має властивості аутопоєзиса. Автор статті виявляє особливості процесу диференціації між системою і навколишнім світом. В статті аналізується поняття «структурне сполучення», яке було введено Луманом, що означає певні обмеження області можливих структур, за допомогою яких система може проводити свій аутопоєзис. Поняття аутопоєзиса є ключовим в теорії Лумана. Значна увага приділена трьом селекціям комунікації – інформації, повідомленні і розумінні. За допомогою синтезу цих трьох селекцій відбувається вибіркове приєднання наступних комунікацій, які система виробляє і відтворює в кожному своєму прояві.

Ключові слова: система, навколишній світ, комунікація, аутопоєзис.

У найзагальнішому вигляді під комунікацією можна розуміти соціально обумовлений процес передачі і сприйняття інформації в умовах міжособистісного і масового спілкування через канали за допомогою різних комунікаційних засобів – вербальних, невербальних і ін. Елементи комунікативного ланцюжка включають джерело комунікації, канал передачі інформації, реципієнта і зворотний зв'язок. Іншими словами, відправник посилає повідомлення з інформацією за допомогою технічних засобів, передаючи зміст на основі символічних засобів комунікації. Одержувач, також володіє мовою символічних засобів, приймає і розкодує повідомлення. Успіх комунікації полягає в розумінні повідомлення і його вплив на соціальну поведінку. Відповідно, неприйняття повідомлення на поведінковому рівні означає комунікативну невдачу.

Німецький дослідник Ніклас Луман визначав комунікацію як основу суспільства, причину і початок його утворення: соціальні системи утворюються взагалі виключно завдяки комунікації. Таким чином, радикальна позиція Лумана полягає в тому, що комунікація визначається вже не функціонально, а відносно щодо самої себе, і має властивості аутопоєзиса (самовідтворення, саморозвиток). Ця позиція призводить далі до того, що і всі інші властивості і характеристики комунікації Луман визначає не функціонально, а через виділення сутнісних дій, які виробляються в комунікації або комунікаціоно, серед яких головне – це підтримка, самовідтворення певних розрізень. Таким чином існує можливість відмовитися від домінуючого уявлення про комунікацію, як передачі або перенесення інформації, що тягне за собою, при прийнятті такого подання про комунікацію, принципові зміни у визначенні стратегії дії в публічних комунікаціях.

Свою системну теорію суспільства Луман протиставляє традиційній, істотно залежній, на його думку, від розрізнення між суб'єктом і об'єктом. Відмовляючись від такого розрізнення, Луман кладе в основу створеної ним теорії суспільства диференції між системою і навколишнім світом, або, як він пише, дотримується диференціального підходу, підходу теорії відмінності (диференції) [1, с. 68]. Суспільство як відкрита система, за твердженням Лумана, ґрунтується на відносинах між системою і середовищем.

Ці відносини не статичні, а динамічні, вони є каналами здійснення каузальності. Виходячи з такої позиції, він приходиться до висновку, що жодна система не може існувати без навколишнього світу, інакше вона досягла б стану ентропії або взагалі не реалізувалася, тому що в момент виникнення вона негайно ж розпалася б, досягнувши стану позбавленого відмінностей рівноваги [1, с. 68].

Розрізнення системи і навколишнього світу створюється самою системою. Саме за допомогою власних операцій система проводить кордон, відрізняє себе від навколишнього світу і тільки тому і тільки так її можна спостерігати як систему [1, с. 94]. При цьому система не може використовувати свої власні операції для встановлення зв'язку з навколишнім світом. Це пов'язано з тим, що операції від початку до кінця, тобто в значенні подій, завжди можливі тільки в системі. Вони не можуть бути використані для проникнення в навколишній світ. Таке твердження Лумана засноване на тому, що, коли межа між системою і навколишнім світом пересічена, системні операції не є вже такими, а повинні стати чимось іншим. Тому можливість приєднання, продовження, таких операцій система повинна шукати тільки в собі. Отже, система цілком і повністю заснована на власних операціях [1, с. 96].

Це можливо завдяки здатності системи вибудовувати власну структурну комплексність. Навколишній світ відрізняється більшою комплексністю, ніж система. Тут мова йде про «різницю» комплексності [1, с. 174]. У зв'язку з цим виникає питання, як системі вдається справлятися з більш комплексним навколишнім світом, якщо жодна система не володіє необхідною потужністю, щоб пристосовувати свої статки до подій в оточенні. Взаємодіючи з навколишнім світом, система повинна фокусувати або ігнорувати, демонструвати байдужість або створювати спеціальні механізми для управління комплексністю. Це можливо в ході редукції комплексності – з одного боку, щодо навколишнього світу, а з іншого, щодо себе самої.

Щоб ефективно взаємодіяти зі своїм зовнішнім середовищем, яка є більш складним і комплексним порівняно з системою, суспільство змушене виробляти нові підсистеми і встановлювати між ними різні співвідношення. В результаті теорія суспільства Лумана, за його твердженням, є теорією всеохоплюючої соціальної системи, яка включає в себе всі інші соціальні системи, що виступають її функціональними частинами [4, с. 83]. При цьому система, де утворюються функціональні підсистеми, відтворюється за допомогою подальшого розрізнення між приватною системою і навколишнім світом. З точки зору приватної системи решта частини охопленої системи представляє тепер навколишній світ.

Така системна диференція породжує внутрішньо-системні навколишні світи, а кожна приватна система відтворює охоплену систему, до якої вона належить, за допомогою власного розрізнення системи і навколишнього світу [2, с. 10]. Таким чином, в системній теорії Лумана слід виділити відносини типу система / навколишній світ і відносини типу система / система. Завдяки розрізненню системи і зовнішнього світу система досягає єдності охопленої системи. За допомогою відносин система / система вона досягає лише фрагменти світу або суспільства.

Тут виникає питання про те, як відбувається взаємодія системи і навколишнього світу і систем між собою. Теорія суспільства Лумана в цілому залежить від відповіді на це питання, яка є достатньо важкою. Для відповіді на нього Луман використовує поняття «структурне сполучення» (Strukturelle Kopplung) [4, с. 106].

Структурні сполучення обмежують область можливих структур, за допомогою яких система може проводити свій аутопоезис. Поняття аутопоезиса є ключовим в теорії Лумана. Дослідник запозичив це поняття у Умберто Матурани, що означає самовідтворення. Це означає, що в системі існує певний тип операцій, до яких приєднуються операції такого ж типу. Під'єднання здійснюється вибірково, в результаті чого відбувається створення системи. Отже, аутопоезисні системи Луман визначає як системи, здатні в мережі своїх елементів створювати ці елементи і власні структури. Елементи системи, якщо їх розглядати в часі, то мова йде про операції, з яких складаються аутопоезисні системи, не існують незалежно. Вони пов'язані одна з одною, вступають в єдине ціле і породжуються системою завдяки тому, що визнаються як відмінності, як інформації. Тому вони є одиницями застосування для виробництва наступних одиниць застосування, для яких в навколишньому світі системи не існує ніякої відповідності [4, с. 68]. Отже, аутопоезис – це виробництво системи за допомогою самої системи.

Таким чином, будь-яка аутопоезисна система оперує як структурно детермінована система, тобто вона може детермінувати власні операції за допомогою власних структур. Структурне сполучення виключає, що реалії навколишнього світу можуть пропорційно власним структурам уточнити те, що відбувається в системі. Воно не визначає те, що відбувається в системі, але повинно мати передумову, бо в іншому випадку аутопоезис не відбувався б, а система перестала б існувати. Структурне сполучення припускає також, що система всередині себе виробляє надлишок можливостей. Так вона здатна обмежувати свою свободу, здійснюючи це таким способом, який може варіюватися від однієї ситуації до іншої. Для психічних і для соціальних систем ці надлишки можливостей задаються медіумом сенсу. Для вирішення цих невизначеностей, яке в кожному випадку повинно відбуватися всередині неї, система потребує вихідних точок, які вона виявляє у власній пам'яті, але також може позичати і у структурних сполучень.

Слід зазначити, що аутопоезисні системи теж пов'язані між собою. При цьому структурні сполучення виявляють високу ступінь стабільності, так як вони сумісні з будь-яким аутопоезисним можливим структурним розвитком систем. Саме через структурні сполучення система може включатися в висококомпліксні умови навколишнього світу, не відчувачи при цьому необхідності переробляти або реконструювати їх компліксність. Охоплюючи лише обмежений сектор навколишнього світу, структурні сполучення виключають все те, що здатне впливати на систему деструктивно. Так забезпечується автономія аутопоезиса системи і вибудовування власної компліксності.

Таким чином, система у Лумана є операційно закритою і самодостатньою. Вона може конституювати власні операції, під'єднуючи їх до інших власних операцій. Цим пояснюється здатність системи до само- і інореференції,

так як інореференція – це співвіднесення операцій одна з одною і їх здатність до внутрішнього приєднання, а самореференція – це відтворення системою самої себе. При цьому актуалізація самореференції супроводжується інореференцією і навпаки. Самореференція має на увазі також і те, що система, будучи оперативним закритою, постійно відтворює в собі розрізнення системи і навколишнього світу. Таке розрізнення, як вважає Луман, робить можливим процеси, що сприяють подальшому розвитку системи в процесі наступних операцій.

Отже, система суспільства Лумана характеризується не певною «сутністю». Її характеризує та операція, в ході якої проводиться і відтворюється суспільство. І ця операція – комунікація [4, с. 72].

Самовідтворення системи через комунікацію чітко відмежовує систему від її зовнішнього світу. Це означає, що в суспільстві відбувається відтворення комунікації з комунікацій. На відміну від традиційної концепції суспільства і комунікації, Луман стверджує, що ніяка конкретна людина не є необхідною для суспільства. Його твердження засноване на розрізненні суспільства і навколишнього світу, виходячи з якого, на думку Лумана, людини – як свідомо істота – слід віднести або до системи, або до навколишнього світу. Якщо людину розглядати як частину системи суспільства, то теорію диференціації, вважає автор, потрібно було б формулювати, виходячи з розподілу людей на верстви, нації, групи і т.д. Це суперечить концепції прав людини і розуміння рівності. Тому людини в її цілісності, з її душею і тілом, Луман розглядає як частину навколишнього світу, системи суспільства. Не людина здатна комунікувати – комунікувати здатна лише комунікація [4, с. 110].

Однак це не означає, що комунікація можлива поза свідомістю. Подібно до комунікаційних систем, Луман розглядає свідомості теж як системи. При цьому свідомості є операційно замкнутими і нездатні підтримувати контакт одна з одною, тобто «не існує ніякої комунікації свідомості зі свідомістю, і не існує ніякої комунікації між індивідом і суспільством» [4, с. 110]. Пояснює це Луман тим, що в структурному сполученні «свідомість–комунікація» задіяні аутопоезисні системи – системи свідомостей і системи комунікацій. Вони вже заздалегідь налаштовані одна на одну і функціонують непомітно і скоординовано. Такі відносини Луман називає взаємопроникненням, порівнюючи їх з відносинами нервових клітин і мозку.

Автор виділяє два механізми структурних сполучень комунікації і свідомості. Одним з цих механізмів є мова. Вона функціонує, не наражаючись на психічну рефлексію і соціальне коментування. Але це не виключає роздумів над вибором слів, якщо свідомість вбачає для цього привід, так і обговорювання способів виразів, якщо спливає проблема розуміння для соціальної системи. Таким чином, мова ортогональна до аутопоезисних процесів, що використовують її в системах [4, с. 114]. Луман стверджує також, що мові не є притаманним ніякий власний тип оперування. Вона повинна здійснюватися або як мислення, або як комунікація. Отже, мова не є справжньою системою. Вона залежить від того, що системи свідомості і система комунікації суспільства продовжують свій аутопоезис у вигляді закритих операцій. Якби цього не відбувалося, вважає автор, то будь-яка мова відразу ж припинилася б, а незабаром після цього зникла б і можливість мислити в формі мови [4, с. 116].

Другим механізмом структурного сполучення систем свідомості і систем комунікацій Луман вважає схеми («фрейми», «скрипти», «когнітивні карти» або «імпліцитні теорії») [4, с. 115]. Ці поняття позначають смислові комбінації, що служать в суспільстві і психічних системах для створення пам'яті. При використанні таких схем комунікація передбачає, що будь-яка задіяна свідомість розуміє, що мається на увазі. У той же час комунікація передбачає і не встановлення того, як системи свідомості звертаються до схеми і які комунікації, що під'єднуються є результатом використання схем. Схеми можуть конкретизуватися і пристосовуватися до будь-якої потреби. Як редукції структурної потреби, схеми служать для вибудовування операційної комплексності системи і тим самим для поточного пристосування структурного сполучення психічних і соціальних систем до мінливих типів ситуацій. Тут Луман знову акцентує увагу на тому, що функції і механізми структурного сполучення не повинні здійснюватися в операціях системи, а можуть передувати їм і непомітно, безперервно функціонувати.

Завдяки названим механізмам структурного сполучення систем свідомості і систем комунікацій і виникає поточна комунікація, яка служить базовою операцією для створення соціальних систем. Як елементарна операція суспільства комунікація є подією, прив'язана до моменту часу, яка, як тільки ця подія відбулася, одразу зникає. Це характерно і для всіх компонентів комунікації: для інформації, здатної лише одного разу здивувати, для повідомлення, яке як дію прив'язана до якоїсь миті, і для розуміння, яке неповторно, залишається в спогаді.

Комунікація постає як результат діяльності, однак діяльності самої комунікації. Комунікація в суспільстві відтворює саму себе, тому мова йде, перш за все, про зовнішній опис характеру і специфіки комунікації, а не експлікації внутрішніх, латентних механізмів комунікативної дії. В якості предметів дослідження виступають три аспекти комунікації: це розрізнення інформації, повідомлення і розуміння.

Характеристика комунікації як єдності, що складається з трьох селекцій – інформації, повідомлення і розуміння, вироблених комунікацією, виключає можливість приписування однієї з селекцій онтологічної первинності. Також, на думку Лумана, єдність комунікативних подій не є ні об'єктивним, ні суб'єктивним. Тому комунікація створює в собі медіум сенсу, в якому вона встановлює зв'язок між інформацією, повідомленням і розумінням. Селекції комунікації, завдяки змісту, взаємно припускають одна одну. Отже, онтологічно вони не фіксують свій прояв як властивість світу, а повинні його шукати в переході від однієї комунікації до іншої.

Щоб зрозуміти, як відбувається такий перехід, слід, охарактеризувати кожну селекцію комунікації. Інформація для Лумана не є чимось стабільним, може допускати транспортування, як це прийнято вважати традиційно. Луман розглядає інформацію як несподіваний відбір з багатьох можливостей [4, с. 74], який змінює стан її системи. Інформація повинна, на його думку, породжуватися внутрішньосистемно, так як передбачає порівняння з очікуваннями. Так само інформацію неможливо отримати пасивно із сигналів,

які сприймаються з навколишнього світу. Пов'язано це з тим твердженням Лумана, що інформація завжди містить довільну селекцію передбачення свого подальшого перебігу.

Отже, ще до початку створення інформації до неї повинен сформуватися інтерес. Саме інтерес визначатиме виникнення інформації, яка, будучи диференцією, що змінює стан системи, виробляє наступну диференцію – інформацію і повідомлення. Це розрізнення комунікація породжує завдяки своєму протіканню і за допомогою нього спостерігає за тим, щоб операція мала місце.

Повідомлення Луман розуміє як дію, яке обумовлює перебіг комунікації в часі. Воно має в комунікації мінімальне функціональне навантаження, вибираючи чи повинна інформація бути поширена і яким чином можливо її поширення.

Наступна диференція, між інформацією і повідомленням, – це розуміння. Розуміння – ключовий момент комунікації, який, на думку Лумана, повинна створювати вона сама. Це здійснюється завдяки не випадковому характеру осетевлення комунікативних подій, тобто завдяки самореферентній структурі процесу комунікації. Автор вказує також на те, що в процесі розуміння беруть участь і процеси свідомості, проте ніхто з учасників комунікації не може знати, як воно задіяно в конкретному випадку, – причому, ні по відношенню до інших учасників, ні по відношенню до самої себе. Пов'язано це, на думку Лумана, з тим, що комунікація не в змозі контролювати те, що відбувається одночасно з нею, тобто те, що відбувається в момент розуміння [4, с. 75]. Отже, породжуючи розуміння (або нерозуміння), будь-яка комунікаційна одиниця замикається і набуває форми переходу до іншої комунікації, яка може зайнятися проясненнями або звернутися до інших тем.

Таким чином, в ході операційного процесу комунікація, за допомогою того, що вона здійснюється, відтворює замкнутість системи. Залежно від того, як вона здійснюється, комунікація відтворює диференцію закритості і відкритості. Так виникає система, яка на основі своєї закритості відкрита в своїх операціях для навколишнього світу.

З точки зору Лумана, комунікацію взагалі не можна розглядати з позицій належного: з позицій ідеалів, внутрішніх цілей або нормативних підстав комунікації. Таким чином, комунікація зовсім не є саморозуміючим фактом функціонування системи. Комунікація відображає факт соціально визнаної взаємодії. В даному випадку мова йде про те, що ми не можемо поставити якийсь єдиний спосіб опису і управління комунікацією хоча б в силу того, що в комунікативному процесі існує велике значення випадкових факторів. З одного боку, комунікація – це очевидність, з якою ми маємо справу як в реальності, так і в процесі дослідження суспільства, з іншого боку, комунікація визначається факторами, які в свою чергу не піддаються управлінню.

В цілому, дослідження теорії суспільства Н. Лумана дозволяє нам зробити наступні висновки.

Суспільство – це цілісна система, що складається з безлічі соціальних систем, які виступають її функціональними частинами. В якості своєї базової операції суспільство породжує комунікацію, яка є сполучною ланкою для всіх його функціональних підсистем. Комунікація в такому суспільстві – це синтез

трех селекцій: інформації, повідомлення, розуміння. За допомогою синтезу відбувається вибіркоче приєднання наступних комунікацій, які система виробляє і відтворює в кожному своєму прояві. Тому, як вважає Луман, комунікувати здатна лише комунікація, а не людина і її свідомість.

Людина в теорії Лумана втрачає функцію носія комунікації, тобто суб'єкта. Вона, – свого роду, комплекс, який автор відносить до навколишнього світу системи. Всі предмети комунікації (її зовнішні світи: люди, свідомості, об'єкти) можуть бути представлені лише комунікативно, тобто всередині системи суспільства. В такому випадку суспільство як система являє собою замкнуту послідовність операцій, що співвідносяться лише одна з одною, які здатні до аутопоезису. Цим пояснюється відмова Лумана від розрізнення суб'єкта і об'єкта, на якому заснований традиційний опис суспільства. У його теорії визначну роль відіграє диференція система – навколишній світ. Диференція система / навколишній світ робить можливим визначення суспільства як системи, яка є аутопоезисною, тобто самодостатньою і здатна до самовідтворення власних елементів, операційно замкнутої, самореферентної і структурно комплексної. Суспільство як система складається з численних функціональних систем, які пов'язані одна з одною. Існування таких систем зводиться до редукції комплексності оточення, а також до побудови своєї власної комплексності, оперуючи медіумом сенсу. Жорстко ізолюючи себе від оточення, система нездатна функціонувати без нього.

Взаємодія системи і навколишнього середовища відбувається в ході структурних сполучень систем свідомості і систем комунікацій за допомогою двох механізмів – мови і схем. Системи свідомості в такій взаємодії контролюють входження навколишнього світу в системи комунікацій, здатні до самоорганізації і самоконтролю. Тут мова йде про те, що системи комунікацій через системи свідомості можуть актуалізувати необхідний для них матеріал навколишнього світу. Отже, система породжує диференцію з навколишнім світом через послідовність взаємно узгоджених операцій, в ході яких виникає або триває комунікація. Таким чином, суспільство у Лумана не існує без комунікації, а комунікація неможлива поза суспільством. «Все, що не відбувалося б в суспільстві, це все – комунікація» [1, с. 92].

Список використаних джерел

1. Луман Н. Введение в системную теорию / Н. Луман [Пер. с нем. К. Тимофеевой]. Под редакцией Дирка Беккера. – М.: Издательство «Логос», 2007. – 360 с.
2. Луман Н. Общество общества. Часть IV. Дифференциация / Н. Луман [Пер. с нем. Б. Скуратова]. – М.: Логос, 2006. – 320 с.
3. Луман Н. Общество общества. Часть II. Медиа коммуникации / Луман Н. [Пер. с нем. Глухова А., Никифорова О.]. – М.: Логос, 2005. – 280 с.
4. Луман Н. Общество общества. Часть I. Общество как социальная система / Н. Луман [Пер. с нем. А. Антоновского]. – М.: Логос, 2004. – 232 с.
5. Луман Н. Социальные системы. Очерк общей теории / Луман Н. [Пер. с нем. И. Д. Газиева; под ред. Н. А. Головина]. – СПб.: Наука, 2007. – 648 с.
6. Назарчук А. В. Общество как коммуникация в трудах Никласа Лумана / А. В. Назарчук // Вопросы философии. – 2006. – №6. – С.156–173.
7. Назарчук А. В. Теория коммуникации в современной философии / А. В. Назарчук. – М.: Прогресс – Традиция, 1999. – 320 с.

8. Назарчук А. В. Учение Никласа Лумана о коммуникации / А. В. Назарчук. – М.: Издательство «Весь Мир», 2012. – 248 с.

9. Филиппов А. Ф. Луман Н. Наблюдения современности / Филиппов А. Ф. // Социологический журнал. – 1994. – №1. – С.185–188.

References

1. Luman N. Vvedenie v sistemnuju teoriju / N. Luman [Per. s nem. K. Timofeevoj]. Pod redakciej Dirka Bekkera. – M.: Izdatel'stvo «Logos», 2007. – 360 s.
2. Luman N. Obshestvo obshhestva. Chast' IV. Differenciacija / N. Luman [Per. s nem. B. Skuratova]. – M.: Logos, 2006. – 320 s.
3. Luman N. Obshestvo obshhestva. Chast' II. Media kommunikacii / Luman N. [Per. s nem. Gluhova A., Nikiforova O.]. – M.: Logos, 2005. – 280 s.
4. Luman N. Obshestvo obshhestva. Chast' I. Obshestvo kak social'naja sistema / N. Luman [Per. s nem. A. Antonovskogo]. – M.: Logos, 2004. – 232 s.
5. Luman N. Social'nye sistemy. Oчерk obshhej teorii / Luman N. [Per. s nem. I. D. Gazieva; pod red. N. A. Golovina]. – SPb.: Nauka, 2007. – 648 s.
6. Nazarchuk A. V. Obshestvo kak kommunikacija v trudah Niklasa Lumana / A. V. Nazarchuk // Voprosy filosofii. – 2006. – №6. – S.156–173.
7. Nazarchuk A. V. Teorija kommunikacii v sovremennoj filosofii / A. V. Nazarchuk. – M.: Progress – Tradicija, 1999. – 320 s.
8. Nazarchuk A. V. Uchenie Niklasa Lumana o kommunikacii / A. V. Nazarchuk. – M.: Izdatel'stvo «Ves' Mir», 2012. – 248 s.
9. Filippov A. F. Luman N. Nabljudenija sovremenosti / Filippov A. F. // Sociologicheskij zhurnal. – 1994. – №1. – S.185–188.

*Dzhalilova O. M., graduate student,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
(Ukraine, Kyiv), aledzha@gmail.com*

Socially–philosophical analysis of the concept of communication in theory society of N. Luhmann

It is analysed the definition of communication in social theory of German researcher Niklas in this article. Radical Luhmann's position is determined that communication is no longer functional, but on itself, and has properties autopoiesis. The article reveals the peculiarities of differentiation between the system and the outside world. The article analyzes the concept of «structural coupling», which was introduced Luhmann, meaning some restrict the possible structures with which the system can spend their autopoiesis. The concept of autopoiesis is the key theory Luhmann. Much attention is paid to the selection of three communications – information, communication and understanding. With the synthesis of three selections is selective joining these communications that system produces and reproduces in all its manifestations.

Keywords: system, the outworld, communication, autopoiesis.

*Джалилова А. Н., аспирантка, Киевский национальный
университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев),
aledzha@gmail.com*

Социально–философский анализ понятия коммуникации в теории общества Н. Лумана

Проанализированы определение понятия коммуникации в теории социальных систем немецкого исследователя Никласа Лумана. Радикальная позиция исследователя заключается в том, что коммуникация определяется уже не функционально, а относительно самой себя, и обладает свойствами аутопоезиса. Автор статьи выявляет особенности процесса дифференциации между системой и окружающим миром. В статье анализируется понятие «структурное сопряжение», которое было введено Луманом, что означает определенные ограничения области возможных структур, с помощью которых система может проводить свой аутопоезис. Понятие аутопоезис является ключевым в теории Лумана. Значительное внимание уделено трем селекциям коммуникации – информации, сообщения и пониманию. С помощью синтеза этих трех селекций происходит выборочное присоединение следующих коммуникаций, которые система производит и воспроизводит в каждом своем проявлении.

Ключевые слова: система, окружающий мир, коммуникация, аутопоезис.

* * *

УДК 1.101.3

Коцюба М. П.,
аспірант кафедри теоретичної і практичної
філософії, Київський національний університет
ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ),
maximkotsyba@gmail.com

ДОСВІД ЕТИЧНОГО ТА «АНОНІМНЕ ІСНУВАННЯ» (НА МАТЕРІАЛАХ ФІЛОСОФІЇ ЕМАНЮЕЛЯ ЛЕВІНАСА)

Здійснюється реконструкція критики Е. Левінасом онтології, яка позначає рух від «буття» до «існування існуючого». Показано важливість «анонімного існування (її у а)». Це уможливило опис фундаментального (первинного) стосунку зі світом. Але сама ситуація появи Іншого у нашому досвіді потребує більш детального антропологічного прояснення. Постановя тілесності та особлива пасивність («близькість») роблять людину чутливою до розрізнення, до інакшості.

Ключові слова: Інший, інакшість, «онтологічна точка зору», досвід етичного, «анонімне існування», іпостась, тілесність, пасивність, близькість.

Майже всі спроби дати відповіді на питання, що виникають у різних філософських та квазі-філософських спільнотах неодмінно виходять із ситуації плюральності, тобто присутності у людському досвіді «іншого» чи «чужого». Стосунок до інакшості або чужості здійснюється через ставлення до Іншого. Саме через «ставлення» розкривається вся повнота людської ситуації, до прояснення якої прагнуть всі філософи та науковці зі здоровим глуздом. Цікавість та занепокоєння або різними науками, мистецтвами або повсякденними людськими практиками Іншим є одним з трендів сучасного мислення. Проте запитування про його сутність має з необхідністю продовжуватися питанням про наше до нього ставлення.

Якщо ставлення до Іншого тлумачити як фундаментальну людську ситуацію, то слід порушити питання про спосіб присутності Іншого у вигляді інакшості та чужості. Адже інакшість є тим, що конститує людський світ. Отже, варто та вірно мислити «Іншого» як засадовий концепт сучасного філософування, але проблемою постає перехід від Іншого як моменту мислення, який діалектично висновується із деякої сукупності сенсу до конкретної втіленої сутності, яка безпосередньо з'являється нам у досвіді?

Ціла низка світоглядних зсувів початку ХХ століття спричинили різноманітні ревізії та деструкції класичних способів мислення суцього. В межах філософії найбільш радикальної критики зазнає онтологія. І не в останню чергу завдяки антропологічному повороту, який «розвертає» та оновлює традиційні філософські запитування. Антропологія є тим що запитує про доступ до світу, а це стосується ролі інакшого та чужого для нашого досвіду, яким чином формуються його границі та межі, а найголовніше – яка міра сприйняття та ставлення до цього.

Всі ці та можливі інші хиби виникають внаслідок нерозрізнення неусувних та непохитних обставин. Про що йде мова? Якщо ми деяким чином (свідомо чи ні) прояснюємо конститутивну наявність у нашому досвіді чужого та радикально іншого, то маємо виходити, здійснюючи наші розвідки, з неусувних обставин, тобто говорити про фундаментальні засади такої присутності. В іншому випадку ми з необхідністю потрапляємо до пастки дискурсу про інакшість, де його опис задається тією мовою, яка є прийнятною, тобто успішною для умовної наукової чи філософської спільноти. Натомість при реконструкції фундаментальної людської ситуації перебування у світі

маємо виходити з нашої тілесності, що унікальним чином конститує простір сенсу. Такі антропологічні, тобто неусувні засновки дозволяють справжній філософії говорити про людину та її світ без усіляких позірностей та хиб, які «нав'язуються» природною настановою.

Переживання в просторі присутності іншої людини вимагає від нас найбільшого напруження наших життєвих сил. Така ситуація вимагає виокремлення досвіду етичного, і надання йому статусу фундаментального, у тому сенсі, що він є конститутивний для власне людського існування. Така мета цього дослідження. Для її здійснення спочатку слід на прикладі філософії Е. Левінаса вказати на основні хиби онтології, а під нею слід розуміти будь-які варіанти філософії на засадах класичної раціональності, щоби виявити горизонт «анонімного існування». А це дає змогу показати справжній стосунок до світу, який Левінас називає етикою. Отож, опису постановя інакшості з царини анонімності і буде присвячена ця стаття.

Прикладів спроби побудови філософії, основоположеннями якої є неусувні обставини не так вже й легко віднайти в історії. Однією з найважливіших спроб є етична феноменологія Еманюеля Левінаса. Її завданням є опис появи у нашому досвіді Іншого як радикальної інакшості та наголос на етичності такої конститутивної ситуації. Французький філософ обстоє позицію, що рівень етичного передує онтологічному. Сама ж можливість такої «радикальної» думки якраз і виходить із неусувних, тобто антропологічних обставин нашого існування. Свою філософію Левінас називає етикою.

З таких засновків виходить Е. Левінас, який на сторінках «Тотальності й нескінченності» (1961) [6] здійснює послідовну ревізію класичної раціональності, викриває основні її хиби та позірності. Здійснює таку критику французький філософ на феноменологічних засадах. На думку Левінаса засновки класичної раціональності формуються ще за часів Античності і найбільшої сили та ваги отримують в часи І. Канта та Г. В. Ф. Гегеля. Проголошений Е. Гусерлем заклик «Назад до самих речей», хоча і спричинив різноманітні спроби «нового мислення», все ж, на думку Левінаса залишається в омані класичної раціональності.

Спроби виокремлення та розгляду досвіду як такого, на думку Левінаса характеризують новий, не-класичний спосіб мислення. Французького філософа цікавить «новий» вид досвіду – досвід етичного, вибір якого продиктований та нагаданий в силу тих жахів, що відбулися у ХХ столітті. Спроби подібних розвідок були до Левінаса, були і після, але ніхто з такою силою та впевненістю заклик, а поряд з тим і болем та смутком (а цими переживаннями переповнені його праці) не говорив етику як «першу філософію». Цей проект доволі радикальний, специфічний. Багацько Левінасових ідей та запитувань стали присутні серед філософів, і навіть зараз ними послуговуються та вважають їх нагальними.

Позбавлення наданої автономії розуму, що ним послуговується суб'єкт показало для філософів значно більшу і важливішу сферу – сферу досвіду. Це особливий горизонт нашого перебування у світі, де існують інші люди, природа, предмети, ідеї, можливості. І в цьому всьому треба якимось чином обживатися, віднаходити себе. Сутність людини, за Левінасом проявляється у зустрічі з Іншим, тобто із особливого стосунку до інакшості: «... ми існуємо в світі. Метафізика виникає

та тримається на цьому алібі. Вона звернена на «інше місце», на «інакше» та до «іншого» [6, с. 73]. Тому «найголовнішим» досвідом є досвід етичний – досвід Іншого. Слід виходити не з «буття», яке дарує нам наше буття, а з анонімного горизонту інакшого та чужого, які показують нам нашу власну сутність. Наша метафізична жага завжди спрямована назовні, у щось невідоме, відмінне від нас самих.

Будучи учнем Гусерля та Гайдегера Левінас працює у феноменологічній настанові і бачить в ній величезні спроможності для побудови нової етики як першої філософії. Але для цього Левінас робить ряд радикальних змін в такому методі, через які багато хто вагається вважати його послідовним феноменологом, або ж зовсім позбавляє його такого статусу.

Важливим моментом до розуміння специфіки Левінасової етики може стати усвідомлення того, що будується вона на основі долання «онтологічної точки зору» на природу буття. На думку французького філософа вона є хибною в етичному плані, і, мабуть, тому ні Гайдегер, ні Гусерль не змогли побудувати феноменологічну етику [2]. Спроба, що її робить Левінас відкриває простір для більш глибокого, більш повного погляду на природу людини, яка не визначається «буттям» чи «небуттям» («ніщо»). Таке протиставлення показує розрізнення в самому іншому. Левінас розрізняє «інше в загальному вигляді» та «інше як конкретно існуюче». Перше є онтологічним висновком, а друге – «етичним». Слід зосередити думку на «існуванні», яке сповнене етичною глибиною. Левінас категорично розмежує етику з онтологією й ставить її в основу всього. Як і Гайдегер Левінас захоплений темою «радикального розрізнення», але якщо для першого джерелом його є «буття», то для другого така думка є не припустимою. Умовою розрізнення є Інший, тому свою філософію Левінас починає із критики Гайдегерової онтології. Етика, яку він намагається побудувати вимагає критики «буття», яке в силу нескінченності, тотальності є «абсолютним злом».

Спочатку Левінас рухається за Гайдегером, і багато його робіт є продовженням ідей свого вчителя. Обидва вони говорять про те, що інструментарій самої граматики природної мови недостатній для вираження «буття», тобто її не достатньо для висловлювання про «буття». Але якщо таке запитування й здійснювати, то виникає хибна субстантивация, тобто буття стає іменем, яке називає суще. Для Гайдегера це означає, що буттєве розрізнення в межах мови підміняється розрізненням сущого із сущого. Таким шляхом просувається і Левінас, адже пропонує формулювання про буття в площині «подієвості», але над якою не тяжіє суб'єкт–об'єктний стосунок. М. Гайдегер ставить питання «Що є Буття?». Яким чином буття дає буття сущому, але саме не є цим сущим? Виходить, що воно саме не «є», оскільки завжди вже «дане» в цьому «є». В цьому на думку німецького філософа й полягає головна проблема запитування про те, що є буття, оскільки воно завжди імпліцитно припускається самим цим питанням, а отже, вже виходить з деякого «передрозуміння буття». В цьому випадку конкретність та унікальність певного сущого є довільним випадком деякої загальної категорії. Той факт наявності речей та людей, тобто факт буття, Левінас тлумачить як онтологічну наївність. Він протиставляє бутню сущого його конкретність – його існування. Не слід підміняти «те, що існує» загальним

фактом «існування», адже це породжує «онтологічне насилля» [2].

Що ж означає для Левінаса фундаментальна онтологія і чому вона, за його словами є насиллям? Розпочати слід з головного для такої філософії питання – що є буття як таке або що існує. Французький філософ дає наступне визначення, в якому й покаже разом з тим основну її хибу: «Філософська розвідка з однаковою легкістю схоплює та упускає різницю між тим, що існує, та самим існуванням, між індивідом, видом, спільнотою, Богом – сутностями, що позначаються іменником, – та подією чи актом їх існування» [1, с. 7]. Запитування про буття ніби є сутністю людини розумної, істоти, яка прагне віднайти причини та сенс власного існування. Філософія завжди намагалась і буде продовжувати це робити пізнати буття як таке, але завжди потрапляє в «тенета» сущого. Постійне споглядання буття, що нагадує медитацію–вдивляння в порожнечу дієслова «бути», про яке майже нічого не можна сказати, «його можна зрозуміти лише завдяки утвореному від нього дієприкметника «існуюче», завдяки тому, що існує» [1, с. 7–8].

Онтологія свідомо чи ні, але так стається, рухається від поняття буття як такого до ідеї причини існування – сущого взагалі: «Якщо «є» без більш детального витлумачення повідомляє про буття, то буття занадто просто уявити у вигляді «сущого» начебто всім відомого сущого, яке діє як причина і конструюється як наслідок» [4, с. 204]. Тобто відбувається те, що М. Гайдегер називав «забуттям буття» або підміна буття сущим, але «буття «є» як раз і не «суще» [4, с. 204].

Продовжуючи свою критику Левінас акцентує велику увагу на одиничності конкретно існуючого. Проте така одиничність не є теоретичною самоочевидністю чи фактом повсякденного досвіду, «натомість її слід ще досягти» [5, с. 198]. Початковий факт існування існуючого це не жах перед ніщо, який змушує усвідомити власну скінченність, тобто народження суб'єктивності. Як вже було зазначено діалектика буття і ніщо є слабким моментом у Гайдегера. Страх буття (бути) чи страх за буття? Що первинно? Ось питання! З цього приводу Левінас пише, що «Страх бути ... є більш початковим, оскільки друге може бути усвідомлене через перше» [1, с. 10]. Тому буття і ніщо є фазами більш загального факту існування, яке не конституюється за допомогою ніщо. Левінас пропонує розкласти ці фази задля того, щоб «зрозуміти» буття як чисту присутність, в якій розщеплюються «традиційні» суб'єкт–об'єктні стосунки. Ми одразу «вже є» в бутті, але не в світі, тобто не в горизонті сущого.

Хоча Левінас називає «Іншого» головною темою своєї філософії, але окрім цього значливою також є й інша основа – «анонімне існування» («анонімне є») або французькою – «il y a». Ця онто–граматична фігура має меншу теоретичну вагу ніж Інший. Як самостійна онто–граматична конструкція з'являється ще в довоєнний період, а потому головною темою «Від існування до існуючого» («De l'existence a l'existant», 1947) [1]. Цю конструкцію доволі складно перекласти українською, оскільки цей безособовий зворот французької мови при перекладі або взагалі не перекладається, або варто перекладати як «є», «існує», «наявне». Зворот «il y a» складається з особового займенника (*il*), дієслова (*avoir*) в 3–й особі однини та допоміжного прислівника (*a*). Такий зворот вказує на наявність одного або декількох предметів, і зазвичай

після нього перед іменником ставиться неозначений артикль. В силу неусталеності перекладу цього терміну в українському філософському дискурсі, в межах цього дослідження буде використовуватися оригінал «il у а», аби уникнути плутанини.

Для опису такого факту анонімного існування Левінас пропонує здійснити феноменологічне епохе – слід уявити цілковите небуття світу та речей: «Нумо уявімо, що всі речі, сутності, особистості обернулись в ніщо» [1, с. 34]. Слушно запитати, а чи можливий такий досвід? Левінас дає стверджувальну відповідь. Але що ж тоді лишається? Залишається факт «безособового є» («il у а»), чиста напруга буття. Така процедура дозволить, на думку Левінаса, оголити той первинний фундаментальний стосунок до буття. Ми утримуємося від того, що існує, задля того, щоб «уявити» собі акт, в якому існує оволодіває своїм існуванням. Відбувається це не за допомогою аналогічних процедур та тавтологій, що їх продукує свідомість суб'єкта: «Сполука існування з існуючим постає як розшарування» [1, с. 11]. Про яке розшарування йде мова? Це мить, яка є простим відчуттям, проте без стосунку. Щось ущільнюється, розшаровується та проявляється. Адже це і є «актом розуміння»; це «народження» сенсу. Певне здивування та заціпеніння, але перед чимось природнім, справжнім. Це зрозумілість, яка є ньому самому, в самому факті його існування.

Перебування у владі «il у а» є нестерпним та болісним. Весь час не полишає думка щось зробити, здійснити, кудись прямувати. Буття «душить» нас. В цьому анонімному існуванні щось все ж відбувається, але ми не в змозі цього дізнатись. Ця невизначеність «щось відбувається» ніяким чином не вказує на дівця, а лише на сам характер дії. Ця дія анонімна, але за допомогою терміну «il у а» ми фіксуємо його безособовість, анонімність. Все розчиняється у всьому: немає «форми», немає цього, немає того. Все у «морозі», і чим більше ми ціпеніємо, тим відчутнішим є спротив, який неначе йде нізвідки. Відсутня перспектива як умова просторового розрізнення. Така «дика» присутність показує нам відсутність, але не діалектично, адже немає ніякої мови. Далі Левінас пише: «Зникнення всіх речей та зникнення Я відсилає до того, що не може зникнути, до самого факту буття, в якому ми не за власної волі, без ініціативи, анонімно» [1, с. 35]. Немає ніякої певності, скрізь морок. Ми у пастці буття! Як же в цій нерозрізненій анонімності виникає певна суб'єктивність? І завдяки чому ми весь цей жах можемо пережити?

Невизначений характер такого досвіду призводить і до зникнення того певного і визначеного Я. Левінасів експеримент показує яким чином ми можемо знищувати своє Я, але в той же час існувати. Мого Я вже немає, але щось все ж відбувається, і анонімність «видає нас буттю». Сама атмосфера «присутності», «щось відбувається» хоча і є безособовою, анонімною, але згодом може постати як «зміст», тобто «сущє». «il у а» – це жах перед невизначеністю та неструктурованістю буття, необмеженістю якого не може бути розірвана. Його не можна не уникнути. Вже в самому промовлянні по складах «буття» розкривається його сенс, який полягає в особливій напрузі. Занепокоєння та стурбованість стосунку Я до свого існування, провокує розуміння «існування» як тягара, який потрібно мати за собою та на собі. Така

драматичність та травматичність людського існування породжує різноманітні сценарії екстазу та виходу з цієї онтологічної пастки. Але такий екстаз можливий лише як спрямованість до кінця. Виходить, що весь трагізм полягає в людській скінченності і в тому «ніщо», в яке потрапляє, засмоктуються людина у своєму існуванні. Така тривога є переживанням буття, в тій мірі, в якій воно саме визначається через ніщо.

Змалювавши ситуацію перебування свідомості в анонімному бутті, слід далі перейти до того, як з'являється нова суб'єктивність. Це найбільше проблемне місце Левінасової теорії. Особлива позиційність людини дозволяє їй не зникнути в цій «пустій товщі» буття. Будь-який акт свідомості – це кінець анонімності, це мить, коли свідомість захоплює «il у а». Так народжується «нове» Я, яке Левінас називає іпостась. Іпостазування означає виникнення субстантиву з анонімного дієслова «бути». Іпостась – це досвід самосвідомості, самоспостереження, але це й досвід самотності, цілковитої самотності. Свідомість не в змозі зачепитись за щось, щоби вибратись із полону анонімного буття. Але деякий мінімальний зв'язок з реальністю все ж є, і достатній будь-якого найменшого поруху свідомості для виникнення Я. Сам факт збентеженості, стурбованості чимось ще, але поки невідомо чим є ознакою наявності інакшості. Цей мінімальний зв'язок можливий через тіло, і Левінас про це майже прозоро натякає, але воліє не акцентувати на цьому увагу. Чому? Нажаль, достеменно не відомо. Натомість він метафору тіла, можна сказати ховає в особливих, але повсякденних людських діях та практиках. З цього приводу К. Сігов пише: «Словник Левінаса збагачений повсякденними виразами, перетвореними на філософські категорії: обличчя, слід, втома, їжа» [3, с. 276]. До цього ще можна додати такі вирази: «близькість», «дотик», «бажання» та інші. Отже, можна з великою претензією на правду говорити про «тілесні» мотиви у його філософії. Наше тіло є тим медіатором, що зв'язує нас зі світом, є тим, що «визволяє нас із полону буття».

З анонімного факту буття, за допомогою того, що нагадує «очікування», виникає існування існуючого. Таке пасивне очікування можливе тому, що ми «тілесно» існуємо в світі. Проте не варто такий стан повністю отожднювати з перцепційністю, оскільки чуттєвість є ініціативною дією. Пасивність дозволяє пережити Іншого як первинну конститутивну для нашого світу даність. Тіло як особливий спосіб існування в світі забезпечує такий досвід. Унікальність тілесної конституції забезпечує різноманіття світу, що нас оточує. Фактична тілесність дозволяє пережити той стосунок з буттям. Тілесність – це особливий феномен, який лежить в основі всього нашого досвіду і вибудовує наш стосунок до світу, до Іншого та самого себе. «Конттури» людської тілесності є тим, що стикається із зовнішнім, культурним та природним, тому слід розглядати такий стосунок як етичний, фундаментальний стосунок до світу, до Іншого. Тілесність людини розкривається у зустрічі зі світом та Іншим. Тіло при зустрічі з Іншим перестає бути просто фізичним, про нього вже слід говорити як про етичну тілесність. «Етична» тілесність – це спосіб, у який людина переживає ситуацію свого існування в світі. Отже, тілесність – це те, що уможливує таку ситуацію.

Тілесне існування є умовою фундаментальної етико-антропологічної ситуації. Поява в моєму досвіді Іншого

одразу є ставленням до нього. Тоді звідки береться оце «ставлення»? Вочевидь в нас самих присутні структури, які допредикативно синтезують «анонімне існування» суцього і дозволяють йому говорити до нас, з'являтися нам як абсолютно унікальна жива сутність. Тобто цей стосунок постає як сенсовий.

Яким же чином ми орієнтуємося в цьому світі? Чи свідомість здатна «убезпечити» нас у просторі, що не має певності та опори? Особлива пасивність, яку Левінас називає «близькістю», дозволяє прислухатися до анонімного існування суцього, почути його слово, вловити його сенс, виходячи лиш тільки з його інакшості. Цей стосунок і називає Левінас етикою. Близькість є не просто дистанційна наближеність чи фізична присутність. Вона дозволяє наблизитись сутнісно. Проте, така структура полягає і у неусувній дистанції «між нами», адже дозволяє унікальність безпосередності Іншого.

Отже, починаючи свій філософський шлях Левінас провадить критику онтології (зокрема Гайдегерової) задля того, щоб відкрити шлях до інакшості Іншого. Він прагне побудувати «нову» метафізичну етику. Для цього слід ставити питання не про буття (якого суцього), а запитувати про існування цього існуючого. Левінас пропонує доволі провокативний мисленнєвий експеримент, який оголює та показує справжній стосунок до світу. Цей стосунок може переживатися за допомогою тілесності, але про це Левінас говорить якось «пошепки й невпевнено», хоча і вводить до свого філософського слововжитку поняття, що натякають на це. Тому подальша розробка теми тілесності на засновках Левінасової філософії видається доволі перспективним для сучасних антропологічних студій.

Список використаних джерел

1. Левінас Е. От существования к существующему // Левінас Е. Избранное. Тотальность и Бесконечное / Э. Левінас; [пер. с фр.]. – М., СПб.: Университетская книга, 2000. – С.7–65.
2. Левінас Е. Чи є онтологія фундаментальною? // Левінас Е. Між нами: Дослідження думки–про–іншого / Е. Левінас; [пер. з фр. В. Куринського]. – К.: Дух і Літера: Задруга, 1999. – С.5–16.
3. Сігов К. «Між нами»: Насильство? Розрив? Правда? (Кенотична етика Емануеля Левінаса) / К. Сігов // Дух і літера. – 1999. – №5–6. – С.275–286.
4. Хайдеггер М. Письмо о гуманизме // Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления / М. Хайдеггер; [пер. с нем. В. Бибихина]. – М.: Республика, 1993. – С.192–220.
5. Ямпольская А. Эммануэль Левінас. Философия и биография / А. Ямпольская. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2011. – 376 с.
6. Lévinas E. Totalité et infini. Essai sur l'extériorité / E. Lévinas. – Paris, LGF, Le Livre de poche, coll. «Biblio-essais», 1990. – 352 p.

References

1. Levinas Je. Ot sushhestvovaniya k sushhestvujushhemu // Levinas Je. Izbrannoe. Total'nost' i Beskonechnoe / Je. Levinas; [per. s fr.]. – М., SPb.: Universitetskaja kniga, 2000. – S.7–65.
2. Levinas E. Chy je ontologija fundamental'noju? // Levinas E. Mizh namy: Doslidzhennja dumky–pro–inshogo / E. Levinas; [per. z fr. V. Kuryns'kogo]. – K.: Duh i Litera: Zadruga, 1999. – S.5–16.
3. Sigov K. «Mizh namy»: Nasyt'stvo? Rozryv? Pravda? (Kenotychna etyka Emanjuelja Levinasa) / K. Sigov // Duh i litera. – 1999. – №5–6. – S.275–286.
4. Hajdegger M. Pis'mo o gumanizme // Hajdegger M. Vremja i bytie: Stat'i i vystuplenija / M. Hajdegger; [per. s nem. V. Bibihina]. – М.: Respublika, 1993. – S.192–220.
5. Jampol'skaja A. Jemmanjujel' Levinas. Filosofija i biografija / A. Jampol'skaja. – K.: DUH I LITERA, 2011. – 376 s.
6. Lévinas E. Totalité et infini. Essai sur l'extériorité / E. Lévinas. – Paris, LGF, Le Livre de poche, coll. «Biblio-essais», 1990. – 352 p.

Kotsiuba M. P., postgraduate, Theoretical and practical philosophy department, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), maximkotsyba@gmail.com

Experience of ethical and «anonymous existence» (on materials Emmanuel Levinas's philosophy)

In this article the author makes the reconstruction of E. Levinas critique of ontology, which indicates the movement from «being» to «existence of existing». Shown importance of «anonymous existence (ilya)». This makes it possible to describe the fundamental (primary) relation with the world. The situation of appearance the Other in our experience needs more detailed anthropological clarification. Forming of corporeality and special passivity («proximity») make people sensitive to difference and otherness.

Keywords: Other, otherness, ontology, experience of ethical, «anonymous existence», hypostasis, corporeality, passivity, closeness.

Коцюба М. П., аспирант кафедры теоретической и практической философии, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), maximkotsyba@gmail.com

Опыт этического и «анонимное существование» (на материалах философии Эммануэля Левинаса)

Осуществляется реконструкция критики Э. Левинасом онтологии, которая обозначает движение от «бытия» к «существованию существующего». Показано важность «анонимного существования (il y a)». Это делает возможным описание фундаментального (первичного) отношения с миром. Но сама ситуация появления Другого в нашем опыте нуждается в более подробном антропологическом пояснении. Формирование телесности и особая пассивность («близость») делают человека чувствительным к различию, к инаковости.

Ключевые слова: Другой, инаковость, онтология, опыт этического, «анонимное существование», ипостась, телесность, пассивность, близость.

* * *

УДК 17:141.32:165.742

Макарова А. О.,

кандидат філософських наук, доцент, ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (Україна, Івано-Франківськ), Makarova_AO@ukr.net

ДЕТЕРМІНОВАНІСТЬ ВИБОРУ: СВОБОДА ЧИ ЩАСТЯ (НА МАТЕРІАЛАХ ТВОРІВ «ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМ – ЦЕ ГУМАНІЗМ» ТА «НУДОТА» Ж.–П. САРТРА)

Стаття присвячена аналізу підстав вибору Ж.–П. Сартром свободи як ціннісно-архетипічного орієнту, виявленню антиномічних та психологічних аспектів логічного слідування, при якому мета свободи перетворюється на втечу від свободи. Метою статті є довести, що мислитель здійснює підміну понять, зокрема, ототожнює поняття «свобода» та «щастя», тим самим позбавляючи своїх послідовників об'єктивних орієнтирів самовизначення та самоздійснення. Аналіз здійснено з використанням герменевтичного методу та звернення до концепції архетипічної сродності індивіда до певної цінності – влади, істини, порядку, краси, матеріального благополуччя чи співпричетності з Іншим. Проведено думку, що сам Сартр та його персонажі демонструють сродність з ідеєю Істини, символізованої Книгою, а не Св'чки, що символізує співпричетність, і саме тому ідея свободи в Сартра є ідеєю втечі від власної сутності (відповідальності за власну сутність) у порожнечу нещасливого вибору.

Ключові слова: Ж.–П. Сартр, свобода, щастя, об'єктивність, суб'єктивність, відповідальність, ціннісно-архетипічний вибір, архетип Книги, архетип Св'чки.

Багато тисячоліть людство намагається досягнути всезагального щастя, або хоча б всезагальної свободи. Ці ідеали запалюють однакову думку кожного нового покоління, але кожне нове покоління шукає інші, нові шляхи для досягнення одвічної мети. На цих шляхах з'являються щоразу нові провідники – великі мислителі, філософи, що силою власної думки та часто власного прикладу ведуть ці покоління за собою. Інколи голос провідника звучить настільки гучно, настільки авторитетно, що стає не так важливо, куди саме веде шлях, окреслений ним. Результатом часто стають мільйони заблуканих душ, які, услід за своїм провідником,

наприклад, приймають щастя за свободу і свободу за щастя. Ясно, що дані поняття повинні бути спочатку ретельно розмежовані, адже і свобода, і щастя мають різновиди, що прямо суперечать одне одному: наприклад, щастя вбивати Іншого і щастя йому служити; свобода від відповідальності та свобода творчості тощо. Наслідками невірних отождень є зламані долі послідовників модних кумирів (Ніцше, Гітлера та їм подібних), які екстраполювали стиль та смисли свого власного життя на інших, фактично вказуючи, що їм робити. Безперечно, актуальним є критичне осмислення творчості та психології вчинків таких мислителів, з тим, щоб прояснити реальні причини, підстави, обставини, перебіг подій при цьому і наслідки, які очікують послідовників пропонованих як панацея шляхів.

У даній статті ми спробуємо розглянути модель поведінки і постановку мети певного життєвого шляху одним із засновників екзистенціалізму Жаном-Полем Сартром. На нашу думку, оспівавши свободу як правильний життєвий вибір, Сартр не лише логічно помиляється сам, а й веде до помилки своїх послідовників.

Зрозуміти, в чому і наскільки глобально помилявся Сартр, намагались багато дослідників. Так, ґрунтовний критичний розбір твору «Буття і ніщо» представив Андрій Незванов [1]. Критику сартрових позицій К. Леві-Стросом розкрито у статті К. Ірдиненко «Французька естетика ХХ століття: між феноменологією та структуралізмом». Проблему гуманізму та антигуманізму у творчості Сартра розглядає Л. Маришук [2], яка відсилає читача до аналізу Сартрових рефлексій свободи та вибору зарубіжними дослідниками – Г. Хольтцем, П. Кампісом, Б.-Г. Леві, В. Вроблевським.

Метою статті є розгляд реальної, а не декларованої Сартром картини існування людини, що обрала свободу (на нашу думку, втечу від свободи) замість щастя бути вільним через слідування своїй природі, архетипічній схильності, сродності. Аналіз здійснено через співставлення моделей поведінки самого Сартра як людини, що породила образ Антуана Рокантена, несвідомо чи свідомо вклавши в його долю власні психологічні паттерни, і здійснила теоретичне обґрунтування такого вибору як філософ.

Формулюючи проблему, покладену в основу статті, звернемося до висновку Л. Маришук, яка констатує: «Потрібно зазначити, що гуманізм Ж.-П. Сартра містить риси антигуманізму (антигуманізм відкидає питання про людське, сутнісне людини), оскільки Сартровий гуманізм не розглядає людину як ту, яка приходить у світ вже із напередвизначеною сутністю, що визначає людину саме як людину. Тому гуманізм Ж.-П. Сартра не спрямований на те, щоб пояснити людське, природу людини, бо такої для нього просто немає. Людина стає людиною лише тоді, коли вона реалізує свій власний проект людини, яким вона ніколи не обмежується» [2, с. 90]. Навіть у цій точці вже утворюється не просто безкінечна розгалуженість шляхів самоздійснення людини як проекту, а й повний хаос, безформність і, в кінцевому результаті, порожнеча (нудота) на місці людини, позбавленої будь-яких орієнтирів. Чи справедливе таке перше враження від знайомства з тезами Сартра і чи чесний (логічно послідовний) він із собою та своїми адептами при вказуванні правильного шляху самоздійснення, розглянемо нижче.

Впродовж усієї своєї філософської кар'єри Сартр постійно «зрає» із поняттями об'єктивного та

суб'єктивного, часто наступаючи на межу цих понять або ж і заступаючи за неї. Його філософія в цьому плані повниться антиноміями, коливаннями, певними хвилеподібними відкатами від одного до іншого. Сартр багато (забагато, на нашу думку) разів підходить впритул до визнання певної позасвідомої детермінації вибору індивідом власної сутності, проте вперто її заперечує. Коли, наприклад, він пише, що «Человек – это прежде всего проект, который переживается субъективно», здається, що він ось-ось впаде у соліпсизм; проте, ніби оговтавшись від того, що заглянув, похитнувшись, за край (межу), він одразу в наступній фразі поспішно виправдовується: «Ничто не существует до этого проекта, нет ничего на умопостигаемом небе (*тут йому стає страшно – А. М.*), и человек станет таким, каков его проект бытия» (*слово «проект» вже відсилає нас до певної ідеї, є відкатом назад від логіки зриву у суб'єктивний хаос – А. М.*) [3, с. 323]. Враження, що мислитель постійно намагається (наближається до...), але ніяк не може сформулювати (вирішити) чітко образ об'єктивного, до якого має прагнути людина-суб'єкт, в це категорично існуюче об'єктивне закинута. Його балансування на надтонкій межі суб'єктивного вибору виглядає як страх канатохідця зірватись у прірву невизначеного, стоячи на такій самій лінві невизначеного. Закономірно (згідно з логікою неklasичної філософії) відкидаючи Бога в якості певної ціннісної межі, Сартр також цілком у душі неklasичної філософії підступає впритул до Порожнечі, яку намагається описати як екзистенційний стан суб'єкта і у програмних філософських, і у літературних творах. На нашу думку, всією творчістю і життєвим шляхом Сартра рухає цей страх вибору, який приводить автора до вибору свободи (різновиду порожнечі) як втечі від свободи (наявності вибору повноти). На нашу думку, ця дилема є основною, глобальною у житті і творчості Сартра. На шляху до неї він проходить через шерех інших, проміжних дилем.

Одна з них – власна (персональна) Сартрівська «антиномія» – «выбирая себя, мы выбираем всех людей» та «никакая всеобщая мораль вам не укажет, что нужно делать; в мире нет знамений». Те об'єктивне, за яке пробує вцепитися в даному разі Сартр – це межа загальнолюдського. Прояв вибору в даному разі означає для нього як мінімум заперечення тваринного стану бездумності – хоча заперечує існування «людської природи», ідею якої «мы встречаем повсюду у Дидро, Вольтера и даже у Канта» (*тобто як у матеріалістів, так і в ідеалістів (Сартр делікатно не згадує Платона – А. М.)*). При цьому Сартр вперто творить парадоксальні твердження, починаючи з: «Каждый из нас выбирает себя, но тем самым мы также хотим сказать, что, выбирая себя, мы выбираем всех людей. Действительно, нет ни одного нашего действия, которое, создавая из нас человека, каким мы хотели бы быть, не создавало бы в то же время образ человека, каким он, по нашим представлениям, должен быть... Если, с другой стороны, существование предшествует сущности и если мы хотим существовать, творя одновременно наш образ, то этот образ значим для всей нашей эпохи в целом. Таким образом, наша ответственность гораздо больше, чем мы могли бы предполагать, так как распространяется на все человечество» [3, с. 324]. Таким чином, Сартр не лише покладає відповідальність за вибір майбутнього людства на окремого індивіда, а й ставить об'єктивну

людську реальність мільярдів індивідів в залежність від вибору одного індивіда. Закінчує ж він наступним, цілком в дусі грецьких ідеалістів: **«Вибрати себе так или иначе означает одновременно утверждать ценность того, что мы выбираем** (у нашому авторському трактуванні, це і є гарячково, але безрезультатно намацувана ідея об'єктивності, архетипічної детермінованості вибору – А. М.), так як ми ні в коєму випадку не можемо вибирати зло (для Сартра – **несвобода**, (на нашу думку – **нещастя** – А. М.). То, що ми вибираємо, – завжди **благо** (для Сартра – **свобода** (на нашу думку – **щастя** – А. М.). **Но ничто не может быть благом для нас, не являясь благом для всех** (явна антиномія, оскільки ми вибираємо, таким чином, для себе загальне благо, якого не існує – А. М.) [3, с. 324]. Ми остаточно заплутались у Сартрових саморятувальних лабіринтах. Якщо кожна людина – чиста дошка, то всі люди однакові лише в цьому; в подальшому, заповнюючись, як чиста дошка, суб'єктивними досвідами, враженнями і переживаннями, ми стаємо неповторними. Яка ж тоді може бути «распространённость на всё человечество»; яка тоді може бути єдність та перед ким може бути відповідальність, і яким чином можлива «нечесність»? Що утворюється, якщо трактувати як логічну, чесну послідовність (доведення логіки до кінця, за А. Камю), суцільний розмисел, розбитий абзацним **відступом**: «Я ответствен, таким образом, за себя самого и за всех и создаю определенный образ человека, который выбираю, выбирая себя, я выбираю человека вообще. (абзац – А. М.). Это позволяет нам понять, что скрывается за столь громкими словами, как «тревога», «заброшенность», «отчаяние». Как вы увидите, в них заложен чрезвычайно простой смысл» [3, с. 324]. В такому разі Сартр залишає Людині лише тривогу, закинутість та відчай, яких прагне позбутися сам, і зрештою, мав би вибачитися перед Людством за такий невдалий вибір екзистенційних орієнтирів, який, безперечно, відчувається ним самим не як благо, а як зло.

Отже, хоча, за висловом Сартра, можна вибрати що завгодно – насправді про конструктивний «вибір» взагалі не йдеться – це, в одному випадку, порожнє поняття, або ж ілюзія, в іншому – вибір порожнечі. Ілюстрацією до цього нашого висновку може бути описана самим Сартром у «Екзистенціалізмі...» загадкова, чисто софістична власна поведінка у ситуації вибору ним відповіді на питання одного зі своїх студентів (сам він із задоволенням наводить цю ситуацію як ілюстрацію відсутності напередвизначеності у виборі, проте не дає собі труду саморефлексії). Що ж він радить людині «з примітивними, але благородними почуттями» (ця характеристика важлива для розуміння суті проблеми екзистенційного вибору юнака – А. М.), який в силу своєї **примітивності** (читай – нерішучості, тобто відсутності волі до рішення) не може обрати між двома **благородними**, гуманістичними типами моралі (і це не менш важливо! – А. М.) – орієнтованим на реальну близьку людину та орієнтованим на величну, але абстрактну соціальну, громадянську та, зрештою, загальнолюдську ідею? Сартр покидає його, лишає на самоті зі своїм важким, рівноцінним для нього, неможливим вибором, **наодинці** (і це важливо для характеристики суті екзистенційної поведінки самого Сартра – А. М.). Те, що він каже юнакові насправді (а не філософствує про це описія у тексті «Екзистенціалізму...») – **«Вы свободны, выбирайте, то**

есть изобретайте» [3, с. 330]. Він відкупляється від свого прохача абсурдною ідеєю про те, що вибір є результатом вчинку, перекреслюючи, остаточно вводячи того в абсурд зачарованого кола безвиході. Таким чином, поведінка самого Сартра в цій ситуації – безвідповідальна; він обирає покинути людину, замість того, щоб їй хоч якось допомогти. Отже, претензії на те, що Сартр може бути конструктивним провідником людства, суперечать фактам – завівши у прірву Порожнечі себе, він практично люб'язно заводить у неї й Іншого.

Друга дилема – твердження, що людина стає **«Не такою, якою забажає** (тут Сартр суперечить власному першому постулату екзистенціалізму, в якому він вказує, що «человек не только такой, каким себя представляет, но и такой, каким он хочет стать»). Далі в тексті він ніде не розмежує поняття «желание» і «хотение» – А. М.). Виплутується з цієї дилеми він таким чином: «Под желанием мы обычно понимаем сознательное решение, которое у большинства людей появляется уже после того, как они из себя что-то сделали. Я могу иметь желание вступить в партию, написать книгу, жениться, однако все это лишь проявление более первоначального, более спонтанного выбора, чем тот, который обычно называют волей» [3, с. 323]. Отже, ми чітко чуємо зізнання Сартра в тому, що він цілком розуміє важливість і сенс розділення понять «вибір» та «рішення», очевидно, усвідомлюючи, що рішення – лише спусковий гачок вибору, але не сам екзистенційний вибір. Вибір ситуації не є вибір смислу, оскільки вибір, диктований виключно ситуацією – вибір насильницький, і рано чи пізно його доведеться виправляти, змінювати на істинний. Ситуація може суперечити смислу істинного рішення, і тоді воно дійсно брехливе, нечесне (термін Сартра). Більше того, фраза «человек не может выйти за пределы человеческой субъективности» [3, с. 324] означає насправді існування цього «предела» (нім Сартр вважає відповідальність – А. М.), тобто елементарної межі, об'єктивності, «определённости», неможливості вибрати варіант поведінки, самопозиціонування «Не-я» замість «Я» з легкістю чи безперешкодно. Щось – сам «Я» – буде перешкоджати легкості вибору протилежних моделей поведінки в однакових ситуаціях та сприятиме вибору однієї поведінкової моделі в різних ситуаціях.

На нашу думку, саме в цій точці Сартр міг би вивести себе з абсурду, як барон Мюнхгаузен, витягнувши за власні ж натайки та висновки, проте не зробив цього. **Концепцію відсутності Бога як об'єктивної цінності, і, відповідно, інструментальності, ситуативності вибору слід було контраргументувати наявністю у колективній та індивідуальній людській свідомості (та підсвідомості) певних ідеальних, архетипічних смислоцінностей, які створюватимуть якість загального водночас із поділом на певні спрямування, що обумовлять вибір моделей моралі, а отже, поведінки індивіда.** Вище ми вже наводили фрази, в яких Сартр сам це визнає. Справді, навіть у «Екзистенціалізмі...» Сартр вгадав деякі моделі ціннісно-архетипічного вибору індивіда, проте не дійшов до їх чіткого окреслення.

Так, він згадує (чисто інтуїтивно, як виглядає), про ніж та книгу, апелює до них [3, с. 321]. Але чи є книга для Сартра самоцінністю, смисловим символом, архетипом, що спрямовує всі його життєві вибори, або принаймні, більшість з них? На нашу думку, це безперечно так.

Варто лише усвідомити, з якою любовною переконаністю Сартр говорить про знання (істину), символом якого є Книга: «В исходной точке не может быть никакой другой истины, кроме: «Я мыслю, следовательно, существую». Это абсолютная истина сознания, постигающего самое себя. Любая теория, берущая человека вне этого момента, в котором он постигает себя, есть теория, упраздняющая истину, поскольку вне картезианского *cogito* все предметы лишь вероятны, а учение о вероятностях, не опирающееся на истину, низвергается в пропасть небытия. Чтобы определять вероятное, нужно обладать истинным. Следовательно, для того чтобы существовала хоть какая-нибудь истина, нужна истина абсолютная. Абсолютная истина проста, легко достижима и доступна всем, она схватывается непосредственно» [3, с. 335]. Саме в цій точці Сартр щоразу легко і елегантно підсвідомо погоджується на те, що свідомо вперто намагається заперечити – об'єктивність вже обраної, сформованої чужої сутності стосовно рідного індивідуального існування; вторинність суб'єкта по відношенню до об'єкта, якою, по суті, і є оспівана ним «заброшенность в мир».

В чому ж помилка Сартра, чому він так і не дійшов цього простого висновку, який розв'язав би або вивів би з глухого кута описані антиномії? Адже усі вони – згадані, і кілька не згаданих текстуально [1] – наводять на думку, що Сартр незгідний сам із собою (не–согласен), він боїться і тому просто не може **дозволити собі бути з Іншими**. Що ж хоче зробити (?) / показати (!) з себе Сартр і що він робить з себе насправді? Різниця між «хочу, щоб було» і «є насправді» – в першому випадку – «я хочу здаватися» (і це брехливий «вибір» – насправді це – рішення тимчасово побути кимось іншим), у другому – «я буду справжнім (не–брехливим, екзистенційно повноцінним), коли буду таким, а не інакшим». Сам того не відаючи, Сартр потрапляє у пастку облюбваного ним вислову А. Жіда «чувство, которое изображают, и чувство, которое испытывают, почти неразличимы». Сартр непослідовний; він чинить, як боягуз. Вже традиційно Сартр говорить про боягузство, як справжній філософ, зі справжнім задоволенням, але не співвідносячи безпосередньо із собою, а в загальному: «Экзистенциалист, описывая труса, полагает, что этот трус ответствен за собственную трусость. Он таков не потому, что у него трусливое сердце, легкие или мозг. Он таков не вследствие своей физиологической организации, но потому, что сам сделал себя трусом своими поступками. Не бывает трусливого темперамента. Темпераменты бывают нервическими, слабыми, как говорится, художочными или полнокровными. Но слабый человек вовсе не обязательно трус, так как трусость возникает вследствие отречения или уступки. Темперамент – еще не действие. Трус определяется по совершенному поступку. То, что люди смутно чувствуют и что вызывает у них ужас, – это виновность самого труса в том, что он трус» [3, с. 334]. Насправді сам Сартр – він і тільки він – відчайдушно боїться визнати, що його погляд на світ – неспроможний адекватно відобразити світ; він захищається, рятується від об'єктивного світу втечею. Втечею від свободи, щойно декларованої як кінцева мета вибору; таким чином, втечею довжиною від «свободи в результаті вибору» до «свободи від необхідності вибору».

Щоб зрозуміти, чого Сартр позбавлений екзистенційно (якого вибору він не в змозі правдиво зробити), треба, по–перше, перелічити інші можливі архетипи,

і, по–друге, звернутися до іншого Сартрового твору – художнього, «Нудоти», в центрі якого – життя вигаданого Сартром героя, тим не менше, описаного у його переживаннях з винятковою точністю і рельєфністю, як можна описати тільки пережите власною персоною. В основу співставлення ми покладемо власну класифікацію смисложиттєвих архетипічних цінностей, які продукують стан повноти життя людини, що слідує ним і формують порожнечу у її душі, якщо вона від такої сродності відмовляється.

Отже, окрім Книги, яка, на нашу думку, символізує собою логос і означає ідею добра або істини, можна виділити як відносно автономні, такі архетипи, як Ніж – ідея влади (на нашу думку, Сартру він був чужий, і тим цікавіше, що саме з ножем він ототожнює **інших людей**), Конструктор – ідея практичного упорядкування, Гаманець (ідея насолоди тілесним життям – точно не притаманна Сартру), Пензль (ідея краси, Сартром втілена деструктивно) та Свічка (ідея співпричетності, спілкування у сенсі утворення спільності). Ось з останньою цінністю, вірніше, з її відсутністю у підсвідомому полі варіантів вільного вибору Сартра як особистості і лежить корінь індивідуальної відмови від повносправного, істинного **щастя** бути–з–іншим і втечі у поле дикої, невизначеної **«свободи–від–іншого»**.

В чому ж полягає справжній, екзистенційний вибір Сартра як персони? Проаналізуємо життя Рокантена. Чого він **хоче** і чого **не хоче**; що йому потрібно, щоб почуватися... (за Сартром – вільним, а на нашу думку – щасливим)? Рокантен спочатку вибрав як варіант свободи спілкування з людьми – і хіба зробила **така** свобода його повноцінним, щасливим? Все, що він отримав від свого вибору **свободи** – це нудота від власного існування; **нудота від себе**, помилково сприйнята за **нудоту від світу**. Світ не винний в тому, що Рокантена нудить, – нудить **лише** Рокантена – або ж кожний світ нудить по–своєму (Анні, Самоучка); але Рокантен поводить так, ніби до цього непричетний.

Очевидно, що Рокантен нещасливий внаслідок свого неправильного ціннісно–архетипічного вибору. Абсолютно зрозуміло, що Рокантен – меланхолік та інтраверт. Відповідно, самотність – його звичайний, нормальний стан; її треба трактувати, як усамітнення. Йому не потрібні люди – реальні, живі, галасливі люди – він не впрається з ними, він явно не може дати собі раду ні з Анні, ні з Самоучкою – Анні він відпускає, Самоучку не може захистити. Нудота його виникає в той момент, коли він дивиться на те, якими щасливими, повноцінними є люди в колективі, в спільноті – його **нудить** від спільноти, колективу, які він вважає безсмысловими. Проте, він робить вибір (за термінологією Сартра, нечесний вибір, або ж бреше – кому? Сам собі – опиняючись чомусь щоразу у КАФЕ (місці відносно безпечному, наповненому людьми, на протязі темному привулку, в якому він шарахається від таких же людей). Опиняючись серед **багатих Людей**, він виявляє свої претензії на чужу увагу, якої йому не вистачає, через побажання/повеління (*нав'язування іншим з метою привернення їхньої уваги, розділення з Ним, вдячності йому, оцінювання його як свого, хлопця вартого прийняття*) програвати музичну платівку; водночас він тим самим несвідомо відгороджується від інших, які зайняті іншим/іншими. Він втомився, дуже втомився від своєї онтологічної самотності, і приймає рішення

змінити цей вибір свідомо, тим самим **звільнившись** від самотності. Проте, вибір на користь нав'язування себе як певного авторитету робить Рокантена несвідомо **нещасливим**. Якби цей вибір був чесним, він би одразу взяв участь у пропонуваній йому уквітано експедиції; він запропонував би Анні руку і серце; він попередив або підтримав би Самоучку. Спілкування з метою підтримки – абсолютно, докорінно неправильний вибір для Рокантена, і це підтверджують історії його стосунків – ані дружини з Анні, ані найкращого друга з Самоучки у Рокантена не утворилося; спілка була тимчасовою. Стосунки (справжні, або ті, що починались як справжні), стали для Рокантена невимовним тягарем, а поміж тим, вони – єдине справжнє, що у нього таки було. Втративши їх (потерпівши крах у їх реалізації), Рокантен опинився наодинці сам із собою, і, природно, одразу ж виявив власне існування зі страхітливою чіткістю, оскільки це дійсно було єдине, що лишилося від усього його світу. І він здійснює акт спілкування зі своєю **існуючою, але чужою йому/іншою** рукою, караючи її, так, як мав би покарати себе сам; але не витримує цієї покари. Відмовившись від рятівного для нього умовного спілкування з **увяним** графом (єдиних стосунків, які тривали у Рокантена справді довго), він опиняється у стані порожнечі, поки він не знаходить несподівану заміну їм у захопленні новими **примарами** (він навіть не знає, **хто ці люди**, і чи **живі** вони взагалі; насправді, **глибинно** це його не тривожить – він радий, що може, не торкаючись нікого безпосередньо, бути присутнім у чиемусь житті – **увяному, минулому, неіснуючому, несправжньому**. **Справжнє життя** його **по-справжньому лякає** – ось і весь корінь нудоти Рокантена [4].

Чи являється Рокантен результатом власного вибору? Безсумнівно. Проблема в тому, що як і його творець, Сартр, він цього не усвідомлює, а отже, це відбувається поза його волею. Те, що веде Рокантена та Сартра, закладається ситуаціями, початковими, давно забутими виборами, але в результаті набирає силу чогось невимовно-онтологічного, тією мірою, якою онтологічна людська психологія взагалі. Цінності існують паралельно конкретним їх носіям, переплітаються в них і створюють тим самим **типажі**. Коли уявляєш собі образ Рокантена, то уявляєш, звичайно, самого Сартра – те ж сидіння по кав'ярнях з розумним виглядом, та ж зовнішня некрасивість, та ж захопленість Книгою заради захопленості Книги ним; зрештою, історія недолугих його стосунків з Симоною де Бовуар, яку, знайшовши одного разу, він безліч разів відпускав від себе, втомлюючись від довгої **відповідальності**; усі ці його, Сартрові, вибори так схожі на вибори Рокантена. Проте, фінал особистісних романів Сартра і Рокантена нібито інший, тобто, доля Рокантена скривається у імлі невідомого в той момент, коли остаточно вичерпується смисл спілкування, намагання стати зрозумілим сторонньому, іншому, чужому. Сартра ж зрозуміли; його зрозуміли занадто чудово – цікаво, чи був він сам від цього у захваті?.. У цьому місці нашого розмислу доводиться вперто відганяти від себе нав'язливу ідею облишити герменевтичний метод і звернутися до чистого психоаналізу з усіма супутніми йому вивченнями деталей дитячо-юнацької біографії, витягування з небуття образів матері та батька, і т.д. **Комплекс** щодо неможливості повноцінного спілкування з Іншим – ось що виразно проглядає крізь усі вперті намагання

Сартра втекти від очевидної детермінованості людської поведінки, можливості знайти з людьми спільну мову, покласти на них хоч у чомусь. Він часто підкреслює, що людина, роблячи самостійно вибір, несе за нього відповідальність, – так, ніби сумно розводить руками, примовляючи: я нічого з цим не пороблю, нажал, хоча бажаю всім своїм еством **цієї відповідальності не нести ніколи**.

То якою людиною **зробив** себе Рокантен / Сартр – щасливою чи нещасною, і чи вільною, – якщо він щасливий по-справжньому лише вдалині від людей – «удалившись» від людей до примар? «Уходя от людей», Рокантен «сходит в себя», повертаючись до себе і лише до себе. Відмова від володіння Книгою, причиною і наслідком якої водночас було насильницьке стосовно власної сродності звернення до Свічки, створює справжню екзистенційну порожнечу. Книга – це те, без чого Рокантен обійтися не може, бо стає порожнім, невизначеним, не відчуває задоволення. **Свобода від Книги робить його нещасливим; свобода від Свічки і повернення до Книги – вибір, який є для нього єдиним виходом з безумства, щастям, правилом його життя, сенсоутворення**. Отже, не **свобода, а щастя** повернутись до Книги – мені насправді є життєвим завданням Рокантена. Те, що стабілізує Рокантена, може принести йому в майбутньому щастя, Сартр трактує як свободу, – він змішує поняття, видає щастя за свободу, оскільки стверджує свободу як самоціль, а не шлях досягнення щастя [3, с. 340]. Так стається тому, що душа Рокантена/Сартра насправді хоче звільнитися від людей, очиститися від тягара чужого існування (показовою є неофіційна назва п'єси Сартра «За зачиненими дверима» – «Пекло – це Інші»). За свідченнями очевидців публічних виступів Сартра, під час промови перед величезною аудиторією він тер собі скроні – явна ознака, що натовп заважав йому думати/бути. Нам здається, Сартр був би щасливий позбутися людей взагалі, однак його вихованості вистачає, щоб нічого не робити в цьому напрямку практично – його вибір – перечекаати ситуацію, пасивно віддатися неминучому, і в цьому ми вбачаємо вплив базової цінності його особистості – Книги (символу не лише Логосу, а й культури поведінки). Змушений незграбно нести Свічку, яка палить йому пальці (згадаємо образ руки), він щасливий втекти у нову Книгу, як у нову домівку свого духу.

Вибір свободи як втечі в якості мети гармонізації замість вибору щастя, як повного співпадання зі своєю справжньою сродністю є промовистим доказом належності Сартрового філософування до неklasичної парадигми з усіма плодами її «просвітницької» діяльності – відчуттям розгубленості, песимізмом щодо майбутнього, апатією внаслідок втрати орієнтирів тощо. Стоїцизм Сартра настільки ж підробний, як і його гуманізм. Шукаючи об'єктивності поза Богом (відкинувши Бога), Сартр так і не знаходить остаточно іншої об'єктивної підстави для екзистенційного вибору – його розмисли про загальнолюдське надто загальні; його розмисли про суб'єктивне надто трагічні. Чи варто в такому разі наступним поколінням сліпо слідувати завітам Сартра, позбавляючи себе шансу стати не просто будь-ким, порожнім нулем, а Людиною, що повноцінно, вільно, наповнено смислом і перспективно, а отже, щасливо, слідує своїй власній, об'єктивно-архетипичній сродності?

Список використаних джерел

1. Андрей Незванов. Бытие и Ничто Жана-Поля Сартра. Критический обзор // Андрей Незванов [Электронный ресурс] // <http://www.proza.ru/2015/07/26/495>
2. Мандришук Л. А. Гуманізм як творення людської сутності в екзистенціалізмі Ж.-П. Сартра / Л. Мандришук // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2010. – №27. – С.85–90.
3. Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм / Ж.-П. Сартр // Сумерки богов. – М.: Политиздат, 1990. – С.319–344.
4. Сартр Ж.-П. Нудота [Текст]: роман, п'єси: пер. з фр. / Жан-Поль Сартр. – Х.: Фоліо, 21006. – 351 с.

References

1. Andrej Nezvanov. Bytie i Nichto Zhana-Polja Sartra. Kriticheskij obzor // Andrej Nezvanov [Elektronnyj resurs] // <http://www.proza.ru/2015/07/26/495>
2. Mandryshuk L. A. Gumanizm jak tvorennya ljuds'koi' sutnosti v ekzys'tencializmi Zh.-P. Sartra / L. Mandryshuk // Naukovyj visnyk Volyn's'kogo nacional'nogo universytetu imeni Lesi Ukra'i'nyky. – 2010. – №27. – S.85–90.
3. Sartr Zh.-P. Jekzistencializm – jeto gumanizm / Zh.-P. Sartr // Sumerki bogov. – M.: Politizdat, 1990. – S.319–344.
4. Sartr Zh.-P. Nudota [Tekst]: roman, p'jesy: per. z fr. / Zhan-Pol' Sartr. – H.: Folio, 21006. – 351 s.

Makarova A. O., PhD, Associate Professor,
State Higher Educational Institution «Carpathian National
University named after V. Stefaniuk» (Ukraine, Ivano-Frankovsk),
Makarova_AO@ukr.net

**Deterministic choice: freedom or happiness
(on the materials of works of «Existentialism
is a humanism» and «Nausea» Jean-Paul Sartre)**

The article analyzes the bases of choice. P. Sartre freedom as a value-archetypes landmark detection antinomically and psychological aspects of a logical sequence, in which the goal of freedom turns into escape from freedom. The purpose of this article is to prove that the thinker carries out substitution of concepts, in particular, identifies the concepts of «freedom» and «happiness», thus depriving his followers of objective benchmarks of self-determination and self-actualization. Analysis performed using hermeneutical method and the appeal to the concept of archetype cognition of the individual to certain values of power, truth, order, beauty, material prosperity or of belonging with Others. Held idea that Sartre himself and his character demonstrate cognation with the idea of Truth, which symbol is the Book, not Candles, which symbolizes communion and fellowship, which is why the idea of freedom Sartre is an idea of escape from its own essence (an essence) in the void of the ill-fated choice.

Keywords: J.-P. Sartre, freedom, happiness, objectivity, subjectivity, responsibility, value-archetypical choice, archetype of Book, archetype of Candle.

Макарова А. А., кандидат философских наук, доцент,
ГВУЗ «Прикарпатский национальный университет
имени Василия Стефаника» (Украина, Ивано-Франковск),
Makarova_AO@ukr.net

**Детерминированность выбора: свобода или счастье
(на материалах произведений «Экзистенциализм –
это гуманизм» и «Тошнота» Ж.-П. Сартра)**

Статья посвящена анализу оснований выбора Ж.-П. Сартром свободы как ценностно-архетипического ориентира, выявлению антиномических и психологических аспектов логического следования, при котором цель свободы превращается в бегство от свободы. Целью статьи является доказать, что мыслитель осуществляет подмену понятий, в частности, отождествляет понятия «свобода» и «счастье», тем самым лишая своих последователей объективных ориентиров самоопределения и самоосуществления. Анализ осуществлён с использованием герменевтического метода и обращения к концепции архетипической сродности индивида к определённой ценности – власти, истины, порядка, красоты, материального благополучия или сопричастности с Другим. Проводится мысль о том, что сам Сартр и его персонаж демонстрируют сродность с идеей Истины, символизированной Книгой, а не Свечки, которая символизирует сопричастие и товарищество, и именно поэтому идея свободы у Сартра является идеей бегства от собственной сущности (ответственности за собственную сущность) в пустоту несчастливого выбора.

Ключевые слова: Ж.-П. Сартр, свобода, счастье, объективность, субъективность, ответственность, ценностно-архетипический выбор, архетип Книги, архетип Свечки.

* * *

УДК 130.2:378.4

Мірошниченко Д.,
аспірант, Інститут вищої освіти НАПН України
(Україна, Київ), dmitriy.miroshnichenko@aol.com

**ОСМИСЛЕННЯ МІСІЇ УНІВЕРСИТЕТУ В ХХ СТОЛІТТІ
(КРИТИКА МОДЕЛІ ВИЩОЇ ОСВІТИ
Х. ОРТЕГА-І-ГАССЕТА)**

Розглянуто одне з найпопулярніших питань для філософських дискусій ХХ століття – питання про місію та ідею університету. Вказано на основні тенденції у дослідженні даного питання як серед світових інтелектуалів, які зверталися до даної теми, так і серед вітчизняних філософів. Зокрема, запропоновано до розгляду один з епізодів полеміки в області університетських студій першої половини ХХ століття – між іспанським філософом Х. Ортега-і-Гассетом і німецьким істориком Г. Хаймелем, сутність якого представляється особливо актуальною в світлі вітчизняної реформи системи вищої освіти. Подана критичі Ортега-і-Гассетом класична модель «дослідницького університету» Гумбольдта через надмірний сциєнтизм та відірваність від культури – на думку Г. Хаймеля, в нерозривному зв'язку освіти і науки й містить академічну свободу, саму сутність університету. Однак, ця класична модель виявляється, тим не менш, не готовою до глобальних викликів сучасності, коли сама функція традиційного університету як соціального інституту зазнає принципових змін, де національна культура відступає перед показниками успішності.

Ключові слова: університет, вища освіта, культура, наука, дослідження, реформа.

У запропонованій статті буде розглянуто один з епізодів розмірковування щодо місії університету серед інтелектуалів у ХХ столітті. До цієї проблематики вже неодноразово звертались, зокрема, і відомі вітчизняні філософи сучасності – Мирослав Попович, Костянтин Сігов, Анатолій Конверський, Євген Пінчук, Сергій Пролеєв та багато інших. Окремо слід відзначити серію статей Сергія Курбатова присвячену історичній трансформації теоретичного дискурсу університету. Підґрунтям для фундаментальних досліджень вже можуть слугувати публікації антології «Ідея Університету» під редакцією Марії Зубрицької і збірки «Покликання університету» під редакцією Ольги Гомілко, на сторінках яких представниками різних галузей знання розгорнуто широку дискусію відносно долі університету, та наміром якої слугувало скоординувати зусилля українських вчених і викладачів [3].

Класичний європейський університет існує вже майже тисячу років, однак саме протягом останнього століття з'явилося безліч праць, статей та виступів іменитих філософів із симптоматичною назвою «Ідея університету». Слід звернути увагу на той факт, що переважна більшість з них мала полемічний характер, де один з авторів вступав у дискусію стосовно місії університету зі своїм попередником, зазвичай у межах однієї школи, часто перебільшуючи роль того чи іншого аспекту такого багатовимірного явища як університет. Яскравим прикладом цього є переосмислення у ліберальному руслі університетських розвідок кардинала Генрі Ньюмена американським істориком християнства Ярославом Пеліканом, знакову працю якого нещодавно було видано українською мовою.

Ньюмен вбачав кризу ХІХ століття в облищенні дослідження класичного канону та русі до знецінення циклу релігійних дисциплін. Він наголошував на неприйнятності заміни вивчення «мудрості класиків», освітніми практиками, що слугують лише для підготовки спеціаліста у певній галузі. На його думку, слід культивувати філософський склад розуму, що буде інструментом для студентів, який підготує до будь-яких складнощів у майбутній професії і житті. Університет не

може фрагментувати знання, адже сама його назва вказує на мультидисциплінарну єдність усіх галузей знання, де вони не існують відірвано одна від іншої. Звісно, кардинал Ньюмен був занепокоєним і невпинною секуляризацією, витісненням теології природничими дисциплінами. Ярослав Пелікан, у душі католицизму, поглиблює цю думку у XX столітті, в світлі трагедій, з якими довелося зіткнутись Західному світові в модерну епоху. Обидва сходяться у думці, що університет не має виключати моральну мету у гонитві за професіоналізацією.

Розмірковування Юргена Хабермаса стосовно праці «Ідеї університету» Карла Ясперса та позицій Макса Вебера, критичне наслідування концепції Жана-Франсуа Ліотара канадським культурологом Білом Рідінгзом, неопублікована праця «Університет в руїнах» якого завершила «канон» навколоуніверситетських рефлексій двадцятого століття. У новому тисячолітті нам всім треба замислитись над тим, що значить «жити у цих руїнах» не віддаючись романтичній ностальгії [4, с. 266]. Постмодерний університет, за Рідінгзом, перетворюється, орієнтуючись на ринок, у транснаціональну корпорацію.

І хоч глобальну стадію «кінця» університету вже було діагновано, а перспективи класичного університету у третьому тисячолітті не є однозначними – на національному рівні у нашій країні в царині вищої освіти, а відтак і в першу чергу в університетах мають нарешті відбутись довгоочікувані докорінні реформи і це не можна оминати увагою. Новоприйнятий Закон України «Про вищу освіту» мав би прищепити двоохотлітні «гумбольдтівські» ідеали автономії університету та академічної свободи і мобільності національній системі вищих навчальних закладів. Показовим є навіть те, що ці три засадничі для європейського ВНЗ терміни: «автономія вищого навчального закладу», «академічна мобільність», «академічна свобода» з їх визначеннями відкривають першу статтю згаданого закону.

Саме з цієї причини запропоновано до розгляду знакову полеміку між іспанським філософом Хосе Ортега-і-Гассетом та президентом Конференції ректорів Західної Німеччини Германом Хаймпелем. Попередньо викладені у формі промов до рідних університетських спільнот, вони розділені найбільшою в історії людства світовою війною і чвертю століття – однак пов'язані головним чином потребою реформи вищої школи перед викликами сучасності у національних та світових масштабах.

У іспанського філософа ми знаходимо вкрай принципову думку щодо функції передачі культури у вищій освіті, тобто формуванні світогляду на кращих взірцях, що були створені людством. «В даний час змінився сам клімат національного існування. Відкрились неблаганні факти, що здатні легко примусити мовчати злослівців і переконати навіть найлінівіших у тому, що держава і університет в Іспанії потребують реформи, котра не є питанням бажання чи небажання: ми зобов'язані вжити заходів, тому що ані держава, ані університет більше не діють. Це машини, що вийшли з ладу, внаслідок застарівання звичок та зловживання ними» [2, с. 17]. Цим пасажем відкриваються роздуми про університет, викладені у промові перед федерацією студентів університетів Мадриду у 1930 році, а потім опубліковані у славнозвісному есеї «Місія університету» Хосе Ортега-і-Гассета. Чи не найкращим чином ці слова характеризують і кризовий стан вищої школи у сьгоднішній Україні.

Філософ переповнений оптимізмом (який, однак, нажаль, в подальшому не буде виправданий історією) стосовно майбутнього своєї країни, що довгий час знаходилась на периферії Європи. У цей радісний для нього час у іспанського суспільства відкриваються нові горизонти, в яких «стають можливими багато речей, у тому числі нова держава і новий університет» [2, с. 17]. Однак, головною задавою для реалізації плідних перетворень в іспанському суспільстві початку минулого століття він вважає ту рису національного характеру, яку іменує «вulgарністю». Автор не знаходить кращих визначень для свого діагнозу суспільству, окрім як трактування протилежного до нього за змістом поняття «буття у формі» (буття свідомим): «бути в формі – значить ніколи ні до чого не втрачати інтересу, адже відсутність зацікавлення, «байдуже», «все рівно», «приблизно так», – і є vulgарність» [2, с. 21]. Саме тому людська історія рухається не завдяки поступовій еволюції, а стрибками, в тому числі завдяки тим поколінням людей, які були наділені готовністю до дій і плідних перетворень, певною пасіонарністю – тобто «бути у формі».

Для іспанського філософа університетська реформа розпочинається з визначення місії університету. Не існує більш правильного формулювання питання, окрім як: «для чого тут і тепер існує і повинен існувати університет?». Надихаючись прикладами англійської середньої школи та німецького університету, Ортега-і-Гассет через аналіз інституційних систем своєї країни робить висновки про кризовий стан освіти, які вважає справедливими для всього західного світу. Зараз можна з великою мірою впевненості сказати про те, що до нього не прислухались, університет рушив в іншому напрямі, більш того, за думкою М. Зубрицької, послаблення внутрішнього імунітету класичного університету можна пов'язати з потужними викликами сьогодення, з докорінною зміною світоустрою: «Ті моделі, які створила та обґрунтувала європейська інтелектуальна думка за останні два століття і які пройшли випробування на практиці, вже не сумісні з теперішніми вимогами» [1, с. 12].

У багатьох дослідженнях прийнято уподібнювати університет системі вищої освіти як такій, нехтуючи іншими інститутами і спеціальними закладами. До подібного ототожнення схильний і автор «Місії університету», який вважає університетську освіту невинуватим привілеєм вищих класів суспільства, і саме реформа дасть можливість «поширити університет» на всіх, хто може і хоче отримати вищу освіту. Ідейним ядром програмної праці з вищої освіти іспанського філософа є критика складових вищої освіти сучасності. Як відомо, класичний європейський університет включає не тільки компоненту навчання інтелектуальним професіям, а й наукове дослідження, підготовку майбутніх вчених, культивування наук. Однак, таке положення речей кардинально не відповідає викликам сучасності, за думкою Ортега-і-Гассета. Його непокоїть не стільки професіоналізація освіти, скільки місце культурної складової в європейському університеті. Все, що зараз перетворилося у загальнокультурні курси – теологія, філософія, мистецтво – та що слугує лише певною декорацією до професії – у середньовічному університеті й було в повному смислі вищою освітою. В певному сенсі Ортега-і-Гассет ідеалізує устрій європейського університету минулого з його циклами вільних мистецтв.

Тут відображаються ті філософські погляди автора, що нам відомі з його «Дегуманізації мистецтва», «Повстання мас» та інших програмних творів, де розвивається думка про те, що люди живуть ідеями водночас із своїм біологічним існуванням і тільки культура не дає людині загубитись у хаосі життя, бо культура – це життєва система ідей кожної епохи. Знаходячись під значним впливом ідей неокантіанства, адже в свій час навчався у його ідеологів – Германа Когена та Пауля Наторпа, Ортега-і-Гассет стверджує, що «ідеалом людини, яка виступає кінцевою метою освіти, є індивід що здібний творити культуру разом з іншими людьми» [5, с. 19].

Європейський спеціаліст, середньостатистична людина постає як «новий варвар», відсталіший від своєї доби, архаїчний і примітивний. В певному сенсі, відлуння дикарства науки слугуватиме засновком трагічної долі Європи у середині ХХ століття. Ортега-і-Гассет у своїх розмірковуваннях наближається до висновків, про втрату цінностей і смислів в європейській науці, яких доходить феноменолог Гуссерль у своїй «Кризі європейських наук», він з тривожним передчуттям пише: «Очевидно, що все це породжує жорстокість, за рокові наслідки якої зараз платить Європа... Професіоналізм і спеціалізація, не будучи належним чином врівноваженими, розбили на частини європейську людину, якій більше немає чого бажати» [2, с. 36]. Викладання культури в університеті є найголовнішим завданням, адже, культура – це система життєвих ідей, притаманних своєму часу. Задля того, щоб повернути внутрішню цілісність, від якої страждає європейський університет та його студент, а надто – німецький, який слугує першочерговим об'єктом для критики іспанського філософа, університетська освіта має оволодіти трьома функціями: по-перше – передачі культури, по-друге – навчання професіям, і вже в останню чергу – наукового дослідження і навчання нових людей науці.

Звертаючись до іншої тогочасної полеміки між філософом Шелером та пруським міністром освіти Беккером стосовно розподілення згаданих функцій між інститутами, Ортега-і-Гассет вважає її несуттєвою, адже освіта все одно у кінцевому рахунку повинна мати своєю метою середнього студента. «Замість утопічного бажання навчити тому, що потрібно, слід навчати тільки тому, чому можна навчити, тобто тому, що можна зрозуміти» [2, с. 39]. Таким чином, філософ звертається і до принципу економії в освіті. Педагогічна діяльність виникає в середині ХVІІІ ст. і не раніше саме тому, що за короткий час почав значно збільшуватись приріст людського знання, адже на кожному з попередніх рівнів розвитку цивілізації існувало лише неструктуроване побутове навчання та езотеричне знання, доступне обмеженій кількості людей й приховане посвяченими від профанів через свою нескладність. Наголошуючи на першочерговості принципу економії, університет має виходити із студента, бути його інституціональною проекцією, де середній студент – ядро університетської організації, має існувати співмірність між можливостями студента у сприйнятті обсягів знання і кількості дисциплін. Слід зауважити, що, безумовно, такий підхід мав позитивне відображення на популярності філософа серед студентів Іспанії. Водночас, треба тверезо усвідомлювати що й держава не потребує так багато вчених, як професіоналів у певній галузі, а мало хто з майбутніх випускників бачить себе у ролі науковця.

Таким чином, Ортега-і-Гассет у своїх розвідках визначає, що центральна функція університету – прилучення до культурних галузей знання:

1. Фізичного образу світу (фізика)
2. Зasadничих проблем органічного життя (біологія)
3. Історичного розвитку людського роду (історія)
4. Структури і функціонування суспільного життя (соціологія)
5. Плану світобудови (філософія)

Слідуючи такій логіці, можна дійти висновку стосовно того, що наука і наукове дослідження не має безпосереднього відношення до базових функцій університету. Однак, Ортега-і-Гассет дуже влучно підмічає той утопізм, з яким університет сприймає кожного звичайного студента як майбутнього вченого. Провину сучасного університету Ортега-і-Гассет бачить у переважанні дослідження, що стає не лише викоріненням «факультету культури», а й підставою для неналежної підготовки професіоналів. Подібний сцієнтизм призводить до того, що дослідники, які у своїй галузі є взірцевими вченими, часто на практиці є недолугими викладачами та поганою університетською адміністрацією. Ортега-і-Гассет узагальнює, що університет відмінний та невіддільний від науки, адже університет живе наукою.

Намагаючись дати відсіч критиці просвітницької моделі німецького дослідницького університету, Герман Хаймпель у своїй промові з невідповідною назвою «Провина і задача університету», за назвою яка відповідає німецькому перекладові «Місії університету» Ортега-і-Гассета, побіжно погоджуючись з кризовим станом європейської вищої освіти, наголошує на фундаментальній неприпустимості змішування понять «дослідження» і «наука» у Ортеги. «Наука поміж всього іншого належить об'єктивним взаємозв'язкам відповідної сучасності. Наука – це не тільки дослідження, не тільки вільне відкриття нового, але разом з тим вона являє собою традицію... Дослідження – це революція, школа – це традиція. Однак, і те, і інше не можна розподіляти між окремими людьми, вигнавши революційних дослідників з університету і залишивши університету лише підтримуючих традицію вчителів» [6]. Університет уособлює одну з конституцій науки, що включає в себе і синтез, і аналіз, і консерватизм, і свободу. Німецький історик у дусі Макса Вебера слушно зауважує, що спеціалізація та критика першоджерел є лише інструментом що відповідає науковим ідеалам сучасності, сили вченого не є безмежними, тому він має право послуговуватись фактами зі світу наукової конвенції, водночас маючи змогу їх при бажанні перевірити самостійно.

Помітно, що Хаймпель не настільки стурбований просвітянськими ідеями реформ вищої освіти. Він, майбутній директор інституту історії імені Макса Планка, відданий ідеалам науки, з усією повагою до свого опонента, вказує на те, що підхід Ортега-і-Гассета буде нову схоластику, перетворюючи університет на бурсу з властивими їй нудними оглядовими лекціями та заучуванням. Г. Шнедельбах, не такий делікатний у своїх узагальненнях, прямо зауважує, що Ортега-і-Гассет покладає провину за неспроможність університету відповідати задачам національної освіти на університетську модель Гумбольдта як таку [7, с. 14]. Цілком припустимо, що це й послужило причиною того, що німецькі автори, завбачуючи у моделі дослідницького

університету свою національну гордість, а провину його досить іронічно покладаючи на муки перенасиченого матеріалом спеціалізованого навчання, намагались дати відсіч критиці, щойно робота Ортеги-і-Гассета була видана у Німеччині.

Слід сказати, що у багатьох авторів, що присвятили свої праці цій темі, унаслідують лінія Гумбольдта щодо керівництва університету, вибудови його на засадничому – філософському факультеті. Теоретичні науки, раціональні дисципліни, наслідуючи Канта, у моделі Гумбольдта містять свою критичність в рефлексивному пізнанні, що має поєднуватись із власною автономною науковою діяльністю. Сама наука, має постійно знаходитись у творчому пошуку, русі, університет має постійно займатись дослідженнями і у цьому смислі воно перебуває в єдності з викладанням.

У будь-якому випадку, не тільки відстань у часі стала завадою на шляху для розуміння між двома теоретиками університету, суттєвими на нашу думку постають самі національні традиції та відмінності у підходах у сфері вищої освіти. Традиційний університет є носієм національної культури і її оплотом, та у своєму прагненні до реформ і академічної свободи він не помічає, що сама функція університету як соціального інституту зазнає принципових змін, «розум» і «культура» витісняються іншими цінностями, показниками успішності, а на зміну педагогу і досліднику приходить адміністратор. Таким чином, видається очевидним, що полеміку стосовно місця та долі університету буде продовжено і в майбутньому, а розпочате реформування вищої школи у нашій державі, будемо сподіватись, наблизить український університет у руслі національних традицій вищої школи до викликів сучасності, які вже прийняв західний світ.

Список використаних джерел

1. Ідея університету: Антологія // Ред. Марія Зубрицька. – Львів: Літопис, 2002. – 304 с.
2. Ортега-і-Гассет Х. Миссія університета / Пер. с исп. М. Н. Голубевой. – Минск: Издательство БГУ, 2005. – 104 с.
3. Покликання університету: Зб. наук. пр. // Відповід. ред. О. Гомілко. – К.: Янко, 2005. – 304 с.
4. Ридингс Б. Университет в руинах / Пер. с англ. А. М. Корбута; отв. ред. М. А. Гусаковскій. – Минск: БГУ, 2009. – 248 с.
5. Санчес Х. Э. Хосе Ортега-і-Гассет как педагог // Ортега-і-Гассет Х. Миссія університета / Пер. с исп. М. Н. Голубевой под ред. А. М. Корбута. – М.: Изд. дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2010. – С.79–103.
6. Хаймпель Герман. Вина и задача университета // Отечественные записки. – 2003. – №6. – С.201–212.
7. Шнедельбах Герберт. Университет Гумбольдта // Логос. – 2002. – №5–6 (35). – С.65–78.

References

1. Ideja universytetu: Antologija // Red. Marija Zubryc'ka. – L'viv: Litopys, 2002. – 304 s.
2. Ortega-i-Gasset H. Missija universiteta / Per. s isp. M. N. Golubevoj. – Minsk: Izdatel'stvo BGU, 2005. – 104 s.
3. Poklykannja universytetu: Zb. nauk. pr. // Vidpovid. red. O. Gomiilko. – K.: Janko, 2005. – 304 s.
4. Ridings B. Universitet v ruinah / Per. s angl. A. M. Korbuta; otv. red. M. A. Gusakovskij. – Minsk: BGU, 2009. – 248 s.
5. Sanchez H. Je. Hose Ortega-i-Gasset kak pedagog // Ortega-i-Gasset H. Missija universiteta / Per. s isp. M. N. Golubevoj pod red. A. M. Korbuta. – M.: Izd. dom Gos. un-ta – Vysšej shkoly jekonomiki, 2010. – S.79–103.
6. Hajmpel' German. Vina i zadacha universiteta // Otechestvennye zapiski. – 2003. – №6. – S.201–212.
7. Shnedel'bah Gerbert. Universitet Gumbol'dta // Logos. – 2002. – №5–6 (35). – S.65–78.

Miroshnychenko D., postgraduate student of Institute of Higher Education NAPS of Ukraine (Ukraine, Kyiv), dmitriy.miroshnichenko@aol.com

Understanding the mission of the university in the twentieth century (critics of the higher education model by J. Ortega y Gasset)

The most popular question for philosophical discussions of the XX century is considered in this article – the question of the mission and the idea of the university. It is indicated on the major trends in the study of the issue among both the world's intellectuals, who turned to this subject, and among Ukrainian philosophers. The article among other themes discusses in detail one of the episodes of polemics in the university study in the first half of the XX century – between the Spanish philosopher Ortega y Gasset and the German historian H. Heimpel, which is particularly relevant in the light of the national reform of higher education. The model of «research university» described by Humboldt, criticized by Ortega y Gasset for excessive scientism and detachment from culture, according to H. Heimpel, contains in close connection of education and science includes academic freedom, a part of the essence of the university. However, this classical model is not prepared for the global challenges of our time, while the function of the traditional university as social institution itself drastically changes, and national culture retreats to academic rates and indexes.

Keywords: university, higher education, culture, science, research, reform.

Мирошніченко Д., аспірант, Інститут вищого образования НАПН України (Україна, Київ), dmitriy.miroshnichenko@aol.com

Осмысление миссии университета в XX веке (критика модели высшего образования Х. Ортега-і-Гассета)

Рассмотрен один из популярнейших вопросов для философских дискуссий XX века – вопрос о миссии и идее университета. Указано на основные тенденции в изучении данного вопроса как среди мировых интеллектуалов, обратившихся к данной теме, так и среди отечественных философов. В частности, предложен к рассмотрению один из эпизодов полемики в области университетских студий первой половины XX века – между испанским философом Х. Ортега-і-Гассетом и немецким историком Г. Хаймпелем, который представляется особенно актуальным в свете отечественной реформы системы высшего образования. Подвергнутая критике Ортега-і-Гассетом классическая модель «исследовательского университета» Гумбольдта по причине излишнего scientism и оторванности от культуры – по мнению Г. Хаймпеля, в неразрывной связи образования и науки и содержит академическую свободу, составляющую сущность университета. Однако, эта классическая модель оказывается, тем не менее, не готовой к глобальным вызовам современности, когда сама функция традиционного университета как социального института претерпевает принципиальные изменения, а национальная культура отступает перед показателями успешности.

Ключевые слова: университет, высшее образование, культура, наука, исследование, реформа.

* * *

УДК 821.162.1

Мороз О. В.,
кандидат філософських наук, ст. викладач
кафедри української філології та суспільних
дисциплін, Кременецька обласна гуманітарно-
педагогічна академія ім. Тараса Шевченка
(Україна, Кременець), lena_lisova@ukr.net

ФІЛОСОФСЬКІ МОТИВИ ЕПІСТОЛЯРІЮ ЮЛІУША СЛОВАЦЬКОГО

Здійснюється детальний аналіз проблематики епістолярної спадщини Юліуша Словацького. Встановлено, що роздуми поета носять релігійно-гуманістичний характер та розкриваються через призму природного, людського й надприродного буття. Акцентовано увагу на провідних філософських мотивах епістолярію Юліуша Словацького, які розкриваються через визначення детермінатив істинної сутності Людини (циристість, правдивість, людяність, самотність, нерозривний зв'язок із сім'єю); духовно-культурного потенціалу її внутрішнього світу через віру та зв'язок із Всевишнім (відчуття Божої присутності на всіх рівнях буттєвих форм); підсвідоме досягнення внутрішнього спокою та душевного комфорту (філософія серця, позбавлення марних земних хвилювань та переживань); життєво-практичних установок зовнішнього існування (перевага духовного над матеріальним, роздуми про земне призначення людини, пошук шляхів до щастя тощо).

Ключові слова: епістолярій, людина, філософія серця, філософська екзистенція, релігійно-гуманістична проблематика, природна та надприродна реальність.

Світоглядне тло кожної епохи – відображення історично-соціальних, культурно-духовних та мистецько-просвітницьких процесів, які найбільш повно відтворюють настрої та переживання, думки й ідеї провідних діячів досліджуваного періоду. У цьому контексті творчість Ю. Словацького – яскравий приклад незламності духу, патріотичних поривів та творчих пошуків. Її дослідження потребує першочергового вивчення у літературно-поетичному плані. Наявність великої кількості монографічних, наукових та публіцистичних праць є свідченням не лише все стороннього дослідження творчості поета, яка виступає потужним джерелом для здійснення наукових пошуків, але й водночас ще раз засвідчує поглиблений інтерес до вивчення, аналізу та опрацювання творчого доробку автора. Тому виникає необхідність аналізу світоглядних підвалів творчих пошуків Ю. Словацького, відстеження провідних філософських мотивів його поглядів та думок з метою розкриття багатства внутрішнього світу в контексті його становлення та самовизначення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з обраної теми засвідчує великий інтерес вітчизняних та зарубіжних літераторів до вивчення життєвого та творчого шляху цього великого митця художнього слова, його життєвої позиції та провідних мотивів його творчості. Зазначену проблематику досліджували та розкривали М. Бажан, Р. Лубківський, С. Маковський, Д. Павличко, А. Ковальчикова, Р. Пшибильські, Е. Гженда, К. Зажицкі та інші.

Близькою за змістом та формою до нашої тематики є розвідка Л. Оляндер, в якій вона через поезику дає характеристику образу світу і людини в листах до матері Ю. Словацького, розкриває шляхи самопізнання та саморозкриття поета. Уявивши ключову роль сповіді та інтимності вражень від простору в розумінні поетом самого себе у взаємодії з людським, природним та історико-культурним середовищем, науковець зазначає специфічний внесок поета в осмислення Буття, у збагачення змісту філософського поняття присутності [2, с. 417]. Інший науковець О. Гаськевич досліджує місце і роль флористичних символів, акцентуючи увагу на одному з дискурсів творчості Ю. Словацького.

Мета статті полягає в характеристиці філософських мотивів творчого спадку Ю. Словацького, зокрема розкриття онтологічної, антропологічно-гуманістичної проблематики в епістолярній спадщині.

Дослідження та аналіз творчого доробку Ю. Словацького засвідчує, що світоглядно-життєва позиція автора – синергетика природної та людської реальності, поетичного й філософського слова, релігійних і світоглядних поглядів. Незвичність внутрішньої філософської екзистенції Ю. Словацького – «атмосфера уяви, край метафори, острів ідеалу, перетнутий рікою сліз» [1, с. 115] породжує неповторний філософський світ думок та ідей про навколишню дійсність, людське буття, місце Бога у житті людини тощо. Поєднання чуттєвих та логічних форм пізнання й осмислення явищ оточуючого простору забезпечили неповторність та унікальність світоглядних поглядів поета, філософських мотивів творчості.

У листах Ю. Словацького до матері спостерігається реалізація онтологічної проблематики, зокрема під час аналізу пізнавальних властивостей буттєвих форм – «три образи побачених явищ» [1, с. 28]. Синтез реального,

уявного і згадуваного породжує повноту образу певного місця. Для кращого розкриття істинної сутності явища, на думку Ю. Словацького, необхідно не лише його детально відчувти, сприйняти та уявити, але й зіставити з подібними явищами навколишнього світу, особливо на ґрунті перетину різних культур, епох, цивілізацій; через ознайомлення та вивчення особливостей й властивостей окремих предметів, явищ простору в контексті подорожей та відкриття незвіданого. Наскільки видозміненими будуть ці буттєві форми – настільки різновекторним буде світогляд людини.

Роздуми поета, його світоглядні установки – шлях існування Великої Людини, життя та діяльність якої неодмінно пов'язані з тишею та спокоєм у душі. Серед буремних подій, повних трагізму та невизначеності, внутрішній світ поета потребує чогось вічного та прекрасного, незрадливого й по-дитячому щирого. Все це Ю. Словацький знаходить під час прогулянок на природі, згадуючи рідне місто Кременець. Вони дають йому потужний душевний заряд енергії, змогу воліти, жити, діяти. «Навіть спомини великих людей – спомини тихого життя» [1, с. 55] – ці слова Ю. Словацького стосуються самотності поета, доля якого, як і інших відомих особистостей, подарувавши талант і славу, забрала головне – близьке та щире спілкування з друзями, родиною, особливо з матір'ю.

У пошуках душевного спокою поет прагне досягнути філософської мудрості та моральної довершеності. Це дасть змогу відчувти рівновагу, людську гідність, захистити правду та відсікти брехню, а найголовніше – зберегти відчуття душевного комфорту та внутрішньої тиші. Вони є важливими аспектами життя кожної людини: «Все переконує мене в тому, що люди, які не знають внутрішнього спокою, даремно прагнуть знайти його назовні» [1, с. 70]. Філософська мудрість, на думку Ю. Словацького, знаходиться у книгах, читання яких розширює світоглядні горизонти людини, звільняє її від зайвих хвилювань та негативного мислення. В цілому філософські мотиви епістолярію Ю. Словацького стосуються гуманістично-антропологічної проблематики, в якій вимальовується образ Людини, повної мудрості та внутрішнього спокою. Вона постійно вдосконалюється через читання книг, подорожі, спілкування з іншими людьми. Такою була життєво-практична сутність самого Ю. Словацького!

Гуманістично-антропологічна спрямованість, сутність якої стосується людської екзистенції в усіх виявах буттєвих форм, має яскраве вираження у контексті творчого доробку Ю. Словацького. На думку поета, Господь, створюючи людину, допустився тільки однієї помилки: неможливості людини прожити без їжі. «О, якби ж не це, як рідко людина продавала б своє сумління, свою гідність за миску сочевиці. Одну б тільки вона мала ваду: лінивість, але я у ліні смертного гріха не вбачаю» [1, с. 95]. Цими словами Ю. Словацький підкреслює важливість духовного на протидію матеріальному, плотському задоволенню, втамуванню фізичного голоду тощо.

Філософія епістолярію Ю. Словацького носить антропологічно-гуманістичний характер, який невід'ємно поєднується з вірою в Бога. Світогляд поета має релігійне забарвлення, оскільки присутність Вищої Досконалості відчувається у всій творчій спадщині Ю. Словацького.

Аналізуючи зміст окремих листів поета до матері, знаходимо яскраве цьому підтвердження – прокинувшись зранку в день свого народження, Ю. Словацький найперше приносить подяку Господу за те, що «Він зберіг мене від усього злого протягом цього року мого життя» [1, с. 57]. Глибока та щира віра у Бога, вдячність Всевишньому найбільш тонко відчувається Ю. Словацьким не щоденно, а лише тоді, «як буваю зворушений до сліз – чи то через несподіване щастя, чи через очікуване давно нещастя...» [1, с. 64]. Таким чином, поет відчуває свою екзистенцію у світі через присутність Божої сутності, яка у моменти найглибших життєвих потрясінь та радості знаходить своє найбільше вираження.

У листах до матері Ю. Словацький згадує про А. Міцкевича, який, у свою чергу, охарактеризував його поезію наступним чином: «Сказав, що моя поезія чудова, що це будівля, збудована в прекрасному архітектурному стилі, як величний костел – але в костелі Бога нема...» [1, с. 41]. Аналізуючи зауваження самого Ю. Словацького, приходимо до висновку про обурення поета невизнанням А. Міцкевичем ролі та присутності Бога у його поезії. Справжньою Божою милістю поет вважав спокій та здоров'я своєї матері. Окрім цього, він постійно дякував Богу за те, що стільки разів в Своїй милості не розпач, а тільки смуток посилав йому. Поет повністю віддається на поталу Богу і довіряє Йому свою долю, вважаючи Господа своїм покровителем, охоронцем.

Світогляд поета поєднує не тільки віру у надлюдську реальність, але й у світ матеріальних явищ та процесів. Натхненником творчих пошуків для поета виступає природа, особливо Ю. Словацький захоплюється сільськими краєвидами та пейзажами. Дослідниця флористичного дискурсу в творчій спадщині поета О. Гаськевич стверджує, що «світ природи у Словацького є уособленням краси, досконалості, приводом для захоплення Творцем» [3, с. 86]. Мрія поета – своя власна маленька оселя, де можна відпочити після важкого трудового дня, духовно очистити внутрішнє ество та поліпшити фізичний стан. В епістолярії та у творчому доробку Ю. Словацького часто згадується симпатія поета до природи, оскільки, на його думку, він відчував її до глибини душі [1, с. 66]. Тільки відкрита та щира натура людини, подібно до природного світу, зможе злитися з ним, аби пізнати його істинну сутність, відчути його настрої та подих.

Філософські мотиви епістолярію Ю. Словацького містять провідні риси української філософської думки, яку неможливо уявити без наріжного каменю – філософії серця, детальне вивчення даної проблематики та її обґрунтування здійснив філософ П. Юркевич. Серце Ю. Словацького – серце вигнанця, який перетворився на «громадянина світу», не прив'язаного ні до місць, ні до обставин, ні до людей, подібно до стилю життя українського Сократа, Г. Сковороди: «Світ ловив мене, та не спіймав». Єдиний непорушений зв'язок відчувається у відношенні поета до рідної землі. Згадуючи про близьких, матір, Теофіля, Ю. Словацький зазначає, що найбільше його пригнічує «неспокій про долю осіб віддалених» [1, с. 51], тим самим підкреслюючи нерозривний зв'язок з дитинством, рідним краєм, родиною.

Меланхолічність внутрішніх переживань поета пов'язана із віддаленістю від рідного дому. У листі до матері він пише: «Мамо моя, Ти не знаєш, скільки через цю віддаленість зібралось в моєму серці сліз і любові до

Тебе, що на серці так важко, що хотів би просто зараз впасти на коліна біля твоїх ніг і плакати» [1, с. 73]. Емоції відчаю та розлуки переповнюють серце поета і, разом з тим, свідчать про безкорисливу любов сина до матері, істинну, справжню, адже її вмістилище криється у самому естві поета. Ю. Словацький постійно дякує Богу за те, що Він «не кинув йому усіх «сердець з каменю», а на життєвому шляху дарував відкриті та щирі емоції, лагідні та ніжні слова з уст людей, яких по-справжньому любив поет і які відіграли у його житті велику роль.

Натомість серце поета не терпить фальші та обману, награної іронії та флірту. Тому філософія серця в екзистенції Ю. Словацького часто набуває образних форм: він порівнює своє серце із мушлею, куди, подібно до слимака, має змогу сховатися, замкнутися у пориві своїх роздумів, під час прослуховування гарної музики тощо.

Філософія серця Ю. Словацького пов'язана із релігійними почуттями, відчуттям присутності Бога у житті поета, який прагне мати «серце, повне думок, які розпливаються в Богові...» [1, с. 114]. Напоїти серце, заспокоїтися та отримати душевний спокій, відчути насолоду життя поетові допоможе природа, спостереження за різноманітними процесами, які в ній відбуваються, вояжі до різних країн, спілкування з людьми тощо. Постійна присутність Бога у філософській екзистенції Ю. Словацького виражається через допомогу та підтримку, захист й оберіг від негарздів оточуючого світу. Бог захищає від усіх трудів, окрім тих, які є на серці...

Замилування красою природи, її величчю та барвами насичує душу поета прекрасними та неповторними почуттями. Єдиним доповненням до цього, за його словами, повинно бути спокійне серце. Критерієм свого істинного життя Ю. Словацький вважає спокій, при якому людина споживає свій шматок хліба. Оце і є найвища насолода. Неодноразово, характеризуючи власну вдачу, Ю. Словацький зазначає щось нетоварицьке у своєму характері, тим самим підкреслюючи любов до спокою та самотності.

У поезії Ю. Словацького, його епістолярній спадщині постають образи людей, серед провідних рис людяності яких поет виділяє правдивість – «щоб у серці мали серця інших», «своїм серцем притулитися до серця іншого», «у знетямленні шукаю серця», тобто будь-яка взаємодія повинна бути проникнута спільністю поглядів, думок, мрій, які об'єднують людей у певні угруповання не тільки за професійними уподобаннями, але й за покликком серця внутрішньо. На думку Ю. Словацького, через спілкування пізнати духовну красу людини з метою встановлення подальших взаємовідносин.

Різке протистояння буття природного і людського знаходимо у творах Ю. Словацького. Перше надихає поета, слугує джерелом роздумів і відпочинку, позитивного настрою та емоцій. Натомість людське буття – середовище негативне, повне чвар та розчарування. На підтвердження вказаної думки наведемо цитату із епістолярію поета: «...з тиші гір раптом потрапив у людський гамір – гамір холодний, нецікавий, недотепний, нерозумний, оцей звичайний гамір світу – розмови людей, які на хвилю знайомляться, аби знову розійтись і забути про себе...» [1, с. 87].

Філософська екзистенція Ю. Словацького постійно передбачає відносини та перебування у людському

середовищі. Відтак часто у творах знаходимо характеристику осіб, їх образів та поведінки. Аналізуючи людей за їх майновими статками, поет звертає увагу на загальну недовіру до їх усіх, а особливо до тих, які «не мають грошей». Безгрошів'я та злидні часто штовхають людей на необдумані та не прогнозовані кроки, а тому з ними краще не мати справ.

У своїх філософських роздумах поет не прагне перебудови світу, а закликає сприймати його таким, яким подарував Господь: «Ні немає для нас місця на землі, треба брати нам життя таке, яке нам дав Господь...» [1, с. 136–137]. Кожна людина, постійно прагнучи до кращого життя, повинна навчитися цінувати теперішнє, всіляко намагатися удосконалити його, щоб гідно прожити на землі та здобути славу й визнання у майбутньому.

Роздуми про буденне і вічне, плинне та незмінне насичують творчість Ю. Словацького. Чітко усвідомлюючи кінцевість земного існування, вічний спочинок поет прагне здобути на своїй рідній землі: «...коли у Вестмінстері нашого краю, може, дадуть мені якийсь куточок. Смійся з мене, але я відчуваю, що маю в собі душу слави, яка зі мною померти не може» [1, с. 53]. Філософія серця Ю. Словацького пов'язана із внутрішніми переживаннями та роздумами поета, особливого зі станом його душі, слава про яку буде вічною, незважаючи на скінченність людського життя. У метафоричних образах поета, окрім душі слави, зустрічаємо ще й мудру душу, яка, як і інші, містить у собі часточку себелюбства, до якої слід відноситися досить обережно.

Футурологічність поглядів Ю. Словацького характеризується образністю та передчуттям всесвітнього визнання. Перша вимальовується поетом у вигляді кам'яного стовпа при дорозі, біля якого будуть затримуватися люди, щоб прочитати часто незрозумілий запис і далі вирушити у дорогу. «Отож, бачиш, Мамо, що я такий, як завжди – постійно укладаю камінці на власний гробівець, а життя пускаю повз себе» [1, с. 66]. У даному випадку образ труни має метафоричне значення і пов'язаний із клопіткою та наполегливою працею на поетичній ниві. Поет Ю. Словацький постійно мріє про посмертне майбутнє і ці передчуття дають йому наснагу жити і творити далі. Люди, які позбавлені цього, за його словами, споживають хліб, який пахне нищістю.

Кожна людина у житті неодноразово грає певні ролі, яких вимагають суспільний статус, морально-етичні норми, сімейний стан тощо. Ця зовнішня маска характеризує несправжність людського буття. Істинна сутність людини криється у багатстві її внутрішнього ества, у її доброті та неповторності. Життєвий шлях Ю. Словацького – не виключення. Досить часто йому в житті доводилося грати ролі, які пригнічували власне ество, здавалися безглуздими та невинуватими, що, у свою чергу, призводило до пригнічення душевних поривів, роздумів про несправедливість навколишнього світу. «Тепер же вмію грати роль веселого хлопця, і тільки домашні бачать мене сумним та похмурим» [1, с. 53]. Двоєка природа натури Ю. Словацького, справжня та несправжня, постійно ведуть боротьбу між собою. Внутрішній спокій поет здобуває тільки при згадці про рідних та родину.

Істинна сутність людини притягує до себе істинну сутність іншої – це своєрідний поклик душі – приєднуватися із собою подібними. Простота та щирість

філософської екзистенції Ю. Словацького розкривається не тільки у світоглядних поглядах, але й у практичних вчинках поета. Найбільшу симпатію у нього викликають «споріднені душі», натомість «порцелянова краса» окремих людей пригнічує та смутить. Глибокі роздуми Ю. Словацького над цією проблемою зводяться до одного: краще «споганіти» зовнішню, але стати «дотепним і приемним» внутрішню. Принцип такої метаморфози є найбільш сприятливим для поета у процесі спілкування з іншими людьми, коли насамперед цінується щирість, відкритість, внутрішня чистота та простота, аніж зовнішній пафос і награні манери.

Почуття приязні та уподобань поета проявляються до активних та незламних всілякими обставинами людей, натомість його свідомість гнітять люди, характерними рисами яких є нудьга та знеохочення. «Я ненавиджу тих, які кажуть: «Нехай буде так, як є. Це християнське блюзнірство. Я ненавиджу людей, які порожньо живуть на світі» [1, с. 78–79]. Життєва позиція Ю. Словацького апелює до працелюбних та творчих людей, які залишають після себе хоч якийсь слід на землі.

Внутрішній світ Ю. Словацького, філософія його екзистенції апелює до спогадів про солодкі миті дитинства. Згадка про них дозволяє відірватися від щоденних проблем і поринути в істинний світ, щирий, незаплямований зовнішньою ворожнечею та ненавистю. «Людина найщиріше плаче, коли плаче над самою собою, а я тоді шкодував сам себе, що мене буревій так несподівано відділив від дитячого віку» [1, с. 60]. Істинна сутність справжнього зумовлює істинне вираження потаємного.

У філософських роздумах Ю. Словацького наскрізним каменем виступає ідея повернення до отчого порогу. Поет неодноразово наголошує на тому, що всі шляхи людини рано чи пізно повертають додому, до того місця, звідки розпочався відлік її літ і де вперше вона пізнала особливості оточуючого світу. Омріяний образ свого власного щастя поет вибудовує на основі спогадів, підслених фантазією та мріями: «Мамо моя, колись малий наш будиночок, білий як сніг, з зеленими віконницями, з червоним дахом обсадимо різнокольоровими мальвами. Ззаду буде рости кілька ялин і кілька беріз тремтливих..., і стежки будуть висипані жовтим піском, і ластівки будуть над ганком гніздитися. О, яке б це було щастя» [1, с. 81]. Варто зазначити, що здавна мальва вважається символом України, берегиною української оселі, ластівки біля хати – символом весни, відродження, щастя, матері. Символічна насиченість елементів українського побуту яскраво ілюструє знання Ю. Словацьким усіх деталей родинно-побутового буття простого українця.

У філософській екзистенції Ю. Словацького важливе місце посідає проблема щастя, яка різними філософами тлумачиться по-різному. Для Ю. Словацького поняття «щастя» асоціюється із спокійним та тихим життям. «Улюбленець фортуни – це той, хто спокійно і тихо живе в малій глиняній хатці» [1, с. 74]. Історично склалося так, що у поняття щасливого життя людина автоматично вкладає ті категорії, реалізацію яких не має у власному житті. Меланхолічна віддаленість поета від рідних околиць, його прив'язаність до сім'ї лягли в основу детермінації щастя.

Сильний внутрішній світ, витривалість поета проявляються у філософському підході до розуміння

щастя, трактування якого Ю. Словацький пов'язує з двома аспектами: момент приготування та надії. «Насправді, я готовий, як євреї, щосуботи запалювати безліч свічок і прикрашати кімнату, чекаючи на появу щастя. Мені завжди здається, що воно мусить колись прийти» [1, с. 64]. Отже, філософські мотиви творчої спадщини поета носять оптимістичний характер, повний надії та сподівань на світле майбутнє.

Висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Глибина філософських роздумів Ю. Словацького стосується природної та надприродної реальності, зовнішньої та внутрішньої екзистенції, тому різновекторність світогляду поета містить елементи українського світоглядного менталітету, окремі аспекти онтологічно-гносеологічних проблем, а також роздуми про гуманістично-антропологічну визначеність істинної сутності людини. Коло цієї проблематики знаходить яскраве вираження не тільки в епістолярії поета, але й у його творчості та життєво-практичній діяльності. Тому дана тема є актуальною для аналізу і розкриття у подальших наукових розвідках.

Список використаних джерел

1. Гаськевич О. Флористичні мотиви у творчості Юліуша Словацького / О. Гаськевич // Проблеми слов'янства. – 2013. – Вип. 62. – С. 78–89.
2. Оляндер Л. Світ і людина в епістолярії Юліуша Словацького: «Listy do Matki» («Листи до Матері») / Л. Оляндер // Київські полоністичні студії. – Том XXVI. – С. 416–425.
3. Радішевський Р. Юліуш Словацький / Р. Радішевський. – Київ: Дніпро, 1985.
4. Словацький Ю. Листи до матері (Вибрані із кременецькими мотивами / пер. з польськ. Маргарити Гецевич; [упорядкув. та вступ. сл. Тамари Сеніної – директора обласного літературно-меморіального музею Юліуша Словацького в м. Кременець; літ. ред. Світлана Винниченко]. – Тернопіль – Кременець: ТзВО «Тернограф», 2009. – 248 с. (Скарби епістолярної спадщини Юліуша Словацького).
5. Словацький Ю. Поезії / Ю. Словацький; пер. з пол. М. Бажана та ін.; вступ. ст. Г. Вервеса. – К.: Дніпро, 1969. – 211 с.
6. Словацький Ю. Українська дума. Dumka Ukrainiiska / Ю. Словацький; упорядкув. та вступ. ст. В. Т. Звенигородського. – Л.: Каменяр, 1993. – 127 с.
7. Słowacki J. Dzieła: w 14 t. / J. Słowacki; pod red. J. Krzyżanowskiego. – 2-e wyd. – Wrocław: Wyd-wo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1952.

References

1. Haskevych O. Florystychni motyvy u tvorchosti Yuliusha Slovatskoho / O. Haskevych // Problemy sloviaanstva. – 2013. – Vyp. 62. – S. 78–89.
2. Oliander L. Svit i liudyna v epistoliiarii Yuliusha Slovatskoho: «Listy do Matki» («Lysty do Mater») / L. Oliander // Kyivski polonistychni studii. – Tom XXVI. – S. 416–425.
3. Radyshevskiy R. Yuliush Slovatskiy / R. Radyshevskiy. – Kyiv: Dnipro, 1985.
4. Slovatskiy Yu. Lysty do materi (Vybrani iz kremenetskymy motyvamy / per. z polsk. Marharyty Hetsevych; [uporiadkuv. ta vstup. sl. Tamary Seninoi – dyrektora oblasnoho literaturno-memorialnoho muzeiu Yuliusha Slovatskoho v m. Kremenets; lit. red. Svitlana Vynnychenko]. – Ternopil – Kremenets: TzVO «Terno-hraf», 2009. – 248 s. (Skarby epistoliiarnoi spadshchyny Yuliusha Slovatskoho).
5. Slovatskiy Yu. Poezii / Yu. Slovatskiy; per. z pol. M. Bazhana ta in.; vstup. st. H. Vervesa. – K.: Dnipro, 1969. – 211 s.
6. Slovatskiy Yu. Ukrainiska дума. Dumka Ukrainiiska / Yu. Slovatskiy; uporiadkuv. ta vstup. st. V. T. Zvenyhorodskoho. – L.: Kameniar, 1993. – 127 s.
7. Słowacki J. Dzieła: w 14 t. / J. Słowacki; pod red. J. Krzyżanowskiego. – 2-e wyd. – Wrocław: Wyd-wo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1952.

Moroz H. V., PhD in philosophical sciences, senior researcher of Ukrainian philology and social disciplines department of Kremenets Regional Humanitarian Pedagogical Academy named after Taras Shevchenko (Ukraine, Kremenets), lena_lisova@ukr.net

Philosophical motives of Juliusz Slovak's correspondence

The problems of Juliusz Slovak's correspondence are analysed. The poet's thoughts have religious and humanistic character and are disclosed through the prism of natural, human and supernatural being. The attention is focused on leading philosophical grounds of Juliusz Slovak's correspondence, that are disclosed by determining the true nature of Man (sincerity, truthfulness, kindness, loneliness, indissoluble connection with family); spiritual and cultural potential of his inner world through faith and relationship with God (sense of God's presence at all levels of existential forms); achieve the conscience of inner self and spiritual comfort (philosophy of heart, deprivation of vain worldly worries and experiences); vital and practical installations of external existence (advantage of the spiritual over the material, philosophical reflection about destiny of man, finding ways to happiness, etc.).

Keywords: correspondence, man, philosophy of heart, philosophical existence, religious and humanist problems, natural and supernatural reality.

Moroz E. V., кандидат философских наук, ст. преподаватель кафедры украинской филологии и общественных дисциплин, Кременецкая областная гуманитарно-педагогическая академия им. Тараса Шевченко (Украина, Кременец), lena_lisova@ukr.net

Філософські мотиви епістолярного насліддя Юліуша Словацького

Осуществляется детальный анализ проблематики эпистолярного наследия Юлиуша Словацкого. Установлено, что размышления поэта носят религиозно-гуманистический характер и раскрываются через призму естественного, человеческого и сверхъестественного бытия. Акцентируется внимание на ведущих философских мотивах эпистолярного наследия Юлиуша Словацкого, которые раскрываются через определение истинной сущности человека (искренность, правдивость, человечность, одиночество, неразрывная связь с семьей); духовно-культурного потенциала его внутреннего мира через веру и связь со Всевышним (ощущение Божьего присутствия на всех уровнях бытийных форм); подсознательное достижение внутреннего покоя и душевного комфорта (философия сердца, лишения бесплодных земных волнений и переживаний); жизненно-практических установок наружного существования (преимущество духовного над материальным, размышления о земном предназначении человека, поиск путей к счастью и т.д.).

Ключевые слова: эпистолярное наследие, человек, философия сердца, философская экзистенция, религиозно-гуманистическая проблематика, естественная и сверхъестественная реальность.

* * *

УДК 21:23:14

Вергелес К. М.,
кандидат філософських наук, доцент,
Вінницький національний медичний університет
ім. М. І. Пирогова (Україна, Вінниця),
kvergeles@gmail.com

В. НЕСМЕЛОВ І М. ТАРЕЄВ ЯК ПРЕДСТАВНИКИ АКАДЕМІЧНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ

Аналізуються головні положення відомих представників академічної православної антропології В. Несмелова і М. Тарєєва. Підкреслюється значення їх положень про пріоритет віри над знанням, про можливості примирення віри і знання. Особливого місця набуває теза щодо віри як присудання до Божественного, отримання суто духовного статусу в світі. Віра – це стрижень людини, її життя, її творчості та свободи. Таким є підхід представників академічної православної антропології.

Ключові слова: людина, віра, життя, духовність, філософія, релігія, свобода, воля, творчість, символічний реалізм.

Антропологічна проблематика завжди була і залишається однією з головних в українській традиції філософування. Українська філософія завжди у питаннях духу мислить про долю людини і долю людей на планеті Земля – при всьлякій метафізиці. Антропологічна ідея існувала у філософській культурі Русі, у багатьох українських мислителів – І. Галятовського, Л. Барановича, Ю. Смолятика, І. Франко, Л. Українці, Т. Шевченка та ін. Їх спадщині присвячено багато історико-філософських

і релігійнознавчих праць. Останнім часом видається також достатня кількість творів представників Срібного віку, філософія яких є екзистенціальною філософією за своєю тематикою і за своїми підходами. Вони також стали об'єктом дослідницької уваги багатьох сучасних філософів.

Але, на нашу думку, важливим є релігійний напрям у російській філософії, який недостатньо аналізувався в філософській літературі. Йдеться про академічну православну антропологію. Слід зазначити, що таке ставлення викликано трьома наступними причинами. По-перше, представники академічної антропології входили до церковної ієрархії й не були вільними у своїх ідеях, більше того, сам факт їх приналежності до офіційної церкви вже мав безпосередній вплив на їх погляди, які хоча й інтерпретувалися як модернізовані, але були суто богословськими. По-друге, тексти представників академічної православної антропології написані тяжкою мовою та перенасичені богословською термінологією. І по-третє, самі представники академічної православної антропології сприймалися як другорядні мислителі, які знаходилися поза філософським мисленням. Ці обставини не дозволяли розкрити філософський потенціал академічної православної антропології. У цьому аспекті важливою є думка російського вченого О. Черткова, який в процесі аналізу академічної православної антропології, наголошує на її ортодоксальності, на використанні нею ранньохристиянської апологетики і пагристики; по-друге, підкреслює її спрямованість не стільки на розвиток і модернізацію православної ідеології, оскільки на раціональне доведення істинності релігійного вчення; по-третє, її найменший філософський зміст, що пов'язано з анти-раціоналізмом її представників. Російський дослідник надає таку характеристику цьому напрямку в праці «Православна філософія і сучасність»: «Усі вони (представники академічної філософії – К. В.) відкрито виходили з примату віри над розумом і релігії над наукою, прагнули бути православно-ортодоксальними, тобто не допускати думок і суджень, які би розходилися з церковним ученням, хоча би у незначних питаннях. Щодо академічної православної антропології, то слід відмітити, що особливості її формування зробили неможливим опертя тільки на праці отців церкви» [20, с. 30]. Насправді, завданням цього напрямку було сформулювати нову теодицею, виходячи із нових умов, а це неможливо було реалізувати без розвитку та модернізації православної ідеології. Окрім того, автор наголошує, що «академічні філософи, або визнавали, або заперечували зв'язок віри з розумом, але сприймали їх як щось, що протистоїть одне одному» [20, с. 34–35]. Слід зазначити, що, дійсно, головною у творах представників академічної православної антропології була проблема віри, віросвідомості. Що стосується їх анти-раціоналізму, то він визначив дещо інші методи та підходи до аналізу свідомості людини, предмету філософії та ін. Академічна православна антропологія репрезентована в працях В. Несмелова і М. Тарєєва значно впливала на дві наступні тенденції у розвитку російського філософування – релігійний інтуїтивізм й релігійний екзистенціалізм.

Ступінь розробленості проблеми. Література, в якій розглядаються сутність православної академічної антропології, філософсько-антропологічні погляди В. Несмелова і М. Тарєєва можна розділити наступним

чином. По-перше, загальні праці, що стосуються історії російської філософії й російського богослов'я – твори М. Бердяєва, В. Зеньковського, М. Лосського, Е. Радлова, Г. Флоровського, С. Франка. Ці мислителі вписують академічну православну антропологію у загальний контекст російської традиції філософування.

По-друге, праці, що безпосередньо досліджують об'єкт православної антропології, автори яких аналізують предмет, метод, головні проблеми та практичні можливості релігійної антропології в цілому. До них слід віднести: М. Бердяєв «Досвід виправдання християнства» [3] і «Російська ідея» [4], В. Зеньковський «Історія російської філософії» [7], М. Лосський «Історія російської філософії» [9], Г. Флоровський «Шляхи російського богослов'я» [18], С. Франк «Сутність та провідні мотиви російської філософії» [19], Е. Радлов «Нариси історії російської філософії» [11] та ін. Саме ці праці надають уявлення про місце антропологічної проблематики у християнстві в цілому і православ'ї зокрема, щодо її традиційної форми – такі уявлення дають можливість виявити нові філософські тенденції в антропологічних системах В. Несмелова і М. Тарєєва.

По-третє, існує велика кількість праць, що присвячені антропологічним системам вищезазначених мислителів – це праці С. Аверінцева, М. Краснікова, М. Кудріна, В. Ребкало, О. Туберовського, Л. Фокіна, Ю. Чуковенкова та ін. Ці праці представляють собою критичний аналіз антропологічних теорій В. Несмелова і М. Тарєєва. В цілому, необхідно підкреслити, що є питання, що пов'язані з критичним підходом до православної академічної антропології в цілому.

Метою статті є розкриття філософського змісту православної академічної антропології.

Слід зазначити, що положення В. Несмелова і М. Тарєєва – це прагнення створити нове вчення про людину на ґрунті православної релігії. Важливим є, по-перше розкриття головних ідей цих мислителів; по-друге, дослідження взаємовідносин православної академічної антропології з догматичним православним вченням про людину.

Перш, ніж безпосередньо звернутися до поглядів В. Несмелова і М. Тарєєва, на нашу думку, слід зупинитися на загальних методологічних питаннях. В науковій літературі, як у дореволюційній, радянській і пострадянській В. Несмелов і М. Тарєєв традиційно відносяться до академічної православної антропології. Але виникає питання – чи можливо говорити про неї як антропологію суто філософську? У відповіді на це питання, слід наголосити, що ми поділяємо точку зору сучасних дослідників філософської антропології, виходячи з того факту, що майже всі сучасні філософські напрями, незалежно від того чи розглядається спеціально в них проблема людини чи не розглядається, містять у собі положення, що висвітлюють певне розуміння сутності людини. Іншими словами, філософські уявлення про людину можна вивести і, фактично, виводяться з самих різних філософських систем, незалежно від того, яка проблематика є домінуючою – онтологічна, теоретико-пізнавальна, логіко-методологічна або власне антропологічна. У цьому сенсі можна говорити про традиційно релігійну, несхоластичну, трансцендентальну раціоналістичну й ірраціональну філософську антропологію. З такої точки зору, православна антропологія –

варіант філософської антропології й виступає як об'єкт історико-філософського або філософсько-релігійного дослідження.

З одного боку, православна антропологія – це антропологія християнська, з традиційними для неї поняттями і проблемами, а з іншого боку – вона виступає як специфічне явище, особливості якого визначаються умовами формування та розвитку в межах суспільно-історичного цілого.

Християнська антропологія усвідомлюється сучасними дослідниками як частина християнського людознавства, що пояснює людину як вагому частку буття. Основи християнської антропології були закладені Оригеном. На його думку, душа людини, за своєю природою та походженням, є однаковою у всіх людей. Душа людини має власні самостійні, відмінні від тіла, сутність та життя.

Окрім того, душа має можливість для вільного самовизначення, що не детермінується якою-небудь зовнішньою необхідністю, а може протистояти ній як ворожій силі.

Вчення Оригена – це було перше християнське дослідження природи людини, але як зазначали опоненти Оригена – дослідження дійсного життя людини. Наступний крок у цьому напрямі зробив Григорій Нисський, який у своїх «Творіннях» велику увагу приділив не тільки внутрішній структурі людини, що містить у собі духовний і матеріальний початки, але й і психологічним характеристикам людини. Головний пункт його антропології – це розуміння людини як образу Божого – Божественні благості у короткому вигляді містяться у слові про людину, яка створена за образом Божим. Навіть після гріхопадіння людина не втрачає образ Божий, а тільки втрачає подібність, що й призводить до втрати свободи. Важливим є, що для православної антропології є характерним розрізнення образу Бога та його подоби.

Образ – це задана всім людям природа душі. Подоба – це досконалість цієї природи. Образ Божий – це репрезентація певного особливого роду духовності, яку людина отримала при своєму створенні й яка містить у собі як дійсні риси особистості – мислення, творчість, свободу, так і міфологічні характеристики – вічність, безсмертя душі. Подоба як така не є вродженою. Подоба набувається людиною завдяки власній діяльності, хоча й за допомогою Бога. Саме тому втрата подоби не означає, що людина позбавляється свободи волі. При поєднанні свободи волі з Божественним промислом про людину – Благодаттю або Боговтіленням, людина знову – таки може опинитися на шляху досягнення власної свободи. Від Григорія Нисського та інших східнохристиянських містиків православна антропологія одержала свій особливий метод пізнання – *символічний реалізм*, який ґрунтується на загальній традиції філософії Античності, що розглядає суб'єкта в якості носія якостей об'єкту. Людина, яка створена за образом та подобою Бога, фіксує у собі якості природного світу і Бога, тому вона, у певному сенсі, слугує символом Бога і навпаки – Бог, у певному розумінні, є символом людини. Звідси й формується висновок про можливість пізнання Бога, через пізнання душі й пізнання душі людини, завдяки пізнанню Бога. Слід зазначити, що В. Несмелов присвятив Григорію Нисському окрему працю, в якій детально аналізує ці положення.

У процесі становлення в християнській антропології виявилися дві головні тенденції: 1) розрізнення духовного і матеріального в людині неможливо без їх протиставлення; 2) антагонізм душі й тіла. Перша тенденція найбільш чітко окреслена в положеннях Іоанна Златоуста і Василя Великого, які розглядали людину як висвітлення певної єдності двох світів – природного і надприродного, а також виступали проти абсолютизації душі. Людина є приналежною до двох світів – тому, для того світу, який знаходиться вверху, є рідною душа, а для того, що внизу – тіло. Людина є ланкою, яка пов'язує ці світи, слугує містком між ними, має спільного Творця, який створив і небесне, і земне – такими є положення Іоанна Златоуста. Тіло – це малий світ і якщо Бог промишляє над макрокосмом, то Він промишляє й про тіло, тому що не існує антагонізму між душею і тілом. Людина – це посередник між Богом і світом, вона й забезпечує діалогічність їх відносин. Місія людини в Універсумі – це поєднати світ з Богом та добитися такого стану, коли Бог буде у всьому. Для цього людина й має дві природи, а взаємовідносини між ними повинні бути гармонійними. Для православ'я розмежування відбувається не поміж матеріальною і нематеріальною субстанцією ми, а між духовною людиною, яка має й тіло духовне; і плотською людиною, в якій й дух визначається свавільними сугестіями плоті. Отже, природа людини є вільною і зло виходить ні з неї, а з вільної волі людей – саме це положення творчо розвинув М. Тарєєв.

Особливу увагу привертає магістерська дисертація В. Несмелова «Догматична система св. Григорія Нисського» (1887 р.), що видавалася окремою книгою та була відзначена премією преосвященного митрополита Московського Макарія. У 1895 р. в лекції «Питання про смисл життя у вченні Новозавітного одкровення» В. Несмелов вперше виклав положення своєї антропології. На його думку, пояснити таємницю людини можна тільки виходячи із самої людини, тому що, в інший спосіб, людина перетвориться в один із елементів низки предметів. І сам факт, що людина прагне Божественного життя, на думку мислителя, є підтвердженням того, що людина не випадкове породження Землі й не є природженою рабинею природи. Це положення В. Несмелов розвинув у праці «Наука про людину» [10]. Ця праця принесла у 1896 р. В. Несмелову звання екстраординарного професора, а у 1898 р. – звання ординарного професора по кафедрі логіки й філософії Казанської духовної академії.

Антропологічній проблематиці присвячена й стаття В. Несмелова «Про мету освіти» (1898 р.), в якій він наголошує, що християнство відкриває для людини Божу істину, розвиває людину до усвідомлення цієї істини і що завдяки засвоєнню християнства, поступового розвитку моральної самосвідомості, людина відкриває саму себе. Пізніше мислитель зацікавився сферою гносеології, відомою є його праця «Віра і знання з точки зору гносеології» (1912 р.), де йдеться про примирення віри і знання. Для нього найважливішим виявився союз між філософією і богослов'ям.

Головним своїм завданням В. Несмелов вважав філософське виправдання християнства, тому він висуває високі вимоги до істинної філософії. Філософія, на його думку, повинна бути наукою про людину, тобто антропологією. У праці «Наука про людину», він обґрунтовує положення, що філософія – це спеціальна наука про людину як носія розумних основ та виразником

ідеальних цілей життя. Лише у такому варіанті філософія здатна пояснити природу людини і на ґрунті такого пояснення ставити та вирішувати всі інші проблеми світу. В зв'язку з таким розумінням предмету філософії, В. Несмелов вважає себе приналежним до лінії Сократа і Платона, протиставляє себе Аристотелю – одні філософи прагнули пояснити світ і тільки у ньому людину, як одно із явищ світу (Аристотель), інші ж, навпаки, перш за все, прагнули виявити кінцеву істину самої людини і тільки за цією істиною – світ, як засіб для розвитку людського життя. Деякі мислителі ототожнювали філософію з наукою про світ, інші – з наукою про людину. Але, якщо перевести філософію на ґрунт науки – це буде її знищенням, що вже зробив позитивізм. Ґрунт філософії знаходиться не у зовнішньому світі, а у пізнанні людини самої себе. Ще фундатор німецької класичної філософії І. Кант поставив найважливіші питання: «Якою є людина, як вона повинна жити, на що сподіватися...?» і т.д.

Філософія мусить бути практичною, тобто, з одного боку, вона ґрунтується на дійсному духовному житті людини, а з іншого – прагне вирішити ключові проблеми життя. Завдання філософії – це формування живого світогляду, тобто визначення свого місця у світі, своїх цілей в ньому, а також свого ставлення до світу. Тільки у філософії можливо пояснити людині її саму, смисл її життя та створити живе визначення її життя. На нашу думку, саме таке розуміння філософії наближає В. Несмелова до екзистенціалізму і слугує основою для низки тенденцій сучасної релігійної філософії.

Слід також розкрити головні положення євангельської антропології М. Тареева. Достатньо оригінальними є його праці, що присвячені методу релігійної філософії («Філософія життя» [13]), її системі, яка є протилежною патристиці й яку М. Тареев характеризує як «російську філософію серця» («Християнська філософія» [14]). Але, на нашу думку, головною працею М. Тареева була п'ятитомна праця «Основи християнства», в якій він намагався охопити всі складові релігійного світогляду. Так, відомий російський філософ і богослов Г. Флоровський зазначав, що «не випадково Тареев завжди говорить про духовну або християнську філософію. Він є саме філософом, «мудрецем», більше, ніж богословом. І «євангельська ідея» з'являється у нього в достатньо своєрідному філософському одязі. Філософські мотиви у нього, навряд чи не сильніше євангельських. Тільки він захоплюється не метафізикою, а філософією життя. І хоча він підкреслює своє розходження і з Лютце, і з пізнішими «теоріями цінності», і з прагматизмом, його концепція є приналежною до вчень того ж типу... «Утримання від об'єктивності», це нагадує навіть й російську «суб'єктивну школу» в соціології, про яку згадує й сам Тареев. Принцип релігійної інтимності взагалі є типовим для моралістичного модернізму кінця минулого століття на Заході й це західне віяння не вдовж поширилося й у нас. Етику протиставляли догматичі й етикою прагнули замінити догматику. Проти цього рішуче виступав кн. С. М. Трубецької. Тареев розділяв настрої пересічної людини. Догматика мало говорила йому. Вона не відповідала на запити віруючого серця» [18, с. 564].

М. Тареев постійно наголошував, що він буде власне філософське розуміння християнства, прагне перекласти євангельську ідею на мову людську, суто духовну [16]. Перед тим, як аналізувати погляди

мислителя щодо проблем людини, соціуму, моралі, церкви та ін., слід звернути увагу на основні принципи його філософування. До них відносяться: 1) вимога самостійності, оригінальності дослідження. М. Тареев уважав, що в християнській філософії цінність може мати лише та праця, автор якої має власну систему; 2) розумне поєднання традицій та новаторства. На його думку, з одного боку, тільки завдяки вшануванню минулого, можна виробити самоповагу, тобто головну умову для творчої свободи. Отже, прилучаючись до минулого, автор бачить й своє місце, місце своїх ідей у культурному контексті. З іншого боку, кожний оригінальний мислитель, тим більше релігійний, знищує в'язницю для думок, прокладає шлях для нових положень.

Висновки. Найголовнішими завданнями для православної академічної антропології було філософське обґрунтування віри, яка є стрижнем людини, її життя, прагнень та думок. Віра виступає як шлях для самовдосконалення людини, її свободи й творчості, досягнення Божественного. Такий підхід дає уявлення про православну академічну антропологію як про філософське вчення, а розкриття головних положень В. Несмелова і М. Тареева покаже їх як оригінальних мислителів, які значно впливали на подальший розвиток російської філософії в цілому.

Список використаних джерел

1. Аверьянов В. В. Проблема времени в «Христианской философии» М. М. Тареева / В. В. Аверьянов // Историко-философский ежегодник. – М.: Наука, 2002. – С.293–306.
2. Белгородский М. Н. Человек и Бог в философии Несмелова / М. Н. Белгородский // Несмелов В. И. Вера и знание с точки зрения гносеологии. – Казань: Заря–Тан, 1994. – С.3–22.
3. Бердяев Н. А. Опыт философского оправдания христианства (о книге Несмелова «Наука о человеке») / Н. А. Бердяев // Русская мысль. – М., 1909. – №9. – С.54–73.
4. Бердяев Н. А. Русская идея. Основные проблемы русской мысли XIX века и начала XX века / Н. А. Бердяев // В кн.: О России и русской философской культуре. – М.: Наука, 1990. – С.43–272.
5. Бродский А. И. Михаил Тареев / А. И. Бродский. – СПб.: Знание, 1994. – 80 с.
6. Гальковская И. В. Тареев М. М.: от христологии к антропологии // Русская философия конца XIX – начала XX века. – Екатеринбург, 1992. – С.145–155.
7. Зеньковский В. В. Виктор Иванович Несмелов / В. В. Зеньковский // История русской философии. – СПб.: Академический проект, 2001. – С.533–549.
8. Зеньковский В. В. Принципы православной антропологии / В. В. Зеньковский // Вестник РХД. – 1988. – №153. – С.5–20.
9. Лосский Н. О. История русской философии / Н. О. Лосский. – М.: Прогресс, 1994. – 456 с.
10. Несмелов В. И. Наука о человеке / В. И. Несмелов. – Тома 1, 2. – Репринт. воспроизведение изданий 1905, 1906 годов / Составление предисловие и библиография М. Н. Белгородского; Отзывы на книгу еп. Антония (Храповицкого) и Н. А. Бердяева; Послесловие и комментарии протоиерея Игоря Цветкова. – Казань: Заря–Тан, 1994. – Т.1 – 418; Т.2 – 438. (серия: Духовное наследие России).
11. Радлов Э. Л. Очерк истории русской философии / Э. Л. Радлов. – [Б. м.]: Adamant Media Corporation, 2001. – 122 с.
12. Ребало В. А. Традиционализм и модернизм в современной православно-богословской концепции человека / В. А. Ребало. – Дисс. ... канд. филос. наук. – Киев, 1979. – 201 с.
13. Тареев М. М. Философия жизни (1891–1916) / М. М. Тареев. – Сергиев Посад: Свято-Троицкая лавра, 1916. – 302 с.
14. Тареев М. М. Христианская философия / М. М. Тареев. – СПб.: Акц. об-во типографского дела, 1917. – 74 с.
15. Тареев М. М. Новое богословие / М. М. Тареев // Богословский вестник. – М., 1917. – С.168–224.
16. Тареев М. М. Краткое изложение системы моего богословия / М. М. Тареев // Богословский вестник. – М., 1917. – №8–9. – С.257–268.

17. Тареев М. М. Церковь и богословие / М. М. Тареев // Богословский вестник. – М., 1917. – №10–12. – С.301–322.
18. Флоровский Г. В. Пути русского богословия / Г. В. Флоровский. – Отв. ред. О. Платонов. – М.: Институт русской цивилизации, 2009. – 848 с.
19. Франк С. Л. Сущность и ведущие мотивы русской философии / С. Л. Франк // Философские науки. – 1990. – №5. – С.81–91.
20. Чертков А. Б. Православная философия и современность. (Критический анализ «Метафизики всеединства» и ее роль в идеологии современного православия) / Алексей Борисович Чертков. – Рига: Авотс, 1989. – 364 с.
21. Чуковенков Ю. А. Предмет, структура и метод православной антропологии / Ю. А. Чуковенков // В кн.: Вопросы научного атеизма. – М.: Политиздат, 1988. – Вып.37. – С.252–270.
22. Шапошников Л. Е. Социально-философские взгляды М. М. Тареева и современное православное богословие / Л. Е. Шапошников // Философские науки. – 1982. – №3. – С.123–131.

References

1. Aver'janov V. V. Problema vremeni v «Hristianskoj filosofii» M. M. Tareeva / V. V. Aver'janov // Istoriko-filosofskij ezhegodnik. – M.: Nauka, 2002. – S.293–306.
2. Belgorodskij M. N. Chelovek i Bog v filosofii Nesmelova / M. N. Belgorodskij // Nesmelov V. I. Vera i znanie s točki zrenija gnoseologii. – Kazan': Zarja-Tan, 1994. – S.3–22.
3. Berdjaev N. A. Opyt filosofskogo opravdaniya hristianstva (o knige Nesmelova «Nauka o cheloveke») / N. A. Berdjaev // Russkaja mysl'. – M., 1909. – №9. – S.54–73.
4. Berdjaev H. A. Russkaja ideja. Osnovnye problemy russkoj mysli XIX veka i nachala XX veka / N. A. Berdjaev // V kn.: O Rossii i russkoj filosofskoj kul'ture. – M.: Nauka, 1990. – S.43–272.
5. Brodskij A. I. Mihail Tareev / A. I. Brodskij. – SPb.: Znanie, 1994. – 80 s.
6. Gal'kovskaja I. V. Tareev M. M.: ot hristologii k antropologii // Russkaja filosofija konca XIX – nachala XX veka. – Ekaterinburg, 1992. – S.145–155.
7. Zen'kovskij V. V. Viktor Ivanovich Nesmelov / V. V. Zen'kovskij // Istorija russkoj filosofii. – SPb.: Akademicheskij proekt, 2001. – S.533–549.
8. Zen'kovskij V. V. Principy pravoslavnoj antropologii / V. V. Zen'kovskij // Vestnik RHD. – 1988. – №153. – S.5–20.
9. Losskij N. O. Istorija russkoj filosofii / N. O. Losskij. – M.: Progress, 1994. – 456 s.
10. Nesmelov V. I. Nauka o cheloveke / V. I. Nesmelov. – Toma 1, 2. – Reprint. vosproizvedenie izdanij 1905, 1906 godov / Sostavlenie predislovie i bibliografija M. N. Belgorodskogo; Otvzyvy na knigu ep. Antonija (Hrapovickogo) i N. A. Berdjaeva; Posleslovie i kommentarii protoireja Igorja Cvetkova. – Kazan': Zarja-Tan, 1994. – T.1 – 418; T.2 – 438. (serija: Duhovnoe nasledie Rossii).
11. Radlov Je. L. Oчерк istorii russkoj filosofii / Je. L. Radlov. – [B. m.]: Adamant Media Corporation, 2001. – 122 s.
12. Rebkalo V. A. Tradicionalizm i modernizm v sovremennoj pravoslavno-bogoslovskoj koncepcii cheloveka / V. A. Rebkalo. – Diss. ... kand. filos. nauk. – Kiev, 1979. – 201 s.
13. Tareev M. M. Filosofija zhizni (1891–1916) / M. M. Tareev. – Sergiev Posad: Svjato-Troickaja lavra, 1916. – 302 s.
14. Tareev M. M. Hristianskaja filosofija / M. M. Tareev. – SPb.: Akc. ob-vo tipografskogo dela, 1917. – 74 s.
15. Tareev M. M. Novoe bogoslovie / M. M. Tareev // Bogoslovskij vestnik. – M., 1917. – S.168–224.
16. Tareev M. M. Kratkoe izlozhenie sistemy moego bogoslovija / M. M. Tareev // Bogoslovskij vestnik. – M., 1917. – №8–9. – S.257–268.
17. Tareev M. M. Cerkov' i bogoslovie / M. M. Tareev // Bogoslovskij vestnik. – M., 1917. – №10–12. – S.301–322.
18. Florovskij G. V. Puti russkogo bogoslovija / G. V. Florovskij. – Otv. red. O. Pлатонов. – М.: Institut russkoj civilizacii, 2009. – 848 s.
19. Frank S. L. Sushhnost' i vedushhie motivy russkoj filosofii / S. L. Frank // Filosofskie nauki. – 1990. – №5. – S.81–91.
20. Chertkov A. B. Pravoslavnaja filosofija i sovremennost'. (Kriticheskij analiz «Metafiziki vseedinstva» i ee rol' v ideologii sovremenogo pravoslavija) / Aleksej Borisovich Chertkov. – Riga: Avots, 1989. – 364 s.
21. Chukovenkov Ju. A. Predmet, struktura i metod pravoslavnoj antropologii / Ju. A. Chukovenkov // V kn.: Voprosy nauchnogo ateizma. – М.: Politizdat, 1988. – Вып.37. – S.252–270.
22. Shaposhnikov L. E. Social'no-filosofskie vzglyady M. M. Tareeva i sovremennoe pravoslavnoe bogoslovie / L. E. Shaposhnikov // Filosofskie nauki. – 1982. – №3. – S.123–131.

*Vergeles K. M., PhD, Associate Professor,
Vinnitsa National Medical University Pirogov
(Ukraine, Vinnitsa), kvergeles@gmail.com*

V. Nesmyelov and M. Taryeyev as representatives of the Academic Orthodox anthropology

This article analyzes the main provisions of prominent representatives of the Academic Orthodox anthropology V. Nesmyelova M. Taryeyeva. Emphasizes the importance of the provisions on the priority of faith over knowledge about the possibilities of reconciliation of faith and knowledge. A special place shall thesis on faith as adherence to the Divine, receiving a purely spiritual status in the world. Faith – is the core of man, his life, his creativity and freedom. This is the approach of the Academic Orthodox anthropology.

Keywords: man, faith, life, spirituality, philosophy, religion, freedom, liberty, creativity, symbolic realism.

*Vergeles K. H., кандидат философских наук, доцент,
Винницкий национальный медицинский университет
им. Н. И. Пирогова (Украина, Винница), kvergeles@gmail.com*

V. Nesmelov and M. Tareev as representatives of the Academic Orthodox anthropology

Анализируются основные положения основных представителей академической православной антропологии В. Несмелова и М. Тареева. Подчеркивается значение их положений о приоритете веры над знанием, а также о возможности примирения веры и знания. Особое место приобретает тезис о вере как присоединении к Божественному, обретении чисто духовного статуса в мире. Вера – это стержень человека, его жизни, его творчества и свободы. Таков подход представителей академической православной антропологии.

Ключевые слова: человек, вера, жизнь, духовность, философия, религия, свобода, творчество, символический реализм.

***

УДК [130.2+144]:82 Эрн 1/7.07

Родян М. В.,
аспирантка кафедры культурологии философского факультета, Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова (Украина, Одесса),
maraki91@i.ua

ГРИГОРИЙ СКОВОРОДА И ДРУГИЕ В ИНТЕРПРЕТАЦИИ В. ЭРНА

Рассматривается жизненный путь Григория Сковороды в интерпретации Владимира Эрна. Цель статьи – рассмотреть произведение Эрна в перспективе сопоставления Сковороды с другими известными личностями и обозначить те сферы культуры, формирование которых осуществлялось под воздействием жизни и творчества философа. Такой ракурс исследования способствует прояснению жизненных принципов Сковороды и утверждению его идей и творчества в современном философском и социокультурном пространстве. Эрн сопоставляет Сковороду с Рене Декартом, Джордано Бруно, Сократом и Львом Толстым. В результате сопоставления выделяются основные отличительные черты, присущие философу: добровольное принесение себя в жертву, познание мира через природу как Сущее, обращение к своему внутреннему «я», сосредоточение на духовных переживаниях, странничество как образ жизни и способ бытия, художественный символизм творчества. Наследие Сковороды оказало воздействие на славянофильство и русскую религиозную философию. Символический стиль произведений философа и образ его жизни приближены к символическому мирозерцанию и идее жизнестворчества эпохи Серебряного века.

Ключевые слова: жизненный путь, странничество, другой и другие.

(статья друкується мовою оригіналу)

Среди исследователей отечественной философии и самих философов до сих пор не существует однозначного мнения относительно философской ценности творчества Григория Сковороды. Так, Густав Шпет отмечал: «У нас сложился взгляд на Сковороду как на первого самобытного и оригинального русского философа. Мне трудно оспаривать это утверждение, так как собственно самой философии в сочинениях Сковороды я нахожу количество предельно минимальное. А те немногие напоминающие о философии мысли Сковороды, вокруг которых бродят его фантазия и поучения, не возвышаются над уровнем общих

мест и ходячих представлений о философии» [4, с. 291–292]. В противовес этому другой русский философ, ученик Н. Лосского Сергей Левицкий утверждал, что именно Сковорода – «вершина русской религиозно-философской мысли XVIII века» [2, с. 40–41]. Более того, как справедливо заметил современный исследователь Юрий Лошиц, «поиски и открытия Сковороды время не сделало философским анахронизмом: он очень многое говорит и еще может сказать нашему современнику, творцу не только материальных благ, но и создателю духовных ценностей» [3, с. 218]. Как известно, в начале XX века творческий путь Сковороды был объектом пристального внимания ещё одного русского философа Владимира Эрна, который даже в самом названии своего труда говорит об *учении* Сковороды и рассматривает его творчество не только само по себе, но и в связи с прояснением особенностей русской культуры и философии [7]. При этом Эрн сопоставляет взгляды и события жизни философа с соответствующими взглядами и событиями жизни других известных личностей, и не только русских. А именно этот аспект размышлений Эрна до сих пор остается неисследованным, тогда как сопоставление Сковороды с *другими* также способствует прояснению жизненных принципов философа и его утверждению в современном философском и социокультурном пространстве.

Цель статьи – рассмотреть произведение Эрна в перспективе сопоставления Сковороды с другими известными личностями и обозначить те сферы культуры, формирование которых осуществлялось под воздействием жизни и творчества философа.

Прежде чем перейти непосредственно к жизни своего героя В. Эрн задается вопросом о методе исследования русской философской мысли и, в частности, замечает, что именно от семантического ореола и связанных с ним ассоциаций древнегреческого слова «метод» «*μέθοδος*», означающего «путь», зависит определение теоретико-методологических оснований такого исследования. Это слово, как его понимает Эрн, указывает «в сопровождении каких идей нужно рассматривать материал, какая общая мысль должна освещать тьму и хаос сырых данных» [7, с. 338–339]. И творческий путь Сковороды предстает для Эрна тем самобытным контекстом, где жизнь и творчество, мышление и язык теснейшим образом переплетены. О том или ином поступке философа, о стиле его поэтических произведений он всегда говорит, учитывая основные идеи Сковороды и отличительные особенности русской религиозной философии. Однако для целостного познания жизнотворчества Сковороды, как уже было отмечено выше, Эрну понадобились *другие*. Он сравнивает, испытывает, как бы поверяет и выверяет Сковороду эталоном *другого*. «...Только в другом человеке, – скажет позднее Михаил Бахтин, – дано мне живое, эстетически (и этически) убедительное переживание человеческой конечности, эмпирической ограниченной предметности» [1, с. 62].

Эрн акцентирует внимание на важности внутреннего единогласия души, сердца и мыслей Г. Сковороды. С этим единогласием связаны и его жизненные поступки. Еще в детские годы Сковорода был предрасположен к богопочитанию, музыке, наукам и твердости духа. Ещё тогда, пусть и неосознанно, он сделал решительный выбор в пользу формирования внутреннего мира, что и повлияло на его дальнейшую жизнь и судьбу в целом.

Чувство аскетической меры заставило юношу Сковороду отречься от мирских увеселений и праздности и в конце концов стать странником. Сковорода путешествовал по миру «истинно философски», то есть пешком. Его имущество состояло в Библии, нескольких свитках сочинений, башмаках про запас, палке-журавле и флейте. Такой образ жизни свидетельствует о том, что он осуществлял идеал древних стоиков – жить согласно природе, какая она есть. Внешне его странствие может показаться лишь блужданием по свету в поисках конечного пункта жизни. Однако внутренне он был сосредоточен на поисках духовной целостности. Он говорил, что счастье – только внутри человека и не может быть достигнуто странствием по чужим сторонам. В случае же внутреннего разлада Сковорода выбирал путь страдания и томления, полагая, что именно так можно преодолеть все жизненные невзгоды. И это вполне согласуется с теми источниками, которые формировали его мысли и поступки. А в качестве таковых Эрн называет произведения Сенеки, Эпикура, Плутарха, Филона Александрийского, Платона, Аристотеля, Дионисия Ареопагита, св. Максима Исповедника, Августина, Оригена и Климента Александрийского.

Далее, проясняя жизненный путь Сковороды, Эрн выбирает четыре основных фигуры – Рене Декарта, Сократа, Джордано Бруно и Льва Толстого.

Эрн отмечает особый стиль Сковороды, который по духу приближается к художественному символизму, и говорит о символе как о ключевой категории искусства. И затем, сравнивая Сковороду и Декарта, настаивает на том, что разум Декарта «не мог признать прав поэтического постижения действительности ни в какой степени». Для Декарта «поэзия только вымысел, и потому не более чем забава и развлечение» [7, с. 340]. Второй укор, предъявляемый Эрном не только Декарту, но и рационализму Нового времени в целом, связан с «отречением от Неба», с принципиальной нерелигиозностью того периода, даже если принимать во внимание так называемые рациональные доказательства бытия Божия. Третий момент обвинения и одновременно противопоставления – это провозглашение господства над природой, подчинение природы утилитарным потребностям человека. И здесь Эрн называет не только Рене Декарта, но и Френсиса Бэкона. Они, как полагает Эрн, «были главными предвестниками того принципиального отречения от Природы как Сущего, которое является основным фактом, отделяющим глубочайшим образом Новое время от Средневековья и Античности» [7, с. 343]. Сковорода, а впоследствии многие русские писатели и философы, как известно, сохраняли бережное отношение к природе как Сущему и утверждали необходимость гармонического взаимодействия природы и человека.

Ещё в одном Эрн видит существенный момент расхождения Сковороды с западно-европейскими философами – имперсонализм. Понятие *ratio*, как полагает Эрн, «конструировалось в принципиальной отвлеченности от всех индивидуальных богатств и особенностей живой человеческой личности. Личное начало для чистого *ratio* по существу иррационально, и потому все рациональное должно быть мыслимо вне категорий личности». Декарт, а затем и Юм, который, по словам Эрна произнес «философскую анафему личности», полностью отрицают природу личностного начала [см.: 7, с. 344], тогда как

произведения Сковороды запечатлевают жизнь личности со всеми ее заботами и тревогами, падениями и взлетами:

Вида жития сего я горе,
Кипящее, как Черное море,
Вихром скорбей, напастей, бед,
Разслаб, ужаснулся, поблед
О горе сущим в нем! [5, с. 185].

В. Эрн буквально–таки возмущен господством имперсонализма в философии того времени. Он недопонимает, почему «рационалистический трансцендентализм Канта <...> нашел в современной философии целую толпу последователей» и в то же время голос Шеллинга, «восторженно встретившего и продолжившего учение Канта о свободе, окончательно заглушен и забыт философской Европой. Выход из категории вещи в категорию личности, намеченный гением Канта, совершенно не использован...» [см.: 7, с. 346]. В противовес такой безличностной философии, Сковорода постоянно говорит о самопознании и внутренней свободе как о первоочередных принципах человеческого существования. И истоки этих принципов мыслитель находит, прежде всего, в Священном Писании.

Противопоставляя Сковороду и Декарта, Эрн к тому же замечает следующее: «...он [Сковорода] с жизнью своей проделал то, что хотел проделать с мыслью своею Декарт. Если Декарт методическим сомнением решил избавить методическую мысль свою от господства традиции и предрассудков и для этого, усомнившись во всем, пытался хотя бы на время оставить мысль наедине с самою собой, то Сковорода отважился на нечто более решительное и грандиозное: он отверг всякое готовое содержание (а не только мысли) и, усомнившись во всех путях, решил прежде всего остаться с самим собой, овладеть своим «Я» и создать себе такую жизнь, которая бы всецело, во всех частях своих, вытекала (т.е. логически следовала) из чистой идеи его внутреннего существа» [7, с. 406]. В связи с этим замечанием можно и вспомнить современника Эрна Льва Шестова, который отмечал, что не философия Декарта, а труды его современника Паскаля помогают нам понять сущность истины. «...Для того, чтобы отыскать истину, – утверждает Шестов, – нужно быть свободным от того, что люди обычно считают истиной» [6]. В данном плане проявляется сходство жизненного пути Сковороды, философствующего странника, постоянно обращавшегося к Библии и своему внутреннему миру, и Паскаля, пережившего в свое время мистическое озарение и оставившего занятия наукой ради размышлений о Боге и человеке.

Далее Эрн сопоставляет Сковороду с Джордано Бруно и Сократом. Говоря о характере и судьбе Джордано Бруно, Эрн, безусловно, отдает должное силе его духа и смелости мысли. Он также не упускает из виду его невозмутимое спокойствие перед казнью и последние слова («Вы произнесите приговор с большим страхом, чем я его слушаю»), заключая при этом, что они стоят больше, чем его философия. Однако трагедия Джордано Бруно, по убеждению Эрна, идет как бы против его эмпирической воли. Сковорода же навстречу своему року поднимается по своей воле и без всякого внешнего давления выбирает свой жизненный жребий [см.: 7, с. 438]. И, несмотря на «внешнюю эффектность» финала и судьбы Бруно в целом, Эрн все же остается на стороне украинского мудреца из–за внутренних преимуществ его свободного

жизненного выбора. Сопоставляя сам язык и стилистику произведений Бруно и Сковороды, Эрн опять–таки отмечает принципиальные отличия образов, эмблем и символов, которыми переполнены сочинения обоих философов. У Сковороды они подчинены символическому мирозерцанию, что в частности и позволяет его именовать предшественником русской философии, по духу и трудам преимущественно символической, тогда как образы и символы Бруно «вертятся на рассудочной оси». «Их, – уверяет Эрн, – всегда нужно расшифровывать рационалистически, переводить на язык рассудка. Без перевода они не имеют смысла и правды» [см.: 7, с. 499]. С символическим мирозерцанием Сковороды связан и его интерес не к бесконечности миров, как у Дж. Бруно, а к двойственности этого мира – мира Господнего, вечного, и мира человеческого, тленного. Сковорода различает эти миры, чувствуя одновременно и «злую сущность мира» дольнего, и его Божественную природу. Бруно также проводит это различие, но, как полагает Эрн, чисто формально, так как мировоззрение его по содержанию пантеистично, он отождествляет Бога с природой.

Далее Эрн вновь и вновь ставит в вину новоевропейской и последующей европейской мысли её рационалистичность, её разрыв с внутренним миром человека, с его таинственной сущностью и причастностью бытию вселенскому. Слова Эрна звучат чуть ли не как приговор: «Начиная с Д. Бруно, новая европейская мысль все «внутреннее» в мировоззрении античном и средневековом выворачивает во внешнее. Интимную, религиозную и поэтическую бесконечность средневековых небес Д. Бруно мятежным порывом превращает в дурную и мертвую бесконечность мировых пространств. Цельную, божественно полную бесконечность человеческого духа рационализм новой Европы уродливо искажает в частную, раздробленную, оторванную от человека и потому внешнюю для него бесконечность одного рассудка и в конце концов одних только мертвых и пустых рассудочных форм» [7, с. 584]. Возможно, с такой оценкой Д. Бруно и последующей европейской рационалистической философии не каждый согласится. Однако, представляя творческий путь Сковороды в таком свете, Эрн уже учитывает стремительно развивающуюся русскую философию, литературу и символическую направленность культуры своего времени в целом. Это ему и позволяет выделить «кровнорусскую» природу мирозерцания, отнюдь не рассудочную, не отвлеченную от внутренней жизни человека, а самым тесным образом с внутренней жизнью человека связанную.

Когда речь заходит о Сократе, Эрн сразу же признает первенство этого великого античного мыслителя, который «много превосходит Сковороду и силою философского пафоса, и гениальностью воли, и несокрушимостью диалектики» [7, с. 438]. Однако превосходство Сократа не означает, что до него невозможно дотянуться. В таком случае достаточно уже некоего подобия, а подобие это проявлялось, прежде всего, в самом аскетическом образе жизни, в минимальных житейских потребностях, в простоте и одновременно в своеобразном юродстве Сковороды, направленном против суетности мирской жизни. Поэтому у одного из первых исследователей жизни и творчества Сковороды Александра Хиждеу, по замечанию Эрна, были все основания назвать Сковороду «русским Сократом». Сковорода на протяжении всей жизни повторял слова

великого Сократа: «Многие живут, чтобы есть, я же ем, чтобы жить». «... В сочинении «Ольга Православная», вышедшем из-под пера какого-то ученика Сковороды, приводится такая молитва Сковороды. «Отче наш, иже еси на небесех. Скоро ли ниспослешь нам Сократа, который бы научил нас познанию себя, а когда мы себя познаем, тогда мы сами из себя выведем науку, которая будет наша, природная» [7, с. 587]. И началом такой природной науки становятся основоположения, развитые в скором времени в рамках славянофильства. Это, прежде всего – учение о соборности и цельном знании мира и человека. В. Эрн подчеркивает, что «статья Хиждеу о Сковороде, напечатанная в 1835 году, по своему тону, воодушевлению и идеям явно упреждает славянофильство. Это показывает, между прочим, насколько славянофильство было явлением кровнорусским и насколько зависимость его от немецкой романтической философии носит характер временный и периферический. Тайным отцом славянофильства был Сковорода» [7, с. 587].

И последнее самое яркое сопоставление – это сопоставление финальных событий жизни Льва Толстого с событием отречения от светской жизни Сковороды. В 1910 году уход и последовавшая за ним смерть Толстого потрясла всю Россию. Кто только не писал о Толстом сразу же после случившегося! – Андрей Белый, Владислав Ходасевич, Владимир Чертков, Максимилиан Волошин, Иван Бунин и многие другие. Будучи, как и вся русская интеллигенция, глубоко потрясенным кончиной великого старца, Эрн, тем не менее, полагает, что в отличие от ухода Толстого «уход Сковороды внутренне значительнее, сильнее и решительнее» [см.: 7, с. 436]. Два ухода в принципе изначально различны: один уходит, пресытившись всеми благами мирской жизни, второй – даже не вкусив их.

Сковорода неоднократно отказывался от выгодных и прибыльных предложений. «Перед ним широко была открыта дорога к власти, к почету, к известности, к шумному и совсем не только внешнему успеху. И, избирая свободным актом страннический посох, Сковорода действительно приносил в бескровную жертву многие возможности, перед ним открывавшиеся» [7, с. 437]. Толстой оставляет дом, в том числе из-за сложных взаимоотношений в семье. Сковорода же уходит в странствие, жертвуя кротким общением со своим единственным другом жизни А. Ковалинским. «Но самая главная разница та, что Толстой ушел умирать, Сковорода же ушел, полный жизненных сил, и для того, чтобы жить» [7, с. 437]. Промежуток между уходом и смертью Толстого исчисляется несколькими днями. Страннический путь Сковороды длится двадцать восемь лет. Глубокое духовное родство между Сковородой и последующей русской мыслью более всего проявляется в странническом образе жизни, что, однако, не означает непрерывный и окончательный уход от мирских дел. Речь идет о странничестве внутреннем, о непрекращающихся духовных поисках. Яркие примеры странничества внешнего, как говорит Эрн, отступают на второй план перед огромным фактом странничества внутреннего, которым проникнута вся творческая русская мысль. Помимо странничества Эрн сближает творчество Сковороды с последующей русской мыслью ещё и в плане символического мирозерцания и соответствующего стиля произведений. И здесь он упоминает наследие Тютчева, Достоевского, Вл. Соловьева, Вяч. Иванова.

Выводы. В результате сопоставления Г. Сковороды с другими известными личностями мы можем выделить основные черты, присущие самобытному философу: добровольное принесение себя в жертву, познание мира через природу как Сущее, обращение к своему внутреннему «я», сосредоточение на духовных переживаниях, странничество как образ жизни и способ бытия, художественный символизм творчества. Следует отметить, что именно Священное Писание было для Сковороды основным источником познания истины и самого себя. Наследие Сковороды оказало воздействие на славянофильство и последующее развитие русской религиозной философии. Особый, символический стиль его произведений и сам образ жизни приближены к символическому мирозерцанию и идее жизнетворчества эпохи Серебряного века. Жизненные принципы и творчество философа свидетельствуют о его сознательно символическом отношении к культуре в целом. А это, как писал Вяч. Иванов, означает «решимость превратить преемственными усилиями поколений человеческую культуру в соподчиненную символику духовных ценностей, соотносительную иерархиям мира божественного, и оправдать все человечески относительное творчество из его символических соотношений к абсолютному» [2, с. 280]. Такой тип отношения к культуре и человеку важно сохранить в наше время. И здесь есть чему у Григория Сковороды поучиться.

Список использованных источников

1. Бахтин М. М. Автор и герой в эстетической деятельности // Автор и герой: к философским основаниям гуманитарных наук / сост. С. Г. Бочаров. – СПб.: Азбука, 2000. – 326 с.
2. Иванов В. И. Лев Толстой и культура // Иванов В. И. Родное и вселенское / Вячеслав Иванович Иванов; [сост., вступ. ст. и примеч. В. М. Толмачева]. – М.: Республика, 1994. – 428 с.
3. Левицкий С. А. Очерки по истории русской философии. – М.: Канон, 1996. – 496 с.
4. Лошиц Ю. М. Сковорода // Жизнь замечательных людей, Серия биографий / Вып. 13 (520). – М.: Молодая гвардия, 1972. – 224 с.
5. Очерки истории русской философии / А. И. Введенский, А. Ф. Лосев, Э. Л. Радлов, Г. Г. Шпет. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1991. – 592 с.
6. Сковорода Г. С. Сад божественных песней. – Харьков: Фолио, 2009. – 286 с.
7. Шестов Л. На весах Иова (Странствования по душам) [Электронный ресурс] / Лев Исаакович Шестов. – Режим доступа к публикации: <http://www.magister.msk.ru/library/philos/shestov/shest16.htm>
8. Эрн В. Ф. Борьба за Логос. Г. Сковорода. Жизнь и учение. – Минск: Харвест; М.: АСТ, 2000. – 592 с.

References

1. Bahtin M. M. Avtor i geroy v esteticheskoy deyatel'nosti // Avtor i geroy: k filosofskim osnovaniyam gumanitarnykh nauk / sost. S. G. Bocharov. – SPb.: Azbuka, 2000. – 326 s.
2. Ivanov V. I. Lev Tolstoy i kultura // Ivanov V. I. Rodnoe i vselenskoe / Vyacheslav Ivanovich Ivanov; [sost., vstup. st. i primech. V. M. Tolmacheva]. – M.: Respublika, 1994. – 428 s.
3. Levitskiy S. A. Ocherki po istorii russkoy filosofii. – M.: Kanon, 1996. – 496 s.
4. Loshits Yu. M. Skovoroda // Zhizn zamechatel'nykh lyudey, Seriya biografii / Vyip. 13 (520). – M.: Molodaya gvardiya, 1972. – 224 s.
5. Ocherki istorii russkoy filosofii / A. I. Vvedenskiy, A. F. Losev, E. L. Radlov, G. G. Shpet. – Sverdlovsk: Izd-vo Ural. un-ta, 1991. – 592 s.
6. Skovoroda G. S. Sad bozhestvennykh pesney. – Harkov: Folio, 2009. – 286 s.
7. Shestov L. Na vesah Iova (Stranstvovaniya po dusham) [Elektronnyy resurs] / Lev Isaakovich Shestov. – Rezhim dostupa k publikatsii: <http://www.magister.msk.ru/library/philos/shestov/shest16.htm>
8. Ern V. F. Borba za Logos. G. Skovoroda. Zhizn i uchenie. – Minsk: Harvest; M.: AST, 2000. – 592 s.

Rodian M. V., postgraduate at the Department of Culture studies of the Faculty of Philosophy of I. I. Mechnikov's Odessa National University (Ukraine, Odessa), maraki91@i.ua

Gregory Skovoroda and the others in the interpretation of V. Ern

The article deals with the lifeway of Gregory Skovoroda as interpreted by Vladimir Ern. The purpose of the article is to examine the work of Ern in the perspective of comparison Skovoroda with other well-known personalities and to identify the fields of culture, which were formed under the influence of the life and works of the philosopher. This research perspective helps to look into the life principles of Skovoroda and to consolidate his ideas and his works in modern philosophical and socio-cultural field. Ern compares Skovoroda with René Descartes, Giordano Bruno, Socrates and Leo Tolstoy. The following inherent characteristics of the philosopher can be outlined as a result of comparison: voluntary self-sacrifice, the cognition of the world by means through nature as Existence, appeal to the inner self, concentration on spiritual experience, wandering as a mode of life and being, and art symbolism of works. The creative heritage of Skovoroda had an influence on Slavophilia and Russian religious philosophy. The symbolic style of philosopher's works and the mode of his life are close to the symbolic world-view and the idea of life creation of Silver Age.

Keywords: the lifeway, wandering, the other and the others.

Родян М. В., аспірантка кафедри культурології філософського факультету, Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова (Україна, Одеса), maraki91@i.ua

Григорій Сковорода та інші в інтерпретації В.ерна

Розглядається життєвий шлях Григорія Сковороди в інтерпретації Володимираерна. Мета статті – розглянути твірерна в перспективі зіставлення Сковороди з іншими відомими особистостями і позначити ті сфери культури, формування яких здійснювалося під впливом життя і творчості філософа. Такий ракурс дослідження сприяє проясненню життєвих принципів Сковороди та утвердження його ідей і творчості в сучасному філософському і соціокультурному просторі. Ерн зіставляє Сковороду з Рене Декартом, Джордано Бруно, Сократом і Львом Толстим. В результаті зіставлення виділяються основні відмінні риси, притаманні філософу: добровільне принесення себе в жертву, пізнання світу через природу як Існуче, звернення до свого внутрішнього «я», зосередження на духовних переживаннях, мандрівництво як спосіб життя і спосіб буття, художній символізм творчості. Творча спадщина Сковороди вплинула на слов'янофільство та російську релігійну філософію. Символічний стиль творів філософа та спосіб його життя наближені до символічного світогляду та ідей життєтворчості епохи Срібного століття.

Ключові слова: життєвий шлях, мандрівництво, інші та інші.

* * *

УДК 261.7

Христокін Г. В., кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та політології, Університет державної фіскальної служби України (Україна, Ірпінь), xristokingena@gmail.com

ОЦІНКА АНТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ В ТЕОЛОГІЇ ГРИГОРІЯ НАЗІАНЗІНА

Досліджується оцінка Григорієм Назіанзіном античної культури і філософії, яка в цілому була позитивною. Григорій був переконаний, що антична філософія має природну цінність і повинна використовуватися християнством в тій мірі, в якій вона сприяє осягненню християнського одкровення. Для того, щоб виробити власну філософію християнські богослови пророблювали титанічну роботу по християнізації античної культури. Для цього вони пророблювали своєрідний експеримент, коли брали певну філософську ідею чи то вчення і відікали від них їх історико-філософський контекст. В результаті кожне явище античної культури поступово звільнялося від характерних для нього історичних, ідеологічних, ментальних рис і пересаджувалося в новий контекст християнської культури. Зусилля Григорія Назіанзіна були важливою історичною роботою по створенню християнської культури, коли з старих культурних форм створювалися нові, з новим змістом і призначенням. Прикладом таких форм і був синтез зійснений представниками східної патристики по виробленню християнської філософії-теології.

Ключові слова: православна теологія, містика, релігійний досвід, грецька патристика.

Григорій Назіанзін (також іменованний як Григорій Богослов), відомий представник східної патристики, «зробив спробу продуктивного синтезу християнської теології та античної філософії». Зокрема, платонізм у нього «здобував сповна ортодоксальний характер:

принципова установка Оригена на прийняття надбання античного ідеалізму приймається, але очищується від одіозних з точки зору суворості церковності моментів» [1, с. 259–260]. Створення подібного синтезу поставило перед Григорієм завдання переосмислення ставлення християнської теології до античної філософії, віднаходячи позитивний потенціал філософських теорій та практик [7, с. 177–183]. Всеправославний собор, що відбувся на Криті в 2016 році, засудив релігійний фундаменталізм та схвалив ідейну програму відкритості до сучасного суспільства та західних християн, перш за все – католиків. В цих умовах досвід інтеграції християнської теології та античної філософії у творчості засновників православної ортодоксії стає важливим прикладом для вирішення сучасних проблем.

Звичайно дослідники творчості Григорія Назіанзіна вважають, що філософія лише допомагала цьому цільному представнику грецької патристики оформити власні думки, сенс який визначався християнською ортодоксальною доктриною [9; 12; 13; 14]. Однак сам стиль мислення Григорія, його ризиковані для ортодоксії думки вже у давнину служили причиною думок, що платонізм не лише був конструктивним елементом для зовнішньої форми теологічної системи великого кападокійця, але й справив визначальний вплив на його антропологічні погляди [16]. У Візантії вважали, що помилки можуть бути у всіх святих отців Церкви, «П'ять богословських слів» Григорія Назіанзіна вважали взірцем ортодоксії, позбавленим будь-яких філософських або еретичних домішок, помилок та упушень. Разом із тим, Максиму Сповіднику довелося захищати авторитет Григорія Богослова, доводячи, що віднайдені у нього платонічні висловлювання слід перетлумачувати в строго ортодоксальному дусі [16, с. 251]. Але не обов'язково вважати, що залучення платонізму в саму суть християнських теорій та практик з необхідністю веде до неортодоксальних теологічних систем як то було у випадку оригенізму [11]. Навпаки, цілком можлива християнська теологія, яка є і ортодоксальною, і відкритою до філософії. Саме у руслі такого бачення розвиваються в сучасній науці дослідження теологічно-філософського синтезу Григорія Богослова [8; 10].

Завданням цієї статті є розглянути як Григорій Назіанзін оцінює античну культуру і філософію, як він уявляє можливість діалогу між християнською теологією і грецькою філософією.

Перш за все треба зазначити, що Григорій знав про античну філософію з перших рук. Він навчався в Назіанзіні, в двох Кесаріях (Кападокійській та Палестинській), в Олександрії та Афінах. В Афінах Григорій навчався у Імерія та Проересія. Там він пройшов повне коло наук, отримавши енциклопедичну освіту [3, с. 618]: вивчав основи поезики, геометрії, астрономії, арифметики та медицини. Більш детально древню літературу, історію, ораторське мистецтво, ґрунтовно вивчав філософію (фізика, етика, логіка) [6, с. 478–479]. Тобто, рівень освіти Григорія Богослова не викликає запитань.

Здається, серед усіх представників східної патристики позиція Григорія Богослова найбільш відкрита до античної культури і філософії. Він підтримував думку олександрійців про те, що не можна зводити античну культуру до негативних проявів її релігії та міфології. Надбання греків в освіті, науках, літературі, мистецтві

та філософії є надбаннями, що належать всім народам і освіченим людям. Християни мають, відкинувши язичництво, взяти для себе найкраще і християнізувати еллінську мудрість.

Разом з Оригіном, Григорій інтерпретує образ з Біблії, зазначаючи єгипетські скарби, під якими алегорично розуміється язичницька мудрість, не повинні бути оставленими «новим Ізраїлем» – християнами в руках «єгиптян–язичників», натомість християни мають «перейняти їх» і зробити своїми (Агг.2:8). З точки зору Григорія Богослова, антична філософія і культура не належить язичникам: їх мудрість – це власність Божественного Логосу, у Якого вони «вкрали» її, а тепер настав час, коли християни мають право забрати те, що їм належить по праву всиновлення.

В «Слові 43» Григорій Богослов визнає ученість та освіту безумовним благом для кожного. «Я думаю, що всякий хто має розум, визнає ученість першим для нас благом» [3, с. 618]. Вченістю Григорій називає не лише християнську мудрість, яка має своїм предметом «одне спасіння і красу умоглядного, але ученість зовнішню». Григорій засуджує тих християн, які «по неучтвву», називають її ненадійною, небезпечною і такою, що віддаляє від Бога. Він констатує: «не треба принижувати ученість, як це деякі роблять, але треба визнавати глупими і неосвіченими тих, хто притримується такої думки» [3, с. 609].

Цікаво, що захисником культури в боротьбі християнства і язичництва виступає саме християнський єпископ. У *Слові викривальному проти Юліана*, Григорій виступає проти імператора–язичника, який в творі *Проти християн* заявляє: «Нам, язичникам належить наука, а вам (християнам – Г. Х.) – невігластво і варварство» [5, с. 130], цим він прагнув винести християнство за межі культури. Григорій виступає поборником позиції відкритості до культури і цивілізації. Він доводить, що надбання одного народу є спільним здобутком усіх людей [3, с. 112]. Як бачимо, у Григорія поєдналися грецький універсалізм з християнським, еллінська культура з християнським Логосом. Це справжній приклад виникнення нового типу культури – універсальної християнської цивілізації.

Взагалі Григорій Богослов як ніхто інший із християнських теологів пізньої античності та раннього середньовіччя захищав розум і його здобутки. Можливо це пояснюється характером завдань, які він вирішував в той час – захист і обґрунтування нової візантійської культури. Для прикладу приведемо деякі найбільш характерні вислови: «Світільником усього свого життя визнаю розум», або, «нічого не вважай кращим за ученість» [3, с. 231]. Приведемо розширену цитату Григорія, гімн Богу на честь культури: «...одного лише бажаю замість усього – оволодіти мистецтвом слова. Прекрасна полум'яна сила риторики, чудовим є розум, наповнений [пізнаннями в області] історії. Бо історія – це сукупність мудрості, ум небагатьох. Немаловажна і граматика, яка відточує слово і характер народів, вона приходить на допомогу благородній мові Еллади. (Важливі) змагання в логічному мистецтві... (Важливо) і те, що мудрі мужі розумом і ретельними пошуками, віднайшли в глибинах, один – одне, інший – інше, і передали книгам. Вони знайшли природу повітряних, земних, морських і небесних (істот), і більш того усього – розум невимовного Бога; (Тобто) як Він веде світ, куди веде, і яким буде кінець

усього світу, прикрашеного численними красотами... Вивчивши усе це в юності, я віддав розум Божественному Духу...» [3, с. 270–271]. Такі слова багато в чому здатні змінити наші уявлення про християнство і візантійську культуру. Григорій говорить, що з наук християни взяли «дослідження та умозріння», «відібрали з них корисне для нашого благочестя», «використали те, що зручне для життя». Тобто, християни запозичили теоретичні та практичні здобутки грецької культури і творчо їх засвоїли.

Оцінюючи здобутки Григорія Богослова можна привести справедливі слова сучасного патролога Іларіона (Алфеева), який зазначив: «Кападокійці усвідомили, що живуть в часи коли усе наукове та інтелектуальне багатство, отримане від античної культури, має бути поставленим на службу християнству. Підкреслюючи перевагу християнства над еллінізмом і наполягаючи на нездатності античної культури задовольнити усі пошуки людського розуму і серця, вони, тим не менш, вважали необхідним для християнства повністю асимілювати все краще, що було накопичено людською цивілізацією за межами християнства... Все те, що може послужити духовному зростанню людини, має бути з вдячністю сприйнято християнством з язичницької ученості» [4, с. 37]. У творах Григорія Назіанзіна ми бачимо спробу побудувати «християнську філософію» через критичне переосмислення античної філософії [8, с. 26]. В цілому, ставлення Григорія до античної філософії було досить практичним і розсудливим. Античну філософію він оцінює з позицій християнського одкровення, що давало йому можливість усвідомити її специфіку і побачити можливі аналогії між ними. З одного боку Григорій критикує окремі філософські школи за «бездоказові фантазії»: вчення про ідеї, анамнезис, реінкарнацію, атоми, матеріалізм, політеїзм, демонологію, а з іншого, закликає філософствувати про реальні речі: про світ, душу, матерію, розумні природи, воскресіння, суд, Христа [3, с. 391]. Більше за все Григорій дорікає еллінським філософам за відсутність єдності в поглядах. Навіть справді великі відкриття, на його думку, знаходяться поряд з горами сміття. Григорій схиляється розглядати історію античної філософії як пошук істини на помачки. Вона не має критерію істини, і тому шукає Бога лише розумом [3, с. 81].

З іншого боку, на сторінках творів Григорія Богослова можна зустріти чимало похвали на честь філософів, а також думки про користь для християнина від занять філософією. В поемі «*Про смиреномудрість, цноту і помірність*», Григорій говорить про користь від читання творів античних філософів, особливо від прикладів, перейнятих з їх життя [3, с. 177]. Єпископ з Назіанзіну визнає, що «і серед еллінів є мудреці...». Попри суперечки між ними в філософських питаннях, «вони одностайно вихваляють благо, нічого не ставлячи вище чеснот». Таким чином, християнин може у багатьох з них повчитися добродішності, адже і в теренах можна збирати рози і у невірних навчатися кращому [3, с. 180–181]. Проте, треба завжди з розумом підходити до вивчення філософів, бо в них є багато сумнівного [3, с. 184–185]. В цілому вслід за Василем Великим, Григорій Богослов стверджує думку про те, що усе духовно корисне і повчальне з філософії треба приймати, а усе не корисне відкидати.

Представники східної патристики переймають античний термін *philosophia* і разом з ним його розуміння

як образу життя і відповідного до нього дискурсу [2, с. 20]. Якщо Григорій критикує античну філософію то як правило її збірний образ представлений в його часи чисельними філософськими групами занадто розпорощеними і дуже еkleктичними. Навпаки, християнська філософія знає істину і фіксує її в догматах, вона має просту форму, узгоджується з уставами Церкви і духовно корисна [3, с. 334].

Проблемі християнської філософії як образу життя, встановленню її міри і засобів досягнення Григорій Богослов присвячує «Перше Слово про богослов'я» [3, с. 385–391]. Тут він обгрунтовує декілька важливих тез в яких пояснює сенс християнської філософії – богослов'я. Перш за все, християнська мудрість будується на вірі в істину Слова, зафіксовану в Писанні [3, с. 385]. Така віра одразу відмежує філософію християн від софістичного пустослів'я. Для Григорія віра християн є «діяльною філософією» [Там само]. Тобто, вона не грає словами і поняттями, а намагається пізнавати істинну реальність Слова на «шляхах благочестя» [Там само]. Досягнення благочестя і є філософствування, інакше думка відірвана від реалії духовного досвіду стає абстрактною і може перетворитися на пусті та суєтні слова і фантазії. Таким чином, перш за все, Григорій мислить християнську філософію як практичну мудрість в досягненні Слова і побудовану на вірі.

Далі, Григорій Богослов розвиває дуже важливе і характерне для східної патристики вчення про *реалістичність філософії* та її знань. Протиставляючи філософський реалізм християнства «пустослів'ю еллінів, єгиптян, сирійців», Григорій обговорює умови при яких філософські (теологічні) знання будуть максимально вірними і очевидними. Виходячи з вчення про практичну філософію, Григорій констатує, що «філософствувати про Бога можна не кожному» [3, с. 386]. Реалії практичної філософії християн та специфіка предмету накладають на філософію значні обмеження. «Філософствувати можна не завжди, не перед всяким, і не про все, але треба добре розуміти: коли, перед ким і скільки» [Там само]. Спочатку обговорюються моральні умови богословського мислення людини – хто може філософствувати? «Здатні на це люди, які випробували себе, які провели життя в спогляданні і перш за все, очистили чи очищують тіло і душу» [Там само]. Далі йдеться про стан розуму – при яких умовах можна філософствувати? Тоді, коли він звільниться від пристрастей і чуттєвості [Там само]. Далі, визначаються межі трансляції теологічного знання – перед ким можна філософськи міркувати? Лише перед тими, хто здатен почути сказане, хто сам осмислює ці речі і очищує себе [Там само]. Тобто, почути (зрозуміти) тео–знання може лише той, хто сам філософствує. Наступне важливе питання: про що маємо і в якій мірі філософствувати? І предмет і межі розуміння визначені нашими можливостями: «про те, що доступно для нас і в такій мірі, до якої простираються стан і здібність розуміння слухачів» [3, с. 387]. Свій філософський реалізм, Григорій обгрунтовує античним вченням про гармонію космосу. В усьому має бути міра і порядок – в космосі, людині, і в думці. Міра стає сенсом реалізму східних отців: «забороняю філософствувати ... без міри». Єпископ з Назіанзину, підкреслює важливість дисципліни розуму, яка гарантує очевидність результатів пізнання: «Будемо філософствувати, не виступаючи за призначені християнину межі» [Там само].

В розумінні результатів християнської думки у їх опонентів існують суттєві обмеження. Вони просто не можуть адекватно сприйняти і зрозуміти знання, які для самих християн очевидні. Для вірного розуміння істин одкровення треба мати очищену душу, тоді як противники християнства, на думку кападокійця, мають «нечистий слух». Але це не ознака морального осуду, а фіксація «закритості розуму» нехристиян для пізнання сенсу одкровення. Тому, щоб не нав'язувати свою філософію іншим, Григорій радить «про таємниче треба говорити таємно, а про святе – свято» [3, с. 388]. Відповідно і християнського філософствування такий розум не усвідомлює. Виходячи з цього Григорій закликає «філософствувати як слідує» [Там само]. Що це означає? В даному контексті думка східного отця зводиться до вимоги відійти від «пустослів'я та мрійливості» до яких зводиться діяльність «розуму і умогляду» у тих, хто не має опори у вірі та одкровенні [3, с. 390].

Отже, підсумуємо погляд Григорія на філософа. Він має: (1) бути морально досконалим; (2) «філософствувати перед людьми підготовленими»; (3) філософствувати нерозривно з праксисом, «коли в серці тиша», не розсіюючи увагу; (4) в філософствуванні сповна реалізувати пізнавальні сили розуму, пізнавати «настільки, наскільки можемо осягнути»; (5) прагнути до Божественного осягання свого розуму [3, с. 391–392].

В Слові 25–му «Похвала філософу Ірону», Григорій змальовує ідеал християнського філософа, який, за словами Григорія Богослова, поєднує в собі «добродесність споглядальну і діяльну» [9, с. 113], яка завершується обожненням – «метою усіх прагнень філософа» [3, с. 358]. За своїм високим призначенням християнська філософія рівна служінню Божественній мудрості [3, с. 357]. Якщо священника Бог через Таїнство Євхаристії приводить до стану обожнення, то філософа «приводять до нього вчення, життя, очищення через страждання» [3, с. 359]. Християнського любомудра як «подвижника істини» Григорій протиставляє пустим «любителям істини», акцентуючи увагу на тому, що істина досягається не теоретичним мисленням, а моральним зусиллям, подвигом, стражданнями, які допоможуть «стати богом не підлеглим стражданню» [Там само]. Таким чином, християнська мудрість, що полягає в «благочесті, добрій моралі і сходженні до Блага», може бути осягнутою подвижництвом, мучеництвом і ревністю за благочестям [3, с. 359–360]. Такого філософа Григорій називає «громадянином всесвіту», – здатного зробити вибір, відкинути «суєтні» цінності багатства та влади і «відсторонившись від матеріального», зорієнтувати себе на подолання пристрастей, досягнення добра [3, с. 359].

Все сказане дозволяє Григорію Богослову розмежувати між собою два типи мудрості, які він називає: «наша філософія» і «зовнішня філософія». Остання «лід виглядом любові до мудрості грає тінями істини», захоплюється «витонченістю мови» і має гордий норов [3, с. 360–361]. Прикладом першої є сам Григорій, який після довгих років навчання, обрав «образ життя» в якому «присвятив себе прагненню до небесного життя» [3, с. 164]. Ця філософія вимагала «відкинути честолюбство», прагнення до слави і віддати себе Богу в тиші чернечого життя.

Як ми вже зазначали, для Григорія Богослова християни мають бути розумними і обізнаними, а щоб не отримати звинувачення «в нерозумності», необхідно

«або самому філософствувати, або поважати філософію» [3, с. 358]. А філософія полягає не в зовнішніх атрибутах (плащ, борода, поза), а в «твердості душі, чистоті розуму та схильності до добра» [3, с. 361]. Бути справжнім філософом – це усамітнитися в натовпі, сховати розум від чуттів, відстояти істину перед владою, приборкати словом безглуздя наговпу, зупиняти грубість невігласів і пихатість учених, стримувати гнів і нестриманість, припиняти слабкість та розпач [3, с. 362]. В цьому Григорій бачить завдання всякого розсудливого, бо якщо усі будуть займатися тільки науками, досліджуючи небо і вимірюючи землю, то «від цього не буде ніякої користі для нашого життя» [Там само]. Тим самим, Григорій говорить про філософію як особливий образ життя в якому існує нерозривна єдність філософії і моралі, в той час як для теоретичних наук це не обов'язково [Там само].

В цілому, Григорій Богослов високо відзивається про філософське життя: вести «життя філософа, і вище і важче за все. Воно можливе для небагатих, а лише для тих, хто покликаний для нього божественним Розумом» [3, с. 165]. Образ життя справжнього філософа вимагає вести чисте життя «думати про Бога і спасіння більше ніж про славу... жити для Бога і берегти в собі Його образ» [Там само]. Бо істинна філософія це – любов до блага, але не заради майбутніх нагород, а заради самого добра» [3, с. 87]. Вона є шлях до вершин богопізнання – відмова від світу, перебування з Богом, сходження через нижче до вищого, набуття постійного і вічного через скороминуче [3, с. 611].

Висновки. У цілому Григорій Назіанзін позитивно ставиться як до античної культури, так і до філософії. Остання має природну цінність і повинна використовуватися християнством в тій мірі в якій вона сприяє осягненню християнського одкровення. Для того, щоб виробити власну філософію християнські богослови пророблювали титанічну роботу по християнізації античної культури. Для цього вони пророблювали своєрідний експеримент, коли брали певну філософську ідею чи то вчення і відсікали від них їх історико-філософський контекст. В результаті кожне вище античної культури поступово звільнялося від характерних для нього історичних, ідеологічних, ментальних рис і пересаджувалося в новий контекст християнської культури. Зусилля Григорія Назіанзіна були важливою історичною роботою по створенню християнської культури, коли з старих культурних форм створювалися нові, з новим змістом і призначенням. Прикладом таких зусиль і був синтез здійснений представниками східної патристики по виробленню християнської філософії-теології.

Список використаних джерел

1. Аверинцев С. «Наша философия» (восточная патристика IV–XI вв.) // София–Логос: Словарь / Сергей Аверинцев; [под ред. Н. П. Аверинцевой и К. Б. Сигова]. – Киев, 2006. – С. 610–639.
2. Адо П. Что такое античная философия? / Пьер Адо; пер. с фр. В. П. Гайдмака. – М.: Издательство гуманитарной литературы, 1999. – 320 с.
3. Григорий Богослов. Собрание творений / Григорий Назіанзін, архиеп.; пер. с греч. – В 2 т. Т.1. – М.: Свято–Троицкая Сергиева Лавра, 1994. – 680 с.
4. Иларион (Алфеев), еп. Жизнь и учение св. Григория Богослова / Иларион (Алфеев), еп. – М.: Крутицкое подворье, 1998. – 504 с.
5. Успенский Ф. И. История Византийской империи. – Т.1 / Ф. И. Успенский. – М.: ООО «Издательство Астрель», 2001. – 624 с.

6. Фаррар Ф. В. Жизнь и труды св. отцов и учителей Церкви: Пер. с англ. А. П. Лопухина / Ф. В. Фаррар. – В 2-х тт. – Т.1. – СПб., 1902. – 671 с.
7. Pelikan J. Christianity and Classical Culture: The Metamorphosis of Natural Theology in the Christian Encounter with Hellenism / Jaroslav Pelikan. – New Haven: Yale University Press, 1994. – 368 p.
8. Ruether R. R. Gregory of Nazianzus, Rhetor and Philosopher / Rosemary Radford Ruether. – Lima: CSS Publishing, 2003. – 194 p.
9. Ъpidlik T. Gregoire de Nazianze. Introduction a l'etude de sa doctrine spirituelle / T. Ъpidlik. – Rome, 1971. – 153 p.
10. Edwards P. C. 'Epistamenois aloreuso: On the Christian Alexandrianism of Gregory of Nazianzus / P. C. Edwards. – Ph.D. Brown University, 2003. – 154 p.
11. Ellverson A.–S. The Dual Nature of Man: A Study in the Theological Anthropology of Gregory of Nazianzus / A.–S Ellverson. – Uppsala: Uppsala University, 1981. – 120 p.
12. Callahan J. F. Greek Philosophy and the Cappadocian Cosmology / J. F. Callahan // *Dumbarton Oaks Papers* 12, 1958. – P.29–57.
13. Halleux A. de. Personnalisme ou essentialisme trinitaire chez les Pires cappadociens // Halleux A. de. *Patrologie et џcumџnisme. Recueil d'џtudes.* – Leuven: Leuven University Press, 1990. – P.215–268.
14. Otis B. Cappadocian thought as a coherent system / B. Otis // *Dumbarton Oaks Papers* 12, 1958. – P.95–124.
15. Sheldon–Williams I. P. The Greek Christian Tradition from the Cappadocians to Maximus and Eriugena / I. P. Sheldon–Williams // *The Cambridge History of Later Greek and Early Medieval Philosophy.* Ed. A. H. Armstrong. – Cambridge: Cambridge University Press, 1967. – P.425–533.
16. Redovics A. Gregory of Nazianzus (Or. 29.2) in Maximus the Confessor's Ambigua / A. Redovics // *Studia Patristica* 37, 2001. – P.250–256.

References

1. Averintsev S. «Nasha filosofiya» (vostochnaya patristika IV–XI vv.) // *Sofiya–Logos: Slovar / Sergey Averintsev; [pod red. N. P. Averintsevoy i K. B. Sigova].* – Kiev, 2006. – S.610–639.
2. Ado P. Chto takoe antichnaya filosofiya? / Per Ado; per. s fr. V. P. Gaydamaka. – M.: Izdatelstvo gumanitarnoy literatury, 1999. – 320 s.
3. Grigoriy Bogoslov. Sbranie tvoreny / Grigoriy Nazianzin, arhiop.; per. s grech. – V 2 t. T.1. – M.: Svyato–Troitskaya Sergieva Lavra, 1994. – 680 s.
4. Ilarion (Alfeev), ep. Zhizn i uchenie sv. Grigoriya Bogoslova / Ilarion (Alfeev), ep. – M.: Krutitskoe podvorie, 1998. – 504 s.
5. Uspenskiy F. I. Istoriya Vizantiyskoy imperii. – T.1 / F. I. Uspenskiy. – M.: OOO «Izdatelstvo Astrel», 2001. – 624 s.
6. Farrar F. V. Zhizn i trudy sv. ottsov i uchiteley Tserkvi: Per. s angl. A. P. Lopuhina / F. V. Farrar. – V 2–h tt. – T.1. – SPb., 1902. – 671 s.
7. Pelikan J. Christianity and Classical Culture: The Metamorphosis of Natural Theology in the Christian Encounter with Hellenism / Jaroslav Pelikan. – New Haven: Yale University Press, 1994. – 368 p.
8. Ruether R. R. Gregory of Nazianzus, Rhetor and Philosopher / Rosemary Radford Ruether. – Lima: CSS Publishing, 2003. – 194 p.
9. Ъpidlik T. Gregoire de Nazianze. Introduction a l'etude de sa doctrine spirituelle / T. Ъpidlik. – Rome, 1971. – 153 p.
10. Edwards P. C. 'Epistamenois aloreuso: On the Christian Alexandrianism of Gregory of Nazianzus / P. C. Edwards. – Ph.D. Brown University, 2003. – 154 p.
11. Ellverson A.–S. The Dual Nature of Man: A Study in the Theological Anthropology of Gregory of Nazianzus / A.–S Ellverson. – Uppsala: Uppsala University, 1981. – 120 p.
12. Callahan J. F. Greek Philosophy and the Cappadocian Cosmology / J. F. Callahan // *Dumbarton Oaks Papers* 12, 1958. – P.29–57.
13. Halleux A. de. Personnalisme ou essentialisme trinitaire chez les Pires cappadociens // Halleux A. de. *Patrologie et џcumџnisme. Recueil d'џtudes.* – Leuven: Leuven University Press, 1990. – P.215–268.
14. Otis B. Cappadocian thought as a coherent system / B. Otis // *Dumbarton Oaks Papers* 12, 1958. – P.95–124.
15. Sheldon–Williams I. P. The Greek Christian Tradition from the Cappadocians to Maximus and Eriugena / I. P. Sheldon–Williams // *The Cambridge History of Later Greek and Early Medieval Philosophy.* Ed. A. H. Armstrong. – Cambridge: Cambridge University Press, 1967. – P.425–533.
16. Redovics A. Gregory of Nazianzus (Or. 29.2) in Maximus the Confessor's Ambigua / A. Redovics // *Studia Patristica* 37, 2001. – P.250–256.

Khrystokin G. V., PhD, Associate Professor of the Department of Philosophy and Political Science of University of the State Fiscal Service of Ukraine (Ukraine, Irpin), xristokingena@gmail.com

Evaluation of ancient philosophy in the theology of Gregory of Nazianzus

In the article the evaluation Gregory Nazianzus ancient culture and philosophy, which was generally positive. Gregory was convinced that ancient philosophy has a natural value and should be used Christianity to the extent to which it contributes to the comprehension of Christian revelation. To develop your own philosophy of Christian theologians implemented titanic work on the Christianization of ancient culture. For this kind of experiment they implemented when taking a philosophical idea or teaching them and cut off their historical and philosophical context. As a result, every ancient culture phenomenon gradually exempt from specific to his historical, ideological and mental traits postponed in the new context of Christian culture. Efforts Gregory Nazianzus were important historical work on the creation of the Christian culture where the old cultural forms to create new, with new meaning and purpose. An example of such an effort was made by the synthesis of eastern patristic on the development of Christian philosophy-theology.

Keywords: Orthodox theology, mysticism, religious experience, the Greek patristic.

Христокин Г. В., кандидат философских наук, доцент кафедры философии и политологии, Университет государственной фискальной службы Украины (Украина, Ирпень), xristokingena@gmail.com

Оценка античной философии в теологии Григория Низианзина

Исследуется оценка Григорием Назианзином античной культуры и философии, которая в целом была положительной. Григорий был убежден, что античная философия имеет природную ценность и должна использоваться христианством в той мере, в какой она способствует постижению христианского откровения. Для того, чтобы выработать собственную философию христианские богословы осуществили титаническую работу по христианизации античной культуры. Для этого они осуществили своеобразный эксперимент, когда брали определенную философскую идею или учение и отсекали от них их историко-философский контекст. В результате каждое явление античной культуры постепенно освобождалось от характерных для него исторических, идеологических, ментальных черт и пересаживалось в новый контекст христианской культуры. Усилия Григория Назианзина были важной исторической работой по созданию христианской культуры, когда из старых культурных форм создавались новые, с новым содержанием и назначением. Примером таких усилий и был синтез осуществленный представителями восточной патристики по выработке христианской философии-теологии.

Ключевые слова: православная теология, мистика, религиозный опыт, греческая патристика.

***

УДК 141.1:94(477.7)

Шалашна Н. М., кандидат історичних наук, доцент, Донбаський державний педагогічний університет (Україна, Слов'янськ), n.shalashna@gmail.com

Цивілізаційні ідеї в філософських поглядах Ф. Прокоповича та С. Яворського

Статтю присвячено порівнянню наукових теорій цивілізації, розроблених у XVIII ст. двома видатними українськими науковцями Феофаном Прокоповичем та Стефаном Яворським. Простежено філософські витоки цих теорій та зроблено висновок, що для обох вчених підґрунтям були уявлення українських православних інтелектуалів кінця XVI – першої половини XVII ст., водночас у Ф. Прокоповича явно помітний вплив ідеї європейської філософської течії Просвітництва, натомість цивілізаційна теорія С. Яворського близька до гуманістичної ідеології Ренесансу. Проаналізовано великий вплив обох науковців на формування української та російської культур, в тому числі і на формування поняття цивілізації та прогресу. Стверджується, що обидва науковці поділяли ідеологію освіченого абсолютизму та характеризували цивілізацію як ідеальний устрій держави, що забезпечує особистості повноцінний розвиток. Водночас наявні серйозні ідеологічні розбіжності щодо ролі церкви в державі та проблеми політичної суб'єктності громадянина.

Ключові слова: цивілізація, прогрес, освічений абсолютизм, Ф. Прокопович, С. Яворський.

Сучасні суспільні умови та тенденції розвитку інтелектуальної сфери наполегливо вимагають від науковців інтегральних досліджень, у яких би події національної історії розглядалися у широкому геополітичному та культурному контексті. Взаємовпливи історичних

подій, політичних формацій, культурних течій найчастіше неможливо змалювати лише в дискурсі причинно-наслідкових зв'язків, необхідні більш глибокий аналіз сутності явищ, їх подібності, ключових відмінностей та взаємозумовленості. Одним з найважливіших з точки зору впливу на подальшу історію Східної Європи явищ є становлення Російської імперії та інтеграція до її складу Гетьманщини у другій половині XVII – XVIII ст. Значною мірою ідеологія Російської імперії завдячує своїм формуванням активному залученню представників української інтелектуальної еліти до вищих верств церковної ієрархії Росії. Єпіфаній Славинецький, Стефан Яворський, Лазар Баранович, Інокентій Гізель, Феофан Прокопович та інші спричинили зрушення величезних пластів російської культури, намітили контури докорінних змін в культурних орієнтаціях, реалізуючи власні уявлення про ідеальну державу й суспільство та гуманістично-просвітницькі уявлення про особистість. В основі цих уявлень лежала розроблена українськими православними інтелектуалами кінця XVI – першої половини XVII ст. теорія держави, яка включала поняття суверенітету й політичної нації, прав та обов'язків правителя і народу, характеристику території, історичного минулого держави, метафізичне обґрунтування її в контексті православної догматики.

Найбільш важливими з огляду на їх подальший вплив на розвиток політичних та культурних процесів були теорії С. Яворського та Ф. Прокоповича, у яких обґрунтовується ідея цивілізації як своєрідної системи культурних цінностей, забезпеченої певними формами соціальної організації. Корисністю розуміння сутності цих концепцій та їх впливу на політичну практику як Росії, так і України у досить довгій історичній перспективі, а також непересічним масштабом постатей С. Яворського та Ф. Прокоповича визначається актуальність даного дослідження.

Отже, метою даної розвідки є аналіз уявлень про цивілізацію С. Яворського та Ф. Прокоповича, співставлення цих теорій та визначення їх впливу на формування ідеології освіченого абсолютизму в Російській імперії та опосередковано на політичні й культурні процеси в Україні.

Постаті Ф. Прокоповича та С. Яворського викликали зацікавлення дослідників вже з XIX ст. – розглядалися їх філософські, філологічні, релігійні та політичні аспекти діяльності в працях таких науковців, як П. Морозов [9], Ю. Самарін [16], І. Чистович [18], І. Морев [8] та ін. Так само не згасав інтерес до їх могутнього впливу на українську й російську культуру в XX ст. було створено ґрунтовні узагальнюючі праці й фахові статті, присвячені різним аспектам їх діяльності, авторами яких є В. Нічик [10], Д. Коваль [4], О. Дзюба [1], В. Смирнов [17], І. Захара [2], С. Шкіль [20] та ін. Певною мірою суть уявлень православних українських інтелектуалів про ідеальну державу та їх роль в політичних процесах другої половини XVII ст. висвітлювалась у працях С. Плохія [11], О. Крижанівського [5], Н. Яковенко [22] та ін. Взаємостосунки між українським духовенством та московським урядом в контексті подій другої половини XVII ст. докладно проаналізовано в роботі В. Ейнгорна [21], особливості політичного розвитку Росії цього часу та вплив Московського патріарха Никона на цей процес вивчалась М. Зизикінін [3], С. Лобачовим [6].

Отже, накопичено досить великий масив відомостей про роль українського духовенства в політичному житті Гетьманщини та його уявлення про ідеальну державу. Проте спроб здійснити порівняльний аналіз впливу філософських ідей Ф. Прокоповича та С. Яворського на формування концепції ідеальної держави в політичній культурі кінця XVII – початку XVIII ст. на сьогодні ще не робилося.

Формування філософських концепцій С. Яворського та Ф. Прокоповича відбувалось в історичних умовах поступової інтеграції Гетьманщини до складу Московського царства, а згодом Російської імперії. Зростаючий політичний потенціал Росії сприймався українським духовенством як своєрідний історичний виклик, на який вони відповідали концепцією політично могутньої православної держави, заснованої на ідеях європейського гуманізму й Просвітництва та традиціях державності Русі. Цей ідеал співпадав в цілому з політичними цінностями ранньомодерної української нації, тому деякий час значна частина вищого українського духовенства плекала надію на взаємовигідне співробітництво із російським урядом. Проте в самій Росії цей час був позначений діяльністю такої непересічної постаті, як патріарх Московський Никон. Його церковна реформа мала величезний вплив на розвиток російської культури, а сформульована ним політична теорія мала вагоме значення для формування державної ідеології майбутньої Російської імперії. Значна роль, яку відіграло в цих процесах українське православне духовенство, дає підстави припустити взаємовплив між державницькими поглядами патріарха Никона та тієї частини українських православних ієрархів, які дотримувались промосковської політичної орієнтації.

Уявлення цих православних інтелектуалів про ідеальне людське суспільство були закорінені у розробленій науковцями могилянського кола філософській концепції. Центральним положенням цієї концепції була ідеологема Києва як Другого Єрусалиму, Богоспасаємого граду. Виступаючи центром Русі як народу і території, Київ є місцем хрещення, яке усвідомлюється першопочатком історії, а Царство Небесне–Єрусалим є її завершенням. Важливо відзначити, що в цій концепції Київ є центром ідеалізованої держави, проте переважно в сенсі віднайдення індивідом метафізичної вітчизни через духовні пошуки, на відміну від завойовницьких по суті теорій Москви – Третього Риму та Речі Посполитої – Великої Сарматії [21]. В зародку тут наявне філософське протиставлення цивілізації, що отожднюється з упорядкуванням держави, та культури, яка розуміється як самовдосконалення, причому вибір робиться на користь культури.

Державницька теорія патріарха Никона формувалась як своєрідна антитеза «Соборному уложенню» 1649 р., яке фактично підкорило церкву державі. В практичному сенсі ця теорія була втілена у розпочатій патріархом за підтримки царя Олексія Михайловича в 50–х рр. XVII ст. масштабної церковної реформи, яка тривала до конфлікту між царем та патріархом у 1658 р. та позбавлення його патріаршества й заслання до монастиря у 1666 р. Головним змістом теорії патріарха Никона була ідея про переважання патріаршої влади над царською в духовній сфері та рішуче відкидання владиного московсько–візантійському православ'ю поняття про царя–первосвященника. Патріарх категорично

заперечував право царя втручатись у адміністративні та економічні справи церкви, призначення вищих церковних ієрархів. Никон сприймав церкву як автономне утворення в державі, громадянами якої є виключно особи духовного сану, і в справі цієї держави царська влада не має втручатись [3, с. 19].

Далекоглядною політичною метою державної теорії патріарха Никона було перетворення Росії на вселенський центр православ'я. Фактично він відкидав ідею Москви як Третього Риму, трактуючи майбутню всесвітню православну державу як своєрідне наближення до Божого царства під владою церкви. В цій майбутній державі абсолютна влада царя мала б сполучатись із повною самостійністю церкви та, можливо, різноманітністю політичних укладів державних організацій, включених до складу імперії – церква мала обов'язково освячувати всі завойовницькі походи царя, проте Никона цікавила лише канонічна єдність території та підвладність її патріарху. Такий варіант державного устрою не влаштував царський уряд, і внаслідок тривалих заходів, в тому числі й за участі українських ієрархів, у 1674 р. патріархом Московським став Іоакім, який прямо заявляв, що «не знає ані старої, ані нової віри, але готовий виконувати, що звелють начальники» [6, с. 285].

На цьому історичному тлі розгорталась культурно–просвітницька діяльність С. Яворського та Ф. Прокоповича. Життєві й творчі шляхи обох філософів мають багато збігів. Обидва видатні діячі були вихованцями, а згодом викладачами Києво–Могилянської академії, їх філософські ідеї були закорінені в екуменічній богословській концепції Петра Могили [7]. Обома науковцями було здійснено освітню мандрівку до Європи, де вони навчались у католицьких навчальних закладах, отримавши ґрунтовну обізнаність із європейськими філософськими ідеями. Для обох науковців церковно–адміністративна діяльність була пов'язана з імператорським двором Петра I: С. Яворський посідав місце керівника Московської слов'яно–греко–латинської академії, згодом Рязанського митрополита, а потім місцеблюстителя патріаршого престолу; Ф. Прокопович, пройшовши шлях проповідника й радника царя, стає у 1721 р. вищим церковним ієрархом Росії – очільником Священного Синоду. Проте найголовнішим збігом в діяльності обох просвітителів була підтримка масштабних реформ в Російській імперії, намагаючись сполучити європейські гуманістичні ідеали та самосвідомість ранньомодерної української нації з практикою авторитарної держави. Відповідно вагоме місце в структурі філософських поглядів С. Яворського та Ф. Прокоповича займала теорія цивілізації як ідеального державного устрою, який був для них метою реформ.

Введення у науковий обіг поняття цивілізації належить до часів європейського Просвітництва і розглядалось у значенні добре облаштованої держави, заснованої на принципах справедливості й розуму. Цивілізація трактувалась як невіддільний від поняття прогресу лінійний розвиток суспільства, який приносив прекрасні плоди у вигляді надбань науки, техніки, законодавства, мистецтва тощо. Антитезою цивілізації сприймалось варварство, й всі народи поділялись на цивілізовані, такі, що рухаються у напрямку цивілізації, та варварські. Просвітницькі ідеї на теренах України були добре відомі, зокрема в працях М. Козачинського, І. Гізеля, Д. Туптала та інших представників Києво–Могилянської

академії. Проте теорія цивілізації була розроблена вперше в творчості Ф. Прокоповича та С. Яворського. Ця теорія мала важливе значення для формування ідеології освіченого абсолютизму та імперського міфу в Росії, оскільки імперська завойовницька ідеологія потребувала морального сенсу, який було віднайдено в культурній парадигмі Просвітництва з її суспільною теорією освіченого абсолютизму [19].

В цілому погоджуючись із ідеологами Просвітництва, С. Яворський та Ф. Прокопович сформулювали глибоко оригінальні цивілізаційні теорії. Так, в філософії С. Яворського органічно сполучаються елементи ренесансного та просвітницького гуманізму, яскравий антропоцентризм, повага до творчого активного начала особистості. Розумне облаштування Всесвіту, заснованого Божою волею й мудрістю, сприймається С. Яворським як взірць для облаштування на розумних началах суспільства й держави, тобто цивілізації. Для облаштування такого суспільства людина має активно досліджувати світ раціональним та емпіричним шляхом. Вирішуючи питання свободи волі, С. Яворський залишає особистості повну свободу в усіх питаннях, окрім права робити судження й висновки стосовно питань віросповідання, яке він залишає виключно церкві як колективному розуму [8, с. 57]. В подібному підході можна побачити зародок просвітницької теорії колективного договору, коли абсолютна свобода кожного піддається добровільному обмеженню в ім'я блага всіх.

Проблема добре облаштованої держави–цивілізації розглядається С. Яворським в контексті теорії ідеальної держави Платона, яка була основою державницької теорії Петра Могили. Погоджуючись із просвітницьким ідеалом цивілізації як розумно облаштованої до ретельно структурованої держави, С. Яворський в бароковій стилістиці розробив образ держави як колісниць, у якій колесами є чотири стани суспільства: князі, вельможі, бояри; військові; священнослужителі; міщани, ремісники та селяни. Обстоюючи ідеал Платонового царя–філософа, вчений своєрідно інтерпретує прогресивно для тих часів теорію освіченого абсолютизму, вважаючи єдино достойною владою в державі самодержавство, проте позбавляючи монарха права втручатись у справи церковні. В своєму славновісному «Камені віри» [8], а також у проповіді «Про царя Валтасара», написана одразу ж після проголошеної анафема гетьману Івану Мазепі, він відверто засуджує самодержця, який перебирає на себе повноваження церковної влади. Отже, церква у С. Яворського постає своєрідною душею цивілізації та моральним виправданням її існування.

Якщо у С. Яворського ідея цивілізації розглядалась скоріше в другорядному сенсі, виступаючи політичним тілом для культури, втіленої в церкві, то у Ф. Прокоповича цивілізації була розроблена як самостійне філософське поняття і ретельно обґрунтована. Ідея цивілізації лежить в основі всіх суспільних та етичних поглядів Ф. Прокоповича, хоча самого терміну «цивілізація» він не вживає, користуючись терміном «виправлення» як характеристикою комплексу прогресивних змін в «духовній, громадянській та військовій сфері» [16, с. 128]. В його теорії цивілізації притаманні чітко визначені ознаки, які включають ефективну і спрямовану на благополуччя держави систему адміністративного управління, регулярне й дисципліноване військо, засновану на справедливих

принципах законодавчу систему, освіту й виховання на засадах здорового глузду, досягнення природничих наук, технічний прогрес, синодальне управління церквою та підкорення її функцій потребам держави.

В цілому розуміння цивілізації Ф. Прокоповичем співпадає із притаманним європейському Просвітництву, за винятком двох принципових відмінностей: сприйняття територіальних завоювань як необхідної умови розвитку цивілізації та розуміння православ'я як єдиного істинного ідеологічного підґрунтя цивілізаційної будівлі. Перша відмінність витікає із самого характеру цивілізації в Російській державі, який Ф. Прокопович свідомо характеризує як запозичений, однак вторинність запозиченої цивілізації знімається внаслідок завоювання, цивілізація постає своєрідним військовим трофеєм, захопленим на полі бою. Друга відмінність спричинена закоріненістю філософії Ф. Прокоповича в ідейних пошуках українських православних інтелектуалів доби П. Могили, їх участю в становленні ранньомодерної української нації, що вимагало відмінної від Речі Посполитої самоідентифікації на основі історичного культурно–політичного спадку.

Розробляючи ідейну програму цивілізованої держави, Ф. Прокопович був близький до просвітницької теорії суспільного блага та освіченого абсолютизму. У відповідності із ідеалами Просвітництва він обстоює розум в якості основоположного принципу добре облаштованої держави, весь час підкреслюючи «розумний устрій» як обов'язковий для особистості та для держави [9, с. 127]. При цьому «розумність» трактується Ф. Прокоповичем, у повній згоді з раціоналістично–просвітницьким світоглядом, як природна схильність людини до добра, закладена Божою волею. Можливість спотворення цієї волі до добра існує, і для того, щоб цьому запобігти, й створюється держава. Практично в цьому ідеї Ф. Прокоповича та С. Яворського збігаються повністю.

В Просвітництві поняття цивілізації є невіддільним від теорії прогресу. Лінійна парадигма історичного процесу визначала розуміння цивілізації як необхідної стадії в розвитку суспільства й держави, настання якої знаменувало собою початок прогресу як безупинного процесу покращення. В теорії Ф. Прокоповича ідеальна держава невіддільна від прогресу як об'єктивної необхідності, і Петро I втілює ідеальний образ провідника та ініціатора прогресу. Сутністю прогресу є переміни на краще за певною схемою, де прогресивні зміни державного устрою й законодавства створюють можливість для вдосконалення технічних засобів виробництва й системи освіти, а це, в свою чергу, призводить до покращення суспільної моралі. Найбільш послідовно теорія прогресу була розроблена ним в «Правді волі монаршої», де він наполегливо доводить корисність та необхідність нововведень, в тому числі й запозичених [10].

Специфіка цивілізаційної концепції Ф. Прокоповича та її принципів відмінності від європейських філософських конструкцій визначалась його високим церковним рангом та глибокою релігійною вірою. Відповідно властива просвітницькій ідеології секуляризація освіти й культури була для нього неприйнятною, і церкву як суспільний інститут необхідно було вписати в концепцію прогресу. Ця суперечність була вирішена через своєрідне ставлення до проблеми взаємостосунків державної та церковної влади. Саме з цього питання Ф. Прокопович мав серйозні

ідеологічні розбіжності з С. Яворським. Ф. Прокопович захищав просвітницький ідеал раціоналістичного суспільства, заснованого на державному договорі, де вища влада належить самодержцю, церква ж зобов'язана підкорюватись йому та забезпечувати виховання й моральний контроль [14, с. 267]. Втіленням уявлень Ф. Прокоповича про роль церкви в цивілізаційному процесі стала ідея Священного Синоду, який він очолює. Теоретично це було обґрунтовано в «Слові про владу й честь царську» та «Духовному регламенті», деякі аспекти розроблялись в «Розиску історичному». Головним чином обстоюється ідея царя–понтифіка, який сполучає в своїй персоні всю повноту як світської, так і духовної влади і втілює харизму виконавця Божої волі в усіх сферах життя [12, с. 71]. Церква ж із самостійної сфери людського буття перетворюється у нього на частину державного механізму із специфічними функціями. Окрім власне церковно–релігійних справ, Синод мав контролювати боротьбу з невіглаством та забобонами, займатись освітою народу та вдосконалювати власні знання, розвивати не лише богословську, але й світську науку, контролювати суспільну мораль тощо. Тобто, відмовляючись секуляризувати культуру, Ф. Прокопович, як би це парадоксально не звучало, секуляризував церкву, перетворивши її на інструмент поширення цивілізаційних досягнень. Перемога саме такого підходу до церкви та її функцій в державі відіграла величезне значення в історії Російської імперії протягом наступних століть.

Таким чином, можна стверджувати, що філософська концепція православної цивілізації була розроблена С. Яворським та Ф. Прокоповичем в якості відповіді на історичний виклик нових можливостей, що виникли внаслідок політичного союзу Гетьманщини й Московії в середині XVII ст. В цій концепції іманентно містився ідеал цивілізованої держави, в якій політична могутність Росії забезпечувала розвиток системи цінностей, сформованої в якості основи самоідентифікації ранньомодерної української нації. Цивілізація розумілась як «виправлення» та включала ефективну систему державного управління, справедливе законодавство, секуляризовану освіту, технічний та науковий прогрес. В цих положеннях погоджувались обидва філософи, проте в питанні ролі церкви в державі їхні погляди були принципово відмінними. С. Яворський наполегливо обстоював автономію церкви в державі і навіть підзвітність монарха церкві. В подальшій перспективі це загрожувало певною консервацією культури в лоні церкви, проте означало автономію духовного життя, свободу особистості від диктату держави в гуманітарних питаннях. Такий підхід був глибоко закоріненим в культурі українського бароко та знайшов подальший розвиток в філософії Г. Сковороди. Натомість в концепції Ф. Прокоповича світська влада вважалась однозначно пріоритетною, церква ж зобов'язана була виконувати служити інтересам держави. Це сприяло секуляризації культури, проте загрожувало тоталітарним контролем держави над духовним життям особистості. Відмінності в теорії цивілізації між С. Яворським та Ф. Прокоповичем фактично були початком філософської дискусії щодо стосунків між культурою й цивілізацією.

В цілому розуміння цивілізації С. Яворського та Ф. Прокоповича збігається із сформованою в філософській парадигмі Просвітництва цивілізаційною концепцією, проте має глибоко своєрідні риси. Ця своєрідність

своїми ідейними витоками має досягнення українських православних інтелектуалів кінця XVI – XVII ст. Обґрунтовуючи Російську імперію як політичне тіло унікальної православної цивілізації, вони стверджували сенсом громадянства в цій державі отримання індивідуального душевного спасіння в результаті колективної активності. Ця теорія стала однією з найважливіших складових ідеології освіченого абсолютизму в російській імперії, однак її гуманістичний потенціал залишився нереалізованим. Позірно використовуючи філософську концепцію цивілізації, насправді політичне керівництво Російської імперії втілювало принципи не освіченого абсолютизму, а деспотизму. Для України це мало величезні й в цілому трагічні наслідки. Імперська за своєю суттю влада вдалась до систематичного знищення національної своєрідності ранньомодерної української нації. Проте ідеї С. Яворського та Ф. Прокоповича залишались актуальними для української філософії протягом XVIII–XIX ст., а в деяких аспектах не втратили актуальності й до сьогодні.

Список використаних джерел

1. Дзюба О. Теофан Прокопович в епістолярній спадщині / О. Дзюба // Україна в Центрально–Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – №7. – С.317–342.
2. Захара І. С. Стефан Яворський / Захара І. С. – Львів: Каменяр, 1991. – 112 с.
3. Зызыкин М. В. Патриарх Никон. Его государственные и канонические идеи: Магистерская диссертация / М. В. Зызыкин. – Варшава: Синодальная типография, 1931. – 365 с.
4. Коваль Д. П. Ідеї Ф. Прокоповича щодо оновлення богословської освіти в Києво–Могилянській академії / Д. Коваль // Гілея: Науковий вісник. – 2012. – Вип.63. – С.23–31.
5. Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3-х книгах / О. П. Крижанівський, С. М. Плохій. – К.: Либідь, 1994. – Кн.3. – 335 с.
6. Лобачев С. В. Патриарх Никон: монографія / С. В. Лобачев. – СПб.: Искусство, 2003. – 416 с.
7. Мицик Ю. А. Київський патріархат у проектах Петра Могили / Ю. А. Мицик // Український історичний журнал. – 2007. – №1. – С.61–69.
8. Морев И. «Камень веры» митрополита Стефана Яворского, его место среди отечественных противосектантских сочинений и характеристические особенности его догматических воззрений / И. Морев. – СПб., 1904. – 403 с.
9. Морозов П. О. Фефан Прокопович как писатель / П. О. Морозов. – М.: Книга по требованию, 2012. – 410 с. (Репринт).
10. Ничик В. М. Фефан Прокопович / В. Ничик. – М.: Мысль, 1977. – 192 с.
11. Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні: монографія / С. Плохій. – К.: Критика, 2006. – 495 с.
12. Прокопович Теофан. Філософські праці. Вибране / Упорядн. В. Литвинов. – К.: Вид-во «Дніпро», 2012. – 616 с.
13. Прокопович Ф. Сокращенное христианское учение... / Ф. Прокопович. – СПб., 1765.
14. Прокопович Ф. Сочинения / Ф. Прокопович. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 506 с.
15. Прокопович Ф. Філософські твори в трьох томах / Ф. Прокопович. – К.: Наук. думка, 1979. – Т.1. – 512 с.; К., 1980. – Т.2. – 552 с.; К., 1981. – Т.3. – 524 с.
16. Самарин Ю. Стефан Яворський і Фефан Прокопович // Самарин Ю. Ф. Избранные произведения. – М., 1996. – С.17–409.
17. Смирнов В. Г. Фефан Прокопович / В. Смирнов. – М.: Соратник, 1994. – 222 с.
18. Чистович И. Фефан Прокопович и его время / И. Чистович. – СПб., 1868. – 752 с.
19. Шалашна Н. М. Філософська концепція освіченого абсолютизму Фефана Прокоповича в українській та російській культурах першої половини XVIII століття / Н. М. Шалашна // Схід. – 2013. – №2. – С.124–128.
20. Шкіль С. О. Вплив ідей протестантизму на формування світогляду Фефана Прокоповича [Текст]: дис... канд. філос. наук:

09.00.11 / Шкіль С. О.; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 171 арк.

21. Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича / В. О. Эйнгорн. – М., 1899. – 1104 с.

22. Яковенко Н. Паралельний світ: Дослідження з історії уявленнь та ідей в Україні XVI – XVII ст.: монографія / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2002. – 416 с.

References

1. Dzjuba O. Teofan Prokopovych v epistoljarnij spadshhyni / O. Dzjuba // Ukrai'na v Central'no-Shidnij Jevropi (z najdavnishyh chasiv do kincja XVIII st.). – K.: Instytut istorii' Ukrai'ny NAN Ukrai'ny, 2007. – №7. – S.317–342.

2. Zahara I. S. Stefan Javors'kyj / Zahara I. S. – L'viv: Kamenjar, 1991. – 112 s.

3. Zyzykin M. V. Patriarh Nikon. Ego gosudarstvennye i kanonicheskie idei: Magisterskaja dissertacija / M. V. Zyzykin. – Varshava: Sinodal'naja tipografija, 1931. – 365 s.

4. Koval' D. P. Idei' F. Prokopovycha shhodo onovlennja bogoslovs'koj osvity v Kyjevo-Mogylyans'kij akademii' / D. Koval' // Gileja: Naukovyj visnyk. – 2012. – Vyp.63. – S.23–31.

5. Kryzhaniv's'kyj O. P., Plohij S. M. Istorija cerkvy ta religijnoi' dumky v Ukrai'ni: U 3-h knygh / O. P. Kryzhaniv's'kyj, S. M. Plohij. – K.: Lybid', 1994. – Kn.3. – 335 s.

6. Lobachev S. V. Patriarh Nikon: monografija / S. V. Lobachov. – SPb.: Iskusstvo, 2003. – 416 s.

7. Mycyk Ju. A. Kyi'vs'kyj patriarhat u proektah Petra Mogyly / Ju. A. Mycyk // Ukrai'ns'kyj istorychnyj zhurnal. – 2007. – №1. – S.61–69.

8. Morev I. «Kamen' very» mitropolita Stefana Javorskogo, ego mesto sredi otechestvennyh protivosekantskih sochinenij i harakteristicheskie osobennosti ego dogmaticheskikh vozzrenij / I. Morev. – SPb., 1904. – 403 s.

9. Morozov P. O. Feofan Prokopovich kak pisatel' / P. O. Morozov. – M.: Kniga po trebovaniju, 2012. – 410 s. (Reprint).

10. Nichik V. M. Feofan Prokopovich / V. Nichik. – M.: Mysl', 1977. – 192 s.

11. Plohij S. Nalyvajkova vira: Kozactvo ta religija v rann'omodernij Ukrai'ni: monografija / S. Plohij. – K.: Krytyka, 2006. – 495 s.

12. Prokopovych Teofan. Filosofo'ki praci. Vybrane / Uporjadn. V. Lytvynov. – K.: Vyd-vo «Dnipro», 2012. – 616 s.

13. Prokopovich F. Sokrashhennoe hristianskoe uchenie... / F. Prokopovich. – SPb., 1765.

14. Prokopovich F. Sochinenija / F. Prokopovich. – M.: Izd-vo AN SSSR, 1961. – 506 s.

15. Prokopovich F. Filosofo'ki tvory v tr'oh tomah / F. Prokopovich. – K.: Nauk. dumka, 1979. – T.1. – 512 s.; K., 1980. – T.2. – 552 s.; K., 1981. – T.3. – 524 s.

16. Samarin Ju. Stefan Javorskij i Feofan Prokopovich // Samarin Ju. F. Izbrannye proizvedenija. – M., 1996. – S.17–409.

17. Smirnov V. G. Feofan Prokopovich / V. Smirnov. – M.: Soratnik, 1994. – 222 s.

18. Chistovich I. Feofan Prokopovich i ego vremja / I. Chistovich. – SPb., 1868. – 752 s.

19. Shalashna N. M. Filosofo'ka koncepcija osvichenogo absoljutyizmu Feofana Prokopovycha v ukrai'ns'kij ta rosij's'kij kul'turah pershoj' polovyny XVIII stolittja / N. M. Shalashna // Shid. – 2013. – №2. – S.124–128.

20. Shkil' S. O. Vplyv idej protestantyzmu na formuvannja svitogljadu Feofana Prokopovycha [Tekst]: dys... kand. filos. nauk: 09.00.11 / Shkil' S. O.; Kyi'vs'kyj nacional'nyj un-t im. Tarasa Shevchenka. – K., 2004. – 171 arh.

21. Jeingorn V. Ocherki iz istorii Malorossii v XVII v. Snoshenija malorossijskogo duhovenstva s moskovskim pravitel'stvom v carstvanie Alekseja Mihajlovicha / V. O. Jeingorn. – M., 1899. – 1104 s.

22. Jakovenko N. Paralel'nyj svit: Doslidzhennja z istorii' ujavlen' ta idej v Ukrai'ni XVI – XVII st.: monografija / N. Jakovenko. – K.: Krytyka, 2002. – 416 s.

Shalashna N. M., Ph.D., docent, Donbass State Pedagogical University (Ukraine, Slavyansk), n.shalashna@gmail.com

Civilization ideas in philosophical views of Th. Prokopovich and S. Yavorsky

The article is devoted to comparison of scientific theories of civilization developed in the XVIII century by two prominent Ukrainian scientists: Theophanes Prokopovich and Stefan Yavorsky. It traces the philosophical origins of these theories

and concluded that for both scientists the foundation were ideas of Ukrainian Orthodox intellectuals in the end of XVI – first half XVII, at the same time Th. Prokopovich clearly noticeable impact of idea of European philosophical currents of the Enlightenment, while civilization theory S. Yavorsky is close to Renaissance humanist ideology. It is analyzed a great influence of scientists on the formation of Ukrainian and Russian cultures, including the formation of the concepts of civilization and progress. It is alleged that the two scientists shared the ideology of enlightened absolutism and characterized civilization as the ideal structure of the state, which provides a complete personality development. At the same time the existing serious ideological differences about the role of the church in the country and the problem of political subjectivity of the citizen.

Keywords: civilization, progress, enlightened absolutism, Th. Prokopovich, S. Yavorsky.

Шалашна Н. Н., кандидат исторических наук, доцент, доцент, Донбасский государственный педагогический университет (Украина, Славянск), n.shalashna@gmail.com

Цивілізаційні ідеї в філософських поглядах Ф. Прокоповича та С. Яворського

Стаття присвячена порівнянню наукових теорій цивілізації, розроблених в XVIII в. двома видатними українськими ученими Феопаном Прокоповичем та Стефаном Яворським. Проаналізовано філософські основи цих теорій і зроблено висновок, що для обох учених основою були представлення українських православних інтелектуалів кінця XVI – першої половини XVII в., в той же час у Ф. Прокоповича явно помітне вплив ідей європейського філософського течення Просвіщення, а цивілізаційна теорія С. Яворського близька до гуманістическої ідеології Ренесансу. Проаналізовано велике вплив обох учених на формування української та російської культур, в тому числі і на формування поняття цивілізації та прогресу. Утверджується, що обидва учених розділяли ідеологію просвіщенного абсолютизму і характеризували цивілізацію як ідеальне устроєння держави, яке забезпечує розвиток особистості повноцінне розвиток. Одночасно існують серйозні ідеологічні розбіжності щодо ролі церкви в державі та проблеми політичної суб'єктності громадянина.

Ключові слова: цивілізація, прогрес, просвіщенний абсолютизм, Ф. Прокопович, С. Яворський.

* * *

УДК 001.5 Блур Д.

Яремко І. В.,
аспірантка кафедри філософії, Київський національний університет ім. Т. Шевченка (Україна, Київ), yar1454@yandex.ua

СИЛЬНА ПРОГРАМА В СОЦІОЛОГІЇ ЗНАННЯ Д. БЛУРА

Проаналізовано особливості соціальної теорії пізнання Д. Блур. Метою даного дослідження є розглянути і прояснити сутність, основні принципи «сильної програми» Д. Блур, та її вплив на розвиток знання.

Аналіз сучасної науки характеризується посиленням позицій соціально-гуманітарного підходу. Завдяки розвитку цієї сфери змінюється уявлення про знання, пізнання і науку в цілому, постають нові проблеми методології та епістемології, які потребують осмислення і вирішення.

Д. Блур у своїй концепції «сильна програма» відображає розвиток науки як рух від однієї події до іншої. Дослідницька увага переміщується з глобальних революцій на вивчення окремих епізодів, подій індивідуальних, особливих. Наукове знання розглядається як інституціоналізоване знання та культурний феномен. Наукове знання визначається соціальними факторами, і це визначення потребує емпіричного дослідження.

Ключові слова: знання, наукове знання, соціальність, цінність.

Сучасні дослідження науки акцентують увагу на проблематиці соціальності науки та наукового знання. Під впливом розвитку соціально-гуманітарної сфери змінюється уявлення про знання, пізнання, науку. Вагомий внесок в осмислення соціального виміру науки та осмислення її існування як соціокультурного феномена зробили сучасні дослідники, що представлено у працях П. Гайдено, І. Касавіна, В. Лекторського, Л. Мікешіної, О. Огурцова, В. Поруса, Л. Шашкової та інших.

Саме із залученням уваги до суб'єкта пізнання суттєво трансформуються поняття соціальності, у постнекласичній науці воно розуміється як контекст культури, як діалогічне спілкування фундаментальних

наукових теорій – парадигм, як соціальна структура науки, сукупність соціальних відносин в рамках наукового співтовариства. Дослідницька увага перемикається з глобальних революцій на вивчення окремих епізодів, подій індивідуальних, особливих. Сформувався чітке усвідомлення характеру нового соціального підходу в аналізі науки, результатом чого стало виділення двох методологічних напрямків макроаналітичного і мікроаналітичного, або ж ситуаційних досліджень (case studies).

Використання ситуативних досліджень, спрямованих на вивчення окремих випадків, аналіз неповторних, унікальних подій історії науки представлено працями Д. Блура, Дж. Брауна, Г. Колінза, С. Шейпіна, М. Малкея, Р. Мертона та інших.

Кейс стадіс – це міждисциплінарна методологія, що «містить переконання в унікальності культурного об'єкта, неможливості його пояснення на основі загальних законів» [4, с. 560]. В рамках кейс стадіс ми спостерігаємо співіснування не тільки логічних, пізнавальних і нелогічних, соціальних в самому широкому сенсі слова характеристик вчених (так було в науковому співтоваристві), але вже перебування в деякій єдиній цілісності історичної події разом з логічними пристрастями вчених, їх особистісних характеристик, а також цілей, намірів, особливостей багатьох інших дійових осіб. Але дуже важливою особливістю кейс стадіс є та обставина, що всі його складові орієнтовані на інтерпретацію факту отримання нового результату в науці. Нехай цей результат і буде незначним, але він представляє собою нове знання.

Слід підкреслити, що метою діяльності вчених в рамках кейс стадіс називається отримання знання. Однак в цілій серії соціологічних досліджень, де предметом аналізу є наукова лабораторія, ця теза піддається сумніву. Це праці Б. Латура та Вулгара. Автори цих робіт стверджують, що виробництво знання не є пріоритетною метою діяльності вчених. Головне для них – це домогтися успіху, зробити кар'єру, завоювати собі гідне місце в наукових структурах. Знання ж виникає з контексту життя лабораторії, з усієї сукупності людських відносин. Заперечується той факт, що наука вивчає природу, існуючу незалежно від людини, що наукове знання об'єктивно й істинно. У лабораторії немає природи як такої, стверджують соціологи, все, що тут знаходиться, зроблено руками людини, у тому числі і експериментальний матеріал.

У 70–х рр. ХХ ст. Д. Блур увів поняття «сильна програма», яка є його основною концепцією в соціальній науці. В якій зображується розвиток науки як рух від однієї події до іншої, Д. Блур вважав, що ми переносимо інстинкти, придбані в лабораторії, на вивчення самого знання. Ті, хто подібно Лаудану, відкидають постулат симетрії, намагаються зупинити рух наших індуктивних інтуїцій від одного випадку–події до іншого. Йдеться про соціологічне розуміння науки, як роботи в рамках наукового співтовариства (Т. Кун) або лабораторії (мікросоціологія). Наука визначається Д. Блуром, як знання певних соціальних груп. Ідентичність цих груп заснована на мовних практиках.

Висування своєї «сильної програми» Д. Блур починає з визначення знання як переконань (beliefs), яких дотримуються люди у реальному житті. Знання – це те, що приймається людьми як знання [1]. Він зауважує, що соціолог повинен розглядати знання як цілком природний

феномен, який піддається вивченню природничими науками. Метою природничого вивчення знання – побудова загальної теорії, яка пояснювала б закономірності розподілу знань. «Сильна програма» зобов'язує соціологів ігнорувати поняття істини, розглядати в якості знання «як справжні, так і помилкові переконання». Д. Блур виділяє три функції «розмови про істину», ідеї істини в людському суспільстві:

впорядкування і сортування переконань, розрізнення на ті які працюють і не працюють;

риторична функція: ярлики «істина» і «брехня» грають роль аргументу в дискурсі;

матеріалістична функція: реалізація переконань в існуванні і впорядкованості зовнішнього світу, незалежного від нашої свідомості.

Для Блура важливо, що його соціологія претендує не тільки на пояснення процесів отримання, виникнення знання, а й на пояснення його змісту і структури. Це неминуче тягне за собою і нетрадиційне розуміння цієї самої структури, що формується не особливостями предмета вивчення, природою, а особливостями соціальної діяльності. Блур зазначав, що коли масштабні соціальні фактори не залучені в досліджуваній випадок, то більш дрібні, з меншим радіусом дії, стають тими, що переважають (інтереси, професійні навички наукового товариства). Д. Блур при обґрунтуванні своїх висновків про природу наукового знання спирається на досягнення приватних природних і гуманітарних наук. Таким чином, проект соціології наукового знання стає міждисциплінарним.

«Сильна програма» розглядає наукове знання як інституціоналізоване знання. Завдання соціології, як її визначає Д. Блур, полягає в тому, щоб дати природниче пояснення варіабельності систем знання в просторі і часі. При цьому знання визначається як те, що приймається як знання людьми, тобто функціонально. Відмінність знання від решти культури в даному випадку визначається його функціонуванням (світоглядною функцією, практичною функцією орієнтування в реальному світі). Відповідно до «сильної програми» будь-яке знання має соціальний компонент, і цей компонент потребує експлікації за допомогою природничо-наукових методів.

У рамках кейс стадіс ніхто не встановлює ні законів, ні теорій, саме в цьому сенсі Блур і говорить про них як про емпіричні дослідження. Тому в міркуваннях Блура є внутрішня суперечність, коли він, з одного боку, відтворює як свої визнані ним характеристики науки класичної, а з іншого – висуває ніяк не сумісні з ними риси науки, вимальовується в контексті кейс–стадіс, в контексті функціонування вчених або наукової лабораторії.

У книзі «Вітгенштейн: правила і інститути» Д. Блур позбавляє статусу знання будь-які твердження, які відносяться тільки до фактів індивідуальної свідомості і не розділяються групою. Чи стає відкриття або інновація частиною науки, визначає не індивід, але наукова громадськість. «Те, що відкинуто, є не відкинутим відкриттям, а взагалі не є відкриттям» [2, с. 173]. Відкриттям стає лише те, що прийнято науковим співтовариством і тільки в такому значенні, в якому воно соціально прийнято. Переконання, які не поділяє співтовариство і група, однозначно позбавляється статусу знання. У той же час, прийняття теорії групою робить її знанням групи, основою для розуміння дійсності і адаптації до світу.

Дві лінії міркування: необхідність затвердити знання на стійкій матеріальній основі (віднести до неживого світу) і необхідність продемонструвати соціальну природу знання, таким чином, не входять у протиріччя один з одним, але при цьому відбувається перевизначення поняття знання відповідно до «соціологічних» прагнень автора.

Знання, в тому числі наукові теорії, утворюється на основі попереднього знання. Передумови наукової теорії включають в себе попередні теорії. Також, ці передумови включають неявні базові припущення, що беруть початок в культурних універсалах і відносяться переважно до незмінної частини теорії, і частиною до сфери припущень здорового глузду. Ще одним важливим моментом, є «ідея інтернальності», в основі якої лежить той факт, що чистий досвід, ненавантажений теоретично і концептуально, недоступний для нас. Встановити відповідність теорії і реальності, неможливо, тому, що реальність, окрім як теоретично концептуалізована не дана нам. Несуперечливість теорії полягає в узгодженості її частин, у внутрішній зв'язності. Д. Блур використовує «ідею інтернальності» тільки з метою критики класичної теорії кореспонденції.

Знання утворюється завжди з іншого знання, може відповідати тільки самому собі і співвідноситися тільки зі знанням. Наука визначається як інституціоналізоване знання певних соціальних груп. Д. Блур наголошує, що соціологія наукового знання вивчає різні підходи вчених до реальності, що виражаються в різних стилях думки вчених. Соціологія наукового знання не вивчає різні реальності, що конструюються різними науковими спільнотами. Реальність одна, але вона «недостатньо детермінує» теорії, що розвиваються з її приводу. У зв'язку з цим можна виділити наявність слабкої і сильної позиції соціального конструктивізму: слабка позиція реальність розглядає як єдину і незмінну, а теорії з приводу неї – як соціальні конструкції. Сильна позиція полягає в тому, що сама реальність конструюється дослідниками. Блур підкреслює значення для соціальної епістемології «принципу недостатньої детермінації». Цей принцип полягає в тому, що, апелюючи до простого впливу об'єкта, не можна пояснити різницю в сприйнятті цього об'єкта різними спостерігачами, опис реальності включити в себе параметри, детерміновані соціальними факторами.

Слід відзначити, те що Д. Блур підкреслює значення для соціальної епістемології «принципу недостатньої детермінації». Цей принцип полягає в тому, що, апелюючи до простого впливу об'єкта, не можна пояснити різницю в сприйнятті цього об'єкта різними спостерігачами, опис реальності включити в себе параметри, детерміновані соціальними факторами.

Сильна версія соціального конструктивізму, з однієї сторони – прояв крайнього релятивізму, з іншої – крайність зближується з іншою крайністю – позицією наукового реалізму. В обох ситуаціях термінологічному апарату і висловлюванням наукових теорій надається онтологічний статус. З іншої сторони, слабка позиція соціального конструктивізму, якої де факто дотримується більшість дослідників, може бути наближена швидше до агностицизму, хоча і здається близькою релятивізму. Таким чином, «сильна програма» в соціології знання Д. Блура, не є найбільш радикальною версією соціального конструктивізму в соціології пізнання, а всього лише слабкою версією.

Д. Блур в своїй «сильній програмі» зазначає, що соціологія науки у розгляді хибного знання (теорій, концепцій) підкреслювала суб'єктивні позиції дослідників, на відміну від істинних теорій, в основі яких були об'єктивні фактори. Тому, щоб ці істинні та хибні теорії задовольняли максимальну більшість, повинна існувати співмірність в дослідженні [3].

Д. Блур, вважав, що соціологія наукового знання, повинна спиратися на чотири принципи, за допомогою яких вона може реалізувати цінності, що передбаченні іншими дисциплінами: 1) принцип каузальності – полягає у з'ясуванні умов, що визначають критерії істинності чи хибності будь-якого виду знання. Умови, що визначають критерії достовірності знання панують у середовищі, в якому є місце випадковостям, що не підлягають узагальненню (культурні, соціологічні, психологічні); 2) принцип об'єктивності – справедливого, однакового відношення, сприйняття та пояснення науковим співтовариством хибних або істинних, раціональних або ірраціональних теорій в науці; 3) принцип співмірності – одні й ті причини повинні пояснювати як істинні (прийнятні), так і хибні (не прийнятні теорії); 4) принцип рефлексивності – всі роз'яснювальні побудови повинні стосуватися соціології знання, а також соціології наукового знання. Водночас даний принцип є відповіддю на питання про пошук загальних пояснень будь-яких теорій [1, с. 4–5]. В основі програми лежать цінності, враховуючи які природа відіграє певну роль у відношенні до моралі, природним є те, що не потребує доведення. Знання виступає продуктом колективних поглядів на реальність, тобто воно є сутністю (теорією, ідеєю), а не явищем.

Моделі, що об'єднуються Д. Блуrom під ім'ям «соціальні», якісно різняться. У той же час, їх спільною рисою є взаємодія таких цінностей, як «об'єктивне» (базова цінність всієї науки) і «соціальне» як «надособистісне» («романтична» цінність Блура, протиставлена цінності індивідуального в думці Просвітництва).

Основне положення програми Д. Блура говорить, що будь-яке знання має соціальний компонент. Автор наводить як приклад порівняння Дж. Б. Морреля двох дослідницьких шкіл, які займалися хімією в 1820-і рр.: Ю. Либиха і Т. Томсона. Блур робить наступні висновки:

– соціальне визнання результатів програми забезпечує її успіх (Лібих);

– соціальний престиж дослідницької області привертає до неї фахівців (Томсон).

Отже, поняття знання в концепції Д. Блура, знаходиться в залежності від ціннісного контексту, що дозволяє поєднати поняття «знання» з поняттям «соціальне» [5]. Поряд з цим дослідник розглядає наукове знання як інституціалізоване і безперечно як культурний феномен, різниця ж визначається функціонуванням знання. Наукове знання в концепції Д. Блура визначається соціальними факторами, і це визначення потребує емпіричного дослідження.

Отже, основними елементами концепції знання, як соціального інституту є: єдність знання та культури, тобто знання виступає в ролі культурного феномену (відмінність стосується лише функціональності знання), зведення феномену знання лише до суспільної комунікації та діяльності. Знання розглядається як соціальне буття, що складає буття людини та суспільства в цілому.

Список використаних джерел

1. Bloor D. Knowledge and Social Imagery. – L., 1976.
2. Bloor D. Wittgenstein, rules and institutions. – L., 1997. – 173 p.
3. Блур Д. Институциональная природа знания // Блур Д. Язык. Знание. Социум. Проблемы социальной эпистемологии. – М.: ИФРАН, 2007.
4. Касавин И. Ситуационные исследования / И. Касавин // Новая философская энциклопедия: в 4 т. – Т.3. – М.: Мысль, 2010. – 692 с.
5. Микешина Л. А. Философия науки. Современная эпистемология. Научное знание в динамике культуры. Методология научного исследования / Л. А. Микешина. – М.: Прогресс–Традиция, 2005. – 464 с.
6. Моркина Ю. С. Знание в социальном мире // Энциклопедия эпистемологии и философии науки. – М.: Издательство Канон+, 2009. – 1248 с.

References

1. Bloor D. Knowledge and Social Imagery. – L., 1976.
2. Bloor D. Wittgenstein, rules and institutions. – L., 1997. – 173 p.
3. Blur D. Institutional'naya priroda znaniya // Blur D. Yazyk. Znaniye. Sotsium. Problemy sotsial'noy epistemologii. – М.: IFRAN, 2007.
4. Kasavin I. Situatsionnyye issledovaniya / I. Kasavin // Novaya filosofskaya entsiklopediya: v 4 t. – Т.3. – М.: Mysl', 2010. – 692 s.
5. Mikeshina L. A. Filosofiya nauki. Sovremennaya epistemologiya. Nauchnoye znaniye v dinamike kul'tury. Metodologiya nauchnogo issledovaniya / L. A. Mikeshina. – М.: Progress–Traditsiya, 2005. – 464 s.
6. Morkina Yu. S. Znaniye v sotsial'nom mire // Entsiklopediya epistemologii i filosofii nauki. – М.: Izdatel'stvo Kanon +, 2009. – 1248 s.

Yaremko I. V., postgraduate student of Philosophy Department Kyiv national University of Taras Shevchenko (Ukraine, Kyiv), yar1454@yandex.ru

Strong program in the sociology of knowledge of D. Bloor

The author analyzes the specifics of social theory of knowledge of D. Bloor. The purpose of this research is to review and explain the essence, the basic principles of «strong program» of D. Bloor and its impact on the development of knowledge.

Analysis of modern science is characterized by strengthening the position of social and humanitarian approach. Through the development of this area is changing ideas about knowing, cognition and science as a whole arise new questions of methodology and epistemology that require understanding and resolution.

D. Bloor in his concept of the «strong program» shows the development of science as a movement from one case, to another. The research attention switches from the global revolutions to the study of specific episodes of individual special case. The scientific knowledge is considered as the institutionalized knowledge and cultural phenomenon. Scientific knowledge is determined by social factors, and this definition requires empirical research.

Keywords: knowledge, scientific knowledge, sociality, value.

Яремко И. В., аспирантка кафедри філософії, Київський національний університет ім. Т. Шевченка (Україна, Київ), yar1454@yandex.ru

Сильная программа в социологии знания Д. Блора

Проанализированы особенности социальной теории познания Д. Блора. Целью данного исследования является рассмотреть и прояснить сущность, основные принципы «сильной программы» Д. Блора, и ее влияние на развитие знания.

Анализ современной науки характеризуется усилением позиций социально-гуманитарного подхода. Благодаря развитию этой сферы меняется представление о знаниях, познании и науке в целом, возникают новые проблемы методологии и эпистемологии, которые требуют осмысления и решения.

Д. Блур в своей концепции «сильная программа» отражает развитие науки как движение от одного события к другому. Исследовательское внимание переключается с глобальных революций на изучение отдельных эпизодов, событий индивидуальных, особых. Научное знание рассматривается как институционализированное знание и культурный феномен. Научное знание определяется социальными факторами, и это определение нуждается в эмпирическом исследовании.

Ключевые слова: знание, научное знание, социальность, ценность.

* * *

УДК 101.1

Бойченко М. І.,
доктор філософських наук, професор,
професор кафедри теоретичної і практичної
філософії Київського національного університету
ім. Тараса Шевченка, проректор з наукової роботи
Київського інституту бізнесу і технологій
(Україна, Київ), mykhai@ukr.net

**Нові підходи до визначення і вирішення
завдань соціальної філософії**

Проаналізовано подвійну роль соціальної філософії: як досвіду теоретичного осмислення суспільних проблем та як різнопланових соціальних практик поширення результатів цього осмислення у суспільстві – передусім завдяки концептуалізації тих цінностей, які мобілізують членів суспільства до активних дій для зміни обставин власного суспільного життя та взаємопов'язаних з цим більш масштабних суспільних змін. Проаналізовано природу соціальних знань та виявлено значущість соціальної філософії у їхньому упорядкуванні. З'ясовано особливий епістемологічний статус соціальної теорії та її специфіку при розв'язанні завдань соціальної філософії. Виявлено взаємозв'язки між трьома основними сучасними втіленнями соціального знання: соціальним досвідом, науковими знаннями та світглядними знаннями. Поділ на теоретичне і практичне у філософії є умовним – і те, і інше є творінням людини, а тому і соціальну філософію слід розглядати як спробу рефлексивно виразити як те, що людина вже створила у своїй історії, так і те, на що вона здатна у своїй творчій потенції соціальних звершень.

Ключові слова: соціальна філософія, соціальні знання, соціальна теорія, соціальні цінності, соціальний досвід, світглядні знання.

Соціальна філософія є філософською наукою, яка поєднує у собі досвід теоретичного осмислення суспільних проблем та різнопланових соціальних практик поширення результатів цього осмислення у суспільстві – передусім завдяки концептуалізації тих цінностей, які мобілізують членів суспільства до активних дій для зміни обставин власного суспільного життя та взаємопов'язаних з цим більш масштабних суспільних змін. Від марксизму та ідей радикального фемінізму і лібертаріанства до осмислення соціальних витоків ідей консерватизму та соціального радикалізму, від різноманітних проектів зміни сутності людини соціальними засобами до технократичних і апокаліптично-екологічних концепцій, від теорій жорсткої соціальної детермінації та домінування соціальних систем до концепцій плинної модерності та зміни людської ідентичності сингулярністю – всі ці та багато інших ідей, які надихають людей на суспільну активність, були або запропоновані філософами, або експліковані ними у їхніх крайніх, нерідко антиномічних формах прояву.

Відмітні риси соціальної філософії

Соціальна філософія має кілька відмітних рис, які вирізняють її предмет як від інших форм знання взагалі, так і від інших наук та інших філософських дисциплін.

По-перше, соціальна філософія є узгодженим, упорядкованим, у той чи інший спосіб систематизованим знанням про суспільство – на відміну від буденних уявлень про суспільство, які наявні у світогляді будь-якої людини. Тут варто говорити про специфіку філософського світогляду: хоч би якими не були філософські знання – більш раціональними і наукоподібними, більш ірраціональними і схожими на художню літературу, релігійне пророцтво чи революційні прокламації – завжди вони раціонально впорядковані: соціальна філософія завжди базується на певному методі пізнання. Цей метод не є стихійним, а приймається або виробляється свідомо – є результатом рефлексії, тобто осмислення власних пізнавально-теоретичних та діяльно-практичних можливостей.

Найяскравішим прикладом може виступати філософія екзистенціалізму – від Сьорена К'єркегора і до Жана-

Поля Сартра наявні численні її модифікації, які мають більш або менш раціональні засновки, але кожна така модифікація свідомо і послідовно виходить з певної теоретичної та практичної настанови. Цим екзистенціалізм відрізняється від стихійних переживань людини щодо сенсу життя і своїх взаємин з іншими людьми – такі переживання є об'єктом дослідження екзистенціалізму, а не самим екзистенціалізмом. Ці переживання філософія трансформує у екзистенціали (дивись твори Мартіна Гайдегера [13]) – особливі онтологічні стани людини – які вже і складають предмет філософії, тобто вже опрацьований і препарований об'єкт, очищений від усього випадкового (з точки зору філософського інтересу). Таким чином, соціальна філософія створює опис світу як цілого – під соціальним кутом зору. Характерними є назви філософських творів – «Соціальне конструювання реальності», які були написані різними авторами, але з однією назвою (дивись праці Пітера Бергера і Томаса Лукмана [1] та Джона Серля [15]).

По-друге, соціальна філософія є *знанням про суспільство в усіх його проявах*: найчастіше тут говорять про відмінність між загальним підходом до суспільства, властивим філософії (але також, як вважав Георг Гегель, мистецтву і релігії [4], а ми, слідом за Фрідріхом Шелінгом, додамо, що також і міфу [14]), і спеціалізованими, а отже неминуче частковими, неповними підходами до суспільства, які пропонують окремі соціальні, гуманітарні, технічні чи природничі науки. Наприклад, економіка вивчає лише економічні явища і процеси, абстрагуючись від політичних, правових, релігійних, освітніх чи інших. Це не означає, що економічна наука не дає своїх рекомендацій щодо політики, права, науки, релігії тощо, але це однозначно означає, що ця наука розглядає усі інші сфери суспільного життя під економічним кутом зору, з позицій економічної раціональності, тобто наявності або відсутності можливостей отримати матеріальну вигоду, прибуток.

Ясна річ, що економічний аспект стосується майже всіх сторін функціонування сучасного суспільства – Карл Маркс вважав, що свого часу саме за капіталізму такий меркантилізм змів усі перепони і охопив своєю оцінкою усі суспільні явища і процеси [11]. Не варто перебільшувати значущість цього судження, грошима все ж ніколи не можна виміряти абсолютно все. Але навіть те, що можна виміряти грошима, далеко не завжди свою сутність знаходить у грошах. Так, у політиці можна купувати і продавати (більш чи менш законно) майже все – від голосів виборців до цілих партій, однак чи можна купити талант політика – вміння вирішувати політичні завдання? Очевидно, що ні. Адже політичні завдання по суті своїй вирішуються лише політичними засобами, які не можна замінити нічим іншим – ані грошима, ані релігією, ані мистецтвом, ані наукою чи навіть мораллю. Про специфіку функціонування політики, права, економіки, науки, моралі як окремих, відносно автономних соціальних систем, які функціонально доповнюють одна одну саме завдяки специфіці і самодостатності своїх смислових кодів, свого часу чи не найкраще написав Ніклас Луман [10]. При цьому він чи не найгостріше поставив питання про спроможність соціальної філософії пояснювати суспільство як дещо ціле – при очевидності функціонування у цьому цілому доволі самодостатніх соціальних систем. Очевидно, що відповідь на це питання

має включати в себе системну раціональність, однак не може бути надана у рамках формально-логічного системного мислення: як довів свого часу Курт Гьодель, будь-який системний опис є принципово неповним і потребує винятку. Уявлення про смисл цієї теореми можуть надати класичні апорії «Брехун» та «Перукар»: «Критянин Епіменід стверджує, що всі жителі Криту – брехуни. Чи каже він сам правду?» [7] та більш пізня «Перукар у селі голить обличчя усім сільським чоловікам, які не голять його собі. Хто тоді з чоловіків села голить перукаря?». Очевидно, що ці апорії для свого вирішення потребують додаткового аргументу: наприклад, сільський перукар – жінка, або Епіменід насправді – житель не Криту, а Кіпру. Наскільки легко практично вирішити ці апорії, настільки ж важко досягнути системного пояснення цього явища в теорії, якщо базовим методом виявляється хибно застосована формальна логіка. Отже, соціальна філософія має розробляти власну методологію досліджень.

По-третє, соціальна філософія не просто узагальнює вже наявні дані, як це роблять у різному ступені (хоча й не так загально, як філософія) усі науки – вона навіть претендує на *знання про те, яким суспільством має стати*, хоча ще ніколи раніше не було. Підстави для такої впевненості у визначенні шляхів розвитку суспільства не можуть суперечити усій сукупності фактів соціальних, гуманітарних та інших наук (ці дані різною мірою, але задають певні пізнавальні рамки для можливих філософських припущень [2]). Однак, соціальна філософія має повне право і у певному сенсі навіть зобов'язана подавати нові версії їх концептуалізації – тобто такої композиції, в основі якої лежать нові ідеї і нові цінності або ж щонайменше нові їхні комбінації. Таким чином, у своїй основі соціальна філософія має бути особливою наукою про цінності – а саме наукою про *соціальну силу цінностей*, їхню здатність надихати людей на соціальні зміни і їхню спроможність орієнтувати людей на те, що раніше здавалося нездійсненним.

Власне, як це не сміливо звучить, але ретельне вивчення історії людства покаже, що уся вона складається з впровадження у суспільне життя ідей, які раніше були там відсутні [16], та створення цінностей, які надають людині непереборне бажання досягнути їх, утвердити їх, а також їх захистити. Жіль Дельоз і Фелікс Гваттарі навіть запропонували концепт «машин бажань» [5] для того, щоби позначити саморушій продукування бажань за аналогією з матеріальним виробництвом Маркса – уся людська історія постає як удосконалення цієї «машини». Корнеліус Касторіадіс ще радикальніше визначає роль прагнення людей перетворювати соціальну реальність: «Аристотелів поділ на *theoria*, *praxis* і *poiesis* є похідним і вторинним. Історія по суті своїй є *poiesis*, і не наслідувальною поезією, але творчістю і онтологічним генезисом в дії і через дію людини в її уявленні/висловлюванні і через її уявлення/висловлювання. Ця дія і це уявлення/висловлювання починаючи з якогось моменту організовуються історично як мисляча дія або як думка, яка проявляє себе в дії. Ця мисляча дія є такою переважно, коли мова йде щодо політичної думки, щодо прояснення суспільно-історичного, яке вона передбачає» [9, с. 10].

Очевидно, поділ на *теоретичне і практичне у філософії є умовним – і те і інше є творінням людини, а тому і соціальну філософію слід розглядати як спробу*

рефлексивно виразити як те, що людина вже створила у своїй історії, так і те, на що вона здатна у своїй творчій потенції соціальних звершень.

Соціальна теорія і соціальне знання

Окремо слід визначити статус соціальної теорії як форми філософського знання. *Соціальна теорія є філософським рівнем концептуалізації соціального знання.*

В сучасній філософії поняття *соціального знання* позначає усі знання, які людина застосовує для свого соціального виживання та розвитку – а це передбачає найширше поєднання пізнавального та поведінкового аспектів суспільного життя людини. Людина стає соціальною істотою завдяки своєму пізнанню – вона пізнає способи успішної поведінки, переймаючи їх (причому спочатку лише невербально, а згодом все ще значною мірою невербально) у свого найближчого соціального оточення. З іншого боку, у такому пізнанні лише те є соціальним, що впливає на поведінку людини. Звісно, потенційно все, що є у свідомості людини рано чи пізно може вплинути на її поведінку – але соціальний характер такого знання підтверджується лише фактично: як кажуть американці «у своїх мріях» («in your dreams») людина може виявляти багато яких якостей у себе та інших, однак це ще далеко не самі соціальні знання, а тим більше ще далеко не соціальна реальність.

Імануїл Кант підкреслював необхідність чітко розрізнити між «уявними ста талерами» та «ста талерами у моїх руках» [8]. З цим важко не погодитись. Однак, і сам Кант і сучасні соціальні теоретики добре усвідомлюють, що теорія не є простим відображенням соціальної дійсності, як це намагався доводити радянський марксизм. Більш помірковані марксистки у Європі виявляли у вченні Маркса його розуміння сили наукової теорії наближати те майбутнє, яке ця наука обґрунтувала. Для Маркса це був комунізм [11] і багато в чому він виявився правий (а саме у радикальних змінах щодо покращення соціального становища людини праці з розвитком матеріального виробництва), але ще більше помилявся – передусім щодо політичних шляхів досягнення такого покращення [12]. Однак, сама лише загроза соціальних революцій, які пророкував Маркс, змушувала буржуазні уряди розпочинати масштабні соціальні реформи, щоби задовольнити потреби людей праці і без революції. Втім, сила філософського передбачення працювала на його здійснення (справдження) ще задовго до Маркса: так, значна частина положень «Утопії» Томаса Мора в сучасній Великобританії стала дійсністю – не в останню чергу завдяки силі справедливої соціальної критики Мором сучасної йому Британії. Тут варто згадати непереборну силу людської уяви, яка здатна конструювати образи кращого життя не лише у вигляді суб'єктивних мрій, але й формалізувати їх завдяки цінностям соціальних інститутів. Вихований на лівих ідеях марксизму Корнеліус Састоріадіс стверджував, що соціальні інститути є символічним втіленням і трансформацією соціальних функцій: беручи функції за вихідний пункт, люди у символічній формі утверджують «соціальні колективні значення», які лежать в основі знань, цінностей, ідей. Така соціальна творчість набуває врешті-решт характеру творення самої історії [9].

Рівні соціального знання

Якщо спробувати окреслити природу соціального знання, то слід з'ясувати взаємозв'язки між трьома його

основними сучасними втіленнями: *соціальним досвідом, науковими знаннями та світоглядними знаннями.* На кожному з цих рівнів соціальні інститути специфічно організують соціальні знання.

Найнижчий рівень соціальних знань являє собою *соціальний досвід*, який містить передусім буденні, повсякденні знання пересічної людини, практичні у вужчому, буквальному значенні слова (оскільки в широкому значенні всі знання, й теоретичні також, зрештою для чогось використовуються). Однак, навіть метафізичні чи інші «абстрактні знання» знаходяться у свідомості людей, занурених передусім у буденні проблеми, причому вони існують не «паралельно», як може виглядати на перший погляд, але активно впливають одне на інше, і зокрема ці, здавалося би, самодостатні, відірвані від емпіричної залежності «чисті» знання впливають на повсякденні вчинки вчених чи інших носіїв «абстрактних знань». Тому теоретичні знання у свідомості їхніх носіїв (тобто у практиці функціонування свідомості) не можна чітко розмежувати з усіма іншими, передусім буденними. Взагалі, соціальний досвід поєднує в собі всі переживання члена суспільства – від неусвідомлюваних і емоційних реакцій до ціннісних суджень і теоретичних абстракцій.

Цей рівень ми визначаємо як нижчий не лише через його масштабність і універсальну значущість для всіх інших як базового, а й через його принципову *синкретичність*, тобто неможливість розчленувати його на складові. Один із засновників філософії життя, Вільгельм Дільтей, найголовною характеристикою досвіду вважав його цілісність [6], яку він підкреслював на протигагу спробам штучно виокремлювати розум від інших складових досвіду, що приписували філософії Гегеля. Слідом за Гегелем інші філософи до Дільтея намагалися надавати виняткового значення лише одній складовій досвіду – чуттєвості (Людвиг Фоєрбах), волі (Артур Шопенгауер) чи іншим. Уже перші критики Дільтея, втім, звернули увагу на проблематичність наукового дослідження соціального досвіду – адже у своїй цілісності він за кожної історичної доби є унікальним і не припускає не лише відокремлення його складових як більш суттєвих, а й узагальнення результатів порівняння різних прецедентів досвіду.

Кожен досвід завдяки своїй цілісності є безпрецедентним. Втім, для самих людей, на відміну від Дільтея, безсумнівним фактом є не лише неповторність досвіду, а й його нагромадження. Саме звідси походить відомий вислів: «На помилках вчаться». І це є однією стороною *інституалізації досвіду*. А іншою стороною є вплив на досвід наявних соціальних інститутів, від якого також неможливо абстрагуватися.

Над соціальним досвідом, який об'єднує у нерозривну єдність всі різновиди соціальних знань, перебувають *знання наукові* – на протигагу досвіду завжди спеціалізовані. Наукові знання – це, передусім, теоретичні знання, які, втім, передбачають і свій особливий, спеціалізований науковий досвід (у тому числі й емпіричний, який складається з особливих наукових фактів). Ці теоретичні знання класифікують, обґрунтовують й об'єднують буденні знання в межах окремих соціальних і гуманітарних дисциплін. У такий спосіб знання поділяється на окремі сегменти, сукупність яких в ідеалі має (проте ніколи цього не досягає) давати якщо не суму, то хоча б елементарну

структуру соціального досвіду. До структури наукових знань варто, очевидно, додати структуру *знань фахових*, яка може збігатися з науковою лише частково. І не лише тому, що фахові знання менш «теоретичні» й ще більш спеціалізовані, а й тому, що наука може зробити актуальним предметом свого розгляду лише частину професійних проблем.

Професійне життя є мобільнішим і активніше відгукується на зміну потреб членів суспільства; з іншого боку, наука претендує не лише на задоволення, а й на формування цих потреб, відкриваючи нові сфери їх задоволення. Досить лише згадати, що Інтернет було створено науковцями, а користуються ним зараз усі. Соціальні інститути, звичайно, тісніше пов'язані з професійним життям, адже від наукових досліджень до широкого практичного застосування їхніх результатів пролягає довгий і не завжди легкий шлях. Однак, успішне функціонування сучасних соціальних інститутів дедалі більше залежить від критичної рефлексії щодо них з боку науки. Так, наука підказує ефективніші шляхи не лише для ведення бізнесу, а й для державного управління та сімейного планування. Хоча останнє слово у визначенні стратегії практичних дій все ж залишається не за наукою.

Найвищий щабель ієрархії соціальних знань обіймають *системи знання світоглядні*, які повертаються до цілісності соціального досвіду, але вже на принципово новому – *рефлексивному* рівні. Слід зауважити, що матеріал для світоглядних знань наявний і у соціальному досвіді, й у науково-фахових знаннях. Цей матеріал перетворюється на світоглядні знання завдяки його *систематизації* *довкола базових світоглядних принципів*, які не завжди очевидні, але завжди наявні, коли спостерігається відповідність поведінки єдиному світоглядові. Така систематизація досягається різними шляхами, в тому числі й за допомогою соціальних інститутів.

Проте слід розрізнити, наприклад, релігію як світогляд і релігію як соціальний інститут, хоча вони є взаємозалежні. Як правило, соціальний інститут релігії сприяє формуванню релігійного світогляду, однак не виключено, що релігійний світогляд виникатиме на інших засадах, або що практика конкретної релігії суперечить релігійному досвідові людини й руйнує її релігійну віру або спричиняє намагання започаткувати новий релігійний інститут. Схожу ситуацію знаходимо й щодо інших соціальних інститутів. До подібних світоглядних знань належить і *філософське знання*, до того ж воно претендує і на роль методології щодо конкретних наук, і на роль регулятивного й організаційного первня щодо соціального досвіду. Інституалізація філософського знання більш проблематична, ніж у випадку зі знанням релігійним, оскільки філософія значно обмежує догматизм і культивує критичне мислення, тоді як релігія діє прямо протилежним чином. Втім, історія філософії знає приклади вдалої інституалізації: в минулому – на прикладі філософії Платона (Академія), у сьогоденні – різні версії марксизму, структуралізму, аналітичної філософії тощо.

Філософське переосмислення соціальної теорії

Соціальна теорія покликана встановити своєрідну «вертикальну інтеграцію» між цими трьома рівнями (і водночас трьома типами) соціального знання. Так, соціальна теорія, передусім, є узагальненням значного масиву соціального досвіду – ніколи соціальна теорія не виникає з фантазії чи довільної уяви, навпаки геніальність

того чи іншого зачинателя соціальної теорії полягає у його вмінні поєднати ті елементи соціального досвіду, які раніше залишалися не поєднаними, випадали з уваги дослідників або було недостатньо чи неправильно оцінені. По-друге, кожна соціальна теорія виявлялася результатом опанування значними масивами напрацьованих спеціальними науками знань – тут справа доходила нерідко до прямої критики старої філософії (а інколи і філософії взагалі) за абстрактність і відірваність від життя і даних новітніх наукових досліджень.

Соціальна теорія виступала науковою версією філософії або ж навіть новітнім науковим інтегративним вченням, яке покликано замінити у багатьох аспектах стару соціальну філософію. Невипадково авторами соціальних теорій були зачинателі соціології та інших наук, які вони сподівалася побачити більш успішними у вирішенні філософських завдань, ніж сама філософія. З цим завданням, однак, наука ніколи не могла і не зможе впоратися: як зауважив Макс Вебер, наука не може дати відповіді на смисложиттєві питання (для чого людина живе, чого має прагнути, у чому полягає щастя тощо) – на думку Вебера, це переконливо доводив ще Лев Толстой [3].

З усіма цими завданнями має працювати не нова наука, а нова філософія – з цим пов'язана третя місія соціальної теорії – світоглядна: *соціальна теорія має давати останні відповіді на питання соціального пізнання*. Такими відповідями мають стати передусім пояснення, щодо того, що таке суспільство, що таке людина як соціальна істота, завдяки чому люди у спільних діях більш успішні, ніж поодиноці, у чому взагалі полягає специфіка і сутність соціального, чи властиве воно лише людині, а якщо воно властиве також тваринам, тоді у чому специфіка людської соціальності. Мовою ж науки, на статус якої завжди претендувала соціальна теорія, це означало, передусім, те, що *соціальна теорія має сама обгрунтовувати свої предмет та методологію*.

Соціальні теорії – це теорії, які претендують на єдність теоретичного і практичного підходів до суспільного життя завдяки універсальності охоплення цього життя. Відмінною рисою соціальної теорії, що претендує на універсальність, за словами відомого німецького філософа і соціолога Нікласа Лумана, є те, що в першу чергу вона бере у якості свого предмета саму себе. Якщо тільки вона робить цю тему закритою, тобто, як ми сказали б, відмовляється від послідовної критичності, вона змушена тим самим перекреслити свої претензії на універсальність. Ця теорія не обмежується ні *відображенням* складної реальності предметів, ні *вичерпністю* можливостей пізнання цих предметів, ні *завершеністю* претензій на істину порівняно з іншими, конкуруючими теоріями. Натомість вона претендує на *універсальність* охоплення предметів у тому сенсі, що в якості соціальної теорії вона має справу з усім соціальним, а не лише з його складовими – наприклад, розшаруванням та мобільністю, особливостями сучасного суспільства, зразками взаємодії тощо [10, с. 17]. Універсальна теорія якраз і претендує на те, що реальність в принципі є прозорою, – як писав Макс Вебер, «варто тільки *забажати*, і в будь-який час про все це *можна* дізнатися; що немає, зрештою, ніяких таємничих, непередбачуваних сил, які тут діють, і що, навпаки, усіма речами можна в принципі *оволодіти шляхом розрахунку*» [3, с. 316]. Питання, отже, полягає лише у тому, якою повинна бути

природа цього розрахунку, з чого він повинен виходити. Не дивно, що такий складний предмет дослідження, як суспільне життя, можна аналізувати лише за допомогою декількох соціальних теорій. Кожна з них спирається на ту раціональність, той розрахунок, який доповнює інший у пізнанні суспільного цілого, і не випадковими є спроби їх синтезу.

Втім, історія становлення соціальної теорії показала, що як і у філософії, не може існувати якоїсь єдино правильної соціальної теорії – навіть на короткий проміжок часу: соціальні теорії все ж таки не є науками, як би цього не хотіли їхні творці. Соціальні теорії є чимось більшим і кращим, ніж наука – вони є версією концептуальної відповіді на фундаментальні філософські питання. Претендуючи ж на науковий спосіб свого обґрунтування і викладу, соціальні теорії завжди, з самого початку, приречені бути неповними, неостаточними (згадаймо теорему Гьоделя) і потребувати свого доповнення. Саме тому близькість соціальних теорій до соціальної філософії стає очевидною, коли вивчаєш ці теорії одну за іншою, порівнюючи їх між собою. Лише у своїй сукупності вони наближаються до завдання відобразити повноту соціального досвіду на рефлексивному рівні. Адже кожна соціальна теорія створює концептуалізацію соціального життя як цілого – але під певним кутом зору, а саме надаючи пріоритетного, сутнісного значення тій або іншій його стороні. Цілісну ж картину отримуємо лише тоді, коли врахуємо усі сторони: і хоча це на рефлексивному рівні неможливо досягнути як певної ідеальної системи знань про суспільство, однак можна постійно збагачувати наявну систему знань, постійно доповнюючи її концептуалізаціями нових сторін суспільного життя.

З цих позицій ми ставимо перед собою наступні три основні завдання для того, щоби окреслити систему сучасних філософських знань про суспільство: по-перше, розглянути класичні соціальні теорії, по-друге, спробувати концептуалізувати суспільне життя під кутом зору співвіднесення інституційних та неінституційних аспектів його функціонування, по-третє, дати оцінку сучасним філософським уявленням про причини, наслідки і основні тенденції розвитку сучасного суспільства.

Беручи приклад з таких визнаних авторитетів сучасної соціальної теорії, як Ніклас Луман та Юрген Габермас, здійснено короткий огляд сучасних версій універсальної соціальної теорії. Однак, на відміну від вищезгаданих теоретиків, не будемо звертатись у своїй розвідці до шкіл, які мають лише непряме відношення до соціальної філософії (як, наприклад, різноманітні мовні, психологічні чи, навіть, природничі теорії). Натомість зосередимо увагу на тих соціальних теоріях, які виокремлюють кожен самостійно, але суголосно і Луман, і Габермас. Нижче буде здійснено короткий огляд основних соціальних теорій як прикладів єдності природничого та гуманітарного підходів до вивчення суспільного життя. До таких вдалих спроб віднесемо, передусім, соціально-філософські концепції Карла Маркса, Еміля Дюркгайма, Георга Зімеля, Макса Вебера, Джорджа Герберта Міда та Толкота Парсонса. Критерієм відбору для нас слугує як визнання фахівцями цих теорій у якості класичних, так і залучення ідей, закладених у цих теоріях, до використання буквально будь-яким членом суспільства у розмаїтих соціальних практиках – хоча й переважно завжди без усвідомлення того, кому він ними завдячує.

Ми будемо здійснювати реконструкцію цих соціальних теорій – реконструкцію переважно раціональну (концептуальну), а не історичну (фактичну): тобто ми будемо намагатися відтворити основну інтенцію творця тієї чи іншої соціальної теорії, відтворюючи основні сюжети, релевантні до проблематики соціальної філософії, і опускати сюжети не релевантні або морально застарілі, враховуючи при цьому наступний розвиток та інтерпретацію цих теорій їхніми послідовниками. Вирішальною у такій ре-концептуалізації неминуче буде наша авторська позиція.

Список використаних джерел

1. Бергер П. Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания / Питер Бергер, Томас Лукман; [пер. с англ. Е. Д. Руткевич; Вступление Е. Д. Руткевич]. – М.: Медиум, 1995. – 324 с.
2. Бойченко М. І. Системний підхід у соціальному пізнанні: ціннісні і функціональні аспекти: [Монографія] / М. І. Бойченко. – К.: ПРОМІНЬ, 2011. – 320 с.
3. Вебер М. Про внутрішнє покликання до науки / М. Вебер; [пер. з нім. О. Погорілого] // Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. – К.: Основи, 1998. – С.310–337.
4. Гегель Г. В. Ф. Феноменологія духу / З нім. пер. П. Тарашук; наук. ред. пер. Ю. Кушаков. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. – 548 с.
5. Делёз Ж. Анти-Эдип: Капитализм и шизофрения / Ж. Делёз, Ф. Гваттари; пер. с фр. – Екатеринбург: У–Фактория, 2007. – 672 с.
6. Дильтей В. Введение в науки о духе. Опыт полагания основ для изучения общества и истории / В. Дильтей; [пер. с нем.] // Дильтей В. Собр. соч.: в 6 т. – М.: Дом интеллектуальной книги, 2000. – Т.1. – 762 с.
7. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Диоген Лаэртский; пер. с древнегр. – М.: Мысль, 1979. – 620 с.
8. Кант И. Критика чистого разума / Иммануил Кант; пер. з нім. та приміт. І. Бурковского. – К.: Юніверс, 2000. – 504 с.
9. Касториadis К. Воображаемое установление общества / Корнелиус Касториadis; пер. с франц. Г. Волковой, С. Офертаса. – М.: Гнозис; Логос, 2003. – 480 с.
10. Луман Н. Социальные системы. Очерк общей теории / Н. Луман; [пер. с нем. И. Д. Газиева; под ред. Н. А. Головина]. – СПб.: Наука, 2007. – 648 с.
11. Маркс К. Манифест коммунистической партии / К. Маркс, Ф. Энгельс; пер. с нем. // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – Т.4. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1955. – С.419–459.
12. Хаек Ф. фон Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма / Фридрих Август фон Хаек; [Пер. с англ.]. – М.: Новости–Catallaxy, 1992. – 304 с.
13. Хайдеггер М. Бытие и время / М. Хайдеггер; [пер. с нем. В. В. Бибихина]. – М.: Ad Marginem, 1997. – 451 с.
14. Шеллинг Ф. В. Й. Введение в философию мифологии / Ф. В. Й. Шеллинг; пер. с нем. М. И. Левиной и А. В. Михайлова // Шеллинг Ф. В. И. Сочинения: В 2 т. – Т.2. – М.: Мысль, 1989. – С.160–374.
15. Searle J. R. The Construction of Social Reality / Searle John. – New York: The Free Press, 1995. – 241 p.
16. 1001 ideas that changed the way we think / General Ed. Robert Arp. – London: Cassel Illustrated, 2014. – 960 p.

References

1. Berger P. Social'noe konstruirovaniye real'nosti: Traktat po sociologii znaniya / Piter Berger, Tomas Lukman; [per. s angl. E. D. Rutkevich; Vstuplenie E. D. Rutkevich]. – M.: Medium, 1995. – 324 s.
2. Boychenko M. I. Systemnyj pidhid u social'nomu piznanni: cinnisni i funkcionāl'ni aspekty: [Monografija] / M. I. Boychenko. – K.: PROMIN', 2011. – 320 s.
3. Veber M. Pro vnutrishnje poklykannja do nauky / M. Veber; [per. z nim. O. Pogorilogo] // Veber M. Sociologija. Zagal'noistorichni analizi. Polityka. – K.: Osnovy, 1998. – S.310–337.
4. Geg'el' G'. V. F. Fenomenologija duhu / Z nim. per. P. Tarashhuk; nauk. red. per. Ju. Kushakov. – K.: Vyd-vo Solomii' Pavlychko «Osnovy», 2004. – 548 s.

5. Deljoz Zh. Anti-Jedip: Kapitalizm i shizofrenija / Zh. Deljoz, F. Gvattari; per. s fr. – Ekaterinburg: U-Faktorija, 2007. – 672 s.

6. Dil'tej V. Vvedenie v nauku o duhe. Opyt polaganija osnov dlja izuchenija obshhestva i istorii / V. Dil'tej; [per. s nem.] // Dil'tej V. Sobr. soch.: v 6 t. – M.: Dom intellektual'noj knigi, 2000. – T.1. – 762 s.

7. Diogen Lajertskij. O zhizni, uchenijah i izrechenijah znamenityh filozofov / Diogen Lajertskij; per. s drevnegr. – M.: Mysl', 1979. – 620 s.

8. Kant I. Krytyka chystogo rozumu / Immanui'l Kant; per. z nim. ta prymit. I. Burkovs'kogo. – K.: Junivers, 2000. – 504 s.

9. Kastoriadis K. Vobrazhaemoe ustanovlenie obshhestva / Kornelius Kastoriadis; per. s franc. G. Volkovoj, S. Ofertasa. – M.: Gnozis; Logos, 2003. – 480 s.

10. Luman N. Social'nye sistemy. Ocherk obshhej teorii / N. Luman; [per. s nem. I. D. Gazieva; pod red. N. A. Golovina]. – SPb.: Nauka, 2007. – 648 s.

11. Marks K. Manifest kommunisticheskoy partii / K. Marks, F. Jengel's; per. s nem. // Marks K., Jengel's F. Soch. – T.4. – M.: Gosudarstvennoe izdatel'stvo politicheskoy literatury, 1955. – S.419–459.

12. Haek F. fon Pagubnaja samonadejannost'. Oshibki socializma / Fridrih Avgust fon Haek; [Per. s angl.]. – M.: Novosti–Catallaxy, 1992. – 304 s.

13. Hajdegger M. Bytie i vremja / M. Hajdegger; [per. s nem. V. V. Bibihina]. – M.: Ad Marginem, 1997. – 451 s.

14. Shelling F. V. J. Vvedenie v filosofiju mifologii / F. V. J. Shelling; per. s nem. M. I. Levinoj i A. V. Mihajlova // Shelling F. V. I. Sochinenija: V 2 t. – T.2. – M.: Mysl', 1989. – S.160–374.

15. Searle J. R. The Construction of Social Reality / Searle John. – New York: The Free Press, 1995. – 241 p.

16. 1001 ideas that changed the way we think / General Ed. Robert Arp. – London: Cassel Illustrated, 2014. – 960 p.

Boychenko M. I., Doctor of philosophical sciences, professor, professor of Department of theoretic and practical philosophy, Taras Shevchenko national university of Kyiv, vice-rector of the Kiev Institute of Business and Technology (Ukraine, Kyiv), mykhai@ukr.net

New approaches to defining and solving the problems of social philosophy

The article analyzes the dual role of social philosophy: as an experience of the social problems understanding and as diverse social practices of dissemination of this understanding in society – primarily due to the conceptualization of the values that mobilized members of the society to action for the change of their own social life circumstances and of the related to this larger social change. It is analyzed the nature of social knowledge and social philosophy significance in their ordering. It was found a special epistemological status of social theory and its specificity in solving the problems of social philosophy. It is revealed the relationship between the three main modern incarnations of social knowledge: social experience, scientific knowledge and world-view knowledge. The division into theoretical and practical philosophy is conditional – both are creations of man, and therefore social philosophy should be seen as an attempt of reflexively express what that man has already created in its history and something that it can make in its creative potency of the social achievements.

Keywords: social philosophy, social knowledge, social theory, social values, social experiences, world-view knowledge.

Бойченко М. І., доктор філософських наук, професор, професор кафедри теоретическої і практическої філософії Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, проректор по научній роботі Київського інституту бізнесу і технологій (Україна, Київ), mykhai@ukr.net

Новые подходы к определению и решению задач социальной философии

Проанализирована двойственная роль социальной философии: как опыта теоретического осмысления общественных проблем и как разноплановых социальных практик распространения результатов этого осмысления в обществе – прежде всего благодаря концептуализации тех ценностей, которые мобилизуют членов общества к активным действиям для изменения обстоятельств собственной общественной жизни и взаимосвязанных с этим более масштабных общественных изменений. Проанализирована природа социальных знаний и выявлена значимость социальной философии в их упорядочении. Выявлен особый эпистемологический статус социальной теории и ее специфика при решении задач социальной философии. Выявлены взаимосвязи между тремя основными современными воплощениями социального знания: социальным опытом, научными знаниями и мировоззренческими знаниями. Разделение на теоретическое и практическое в философии является условным – и то, и другое является творением человека, а потому и социальную философию следует рассматривать как попытку рефлексивно выразить как то, что человек уже создал в своей истории, так и то, на что он способен в своей творческой потенции социальных свершений.

Ключевые слова: социальная философия, социальные знания, социальная теория, социальные ценности, социальный опыт, мировоззренческие знания.

***

УДК 177.9:323.21:37.035.6

Лісцид В. В., кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та суспільно-гуманітарних дисциплін, КЗ «Запорізький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти» ЗОР (Україна, Запоріжжя), lisitsinvv@gmail.com

ФОРМУВАННЯ ПАТРІОТИЗМУ ЧЕРЕЗ ВИЗНАЧЕННЯ ПРОЯВІВ ІСТОРИЧНОЇ НЕСПРАВЕДЛИВОСТІ: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ

Досліджується виховний вплив, який має виявлення історичної несправедливості на формування патріотизму. Автор визначає сутність і ознаки історичної несправедливості та наводить приклади подій минулого, що можуть сприйматися як її прояви. Особливу увагу приділено розгляду питання про висвітлення в підручниках з історії України несправедливих дій, що в різні часи призводили до переривання державницьких традицій українського народу. Розкривається механізм впливу історичного знання на усвідомлення необхідності збереження незалежності української держави для унеможливлення грубого порушення прав українців, їх фізичного знищення та духовного приниження.

Ключові слова: патріотизм, історична несправедливість, патріотичне виховання, українська державність, історичні права.

Сьогодні Україна постала перед викликом збереження цілісності та власної державності. Дати необхідну відповідь існуючим загрозам можливо лише, якщо громадяни країни будуть усвідомлювати, що незалежність української держави є запорукою їх власного особистісного розвитку та виявлять готовність зробити все від них залежне для благополуччя Батьківщини. Саме тому патріотичне, громадянське виховання визнаються сьогодні як стрижневі, основоположні напрямки української освіти. В «Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді» 2015 р. зазначено, що одним з перших кроків її реалізації є вироблення відповідних науково-теоретичних засад.

В основу системи національно-патріотичного виховання України покладено ідею розвитку української державності. Філософське осмислення цього процесу здатне виконувати роль теоретичного підґрунтя для визначення консолідуючих ідей та формування патріотичних почуттів. Особливого значення набуває не лише ознайомлення з історією героїчної та переможної боротьби українського народу за державну незалежність, але й розгляд історичних обставин, що призводили до переривання державницької традиції. Одним з головних факторів, через який українці в минулому втрачали власну державність, були насильницькі або підступні дії своїх сусідів. Такі дії можуть сприйматися як прояви історичної несправедливості, визначення яких викликає негативне ставлення до тих, хто перешкоджає історичним прагненням українського народу, і таким чином посилює бажання встати на захист інтересів рідної країни.

Предметом філософського розгляду проблема патріотизму стала ще в давні часи. В творах Платона та Аристотеля обґрунтовувалася ідея про те, що кожний громадянин повинен ревно служити державній користі та бути її захисником. В Новий час певні аспекти проблеми патріотизму та патріотичного виховання розглядали: Макиавеллі, Ф. Бекон, Т. Гоббс, Ж.–Ж. Руссо, Д. Дідро, К. Гельвецій, П. Гольбах, Фіхте, Гегель та ін. Серед сучасних авторів, які зверталися до філософського аналізу зазначеної проблеми, виділяються: Дольф Штернбергер, Юрген Габермас, Марта Нуссбаум, Річард Рорті, Майкл Уолцер, Чарльз Тейлор.

Багато уваги темі патріотизму в контексті політики або педагогіки приділяли також українські теоретики, зокрема

Г. Сковорода, В. Сухомлинський, Д. Донцов, І. Дзюба, В. Бех, Д. Дзвінчук, Л. Рижко, І. Стогній, Н. Крохмаль та ін. Незважаючи на значну кількість досліджень, присвячених патріотизму, це явище ще не розглядалося у зв'язку з проблемою впливу історичної несправедливості на формування патріотичного світогляду.

Мета запропонованої статті полягає у визначенні впливу, який має виявлення історичної несправедливості на формування патріотизму.

У науковій літературі є багато різних підходів до визначення того, що вважати патріотизмом. Однак, більшість дослідників сходяться в тому, що його ознаками слід вважати любов до власної країни та народу, відчуття гордості за успіхи своїх співвітчизників, досягнуті в різні історичні часи, а також відчуття болю за нанесені Батьківщині образи. До найважливіших рис патріотизму відносять також готовність виступити на захист рідної землі та присвятити свою діяльність справі покращення життя населення. Формування зазначених рис буде сприяти патріотичному вихованню учнівської молоді. Історична освіта здатна ефективно виховувати патріотичні почуття через звернення особливої уваги на героїчні та трагічні події минулого певного народу. З урахуванням цих можливостей здійснюється визначення змісту навчального матеріалу в процесі вивчення історії України.

Український народ мав славне минуле і відзначався значними досягненнями на історичній арені, але в його історії було багато й сумних сторінок та подій, що призводили до переривання процесу українського державотворення і позбавлення українців права на самостійне історичне буття. Ознайомлення з фактами, які свідчать про порушення принципів історичної справедливості в минулому, викликає бажання стати на захист своєї Батьківщини і дати відсіч будь-яким посяганням на її благополуччя в наш час.

Розгляду питання про те, яким чином виявлення історичної несправедливості здатне впливати на формування патріотичних почуттів, має передувати вирішення проблеми, що вважати несправедливістю взагалі та історичною несправедливістю зокрема. З давніх часів поняттям несправедливості позначалося все те, що викликає розбіжності та ненависть. На думку Платона, вона виявляє себе в чварах, міжособицях, внутрішній і зовнішній ворожнечі [5, с. 111]. Один із розробників теорії справедливих та несправедливих війн Гуго Гроцій сутність несправедливості уglied в тому, що вона суперечить розумній і товариській природі людини [4, с. 84].

До дій і відносин, які викликають у окремих людей та цілих народів обурення, і які сприймаються ними як несправедливість, відносяться: зазіхання на життя, свободу та майно; ошукування, обмова, підступ, приховування правди; порушення домовленостей, зрада; свавілля, недотримання правил і закону; не ввічливе ставлення, глузування, словесна образа, приниження; дискримінація, невідповідність злочину та покарання, заслуг та винагород і т.ін. Визначаючи прояви несправедливості, сучасний американський філософ Адлер Мортимер зауважив: «Вбивство, побиття, звалтування, викрадення, наклеп, порушення обіцянки, поневолення, крадіжка – ці та багато інших порушень писаних і неписаних законів є несправедливими, але при цьому вони не є нечесними. Це порушення природних або законних прав. Саме у цьому, а

не в нечесності складається несправедливість» [1, с. 196]. Те, що зазначені автором дії належать до несправедливих, сумнівів не викликає. Однак важко погодитись з тим, що нечесність не віднесена до складових несправедливості. Звичайно, перша не заміщує собою другу, але вона викликає невдоволення і тому може відноситися до різновидів несправедливості.

До подій, що визначаються в якості історичної несправедливості, належать: завоювання країни або анексія її територій, погіршення умов життєдіяльності нації або обмеження можливостей для її подальшого розвитку, винищення якоїсь верстви населення або порушення її прав, приховування фактів або поширення неправдивої інформації про дії окремих особистостей, соціальних груп та цілих народів і т.ін.

Уявлення людей про те що є несправедливим можуть змінюватися протягом часу, через це виникає проблема нетотожності в оцінках певної події між представниками різних поколінь та епох. На цей аспект проблеми відновлення історичної справедливості звертається особлива увага в дослідженні О. А. Шевченка [12]. В історії можна знайти приклади того, як певна подія не сприймалася як порушення принципів справедливості її сучасниками, але вважалася актом несправедливості їхніми нащадками.

Іноді історичні акції починають сприйматися як несправедливі не тоді, коли вони здійснюються, а пізніше, тоді, коли змінюється ситуація і погіршуються стосунки між дійовими особами. Якесь зі сторін обурюється тим, що помилилася в своїх сподіваннях і хоче переглянути колишні домовленості, вважаючи їх несправедливими. Насправді, вони можуть визнаватися такими лише у випадку, коли інша сторона діяла підступно і приховувала справжні наміри в момент укладання угоди. Якщо ж вона не мала таких намірів і змінила свої відносини з партнером під впливом подальших стосунків з ним або нових обставин, то такі дії не можуть розцінюватися як несправедливі.

В історії України було багато подій, що призводили до захоплення та розчленування українських земель сусідніми державами, масове знищення місцевих жителів, дискримінація українського населення за національною чи релігійною ознакою, порушення укладених з українцями угод, фальсифікація історичних документів і розповсюдження неправдивої інформації про лідерів українського національно-визвольного руху, викачування матеріальних і духовних ресурсів з України, здійснення політики культурної асиміляції нашого народу і позбавлення його права на самобутність та етнічну ідентичність. Всі вони сприймалися як прояви історичної несправедливості і викликали відповідну реакцію. Автори підручників з історії України та вчителі, що викладають цей предмет, акцентують увагу учнів на цих моментах минулого нашого народу з метою формування їх національної самосвідомості і виховання патріотичних почуттів.

Стрижневою ідеєю, що покладена в основу викладання курсу вітчизняної історії, є ідея про рух українського народу до створення власної суверенної держави. Виходячи з цього, навчальний матеріал підбирається та інтерпретується таким чином, щоб підвести учнів до думки: все те, що сприяло українському державотворенню, слід вважати справедливим, а те, що йому перешкоджало,

треба розцінювати як посягання на справедливі прагнення українців до самовизначення.

Конкретні приклади проявів історичної несправедливості відносно українців можна знайти вже у «Вступі до історії України», який вивчається учнями 5–х класів. Приміром, в підручнику В. С. Власова акцентується увага на злочинних діях радянської влади щодо українських селян в період колективізації: «З 1929 р. у селах почалося примусове створення колективних господарств – колгоспів. У селян відбирали землю, коней, худобу, знаряддя хліборобської праці. Вони переставали бути господарями, бо не могли розпоряджатися ні своєю землею, ні зібраним урожаєм. Хлібороби з діда–прадіда, ставши колгоспниками, перетворювалися на безправних наймитів. З такими порядками українські селяни не могли миритися. Але до тих, хто чинив опір, більшовики застосовували силу. Їх оголошували куркулями, цілими сім'ями масово вивозили до Сибіру, де залишали «на поселення» [2, с. 143]. В зазначеному випадку продемонстровано порушення права людини на вибір форми діяльності та місця проживання, а також посягання на приватне майно та жорстоке поводження з тими, хто намагався чинити опір. Така відверта несправедливість здатна викликати біль за долю свого народу і ненависть до його кривдників.

Для учнів 7–х класів розповідається про порушення історичної несправедливості в період середньовіччя. Викладаючи матеріал про битву на річці Калка 1223 р., автори підручника з історії України, О. В. Гісем та О. О. Мартинюк говорять про невиконання монголами обіцянки відпустити обложених і не проливати їхньої крові в обмін на викуп [3, с. 134]. Такі дії можна трактувати, як свідчення обману і недотримання домовленостей між ворогуючими сторонами, що ніколи не вважалося справедливим.

У підручнику з історії України для 8 класу автори О. К. Струкевич, І. М. Романюк, Т. П. Пірус наводять історичний факт, який свідчить про підступні дії Московської держави по відношенню до Гетьманщини, що суттєво обмежували суверенітет останньої. В тексті підручника зазначено: «Князь Трубецькой оточив 40–тисячним військом козацьку раду й 17 жовтня, опираючись на підтримку більшості старшин Лівобережжя й не гребуючи воєнним шантажем, змусив Юрія Хмельницького підписати договір, який був фальсифікацією Переяславського договору 1654 р.» [9, с. 161]. Це призвело до втрати Україною права самостійно обирати гетьмана та вести зовнішню політику. Гетьман позбавлявся можливості призначати й звільняти генеральну старшину, полковників, виступати в похід без царського дозволу. Московські воеводи із залогам ввозилися не лише до Києва, а й до Переяслава, Ніжина, Чернігова, Брацлава та Умані [Там само]. Підміна важливого документу, що мав таке важливе історичне значення, звичайно буде сприйматися учнями як порушення принципів справедливості і викликати негативне ставлення до тих, хто нечесними засобами обмежував свободу їх рідної країни.

В підручнику з історії України для 9 класу Олександра Рента звертається увага на спроби властей Австрійської та Російської імперій знищити самобутність українського народу. «Австрійський уряд заохочував переселення німецьких колоністів до Східної Галичини, німецьких та румунських – до Буковини, угорських – до Закарпаття.

Уряд Росії сприяв переселенню німців, сербів, болгар, греків, росіян переважно до Південної України. Такі заходи, в поєднанні з політикою придушення української освіти і культури, мали на меті денационалізацію й асиміляцію українського населення у складі обох імперій» [7, с. 22–23]. Політика асиміляції українського народу буде сприйматися як намагання культурного вбивства носія історичного розвитку і не може не викликати обурення та бажання зберегти особливості української культури.

Федір Турченко, розкриваючи зміст питання про участь України в російсько–французькій війні 1812 р., показує, яким чином влада метрополії порушувала принцип відповідності заслуг і винагород по відношенню до українців. В тексті його підручника з історії України для учнів 9 класу зазначено: «Українські ополченські сили брали активну участь у війні з наполеонівською Францією починаючи з осені 1812 р., згодом – у закордонному поході російської армії. Збереглося багато свідчень про їх воїнські подвиги. Але царський уряд виявився невдячним... Кріпаки знову стали кріпаками, а за свою службу кожний з них одержав по два карбованці винагороди» [11, с. 48–49]. Невідповідність між витратами та відшкодуванням, між здобутками та їх відзначенням у всі часи та у всіх народів розцінювалися як несправедливість. Такі дії зазвичай породжують негативне ставлення до тих, хто їх здійснює і співчуття до тих, хто через це страждає.

Велику кількість прикладів порушення історичної справедливості дає нам історія України першої половини ХХ ст., яка вивчається в 10 класі. Дуже схожим на те, що відбувається в наш час, є спосіб встановлення контролю над Україною, що використовували більшовики в післяреволюційний період. В підручнику для 10–го класу О. І. Пометун та Н. М. Гупана читаємо: «Наприкінці 1918 р. керівництво радянської Росії почало поширювати свою владу на території України. З незадіяних на фронтах військових формувань створили Українську радянську армію, що в грудні 1918 р. розпочала наступ на Харків і Київ. У січні 1919 р. радянські війська захопили Харків. Уряд Директорії звернувся до Москви із запитом, чому російське військо без оголошення війни вдерлося на територію України. Більшовицьке керівництво відповіло, що російських збройних формувань в Україні нема, а воєнні дії відбуваються між військами Директорії і радянського уряду України [6, с. 119]. Для підтвердження підступності більшовицької політики в тексті параграфа розміщено уривок з історичних джерел. В ньому оприлюднено вказівку керівників Радянської Росії головному В. Вацетісу про те, яким чином приховати окупаційний характер наступу більшовицьких військ і видати його за рух визволителів. Доречі, намагання здаватися справедливим, не будучи їм насправді, Платон називав «крайнім ступенем несправедливості» [5, с. 120].

Найбільш помітними проявами історичної несправедливості І половини ХХ ст. було цілеспрямоване масове знищення українського населення. Саме таким чином інтерпретуються події української історії 1932–1933 рр., пов'язані з Голодомором, у згаданому вище підручнику з історії України авторства О. І. Пометун та Н. М. Гупана. «Під виглядом хлібзаготівельної кампанії, – зазначено в тексті, – на всій території України проти місцевого населення було розгорнуто терор голодом з метою покарати селян за неякісну працю на державу» [6, с. 221].

Сталінський режим знищував українців також шляхом масових розстрілів та відправлення до таборів ГУЛАГУ. Внаслідок антиукраїнської політики «жертвами сталінського тоталітарного режиму в Україні стали мільйони людей» [Там само, с. 230].

Виховне значення має звернення до теми страждання українців від нацистського окупаційного режиму періоду Другої світової війни. Вчителі, які викладають цю тему в 11 класі, описують нелюдські умови життя в яких опинилися тоді мільйони жителів нашої країни. Значну увагу приділено цьому питанню також і в підручниках з історії. О. К. Струкевич, І. М. Романюк, С. І. Дровозюк, розкриваючи зміст політики «нового порядку», розповідають про намагання окупантів знищити значну частину українців, а інших перетворити на рабів рейху, а також про максимальне використання українських природних та людських ресурсів. На підставі розгляду історичних фактів робиться висновок: «Окупаційний режим приніс мешканцям України голод і хвороби, штрафи й контрибуції, важкі податки та приниження людської гідності, масове зубожіння й перспективи вимирання» [10, с. 31].

Звернення до трагічних сторінок української історії, акцентування уваги на стражданнях, викликаних несправедливими діями влади метрополії щодо українців, сприяє усвідомленню необхідності побудови і збереження незалежної української держави, існування якої унеможливає геноцид та приниження народу України.

Порушенням принципів справедливості можна вважати діяльність, спрямовану на дискредитацію українських політичних сил та окремих її представників. В II пол. XX ст. цей нечесний прийом застосовувався радянською владою по відношенню до діячів ОУН–УПА та представників українського дисидентського руху. У згаданому вище підручнику з історії України для 11 класу авторів О. К. Струкевича, І. М. Романюка, С. І. Дровозюка, наводиться інформація про те, що в повоєнні роки радянські органи безпеки для боротьби проти українського озброєного підпілля створили 379 конспіративно–розвідувальних спецгруп, одним із завдань яких була компрометація українського підпілля, його керівників і т.п. Діяльність таких формувань МДБ УРСР супроводжувалася численними провокаціями, насильством, грабежем, мародерством, винищенням сіл [Там само, с. 86]. В даному випадку звертається увага учнів на те, що радянська влада діяла у відповідності до принципу «мета виправдовує засоби», який суперечить сучасним уявленням про справедливую війну. Порушенням моральних норм є насильницькі дії щодо мирного населення, а також покладання провини за це на тих, хто до цього не мав відношення.

Багато уваги порушенням принципів справедливості стосовно українців приділяється також в процесі вивчення історії України у вищій школі. Автори навчальних посібників для вищих навчальних закладів визначають несправедливість, або прямо вказуючи на неї, або підбираючи історичні джерела таким чином, щоб підвести учнівську молодь до відповідних висновків. Приміром, в підручнику В. В. Світличної розповідається про неодноразові зради татар, які завадили Б. Хмельницькому успішно завершити війну з поляками, про політику зросійщення царського уряду, що негативно позначилося на розвитку української культури, про безпідставне

винувачення українців в поразках Австро–Угорщини та здійснення щодо них незаслужених покарань у травні–червні 1915 р. [8, с. 106–107, 135, 173].

Прикладом опосередкованого впливу на формування переконань про те, що український народ в минулому дуже страждав від злочинної політики чужинної влади є розміщення на сторінках наведеного підручника тексту документа «Резолюція–протест лекторського персоналу Української господарської академії в ЧСР в справі арештів на Україні (14 грудня 1929 р.)», в якому зазначено: «Вже десять років панує на Україні большевицька окупаційна влада. Вже десять років червоний терор планомерно винищує національно свідомі елементи українського населення. Тисячі й тисячі селян, робітників та інтелігенції було страчено, або вони гинуть в большевицьких казематах за вірність своєму народу» [Там само, с. 245]. Не викликає сумнівів, що подібна інформація не може не сприйматися як прояв несправедливості і не може не викликати обурення у тих, хто є потомками жертв антиукраїнської політики.

Отже, виявлення несправедливостей, від яких на різних етапах історії страждав український народ, виконує роль важливого чинника для усвідомлення того, що перебування українських земель у складі інших держав супроводжувалося підступними порушеннями історичних прав українців в минулому і напевно буде викликати аналогічне ставлення до них в майбутньому, якщо вони не зможуть зберегти суверенність своєї країни.

Список використаних джерел

1. Адлер Мортимер. Шесть великих идей / Мортимер Адлер; пер. с англ. И. Айзатуловой. – Москва: Манн, Иванов и Фербер, 2015. – 244, [1] с.
2. Власов В. С. Історія України (Вступ до історії): підручник для 5–го кл. загальноосвіт. навч. закл. / В. С. Власов. – К.: Генеза, 2013. – 256 с.
3. Гісем О. В. Історія України: підручник для 7 класу загальноосвіт. навч. закладів / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. – Х.: Вид-во «Ранок», 2015. – 240 с.
4. Гуго Гроцій. О праве войны и мира / Гуго Гроций (Репринт. с изд. 1956 г.). – М.: Ладомир, 1994. – 868 с.
5. Платон. Собрание сочинений в 4 т. Т.3 / Пер. с древнегреч.; Общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо–Годи; Авт. вступ. ст. и ст. в примеч. А. Ф. Лосев; Примеч. А. А. Тахо–Годи. – М.: Мысль, 1994. – 654 с.
6. Пометун О. І. Історія України: підручник для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл.: рівень стандарту, академічний рівень / О. І. Пометун, Н. М. Гупан. – Київ: Видавничий дім «Освіта», 2012. – 288 с.
7. Реєнт О. Історія України: підручник для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / О. Реєнт, О. Малій. – Київ: Генеза, 2009. – 240 с.
8. Світлична В. В. Історія України: Навч. посіб. 5–те вид. / В. В. Світлична. – К.: Каравела, 2011. – 384 с.
9. Струкевич О. К., Романюк І. М., Пірус Т. П. Історія України: підручник для 8–го кл. загальноосвіт. навч. закл. / О. К. Струкевич, І. М., Романюк, Т. П. Пірус. – Київ: Грамота, 2008. – 272 с.
10. Струкевич О. К., Романюк І. М., Дровозюк С. І. Історія України: підручник для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. (рівень стандарту, академічний рівень) / О. К. Струкевич, І. М. Романюк, С. І. Дровозюк. – Київ: Грамота, 2011. – 319 с.
11. Турченко Ф. Г. Історія України: підручник для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Ф. Г. Турченко, В. М. Мороко. – 2–ге вид. – К.: Генеза, 2011. – 352 с.
12. Шевченко А. А. Об исторической справедливости // Вестник НГУ. Серия: Философия. – 2011. – Т.9. – Вып.4. – С.49–54.

References

1. Adler Mortimer. Shest velikih idey / Mortimer Adler; per. s angl. I. Azyatuloovoy. – Moskva: Mann, Ivanov i Ferber, 2015. – 244, [1] s.

2. Vlasov V. S. Istoriiia Ukrainy (Vstup do istorii): pidruchnyk dlia 5–ho kl. zahalno osv. navch. zakl. / V. S. Vlasov. – K.: Heneza, 2013. – 256 s.

3. Hisem O. V. Istoriiia Ukrainy: pidruchnyk dlia 7 klasu zahalnoosvit. navch. zakladiv / O. V. Hisem, O. O. Martyniuk. – Kh.: Vyd-vo «Ranok», 2015. – 240 s.

4. Gugo Grocij. O prave vojny i mira / Gugo Grocij (Reprint. s izd. 1956 g.). – M.: Lodomir, 1994. – 868 s.

5. Platon. Sobranie sochineniy v 4 t. T.3 / Per. s drevnegrech.; Obsch. red. A. F. Loseva, V. F. Asmusa, A. A. Taho-Godi; Avt. vstup. st. i st. v primech. A. F. Losev; Primech. A. A. Taho-Godi. – M.: Myisl, 1994. – 654 s.

6. Pometun O. I. Istoriiia Ukrainy: pidruchnyk dlia 10 kl. zahalnoosvit. navch. zakl.: riven standartu, akademichnyi riven / O. I. Pometun, N. M. Hupan. – Kyiv: Vydavnychiy dim «Osvita», 2012. – 288 s.

7. Reient O. Istoriiia Ukrainy: pidruchnyk dlia 9 kl. zahalnoosvit. navch. zakl. / O. Reient, O. Malii. – Kyiv: Heneza, 2009. – 240 s.

8. Svitlychna V. V. Istoriiia Ukrainy: Navch. posib. 5–te vyd. – K.: Karavela, 2011. – 384 s.

9. Strukevych O. K., Romaniuk I. M., Pirus T. P. Istoriiia Ukrainy: pidruchnyk dlia 8–ho kl. zahalnoosvit. navch. zakl. / O. K. Strukevych, I. M., Romaniuk, T. P. Pirus. – Kyiv: Hramota, 2008. – 272 s.

10. Strukevych O. K., Romaniuk I. M., Drovoziuk S. I. Istoriiia Ukrainy: pidruchnyk dlia 11 kl. zahalnoosvit. navch. zakl.: (riven standartu, akademichnyi riven) / O. K. Strukevych, I. M. Romaniuk, S. I. Drovoziuk. – Kyiv: Hramota, 2011. – 319 s.

11. Turchenko F.H. Istoriiia Ukrainy: pidruchnyk dlia 9 kl. zahalnoosvit. navch. zakl. / F. H. Turchenko, V. M. Moroko. – 2–he vyd. – K.: Heneza, 2011. – 352 s.

12. Shevchenko A. A. Ob istoricheskoy spravedlivosti // Vestnik NGU. Seriya: Filosofiya. – 2011. – T.9. – Vyip.4. – S.49–54.

Lisitsin V. V., PhD, associate professor of department of philosophy and social and human sciences, Zaporizhzhya Regional Institute of Postgraduate Education (Ukraine, Zaporizhzhya), lisitsinvv@gmail.com

The formation of patriotism through detecting of historical injustice: socio-philosophical aspect

The article investigates the question of the impact of educational knowledge about the historical injustice on the formation of patriotism. A study of national history in schools and universities is a factor that can determine the patriotism. When choosing a topic the author took into account the fact that the knowledge of the tragic periods of history affects the education of patriotism, with the same effect as the knowledge about the glorious events of the past. This study contains examples of how historical injustice manifested itself in the past of the Ukrainian people. The text reveals the mechanism of the effect of historical knowledge on the awareness of the need to preserve the independence of the Ukrainian state to prevent gross violations of the rights of Ukrainians, their physical extermination and spiritual humiliation.

Keywords: patriotism, historical injustice, patriotic education, Ukrainian statehood, historical rights.

Лисицин В. В., кандидат философских наук, доцент кафедры философии и социально-гуманитарных дисциплин, КЗ «Запорожский областной институт последипломного педагогического образования» ЗОС (Украина, Запорожье), lisitsinvv@gmail.com

Формирование патриотизма посредством выявления исторической несправедливости: социально-философский аспект

Исследуется воспитательное воздействие, которое оказывает выявление исторической несправедливости на формирование патриотизма. Автор определяет сущность и признаки исторической несправедливости и приводит примеры событий прошлого, которые могут восприниматься как ее проявления. Особое внимание уделяется рассмотрению вопроса об освещении в учебниках по истории Украины несправедливых деяний, которые в разные времена приводили к прерыванию государственных традиций украинского народа. Раскрывается механизм влияния исторического знания на осознание необходимости сохранения независимости украинского государства для предотвращения грубого нарушения прав украинцев, их физического уничтожения и духовного унижения.

Ключевые слова: патриотизм, историческая несправедливость, патриотическое воспитание, украинская государственность, исторические права.

* * *

УДК 009

Вашкевич В. М.,
доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри, Національний педагогічний
університет ім. М. П. Драгоманова
(Україна, Київ), gileya.org.ua@gmail.com

СКЛАДОВІ СУЧАСНОЇ НАУКОВОЇ КАРТИНИ СВІТУ

В період науково-технічного прогресу наука отримала суспільне визнання, а наукова картина світу здобула домінуюче становище в культурі. В цей період наука вже не потребувала обґрунтувань власного світогляду з боку філософії чи релігії, більш того наукова картина світу радикально протиставила себе ненауковим формам знання, втрапивши єдність з іншими елементами культури, що поглибило розкол на окремі наукові картини світу.

Ключові слова: історична еволюція, наукової картини світу, науково-технічний прогрес.

Утвердження універсального еволюціонізму стало наслідком низки наукових революцій в ХХ столітті, головною з яких була теорія «Великого вибуху». Ця теорія змалювала основні параметри еволюції всесвіту, на основі відкриття А. А. Фрідмана. Він побудував теоретичну модель всесвіту, що розширяється, а пізніші теоретичні спостереження підтвердили істинність наступних положень: «по–перше, з розширенням всесвіту галактики віддаляються одна від одної зі швидкістю, пропорційною відстані між ними; по–друге, ця модель передбачила існування мікрохвильового фонового випромінення, що пронизує всесвіт і є реліктовим залишком його гарячого стану на початку розширення; по–третє, ця модель передбачила появу легких хімічних елементів з протонів та нейтронів в першу хвилину після початку розширення» [1, с. 647]. Згодом ця модель доповнилась даними про Всесвіт, який «роздувається», що виникла на межі космології та фізики елементарних часток, і дала аналіз визначальних типів взаємодії (сильні, електромагнітні, слабкі та гравітаційні). Вчені дійшли висновку, що ці види виникли в еволюційному процесі, при порушенні симетрії первинного всесвіту. Погляд на всесвіт як на щось однорідне та незмінне назавжди пішов з науки, а модель всесвіту, що роздувається, формує основу універсально-еволюційної (загальнонаукової) картини світу.

Ця картина світу містить також так званий «антропний принцип», який стверджує, що «Всесвіт має бути таким, щоб у ньому на певному етапі еволюції допускалось існування спостерігачів» [1, с. 649]. Дослідники підкреслюють чітку погодженість основних властивостей світу, особливо фізичних параметрів: константи взаємодій, маси елементарних часток, розмірність простору. Такі дані космології та фізики дозволяють говорити про не випадковість прогресивної еволюції, появи життя та розуму.

Другою визначальною складовою сучасної наукової картини світу слід визнати теорію самоорганізації – синергетику. Ця міждисциплінарна теорія досліджує будь-які системи, які самоорганізуються і складаються з багатьох підсистем. Синергетика розглядає самоорганізацію як властивість матерії, що містить процеси само структування, саморегуляції та самовідтворення. Якщо фізика до ХХ століття досліджувала переважно замкнуті, стабільні системи, підвладні законам зворотнім в часі, то синергетичний підхід вводить еволюційну парадигму в дослідження фізичних процесів [2, с. 47]. Версія синергетичного підходу, запропонована І. Пригожином, показала нові властивості термодинамічних систем –

виявляти дисипативні структури. Ці структури виникають в системах у неврівноваженому стані і свідчать про незворотність процесів як в малих системах, так і в цілому в матерії [2, с. 54–55]. Синергетика визнає, що всі рівні неживої та живої природи (і навіть суспільство), розвиваються як дисипативні системи.

Синергетика, з точки зору її послідовників, дозволяє перейти від «лінійного» мислення, як такого, що клялося в межах механістичної наукової картини світу, до нелінійного. Останній є більш адекватний новим об'єктам сучасної науки (природнім, екологічним, соціальним комплексам), які є по суті відкритими системами і мають потенціал «нелінійного розвитку» та здатність до самоорганізації [3, с. 7].

В. С. Стьопін зазначає, що «синергетика створила умови для інтенсивного обміну парадигмальними принципами між різними науками» [1, с. 659]. В космології почали застосовувати поняття про спадковість, мінливість та природній відбір, в біології плідно проявились ідеї кібернетики та теорії систем. Цей філософ науки провів ретельний аналіз концепції ноосфери В. І. Вернадського і показав яскравий і самобутній характер цієї концепції, багато положень якої стануть по-справжньому зрозумілими тільки після опанування постулатів синергетики. Концепція Вернадського якнайкраще доповнює сучасну загальнонаукову картину світу, оскільки доводить єдність і взаємозалежність неживої та живої природи на нашій планеті та особливу роль людини в досягненні гармонії цих сфер буття. «Таким чином, – пише В. С. Стьопін, – можливо констатувати, що в сучасній науці є всі необхідні природничо-наукові дані, що дозволяють обґрунтувати універсальний характер еволюції» [1, с. 661]. Він зазначає, що сучасна загальнонаукова картина світу забезпечує стратегії міждисциплінарних досліджень і тому окремі наукові картини світу втрачають свою автономність. В підсумку відносна ізольованість спеціальних картин світу одна від одної, характерна для дисциплінарної науки XIX століття, змінюється їх інтеграцією в рамках загальнонаукової картини світу [1, с. 664].

І хоча А. А. Лазаревич вважає, що стрімке зростання наукового знання, способи його систематизації та розвитку на основі внутрішньої логічної несуперечності сформувавши також відповідну метанаукову методологію, яка зумовила допустимість фактично необмеженої самостійності теоретичних концепцій. У логіці розвитку знання і його структурі виявилися можливими гіпотетичні допущення, у тому числі й такі, які фактично не можуть бути верифіковані практичним досвідом і, відповідно, не контролюються нормами соціальної прийнятності [4, с. 30]. Тобто наука може принести і негативні наслідки для суспільства, але академік В. С. Стьопін запевняє: «постнекласична наука розширює поле рефлексії над діяльністю, в рамках якої вивчаються об'єкти. Вона враховує співвіднесеність характеристик отриманих знань про об'єкт не тільки з особливостями засобів і операцій діяльності, але і з її ціннісно-цільовими структурами» [1, с. 665]. Отже, включеність ціннісно-цільових структур стає новим імперативом постнекласики.

Оскільки картина світу є світоглядним утворенням, її ситемоутворюючим стержнем слугує основне питання світогляду – питання про відношення людини до світу (тому більш точніше її потрібно було б називати картиною буття).

В цьому контексті В. М. Саратовський розглядає наукову картину світу, враховуючи такі моменти [5, с. 104].

По-перше, в індустріальній культурі Нового часу наука була і в цілому до цього часу залишається провідною формою ідеального освоєння світу людини. По-друге, онтологічні уявлення про буття найбільш тісно пов'язанні саме з науковим розумінням відповідних атрибутів, яке дозволяє уточнювати ці уявлення; до того ж філософські категорії самі здатні «виростати» із загальнонаукових понять (наприклад, система, інформатизація, самоорганізація).

Наукова картина світу в наші дні, як вже зазначалося, включає і філософські, і художні, й інтуїтивно-містичні уявлення про буття. Вона не відкидає останні, а постійно співвідносить їх з науковими знаннями. Крім того вона перевіряє достовірність теоретичних припущень науки практикою, тобто всім багатоманіттям духовної і матеріальної діяльності людини. Розвиток таких наук, як культурологія, соціологія релігії і мистецтва, лінгвосоціологія, соціальна психологія і психоаналіз та ін. допомагає подолати розрив між природничим та гуманітарним знанням, збагачує науку всім різноманіттям духовного досвіду людства.

Постійна зміна і збагачення наукової картини світу, поява в ній нових парадигм і концепцій, нових «викликів» (А. Тойнбі), змушує науковців здійснювати кроки в напрямку пошуків нових методів і методології, нових підходів, які здатні адекватно відобразити нові ситуації, які виникають в світі як з пізнавальної точки зору, так і в ракурсі відповідей на ці «виклики». Цей донедавна маловідомий масив, останнім часом став предметом дослідження багатьох науковців, як вітчизняних, так і зарубіжних. Започаткував ці пошуки відомий теоретик та історик науки Томас Кун, який у своїй книзі «Структура наукових революцій» не лише презентував в історичному плані розвиток науки, а й дав широку панораму сучасної йому наукової картини світу та окреслив вірогідні перспективи її подальшого розвитку. Книга, яка вперше була видрукувана в 1962 р., не втратила й досі своєї актуальності.

Т. Кун основну увагу спрямовує на динамічні аспекти науки і намагається врахувати вплив «соціокультурного контексту». Він уявляє розвиток науки як чергування еволюційних («нормальна наука») і революційних періодів, протягом яких відбувається зміна суспільних стандартів мислення – парадигм. У нормальному періоді відбувається тільки застосування відомих методів для вирішення таких завдань у нових галузях. Учені наводять порядок у своєму господарстві фактів, втискаючи природу у коробку. Коли ж це стає неможливим, відбувається зміна парадигм.

Пізніше Т. Кун диференціює поняття парадигми і виділяє з нього наступне:

- дисциплінарну матрицю – закони й узагальнення, що поділяються науковим товариством;
- категоріальну модель – систему цінностей, прийнятих суспільством, що становить «метафізичну» частину парадигми;
- зразки – приклади вирішення конкретних проблем.

Головним у концепції Т. Куна стає аналіз діяльності наукового товариства, групової структури науки, що є цінним і дає можливість уникнути крайностей інтерналізму й екстерналізму. Але туг Т. Кун впадає в іншу крайність – соціологічну: намагається підмінити

методологію науки соціологією, вважає неможливим вироблення методологічних правил і незрівнянними, несумірними різні наукові теорії, що відображають один об'єкт, зважаючи на те, що поняття цих теорій мають різний зміст і є «несумірними, неспільномірними».

До сучасної наукової картини світу дослідники включають наукові відкриття, які докорінно змінюють уявлення про навколишній світ, розкривають нові закономірності його функціонування та еволюції.

Перше місце цілком обґрунтовано належить розкриттю сучасною наукою структури та функції інформаційних процесів як специфічної форми існування й розвитку систем у живій природі, суспільстві й техніці з притаманними їм рисами самовідтворення та самокерування. Інформація стала однією із фундаментальних властивостей буття, завдяки якій реалізуються внутрішні механізми самовідтворення, сталості, наступності явищ і процесів у об'єктивному світі. Проблеми інформаційного буття виникла і розвивається на хвилі комп'ютерної революції, що робить знання й інформацію не тільки загальнодоступною, але й основним продуктом праці. Інформаційні процеси сьогодні охоплюють більшість країн світу. Інформаційна картина світу характеризується тим, що основним продуктом і ресурсом є інформатизація суспільства, яке визначають як суспільство, де більшість тих, хто працює, зайнята виробництвом, зберіганням, переробленням і реалізацією інформатизації. Інформаційна картина світу людини актуалізується у зв'язку з вирішенням завдань щодо здійснення дій над інформаційними об'єктами, вона як складова світогляду може бути представлена як у типах знання, так і в нормативних, цілісних типах світогляду. У сучасну епоху людство розуміє, що розум оснащений сучасною інтелектуальною технікою, якісно змінюється не з погляду фізіології або біоенергетичних параметрів, а з погляду взаємозв'язку і взаємообумовленості комп'ютерною технікою генерації, компонування, зберігання, передавання, перероблення й використання знань. Оскільки пізнання і застосування останнього – процес, що самовідтворюється і саморозширяється, то і сфера інформатизації проводиться аналогічно.

Широке проникнення комп'ютерної техніки в соціальне життя людини йде паралельно з інформаційним вибухом. Причому ряд дослідників його трактує в гранично широкому значенні, розуміючи як загальносоціальний і культурний феномен, пов'язуючи достатньо прямолінійно з глибинними процесами розвитку суперечностей сучасного індустріально розвиненого суспільства. Так, один із провідних фахівців Заходу О. Тоффлер зводить цей аспект проблем сучасного суспільства до ускладнення організаційного боку життя [6, с. 443].

Крім того, учений виділяє новий аспект «знання про знання». «Метайнформація, – пише він, – стає ключем для контролю над кожною областю. Стара ідея про те, що знання – це сила, сьогодні застаріла. Щоб здобути силу сьогодні, ви повинні знати про знання» [6, с. 448]. Цю констатацію можна вважати не апологією мети знань, а деякою, пріоритетною орієнтацією на розвиток сфер інформаційної технології і нової комп'ютерної техніки, пов'язаної з промисловим виробництвом знань.

Досягнення у сфері інформаційної техніки і технології все більш висвітлюють той факт, що знання стають основним товаром, а комп'ютерна техніка – лише засіб

створення нового знання. Причому знання, яке отримують за допомогою комп'ютерного перероблення накопичених масивів знань, володіє якісною специфікою.

Зростання масштабів інформатизації зумовлює значні зрушення і в суспільному житті. Інформатизація докорінно змінить традиційну вербальну систему освіти, допоможе розкриттю творчого потенціалу людини. Світоглядне розуміння інформації (структурної та функціональної) як нового елемента сучасної наукової картини світу розкриває в її системі конкретні механізми взаємодії матерії, руху, простору, й часу, практичне оволодіння якими має надзвичайно важливе значення для фундаментальної науки.

Зростання уваги до інформаційних процесів у суспільному житті, захопленість новітніми можливостями, що відкрилися із винаходом комп'ютера та інших засобів електронної техніки, зумовили авторитетність наукового дослідження феномену інформації, спричинили перегляд наукової картини світу «до інформаційної» доби. Аргументація необхідності цього перегляду містили висловлені в різній формі думки щодо того, що «абстрагуватися» від інформаційних процесів, як це робила наука XIX ст., уже неможливо тому наукова картина світу виявляється неповною.

Це обумовлено тим, що інформатизація і застосування комп'ютерів передбачають необхідність оперувати великими і надвеликими масивами інформації і проводити багатофакторний аналіз. Йдеться про прогнозування погоди, космічне картографування, керування термоядерним синтезом тощо. Про значення комп'ютеризації вказаних напрямів говорить хоч би той факт, що Японія на проектні розробки суперкомп'ютерів на найближчі роки витратить більше 500 млн. доларів.

Суттєві зміни вносить застосування інформаційної технології у сфері наукових розробок в біології, медицині. Тільки на основі високорозвинутої комп'ютерної технології можливий ефективний розвиток генної інженерії. Злиття біології з комп'ютерною технологією дає можливість дешифрувати мови життя, записати за допомогою комп'ютера ці мови, подібно до того як були дешифровані мови зниклих цивілізацій. А це означає початок нової ери людської історії.

Слід відзначити, що проблема інформаційного буття виникла і розвивається на хвилі комп'ютерної революції, що робить знання й інформацію не тільки загальнодоступною, але і основним продуктом праці. Сьогодні все більше учених осмислюють інформатизацію як провідний чинник суспільного розвитку. Інформатизацію можна розглядати як конкретний прояв сучасного періоду розвитку продуктивних сил людського суспільства. Суть цього прояву в об'єктивному посиленні ролі достовірного, всеохопного і випереджального знання практично у всіх видах людської діяльності. Очевидно, інформатизація представляє формування обґрунтованої і достовірної інформаційної картини світу, при цьому важливою є доступність цієї інформації кожній зацікавленій у ній особі. Звичайно, найважливішим чинником є не просто пасивна доступність інформації, а можливість її використання в умовах мислення і життєдіяльності. Технічною основою інформатизації є широка комп'ютеризація і загальний комунікаційний зв'язок. Науковою ж і методологічною основою інформатизації в широкому значенні є інформатика, кібернетика і їх прикладні напрями [7, с. 42].

Наукова картина світу, маючи парадигмальний характер, у своєму розвитку збігається з історичними етапами розвитку науки й основними типами наукової раціональності, тобто характеризується як: а) класична, б) некласична і в) постнеокласична.

Класичне розуміння Всесвіту зводило його до суто матеріального механізму, позбавленого духовних рис і підпорядкованого математичним закономірностям. У науковій картині світу, вибудованій на основі принципів класичної механіки, домінуючим був єдиний аксіологічний вимір – епістемологічний. Однак ньютонівське «гіпотез не вигадую» доповнювалося тоді галілеївським уявленням про «теоретичну навантаженість» будь-яких наукових даних. Важливою була його думка про те, що наукове знання містить у собі практичну цінність і, отже, будь-яке нове відкриття є корисним і цінним у подальшому дослідженні. Цінність істини та пізнання не піддавалися сумніву, проте саме поняття цінності набуло в цей час яскраво вираженого прагматичного відтінку. Основними ціннісними характеристиками нової картини світу вважались універсальність, доцільність, практичність, аргументованість та ін.

Механістична картина світу стала методологічною базою ціннісно нейтрального дослідження дійсності. До людини докладалися та ж мірка, що й до решти матеріального світу. Такою настановою відзначаються психологічні, соціальні та політичні праці Бекона, Декарта, Гоббса, Локка, Спінози, поширені в той час учення про людину, її пристрасті, афекти, права, обов'язки тощо. Мислителі намагалися розгадати таємниці життя через алгоритми й універсальні схеми, відкидаючи ціннісні підходи.

Важливим у цей період є створення картини світу, яка охоплювала б усі знання, здобуті як експериментальні, так і нагромаджені тисячоліттями людського пізнання. Проблема людини як частини природи і людини як сутності з незалежною «природою» – одна з найскладніших проблем у формуванні наукової картини світу.

Класична модель універсуму не враховувала людського чинника, суб'єктивних цінностей і цілей. Разом із тим, ця картина світу почувалася перед людиною достатньо розгорнутою, щоб вона почувалася в ній дослідником, експериментатором і творцем. І все ж таки класична картина світу не стала людиномірною. Все в ній зводилося до розрахунків, моделювання та експериментів і підпорядковувалося законам, які панують і над людиною.

Класична наукова картина світу, маючи статус аксіологічно нейтрального теоретичного знання, не стала нездоланною перешкодою на шляху вдосконалення світогляду. Поступово відроджувались античні традиції, пов'язані з антропологічно-ціннісною проблематикою. Наука все більшою мірою спрямовувала зацікавлені погляди не тільки на «зоряне небо над головою», а й на людиномірно-ціннісну природу пізаного світу.

Механістична картина світу виходила з уявлень, що мікросвіт аналогічний макросвіту. Також вважалося, що і нежива, і жива матерія «сконструйовані» з одних і тих самих «механічних деталей», що розрізняються тільки розмірами. Як людина конструює різні механізми з відносно великих деталей, так і Бог конструює живі об'єкти, використовуючи більш дрібні деталі. Але в основі світу лежать одні і ті ж «механічні деталі».

В означеній картині Всесвіту був відсутній розвиток, світ вважався незмінним. В ньому панує лапласівський детермінізм: якщо відомі початкові дані системи, то можна точно передбачити її майбутнє. В результаті світ функціонує з точністю відлагодженого годинникового механізму: величезний космічний механізм, що підлягає законам класичної механіки, які й управляють рухом всього Всесвіту в цілому. Життя і розум у цій картині світу не мають ніякої якісної специфіки. Така дійсність не несе в собі необхідності виникнення людини і свідомості. Людина в цьому світі – помилка, курйозний випадок, побічний продукт зоряної еволюції.

Модель, яка постала в результаті трансформації механістичних уявлень, отримала назву квантово-польової чи некласичної картини світу. Найважливішими її принципами стали відносність простору й часу, доповнюваність, єдність елементарних часток, відповідність, простота, символічність, монізм, холізм, системність еволюціонізм, гармонійність, динамізм, методологічна рефлексія наявності суб'єктивних елементів у структурі знання тощо. За аналогією фізикою, свої спеціальні картини некласичного типу стали будувати інші природничо-наукові дисципліни.

Ідея побудови такої картини світу, котра б охоплювала всі галузі знання, тривалий час була нереальною. Та поступово сформувались основи некласичної картини світу як універсальної методологічної програми з особливими ціннісними характеристиками. Власне поняття «картина світу» в сучасному розумінні постало саме в цей час. Основною ж відмінністю цієї картини світу стало те, що вона намагалась охопити реальність, яка не фіксується буденним досвідом.

У некласичний період остаточно диференціюються природничі й гуманітарні науки. Понад те, на початку ХХ століття стався розкол між цими двома найбільшими галузями наукового знання, що спонукало до пошуків взаємозближення з обох сторін. З гуманітарних позицій ґрунтовно вивчається феномен людського життя, стають актуальними соціально-біологічні, медико-психологічні, хіміко-екологічні, культурно-історичні, політично-правові, етико-антропологічні, суспільно-економічні дослідження. Водночас у некласичній картині світу спостерігається тенденція до реабілітації суб'єктивно-людського чинника, виявлення й осмислення ціннісних аспектів природничо-наукового знання. Вчені дедалі більше звертають увагу на роль аксіологічних вимірів істини, розуміючи їх евристичне значення. Така наукова картина світу відкривала нові горизонти людського мислення, пов'язані з ідеєю сумірності людської логіки і розумної світобудови.

Принцип аксіологічної нейтральності був історично виправданим, оскільки забезпечував автономію науки від ідеології, панування релігійного світогляду, проте він обмежував аксіосферу знання лише когнітивними параметрами істини.

Світоглядна трансформація постнеокласичної науки як елемента сучасної культури і пов'язаної з нею відповідної картини світу невіддільні від осмислення ціннісних вимірів образу пізаного реальності. Сприйняття буття крізь призму постнеокласичної науки репрезентує, по-перше, логіку сучасного розуміння дійсності, по-друге, суть «аксіологічного зрушення» в інтерпретації наукової картини світу, що зводиться до

подолання настанови на ціннісну нейтральність а також утвердження людиномірності всесвіту як органічної цілісності.

Теоретична реконструкція концептуально-методологічного апарату картини світу дає змогу більш повного бачення проблем сучасності в контексті парадигми усталеного розвитку [8, с. 101].

Значну роль в удосконаленні сучасної наукової картини світу грає синергетика, що поступово перетворюється на міждисциплінарну методологічну модель, яка дозволяє пояснювати й оцінювати не лише складні процеси самоорганізації в неживій природі, а й людському суспільстві. Вона переконує вчених у тому, що не лише минуле, а й майбутнє впливає на теперішній стан, а це вже принципово новий аксіологічний акцент у трансформації наукової картини світу. Незважаючи на все ще триваючі пошуки в цьому напрямі, на відсутність загально визнаної концепції, завдяки сучасній картині світу ми більш адекватно розуміємо цілісний світ і свою роль у ньому, так само як і сумірну з його величчю моральну відповідальність.

Синергетика потребує методологічних змін у сучасному розумінні наукової картини світу.

По-перше, процеси розвитку мають не лише лінійний, а й нелінійний характер, що впливає з системної організації світу, тобто наявності різноманітних систем (механічних або ж відкритих, самокерованих).

По-друге, вчення про розвиток одержало необхідну послідовність щодо розуміння свого змісту. Йдеться про ідею виникнення порядку з хаосу (безпорядку), його структурні трансформації і, нарешті, його завершення, тобто деградацію системи, логічний перехід від порядку до хаосу. Синергетика переглянула класичну концепцію хаосу (як безструктурного, незмінного спокою), ввівши поняття динамічного (детермінованого) хаосу як певної надскладної впорядкованості, що існує неявно, потенційно і може проявитися в безлічі впорядкованих структур. Можна допустити, що таке наявне існування динамічного хаосу слід пов'язати з наявністю інформації або ж її непізнаних структур.

По-третє, синергетика впливає на наукову картину світу ще й тим, що замінює картину світу, яка складається з елементарних частинок – цеглинок матерії, на світ як сукупність нелінійних процесів, що наповнює поняття «часу» новим змістом.

Методологічний аналіз наукових відкриттів синергетики змушує визнати, що традиційне тлумачення діалектики, яке ґрунтувалося на закономірностях, притаманних лінійним процесам, втрачає науковий сенс [9, с. 146]. Адже вона розкриває певні закономірності процесу розвитку як уже сталого процесу. Поза її увагою, отже, залишаються такі важливі етапи розвитку, як його початок і кінець. Виходить, необхідно серйозно змінювати наш уявлення про діалектику та властивий їй принцип детермінізму. Сама наукова картина світу у цьому зв'язку стає внутрішньо плюралістичною, як плюралістичним є інтегрований світ нашої життєдіяльності. Цю ідею першим висунув Х. І. Рузавін [10, с. 11–21].

Постнекласична наукова картина світу, пов'язана з визнанням евристичної цінності хаосу, невизначеності, нестабільності, випадковості та нелінійності розвитку систем, які перебувають у стані нестійкої рівноваги, істотно трансформувала критерії науковості знання,

включивши в них як евристично значущі людиномірно-ціннісні компоненти істини.

Та крім очевидного розширення власне когнітивного ціннісного горизонту картини світу, некласична наука безпосередньо вводить етичний і естетичний параметри. Припускаючи відкритість майбутнього для будь-яких можливих новоутворень і вирішальну роль флуктуацій у процесі вибору тієї чи тієї можливості, постнекласична парадигма вже не може бути ціннісно нейтральною в моральному розумінні (вимірі), не може абстрагуватися від питання про моральну відповідальність учених за наслідки своєї діяльності. Істина вже не вважається пануючою чи нейтральною цінністю стосовно інших її видів, а включається в єдину цілісну систему цінностей (аксіосферу). Постнекласична наукова картина світу, будучи ціннісно релевантною, передбачає також естетичний вимір, а в кінцевому підсумку, тобто в гранично цілісному, синтетичному своєму вигляді висвітлює пізнавальні потенції таких різновидів знання, що досі вважалися недоступними для раціональних узагальнень.

Інтеграція наук є передумовою формування цілісної картини світу, центральне місце в якій посідає людина. Наукові знання доповнюються позанауковими, ірраціональними видами досвіду. Метою сучасного пізнання є не лише матеріальна влада над природою, а й досягнення духовного комфорту, гармонійного співіснування з нею. Визначення сутності людини в універсально-космічних, а світу – в людиномірних і ціннісно-сміслових аспектах демонструє потребу в органічному синтезі «двох культур» – природничонаукової та гуманітарної. Значною мірою це пов'язане з пошуками єдиної основи взаємозближення західної та східної культурних традицій.

Сучасна наукова картина світу демонструє збіг об'єктивності з аксіологічно-суб'єктивними вимірами світоглядного знання, що вимагає змін у духовному житті людини і суспільства, формування такого бачення світу, в якому людина і космос злиті в єдине. Виражаючи центральну ідею філософії – єдність людини і світу, сучасна наукова картина світу акцентує увагу на науково-методологічних, соціокультурних, екологічних та аксіологічних можливостях розвитку людства.

У теперішній час нова картина світу, яку називають еволюційно-синергетичною, тільки розпочинає будуватися, але розгляд сучасних фізичних теорій дозволяє уявити її основний каркас.

Важливою особливістю сучасної картини світу є визнання того факту, що процеси руйнування і творення, деградації і еволюції у Всесвіті принаймні є рівноправними; процеси творення (наростання складності і впорядкованості) мають єдиний алгоритм, незалежно від природи систем, в яких вони відбуваються. В результаті, однією з центральних ідей сучасної фізики, як і науки в цілому, стала ідея розвитку, або ідея еволюції. Тому нова концепція у фізиці і природознавстві отримала назву універсального або глобального еволюціонізму. Іноді її називають також постнекласичним або еволюційно-синергетичним мисленням. В цій моделі Всесвіт постає перед нами як природне ціле, що розвивається у просторі та часі, а вся його історія від великого вибуху до виникнення людства розглядається як єдиний процес, в якому космічний, хімічний, біологічний і соціальний типи еволюції пов'язані між собою. Це означає, що

Всесвіт зазнає безперервнi змiни, а людство спостерiгає його постiйну еволюцiю. Все це вiдбувається завдяки процесам самоорганiзацiї матерiї. До числа таких процесiв вiдноситься й становлення Розуму, який теж виник в результатi еволюцiї Всесвiту.

Вся iсторiя Всесвiту представляється єдиним процесом самоорганiзацiї i розвитку матерiї. В рамках даної концепцiї важливу роль грає антропний принцип, який стверджує, що виникнення людства стало можливим внаслiдок тонкого пiдстроювання законiв Всесвiту. Дiйсно, закони Всесвiту начебто спецiально створено так, щоб його розвиток привiв до появи на Землi рiзноманiтних форм життя аж до людини, яка здатна досягнути й розкрити таємницi цього Всесвiту включно.

Важливо акцентувати увагу на роль людини в системi наукової картини свiту. Видатний сучасний вчений, лауреат Нобелiвської премiї Жак Моно, звертаючись до даної проблеми, зауважує, що людина бачиться йому у Всесвiту у цiлковитiй самотностi, в абсолютнiй iзоляцiї. Жак Моно у повнiй вiдповiдностi до стану сучасної науки вважає неможливим дати природне пояснення походження людини та її духовностi з хаотичного випадкового свiту частинок.

Станом духовностi сучасної людини стурбований ще один Нобелiвський лауреат Iлля Пригожин. «Яким чином, – запитує він – ми, складенi з безлiч частинок, усвiдомлюємо себе у випадковому свiту частинок?.. Як це можливо? Як можливо, щоб одна сукупнiсть або множина частинок дiйшла у своєму розвитку до здатностi пiзнавати, розумiти та усвiдомлювати iншу сукупнiсть частинок – свiт? Як можливе це диво?» Це питання уявляється настiльки нерозв'язним у сучаснiй науцi та культурi, що він тут же ставить наступне питання: чи не слiд саму науку визначати через розрив, що пролягає мiж людиною та природою?

Людина може прожити життя, так i не зiткнувшись з цими проблемами, але коли пiд впливом екстремальної «пограничної ситуацiї» вони постають перед нею, за ними нерiдко слiдує неприборкуваний «метафiзичний обвал» – повне знецiнення та абсолютне спрощення iснування, що робить життя позбавленим будь-якої духовної значимостi, нестерпно «речовим» та обтяжним. Це i є кiнець будь-якої духовностi, за яким неминуче слiдує вiльне позбавлення себе вiд абсурдностi буття.

Отже, в iснуючiй науковiй картинi свiту людина є достеменно чужою, сторонньою та iнорiдною в метафiзичному розумiннi. Вона не бiльш нiж випадкова в природi, i походження, сенс та призначення її не пояснюванi.

Український дослідник I. Цехмiстро, розкриваючи змiни у науковiй картинi свiту за останнi 20 рокiв, зазначає, що остання мiстить три рiвнi [11, с. 63–64]:

Перший рiвень. Свiт як множина звичайних об'єктiв: галактик, зiрок, молекул, атомiв, частинок (включаючи фiзичнi поля) тощо. Кожна пара таких фiзичних об'єктiв може взаємодiяти тiльки шляхом обмiну енергiєю та iмпульсом.

Другий рiвень. Потенцiйнi можливостi виокремлення таких (подiбних першому рiвню) фiзичних елементiв у так званому чистому квантовому станi. Цi можливостi є ментальними сутностями й у чистому квантовому станi пiдпорядкованi iмплiкативно-логiчнiй органiзацiї та добре пiдтверджують квантово-кореляцiйнi експерименти А. Аспекта, Н. Пзiна та iнших.

Найзначнiшим i твердо встановленим фактом усiєї iсторiї квантової механiки є такий: будь-яка квантова система разом з усiм свiтом (включаючи й нас з вами як спостерiгачiв) iснує як неподiльна одиниця на субквантовому рiвнi.

Третiй рiвень. Найважливіша фундаментальна квантова властивiсть свiту як неподiльної одиницi. Ця унікальна властивiсть свiту є реальним i невичерпним джерелом потенцiйних можливостей квантових систем. Саме ця властивiсть управляє свiтом означених можливостей квантової системи за законами логiчної iмплiкацiї залежно вiд того, що вiдбувається в її актуально-множиннiй конфiгурацiї пiд впливом вимiрювання (або фiзичної взаємодiї).

Найбiльш iстотнi трудноцi включення людини з її свiтоглядними переконаннями i цiннiсними уявленнями в структуру наукової картини свiту пов'язанi, з одного боку, з iнерцiєю мислення вчених, якi залишаються вiрними iдеалу науковостi знання в його класичному розумiннi, а з iншого боку, з вiдсутнiстю теоретичної бази для подолання розриву мiж науками про природу i науками про дух, iсторiю, культуру.

Дiя некласичної картини свiту, що вiдiйшла вiд iдеалiв i цiнностей своєї попередницi (жорсткий детермiнiзм, однозначна передбачуванiсть i наявнiсть одного єдиного iстинного наукового методу) характерним є розширення цiннiсної сфери за рахунок евристичного потенцiалу випадковостi, ймовiрностi, статистичної закономірностi (закону великих чисел). Її перехiдний характер є причиною цiннiсної невизначеностi, хоча передумови остаточного цiннiсного зрушення нею все ж таки були закладенi.

Визначальною рисою нової некласичної наукової ситуацiї стало те, що вчені намагалися досягнути не лише новi закономірностi, а й зрозумiти, чому вони є такими. Яскравим прикладом є так званий антропний принцип, який так само сприяв аксиологiзацiї наукової картини свiту. Цей принцип, обгрунтовуючи думку про вiчнiсть життя, можна iнтерпретувати й у релiгiйному дусi: антропнi властивостi свiту постають як пiдтвердження вiри в iснування Творця.

Прагнення розгадати загадку життя в її природно-космiчному вимiрi породило фiлософiю космiзму. Її творцi намагалися створити синтетичну фiлософiю, здатну виявити зв'язок людини i Бога. Новий етап еволюцiї наукової картини свiту пов'язаний з осмисленням оригiнальної свiтоглядної концепцiї ноосфери [12].

Замiна застарiлої механiстичної моделi бiльш адекватною загальнонауковою картиною свiту некласичного типу виявилася набагато складнiшою, нiж попередня наукова революцiя, тому що вона вже не могла покладатися на буденний досвiд, очевиднiсть i переконливiсть як аксиологiчнi критерiї достовiрностi нового свiтобачення.

Тож, як бачимо, в межах некласичної науки нове розумiння картини свiту не в останню чергу пов'язане з вiдкриттям аксиологiчної перспективи розвитку науки. Розпочинається поступова гуманiтаризацiя природничо-наукового знання. Водночас вiдбувається зворотний процес – натуралiзацiя соцiокультурного знання. Наукова картина свiту збагачується людськими смислами, а процес наукового пiзнання виходить на новий рiвень узагальнення. Всi цi процеси в науцi спричиненi головним iнтегруючим чинником – людиною з її свiтоглядними настановами й гуманiстичними цiнностями, її безпосередньою

включеністю в об'єкт наукового пізнання [13]. Разом із тим, унікальність людини повсякчас ускладнює процеси формування єдиної наукової картини світу.

Формування цілісної картини світу, яка б відповідала сучасному етапу розвитку цивілізації, має важливе значення як для особистості, так і для суспільства загалом. Знання про світоустрій, сформована картина світу – невід'ємна складова духовного життя особистості, яка допомагає орієнтуватися у світі речей, в світі ідей, цінностей.

На думку психологів, формування (освоєння) картини світу є єдністю двох процесів: з одного боку, засвоєння інформації про світ, яка надходить ззовні; з іншого – «висвоєнням», за М. Гайдегером, власних конструктів [14].

У контексті філософії М. Гайдегера «висвоєння» розуміється як процес набуття суб'єктом знань, які неявно представлені в ньому самому і потребують культурних засобів, аби бути експлікованими, тобто із незрозумілого і неточного розуміння поняття чи уявлення стати науковим поняттям. Акт здобуття цих засобів можна розглядати як творчість самого суб'єкта і, водночас, як асиміляцію (засвоєння) попередніх культурних знакових форм. Висвоєння виражає рух внутрішнього переходу – від потаємного в самому суб'єкті до того, що він думає ззовні, і знову повернення до себе [14].

У ході зростання й особистісного розвитку дитина засвоює, з одного боку, ті елементи картини світу, які характерні для певного соціуму, тобто певні стереотипні уявлення. До речі, варто мати на увазі, що у макро– (суспільство в цілому) та мікро– (референтні для дитини групи) соціумах побутує кілька моделей світу (наукова, міфологічна, художня тощо). З іншого боку, власний досвід освоєння світу створює індивідуальні уявлення. Окрім того, засвоєння образів світу значущих для неї дорослих або однолітків має подвійну функцію: вони можуть приносити як стереотипи, так і власні індивідуальні уявлення [15].

Тобто, якщо йдеться про вибудовування особистістю індивідуальної картини світу, ймовірно, можемо говорити лише про індивідуальний вибір елементів світобудови, їх поєднання й структурування в особистісній картині світу. Виходячи з цього твердження, одним із основних завдань освіти як соціального інституту є надання максимально можливого цілісного набору елементів і структурних принципів різних моделей світу зі збереженням права їх вибору за дитиною.

Картина світу включає в себе образи різної міри усвідомлення, актуалізації, узагальнення та індивідуалізації, відповідно може характеризуватися за такими параметрами: усвідомленістю; актуалізованістю; узагальненістю (абстрактністю/конкретністю); інваріантністю змісту (індивідуалізованістю) уявлень індивідуальна картина світу формується протягом усього життя людини під впливом різних моделей світу [16].

Результати подальшого дослідження індивідуальної картини світу можуть набути прикладного значення. Можна було б узгоджувати зміст навчання дітей певної вікової групи зі специфічною для них системою уявлень про світ для досягнення того рівня структурованості й цілісності змісту, які відповідають особистісному досвіду дитини [15]. Орієнтація у викладанні будь-якого предмета (передусім природознавчого та людинознавчого характеру) не на ту картину світу, яку тримає в голові

дорослий, а на ту, яка характерна для свідомості дитини певного віку, сприятиме гармонізації буття індивіда, допоможе йому успішніше й самостійніше орієнтуватися у світі. Саме ці компоненти відіграють суттєву роль у формуванні картини світу кожної конкретної особистості. Окрім того, освіта як соціальний інститут має (порівняно з іншими соціальними інститутами, такими, як сім'я, дитячі організації, засоби масової інформації тощо) найбільші можливості впливати на картину світу зростаючої особистості.

Список використаних джерел

1. Степин В. С. Теоретическое знание / В. С. Степин. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 744 с.
2. Пригожин И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стенгерс; [пер. с англ.; общ. ред. В. И. Аршинова, Ю. Л. Климонтовича, Ю. В. Сачкова]. – М.: Прогресс, 1986. – 432 с.
3. Добронравова И. С. Синергетика: становление нелинейного мышления / И. С. Добронравова. – К.: Либідь, 1991. – 148 с.
4. Лазаревич А. А. Наука, рациональность и нормы социальной приемлемости / А. А. Лазаревич // Философия науки. – 2007. – № 1 (32). – С. 16-32.
5. Сагатовский В. Н. Философия антрокосмизма в кратком изложении. Курс лекций / В. Н. Сагатовский. – СПб.: Изд-во С.-Петербурга. Ун-та, 2004. – 232 с.
6. Тоффлер Э. Третья волна / Элвин Тоффлер; [пер. с англ. К. Ю. Бурмирова и др.]. – Москва: АСТ: АСТ Москва, 2009. – 795 с.
7. Михайловский В. Н. Формирование научной картины мира и информатизация / В. Н. Михайловский. – СПб.: Наука, 1994. – 145 с.
8. Рижова С. А. Загальнонаукові картини світу в контексті системної парадигми / С. А. Рижова // Практична філософія. – 2004. – № 3 (13).
9. Попов М. В. Сучасна наукова картина світу та методологічні проблеми розвитку теоретичної медицини / М. В. Попов // Практична філософія. – 2000. – № 1.
10. Рузавин Г. И. Синергика и диалектическая концепция развития / Г. И. Рузавин // Философские науки. – 1989. – № 5. – С. 11-21.
11. Цехмістро І. Наукова картина світу останніх 20 років: докорінна зміна антропологічної перспективи / І. Цехмістро // Філософська думка. – 2004. – № 3. – С. 63-64.
12. Пантелеєва Г. Г. Концепція ноосфери в сучасній науковій картині світу / Г. Г. Пантелеєва. – Севастополь, 2001.
13. Григорків І. Гуманістично-ціннісний потенціал сучасної наукової картини світу / І. Григорків // Проблеми гуманітарних наук. Наукові записки ДДПУ. Серія «Філософія». – Дрогобич, 2008. – Вип. 21. – С. 4-15.
14. Хайдеггер М. Время и бытие / М. Хайдеггер; [сборник / пер. с нем., сост., вступ. ст., с. VII-XLVIII, и коммент. А. Михайлова]. – М.: Гнозис, 1993. – 332 с.
15. Аксенова Ю. А. Символы мироустройства в создании детей / Ю. А. Аксенова. – Екатеринбург: Деловая книга, 2000. – 267 с.
16. Kuhn T. The Structure of Scientific Revolutions. Chicago: University of Chicago Press, 1962.

References

1. Stepyn V. S. Teoretycheskoe znanye / V. S. Stepyn. – M.: Prohress-Tradytsyya, 2000. – 744 s.
2. Pryhozyn Y. Poryadok yz khaosa: Novyy dyaloh cheloveka s pryrodoy / Y. Pryhozyn, Y. Stenhers; [per. s anhl.; obsch. red. V. Y. Arshynova, Yu. L. Klymontovycha, Yu. V. Sachkova]. – M.: Prohress, 1986. – 432 s.
3. Dobronravova Y. S. Synerhetyka: stanovlenye nelyneynoho myshlenyya / Y. S. Dobronravova. – K.: Lybid', 1991. – 148 s.
4. Lazarevych A. A. Nauka, ratsyonal'nost' y normy sotsyal'noy pryemlemosty / A. A. Lazarevych // Fylosofyya nauky. – 2007. – № 1 (32). – S. 16-32.
5. Sahatovskyy V. N. Fylosofyya antrokosmyzma v kratkom yzlozhenyy. Kurs lektsyy / V. N. Sahatovskyy. – SPb.: Yzd-vo S.-Peterburh. Un-ta, 2004. – 232 s.
6. Toffler Э. Tret'ya volna / Elvyn Toffler; [per. s anhl. K. Yu. Burmystrova y dr.]. – Moskva: AST: AST Moskva, 2009. – 795 s.

7. Mykhaylovskyy V. N. Formyrovanye nauchnoy kartyny myra y nyformatyzatsyya / V. N. Mykhaylovskyy. – SPb. : Nauka, 1994. – 145 s.

8. Ryzhova S. A. Zahal'nonaukovi kartyny svitu v konteksti systemnoyi paradyhmy / S. A. Ryzhova // Praktychna filosofiya. – 2004. – № 3 (13).

9. Popov M. V. Suchasna naukova kartyna svitu ta metodolohichni problemy rozvytku teoretichnoyi medytsyny / M. V. Popov // Praktychna filosofiya. – 2000. – № 1.

10. Ruzavyn H. Y. Synerhyka y dynalektycheskaya kontseptsyya razvytyya / H. Y. Ruzavyn // Fylosofskye nauky. – 1989. – № 5. – S. 11–21.

11. Tsekhmistro I. Naukova kartyna svitu ostannikh 20rokiv: dokorinna zmina antropolohichnoyi perspektyvy / I. Tsekhmistro // Fylosofs'ka dumka. – 2004. – № 3. – S. 63–64.

12. Panteleva H. N. Kontseptsyya noosfery v sovremennoy naychnoy kartyne myra / H. N. Panteleva. – Sevastopol', 2001.

13. Hryhorkiv I. Humanistychno-tsinisnyy potentsial suchasnoyi naukovoï kartyny svitu / I. Hryhorkiv // Problemy humanitarnykh nauk. Naukovi zapysky DDPU. Seriya «Filosofiya». – Drohobych, 2008. – Vyp. 21. – S. 4–15.

14. Khaydehher M. Vremya y byt'ye / M. Khaydehher ; [sbornyk / per. s nem., sost., vstup. st., s. VII–XLVIII, y komment. A. Mykhaylova]. – M. : Hnozys, 1993. – 332 s.

15. Aksenova Yu. A. Symvol'y myroustroystva v sozdanyy detey / Yu. A. Aksenova. – Ekaterenburh : Delovaya knyha, 2000. – 267 s.

16. Kuhn T. The Structure of Scientific Revolutions. Chicago: University of Chicago Press, 1962.

Vashkevych V. M., Doctor of Philosophy, Professor, Head of Department, National Pedagogical University Drahomanov (Kyiv, Ukraine), gileya.org.ua@gmail.com

The components of the modern scientific world

During the scientific progress science has gained public recognition and scientific world has gained a dominant position in the culture. During this period, science is no longer needed its own outlook studies from philosophy or religion, in fact the scientific world itself radically opposed unscientific forms of knowledge lost unity with other elements of culture that deepened the split into separate scientific world view.

Keywords: historical evolution, scientific world, scientific and technological progress.

Вашкевич В. Н., доктор философских наук, профессор, заведующий кафедрой, Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова (Киев, Украина), gileya.org.ua@gmail.com

Составляющие современной научной картины мира

В период научно-технического прогресса наука получила общественное признание, а научная картина мира получила доминирующее положение в культуре. В этот период наука уже не нуждалась обоснований собственного мировоззрения со стороны философии или религии, более того научная картина мира радикально противопоставила себя ненаучным формам знания, потеряв единство с другими элементами культуры, углубило раскол на отдельные научные картины мира.

Ключевые слова: историческая эволюция, научной картины мира, научно-технический прогресс.

* * *

УДК 167/168:001

Малишена Ю. О.,
аспірантка, Київський національний університет
ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ),
yuliawa.makonya@mail.ru

СОЦІАЛЬНА ЕПІСТЕМОЛОГІЯ У ФІЛОСОФСЬКІЙ ТРАДИЦІЇ

Розкриваються особливості появи та загальні тенденції розвитку одного із сучасних напрямів філософських досліджень – соціальної епістемології. Здійснена спроба дослідити проблему «статусу соціальної епістемології». Виходячи з кола досліджуваних проблем соціальної епістемології, також було розглянуто характеристики класичної та неklasичної епістемології за В. А. Лекторським та можливість їх застосування до епістемології соціальної. Запропоновано ідею стосовно значення класичної епістемології у вирішенні питання щодо позиціонування соціальної епістемології. Осмислено питання обґрунтування поділу соціальної епістемології на класичну та неklasичну.

Ключові слова: епістемологія, класична епістемологія, неklasична епістемологія, соціальна епістемологія, соціальність.

Соціальна епістемологія претендує бути одним із сучасних підходів до аналізу соціальної реальності та соціальних чинників людського пізнання. Тобто, її сфера повинна охоплювати шляхи, в які знання можна концептуалізувати як результат процесів, не лише епістемологічних, а й соціальних за характером. А тому, традиційне вилучення соціального тут не просто втрачає сенс, а вимагає як необхідне його залучення для дослідження. Без цього аспекту говорити про соціальну епістемологію неможливо.

Який зміст категорії «соціального» наданий представниками цієї області дослідження? Які наукові поняття соціальної епістемології формують структуру соціального пізнання? Які цілі соціальної епістемології? Хоч це і невичерпний перелік запитань, проте не простий, а відповідь на нього вимагає ґрунтовного дослідження та аналізу цих проблем з огляду на їх розгляд як саме з позицій соціальної епістемології, так і з позицій оцінки місця соціальної епістемології в філософському знанні загалом.

Крім того, огляд різних підходів до соціальної епістемології повинен, напевне, допомогти визначити, що більш природно для самої соціальної епістемології. Бути галуззю філософії, чи галуззю соціології, науковим проектом, чи культурною парадигмою, однозначно вузько чимось одним, або ж широко – всім одразу. Це проблема «статусу соціальної епістемології», визначення якої є завданням даного дослідження.

Припустимо, що соціальна епістемологія справді є областю філософського знання, яка насамперед пов'язана з епістемологією.

Відповідно до визначення одного з adeptів соціальної епістемології, Елвіна Голдмана (Goldman Alvin), соціальна епістемологія – це «вчення про соціальні виміри знання чи інформації. Щоправда, існує ряд незрозуміlostей, пов'язаних із визначенням терміну «знання», сфери «соціального», способу і мети того, яким повинно бути таке вчення» [6, с. 121].

Соціальну епістемологію можна визначити також і як «філософську дисципліну, що досліджує шляхи і межі того, як знання і соціальні практики є соціальними. Термін соціальна епістемологія «відсилає» до досить специфічної галузі дискурсу, переважно англо-американської епістемології 80-их років ХХ століття, включаючи фемінізм та філософію науки». Таким є визначення соціальної епістемології Мартіна Кусча (Kusch Martin) [6, с. 122].

Зуважимо, що в межах соціальної епістемології постійно присутній поділ «знавець» (knower) чи експерт (expert), та протилежний спектр – «непрофесіонал» чи необізнана людина в тій чи іншій сфері (layperson). Саме так трактують соціальні епістемологи думку Платона про те, як необізнана людина може визначити істинність почутого, не випадково, а обґрунтовано. Найчастіше, одним із найперших соціальних вимірів знання в історії філософської думки і вважають ідеї Платона з діалогу «Теетет».

Досить значну частину соціальної епістемології при обговоренні соціальної природи знання займає проблема «свідчення» (evidence, testimony). Свідченням вважають «ствердження розповідного речення мовцем для слухача чи публіки». Так от питання саме в якості такого знання (knowledge received through the words of other), та його рівності з особисто здобутим знанням (knowledge obtained via one's own cognitive resources), за допомогою

сприйняття, пам'яті чи виводу. Філософи здебільшого згодні, що ми відкриваємо набагато більше знання зі «свідчень» та у взаємодії з іншими, але все ж довго вважали його (testimonial та evidential belief) другорядним.

Поза зазначеним, слід згадати й інші тенденції для появи ідей соціальної епістемології або ранніх соціо-епістемологічних ідей також. І, «якщо можливе широке розуміння соціальної епістемології як всієї систематичної рефлексії над соціальним виміром чи природою когнітивних досягнень таких, як знання, істинне переконання, обґрунтоване переконання, розуміння, мудрість», тоді слід згадати про великий вклад марксизму та критичної теорії Франкфуртської школи, що також визначаються як соціо-епістемологічні [6, с. 123].

Неповноцінним було б розуміння способів соціальності знання без зрізу соціологічних та історичних підходів. Соціологія знання Мангейма (Mannheim Karl), соціологія науки Мертона (Merton Robert K.), соціологія наукового знання Барнза, Блура та Коллінза (Barnes Barry, David Bloor, Collins), науково-технологічний зріз Латура, Вулгара, Кноп-Цетіні (Bruno Latour, Woolgar, Karin Knorr Cetina). Історичні підходи включають «Соціальну історію Істини» Шапіна (Shapin Steven), та зв'язки знання та влади Фукелята (Foucault Michel). Історична епістемологія представлена Я. Хакінгом (Ian Hacking), Л. Дастан (Lorraine Daston) та П. Галісоном (Peter Galison).

Крім того, соціальні епістемологи запропонували перспективні напрями соціальної епістемології: аналітична соціальна епістемологія Д. Девідсона (Donald Davidson), генеалогічна соціальна епістемологія Е. Крейга (Craig Edward), історична соціальна епістемологія С. Шапіна (Shapin Steven), політична соціальна епістемологія С. Хардінг (Harding Sandra), натуралістська соціальна епістемологія Дж. Гардвіга (Hardwig John) [6, с. 124].

Мова йде не просто про перелік можливих напрямів соціальної епістемології. Слід цю тезу також застосовувати і до об'єкту її дослідження, неважливо як ми його назвемо, способом, у який знання є соціальним, виміром чи якимсь по-іншому. Важливо, що він не один єдиний варіант, а їх декілька. Вказівка на конкретну позицію, яку займе дослідник галузі може виправдовувати його прихильність до тих чи інших ідей, а також одночасно дискредитувати в інших.

Якщо ми говоримо про контекст проблематики в цілому, то деякі з найважливіших відмінностей між соціальними епістемологіями можна сформулювати так: прихильність vs відхилення класичного аналітичного визначення знання як обґрунтованого істинного переконання; питання зв'язку соціальної епістемології з індивідуалістичною епістемологією: наступниця чи доповнення; питання цілей соціальної епістемології.

Історична довідка ймовірно може внести деяке прояснення. Декілька слів про історію появи терміну. В 1987 році термін «соціальна епістемологія» була вперше представлена в філософських дискусіях, на рівні з усталеною проблематикою, як самодостатня проблема журналу «Synthese».

Проте, появу назви датують ще приблизно на 40 років раніше. На початку 50-х років в досить іншому контексті, термін «соціальна епістемологія» був створений в бібліотечній справі науковцями Mary Egan та Jessy Shera. Авторське розуміння Mary Egan та Jessy Shera призначало соціальну епістемологію бути «[...] новою дисципліною

[...], яка становитиме структуру для ефективного дослідження цілого комплексу проблем інтелектуальних процесів суспільства» [6, с. 127].

У межах філософії, існує два показники початку галузі соціальної епістемології: Ф. Шмітта (Schmitt Frederick) та С. Фуллера (Fuller Steve). У 1987-му вийшов друком журнал «Synthese», де різні автори наголошували на соціальних аспектах знання, пізнання та переконання. Проблеми, об'єднані назвою «соціальна епістемологія», включали «соціальні риси пізнання» Корнблайт (Kornblith), «соціальні стандарти» Когена (Cohen L. Jonathan), «обґрунтування і соціальність» Шмітта, «особистісне і соціальне знання» Лехпера (Lehrer), «колективне вірування» Гільберт (Gilbert Margaret).

Серед учасниць обговорення були також статті Стіва Фуллера і Елвіна Голдмана, що пізніше, тобто вже сьогодні, переросли у дві соціальні епістемології як повноцінні концепції. А самі автори є одними з найвідоміших соціальних епістемологів. Кожен з них має монографії, численні статті з тематики, та тривалий час були видавцями двох спеціалізованих журналів, присвячених соціальній епістемології. У 1988 році Фуллер очолив видання журналу «Social Epistemology», а Голдман, у 2006-му – «Episteme».

У 1994, під керівництвом Ф. Шмітта, було опубліковано «Socializing Epistemology: The Social Dimensions of Knowledge», антологію праць соціальних епістемологів [6, с. 128].

Отже, можна припустити, що складність і деяка невизначеність місця соціальної епістемології в науковому дискурсі, ймовірно, може бути наслідком її запозичення з нефілософського контексту. Але, навіть, якщо врахувати такий початок діяльності соціальної епістемології, то вказівка про те, що «будь-яка спроба організувати знання обумовлюється соціальною епістемологією того часу, коли це знання було створене», все-таки відсилає до дослідження сфери пізнання філософського характеру, хоч і доволі широкого. Основна проблема в філософському дослідженні знання – це «питання про структуру знання, про способи його виробництва і трансляції мають філософський смисл лише в зв'язку з питанням про те, що є знанням, як воно відрізняється від гадки (вірування), що можна в принципі знати і що знати неможливо» [2, с. 7–9].

Іншими словами, говорить В. А. Лекторський, «справа не в тому, що вважати обґрунтуванням, а в тому, що насправді ним є, тобто відповідає об'єктивному стану справ. Популярна сьогодні концепція релаксбілізму (прибічником якої є і соціальний епістемолог Е. Голдман) пропонує зрозуміти обґрунтування і знання з точки зору того, наскільки висловлювання (гадка) чи система висловлювань (гадок) допомагає суб'єкту орієнтуватися в реальній ситуації і формувати істинні судження про цю ситуацію. Для цього слід спиратися на надійні джерела отримання знань та надійні способи його обґрунтування» [2, с. 16].

Існує певне припущення, що розгляд теоретичних заasad всієї епістемології як частини філософського знання, зокрема дозволить прояснити й передумови походження соціальної епістемології, історичні особливості її появи.

Якщо звернутися до світової традиції, то «вузько, епістемологія – це вчення про знання та обґрунтоване переконання (justified belief). Якщо ж, говорити більш ширше, то епістемологія вивчає створення та поширення

знання в можливих областях дослідження. Коли ми вважаємо епістемологію як таку, що включає знання та обгрунтоване переконання як вони позиціоновані особливо в соціальному та історичному контекстах, епістемологія стає соціальною (social epistemology). Здається все дуже просто. Однак, чим ширше визначення, тим воно складніше, а чим вважати соціальну епістемологію справа суперечлива. Одні вважають, що соціальна епістемологія є розширенням та переорієнтацією традиційної епістемології з метою корекції її надмірно індивідуалістичної спрямованості. Інші, що соціальну епістемологію слід віднести до радикальної частини традиційної епістемології» [4].

Соціальна епістемологія – це саме те «майбутнє» епістемологічної проблематики, яке стало дійсністю. Доречно згадати опис цієї дійсності В. А. Лекторським.

Як він зазначає, епістемологія як «одна із найдавніших філософських дисциплін, сьогодні вступає в нову фазу розвитку. Її класичні проблеми не зникають, а стають більш гострими. Разом з тим і способи їх формулювання і обговорення суттєво змінюються. Це зв'язано з тим, що нині проблеми пізнання і знання обговорюються вже не лише в філософії, але і в цілому ряді когнітивних наук, які інтенсивно розвиваються» [2, с. 3].

По–перше, є два загальних підходи до епістемологічної проблематики: нормативний (normative), який прагне з'ясувати принципи, що виправдовують раціональне прийняття переконання, і «натуралістський» (naturalist), який виводить епістемічний статус переконання з тих умов, за яких воно набувається.

Соціальна епістемологія представляє натуралізовану епістемологію. «Натуралістська епістемологія приймає стратегію, яка полягає у вивченні властивостей процесу, що завершується формуванням знань. Можна знов таки розрізнити чимало значень, що їх набуває термін *натуралістська епістемологія* відповідно до того, яка вага надається раціональній оцінці й пошуку істини або описові психологічних і соціальних процесів формування знання. Натуралістсько–оцінювача течія досліджує поняття «надійного» (reliable) методу здобуття істинних переконань, аналізуючи когнітивні властивості, які дають суб'єкту змогу обробляти інформацію й міркувати (A. Goldman, 1986). «Соціальна епістемологія» (social epistemology) розвиває цей «релайабілістський» (reliabilist) підхід, вивчаючи роль соціальних факторів набуття знань і обгрунтованих переконань» [3, с. 89].

По–друге, заради встановлення місця соціальної епістемології в філософському знанні наразі слід сказати про деякі тенденції в епістемології. «Розуміння характеру проблем теорії пізнання, її долі і можливого майбутнього передбачає аналіз двох її типів: класичного та некласичного» [1, с. 103].

Оскільки ми підтримуємо цю позицію, та саме соціальну епістемологію вважаємо одним із можливих майбутніх спектрів дослідження, тому вважається доцільними застосування до соціальної епістемології схеми для поділу «класичне/некласичне».

Якщо за вихідний пункт взяти поділ епістемології, дослідником В. А. Лекторським, на класичну та некласичну, то виникає запитання, де між цими двома її важливими етапами, можна розмістити соціальну епістемологію. В межах якої, до речі, Е. Голдман також пропонує дві частини: класичну та некласичну соціальну епістемологію (individualistic and social epistemology).

А отже, це також доволі дискусійна тема, оскільки є два варіанти її розв'язання. У разі коли поділ соціальної епістемології на класичну та некласичну просто співпадіння, то ми повинні говорити про них, як про характеристики напрямку, які ні до чого не зобов'язують. Тобто як про особливості саме соціальної епістемології. Якщо ж виявиться, що це притаманно напряму на зразок підтвердження його зв'язку з традиційною епістемологією, то мова вже йтиме про обов'язки та вимоги, яким відповідає чи не відповідає соціальна епістемологія, продовжуючи традицію.

Класичній епістемології, у її інтерпретації В. А. Лекторським, притаманні: гіперкритицизм, фундаменталізм, суб'єкто– наукоцентризм.

Гіперкритицизм задає тенденцію до того, що «теорія пізнання – це критика того, що вважається знанням в повсякденному здоровому глузді, в науці й інших філософських системах. Тому вихідною для теорії пізнання є проблема ілюзії і реальності, гадки і знання. Фундаменталізм відповідальний за статус як «головного розрізнення теоретико–пізнавальних концепцій на емпіризм/раціоналізм та психологізм/анти–психологізм». Суб'єктоцентризм говорить про те, що «факт існування суб'єкта є безсумнівним базисом для побудови системи знання». Наукоцентризм пов'язаний з приписуванням статусу класичної «теорії пізнання» саме у зв'язку з появою науки Нового часу» [1, с. 104–109].

Соціальний епістемолог, напевне, сказав би, що лише гіперкритицизм, притаманний класичній епістемології сприяє розвитку соціальної епістемології. Інколи складається враження, що соціальній епістемології епістемологія класична потрібна для того, щоб зберегти власний авторитет. Паралельно з цим, часом здається, що соціальна епістемологія йде від протилежного. Якщо епістемологія класична відкидає гадку, і визнає лише знання, то епістемологія соціальна є способом гадки стати знанням.

На відміну від класичної епістемології, некласичній епістемології (яка наразі перебуває у стані розвитку) притаманна діяльність, дещо у зворотному напрямку. На перший план виходить пост–критицизм, та відмова від попередніх тенденцій фундаменталізму, суб'єктоцентризму, наукоцентризму.

Пост–критицизм, якщо його розуміти у згоді із автором як «довіру суб'єкта до пізнавальної традиції як відправної точки, сприйняття теорії як колективного творіння, установка довіри до результатів діяльності інших та врахування конкуренції та дискусій таких традицій» [1, с. 110], постає першим базисом для соціо–епістемологічного дослідження.

Проект соціальної епістемології, у якому йдеться про «колективний характер отримання знання, вивчення зв'язків між суб'єктами пізнавальної діяльності. Зв'язки передбачають комунікацію, соціо–культурну опосередкованість, історичну змінюваність. Норми пізнавальної діяльності змінюються і розвиваються в соціо–культурному процесі. В цьому зв'язку формулюється програма соціальної епістемології (що нині реалізується багатьма дослідниками в багатьох країнах), котра передбачає взаємодію філософського аналізу з вивченням історії пізнання в соціо–культурному контексті». Теоретик пізнання повинен не «приписувати пізнавальні норми, а виявляти їх реальне використання в процесі колективної пізнавальної діяльності. Норми

змінюються, а їх використання може бути неусвідомленим та мати суперечливий характер. Завдання філософа створити можливість для зміни суперечливих відношень та логічних зв'язків між ними».

І, завершальною постає відмова від наукоцентризму зумовлена усвідомленням «різних типів та форм пізнання та їх взаємодії (поза-наукове та до-наукове), взаємна критика один одного яких приносить збагачення для обох» [1, с. 113].

Це важливо, оскільки будь-яка філософська концепція містить в собі теоретико-пізнавальну складову. Проблема в тому, що повсякденне знання набагато простіше у порівнянні з філософським та науковим. Якщо повсякденне знання оцінюється за «зручністю», то філософське за «істинністю».

Але, «так само, як термін «пізнання» однаковою мірою позначає пізнання звичайне та наукове, слово «епістемологія» позначає теорію пізнання часом у вузькому сенсі теорії наукового пізнання, часом у ширшому сенсі теорії пізнання загалом, без вирішення її об'єкта. Цей останній сенс переважає в англійському терміні *epistemology*, який позначає вивчення пізнання та обґрунтованості переконань, себто те, що також називається «теорією пізнання» та «гносеологією». У цьому розумінні терміна наука не становить ні єдиної, ані привілейованої царини епістемологічного дослідження, бо питання обґрунтованості переконань і знань так само постає у звичайному випадку суджень сприйняття, пригадування або переконань, сформованих на підставі свідчення іншої людини. Епістемологія, якщо розуміти її в цьому сенсі, покликана не описувати чи оцінювати конкретні системи аргументів чи доказів, а пояснити, в чому полягає обґрунтування (*justification*) істинних переконань, яке підносить їх до статусу знань» [3, с. 89].

Відповідь на одну із ключових складностей при розгляді соціальної епістемології висловив В. А. Лекторський, з чим не можливо не погодитися. «Між іншим, в ході розвитку соціальної епістемології виявилася неможливість обійтися без обговорення центральних проблем традиційної філософської епістемології. Адже прийняття того чи іншого когнітивного твердження визначається не тим, до яких домовленостей приходять індивіди, котрі взаємодіють (вчені, звичайні люди чи учасники спільної діяльності), а тим, наскільки це твердження орієнтує в світі, який ці індивіди досліджують і, де діють. Вірно, що сьогодні більшу частину інформації людина отримує від інших: безпосередньо чи опосередковано. Але вірно також і те, що різні джерела інформації відрізняються один від одного за ступенем надійності, наскільки їм можна довіряти. Питання про перевірку надійності джерела стає не просто теоретичним, але і практичним. Перевірити складно, але можна, наприклад, судовий процес. За відсутності прямих доказів, суддя може винести вирок на основі співставлення доказів в вигляді свідчень свідків, їх критичної оцінки. «Веритистську» версію (від *verita* – істина) соціальної епістемології успішно розробляє відомий американський філософ Е. Голдман з групою учнів. Таким чином, традиційна епістемологічна проблематика віри знання, істини виявляється центральною для так зрозумілої соціальної епістемології» [2, с. 46].

Існує широке коло загальних підходів до соціальної епістемології. Приблизно, ці різні позиції можна

розмістити на наступному спектрі. На одному кінці спектру *класична (classical) соціальна епістемологія*, яка зберігає фокус традиційної епістемології на істині, раціональності. Вона соціальна, оскільки зосереджена на соціальних практиках і інститутах, та їх епістемічних впливах в прагненні до істини.

До авторів, котрі працюють в заданому ключі відносять Елвіна Голдмана¹, Едварда Крейга², Міранду Фрікер (Fricker Miranda)³.

На іншому кінці спектру – *некласична (anticlassical) соціальна епістемологія*, яка відхиляє чи заперечує традиційні епістемічні поняття істини, знання, обґрунтування. Серед прибічників виділяють Томаса Куна⁴, Стіва Фуллера⁵, Мартіна Куш⁶.

Різновидами некласичної соціальної епістемології вважають *епістемічний релятивізм та соціальний конструктивізм*.

Крім того, є принаймні два автори, один з яких, Філіп Кітчер (Kitcher Philip)⁷, який прагне порівняти дві крайності соціальної епістемології, а Хелен Лонгіно (Longino Helen)⁸ – зайняти компромісну позицію [4].

¹ Е. Голдман пропонує огляд і класифікацію класичної соціальної епістемології, її пізній захист.

² Е. Крейг захищає важливість взяття до уваги «соціального» проектами традиційної епістемології. Він вважає, що традиційний проєкт концептуального аналізу знання оманливий, а розуміння концепту знання вимагає дослідження того, як воно забезпечує фундаментальні соціальні потреби. Поняття «стану природи» показує нашу залежність від «хороших інформантів» звідки і виникає концепт «знання».

³ М. Фрікер наполягає на політичному вимірі класичної соціальної епістемології. Наша потреба в «хороших інформантах» започатковує певні норми довіри, які в соціо-політичному контексті призводять до несправедливого розподілу довіри. Так, важливим є вивчення цього типу епістемічної несправедливості, і наслідку політичного виміру соціальної епістемології.

⁴ Т. Кун найвпливовіший для розвитку некласичної соціальної епістемології, при тому, що сам Кун не приймав такої інтерпретації своєї роботи. Поняття «неспівмірності» використовувалося для розвитку релятивістського розгляду наукового знання, і багато соціологів науки поклалися на концепт зміни парадигми, щоб настояти на першості соціальних факторів над «чистим» пошуком істини в поясненні наукової зміни.

⁵ С. Фуллер зобразив некласичну соціальну епістемологію, яка відмовляється від зосередженості традиційної епістемології на істині. Він запитує: Як слід організуватися інституту науки? та Які наукові стратегії найкраще сприяють виробництву знань? Головний аргумент розходження Фуллера з традиційною епістемологією полягає у відхиленні твердження, що знання тягне за собою істину. Знання – це соціальний статус, який тягне певні привілеї, а завдання соціальної епістемології оцінити призначення цих привілеїв.

⁶ М. Куш запропонував версію соціальної епістемології, яка відкидає позицію реалізму і об'єктивізму щодо істини і обґрунтування. Епістемічний релятивізм і соціальний конструктивізм є видами некласичної соціальної епістемології. Знання – це соціальний статус: знати означає ділитися узгодженими поглядами спільноти і бути усвідомленим членом спільноти в її основі.

⁷ Ф. Кітчер порівнює класичний та некласичний види соціальної епістемології, для захисту класики. «Мінімальна соціальна епістемологія», на основі якої індивідуальні агенти є головними носіями знання. Завдання соціальної епістемології визначити як соціальні процеси і інститути сприяють чи заважають набуттю знання індивідуальностями.

⁸ Х. Лонгіно прагне знайти золоту середину між цими двома крайностями. Знання призначене репрезентувати цю золоту середину між класичною і некласичною соціальною епістемологією. Зберігає класичну нормативну відмінність між знанням і просто точкою зору, і в той же час наголошує на потребі соціалізувати наш концепт знання і замінити традиційне поняття істини і обґрунтування на такі поняття соціалізації як конформація і епістемічна прийнятність.

Отже, можна сказати, що подальша доля соціальної епістемології вирішується з огляду на те, якими розглядати її взаємовідносини з класичною епістемологією. Залежно від того, чи розглядати соціальну епістемологію продовженням чи запереченням епістемології, в межах самої соціальної епістемології виділяють її класичну і неklasичну частини.

Хоч термін «соціальна епістемологія» не має давньої історії систематичного використання, проте, не важко знайти філософів, які щонайменше коротко згадували соціальні визначення знання чи раціонального вірування. Ще Платон ставить питання про те, як непрофесіонал може визначити чи хтось, хто вважає себе експертом в певній галузі, є таким насправді. Залежність від експертної чи авторитетної думки є проблемою у межах кругозору соціальної епістемології. Наступна сходинка – емпіризм з дискусіями, які стосувалися проблеми «свідчення». Коли пізнавальним агентам слід покладатися на думки і твердження інших? Що слухачеві треба знати про того, хто говорить, щоб бути уповноваженим довіряти його твердженням? Відтоді, як наука широко трактується як парадигма продукування знань, а епістемологія в основному займається знанням, то всякі намагання знайти соціальні детермінанти науки можна з усією правдоподібністю характеризувати як форми соціальної епістемології.

Соціальна епістемологія прагне визначити і оцінювати соціальні процеси, в яких відбувається взаємодія епістемічних суб'єктів з іншими агентами, які виявляють каузальний вплив на їхні переконання. Комунікативні акти інших агентів та представників інституційних структур, які керують чи оформлюють такі комунікативні акти, стануть первинними зразками соціально епістемологічної практики, яка вивчається в рамках соціальної епістемології.

І на завершення, влучним вважаємо вислів В. А. Лекторського про «трансформацію» як характеристику сучасного стану епістемології [2]. Результатом цієї трансформації, на нашу думку, і її підтвердженням є поява і розвиток соціальної епістемології. Втім, про певну сприятливу атмосферу для появи соціальної епістемології, більш впевнено, можна говорити з моменту появи неklasичної епістемології.

Список використаних джерел

1. Лекторский В. А. Эпистемология классическая и неклассическая. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 256 с.
2. Эпистемология: перспективы развития / Отв. ред. В. А. Лекторский; ответственный секретарь Е. О. Труфанова. – «Канон» РООИ «Реабилитация», 2012. – 536 с.
3. Шевалье К. Епістемологія / Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей. Пер. з фр. Том другий. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2011. – 488 с.
4. Epistemology [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://plato.stanford.edu/entries/epistemology/>
5. Goldman Alvin I. Knowledge in a Social World. – Oxford, N.Y., 2003. – 407 p.
6. Simon J. «Knowing Together: A Social Epistemology for Socio-Technical Epistemic Systems». – Wien, April 2010. – P.460.
7. Social Epistemology [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://plato.stanford.edu/entries/epistemology-social/#Ac>

References

1. Lectorskiy V. A. Epistemologiya klassicheskaya i neklassicheskaya. – M.: Editorial URSS, 2001. – 256 s.
2. Epistemologiya: perspektivy razvitiya / Отв. red. Lectorskiy V. A.; otvetstvennyy sekretar' E. O. Trufanova. – «Kanон» ROOI «Reabilitatsiya», 2012. – 536 s.

3. Sheval'e K. Epistemologiya / Yevropeys'kiy slovnyk filosofiyi: Leksikon neperekladnostey. Per. z fr. Tom drugyy. – K.: DУH I ЛІТЕРА, 2011. – 488 s.

4. Epistemology [Elektronnyy resurs]. – Rezhum dostupu: <http://plato.stanford.edu/entries/epistemology/>

5. Goldman Alvin I. Knowledge in a Social World. – Oxford, N.Y., 2003. – 407 p.

6. Simon J. «Knowing Together: A Social Epistemology for Socio-Technical Epistemic Systems». – Wien, April 2010. – P.460.

7. Social Epistemology [Elektronnyy resurs]. – Rezhum dostupu: <http://plato.stanford.edu/entries/epistemology-social/#Ac>

Malishena Y. O., graduate student of the Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko national university of Kiev (Ukraine, Kyiv), yuliawa.makonya@mail.ru

Social epistemology and philosophical tradition

The article studies the peculiarities of emergence as well as general tendencies of development of modern directions in philosophical research, namely social epistemology. Intended to research the problem of social epistemology's «status». Considering the amount of problems studied by social epistemology, special attention was paid to description both classic and non classic epistemology by W. A. Lectorskiy. It also included the opportunity to apply them to social epistemology. The idea was suggested concerning the sense of classic epistemology in solving the issue of status of social epistemology. The article also suggests basis for dividing social epistemology in classic and non classic one.

Keywords: epistemology, classical epistemology, no classic epistemology, social epistemology, sociality.

Малышена Ю. О., аспирантка, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), yuliawa.makonya@mail.ru

Социальная эпистемология в философской традиции

Раскрываются особенности возникновения и основные тенденции в развитии одного из современных философских направлений – социальной эпистемологии. Присутствует попытка исследовать проблему «статуса социальной эпистемологии». Исходя из проблематики социальной эпистемологии, также рассмотрены характеристики классической и неклассической эпистемологии В. А. Лекторского, и возможность их применения к эпистемологии социальной. Предложено идею относительно значения классической эпистемологии при решении вопроса о позиционировании социальной эпистемологии. Осмыслению также подведен вопрос обоснования разделения социальной эпистемологии на классическую и неклассическую.

Ключевые слова: эпистемология, классическая эпистемология, неклассическая эпистемология, социальная эпистемология, социальность.

***

УДК 130.122:001

Мищенко В. И.,
ст. преподаватель кафедры философии,
Национальный технический университет
«Харьковский политехнический институт»
(Украина, Харьков), gileya.org.ua@gmail.com

Духовный облик ученого в парадигмальной науке

Автор рассматривает динамику изменения духовного облика учёного, такие его компоненты, как критичность мышления, систему мировоззренческих ценностей, бескорыстное служение истине для того, чтобы определить обладает ли наука мощным творческим созидательным потенциалом, который позволит человечеству пользоваться достижениями научно-технического прогресса и справиться с решением глобальных проблем цивилизации. На основе анализа духовного облика учёного в литературе XX – XXI в.в. он пришёл к выводу, что нарастание отклонений от общепринятой нормы, возникшей в условиях классической науки, привело к существенной трансформации в современных условиях парадигмальной науки. Анализируя этапы формирования парадигмальной науки и характер деформаций духовного облика, он пришёл к выводу, что характер изменений связан с тем, как наука позволила изменить само общество и как результат – самого человека. Автор делает вывод о том, что возможность сохранения творческого потенциала науки непосредственно связана с развитием человека, его духовного облика и развития самой системы образования.

Ключевые слова: наука, научная парадигма, учёный, духовный облик, образование.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Велика роль учених в сучасному світі. Іменно завдяки їм людство оволоділо невідомим могутством над природою, користується благами цивілізації, зберігає надію на рішення глобальних проблем. Чи можна сподіватися на науку, якщо парадигмальна наука на межі століть суттєво змінила шкалу ціннісних орієнтацій, мотивацію до критичного мислення і прагнення до бескорисного служіння істині? Чи збереже наука свій створюючий потенціал, якщо в сучасних умовах здійснюється певні процеси трансформації духовного обличчя ученого?

Ще з часів давньої Еллади перші мислителі в історії цивілізації – філософи і математики, обрали принцип доказовості в пошуках істини, який вимагав не більше мужності і сили духа, ніж воєнні подвиги, битви гладиаторів. Міфологічні божества Віртус (Доблесть) і Хонос (Честь), об'єднані в одному загальному храмі, були священними символами дерзання людського духа в будь-якій сфері життєдіяльності. Культ знання, культ розуму, культ ученого заклали одну з найважливіших духовних основ цивілізації. Про «ученого, як лицаря науки» (В. Г. Бєлінський), склалися легенди, написано сотні книг статей. Але аналіз сучасних наукових досліджень дозволяють прослідкувати певну динаміку зміни підходів до духовного обличчя сучасного ученого: від тождества, до різниці і – к протилежності.

Традиційна характеристика духовного обличчя ученого, що включає в себе безперервне подолаття себе, самоконтроль, рефлексію своєї діяльності дана М. Вебером [1, с. 709–711], увійшла сьогодні в загальноприйняті канони, навчальну літературу, на якій виховуються нові покоління. «Учений», зауважує Т. Г. Лешкевич – це воїн на полі неопределенності, безрадісності і лжи» [10, с. 94]. Духовний обличчя ученого, його стиль життєдіяльності характеризують принципи, введені Робертом Кінгом Мертоном в 1942 році. По думці Р. Мертона дотримання чотирьох, запропонованих їм принципів, дозволить вирішити головну задачу науки: накоплення нових знань. К ним він відносить: універсалізм (внеличностний характер наукового знання), колективізм (повідомлення про відкриття іншим ученим вільно і без передпочтєвості), скористання (вистрашування наукової діяльності так, як ніби крім досягнення істини немає ніяких інтересів) і організований скептицизм (виключення некритичного прийняття результатів дослідження) [11, с. 13–14].

Про певні кореляції в аналізі духовного обличчя можна судити, коли, вже через 20 років в відомій статті «Амбівалентність ученого», він по суті дела, вказує на глибокі внутрішні протиріччя в духовному обличчя ученого, викликаного, як нам здається, протиріччями самого процесу пізнання. Відзначимо лише деякі: як швидше передавати свої наукові результати колегам, але не поспішати з публікаціями; бути вразливим до нових ідей, але не піддаватися інтелектуальній моді; прагнути добувати знання, яке отримає високу оцінку колеги, але працювати, не звертаючи уваги на оцінку результатів своїх досліджень [23, с. 11, 16].

Про амбівалентність духовного обличчя вказали видатні учені А. Ейнштейн [22, с. 91]. В. І. Вернадський [2, с. 464], але найбільш критично, з легким відчуттям іронії описує внутрішню протиріччю духовного обличчя ученого Пол Фейєрабенд, звертаючись до образу друга і колеги Імре Лакатосу. П. Фейєрабенд зауважує, що сучасний учений здатний без загрози совісті захистити самі вбиті і найбільш викликають заперечення. Її цілі можуть бути стійкими або змінюватися під впливом роздумів, скуки, зміни досвіду або бажання створити враження [16, с. 130].

Але кардинальна зміна духовного обличчя ученого відбувається не в умовах, коли наукове пізнання «з кустарного перетворюється в промислове підприємство» (про чим мріяв Р. Декарт), а коли наука стає комерційним підприємством, де нове знання, обмінюється на певні життєві блага: матеріальні цінності, славу, просування по кар'єрній драбині. В цих умовах стає архаїзмом бескорисний пошук істини, «гуманістичні мотиви розвитку науки помітно «сходять на нет»..., а сліпа віра в науку все ж відходить в минуле» [18, с. 217]. Це кардинальна зміна духовного обличчя ученого. М. Д. Черкашин назвав «індивідуальною трансформацією» [20, с. 117]. «В портреті сучасного ученого рубежа ХХ–ХХІ ст. незмінно присутні свідчення індивідуальної трансформації даного типу. В ньому можна знайти особливості, різко відмінні від попереднього ученого класичного зразка, ученого академічного типу, неустрашеного горгоновим ликом істини, поміщаючого себе «в башню з слонов'ячої кістки» і не жалує свого життя за ім'я служіння істині» [20, с. 117].

Про таке духовне переродження попереджали видатні учені ХХ століття. А Ейнштейн, аналізуючи мотиви наукової діяльності сучасного ученого, зауважує: «Храм науки – будівля складна. Різні люди перебувають в ній і привносять туди духовні сили. Деякі займаються наукою з гордим відчуттям свого інтелектуального превосходства: для них наука є підходящим спортом, який повинен дати їм повноту життя і задоволення честолюбства. Можливо знайти в храмі і інших: плоди своїх думок вони приносять тут в жертву тільки в утилітарних цілях. Якщо б посланий Богом ангел прийшов в храм і вигнав з нього тих, належить до цих двох категорій, то храм катастрофічно опустел би» [21, с. 39]. Таку ж точку зору ділять і сучасні учені: «Сьогодні спостерігається глибокий інтелектуальний криза. Немає великих мислителів, учених, письменників, чия ідея могла б охопити маси, і допомогла б їм позбутися від меркантилізму..., від моральної і духовної деградації» [3, с. 14].

Причиною такої дивовижної трансформації духовного обличчя ученого багато дослідників бачать в феномені парадигми. Необхідно з'ясувати, що ж є парадигма, в чому її таємниця, як вона виникла? Серед останніх видань, присвячених дослідженню парадигмальної науки, слід виділити монографію вітчизняного дослідника М. В. Савостьянову, в якій здійснюється комплексний аналіз категорії «наукова парадигма» [18, с. 59–62], розглядається проблема світоглядних цінностей ученого [18, 206–240]. На

основании исследования М. В. Савостьяновой можно выделить три этапа становления парадигмальной науки.

На первом осуществляется становление понятия как «логической матрицы» (термин Т. Куна): «основы грамматического анализа», «фундаментальные идеи в физике» (Г. Х. Лихтенберг), «стандартная форма процесса» (Ст. Тулмин), «философские модели» (Л. Витгенштейн). В отличие от П. Фейерабента, абсолютизовавшего революционный характер развития науки, Т. Кун считает «нормальным» для науки период стабилизации научной деятельности, поддержания гомеостаза, а новые факты действительности, которые не вписываются в принятую парадигму фактически навязанными учёному «головоломками».

Абсолютизация периода стабильности, логических моделей, информационных матриц уже на этом этапе осуществляет деформацию основополагающего компонента духовного облика – стиля научного мышления. Стиль мышления, как, по мнению А. А. Ивина «представляет собой сложную, иерархически упорядоченную систему... образцов, принципов, форм и категорий усвоения мира» [7, с. 83] «В сфере нормальной теории, – подчёркивает А. А. Ивин, – исследователь придерживается... принципов теоретизирования, во многом сходных с принципами, господствующими в средние века» [7, с. 95] и осуществляет такое сравнение. В результате стиль мышления, свойственный для парадигмальной науки получает характерные черты, свойственные для средневековой схоластики:

1. Теоретическому миру в мышлении парадигмальной науки и божественному в средневековой схолистике отдаётся явный приоритет над действительным миром. При этом он приводит высказывание самого Т. Куна: «Цель нормальной науки ни в коей мере не требует предсказания новых видов явлений; явления, которые... часто, в сущности, опускают из виду... Создаётся впечатление, что будто бы природу пытаются втиснуть в парадигму, как в заранее сколоченную и довольно тесную коробку» [7, с. 89].

2. Консерватизм: «схоласта заботит безусловная сохранность ядра религиозной доктрины..., круг проблем должен быть ограничен и устойчив» [7, с. 90], «интерпретация... является основным элементом... парадигмальной науки,... проблемы... не столько... открываются самим исследователем..., а звучат так, как будто они были сформулированы не им самим, а кем-то другим» [7, с. 91].

3. Фундаментализм: «средневековый фундаментализм в многом проистекает из веры в абсолютную незыблемость и твёрдость авторитета..., в «нормальной» науке основу фундаментализма составляет вера в крепость принятой парадигмы» [7, с. 92].

4. Схематизация: «схоластика и нормальная наука схематизируют мир, представляя его как систему очерченных и строго ограниченных друг от друга объектов. Многообразие реальных связей сводится при этом к узкому кругу связей тех типов, которые допускаются теорией» [7, с. 93]. «Доминирующим ныне стало, как подчёркивает М. М. Прохоров, – не соответствие содержание суждений – реальности, а соответствие множества суждений разных индивидов друг другу» [15, с. 96].

5. Деформация истины: «схоластика постоянно тяготеет к пониманию истины как согласия утверждения с

принятой теорией. В итоге истинный по интенции подход подменяется ценностным по своей сути подходом» [7, с. 94].

6. Жёсткая центрация мышления, препятствующая формированию гибкого и критического мышления. В схолистике, «как и в случае типичных головоломок [парадигмальной науки] всё сводится к изобретательности и настойчивости ума, а не к его глубине и оригинальности. Неудивительно, что схоласт и «нормальный учёный» более ценят упорный, систематический труд, чем индивидуалистическое вдохновение».

Второй этап становления концепции парадигмальной науки связан с социальным измерением: на основе принятия научным сообществом определённой «дисциплинарной матрицы» осуществляется объединение учёных. Время дерзновения творческих индивидуумов, героев-новаторов уходит. «Одиночек в науке нет, – пишет М. В. Савостьянова. – Наука – коллективное предприятие и оно подчиняется коллективным законам» [18, с. 191]. Этот процесс у Т. Куна имеет ещё лишь социально-психологические рамки и затрагивает, в основном, проблему социальной самоорганизации учёных вокруг определённой совокупности идей, приобретающих эталонный характер. Последствия его противоречивы: с одной стороны учёные получают возможность кооперации, труд становится профессиональным, с другой – не исключена возможность контроля сознания, социально-группового воздействия, влияния научного авторитета.

На третьем этапе продолжается углубление нашего понимания процессов социализации, осуществляется переход от микро и мезо уровня анализа к макроанализу социальных аспектов парадигмы. «Парадигмальной наука, – отмечает М. В. Савостьянова, – становится не тогда, когда... достигнуто единство взглядов, а когда наука складывается как социокультурный институт..., занимает чётко определённое место в структуре общественного бытия, производства, идеологии» [18, с. 189]. Замена базовой ценности: вместо служению истине – служение обществу, на наш взгляд является той «бифуркационной точкой», после прохождения которой начинает кардинально меняться духовный облик учёного. По мнению М. В. Савостьяновой парадигма «не требует от учёного в обязательном порядке, героизма, альтруизма, жертвенности ради истины. Главное в ней – приспособление к системе норм, правил и запретов общества, приспособление к идеалам государства и власти» [18, с. 207].

«Дисциплинарная матрица – коллективное предприятие – принятие новой системы мировоззренческих ценностей» – таковы вехи трансформации духовного облика учёного. По мнению автора, в результате перерастания науки в парадигмальную стадию и трансформации духовного облика учёного, сама наука приобрела такие черты, как:

– авторитарность, как жёсткий диктат научной номенклатуры, увлечение научными званиями, регалиями, стремление к славе, известности, тиражированию, эпатажу, голословному плюрализму и нулевой толерантности;

– кастовость, стремление ранжировать не мысли, идеи, а искусственно формируемые разряды интеллекта, где сама возможность подобраться к подножию Олимпа, даёт основания для деформации личностного самосознания, праву монополии на истину;

– цитатничество, превращение учёных в трансформаторов идей (5% идеи генерируют, а 95% – транслируют), стремление не подняться «на плечи титанов», а слегка похлопать их по плечу, критерием силы идеи становится не плодотворность идеи, а так называемый «индекс цитирования»;

– магия авторитетов, стремление под любую инновационную идею подвести «научную базу», (т.е. на мнение какого авторитета ты опираешься, как будто авторитеты, это уже не смертные и не имеют право на ошибку);

– проникновение в науку «института моды», стремление следовать устоявшейся традиции не подвергая их сомнению, на принятые подходы в рамках определённой парадигмы (если бы Сократ или Платон могли бы оказаться в наше время, то, безусловно бы, получили установки на то, как надо мыслить);

– политическая и идеологическая ангажированность, развитая система выделения грантов, обмена специалистов, проведения международных форумов с целенаправленной идеологической формулировкой, влияние на общественное мнение посредством ссылки на авторитетные источники, рейтинги и т.п.

Глубокий и системный анализ, проделанный М. В. Савостьяновой, можно по праву считать развитием, дополнением и уточнением теории Т. Куна. Возникает всё же вопрос, от которого автор не в силах уйти: если же наука так глубоко социализируется, становится органической частью современного социума, то следует сказать и о том, какие процессы изменили характер цивилизации в середине и в конце XX столетия, оказав тем самым существенное влияние и на учёного, и на науку. Общество само по себе не может быть причиной всех бед современной науки. Идеальное общество возможно дало бы новый импульс развитию самой науки. Поэтому важно видеть и то, что представляет собой общество, почему оно влияет на науку так, а не иначе. Впрочем, М. В. Савостьянова очертила своё исследование «аксиологическим анализом парадигмальной науки» и исследованию воздействия на науку социальных и антропологических трансформаций ждут своего времени. На данный момент автор считает необходимым указать на существенную социально-антропологическую трансформацию, о которой автор писал на протяжении ряда лет [11].

Апогеем духовного развития Homo Sapiens можно считать Homo Humanus, саморазвивающегося человека эпохи просвещения. Логика духовной эволюции должна была привести к новому, более высокому типу – Homo Spiritus, человеку духовному. Однако, с момента, когда в европейском сознании утвердились ценности рационализма (своеобразной точкой отсчёта обычно рассматривают бессмертную фразу Ренатуса Кортензуса «Я мыслю, следовательно, существую»), начала формироваться дисциплинарно организованная наука, с помощью которой Человек Разумный создал техногенную цивилизацию. Последствиями этой цивилизации Отто Шпенглер считал кризис духовной культуры. Сформированное на его основе общество массового потребления, характеристику которого дал Даниил Белл, привело к появлению одномерного человека (Г. Маркаuze), человека массы (Ортеги-И-Гассет).

Круг замкнулся. Наука, будучи средством возвышения человека, наделения его властью над природой, создаёт такой уровень комфорта, который развращает

человека и убивает его как духовное существо, а, значит, – и саму науку. «Никогда человечество, – отмечает И. А. Гобозов, – не имело таких возможностей для обогащения духовного мира индивидов. Но никогда общий интеллектуальный уровень людей не падал так низко, как в настоящее время. Следствием деинтеллектуализации общества является деантропологизация человека. Массовый человек – это серый человек, лишённый подлинного интеллекта, не желающий обогащать свой духовный мир» [3, с. 14–15]. Общество растлевающей массовой культуры, перевернутой шкалой ценностных ориентаций, воздействует, прежде всего, на молодых учёных. Анализируя будущее цивилизации, Иван Ефремов отмечал: «Поколения, привыкшие к честному образу жизни, должны вымереть в течение последующих 20 лет, а затем произойдёт величайшая катастрофа в истории в виде широко распространяемой технической монокультуры, основы которой сейчас упорно внедряются во всех странах, и даже в Китае, Индонезии и Африке» [6].

На место учёного с развитой индивидуальностью, с глубиной, оригинальностью и нестандартностью мышления оказался востребован «научный работник» с конформистской предрасположенностью к консерватизму и догматическому мировосприятию. Неужели закатилось радостное солнце науки, кануло в лету то её состояние, которое великий романтик и теоретик Карл Поппер считал «великолепным приключением человеческого духа» [18, с. 195]?

На наш взгляд, наука и общество ещё не прошли так называемую «точку невозврата», они имеют в своём арсенале колоссальные ресурсы. К основному ресурсу науки следует отнести, то, что человек, формируясь как мыслящее существо, получает высшее наслаждение от раскрытия тайны, от творческого вдохновения, от всего того, именуют «метафизическими основаниями парадигмальной науки» – [18, с. 59] и связано с жадной познания, бескорыстным поиском истины, наслаждением от творчества и раскрытия тайны. Но для того, чтобы этот фактор мог реализоваться, нам необходимо не потерять самого человека, как духовное существо.

Решить эту задачу может только развитие системы современного образования. Образование, которое согласно Далю лежит в основе глаголов «образовывать» и «образовать» означает: «придавать чему образ» [13], его предназначение – формирование духовного облика личности. Для того, чтобы обеспечить устойчивое саморазвитие личности и стойкую систему мировоззренческих ценностей в условиях агрессивной среды разлагающегося должно использовать духовную силу религии, переформатировать свою деятельность так, чтобы обеспечить глубокое эмоциональное воздействие не только на сознание, но и на подсознание личности. Человек должен приходить в науку, как в храм, образование должно быть храмом науки. «Образование – историко-культурный феномен человеческой жизни, обозначающий способность общества обеспечивать развитие человека в соответствии с его божественной природой. Это путь и средство приведения человека биологического к образу Творца, т.е. его обожение», отмечается в энциклопедическом словаре педагога [13]. Современный учёный должен духовно подняться до высот экософии, рассматривающей в качестве единственного способа творческого преобразования мира

такой, где человек осознаёт свою божественную природу. Педагогика из академической науки должна превратиться в гуманистическое знание, активизирующее жизненные силы человека.

Педагогика должна быть философией гуманизма, а философия образования – стратегией его развития: формировать цель, критерии устойчивого развития, способы преодоления духовного кризиса, системообразующие компоненты духовного облика человека, перспективы его развития, образ будущего. К сожалению, ни в одном из основополагающих документов – ни «Стратегия устойчивого развития «Украина–2020» (25.09.2014) [17], «Концепций гуманитарного развития Украины (14.03.2008 г.)» [8] не говорится о духовном облике, гуманистическом мировоззрении, стиле мышления. Что же тогда мы ждём от образования?

Современное образование, должно быть не только андрогогикой, т.е., по словам Ивана Зязюна, должно быть направлено на «формирование нестандартного, индивидуального содержания» личности» [5, с. 41], но и, по нашему мнению – наногикикой – обладать точечной коррекцией, скрытым управлением духовного развития на протяжении всей жизни. В этом плане, она должна опираться на науку, исследование работы мозга, высшей нервной деятельности. Со времён Ян Амос Каменского, сформулировавшего «золотое правило дидактики» (1632 г.) наука мало продвинулась в область тайн человека, теория практически не даёт рекомендаций для обучения, развития личности. Как, например, сохранить детскую любознательность и пытливість ума, развить и усилить её в зрелом возрасте? К. Поппер, анализируя описанного Т. Куном учёного, работающего в условиях парадигмальной науки, отмечает: «Нормальный учёный, по-моему, плохо обучен. Он обучен в духе догматизма. Я, как и многие другие, полагаю, что всё обучение на университетском уровне (и, если это возможно, на уровнях более низких) должно состоять в выработке навыков критического мышления и поощрении его» [16, с. 529] Здесь целесообразно отметить, что ещё в 1909 году Джон Дьюи: в Предисловии к изданию книги «Психология и педагогика мышления», говоря о «необходимости признания конечной целью [образования] такой постановки ума, такой привычки мышления, которые мы называем научными», отмечал, что «прирожденное и неспорченное состояние детства, отличающееся горячей любознательностью, богатым воображением и любовью к опытным исследованиям, находится близко, очень близко к состоянию научного мышления» [4, с. 3]. Задача наногикикой – не только сохранить, но и развить позитивные качества мышления на протяжении всей жизни человека.

Наконец, проблема развития образования, должна рассматриваться как глобальная проблема человечества, от решения которой зависит вектор развития цивилизации. В. А. Кудин, приводя слова В. И. Вернадского о том, что человечеству сознательно придётся взять на себя ответственность за свою дальнейшую судьбу [9, с. 66], отмечал что ещё Я. А. Каменский образование как общепланетарный процесс, указывал на необходимость формирования Коллегии света (распространение истинных знаний) и Духовного управления (развитие личности) [9, с. 77]. На всемирном саммите по устойчивому развитию необходима такая модель образования, которая

бы «удовлетворила потребности сегодняшних и будущих поколений землян» [19, с. 52]. От нас «сегодняшних», от качества нашего мышления зависит дальнейшая судьба цивилизации.

Подводя итог исследования проблемы, отметим, что современная наука будет способна сохранить свой живительный потенциал и оказывать мощное влияние на развитие цивилизации, если развитие системы образования позволит сохранить самого человека, как свободно и критично мыслящее существо, сформировать духовный облик современного учёного.

Список использованных источников

1. Вебер М. Избранные произведения. – М., 1990. – 808 с.
2. Вернадский В. И. О науке. Том 1. Научное знание. Научное творчество. Научная мысль. – Дубна: Изд. центр «Феникс», 1997. – 576 с.
3. Гобзов И. А. Смысл жизни как экзистенциальная проблема // Философия и общество. Научно-теоретический журнал. – 2013. – №1 (69). – С.3–20.
4. Дьюи Джон. Психология и педагогика мышления Перевод с английского Н. М. Никольской под редакцией Н. Д. Виноградова. – М.: Издание Т-ва «Мир», 1919. – VI, 202 с.
5. Зязюн И. А. Андрогогика: личностный и профессиональный онтогенез // Проблемы и перспективы формирования национальной гуманитарно-технической элиты. Сборник научных работ / Под редакцией Л. Л. Товажнянского и А. Г. Романовского. – Харьков: НТУ «ХПИ», 2004. – Вып.3 (7). – С.36–49.
6. Ефремов Иван. Поколения, привыкшие к честному образу жизни, вымрут. Информационный ресурс: <http://newsbook.name/lenta/ivan-efremov-pokoleniya-privykhshie-k-chestnomu-obrazu-zhizni-vymrut/>
7. Ивин А. А. Интеллектуальный консенсус исторической эпохи // Познание в социальном контексте. – М., 1994. – С.80–105.
8. Концепція гуманітарного розвитку України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/Table/konsep.htm>
9. Кудин В. А. Образование – основа общественного и социального прогресса // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти. Збірник наукових праць / За редакцією О. Г. Романовського. – Харків: НТУ «ХПИ», 2004. – Вып.3 (7). – С.66–77.
10. Лешкевич Т. Г. Философия науки: традиции и новации: Учебное пособие для вузов. – М.: «Издательство ПРИОР», 2001. – 428 с.
11. Мирская Е. З. Р. Мертон и этос классической науки // Философия науки. Вып.11: Этнос науки на рубеже веков. – М.: ИФ РАН, 2005. – С.11–28.
12. Мищенко В. И. Эволюция самосознания и Homospirtus // Перспективы формирования самосознания: общество и культура: материалы III международной научно-практической конференции: Севастополь, 17–18 мая 2013 г. / Под общей реакцией Е. Б. Шихматовой: Севастопольский экономико-государственный институт Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. – Симферополь: ИТ «АРИАЛ», 2013. – С.189–193.
13. Основы духовной культуры (энциклопедический словарь педагога): http://spiritual_culture.academic.ru/1504/Образ_жизни
14. Писарева С. А. Аксиологические основания диссертационных исследований в сфере образования // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. – 2010. – Вып.128. – С.125–136.
15. Прохоров М. М. Наука и современность // Философия и общество. Научно-теоретический журнал. – 2013. – №1 (69). – С.86–104.
16. Поппер К. Нормальная наука и опасности, связанные с ней // Кун Т. Структура научных революций. – М.: ООО «Издательство Аст», 2003. – С.525–538.
17. Росохата Д. Стратегія сталого розвитку 2020: реальний план чи політична декларація? Інформаційний ресурс: <http://iac.org.ua/strategiya-stalogo-rozvitku-2020-realniy-plan-chi-politichna-deklaratsiya-chastina-1/>
18. Савостьянова М. В. Аксиологический анализ парадигмальной науки или о роли ценностей в науке. Монография. – К.: Изд. ПАРАПАН, 2009. – 260 с. Философия науки. Общий курс / Под ред. С. А. Лебедева. – М., 2004. – 736 с.
19. Сисоева С. О. Модернізація системи освіти: особистісний вимір // Проблеми та перспективи формування національної

гуманитарно-технічної еліти. Збірник наукових праць / За редакцією О. Г. Романовського. – Харків: НТУ «ХПІ», 2004. – Вип.3 (7). – С.52–66.

20. Черкашин М. Д. Амбивалентность современного учёного: индивидуальные трансформации данного типа // Ученые записки Российского государственного социального университета. – 2007. – Вып.4. – С.116–120.

21. Эйнштейн А. Собрание научных трудов // Соч. – В 4-х т. – Т.4. – М.: Наука, 1967. – 600 с.

22. Эйнштейн А. Физика и реальность. – М.: Наука, 1965. – 359 с.

23. Merton R. K. The Ambivalence of Scientists // Science and Society / Ed. N. Kaplan. – Chicago: Rand McNally, 1965.

References

1. Veber M. Izbrannye proizvedeniya. – M., 1990. – 808 s.
2. Vernadskij V. I. O nauke. Tom 1. Nauchnoe znanie. Nauchnoe tvorchestvo. Nauchnaja mysľ. – Dubna: Izd. centr «Feniks», 1997. – 576 s.

3. Gobozov I. A. Smysl zhizni kak jekzistencial'naja problema // Filosofija i obshhestvo. Nauchno-teoreticheskij zhurnal. – 2013. – №1 (69). – S.3–20.

4. D'jui Dzhon. Psihologija i pedagogika myshlenija Perevod s anglijskogo N. M. Nikol'skoj pod redakciej N. D. Vinogradova. – M.: Izdanie T-va «Mir», 1919. – VI, 202 s.

5. Zjazun I. A. Androgogika: lichnostnyj i professional'nyj ontogenez // Problemy i perspektivy formirovanija nacional'noj gumanitarno-tehnicheskoi jeliti. Sbornik nauchnyh rabot / Pod redakciej L. L. Tovazhnjanskogo i A. G. Romanovskogo. – Har'kov: NTU «HPI», 2004. – Vyp.3 (7). – S.36–49.

6. Efremov Ivan. Pokolenija, privyckhie k chestnomu obrazu zhizni, vymrut. Informacionnyj resurs: <http://newsbook.name/lenta/ivan-efremov-pokoleniya-privyckhie-k-chestnomu-obrazu-zhizni-vymrut/>

7. Ivin A. A. Intellektual'nyj konsensus istoricheskoi jepohi // Poznanie v social'nom kontekste. – M., 1994. – S.80–105.

8. Koncepcija gumanitarnogo rozvytku Ukraïny [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://old.niss.gov.ua/Table/koncept.htm>

9. Kudin V. A. Obrazovanie – osnova obshhestvennogo i social'nogo progressa // Problemy ta perspektivi formuvannja nacional'noi gumanitarno-tehnichnoi eliti. Zbirnik naukovih prac' / Za redakciju O. G. Romanov'skogo. – Harkiv: NTU «HPI», 2004. – Vyp.3 (7). – S.66–77.

10. Leshkevich T. G. Filosofija nauki: tradicii i novicii: Uchebnoe posobie dlja vuzov. – M.: «Izdatel'stvo PRIOR», 2001. – 428 s.

11. Mirskaja E. Z. R. Merton i jetos klassicheskoi nauki // Filosofija nauki. Vyp.11: Jetos nauki na rubezhe vekov. – M.: IF RAN, 2005. – S.11–28.

12. Mishhenko V. I. Jevoľucija samosoznania i Homospirtus // Perspektivy formirovanija samosoznania: obshhestvo i kul'tura: materialy III mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoi konferencii: Sevastopol', 17–18 maja 2013 g. / Pod obshhej reakciej E. B. Shihmatovoj: Sevastopol'skij jekonomiko-gosudarstvennyj institut Tavricheskogo nacional'nogo universiteta imeni V. I. Vernad'skogo. – Simferopol': IT «ARIAL», 2013. – S.189–193.

13. Osnovy duhovnoj kul'tury (jenciklopedicheskij slovar' pedagoga): http://spiritual_culture.academic.ru/1504/Obraz_zhizni

14. Pisareva S. A. Aksiologicheskie osnovanija dissertacionnyh issledovanij v sfere obrazovanija // Izvestija Rossijskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. A. I. Gercena. – 2010. – Vyp.128. – S.125–136.

15. Prohorov M. M. Nauka i sovremennost' // Filosofija i obshhestvo. Nauchno-teoreticheskij zhurnal. – 2013. – №1 (69). – S.86–104.

16. Popper K. Normal'naja nauka i opasnosti, svjazannye s nej // Kun T. Struktura nauchnyh revoljucij. – M.: OOO «Izdatel'stvo Ast», 2003. – S.525–538.

17. Rosohata D. Strategija stalogo rozvytku 2020: real'nyj plan chy politychna deklaracija? Informacionnyj resurs: <http://iac.org.ua/strategiya-stalogo-rozvytku-2020-realnyj-plan-chi-politichna-deklaratsiya-chastina-1/>

18. Savost'janova M. V. Aksiologicheskij analiz paradigmal'noj nauki ili o roli cennostej v nauke. Monografija. – K.: Izd. PARAPAN, 2009. – 260 s. Filosofija nauki. Obshhij kurs / Pod red. S. A. Lebedeva. – M., 2004. – 736 s.

19. Cysojeva S. O. Modernizacija systemy osvity: osobystisnyj vymir // Problemy ta perspektivy formuvannja nacional'noi gumanitarno-tehnichnoi eliti. Zbirnik naukovih prac' / Za redakciju O. G. Romanov'skogo. – Harkiv: NTU «HPI», 2004. – Vyp.3 (7). – S.52–66.

20. Cherkashin M. D. Ambivalentnost' sovremennogo uchjonogo: individual'nye transformacii dannogo tipa // Uchenye zapiski Rossijskogo gosudarstvennogo social'nogo universiteta. – 2007. – Vyp.4. – S.116–120.

21. Jejnshstejn A. Sbranie nauchnyh trudov // Soch. – V 4-h t. – T.4. – M.: Nauka, 1967. – 600 s.

22. Jejnshstejn A. Fizika i real'nost'. – M.: Nauka, 1965. – 359 s.

23. Merton R. K. The Ambivalence of Scientists // Science and Society / Ed. N. Kaplan. – Chicago: Rand McNally, 1965.

Mishchenko V. I., senior lecturer, Department of Philosophy, National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute» (Ukraine, Kharkiv), gileya.org.ua@gmail.com

Scientists in the spiritual aspect of paradigmatic science

The author examines the dynamics of change of spiritual image of a scientist, such its components as critical thinking, a system of ideological values and selfless service to the truth in order to determine whether the science is a powerful creative potential that will allow humanity to enjoy the benefits of scientific progress and to cope with the global civilization problems. Based on the analysis of the spiritual image of the scientist in the literature of the XX–XXI centuries, the author has come to the conclusion that the increase in the standard deviation from the norm, which arose in a classical science, it's a significant transformation in modern conditions paradigmatic science. Analyzing the steps of forming a paradigm of science and the nature of the deformation spiritual aspect, the author has come to the conclusion that the nature of the changes related to the science that has allowed to change society itself, and as a result – the man himself. The author concludes that the ability to save the creative potential of science is directly related with the development of man, his spiritual image and development of the education system.

Keywords: science, scientific paradigm, the scientist, the spiritual image, education.

Миценко В. І., ст. викладач кафедри філософії, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут» (Україна, Харків), gileya.org.ua@gmail.com

Духовне обличчя вченого у парадигмальній науці

Автор розглядає динаміку зміни духовного обличчя вченого, такі його компоненти, як критичність мислення, систему світоглядних цінностей, безкорисливе служіння істині для того, щоб визначити чи володіє наука потужним творчим потенціалом, який дозволить людству користуватися досягненнями науково-технічного прогресу і впоратися з вирішенням глобальних проблем цивілізації. На основі аналізу духовного обличчя вченого в літературі XX–XXI ст. він прийшов до висновку, що наростання відхилень від загальноприйнятої норми, що виникла в умовах класичної науки, прийшло до суттєвої трансформації в сучасних умовах парадигмальної науки. Аналізуючи етапи формування парадигмальної науки і характер деформації духовного обличчя, він дійшов висновку, що характер змін пов'язаний з тим, як наука дозволила змінити саме суспільство і як результат – самої людини. Автор робить висновок про те, що можливість збереження творчого потенціалу науки безпосередньо пов'язана з розвитком людини, його духовного обличчя і розвитку самої системи освіти.

Ключові слова: наука, наукова парадигма, учений, духовне обличчя, освіта.

* * *

УДК 1(091):801.73

Полівода А. А., аспірантка кафедри філософії, Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара (Україна, Дніпро), alina.polivoda@gmail.com

ТРАДИЦІЯ ТА УПЕРЕДЖЕННЯ У ФІЛОСОФСЬКІЙ ГЕРМЕНЕВТИЦІ

Розглянуто феномени традиції та упередження з точки зору філософської герменевтики, де їм надано позитивної характеристики. Автор наполягає як на філософській, так і на соціально-культурній значущості даних понять, адже традиція та упередження виступають і як механізми мислення, і як детермінанти суспільного життя, і як символічні культурні системи. Означено, що будь-яке розуміння засноване на передрозумінні як наявному досвіді. Передрозуміння послуговується ментальними стереотипами, індивідуальними та колективними упередженнями, набутими знаннями, відголосками традиції тощо та актуалізується разом з процесом пізнання, але випереджає та направляє його. Таким чином, розуміння неминуче піддається впливу традиції та упереджень, як культурній спадщині та ціннісних орієнтирів особистості. Наголошується на позараціональній природі традиції, яка є досвідом пристосування, практикою суб'єктивної оцінки буття та соціальною пам'яттю. Також зазначено шляхи аналізу та трансформації традиції та упереджень задля продуктивного комунікативного процесу.

Ключові слова: герменевтика, розуміння, передрозуміння, традиція, упередження.

Герменевтика, яка у XX ст. набула рис універсальної філософії, надала мові значення смислоутворюючого простору, що окреслює та констатує буття. Так герменевтика з практики тлумачення перетворюється на мистецтво розуміння, що охоплює не лише сферу письмового тексту, а й будь-яку комунікацію в межах людського досвіду, наприклад, міжособистісну, міжрасову, міжпредметну тощо. Одночасно з онтологізацією мови, тобто наданням їй повноваження творення відкритого для осягнення світу, за розумінням закріплюється роль мети і засобу будь-якої взаємодії в межах створеного комунікативного простору.

Питання можливості розуміння є основним у філософській герменевтиці, оскільки розуміння є тією базовою характеристикою людини, що дозволяє їй співіснувати з іншими людьми, особливо при залученні до мовленнєвого процесу. Останній структурується тим, що ми керуємось у ньому передрозумінням, повним упереджень, відголосків традиції та авторитету, виявлення та осмислення котрих потребує зламу всієї інтенціональної основи мови [7, с. 69].

Етимологія поняття «передрозуміння», залученого до процесу мислення, вказує на апелювання попередньо набутим досвідом у формі індивідуальних переживань, не завжди осягнених критично та раціонально. Герменевтами зазначається, що традиція та упередження у структурі передрозуміння є тими інтенціями, що скеровують рух пізнання та розуміння.

Теоретичною основою досліджень є безпосередньо праці засновника філософської герменевтики – Г.-І. Гадамера, книжки та статті, присвячені філософській герменевтиці та основним її поняттям, а саме авторства А. Богачова, О. Шульги, В. Літостанського, А. Бернюкова, М. Гайдеггера, Е. Тісельтона, Н. Кіна, роботи, присвячені темі культурно-історичної традиції, авторства О. Бойка, В. Вашкевича, О. Ткаченка, В. Бурлачука.

Метою дослідження є реабілітація змісту понять «традиція» та «упередження» в межах філософської герменевтики. Завданнями статті є дескрипція зазначених феноменів в контексті філософської герменевтики та окреслення їхнього місця у структурі розуміння. Об'єктом дослідження є соціально-детерміновані структури передрозуміння як стереотипні форми мислення, предметом – конотації понять «традиція» та «упередження» в межах герменевтичного проекту реабілітації їхнього змісту.

Герменевтика імпліцитно наголошує на неможливості виходу процесу розуміння за межі соціального простору, адже сферою актуалізації розуміння є мова як буттєва ознака соціуму. Мова є формою комунікації, через яку здійснюється пізнання людиною світу; мовний акт – це не лише спосіб взаємодії між людьми, а й діалог з традицією, досвідом та історією. Універсальність мови, за словами Г.-І. Гадамера, пояснюється тим, що «вона не закрита сфера того, що може бути висловлене, поряд з якою перебували б інші сфери того, що не може бути висловленим, вона є всеохопна» [6, с. 138].

Передрозуміння, як основа будь-якого розуміння, зазвичай апелює до наявного досвіду, переживається та усвідомлюється виключно самостійно, оскільки є частиною процесів в індивідуальній свідомості. Передрозуміння, хоча й актуалізується разом з процесом пізнання, втім, випереджає його, оскільки готує ґрунт

для ясного схоплення смислів та розуміння текстів, слів, знаків, жестів тощо. Розуміння є результатом синтезу процесів пізнання та передрозуміння, як попередньо набутого досвіду.

За словами О. Шульги, «цей внутрішній, інтерсуб'єктивний світ передрозуміння розгортається частіше за все у вигляді відповідних стереотипів буденної свідомості, перш за все, через усвідомлення того, що може бути моментально «схоплене» у якості зрозумілого та що узгоджується з найбільш стереотипними для даного індивіда ментальними станами» [10, с. 3]. Передрозуміння допомагає формувати наші знання про навколишній світ, апелюючи до наявних уявлень та стереотипів, якими послуговується індивідуальна свідомість, а також весь соціокультурний простір. Таким чином, герменевтика працює з цілістю соціального досвіду, до якого, поміж іншого, належать культура та традиція.

Традиція поряд з міфом, авторитетом та іншими символічними системами виступає як неофіційний інститут, що породжений суспільством задля осмислення та розуміння світу соціального та природного. Отримуючи онтологічну значимість, дані системи спроможні виробляти регулятивні поведінки членів суспільства, функціонуючи як символічні нормативи, які рідко відкриті до схоплення некритичним мисленням. Наприклад, упередження та міфологеми, регулюючи процеси розуміння та тлумачення світу, залишаються поза рефлексією та здатні до виявлення лише з позиції критичної саморефлексії або об'єктивного аналізу Іншим.

Традиція, як і забобони, ритуали, міфи, окрім функціонування як базового механізму розуміння створює ціннісну систему координат, в якій перебуває гомогенне суспільство: породжуються та регулюються колективні емоції, формуються суспільні цінності, зберігається колективна пам'ять. Емоційне забарвлення мисленнєвих установок сприяє збагаченню соціального та індивідуального досвіду переживаннями, які за рахунок залучення почуттів закріплюють даний досвід у формі об'єктивного та незалежно існуючого факту буття.

За словами В. Літостанського, «традиція виступає унікальним засобом фіксації основних форм життєдіяльності, визначаючи найбільш важливі елементи буття людини» [8, с. 242]. Цими словами підкреслюється акумулятивна здатність традиції до формування культурного фонду, який постійно, свідомо чи несвідомо, актуалізується у людський діяльності, пробуджується та сповнюється сенсом під час свят та ритуалів.

Традиція являє собою багатогранне явище, цілісну систему, до якої, окрім самої традиції, як упорядженого наслідування, належать і моделі наслідування, і опосередкований традицією світогляд, і організації та інститути, які впорядковують та регулюють увесь процес даного наслідування [5, с. 43]. Також варто зазначити, що традиція, в розумінні культурно-історичної спадщини, вимагає наявності таких основних складових як, по-перше, визначальної події, наділеної ознаками унікальності та сакральності, по-друге, текстів, як письмових, так і усних, у яких ця подія закріплена, а також, по-третє, комплексу інтерпретаційних практик, що займаються тлумаченням даних текстів. Місце тексту у закріпленні та репрезентації традиції визначено у роботах О. Ткаченка наступним чином: «Тексти, як символічні вираження традиції свідчать про єдиний простір мови

традиції, який вказує на недоступний зовнішньому описові унікальний досвід духовних прагнень і духовного росту, які складають смисловий стержень традиції» [9, с. 94]. За відсутності традиції, закріпленої у соціальній пам'яті, суспільство «перестає відчувати себе суб'єктом історії» [9, с. 90]. За таких обставин або відбувається повний розрив у культурному наслідуванні поколінь, або штучно формується комплекс симулятивних практик, покликаних відтворити трансформовану традицію.

Беззаперечним є безперервний зв'язок традиції з історією, де традиція виступає як «усталена форма співбуття людей» [9, с. 90], а історія є царинною духовного досвіду, пам'яттю та вектором розвитку людства. «Час з його іпостасями минулого, теперішнього та майбутнього живе в людині, яка неминує вбирає в себе культурну спадщину, що транслюється традицією» [5, с. 42] – запевняє В. Вашкевич. Таким чином, досвід минулого та провокування майбутнього можливі лише за наявності традиції, яка оберігає колективну пам'ять та уможливає її трансляцію як у вигляді практичної імітації, так і в символічній формі.

Упередження разом з традицією та авторитетом виступають не лише умовою передрозуміння і розуміння загалом, а й важливим соціальним інститутом, який забезпечує безперервність соціального життя та ретранслює колективну пам'ять за допомогою символічних систем. Не суб'єкт діє у традиції, а традиція діє через суб'єкта, дозволяє останньому вийти за межі своєї кінечності та трансцендентувати до універсальних цінностей. Традиція переймається найбільш екзистенціальними проблемами, поривається знайти відповідь на питання призначення людського життя або ж його смислу і в цьому головна відмінність традиції, яка не потребує достовірності фактів, від історії [4].

Визнання філософською герменевтикою залежності та опосередкованості мови від традиції передбачає дослідження тексту в рамках заданого культурного фону та історичної дійсності, що впливають на набуття унікального досвіду інтерпретатора. Таким чином і текст, і його інтерпретатор виступають результатом впливу певної традиції та її упереджень, а «розуміння певним чином є саморозумінням», вважає А. Богачов, оскільки «воно незбутне без нашої унікальної єдності зі світом, без мови як історично-комунікативного способу буття самоті» [2, с. 15].

Традиція Г.–І. Гадамером сприймається як царина «істинних упереджень», тобто сфера колективного досвіду, що за своїм змістом, накопиченим знанням схожа на шукану «істину». Розуміння істини для філософської герменевтики доволі двозначне: з одного боку істина виступає як сенс та головна мета мовлення та розуміння, але в той же час істина є недосяжним горизонтом, адже мислення та думка не мають зупину, кожна історична обставина закликає до нового переосмислення.

Традиція є не результатом цілеспрямованої раціональної діяльності, а своєрідним досвідом пристосування, виживання, кореляції, досвідом, у якому виникає не тільки знання, а й моральні цінності. Традиція не лише зберігає спадщину, але й повсякчас змінюється, пристосовуючись до обставин у прагненні об'єктивності.

Ретрансляція традиції аналогічна історичному переказу – за рахунок місця історії та традиції у пам'яті людей та різноманітних текстах, питання про автентичність

та точність цієї ретрансляції залишається відкритим. По–перше, традиція здатна до трансформації шляхом пристосування до нових реалій життя, за яких деякі аспекти традиційної поведінки можуть видозмінюватись або відмирати. Проте, така гнучкість притаманна не всім традиціям, тому й існують консервативні настрої, культури та суспільства. По–друге, вона може змінюватись примусово, за обставин перепису історії або залучення чужорідних культурних архетипів до існуючої в певному суспільстві традиції. Таке втручання частіше за все пояснюється ідеологією правлячої влади, яка прагне пристосувати суспільство до своїх потреб.

У зв'язку з осмислення традиції В. Літостанський зазначає, що її опонентом «завжди виступали забобони, яким притаманна відсутність здорового глузду, критичного мислення та аналізу, логічної аргументації» [8, с. 242]. Дозволимо собі, вслід за Г.–І. Гадамером, зробити спробу реабілітувати поняття забобону (а радше, у сенсі «упередження») з огляду на його визначення та місце у філософській герменевтиці.

Г.–І. Гадамер у своїй знаковій роботі «Істина та метод» використовує німецьке слово «das Vorurteil», яке на українську мову перекладається як «упередження», «передсуд» та «забобон». Українська філософська спільнота при інтерпретації гадамерівської філософії у своїй більшості послуговується саме першим варіантом перекладу цього поняття, тобто використовує для означення «das Vorurteil» український варіант – «упередження», напевно, також з огляду на англійську традицію перекладу «das Vorurteil» – «the prejudice» («упередження»). Звичайно, має місце використання перекладу «передсуд», оскільки такий варіант зберігає ієрархію та темпоральність понять, які задіяні у процесі розуміння: «das Vor–urteil» (перед–суд) – «das Urteil» (судження). Необхідно пояснити, що передсуди (упередження) («Vorurteile») в процесі інтерпретації впливають на судження («Urteile»), які вимагають від інтерпретатора свого ретельного розгляду та аналізу задля подальшої верифікації, фальсифікації або модифікації [11, с. 283]. З огляду на філософську значимість поняття «das Vorurteil» та його конотацію в межах філософської герменевтики досить недоречним виглядає переклад на українську мову словом «забобон», адже окрім негативного смислу, з яким бореться у своїх роботах Г.–І. Гадамер, слово набуває ще й зневажливого відтінку.

Г.–І. Гадамер припускає, що упередження, поряд з традицією та авторитетом, складає невід'ємну частину як процесу людського сходження до історії, так і розуміння всього пласту досліджень про людину [11, с. 281]. Тому, на його думку, необхідно наділити упередження, традицію та авторитет новими смислами, позбавити їх негативних значень.

Негативна оцінка упереджень як шкідливого баласту людського мислення є наслідком переконання в існуванні автономного розуму, тобто вільного не тільки від будь–яких ірраціональних проявів, а й від пласту соціального досвіду. Втім, оскільки соціальний досвід має мовний характер, тобто неможливо уявити пізнання світу поза мовою, то важко припустити, що існує вільний від надбань традиції розум. Мову можна назвати світобаченням, вона визначає ставлення людини до світу, характер її мислення, а також наповнює певним смислом людське існування.

Також негативне осмислення передсудів пов'язане певним чином з комплексом продуктів творчості колективної фантазії, що можуть закріплюватися у колективній пам'яті. Одним з таких продуктів є чутка як засіб маніпулятивного впливу та основа міфотворення. За словами О. Бойко чутка є «первинною, гранично спрощеною, емоційно зафарбованою формою подачі та інтерпретації актуальних подій, явищ, процесів, дій історичних осіб, що здійснюється при гострому дефіциті інформації у невизначеній ситуації» [3, с. 8]. Чутки виникають як відповідь з боку суспільства на актуальні події чи проблеми при певному дефіциті інформації, можуть підкріплюватися упередженнями як спрощеними механізмами суспільної рефлексії та здатні «як зміцнювати усталені уявлення так і їх трансформувати, вивозмінювати, навіть руйнувати» [3, с. 8].

Неминучість упереджень дає змогу їх позитивного аналізу: осмислення упередженості завдяки саморефлексії сприяє перевірці її на істинність та розвитку критичного мислення.

Виявляється, що саме на наших упередженнях лежить відповідальність за залучення нас самих до історичного досвіду. Цей психологічний та феноменологічний момент Г.–І. Гадамер розкриває наступними словами: «Як реальне життя, так і історія звертається до нас тільки тоді, коли те, що вона говорить, спрямоване на наш попередній вирок щодо речей, людей і часів. Кожне розуміння значущого передбачає, що ми несемо з собою взаємозв'язок таких упереджень» [6, с. 35]. Ця позиція корелюється з уявленням про герменевтичне коло або герменевтичний круговий цикл, суть якого полягає у здійсненні розуміння виключно в межах горизонту часу та історії, тобто «ми розуміємо тільки те, що вже знаємо, розрізняємо слухом тільки те, у що вчитуємось» [6, с. 35].

Упередження, не раціоналізуючись остаточно, втім, виступаючи умовою розуміння, апелюють до людських почуттів та емоцій. Упередження, особливо у формі переживань, передують будь-якому осмисленому тлумаченню буття, хоча за наявності саморефлексії відкривають великі можливості для діалогу зі світом. Посилаючись на М. Гайдеггера, Г.–І. Гадамер переконаний, що необхідно «перебувати всередині власної упередженості, щоб текст сам постав у своїй іншості і в такий спосіб надав можливість протиставити предметну істину власній попередній думці» [6, с. 58].

Втім, упередження мають завжди доводити свою легітимність, тобто попередній досвід має зустрічатися зі скептицизмом та здоровим глуздом. Герменевтична рефлексія сприяє цьому процесу легітимізації, адже актуалізується у процесі діалогу (людини з людиною, людини з текстом, людини зі світом), який у свою чергу постає як зустріч думок, світоглядів, культур та світів. Саме діалог покликаний вести до порозуміння, тому у ньому випробовуються на міцність переконання та упередження. У соціальному плані діалог має привести учасників комунікації від розуміння до порозуміння, не зважаючи на те, що «кожна людина знаходиться під владою певних упереджень, а власна суб'єктивність особи мислиться нею як об'єктивність» [1, с. 248].

Необхідною умовою порозуміння є момент так званого «злиття горизонтів» – діалог між свідомістю інтерпретатора та колективною свідомістю, що її репрезентує текст або мовлення. Колективною в тому сенсі,

що на думку представників філософської герменевтики текст являє собою результат світового досвіду, переданий завдяки мові через покоління.

Саме застосування у соціально–культурному просторі ілюструє всю універсальність та актуальність герменевтичних процедур, адже «зрозуміти суспільне життя можна лише усвідомивши його детермінуючу основу, тобто інтереси, прагнення, традицій та звичаї, у відповідності з якими відбуваються соціальні події», – зазначає А. Бернюков [1, с. 246]. Традиція та упередження, за умови відкритості до нового досвіду та здійснення саморефлексії, здатні не слугувати перешкодою процесам розуміння та пізнання, але й навпаки, реалізуватися як здоровий глузд та мудрість, що привиті соціально–культурним середовищем та освітою.

Таким чином, герменевтика зі своєю інтенцією на розуміння є в широкому сенсі способом буття у світі, а у вузькому – практикою тлумачення. Передструктура розуміння, або передрозуміння, сповнена змістовними формами, які мають вигляд попередніх думок або необ'єктивних суджень, що формуються під впливом традиції та упереджень. У дискурсі повсякденності останнім надано негативного смислу за рахунок обмежень, які традиція та упередження нібито накладають на розум. Філософська герменевтика реабілітує смисл понять «традиції» та «упередження» з огляду на їхню детермінованість соціокультурним простором: вони є наслідком залучення людини до комунікативного процесу та механізмами мислення, що спрощують людське існування. Традиція та упередження ґрунтуються на морально–ціннісних та антропологічних засадах, репрезентують колективну свідомість та зберігають колективну пам'ять; вони є одночасно й інтерсуб'єктивними, через свою неминучу індивідуалізацію кожним людським досвідом, й всезагальними, через належність усім суб'єктам соціокультурного простору. Втім, і традиція, і упередження мають завжди об'єктивно оцінюватися та переглядатися задля становлення продуктивної міжособистісної комунікації.

Список використаних джерел

1. Бернюков А. М. Герменевтика як універсальний метод гуманітарних наук [Електронний ресурс] / А. М. Бернюков // Питання літературознавства. – 2006. – Вип. 71. – С. 241–252. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/P1_2006_71_29.
2. Богачов А. Л. Досвід і сенс / А. Л. Богачов. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2011. – 336 с.
3. Бойко О. Д. Чутка як інструмент формування та корегування колективної пам'яті [Електронний ресурс] / О. Д. Бойко // Національна та історична пам'ять. – 2013. – Вип. 6. – С. 3–13. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ntip_2013_6_3.
4. Бурлачук В. Ф. Символічні системи і конституювання соціального смислу: автореф. дис. ... д-ра соціол. наук: спец. 22.00.01 «Теор. та істор. соціології» / В. Ф. Бурлачук. – К.: НАН України. Ін-т соціології, 2005. – 27 с.
5. Вашкевич В. М. Культурно–історична традиція та історична свідомість [Електронний ресурс] / В. М. Вашкевич // Національна та історична пам'ять. – 2013. – Вип. 8. – С. 41–51. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ntip_2013_8_9.
6. Гадамер Г.–І. Істина і метод / Г.–І. Гадамер [пер. з нім. М. Кушнір]. – Т. 2: Герменевтика II: доповнення. Показкички. – К.: Юніверс, 2000. – 478 с.
7. Гадамер Г.–І. Семантика и герменевтика / Г.–І. Гадамер // Актуальность прекрасного: пер. с нем. – М.: Искусство, 1991. – С. 60–71.
8. Літостанський В. В. Місце феномену традиції в сучасному гуманітарному знанні / В. В. Літостанський // Гілея: науковий вісник. – 2014. – Вип. 80. – С. 239–243.

9. Ткаченко О. Соціальна пам'ять як носій духовних основ традиції [Електронний ресурс] / О. Ткаченко // Людинознавчі студії. Сер.: Філософія. – 2011. – Вип.24. – С.90–99. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Lstudf_2011_24_9.

10. Шульга Е. Н. Проблематика предпонимания в герменевтике, феноменологии и социологии / Е. Н. Шульга. – М., 2004. – 173 с.

11. Keane N. The Blackwell Companion to Hermeneutics / N. Keane, C. Lawn. – John Wiley & Sons, 2016. – 640 p.

References

1. Bernyukov A. M. Germenevtyka yak universal'ny'j metod gumanitarny'x nauk [Elektronnyj resurs] / A. M. Bernyukov // Pytannya literaturoznavstva. – 2006. – Vyp.71. – S.241–252. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pl_2006_71_29.

2. Bogachov A. L. Dosvid i sens / A. L. Bogachov. – K.: DUX I LITERA, 2011. – 336 s.

3. Bojko O. D. Chutka yak instrument formuvannya ta koreguvannya kolektivnoyi pam'yati [Elektronnyj resurs] / O. D. Bojko // Nacional'na ta istorychna pam'yat'. – 2013. – Vyp.6. – S.3–13. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ntip_2013_6_3.

4. Burlachuk V. F. Symvolichni systemy i konstytuyuvannya social'nogo smyslu: avtoref. dys. ... d–ra sociol. nauk: specz. 22.00.01 «Teor. ta istor. sociologiyi» / V. F. Burlachuk. – K.: NAN Ukrainy. In-t sociologiyi, 2005. – 27 s.

5. Vashkevych V. M. Kul'turno-istorychna tradyciya ta istorychna svidomist' [Elektronnyj resurs] / V. M. Vashkevych // Nacional'na ta istorychna pam'yat'. – 2013. – Vyp.8. – S.41–51. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ntip_2013_8_9.

6. Gadamer G.–G. Istyna i metod / G.–G. Gadamer [per. z nim. M. Kushnir]. – T.2: Germenevtyka II: dopovnennya. Pokazhchyky. – K.: Yunivers, 2000. – 478 s.

7. Gadamer G.–G. Semantyka y germenevtyka / G.–G. Gadamer // Aktual'nost' prekrasnoho: per. s nem. – M.: Iskusstvo, 1991. – S.60–71.

8. Litostans'kyj V. V. Miscе fenomenу tradyciyi v suchasnomu gumanitarnomu znanni / V. V. Litostans'kyj // Gileya: naukovyj visnyk. – 2014. – Vyp.80. – S.239–243.

9. Tkachenko O. Social'na pam'yat' yak nosij duxovnyh osnov tradyciyi [Elektronnyj resurs] / O. Tkachenko // Lyudynoznavchi studiyi. Ser.: Filosofiya. – 2011. – Vyp.24. – S.90–99. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Lstudf_2011_24_9.

10. Shulga E. N. Problematika predponimaniya v germenevtyke, fenomenologii i sotsiologii / E. N. Shulga. – M., 2004. – 173 s.

11. Keane N. The Blackwell Companion to Hermeneutics / N. Keane, C. Lawn. – John Wiley & Sons, 2016. – 640 p.

*Polivoda A. A., postgraduate student,
Oles Honchar Dnipropetrovsk national university
(Ukraine, Dnipro), alina.polivoda@gmail.com*

Tradition and prejudice in the philosophical hermeneutics

The phenomena of tradition and prejudice in terms of philosophical hermeneutics, where they were given with positive characteristics, are considered in this paper. The author insists on philosophical and socio-cultural significance of these concepts, because tradition and prejudice exist as the thinking mechanisms and as the determinants of social life, and as a symbolic cultural system. It is noted that any understanding is based on pre-understanding as the existing experience. The pre-understanding uses mental stereotypes, individual and collective prejudices, acquired knowledge, echoes of tradition etc. and appears with the learning process, but goes ahead and forward to it. Therefore, understanding is inevitably exposed to the traditions and prejudices as cultural heritage and individual values. The non-rational nature of tradition is alleged, which is the experience of adaptation, subjective evaluation of life practice and social memory. In addition, the ways of analysis and transformation of traditions and prejudices for productive communication process are marked.

Keywords: hermeneutics, understanding, pre-understanding, tradition, prejudice.

*Поливода А. А., аспирантка кафедри філософії,
Дніпропетровський національний університет
ім. О. Гончара (Україна, Дніпр),
alina.polivoda@gmail.com*

Традиция и предубеждение в философской герменевтике

Рассмотрены феномены традиции и предубеждения с точки зрения философской герменевтики, где им предоставлена положительная характеристика. Автор утверждает как философскую, так и социально-культурную значимость данных понятий, ведь традиция и предубеждение выступают и как механизмы мышления, и как детерминанты общественной жизни, и как символические культурные системы. Отмечено, что любое понимание основано на предпонимании как имеющемся опыте. Предпонимание пользуется ментальными стереотипами, индивидуальными и коллективными

предубеждениями, приобретенными знаниями, отголосками традиции и т.д. и актуализируется вместе с процессом познания, но опережает и направляет его. Таким образом, понимание неизбежно подвергается воздействию традиции и предубеждений, как культурному наследию и ценностных ориентиров личности. Утверждается внерациональная природа традиции, которая является опытом приспособления, практикой субъективной оценки бытия и социальной памятью. Также отмечены пути анализа и трансформации традиции и предубеждений для продуктивного коммуникативного процесса.

Ключевые слова: герменевтика, понимание, предпонимание, традиция, предубеждение.

* * *

УДК 16:001.5

Білоус А. О.,
аспірант, Київський національний університет
ім. Т. Шевченка (Україна, Київ),
annabelous24@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЯ ПОЛІДИСКУРСИВНОСТІ ІНТЕРНЕТ–ДИСКУРСУ

Проводиться аналіз Інтернет–дискурсу. Метою є дослідити та окреслити його особливості, продемонструвати полідискурсивність Інтернет–дискурсу через аналіз діяльності активного користувача Всесвітньою мережею. Актуальність дослідження такої тематики пояснюється швидким розвитком Інтернету та його впливом на комунікацію. Феномен віртуальної комунікації вражає всепроникністю – сьогодні розвинене суспільство неможливо уявити без мережі Інтернет, і, як наслідок, без віртуальних засобів спілкування. Встановлюється, що поняття дискурсу не обмежується лише мовою чи текстом, а є і процесом роздумування, і діалогом, і розмовою. Інтернет–дискурс є процесом творення тексту в сукупності з прагматичними, соціокультурними, психологічними факторами що розгортається в Інтернет просторі.

Ключові слова: дискурс, Інтернет, Інтернет–дискурс, комунікація, полідискурсивність.

Сучасне суспільство характеризується інноваційними технологіями і розробками та процесами що, в них відбуваються. Подібна тенденція обумовлена бурхливим розвитком цифрових технологій, які проникають практично у всі сфери людського життя. Комп'ютерна техніка, мережеве обладнання, засоби зв'язку, мобільні обчислювальні платформи вже давно є невід'ємною частиною сучасної людини. Нові комунікаційні технології орієнтовані на синтез нового типу знання, яке ґрунтується на практиці, на генерації нових управлінських та освітніх технологій.

Соціокультурний простір сучасного суспільства характеризується високим ступенем віртуальності. Каталізатором віртуалізації є інформаційно–комунікативні інновації. Як інноваційний процес, віртуальність в ході свого розвитку формує істотну перебудову суспільно–культурного середовища. Результати цих перетворень знаходять своє відображення у включенні громадських дискурсивних практик в електронний комунікативний простір глобальної мережі Інтернет.

Дослідження Всесвітньої мережі та її елементів лише розпочинаються, варто наголосити на значній обмеженості праць, присвячених даній проблематиці. Актуальним є звернення до сучасних дослідників, які, почасти, досліджують саме віртуальну реальність та віртуальну комунікацію: Е. Тофлер, Р. Докінз, А. Назарчук, М. Кастельс, дослідженням дискурсу займалися філософи і лінгвісти М. Фуко, Р. Якобсон та ін.

Мета цієї статті – встановити та окреслити особливості Інтернет–дискурсу, продемонструвати полідискурсивність Інтернет–дискурсу через аналіз діяльності активного користувача Всесвітньою мережею.

Наразі, найбільш проблематичним та неосяжним був, є і залишився Інтернет як явище суто нового розуміння інформаційного простору. Першими, хто так чи інакше (нехай, не напругу) зачепив питання щодо розуміння нового типу комунікування завдяки Всесвітній мережі, були Ж. Дельоз та Ф. Гватарі, які створили абсолютно нове розуміння структури інформаційного простору. Мова іде про поняття «різома» (узятє з ботаніки). Розроблена в другому томі головної спільної праці французьких філософів «Капіталізм і шизофренія», що вийшов під назвою «Тисяча поверхонь» (1980), та в невеликій роботі «Різома» (1976), цей термін одержав широке поширення й став одним із найважливіших у постструктуралізмі.

Різома – поняття філософії постмодернізму, що фіксує принципово позаструктурний і нелінійний спосіб організації цілісності, що залишає відкритою можливість для іманентної автохтонної рухливості й, відповідно, реалізації її внутрішнього креативного потенціалу самоконфігурування [2, с. 672]. У ботаніці різома – це система коріння, що складається з сотень пагонів, але не має певного центрального стовбуру. Якщо відрізати один корінець – загальна система від цього не загине, а буде направлена на компенсацію втраченої частини.

Зазначимо, що Інтернет було створено Пентагоном як спосіб зберігання інформації, що неможливо знищити одним направленим ударом, Інтернет трансформувалася у систему, що пронизує увесь світ, постаючи у вигляді абсолютно нової реальності. Власне, Інтернет – це новий спосіб буття мови, це симулякр.

Розглянемо основні характеристики різому.

1) Зв'язок. Дійсно, всі «точки» Інтернету (сервери) пов'язані між собою – в одних інформація зберігається, інші потрібні, щоб цю інформацію передавати. При цьому користувач може проживати в Бельгії, а сервер, через який він буде отримувати інформацію, може знаходитися на Мальдівах. Насправді, зв'язок стає ключовою характеристикою, оскільки Інтернет був створений саме заради того, щоб мережу було складно знищити.

2) Гетерогенність, також є ключовою характеристикою Інтернету. Найпростішим прикладом може слугувати веб-енциклопедія Вікіпедія де існують можливості переходу від, наприклад, теми про Мікі-Мауса, і до теми Холокосту. Власне, це екстраполюється на всю мережу (за умови працездатності посилань) – в Інтернеті немає кінцевої точки, де можна зупинитися.

3) Множинність. Ключовими в Інтернеті є саме лінії зв'язку, а не сервери. Веб-серфінг – це не спосіб творення шляху з точки А в точку Б – це постійне рух у пошуку нової інформації, що не обмежується однією лінією. Окрім того, якщо уявити, що сервери ніяким чином не пов'язані, а є автономними, то це автоматично заперечує всю суть Інтернету, робить його порожнім.

4) Незначний розрив. Будь-який сайт може бути закритий, але на його місці відкриють новий – місце ніколи не буде простоювати. Інтернет є абсолютно динамічним, він змінюється кожного дня, особливо із створенням соціальних мереж, що дозволяють безкоштовно створювати власні блоги. Більше того, зазвичай закриття певних сайтів спричинюють скандали, тим самим провокують створення нових (як це було з українським сайтом Infostore).

5) Картографія й декалькоманія. Інтернет – це не калька з реальності, тому що, власне, і реальності нема.

Інтернет – це карта території, якої, власне, ніколи і не існувало.

На перший погляд, зв'язок не відстежується, окрім, власне, визначення поля діяльності. Але як влучно зазначає дослідник А. Назарчук, Дельоз і Гватарі змушують інакше глянути на порядок і побудову світу. Він може бути множинним, поліваріантним, у ньому може не бути системи, не бути єдності. І якщо він такий, то він уже не буде осягатися у своїй цілісності, як це було в рамках класичного типу мислення.

Віртуалізація дискурсивного поля сучасної культури знищує кордони між письмовим і усним дискурсом, формує дискурс принципово нового типу. Інтернет-дискурс розгортається в електронному комунікативному просторі всесвітньої мережі.

Дискурс є одним із фундаментальних понять на сучасному етапі розвитку науки, оскільки дозволяє розглядати та аналізувати проблеми крізь призму комунікативних практик, з урахуванням ситуаційних, прагматичних, тимчасових, лінгвістичних, риторичних та інших аспектів. Наразі не існує єдиного визначення поняття «дискурс», адже воно знаходиться на перетині різних дисциплін: лінгвістики, антропології, літературознавства, етнографії, соціології, філософії, психології, дисциплін логічного циклу та ін. Проте можна стверджувати, що завдяки зусиллям багатьох вчених з різних сфер діяльності, теорія дискурсу розвивається в незалежній міждисциплінарній галузі, яка відображає загальну тенденцію до інтеграції в розвиток сучасної науки. Поняття дискурсу – багатогранне, воно не обмежується лише мовою чи текстом, а є і процесом роздумування, і діалогом, і розмовою. Інтернет-дискурс є процесом творення тексту в сукупності з прагматичними, соціокультурними, психологічними факторами.

Існує безліч визначень дискурсу. Так, наприклад, Г. А. Орлов розглядає дискурс як категорію мови, що матеріалізується в усному або письмовому творі, відносно завершеного в смислового і структурного відношенні, довжина якого потенційно варіативна: від синтагматичного ланцюга окремих висловлювань (пропозицій) до змістовного цілісного твору (оповідання, бесіди, інструкції, лекції тощо) [3, с. 12].

Натомість Е. Бенвеніст, вважає суттєвою рисою дискурсу, в широкому розумінні, співвідношення дискурсу з конкретними учасниками акту, тобто мовцем і слухачем, а також з комунікативним наміром мовця впливати на слухача. (Владимир Колотаєв Лінгвистическая теория субъективности Э. Бенвениста и Ж. Лакана и эстетика Дж. Торнаторе).

Структура розмовного дискурсу проходить декілька етапів (вступ в мовний контакт, висунення теми розмови й її ратифікація, зміна ролей в ході комунікативного акту, зміна теми розмови, вихід з комунікативного акту), кожен з яких обумовлений комплексом зовнішніх і внутрішніх факторів.

У роботах, присвячених результатам досліджень Т. А. ван Дейка в 80 – х роках, висвітлені когнітивні механізми обробки дискурсу. Згідно з Т. А. ван Дейком, дискурс – це істотна складова соціокультурної взаємодії, яка може сильно відрізнитись своїми цілями, інтересами та стилями. Проте, якими б різними не були позиції у визначенні дискурсу, думки вчених єдині в одному: дискурс є мовною діяльністю.

Основні чинники спілкування в їх найбільш загальному вигляді виокремив Р. О. Якобсон. Це: повідомлення і його невід'ємні властивості; адресант і адресат повідомлення, причому останній може бути як реальними, тобто таким, який безпосередньо бере участь в ситуації спілкування, так і можливим одержувачем повідомлення; характер контакту між учасниками мовного акту; загальний для адресанта і адресата код; відношення даного повідомлення до контексту інших його повідомлень, які або належать до того ж самого акту комунікації, або пов'язують згадуване минуле з передбачуваним майбутнім.

На наш погляд, характерною рисою дискурсу є його синтаксична та семантична незавершеність. Інтернет-дискурс можна визначити як текстову систему, яка є невід'ємною частиною будь-якого комунікативного акту у віртуальній реальності. Таким чином, Інтернет-дискурс – це текст, який занурений у ситуацію спілкування у віртуальному комунікативному просторі мережі Інтернет. Виділення мережі Інтернет як головного поля сучасної постмодерної культури ініціювало переміщення основних дискурсів в комунікативний простір, сформувавши своєрідний набір дискурсів.

Важливою характеристикою віртуального дискурсу є його технічна обмеженість (зумовлена наявністю у комунікатора комп'ютера чи будь-якого гаджета з можливістю доступу в Інтернет) і людським фактором (підключення співрозмовника у даний момент до мережі і його перебування на певному ресурсі у конкретний момент). Будучи штучно створеним комунікативним середовищем, Інтернет-дискурс можна назвати умовним, тобто таким, що не має часових і просторових меж, він дозволяє взаємодіяти один з одним користувачам, незалежно від їх географічного положення та часового поясу.

Інноваційний характер Інтернет-дискурсу знаходить своє відображення на тлі сучасних веб-сервісів. Розглянемо, як ключові характеристики дискурсивних практик можна виявити в функціональних комунікативних утвореннях Всесвітньої мережі.

Найбільш потужний прояв Інтернет-дискурсу можна виявити в сервісах для роботи з колективними гіпертекстами, на кшталт всім відомого ресурсу – Вікіпедія. Дані ресурси є ефективним колективним інструментом синтезу й акумулювання знань з різноманітних галузей. Завдяки такій гіпертекстовій мережі знання пов'язані один з одним, що підсилює взаємний вплив різних семантичних систем.

В Інтернет-просторі одночасно розгортається величезна кількість дискурсів, які пов'язані між собою розгалуженою гіпертекстовою мережею. Складність визначення Інтернет-дискурсу полягає в тому, що кожна з цих дискурсивних практик є віртуальною, та сама ця розгалужена комунікативна гіпертекстова павутина теж є віртуальним дискурсом. Цю особливість можна визначити як полідискурсивність.

Завдяки сучасним соціальним веб-сервісам полідискурсивність має широкий спектр для власної реалізації. Всі дискурси у віртуальному комунікативному просторі можуть істотно відрізнитися за тематикою та іншим формальними і неформальними ознаками.

Полідискурсивність буде неймовірно дискурсивні розгалуження, які неможливо було б уявити в жодному іншому комунікативному просторі. Наприклад, корис-

тувач форуму, присвяченого проблемам захисту навколишнього середовища, активно обговорює питання збереження популяції імперських пінгвінів, паралельно з цим він на спортивному аналітичному ресурсі читає статтю, яка містить звіт про підготовку футбольної команди Київського «Динамо» до чемпіонату світу. Через активні рекламні банери спортивного сайту користувач вивчає пропозиції туристичної фірми щодо відпочинку на мальовничих узбережжях океану. У нижній частині екрану, через сервіс обміну миттєвими повідомленнями (наприклад Viber, Facebook), він обговорює з колегою проблеми глобального потепління, а у правій верхній частині браузера запущений перегляд улюбленого серіалу. Всі ці приклади є нічим іншим як різними типами дискурсу, які відбуваються одночасно. Універсальність віртуального підключення до описаних дискурсів дозволяє користувачеві миттєво перемикатися між ними, що, в свою чергу, створює ілюзію єдиного цілісного полідискурсивного простору. Таким чином, полідискурсивність Інтернет-дискурсу також можна проаналізувати через вище згадуваного поняття «різома».

- 1) Зв'язок: всі відкриті «вікна» у браузері та додатки для обміну миттєвими повідомленнями знаходяться на одному конкретному комп'ютері чи електронному девайсі.
- 2) Гетерогенність: користувач може легко та швидко здійснювати перехід від однієї теми на іншу користуючись гіперлінками одного сайту (на кшталт всім відомої Вікіпедії), тим самим змінювати одне дискурсивне поле на інше.
- 3) Множинність: постійний пошук інформації завдяки пошуковим сервісам, таким, як Google або Yahoo, що дозволяє знаходити будь яку інформацію не пов'язану між собою.
- 4) Незначний розрив: закриваючи одне «вікно» браузера, можна одразу ж відкрити інше, продовжуючи сьорфінг, таким чином завершуючи один дискурс переходити до іншого.
- 5) Картографія й декалькоманія: кожен користувач вибудовує власну реальність в Інтернеті та регулює кількість дискурсів в яких перебуває. Отже, користувач залишаючись на одному місці залучений у різноманітні дискурси одночасно.

У контексті проблеми, що розглядається у цій статті, варто зазначити про існування пасивного та активного користувача в Інтернет-просторі. Під першим розуміємо таку ситуацію спілкування, коли користувач отримує інформацію, нічого не надаючи натомість, не проявляючи своє ставлення до неї. У такого користувача тільки одна мета в Інтернет-комунікації – отримання інформації. Такі користувачі залишаються непомітними для інших користувачів Інтернету, їх образ не зафіксований в Інтернет-комунікації, в той час як діяльність активного користувача можна ідентифікувати, вона є відкритою для інших і створює певний комунікативний образ.

Активний користувач або «сетянин» (від англ. internet + англ. citizen (громадянин) – людина або віртуальна особистість, яка є активним користувачем Інтернету та яка позиціонує себе як громадянин Інтернет спільноти. Для «сетянина» Всесвітня мережа є середовищем обміну інформацією (комп'ютерними даними різного характеру: фото, відео, тощо), створенням і зміцненням контактів (користувач може швидко знайти контакти, пов'язані з професійною діяльністю, сферою інтересів), самореалізацією. Останню А. А. Селютин характеризує наступним чином: «Підвищення особистого рейтингу завдяки своїм знаннями або вчинкам, а також як наслідок

ступеня особистої користі даного користувача для Інтернет співтовариства» [5, с. 138–141]. Окрім того, для «сетянина» Всесвітня мережа виступає розвагою за допомогою спілкування, що є однією з основних цілей комунікації в Інтернет–мережі.

Будучи штучно створеним, Інтернет–дискурс є не просто технічним каналом зв'язку, на кшталт телефону, а є новим середовищем спілкування, в якому користувачі не знаходяться поруч, але тим не менше, відбувається прямий і різноспрямований комунікативний процес. Саме тому Інтернет–дискурс набуває безліч відмінних рис, зберігаючи при цьому властивості, характерні для дискурсу в цілому.

Серед мережевих глобальних сервісів, які створюють принципову можливість існування полідискурсивності, можна виділити пошукові ресурси, форуми, блоги, соціальні мережі і т.п. Соціальні мережі з'явилися відносно нещодавно і створюють додаткові можливості для посилення полідискурсивності віртуальних дискурсивних практик. Подібні Інтернет–сервіси дозволяють стежити за записами своїх друзів і колег в популярних соціальних мережах, таких як Twitter, YouTube, Instagram і т.д. Після реєстрації в соціальних мережах користувач може вказати, з яких саме мережевих публічних ресурсів будуть надалі імпортуватися записи в агрегатор, який одночасно підтримує трансляцію посилань на контент величезної кількості мережевих ресурсів. Так, наприклад, публікуючи фотографію в Instagram, можна натиснути кнопку «share» (з англ. поділитись, розповсюдити) і розмістити її в інших інтернет–ресурсах – соціальних мережах.

Агрегатори здатні акумулювати в собі безліч акаунтів, зареєстрованого користувача і тим самим створювати множинність або поліідентичність віртуальної особистості. Наразі існує унікальна можливість створювати декілька акантів, які між собою пов'язані, та легко переключатись з одного на інший, або ж проходити реєстрацію на нових сайтах через популярні індивідуальні сторінки у соціальних мережах на кшталт Facebook або Vkontakte.

Отже, ми встановили основні характеристики Інтернет–дискурсу, головним аспектом якого є його полідискурсивність та багатозадачність індивіда, який постійно залучений у дискурс. Поняття дискурсу – багатогранне, воно не обмежується лише мовою чи текстом, а є і процесом роздумування, і діалогом, і розмовою. Інтернет–дискурс є процесом творення тексту в сукупності з прагматичними, соціокультурними, психологічними факторами. Феномен віртуальної комунікації вражає всепроникністю – сьогодні розвинене суспільство неможливо уявити без мережі Інтернет, і, як наслідок, без віртуальних засобів спілкування. Виникає суто новий метод обміну інформацією – віртуальна реальність. Існує багато питань щодо взагалі опису віртуальності, але потрібно відразу визначити, що ми розуміємо віртуальність як інформативно комунікативне поле Інтернету. До життя людини, орієнтованої на віртуальність, прирощується інше життя, продовжує, розширює, заповнює порожнечі модельною й ігровою стихією.

Поняття «Інтернет–дискурс» викликає особливу зацікавленість в науковому середовищі, оскільки дослідження його сенсу піднімає величезний пласт філософських проблем. При цьому сам феномен «Інтернет–дискурсу» в даний час є недостатньо дослідженим.

Список використаних джерел

1. Галкин Д. В. Виртуальный дискурс в культуре постмодерна // Критика и семиотика. – 2000. – №1–2. – С.26–33.
2. Делез Ж., Гваттари Ф. Анти–Эдип. Капитализм и шизофрения / пер. с франц. и послесл. Д. Краlechкина; науч. ред. В. Кузнецов. – Екатеринбург: У–Фактория, 2007.
3. Кашкин В. Б. Введение в теорию коммуникации: Учеб. пособие. – Воронеж: Изд–во ВГТУ, 2000.
4. Колотаев В. Лингвистическая теория субъективности Э. Бенвениста и Ж. Лакана и эстетика Дж. Торнаторе. – Режим доступа: http://www.portalus.ru/modules/philosophy/rus_readme.php?subaction=showfull&id=1107944837&archive=1208465572&start_from=&ucat=&
5. Селютин А. А. Жанри як форма комунікативного вираження онлайнової особистості / А. А. Селютин // Вісник Хмельницького державного університету. – Челябинськ, 2009. – №35 (173). – С.138–141.
6. Якобсон Р. О. Речевая коммуникация; Язык в отношении к другим системам коммуникации // Избранные работы. – М.: Прогресс, 1985.

References

1. Galkin D. V. Virtual'nyj diskurs v kul'ture postmoderna // Kritika i semiotika. – 2000. – №1–2. – S.26–33.
2. Delez Zh., Gvattari F. Anti–Jedip. Kapitalizm i shizofreniya / per. s franc. i poslesl. D. Kralechkina; nach. red. V. Kuznecov. – Ekaterinburg: U–Faktoriya, 2007.
3. Kashkin V. B. Vvedenie v teoriyu kommunikacii: Ucheb. posobie. – Voronezh: Izd–vo VGTU, 2000.
4. Kolotaev V. Lingvisticheskaja teorija sub#ektivnosti Je. Benvenista i Zh. Lakana i jestetika Dzh. Tornatore. – Rezhim dostupu: http://www.portalus.ru/modules/philosophy/rus_readme.php?subaction=showfull&id=1107944837&archive=1208465572&start_from=&ucat=&
5. Seljutyn A. A. Zhanry jak forma komunikatynogo vyrazhennja onlajnovoi' osobystosti / A. A. Seljutyn // Visnyk Hmel'nyc'kogo derzhavnogo universytetu. – Cheljabins'k, 2009. – №35 (173). – S.138–141.
6. Jakobson R. O. Rechevaja kommunikacija; Jazyk v otnoshenii k drugim sistemam kommunikacii // Izbrannye raboty. – M.: Progress, 1985.

Bilous A. O., postgraduate student, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), annabelous24@gmail.com

Features of formation and implementation of poly–discursivity of Internet discourse

Article analyzes Internet discourse. The aim is to explore and identify its features and demonstrate poly–discursivity of Internet discourse through the analysis of the active user of the Network. This research is relevant because of a quick development of Internet and its influence on communication. Virtual communication phenomenon affects everywhere – modern society today hard to imagine without the Internet, and as a result, without a virtual means of communication. It is established that the concept of discourse is not limited to language or text, but there is also the process of reflection and dialogue and conversation. Internet–discourse is the processes of creating a text in conjunction with pragmatic, socio–cultural, psychological factors are presents in the Internet space.

Keywords: discourse, Internet, Internet discourse, communication, poly–discursivity.

Белоус А. А., аспирант, Киевский национальный университет им. Т. Шевченко (Украина, Киев), annabelous24@gmail.com

Особенности формирования и реализация полидискурсивности Интернет–дискурса

Проводится анализ Интернет–дискурса. Целью является исследовать и определить его особенности, продемонстрировать полидискурсивность Интернет–дискурса через анализ деятельности активного пользователя Всемирной сети. Актуальность исследования такой тематики объясняется быстрым развитием Интернета и его влияния на коммуникацию. Феномен виртуальной коммуникации поражает всепроникаемостью – сегодня развитое общество невозможно представить без сети Интернет, и, как следствие, без виртуальных средств общения. Устанавливается, что понятие дискурс не ограничивается только языком или текстом, а есть и процессом размышления, и диалогом, и разговором. Интернет–дискурс является процессом создания текста в совокупности с прагматическими, социокультурными, психологическими факторами которые разворачиваются в Интернет пространстве.

Ключевые слова: дискурс, Интернет, Интернет–дискурс, коммуникация, полидискурсивность.

***

УДК 159.91:81:1

Гайдамачук О. В.,
ст. викладач кафедри етики, естетики та історії
культури, Національний технічний університет
«Харківський Політехнічний Інститут»
(Україна, Харків), haidamachuk@gmail.com

ЧИ Є НЕЙРОФІЗІОЛОГІЧНІ ПІДСТАВИ ДЛЯ ГРАМАТОЛОГІЧНОГО «КОНФЛІКТУ» ІНТОНАЦІЇ – АРТИКУЛЯЦІЇ?

Досліджується нейрофізіологічне підґрунтя «конфлікту» інтонацій–артикуляції, який свого часу еволюційно окреслив Ж.–Ж. Руссо, а пізніше деконструював Ж. Деррида. Якщо дотримуватися думки, що мовленнєва діяльність людини керується її головним мозком, цей «конфлікт» може бути прямо пов'язаний з функціональною асиметрією півкуль головного мозку: береться до уваги ймовірна кореляція бінарності мозку і двоїстості мови. На основі огляду нейрофізіологічних і нейролінгвістичних досліджень робиться висновок, що фактично будь-яке мовлення задіює увесь мозок, хоча й спостерігається певне (не беззаперечне) переважання роботи півкуль у розпізнаванні інтонацій–артикуляції: права півкуля «переважно» налаштована на розпізнавання інтонації (її емоцій), а ліва «переважно» – на артикуляцію (її логіку). І, беручи до уваги співпрацю півкуль, припускається, що «конфлікт» у синхронізованій трансляції повідомлень може виникати тоді, коли та інформація, що передається, наприклад, через інтонацію, суперечить інформації, яка водночас подається через артикуляцію, що, може позирювати якість кооперації півкуль і тому прямо впливатиме на цілісне сприйняття інформації.

Ключові слова: інтонація, артикуляція, мовлення, функціональна асиметрія півкуль, Руссо, Деррида.

Міркуючи про походження мов, Ж.–Ж. Руссо окреслив «природний розвиток» інтонацій–артикуляційного конфлікту: «чим більше одноманітнішають голосні звуки, тим численнішими стають приголосні, і замість зникаючої інтонації і вирівняваної тривалості голосних виникають граматичні поєднання і нові артикуляції. Але ці зміни відбуваються лише впродовж тривалого часу. У міру того як зростають потреби, ускладнюються ділові зв'язки і поширюється просвітництво, мова змінює свій характер: вона стає правильнішою і менш пристрасною, вона заміняє почуття думками і звертається вже не до серця, а до розуму. Саме через це слабшають інтонації голосових звуків і зростає артикуляція, мова стає точнішою, яснішою, але водночас – розтягнутою, приглушеною і холодною. Такий розвиток здається мені цілком природним» [1, с. 93–94]. Крім того, він звинуватив філософію в «охолодженні» живих інтонацій: «Вивчення філософії і розвиток глузду удосконалили граматику, але відняли у мови живий і пристрасний тон, який надавав йому раніше таку наспівність...» [1, с. 134–135]. Руссо намагався довести, що це «збайдужіння» – заразне, бо з книжного мовлення воно поширилося на усне мовлення, підміняючи в ньому інтонацію – артикуляцією: «Мова, якою пишуть, не спроможна довго зберігати живість, притаманну тільки мові розмовній. Засоби, якими намагаються замінити цю енергію, призводять до розтягненості письмової мови і, переходячи з книг у мовлення, розслабляють усне слово» [1, с. 98]. Ця субституція бентежила його через її, як він вважав, «укоріненість» у катастрофічну тенденцію віддалення людини від природи.

А кількома століттями пізніше Ж. Деррида деконструював цей «успадкований» від Руссо конфлікт і показав, що Жан–Жак насправді потрапив у «пастку» метафізичних опозицій: «з одного боку, Руссо прагне утвердити (виділено Деррида) позитивну цінність всього, що засноване на членороздільності або утворює з нею єдину систему (пристрасність, мова, суспільство,

людина та ін.). Однак водночас він стверджує і все те, що викреслюється самою цією членороздільністю (інтонація, життя, енергія, знову–таки пристрасність та ін.). Оскільки поповнення – це розчленована структура цих двох можливостей, Руссо може тільки розкласти, розділити її на дві прості підструктури, логічно суперечливі, але такі, що зберігають у недоторканій чистоті як позитивне, так і негативне. І проте Руссо... говорить нам децю буцімто мимоволі й описує те, чого він не хотів би бачити: а саме що позитивне є разом з тим негативне...» [2, с. 423–424]. І якщо граматологічно перекреслювати їх: «У «Досліді» Руссо... нейтралізує опозиції шляхом викреслення: це викреслення дозволяє йому стверджувати прямо протилежні значення» [2, с. 350], то можна буде, оминаючи цю «пастку», читати вказаний конфлікт в ключі не стільки субституції, скільки «поповнення»: «наперекір ...заявленому задуму, розвідка Руссо обумовлена складною структурою обставин, які завжди набувають форму поповнення (першо)початку» [2, с. 420] і також: «членороздільність, артикуляція – це небезпечне поповнення...» [2, с. 468]. Тоді артикуляція – «становлення мови як письма» [2, с. 402] – це просто процедура граматологічного «стирання власних імен»: «письмо виникає, коли в системі відбувається викреслення власного імені» [2, с. 250] задля нескінченного розрізняння: «письмо є лише інша назва цього розрізняння» [2, с. 451] (або інакше: це канал, крізь який письмо (мова у розширеному сенсі¹) звертається до нас: «відволіктися від письмового тексту і полинити назустріч тому, що мав був би означати цей текст» [2, с. 302] через будь–який текст).

Не сперечаючись ані з Руссо, ані з Деррида, ми маємо на меті дослідити поле ймовірних нейрофізіологічних підстав як для окресленого Руссо конфлікту, так і для його деконструйованої версії, виходячи з того, що мовленнєва діяльність людини керується її головним мозком [3, с. 17]. Після лінгвістичного повороту у філософії особливо актуалізується вивчення мови і мовлення. Мова як об'єкт вивчення – надзвичайно складний феномен, тому й інтонація–артикуляція як її складові потребують ретельного міждисциплінарного дослідження, на чому і базується актуальність сформульованого нами питання. Лінгво–філософський аналіз цього конфлікту було здійснено нами раніше [25]. Щоб перевірити його висновки і розширити поле дослідження, ми включаємо в поле уваги нейрофізіологічні розвідки мовлення.

У своєму дослідженні ми спиратимемося на дві тези: про двоїстість мови і про бінарність людського мозку. По–перше, за мовою цілий ряд науковців визнає певну двоїстість² (наприклад, мова як безмежна потенція і мовлення як актуалізація «привласненої» мови, і саме цю двоїстість визнає Руссо, а Деррида вважає її

¹ Деррида пише так: «І ось, внаслідок повільного, ледь відчутного, але неухильного руху все те, що вже впродовж принаймні двадцяти століть збиралося і наразі збиралося до купи під назвою мови (langage), тепер починає змінювати свій притулок і одержує назву письма» [2, с. 119].

² Наприклад, Фле Сосюр, Е. Бенвеніст, І. Бодуен де Куртене, В. Д. Аракін, В. А. Артемов, О. С. Ахманова, Л. Р. Зіндер, Т. П. Ломтев, А. І. Смирницький та ін. розмежовують поняття «мова» і «мовлення» за цілим рядом критеріїв: як систему засобів спілкування і реалізацію цієї системи, як статичне явище і явище динамічне, як сутність і явище, абстрактне і конкретне, сталі (інваріантні) і мінливі (варіативні), соціальне й індивідуальне тощо [4, с. 620–621].

«метафізичною» [2, с. 403, 146]). Такий підхід вирішує цілий ряд лінгвістичних питань, і ми сподіваємося, що він також допоможе нам вчитатися в філософське підґрунтя інтонаційно–артикуляційних «стосунків». А по–друге, мова «укорінюючись» у мозок, який складається з двох півкуль (бінарний мозок), впливає на функціональну асиметрію останніх [5; 6; 7]: «у процесі взаємодії півкулям притаманний певний функціональний антагонізм» і водночас взаємна доповнюваність [8, с. 102]. Тобто навіть за наявності певного «антагонізму» між півкулями, вони здатні до ефективної співпраці.

Вказані дві тези дозволяють нам інтерпретувати аргумент Руссо як побоювання, що керування інтонацією (зазвичай співвіднесене з правою півкулею) також рано чи пізно має «узурпуватися» лівою півкулею, бо артикуляція (зазвичай співвіднесена з лівою півкулею) мовлення неухильно зростає. Таку тенденцію, зокрема, прослідковує В'яч. Іванов: «розвиток мови йшов не шляхом збільшення числа першопочаткових сигналів, а у напрямку їх перетворення з нерозкладаних на частини осмислених знаків–повідомлень в елементи, з ланцюжків яких будуються інші знаки, відповідно від мови правого мозку – до мови лівого» [5, с. 79]. Тобто рідна мова виступає своєрідним «пусковим гачком» розвитку «лівопівкульності» і зрештою – функціонального «поділу влади» на нейрофізіологічному рівні. Права півкуля налаштовується на знання про світ, розширяючи смислову потенцію слів, а її мовленнєві функції поступово «переходять під владу» лівої півкулі. І тоді аргумент Деррида інтерпретується як заперечення мовного антагонізму півкуль, а, отже, і ймовірної узурпації, бо для нього встановлення опозицій – штучна процедура: те, що описує Руссо, «показує, що опозиція «північ / південь» встановлена розумом, а не природою, залежить від структури, а не від фактів, від відношень, а не субстанції» [2, с. 387]. Тобто Деррида ближче до тези про те, що мова задіює всю нейронну мережу.

Ще у 1861 р. П. Брок і К. Верніке почали досліджувати зв'язок мовленнєвої здатності з міжпівкульною асиметрією і відкрили дві особливо важливі для розуміння мовлення і письма області, названі на їх честь. Це був один з перших вирішальних для дослідників мови і мозку висновків за останні 200 років [9]. У кінці 1960–х американський психоневролог Р. Сперрі, розітнувши зв'язки між півкулями головного мозку задля лікування епілепсії, з'ясував, що кожна з півкуль здатна функціонувати як окремий мозок: при відключенні правої півкулі пацієнт правильно реагував на слова і міг говорити (артикулювати), а при відключенні лівої він вправно ідентифікував інтонації, впевнено орієнтувався у просторі, але не розумів складні фрази і не міг говорити [10, с. 18]. Зрештою Сперрі сформулював і довів концепцію функціональної спеціалізації півкуль головного мозку людини [11]. Відтоді ця концепція дуже активно і різнобічно апробується і розробляється в численних дослідженнях. А. Палій та Л. Цимбаліста характеризують це так: «відомі з часів Х. Джексона і В. М. Бехтерева міжпівкульні відмінності є предметом різносторонніх досліджень, що об'єднуються однією загальною проблемою – білатеральною функціональною асиметрією мозку» [12, с. 149]. У цих дослідженнях нас цікавить різнопівкульна співвіднесеність інтонації (як «мови» правої півкулі) й артикуляції (як «мови» лівої півкулі).

Наукові розробки функціональної асиметрії півкуль головного мозку людини Л. Балонова, В. Дегліна та В'яч. Іванова [7; 5] показали, що інтонація та артикуляція обробляються різними півкулями – відповідно, правою та лівою. Було доведено, що функціональна міжпівкульна асиметрія розвивається поступово впродовж усього людського життя, причому одна з півкуль зрештою починає домінувати (розрізняють щонайменше три типи людей: «правопівкульні», «лівопівкульні» і «рівнопівкульні» [13]). Вчасний розвиток мови – запорука нормального розвитку інтелекта дитини. І саме після засвоєння граматики рідної мови стартує прогрес асиметричності (приблизно після п'яти років) [5, с. 50]. Здається, час засвоєння рідної мови – єдиний період певної «рівноваги» міжпівкульної компетенції¹ і т.зв. первісної «природної» згоди протилежних начал у людині, омріяної Руссо.

Щойно народившись, немовля за один рік засвоює інтонації рідної мови: «оволодіння інтонацією мови відбувається до кінця першого року життя дитини» [15]. Тобто, саме з інтонаційної підсистеми мови починається опанування практичних лінгвістичних знань [16]. Інтонація ніби готує той «нейронний ґрунт», крізь який мова проростає в нас. Інтонаційні паростки вкорінюються у нейронну мережу пам'яті настільки рано, що ми не усвідомлюємо потім, наскільки інтонація важлива для вжитку мови (у всіх її формах: в усному й письмовому мовленні, слуханні і читанні).

Свіжіші дослідження доводять, що, окрім областей Брока і Верніке, ще принаймні п'ять ділянок мозку задіяно у мовленні: нижня лобова звивина (*inferior frontal gyrus*), передцентральна звивина (*precentral gyrus*), післяцентральна звивина (*postcentral gyrus*), надкрайня звивина (*supramarginal gyrus*), верхня скронева звивина (*superior temporal gyrus*) [9]. І якщо раніше об'єктами вивчення були люди з певними мовленнєвими проблемами внаслідок ушкодження мозку, то впродовж останніх 20 років ситуацію кардинально змінив розвиток технологій. Сканування і функціональна магнітно–резонансна томографія уможливили дослідження мозку також й у здорових людей. Так, зокрема, було виявлено, що люди здатні навіть крізь гамір фокусуватися на голосі, який хочуть чути. Уможлиблюють цю здатність спеціальні мозкові клітини, які «вмикаються», щойно розпізнається потрібний голос [9]. Можна припустити, що й у філософських (і не тільки) текстах інтонація має, зокрема, сприяти «вмиканню» таких клітин у мозку читача–слухача. Але до цього припущення у даній статті ми більше не повертатимемося.

Всі ці розвідки спокушали зробити сенсаційний висновок про нейрофізіологічні підстави конфлікту

¹ За К. Юнгом, саме між першим і четвертим роками життя, коли малюк засвоює рідну мову, формується «імаго батьків», тому «у невідомому кожного чоловіка прихована жіноча особистість, а в невідомому кожної жінки – чоловіча особистість» [14, с. 446]. Жіноче і чоловіче (разом складають «людинне») переплетені генетично, адже в основі редуплікації хромосом лежить подвоєння (реплікація) молекул ДНК. А повторення символу – найпростіший спосіб посилити його значення. Це зовсім з іншого боку повертає нас до дерриданського «подвоєння»: трансресивне новонародження значень через письмо як своєрідне переписування (подвоєння). Формування «психічної» двоїстості синхронно засвоєнню рідної мови, що, треба думати, і надає останньому характерну двоїстість. Підосновою цієї двоїстості можна вважати формування материнсько–батьківського білінгвізма рідної мови. Тому будь–яке письмо має складчато–«тіньовий» (потенційний, віртуальний) бік.

інтонації–артикуляції, які функціонально підпорядковані різним півкулям мозку. Але сенсацію спростовують сучасніші дослідження, які виявляють вже не настільки однозначну кореляцію. Зокрема, логічний шар інтонації «прочитується» лівою півкулею, як експериментально довела група російських вчених на чолі з Т. Чернігівською: основні емоційні й лінгвістичні інтонеми розпізнаються переважно правою півкулею, тоді як логічні наголоси переважно сприймаються лівою півкулею [17]. Звертаємо особливу увагу на двічі уживане слово «переважно» (а не «виключно»!) у щойно наведеному перефразі, що нагадує нам про кооперацію півкуль у процесі продукування–розпізнавання як інтонації, так і артикуляції. І, отже, тільки це «переважно» і різнопівкульна співвіднесеність логічного з емоційним¹ – все, що нам лишається від нейрофізіологічних підстав. Тобто варто враховувати мінливість, а не застиглість, функціонального домінування півкуль, залежно від виду діяльності, яка активує мозок (включаючи «індивідуальний профіль» його власника).

Сьогодні відомо, що, хоча ліва півкуля нібито і «грає першу скрипку» під час читання й письма [19; 20; 8], «у процесі читання задіяно 17 ділянок кори»² головного мозку [22, див. момент 32.04], тобто обидві півкулі. І не дивно, бо навчання читати потребує розвитку високо організованої системи мозку, здатної інтегрувати орфографічні, фонологічні і лексико–семантичні риси написаних слів³ [23]. Тепер вже не йдеться про «спеціалізацію півкуль», оскільки вони обидві співпрацюють як для продукування, так і для сприйняття (усного і письмового) мовлення. Тому пов'язувати інтонацію виключно з однією півкулею, як це робилося раніше, нині бракує вагомих підстав. Таке співвідношення було б некоректним спрощенням, згідно з Т. Чернігівською: «Те, що здавалося твердо встановленим – локалізованість основних сенсорних і когнітивних функцій, – викликає тепер серйозні сумніви, що базуються на сучасних даних мозкового картування, які показують не тільки участь багатьох зон мозку у будь–якій серйозній когнітивній роботі, але й статистичну неоднозначність, індивідуальну варіативність і нестатистичність» [24]. Значить, насправді «мапа мозку» не містить жодної ділянки, «приватизованої» суто інтонацією чи суто артикуляцією, що зайвий раз вказує на брак беззаперечних нейрофізіологічних підстав для актуального для нас «конфлікту».

Які висновки можна з цього зробити? Враховуючи, що мовлення задіює весь мозок, і відділити інтонацію від артикуляції практично неможливо (причому «конфлікт» –

це не єдино можлива опція їхньої співдії), а також, що дві півкулі головного мозку співпрацюють, хоча права півкуля «переважно» налаштована на розпізнавання інтонації (й емоцій), а ліва «переважно» – на артикуляцію (і логіку), ми можемо зробити певне припущення. Ймовірно, «конфліктними» можна розцінити ті випадки, коли у синхронізованій транскрипції та інформації, що передається, наприклад, через інтонацію, суперечить інформації, яка водночас подається через артикуляцію, що, можливо, погіршуватиме якість співпраці півкуль і тому прямо впливатиме на цілісне сприйняття інформації. Та це припущення потребує ретельного аналізу й подальшого міждисциплінарного дослідження.

Список використаних джерел

1. Руссо Ж.–Ж. Опыт о происхождении языков, а также о мелодии и музыкальном подражании / Жан–Жак Руссо; [перев. с франц.] // Руссо Ж.–Ж. Сочинения. – Калининград: Янтар. сказ, 2001. – С.85–139.
2. Деррида Ж. О Грамматологии / Жак Деррида; [перев. с франц. Автономовой Н.]. – Москва: Ad Marginem, 2000. – 511 с.
3. Таранец В. Г. Энергетическая теория речи: монография / В. Г. Таранец. – 2–е изд. доп. – Одесса: Печатный дом, 2014. – 188 с.
4. Розенталь Д. Э., Теленкова М. А. Словарь–справочник лингвистических терминов. – М.: ООО «Изд–во Астрель», ООО «Изд–во АСТ», 2001. – 624 с.
5. Иванов Вяч. Вс. Чет и нечет: Асимметрия мозга и знаковых систем / Вяч. Вс. Иванов. – М.: Сов. Радио, 1978. – 184 с.
6. Якобсон Р. Мозг и язык: Перев. с англ. // Якобсон Р. Избранные работы. – М.: Прогресс, 1985. – С.270–286.
7. Балонов Л. Я., Деглин В. Л. Слух и речь доминантного и недоминантного полушарий / Л. Я. Балонов, В. Л. Деглин. – Ленинград: Наука, 1976. – 217 с.
8. Леуш С. С. та ін. Актуальні аспекти функціональної асиметрії [Електронний ресурс] / С. С. Леуш, А. П. Чупріков, О. П. Кононець // Український медичний часопис. – 2007. – №2 (58) – III / IV. – С.101–107. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Chem_Biol/umch/2007_2/pdf/145_ukr.pdf
9. Aalok Mehta. Language and the Brain: What Makes Us Human [Електронний ресурс] / Mehta Aalok // Society for Neuroscience. – BrainFacts.org. – 1 Feb. 2011. – Режим доступу: <http://www.brainfacts.org/Sensing–Thinking–Behaving/Language/Articles/2011/Language–and–the–Brain–What–Makes–Us–Human>
10. Козинець О. В. Функціональна асиметрія мозку та її зв'язок з мовленням [Електронний ресурс] / О. В. Козинець // Логопед. – 2011. – №1. – С.18–20. – Режим доступу: file:///C:/Documents%20and%20Settings/Administrator/My%20Documents/Downloads/logoped_2011_1_6.pdf
11. Sperry R. W. Lateral specialization of cerebral function in the surgically separated hemispheres / Roger Wolcott Sperry // The Psychology of Thinking. – N. Y., 1973. – P.126–141.
12. Палій А., Цимбаліста Л. Вплив латералізації на вивчення іноземних мов дітьми дошкільного віку [Електронний ресурс] / Анатолій Палій, Лідія Цимбаліста // Психологія особистості. – 2014. – №1 (5) – С.146–156. – Режим доступу: file:///C:/Documents%20and%20Settings/Administrator/My%20Documents/Downloads/Po_2014_1_16.pdf
13. Седов К. Ф. Нейропсихолінгвістика / К. Ф. Седов. – М.: Лабиринт, 2007. – 224 с.
14. Юнг К. Г. Бог и бессознательное: пер. с нем. / Карл Густав Юнг; Сост., авт. предисл. Павел Семенович Гуревич. – М.: Олимп, 1998. – 477 с.
15. Коцан І. Я. Вікова фізіологія: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / І. Я. Коцан, С. С. Швайко, О. Р. Дмитроца. – Луцьк: Вежа–Друк, 2013. – 376 с.
16. Hendricks M. Origins of Babble [Електронний ресурс] / Melissa Hendricks // John Hopkins Magazine, 1998. – Режим доступу: <http://www.itrfoundation.com/wp-content/uploads/2013/12/Baby+Talk.doc>
17. Черниговская Т. и др. Специализация полушарий мозга в восприятии интонаций русского языка [Електронний ресурс] / Т. В. Черниговская, Н. Д. Светозарова, Т. И. Токарева, Д. А. Третьяков, П. В. Озерский, К. Н. Стрельников // Физиология человека. – 2000. – Т.26, М 2. – С.24–29. – Режим доступу: <http://www.academia>

¹ А. Якобс обґрунтовує актуальність «гарячих» (hot), тобто емоційних, на протизагу «холодним» (cold), тобто виваженим, досліджень читання (процесу розуміння читачами тексту) [18].

² Але є дослідники, які пишуть про дво–лінійну теорію читання, згідно з якою візуально представлені слова паралельно обробляються у нашому мозку двома окремими шляхами: фонологічним і лексичним. Причому фонологічний шлях послідовно пов'язує графемне і фонемне картування, незалежно від порядку слів чи їх правильності («According to dual route reading theory, visually presented words are processed along 2 distinct routes, the phonological and the lexical ... The phonological route concatenates grapheme–phoneme mappings in a serial manner ...that is independent of word frequency and word regularity») [21]. Ця бінарність, якщо не вважати її «метафізичною», здається вагомою причиною продовжувати пошуки підстав «конфлікту», який нас цікавить.

³ «Learning to read requires the development of a highly organized brain system capable of integrating orthographic, phonological, and lexical–semantic features of written words» [23].

edu/8143609/СПЕЦІАЛІЗАЦІЯ_ПОЛУШАРИЙ_МОЗГА_В_ВОСПРІЯТТІ_ІНТОНАЦІЙ_РУССКОГО_ЯЗЫКА

18. Jacobs A. M. Towards a neurocognitive poetics model of literary reading [Електронний ресурс] / Arthur M. Jacobs // *Cognitive Neuroscience of Natural Language Use*, Publisher: Cambridge, Editors: Roel Willems. – P.135–195. – Режим доступу: http://www.researchgate.net/profile/Arthur_Jacobs/publication/270283033_Towards_a_neurocognitive_poetics_model_of_literary_reading/links/54aba78e0cf2ce2df668e850.pdf

19. Лурія А. Р. Основы нейропсихологии: учеб. пособие для студ. учреждений высш. проф. образования / Александр Романович Лурія. – 8-е изд., стер. – М.: Издательский центр «Академия», 2013. – 384 с.

20. Симерницкая Э. Г. Доминантность полушарий / Эсфирь Георгиевна Симерницкая; под ред. А. Р. Лурія. – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1978. – 95 с.

21. Ihnen S. K. Z et al. Separable Roles for Attentional Control Sub-Systems in Reading Tasks: A Combined Behavioral and fMRI Study [Електронний ресурс] / S. K. Z. Ihnen, Steven E. Petersen, Bradley L. Schlaggar / *Cerebral Cortex: Oxford Journal*, 2015. – Vol.25., Issue 5. – P.1198–1218. – Режим доступу: <http://cercor.oxfordjournals.org/content/25/5/1198.full.html>

22. Черниговская Т. Лекция «Язык сознания» (загальний час тривання 54.56) [Електронний ресурс] / Татьяна Черниговская // Теории и практики. – Режим доступу: <http://theoryandpractice.ru/videos/60-yazyk-soznaniya>; – Або: <https://www.youtube.com/watch?v=D0m—oinRew>

23. Martin A. et al. Reading in the brain of children and adults: A meta-analysis of 40 functional magnetic resonance imaging studies [Електронний ресурс] / Anna Martin, Matthias Schurz, Martin Kronbichler and Fabio Richlan // *Human Brain Mapping*, May, 2015. – Vol.36, Issue 5. – P.1963–1981. – Режим доступу: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/hbm.22749/full>

24. Черниговская Т. «До опыта приобрели черты...» Мозг человека и породивший его язык [Електронний ресурс] / Татьяна Черниговская // *Логос*. – 2014. – №1 (97). – С.79–96. – Режим доступу: <http://www.logosjournal.ru/arch/73/logos-73.pdf#page=85>

25. Гайдмачук О. В. Ж.–Ж. Руссо і Ж. Деррида про інтонацію та артикуляцію письма / О. В. Гайдмачук // «Дні науки філософського факультету – 2015» (Міжнародна наукова конференція 21–22 квітня 2015 р.): [матеріали доповідей та виступів] / редкол.: А. С. Конверський [та ін.]. – Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2015. – Т.4. – С.14–16.

References

1. Russo Zh.–Zh. Opyt o proishozhdenii jazykov, a takzhe o melodii i muzykal'nom podrazhanii / Zhan–Zhak Russo; [perv. s franc.] // Russo Zh.–Zh. Sochinenija. – Kaliningrad: Jantar. skaz, 2001. – S.85–139.

2. Derrida Zh. O Grammatologii / Zhak Derrida; [perv. s franc. Avtonomovoj N.]. – Moskva: Ad Marginem, 2000. – 511 s.

3. Taranec V. G. Jenergeticheskaja teorija rechi: monografija / V. G. Taranec. – 2-e izd. dop. – Odessa: Pechatnyj dom, 2014. – 188 s.

4. Rozenal' D. Je., Telenkova M. A. Slovar'–spravochnik lingvisticheskikh terminov. – M.: OOO «Izd-vo Astrel'», OOO «Izd-vo AST», 2001. – 624 s.

5. Ivanov Vjach. Vs. Chet i nechet: Asimetrija mozga i znakovyh sistem / Vjach. Vs. Ivanov. – M.: Sov. Radio, 1978. – 184 s.

6. Jakobson R. Mozg i jazyk: Perv. s angl. // Jakobson R. Izbrannye raboty. – M.: Progress, 1985. – S.270–286.

7. Balonov L. Ja., Deglin V. L. Sluh i rech' dominantnogo i nedominantnogo polusharij / L. Ja. Balonov, V. L. Deglin. – Leningrad: Nauka, 1976. – 217 s.

8. Leush S. S. ta in. Aktual'ni aspekty funkcional'noi' asimetrii' [Elektronnyj resurs] / S. S. Leush, A. P. Chuprikov, O. P. Kononec // *Ukrain's'kyj medychnyj chasopys*. – 2007. – №2 (58) – III / IV. – S.101–107. – Rezhym dostupu: http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Chem_Biol_umch/2007_2/pdf/145_ukr.pdf

9. Aalok Mehta. Language and the Brain: What Makes Us Human [Elektronnyj resurs] / Mehta Aalok // *Society for Neuroscience*. – BrainFacts.org. – 1 Feb. 2011. – Rezhym dostupu: <http://www.brainfacts.org/Sensing-Thinking-Behaving/Language/Articles/2011/Language-and-the-Brain-What-Makes-Us-Human>

10. Kozyneć O. V. Funkcional'na asimetrija mozku ta i'i' zv'jazok z movlennjam [Elektronnyj resurs] / O. V. Kozyneć // *Logoped*. – 2011. – №1. – S.18–20. – Rezhym dostupu: file:///C:/Documents%20and%20Settings/Administrator/My%20Documents/Downloads/logoped_2011_1_6.pdf

11. Sperry R. W. Lateral specialization of cerebral function in the surgically separated hemispheres / Roger Wolcott Sperry // *The Psychology of Thinking*. – N. Y., 1973. – P.126–141.

12. Palij A., Cymbalysta L. Vplyv lateralizacii' na vyvchennja inozemnyh mov dit'my doshkil'nogo viku [Elektronnyj resurs] / Anatolij Palij, Lidija Cymbalysta // *Psychologija osobystosti*. – 2014. – №1 (5) – S.146–156. – Rezhym dostupu: file:///C:/Documents%20and%20Settings/Administrator/My%20Documents/Downloads/Po_2014_1_16.pdf

13. Sedov K. F. Nejrpsiholingvistika / K. F. Sedov. – M.: Labirint, 2007. – 224 s.

14. Jung K. G. Bog i bessoznatel'noe: per. s nem. / Karl Gustav Jung; Sost., avt. predisl. Pavel Semenovich Gurevich. – M.: Olimp, 1998. – 477 s.

15. Kocan I. Ja. Vikova fiziologija: navch. posib. dlja stud. vyssh. navch. zakl. / I. Ja. Kocan, S. Je. Shvajko, O. R. Dmytroca. – Luc'k: Vezha–Druk, 2013. – 376 s.

16. Hendricks M. Origins of Babble [Elektronnyj resurs] / Melissa Hendricks // *John Hopkins Magazine*, 1998. – Rezhym dostupu: <http://www.iitrfoundation.com/wp-content/uploads/2013/12/Baby+Talk.doc>

17. Chernigovskaja T. i dr. Specializacija polusharij mozga v vosprijatii intonacij russkogo jazyka [Elektronnyj resurs] / T. V. Chernigovskaja, N. D. Svetozarova, T. I. Tokareva, D. A. Tret'jakov, P. V. Ozerskij, K. N. Strel'nikov // *Fiziologija cheloveka*. – 2000. – T.26, M 2. – S.24–29. – Rezhym dostupu: http://www.academia.edu/8143609/СПЕЦІАЛІЗАЦІЯ_ПОЛУШАРИЙ_МОЗГА_В_ВОСПРІЯТТІ_ІНТОНАЦІЙ_РУССКОГО_ЯЗЫКА

18. Jacobs A. M. Towards a neurocognitive poetics model of literary reading [Elektronnyj resurs] / Arthur M. Jacobs // *Cognitive Neuroscience of Natural Language Use*, Publisher: Cambridge, Editors: Roel Willems. – P.135–195. – Rezhym dostupu: http://www.researchgate.net/profile/Arthur_Jacobs/publication/270283033_Towards_a_neurocognitive_poetics_model_of_literary_reading/links/54aba78e0cf2ce2df668e850.pdf

19. Lurija A. R. Osnovy nejrpsihologii: ucheb. posobie dlja stud. uchrezhdenij vyssh. prof. obrazovanija / Aleksandr Romanovich Lurija. – 8-е изд., стер. – М.: Izdatel'skij centr «Akademija», 2013. – 384 s.

20. Simernickaja Je. G. Dominantnost' polusharij / Jesfir' Georgievna Simernickaja; pod red. A. R. Lurija. – M.: Izd-vo Mosk. Un-ta, 1978. – 95 s.

21. Ihnen S. K. Z et al. Separable Roles for Attentional Control Sub-Systems in Reading Tasks: A Combined Behavioral and fMRI Study [Elektronnyj resurs] / S. K. Z. Ihnen, Steven E. Petersen, Bradley L. Schlaggar / *Cerebral Cortex: Oxford Journal*, 2015. – Vol.25., Issue 5. – P.1198–1218. – Rezhym dostupu: <http://cercor.oxfordjournals.org/content/25/5/1198.full.html>

22. Chernigovskaja T. Lekcija «Jazyk soznaniya» (zagal'nij chas trivannja 54.56) [Elektronnyj resurs] / Tat'jana Chernigovskaja // Teorii i praktiki. – Rezhym dostupu: <http://theoryandpractice.ru/videos/60-yazyk-soznaniya>; – Abo: <https://www.youtube.com/watch?v=D0m—oinRew>

23. Martin A. et al. Reading in the brain of children and adults: A meta-analysis of 40 functional magnetic resonance imaging studies [Elektronnyj resurs] / Anna Martin, Matthias Schurz, Martin Kronbichler and Fabio Richlan // *Human Brain Mapping*, May, 2015. – Vol.36, Issue 5. – P.1963–1981. – Rezhym dostupu: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/hbm.22749/full>

24. Chernigovskaja T. «Do opyta priobreli cherty...» Mozg cheloveka i porodivshij ego jazyk [Elektronnyj resurs] / Tat'jana Chernigovskaja // *Logos*. – 2014. – №1 (97). – S.79–96. – Rezhym dostupu: <http://www.logosjournal.ru/arch/73/logos-73.pdf#page=85>

25. Gajdamachuk O. V. Zh.–Zh. Russo i Zh. Derryda pro intonaciju ta artykuljaciju pys'ma / O. V. Gajdamachuk // «Dni nauky filosos'kogo fakul'tetu – 2015» (Mizhnarodna naukovna konferencija 21–22 kvitnja 2015 r.): [materijaly dopovidej ta vystupiv] / redkol.: A. Je. Konvers'kyj [ta in.]. – Kyi'v: Vydavnycho-poligrafichnyj centr «Kyi'vs'kyj universytet», 2015. – Т.4. – С.14–16.

Haidamachuk O. V., senior lecturer, Department of Ethics, Esthetics and Culture's History, National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute» (Ukraine, Kharkiv), haidamachuk@gmail.com

Are there neurophysiologic reasons for grammatical conflict of intonation–articulation?

The article deals with neurophysiologic reasons for the intonation–articulation conflict, which was evolutionary outlined by J.–J. Rousseau in his time and then was deconstructed by J. Derrida. If the thought 'human speech activity is managed by

human's brain' is true, the «conflict» can be directly tied up with functional cerebral hemispheric asymmetry: there is taking into account the probable correlation of both brain and language duality. On the basis of survey of neurophysiologic and neurolinguistic researches there is concluded that any speech in fact activates a whole brain, although there is observed certain (not indisputable) predominance of hemispheres work in recognition of intonation-articulation: the right hemisphere is «preferably» tuned in to intonation (and emotions) identification, and left one is «preferably» tuned in to articulation (and logic). And when we have noted such hemispheres' cooperation, we suppose that the «conflict» during synchronized transmission of statements can be caused, for example, such cases when the information which is transmitted by intonation contradicts the information which is transmitted by articulation in the same time. And, may be, the contradiction will distort a quality of hemispheres' cooperation and therefore it will directly influence on information perception.

Keywords: intonation, articulation, speech, functional hemispheric asymmetry, Rousseau, Derrida.

Гайдамачук О. В., ст. преподаватель кафедры этики, эстетики и истории культуры, Национальный технический университет «Харьковский Политехнический Институт» (Украина, Харьков), haidamachuk@gmail.com

Есть ли нейрофизиологические основания для граматологического «конфликта» интонации – артикуляции?

Исследуются нейрофизиологические основания «конфликта» интонации-артикуляции, который в свое время эволюционно очертил Ж.-Ж. Руссо, а позже деконструировал Ж. Деррида. Если придерживаются мысли, что речевая деятельность человека управляется ее головным мозгом, этот «конфликт» может быть прямо связан с функциональной асимметрией полушарий головного мозга: принимается во внимание вероятная корреляция бинарности мозга и двойственности языка. На основе обзора нейрофизиологических и нейрлингвистических исследований делается вывод, что фактически любая речь задействует весь мозг, хотя и наблюдается определенное (не бесспорное) преобладание работы полушарий в распознавании интонации-артикуляции: правое полушарие «преимущественно» настроено на распознавание интонации (и эмоций), а левое «преимущественно» – на артикуляцию (и логику). И, принимая во внимание сотрудничество полушарий, допускается, что «конфликт» в синхронизированной трансляции сообщений может возникать тогда, когда, к примеру, передаваемая через интонацию информация противоречит информации, одновременно передаваемой через артикуляцию, что может ухудшать качество кооперации полушарий и поэтому будет прямо влиять на целостное восприятие информации.

Ключевые слова: интонация, артикуляция, речь, функциональная асимметрия полушарий, Руссо, Деррида.

* * *

УДК 130.2(045)

Кравченко О. І., аспірантка, Національний авіаційний університет (Україна, Київ), klimeshka@bigmir.net

СЕКУЛЯРИЗАЦІЯ МАТЕРІАЛЬНОЇ І ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ МІСТА В ІНДУСТРІАЛЬНУ ЕПОХУ

Розглянуто секуляризацію як звільнення від церковного впливу та релігійної ідеології на матеріальну і духовну культуру міста в індустріальну епоху. Досліджено зміни, які відбулися в індустріальну епоху в економіці та суспільстві й бутті людини на прикладі Києва. Висвітлена мета діяльності громадських організацій в індустріальну епоху. Уточнено поняття «секуляризація», «матеріальна і духовна культура міста». Вивчено процес втрати релігійного впливу на різні сфери суспільного життя. Показано, як розвивалась матеріальна культура у великих містах України. Визначено, якими досягненнями в галузі освіти і науки, мистецтва характеризується духовна культура міста. Встановлено, що релігія втрачає своє право на домінування в матеріальній і духовній культурі міста, внаслідок цього можливим стає вільний розвиток усіх галузей економіки, відбувається перегляд цінностей і норм життя.

Ключові слова: секуляризація, індустріальна епоха, матеріальна і духовна культура міста.

Матеріальна і духовна культура в історії людства постає суттєвим засобом залучення індивіда до різних сфер суспільного життя. Тому усвідомлення сутності їх функціонування та реалізації в житті суспільства становить окрему культурно-філософську проблему. Це пояснюється тими трансформаціями, які відбуваються в цих культурах під впливом змін у самому суспільстві.

Однією з таких помітних змін є процес секуляризації. В Середньовіччі цей процес означав повернення монастирських або церковних земель в державну власність. В індустріальну епоху секуляризація – це складний процес звільнення різних сфер культури від релігійної влади. Якщо говорити про духовну культуру, то під секуляризацією розуміється більше, ніж соціальний процес, вона впливає на культурне життя суспільства, зменшується релігійна тематика в літературі, мистецтві, філософії, науці. Суспільство породжує все більше індивідів, які не користуються релігійними ідеями.

Науково-технічна революція призвела до того, що в містах виникає «криза довіри» до релігії. Поряд з різними формами релігійного світогляду формується і розвивається секуляризований світогляд. Це означає, що головною цінністю для людини є сама людина, незалежно від релігійних вподобань. Релігія перетворюється в одну з сфер життя суспільства, тоді як раніше вона була об'єднуючою його силою. Тепер вона стоїть в одному ряду з філософією, наукою, мистецтвом. Наука не виключає релігію, але вона позбавляє її значення в якості пояснення буття, знецінює притаманний їй спосіб плування і цінність релігійної картини світу.

Матеріальна культура міста теж пройшла етап секуляризації. В архітектурі та мистецтві зменшився вплив релігійних тенденцій. Все менше втілюється в життя міських жителів божественна символіка. Містяни відвідують церкви не тільки з релігійних вподобань, а й все більше використовують їх як світські заходи.

Білановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. На сучасному етапі розвитку України постає необхідність уточнення поняття «секуляризація».

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення досліджуваної проблеми і на які спирається автор. Український філософ С. Л. Йосипенко розглядає секуляризацію як теолого-політичну проблему в ранньомодерній духовній культурі, трактуючи її як «вихід з компетенції Церкви та зміну характеру окремих царин життя людини, окремих соціальних інститутів чи суспільства в цілому – з релігійного на світський» [1, с. 114]. Англійській соціолог Е. Гідденс досліджує секуляризацію як процес втрати релігійного впливу на різні сфери суспільного життя, наголошуючи: «...хоча вплив релігії однозначно зменшився, вона, звісно, не перебуває на грані зникнення і продовжує об'єднувати так само, як і розмежовувати людей у сучасному світі» [2, р. 582].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття. Проте станом на сьогодні малодослідженим залишається питання секуляризації матеріальної і духовної культури міста в індустріальну епоху.

Мета статті – розглянути термін «секуляризація» (від франц. secularisation, від лат. saecularis – мирський, світський) як звільнення від церковного впливу та релігійної ідеології на матеріальну і духовну культуру міста в індустріальну епоху, оскільки саме в цей період релігія втрачає першочергове право на пояснення дійсності, не становить єдиного джерела цінностей, ідеалів і норм життя.

Індустріальна епоха («перша глобалізація», ліберальна епоха, Bella Epoque) є часом домінування промислового виробництва. Часовий період індустріальної епохи тривав

від XIX «залізного» століття, охопив початок XX століття, доки його змінила постіндустріальна епоха з переважно сервісним сектором економіки. В Україні індустріальну епоху характеризують: 1) як ринкову економіку індустріального капіталізму (на більшій частині України – закінчився після революції 1917 року, оскільки часи НЕПу були нетривалими, а в західній частині України – після 1939 року, коли відбулося її входження до складу СРСР та УРСР) і 2) як планову економіку індустріального соціалізму. Глобалізація перетворила великі міста України – Львів, Київ, Харків та Одесу – на фінансові центри з регіональними ринками цінних паперів.

Сучасний український філософ В. А. Малахов визначає поняття «культура» таким чином: «спілкування з високими цінностями, діалог, почуття спорідненості, гармонія з навколишнім світом – відмова від суб'єктивного «своєцентризму» [3, с. 40].

Матеріальна культура міста в індустріальну епоху охоплює всі матеріальні цінності (засоби виробництва, матеріальні блага), створені народом у даний період.

Основні міські центри України – Київ, Львів, Харків, Одеса – стали осередками економічних реформ. Повсюдно поширена в Україні ярмаркова торгівля (Київ уславився контрактними ярмарками) з 1870-х років занепадає і відходить у минуле разом із самостійним аматорським виробництвом, громадами внаслідок перетворення умов транспортування та обміну. Капіталізм, на думку М. І. Тугана–Барановського, несе нові, «більш культурні, сучасні форми торгівлі» [4, с. 324]. У 1890-ті роки на сході України спостерігається приплив іноземного капіталу до 90% у гірничозаводську промисловість. На заході України, у Галичині, збільшується обсяг видобутку нафти, внаслідок чого у Львові відкриваються акціонерні товариства, створюється понад 50 нафтових компаній

з іноземним капіталом (австрійським, англійським, французьким). У великих містах розширюється фінансова інфраструктура (банки, біржі, небанківські фінансові організації). Найбільші міста України істотно змінилися, вони нагадували європейські столиці: на центральних вулицях Києва та Львова гостинно відкрили двері дорогі магазини і ресторани, почалося спорудження багатоповерхових будинків, у Харкові, навколо центральної площі, тривало будівництво багатоповерхівок банків і ділових установ. Одеса за ритмом життя і діловою активністю нагадувала американське місто.

У 1913 р. створення транспортної мережі залізниць було в основному завершено. Залізниця поєднала міста в єдиний економічний простір, що привело до розвитку промислового капіталізму (київський цукор, харківська вовна, одеські імпортовані товари транспортувалися до Москви, Польщі та Австрії). Галицька залізниця сполучала Львів з Чернівцями, що на Буковині. На початку XX століття повністю виявилася спеціалізація великих міст України: Київ – «столиця цукру» на перехресті торговельних шляхів, фінансовий центр, підтримуваний високоприбутковими цукровими заводами, Львів – торговельне місто, центр Галичини з розгалуженими польською, австрійською, чеською бізнес-мережами, Харків – «столиця вугілля та металу», промисловий центр із заводами-гігантами, Одеса – «південна столиця», стала відомою завдяки експорту зерна, портове місто, яке підтримувало ділові зв'язки з європейськими столицями через впливові грецьку та єврейську діаспори.

Найкраще розглянути матеріальну культуру міста на прикладі Києва. На той час у давньому місті не було великих промислових підприємств, тому Київ скоріше можна було назвати торговельним, ніж промисловим містом (табл. 1).

Таблиця 1

Зміни, які відбулися в індустріальну епоху в економіці та суспільстві й бутті людини (на прикладі Києва)

№ пор.	Зміни в економіці та суспільстві	Зміни в бутті людини ¹
1	Граф Олексій Бобринський і торговий дім «Брати Яхненки і Смирненки» одержали за короткий час значні прибутки, що спричинило «цукровий бум» на контрактних ярмарках, основний акцент робиться на прибуткове виробництво цукру та його експорт	Бере участь в обговоренні вигідності цукрових заводів на контрактних ярмарках, у театрах, салонах. Вкладає власний капітал у прибуткову справу
2	Під впливом глобалізації та дією європейських правил ведення бізнесу пайові товариства перетворюються на акціонерні: «Товариство для приготування в Києві штучних мінеральних вод», «Акціонерне товариство пароплавства на Дніпрі та його притоках», «Пивоварне товариство»	Вкладає власні заощадження в цінні папери
3	Відкривається Київська біржа (1910), спекуляція цінними паперами набуває масового характеру	Незважаючи на вік (молодий чи статечний), бере участь у грі на біржі: грає на <i>a la hausse</i> (на підвищення) і <i>a la baisse</i> (на зниження), нехтуючи ризиками
4	Починають працювати небанківські фінансові установи: Київська міська ощадна каса (1863), Київське міське товариство взаємного кредиту (1868), які надають допомогу людям з невеликими доходами для кредитування житлового будівництва	Бере позики на господарські цілі
5	Набувають популярності заклади громадського харчування: «Кондитерська Семадені», ресторан «Північний»	Відвідує кав'ярню, знаючи, що це місце зустрічі біржових ділків, які щодня там підраховують прибутки і збитки. Відвідує ресторан, хоча може не бути адвокатом чи цукрозаводчиком, які обрали цей заклад для ділових перемовин
6	Відкривається мережа кондитерських магазинів «Товариства Деміївської фабрики парового шоколаду і цукерок»	Відвідує магазини і купує товари не лише на свята, а й у будні

¹ Загальний спосіб існування людини.

Громадські організації в індустріальну епоху

Місто	Назва організації	Мета діяльності
Львів	Громадське товариство «Просвіта» (1868), очолюване А. Вахняниним	Поширення освіти серед народу, підвищення його культурного рівня, формування національної свідомості
	Наукове товариство імені Т. Г. Шевченка, на чолі з М. Грушевським (1873)	Видання наукових збірників, вісників
Київ	Громадсько-просвітницька організація «Київська громада» (1859), заснована студентами Київського університету Св. Володимира	Створення недільних шкіл з українською мовою навчання, видання підручників, збирання фольклору, пропагування історії та етнографії України

Духовна (дух походить від лат. spiritus – подув, подих, що означає здатність людини до діяльності, яка ґрунтується на свідомості й волі) культура міста в індустріальну епоху характеризується досягненнями в галузі освіти і науки, мистецтва.

У великих містах України засновуються громадські організації (табл. 2).

Освітні установи початкової освіти, перетворені на народні училища (1864), хоча і мали у розкладі занять обов'язковий предмет «Закон Божий», але набули світського характеру навчання.

Спостерігалися позитивні зрушення у галузі вищої освіти: відкрито Новоросійський університет (1865) в Одесі, профільні інститути – ветеринарний (1873) і технологічний (1885) в Харкові, медичний для жінок (1907), комерційний (1908) в Києві.

Відкриваються драматичні театри: у Львові – український театр «Руська бесіда» (1864), очолив О. Бачинський, у Харкові – «Молодий театр» (пізніше набув назви «Березиль») Леся Курбаса і Миколи Куліша. Заснуються також музично-драматичні театри (М. Лисенко, М. Садовський, м. Київ) та оперні театри у Львові, Києві, Одесі. З назв українських опер – «Запорожець за Дунаєм», «Різдвяна ніч», «Енеїда», «Наталка Полтавка», «Катерина» – видно значне обмеження церковного впливу на мистецтво.

Архітектурна забудова українських міст слідує відецькому ренесансу, найкращими зразками є оперні театри Києва, Львова та Одеси. Наприкінці XIX – початку XX століття будівництво ведеться у стилі «модерн», типовими рисами якого стають використання нових будівельних матеріалів (бетону, скла, литого заліза) для оздоблення будівлі, гра ламаних і гнучких ліній. Зразками цього стилю є залізничний вокзал, торговельно-промислова палата і готель «Жорж» (архітектор І. Левинський) у Львові, будинок «з химерами» (архітектор В. Городецький), Бесарабський критий ринок (архітектор Г. Гай), станція вокзалу Київ–товарний (архітектор І. Мороз) у Києві. Відродження українського архітектурного стилю відбувається на початку XX століття (житлові будинки П. Альошина у Києві).

Українська скульптура індустріальної епохи виконана у стилі «класицизму»: погруддя М. Кропивницького (скульптор Ф. Балавенський) у Харкові, скульптура «Гончар» у промисловому музеї (скульптор Г. Кузнецов) у Львові, пам'ятник княгині Ользі (скульптор І. Кавалерідзе) в Києві.

Зростанню талановитих малярів сприяло заснування художніх студій для молоді О. Мурашка, майстра кольору, кращого портретиста, (1868) у Києві та С. Новаківського, живописця і графіка, який застосовував динамічну лінію та експресію кольору, (1923) у Львові. Художньо-промислове училище було відкрито у Харкові (1912).

Розвиток духовної культури в індустріальну епоху був можливий завдяки меценатам та колекціонуванню мистецьких творів родинами Тарновських, Бродських та Смирєнків, які потім поповнили музеї. Так, основна колекція Харківського краєзнавчого музею надійшла від художника С. Васильківського. Приватні зібрання історичних і культурних цінностей потребували створення музеїв, насамперед історико-краєзнавчих, тому були відкриті музейні заклади в Одесі (1825), старожитностей при Київському університеті (1835), історичний у Львові (1893). Створювались і відкривались клубні та бібліотечні заклади, при яких працювали читальні, лекційні, концертні та виставкові зали, що сприяло народній освіті, ознайомленню з досягненнями культури. Художнє життя стало багатшим, різноманітнішим і набагато складнішим. Розширювалась сфера художньої творчості, з'являлись нові театри, ансамблі, господарські об'єднання, що давало змогу виявити потенційні таланти і реалізувати їхні можливості у сфері культури. Збільшувалося уявлення про світову культуру, збагачувався взаємобмін і взаємовплив культур. Набули прав чимало цивілізованих форм культурного обміну [5].

Висновки з проведеного дослідження і перспективи подальших розвідок. В індустріальну епоху відбувається секуляризація матеріальної і духовної культури міста. Секуляризація являє собою звільнення від церковного впливу та ідеології на матеріальну і духовну культуру міста. Містяни в індустріальну епоху докорінно змінюють спосіб життя: вкладають свої заощадження в цінні папери, користуються послугами банків, нарівні з іноземними інвесторами стають рушійною силою в процесі модернізації міст.

Релігія втрачає своє право на домінування в матеріальній і духовній культурі міста, внаслідок цього можливим стає вільний розвиток усіх галузей економіки, відбувається перегляд цінностей і норм життя.

Подальшого дослідження потребує секуляризація моральної культури міста в індустріальну епоху.

Список використаних джерел

1. Йосипенко С. Л. Теолого-політична проблема в ранньомодерній духовній культурі. Стаття друга: секуляризація / С. Л. Йосипенко // Мультиверсум. – 2006. – №58. – С.114–123.
2. Giddens A. Sociology / A. Giddens. – Cambridge: Polity Press, 2006. – 1094 p.
3. Малахов В. А. Право бути собою: збірка розвідок та есеїв / В. А. Малахов. – К.: Дух і літера, 2008. – 336 с.
4. Туган-Барановский М. И. Избранное. Русская фабрика в прошлом и настоящем: историческое развитие русской фабрики в XIX веке: историко-экономическое исследование / М. И. Туган-Барановский. – М.: Наука, 1997. – 753 с.
5. Крымский С. Б. Наш разговор длиною в жизнь (Цикл интервью Т. А. Чайки) / С. Б. Крымский, Т. А. Чайка. – К.: Изд. Дом Д. Буряго, 2012. – 436 с.

References

1. Yosypenko S. L. Teologo-politychna problema v rann'omoderniy dukhovniy kul'turi. Stattiya druh: sekulyaryzatsiya / S. L. Yosypenko // Mul'tyversum. – 2006. – №58. – S.114–123.
2. Giddens A. Sociology / A. Giddens. – Cambridge: Polity Press, 2006. – 1094 p.
3. Malakhov V. A. Pravo buti soboyu: zbirka rozvidok ta eseyiv / V. A. Malakhov. – К.: Dukh i litera, 2008. – 336 s.
4. Tugan-Baranovskij M. I. Izbrannoe. Russkaja fabrika v proshlom i nastojashem: istoricheskoe razvitie russkoj fabрики v XIX veke: istoriko-jekonomicheskoe issledovanie / M. I. Tugan-Baranovskij. – М.: Nauka, 1997. – 753 s.
5. Krymskij S. B. Nash razgovor dlinnoju v zhizn' (Cikl interv'ju T. A. Chajki) / S. B. Krymskij, T. A. Chajka. – К.: Izd. Dom D. Burago, 2012. – 436 s.

Kravchenko O. I., postgraduate student, National Aviation University (Ukraine, Kyiv), klimeshka@bigmir.net

Secularization of material and spiritual culture of city in industrial epoch

In the article secularization as release is considered from church influence and religious ideology on the material and spiritual culture of city in an industrial epoch. Changes that took place in an industrial epoch in an economy and society and existence of man on the example of Kyiv are investigational. The lighted up aim of activity of public organizations is in an industrial epoch. A concepts «secularization», «material and spiritual culture of city» is specified. The process of loss of influence religion is studied on the different spheres of public life. It is shown, as a material culture developed in the metropolises of Ukraine. Certainly, what achievements the spiritual culture of city is characterized in industry of education and science, art. It is set that religion loses the right on prevailing in the material and spiritual culture of city, hereupon free development of all industries of economy becomes possible, there is a revision of values and norms of life.

Keywords: secularization, industrial epoch, material and spiritual culture of city.

Кравченко О. И., аспирантка, Национальный авиационный университет (Украина, Киев), klimeshka@bigmir.net

Секуляризация материальной и духовной культуры города в индустриальную эпоху

Рассмотрена секуляризация как освобождение от церковного влияния и религиозной идеологии на материальную и духовную культуру города в индустриальную эпоху. Исследованы изменения, которые произошли в индустриальную эпоху в экономике, обществе и бытии человека на примере Киева. Освещена цель деятельности общественных организаций в индустриальную эпоху. Уточнено понятие «секуляризация», «материальная и духовная культура города». Изучен процесс потери религией воздействия на различные сферы общественной жизни. Показано, как развивалась материальная культура в крупных городах Украины. Определено, какими достижениями в области образования и науки, искусства характеризуется духовная культура города. Установлено, что религия теряет свое право на доминирование в материальной и духовной культуре города, вследствие этого возможным становится свободное развитие всех отраслей экономики, происходит пересмотр ценностей и норм жизни.

Ключевые слова: секуляризация, индустриальная эпоха, материальная и духовная культура города.

***

УДК 327.461

Кузьоменська Л. Г.,
аспірантка, Інститут вищої освіти НАПН України
(Україна, Київ), lepan@ukr.net

РОЗУМІННЯ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН

Розуміння посідає особливе місце в життєдіяльності людини: воно слугує універсальним способом освоєння людиною навколишньої природної і соціальної дійсності, методом самопізнання і проникнення у внутрішній світ іншого індивіда. Це особлива форма пізнання і кінцева мета пізнавальної діяльності, яка є продуктом соціокультурних практик.

Ключові слова: розуміння, інформаційна картина світу, комунікативний простір, причинно-наслідкові зв'язки, світогляд, життєдіяльність, соціокультурна дійсність.

Проблема розуміння розглядається насамперед у контексті гуманітарних наук цілком об'єктивно й закономірно, оскільки саме гуманітарною гносеологією проблема розуміння найбільш запитана. До того ж

останнім часом актуалізується аспект всезагальної гуманітаризації наук, у контексті якого розуміння постає однією з ключових загальнометодологічних і онтологічно-гносеологічних дослідницьких аспектів.

Особливість проблеми розуміння – в її універсальності, котра полягає в тому, що розумінням просякнуті всі сфери людської діяльності, тому ця проблема відкрита для принципово нових способів розв'язання. Динаміка змін, що відбуваються в сучасному науковому пізнанні, слугує основою для аналізу ролі, місця й специфіки процедури розуміння як у гуманітарних, так і в природничих науках [1, с. 37].

Інтерес філософії до проблематики розуміння пов'язаний, зокрема, з тим, що дослідження природи і функціонального покликання мови, різних аспектів історичного і соціального буття людини, а також глибинної взаємодії дисциплін набуває все більш виразного філософського значення. Герменевтика – наука про розуміння, має чітко виражений філософський зміст. Вона є самосвідомістю розуміння, а оскільки розуміння – спосіб буття людини в культурі, то герменевтика виявляється ще й самосвідомістю культури в принциповому сенсі цього словосполучення.

Аспекти розуміння перебувають у тісному взаємозв'язку тих філософських проблем, розв'язання яких є складним теоретичним і методологічним завданням. Праці, присвячені проблемі розуміння, доволі багатоманітні за своїми смисловими аспектами. Вони є не лише аспектами розгляду, а й категоріальним апаратом та методами дослідження. Однак за багатоманітністю точок зору на проблему не проглядається її цілісного і всебічного розв'язання. Міждисциплінарний характер проблематики породжує труднощі аналізу. Орієнтованість дослідницьких зусиль зумовлена характером пріоритетних завдань і застосуванням категоріальним апаратом. Ти не менше, накопичений матеріал дозволяє вийти на нові дослідницькі рубежі [2, с. 54].

Для дослідження феномену розуміння найбільш ефективними є методи філософської рефлексії, логічного і феноменологічного аналізу, герменевтики, принципи аргументації. Цілком слушним виявиться категоріальний апарат і методологічні підходи, вироблені в концепціях Р. Декарта, І. Канта, Г. Гегеля, В. Дільтея, Ф. Шлейєрмахера, В. Гумбольдта, Е. Гуссерля, М. Гайдеггера, Г. Гадамера, Ю. Габермаса, К. Поппера, Т. Куна, Л. Вітгенштейна, М. Бахтіна, Г. Біблера, С. Швірцова, Л. Мікешіної, В. Стьопіна, В. Ільїна, П. Гайденка та інших.

Феномен розуміння є предметом дослідження багатьох філософських праць. Серед зарубіжних досліджень можна виокремити праці Р. Барта, Е. Бетті, Г. Гадамера, Ж. Дерріди, В. Дільтея, П. Рікера, Г. Ріккєрта, Ю. Габермаса, Ф. Шлейєрмахера. На різноманітні аспекти проблеми розуміння звертали дослідники увагу К.–О. Апель, П. Бергер, Е. Гуссерль, М. Полані, М. Шелер.

На пострадянському просторі ґрунтовну дослідницьку роботу щодо проблеми розуміння здійснили Н. Автономова, В. Андрущенко, М. Бахтін, П. Гайденко, С. Кримський, В. Кремень, М. Култаєва, В. Малахов, М. Мамардашвілі, М. Михальченко, Л. Мікешіна, М. Попович, Г. Рузавін та інші.

У сфері герменевтичних досліджень розуміння визначають здебільшого як інтерпретацію або тлумачення якогось тексту, виявлення або реконструкцію його дійсних

та можливих смислів і значень (Е. Бетті, Г. Гадамер, Ф. Шлейєрмахер). На соціологічних аспектах проблеми звертав увагу М. Вебер. Трансцендентальними аспектами розуміння займалися Г. Рікерт, М. Шрейдер. Феноменологію розуміння ґрунтовно розробляв Е. Гуссерль. Важливе і впливове значення має екзистенційний аспект, в межах якого пізнання постає екзистенцією, специфічним способом буття людини. Таке тлумачення було притаманне Ф. Ніцше, П. Рікєру, З. Фрейдю, М. Гайдегеру.

Індивідуально–психологічний аспект проблеми розуміння був об'єктом розгляду праць В. Дільтея, Г. Зіммеля та М. Полані. Розуміння тлумачиться цими мислителями як інтелектуально–психологічний акт осягнення дійсності, «життя», як особливий феномен свідомості, котрий здебільшого супроводжується специфічним емоційним станом суб'єкта – «переживанням».

Розгляд розуміння як суб'єктивного стану індивіда, в якому виокремлюють обрізні, вербальні, інтуїтивні та дискурсивні компоненти, аналізувався у працях В. Афанасьєва, А. Леонтьєва, С. Рубінштейна.

На комунікативний аспект проблеми розуміння звертали увагу М. Бахтін, В. Горський та А. Потебня. Ідея діалогічності розуміння, яка стає на заваді його спрощеному розумінню лише як процесу розшифрування смислів, надає можливість пошуку загальнометодологічного розв'язання проблеми.

Гносеологічний підхід передбачає аналіз розуміння в межах теорії пізнання. Співвіднесення цього поняття з тими категоріями, котрі володіють усталеним методологічним статусом гносеології (їдеться, насамперед, про пояснення та інтерпретацію). В межах цього підходу розуміння розглядається особливою формою пізнання, метою і результатом пізнавальної діяльності суб'єкта. Такому аспекту проблеми були присвячені праці П. Гайдєнка, С. Кримського, М. Поповича, А. Ракітова, Г. Тульчинського, В. Швирьова, Б. Юдіна та інших.

Розуміння – це спосіб пізнання і буття людини в світі, універсальний багаторівневий процес освоєння дійсності, осягнення і реконструкції смислового змісту. Розуміння реалізується засобом входження в знакову ситуацію герменевтичного відношення, завдяки конструктивному освоєнню об'єкта, внаслідок його емоційного переживання.

У широкому сенсі розуміння є освоєнням того, що незрозуміло. Розуміння, тобто введення об'єктів розуміння в систему індивідуальних і суспільних сенсів, ґрунтується на реконструкції інваріантних структур людської діяльності, закріплених соціокультурно і конкретно–історично. У філософському аспекті феномен розуміння є категорією гносеологічною і онтологічною. Розуміння – це спосіб пізнання і буття людини в світі, універсальний багаторівневий процес освоєння дійсності, осягнення і реконструкції смислового змісту явищ з іманентно притаманною йому методологічною формою діалогу. Під багаторівневим процесом слід розуміти узгодження розуміючих і пояснюючих схем знання і пізнання [7, с. 59–60].

Розуміння посідає особливе місце в пізнанні: воно слугує універсальним способом освоєння людиною навколишньої природної і соціальної дійсності, методом самопізнання і проникнення в світ іншої індивідуальності. Сучасна герменевтика розглядає проблему розуміння під двома кутами зору. По–перше, як «онтологію розуміння»

(П. Рікєр), тобто розуміння виступає не як спосіб пізнання, а як спосіб буття: людина – це істота, буття якої полягає в розумінні. По–друге, як розуміння мовного оформлення тексту, адже саме з аналізу мови ми розпочинаємо пізнавальні процедури.

Розуміння як мета комунікації задає і детермінує форми комунікативної взаємодії. Це ключова форма пізнання і кінцева мета пізнавальної діяльності, спосіб пізнання й буття людини в світі, універсальний комунікативно–смисловий багаторівневий процес освоєння дійсності, осягнення і реконструкції смислового змісту явищ з іманентно притаманною формою діалогу; пізнавальний процес, що має місце в усіх галузях науки. Під багаторівневим процесом слід розуміти узгодження «розуміючих» та «пояснюючих» схем знання і пізнання. Цей процес відбувається на основі відповідних методологічних правил і визнання визначальної ролі мови.

Розуміння – ключовий гносеологічний інструмент людини. Розуміння як осягнення смислу, складає основу й субстанційну специфіку гуманітарного пізнання. Онтологічно–гносеологічна сутність розуміння залежить від адекватності взаємодії з природною та культурною дійсністю. Вона полягає в інструментальному значенні для особистісного буття суб'єкта пізнання в процесі смислотворчості.

Специфіка розуміння як філософського методу полягає в тому, що його не можна розглядати як жорстку програму або схему, оскільки процес розуміння припускає значну варіативність і гнучкість. Специфіка розгляду проблеми розуміння полягає в універсальності даного феномену: він виявляє себе на різних рівнях функціонування (повсякденному, психологічному, онтологічному та пізнавальному).

З 90–х років ХХ століття «набуває сили тенденція домінування комунікативної (дискурсивної) парадигми, котра, на думку деяких філософів, репрезентує методологічний поворот від класичної парадигми філософії свідомості до посткласичної парадигми філософії комунікації. Ідеї філософії комунікації були закладені в практичній філософії, репрезентованій працями К.–О. Апеля, Ю. Габермаса, В. Кульмана, П. Ульріха, що мали своїми витоками філософські концепції Ф. Ебнера, М. Гайдеггера, Ж.–П. Сартра, К. Яспєрса та інших мислителів. Саме в комунікації як дискурсі, де виявляється практичний розум («здоровий глузд») людини, індивіди можуть спільно обговорювати, обґрунтовувати та інституїувати різноманітні норми та цінності співжиття, досягати взаєморозуміння.

До критеріальних ознак комунікації слід віднести те, що вона «1) має свідомий характер, 2) спрямована на конкретну людину, 3) передає конкретне повідомлення, 4) передає його відповідно до соціально встановленого коду» [3, с. 12]. Будь–який комунікативний акт – це завжди діалог, хоча поняття діалогу не може бути зведене до комунікативного акту. Комунікативний простір постає формою соціальної реальності, засобом її репрезентації. Власне, він чим далі, тим більше ототожнюється із соціальним як таким, а типологія соціальних процесів детермінована механізмами комунікації.

Мова є основним засобом реалізації комунікативного потенціалу. Поліаспектність дослідження мови зумовлена складністю цього явища – зокрема, тією обставиною, що мова може бути як інтегративним, об'єднувчим

механізмом комунікативної взаємодії, так і диференційно-розмежувальним, демаркативним.

Культура постає носієм смислів, за допомогою яких люди інтерпретують свій досвід і цілеспрямовують свою життєдіяльність. Як зауважив Ч. Осгуд, «на противагу денотативному значенню, конотативне обов'язково виражає емоційно-вольове ставлення до дійсності. Конотативний підхід є первинним, до раціональним. Тут емоційне ставлення, особистісний смисл і чуттєва демаркація ледь-ледь структуровані. Де-факто такий підхід відображає дійсність на інтуїтивно-чуттєвому рівні» [6, с. 137].

Наше знання про світ має не стільки фактичний, скільки змалювальний, інтерпретативний характер. Як слушно зауважив К. Гіртц, «типова вада інтерпретативного підходу до чого-небудь – до літератури, сновидінь, симптомів хвороби, культури – полягає в тому, що він має тенденцію не піддаватися (або ж йому просто дозволяють не піддаватися) концептуальному оформленню і, відповідно, систематичним методам оцінки. Або ви розумієте інтерпретацію, або ні; або вловлюєте її суть, або ні; або приймаєте її, або ні» [3, с. 38]. Також варто враховувати, що не існує універсальної ієрархії ефективності способів інтерпретації: в одних випадках ефективними виявляються одні, в інших – інші.

Традиційно інтерпретацію витлумачують загальнонауковим методом із фіксованими правилами «перекладу» формальних знаків на змістовний рівень. У гуманітарному знанні інтерпретація розуміється як тлумачення текстів, як «смислосчитувальна операція» (Л. Мікешина); у лінгвістиці – як когнітивний процес встановлення сенсу мовних дій; у семантиці – як знак, символ, значення; у герменевтиці – як інтерпретація способу буття суб'єкта, який існує настільки, наскільки наділений здатністю розуміти.

Загалом тлумачення є імперативом, формою і способом функціонування філософських знань. Нове філософське знання завжди є результатом інтерпретації. Плюралізм філософського знання забезпечується його інтерпретаційною природою. Інтерпретація ж передбачає діалогічне відношення пізнаючого суб'єкта з особливим предметом, що виокремлюється на підставі специфіки історичного, культурного, буттєвого та спів-буттєвого контекстів.

Можливості розуміння базуються на таких умовах: розумність людини, підлеглисть її поведінки об'єктивним законам і залежностям, які можуть бути освоєні раціонально; раціональне пізнання як ідентифікація, забезпечена наявністю стабільних структур, що обумовлює наявність спільності елементів суб'єктивної реальності, які можуть бути виділені як об'єктивні інваріанти, дозволяючи пов'язувати минуле із сьогоденням, загальнолюдське з особистим (це детерміноване раціонально ідентифікованим пізнанням гуманітарного матеріалу).

В основі можливості розуміння лежить інваріантність структур матеріально-практичного і духовного освоєння світу, яка задає своєрідну наочно-культурну інтерсуб'єктивність, універсальність онтологічної основи, базис безсумнівності людського спілкування. Розуміння світу людини раціональне, загальнозначуще. Воно пов'язане з таким прилученням до сенсів людської діяльності, коли свідомість проєктується на предмети,

а вони можуть розкрити свій смисловий потенціал, верифікований соціальним (культурно-історичним) досвідом.

Глибина розуміння є основним критерієм науковості гуманітарного пошуку, завдання якого бінарні: розуміння сенсу і водночас включення осягнутого (освоєного, прийнятого, легітимізованого на рівні стереотипів свідомості) сенсу в контекст сучасності. Індикаторами глибини розуміння є, по-перше, реалістичність оцінки гуманітарного матеріалу, по-друге, можливість цих оцінок забезпечувати загальне гуманітарне зростання, сприяти всебічному розвитку потенціалу і здібностей людини.

У найбільш абстрактному і первісному вигляді розуміння є процесом, у ході якого задана суб'єктові дійсність через складний комплекс процедур конструювання і надання сенсу набуває свого специфічного значення. Всі набуті таким чином значення об'єднуються в єдину систему – культуру. Розуміння є духовно-практичною стороною будь-якої діяльності, характеристикою свідомості, самою здатністю мислити.

З онтологічної точки зору розуміння – це особлива апріорна форма свідомості (пов'язана з несвідомим), що дозволяє переводити нове знання в загальну структуру свідомості. Разом з тим з гносеологічної точки зору розуміння є таким актом свідомості, завдяки якому відбувається синтез усього наявного знання з подальшим оновленням його змісту і зміною всієї структури «людина-світ». Таке поняття застосовне як у гуманітарному, так і в природничонауковому знанні. Але в гуманітарному знанні воно має свої особливості, оскільки сенс гуманітарного суб'єктивний.

Розрізняють такі типи розуміння: *герменевтика* (розуміння як інтерпретація, виявлення і реконструкція всіх можливих сенсів і значень тексту), *індивідуально-психологічний* (розуміння – особливий емоційно-психічний акт збагнення), *екзистенційний* (розуміння як спосіб існування людини як свідомої істоти).

З розумінням пов'язана методологія текстуалізації пізнання, інтерпретації світу як тексту. Текст – це факт об'єктивування свідомості. Він існує лише в сприйнятті того, хто прийняв, прочитав, зрозумів його. Діалог завжди спрямований на розуміння себе через текст, а ті сенси, які ми уловлюємо в діалозі, завжди мотивовані нашим конкретно-історичним інтересом.

Загалом феномен розуміння в різних модифікаціях замальовується за допомогою такого понятійно-категоріального апарату: діалог, дискусія, дискурс, текст, підтекст, контекст. Оскільки навіть у фаховому середовищі з приводу наведених термінів має місце широкий діапазон різнотлумачень, то уточнення авторської позиції щодо основних змістовних аспектів набуває ознак очевидної потреби.

Отже, термін «діалог» походить від грецького *dialogos* і складається з двох частин: префіксу *dia* «крізь, через» та кореня *logos* «слово, значення, мова». Якщо тотожність робить діалог марним, то несумірною відмінність – неможливим. Щоб діалог був можливим і ефективним, його учасники повинні бути водночас і різними, і водночас володіти деякою конвенційною спільністю.

Діалог – це форма існування мови, пов'язана з його соціальною природою і комунікативною функцією. Будь-який комунікативний акт – це завжди діалог, хоча поняття діалогу не може бути зведене до комунікативного акту.

Діалог – це розділене слово, взаємна мова, розмова між двома або більшою кількістю людей. Натомість монолог (від грецького коріння: monos «один» і поданого вище logos) – це єдине, ні з ким не розділене слово (мова). Таке розуміння діалогу робить умовною відмінність між діалогом та монологом, оскільки навіть одна людина може вести діалог із собою або з іншими людьми всередині себе. Важлива лише увага до Іншого всередині або навколо нас. Лише за таких умов з'являється розділене слово, значення, сенс. Завдяки діалогу людина говорить і думає; розділене слово об'єднує, цементує будь-яке співтовариство людей. У діалозі не може бути перемоги, оскільки це гра не один проти одного, а один з одним.

К. Ажеж аргументовано наполягає на «діалогічній природі людини, яка реалізує себе за посередництва комунікативних відносин, в межах яких відбувається консенсусне конструювання смислу» [9, с. 312].

Відмінність між діалогом та монологом є умовною, оскільки навіть одна людина може вести діалог із собою або з іншими людьми всередині себе.

Основними змістовними наголосами теорії діалогу є такі:

1. Діалог – це форма існування мови, пов'язана з його соціальною природою і комунікативною функцією.

2. Діалогічне спілкування є сферою вияву мовної діяльності людини.

3. Мовне спілкування у формі діалогу – це конкретне втілення мови в його специфічних засобах, певна мовна структура. Три аспекти мови (соціальний, комунікативний, діалогічний) включають значення двосторонності зв'язків, підкреслюють діалогічну сутність спілкування.

Порівняльну характеристику змістовних ознак діалогу та дискусії можна окреслити таким чином:

1. Діалог – це співпраця: дві або більш за сторони разом працюють для досягнення загального розуміння. Дискусія вибудовується на опозиції: дві сторони протистоять одна одній і намагаються довести, що опонент має хибну точку зору. Якщо діалог викликає самоаналіз своєї позиції, то дискусія має на меті критику іншої позиції.

2. Якщо в діалозі один учасник слухає іншого, щоб зрозуміти, знайти сенс і згоду, то в дискусії один учасник слухає іншого, щоб знайти слабкі місця і висунути контраргументи.

3. У діалозі кожен шукає сильні сторони в позиції іншого. У дискусії кожен шукає недоліки й слабкі сторони в позиції іншого. У діалозі кожен шукає консенсусні положення. У дискусії кожен шукає найбільш принципові, виразні відмінності.

4. Діалог припускає, що чимало учасників цієї процедури володіють частиною істини (правильної відповіді на проблемну ситуацію), поєднавши які можна отримати функціонально ефективне рішення. Дискусія виходить з того, що правильною відповіддю володіє хтось один.

Згідно з Ю. Габермасом, дискурс – це діалог, у процесі якого відбувається узгодження спірних претензій на значущість з метою досягнення згоди.

Дискурс у широкому сенсі – це комплексна комунікативна подія. Дискурс є комунікативною подією, що відбувається між мовцем та слухачем (спостерігачем) у процесі комунікативної дії в певному часовому, просторовому та іншому контексті.

Дискурс у вузькому сенсі – це текст або розмова. Різниця між дискурсом та текстом полягає в тому, що

дискурс – це актуально виголошений текст, а текст – абстрактна граматична структура вимовленого. Дискурс – це поняття, що стосується актуальної мовної дії, тоді як текст корелюється з формальними лінгвістичними знаннями, лінгвістичною компетентністю. На думку Р. Барта, сутнісна відмінність між текстом та твором зводиться до того, що твір означає усталену структуру, завершене виробництво, натомість текст означає процес становлення твору.

Як доводить Т. ван Дейк, дискурс є явищем діяльним, процесуальним, пов'язаним із мовним виробництвом, натомість текст – це готовий продукт, результат мовленнєвого виробництва, котрий має завершену форму. Дискурс – це не текст, а те, що міститься в тексті, якщо розглядати останній як ланцюг/комплекс висловлювань, тобто мовний (або комунікативний) акт і його ж результат [4, с. 36–37].

Будь-який текст схожий на дзеркало: кожен в ньому спочатку розглядає себе, а вже потім рефлектує з приводу аргументації автора.

Дискурс – це текст, занурений у соціальний контекст. Інформативна значущість, аргументованість і переконливість тексту завжди в тій чи іншій мірі коригується підтекстами. Іноді інформативна й спонукальна значущість підтекстів є вищою, ніж тексту.

Процес пізнання достеменно контекстуальний. Контекст – основа пізнання, його когнітивний, семантичний, конотативний фон. П. Бурдье порівняв «будь-який твір з еліпсисом: те, на чому він тримається, в ньому міститься не відверто, а контекстуально, латентно» [5, с. 122].

Контекст, контекстуальність і смислова поліваріативність контексту є найбільш складними аналітичними та компаративістськими проблемними аспектами. Ця особливість з'ясовує, чому один і той же жест – зокрема, підняту руку – в принципі можна тлумачити і як молитву, і як голосування, і як вітання, і як намір зупинити таксі.

Процес пізнання соціальних явищ містить істотний відбиток особистісного відношення вченого до досліджуваних фактів, залежить від його освіти, світоглядного цілепокладання і навіть емоційності. Іншими словами, суб'єктивний фактор у соціальному пізнанні є неусувним компонентом, своєрідною архімедовою точкою опори. В принципі, зазначена особливість притаманна науковому пізнанню в цілому, однак в соціальному типі пізнання цей фактор дає про себе знати особливо рельєфно, випукло і очевидно, є своєрідним теоретико-методологічним еквівалентом дослідницького успіху.

Джерелом помилок і когнітивних спотворень у соціальному пізнанні часто є некоректність у використанні принципів та застосуванні методів під час дослідження (наприклад, неправомірність аналогій, абсолютизація деякого підходу, необгрунтоване перенесення методів, сформульованих за конкретно-історичної ситуації в одній сфері знань на іншу). Окрім розширення діапазону застосування наукових методів при одночасному обмеженні або ігноруванні інших підходів, причинами зниження рівня методологічної ефективності дослідження можуть бути порушення правил формальної логіки, методологічних вимог тощо.

Як зазначає М. Степико, «першими, хто виступив проти натуралістичної, позитивістськи орієнтованої соціальної

науки, котра обстоювала тотожність методів дослідження природи та суспільства і розглядала соціокультурну реальність за аналогією з реальністю природи, були В. Дільтей та Е. Гуссерль. На їхню думку, позитивістський ідеал об'єктивності наукового знання не підходить для соціогуманітарних наук, оскільки ті принципово відрізняються за своїм предметом від природознавства. Крім того, в соціогуманітарних науках предмет пізнання не протистоїть як річ суб'єктові пізнання. Тому, згідно з В. Дільтеєм, тут потрібен інший, ніж у природознавстві, дослідницький метод, а саме – метод розуміння, який передбачає духовний зв'язок між дослідником і тим, що він досліджує» [8, с. 57].

Соціальна наука регулярно вдається до послуг методу розуміння. За допомогою цього методу й інструментарію вона «інтерпретує вже проінтерпретовану дійсність. Тому її категорії є «реконструкцією» категорій, якими люди послуговуються в повсякденному житті» [8, с. 61]. Так звана розуміюча філософія в модифікації В. Дільтея та М. Шелера трансформувала досягнення духовних сутностей суспільного життя на різновид мистецтва. Цей метод передбачає «розуміюче вживання в ситуацію». Він стверджував: недостатньо знати історію людей – необхідно залучити ще й механізм вчуття у їхній внутрішній світ, у смаки та звички, у манери та стиль поведінки. Лише в такий спосіб формується людина як суб'єкт культури, а відтак – і адекватне уявлення про людину такого змістовного і цивілізаційного рівня.

Список використаних джерел

1. Ахиезер А. С. Философские основы социокультурной теории и методологии // Вопросы философии. – 2000. – №9. – С.29–45.
2. Берлин И. Стремление к идеалу // Вопросы философии. – 2000. – №5. – С.51–62.
3. Гирц К. Интерпретация культур: [пер. с англ.] / К. Гирц. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. – 560 с.
4. Дейк ван Т. А. Язык. Познание. Коммуникация / Т. А. ван Дейк. – М.: Прогресс, 1989. – 312 с.
5. Дюше К. К теории социокритики, или Вариации вокруг одного зачина / К. Дюше // Новое литературное обозрение. – 1995. – №13. – С.120–126.
6. Засекина Л. Категория значения слова как характеристика интеллектуальной деятельности / Л. Засекина // Социальная психология. – 2006. – №3. – С.134–138.
7. Микешина Л. А. Ценностные ориентации субъекта и формы их отражения в научном знании // Философские науки. – 1982. – №6. – С.52–62.
8. Степико М. Т. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз). – К.: Основи, 1998. – 386 с.
9. Hagege C. L'Homme de paroles. – P.: Folio Essais–Fayard, 1985. – 406 p.

References

1. Ahiezer A. S. Filosofskie osnovy sotsiokulturnoy teorii i metodologii // Voprosy filosofii. – 2000. – №9. – S.29–45.
2. Berlin I. Stremlenie k idealu // Voprosy filosofii. – 2000. – №5. – S.51–62.
3. Girts K. Interpretatsiya kultur: [per. s angl.] / K. Girts. – M.: «Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya» (ROSSPEN), 2004. – 560 s.
4. Deyk van T. A. Yazyk. Poznanie. Kommunikatsiya / T. A. van Deyk. – M.: Progress, 1989. – 312 s.
5. Dyushe K. K teorii sotsiokritiki, ili Variatsii vokrug odnogo zachina / K. Dyushe // Novoe literaturnoe obozrenie. – 1995. – №13. – S.120–126.
6. Zasekina L. Kategoriya znachennya slova yak harakteristika intelektualnoy diyalnosti / L. Zasekina // Sotsialna psihologiya. – 2006. – №3. – S.134–138.
7. Mikeshina L. A. Tsennostnye orientatsii subekta i formy ih otrazheniya v nauchnom znaniy // Filosofskie nauki. – 1982. – №6. – S.52–62.

8. Stepiko M. T. Buttya etnosu: vitoki, suchasnist, perspektivi (filosofsko–metodologichniy analiz). – K.: Osнови, 1998. – 386 s.

9. Hagege C. L'Homme de paroles. – P.: Folio Essais–Fayard, 1985. – 406 p.

Kuzomenska L. G., graduate student, Institute of Higher Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), lepan@ukr.net

The understanding as a socio-cultural phenomenon

The understanding occupies a special place in human life – it serves as a universal way for human exploration of the natural and social reality through self-knowledge and penetration into the inner world of another individual. This is a special form of knowledge and learning of the ultimate goal, which is the product of social and cultural practices.

Keywords: understanding, informative picture of the world, communicative space, causal relationships, worldview, livelihood, social and cultural reality.

Кузюменская Л. Г., аспирантка, Институт высшего образования НАПН Украины (Украина, Киев), lepan@ukr.net

Понимание как социокультурный феномен

Понимание занимает особое место в жизнедеятельности человека: оно служит универсальным способом освоения человеком окружающей природной и социальной действительности, методом самопознания и проникновения во внутренний мир другого индивида. Это особая форма познания и конечная цель познавательной деятельности, которая является продуктом социокультурных практик.

Ключевые слова: понимание, информационная картина мира, коммуникативное пространство, причинно–следственные связи, мировоззрение, жизнедеятельность, социокультурная реальность.

* * *

УДК 316.422

Гончарова О. О.,
аспірантка, Національний педагогічний
університет ім. М. П. Драгоманова
(Україна, Київ), hamisek@ukr.net

СЕЛЕКТОРНИЙ КОЛАПС УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЯК СИСТЕМНА ПОМИЛКА ВІТЧИЗНЯНИХ СОЦІАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Розглянуто проблему нестабільності сучасного українського суспільства в умовах глобалізованої соціально–політичної реальності. Автор досліджує питання непослідовності державних реформ України з точки зору теорії складних дисипативних систем І. Р. Пригожина, зокрема, за допомогою аналізу таких елементів дисипативної системи, як її тезаурус, детектор та селектор, визначає причину того, чому трансформації сучасного українського суспільства відбуваються стрибкоподібно та непослідовно, не переходячи у стан флуктуації – стан стабільності і визначеності подальшого вектору розвитку системи до настання періоду наступного біфуркаційного пошуку варіантів майбутнього. Автор вводить поняття селекторного колапсу як специфічної системної помилки у самоорганізації українського суспільства, яка не дозволяє останньому подолати вищезазначену чергу політичних, економічних та соціальних потрясінь і при збереженні якої стабільний розвиток українського суспільства буде скоріше предметом соціального дива, ніж результатом планомерної політичної та державотворчої діяльності. У статті використані такі методи дослідження, як аналіз, дедукція, метод екстраполяції.

Ключові слова: українське суспільство, теорія дисипативних систем, біфуркація, флуктуація, тезаурус, детектор, селектор, селекторний колапс.

У сучасному науковому дискурсі, присвяченому проблемам глобалізації суспільних процесів, актуальним є поняття соціальних трансформацій за біфуркаційною моделлю. Згідно даної моделі, соціальна система є одним із видів самоорганізованих дисипативних систем, які реагують на зміни у зовнішньому середовищі виходом із своєї рівноваги і перебуванням у стані невизначеності свого подальшого розвитку – біфуркації – до тих пір, поки не вироблять новий принцип своєї організації, адекватний новим, вже зміненим зовнішнім умовам. Такий стан дисипативної системи здобув назву флуктуації. Постійна зміна флуктуацій і чергування їх із періодами біфуркацій є закономірним розвитком соціальних дисипативних

систем, в ході якого стабільні періоди їх функціонування чергуються із періодами невизначеності подальшого курсу розвитку. Проте у деяких особливих випадках дисипативна система не переходить на стадію своєї флуктуації і натомість зазнає хвилеподібних, часто хаотичних трансформацій – переходу від одного стану біфуркаційної невизначеності до іншого. Розвиток сучасного українського суспільства від моменту здобуття нашою державою незалежності знаменується станом перманентної нестабільності та невизначеності, в ході якого наявними є масові акції протесту, гучні політичні скандали та нелегітимна зміна правлячих політичних сил, що, у свою чергу, свідчить про стан укорінені біфуркації. Автор даної статті робить спробу проаналізувати розвиток сучасного українського суспільства з точки зору трансформаційних процесів у соціальних дисипативних системах і визначити базову причину стану хвилеподібної біфуркації українського суспільства XXI століття, а також причину того, чому на його зміну такий тривалий час не приходить стан флуктуації – період стабільного і визначеного політичного курсу.

Проблема розвитку дисипативних систем (у тому числі і соціальної системи як одного з її видів) детально досліджувалася соціальним фізиком І. Р. Пригожиним. Його концепцію розвитку складних дисипативних систем автор даної статті бере як основу аналізу українських соціальних трансформацій сучасності. Дану концепцію доробляли і осмислювали також такі дослідники, як В. П. Бранський, А. Н. Данілов, М. С. Ельчанинов, Л. В. Лескова та ін. В якості основи для аналізу особливостей сучасних вітчизняних соціальних трансформацій автор використав доробки таких українських вчених, як Н. В. Паніна, Є. І. Головаха, М. О. Шульга.

Мета статті – визначити імовірну причину закріплення стану перманентної нестабільності та невизначеності сучасного українського суспільства з точки зору теорії дисипативних систем І. Р. Пригожина. *Завдання статті* – проаналізувати закономірності розвитку сучасного українського суспільства з точки зору теорії розвитку складних дисипативних систем І. Р. Пригожина, розглянути особливості виникнення у ньому станів біфуркаційних перетворень, дослідити на основі попередньо зробленого аналізу причину хвилеподібних соціальних трансформацій сучасного українського суспільства, які не переходять у свій флуктуаційний стан.

Соціальні трансформації сучасного українського суспільства як унікальний історичний та політичний феномен породили собою низку причинно–наслідкових зв'язків, результатами яких є та соціально–економічна та політична реальність, яку ми переживаємо сьогодні. Соціальними філософами неодноразово робилися спроби проаналізувати закономірності розвитку соціальних систем задля того, щоб мати можливість прогнозування та наукового передбачення подій майбутнього, що розгортаються у них. У даній статті ми зробимо спробу проаналізувати закономірності розвитку сучасного українського суспільства з точки зору теорії складних дисипативних систем І. Р. Пригожина та знайти відповідь на питання: як з позиції теорії складних дисипативних систем можна пояснити стан перманентної нестабільності українського суспільства з часу отримання Україною статусу незалежної держави та чи довго зберігатиметься такий його стан.

Дисипативна система за І. Р. Пригожиним – це система, специфіка якої полягає в тому, що її існування підтримується постійним обміном із зовнішнім середовищем, речовиною чи енергією або усіма цими компонентами одночасно. Головною особливістю такої системи є той факт, що вона поєднує у своєму функціонуванні порядок та хаос, при цьому ці протилежні на перший погляд стани взаємообумовлюють один одного.

Дисипативна система, яка постійно знаходить у режимі балансування між зовнішнім хаосом та внутрішнім порядком (і навпаки), постійно прагне до збереження своєї рівноваги, до стану максимальної стійкості. Проте для забезпечення такого стану вона має узгодити три компоненти своїх складових: фактичний набір своїх елементів (тезаурус), характер взаємозв'язків і взаємодій між ними (детектор), принцип функціонування і взаємодії всіх елементів системи (селектор), який також називають принципом відбору можливих стратегій розвитку у дисипативній системі. Баланс тезаурусу, детектору та селектору дисипативної системи часто піддається змінам і стану невірноваженості, дисбалансу. Такий стан у розвитку дисипативної системи отримав назву «біфуркація» [9, с. 104].

За визначенням дослідника В. П. Бранського, біфуркація представляє собою нестійкий стан системи. При цьому різні біфуркації породжують різні види нестійкості. У свою чергу, різні типи внутрішніх взаємодій можуть бути пов'язані з різними критеріями стійкості. Тому принцип відбору (селектор) – це визначення того стану, в який система повинна перейти задля того, щоб вона стала за наявних умов максимально стійкою [1, с. 115]. За визначенням Л. В. Лескова, біфуркація – це порушення стійкості еволюційного режиму системи, яке призводить до виникнення після точки біфуркації квантового спектру альтернативних сценаріїв еволюції. Внаслідок втрати системою стійкості у зоні біфуркації фундаментальну роль відіграють випадкові фактори. Ця обставина має велике значення у процесах соціокультурної динаміки і призводить до нового, нелінійного розуміння співвідношення необхідності свободи та волі. У рамках нелінійного мислення свободу слід розуміти не як усвідомлену необхідність, а як можливість вибору серед віртуальних альтернатив, але одночасно і моральну відповідальність за цей вибір [4, с. 76].

Стан біфуркації у дисипативній системі не може тривати нескінченно довго і завершується переходом у флуктуацію, що представляє собою реалізацію однієї із біфуркаційних стратегій розвитку подій. При конкретній флуктуації у системі починають формуватися вже принципово нові тезаурус, детектор і селектор, які забезпечують стан максимальної стійкості системи за даних умов. Вони будуть продовжувати своє існування до тих пір, поки не з'являться нові фактори (зовнішні чи внутрішні), які виведуть систему із рівноваги і знову запустять процес пошуку альтернативних шляхів розвитку за допомогою біфуркаційного відбору. Таким чином, система перебуває у постійній динаміці, забезпечує своє оновлення і чутливо реагує на зміни зовнішнього та внутрішнього середовища [5; 7; 9].

Суспільство як цілісне, складне і динамічне соціальне утворення розглядається І. Р. Пригожиним як один із видів дисипативних систем, оскільки йому притаманні усі вищезазначені особливості. Воно має

свій специфічний тезаурус, детектор та селектор [8, с. 112]. Так, соціальний тезаурус – багатоманіття можливих соціальних структур – створюється соціальними біфуркаціями, у ролі яких виступають періодично виникаючі у будь-яких суспільствах соціальні кризи. Соціальним детектором, у свою чергу, виступають боротьба чи взаємодія різноманітних або альтернативних соціальних ідеалів. Саме зіткнення цих ідеалів визначає те, яка саме із можливих структур соціального устрою буде обрана та реалізована у вигляді можливої флуктуації. Соціальним селектором виступає основний принцип боротьби чи взаємодії цих ідеалів, але у той же час результат соціального відбору (селектору) залежить не тільки від якісного, але й від кількісного співвідношення сил носіїв цих ідеалів. Тому результат відбору може бути цілком несподіваним для носіїв усіх ідеалів, оскільки він у загальному випадку визначається рівнодією всіх соціальних сил, що приймають участь у соціальному процесі, і може не відповідати жодному із первинних ідеалів [1, с. 117–118].

Отже, формування нових тезаурусу, детектору та селектору є необхідним компонентом трансформаційної розвитку соціальної дисипативної системи. За визначенням соціолога А. Н. Данілова, трансформаційні процеси у суспільстві – це поняття, яке виражає перехід до якісно нового стану організації суспільства, що здійснюється як наростання питомої ваги нерівнодійних та нелінійних відношень зі своїм оточенням. Взаємозалежні внутрішні зміни соціуму, сума яких у певний момент перевищує допустиму для даної системи межу напруги, змушують систему в цілому перейти поріг стійкості, і стає неможливим передбачити, в якому напрямку проходитиме подальший розвиток: чи стане стан системи хаотичним, чи вона перейде на новий, більш диференційований і більш складний рівень впорядкованості. Трансформаційні процеси в суспільстві передбачають заперечення вагомих елементів минулого і подолання їх, висунення нових цілей та ідеалів, визначення способів та засобів просування до них [6, с. 668].

Перейдемо до особливостей українських соціальних трансформацій. Однією з базових особливостей сучасних українських трансформацій є їх дихотомічна природа: з одного боку, наявним у них є тренд орієнтації на прозахідні зразки соціально–економічного та політичного розвитку, проте з іншого боку у них зберігаються і традиціоналістичні компоненти, пов'язані із орієнтацією на певні зразки із «радянського» минулого [10; 3, с. 199]. Така дихотомія є типовою для країн пострадянського простору і породжує проблему стабільності реформ і неперервності розвитку країни за один раз обраним курсом.

Непослідовність реформ у політичному курсі незалежної України, що завжди коливався між двома своєрідними «полюсами» – орієнтацією на співробітництво і партнерство із країнами СНД з одного боку і інтеграцію у ЄС з іншого боку – виявилась нищівною для різноманітних сфер життя українського народу. Можна сказати, що Україна, оформившись як нова суверенна держава, потрапила у вир трансформацій, які в результаті не призвели до стабілізації державної системи, а породили нові витки нестабільності та нелінійності. Згідно досліджень М. О. Шульги, правляча еліта України постійно метушилася між двома вищезазначеними

політичними курсами, що апріорно є антагоністичними за своєю природою і є значним предметом ідеологічного розколу у політичних орієнтаціях населення. Своєрідного «примирення» цих орієнтацій і спроби знайти дійсний «спільний знаменник» у питанні інтеграції української нації не відбулося, натомість характер українських реформ все більше набував фрагментарного виду внаслідок намагання задовольнити то першу, то другу політичну стратегію поперемінно. У результаті чи не єдиним показником стабільності у даних непослідовних реформах, які часто заперечували одна одну, стала стабільна недовіра населення України до діючої державної влади та державних інститутів, закріплений стан соціальної аномії, відчуття незахищеності і зневіри у суспільні ідеали пересічного українця [11, с. 185].

Ще одним вагомим фактором, який опосередковано спричинив такий стан українського суспільства, стала його так звана «інституційна гіперповноцінність». Це соціально–політичне явище полягало у згоді людей жити у такому інституційному просторі, де діють і старі, і нові інститути, що забезпечують своїм суперечливим існуванням наявність усіх необхідних для соціальної інтеграції та стабільності атрибутів інституційності [2, с. 44]. Іншими словами, у цей період співіснували прорадянські та прозахідні елементи державного управління, і внаслідок такої, на перший погляд, неможливої подвійності елементів, що заперечують один одного, усі суперечливі компоненти соціальної системи знайшли місце у новому державному просторі. Така стратегія закріпила мирний та ненасильницький характер української трансформації, проте у результаті вилилася у нову, чергову інституційну кризу.

Використовуючи розробки дослідника В. П. Бранського про особливості селекторного фактору у процесі трансформації дисипативних систем в контексті досліджень українських соціологів Є. І. Головахи, Н. В. Паніної та М. О. Шульги, можна зазначити що однією із особливостей українських суспільних трансформацій були слабкі *тезаурусна* і *детекторна* позиції і надзвичайно слабкий, приховуючий у собі політичний та ідеологічний конфлікт *селекторний фактор*, який власне і визначає можливість того, що суспільство як дисипативна система з часом перейде у стабільний флуктуаційний стан. Автор даної роботи вважає, що у даному контексті *тезаурусом* українського суспільства часів здобуття Україною незалежності виступав фактичний набір соціальних та державних інститутів, а також характер соціальних настроїв та установок, які були наявними в Україні після розпаду СРСР; *детектором* слугував характер взаємозалежності їх один від одного, *селектором* виступав загальний принцип функціонування елементів державної системи. При зміні зовнішніх та внутрішніх факторів, які впливають на систему, тезаурус, детектор та селектор повинні змінитися для того, щоб забезпечити флуктуаційну стабільність. В ідеальному своєму стані суспільство як вид дисипативної системи повинно самостійно «відчутти» і виробити нові сталі механізми свого функціонування виходячи з об'єктивних реалій мінливої дійсності. Українське суспільство ж часів становлення своєї незалежної держави у справі вироблення нового тезаурусу і детектору керувалося принципом неконфліктності, що передбачало створення нових і збереження старих державних інститутів, норм

і цінностей, створення нових і збереження старих взаємозв'язків між ними, що, у свою чергу, створило своєрідний «селекторний колапс»: неможливим стало вироблення *єдиного, простого і зрозумілого принципу* функціонування взаємовиключаючих елементів державної системи, що так чи інакше суперечили один одному і створювали додаткове конфліктне поле у попередньо неконфліктному соціумі.

Автор даної статті представляє схему дії селекторного колапсу, яка дозволяє наочно представити його своєрідну «системну помилку» у винайдені нового принципу функціонування соціальної дисипативної системи. За допомогою неї, зокрема, можна пояснити, чому в сучасному українському суспільстві не спрацьовують реформи закордонних зразків, орієнтовані на швидке впровадження у вітчизняних реаліях.

Схема дії соціальної системи 1

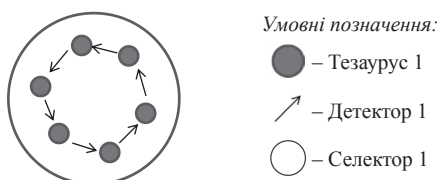

Схема дії соціальної системи 2

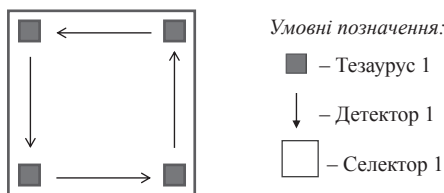
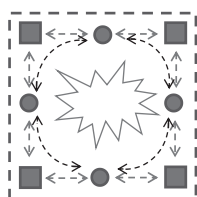

Схема дії селекторного колапсу соціальної системи

Умовні позначення:

- – Тезаурус 1
- – Тезаурус 2
- ←----→ – Латентний конфлікт на місці детекторних зв'язків 2
- ↗ – Зв'язки детектору 1
- ☀ – Підривні сили нестабільності селектору 1
- – Неєфективний селектор 2

Так, маємо дві орієнтовні схеми соціальних систем, перша з яких працює за «круговим» принципом, а друга – за «квадратним». У першому випадку і тезаурус, і детектор, і селектор соціальної системи представляють собою кола, які органічно вписуються один в одне; у другому випадку тезаурус, детектор і селектор представляють собою квадрати, які також ефективно комплектуються. У двох

даних випадках системи будуть ефективними. Проте якщо сумістити дві дані моделі таким чином, щоб у наявній системі мали місце і колоподібний, і квадратовидний тезаурус, то побачимо колапс їхньої взаємодії: вони не будуть здатні будувати між собою детекторні зв'язки, оскільки є антагоністичними по відношенню один до одного за своєю природою. Має місце «селекторний колапс» – неможливість виробити єдиний принцип взаємодії для колоподібного та квадратовидного тезаурусу внаслідок того, що між ними не виникають детекторні взаємозв'язки.

Автор вважає за потрібне зробити припущення, що так званий «селекторний колапс» України, породжений прихованим конфліктом у формуванні нових тезаурусу і детектору суспільства, мав місце з тієї причини, що правляча еліта України від самого початку свого становлення була керованою зовнішнім впливом оточуючих держав і у своїй діяльності керувалася не стільки інтересами українського суспільства, скільки власними матеріальними інтересами, що були тісно пов'язані із впливом інших країн та з іноземним капіталом [11, с. 243]; отже, українське суспільство практично від самого свого початку не було самоорганізованим, а зазнавало потужного латентного впливу інших самоорганізованих суспільств. Звідси, ми припускаємо, виникає сумнозвісне намагання правлячих еліт України не виробляти унікальні пролонговані стратегії розвитку держави, виходячи з її власних потреб та особливостей, а бажання «списати» вже готові сценарії розвитку у розвинутих суспільств, які на українських реаліях є неапробованими і все більше нагадують за своєю природою неякісні соціальні експерименти, ніж продумані державні програми.

Як логічне продовження цього стану, український «селекторний колапс» поглиблюється хвилеподібними трансформаціями – так званою флуктуаційною невизначеністю, яка часто приймає вигляд некерованого або приховано керованого хаосу. У політичній діяльності це проявляється у непослідовних і взаємовиключаючих одна одну реформах, які у результаті призводять до таких суспільних наслідків, які є гіршими, ніж попередній стан суспільства, заради зміни якого ці реформи де-факто і провалилися.

Також за допомогою попередньо зображеної схеми можливо побачити і такий феномен селекторного колапсу українського суспільства, як його інерційні механізми, що виступають своєрідними підводними рифами тих реформ і соціальних перетворень, які у ньому декларуються. Як бачимо, хоча колоподібні та квадратовидні тезауруси не вступають у детекторні взаємозв'язки, проте колоподібні тезауруси продовжують взаємодіяти «підпільно» за колоподібними детекторними зв'язками. Останні не відповідають новим вимогам зовнішнього середовища, яке, власне, і спричинило трансформаційний процес і перехід соціальної системи до стану біфуркаційного пошуку. У свою чергу, нові вимоги передбачають формування квадратовидного детектору та селекторного принципу, проте він не може сформуватися внаслідок присутності колоподібних елементів тезаурусу. Можна сказати, що більш налагоджений механізм колоподібного детектору приховує під собою підривні сили для квадратовидного селектору, який внаслідок потужної дії інерційних механізмів останнього втрачає необхідні передумови для свого виникнення та закріплення. Звідси маємо ситуацію,

коли огульне перенесення нових, антагоністичних попередніх елементів тезаурусу у соціальну систему виявляється за своїми наслідками нищівнішим реформаторським кроком, аніж збереження старого селекторного принципу, навіть якщо він не є актуальним для мінливих зовнішніх умов, оскільки віджили детекторні зв'язки демонструють більшу системну організацію, ніж зв'язки із привнесеними новими елементами. Таким чином, переписування і використання зразків успіху у державотворенні зарубіжних країн без їхнього детального, поступального і виваженого впровадження у вітчизняну соціальну дійсність є тим фактором, який унеможливає стабілізацію сучасного українського суспільства; більше того, згідно даної схеми, робить стабілізацію стану чинного українського суспільства феноменом скоріше соціального дива, ніж результату планомірної реформаторської діяльності.

Селекторний колапс в українських суспільних трансформаціях відбивається на різноманітних сферах суспільного життя, одними з яких є економічна, політична сфери, сфера освіти та науки, проблема зайнятості населення тощо. Постійно коливаючись між взаємовиключаючими селекторними принципами, українське суспільство зазнає не лише стагнації свого розвитку, але і помітних регресивних тенденцій, оскільки витрата соціальної енергії на впровадження реформ, які у скорому часі будуть скасованими, позначається на втраті цієї енергії для здобуття вагомих соціальних результатів, орієнтованих на пролонговане майбутнє. Неможливим виявляється досягнення вагомого результату у тому випадку, коли державні стратегії (соціальний детектор) постійно коливаються між антагоністичними елементами соціальної системи, не задовольняючи в цілому кожну з них. Таким чином, перед українським суспільством сьогодні постає актуальна проблема, що представляє собою своєрідне творче завдання – вироблення унікального вітчизняного тезаурусу, детектору та селектору, який би зміг адекватно відповідати на запити мінливого середовища і забезпечити стан флуктуації – стан хоча і не вічного, але тривалого порядку і визначеності, необхідний для досягнення вагомих позитивних результатів на загальнонаціональному рівні.

Висновок. Отже, можна резюмувати, що селекторний колапс українських соціальних трансформацій полягає у одночасному існуванні як колишньо діючих тезаурусних та детекторних елементів, так і новітніх компонентів тезаурусу і детектору сучасної реальності; при цьому важливим є те, що нові компоненти тезаурусу та детектору ще не виробили між собою сталих системних зв'язків, а старі тезаурусні та детекторні елементи продовжують взаємодіяти на основі інерційних механізмів, що гальмує розвиток системи загалом. На виникнення та розвиток взаємозв'язків між новими тезаурусними та детекторними елементами бракує соціальної енергії, яку відбирають дані інерційні механізми. Таким чином, віджиті елементи соціальної системи опиняються ефективнішими і більш взаємопов'язаними, ніж нові, хоча чинні зовнішні та внутрішні фактори, що спричинили соціальну трансформацію, більше їм не відповідають. Виходом із цього парадоксу, на думку автора даної статті, може послужити планомірний, виважений шлях реформування чинної вітчизняної системи, без стрибкоподібних змін реформаторського курсу та огульних політичних рішень,

який би призвів до формування унікальних вітчизняних соціальних тезаурусу, детектору та селектору українського суспільства як базових координат його життєдіяльності на новому етапі його розвитку.

Список використаних джерел

1. Бранский В. П. Теоретические основания социальной синергетики / Бранский В. П. // Вопросы философии. – 2000. – №5. – С.112–129.
2. Головаха Е., Панина Н. Основные этапы и тенденции трансформации украинского общества: от «Перестройки» до «оранжевой революции» / Е. Головаха, Н. Панина // Социология: теории, методы, маркетинг. – 2006. – №3. – С.32–51.
3. Ельчанинов М. С. Социальная синергетика и катастрофы России в эпоху модерна / Ельчанинов М. С. – М.: КомКнига, 2005. – 240 с. (Синергетика в гуманитарных науках).
4. Лебедев С. А. Философия науки: Словарь основных терминов / Лебедев С. А. – М.: Академический Проект, 2004. – 320 с. (Серия «Gaudemus»).
5. Николис Г., Пригожин И. Р. Самоорганизация в неравновесных системах: От диссипативных структур к упорядоченности через флуктуации / Г. Николис, И. Р. Пригожин. – М.: Мир, 1979. – 512 с.
6. Новейший социологический словарь / Сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин, Г. Н. Соколова, О. В. Терещенко. – Мн.: Книжный дом, 2010. – 1312 с.
7. Пригожин И. Р. Философия нестабильности / Пригожин И. Р. // Вопросы философии. – 1991. – №6. – С.46–52.
8. Пригожин И. Р. Конец определенности / Пригожин И. Р. – Ижевск: РХД, 2001. – 216 с.
9. Пригожин И. Р., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой / И. Р. Пригожин, И. Стенгерс. – М.: Прогресс, 1986. – 432 с.
10. Шмаков В. С. Социальные проблемы развития трансформационных процессов в контексте глобализации / Шмаков В. С. // Электронная научная библиотека «Киберленинка» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnye-problemy-razvitiya-transformatsionnyh-protsessov-v-kontekste-globalizatsii-rossiya-belarus-1>.
11. Шульга Н. А. Дрейф на обочину: двадцать лет общественных изменений в Украине / Шульга Н. А. – К.: Друкарня «Бизнесполіграф», 2011. – 488 с.

References

1. Branskij V. P. Teoreticheskie osnovanija social'noj sinergetiki / Branskij V. P. // Voprosy filosofii. – 2000. – №5. – S.112–129.
2. Golovaha E., Panina N. Osnovnye jetyapy i tendencii transformacii ukrainskogo obshhestva: ot «Perestrojki» do «oranzhevoj revoljucii» / E. Golovaha, N. Panina // Sociologija: teorii, metody, marketing. – 2006. – №3. – S.32–51.
3. El'chaninov M. S. Social'naja sinergetika i katastrofy Rossii v jepohu moderna / El'chaninov M. S. – M.: KomKniga, 2005. – 240 s. (Sinergetika v gumanitarnyh naukah).
4. Lebedev S. A. Filosofija nauki: Slovar' osnovnyh terminov / Lebedev S. A. – M.: Akademicheskij Proekt, 2004. – 320 s. (Serija «Gaudemus»).
5. Nikolis G., Prigozhin I. R. Samoorganizacija v neravnovesnyh sistemah: Ot dissipativnyh struktur k uporjadochennosti cherez fluktuacii / G. Nikolis, I. R. Prigozhin. – M.: Mir, 1979. – 512 s.
6. Novejšij sociologicheskij slovar' / Sost. A. A. Gricanov, V. L. Abushenko, G. M. Evel'kin, G. N. Sokolova, O. V. Tereshhenko. – Mn.: Knizhnyj dom, 2010. – 1312 s.
7. Prigozhin I. R. Filosofija nestabil'nosti / Prigozhin I. R. // Voprosy filosofii. – 1991. – №6. – S.46–52.
8. Prigozhin I. R. Konec opredelennosti / Prigozhin I. R. – Izhevsk: RHD, 2001. – 216 s.
9. Prigozhin I. R., Stengers I. Porjadok iz haosa. Novyj dialog cheloveka s prirodoj / I. R. Prigozhin, I. Stengers. – M.: Progress, 1986. – 432 s.
10. Shmakov V. S. Social'nye problemy razvitiya transformacionnyh processov v kontekste globalizacii / Shmakov V. S. // Jelektronnaja nauchnaja biblioteka «Kiberleninka» [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnye-problemy-razvitiya-transformatsionnyh-protsessov-v-kontekste-globalizatsii-rossiya-belarus-1>.
11. Shul'ga N. A. Drejf na obochinu: dvadcat' let obshhestvennyh izmenenij v Ukraine / Shul'ga N. A. – K.: Drukarnja «Biznespoligraf», 2011. – 488 s.

Goncharova O. O., graduate student, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), hamisek@ukr.net

The selector collapse of Ukrainian society as a system error domestic social transformations

The article deals with the problem of instability of modern Ukrainian society in a globalized socio-political reality. The author examines the issue of inconsistency of state reforms in Ukraine in terms of the theory of complex dissipative systems by I. Prigogin, in particular, through the analysis of elements of a dissipative system as it's thesaurus, detector and selector there is specified the reason why the transformation of modern Ukrainian society occur abruptly and inconsistently, without going into a state of fluctuation – the state of stability and certainty vector of further development of the system until the next period of bifurcation – the period of searching of the new options for the future – takes place. The author introduces the definition of a selector collapse as a specific system error in the self-organization of Ukrainian society, which does not allow it to overcome a series of political, economic and social upheavals, and while maintaining it a steady development of Ukrainian society would be a likely subject of a social miracle, than the result of systematic political and public activities. In the article there are used research methods such as analysis, deduction and extrapolation.

Keywords: Ukrainian society, the theory of dissipative systems, bifurcation, fluctuation, thesaurus, detector, selector, selector collapse.

Гончарова Е. А., аспирантка, Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова (Украина, Киев), hamisek@ukr.net

Селекторный коллапс украинского общества как системная ошибка отечественных социальных трансформаций

Рассмотрена проблема нестабильности современного украинского общества в условиях глобализированной социально-политической реальности. Автор исследует вопрос непоследовательности государственных реформ Украины с точки зрения теории сложных диссипативных систем И. Р. Пригожина, в частности, с помощью анализа таких элементов диссипативной системы, как ее тезаурус, детектор и селектор, определяет причину того, почему трансформации современного украинского общества происходят скачкообразно и непоследовательно, не переходя в состояние флуктуации – состояние стабильности и определенности дальнейшего вектора развития системы до наступления периода следующего бифуркационного поиска вариантов будущего. Автор вводит понятие селекторного коллапса как специфической системной ошибки в самоорганизации украинского общества, которая не позволяет последнему преодолеть череду политических, экономических и социальных потрясений и при сохранении которой стабильное развитие украинского общества явилось бы скорее предметом социального чуда, чем результатом планомерной политической и государственно-деятельности. В статье использованы такие методы исследования, как анализ, дедукция, метод экстраполяции.

Ключевые слова: украинское общество, теория диссипативных систем, бифуркация, флуктуация, тезаурус, детектор, селектор, селекторный коллапс.

* * *

УДК 1+33+304

Діденко Л. В., кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії гуманітарних наук, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), DidenkoLarysa@gmail.com

Кондрашова–Діденко В. І., кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економічної теорії, макро- і мікроекономіки, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), kondrashova.didenko@gmail.com

КУЛЬТУРО–ЧИННИК СУЧАСНОГО ТРАНСФОРМУВАННЯ КРАЇНОВОЇ ЕКОНОМІКИ: ФІЛОСОФСЬКО–ЕКОНОМІЧНА ВІЗІЯ

Дослідження присвячене розгляду сучасного трансформування країнової економіки як одного з рівнів перетворювальних процесів. Метою дослідження є обґрунтування культуро–чинника трансформування сучасної економіки як системи економічних та неекономічних чинників. Реалізування даної мети потребує уточнення змісту трансформування країнової економіки; визначення сутності, структури та основи/ядра культуро–чинника трансформування економіки; характеризування взаємоз'язку економічних і неекономічних чинників у процесі трансформування економіки країни. У дослідженні використані методи: аналізувальний, синтезувальний, історичний, логічний, герменевтичний, феноменологічний та інші. Висновки дослідження: 1) сучасне трансформування країнової економіки – це перетворювальні процеси, постійно здійснювані у її пластах, розташованих поза її основою/ядром; 2) культуро–

чинник – це система економічних, соціальних, технічних, технологічних та інших типів чинників; 3) основою/ядром культуро–чинника як системи є чесність і моральність, розум та інтелект, дух свободи і заповзятливості, почуття власної гідності людини.

Ключові слова: трансформування, економіка країни, трансформування економіки країни, культура, культуро–чинник, моральність, чесність, розум, інтелект, свобода, самоповага.

Розвиток країни потребує змін у кожній її підсистемі, оскільки життєдіяльність – «це активне перетворення майбутнього в сучасність» [1, с. 82]. Перетворення і трансформування є, з одного боку, способами розширення добробуту людини і народу країни, з іншого – відповіданням на виклики і потреби прийдешнього. А це прискорює перехід до постіндустріальної епохи/цивілізації і наближає початок розвитку нового типу країни та виробництва – глобально–інтелектуального. Перетворювальні процеси в економіці країни можуть мати різні – позитивні чи негативні – результати і наслідки. Зазвичай у країні здійснюють трансформування зокрема і перетворення загалом задля позитивного результату–наслідку – уможливлення культурного процвітання народу і кожної людини.

Для досягнення означеного результату необхідно здійснити оптимальний вибір чинників трансформування економіки і визначити найпріоритетніші: економічні чи неекономічні; природні; нематеріальні тощо. Більшість зарубіжних країн у трансформуванні своїх економік нині надають перевагу неекономічним чинникам. Їх дослідження глибоко вкорінене: вітчизняні та зарубіжні вчені з другої половини XIX сторіччя (І. Бабст, М. Зібер, С. Булгаков, Ж. Кондорсе, І. Янжул) і дотепер (Л. Діденко, Г. Колодко, В. Кондрашова–Діденко, Д. МакКлоскі, Д. Норт, Д. Тросбі, П. Штомпка, Е. Шумахер та інші) активізують розгляд значущості та ролі неекономічних чинників для розвитку і вдосконалення країни загалом та економіки зокрема. Вони аргументують, що найзначущішим чинником розвитку економіки постає моральнісний, укорінений у самій людині. Деякі теоретики та практики переконані, що поряд з моральнісним необхідно акцентуватися ще й на інтелектуальному. Щоправда, кожен дослідник має своє розуміння та обґрунтування сутності і структури означених чинників. Наразі йдеться про таких вчених, як: І. Бабст (друга половина XIX ст.) [2; 3]; І. Янжул (початок XX ст.) [4]; Д. МакКлоскі [5]; Д. Норт [6] (кінець XX – початок XXI ст.ст.) та інших.

Це в свою чергу призводить не до виникнення проблеми доцільності використання неекономічного або економічного, а іншої проблеми – їх поєднання в один єдиний системний чинник, який постає комплексним утворенням із переплетенням економічних та неекономічних складових. Дана проблема постає головною у нашій статті. Власне вона й актуалізує тему презентованої статті.

Аналізування останніх досліджень і публікацій уможливило такі наші висновки: по–перше, в XXI ст. науково–теоретичні і теоретико–практичні дослідження трансформування країнової економіки активізуються та актуалізуються – за 15 років теперішнього сторіччя їх стало значно більше, ніж за останню чверть минулого; по–друге, вони мають переважно економічне спрямування; і, по–третє, вони є аспектними, оскільки присвячені виявленню економічного змісту, характеризованню економічних особливостей та чинників перетворювальних процесів або визначенню шляхів здійснювання трансформування

країнової економіки тощо. Наразі заслуговують на увагу дослідження таких сучасних українських та закордонних учених, як: Л. Діденко, С. Єрохін, П. Єщенко, В. Кондрашова–Діденко (Україна); А. Бородіч, Ч. Кірвель (Беларусь); В. Вільчінські, Г. Колодко, Е. Мончінська, П. Штомпка (Польща) та ін. Одні вчені (переважно економіотейтики, економіосоціологи) досліджують трансформування економіки через економічне, другі – через соціальне (окремі соціальні філософи), а треті – водночас через економічне і неекономічне (переважно філософи, політекономи та економіотейтики). Наразі важливо відзначити, що серед учених третьої групи є і ті, котрі виокремлюють у системі чинників перетворення і трансформування країнової економіки духовні складові загалом та морально–моральні зокрема – А. Горц, Л. Діденко, Г. Колодко, В. Кондрашова–Діденко, Д. МакКлоскі, Д. Тросбі, П. Штомпка та інші. Власне такі чинники суттєво впливають і на процес, і на результат–наслідок трансформування країнової економіки і найголовніше – на перетворення в людині–Акторі, оскільки вони вкорінені в ній самій та способі її мислення зокрема. Щоправда, сьогодні серед учених, котрі у трансформуванні акцентують увагу виключно на економічних аспектах і чинниках, економістів (теоретиків і практиків) переважна більшість. Хоча, з нашого погляду, і вони (якщо не всі, то значна їхня частина) свідомо чи підсвідомо так само розуміють, що, по–перше, нині економічне без взаємодії з неекономічним є неспроможним уможливити досягання бажаних результатів у розвитку будь–чого та/або будь–кого і країнової економіки в тому числі; по–друге, дослідження трансформування країнової економіки з урахуванням впливання економічних–неекономічних чинників «робить наші знання значно багатшими, а рекомендації – аргументованішими» [7, с. 342]. Наразі справедливо виникає запитання: чому більшість таких учених й особливо практиків не роблять навіть спробу розглядати взаємозв'язок та взаємодію економічних та неекономічних чинників, або культуру як системний чинник трансформування економіки, не кажучи вже про відшукування можливостей їх реалізування? Аналізування трансформування економіки окремих країн світу уможливило віднайдення і пропонування декількох варіантів відповіді на дане запитання: 1) «безідейна, консервативна впертість («ще ми завжди робили в такий спосіб»))» [8, с. 155]; 2) простіше і легше йти відомим шляхом, відтворюючи минуле в теперішньому, а теперішнє – в майбутньому, але не креатуючи майбутнє в теперішність; 3) економічне (ретроспективне, але не перспективне) потребує значно меншої частки державно–бюджетних витрат, аніж культурне загалом тощо.

Саме цим, з нашого погляду, і зумовлено те, що донині у світі є ще багато країн, економіка яких розвивається у межах третього або четвертого (в ліпшому випадку) технологічного укладу. До таких країн належить й Україна. Тому розвиток галузей/секторів, характерних для п'ятого і/або шостого технологічних укладів, постають дуже витратними, а, значить, зумовлюють непрості проблеми в країні – і в Україні так само. Наразі йдеться про: 1) розвиток хімічної та металургійної промисловості, сільського господарства; 2) відсутність інвестицій для реалізування інноваційних проектів практично в усіх галузях/секторах країнової економіки; 3) унеможливлення активного прискореного розвитку авіабудівної, космічної,

високотехнологічної, інформаційно–технологічної та інших перспективних галузей/секторів промисловості тощо. Сьогодні створення одного робочого місця у сучасній авіабудівній промисловості України рівноцінне створенню двадцяти п'яти – тридцяти робочих місць у традиційних галузях, що розвиваються як і раніше – застарілими технологіями. Вибір на користь авіабудування, наприклад, в Україні, зумовить принаймні три негативні наслідки – зменшення обсягу експорту (за рахунок зменшення обсягу виробництва сировини, металу тощо); зростання числа безробітних (за рахунок зменшення обсягу експорту, а, значить і масштабу виробництва загалом); зниження рівня та якості життя значної частини народу країни. Тому управлінці на макрорівні в окремих країнах світу використовують у своїх програмах–проектах трансформування економіки тільки те, що простіше насамперед для свого ж розуміння–сприйняття та дешевше щодо реалізування. Хоча не завжди добре те, що дешевше сьогодні, і перспективним не є те, що дієве нині. Отож, теорією займаються вчені, а практикою – ті, хто приймає (не)очевидні рішення: «що, як, коли і задля якої мети потрібно робити в процесі трансформування країнової економіки». Тому в дійсності практика постає такою, якою її у своїй уяві вже «вимальовали» управлінці як автори економічних програм та/або проектів, але зазвичай не такою, що пропонують учені у своїх (іноді дуже хороших) концепціях чи теоріях. А звідси висновок: взаємодія теорії і практики відсутня (а якщо і наявна, то дуже слабка), хоча мала би бути за визначенням та своїм призначенням. Відповідно, її необхідно створювати та удієвлювати.

Мета дослідження – обґрунтувати, що культуро–чинник трансформування сучасної економіки є системою економічних та неекономічних чинників. Реалізування даної мети статті потребує уточнення змісту сучасного трансформування країнової економіки; виявлення сутності, структури та основи/ядра культуро–чинника трансформування економіки; характеризування взаємозв'язку економічних і неекономічних чинників у процесі трансформування економіки країни.

Головна проблема, схоплювана темою і метою презентованої статті, так формулюється вперше, а, відповідно, є нерозв'язаною натепер. Тому в презентованій статті пропонуватимемо власні способи і шляхи її розв'язання.

У попередніх наших дослідженнях [9–11] обґрунтовано, що трансформування економіки країни є одним з рівнів перетворювальних процесів, і показано, що різні представники наукової спільноти неоднозначно витлумачують його зміст [9]. У даній статті ми так само виходимо з того, що трансформування економіки – це перетворення, постійно здійснювані в усіх структурних елементах і на всіх рівнях країнової економіки [9–11]. Такі перетворення спричинюють зміну форми економіки, але не типу виробництва. Проте ціль означених процесів (та й вони самі) не зводиться до набування країною економікою нової форми. Адже нова форма економіки не є ціллю і/або причиною трансформування економіки країни – вона постає його результатом–наслідком. Нову форму економіки (якщо це не черговий «ярлик» або не «паперова» форма) мають зумовлювати відповідні зміни, що відбулися у периферійних/поверхневих її пластах чи на її орбітах і спричинили часткове оновлення її архітектоники, збагачення/поповнення її внутрішньої

енергії, спроможної дати новий імпульс для поступального ефективного розвитку загалом та для створення продуктів, у які вбудована нова або оновлена цінність. Отже, нова форма країнової економіки має бути відповідною новій архітектоніці та результатам процесів, що в ній відбулися. Тому після завершення трансформування економіка країни не тільки набуває нової форми, але і постає спроможною створювати передумови для сутнісних перетворень і навіть для здійснювання деяких з їх видів. Наразі йдеться про перетворення у її основі, або ядрі, результатом–наслідком яких постає не нова форма, а нова субстанція виробництва, що уможливує констатування виникнення і початок розвитку іншого типу виробництва – постіндустріального/неекономічного або ноосферного, тобто інтелектуальної економіки. Досягання неперервності трансформування країнової економіки потребує розроблення та реалізування дійсно дієвої програми/проекту, одним з важливих і значимих векторів якої є визначення чинників перетворювальних процесів та механізмів їх впливання на забезпечення позитивних результатів.

Чинниками трансформування країнової економіки є економічні та неекономічні. І на тепер це постає незаперечним. З нашого погляду, ці дві групи чинників складають цілість, або один єдиний системний чинник трансформування економіки країни. Проте донині ніхто з економістів, економсоціологів та/або філософів не пропонував означеного підходу до чинників трансформування економіки країни, а, відповідно, не використовував даний чинник у дослідженнях, не визначав та не аналізував його впливання на трансформаційні процеси в країнової економіці. Цей чинник можна номінувати по-різному: ми використовуємо термін «культуро–чинник». Така назва, напевно, спричинить значну кількість запитань. І це, з нашого погляду, цілком логічно, адже раніше ніхто з учених до такого терміну не апелював і його не використовував у своїх дослідженнях: він як будь–що нове водночас може і притягувати, і відштовхувати (дивувати чи навіть зумовлювати внутрішній і/або зовнішній супротив). Проте відповіді на основні запитання будуть запропоновані – вони з'являтимуться (прямо і/або побіжно) у процесі розв'язування головної проблеми та розкривання теми презентованої статті. І одним з перших, мабуть, буде занадто коротке, але містке запитання: «Чому саме культууро–чинник?».

Назва системного чинника будь–якого процесу чи явища має утримувати в собі хоча б одну із найголовніших ознак усіх його компонентів, що об'єднує їх у певну цілість – систему. В нашому випадку такою ознакою постає укорінення економічного, неекономічного і самої країнової економіки загалом. Наразі йдеться про культуру, оскільки саме з неї бере свої витоки й економічне, і неекономічне, й економіка загалом. Це забезпечить фахівців проведення трансформування економіки країни, по–перше, від протиставлення економічних та неекономічних чинників і, по–друге, – від ігнорування неекономічних чинників (наприклад, техніки, технології, чесності і моральності, розуму та інтелекту, свободи, заповзятливості, самоповаги тощо). Для обґрунтування даного положення необхідно виявити зміст й особливості культууро–чинника трансформування країнової економіки та його структури.

Культуро–чинник це – інтегративне поняття, в якому визначальним постає термін «культурний». Виявлення особливостей культууро–чинника потребує уточнення змісту поняття «культура» саме у межах предметного поля нашого дослідження і визначеного раніше вектора розмірювання – трансформування країнової економіки. Термін «культурний» дотепер визначають по-різному, оскільки кожний учений базується на конкретному підході до розуміння самого поняття «культура» і/або виходить зі свого специфічного предметного поля дослідження/аналізування. Зважаючи на окреслений обмежувач, пропонуємо такі визначення культури, як: 1) усе те, що створила людина своїми руками та розумом/інтелектом; 2) система знання; 3) система вмінь, навичок, технологій, компетенцій, потрібних для розв'язання конкретних проблем у країні загалом і/або окремій її підсистемі економіці, політиці, юриспруденції тощо; 4) система цінностей, переконань та установок; 5) «набір технік для адаптації до навколишнього середовища та інших людей» [12]; 6) «форми життєдіяльності людей у єдності і відмінностях історії людства» [13, с. 207] тощо.

Аналізування різних (наведених і наведених) витлумачень змісту культури ілюструє, що нині найпоширенішим підходом до її розуміння є знаннєво–ціннісний: культура – це цінності, що уможливають формування переконань людини загалом та Актора зокрема. Цінності та переконання постійно перебувають у взаємодії, результатом якої є установка людини–Актора до конкретної діяльності (або вчинання). Основою цінностей та переконання є знання різних типів і видів. Натепер, за умов формування постіндустріального типу суспільства і виробництва, найціннішою має постати сама Людина та її здатності і спроможності креатувати, творити. У процесі діяльності руки та інтелект людини «спричинюють» з природного і штучного матеріалу нове та/або оновлене. Останнє постає як у формі матеріального, так і у формі нематеріального, у якому упредметнюють знання. Наразі найважливішим (тобто основним) є творення людиною самої себе. А для цього так само потрібно мати знання: тобто знання/розуміння самої себе – інакше результат буде відсутній. Розум та інтелект людини спочатку оволодіває існуючим знанням, за допомогою якого і з якого вони творять нове знання, нову цінність, що її вбудовуватимуть у новий продукт як засіб реалізування матеріальних і/або нематеріальних потреб. Тому багато вчених нині схиляються до розуміння культури як системи знання. В даному випадку яскравим прикладом постає розуміння культури французьким мислителем А. Горцем: це «загальне знання, з якого вона зіткана» [14, с. 46]. Загальне знання, як зауважує вчений, може набувати різноманітних форм. Наразі йдеться про здатності, спроможності, вміння, навички, майстерність, технології, компетенції тощо. Знання є різних типів: упредметнене/уречевлене і живе/неуречевлене, формалізоване і неформалізоване, кодифіковане і некодифіковане. Уречевлене знання постає у вигляді матеріальних речей; живе, або неуречевлене/некодифіковане, знання – у вигляді невіддільних від Актора ідеї (–ї) та знання, які може використовувати тільки він сам як їх спричинювальник і той, хто надає певну послугу завдяки цьому знанню; формалізоване знання, знання на паперовому і/або електронному носіях – у вигляді інструкції (щодо використання тієї чи тієї речі), підручника, посібника тощо, якими може скористатися

той, хто має до них доступ. Такі розмірковування приводять нас до висновування, що культурою постає, по-перше, все те матеріально-речове, матеріально-речовинне і духовне, яке створене інтелектом та руками людини-Актора, і, по-друге – сукупність уречевленого знання та знання, що невіддільне від Актора. Загалом, культура – це поєднання артефактів та ментефактів, з яких «АРТЕ» охоплюють створене та уречевлене, а «МЕНТЕ» – або виключно неуречевлене/некодіфіковане (тобто намірковане окремим автором, проте ним не висловлене у будь-якій формі, доступній для використання іншими), або напівуречевлене/кодіфіковане (яке необхідно розуміти як авторські – висловлені та/або записані – ідеї, зміст та/або смисл яких доступний виключно колу співдумців, з-поміж котрих тільки деякі – безпосередні учні, послідовники, колеги та/або ідеєнатхненники з наступних епох – будуть їх розвивати задля всебічного поглиблення).

Важливим та доцільним для розуміння поняття «культуро-чинник» і трансформування країнової економіки постає акцентування і на іншій типізації знання, запропонованій ще античними мислителями. Наразі йдеться про такі типи знання, як: *episteme*, *techne*, *phronesis*. Епістеме (*episteme*) є узагальненим (абстрактним) знанням, знанням про будь-кого та/або будь-що. Даний тип знання проявляється переважно у формі закономірностей і/або принципів розвитку явища, здійснення певного процесу. Епістеме як теоретична мудрість є основою науковості. Під *techne* (техне) давньогрецькі філософи розуміли здатність, вміння, навички або мистецтво виконувати завдання, певні дії. По суті, це – «знання про те, як практично опановується матеріал» [15, с. 32]. Отже, знання у формі навичок, умінь, майстерності, здатності, компетенції, завдяки яким людина-Актор спроможна здійснювати певний вид діяльності або виконувати окремі процесуальні операції з використанням різних ресурсів, є основою технічного і технологічного загалом та/або технічного і технологічного чинників зокрема. Тому техне як професійні навички є основою прикладного мистецтва.

Поряд з *episteme* та *techne* давньогрецькі мислителі виокремлюють і *phronesis*. Кожний з них по-своєму розуміє фронесис: Платон як знання і мудрість; стоїки як інтелектуальне знання; Арістотель як розсудливість. «Арістотелів фронесис – не з царини розуму»: фронесис та сукупність моральних чеснот (насамперед поміркованість та стриманість) «утворюють цілість, автономну царину, царину практичного життя», яку «не можна звзити до суто наукового пізнання» [16, с. 530]. Розсудливі люди, за Арістотелем, «здатні розуміти, у чому благо для них самих, а в чому – для людей» [17, с. 251]. Розсудливість, з погляду Арістотеля, забезпечується такими моральними чеснотами, як поміркованість та стриманість [17]. Вона пов'язана «з людськими справами» і «з тим, про що можна приймати рішення», «передусім, розумно приймати рішення», а «рішення не приймають ні про ті речі, яким неможливо бути і такими, і інакшими, які не мають певної мети, причому ця мета суть благо, здійсненне у вчинку» [17, с. 255]. Розсудливість протилежна розуму: «розум має справу з [гранично загальними] визначеннями, для яких неможливе судження, а розсудливість – навпаки» [17, с. 259]. Так само розсудливість не є тотожною розумності: розсудливість «наказує, адже її мета (вказати), що слід робити і чого не слід, а розумність здатна тільки

судити», тобто «судити про те, у чому [досвідчений] розсудливий» [17, с. 263]. Давньогрецькі мислителі називають фронесис (*phronesis*) «практичним знанням», «практичною соціальною мудрістю». Дане знання постає як «розуміння суспільних інтересів та політики»; «результат досвіду та загальної практики» [15, с. 32]. Наразі йдеться про «неповторне та ідіосинкретичне знання», або знання, залежне щодо (від або до) будь-якого впливання, знання, що «тісно пов'язане з людьми, функціонує в контексті та не може бути передане простим шляхом» [15, с. 32]. Розсудливість («фронесис») спрямована на саму діяльність, саме виконання і «на справи виконувани», тоді як майстерність (техне) – «на справи і створювані речі» [18, с. 335].

Практична мудрість (фронесис) має місце і в економічному, і техніко-технологічному, і соціальному, а також в інших загальних чинниках сучасного трансформування країнової економіки. Це так само вказує на те, що соціальний, технічний і технологічний чинники трансформування економіки країни мають культурну компоненту. З іншого боку, культура утримує економічне, технічне, технологічне, соціальне тощо. Дане твердження зумовлене тезами: по-перше, суттю культури постає загальне знання; по-друге, загальне знання спроможне набувати різноманітних форм, типів і видів; по-третє, кожна форма (тип чи вид) загального знання є сутнісною основою конкретного чинника – економічного, соціального, технічного, технологічного та інших.

Отже, культуро-знаннєве синтезує в одне ціле всі чинники трансформування країнової економіки. А звідси: культура не сама собою визначає і забезпечує результат – наслідок сучасного трансформування економіки країни, а як єдність економічних та неекономічних чинників, тісно пов'язаних з природними чинниками. Наразі важливим постає зауваження польського дослідника Г. Колодка: культура сприяє розвитку (або застою) не як окремий абсолютно самостійний чинник, а як єдність багатьох чинників [19].

Узагальнення наведених визначень уможливило наш висновок: культура охоплює предметні результати діяльності, людські знання, здатності та спроможності, навички і компетенції, духовно-моральнісні запити, реалізовані в людських діях/діяльності. Культура постає через сукупність теоретичних і практичних, матеріальних і нематеріальних надбань та цінностей людини і країнового суспільства загалом.

Економіка як взаємопов'язані типи і види діяльності – це знання. Останнє – суть культури. Відповідно, можна стверджувати: економіка є культурою. Означене співвідношення у свій час акцентував С. Булгаков. Він аргументовано довів, що знання – це діяльність [19, с. 163]. Через характеризування зв'язку господарства (економіки) зі знанням, він зазначав: «господарство – це знання в дії, а знання – це господарство в ідеї» [19, с. 99], з чого логічно виводимо висновок: економічне і так само економічні чинники мають культурне укорінення.

Отже, справедливим є твердження, що всі чинники трансформування сучасної країнової економіки об'єднані в систему – культуро-чинник.

Культуро-чинник певним способом структурований: економічні (переважно матеріально-речові) та неекономічні (технічні, технологічні, соціальні, морально-моральні, інтелектуальні та інші) чинники. Вони взаємопов'язані

всередині кожної групи та між групами. Економічні та неекономічні чинники розташовані на різних орбітах, різновіддалених від основи/ядра культуро-чинника. Кожен чинник має свою рангову силу впливання/дії ($R_0, R_1, R_2, \dots, R_n$, де R – рангова сила чинника, n – кількість чинників). Рангова сила кожного чинника (економічного і неекономічного) визначена радіусом віддаленості орбіти, на якій розташований чинник, від основи/ядра культуро-чинника: чим менший радіус, тим рангова сила більша, і навпаки. Від рангової сили чинника залежить і сила його впливання на трансформування в тому секторі чи пласті економіки, де він «працює». Один чи декілька чинників можуть «діяти» одночасово на всій орбіті/пласті країнової економіки або тільки в певному секторі, що охоплює мінімум два пласти. Це залежатиме від професіоналізму Актора, котрий організовує трансформування країнової економіки та управляє ним. Ефективне управління процесом трансформування країнової економіки потребує і відповідних фахівців – Актора–інтелектуала з новим прогресивним мисленням. Основою знання такого Актора постає практична мудрість (фронесис), поєднана з теоретичною мудрістю (епістеме) та професійними навичками (техне). Адже Актор, котрий має практичну мудрість (фронесис), знає як діяти за будь-яких обставин в нестандартній ситуації задля оптимального спрямування трансформаційного процесу. Це знання не можна зводити до розуміння загальних положень трансформування країнової економіки: його «виводять» (отримують) з практичної теорії. Наразі йдеться про знання, в якому поєднано теоретичне і практичне, інтелектуальне і моральнісне. Таке знання Актора щодо трансформування країнової економіки уможливлене поєднанням теоретичної мудрості (епістеме), професійних навичок (техне), практичної мудрості (фронесис). У єдності означених типів знання практичній мудрості належить особлива значущість завдяки інтелектуальній компоненті, яка сприятиме ефективному реалізуванню рішень щодо проведення трансформування країнової економіки.

Основу/ядро культуро-чинника формують антропологічні характеристики, що їх виводимо через–та–завдяки людині. Синтезувальну функцію в культуро-чиннику виконує його основа/ядро, що утворена такими складовими, як: розум та інтелект, моральність, чесність, дух свободи та заповзятливості, самоповага. Можна припустити, що культуро-чинник залежний від просторово–темпоральних особливостей, проте хибність цього припущення доводить теза щодо антропоскладових культуро-чинника, ядро якого є константним, оскільки Акторне (або антропне) властиве кожному суб'єктові, а не залежне від історичної епохи/періоду, території, звичаїв та традицій, культурпросторів тощо. Актор у кожній конкретній ситуації керуватиметься власним культуро-чинником (яким він сам «збиратиме») для себе через поєднання найголовніших складників) або адаптуватиме вже існуючий (тобто змінюватиме/коригуватиме складники як із залишенням ядра незмінним, так само можлива і його докорінна зміна).

Висновки дослідження: 1) сучасне трансформування країнової економіки – це перетворювальні процеси, постійно здійснювані в периферійних пластах, розташованих поза її основою/ядром; 2) культуро-чинник – це система економічних, соціальних, технічних, технологічних та інших типів чинників. Усі ці чинники мають

культурне укорінення, і тому вони об'єднані в культуро-чинник; 3) основою/ядром культуро-чинника як системи є чесність і моральнісність, розум та інтелект, дух свободи і заповзятливості, самоповага; 4) основа/ядро культуро-чинника здійснює синтезування всіх його складових.

Перспективи подальших досліджень передбачають деталізування культуро-чинника, особливостей його ядра та структури (як самостійного феномена, так само і на прикладі окремого сектора/сегмента антропооб'єднання).

Список використаних джерел

1. Barbalet J. M. Social emotions: confidence, trust and loyalty / J. M. Barbalet // *International Journal of Sociology and Social Policy*. – 1996. – Т.16. – №9, 10. – P.75–96.
2. Бабст И. К. О некоторых условиях, способствующих умножению народного капитала // И. К. Бабст. Изб. труды. – М.: Наука, 1999. – С.100–127.
3. Бабст И. К. Изложение начал народного хозяйства // И. К. Бабст. Изб. труды. – М.: Наука, 1999.
4. Янжул И. И. Экономическое значение честности. Забытый фактор производства / И. И. Янжул // Янжул И. И. Изб. труды. – М.: Наука, 2005. – С.402–420.
5. МакКлоски Д. Экономика с человеческим лицом, или гуманизма / Д. МакКлоски // *Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 5. Экономика*. – 2013. – Вып.3. – С.37–40.
6. Норт Д. Понимание процесса экономических изменений. – М.: Изд. дом. Гос. ун-та – Высшая школа экономики, 2010. – 256 с.
7. Ещенко П. С. Куда движется глобальная экономика в XXI веке? / П. С. Ещенко, А. Г. Арсеев. – К.: Знання України, 2012. – 479 с.
8. Кюблер Х.–Д. Міфи про суспільство знань / Х.–Д. Кюблер. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – 264 с.
9. Кондрашова–Діденко В. І. Поліпараметральність сучасної трансформації країнової економіки / В. І. Кондрашова–Діденко, Л. В. Діденко // *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 18. Економіка і право*. – 2012. – Вып.20. – С.12–22.
10. Кондрашова–Діденко В. І. Статус знання в перетвореннях сучасної країнової економіки / В. І. Кондрашова–Діденко, Л. В. Діденко // *Науковий вісник Академії Муніципального управління. Серія Економіка*. – 2009. – Вып.7. – С.89–100.
11. Кондрашова–Діденко В. І. «Згорнене впливання» довіри на соціо–економічні перетворення країни / В. І. Кондрашова–Діденко, Л. В. Діденко // *Економіка і держава*. – 2010. – №8. – С.4–6.
12. Клакхон К. Зеркало для человека: введение в антропологию. – СПб.: Евразия, 1998. – 352 с.
13. Діденко В. Ф. Людина і світ / В. Ф. Діденко, Л. В. Діденко, В. І. Кондрашова–Діденко. – К.: Вища школа, 2001. – 229 с.
14. Горц А. Нематериальное. Знание, стоимость и капитал / А. Горц. – М.: Изд. дом ГУ – Высшей школы экономики, 2010. – 208 с.
15. Renzl B. Zentrale Aspekte des Wissensbegriffs – Kernelemente der Organisation von Wissen / B. Renzl // Boris Wyssusek (Hg.): *Wissensmanagement komplex: Perspektiven und soziale Praxis*. – Berlin: Erich Schmit Verlag, 2004. – 353 p.
16. Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. Том перший. – К.: Дух і літера, 2009. – 576 с.
17. Арістотель. Нікомахова етика / Арістотель. – К.: Аквилон–Плюс, 2002. – 480 с.
18. Арістотель. Большая этика / Арістотель // Арістотель. Сочинения. В 4-х т. – М.: Мысль, 1983. – Т.4. – 830 с.
19. Булгаков С. Н. Философия хозяйства / С. Н. Булгаков. – М.: Наука, 1990. – 412 с.

References

1. Barbalet J. M. Social emotions: confidence, trust and loyalty / J. M. Barbalet // *International Journal of Sociology and Social Policy*. – 1996. – Т.16. – №9, 10. – P.75–96.
2. Babst I. K. O nekotorykh usloviyakh, sposobstvuyushchikh umnozheniju narodnogo kapitalizma // I. K. Babst. Izb. trudy. – M.: Nauka, 1999. – S.100–127.
3. Babst I. K. Izlozhenije nachal narodnogo khozjajstva // I. K. Babst. Izb. trudy. – M.: Nauka, 1999.
4. Janzhul I. I. Ekonomicheskoje znachenije chestnosti. Zabytyj faktor proizvodstva / I. I. Janzhul // Janzhul I. I. Izb. trudy. – M.: Nauka, 2005. – S.402–420.

5. MakKloski D. *Ekonomika s chelovecheskim litsom, ili gumanomika / D. MakKloski // Vestnik Sankt–Peterburgskogo universiteta. Seriya 5. Ekonomika. – 2013. – Vyp.3. – S.37–40.*

6. Nort D. *Ponimaniye protsessa ekonomicheskikh izmeneniy. – M.: Izd. dom Gos. un–ta – Vysshaja shkola ekonomiki, 2010. – 256 s.*

7. Jeschenko P. S. *Kuda dvizhetsja global'naja ekonomika v XXI veke? / P. S. Jeschenko, A. G. Arsejenko. – K.: Znannya Ukrainy, 2012. – 479 s.*

8. Kjubler H.–D. *Mify pro suspil'stvo znan' / H.–D. Kjubler. – K.: Vydavnychij dim Dmytra Burago, 2010. – 264 s.*

9. Kondrashova–Didenko V. I. *Poliparametral'nist' suchasnoji transformatsiji krajinovoji ekonomiky / V. I. Kondrashova–Didenko, L. V. Didenko // Naukovyj chasopys NPU im M. P. Dragomanova. Seriya 18. Ekonomika i pravo. – 2012. – Vyp.20. – S.12–22.*

10. Kondrashova–Didenko V. I. *Status znannya v peretvorennjah suchasnoji krajinovoji ekonomiky / V. I. Kondrashova–Didenko, L. V. Didenko // Naukovyj visnyk Akademiji Munitsypal'nogo upravlinnja. Seriya Ekonomika. – 2009. – Vyp.7. – S.89–100.*

11. Kondrashova–Didenko V. I. *«Zgornene vplyvannja» doviry na sotsio–ekonomichni peretvorennja krajiny / V. I. Kondrashova–Didenko, L. V. Didenko // Ekonomika i derzhava. – 2010. – №8. – S.4–6.*

12. Klakkhon K. *Zerkalo dlja cheloveka: vvedenje v antropologiju. – SPb.: Evrazija, 1998. – 352 s.*

13. Didenko V. F. *Ljudyna i svit / V. F. Didenko, L. V. Didenko, V. I. Kondrashova–Didenko. – K.: Vyscha shkola, 2001. – 229 s.*

14. Gorts A. *Nematerial'noje. Znaniye, stoimost' i capital / A. Gorts. – M.: Izd. dom GU – Vysshje shkoly ekonomiki, 2010. – 208 s.*

15. Renzl B. *Zentrale Aspekte des Wissensbegriffs – Kernelemente der Organisation von Wissen / B. Renzl // Boris Wyssusek (Hg.): Wissensmanagement komplex: Perspektiven und soziale Praxis. – Berlin: Erich Schmit Verlag, 2004. – 353 p.*

16. *Jevropejs'kyj slovnyk filosofij: Leksykon neperekladnostej. – Tom pershyj. – K.: Dukh i litera, 2009. – 576 s.*

17. *Aristotel'. Nikomakhova etyka / Aristotel'. – K.: Akvilon–Plus, 2002. – 480 s.*

18. *Aristotel'. Bol'shaja etika / Aristotel' // Aristotel'. Sochinenija. V 4–kh t. – M.: Mysl', 1983. – T.4. – 830 s.*

19. *Bulgakov S. N. Filosofija khozjajstva / S. N. Bulgakov. – M.: Nauka, 1990. – 412 s.*

Didenko L. V., Ph.D. in Philosophical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of Philosophy of Humanities Department, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), DidenkoLarysa@gmail.com

Kondrashova–Didenko V. I., Ph.D. in Economic Sciences, Associate Professor, Associate Professor of Economic Theory, Macro– and Microeconomics Department, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), kondrashova.didenko@gmail.com

The culture–factor of modern transformation of the countriai economy: philosophical–economic vision

Modern transformation of the countriai economy is one of the levels of conversions. The necessity for it could give rise for country's needs in general and for every human being in particular. The main purpose of this inquiry is a substantiation of the culture–factor of transformation of modern countriai economy as a system of economic and noneconomic factors. In essence we follow procedures of analyzing, synthesizing, historical, logical, hermeneutical, phenomenological, etc. Conclusions: 1) modern transformation of the countriai economy is multileveled constant arrangements inside peripheral/superficial layers which are beyond the basis/core; 2) main factors of transformation of the countriai economy are economic, social, technical, technological and other types. All of them have cultural roots, so they are combined to form a system named culture–factor; 3) the basis/core of the culture–factor as the system of economic and noneconomic factors is formed with help of honesty and morality, mind/reason and intellect, spirit of freedom and enterprise, self–esteem.

Keywords: transformation, countriai economy, transformation of the countriai economy, culture, culture–factor, morality, honesty, mind/reason, intellect, freedom, self–esteem.

Диденко Л. В., кандидат философських наук, доцент, доцент кафедри філософії гуманітарних наук, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), DidenkoLarysa@gmail.com

Кондрашова–Диденко В. І., кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економічної теорії, макро– і мікроекономіки, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), kondrashova.didenko@gmail.com

Культуро–фактор современного трансформирования экономики страны: философско–экономическая визия

Исследование посвящено рассмотрению трансформирования экономики страны как одного из уровней преобразовательных процессов. Цель

исследования – обосновать культуро–фактор трансформирования современной экономики в качестве системы экономических и неэкономических факторов. Для реализации данной цели необходимо уточнить содержание трансформирования экономики страны; определить сущность, структуру и основу/ядро культуро–фактора; выявить взаимосвязь экономических и неэкономических факторов трансформирования экономики страны. В исследовании использованы методы: анализирования, синтезирования, исторического, логического, герменевтического, феноменологического и др. Выводы исследования: 1) современное трансформирование экономики страны – это преобразовательные процессы, постоянно происходящие в периферийных (поверхностных) пластах, расположенных вне ее основы/ядра; 2) культуро–фактор трансформирования экономики страны – это система экономических, социальных, технических, технологических и других типов факторов; 3) основой/ядром культуро–фактора как системы данных факторов являются честность, интеллект, свобода, чувство собственного достоинства.

Ключевые слова: трансформирование, экономика страны, трансформирование экономики страны, культура, культуро–фактор, нравственность, честность, разум, интеллект, свобода, чувство собственного достоинства.

***

УДК 141.7:165.6/8

Ревін Ф. Г., аспірант, Національний педагогічний університет ім. Драгоманова (Україна, Київ), gileya.org.ua@gmail.com

Модуси колективної діяльності в сучасному аналітичному дискурсі: соціально–філософський аналіз

Здійснено аналіз основних етапів, векторів, підходів та ракурсів дослідження докорінної проблематики колективної діяльності в рамках аналітичної соціально–філософської традиції. Метою публікації було визначення основних сучасних течій та напрямків, що формують магістральну парадигму дискусії навколо практичного виміру понять колективної діяльності, спільної та індивідуальної відповідальності, епістемологічного статусу різноманітних діяльнісно–кооперативних актів.

Ключові слова: інтенційність, колективізм, індивідуалізм, інтерналізм, екстерналізм, теза персональної приналежності, спільна діяльність, синергія, інструменталізм, холізм.

Діяльність людини є засадничим елементом у її житті. Завдяки діяльності людина пізнає світ, змінює його відповідно до власних потреб і вподобань. Через сукупність матеріальних примусів та стимулів, культивовані соціумом, викристалізуються у свідомості певних індивідуумів, діяльнісні імпульси до зміни та розвитку оточуючого середовища, модусів та механізмів власної життєдіяльності. Зважаючи на це, не слід, однак, розцінювати таку діяльність як цілковито індивідуальну, адже, будучи колективною істотою, людина неодмінно спрямовує свої зусилля на співпрацю в межах конкретної соціальної групи, колективу тощо. Наступна дієва співпраця характеризується в академічному середовищі поняттям «колективної дії». Безсумнівно, саме це суспільне явище є важливим у формуванні оточуючого середовища, коли специфікою колективної дії виступає діяльність не однієї людини, а сукупності індивідуумів, які гуртуються у різні соціальні утворення з метою отримання відповідних суспільних благ [1].

Питання щодо конкретної ролі і природи сумісної активності, є однозначно актуальним і в межах історичної перспективи дослідження, що в тій чи іншій мірі, завжди було у центрі уваги багатьох соціально зорієнтованих мислителів, посідаючи коли магістральне, подекуди опосередковане, але завжди певне впливове місце у системі їх міркувань. Koіnonia Арістотеля, Левіафан Гоббса, ліберальна держава Локка, колективна воля Руссо, Абсолютний Дух Гегеля, класові побудови Маркса та Енгельса, соціологія мас Вебера, колективна свідомість

Дюркгейма, ідентичність емоційних станів Шелера – це лише декілька основних прикладів, що безпосередньо відносяться до історичного перебігу заявленої проблематики, сутності та аспектів спільної діяльності [2].

Звертаючись до сучасного стану колективно-інтенційної проблематики в лоні аналітичної традиції, слід вказати, що поодинокі, розрізнені зауваження та фрагментарні досліді того, як індивідуальні наміри нахшталт «я–покладаю» можуть бути зіставлені з модусами спільної дії «ми–постулюємо», наявно простежуються вже в роботах відомого американського філософа Вілфреда Селларса, що слугували каталізатором (середина ХХ ст.) щодо теперішнього стану дискусії. Натхнена цим плідним внеском, невелика кількість колег Селларса по аналітичній традиції почала поглиблювати проблематику колективної интенційності, згодом, зробивши її темою систематичних досліджень протягом подальших 80–х і початку 90–х років, накресливши ряд позицій, чії загальні положення та відмінності і сформулювали спектр специфічної для поточного досліді проблематики [12].

Наступний велими впливовий внесок у перебіг розробки означених питань, був зроблений фінляндським філософом Раймо Туомела, чия позиція вкрай чітко демаркує початок та подальші вектори дискусійних подій у дослідницькому полі колективної діяльності. Розпочавши свій аналіз кооперативно-інтенційних станів з акценту на теорії сумісного акту, Туомела поступово розповсюдив власну зацікавленість і на інші галузі дослідження колективних дій, в тому числі, соціальну теорію та соціальну онтологію. Зокрема, мислителем був розроблений специфічний аналіз, спрямований на забезпечення систематично-концептуального підґрунтя колективної дії, який поступово було розширено до рівня всеохоплюючої доктрини загальних нормотворчих рамок соціуму [11, с. 125–127]. Відтак, серед основних особливостей рахунку скандинавського мислителя виступають поняття «ми–намірів» та концепція «ми–модусу», що пояснюють принципи встановлення концептуально-аналітичного зв'язку між індивідуальними намірами окремих учасників соціальних процесів і формувань та співвідношення подібної інтеракції на колективному рівні.

Наступним впливовим дослідженням в цьому напрямку, в рамках аналітичної філософії, можна вважати книгу Маргарет Гілберт «Стосовно Соціальних Фактів», що поклала початок подальшим дослідіам, які вчена охрестила «Теорія Множинного Суб'єкта» («Plural Subject Theory»). Основним досягненням її аналізу колективної интенційності є висновок про виникнення так званого колективного «командного центру», що утворюється завдяки угоді між учасниками, що впливає на взаємні зобов'язання та пільги (entitlements) різноманітних варіацій успішної дії [7]. Особливої уваги заслуговує досліді, що Гілберт здійснила принагідно до колективної діяльності в галузі етики та політичної філософії, де запропоновані теорії були зустрінуті з особливим ентузіазмом та продовжують активно полемізуватися її колегами. Конкретні відгуки та зауваження, зокрема, стосувалися відкритих та спірних питань й тривалих суперечок щодо структури зобов'язань фізичних осіб, що беруть участь в означеній «множинній суб'єктності», а також можливості застосування цієї теорії до більш великих груп, владних органів і політичних апаратів.

Втім, провідного визнання у широкій академічній спільноті поняття колективної діяльності отримало завдяки, зараз вже канонічним, працям відомого американського філософа Джона Сірла, який активно послуговувався ним в своїх більш пізніх філософсько-соціологічних пошуках фундаменту соціальної реальності. Зокрема, двома базовими підґрунтями його поглядів з цього питання є: по-перше, категоричний наголос на неможливості зведення колективної интенції до індивідуальних намірів кожного окремого агента дії, та, по-друге, (вкрай суперечливе) акцентування на інтерналізмі, за якого будь-який зміст чи форма наших намірів мають лишень персональне забарвлення. Отже, згідно з Сірлем, колективні наміри є станами интенційного спрямування, що мають форму «ми маємо намір», які, однак, містяться у свідомості окремих індивідів, та є при цьому структурно незалежними, автономними щодо існування будь-чого поза межами одиничної свідомості конкретної людини, включно з потенційним існуванням так званих «спів-намірників» («co-intenders») [9, с. 401–405].

Переходячи, безпосередньо, до більш сучасного стану окресленої проблематики, одразу ж отримуємо декілька протилежних відповідей на питання, які виникають з приводу наведеної вище схильності приписувати интенційні стани групам. Відтак, прибічники одного з підходів, вважають, що подібні приписування слугують лише корисними вигадками, дослідницькими фікціями без жодних онтологічних підстав. Отже, на думку інструменталістів щодо колективної интенції, коли ми, наприклад, говоримо: «Міська рада переконана, що в наступному році ситуація з заторами на дорогах значно покращиться» – це не означає, що зазначений владний орган буквально чиним чином має наступне переконання. Швидше за все, вважають інструменталісти, ми говоримо в переносному сенсі. Згідно з таким трактуванням, наші приписування интенційних станів групам, хоча й практично корисні, втім, все одно, виявляються метафізично хибними.

Слід, зазначити, що подібні рахунки, будучи на поверхні не полишені прагматичної привабливості та переконливого здорового глузду для певної низки аналітичних мислителів, тим не менш, відхиляються більшістю сучасних аналітичних філософів, за цілою низкою причин. По-перше, вважають опоненти інструменталістів, наша практика припису відповідальності організаціям передбачає, що вони, в буквальному сенсі наділені интенційними станами. Бо, інакше, у нас не було б жодних моральних чи законодавчих підстав вважати їх відповідальними за скоєні дії, якщо вони не мали ніяких реальних намірів (интенцій) вчинити їх. Оскільки ж ми, так само, не тримаємо організації метафорично відповідальними, то атрибуції, за якими здійснюються наші приписування відповідальності іншим, повинні бути сприйняті, принаймні на поверхневому рівні, як дійсні. Крім того, наші приписування интенційних станів групам мають суттєву «пояснювальну силу», адже вони дозволяють передбачити і пояснити дії величезної кількості різноманітних колективних соціальних формувань, організацій та груп. І хоча, можна цілковито припустити, що похибки интенційних аскрипцій можуть бути пояснювально-доладними (так само, як помилкові теорії іноді виявляються вкрай інтелегібельними), вже сам факт такої інтелегібельності дає змогу упевнитися, що наші

приписування з цього приводу не просто хибні. Слід так само додати, що якщо інструменталіст щодо колективної інтенційності має рацію, то результати та практична діяльність ЗМІ, соціологів, юристів, політологів та ін., постійно продукують та розповсюджують лише примарні ілюзії, котрі унеможливили б будь-яку осмислено-продуктивну спільну діяльність.

При цьому, треба зазначити, що відмова від метафоричного підходу до колективної інтенції не схиляє обов'язково до думки, що, коли ми наділяємо різні групи інтенційними станами, то ці приписування є істинними, в силу існування колективного чи груповий розум, що слугує носієм цих станів. Інакше кажучи, відкидаючи переносний сенс природи колективної діяльності, не потрібно, так само, позбуватися і можливості індивідуалістичного підходу, через існування альтернативних моделей, які постулюють, що подібні приписування є істинними, не в силу примарно-трансцендентного гегельянства, а через те, що особи, які формують ці групи мають окремі інтенційні стани, що згодом компілятивним чином докладаються до формування і функціонування загально-групової динаміки.

Одним із різновидів подібної сполучальної синергетики в англійській соціальній філософії, виступають сумарно-кумулятивні теорії спільної дії, які стверджують, що подібні синергетичні постулати цілком можливі, за умови, що більшість членів соціальної формації поділяють відповідне відношення (чи/і зміст), що, зазвичай, приписується групі. Наступна думка була згодом підтримана та розвинута, одною з провідних дослідниць в цій галузі Маргарет Гілберт [7]. Зокрема, вона запропонувала сприймати інтенційно-кумулятивні рахунки як можливий різновид колективної сполучки, що постулює приписування групі компілятивного діяльнісного акту, з точки зору суми індивідуальних відносин.

Слід одразу ж зазначити, що існує безліч різноманітних варіацій сумарних рахунків колективної інтенції. Втім, виходячи з цілей та обсягу даної роботи є слушним, зупинитися лише на найбільш популярних та базових варіантах подібних дистинкцій простої та складної сумарної моделі спільної дії. Так, в своїй статті «Моделювання Колективних Переконань» («Modelling Collective Beliefs»), вже згадана Гілберт наводить приклад, за якого гіпотетична група «Г» вважає, що «в», тоді і тільки тоді, коли всі або більшість членів вважають, що «в». Слід, при цьому зазначити, що такий простий компілятивний рахунок колективної інтенції суттєвим чином замінює семантичне «р – вважає» на ментальне «р – має намір» в наведеному вище висловлюванні [7]. Гілберт, однак, переконливо намагається довести, що подібний аналіз є недостатнім. Розглянемо, випадок, пропонує вчена, коли кожен член кафедри персонально вважає, що вживання м'яса є аморальним, але, при цьому, члени кафедри не виражають цю думку відкрито, через те що бояться осудливого сприйняття власних переконань колегами. Неможна не погодитися, що у такому контексті, навряд чи, можна приписати кафедрі переконання, що вживання в їжу м'яса є аморальним. Можливо, звичайно, побудувати такий контекст, за якого було б, все ж таки, доцільно віднести наступне переконання кафедри (можливо, якщо там якраз займалися обговоренням прав тварин). Але, в цьому випадку переконання осіб, більше

не будуть секретом, адже, принаймні, деякі з членів будуть відкрито висловлювати власну думку.

Наступний приклад, отже, якомога краще демонструє, що колективна інтенція принципово залежить від певних епістемічних особливостей, формуючих її індивідів. У свою чергу, варіант складного компілятивного рахунку визнає та враховує ці епістемічні особливості шляхом введення поняття загальних знань. Дана інтерпретація колективної інтенційності, перш за все вимагає, щоб вищезначені члени групи визнавали, чітко усвідомлювали, що більшість її учасників вважають, що «в». Таким чином, складний кумулятивний рахунок спільної дії можна викласти в вигляді наступної логічної побудови:

Група «Г» вважає, що «в» тоді і тільки тоді, коли (1) більшість членів «Г» вважають, що «в», і (2) В рамках «Г» загальновідомо, що (1).

Гілберт, отже, переконана, що складний сумарний рахунок є недостатньо правдоподібною, недоладно раціональною інтерпретацією сутності колективної дії. Щоб краще зрозуміти логіку її позиції, розглянемо наступний приклад. Скажімо, певна компанія сформувала два комітети і, припустимо, що так сталося, що за цілковитим збігом, ці комітети мають ідентичне (до останньої особи) членство. Далі, припустимо, що один з цих комітетів був створений з метою розробки дрескоду в офісі (дрескод комітет). Другий ж комітет, був створений для оцінки нещодавно встановленої телефонної системи (далі – телефонний комітет). Тепер уявіть, що (а) кожен член комітету дрескоду особисто вважає, що шорти є недоречним одягом для офісу, і це загальновідомо, в комітеті дрескоду, і (б) теж саме, в зворотному порядку стосується кожного члена телефонного комітету. Відтак, в кінцевому випадку, отримуємо парадокс, за якого (а) і (б) виявляються логічно сумісними, і, отже, з'являються протиріччя (с), коли дрескод комітет вважає шорти недоречним, і (d), за якого телефонний комітет не вважає, що шорти відповідають нормам доречного офісного одягу. При цьому, зверніть увагу, що умови складної варіації були однаково виконані для обох сторін. Відтак, додавання (проста компілятивна сумація) загальних знань, навіть за умови наскрізної обопільності, на думку Гілберт, не забезпечує достатніх умов для здійснення адекватної спільної дії, не забезпечує достатніх підстав для інтелегібельної групової інтенції.

Слід, так само, зазначити, що хоча деякі представники аналітичної філософії, наприклад Angelo Corlett, піддавали критиці трактування такого роду, намагаючись відстояти інші, більш слушні варіації простого кумулятивного рахунку, більшість теоретиків, все ж таки, погоджуються з Гілберт, що подібні рятівні маневри щодо статусу колективної інтенції повинні мати вагомніше логіко-епістемічне підґрунтя, аби вважатися релевантними.

У результаті, багато хто з їх рядів, в тому числі і сама Гілберт, вважають, що як слабкі, так і сильні рахунки колективної інтенції, виявляються однаково недостатньо вибагливими. Так, в рамках сумарних концепцій спільної дії концептуально необхідно, щоб більшість членів «Г» вважали, що «в» для того, щоб і загальна (сумарна) компіляція «Г» мала змогу стверджувати, що «в». При цьому, здається, що однозначно можуть мати місце контрконтексти, за яких жоден з членів групи не поділяє відношення, приписаного всій групі разом. Так, на розповсюдженому в рамках соціально-інтенційного

дискурсу, прикладі стороннього примусу, розглянемо групу політиків, які особисто не вважають, що аборт повинен бути оголошений незаконним злочином, але через тиск, що на них чиниться, все одно голосують за заборону. В цьому випадку, подібне приписування наступних переконань, ймовірно, буде зроблене на основі результатів голосування і, таким чином, ми закріпимо переконання, що аборт повинен бути заборонений, за всією групою політиків, навіть, якщо жоден окремих чи частка парламентарів особисто не підтримує цю пропозицію.

Групові наміри, так само, видається складно пояснити і при підсумовуванні індивідуальних намірів виконання будь-якої спільної дії. Щоб краще прояснити це, розглянемо приклад, наведений, вже згаданим, Джоном Сірлем. Уявіть собі, пропонує мислитель, групу людей, що сидючи на траві, насолоджуються гарним сонячним днем. Раптово, темніє і починає дощити. Реагуючи на це, всі особи разом біжать до найближчого укриття. При цьому, кожна людина має імпульсивно-суб'єктивний намір «Я біжу до укриття», і ці наміри є незалежними (автономно-ізолюваними) один від одного. Тепер уявіть собі ситуацію, за якої біг групи до укриття є частиною спектаклю. Припустимо, що вони є трупом акторів, а все це є частиною запланованої в п'єсі сцени.

Отже, в якийсь момент подібної ансамблевої гри, певними особами виконуються однакові за змістом дії, але вже в рамках задалегідь сформованого чіткого сценарію дій. На думку Сірла, наступний приклад передбачає вже якісно інший *колективний намір*, що набуває форми «ми маємо намір робити х». Американський мислитель, отже, вважає, що така колективна інтенція відрізняється від попередньо наведених прикладів індивідуальних намірів, тим, що не може бути утворена шляхом простого накопичення (piling up) індивідуальних планувань [9].

Причина, чому колективні наміри ніяк не можуть бути зведені до індивідуальних інтенцій, стверджує Сірл, полягає в тому, що будь-якій (навіть, якомога великій і складній) компіляції «я-намірів», навіть якщо вона доповнена різноманітними модусами взаємних переконань, буде, тим не менш, завжди бракувати автентичної повноти «ми-наміру». Колективні наміри, відтак, обов'язково формуються і функціонують в модусі спонукальної активності почуття спільної дії та готовності (синергійної настанови) робити щось разом. Окремі ж наміри, які, так би мовити, долучаються до цього колективного модусу є лише похідними від них і, відтак, індивідуальні інтенції, які впливають з колективно-дієвої сполуки, завжди мають кардинально інакший зміст та форму.

На завершення, ще один провідний критик тези індивідуальної сумачі, Майкл Братман, так само, підкреслює неадекватність компіляційних рахунків щодо групових намірів. Зокрема, власна концепція спільної (кооперативної) діяльності Братмана має три основні риси. По-перше, кожен учасник такої інтеракції повинен демонструвати обопільний відгук щодо інтенцій та дій інших у групі. По-друге, учасники мають виконувати певні зобов'язання, які накладає спільна діяльність. Наостанок, учасники повинні повністю долучатися до підтримки зусиль та планувань один одного. Наступний перелік умов підкріплюється концепцією «перехресних під планів» («meshing subplans») Братмана, за якої при

повному співпадінні першочергових інтенцій, друга ланка кооперативної діяльності не мусить повністю корелювати, але й не повинна вступати в протиріччя [6]. На підтвердження власної концепції, американський філософ пропонує розглянути ситуацію, коли ви маєте на меті пофарбувати будинок, що збігається з моїми власними намірами пофарбувати той ж самий будинок, та, в свою чергу, є відомий нам обом факт [6, с. 100–113]. Далі, припустимо, що Ви хочете пофарбувати означену оселю в зелений, а мені більш до вподоби синій. Так, на думку Братмана, нам не досягти постульованої вище кооперації через розбіг у наших другорядних планах щодо кольору фарби.

Отже, задля досягнення справді спільної діяльності, ключовою ланкою слугуватиме компроміс, коли, наприклад, якщо ми дійшли згоди стосовно кольору, але розходимося щодо ціни чи конкретного виробника фарби, то потребується досягти консенсусу, як пропонує Братман, придбавши мій бренд за вашу суму, збалансувавши тим самим, збереження загальної кооперації. Знову ж таки, важливо разом з цим розуміти, що лише самих сплетіння інтенційних станів замало, щоб гарантувати, що наші дії координуються якимось чином, що ми, інакше кажучи, фарбуємо будинок разом (спільно). Звичайно, складні сумарні рахунки не виключають можливості нашого фарбування одного і того ж будинку разом (в той ж самий час), але, незалежно один від одного (випадково уникаючи один іншого). А, відтак, однаково, і безліч окремих інтенційних станів, навіть відзначених наявністю складних сумарних рахунків, не відіграє ніякої ролі в координації нашої поведінки. Наміри, і колективні і індивідуальні, дійсно, за своєю природою, мають певне значення в плануванні та координації спільних інтенцій. Однак, згідно з щойно наведеною Братманом логікою, сумарні рахунки, навіть складного виду, втім, все одно, не можуть бути адекватним з урахуванням наведених вимог щодо характеру автентичних колективних намірів.

Таким чином, якщо підсумувати логічний шабель запропонованої вище аргументації, то задля отримання мінімально припустимої нейтрально-кооперативної діяльності, на думку філософа, ми повинні:

- 1) долучатися до спільної діяльності у спосіб, що припускає (але не нав'язує) кооперацію;
- 2) обопільно знати і розуміти детальний зміст наших перехресно-другорядних планувань;
- 3) розуміти, що другий пункт призводить до актуалізації першого лише шляхом обоюдної відгучності в стремлінні здійснити заплановану діяльність через спільні інтенційні акти [6, с. 100–113].

На заключення, стисло окреслимо коло важливих висновків, периферійних тем та потенційних напрямків для подальших дослідів. Перш за все, дається в знаки вкрай аналітичний ухил репрезентованих в статті поглядів і позицій, що послуговуються, здебільшого, синтаксично-семантичним апаратом лінгвістичної філософії.

Зокрема, маючи безпрецедентно високий рівень логічного ригоризму та структурованості аргументації, даний підхід, на думку автора, страждає, від занадто лімітованої фізикалістською настановою, дослідницької парадигми, що герметизує, дезінтегровано препарує індивідуальні властивості особи, що потім досить штучно вбудовуються в матрицю соціально-колективної взаємодії.

Слід зазначити, що подібна обмеженість простежується навіть в більш екстерналістськи зорієнтованих рахунках спільної дії, де вихідним засадничим пунктом знову виступає (хоча б і ментально детермінований апріорними колективними настановами і концептами) індивід, а не соціум. Це принципово відрізняється від радянської (та певної, успадкованої від неї сучасної вітчизняної соціо-філософської методології) соціальної філософії, проблематика і ідеологічне підґрунтя якої викристалізувалися саме через протиставлення діалектики колективного розвитку соціуму, суб'єктивному індивідуалізму капіталістичних формацій.

Осторонь політичної філософії знаходиться ще один важливий заключний аспект означеної полеміки, а саме занадто поліфонічне, вкрай розпорошене онтологічне підґрунтя, що, так само, ускладнює потенційну імплементацію теоретичних моделей колективної діяльності щодо практичної площини питання, формуючи, тим самим, необхідність подальшої розвідки.

Список використаних джерел

1. Андреев И. Л. Происхождение человека и общества / И. Л. Андреев. – М.: Мысль, 1982. – 278 с.
2. Андрущенко В. П. Історія соціальної філософії: (Західно-європейський контекст): Підручник. – К.: Тандем, 2000 – 416 с.
3. Васильченко А. Учаснісна теорія інтенційної дії / А. Васильченко // Філософська думка. – 2005. – №5. – С.3–27.
4. Социальная философия: учебник / Под общ. ред. В. П. Андрущенко, Н. И. Горлач. – К.: Единорог, 2002. – 736 с.
5. Таран В. О. Соціальна філософія: Навч. пос. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 272 с.
6. Bratman, M. 1993. «Shared Intention». Ethics 104: 97–113.
7. Gilbert, M. 1987. Modelling Collective Belief. Synthese, vol. 73.
8. Miller, S. 2001. Social Action, Cambridge University Press.
9. Searle, John. 1990. «Collective Intentions and Actions», Intentions in Communication. Cambridge: MIT Press, 401–415.
10. Tollefsen, D. 2002. «Organizations as True Believers». Journal of Social Philosophy, vol. 33 (3): P.395–411.
11. Tuomela, R. 2002. The Philosophy of Social Practices. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
12. <http://plato.stanford.edu/entries/collective-intentionality/>

References

1. Andreev I. L. Proishozhdenie cheloveka i obshchestva / I. L. Andreev. – M.: Mysl', 1982. – 278 s.
2. Andrushhenko V. P. Istorija social'noi' filosofii': (Zahidno-ievropejs'kyj kontekst): Pidruchnyk. – K.: Tandem, 2000 – 416 s.
3. Vasylychenko A. Uchashnisna teoriya intencijnoi' dii' / A. Vasylychenko // Filosof's'ka dumka. – 2005. – №5. – S.3–27.
4. Social'naja filosofija: uchebnik / Pod obshh. red. V. P. Andrushhenko, N. I. Gorlach. – K.: Edinorog, 2002. – 736 s.
5. Taran V. O. Social'na filosofija: Navch. pos. – K.: Centr uchbovoi' literatury, 2009. – 272 s.
6. Bratman, M. 1993. «Shared Intention». Ethics 104: 97–113.
7. Gilbert, M. 1987. Modelling Collective Belief. Synthese, vol. 73.
8. Miller, S. 2001. Social Action, Cambridge University Press.
9. Searle, John. 1990. «Collective Intentions and Actions», Intentions in Communication. Cambridge: MIT Press, 401–415.
10. Tollefsen, D. 2002. «Organizations as True Believers». Journal of Social Philosophy, vol. 33 (3): P.395–411.
11. Tuomela, R. 2002. The Philosophy of Social Practices. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
12. <http://plato.stanford.edu/entries/collective-intentionality/>

Revin F. G., graduate student, National Pedagogical Drahomanov University (Ukraine, Kyiv), gileya.org.ua@gmail.com

Modes of collective intentionality in contemporary analytic discussion: socio-philosophical analysis

The following publication aims at scrutinizing some of the major steps, directions, approaches, and perspectives of investigating the cornerstone issues of the concept of collective social action within the framework of analytical socio-philosophical tradition. Great importance and thoroughness was given to succinctly researching and outlining the initial catalysts and further development of socio-

intentional problems by means of providing an overview of major precursors, thinkers, and schools of thought that influenced the modern state of affairs of the topic under consideration. Particularly, the goal was to demarcate main contemporary camps, streams and directions that form the prominent paradigm of issues surrounding the aforementioned discussion. As a result the author delineated shared generalities and common ground as well as pointing out principal disagreements and contradictions in specific arguments and foundational principles of the sides and personalities in question.

Keywords: intentionality, collectivism, individualism, internalism, externalism, personal ownership thesis, shared action, synergy, cooperation, naturalism, reductivism, instrumentalism, complicitivism, holism.

Revin F. G., аспирант, Национальный педагогический университет им. Драгоманова (Украина, Киев), gileya.org.ua@gmail.com

Модусы коллективной деятельности в современном аналитическом дискурсе: социально-философский анализ

Произведен анализ основных этапов, векторов, подходов и ракурсов исследования коренной проблематики коллективной деятельности в рамках аналитической социально-философской традиции. Большое внимание в качестве основной цели статьи было уделено тому, чтобы проследить и воспроизвести истоки и эволюцию социально-интенциональной посредством осуществления периодизации, определения основных предпосылок, мыслителей и школ, повлиявших на развитие актуального состояния исследуемой тематики. В частности, целью было определить основные современные течения и направления, которые формируют магистральную парадигму дискуссии вокруг практической плоскости понятий коллективной деятельности, совместной и индивидуальной ответственности, онто-эпистемологического статуса кооперативных актов. В результате были выявлены общие места и положения, артикулированы расхождения и противоречия в конкретной аргументации и исходных позициях проанализированных сторон и работ ученых.

Ключевые слова: интенциональность, коллективизм, индивидуализм, интернализм, экстернализм, совместная деятельность, синергия, кооперация, инструментализм, комплицитизм, холизм.

* * *

УДК 132:47

Слубська А. Я., викладач кафедри психології та соціології, Буковинський державний медичний університет (Україна, Чернівці), aslubaska@mail.ru

Українська модель громадянської релігії

Дається філософсько-релігієзнавчий розгляд причин появи, форм і виявів української моделі громадянської релігії за допомогою екстраполяції на українські реалії теоретичних положень базових світових концепцій громадянської релігії. Об'єктом розвідки є громадянська релігія як суспільно-релігійний феномен. Її предметом – українська модель громадянської релігії. Застосовано культурно-політичний підхід до аналізу феномену громадянської релігії в контексті українських реалій. Автор дійшов висновку, що поява в Україні громадянської релігії як самобутнього феномену прямої демократії на тлі революційних подій засвідчує зрілість українців як політичної нації, а також відкриває перспективу для формування духовно єдиної поліконфесійної нації, яка буде здатною протистояти будь-яким загрозам своєму вільному існуванню та самовизначенню.

Ключові слова: громадянська релігія, громадянське суспільство, громадянська церква, незалежна Україна, державно-церковні відносини.

Складні трансформаційні процеси, що охопили українське суспільство після Євромайдану та Революції Гідності привертають увагу не лише політологів, соціологів та істориків, але й релігієзнавців. Буремні революційні події вимусили дослідників з соціо-гуманітарних дисциплін констатувати наявність в Україні не лише потужного громадянського суспільства, але й громадянської релігії, як його найяскравішого прояву. «Проблематика громадянського суспільства є не тільки соціоекономічною, правовою й культурологічною, а й в чималому ступені – проблематикою теологічною, тобто пов'язаною зі ставленням людини до предметів трансцендентного й сакрального порядку» [6, с. 154].

Новий феномен суспільно-державно-релігійних відносин мусять враховувати державні структури, релігійні

організації та науковці, які мають дослідити генезу, форми та специфіку виявів досить самотньої української моделі громадянської релігії. Такі дослідження мають беззаперечно теоретичну актуальність, практичне значення для вироблення адекватної ситуації державної політики в релігійній сфері, а також величезний суспільний резонанс в контексті розбудови громадянського суспільства як запоруки європоцентричних трансформацій української держави. Адже «без відповідного ціннісного фундаменту, втіленого в громадянської релігії, громадянського суспільства не вийде: для того, щоб стати реальним, воно повинно стати священним. Власне, найважливіші елементи громадянської релігії вже існують, їх не потрібно придумувати, винаходити. Необхідно перш за все прояснювати їх, витягувати з соціально-історичної реальності, демонструвати їх зміст і значення з тим, щоб далі розвивати, актуалізувати і поширювати» [3, с. 11].

Метою даної статті є філософсько-релігієзнавчий розгляд причин появи, форм і виявів української моделі громадянської релігії за допомогою екстраполяції на українські реалії теоретичних положень базових світових концепцій громадянської релігії. Об'єктом розвідки є громадянська релігія як суспільно-релігійний феномен. Її предметом – українська модель громадянської релігії.

Методологічною базою даної статті є, в першу чергу, праці американських соціологів релігії Р. Беллі, Т. Парсонса, Дж. Ф. Вілсона, М. Марті, Р. Річі й Д. Г. Джонса, російських дослідників громадянської релігії В. Легойди, Є. Рашковського, А. Гофмана, а також розвідки українських релігієзнавців І. Богачевської, О. Горкуші, В. Єленського, Л. Филипович, Ю. Чорноморця та інших.

Незважаючи на те, що поняття громадянської релігії залишається дискусійним, має розпливчастий і суперечливий характер, дослідники релігійних та політичних процесів вбачають її прояви у багатьох суспільствах і країнах, особливо у Великобританії, Південній Африці, Японії та США, Балканських країнах, а в останнє десятиліття – в Україні й Росії.

Дж. Ф. Вілсон вважає, що відсутність ясності й визначеності в полеміці з приводу громадянської релігії обумовлена тим, що «в різних інтерпретаціях некритично змішуються способи й моделі аналізу» [8, р. 112]. Він змалював чотири головні моделі, кожна з яких ґрунтується на певному наборі передумов і вкорінена в тій чи іншій інтелектуальній традиції:

- громадська – де робиться акцент на сакральний характер всякого колективу або соціальної одиниці;

- культурна – орієнтована на аналіз способу, у який певний набір цінностей функціонує в термінах взаємодії між членами даного соціального порядку, тобто символічна єдність і узгодженість в суспільстві;

- політична – спостерігає за роллю релігійної поведінки й вірувань в рамках політичної спільноти;

- теологічна – занурює зміст громадської релігії у всеосяжну смислову структуру, що забезпечує нормами для збереження й підтримання політичного порядку, культури й суспільства в цілому.

В даній статті ми будемо користуватися культурно-політичним підходом до аналізу феномену громадянської релігії в контексті українських реалій.

Оскільки визначення громадянської релігії не є ustalеним, зазначимо, що ми під цим терміном розуміємо «змішання основних релігійних цінностей, практик,

обрядів і символів з тими, що забезпечують національну або політичну єдність» [5, с. 89].

Громадянська релігія в Україні розвивалася поступово в процесі формування інститутів громадянського суспільства практично з моменту створення незалежної держави. Її виникненню сприяли традиційна поліконфесійність та поліетнічність українських територій, які сформували досить толерантні етнорелігійні відносини між населенням країни. Специфіка національного менталітету українців також відіграла в цьому процесі помітну роль. Як слушно зазначає С. Хрипко, аналізуючи самотність релігійної вдачі українців, «остання позбавлена помітної конфесійної фокусації, і виявляється, насамперед, «в інтуїтивній впевненості щодо Божої всеприсутності» [7, с. 15]. До класичних же властивостей релігійної духовності українців дослідниця відносить естетичну народність, двоєвір'я, Богофокусацію, сімейність, обрядність, антеїзм, кордоцентризм, антиклерикалізм, толерантність. «Двоїстість національного буття, як зміст геополітичної та геопсихологічної детермінант української ментальності, зумовили маргінальну суть останньої загалом та релігійність як характерну рису українців зокрема» [7, с. 15].

Ключову роль у формуванні громадянської релігії в Україні зіграла модель державно-церковних відносин, що склалася за роки Незалежності. В її основі – одна з найдемократичніших у світі законодавча база, яка гарантувала дотримання в країні демократичних стандартів щодо свободи совісті та досить ефективно забезпечила правові механізми підтримання дійсно рівних прав всіх релігійних організацій в країні, незалежно від числа їх прихильників, юрисдикції та ін. В її основі – Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23.04.1991 р. №987-ХІІ, який з деякими змінами та доповненнями діє й по сьогодні.

Базові конституційно-правові положення щодо релігійної свободи в Україні відповідають демократичним принципам і загалом задовольняють права й свободи людини, базуючись при цьому на багатомірній спадщині врегулювання відносин між цими двома суспільними інститутами, на історичних уроках як позитивного, так і негативного досвіду таких відносин. Основні законодавчі положення попри їх певну недосконалість як і система державно-церковних відносин є демократичними, послідовними і зваженими у порівнянні з іншими європейськими державами. Заборонні положення законодавства щодо релігійної свободи зведені до мінімуму й переведені у відповідність до Конституції України та міжнародно-правових норм і стандартів, а передбачений законом контроль із боку держави здійснюється не за діяльністю релігійних організацій, а за дотриманням останніми положень щодо релігійної діяльності. Такий вид контролю притаманний будь-якій цивілізованій державі й однаково стосується будь-яких суб'єктів права – державних органів, релігійних громад, посадових осіб, громадських організацій тощо.

Аналіз пострадянських колізій державно-церковних відносин дозволяє стверджувати, що основні їх проблеми й конфлікти успадковані з часів УРСР, а головним змістом релігійно-суспільних змін, що відбулися в період між початком політики «перебудови» та унезалеженням України й роками незалежності, стали:

- реалізація досить широких релігійних свобод;

– лібералізація політики держави щодо релігії, Церкви та віруючих;

– відновлення національно орієнтованих церков УГКЦ і УАПЦ;

– розкол православ'я та конфлікт між Україною та московоцентричними колами в українському релігійному середовищі;

– невдалі спроби влади сприяти утвердженню єдиної помісної православної церкви на засадах автокефалії;

– відродження ісламу в Україні;

– відновлення суспільної інфраструктури релігійних організацій та їх входження в суспільно–політичне життя країни;

– відновлення внутрішньоцерковних інституцій, здійснення процесу реституції церковного майна тощо;

– поява та вільна діяльність в Україні новітніх релігійних течій;

– відновлення та розвиток діяльності релігійних меншин.

Саме ці процеси зумовили інституційні вияви державно–церковних взаємин в Україні часів незалежності та уможливили формування громадянської релігії.

Інститут виконавчої влади, який функціонував в сфері державно–церковних взаємин в досліджуваній період, його структура, завдання та повноваження відповідали векторам взаємодії держави і церкви, що склалися в українському суспільстві, і дозволяли контролювати процес відродження мережі релігійних організацій в країні, уникати відкритих конфліктів і залагоджувати міжконфесійні протистояння, проводити толерантну і досить гнучку конструктивну політику в сфері державно–церковних відносин, що позитивно сказалося на дотриманні чинного законодавства й міжнародних актів щодо свободи совісті. Реалізація взаємин держави й церкви стала можливою у форматі консультацій державного органу у справах релігій з Всеукраїнською Радою церков і релігійних організацій.

Позитивну роль у розвитку релігійного середовища України та формуванні громадянського суспільства й громадянської релігії відіграють міжконфесійні та міжцерковні об'єднання, що виступають речниками релігійних громад і координують державно–церковні стосунки з боку релігійних організацій. Їх поява та ефективна діяльність є здобутком громадянського суспільства та запорукою успішної взаємодії держави і релігійних інституцій. Адже лише існування конгломерату державних і громадських організацій дозволяє ефективно функціонувати громадянському суспільству, одним з наріжних каменів якого є демократична модель державно–церковних взаємин.

Процеси поступового визрівання громадянської релігії на тлі формування в Україні громадянського суспільства, можливо ще десятиліття проходили б у латентному, імпліцитному вигляді, якби події Євромайдану, Революції Гідності, а згодом і анексія Росією Криму та воєнні дії на Сході країни не виявили цей феномен як реальність суспільного життя. Релігійний фактор вкотре в історії незалежної України засвідчив свій вагомий вплив на суспільне життя й політичні процеси в країні.

Громадянська релігія в Україні, поза сумнівом, є релігією державотворення нової, постмайданної України, захисту базових національних моральних цінностей. Взагалі, необхідною умовою виникнення громадянської

релігії, на нашу думку, була наявність глибокої кризи влади в країні, коли нова влада, яка змінила повністю корумпований режим В.Януковича, для того, щоби її сприйняло суспільство, мала бути легітимізованою. Саме нову, вільну від комуністичного минулого, корупції, влади олігархів суверенну й територіально цілісну Українську Державу вона сакралізує, духовно легітимізує й захищає силою власного морального авторитету в суспільстві.

Як слушно зазначає І. Богачевська, «населення країни, яке проросійські політичні сили свідомо намагалися після першого Майдану поділити на проросійський Схід та націоналістичний Захід, громадянська релігія дієво поєднує навколо вищих моральних ідеалів, спонукаючи кожну людину до самоідентифікації як частки не лише політичної, але й духовної нації, високоморальної без прив'язки цих якостей до певної християнської конфесії чи ж юрисдикції, як це робиться в балканських країнах, чи в Росії» [1, с. 29].

Під визначення громадянської релігії підпадає безпрецедентний зліт національної самосвідомості українців, безумовна сакралізація ними національних державних символів – гімна й прапора, переосмислення широкими верствами населення традиційних радикально–націоналістичних гасел, таких як «Україна понад усе!», «Слава нації – смерть ворогам!» в загальнонаціональному патріотичному дусі. Усвідомлення необхідності захисту «своєї, Богом даної, землі» консолідувало українських громадян навколо комплексу національно–патріотичних ідей (сакралізація незалежності української держави, перспектива побудови європейської демократичної держави та інтеграція в європейській культурно–економічний простір, чітка національна самоідентифікація та вшанування власної історії та культурних традицій). Є всі підстави стверджувати, що цей комплекс ідей є основою громадянської релігії українців, яка консолідує суспільство в часи економічної скрути та воєнних дій на сході країни. Це «оперативна релігія» суспільства (У. Герберг), система ритуалів, символів, цінностей норм і форм вірності, яка функціонує в житті сучасного українського суспільства, формує відчуття всеохоплюючої єдності, яка виходить за межі внутрішніх конфліктів і відмінностей, історично притаманних українському суспільству.

Представники більшості релігійних інституцій країни, не чекаючи офіційних рішень свого керівництва, в час суспільних зрушень продемонстрували спроможність піднятися над конфесійними перегородками. Одним з найяскравіших виявів громадянської релігії на Майдані стала так звана Громадянська Церква. Вітчизняні релігієзнавці Л. Филипович та О. Горкуша дали таке визначення «нового феномену – Громадянської Церкви України, що, не будучи якоюсь окремою інституалізованою організацією, інтегрує в собі різні Церкви (як віросповідні, а не організаційні співтовариства), конфесійних представників, духовних лідерів та громадян, об'єднаних спільною метою побудови гідного Майбутнього України на підставі вищих духовних цінностей та релігійно–національних ідеалів» [2]. Таке визначення робить можливим вважати Громадянську Церкву України виявом громадянської релігії, яка також значною мірою була ініційована Майданом.

Дії тисяч священнослужителів різних релігій та конфесій, їхній духовний посыл та приклад високоморальної поведінки та особистої мужності дозволили

Громадянській Церкві й громадянській релігії і після Майдану залишатися важливим стримуючим та консолідуєчим суспільство феноменом, «совістю нації», що має, згідно всіх соціальних опитувань, вищий рівень довіри серед всіх суспільних інституцій.

Майдан засвідчив, що громадянська релігія в Україні долає не лише етнічні, але й релігійні (не кажучи вже про конфесійні або юрисдикційні) перегородки між громадянами країни.

Спільна присутність на Майдані представників самих різних релігій та Церков, їхні консолідовані дії, спільна молитва, допомога всіх цих релігійних інституцій бійцям АТО, постраждалим внаслідок російської агресії, біженцям, капеланська діяльність в Збройних Силах України засвідчують це щодня. В лавах добровольців на Сході країни присутні й християни всіх конфесій, і мусульмани, й іудеї, і навіть буддисти, що неодноразово засвідчувалося ЗМІ. Цих людей в їхньому пориві захищати Батьківщину поєднує саме громадянська релігія.

«Ні післямайданна українська влада, ані жодна політична сила не були творцем, організатором, спонсором чи ж натхненником створення громадянської релігії в Україні. В цьому контексті громадянська релігія українців дещо протиставляє себе як державним інституціям, так і інституціалізованим релігійним організаціям. Громадянська релігія є суто народним феноменом прямої демократії, який не піддається ані контролю з боку держави, ані ототожнюється з жодною наявною в суспільстві інституціалізованою релігійною організацією» [1, с. 30]. Громадянська релігія є своєрідною «совістю нації», яка перевіряє відносини держави й народу на предмет їх відповідності Божим законам. Громадянська церква, як Церква без конфесійних, а часто й без міжрелігійних кордонів в Україні взяла на себе функції, які інституціалізовані церкви та релігійні групи, нажал, не в змозі виконувати настільки ефективно, оскільки загрузли в боротьбі за політичну владу та преференції.

Якщо зробити спробу моделювання виявів української громадянської релігії, то, на підставі теоретичних узагальнень В. Легойди [11], які ми проілюстрували українськими прикладами, на символічному рівні аксіоматика громадянської релігії в Україні реалізується в наступних символах:

I. Ідеальні символи:

1. Вербальні:

а) сакральні тексти: Конституція України, Декларація про державний суверенітет України;

б) особлива публічна політична риторика (З нами Бог і Україна, «Боритесь – і поборете, нам Бог помагає»), яка використовується в промовах президентів, їх зверненнях до народу, публічних виступах політичних лідерів тощо;

в) «понятійна» символіка («Вільна Україна», «Своя, Богом дана земля», «Воля або Смерть», «Євромайдан», «Небесна Сотня» тощо).

2. Невербальні: український прапор, малий герб (тризуб), посада президента тощо.

II. Матеріальні символи: це, перш за все, Майдан Незалежності, алея Небесної сотні, меморіали Небесній Сотні тощо.

В особливу групу можна виділити людей, які є символами національної культури: борці за Незалежність (Степан Бандера, Роман Шухевич та воїни УПА тощо), громадські діячі (Пилип Орлик, кирило-мефодіївці),

письменники (Тарас Шевченко, Іван Франко, Леся Українка тощо) та державні діячі (Іван Мазепа, Михайло Грушевський тощо) минулого та сьогодення (герої Небесної сотні, мужня льотчиця Надія Савченко й герої АТО та інші).

Ідеологія, що лежить в основі української моделі громадянської релігії, приблизно укладається в наступну схему:

– існує Бог;

– Його волею українці живуть на своїй землі й здобули Незалежність;

– У боротьбі за Незалежність (територіальну цілісність та суверенітет), Бог на боці українців, Він зберігає Україну для українців;

– Божою волею українці переможуть та побудують сильну, незалежну, заможну європейську державу;

– нація – головне джерело самоідентифікації для українців як у політичному, так і в духовному сенсі.

Процеси розгортання громадянської релігії в Україні тісно пов'язані з процесом остаточної декомунізації суспільства. Можна стверджувати. Що ідеологія громадянської релігії заповнює собою ідеологічний вакуум, що утворився в суспільстві після розпаду СРСР.

Громадянська релігія в Україні суттєво трансформувала як суспільно-релігійні, так і державно-релігійні відносини, створила унікальні суспільні умови для вирішення низки застарілих конфліктів в релігійній сфері та консолідації нації навколо вищих духовних та моральних цінностей. Громадянська релігія та Громадянська Церква Майдану вже зламали низку стереотипів щодо неможливості консолідації та конструктивного співробітництва різних релігійних деномінацій показавши всьому світу приклади співробітництва на Майдані та в зоні АТО мусульман та християн, іудеїв та буддистів. Спільна молитва, спільна допомога пораненим, бійцям на фронті, біженцям та населенню в зоні АТО, військово-капеланство та волонтерська діяльність стали функціями Громадянської Церкви України, а не окремих релігійних організацій та їхніх благодійних центрів.

Громадянська релігія створює сприятливі умови для пришвидшення та наближення вирішення наболілого для України питання про єдину помісну Православну Церкву в країні як зверху, на рівні світового православ'я, так і знизу, на рівні релігійних громад, коли паства почала «голосувати ногами», залишаючи цілими приходами УПЦ МП. Громадянська релігія похитнула століттями нав'язуванні українцям суспільні стереотипи щодо мусульман і, зокрема кримських татар, коли вони виявилися набагато толерантнішими до вірних Київського Патріархату в Криму, ніж «брати по вірі» з інших християнських конфесій. Ці вияви громадянської релігії в Україні вже стали надбанням історії.

Висновки. Що б не сталося в майбутньому, поява в Україні на тлі революційних подій громадянської релігії засвідчує зрілість українців як політичної нації, підсумовує складний та тривалий період відродження релігійного поля та формування державно-суспільно-церковних відносин в незалежній Україні, а також відкриває перспективу для формування духовно єдиної поліконфесійної нації, яка буде здатною протистояти будь-яким загрозам своєму вільному існуванню та самовизначенню.

Модель громадянської релігії українського типу ще остаточно не сформована, проте дозволяє вважати її

автентичною та самобутньою. Процес її формування триває на наших очах і потребує постійного релігієзнавчого моніторингу. Дослідження специфіки громадянської релігії в Україні представляється дуже перспективним і продуктивним саме в контексті релігієзнавчої парадигми, яка дозволяє охопити цей неоднозначний феномен у всій його повноті та суспільно-релігійних зв'язках.

Список використаних джерел

1. Богачевська І. В. Громадянська релігія в контексті українських та російських політичних реалій / Ірина Вікторівна Богачевська // Релігійна свобода. – 2016. – К.: ЦеріС, 2016. – С.23–28.
2. Горкуша О., Филипович Л. Народжена на Майдані – Громадянська Церква України / Оксана Горкуша, Людмила Филипович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/studios/studies_of_religions/56419/
3. Гофман А. Б. Социология и гражданская религия в России / А. Б. Гофман [Электронный ресурс] Институт социологии РАН. – Режим доступа: <http://www.isras.ru/> URL: http://www.civisbook.ru/files/File/Gofman_Soc_GraghdReligiya.pdf
4. Легойда В. Гражданская религия: proetcontra / Владимир Легойда [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.religare.ru/2_1555.html
5. Мак–Ким Д. К. Вестминстерский словарь теологических терминов. Пер. с англ. / Дональд К. Мак–Ким. – М.: Республика, 2004. – 503 с.
6. Рашковский Е. Б. Гражданское общество: религиозное измерение проблемы // На оси времен [Текст]: очерки по философии истории / Евгений Борисович Рашковский. – М.: Прогресс традиция, 1999. – 207 с.
7. Хрипко С. А. Духовно-релігійні вияви української ментальності: автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.11 / ІФ НАНУ / Світлана Анатоліївна Хрипко. – К., 2003. – 18 с.
8. Wilson J. F. Public Religion in American Culture / John F. Wilson. – Philadelphia: Temple University Press, 1979. – 198 p.

References

1. Bogachevs'ka I. V. Gromadjans'ka religija v konteksti ukrai'ns's'kyh ta rosij's'kyh politychnyh realij / Iryna Viktorivna Bogachevs'ka // Religijna svoboda. – 2016. – К.: CeRiS, 2016. – С.23–28.
2. Gorkusha O., Fylypovych L. Narodzhena na Majdani – Gromadjans'ka Cerkva Ukrai'ny / Oksana Gorkusha, Ljudmyla Fylypovych [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://risu.org.ua/ua/index/studios/studies_of_religions/56419/
3. Gofman A. B. Sociologija i grazhdanskaja religija v Rossii / A. B. Gofman [Elektronnyj resurs] Institut sociologii RAN. – Rezhim dostupa: <http://www.isras.ru/> URL: http://www.civisbook.ru/files/File/Gofman_Soc_GraghdReligiya.pdf
4. Legojda V. Grazhdanskaja religija: proetcontra / Vladimir Legojda [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: http://www.religare.ru/2_1555.html
5. Mak–Kim D. K. Vestminsterskij slovar' teologicheskikh terminov. Per. s angl. / Donald K. Mak–Kim. – М.: Respublika, 2004. – 503 s.
6. Rashkovskij E. B. Grazhdanskoe obshhestvo: religioznoe izmerenie problemy // Na osi vremen [Tekst]: ocherki po filosofii istorii / Evgenij Borisovich Rashkovskij. – М.: Progress tradicija, 1999. – 207 s.
7. Hrypko S. A. Duhovno-religijni vyjavy ukrai'ns'koi' mental'nosti: avtoref. dys... kand. fil. nauk: 09.00.11 / IF NANU / Svitlana Anatolii'vna Hrypko. – К., 2003. – 18 s.
8. Wilson J. F. Public Religion in American Culture / John F. Wilson. – Philadelphia: Temple University Press, 1979. – 198 p.

Slubskaya A. Y., lecturer, Department of Psychology and Sociology, Bukovina State Medical University (Ukraine, Chernovtsy), aslubaska@mail.ru

Ukrainian model of civil religion

The article presents the philosophical and religious studies analyze causes of forms and manifestations of Ukrainian model of civil religion, given by extrapolation on the Ukrainian realities theoretical assumptions, underlying of the world concepts of civil religion. The object of research is the civil religion as a social and religious phenomenon. Its subject – the Ukrainian model of civil religion. Cultural-political approach to the analysis of the phenomenon of civil religion in the context of Ukrainian realities is applied. The author concludes, that the emergence in Ukraine of civil religion as a distinctive phenomenon of direct democracy, on the backdrop of revolutionary events, testifies to the maturity of the Ukrainians as a political nation

and opens up perspectives for the formation of a unified multi-faith spiritual nation, able to withstand any threat to its existence and the free self-determination.

Keywords: civil religion, civil society, civic church, independent Ukraine, state-church relations.

Slubskaya A. Y., преподаватель кафедры психологии и социологии, Буковинский государственный медицинский университет (Украина, Черновцы), aslubaska@mail.ru

Украинская модель гражданской религии

Дается философско-религиоведческий анализ причин появления, форм и проявления украинской модели гражданской религии с помощью экстраполяции на украинские реалии теоретических положений базовых мировых концепций гражданской религии. Объектом исследования является гражданская религия как общественно-религиозный феномен. Его предметом – украинская модель гражданской религии. Применен культурно-политический подход к анализу феномена гражданской религии в контексте украинских реалий. Автор пришел к выводу, что появление в Украине гражданской религии как самобытного феномена прямой демократии на фоне революционных событий свидетельствует о зрелости украинцев как политической нации и открывает перспективу для формирования духовно единой поликонфессиональной нации, способной противостоять любым угрозам своему свободному существованию и самоопределению.

Ключевые слова: гражданская религия, гражданское общество, гражданская церковь, независимая Украина, государственно-церковные отношения.

* * *

УДК 261.7

Цвібель А. О.,
аспірантка, Київський національний університет
ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ),
asiyabell@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПРИНЦИПІВ ПРАГМАТИЗМУ

Описано причини специфіки методології прагматизму. Зазначено роль проблеми співвідношення знання, віри та дії як методологічно істотної. Ця точка зору відрізняється від позиції І. Канта як автора поняття «прагматичної віри»: людина у прагматизмі знаходиться у ситуації перманентного пошуку ефективних рішень. Тому віра виявляється для неї не випадковим, а визначальним фактором.

Обґрунтовано залежність методологічних ідей прагматизму Пірса від європейської філософської традиції. Прослідковано трансформацію та незмінну основу методів прагматизму, яким він зародився в США від Ч. Пірса, У. Джеймса та Дж. Дьюї. Так, Пірс підкреслював свою методологічну спрямованість і намагався розмежувати свої принципи із традиційними, посилавшись на недостатню аргументованість класичного раціоналізму. Головна теза методології Джеймса ґрунтується на тому, що теоретичне судження в основі є суто емпіричним. Дьюї підкреслює природний дуалізм західної культури: спекулятивна філософія, на думку Дьюї, не враховує природно мову та цілі реального життя. Зазначено також особливості та причини відмінностей методологічних напрямків у прагматизмі.

Таким чином, у статті представлено ключову особливість прагматичного підходу: людське знання прямо змістовно залежить від діяльності як способу відношення до дійсності.

Ключові слова: прагматизм, методологія, раціоналізм, прагматична віра.

Аналізуючи причини виникнення та особливості проблематики прагматизму, логічно впливає версія, що методологічним орієнтиром для прагматизму стала ілюзія абсолютної важливості для людини хвилиного і практичного життєвого успіху. «Людина-діяльність-успіх – ось ключова тема, що проходить через твори основоположників прагматизму... – відмічав Ю. К. Мелвіль. – Прагматизм – це одне із найбільш універсальних ідеологічних філософських вчень, в якому знайшли своє вираження чи не всі недоліки та ілюзії буржуазної свідомості нашого часу» [5, с. 105].

Така характеристика прагматизму має сенс, але не є точною. Прагматизм не одновиірним і являє собою синтез ідей. Перспективу такого синтезу закладено в самій основі прагматизму, оскільки він не визнає академічну передумову чистої спекуляції як основу результативної

філософської діяльності. Аби з'ясувати основи та зміст цієї результативності, прагматизм виводить у центр свого вчення проблему співвідношення знання, віри та дії як методологічно істотну. До цього вона займала периферійну область філософських досліджень (тому прагматики в цьому сенсі – маргінали). Варто зауважити, що Кант, якому належить поняття «прагматичної віри», не надавав йому значення у методологічному відношенні. Зокрема, він вважав, що віра лише доповнює нестачу знання, за необхідністю – негайно: в умовах неможливості детального аналізу усіх обставин, дає змогу прийняти оціночне рішення. У своїй компенсаторній ролі віра виявляється випадковою, оскільки така роль могла би і не здійснитись за умови розв'язання ситуації на основі знання [3, Ч. 2, Гл. 2, Р. 3]. «Таку випадкову віру, яка, однак, лежить в основі дійсного застосування засобів для тих чи інших дій, я називаю прагматичною вірою» [4, с. 675]. Кант пояснює далі, що «прагматична віра має більшу чи меншу ступінь, дивлячись на те, які інтереси тут причетні» [там само].

Релятивність прагматичної віри є в очах Канта (зокрема у КЧР) відзеркаленням нестійкості різних інтересів, що мотивують появу даного типу віри. Тобто, у вченні Канта віра, хоч і визнається основою для прийняття рішень, але істотно поступається у цьому власне знанню. Погляд прагматизму на співвідношення знання, віри та дії був уже принципово іншим: вони вважали, що рівень пізнання і теоретичної розробки проблем, які висуває життя, не може бути достатнім за будь-яких умов. Людина постійно у ситуації пошуку ефективних рішень і тому віра виявляється для неї не випадковим, а визначальним фактором. Керуючись цим переконанням, прагматисти спробували істотно змінити точку зору на зміст філософських проблем і досягти нетривіальних рішень.

Пірс підкреслював свою методологічну спрямованість і намагався розмежувати свої принципи із традиційними, послаючись на недостатню аргументованість класичного раціоналізму. Полеміка Пірса з Декартом досить помітна. Методологічні принципи двох філософів розходяться. Згідно із раціоналістичною традицією Нового часу від Декарта і Лейбніца, значення теоретичного поняття задається логічною формою дискурсивного судження [2, с. 58]. Картезіанство визначало критерієм істинності самоочевидність смислу, який вичерпував поняття. Але у «Судженнях про метод» Декарт визнавав, що витлумачити ясність речі непросто і неочевидно [1, с. 283, 287]. Згідно із Пірсом, логічний редукціонізм, який зводить всю площину пізнавальних відношень до тих, які можуть бути зафіксовані мовою формальної логіки, не може пояснити створення, виникнення понять, виокремлення їх значення та смислу. Пірс сформулював нове правило визначення понять: ми пізнаємо предмет нашої думки, розглядаючи ті його якості, які, як ми вважаємо, мають практичне значення; наше уявлення про ці якості і формує поняття даного предмету в цілому [6, с. 266–269, 287–288].

Цей принцип – прагматична максима – базується на тому, що не бере до уваги раціоналістичну традицію і ставить визначення понять у пряму залежність від процесу та результатів практичної взаємодії предметів пізнання. Варто зауважити, що крок до обґрунтування нових методологічних ідей з боку Пірса був зроблений у принципово правильному боці з точки зору психології.

В «Історії сучасної зарубіжної філософії...» згадується, що Л. С. Виготський, російський психолог, розвиває розуміння суб'єкт–об'єктних відношень такої структури, у якій визначальним фактором пізнавального ставлення є практична діяльність. Замість безпосередньої діяльності, зв'язки між суб'єктами та об'єктами пізнання проходять аналіз генетичного розвитку логічних форм визначення об'єкта [2, с. 58–59]. Такий підхід дає змогу виключити із методології пізнання ідеали об'єктивізму та логічного редукціонізму (коли знання виявляє себе як модифікацію умоспоглядальної «логічної субстанції»). Прагматичне відокремлення від субстанціоналістських форм та їх значення виражене у прагматичній «максимі» Пірсом. Це особливо очевидно при аналізі співвідношення класичного та некласичного у логіці та філософії. Вплив батька Пірса, відомого математика і астронома Бенджаміна Пірса, глибина і проникливість мислення самого Чарльза Пірса, дозволили йому одним із перших оцінити філософський зміст вчення М. І. Лобачевського. У своїй рецензії на книгу Лобачевського Ч. Пірс зауважив, що філософські наслідки «Геометричних досліджень» Лобачевського, у яких автор спростовує аксіому геометрії, очевидні: вчені визнали, що філософія відтепер має вести до нового тлумачення природи, менш механічного, ніж у часи Ньютона. Пірс говорить про те, що основна ідея Лобачевського є достатньо простою і зрозумілою і має стати очевидною для кожної інтелектуальної особистості як шлях до формування некласичного підходу в логіці науки [9, р. 424]. Пірс також виступає проти абсолютизації тих логічних засобів, що широко застосовуються в елементарній геометрії та математиці.

Поява нерозв'язаних парадоксів теорії множин та методологічними труднощами обґрунтування математичного знання, виявили обмеженість формальних методів знання. Аналіз методів пізнання, як у науці, так і у філософії, сприяв більш глибокому дослідженню уявлення про процес пізнання. Ідея про логіко–інтуїтивне пізнання була розроблена саме в такому процесі. Вона полягає у додаткових змістовних та формальних аспектів наукового методу. Жоден із них не може претендувати на абсолютну перевагу у русі до істини. Проблема пошуку і продукування нового знання не вирішується ні концентрацією на поза логічних факторах творчості, ні введенням у дію машини формально–логічного апіорізму.

Залежність методологічних ідей прагматизму Пірса від європейської філософської традиції очевидна. Варто підкреслити, що ця залежність визначається не лише спільним духом чи персонально. Але це і загальна закономірність філософії Заходу. Перехід від класичних до некласичних уявлень створює загальну закономірність Західної філософії. У цьому сенсі вчення Пірса має таке ж значення для американської філософії, як Гегель для німецької.

Прагматизм, яким він зародився в США від Пірса, Джеймса та Дьюї, в контексті традиційних трансформацій змінив свої акценти і смисли. Принцип практичної корисності знань адаптувався на різних територіях світу у різний час, синтезуючись з усталеними культурно–історичними і філософськими настановами. Загальновідомо, що філософські ідеї У. Джеймса значним чином мають в основі вплив буддизму. Ключовим елементом спільності поглядів є тлумачення про сутність індивідуальної свідомості як процесу станів свідомості

(а не духовної субстанції). Поняття «стан свідомості» та «потік свідомості», практично, однаково витлумачуються у буддизмі та Уільямом Джеймсом. Так само, останній описує «чистий досвід» таким, як його розуміє Нісідо Кітаро, представник філософії буддизму – цю точку зору підтверджує «Історія сучасної зарубіжної філософії...» [2, с. 362].

Головною тезою методології Джеймса є те, що теоретичне судження в основі є суто емпіричним: усі факти мають бути включені в дослідження так само, як не повинно бути місця нічому, що не є фактом. Первинним фактом при цьому є «стан свідомості» (картезіанська традиція). Саме тому програма пізнання Джеймса має назву «радикального емпіризму» [10, р. 152]. За логікою Джеймса, для факту досвіду принципним є існування взаємозв'язку між досвідом та свідомістю. Суб'єктивне та об'єктивне постають рівнозначними, навіть тотожними елементами. Відсутність розрізнення між суб'єктом і об'єктом пізнання відображають повноту «факту» у межах «радикального емпіризму». Відповідно, гносеологічний смисл взаємодії між суб'єктом та об'єктом пізнання змінюється (порівняно із традиційно гносеологічним): істинність як характеристика знання набуває значення модусу самої реальності. Тобто досвід, що є креативним (суб'єктивний елемент) створює таку реальність, яка сприймається. Коло досвідного сприйняття починається та замикається на досвіді. При цьому досвід репрезентує конструктивну діяльність: сприйняття фактів вимагає інтелектуальної аналітичної роботи. Таку інтерпретацію можна порівняти із Гусерлевою феноменологічною редукцією і протиставити Декартові та Канту. Однак, на відміну від Гусерля, Джеймс уникає соліпсизму: реальність світу не викликає сумніву. Джеймс також підтримує принцип множинності: так само, як Пірс, але з різницею в інтерпретації (усі елементи є причинами, утворюючи універсум). Джеймс заперечує абсолютний монізм (Б. Спіноза, Р. У. Емерсон, Ф. Бредлі), але не сприймає також радикальність номіналізму та реалізму. Він намагається об'єднати досвід та реальність. Таким чином, Джеймс визнає універсальну цілісність, континуальність. Однак процес сприйняття все ж має етапи: дорефлексивний і рефлексивний (таке тлумачення притаманне багатьом східним вченням) [11]. З точки зору Джеймса, будь-яке висловлювання має мотив. Таким чином, прагматична критика класичного раціоналізму не являє собою системою вимог. Ця критика радше насичена аксіологічними смислами, рекомендаціями, аргументованими з різних точок зору [11]. Прагматизм розмикає логічну форму вираження знання: фона є іманентно доступною. Джеймс критикує т.зв. «академічну філософію» трансцендентального ідеалізму. За методологічну безвихідність «кабінетного» мислення.

Принцип суб'єктивної іманентності як основи філософування систематично буде розроблений у феноменології Гусерля, в екзистенціалізмі Гайдегера та у герменевтиці Гадамера. В американській філософії цей принцип ще не був цілісним – прагматизм розглядав деталі, зокрема обґрунтування проблеми раціональності як ціле покладання у Дьюї. Теоретично дане питання він розглянув у роботах «Пошук визначеності» (1929) та «Реконструкція у філософії» (1957).

Принцип тлумачення раціональності як доцільності нині відомий «інструменталізм» – критикований і

переосмислений самим автором – Дьюї. Однак зараз цей принцип, в контексті культурно-історичних подій та взаємозв'язків, викликає зацікавлення та актуальність. Дьюї підкреслює природний дуалізм західної культури: від Платона і Арістотеля у філософії ця розрізненість набула ознак відокремлення сутності від існування. Свідченням дуалізму є також протиріччя у спекулятивному підході. Спекулятивна філософія, на думку Дьюї, не враховує природню мову та цілі реального життя. Замість конкретного та змістовного розв'язання проблем, ще з Нового часу філософія продукує абстрактний стиль дискусії формальної логіки. Критерієм істинності знання стала його формальна раціональність і відсутність логічного протиріччя [2, с. 373–374]. У процесі критики спекулятивно-логічного підходу Дьюї заключає, що цивілізаційний прогрес здійснюється іншим чином – саме на противагу логіці та спекуляції. Пізнання є обумовленим не іманентними законами чистого споглядання, а практичною необхідністю розвитку життєдіяльності згідно з фактичними цілями. Саме критерій доцільності, а не формальної досконалості є свідченням раціональності знання. Смисл змісту знання і смисл методу пізнання визначається зацікавленістю та наявністю мотиву дії щодо вирішення проблемної ситуації. Тоді мислення постає способом доцільного перетворення досвіду, а ідея – припущенням про те, що саме слід робити для досягнення цілі [8, р. 134, 118].

Дьюї вважає, що в діях людина керується прагнення до пізнання: дії людини спрямовані на розуміння і перетворення світу і самої людини у світі: «Якщо мислення являє собою ціле раціональне перетворення досвіду, то логіка виявляється систематизованим вираженням тих процедур мислення, застосуючи які можна найбільш послідовно та ефективно здійснити необхідне перетворення» [переклад – мій, 8, р. 134–135]. Оскільки мислення підпорядковане практичним діям, то його сутність являє собою організацію практичних дій для єдності цілого (мети). Тому акти мислення не є самоорганізованими у логічному сенсі, а є відповідними до потреб практичних дій людини [2, с. 381].

«Лише на основі активного процесу перетворення предметів для досягнення визначеної мети розкриваються дійсні властивості речей» [переклад – мій, 8, р. 115]. Практичний, не спекулятивний підхід до знання та його методу виходить з інтересів застосування знання до задоволення людських потреб. Такий підхід заперечує абстрактне споглядання предметів для безглуздої мети визначення їх «вічних якостей». Натомість прагматичний підхід спрямований на активне перетворення знання про предмет для досягнення практичних цілей. Тобто, для прагматистів тріада понять «знання», «віра» та «дія» мала інше значення, ніж для європейської філософії і Канта зокрема. Прагматисти намагалися уникнути абсолютизації щодо можливості та ролі пізнання, обґрунтовуючи це безперервним станом пошуку рішень, притаманним і необхідним людині. Для ефективного вирішення життєвих проблем людина з необхідністю спирається на віру як основу для дії. Звідси очевидним виступає принцип прагматичної раціональності: людське знання прямо змістовно залежить від діяльності як спосіб відношення до дійсності. Тому, критичний аналіз і осмислення проблеми, які і продукують варіанти її вирішення та складають основу практичної дії на основі

віри та морального імперативу свободи і поваги до свободи інших, є найбільш важливою методологічною настановою у прагматизмі.

Список використаних джерел

1. Декарт Р. Избр. произвед. – М.–Л.: Госполитиздат, 1950. – 712 с.
2. История современной зарубежной философии: компаративистский подход. – СПб.: Издательство «ЛАНЬ», 1997. – 480 с.
3. Кант И. Критика чистого разума / Перевод Н. Лосского сверен и отредактирован Ц. Арзаканяном и М. Иткиным. Примечания Ц. Арзаканяна. – М.: Мысль, 1994. – 591 с. [Электронный ресурс]. – <http://www.psylib.ukrweb.net/books/kanti02/index.htm>
4. Кант И. Критика чистого разума. Соч. в 6 т., Т.3. – М.: Мысль, 1964. – 799 с.
5. Мельвил Ю. К. Прагматическая философия человека / Буржуазная философская антропология XX века. – М.: Наука, 1986.
6. Пирс Ч. С. Избранные философские произведения. Пер. с англ. / Перевод К. Голубович, К. Чухрукидзе, Т. Дмитриева. – М.: Логос, 2000. – 448 с.
7. Уильям Джеймс. Введение в философию. – М.: Республика, 2000. – 314 с. – (Сер.: Философская пропедевтика).
8. Dewey J. Reconstruction in Philosophy. – New York, 1957. – 224 p.
9. Peirce Ch. Geometrical Researches on the Theory of Parallels by Nicolaus Lobatchewsky // Historical perspectives of Peirce's logic of science / Ed. By C. Eisele. – Berlin, New York, Amsterdam, 1985.
10. William James. Psychology. – N.Y.: Holt, 1990. – 716 p.
11. William James. The Varieties of Religious Experience: A Study in Human Nature Being the Gifford Lectures on Natural Religion Delivered at Edinburgh in 1901–1902 // Издание журнала «Русская Мысль». – Москва, 1910 [Электронный ресурс]. – http://krotov.info/libr_min/05_d/zhe/yms_00.htm

References

1. Dekart R. Izbr. proizved. – M.–L.: Gospolitizdat, 1950. – 712 s.
2. Istorija sovremennoj zarubezhnoj filosofii: komparativistskij podhod. – SPb.: Izdatel'stvo «LAN'», 1997. – 480 s.
3. Kant I. Kritika chistogo razuma / Perevod N. Losskogo sveren i otredaktirovan C. Arzakanjanom i M. Itkinym. Primechanija C. Arzakanjana. – M.: Mysl', 1994. – 591 s. [Jelektronnyj resurs]. – <http://www.psylib.ukrweb.net/books/kanti02/index.htm>
4. Kant I. Kritika chistogo razuma. Soch. v 6 t., T.3. – M.: Mysl', 1964. – 799 s.
5. Mel'vil' Ju. K. Pragmaticheskaja filosofija cheloveka / Burzhuaznaja filosofskaja antropologija XX veka. – M.: Nauka, 1986.
6. Pirs Ch. S. Izbrannye filosofskie proizvedenija. Per. s angl. / Perevod K. Golubovich, K. Chuhrukidze, T. Dmitrieva. – M.: Logos, 2000. – 448 s.
7. Uil'jam Dzhajms. Vvedenie v filosofiju. – M.: Respublika, 2000. – 314 s. – (Ser.: Filosofskaja propedevtika).
8. Dewey J. Reconstruction in Philosophy. – New York, 1957. – 224 p.
9. Peirce Ch. Geometrical Researches on the Theory of Parallels by Nicolaus Lobatchewsky // Historical perspectives of Peirce's logic of science / Ed. By C. Eisele. – Berlin, New York, Amsterdam, 1985.
10. William James. Psychology. – N.Y.: Holt, 1990. – 716 p.
11. William James. The Varieties of Religious Experience: A Study in Human Nature Being the Gifford Lectures on Natural Religion Delivered at Edinburgh in 1901–1902 // Izdanie zhurnala «Russkaja Mysl'». – Moskva, 1910 [Jelektronnyj resurs]. – http://krotov.info/libr_min/05_d/zhe/yms_00.htm

Tsvibel A. O., postgraduate, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), asiya@bell@gmail.com

Peculiarities of methodological principles of pragmatism

This article describes the causes of the specific methodology of pragmatism. It is noted the role of the relationship between knowledge, belief and action as methodologically significant. This point of view differs from the position of Kant as the author of the concept of «pragmatic beliefs»: a man in pragmatism is in a situation of permanent search for effective solutions. Therefore belief is not accidental, is the determining factor for the man.

Substantiated that the methodological ideas of Peirce's pragmatism dependent on the European philosophical tradition. The article explored transformation and unwavering basis of methods of pragmatism, which it originated in the USA by Charles Peirce, William James and John. Dewey. Thus Peirce emphasized his methodological

direction and trying to distinguish his principles with traditional. Peirce believed that argument in classical rationalism is insufficient.

The main thesis of James' methodology is based on the fact that a theoretical proposition in a purely empirical in basis. Dewey emphasizes natural dualism of Western culture: speculative philosophy, according to Dewey, doesn't include natural language and goals of real life. It is noted also features and causes of differences between methodological trends in pragmatism.

Thus, the article presents a key feature of pragmatic approach: human knowledge substantially depends on activity as a way of relation to reality.

Keywords: pragmatism, methodology, rationalism, the pragmatic belief.

Цвибель А. А., аспирантка, Киевський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), asiya@bell@gmail.com

Особенности методологических принципов прагматизма

Описано причины специфики методологии прагматизма. Указано роль проблемы соотношения знания, веры и действия как методологически существенной. Эта точка зрения отличается от позиции И. Канта как автора понятия «прагматической веры»: человек в прагматизме находится в ситуации перманентного поиска эффективных решений. Поэтому вера играет для нее не случайную роль, а является определяющим фактором.

Обосновано зависимость методологических идей прагматизма Пирса от европейской философской традиции. Отслежено трансформацию и неизменную основу методов прагматизма, каким он был рожден в США от Ч. Пирса, У. Джеймса и Дж. Дьюи. Так, Пирс подчеркивал свою методологическую направленность и пытался разграничить свои принципы и традиционные, ссылаясь на недостаточную аргументированность классического рационализма. Главный тезис методологии Джеймса базируется на том, что теоретическое суждение в основе исключительно эмпирическое. Дьюи подчеркивает естественный дуализм западной культуры: спекулятивная философия, по мнению Дьюи, не учитывает язык и цели реальной жизни. Указано также на особенности и причины отличий методологических направлений в прагматизме.

Таким образом, в статье представлено ключевую особенность прагматического подхода: человеческое знание прямо содержательно зависит от деятельности как способ отношения к действительности.

Ключевые слова: прагматизм, методология, рационализм, прагматическая вера.

* * *

УДК 124.4:159.955.4

Чорна Л. В.,

кандидат політичних наук, доцент, докторант кафедри філософії, теорії та історії державного управління, Національна академія державного управління при Президентові України (Україна, Київ), lika7@ukr.net

ИДЕАЛ ЯК ПЕРЕДБАЧЕННЯ МАЙБУТНЬОГО

Аналізується проблема ідеалу, яка пронизувала творчість майже усіх відомих філософів від Античності до сьогодення. Розуміння ідеалу є базовим для філософського осягнення людського буття. Як і ідеали та цілі має людина або суспільство, так майбутнє їх очікує. Осмислюється проблема ідеалу під кутом зору осягнення майбутнього. Увагу приділено аналізу амбівалентності ідеалу. Мета статті – дослідити розуміння ідеалу у контексті форм освоення майбутнього. Зроблено висновок про те, що майбутнє як ідеал, передбачення майбутнього у сучасній ситуації глобалізації, виглядає як намагання інтеграції, де кожен з акторів взаємодії є представником різних систем. Сучасний ідеал часто виступає як система симулякрів. Не романтизація ідеалів (атлантизм, слов'янзм, націоналізм та ін.) допоможе у проблемному просторі глобальних відносин. Вимір ідентичності, одиничності, цілісності окремого актора та всезагальні ідеали дають можливість передбачення майбутнього на підставі гармонії. Гармонія апелює до людяності, а не до окремого образу вестерну, що так чи інакше функціонує у глобалізаційних процесах сучасності.

Ключові слова: глобалізація, ідеал, майбутнє, культура, хронотоп.

Проблема суспільного ідеалу в тій чи іншій мірі пронизувала творчість майже усіх відомих філософів від Античності до сьогодення. Розуміння суспільних ідеалів є базовим задля філософського осягнення людського буття. Як і ідеали та цілі має людина або суспільство, так майбутнє їх очікує. Тому має сенс осмислити проблему ідеалу під кутом зору осягнення майбутнього. В даній статті аналізується амбівалентність ідеалу.

Досить складним є завдання окреслити повний список авторів, що вивчали названу проблематику. Серед них

можна назвати таких відомих українських дослідників, що присвятили свою наукову роботу вивченню проблеми ідеалу: В. Андрущенко, В. Баркова, М. Поповича, Т. Розову, З. Самчука, В. Шинкарука та ін.

Мета статті – дослідити розуміння ідеалу у контексті форм освоєння майбутнього. Базовим *методом*, на якому буде ґрунтуватися аналіз проблеми, є метод системно–структурного аналізу.

Ідеал можна розуміти як проєкцію на світ ідеального, як універсум «всіх можливих і неможливих світів», якщо визначити універсум за С. Кримським [2; 3]. Тобто універсум як проєкція на світ ідеального всіх можливих і неможливих світів і здійснює ту складну дихотомію ідеалу і реальності, ідеального як визначення свідомості, як того, що позначає ціль, мету, засоби цілепокладання і передбачає майбутній результат, а також всіх тих артефактів культури, які стають носіями цього ідеального. Це не лише свідомість людини, а також одиничні образи, зразки, норми, вербалізовані і здійсненні у зображувальних конструкціях, в певних актах цілепокладання, що можуть мати будь–яку форму, навіть бути втілені у тонку форму, форму жесту, форму визначення вольового імперативу. Все це свідчить про те, що перед нами виникає той образ, який можна назвати універсумом. Адже вся складність сучасної інтерпретації ідеалу та ідеального полягає в тому, що існує вже не універсум, але мультіверсум, багато універсалістських систем, універсалістських інтерпретацій, можливостей знаходити цілісність на рівні метаконструкцій, а ці метаконструкції як феномен ідеального вже не витримують той перенапруги, що виникає. Тому, або виникає знову спокуса звернутися до протосубстанції (природа, дух, діяльність, абсолют у вигляді божественного витоку), або навпаки – визначити ідеал суто номіналістично. Тобто визначити його як вже здійснену конструкцію оформлену в одиничній речі, в тому імперативному жесті людського волевиявлення, цілепокладання, яке фіксується як норма, як зразок, як кліше, як канон і як те правило, що можна розуміти або в системі відхилення від його здійснення, або в системі однозначного імперативного відгуку на це правило. Можна сказати, що весь цей набір ставить проблему поліфункціональності ідеалу, де здійснюється не одна функція, а виникає вектор функціонального самоздійснення ідеального в контексті мультіверсуму, в контексті тих універсальних інтенцій, які виступають у культурі в складному просторі темпоральностей ідеального.

Якщо розглядати соціум як єдність організмичного та механічного (таких спроб було багато в якості інтерпретативних схем), то це дає можливість визначити ідеал як певну матрицю (породжуючу модель), яка здійснює і функціональністю машини, тобто функціонального механізму, здійснює ті чи інші нормативні акції. Вона як організм несе у собі певну еволюційну гілку, згорнутий код, який визначається досить по–різному, частіше всього у рамках преформізму як своєрідний згорнутий історичний процес існування організмів в історії, культурі, соціумі. Все це так чи інакше сповнюється визначенням гармонії, що на широкому соціокультурному матеріалі набуває своїх або організмичних, або механістичних рис. Цивілізація все більше і більше індустріалізується, доходить до діалогових відносин людини і природи, людини і машини, людини і всіх функціонально діючих

пристроїв, де людина теж у певній мірі виконує роль або організму, або машини, або кванту соціуму, що стає носієм самої соціальності та тієї ідеальності, яку ми пов'язуємо з різними диференційно структурованими ідеалами: етичним, естетичним, правовим, політичним та ін.

Отже, функціональна система – це є система дієвих актив і верифікації, що необхідна для її адекватного функціонування. Проте, якщо ми намагаємося розширити категорію функціональної системи до соціопрагматики, до функціонування культурних структур, субструктур, які саме здійснюють функцію ідеалу, то тут, звичайно, таких констатацій замало.

Щоб розширити поняття «функціональної системи» як загального наукового принципу до соціокультурної матриці полісистемної реальності цілепокладання, ціледійснення в рамках культури, звичайно, необхідно надати в рамках системи модель самої культури. А вже потім, виходячи з цієї моделі, визначити її системотворчі компоненти. На підставі цих системотворчих компонентів або моделей розбудувати ті функціональні механізми, які вже позбавляють нас пресловутої функціональності доби Модерну. Функціональність Модерну була характерна для авангарду, структуралізму, соціальних систем, що визначалися у рамках механо–детермінізму як певна матриця адаптивності. У сучасному контексті функціональність визначається більш широко в рамках інтегративних процесів, які, зокрема, у культурі пост–радянського простору складно трансформуються і адаптуються до інших системних чинників. Вони визначають як модернізацію, трансформацію, транзит та інші механізми переносу системної якості з інших систем у системи тих культур, що зайшли в кут у процесі функціонування так званого комуністичного ідеалу. Це і стане нашим проблемним полем опису, дескрипції та інтерпретації феномену ідеального як поліфункціонального цілого в рамках полісистемного аналізу соціокультурних практик.

Проте, якщо звертатися до системно–діяльнісного тлумачення культури, то варто звернутися до розробок кївської філософської школи, де відбулася складна трансформація категорії «діяльність». Системотворчим залишався сам комплекс цілепокладання, де прості складові праці, за К. Марксом, сама праця, засоби праці та результат інтерпретувались як мета, засоби і досягнення мети, тобто результат, який визначався перед самою дією як предмет діяльності. Згодом стали визначати суб'єкт праці, суб'єкт діяльності, що трактувався передусім як носій всього соціокультурного потенціалу, певний універсум. Засоби праці виглядали як повноцінна палітра всіх засобів культуротворчості і вже мотивований результат, у якому зафіксована сама передумова його досягнення як полісистемна цілісність. Все це і є справжнім надбанням, воно розгортає діяльність цілепокладання у просторі культурних артефактів і системно збагачує модель потрібного майбутнього.

Але важливо зазначити, що культура не є лише діяльність. Сюди входить і сфера стану, яку пов'язують з чуттєвістю, з естетичним аспектом як чуттєвою діяльністю і дієвою сферою мотивації, сфера поведінки, яку пов'язують з мораллю, етикою, і взагалі, тим категоричним імперативом, який описує І. Кант, як необхідну умову поведінкового, вчинкового простору самоздійснення будь–якої діяльності. Якщо це так, то

виникає проблема: яка з цих складових (поведінка, діяльність, стан) є системотворчою. Багато дослідників намагалися зазначити, що первинним етапом формування культури була зовсім не діяльність, а поведінка. Про це пише Л. Гумільов, який відзначив, що всі архаїчні культури починались з того, що вони здійснювали систему табу, поведінкового комплексу, системи ініціації. Тобто переведення з одного соціального цілого в інше давало можливість здійснення табуованої поведінки, а система діяльності вже визначалася цим поведінковим комплексом [1].

Діяльність як головний формотворчий принцип виникає у першій інтерактивній цивілізації як системотворчий код. Цією цивілізацією є Античність. Так, Т. Петров визначає соціокоди культури: іменний, який стосується архаїчних культур, професійний, що виникає у середньовіччі та понятійний, який він пов'язує з європейською культурою, де розгортається система діяльності як маркер культури як такої [5]. Отже, такий аналіз свідчить про те, що культура у її еволюційному просторі, тобто у хронотопі культуротворчості, не була однорідною, не була однозначно детермінованою тим чи іншим чинником культуротворчості. Так само й ідеал, який можна визначити як ідеал діяльності, ідеал стану, ідеал поведінки, теж є тим суб'єктивним принципом, носієм, спонукую, що досягався у цих сферах і був домінуючим.

Можна стверджувати, що культура визначалася суто субстанціонально. Це аналізується у різних концепціях: це й системи ідеалізму, які беруть початок ще в античності (де дух, ейдос, ідеал є ідеальне як таке, є структуруючим принципом матерії); у матеріалізмі таким структуруючим принципом стає діяльність (наприклад, у марксизмі); пізніше виникає постінтерпретація, де знов субстанціоналізм повертається. Так, виникає теорія посткультури, де культура – це передусім можливість продукування і несення «великого іншого», ідеалу, абсолюту. Якщо культура втрачає ці якості, то вона втрачає фактично те, що зветься культурою, тобто вона стає посткультурою. Проте такий субстанціоналізм говорить все ж про певну архаїзацію культури.

У київській філософській школі формується інше бачення культури, яке відходить від субстанціоналізму. Цю модель можна назвати феноменологічною, її представники: В. Шинкарук [10], С. Кримський [2; 3], В. Иванов, Є. Бистрицький, які визначали культуру як те, у чому дається людині світ. Це не просто просторово-часовий континуум, не просто увесь набір розгорнутої діяльності, що є базовою для марксистського підходу щодо інтерпретації культури, але це є місце, місце європейської парадигми, у якому можлива людина. Якщо М. Гейдеггер [9] тлумачить етос за Гераклітом як місце, у якому можливе божество, і визначає, що саме предикація етичного у культурі, починаючи з античності, формується як місце. Можна побачити цікаву ситуацію: обмін місць, прарадігма зміни місць, виробництва місць, обмін місцями – це та засада європейської культури, що свідчить про інтеракт. А якщо так, то виноситься на перший план вольова, дієва людина. Недарма той же М. Гейдеггер пише, що перша атомна бомба розірвалася у поемі Парменіда «Про природу», тобто людина стала тою, що перетворює світ – активною, вольовою.

І звідси всі ті проблеми, які визначає Едгар Морен, один із дослідників великих систем, директор Інституту

стратегічних досліджень у Франції. Він пише, що порядок природи набагато кращий, ніж порядок людини [4]. Вся постмодерністська парадигма – це є нова хвиля повернення до природи, але повернення вже медіальне, збагачене новітнім детермінізмом, комп'ютерною електронною революцією, коли людина починає зондувати не лише своє свідоме і підсвідоме, а і «святая святих», креативний лабораторний простір природних засад буття, простір клітини. Людина намагається розглянути інноваційні процеси, що відбуваються на мікрорівні, інтерпретувати їх у контексті сучасного трактування. Таким чином, проєкт як цілепокладаюча діяльність адаптується до тих біфуркацій, тих креативних рушійних процесів, які здійснюються автоматично, якщо розповсюдити механістичний принцип детермінізму на природу. Це проєктний, модельний принцип, пов'язаний з системами фрактального типу і з так званним генетичним алгоритмом. Цей принцип орієнтований на мікроінтервали буття, коли моделюється у проєктній діяльності генетичний алгоритм, який фактично і створює образ. Ми знаходимося у цікавій стадії новітнього постпозитивізму, яка нас примушує орієнтуватися не стільки на трансцендентальні проєкти німецької класики, на соціопрагматику марксизму з його економічним детермінізмом, орієнтуватися вже не на етичні, естетичні конструкції ідеального, які відомі й достатньо гарно описані у системах трансцендентального ідеалізму Ф. Шеллінга або у системі тієї критики, яку здійснював І. Кант, потім Гегель [6; 7; 8]. Ми можемо лише стверджувати, що соціопрагматика ідеального як функціональна система стає тим виміром, що складається зараз у новітньому алгоритмічному пошуку ідеального або ідеалу як мультиверсуму, як полімодальної системи, що формується як полісистемне ціле у контексті різних підсистем культури.

Отже, на початку ХХІ століття сучасне полісистемне бачення проблеми ідеалу базується на теорії динамічних систем. Сьогодні необхідно досліджувати ідеал як ідентичність на межі деструкцій, втрати ідентичності – всіх тих процесів, що пов'язані з глобалізацією, з екологією та з тим метаекологічним контекстом, що свідчить про досить складні соціокультурні трансформації. Останні базуються на діалозі культур, глобалізаційних процесах, що призводять до адаптації однієї культури іншою. Щеплення ідеалів, принципів, нормативів, призводить до перетворення культури. Утворюються нові субкультурні реалії, які вимагають не просто висування нових програм, проєктів, а висування ідеалів як акторів метакультурних відносин, акторів загального цивілізаційного процесу. Ідеал як амбівалентна цілісність, що поєднує у собі дихотомію, зберігає все ж всезагальну полівалентність, тобто тяжіння до всезагального, яке у будь-яких одиничних вимірах зберігає можливість цілого. Це створює антитетику ідеалу, його функціонування, ту ідеальність, яка і стає запорукою сучасного методологічного аналізу ідеалу як функціональної системи, ідеалу як передбачення майбутнього.

Осягнення майбутнього потребує аналізу просторово-часового континууму. Останній не є однорідним в історії розвитку культур. Так, можна зазначити умовно три моделі. Перша, циклічна модель, пов'язана з тим, що існує циклічна система відмінювання часу і простору. Вона найбільш рання, де помічаються лише ті точки, які є максимум або мінімум циклізму, коли помічається

лише те, що минуло або те, що приходить. Потім виникає друга модель, модель часу–вечності. Її пов'язують вже з античністю, коли час розуміється не як коливання, а як певна темпоральність, що символізує гармонію, вічність, «айон», вічну молодість. Згодом виникає темпоральність у вигляді християнського образу часу–стріли. Це вже третя модель, новітня темпоральність, що починає визначати мікроінтервали буття. Змінюється хронотоп.

Хронотоп – єднання коливання точки в архаїчних культурах, яка символізувала вівтар і той простір нескінченного, що символізує замкнену систему, замкнений світ, вічність, у якій існує сакральне. Це центрований простір, де відцентрована вісь структурує центр як системотворчий. Потім виникає парадигма обміну, парадигма давньогрецького зразку, де одна вічність обмінюється на іншу вічність. Виникає та складна система, яка замінюється креативною парадигмою середньовіччя, коли є початок – кінець, є есхатологія, є не просто мірами згораючий і мірами спалахуючий знов омолоджуючий космос, за Гераклітом, а є катастрофічний есхатологічний світ. Дані три темпоральності, які достатньо конструктивно визначаються у культурі, мають свій хронотоп, мають свої системи майбутнього, його передбачення, мають свій проект.

Надзвичайно ефективною є модель Ф. І. Шміта, який у 1919 році написав книгу «Мистецтво – його психологія, його стилістика, його еволюція», де він намагається описати континуум або весь формотворчий потенціал всесвітньої культури у рамках певних циклів [11]. Перший цикл він пов'язує з палеолітом, вважає, що він існував 40 тис. років, тут головною системотворчою категорією є ритм. Коливальний час–простір і ритм формує саме цей хронотоп. У неоліті формотворчою домінантою стає категорія форми замість розгорнутої зображувальності палеолітичних малюнків на стінах. Малюнки зображували ідеал як натуральну конструкцію сакрального, до якої зверталися в акті імагенації або в акті попередньої дії, яка передувала полюванню. Цей акт був ідеально визначений як імагенативний абсолют, де імагенативний абсолют і є актом переведенням в образ, тобто в «імаго» майбутнього ідеалу, що визначався як вдала система, конструкція, акт полювання. Отже, неоліт відходить від імагенації. Виникає символістика, розгорнута система схем, система символів. Ідеальна конструкція майбутнього визначається вже не шляхом імагенації, а шляхом знакової конструкції. Семіотика тут стає головним принципом презентації реальності. Надреальність стає семантично напруженою конструкцією.

Згодом архаїчні культури, які передують античності (культура Єгипту, Месопотамії, Ірану, Індії, Китаю) головним епіцентром формотворення роблять категорію групування. 3, 5, 7, 9 – ті ідеальні патерни, що створюють ідеальне ціле на підставі завданої нумерології. Вертикальний космос Китаю розбивають на три частини: передній план, середній план і небо. Саме так зображують універсум рушійний, безкінечний, який утворюється у процесі ідеації, тобто ідеального ритуального самоздійснення ейдосу, ідеї, тобто ідеального як такого, що фіксується як зображувальне. У центрі обов'язково малюється джерело, струмочок, що фіксується як безкінечний рух. Сам принцип групування композиції вже несе в собі те, що у Греції визначається як диспозитіо (протиставлення, дихотомія) та транспозитіо (перехід з

одного в інше). Отже, здійснюється парадигма обміну. Визначальною категорією стає рух. Поступово ідеал як конструктивний принцип соціопрагматики, орієнтації на функціонування всіх підсистем культури отримує свою домінуючу категорію. Рух вже визначає ту парадигму зміни місць, виробництва місць, обміну місцями, яке виражається категорією дистенація, що є привабливою для культурного будівництва. Наступна низка культур, за Ф. І. Шміттом, (Візантії, Середньовіччя, Відродження, Нового часу) засвоює категорію «простір».

Простір трактується як те місце, що стає амбівалентним. В ньому вже визначається верх – низ, інтенсивна метрика (зростання у гору) та екстенсивна (захоплення по горизонталі). Це має свої аналогії в архітектурі, у політиці, у геополітиці, в тих системах, де можна здійснювати соціальний дизайн, розподіл територій, розподіл місць, розподіл простору. Виникає наука, яка має ознаку проксеміки, наприклад, у американській лінгвістиці. Проксеміка – це вчення про просторові зони, які є ціннісно означеними, що засвоюються культурою як носії того чи іншого ідеалу, того чи іншого абсолютного виміру, тих максимумів, тих верхівок культуротворення, що мають свою просторову зону. Згодом визначається домінуюча часу.

Таким чином, ідеал, ідеальне виступає вже як система диспозицій, транспозицій, система категоріальних матриць формотворення, маючи у собі амбівалентну та полівалентну природу свого існування: подвоєння, множинність, поліцентризм. Вони визначаються у культурі як ритм, що є природою означеного витоку всіх функціональних систем, як форма, як групування, як рух (обмін місцями, перехід з місця на місце), як простір, як час. Така схема є функціональним механізмом опису ідеалу або імагенативного абсолюту, або семантично означеної структури, або процесу обміну місць. Це і створює ту культуротворчу матрицю, в якій майбутнє визначається у рамках циклічного часу–простору, в рамках «айон», вічності як ейдосу, в рамках часу–простору, де домінує час–вектор, де ідеал набуває надзвичайно важливих вимірів креативності як переходу із небуття у буття. Сама його небуттєвість, де епіцентром буттєвості визначено ті екстремальні фази розвитку, що пов'язані з ентропією та негентропією, символізує розвиток, еволюцію, деградацію всіх систем. Отже, інваріантом для всіх систем культуротворчості, які ми описували саме у рамках ідентифікації ідеального та ідеалу, є та петля рекурсії, те метафізичне оновлення або самооновлення всіх соціокультурних систем як звернення до минулого, яке визначає майбутнє, кинуте вперед минулим. Ця метафора є дуже важливою, особливо в трансформативному суспільстві. Вона примушує не рвати з минулим, а навпаки, актуалізувати його, визначити ті цінності, які існували. Визначити їх у системно–екологічному, поліфункціональному вимірі. І тільки тоді можна означити гармонійне рішення проблеми модифікації.

Висновки. Майбутнє як ідеал, як передбачення його у сьогоdnішній ситуації глобалізації, виглядає як намагання інтеграції, де кожен з акторів взаємодії є представником різних систем. Поліфункціональна, полімодальна реальність соціокультурної взаємодії свідчить про те, що система бінарності, що опрацьовується як антитетична, створює неекологічну, негармонійну реальність. Остання має існувати на підставі метаекологічного підходу, де найголовнішим є зберегти екологічний потенціал, зберегти

надра, зберегти потенціал природи та зберегти людину як суб'єкта і носія всіх соціокультурних та сакральних цінностей, а також як головного продуцента цінностей буття в цілому. Неоднозначність сучасної соціокультурної ситуації диктує широкий контекст осмислення глобалізаційних проблем сучасності, де велику роль відіграє вектор ідеального, вектор гармонійного майбутнього, пов'язаного з екологічним ідеалом. Метаекологічний підхід корелює з метаантропологією, з метасистемами різних інтерпретаційних підходів, що дають можливість не розмивати ідеал по горизонту усіх можливих зразків, засобів ідеації та імагенації, а навпаки робить його епіцентром як холистичного, так і антихристичного підходу щодо визначення соціопрагматики ідеального у контексті глобалізаційних інтеграційних процесів.

Виникає цікаве питання: як можуть ті ідеали, що формуються у контексті надзвичайно різних соціальних агломерацій, якимось жити в одному ідеальному просторі, що ми умовно називаємо екологічно домінуючим? Утворюється весь вектор проблем, які не мають однозначних рішень, що лише дають можливість інтерпретації і тих поліваріантних констатацій, які не можуть знайти одну гармонію. Вона досить довго існувала, наприклад, у вигляді комуністичного ідеалу, але виявилася настільки абстрактною, що не могла функціонувати як імагенативний та навіть гносеологічний ідеал. Імагенація його була неможливою, образ не був адекватний тому гносеологічному ідеалу, що вибудовувався шляхом ідеологічної інквізиції або ідеологічної системи щеплень. Але він був дієвим, він працював і певний час функціонував як наймогутніша система, яка створила цілу систему комуністичних спільнот по всьому світу. Дана реальність зараз розпадається, формується інше майбутнє для людей, що позбавилися того ідеалу, який називався комуністичним. Це формується на підставі апроксимації (спрощення) минулого, на підставі редукції, «усунення» минулого, транзитів, тобто заміщення минулого, яке часто просто переноситься з інших країн. Проте виникає багато соціокультурних деструктивних систем, що потребують поняття власного системогенезу, власної культурної реальності, яку не можна водночас замінити іншою. У контексті глобалізаційних проблем культури ідеали діють імпліцитно, на відміну від норм та всіх інших функціонуючих парадигм, що існують у рамках чітко зазначеного коридору: правового, ідеологічного, естетичного і т.п. Дана проблема є надзвичайно важливою та свідчить про те, що сама система легітимації ідеалу наштовхується на нерівність, на катастрофічний розрив між бідними і багатими по вісі «схід – захід», «північ – південь». Ці стрижні у своєму перехресті потребують узгоджених концептуальних, заснованих на консенусі, якщо не соціальних ідеалів, то схем, систем адекватції, що базуються на матриці ідеального, але не є ідеалом. Тому й виникає спокуса редукувати ідеал. Його важко назвати системою ідолів як повернення у архаїку, але можна розглядати як систему симулякрів (як ми вже звикли за Жаном Бодрійяром визначати ті цінності, що є псевдоцінностями). Завдяки симулякрам намагаються порівняти елітаризм та егалітаризм, бідних й багатих, верх і низ, небо та землю, порівняти всі ті реалії природи і культури, що раптом стали технологічно озброєними (насиченими технологіями). Саме завдяки симулякрам

намагаються знов–таки створити ще одну надгармонію нового механо–детермінізму, коли висмоктуються надра, коли виникає система псевдоцінностей на підставі тоталізації війни, військової зброї, усунення всіх моральних імперативів. Ми стикаємося з цим у системі прогностичних комунікативних реалій, виникаючих як системи змагань та інформаційних війн, де знову проблема ідеалу є надзвичайно важливою як система випередження майбутнього, визначення справжніх цінностей на підставі начебто достатньо апробованих структурних кліше демократії, рівності, свободи. Проте всі вони, коли потрапляють на конкретний ґрунт функціонування цих матриць або ідеалів, раптом перестають не функціонувати.

Нерівність, тотальність й розбіжності розподілу цінностей матеріальних і духовних, нищення духовних цінностей – все спонукає до того, щоб вбачити ідеал як один з епіцентрів культурної інтеракції, культурної взаємодії таводночас становлення кожної окремої особистої культури на підставі адаптації та полісистемного аналізу. Саме ідеал і дає можливість побачити багатовимірність, багатовекторність планетарного фактору людського «Я» у контексті планетарних проблем, які не вписуються у шкільні прописи ентропії та негентропії. Ідеал або буде знову субстантивним, коли розшукуються такі субстанції як «дух», «абсолют», або буде визначатися суто феноменологічно як простір, у якому дається світ.

Звичайно, людина не може «вийти» з культури, якщо вона людина, як «вийти» із свідомості. Але запорукою цього «невиходу» є норми, зразки, імагенативний абсолют, ідеал, що існує навколо людини не як будь–яка одиничність її споглядання та бачення усіх артефактів культури, а як епіцентр буття, сакральний центр, ідеальний центр усіх намагань й усіх зрушень формотворення. Важливо зрозуміти: хто стає носієм цінностей? Хто визначає ці цінності? Як вони презентують інший простір позиціонування акторів світових спільнот міжкультурних відносин? В даному випадку питань набагато більше ніж відповідей.

Отже, не романтизація ідеалів (атлантизм, слов'янізм, націоналізм та ін.) допоможе у цьому надзвичайно проблемному просторі глобальних відносин. Такі ідеали існують, однак їх існування є горизонтальним. Сама функціональність та реальність соціопрагматики ідеального як орієнтація на задоволення культурних потреб акторів взаємодії і становить найголовнішу проблему сьогодення. Всі глобальні межі росту, відмічені представниками Римського клубу, свідчать про те, що імперія людини розвалюється. Виникає багато сурогатних проєктів: екологічний, комунікативний, всезагальний етики. Усі вони є еkleктичними по суті. Тому вимір культурної самодостатності ідентичності, одиничності, цілісності кожного окремого актора та всезагальні ідеали, пов'язані з екологічним ідеалом, дають можливість передбачення майбутнього на підставі гармонії. Гармонія апелює до людяності, а не до окремого образу вестерну, що так чи інакше функціонує у глобалізаційних процесах сучасності.

Список використаних джерел

1. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера земли / Лев Николаевич Гумилев. – М.: ДИ – КАРТ, 1993. – 503 с.
2. Крымский С. Б. Эпистемиология культуры / Б. С. Крымский, Б. А. Парахонский, В. М. Мейзерский. – К.: Наукова думка, 1993. – 216 с.

3. Крымский С. Б. Философия как путь человечности и надежды / Сергей Борисович Крымский. – К.: Курс, 2000. – 308 с.
4. Морен Э. Метод. Природа Природы / Эдгар Морен; пер. с фр. Е. Н. Князевой. – М.: Прогресс–Традиция, 2005. – 464 с.
5. Петров М. К. Язык, знак, культура / Михаил Константинович Петров. – М.: Наука, 1991. – 328 с.
6. Розова Т. В., Чорна Л. В. Вчення про людину у філософії Йогана Готліба Фіхте / Розова Т. В., Чорна Л. В. // Актуальні проблеми філософії та соціології. – 2014. – №1.
7. Розова Т. В., Чорна Л. В. Культуротворче осягнення людини у філософії Іммануїла Канта / Розова Т. В., Чорна Л. В. // Гілея: Збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Васькевич. – К.: ВІР УАН, 2013. – Вип.72 (№5). – С.658–664.
8. Розова Т. В., Чорна Л. В. Філософська система Гегеля як вчення про етапи розвитку Абсолютної Ідеї / Розова Т. В., Чорна Л. В. // Гілея: Збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Васькевич. – К.: ВІР УАН, 2015. – Вип.78. – С.658–664.
9. Хайдеггер М. Время и бытие / Мартин Хайдеггер. – М.: Республика, 1993. – 448 с.
10. Шинкарук В. І. Вибрані твори: у 3т. / Володимир Іларіонович Шинкарук. – К.: Український Центр духовної культури, 2003. – Т.1. – 392 с. – (Філософська спадщина України).
11. Шмит Ф. І. Искусство – его психология, его стилистика, его эволюция / Ф. И. Шмит. – Харьков: Союз, 1919. – 338 с.

References

1. Gumilev L. N. Jethnogenez i biosfera zemli / Lev Nikolaevich Gumilev. – М.: DI – KART, 1993. – 503 s.
2. Krymskij S. B. Jepistemologija kul'tury / B. S. Krymskij, B. A. Parahonskij, V. M. Mejzerskij. – К.: Naukova dumka, 1993. – 216 s.
3. Krymskij S. B. Filosofija kak put' chelovechnosti i nadezhdy / Sergej Borisovich Krymskij. – К.: Kurs, 2000. – 308 s.
4. Moren Je. Metod. Priroda Prirody / Jedgar Moren; per. s fr. E. N. Knjazevoj. – М.: Progress–Tradicija, 2005. – 464 s.
5. Petrov M. K. Jazyk, znak, kul'tura / Mihail Konstantinovich Petrov. – М.: Nauka, 1991. – 328 s.
6. Rozova T. V., Chorna L. V. Vchennja pro ljudyu u filosofii' Jogana Gotliba Fihte / Rozova T. V., Chorna L. V. // Aktual'ni problemy filosofii' ta sociologii'. – 2014. – №1.
7. Rozova T. V., Chorna L. V. Kul'turotvorche osjagnennja ljudyu u filosofii' Immanui'la Kanta / Rozova T. V., Chorna L. V. // Gileja: Zbirnyk naukovykh prac' / гол. ред. В. М. Vashkevych. – К.: VIR UAN, 2013. – Vyp.72 (№5). – S.658–664.
8. Rozova T. V., Chorna L. V. Filofs'ka sistema Gegelja jak vchennja pro etapy rozvytku Absolutnoi' Idei' / Rozova T. V., Chorna L. V. // Gileja: Zbirnyk naukovykh prac' / гол. ред. В. М. Vashkevych. – К.: VIR UAN, 2015. – Vyp.78. – S.658–664.
9. Hajdegger M. Vremja i bytie / Martin Hajdegger. – М.: Respublika, 1993. – 448 s.
10. Shynkaruk V. I. Vybrani tvory: u 3t. / Volodymyr Ilarionovykh Shynkaruk. – К.: Ukraїns'kyj Centr duhovnoi' kul'tury, 2003. – Т.1. – 392 s. – (Filosofs'ka spadshhyna Ukraїny).
11. Shmit F. I. Iskustvo – ego psihologija, ego stilistika, ego jevoljucija / F. I. Shmit. – Har'kov: Sojuz, 1919. – 338 s.

Chorna L. V., PhD in Political Science, associate professor, doctoral student of the Department of Philosophy, Theory and History of Public Administration, National Academy for Public Administration under the President of Ukraine (Ukraine, Kyiv), lika7@ukr.net

Ideal as future foresight

There is analysed the problem of Ideal that permeated works of almost all famous philosophers from antiquity to nowadays. The understanding of Ideal is the base for philosophical comprehension of human being. What are the ideals and purposes of a person or a society, such a future awaits them. The Ideal is interpreted in the light of understanding of the future. The attention is paid to the analysis of Ideal ambivalence. The objective of the article is to explore the comprehension of ideal in the context of future assimilation. It is concluded that the future as an Ideal, the predicting of future in the present situation of globalization, looks like an attempt of integration, where all the actors of interaction are representatives of different systems. The modern Ideal often appears as a system of simulacra. The Ideals romanticization like Atlanticism, Slavism, Nationalism etc. will not help in the troubled area of global relations. The dimension of identity, singleness of occurrence, integrity of individual actor and universal Ideals can give an opportunity of future foresight on the grounds of harmony. Harmony appeals to humaneness, but not to a separate image of «western» that in any case functionates in contemporary globalization processes.

Keywords: globalization, ideal, future, culture, chronotope.

Черная Л. В., кандидат политических наук, доцент, докторант кафедры философии, теории и истории государственного управления, Национальная академия государственного управления при Президенте Украины (Украина, Киев), lika7@ukr.net

Идеал как предсказание будущего

Анализируется проблема идеала, пронизавшая творчество почти всех известных философов от Античности до современности. Понимание идеала является базовым для философского осмысления бытия. Какими идеалами и целями руководствуется человек или общество, такое будущее их ожидает. Осмысливается проблема идеала под углом зрения освоения будущего. Внимание сосредоточено на анализе амбивалентности идеала. Цель статьи – исследовать понимание идеала в контексте форм освоения будущего. Сделан вывод о том, что будущее как идеал, предвидение будущего в современной ситуации глобализации, выступает как стремление к интеграции, где каждый из акторов взаимодействия является представителем различных систем. Современный идеал часто выступает в качестве системы симулякров. Не романтизация идеалов (атлантизм, славизм, национализм и др.) поможет в проблемном пространстве глобальных отношений. Идентичность, единичность, целостность отдельно взятого актора и всеобщие идеалы дают возможность предвидения будущего на основании гармонии. Гармония апеллирует к человечности, а не к отдельному образу «вестерна», так или иначе функционирующего в глобализационных процессах современности.

Ключевые слова: будущее, глобализация, идеал, культура, хронотоп.

***

УДК 140.8

Шиндаулова Р. Б., кандидат педагогических наук, доцент, Казахская национальная консерватория им. Курмангазы (Республика Казахстан, Алматы), sharabana1@mail.ru

ИСТОРИКО–ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ ГЕНЕЗИСА ИДЕЙ НООГУМАНИЗМА

Осуществлен авторский историко–философский анализ процессов становления ноогуманизма как концепции развития современного общества в целом и образования в частности. Автором продемонстрирована продуктивная связь идей ноогуманизма с образовательными и социально–философскими концептами эпохи Античности (Анаксимандр, Гераклит, Парменид, Пифагор, Фалес и др.), развитых представителями русского космизма (В. Соловьев, А. Чижевский, С. Франк, К. Циолковский и др.), теоретиков ноосферы (В. Вернадский, Э. Леруа, П. Тейяр де Шарден и др.).

Ключевые слова: ноогуманизм, ноогуманистическое мировоззрение, ноосфера, русский космизм, антропокосмизм.

(статья друкється мовою оригіналу)

Проблема ноогуманистического мировоззрения, согласно философскому уровню разноуровневого методологического анализа, предполагающему исследование ноогуманизма в рамках философии образования, в данной статье рассматривается с точки зрения становления ноогуманизма как мировоззренческой концепции в истории философии. Следует отметить, что философский уровень анализа необходим, поскольку философия, создавая новые категориальные модели мира, предстает как мировоззренческая форма сознания, в силу чего мировоззрение является также методологическим знанием, которое представляет собой систему методов использования философских знаний, технологию их применения.

Следовательно, оно, помимо своей основной, мировоззренческой функции, осуществляет и методологическую. Мировоззренческая функция проявляется в осознании цели и смысла человеческой жизни. Методологическая – дает для всех форм общественного сознания исходные, основополагающие принципы, применение которых определяет общий характер осмысления действительности, направленность познавательной и практической деятельности, т.к. известно, что

методология – это «тип рационально–рефлексивного сознания, направленного на изучение, совершенствование и конструирование методов в различных сферах и духовной и практической деятельности» [7, с. 553].

В данной статье будут исследованы корни ноосферной компоненты интегрального понятия «ноогуманизм» в истории философии. Философское мировоззрение представлено научно–обоснованной совокупностью воззрений, определяющих жизненные позиции людей и характерологические особенности этноса. Мировоззрение – исторично: каждая эпоха обладает своей парадигмой знаний, своей системой ценностей.

Истоки ноогуманизма восходят к философии античности, которая космоцентрична (Анаксимандр, Гераклит, Парменид, Пифагор, Фалес и др.). В ней утверждалась неразрывная связь человека с Космосом, обозначающего упорядоченное устройство мироздания. В первой космологической концепции пифагорейской школы было выдвинуто положение о том, что все мироздание основывается на гармонии. Согласно теории гармонии, одноименному понятию присущи следующие признаки: 1) согласованность элементов; 2) единство и борьба противоположных начал; 3) мера; 4) пропорциональность; 5) равновесие; 6) ясность; 7) уместность, соответствие, природосообразность; 8) прекрасное; 9) возвышенное; 10) совершенство [5].

Действительно, гармония есть то, без чего мир распался бы. Она составляет внутреннюю природу вещей. Самому Пифагору приписывается то, что мироздание, вселенная названы термином «космос» с целью подчеркнуть высший «порядок» и высшую «красу» мира. Пифагорец Филолай (V в. до н.э.) утверждал, что сам мир возник на основе гармонии: «Все произошло по необходимости и в согласии с гармонией». При этом гармония понималась как согласование и единство противоположностей [13, с. 26]. Неслучайно великий диалектик Гераклит находит источник гармонии мира в Логосе, создающем сущее из противоположных стремлений.

Именно в эпоху античности родился принцип гармонии, имеющий базовое значение в ноогуманизме и реализующийся в ноогуманистическом мировоззрении как олицетворение идеи социоприродного согласия. Понятия «гармония» синонимировались со значениями: «золотое сечение» («золотая середина»), «мера» и пр. Сам же философский принцип меры (баланса), или золотой середины, как оптимума между недостатком или избытком любого свойства был предметом внимания Аристотеля.

Следовательно, античный термин «гармония» о соединении противоположных начал, об их диалектическом взаимодействии фиксирует одну из констант мышления европейского человека, который рассматривает под углом единства борьбы и противоположностей многие явления в мире. В этом смысле «гармония», обозначающая органическое соединение разнородных элементов в одно целое, порождающее новое качество, – вошла в европейскую философию, эстетику, искусствоведение и другие науки [6, с. 268]. Здесь же берет начало космизм – философское течение, базирующееся на представлении о Мире как едином, целостном, развивающемся организме, который стремится к гармонии.

Античность, с ее поливариантным спектром мировоззренческих матриц, благодаря платоновскому идеализму,

обогатила представление о ноосфере П. Т. де Шардена, одного из создателей одноименного учения. Последняя, в понимании Шардена, представляет собой качественно новое состояние концентрации сознания, образующее сферу духа, «мыслящий пласт», покрывающий Землю. Подобно биосфере, это еще одна земная оболочка, разворачивающаяся «вне биосферы и над ней». Это не просто мириады крупинки мысли, а единая мыслящая оболочка, образующая субстанцию мысли, в которой множество индивидуальных мышлений группируется и усиливается в акте единого мышления.

Ноосфера – не простая сумма индивидуальных рефлектирующих сознаний людей, а качественно новый сверхиндивидуальный феномен, охватывающий целиком все человечество. Можно продолжить этот ассоциативный ряд, сравнивая платоновский мир идей, шарденовскую ноосферную «разумную оболочку» Земли с понятием «информационное поле Сознания Вселенной» в рамках гипотезы–теории физического вакуума.

Следующий крупнейший виток развития ноогуманизма связан с русским космизмом (В. Вернадский, К. Циолковский и др.). В проведенном А. Субетто анализе системогенетики русского космизма выделено два направления культурной мысли:

1) философско–религиозное, философско–мистическое, психологическое (Н. Бердяев, В. Соловьев, П. Флоренский и др.);

2) философско–научное (В. Вернадский, К. Циолковский, А. Чижевский и др.) [11].

Л. Алексеева отмечает основные идеи русского космизма следующим образом: «Человек – составная часть природы; человека и природу не следует противопоставлять друг другу, а рассматривать их надо в единстве; человек и все, что его окружает, – это частицы единой Вселенной» [7, с. 16]. В то же время, в философии космизма достаточно четко обозначились два аспекта взаимосвязи человека и космоса: человек выступает как фрагмент эволюционирующего космоса, его неотъемлемая часть, в то же время сам человек рассматривается как фактор эволюции, посредством техники и технологий воздействующий на окружающий мир [3, с. 147].

Идея всеединства, рожденная в лоне русского космизма, продуктивна для ноосферного образования единством человеческого рода как планетарной субстанции и возможностью воспитания толерантности как неотъемлемого условия его реализации. С. Франк, также разрабатывавший философию всеединства, пытался найти выход в осуществлении идеала духовного единства и органического духовного творчества, идеала религиозной и национально–исторической осмысленности обоснованности как общественной, так и политической культуры.

При исследовании проблемы совести и ответственности С. Франк придерживался антропологического направления. К. Циолковский, создатель «космической философии» раскрывает идею целостности мира через теорию «атомарного панпсихизма». «Атомы–духи», согласно его теории, составляют единую основу жизни; судьба «атома–духа» отражается на судьбе всей Вселенной. Жизнь, по Циолковскому, вечна. Человек как органическая часть космоса находится в зависимости от него, существует и обратная связь: человек способен «управлять жизнью и природой»; при этом он несет нравственную

ответственность за свою деятельность по отношению к самому себе, обществу и природе.

К. Циолковский придавал большое значение знаниям, как важному элементу мировоззрения. Н. Федоров сформулировал собственный взгляд на человека как активного участника космических процессов. Сознательное управление эволюцией раскрывается у Федорова в решении задач: от регуляции космических явлений до создания нового типа организации общества – «психократии» на основе родственного сознания; где будет осуществляться работа над преодолением смерти и бесконечное творчество бессмертной жизни во Вселенной [4, с. 77–79]. Для исполнения этого грандиозного проекта мыслитель призывает к всеобщему познанию и труду.

В призывах «космистов» к духовному совершенству людей звучит идея стирания противоречий между природой и разумом, значения разума в эволюции природы. Следовательно, русские космисты поставили целый ряд глобальных вопросов: о месте и роли человека в Космосе, об ответственности разума за живой мир и преобразуемое человеком, о смысле человеческого бытия, его целях и путях их достижения.

В. Вернадский заложил основы учения о ноосфере. На установленной им биогеохимической основе биосферы Э. Леруа и П. Тейяр де Шарден в 1927 г. вводят понятие «ноосферы» как современную стадию, геологически переживаемую биосферой. Ноосфера, по Шардену, – это коллективное сознание, которое станет контролировать направление будущей эволюции планеты, где движущей силой является целеустремленное сознание («ортогенез») [12, с. 180].

В. Вернадский придавал огромное значение человечеству как планетарному феномену, отмечая его геологопреобразующую роль: «Ноосфера есть новое геологическое явление на нашей планете. В ней впервые человек становится крупнейшей геологической силой. Он может и должен перестраивать коренным образом по сравнению с тем, что было раньше. Перед ним открываются все более и более широкие творческие возможности» [2, с. 509]. Понятие «ноосфера», определяемая В. Вернадским, как «оптимально соответствующая объективной необходимости, обладающее системной завершенностью состояние Разума, высший этап его актуального развития, характеризующийся оптимальным соответствием его роли в мироздании» [1, с. 8], имеет не только глобальный, но и социально ориентированный смысл.

Сознание рассматривается им как закономерный результат эволюции биосферы, которое затем начинает оказывать влияние на биосферу, благодаря трудовой деятельности людей: «Исторический процесс на наших глазах коренным образом меняется. Впервые в истории развития человечества интересы народных масс – всех и каждого – и свободной мысли личности определяют жизнь человечества, являются мерилом его представлений о справедливости. Человечество, взятое в целом, становится мощной геологической силой. И перед ним, перед его мыслью и трудом, становится вопрос о перестройке биосферы в интересах свободно мыслящего человечества как единого целого. Это новое состояние биосферы, к которому мы, не замечая этого, приближаемся, и есть «ноосфера» [2, с. 148]. В. Вернадский развил концепцию ноосферы как растущее глобальное сознание усиливающегося вторжения человека в естественные

биогеохимические циклы, ведущего к все более целенаправленному контролю человека над глобальной биогеохимией.

Ученый осмысливает ноосферу как качественно новую форму организованности, возникающую при взаимодействии природы и общества, для которой характерна тесная взаимосвязь законов природы с законами мышления и социально-экономическими законами. Хорошо осознавая, что труд представляет собой целесообразную деятельность мысли и воли, ученый считал, что ноосфера, или эпоха разума, все больше и больше будет определять не только прогресс общества, но и эволюцию биосферы в целом. По В. Вернадскому и П. Тейяру де Шардену, мысль (сознание) приобретает миротворящую роль и значение планетарной характеристики [2, с. 509]. Представители русского космизма заложили основы космопланетарной философии, в условиях которой метапринцип гармонии делает значительный эволюционный скачок к формированию гармоничной ноосферы, которая является главной проблемой XXI в. Под последней понимается такое взаимодействие человека и природы, которое приведет к разрешению противоречия между ограниченными ресурсами биосферы и возрастающими потребностями общества в энергии и веществах.

Идеи русского космизма, инициировавшие открытие *антропного* принципа, обогатили методологию и теорию ноосферного образования, в том числе находящуюся на стадии становления ноогуманистическую педагогику, антропологическим подходом, содействующему человеку в овладении им навыками ноогуманистического культурного самоопределения. Антропный принцип объясняет приспособленность Вселенной для человеческого существования и появлению жизни на Земле. Установлению такого взгляда способствовало наличие в природе мировых (универсальных, фундаментальных физических) констант, т.е. физических величин, имеющих постоянный онтологический характер.

Философско-научная мысль расширяет понятийное поле ноогуманизма: обосновываются значения «антропокосмизм» (К. Вентцель и др.), «козволюция» (Н. Моисеев, Н. Тимофеев-Ресовский и др.), «ноогенез» (А. И. Субетто) и пр. Принцип антропокосмизма, наряду с принципами гармонии, культуросообразности, свободы и ненасилия, был развит в космической педагогике К. Вентцеля. Принцип антропокосмизма характеризуется следующими признаками: взаимосвязь человека и Космоса; космическое происхождение человека; человек является частью Космоса и развивается по его законам [8]. Поскольку проблема взаимосвязи человека и мира является одной из наиболее фундаментальных, то характерные мотивы антропокосмизма чрезвычайно широко распространены в мировой философии и приобретают в ее различных вариантах разнообразные интерпретации.

Однако в то время, когда Э. Леруа, П. Тейяр де Шарден и В. Вернадский создавали теоретические основы учения о ноосфере, разумная человеческая деятельность не представляла угрозы и потому воспринималась в целом позитивно. «Овладение природой» считалось действительным императивом и происходила его интенсификация. Но после исследований Римского клуба, стало ясно, что ресурсная экспансия и техногенная

нагрузка на природу должны строго регулироваться и минимизироваться. В противном случае человечество в ближайшем будущем столкнется с необратимыми последствиями своего потребительского эгоизма. В предлагаемой ООН Декларации об устойчивом развитии, содержится вывод о необходимости перехода человечества на путь пропорционального, динамичного и устойчивого развития. Данные идеи резонируют со сложными, динамичными процессами глобализации высшего образования, наблюдаемым в планетарном масштабе [9; 10; 15].

Подводя итоги статьи, имеем основания заключить, что ноогуманистические идеи были концептуализированы еще в трудах представителей античной философии (Анаксимандр, Гераклит, Парменид, Пифагор, Фалес и др.), Концепт ноогуманизма имеет продуктивные связи с философией русского космизма, которая исходит их постулата, что человек есть не только биопсихосоциокультурное существо, но и микрокосм (Н. Бердяев и др.), космопланетарное (А. Чижевский и др.), ноосферное (В. Вернадский и др.) существо, космическое явление (К. Циолковский и др.). Образ Человека – главный ориентир в образовании на любой исторической стадии его развития. Ноогуманизм опирается на присущую данным теориям убежденность в космическом предназначении человека, представление о мире как едином социоприродном процессе. Дальнейшие поиски гуманистического развития человеческой цивилизации способствовали развитию науки, а также дали толчок появлению нового ответвления педагогической науки – ноосферного образования.

Следовательно, ноогуманизм вбирает в себя положения из различных философских, естественнонаучных, социально-политических концепций. Философская мысль отточила категориальный мировоззренческий аппарат ноогуманизма, обозначив типологию и структуру его составляющих. Дополняя характеристики мировоззренческих понятий, ноогуманистическое мировоззрение интегрирует различные стороны разных типов мировоззрений: научного, экологоориентированного, ноосферного и пр.

Список использованных источников

1. Брагин А. В. Онтологический аспект ноосферного соотношения мира и человека: Автореф. ... дис. д-ра филос. наук / А. В. Брагин. – Иваново, 2003 – 40 с.
2. Вернадский В. И. Философские мысли натуралиста / В. И. Вернадский. – М.: Наука, 1988. – 520 с.
3. Глазачев С. Н. В. И. Вернадский – наш современник / С. Н. Глазачев [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.mgopu.ru/DOWNLOAD/teko_02.doc
4. Коган Л. А. Философия Н. Ф. Федорова / Л. А. Коган // Вопросы философии. – 1990. – №11. – С.74–85.
5. Миронова Л. Н. Теория гармонии / Л. Н. Миронова, Д. Г. Иванов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://mironovacolor.org/theory/harmony_theory/
6. Мукаева Б. М. Принцип гармонии в концепции устойчивого природопользования: Философско-методологический анализ: Дис. ... канд. филос. наук / Б. М. Мукаева. – Москва, 2003. – 156 с.
7. Образование как планетное явление: Монография / Л. А. Алексеева, Р. А. Додонов, Д. Е. Муза, Ф. В. Лазарев, В. М. Таланов и др. – Донецк: ДонНТУ, Технопарк ДонНТУ УНИТЕХ, 2011. – 270 с.
8. Пушкина И. М. Генезис идей К. Н. Вентцеля как основоположника космической педагогики: Автореф. ... дис. канд. пед. наук / И. М. Пушкина – М., 2007. – 23 с.
9. Свириденко Д. Б. Академічна мобільність: відповідь на виклики глобалізації: монографія / Д. Б. Свириденко. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. – 279 с.

10. Свириденко Д. Б. Глобализация пространства высшего образования как фактор актуализации феномена академической мобильности / Д. Б. Свириденко // Вестник СПбГУКИ. – 2015. – №1 (22). – С.159–162.

11. Субетто А. И. Сочинения. Ноосферизм. Том первый. Введение в ноосферизм. Ноосферизм: движение или новая научно-мировоззренческая система? / А. И. Субетто / Под ред. Л. А. Зеленова. – Кострома: КГУ им. Н. А. Некрасова, 2006. – 644 с.

12. Тейяр де Шарден П. Феномен человека / П. Тейяр де Шарден. – М.: Наука, 1987. – 240 с.

13. Холопов Ю. Н. Гармония: Теоретический курс: Учебник / Ю. Н. Холопов. – СПб.: Изд. «Лань», 2003. – 544 с.

14. Bazaluk Oleg. Neurophilosophy in the Formation of Planetary–Cosmic Personality / Future Human Image 1 (4). – Kyiv: ISPC, 2014. – P.5–13.

15. Svyrydenko D. Higher education in the face of XXI century challenges / Philosophy and Cosmology. – Kyiv, 2014. – Vol.12. – P.258–263.

References

1. Bragin A. V. Ontologicheskii aspekt noosfernogo sootnosheniya mira i cheloveka: Avtoref. ... dis. d-ra fil. nauk / A. V. Bragin. – Ivanovo, 2003 – 40 s.
2. Vernadskiy V. I. Filosofskie mysli naturalista / V. I. Vernadskiy. – M.: Nauka, 1988. – 520 s.
3. Glazachev S. N. V. I. Vernadskiy – nash sovremennik / S. N. Glazachev [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa: http://www.mgopu.ru/DOWNLOAD/teko_02.doc
4. Kogan L. A. Filosofiya N. F. Fedorova / L. A. Kogan // Voprosy filosofii. – 1990. – №11. – S.74–85.
5. Mironova L. N. Teoriya garmonii / L. N. Mironova, D. G. Ivanov [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa: http://mironovacolor.org/theory/harmony_theory/
6. Mukayeva B. M. Printsip garmonii v kontseptsii ustoychivogo prirodopol'zovaniya: Filosofsko–metodologicheskii analiz: Dis. ... kand. fil. nauk / B. M. Mukayeva. – Moskva, 2003. – 156 s.
7. Obrazovaniye kak planetnoye yavleniye: Monografiya / L. A. Alekseyeva, R. A. Dodonov, D. Ye. Muza, F. V. Lazarev, V. M. Talanov i dr. – Donetsk: DonNTU, Tekhnopark DonNTU UNITEKH, 2011. – 270 s.
8. Pushkina I. M. Genezis idey K. N. Venttselya kak osnovopolozhnika kosmicheskoy pedagogiki: Avtoref. ... dis. kand. ped. nauk / I. M. Pushkina – M., 2007. – 23 s.
9. Svyrydenko D. B. Akademichna mobil'nist': vidpovid' na vyklyky globalizatsii': monografiya / D. B. Svyrydenko. – K.: Vyd-vo NPU imeni M. P. Dragomanova, 2014. – 279 s.
10. Sviridenko D. B. Globalizatsiya prostranstva vysshego obrazovaniya kak faktor aktualizatsii fenomena akademicheskoy mobil'nosti / D. B. Sviridenko // Vestnik SPbGUKI. – 2015. – №1 (22). – S.159–162.
11. Subetto A. I. Sochineniya. Noosferizm. Tom pervyy. Vvedeniye v noosferizm. Noosferizm: dvizheniye ili novaya nauchno-mirovozzrencheskaya sistema? / A. I. Subetto / Pod red. L. A. Zelenova. – Kostroma: KGU im. N. A. Nekrasova, 2006. – 644 s.
12. Teyyar de Sharden P. Fenomen cheloveka / P. Teyyar de Sharden. – M.: Nauka, 1987. – 240 s.
13. Kholopov Yu. N. Garmoniya: Teoreticheskii kurs: Uchebnik / Yu. N. Kholopov. – SPb.: Izd. «Lan'», 2003. – 544 s.
14. Bazaluk Oleg. Neurophilosophy in the Formation of Planetary–Cosmic Personality / Future Human Image 1 (4). – Kyiv: ISPC, 2014. – P.5–13.
15. Svyrydenko D. Higher education in the face of XXI century challenges / Philosophy and Cosmology. – Kyiv, 2014. – Vol.12. – P.258–263.

Shindaulova R. B., Ph.D., Associate Professor,
Kazakh National Conservatory named after Kurmangazy
(Kazakhstan, Almaty), sharabana1@mail.ru

The historical and philosophical analysis of the noohumanism ideas genesis

In this article the author performs the historical and philosophical analysis of noohumanism ideas genesis. These ideas are the body of concept of society modernization (in general) and education (in particular). The author demonstrated the productive relationship of noohumanism ideas with the educational, social and philosophical concepts of Antiquity (Anaximander, Heraclitus, Parmenides, Pythagoras, Thales and others), developed later by the Russian cosmism (V. Soloviev, A. Chizhevsky, S. Frank, K. Tsiolkovsky and others), the theorists of noosphere concept (V. Vernadsky, E. Leroy, P. Teilhard de Chardin and others).

Keywords: noohumanism, noohumanistic worldview, noosphere, Russian cosmism, antropocosmism.

Шиндаулова Р. Б., кандидат педагогічних наук, доцент, Казахська національна консерваторія ім. Курмангазі (Республіка Казахстан, Алматы), sharabana1@mail.ru

Історико-філософський аналіз генезису ідей нооуманізму

Здійснено авторський історико-філософський аналіз процесів становлення нооуманізму як концепції розвитку сучасного суспільства в цілому і освіти зокрема. Автором продемонстровано продуктивна зв'язок ідей нооуманізму із освітніми та соціально-філософськими концептами епохи Античності (Анаксимандр, Геракліт, Парменід, Піфагор, Фалес та ін.), розвинених представниками російського космізму (В. Соловйов, А. Чижевський, С. Франк, К. Цюлковський та ін.), теоретиків ноосфери (В. Вернадський, Е. Леруа, П. Тейяр де Шарден та ін.).

Ключові слова: нооуманізм, нооуманістичний світогляд, ноосфера, російський космізм, антропокозізм.

***

УДК 261.7

Шкиль С. А., кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, Національний університет біоресурсів і природопольовання України (Україна, Київ), lauby@meta.ua

ПРОЕКТИ МОДЕРНИЗАЦІЇ РОСІЙСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я

Критически аналізується проект консервативної модернізації патріарха Кирила. Доказано, що цей проект являється церковної різновидністю путінізму. Исследованы магистральные позиции ведущих представителей либеральной теологии в современной РПЦ Андрея Десницкого и Ольги Седаковой. Доказано, что главными в публицистике этих российских либеральных теологов являются вопросы модернизации православной жизни в России и принятия общечеловеческого понимания прав и свобод, отвергаемые священноначалием РПЦ; восприятие русской православной традиции как части мировой христианской цивилизации, а не отдельного геополитического образования; убеждение в том, что выбранный РПЦ путь срачивания с государством и планомерная клерикализация российской общественной жизни ведет русскую церковь к изоляции и отторжению, лишая православие статуса «духовного ориентира» и превращая его в современный заместитель советской идеологии.

Ключевые слова: либеральное православие, Андрей Десницкий, Ольга Седакова, модернизация, клерикализация, идеология.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Тенденции к модернизации и консерватизму характерны для современной религиозности как две константы, позволяющие привлекать к церкви значительное число верующих. Статическая церковь, которая не развивается в сторону модернизации или консервативной реставрации, не может быть привлекательной для обычного верующего.

Б. Лобовик, А. Колодный, В. Танчер, Н. Пителинская выделяют тенденции к модернизации и консервативной реставрации как необходимые составляющие общецерковного дискурса вообще и теологии в частности. Для одних верующих важно наличие вектора прогрессивного движения, другие, наоборот, заинтересованы в постоянном возобновлении традиции. Поскольку в целом религия и православие в частности связаны с консерватизмом, особого внимания заслуживают тенденции к модернизации, что отмечают В. Бондаренко, В. Глаголев, М. Новиков, В. Ребало, В. Танчер.

Официальное российское православие в начале нового тысячелетия векторы консервативного и либерального направления пытается парадоксальным образом слить в идеале «консервативной модернизации». Этот идеал не принимается в российском обществе, порождает волну антиклерикализма, на фоне которой возникает образ однозначно консервативного российского православия. Последнее обстоятельство заставляет исследователей

вообще сомневаться в наличии тенденций к модернизации в сегодняшнем российском православии. Между тем, такие тенденции существуют как в деятельности руководства церкви, так и в среде российских богословов, и оба направления проявлений модернизма заслуживают отдельного анализа.

Как известно, для католичества и православия характерно признание трех источников догматического и нравственного богословия: Писание, Традиция, Учительство Церкви. В последнем элементе католичество делает акцент на Учительстве Папы, православие – на Учительстве вселенских и поместных соборов. Но более важным является то, что православие главным источником догматических и нравственных истин считает Традицию (Предание). Согласно с православными богословами, Писание – это записанное Предание, а Учительство Церкви – это актуализация Предания для ответов на современные проблемы верующих и неверующих. Для католичества Писание и Традиция есть фиксация Учительства Церкви, христианской керигмы. Интересно, что в своей «Церковной догматике» выдающийся богослов современного протестантизма Карл Барт Учительство Церкви сегодняшнего дня и прошлого видит только как проявление «Слова Божия», которое полностью и адекватно присутствует во Христе и в Библии. Тенденция вводить Христа как мета-источник для Писания и Предания из бартианства проникла в документы Второго Ватиканского собора. Для православия такие тенденции чужды, и в центре православной богословской методологии по-прежнему стоит Традиция. Отдельные попытки современных православных теологов Д. Станилоае и С. Агуридиса подчеркнуть приоритет Писания над Традицией не стали общепризнанными. В этих условиях интересным является феномен роста роли Учительства церкви: такая тенденция стала явной в современном российском православии в начале XXI столетия. Это своеобразный путь «модернизации сверху», определяющий важные изменения в идентичности современных верующих и российского православия в целом.

Рост роли учительства церкви связан с деятельностью Кирилла Гундяева, который был инициатором постановлений архиерейских соборов по множеству актуальных проблем современной церковной и общественной жизни – сначала как глава Отдела внешних церковных связей, а потом (с 2009–го) как патриарх Московский.

Первым значительным шагом в активизации учительства церкви стало принятие в 2000–м году архиерейским собором РПЦ документа «Основы социальной концепции». Этот документ претендовал вместе с «Основами отношений к инославным» (принят на том же соборе) на роль конституции в отношении православной церкви ко всему множеству «внешних» проблем: отношения церкви к государству и обществу, к другим религиям и культурам, к глобализации, к этическим и социальным дискуссиям современного мира. После своего избрания патриархом Кирилл Гундяев развернул работу над множеством отдельных документов, определяющих отношение к современным «внутренним» проблемам церкви. Наиболее важными среди этих решения являются: санкция практики частого причащения, принятие сокращенного чинопоследования отдельных таинств церкви, укрепление активной

миссионерской позиции церкви, развитие учения о полноте власти епископата над православной церковью.

В целом для патриарха Кирилла характерно преувеличенное представление о роли церковной риторики. Если постмодернизм критикует риторику, особенно связанную с учительством по отношению к обществу, то патриарх Кирилл считает такую риторику оправданной и необходимой. При чем такая риторика мыслится им не только как пассивное свидетельство о позиции церкви по множеству проблем современности, а и как активная сила, способная изменять общество. Аудиториями, на которые направлено риторическое давление, являются: политическая элита России и соседних стран, российский народ как целостность, потребляющая продукцию СМИ, церковная масса верующих. Характерно, что из целевых групп для риторики патриарх исключает интеллигенцию, гражданское общество, церковных интеллектуалов. С точки зрения патриарха воздействовать необходимо только на те группы, которые представляют собой власть или важны для удержания власти. Пытаясь добиться внимания российского общества как целого, патриарх и его сотрудники часто эпатируют российское и зарубежное общественное мнение своими резкими заявлениями, в которых российское православие предстает как политический проект, схожий с иранским политическим исламом. Риторическое вмешательство во все сферы жизни общества и личности приобрело такие масштабы, что церковь подозревают в желании изменить светский характер российского государства и ввести элементы теократии. В действительности определенная прерогатива таких опасений вполне оправдана, поскольку патриарх Кирилл предлагает российскому обществу проекты модернизации, общая схема которых заимствована у исламских лидеров. Западная модель модернизации и глобализации объявляется неприемлемой из-за ценностных расхождений, из-за стремления сохранить самобытность религиозную, культурную, этническую. Как альтернатива предлагается простейшая схема: принятие технических достижений Запада при сохранении всех особенностей религиозной культуры и традиционной цивилизации. Интересно, что не раз история уже доказала несостоятельность такого рода проектов. Без свободного человека перенятые у Запада технологии – технические, экономические, социальные – имеют эффективность на несколько порядков меньше. Кроме опыта модернизаций в исламских странах можно вспомнить о модернизации в СССР, при которой государство так и не смогло создать эффективной экономики и конкурентно привлекательной культуры. Удачными проектами модернизации были только те, где общества усваивали ценности Запада или полностью (Восточная Европа) или частично (страны конфуцианской культуры). Невозможно проводить модернизацию по западным лекалам и одновременно отрицать все западные ценности. Но патриарх Кирилл предлагает именно такие рецепты для самой православной церкви, для российских общества и государства.

Противоречивость концепции модернизации патриарха Кирилла особенно очевидна при его попытках говорить для Запада на церковных и светских площадках. Образцы наиболее значимых его выступлений за разные годы собраны в его книге «Свобода и ответственность». Риторическая стратегия этих выступлений сочетается в себе несколько логических шагов. Во-первых, Кирилл Гундяев

отрицает универсальный характер «общечеловеческих ценностей», считая их выражением локальной западной культуры, пребывающей в идейном кризисе. Во-вторых, патриарх считает, что российская православная цивилизация выработала собственную эффективную систему ценностей, более гуманистичную и открытую, чем западная. В-третьих, Кирилл Гундяев предлагает Западу начать принципиальную мировоззренческую дискуссию Запада и других локальных цивилизаций для выработки действительно общечеловеческих ценностей.

В этой риторической стратегии привлекает внимание то, что ценности могут быть объектом дискуссий и договоренностей. Как православный руководитель и богослов патриарх Кирилл должен был бы настаивать на универсальном и абсолютном характере православных ценностей. Примерами такого рода риторики полны выступления патриарха Константинопольского Варфоломея и практически всех православных богословов XX столетия. Утверждение абсолютного характера православных ценностей только для русского мира, привнесение в единство православных ценностей этнических характеристик русского народа, его культурных особенностей является фактическим отрицанием универсального характера православия. Раскол православного христианства на этнические церкви становится фактом культурной идентификации, если принять учение патриарха Кирилла.

Кроме снижения статуса православных религиозных ценностей и привнесения в ценностный перечень светских ценностей русского народа из-за его якобы особой святости и уникального исторического опыта, патриарх Кирилл допускает еще одно отступление от православной теологии. Согласно с христианской доктриной общечеловеческие, общехристианские, общеправославные ценности не могут быть предметом договоренностей в любом дискурсе. Ценности могут и должны являться, но не формироваться. Между тем, патриарх Кирилл учит именно об историческом формировании ценностей и возможности их изменения в современных дискуссиях. Такого рода релятивизм не характерен для религии вообще и для христианства в частности. Православию такой релятивизм категорически чужд на всех этапах его исторического развития. Такого рода релятивизация открывает широкие возможности для модернизации православия, для его выживания в постмодерном виде. Одновременно такая релятивизация снижает привлекательность православия в глазах верующих и неверующих, которые критически воспринимают предлагаемое понижение и политизацию православных ценностей, их релятивизацию и изменение форм легитимизации религиозных ценностей.

Альтернативным проектом модернизации в российском православии является видение либерально настроенных теологов. Наиболее авторитетными из ныне живущих являются такие теологи и религиозные мыслители как Андрей Десницкий и Ольга Седакова. Как ни парадоксально звучит, именно эти либеральные теологи напоминают об абсолютном характере православных ценностей. Для них, однако, эти абсолютные ценности тесно связаны с общехристианскими и общечеловеческими ценностями, которые также имеют объективный и универсальный характер, даны как абсолютно значимые в мировой культуре и истории. Христианство открыло

универсальную значимость свободы, рациональности, личности. Эти ценности не чужды православию и русской культуре, они являются лучшим, что в ней есть. Эти же ценности стали важнейшим основанием для европейских и общечеловеческих ценностей. Сегодня Запад и Россия утрачивают эти ценности, поскольку и западное, и российское общество под воздействием идеологических штампов оказались в состоянии застоя и кризиса, аналогичных бывшим в советском обществе. А. Десницкий и О. Седакова связывают эти процессы с утратой чувства ответственности свободной и разумной личности, с возрождением патернализма – скрытым на Западе и открытым в России. Излишняя государственная забота, даже если она проводится под лозунгом защиты прав человека, пагубно сказывается на современной цивилизации и обуславливает множество кризисных явлений. Еще более пагубные последствия имеет релятивизм и торжество новейшей софистики в ее светских и религиозных формах. Сократовский поиск истины, сомнение как методологический принцип – уже не в чести, они и вовсе оказались бы общественно порицаемыми, если бы не необходимость развития естественных и точных наук. Релятивизм российской государственной и церковной риторики критикуется А. Десницким и О. Седаковой как проявление нигилизма, как уничтожение возможности подлинного духовного и культурного развития. Истоками такого релятивизма называются не только современная борьба за влияние и власть, которую ведут церковные и светские институты. Особенный исток релятивизма – в абсолютизации «сердца» как источника религиозных и духовных истин, как критерия оценки опыта, явлений и фактов. Согласно с О. Седаковой, античная и православная культуры ценили в человеке ум, который может быть мудрым, любящим, верующим. Сердце же рассматривалось как поле борьбы страстей и переживаний, как стихийная сила, которая не может быть источником религиозных и культурных универсалий. Действительно, пиетическое любование сердцем целиком чуждо античной и патристической традициям. На большом количестве источников О. Седакова, идущая вслед за С. Аверинцевым, доказывает, что «софийная мудрость» относилась к уму как субъекту этой мудрости, но никак не к сердцу. Такого рода исследования заставляют переоценить многие штампы русской религиозной философии, деконструировать релятивизм, который проник в религиозную и светскую культуру. Различение религиозного и ментального позволяет не искать обоснования ценностей в ментальном. Наоборот, ценности должны иметь только абсолютное основание, а нормативными их проявлениями должно быть их функционирование в софийной и общей рациональности, в православной и общехристианской религиозности. Культура, в том числе и православная, требует «взрослости», и потому модернизация неразрывно связана с образованием и воспитанием, а не с политической риторикой. Преодоление антропологического кризиса современного человечества, роста нигилизма, релятивизма, безответственности и хаоса возможно только на пути проявления объективно значимых ценностей, при приоритете ценностей религиозных, чей более высокий статус, однако, может проявляться на фоне реализации общечеловеческих ценностей как общих культурных универсалий.

Анализируя ряд последних статей А. Десницкого, следует отметить, что наиболее актуальной для автора темой остаётся проблема внутрицерковной жизни. В своей статье «Бой кровавый, святой, правый» Десницкий пишет об использовании духовенством РПЦ агрессивных и восхваляющих войну нарративов [6]. Теолог отмечает, что эта агрессивная идеология, забывая о своём христианском происхождении, концентрируется преимущественно на военных и технологических достижениях СССР, разбавляя их православным наполнением, вместо марксизма–ленинизма. Такая гражданская религия, считает Десницкий, возникает в обществе, с очень низким уровнем религиозности, где основная масса населения привыкла соотносить себя с советской идеологической системой, своеобразным символом которой является «культ Победы». Агрессивная, воинственная риторика представителей РПЦ отражает общую тенденцию выбранного церковью пути – привлечения верующих засчет пропаганды в рамках государственной идеологии «традиционных ценностей». Такая политика, считает Десницкий, ведёт к власти, славе и успеху. Выбранный РПЦ путь «количества вместо качества», с точки зрения теолога, противоречит христианскому вероучению, призывающему верующих быть «малым стадом» и «солью земли» [6]. Подобную точку зрения Десницкий высказывает и в статье «Последний бастион» [7]. Однако в данной публикации теолог делает акцент на том, что уровень религиозности в России очень низок по отношению даже ко многим секуляризованным странам Европы. Десницкий утверждает, что смотреть надо не на статику, а на динамику, делая акцент на том, что РПЦ не проводит миссионерскую работу с верующими, религиозность которых в большинстве случаев представляет смесь идеологических клише и бытовой магии. Автор считает, что такой безответственный подход к динамике развития религиозности в России приведёт к тому, что со временем, религия практически исчезнет из повседневной жизни россиян [7].

Другую актуальную для внутренней церковной жизни тему Андрей Десницкий поднимает в статье «Если мы хотим увидеть молодёжь в Церкви – нам нужно подвинуться» [8]. В этой публикации автор говорит о проблеме интеграции в традиционную для современной практики РПЦ приходскую жизнь молодого поколения. Главной загвоздкой, по мнению Десницкого, остаётся советская модель приходской жизни не имеющая каких–либо современных альтернатив. Другой стороной вопроса автор называет обозначенную выше проблему ориентации приходской жизни на монастырские нормы, и нежелание как священников, таки и мирян РПЦ уступать сложившимся в советские и постсоветские времена принципами. Так же автор отмечает, что нынешняя модель приходской жизни, в которой прихожанин – пассивный потребитель, от которого ничего не зависит, не просто малопривлекательна для молодежи, она еще и не слишком благоприятна для церкви в целом. Такое отсутствие гибкости, по мнению автора, влечёт за собой неспособность молодого поколения россиян интегрироваться в условия свойственной для РПЦ приходской жизни и значительно уменьшает интерес к православию среди подрастающего поколения. Кроме того, важной с миссионерской точки зрения проблемой российской приходской жизни остаётся игнорирование национальных языков при богослужении и

альтернативных традиционным литургических форм [8]. Важно отметить, что в этих вопросах Десницкий близок к современной католической практике приходской жизни, когда богослужения совершаются удобным для прихожан обрядом и на национальных языках, а сама приходская жизнь ориентирована не на строгость соблюдения богослужебных норм, а регулируется необходимостями общины. В своей статье «Последний бастион» Десницкий утверждает, что возможность, а главное воля к реформам со стороны духовенства и мирян к проведению реформ в РПЦ существовали во время Поместного собора 1917–1918 годов, однако тогда реформации российской церкви и превращению её в передовую поместную церковь православного мира помешали большевики. Им не нужна была реформированная и прогрессивная церковь, способная стать для своих верующих достойным оппонентом «диктатуре пролетариата». Тогда для торможения реформаторских процессов в РПЦ были применены репрессии, государственное давление и создание альтернативной квазицерковной структуры «Живой церкви», дискредитирующей обновление церкви [7].

Важно отметить, что в ряде статей Десницкий говорит о христочентричности в современном православии. В своей публикации «Нам не хватает христочентричности», исследователь утверждает, что в современном православии обрядовая сторона религиозных практик, культура и политика настолько захватывают людей, что говорить о глубинных смыслах некогда, да и незачем. Христос – не в самом центре, а на заднем фоне [9]. Подобную точку зрения он повторяет в другой публикации «Экуменизм умер. Да здравствует экуменизм», утверждая, что в современном русском православии существует несколько «инициативных групп», каждая из которых преследует индивидуальные цели. Часть верующих ищет народные обряды и обычаи, другая – имперскую идеологию. «То и другое прекрасно обходится без Христа» – отмечает публицист [10]. В обеих статьях Десницкий утверждает, что современная РПЦ, в данный момент своего исторического существования, переживает очередной кризис. По его мнению, многие аспекты церковной жизни требуют серьёзного пересмотра и модернизации. Автор считает, что причиной тому является практическое прекращение полноценной церковной жизни в советские времена. Как опытный библист автор считает, что важной составляющей, которая поможет возродить современное православие в России, может стать активное изучение Священного Писания, как мирянами, так и духовенством. Автор призывает не перенимать чуждую для православия протестантскую или католическую парадигмы, а сохраняя свойственную православию святоотеческую традицию делиться с другими христианами опытом на личностном уровне.

Кроме вышеупомянутых тем, Десницкий так же обращает внимание на феномен клерикализации российского общества, отчасти выражающийся во введении в государственной школе ОПК (основ православной культуры). В своей статье «Восьмилетка духовности» теолог утверждает, что характерное для современной России добровольно–принудительное прививание «духовных ценностей» чревато реакцией отторжения, подобной тому, как советская молодёжь 80–х отвергла идеологию марксизма–ленинизма, прививаемы

таким же путём [11]. По мнению автора, такой подход только дискредитирует саму систему образования и церковь, а также вызывает отрицательную общественную реакцию на «духовные ценности». Однако, по его мнению, клерикализация не является современным феноменом путинской России. Она сопровождает российское общество на протяжении всей истории страны, меняя различные формы, выступая под видом государственной великодержавной, монархической, либо атеистической идеологии [11]. В своей статье «И не церковь, и не кабак», автор отмечает, что России необходимо пройти общечеловеческий путь исторического развития, для преодоления разного рода крайностей препятствующих её становлению [12]. Он отмечает, что если христианство, действительно выбор русского народа, сделанный некогда князем Владимиром в Корсуни, то России придется пройти и через деклерикализацию, которая выразится в исчезновении государственной идеологии. Так же он указывает, что другие православные нации идут примерно тем же путем, каждая страна в своем темпе и по собственной модели развития. «Средневековье в христианском мире закончилось, хотя иногда его и жаль» – отмечает автор [12].

Вообще, тема преодоления прошлого, препятствующего и России и русскому православию на пути его исторического развития – «красная линия» в публицистике Андрея Десницкого. В статье «Экуменизм умер. Да здравствует экуменизм», публицист отмечает, что после крушения коммунизма, среди верующих РПЦ возникла тенденция к реконструкции дореволюционного православия. Однако, по мнению Десницкого, дореволюционная церковь оказалась совершенно беспомощной перед революционным валом: не смогла повести за собой народ, предложить ему какие–то иные, лучше смыслы и цели, нежели большевистская пропаганда. Именно по этой причине, считает автор, РПЦ необходимо «пережить XX век», т.е. переосмыслить опыт всего мирового христианства и выработать современную, актуальную для сегодняшней России модель развития. В этом ключевым инструментом преодоления тоталитарного прошлого, ставшего причиной серьёзных проблем, Десницкий называет личное перенимание опыта западных христиан, переживших многие проблемы XX века, и выработавших определённый «иммунитет». Такой подход, по мнению библиста, непременно приведет РПЦ к необходимым для её выживания и очеловечивания реформам [10].

Основная тема в публицистике Седаковой – поиск поля взаимодействия между духовной и светской культурой России. Главным героем этого поиска для автора является русский интеллигент, осуществляющий этот поиск не смотря ни на какие преграды со стороны государственной идеологии. Делая обзор истории этого взаимодействия, Седакова отмечает, что характерной чертой русской культуры является попытка найти источник взаимного проникновения двух культур, которые, по мнению автора, впервые нашли точки соприкосновения в культуре Серебряного века. Однако Серебряный век отправили на «философском пароходе», отмечает Седакова и русская культура снова осталась отсечённой от её духовной составляющей. В своей статье «Светская культура и Церковь: поле взаимодействия» [13], теолог отмечает, что духовный поиск русской интеллигенции продолжался

на протяжении всего советского времени, проявляя себя в деятельности писателей и поэтов, публиковавшихся в Самиздате. Однако, по мнению Седаковой, своеобразной кульминацией поиска соприкосновения духовного и светского является научная деятельность её учителя Сергея Аверинцева. По мнению автора, Аверинцев первым среди всех известных русских мыслителей переступил постоянное и фундаментальное разделение на Россию – и весь остальной (особенно западный) мир, не становясь при этом «западником», но видя свою страну как участницу мировой христианской цивилизации. По словам Седаковой, именно эта позиция Аверинцева – важнейший переворот в многовековой инерции русской мысли. В целом, такая позиция является характерной чертой объединяющей современных православных либералов вроде Седаковой и Десницкого. В то же время, этих теологов нельзя назвать «западниками», т.к. кроме последовательной критики современного политизированного русского православия они остаются скорее традиционалистами по отношению к современному западному либерализму [13]. Органичное развитие идей Аверинцева Седакова видит в деятельности последователей священника Георгия Кочеткова. По её мнению, деятельность «малых братств» Кочеткова является совершенно новым явлением в русской церковной традиции, и вместе с тем в нем продолжается то, что начиналось в Серебряном веке и продолжалось в парижском Христианском студенческом движении. По мнению теолога, за таким христианским модернизмом стоит глубокое почтение к культуре, отечественной и мировой, во всей ее сложности, и большое внимание к тому, что называется вызовами современности. Для Седаковой именно в таком формате религиозно-философского сотрудничества, как предлагает «Филаретовский институт» отца Георгия Кочеткова, кроется единение светской и духовной культур России [13].

В определенной мере вызывающей стала статья Ольги Седаковой «Российское общество при свете Майдана» [14], где теолог высказывает глубоко либеральную по российским меркам позицию по отношению к украинским событиям 2013–2014 годов. Для Седаковой события украинской революции – преодоление страха и советского прошлого, которое необходимо осуществить жителям бывшего СССР на пути интеграции в мировое сообщество. Важнейшим аспектом, ставшим для исследовательницы знаковым, во всех событиях Майдана стала солидарность людей, борющихся за своё будущее [14]. Именно в этом она видит воплощение европейского вектора развития постсоветского пространства. В вопросе преодоления прошлого и общественной консолидации она достаточно близка в позициях с Десницким, для которого преодоление прошлого так же видится, чуть ли не основной задачей, стоящей перед жителями России и русской церковью.

Очевидно, что при сравнении двух проектов модернизации российского православия более перспективным является проект А. Десницкого и О. Седаковой, в то время как проект К. Гундяева имеет существенные внутренние противоречия и может иметь негативные последствия для российского православия и общества в целом.

Список использованных источников

1. Десницкий А. «Новая герменевтика» и перспективы православной библеистики [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.bogoslov.ru/text/492188.html>

2. Кирилл (Гундяев). Выступление на торжественном открытии III асамблеи Русского мира [Электронный ресурс] / Святейший патриарх Кирилл // Патриархия-ру. <http://www.patriarchia.ru/db/text/928446.html>

3. Кирилл (Гундяев). Свобода и ответственность: в поисках гармонии. Права человека и достоинство личности / Кирилл (Гундяев), митр. – М.: Отдел внешних церковных связей Московского Патриархата, 2008. – 240 с.

4. Кирилл (Гундяев). Слово пастыря / Кирилл (Гундяев), митр. – М.: Издательство Московской Патриархии, 2004. – 304 с.

5. Седакова О. Moralia / Ольга Седакова. – М.: Ун-т Дмитрия Пожарского, 2010. – 864 с.

6. Десницкий А. Бой кровавый, святой, правый [Электронный ресурс] // Андрей Десницкий. – 2015. – Режим доступа: <http://www.gazeta.ru/comments/column/desnitsky/6859469.shtml>

7. Десницкий А. Последний бастион [Электронный ресурс] / Андрей Десницкий. – 2015. – Режим доступа: <http://www.portal-credo.ru/site/?act=news&id=114212>

8. Десницкий А. Если мы хотим увидеть молодёжь в Церкви – нам нужно подвинуться [Электронный ресурс] / Андрей Десницкий. – 2015. – Режим доступа: <http://www.pravmir.ru/esli-mi-hotim-uvidet-molodej-v-tserkvi/>

9. Десницкий А. Нам не хватает христосентричности [Электронный ресурс] / Андрей Десницкий. – 2015. – Режим доступа: <http://www.pravmir.ru/nam-ne-hvataet-hristotsentrichnosti/>

10. Десницкий А. Экуменизм умер. Да здравствует экуменизм [Электронный ресурс] / Андрей Десницкий. – 2015. – Режим доступа: http://www.kiev-orthodox.org/site/churchlife/5724/#5_3

11. Десницкий А. Восьмилетка духовности [Электронный ресурс] / Андрей Десницкий. – 2015. – Режим доступа: <http://www.portal-credo.ru/site/?act=news&id=111828>

12. Десницкий А. И не церковь, и не кабак [Электронный ресурс] / Андрей Десницкий. – 2015. – Режим доступа: <http://www.portal-credo.ru/site/?act=news&id=111665>

13. Седакова О. Светская культура и Церковь: поле взаимодействия [Электронный ресурс] / Ольга Седакова. – 2012. – Режим доступа: <http://www.bogoslov.ru/text/2452194.html>

14. Седакова О. Российское общество при свете Майдана [Электронный ресурс] / Ольга Седакова // Дух і Літера. – 2014. – Режим доступа: <http://ru.duh-i-litera.com/rossijskoe-obshhestvo-prisvete-maydana/>

References

1. Desnitskiy A. «Novaya germenevika» i perspektivy pravoslavnoy bibleistiki [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupu: <http://www.bogoslov.ru/text/492188.html>

2. Kirill (Gundyaev). Vyistuplenie na torzhestvennom otkrytii III asamblii Russkogo mira [Elektronnyy resurs] / Svyateyshiyy patriarh Kiril // Patriarhiya-ru. <http://www.patriarchia.ru/db/text/928446.html>

3. Kirill (Gundyaev). Svoboda i otvetstvennost: v poiskah harmonii. Prava cheloveka i dostoinstvo lichnosti / Kirill (Gundyaev), mitr. – M.: Otdel vneshnih tserkovnyih svyazey Moskovskogo Patriarhata, 2008. – 240 s.

4. Kirill (Gundyaev). Slovo pastyrya / Kirill (Gundyaev), mitr. – M.: Izdatelstvo Moskovskoy Patriarhii, 2004. – 304 s.

5. Sedakova O. Moralia / Olga Sedakova. – M.: Un-t Dmitriya Pozharskogo, 2010. – 864 s.

6. Desnitskiy A. Boy krovavyiy, svyatyiy, pravyyiy [Elektronnyy resurs] // Andrey Desnitskiy. – 2015. – Rezhim dostupu: <http://www.gazeta.ru/comments/column/desnitsky/6859469.shtml>

7. Desnitskiy A. Posledniy bastion [Elektronnyy resurs] / Andrey Desnitskiy. – 2015. – Rezhim dostupu: <http://www.portal-credo.ru/site/?act=news&id=114212>

8. Desnitskiy A. Esli myi hotim uvidet molodyozh v Tserkvi – nam nuzhno podvinutsya [Elektronnyy resurs] / Andrey Desnitskiy. – 2015. – Rezhim dostupu: <http://www.pravmir.ru/esli-mi-hotim-uvidet-molodej-v-tserkvi/>

9. Desnitskiy A. Nam ne hvataet hristotsentrichnosti [Elektronnyy resurs] / Andrey Desnitskiy. – 2015. – Rezhim dostupu: <http://www.pravmir.ru/nam-ne-hvataet-hristotsentrichnosti/>

10. Desnitskiy A. Ekumenizm umer. Da zdravstvuet ekumenizm [Elektronnyy resurs] / Andrey Desnitskiy. – 2015. – Rezhim dostupu: http://www.kiev-orthodox.org/site/churchlife/5724/#5_3

11. Desnitskiy A. Vosmiletka duhovnosti [Elektronnyy resurs] / Andrey Desnitskiy. – 2015. – Rezhim dostupu: <http://www.portal-credo.ru/site/?act=news&id=111828>

12. Desnitskiy A. I ne tserkov, i ne kabak. [Elektronniy resurs] / Andrey Desnitskiy. – 2015. – Rezhim dostupu: <http://www.portal-credo.ru/site/?act=news&id=111665>.

13. Sedakova O. Svetskaya kultura i Tserkov: pole vzaimodeystviya [Elektronniy resurs] / Olga Sedakova. – 2012. – Rezhim dostupu: <http://www.bogoslov.ru/text/2452194.html>.

14. Sedakova O. Rossiyskoe obschestvo pri svete Maydana [Elektronniy resurs] / Olga Sedakova // Duh i Litera. – 2014. – Rezhim dostupu: <http://ru.duh-i-litera.com/rossiyskoe-obshchestvo-pri-svete-maydana/>.

Shkil S. O., Ph. D. in Philosophy, Assistant Professor of the Philosophical Department of the National Bioresources and Nature Management University of Ukraine (Ukraine, Kyiv), lauby@meta.ua

Projects of modernization of Russian Orthodoxy

This article critically examines the modernization project of the conservative patriarch Cyril. It is proved that this kind of project is the church of Putinism. The main positions of leading representatives of liberal theology in the modern ROC Andrey Desnitskiy and Olga Sedakova is investigated. Proved that the main opinions in journalism of this Russian liberal theologians is the modernization of Orthodox life in Russia and the adoption of universal understanding of rights and freedoms rejected hierarchs of the ROC; perception of the Russian Orthodox tradition as part of Christian civilization, not a single geopolitical reality; the conviction that the chosen path merging of the ROC and government and systematic clericalization of Russian public life of the Russian Church leads to isolation and rejection, denying the status of orthodoxy «spiritual guide» and turning it into a modern substitute for Soviet ideology.

Keywords: liberal Orthodoxy, Andrey Desnitskiy, Olga Sedakova, modernization, clericalization, ideology.

Шкіль С. О., кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, Національний університет біоресурсів і природокористування України (Україна, Київ), lauby@meta.ua

Проекты модернизации российского православья

Критично аналізується проект консервативної модернізації патріарха Кирила. Доведено, що цей проект є церковною різновидом путінізму. Досліджено магістральні позиції провідних представників ліберальної теології в сучасній РПЦ Андрія Десницького та Ольги Сєдакової. Доведено, що основними в публіцистиці цих російських ліберальних теологів є питання модернізації православного життя в Росії та прийняття загальнолюдського розуміння прав та свобод, що відкидається священноначаллям РПЦ; сприйняття руської православної традиції як частини християнської цивілізації, а не окремого геополітичного утворення; переконання в тому, що обраний РПЦ шлях зрощування з державою та планомірна клерикалізація російського суспільного життя веде руську церкву до ізоляції та відторгнення, позбавляючи православ'я статусу «духовного орієнтира» та перетворюючи його в сучасний замінник радянської ідеології.

Ключові слова: ліберальне православ'я, Андрій Десницький, Ольга Сєдакова, модернізація, клерикалізація, ідеологія.

* * *

УДК 11:159.955.4

Якуша П. О.,
аспірант кафедри теоретичної і практичної
філософії філософського факультету,
Київський національний університет
ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ),
vikra2110@gmail.com

ФЕНОМЕНОЛОГІЯ ЯК ЗУСТРІЧНИЙ ПОГЛЯД НА ОНТОЛОГІЮ

Запропонована для прочитання стаття – спроба окреслити межі трансцендентальної феноменології онтологічним питанням. Цей методологічний підступ зумовлений виявом певних суперечностей у філософській системі Едмунда Гусерля, які тісно пов'язані поміж собою. Віднайдені суперечності розглянуті з огляду на тлумачення засадничих концептів феноменологічної теорії. Серед них: інтенційність, свідомість, інтерсуб'єктивність, життєсвіт, феноменологічний досвід. Указується, що Гусерлева феноменологія – завершальна ланка становлення трансцендентальної філософії як її замислював Кант. Як для Канта, так і для Гусерля тема несуперечливих умов науковості філософського знання – головна. Саме тому все зазначене коло проблем схилив до думки, що онтологія імпліцитно присутня у феноменологічному вченні, яке зорієнтоване на пошук достовірних і очевидних істин.

Ключові слова: трансцендентальна феноменологія, онтологія, свідомість, життєсвіт, феноменологічний досвід.

У запропонованій статті провадиться спроба розглянути феноменологічне вчення Едмунда Гусерля (1859–1938) як специфічний різновид філософської рефлексії щодо буття. Феноменологічний проект Гусерля тому проаналізовано нами як своєрідну онтологічну концепцію. Традиційна тема Гусерлевої трансцендентальної філософії – свідомість – постає у світлі тлумачення іншого концепту – життєсвіту. З огляду на це стверджується, що онтологічна проблематика, хоч і не була поставлена Гусерлем як першочергова, імпліцитно наявна у феноменологічній філософії. Така думка дає підстави долучити питання про буття в сучасні дискусії навколо феноменологічної традиції філософування, зокрема і в українській її контекст.

Загальноживаною є теза німецького філософа, засновника потужного і розповсюдженого феноменологічного методу, Едмунда Гусерля про те, що науковий спосіб існування думки вкорінений у до-науковий світ. Цей світ – життєсвіт. І тому суб'єктивний стан людини – самосвідомість – постає похідним від сенсу, а не від феноменів, позаяк світ як ціле не може не мати сенсу. Світ життя є життєвим світом; універсальне й індивідуальне збігаються. – Гадаємо, головне питання трансценденталізму такого штибу – в проясненні онтологічних засад, у віднаходженні надійного фундаменту. Трансцендентальна феноменологія, отже, поволі починає опікуватись проблемами метафізичного зразка, тобто задаватись питаннями про телеологію¹. Ми схильні дошукуватись у феноменології Гусерля онтологічних передумов гносеологічної проблематики. Власне всі згадані в рамках даного дослідження філософи та їхні філософії цікавлять нас найперше своїми підступами до онтології, а подеколи й власними онтологіями (чи це доцільно й можливо!), як, наприклад, Мартин Гайдегер або менше відомий Ніколай Гартман.

Так, сам засновник трансцендентально-феноменологічного методу вбачав основу і ґрунт автентичного буття в реальному (трансцендентно-іманентному²) існуванні Стародавньої Греції. – Тут міркування Гусерля збігаються зі світоглядною позицією багатьох класиків європейської філософської думки, з думкою Гегеля зокрема. На нашу думку, пізньофеноменологічний проект життєсвіту – чергова спроба філософської науки «схопити» світ як світ; пам'ятаємо: основною інтенцією давньогрецької філософії було вбачання суцього як суцього. Таким чином, для духовної історії Європи позбавитись метафізики рівносильно відмові від минулого. Зрештою, філософія – це не лише палка критика давніх устоїв та повсякчасний сумнів щодо них, а й інколи остання можливість убереження класичної спадщини.

¹ Доповідь Гусерля «Криза європейського людства і філософія» побудована на зятому пошуку цієї телеології та спробі філософського її осмислення.

² Достеменно відаємо: містично-практичний світ еллінських народів – давня мрія і сподівання багатьох філософів, серед яких Шлегель, Ніцше, Гегель, Гайдегер, Гадамер та інші. Слідом за величним Сократом укорінилась ідея, що знання – це горизонт, а горизонт – можливість. «Я знаю, що я нічого не знаю» – сенс пізнання, бо знання нам відкрите в горизонті світу. Тому європейська філософія – це інтелектуальні змагання за автентичність – і самобутність – філософського знання з, назвімо їх, ворогами відкритого горизонту [курсив наш. – П. Я.]. Годі вкотре повторювати, що ці – подеколи уявні вороги – зчаста є адептами іншого, нерационалістичного підходу до знання тієї ж західноєвропейської філософії та культури.

Життєсвіт уможливує тотожний сенсові філософський діалог¹. Уже одні назви незавершеної праці Гусерля «Криза європейських наук і трансцендентальна феноменологія» та доповіді «Криза європейського людства і філософія» потверджують той факт, що суто феноменологічну проблематику заступає онтологічна. Онтологічна, бо філософ власною філософією силкується дістатись глибин розуміння того, як улаштований буттєвий лад, зосібна Європейського світу. Гадаємо, феноменологія, як її презентував Едмунд Гусерль у буремні 30–ті роки, – черговий проект сакрального порятунку Європи від засилля викривлених тлумачень її покликання. Спроба вкотре розширити межі застосування властивого лише для інтелектуальної історії Європи розуму, *ratio*².

Запитується загалом про ті засновки і підвалини, які утримують єдність сенсу, а отже – комунікативний простір спільного світу³, спів–буття (нім. *Mitsein*). Актуалізацію теми життєсвіту можна звести до наступного питання: у який спосіб доцільно міркувати про доцільність, як ми усвідомуємо собі Ціле? Дозволимо собі невеликий відступ у вигляді цитати зі статті Андрія Богачова «Культурна ідентичність і пам'ять». Так, автор дослідження вдається до споглядальної спроби схопити істину речі. Задля цього реконструюється певна думка, що має герменевтичну окрасу. Ось про що йдеться: «Коли хочемо пізнати істину предмета, запитуємо про його буття в сенсі цілості його елементів. Буття предмета – це іманентний лад, який охоплює всі елементи предмета так, що предмет існує власним чином, тобто індивідуально–цілісно. Водночас буття предмета – трансцендентний лад» [2, с. 23]. Феноменології, щоби бути наукою про сутності, необхідно розв'язати питання власних фундаментальних установок. Отже, як бачимо, Гусерль

¹ Традиційно вважається, що саме Європа – як платформа єдності універсального й одиничного сенсу буття – слугує чи не єдиним місцем у Всесвіті, де можливий ідеальний діалог філософій, культур, етносів та інших форм втілення духу, де Своє і Чуже – доповнювальні форми співжиття. У своїй недавній книзі «Європа – форум світу» російський філософ А. Ахутін безкомпромісно вказує на те, що сутність європейської культури – діалогічна належність самій собі [1, с. 6]. Припустимо, що філософія Платона, яка будується навколо події діалогу, виказує цим не лише гносеологічну цінність будь–якого діалогу, а і його онтологічну необхідність. Роз–мовляння – подія, що єднає безліч індивідуальних мов у їх різності. Однак щодо діалогічності існує і певна насторога. Відомий сучасний феноменолог Чужого Б. Вальденфельс слушно зауважує: «Імпозантна думка про всеосяжний діалог, до якого всі мають доступ в однаковий спосіб і в якому все, принаймні тимчасово, може бути висловлене, належить до ілюзій тотального мислення» [3, с. 26]. – Утім, ми й тепер подибуємо таких філософів–ілюзіоністів, що затьмарені величчю розуму, і які намагаються універсалізувати когось або щось за своїм образом і подобою.

² Так, відомий французький «філософ підозри» Поль Рикер обстоює «тверезу» думку, що для Гусерля життєсвіт і пов'язані з цим концептом околиці проблеми – «втрачений рай феноменології», «<...> позаяк цей феномен завжди імпліцитно передбачається і ніколи експліцитно не даний як такий» [6, с. 39].

³ «Світ – це втілення складної констеляції умов можливості досвіду» [5, с. 256]. Утім, про що власне йдеться, коли потверджується, що світ – це збіг? Відкіль упевненість у тому, що певні взаємні творення сенсу (наголошується: сенс – похідне утворення від інтерсуб'єктивних, складних процесів функціонування свідомості) обов'язково відтворюють щось на взір ідеального комунікативного простору? Того простору, який би укладався в рамці раціонального? – Це суперечливе тло феноменологічного досвідчування світу феноменологи воліють замовчувати, адже цілком імовірно, що роздуми над цією проблематикою призведуть до нового догматизму і спекулятивного методу à la Гегель.

не полишає спроби віднайти *метаметод* [курсив наш. – П. Я.] до кожної майбутньої науки, що в жодному разі не має постати як метафізика. Феноменологія, як і будь–який універсалістський метод, опиняється віч–на–віч перед проблемою доцільності. Ця, ще Аристотелем поставлена вимога до пізнання речей і явищ⁴, набуває в міркуваннях Гусерля, як уже підкреслювалось, теологічного відтінку. У згадуваній вище доповіді «Криза європейського людства і філософія» Гусерль буквально *ex cathedra* сповіщає всім розумним істотам від Бога і до людини, що існує «<...> примітна⁵, лише нашій Європі вроджена телеологія» [7]. – Напоказ центрування вкрай важливої проблеми навколо певного сенсового ядра, сиріч спільноти, яка орієнтується в мисленні по–європейському. Гусерль йдеться про можливість обґрунтування науки і світу (або – науки *pro swm* [курсив наш. – П. Я.]), себто про зреалізованість трансцендентальної можливості досвіду. Оскільки феноменологія претендує на саморефлексивність, то водночас виникає і підозра до реального існування трансцендентального досвіду про цей світ узагалі. Одне з провідних питань трансцендентальної філософії – у який спосіб поняття «світ» набуває буття – не оминуло, пам'ятаємо, і Канта (пасаж зі ста талерами), хоча й у дещо інакшому контексті. Як бачимо, тут феноменологія проходить шлях Кантової філософії. – Від «Критики...» до «Кризи...». – Від критики світу з європейської височини (Просвітництво) до кризи європейського світу (Постмодерн)⁶.

Варто зазначити: це питання не було вирішене ні самим Едмундом Гусерлем, ні його послідовниками, насамперед тими, хто продовжував феноменологічні вправління зі світом на ґрунті трансцендентальної феноменології (Адольф Райнах, Едит Штайн, Александр Пфендер, Ядвіга Конрад–Мартіус, Моріц Гейгер, ранній Макс Шелер, Дитрих фон Гільдебранд, Роман Інгарден)⁷. Спробуємо прояснити думку. Феноменологія розпочинається як теорія пізнання. Як відомо, П том фундаментальної (й чи не найважливішої!) праці «Логічні дослідження» мав підзаголовок «Дослідження з феноменології і теорії пізнання». Сяме головне питання теорії пізнання – як можливе знання, тобто питання умов пізнання – є пріоритетним для Гусерля часів становлення феноменології як самостійної філософської дисципліни. У феноменологічній філософії Едмунда

⁴ Пам'ятаємо, в «Метафізиці» Аристотель вказує на незворотність філософії (теоретичної філософії) від онтології. Так в історії філософії виникають категорії буття, ширше – метафізика.

⁵ Заслугує на увагу той факт, що в німецькому оригіналі Гусерль уживає слово «merkwürdige» (примітний, видний для ока). Це вкотре засвідчує неусуєвність засадничого для розуміння феноменологічного вчення правила, а саме сформульованої Гусерлем вимоги: Дивись! – Отож феноменологія – філософська дисципліна, яка увиразнюється досвідом убачання. Така настанова спонукає нас до висновку, що феноменологічному проекту все ж таки не вдалось позбутись теоретико–пізнавчого фундаменталізму, а з ним і певного тотального погляду на світ. Метафізика тут набуває рис метафізичного свого самоzapеречення: згадаємо хоча б розгляд Я як трансцендентного в іманентному («Ідеї I» та «Ідеї II»).

⁶ Що тепер ми спостерігаємо (а то й пришвидшуємо!) кризу європейського світу, вважаємо, не викличе прірву незгод. Як і сто років тому – політична криза, що зачіпає передусім культуру й економіку. Може, саме зараз, коли Європа назбирала вдосталь *емпіричного матеріалу* (найперше – біженні) західним інтелектуалам урешті вдається цей *матеріал* ідейно устаткувати.

⁷ Ще ці постаті знані в академічному середовищі як послідовники, а точніше прибічники, *реалістичної феноменології*.

Гусерля як онтологія, так й антропологія¹ розглядаються немовби зсередини теорії пізнання (гносеології). Така детермінованість онтології гносеологією узалежнена абсолютизацією свідомості, до якої почасти був схильний Гусерль – услід за Гегелем². Отже, в теоретико–пізнавчій настанові феноменологічного методу досвід передусе світові. Існує напрямна залежність онтологічного бачення світу від незмінних умов пізнання. Ці умови і становлять трансцендентальний метод, строгий зразок якого так мріяв запропонувати протягом своєї академічної діяльності Гусерль. Бо ж світ як дещо ціле можливий виключно як продукт рефлексивного охоплення феноменального (природа, культура, речі щоденного вжитку тощо). Рефлексія – натомість – у феноменологічній перспективі є невід’ємним і незворотнім виявом трансцендентальної свідомості, а ширше – феноменологічного досвіду. Тому, висловимо здогадку, ставити питання про буття у класичній версії трансцендентальної феноменології припустимо лише за передумови, коли маємо несуперечливу трансцендентальну схему пізнання. В загальному – ідеал чистого розуму. А цього досягти батькові феноменологічного вчення не вдалося; хоча й зустрічались непоодинокі спроби філософського звернення Кантового трансцендентального замислу. Словом, пізня спадщина Гусерля, а особливо робота над «Кризою...», – обережний крок уперед до онтологічного виміру засад будь-якої версії теорії пізнання. Не випадково тому саме цей період більш усього цікавить авторів, що тримаються класичного для філософії поняттєвого охоплення буття в душі Гегеля.

Філософські тлумачення життєсвіту з’являються в нотатках Гусерля поруч із поставанням проблемного фона інтерсуб’єктивності. Так, у «Картезіанських медитаціях» ідеться про взаємообумовленість інтерсуб’єктивних сенсів і фундаментальних характеристик життєсвіту: культури, соціального, практики. Світові властивий певний онтологічний тип, ієрархія, унікальна, як потверджує Гусерль, образність форми. Цими формами виступають держава, церква, наука, мистецтво, техніка тощо [4]. – Філософія історії свідчить, що ХХ століття європейського людства – це критика і криза класичних – модерних – уявлень про сенс і роль цих форм комунікації. Життєсвіт інколи в розумінні Гусерля за своїм тлумаченням подібний до тексту, що його за витоковий пункт брав пізніше Гадамер у своїй філософській герменевтиці. Уявімо, що життєсвіт насправду розуміється як текст. Відтак цей текст уподібнюється до аргумента на користь онтології. Скажімо, Новий Заповіт – вагомий доказ буття Бога; драматургічні та поетичні тексти Шекспіра постають як умова автентичного існування їх Творця, автора тощо.

¹ У монографії «Феноменологія досвіду» Вахтанг Кебуладзе, навздогін продовжувачам ліпших традицій світової гусерліани, рішуче переконує: «Феноменологія досвіду постає, отже, водночас і як онтологія, і як епістемологія, і як антропологія, адже її темами водночас є такі фундаментальні філософські концепти, як світ, досвідчування цього світу та людина, що вона його досвідчує» [5, с. 14–15]. Український фахівець гадає, що стараннями європейських філософів, котрі в той чи інший спосіб осмислювали ці теми, й була утворена метафізика. Власне той концепт метафізики, що зазнав знищувального осуду в багатьох творах Мартина Гайдегера. Думка Гайдегера, пригадаємо, працювала на те, аби збагнути фундаментальну композицію буття.

² Можна навздогід стверджувати, що у такий спосіб поставлені питання наближають нас до певної *філософської онтології ідеального*. Як приклад, думка Гусерля про *позапсихологічний* (непсихологічний) статус логіки.

Послідовник феноменологічного підходу в актуалізації питання про життєсвіт – Альфред Шюц – запропонував, як відомо, соціологічну його інтерпретацію³, однак подібна думка, вочевидь, має своїм підґрунтям не так унаочнення онтологічних структур, як виявлення меж їх застосування. Повернутись до автентично наукового бачення світу, поставити думку на оригінальний онтологічний фундамент – ось Гусерлева вимога до європейських наук. Наука поступово втрачала, зазначає Гусерль, той вихідний елемент науковості, який греки розуміли як *praxis*, розумну дію–діяльність. Усе це тісно пов’язано з тим фундаментальним стосунком до буття, що був знаковим для того чи іншого наукового світогляду. Для прикладу, Галілеєва картина світу – цілковита зорієнтованість на математизоване природознавство, що виключає можливість функціонування сенсів поза системним підходом. У Гусерлеві інтерпретації Галілея допускає тотальну ідеалізацію чуттєвих явищ, себто універсальну індуктивність, котра своєю чергою уможливує непряму математизацію чуттєвих даних⁴. (Натепер «нову онтологію» намагається вкотре створити досить молода – і тому з обмеженим досвідом – наука *синергетики*). Натомість Гусерль провадить: будь-яку картину світу обумовлює сам світ, межі знання спроможні розширюватись лише унаслідок неперервного досвідчування світу. Тому феноменологія – завжди направленість до неусвідомленого, іншого та інакшого⁵. Помітно, як відбувається поступовий зсув у межах самої трансцендентальної феноменології. Тепер усе більше заакцентовується на необхідності опису до–наукових, а отже, до–поняттєвих структурних одиниць пізнання. У такий спосіб, аналітика свідомості виявляється неможливою без ретельної аналітики буттєвої сповненості цієї свідомості. Починається пошук *до–феноменологічних феноменів*, однак на ґрунті трансценденталізму. Опріяннюється розбіжність Гайдегерового та Гусерлевого підходу, які різняться описами вихідного стосунку до

³ Детально познайомитись із цією темою можна в кандидатській дисертації В. Кебуладзе «Інтерсуб’єктивне вчення Е. Гусерля як трансцендентальний фон феноменологічної концепції досвіду А. Шюца».

⁴ Мусимо детальніше прояснити розбіжність підходу Гусерля і Галілея до усвідомлення фундаментального стосунку філософії і математики. Від Галілея математика почала перетворюватись у суто обчислювальний механізм, спосіб, у який обґрунтовують формули. (Чи не звідсіль походить формалізм в етиці Імануеля Канта?). В цих формулах стало дошукуються сенсу. Цей сенс ототожнюють із законами природи, наївно зводячи (чи навіть – як закид самому Гусерлю – редукуючи!) математичні формули до явищ природи (як ноуменального, так і феноменального ладу). Від Нового часу філософія послуговується ідеєю, що явища (феномени), усе, що віддзеркалює зовнішнє буття (нім. *Veräusserlichung*) – запросто піддається трансцендентальному – ідеалізуючому – охопленню. Ця ідея набуває ваги вже в *індуктивно–експериментальній* (курсив наш. – П. Я.) філософії Френсіса Бекона. З особливої практики математики перетворюється в певне апріорне мислення, в механізм пошуку відношень між числами. Гусерль неодноразово запевняє, що арифметизація геометрії Декартом призвела до ситуації, коли природничі науки втрачають сенс через надмірну їх ідеалізацію. Висловимо припущення, що така математика – лише механізм задля опанування простором. (До слова, мережа Інтернет сьогодні функціонує майже по завітам Декарта і Берклі, неперемінно й аподиктично; що поінколи зовсім не чутно – не важливо!). З цією думкою, гадаємо, погодяться навіть естетичні радикали від філософії постмодерністи, котрі не приймають загалом новочасний ідеал науки і трансцендентальну філософію – наслідок ідеалізації науки – зокрема.

⁵ Дана тематика наближує феноменологічно–гімнастичні вправи зі свідомістю Гусерля до психоаналітичних порпань Зигмунда Фройда.

буття. Гайдегер, здійснивши своєрідну редукцію до буття, наполягає: цей стосунок – екзистенційний, але ніяк не теоретико-пізнавчий. Хоча, гадаємо, для обох філософів буде прийнятним твердження про те, що онтологічність світу є значимою власне як результат безперервного функціонування суб'єктивності¹. Відкритим залишається саме питання суб'єктивного. Життєсвіт розуміється як спонука до інтенційного визначення суб'єктивності. Мається на увазі той факт, що свідомість конститує предмети в інтенційності горизонту світу, хоча одночасно свідомість з необхідністю має поставати як досвід, що зв'язується горизонтами життєсвіту. «Предметність досвіду, отже, зумовлена тим, що досвід має інтерсуб'єктивний характер. У цьому ми можемо помітити глибинний зв'язок між інтенційністю та інтерсуб'єктивністю досвіду свідомості» [5, с. 162].

Оцінюючи спадщину Едмунда Гусерля, важко позбутись думки, що, мовляв, одна лише феноменологія – насправду трансцендентальна філософія. Її царина – буття як свідомість, натомість усі інші спроби мислити трансцендентально безуспішно прагнули схопити буття як таке, що оприявнює себе в свідомості. Таким чином, у Гусерля побутує сміливе переконання: трансцендентальна феноменологія – це істинна наука в сенсі власної обумовленості. Всі інші філософські науки, наполягає Гусерль, – припускають задля змоги самообґрунтування трансцендентний світ, тому їх зазіхання на граничне обґрунтування – ненаукові.

Отже – висновком – трансцендентальному конституванню (опису структури свідомості та їх змісту) передує деяка апіорна складова буття, що уможливило раціональність як таку. Як результат – практична неусуєвність онтологічних характеристик при проясненні структур суб'єктивності. Цей мотив підтверджується тим, що подальше застосування феноменологічного методу було частково проявлене у фундаментальній онтології Мартина Гайдегера, філософській герменевтиці Гадамера, феноменологічній онтології Сартра. Згадані філософи так чи інак прагнули пролити світло на фактичний бік онтологічної диференціації, тобто задатись питанням про можливість сенсу. Чого, на нашу думку, бракувало незавершеному проекту феноменологічної філософії у її трансцендентальному – найбільш звичному і доречнішому – модусі сприйняття.

Список використаних джерел

1. Ахутин А. Европа – форум мира / Анатолий Ахутин // К.: ДУХ І ЛІТЕРА. – 2015. – 88 с.
2. Богачов А. Культурна ідентичність і пам'ять / Андрій Богачов // Філософська думка. – 2013. – №6. – С.22–29.
3. Вальденфельс Б. Вступ до феноменології / Бернгард Вальденфельс; [пер. з нім. Марії Култасової]. – К.: Альпрес, 2002. – 176 с. – (Сучасна гуманітарна бібліотека).
4. Гуссерль Э. Картезианские размышления // Пер. с нем. Д. В. Складнева. – СПб.: Наука, 2006. – 316 с.
5. Кебуладзе Вахтанг. Феноменологія досвіду / Відп. ред. Анатолій Лой. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2011. – 280 с.
6. Кошарний С. Ідея генетичної феноменології в теоретичній спадщині Гусерля // Наукові записки. Том 1, Філософія та релігієзнавство / Національний університет «Києво-Могилянська академія». – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 1996. – С.33–40.
7. Husserl E. Die Krisis des europäischen Menschentums und die Philosophie [Elektronnyj resurs]. – Режим доступу: https://www.hs-augsburg.de/~harsch/germanica/Chronologie/20Jh/Husserl/hus_kris.html.

¹ У Гайдегера суб'єктивність заміщує ось-буття (нім. Dasein).

References

1. Ahutin A. Evropa – forum mira / Anatolij Ahutin // K.: DUH I LITERA. – 2015. – 88 s.
2. Bogachov A. Kul'turna identychnist' i pam'jat' / Andrij Bogachov // Filososfs'ka dumka. – 2013. – №6. – S.22–29.
3. Val'denfel's B. Vstup do fenomenologii' / Berggard Val'denfel's; [per. z nim. Marii' Kultajevoi']. – K.: Al'tpres, 2002. – 176 s. – (Suchasna humanitarna biblioteka).
4. Gusserl' Je. Kartezijskie razmyshlenija // Per. s nem. D. V. Skljadneva. – SPb.: Nauka, 2006. – 316 s.
5. Kebuladze Vahtang'. Fenomenologija dosvidu / Vidp. red. Anatolij Loj. – K.: DUH I LITERA, 2011. – 280 s.
6. Kosharnyj S. Ideja genetychnoi' fenomenologii' v teoretychnij spadshhyni Gusserlja // Naukovi zapysky. Tom 1, Filosofija ta religijeznavstvo / Nacional'nyj universytet «Kyjevo-Mogylyans'ka akademija». – K.: Vydavnychyj dim «KM Akademija», 1996. – S.33–40.
7. Husserl E. Die Krisis des europäischen Menschentums und die Philosophie [Elektronnyj resurs]. – Rezhyim dostupu: https://www.hs-augsburg.de/~harsch/germanica/Chronologie/20Jh/Husserl/hus_kris.html.

Yakusha P. O., PhD student, Department of Theoretical and Practical Philosophy Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), vikpa2110@gmail.com

Phenomenology as a recriminative view on ontology

The proposed article – an attempt to delineate the boundaries of transcendental phenomenology ontological question. This methodological approach caused some controversy in the expression of the philosophical system of Edmund Husserl, which are closely related. These contradiction is considered taking into account interpretation of fundamental concepts of phenomenological theory. Among them: intentionality, consciousness, intersubjectivity, life–world, phenomenological experience. Specifies, that phenomenology of Husserl – the finishing link in the formation of transcendental philosophy as Kant thought about it. As for Kant and for Husserl controversial topic conditions scientific and philosophical knowledge – the main. That is why all the specified range of problems inclines to the view that ontology implicitly present in phenomenological doctrine, which is oriented at finding reliable and obvious truths.

Keywords: transcendental phenomenology, ontology, consciousness, life–world, phenomenological experience.

Якуша П. А., аспирант кафедры теоретической и практической философии, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), vikpa2110@gmail.com

Феноменология как встречный взгляд на онтологию

Предложенная для прочтения статья – попытка очертить границы трансцендентальной феноменологии посредством онтологического вопроса. Этот методологический ход обусловлен проявлением определённых противоречий в философской системе Эдмунда Гуссерля, которые тесно связаны между собой. Найденные противоречия рассмотрены с учётом толкования основных концептов феноменологической теории. Среди них: интенциональность, сознание, интерсубъективность, жизненный мир, феноменологический опыт. Указывается, что Гуссерлевская феноменология – завершающее звено становления трансцендентальной философии как её мыслил Кант. Как для Канта, так и для Гуссерля тема непротиворечивых условий научности философского знания – заглавная. Именно поэтому весь упомянутый круг проблем поводит к обобщению, что онтология имплицитно присутствует в феноменологическом учении, которое ориентировано на поиск достоверных и очевидных истин.

Ключевые слова: трансцендентальная феноменология, онтология, сознание, жизненный мир, опыт.

***

УДК 130.2:2–562

Ярошевец Т. І., пошукувач, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, доцент кафедри видавничої справи, поліграфії та редагування Університету «Україна» (Україна, Київ), uti36@ukr.net

СОЦІОПРАГМАТИКА КУЛЬТУРНИХ ПРАКТИК САКРАЛЬНОГО

Визначено філософські та культурологічні аспекти функціонування категорії «сакральне»; характеризуються культуротворчі виміри соціопрэгматики сакрального.

Використано такі філософські методи дослідження: трансцендентальний, феноменологічний, діалектичний. Так, трансцендентальний – дозволяє

виявити феномен проявів сакрального в контексті тієї чи іншої культури. Феноменологічний метод розкриває роль сакрального в тому чи іншому культурному контексті. Діалектичний метод дає можливість визначити як сакральне втрачає свій духовний потенціал перетворюючись у профанне.

Доведено, що сакральна практика – це подія або комплекс подій ритуального характеру, орієнтовані на зустріч з абсолютном. Ця зустріч може регламентуватися у вигляді ритуальних, канонічно зазначених форм, або здійснюється самою людиною. Тобто, практика сакрального – це розмаїття можливостей входження в світ священного із світу профанного, і, навпаки. Якщо йдеться про прагматику, тобто орієнтацію на саму функціональність, та це соціопрагматику, тобто орієнтацію на певний соціум, то це вже певна індустрія, певна технологія, зорієнтована на інтенсифікацію функціональності сакрального в тому чи іншому соціальному топосі.

Ключові слова: культурні практики, соціопрагматика, сакральне, сакралізація, десакралізація.

Будь-який прагматизм, соціологічна домінанта в рамках сакрального тут же призводить до критичного відношення щодо утилізації святинь, до їх консервації в неприродному середовищі, а водночас до їх використання не так, як потрібно. Проте, цей аспект варто визначити саме в рамках поза межами утилітаризму, більше того, реконструктивного прагматизму тієї чи іншої релігійної спільноти.

Соціопрагматика – це концентрована етико–естетична реальність діалектики сакрального та профанного, яка знаходить свій епіцентр у тому чи іншому локусі соціуму. Цей локус є не обов'язково релігійним, може бути орієнтований на молодь, на паломництво, туризм, на заняття сучасними практиками, які реконструюють кодекс йоги, комплекси, так званого, «сакрального письма», сакрального танку, сакрального вокалу і т. ін. Інколи це призводить до треш–культури, до молодіжних «клубних» угруповувань, які формуються навколо тих чи інших модних практик ретрансляції квазідуховного досвіду.

Категорію «сакральне» досліджували П. Бергер, Е. Дюркгейм, М. Еліаде, М. Моос, Д. Пивоваров та ін. [2; 3; 14; 5; 7], адже її ще мало визначені принципи культуротворення, пов'язані з соціопрагматикою сакрального.

Мета статті – визначити філософські та культурологічні аспекти функціонування категорії «сакральне».

Існує розгорнута індустрія «сакралізації» та «десакралізації» соціуму, в якому так звана «сакралізація» здійснюється як «десакралізація» справжньої йоги, справжнього досвіду, пов'язаного з буддизмом. Якщо простір сакрального потрапляє в неприродне середовище, як це часто буває, коли в соціокультурний простір слов'янських культур тисячами переходять паломники кришнаїти або волонтери, які тут же утворюють свої квазірелігії, починаючи від «Білого братства» й інших, ми потрапляємо в ситуацію регламентації і водночас управління практиками ретрансляції сакрального. Це в тій чи іншій мірі говорить про менеджмент, маркетинг власне культурного зразка.

Головне визначити достатньо коректно ситуацію в рамках інтенсифікації функціонування сакрального вже в індустріалізованому і технологізованому топосі сучасної культури.

Поняття «практика» походить від гр. *praxis* – діяльність, це власне діяльність людини, яка орієнтована на свідоме цілепокладання, що здійснює перетворення дійсності, в тому числі і самого суб'єкта діяльності. Отже, практика – це той двояко направлений вітер, який, перетворюючи реальність, перетворює людину. Виникає питання: «В чому полягає сенс сакральної практики?». Перетворювати абсолют не можна, шлях до абсолюту канонічно визначений.

В чому тут полягає саме суть практики? В тому, що вона шаблонувана, канонічно завдана, є оформленим коридором проведення дій або форматом, який не підлягає змінам. Так, ритуал завжди є ритуалом, і в давніх культурах, і в сьогоднішніх він є клішованим і архетипово зазначеним. Сутність полягає в тому, що в сакральних практиках основний вектор їх самоздійснення орієнтований на перетворення себе. «Практики себе» – це той шлях, який свідчить про те, як людина може створювати своє «Я», в контексті завданих норм, ідеалів, ритуалів, як вона розшукує гармонію свого «Я», яке змінюється в цьому контексті, як вона бачить абсолют в своєму зміненому вигляді.

Так, прагматика сакрального як орієнтація на людину – це не просто споживання культури, не просто звернення до реципієнта, це «пробудження» активного учасника тієї події, яка визначена як святість, сакральне. Соціопрагматика має бути в певній мірі формалізованою у вигляді семіотичної інформації [6]. Ця потреба актуалізує проблеми верифікації, проблеми втрати денотату. Так, дуже часто паломництво перетворюється на «культурний туризм» і люди стають «паломниками», не маючи ніякого інтересу до того предмету, до якого вони рухаються [4]. Втрата верифікації і втрата денотату, вже не говорячи – абсолюту, визначається на рівні комунікативних ознак, на рівні семіотичних субструктур комунікації, що потребує своєї особливої сфери аналізу, яку так чи інакше пов'язують з прагматикою.

Розмаїття прагматичних підходів має епістеміологічну, естетичну і етичну домінанти. Втім несумісність різних підходів до предмету аналізу, в даному випадку вже до сакрального, описується в різному полісистемному полі. Сакральне в рамках ритуалу, в рамках дестинації, тобто означеного географічного регіону, поля, в якому воно представляє свою цінність, презентується як тексти, як зображення, як мистецтво, як естетичний феномен. Все це має свій топос комунікації, ту прагматику комунікації, яка так чи інакше призводить до «змагання дискурсів», що відбувається в просторі комунікації.

Відбувається гомогенізація, спрощення і намагання донести вже сучасною мовою ті святині, як це, зрештою, доносилося в середньовіччі мовою простих оповідань, орієнтованих на простий люд, на вірець, на зразок, приклад. Отже, прагматика не є винаходом нашого часу, вона є засобом адаптації святинь до того топосу соціуму, в якому вони розкривають свою святість. Мірою цього розкриття може бути суто провокативно–інформативна реальність тексту, що може бути поверховою, може бути зануреною. Так відбувається, говорячи християнською мовою, «воцерковління», яке так чи інакше здійснюється шляхом чужорідних дискурсів, чужорідних практик. Ці практики належать соціуму, є тією соціальною реальністю, яку пов'язують з соціопрагматикою.

Визначають такі механізми функціонування сакрального:

- «зціплення» (як своєрідні сценічні позиції, визначенні грою, особистісних займенників, просторово–часових значень або слів);
- модальності (яке положення прочитується в тексті в світлі одиниць повідомлення; згідно якого зразка здійснюється розгляд дій);
- організація промов (яким чином актор показує, що він цитує той чи інший текст або здійснює повідомлення);

– дискурсивні стратегії (референтні відношення до процесу виказування і їх вплив на сенс результатів повідомлення); прийняття або відмовлення презумпцій супротивника, факт, що в діалозі можна визначити, що «атакувати презумцію ворога – позначає набагато більше, ніж заперечення того, що він стверджує, – це атакувати самого ворога» (Дюкро);

– визначення орієнтації дискурсу в системі аргументації персонажа;

– те, що мається на увазі як гра суб'єктів виказування в іронії, – [6, с. 244].

Дискурс сакрального, потрапляючи у комунікативне поле різних модальностей повідомлення: образних, вербальних, інтонаційних та ін., потрапляє і в контекст конфліктних онтологій, сфер буття, де та чи інша інформація (в даному випадку – образна інформація) так чи інакше мусить бути адекватно сприйнятою, більше того, визначеною в тому чи іншому контексті як сакральна, а не як елемент звичайного повідомлення. Це є найскладніше питання і, особливо, в сучасному перенапруженому комунікативному просторі, де всі ті, хто доносять своє повідомлення, мусять враховувати цей елемент, який визначається, як прагматичний.

Сакральна інформація завжди працювала в сфері інтенсифікації, а не екстенсивного самовизначення, хоча ми можемо споглядати, що будь-яка релігія в процесі свого становлення надзвичайно радикально завойовувала простір своїх географічних координат – це і хрестові походи, і розповсюдження світових релігій і т. ін. Цей період вже давно пройдено, виникає вже зовсім інша ситуація, яка пов'язується або з культурним екуменізмом, коли релігія перетворюється на світські клуби (особливо від цього потерпають католицька церква, протестантизм). Так, західні релігії визначають східне християнство ортодоксальним і, в певній мірі, вони мають рацію.

Мішель Фуко в останні роки свого життя звернувся до важливої для нього, знакової проблеми, яку зазначив як «практики себе» або «технології себе» (немає адекватного перекладу, але сутність полягає в тому, що технології себе або практики себе – це і є, фактично, та прагматика дискурсу в комунікації, яка орієнтована на те, щоб змінити реципієнта не зовнішнім чином, а внутрішнім) [9]. Коли людина, сприймаючи ту чи іншу інформацію, намагається змінити соціум, так чи інакше, завдяки адаптації (адаптація розуміється в широкому сенсі) змінює себе. Цей аспект помітив С. Хоружий, який прокоментував книгу М. Фуко «Герменевтика суб'єкта», ціле поле публікацій, які вийшли вже після смерті Фуко [10]. В контексті практик себе на підставі реконструкції цього дискурсу, який здійснює М. Фуко, можна також визначити евристичний сенс соціопрагматики як практики себе вже в рамках тих механізмів і дискурсивних систем комунікації, які існують в сучасній семіології, в сучасному етичному, естетичному дискурсі.

М. Фуко запитує: «М. Вебер поставив питання: якщо хтось хоче діяти раціонально і побудувати свої дії у відповідності з істинними принципами, від якої частини себе він повинен відмовитися? Яка аскетична ціна розуму? Якого роду аскезу необхідно практикувати? Я б поставив протилежне питання: як трапилося, що певні види заборон почали вимагати специфічного знання про себе? Що необхідно знати про себе, щоб виникло бажання звільнитися від себе? Так я прийшов до герменевтики

технологій себе в язичницьких і ранньохристиянських практиках. У процесі дослідження я зіткнувся із певними труднощами, оскільки про ці практики мало відомо. По-перше, християнство завжди більше цікавило історія його вірувань, ніж історія реальних практик. По-друге, подібна герменевтика ніколи не мала форми доктрини, на відміну від герменевтики тексту. По-третє, герменевтика себе була помилково прирівняна до теології душі – вождіління, гріху та падіння. По-четверте, герменевтика себе розповсюдилася у західній культурі в множині каналів і була інтегрована в різні настанови, в досвіди, так що її дуже складно виявити і виокремити від інших власних спонтанних переживань» [9, с. 99].

Власне тут автор вже помітив і, фактично, накреслив програму своїх аналітичних студій. Варто зазначити, що в ті часи він вже був хворий на СНІД, знав, що йому залишилось небагато часу на життя, це, фактично, була сповідь. Він вже намагався переробити себе, хворого, зрозумів, що вже порятунку не буде і, звертаючись до Платона, до його діалогу «Алківіад», майже причащається до якогось невідомого абсолюту. Втім Фуко досить негативно ставився до християнства. Він пише: «Моєю метою протягом майже двадцяти років було написання історії різними способами, засобами небагатьох людей опрацювати знання про себе в нашій культурі: економіці, біології, психіатрії, медицині, теорії покарання. Головне тут не йти на поводу у цього знання, адже аналізувати так звані науки в якості досить специфічних «ігор істини», пов'язаних з особливими техніками, що використовуються людьми для розуміння себе.

В якості контексту ми повинні розуміти, що існує чотири типи подібних «технологій», кожна з котрих презентує матрицю практичного мислення: 1) технологія виробництва, що дозволяє нам створювати, трансформувати або маніпулювати речами; 2) технологія знакових систем, що дозволяє використовувати нам знаки, значення, символи або сигніфікації; 3) технологія влади, що визначає поведінку індивідів і підкоряє їх певним цілям або силам, засобом об'єктивації суб'єкта; 4) технології себе, що дозволяють індивідам самим, або за допомогою інших людей, здійснювати певне число операцій на своїх тілах і душах, думках, поведінці і способах існування, переутворюючи себе заради стану щастя, чистоти, мудрості, досконалості або безсмертя» [9, с. 99–100].

Вже це висловлювання є достатньо красномовним, презентує проект соціопрагматики, який існує як лінгвістична парадигма, що цілком є слухним і вписується в технологію практики себе, яку намагається визначити М. Фуко.

Тут виникає досить цікава проблема, Мішель Фуко все життя, як пише С. Хоружий, змагався з категорією суб'єктності, він заперечує категорію «суб'єкт» і вважає, що продуцент, тобто діяч культури «вмер» в тексті [12]. Про це говорить і Р. Барт [1]. Це, взагалі, є загальне місце постмодерністської соціології та семіології, тобто знання, орієнтованого на знакові системи. Об'єктивація перемагає. Це, начебто і не погано, якщо йдеться про абсолют, де суб'єкт підкоряється його впливу.

Адже, ми бачимо цікаву річ, що суб'єкт античності інтерпретується Фуко як певна безособистісна, якщо не субстанція, то воля. Ж. Дельоз вже після смерті Фуко, інтерпретуючи його безсуб'єктну волю, зазначив її як «низку або конгломерат, ансамбль безособистісних

сил» [12]. Суб'єкту нав'язується начебто позитивістське бачення, це начебто вже об'єктивована здатність продукувати щось у вигляді дискурсів. Тобто, суб'єкт дискурсу цілком вже вкарбований в текст і позбавлений своєї соматичності і справжньої дії, яка направлена на практику зміни себе. Адже Фуко цікаво проводить демаркацію, не педалюючи саме суб'єктність і суб'єкта як носія цих практик. Він говорить про те, що тут головне не «Я» суб'єкта, а це займенник притягального типу (себе), тобто «себе» притягує до себе іншу волю, а в даному випадку – волю абсолюту, стає страждальною субстанцією, яка сама себе перетворює.

Тут ми потрапляємо в досить цікаву ситуацію: прагматичний аспект перетворення себе усувається есенціалістським аспектом, фактично гносіологізується. «Пізнання» усуває «волю», хоча це в більшості термінологічний хід, який лише свідчить про те, що в грецькому розумінні пізнання розумілося суто праксіологічно, воно не було таким абстрактно гносеологічним, яким стало в Новому часі. М. Фуко пише: «Сократ говорить про три важливі речі з приводу його пропозицій іншим піклуватися про себе: 1) його призначення низпослано богами, і він буде виконувати його до останнього подиху; 2) за це йому не потрібно ніякої винагороди, він не шукає вигоди для себе, їм рухає любов до людини; 3) його призначення корисне для міста, воно навіть більш корисне, ніж військова перемога Афін в Олімпії, оскільки він, навчаючи людей, піклуватися про себе, вчить їх – піклуватися про місто» [9, с. 101].

Діалог не рідко повертається до дельфійського принципу «Пізнай самого себе», котрий тут прямо цитується. Піклуватися про себе – означає пізнавати себе. Пізнання себе стає метою пошуку в процесі піклування про себе. Заняття собою і заняття політичною діяльністю взаємопов'язані. Діалог закінчується, коли Алкавіад усвідомлює, що має піклуватися про себе, досліджуючи свою душу» [9, с. 105].

Ми бачимо, наскільки античність була далекою від абстрактного гносеологізму пізнання. Це практичне зондування досвіду, а політичні амбіції, намагання лише є маскою, є соціоморфною моделлю володарювання собою, своїм тілом, тілом космосу та своєю душею.

М. Фуко констатує: «Різниця між стоїчними християнськими традиціями полягає в тому, що стоїчні традиції випробування себе, роздум і дисципліна вказують шлях до самопізнання, поєднуючи істину про себе з пам'яттю, тобто запам'ятовуванням правил. У практиці *exomologesis*'а той, хто має каяття, сприймає істину про себе з насильницьким розривом і відмежуванням. Важливо підкреслити, що *exomologesis* – не є вербальним, не виражається в слові, він носить символічний, ритуальний і театральний характер» [9, с. 118].

Дуже чітко підкреслений театральний характер сповіді. Так, якщо звернутися до інших дослідників, які визначали і характеризували сповідь, зокрема, А. Уваров в його роботи «Архітектоніка сповідального слова», то можна побачити, що сповідальний дискурс є надзвичайно шаблонований, надзвичайно непостичний і однотипний протягом свого існування [8]. Звичайно, це перебільшення, так, наприклад, «Сповідь» Льва Толстого – це цілком поетичний і надзвичайно відвертий документ естетичного характеру. Адже головне зазначити, що відбувається розрив між практикою себе і зовнішньою функцією

того, хто приймає сповідь, і цілком володіє сповідником. Навіть, якщо той, хто сповідується, не слухає сповідника, то це виглядає як злочин.

Технології себе, які виростають з послухання і споглядання, диференціюються, перетворюються в надзвичайно цікаву молитву, пов'язану з мовчанням, і сам суворий досвід християнського послухання – це одна із цікавих тем тих духовних практик, які існують в монастирі. Але ж монастир – це не єдине місце духовних практик, де здійснюється сакральний вчинок. Сакральне тільки тому й живе, що виходить за межі монастиря, хоча монастир є його моделлю, яка є ідеальною. Самоздійснення сакрального, тобто, спілкування з абсолютом, коли людина відмовляється від всього і повністю присвячує себе Богові, є верхівкою практик себе.

Отже, між *exomologesis* і *hagoreusis* існує величезна різниця, однак, як пише Фуко, ми повинні підкреслити, що в них є один важливий елемент – ти не можеш заперечувати себе від зволікання від себе. Моделлю *exomologesis* є мучеництво, в ході *exomologesis* чернець повинен «умертвити» себе засобами аскетичного знуріння.

С. Хоружий, коментуючи дослідження останніх років М. Фуко, пише, що це вже постмодерністський дискурс. По-перше, в якості базового філософського дискурсу використовується поняття «практика», замість будь-якої системи сутності або абстрактних понять, тобто зберігається та особливість, котру Фуко задав вже першими своїми роботами, відмовившись від класичної метафізики, здійснюючи вихід в простір неklasичного філософствування. Друга риса – це особлива історичність, зануреність в історичний матеріал, поєднання філософського дослідження та історичного дослідження. Втім Фуко не називав свій тип філософствування рефлексуванням в історії, а говорив, що філософ зобов'язаний не довіряти історіку, не брати у нього готові рецепти [12].

Ми бачимо, що це цікава констатація. Суб'єкт дискурсу визначається як об'єктивований в тексті, спонукаючий до принципу експлікації сакрального. Суб'єкт дискурсу стає візаві абсолюту, несе в собі всі предикації сакрального. С. Хоружий йде ще йде далі, говорить, що у Фуко головне не «Я», не суб'єкт, а навпаки, – суб'єктність як така, що він позначає грецьким висловом «само є само» [12].

Отже, соціопрагматика культурних практик сакрального свідчить про те, що загальна криза семіологічного повороту, яка була стимульована втратою референції і переходом до знакових конотативних систем, усуненням денотату, долається сама саме в сакральних практиках, бо денотат тут є абсолютом. Його предметні предикати, що описуються топосом сакрального, є надцінністю буття, який звести до знакових конотацій в принципі неможливо. Але тут виникає досить цікава ситуація, знакові конотації апелюють до того, що у М. Фуко позначилось як втрата суб'єкта, перетворення реального продуцента цінностей на суб'єкт дискурсу. Отже, важливо відійти від антропоцентристської, фактично античної, іудейсько-християнської традиції і побачити ще один бік радикальної втрати суб'єкта або особистості, яка відбулася на багато раніше, ніж в античності. Буддизм показав, наскільки тут виникають зовсім інші ситуації, де практики, власне духовні практики, пов'язані з сакральним, переінсталюють акценти культуротворення. Так, стан є домінантою досягнення істини, нірвани, більше того, очищення карми. Усунення своїх власних зазіхань,

намагань, самостійності, про що говорить С. Хоружий, є запорукою єднання з абсолютним.

Висновки. Практика себе, за Фуко, в європейському ареалі її номінації є практикою іншого, практикою страждання за іншого, практикою співстраждання, практикою спокутування гріхів, яке здійснює кожна людина, яка увіковічноє вчинок Христа. Так, той, хто приходить до сповідника, сповідється, причащається і намагається не грішити. Як би це не виглядало банально, як би це не перетворювалося в автоматичний код тієї літургії, що спирається на соціопрагматику власного гідного життя, але варто сказати, що відношення людини і абсолюту є знаковим, символічним, осяяне в століттях і тисячоліттях вчинками людини, яка надає всім іншим можливість так само страждати, як страждає інша людина. Тому буддистський, християнський досвід, досвід стоїків античності, як показав Фуко, є безцінним як духовні практики, практики сакрального, що мають свою соціопрагматику.

Список використаних джерел

1. Барт Р. Мифологии / Ролан Барт; пер. с фр. С. Зенкина. – М.: Академический Проект, 2008. – 352 с. – (Серия «Философские технологии»).
2. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М.: Медиум, 1995. – 323 с.
3. Дюркгейм Э. Элементарные формы религиозной жизни. Тотемическая система в Австралии / Э. Дюркгейм // Мистика. Религия. Наука. Классики мирового религиоведения. Антология; пер. с фр. А. Н. Красикова. – М.: Канон, 1988. – 433 с.
4. Житенев С. Ю. Религиозное паломничество в христианстве, буддизме и мусульманстве: социальные, коммуникационные и цивилизационные аспекты / С. Ю. Житенев. – М.: Идрик, 2012. – 263 с.
5. Мосс М. Эссе о даре / М. Мосс // Общество. Обмен. Личность. Труды по социальной антропологии; пер. с фр. А. Гофмана. – М.: Восточная литература, 1996. – 384 с.
6. Пави П. Словарь театра / Патрис Пави. – М.: Прогресс, 1991. – 504 с.
7. Пивоваров Д. В. Религия: сущность и обновление / Д. В. Пивоваров // Философские науки 1992. – №2. – С.62–73.
8. Уваров М. Архитектоника исповедального слова / Михаил Уваров. – СПб.: Алетейя, 1998. – 246 с. [10].
9. Фуко М. Технологии себя / Мишель Фуко [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.intelros.uu/pdf/logos_02.2008/04.pdf
10. Фуко М. Герменевтика субъекта / Мишель Фуко. – СПб.: Наука, 2007. – 478 с.
11. Хайдеггер М. Время и бытие / Мартин Хайдеггер. – М.: Республика, 1993. – 448 с.
12. Хоружий С. С. Практики себя – духовные упражнения – духовные практики / С. Хоружий [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.antropolog.ru/doc/porijects/...2/choruji>
13. Хоружий С. С. Очерки синергийной антропологии / С. С. Хоружий. – М.: Институт философии, теологии и истории св. Фомы, 2005. – 408 с.
14. Элиаде М. Очерки сравнительного религиоведения / М. Элиаде; пер. с англ. Ш. Богининой, Н. Кулаковой, В. Рокитянского, Г. Старостина. – М.: Ладомир, 1999. – 488 с.

References

1. Bart R. Mifologii / Rolan Bart; per. s fr. S. Zenkina. – М.: Akademicheskij Proekt, 2008. – 352 s. – (Seriya «Filosofskie tehnologii»).
2. Berger P., Lukman T. Sotsialnoe konstruirovaniye realnosti. Traktat po sotsiologii znaniya / P. Berger, T. Lukman. – М.: Medium, 1995. – 323 s.
3. Dyurkgeym E. Elementarnye formy religioznoy zhizni. Totemicheskaya sistema v Avstralii / E. Dyurkgeym // Mistika. Religiya. Nauka. Klassiki mirovogo religiovedeniya. Antologiya; per. s. fr. A. N. Krasikova. – М.: Kanon, 1988. – 433 s.

4. Zhitenev S. Yu. Religioznoe palomnichestvo v hristianstve, buddizme i musulmanstve: sotsialnye, kommunikatsionnye i tsivilizatsionnye aspekty / S. Yu. Zhitenev. – М.: Idrick, 2012. – 263 s.
5. Moss M. Esse o dare / M. Moss // Obschestvo. Obmen. Lichnost. Trudy po sotsialnoy antropologii; per. s. fr. A. Gofmana. – М.: Vostochnaya literatura, 1996. – 384 s.
6. Pavi P. Slovar teatra / Patris Pavi. – М.: Progress, 1991. – 504 s.
7. Pivovarov D. V. Religiya: sushchnost i obnovlenie / D. V. Pivovarov // Filosofskie nauki 1992. – №2. – С.62–73.
8. Uvarov M. Arhitektonika ispovedalnogo slova / Mihail Uvarov. – SPb.: Aleteyya, 1998. – 246 s. [10].
9. Fuko M. Tehnologii sebya / Mishel Fuko [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa: http://www.intelros.uu/pdf/logos_02.2008/04.pdf
10. Fuko M. Germenevtika subekta / Mishel Fuko. – SPb.: Nauka, 2007. – 478 s.
11. Haydetter M. Vremya i bytie / Martin Haydegger. – М.: Respublika, 1993. – 448 s.
12. Horuzhiy S. S. Praktiki sebya – duhovnye uprazhneniya – duhovnye praktiki / S. Horuzhiy [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.antropolog.ru/doc/porijects/...2/choruji>
13. Horuzhiy S. S. Ocherki sinerгийnoy antropologii / S. S. Horuzhiy. – М.: Institut filosofii, teologii i istorii sv. Fomy, 2005. – 408 s.
14. Eliade M. Ocherki sravnitel'nogo religiovedeniya / M. Eliade; per. s angl. Sh. Boginoy, N. Kulakovoy, V. Rokityanskogo, G. Starostina. – М.: Lodomir, 1999. – 488 s.

Yaroshovec' T. I., competitor, National pedagogical university named after M. P. Dragomanova, assistant professor of department of publishing business, polygraphy and editing of the University «Ukraine» (Ukraine, Kyiv), yti36@ukr.net

Sotsioprogmatika of sacred cultural practices

In article identifies the philosophical and cultural aspects of the category «sacred»; characterized by cultural measurements sotsioprogmatik sacred.

The author uses these philosophical methods of research: transcendental, phenomenological, dialectical. So, transcendental, gives you the opportunity to determine how the phenomenon manifests the sacred in the context of a particular culture. The phenomenological method makes it possible to determine how the sacred is manifested in a particular cultural context. The dialectical method makes it possible to determine how the sacred loses its spiritual potential and becoming profane.

The author proves that the practice, especially the practice of the sacred is always an event or set of events that have a ritual character, is focused on meeting with the absolute. This meeting may be subject to different ritual, canonically these forms, or it is the man himself. That is, the practice of the sacred is a whole variety of possibilities of entering the world of the Holy from the profane world, and Vice versa – output from the world of the sacred in the profane world. If we are talking about pragmatics, that is, the orientation on the functionality and sociopragmatic, that is, the orientation to a certain society for a certain circle of those who may be involved in this practice, then it is a certain industry, a certain technology that in one way or another focused on boosting the functionality of the sacred in a particular social topos.

Keywords: cultural practices, sotsioprogmatik, sacred, sacralization, desacralization.

Ярошовец Т. И., соискатель, Национальный педагогический университет им. Н. П. Драгоманова, доцент кафедры издательского дела, полиграфии и редактирования Университета «Украина» (Украина, Киев), yti36@ukr.net

Социопрагматика культурных практик сакрального

Определены философские и культурологические аспекты функционирования категории «сакральное»; характеризуются культуротворческие измерения социопрагматики сакрального.

Использованы такие философские методы исследования: трансцендентальный, феноменологический, диалектический. Так, трансцендентальный – позволяет выявить феномен проявления сакрального в контексте той или иной культуры. Феноменологический метод раскрывает роль сакрального в том или ином культурном контексте. Диалектический метод дает возможность определить как сакральное теряет свой духовный потенциал превращаясь в профанное.

Доказано, что сакральная практика – это событие или комплекс событий ритуального характера, ориентированные на встречу с абсолютом. Эта встреча может регламентироваться в виде ритуальных, канонически указанных форм, либо осуществляется самим человеком. То есть, практика сакрального – это разнообразие возможностей вхождения в мир священного с мира профанного, и наоборот. Если речь идет о прагматику, то есть ориентацию на саму функциональность, и еще социопрагматику, то есть ориентацию на определенный социум, то это уже определенная индустрия, определенная технология, ориентированная на интенсификацию функциональности сакрального в том или ином социальном топосе.

Ключевые слова: культурные практики, социопрагматика, сакральное, сакрализация, десакрализация.

***

УДК 16:001

Аветисян А. І.,
аспірантка, Київський національний університет
ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ),
avetstasya@gmail.com

МАПА ВІЗУАЛЬНИХ СТУДІЙ: ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Мета статті – з огляду на основні теоретичні позиції, представлені у візуальних студіях, сформулювати вихідні принципи дослідження візуальної культури. У статті здійснено порівняння концептуальних основ ключових теорій візуальної культури і аналіз їх філософсько-методологічного підґрунтя.

По-перше, наведені термінологічні уточнення щодо основних понять візуальних досліджень, прописані базові питання галузі. По-друге, здійснений опис основних методологічних стратегій, які пропонують ключові теоретики напрямку. Проаналізовано їх філософське підґрунтя. Наведено аналіз «поворотів» в контексті візуальних студій (pictorial, visual, iconic turns). По-третє, у якості висновку сформульовані вихідні принципи дослідження візуальної культури і візуального досвіду. Застосування аналітичного та компаративного методу дозволило виявити фундаментальні розбіжності в ключових концепціях візуальної культури, а апріорного критичного методу уможливило формулювання вихідних принципів власної дослідницької стратегії.

Ключові слова: візуальна культура, візуальні дослідження, репрезентація, презентація, візуальний досвід.

Візуальні дослідження є популярними в сучасній науці, втім, вчені, що працюють з ними, продовжують шукати академічних способів обґрунтувати галузь своїх студій. Проблеми, що виникають у роботі дослідників-візуалістів, пов'язані із ключовими для будь-якої наукової розробки епістемологічними категоріями, а саме – об'єктом і методом. Від визначення об'єкта і методу візуальних досліджень залежить розуміння їхніх завдань і значення, дисциплінарного статусу і окреслення ключових проблем напрямку.

В англо-саксонській традиції існують два терміни для позначення галузі – візуальні дослідження (visual studies) і візуальна культура (visual culture), які є синонімічними, що у свою чергу є незвичним для україномовного дослідника. Візуальна культура в цьому сенсі є і дисципліною і її об'єктом, що створює таку ж двозначність, як у випадку із історичною наукою.

У фокусі інтересів візуальних студій – особливості візуального сприйняття, способи інтерпретації візуальних образів, специфіка переживання візуального, проблема сугестивного характеру зображень, можливості візуальної комунікації, структура візуальних моделей, ідеологічний і соціальний зміст образів тощо. Постає питання: навіщо потрібна окрема галузь для дослідження вищезгаданих тем, якщо історія мистецтв, естетика, філософія, соціальні науки, гендерні студії, психологія, нейрофізіологія, оптика, мистецтвознавство – усі вони так чи інакше цих тем торкаються? Відповідь полягає у тому, що саме існування настільки широкого спектру проблем, що зачіпають, потребує спеціального напрямку їх дослідження, адже «материнські» дисципліни із гаданих мають у розпорядженні ангажовані методологічні інструменти та демонструють суперечливий і однобокий підходи до цих питань.

Чи означає це, що візуальні студії цікавлять лише візуальне, і що його можна виокремити в чистій формі серед інших перцепцій? Ні, і це є ключовим моментом у розумінні їхнього об'єкту, про що йтиметься далі. Для того, аби накреслити тематичну мапу нашого дослідження, розглянемо детальніше концептуальне наповнення і позиції ключових представників візуальних студій.

Теоретик візуальної культури і історії зображень Кіт Моксі (Keith Moxey) говорить про два основних

напрямки розробки візуальних досліджень і, відповідно, два фокуси у визначенні їхнього об'єкту. Мова йде про англо-американський вектор і континентально-європейський [12].

Візуальні студії у США і Великій Британії мають тенденції до інтерпретативної парадигми, згідно із якою образ і зображення частіше є *репрезентацією*, візуальним конструктором, що транслює закладений у ньому ідеологічний посил, і чий зміст містить маніпулятивний елемент для адресатів цього повідомлення. Американський дослідник візуальної культури Томас Мітчел (Thomas Mitchell) окреслює зв'язок іконології та ідеології, які, на його думку, у певному сенсі конституують одна одну [10].

Варто зупинитися на фігурі Томаса Мітчела і розглянути його внесок у розвиток усієї галузі візуальних студій. Його авторству належить термін «пикторіальний поворот» («*pictorial turn*»). Цей термін не вказує на історичний момент, починаючи з якого візуальне стає центральною темою гуманітарного дискурсу. Натомість він говорить, що візуальний поворот не є унікальним для нашого часу. Це повторюваний нарагивний зворот, що наразі набув специфічної форми. Він проявляється у схематичному вигляді в «незліченній різноманітності обставин» [11, с. 173]. Сам вираз «пикторіальний поворот» Мітчел характеризує як троп, *figure of speech*, а не як проголошення фундаментального зсуву в науковому дискурсі. Це є зміщення куту зору на зображальну природу об'єктів, що нас оточують.

Разом із набуттям академічної популярності візуальні дослідження отримують і різноманітні термінологічні позначень. Термін Мітчела є не єдиним поворотом, про який говорять візуалісти, зокрема, працює термін «візуальний поворот» («*visual turn*»). Ним позначають вектор культурних досліджень (cultural studies), спрямованих на вивчення візуального як особливої вимоги сучасного стану культури. Visual turn, на відміну від pictorial turn якраз позначає особливий момент історії, коли зображення набувають якісно іншого культурного значення. У цьому контексті метою візуальних досліджень стає пошук прихованих образних сенсів, прочитання політичних задумів і викриття риторики зображень. Тут відчувається близькість із Мітчеловою ідеєю іконології як ідеології [3]. Втім, ці два проекти (pictorial та visual turn) мають фундаментальне розходження в оцінці ролі носія образу. Мітчел вважає значущим сам «матеріальний носій» зображення, проблематизуючи його присутність і багатозаровість афектів, які той справляє. Він пов'язує комунікативні можливості образу із природою його фізичного медіума. Прихильники ж visual turn нехтують знаком на користь значення, як би про це сказав Дерріда. Їх цікавлять імпліцитні смисли, закладені і приховані в світі образів. Помітним представником такої позиції є американський теоретик Ніколас Мірзоев (Nicholas Mirzoeff), під редакцією якого були написані перші хрестоматії та рідери, присвячені візуальній культурі. Для Мірзоева візуальний об'єкт передусім набуває сенсу, коли доходить до адресата. Мітчел же наполягає на тому, що об'єкти живуть у свій особливий, незалежний від споглядача, спосіб. «Зображення, твори мистецтва, медіа, фігури і метафори мають власне життя і не можуть бути поясненими просто як риторичний, комунікативний інструмент або епістемологічне вікно в реальність» [11, с. 176].

Повертаючись до класифікації Кита Моксі, розглянемо друге крило візуальних студій, яке представлено німецькою традицією візуальних і образних досліджень. Її представники (серед яких Готфрід Бьом (Gottfried Boehm), Ханс Бельтинг (Hans Belting) і Хьорст Бредекамп (Horst Bredekamp)) фокусуються на зображенні як презентації, контакті зі спостерігачем у спосіб, незалежний від маніпулятивних культурних тисків. Зіткнення із присутністю об'єкта, переживання його «аури», робить значущими його безпосередню локалізацію у просторі і часі. Німецькомовна «наука про образи» (Bildwissenschaft) намагається обійти соціальний ефір обертання зображень і зосередитися на внутрішній напрузі образу, його змісті і тілесному носії. Провідником цього напрямку є Готфрід Бьом. Він вводить ще одне позначення повороту у дослідженні візуального – поворот іконічний (iconic turn, ikonische Wende). Поворот він розуміє у сенсі, близькому до «парадигми» Томаса Куна. Сам термін «**iconic turn**», за його власним визнанням, є лише науковим жаргонізмом і даниною «моді минулої осені» [6, с. 103]. Готфрід Бьом наголошує, що засоби лінгвістичного аналізу вже не вичерпують площини смислів, на якому розгортаються основні культурні процеси. Потрібна нова теорія, яка б розширила можливості семіотичного і герменевтичного аналізу текстуальності до аналізу простору образів. Іконічний поворот проголошує себе самого через «повернення до зображення». Бьом написав докторську роботу під керівництвом Ганса-Георга Гадамера, який справив помітний вплив на методологічні орієнтири дослідника. Для Бьома інтерпретація не обмежується текстом, вона поширюється на все, що може нести зміст. Він також говорить, що всупереч поширеній думці, Гадамер не намагався обмежити герменевтику лінгвістичними матеріалами. Може здатися, що це суперечить часто цитованому виразу філософа «Буття, яке може бути зрозумілим, є мовою» («*Sein, das verstanden werden kann, ist Sprache*») [цит. 6, с. 109]. Втім, Бьом зазначає, що для Гадамера мова є прихистком значень, які так само можуть бути конституйовані символами, музикою, врешті, образами.

Говорячи про два вищеописаних вектори розвитку візуальних досліджень, Моксі наголошує, що акцент на зовнішніх впливах («*exterior*») у формуванні візуального простору і конкретному образі, на їх різноманітних культурних ролях, життєздатності у якості *репрезентації* не суперечать спробам дійти згоди із внутрішньою здатністю («*interior*») цих образів впливати на нас, із їх естетичним і поетичним виміром, їх модусом *презентації*.

Тобто, дві стратегії досліджень візуальної культури, два способи об'єктної акцентуації не є альтернативами, що виключають, а, скоріше, доповнюють одне одного.

Саме тому терміни, запропоновані Мітчелом і Бьомом, «пикторальний поворот» (pictorial turn) і «іконічний поворот» (iconic turn), на сьогодні є синонімічними і позначають спільне явище у науках соціогуманітарного циклу.

У 2009 р. у популярному науковому журналі «Culture, Theory and Critique» уперше була здійснена безпосередня спроба розв'язання непорозуміння і суперечностей між цими двома напрямками. Були надруковані два листи, що головним представники обох парадигм (Томас Мітчел і Готфрід Бьом) направили одне одному з спільною метою – знайти спосіб доповнення і розширення власних

переконань щодо визначення об'єкту, значення і мети візуальних досліджень, і того, наскільки правомірно говорити про «повороти» взагалі [6].

Найкоротший екскурс в історію вивчення візуального не може обійтися без звернення до філософських витоків цього напрямку. Мітчел і Бьом були одними з перших, хто дав поштовх для інституціонального становлення візуальних досліджень, тими, хто вказав на неспроможність гуманітаристики ігнорувати більше сферу зображень. Візуальні дослідження ж у широкому сенсі взяли свій початок значно раніше.

За словами Мітчела, у англо-саксонській філософській традиції сліди пикторального повороту можна прослідкувати, спочатку у семіотиці Чарльза Пірса, а пізніше у «мовах мистецтва» (languages of art) Нельсона Гудмена. Вони обидва, на думку Мітчела, досліджували умови декодування нелінгвістичних символічних систем, і що більш важливо, не починали свої розвідки із припущення, що мова є парадигматичною для значення. У континентальній філософії «пикторальний поворот» проходив через розвиток феноменологічного проекту Гусерля, особливо з акцентуаціями Моріса Мерло-Понті щодо особливостей візуального досвіду; проекту «граматології» Жака Дерріда, який був покликаний децентралізувати фоноцентричну модель через зміщення уваги до візуального, матеріального носія письма; акцентуацій Мішеля Фуко щодо історії та теорії сили/знання, що підкреслює розкол між «візуальним» і дискурсивним, доступним для зору і висловлювання (seeable and sayable). Мітчел також вбачає роль у розвитку візуальних студій у роботах Вітгенштайна, який у формі іконоборства, критики образу надавав зображенню особливий семантичний статус порівняно із мовою. Також важливою, на думку теоретика, була робота з дослідження виставкового простору і візуальних засобів вираження представників Франкфуртської школи, зокрема Вальтера Беняміна [11].

Коли Моксі говорить про різні підходи до аналізу візуального, про різні парадигми розуміння образу, він насправді говорить про різні філософські теорії візуального досвіду. Протиставлення репрезентації і презентації – це протиставлення семіотики і герменевтики з одного боку і феноменології, психоаналізу і постструктуралізму – з іншого. Прихильники першої методологічної настанови розглядають зображення як передусім символи, і як будь-яка символічна система, вони мають внутрішню структуру, граматику і, за аналогією з системою лінгвістичною, можуть бути прочитаними і інтерпретованими. Прихильники другої позиції наполягають, що зображення не лише репрезентують і виражають якийсь прихований зміст, доступний для інтерпретації. Перш за все, зображення афектують. Це означає, що образи не можуть бути просто прочитаними, вони мають бути пережиті (experienced). Можливість застосування семіотичного, лінгвістичного або герменевтичного аналізу зображень є обмеженою. Виникає необхідність брати до уваги просторову природу зображення, незвідність лише до його візуальної компоненти.

Як бачимо, базове питання об'єкту досліджень стає для візуальних студій визначальним. Залежно від обраного фокусу розробок, змінюється як термінологічна, так і методологічна основа дослідження. Візуальна культура, будучи складною багаторівневою системою

теоретичних, історичних і практичних розробок, вимагає від дослідників узгодження концептуального вокабулярю. Теоретик візуальної культури ризикує припуститися внутрішньої непослідовності свого дослідження або випасти із провідного дисциплінарного дискурсу через неузгодження термінології. Аби уникнути наведених ускладнень, вдаємося до формулювання вихідних принципів подальшого розвитку нашого дослідження. Обраний нами культурфiлософський контекст розгляду візуальних студій диктує парадигмальний фон, згідно якому базові засновки дослідження можуть бути сформульовані наступним чином:

1. *Візуальні студії не є комплементом до мистецтвознавства або естетики.* Вони не орієнтуються лише на мистецькі об'єкти, такі, що винесені у виставковий простір. Один з провідних теоретиків візуальної культури Джеймс Елкінс наголошує, що об'єкти мистецтва становлять лише маленьку частину океанів образності, яким проявляється культура. «Я наполягаю, що немистецькі образи можуть бути такими ж переконливими, красномовними, виразними, історично актуальними і теоретично залученими, як і традиційний предмет історії мистецтв» [7, с. ix]. Натомість, нас цікавлять буденні візуальні практики, звичні режими бачення і роздивляння; вони проблематизують погляд як такий, адже сама організація візуального простору і взаємодії з ним є обумовленою культурою. Оскільки «бачення є [...] культурним конструктом, який є освоєним і обробленим, а не просто даним від природи» [11, с. 166], одним із центральних завдань візуальних досліджень стає – виявити і проаналізувати ці механізми творення структур бачення і зчитування символічних форм, запропонованих культурою.

2. *Візуальне ніколи не є лише візуальним.* Виокремлення чистої форми сприйняття, до якого залучене око, можливе лише як методологічне припущення, яке почасти перетворюється у методологічну помилку. Ніколас Мірзоев у хрестоматії «Вступ до візуальної культури» наголошує на перевазі візуального сприйняття з-поміж інших, на тих комунікаційних можливостях, які відкривають зображення порівняно із текстом [9]. Зображення нам показують, ними щось повідомляють і афектують. Таким чином, найважливіше у зображенні – його меседж, а мета візуальних студій – цей меседж розшифрувати і зрозуміти, кому і навіщо він був відправлений. Врешті, Мірзоев бачить візуальні студії як семіотику зображень і образів з присмаком конспіративної теорії, він зводить досвід візуального до досвіду бачення, редукуючи інші тілесні аспекти цього процесу. Такий підхід, у свою чергу, є прикладом «візуального есенціалізму» [5] або візуального позитивізму, за якого зору відводиться привілейована роль у перцептивній схемі тіла. Він проникає в усі сфери життя, у тому числі, науку, редукуючи знання до бачення, нівелюючи роль інших сенсорів в процесах пізнання. Ми ж притримуємось позиції, за якої не існує чистого візуального досвіду, це є завжди процес інтегрування комплексу тілесних проявів до контакту з об'єктом споглядання. Як зауважував німецький антрополог Йоган Фабіан (Johannes Fabian), надлишковий візуалізм існує навіть у візуальних дослідженнях [8].

3. *Візуальні дослідження цікавлять не стільки об'єкти, скільки досвід взаємодії із ними.* Якщо ми не можемо аналізувати образи доти, доки не зустрінемося із

ними в досвіді, вони містять щось важливе, що не може бути побаченим, що не може бути зображеним, але що має бути ідентифікованим, аби не лише зробити роботу із зображальним простором ефективною, а і уможливити її взагалі. Все це приводить нас до ідеї, що центральним об'єктом візуальних досліджень є *невидиме*. Наприклад, серія фотографій несе зміст, який неможливо схопити лише з одного знімку. Серія створює ефект досвідчування чогось поза сценою, чогось, на що не вказано прямо, чогось відсутнього на знімку, не зображеного. Перспективною у цьому контексті виявилася ідея аурі і аурагичного досвіду у Беньяміна. Вона проблематизує досвід переживання образу, виставкового простору і ефекту перебування у цьому просторі [1].

Про це ж явище говорить французький історик і теоретик мистецтва Жорж Діді-Юберман у своїй концепції «погляду», який рiч повертає глядачеві. Згідно його ідеї, об'єкт повертає погляд суб'єкту. Цей повернений погляд визначає природу діалектики візуального, насиченість акту бачення, його драматизм. Він позбавляє можливості тавтологічно мислити об'єкти зору за формулою «Ти бачиш те, що бачиш» («What you see is what you see») [2, с. 33], навіть коли мова йде про найбільш прості і очевидні об'єкти мінімалістичної скульптури. Цей повернений погляд утворює подвійну дистанцію між рiччю і оком, яка і є ефектом, названим Беньяміном аурую. Вона не є об'єктивованою у чуттєвому досвіді і не є фіксованою якістю, проявляється вона скоріше через тривогу втраченого контакту, залишаючись мерехтінням у мимовільному спогаді «того, хто дивиться» про погляд «того, що дивиться на нас».

Цікаво виводить подібні мотиви французька дослідниця Марі-Жозе Модзен (Marie-José Mondzain), яка описує природу іконічного зображення. Вона наполягає, що ікона, оскільки вона ніколи не покликана зобразити божественну сутність, може бути лише оператором трансформаційного досвіду контакту між тим, хто споглядає, і образом. Ікони є провідниками до образів, які за своєю природою не можуть бути зображені. Зображення передає незображуване [4].

Наведені принципи неодмінно вказують нам очевидний «гар» у концептуальній мапі візуальних студій – питання методу, здатного врахувати чуттєву сутність досвіду зображення, і в той же час прийняти необхідність аналізу символічного явлення зображення. Залученість нашої тілесності у розгляд візуального досвіду, включення інших перцептивних можливостей (почуття часу, перспективи, рівноваги, болю тощо) у процес сприйняття і аналізу зображень (так само як Йоган Фабіан пропонував включити наше тіло у процес наукового дослідження [8]) відкриває нові горизонти у розумінні природи візуального, у розумінні нашого простору загалом. Це приводить нас до четвертого базового положення: *просторове є візуальним*. Отже, дослідження методології візуальних студій потребує звернення до корпусу теорій, що утворюють теоретичну основу просторового повороту (spatial turn) у гуманітаристиці і філософії зокрема.

Список використаних джерел

1. Беньямин В. Произведение в эпоху его технической воспроизводимости / В. Беньямин; [пер. Ромашко С. А.] // Озарения / Вальтер Беньямин; [пер. Берновская Н. М., Данилов Ю. А., Ромашко С. А.]. – М.: Мартис, 2000. – С. 122–153.

2. Диди-Юберман Ж. То, что мы видим, то, что смотрит на нас / Жорж Диди-Юберман; пер. с французского А. Шестакова. – СПб.: Наука, 2001. – 262 с.

3. Инишев И. «Иконический поворот» в теориях культуры и общества / Илья Инишев // Логос. – М.: Издательство института Гайдара, 2012. – №1. – С.184–211.

4. Петровская Е. Мари-Жозе Мондзен / Елена Петровская // Теория образа / Елена Петровская. – Москва: РГГУ, 2010. – С.96–121.

5. Bal M. Visual essentialism and the object of visual culture / Bal Mieke // Journal of Visual Culture. – 2003. – №2. – P.5–32.

6. Boehm G., Mitchell W. Pictorial versus Iconic Turn: Two Letters / G. Boehm, W. Mitchell // Culture, Theory and Critique. – 2009. – №50. – P.103–121.

7. Elkins J. The domain of Images / James Elkins. – New York: Cornell University Press, 1999. – 283 p.

8. Fabian J. Anthropology with an attitude: critical essays / Johannes Fabian. – Stanford: Stanford University Press, 2001. – 256 p. – (Cultural memory in the present).

9. Mirzoeff N. An Introduction to Visual Culture / Nicolas Mirzoeff. – London: Routledge, 1999. – 323 p.

10. Mitchell W. J. T. Iconology: Image, Text, Ideology / W. J. T. Mitchell. – 1986.

11. Mitchell W. J. T. Showing Seeing: A Critique of Visual Culture / Mitchell W. J. T. // Journal of Visual Culture. – 2002. – №1. – P.165–181.

12. Moxey K. Visual Studies and the Iconic Turn / K. Moxey // Journal of Visual Culture. Los Angeles; London; New Delhi; Singapore: Sage. – 2008. – Vol.7 (2).

References

1. Ben`jamin V. Proizvedenie v jepohu ego tehnicheckoj vosproizvodimosti / V. Ben`jamin; [per. Romashko S. A.] // Ozarenija / Val`ter Ben`jamin; [per. Bernovskaja N. M., Danilov Ju. A., Romashko S. A.]. – M.: Martis, 2000. – S.122–153.

2. Didi-Juberman Zh. To, chto my vidim, to, chto smotrit na nas / Zhorzh Didi-Juberman; per. s francuzskogo A. Shestakova. – SPb.: Nauka, 2001. – 262 s.

3. Inishev I. «Ikonicheskiy povorot» v teorijah kul`tury i obshhestva / Il`ja Inishev // Logos. – M.: Izdatel`stvo instituta Gajdara, 2012. – №1. – S.184–211.

4. Petrovskaja E. Mari-Zhoze Mondzen / Elena Petrovskaja // Teoriya obraza / Elena Petrovskaja. – Moskva: RGGU, 2010. – S.96–121.

5. Bal M. Visual essentialism and the object of visual culture / Bal Mieke // Journal of Visual Culture. – 2003. – №2. – P.5–32.

6. Boehm G., Mitchell W. Pictorial versus Iconic Turn: Two Letters / G. Boehm, W. Mitchell // Culture, Theory and Critique. – 2009. – №50. – P.103–121.

7. Elkins J. The domain of Images / James Elkins. – New York: Cornell University Press, 1999. – 283 p.

8. Fabian J. Anthropology with an attitude: critical essays / Johannes Fabian. – Stanford: Stanford University Press, 2001. – 256 p. – (Cultural memory in the present).

9. Mirzoeff N. An Introduction to Visual Culture / Nicolas Mirzoeff. – London: Routledge, 1999. – 323 p.

10. Mitchell W. J. T. Iconology: Image, Text, Ideology / W. J. T. Mitchell. – 1986.

11. Mitchell W. J. T. Showing Seeing: A Critique of Visual Culture / Mitchell W. J. T. // Journal of Visual Culture. – 2002. – №1. – P.165–181.

12. Moxey K. Visual Studies and the Iconic Turn / K. Moxey // Journal of Visual Culture. Los Angeles; London; New Delhi; Singapore: Sage. – 2008. – Vol.7 (2).

Avetisyan A. I., PhD student, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), avetstasya@gmail.com

The map of visual studies: the basic principles of the research

The aim of the article is to formulate the strategic principles of dealing with visual culture matters, considering the theoretical positions of key visual studies thinkers. I compare the conceptual basis of key visual culture theories and analyze their philosophical background.

First of all, I provide the terminological clarification of the basic visual studies concepts, define central issues of the field. Besides, I review the philosophical background of methodological strategies, offered by key visual studies thinkers. I consider different concepts of turns in the context of visual studies (pictorial, visual, iconic turns). Finally, as a conclusion, I formulate the initial principles for studying the visual culture issues. Application of analytical and comparative method has revealed the fundamental differences in the key concepts of visual culture; critical method enabled the formulation of the original principles of my own research strategy.

Keywords: visual culture, visual studies, representation, presentation, visual experience.

Avetisyan A. I., аспирантка, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), avetstasya@gmail.com

Карта визуальных исследований: основные принципы изучения

Цель статьи – учитывая основные теоретические позиции, представленные в визуальных исследованиях, сформулировать исходные принципы исследования визуальной культуры. В статье проведено сравнение концептуальных основ ключевых теорий визуальной культуры и анализ их философско-методологического базиса.

Во-первых, приведены терминологические уточнения основных понятий визуальных исследований, прописаны базовые вопросы направления. Во-вторых, описаны основные методологические стратегии, предложенные ключевыми теоретиками визуальной культуры. Проанализированы их философское основание. Приведен анализ «поворотов» в контексте визуальных исследований (pictorial, visual, iconic turns). В-третьих, в качестве заключения сформулированы исходные принципы исследования визуальной культуры и визуального опыта. Применение аналитического и сравнительного метода позволило выявить фундаментальные расхождения в ключевых концепциях визуальной культуры, а критический метод сделал возможной формулировку исходных принципов собственной исследовательской стратегии.

Ключевые слова: визуальная культура, визуальные исследования, репрезентация, презентация, визуальный опыт.

***

УДК 30.304

Балуца Т. П.,

кандидат політичних наук, ст. викладач кафедри філософії, історії та політології, Одеський національний економічний університет (Україна, Одеса), kyzik-kyzik@mail.ru

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ В СУЧАСНОМУ СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНОМУ АСПЕКТІ: ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ

Мета роботи: аналіз впливу глобалізації на освіту і освітній процес в сучасному суспільстві. В результаті даного дослідження було розглянуто і проаналізовано: основні тенденції впливу глобалізації на освітній процес, співіснування глобалізації та освіти як суперечливого соціального процесу. Розглянуто основні напрямки діяльності міжнародних організацій в сфері освіти, та можливих сценаріїв розвитку вищої освіти в умовах глобалізації, перспективи впровадження в освіту і освітній процес сучасних форм і методів навчання на основі досягнень комп'ютерної техніки та комунікаційних технологій, вивчення необхідності глобальної стандартизації освіти.

Сьогодні вища освіта – це володіння необхідними знаннями та навичками і вміння скористатися ними на міжнародній арені мають вирішальне значення для особистого і суспільного прогресу. Крім того, наявність кваліфікованих працівників, орієнтованих на глобальне співробітництво, – один з найцінніших компонентів конкурентоспроможності будь-якої організації в світі. Міжнародна платформа привертає найбільш кмітливих, креативних і успішних фахівців. І роль вищої освіти у вихованні цих якостей очевидна і незмінна.

Ключові слова: глобалізація освіти, сучасність, суспільство, культура, трансформації, освітній процес.

Актуальність теми дослідження визначається сучасними процесами глобалізації, які зачіпають практично всі сфери і соціальні інститути суспільства, в тому числі і систему вищої освіти, трансформуючи їх стосовно до власних вимогам.

Велика кількість робіт вітчизняних і зарубіжних авторів вказує на актуальність проблеми впливу глобалізації на освіту. Соціокультурні проблеми вищої професійної освіти в постіндустріальному суспільстві обговорюють в своїх роботах О. Долженко, С. Єркович, Г. С. Зборівський, Ф. Кумбс, П. Дракер, Б. Рідінгс, Н. Руткевич, Д. Костянтинівський, В. Шубкин, Ф. Філіппов, А. Панарін. Соціально-політичні, соціологічні та економічні аспекти глобалізації відображають в своїх роботах А. Дука, В. Култигін, Д. Клементьев, І. Малинський, Ю. Шевченко. Теоретичні основи глобального освіти знаходяться в центрі уваги З. Баумана, У. Бека, І. Валлерстайна, Е. Гідденс, М. Покровського, П. Скотта.

Світова система сучасності характеризується спільністю багатьох процесів, які відбуваються в різних сферах і протікають багато в чому однаково, незалежно від будь-яких особливостей країни. Такі сфери як економіка, політика, культура піддаються ідентичним змінам і впливу в усьому світі, розрізняючи лише невеликими національними аспектами, які частіше незначні. Не стала винятком і система вищої освіти, яка на даний момент визнана найважливішою і потребує постійного відповідності всім вимогам мінливого світу, а тому просто зобов'язана реагувати на будь-які трансформації суспільства. З цієї причини, багато процесів, які відбуваються в усьому світі, характеризуються практично повною ідентичністю, що дозволяє трактувати їх з позиції глобалізації.

За останні п'ятнадцять–двадцять років глобалізація значно посилила вплив на трансформацію національних систем вищої освіти. Так, на думку одного з відомих теоретиків університетської освіти, віце-канцлера Кенсінгтонського університету П. Скотта, глобалізація є найфундаментальнішим викликом, з яким зіткнулася вища школа за всю понад тисячолітню історію існування. Глобалізація робить особливо актуальним завданням поширення національних культур, сприяє стандартизації навчання (під впливом сучасних інформаційних технологій і появи глобальних дослідницьких мереж), а також обмежує бюджетні можливості розвинених країн, від яких залежить більша частина фінансування університетської освіти. На університети, зауважує вчений, чекає робота з адаптування до вимог епохи глобалізації [1, с. 3–4].

Схожу точку зору висловлює Д. Деланті, що з огляду на зміни в суспільстві, культурі й знаннях сучасний університет повинен так само змінитися, знайти себе в нових реаліях, щоб гарантувати свою «конвертованість». Він стверджує, що на рубежі ХХ–ХХІ ст. університет уже став глобальною установою, зайнятою в тристоронніх відносинах із урядовими й багатонаціональними корпораціями [2].

П. Скотт і Д. Деланті розглядають глобалізацію як чинник упровадження в університети елементів ринкової економіки, що сьогодні змінює і національні, і світову системи вищої освіти. На їхню думку, припускає існування світу, що складається з національних держав, на основі чого складаються чіткі геополітичні кордони, через які може здійснюватися традиційна діяльність з інтернаціоналізації освіти – набір та переміщення студентів, обмін викладачами, співпраця університетів, спільна дослідницька робота. Інтернаціоналізація постає як побудова взаємозв'язків між двома або більшою кількістю країн, пов'язаних спільною метою, наприклад, формуванням єдиного освітнього простору, що й закріплено Болонською конвенцією, підписаною в липні 1999 року. А процес глобалізації загалом розглядається як стандартизація, економічна інтеграція і крос-культурна проникність. Інтернаціоналізація характеризується передусім високим рівнем мобільності студентів, що підтверджено даними ЮНЕСКО, згідно з якими за останні 25 років він зріс на 300%. На думку експертів, до 2010 року кількість студентів, які навчаються за кордоном, становитиме 2,8 млн. осіб, а до 2025-го – 4,9 млн. Глобалізація ж пов'язана насамперед із загостренням конкуренції між традиційними вузами.

Екс-міністр освіти і науки України В. Кремень пов'язує глобалізацію вищої освіти зі «вступом людства на перетині тисячоліть до нового типу цивілізації, опануванням нового способу мислення й різновидом прогресу» [3, с. 8]. Найпріоритетнішими галузями в ХХІ ст., на думку вченого, будуть «наука як сфера, що продукує нові знання, та освіта, як сфера, що олюднює знання». На думку академіка, тільки країна, спроможна в умовах глобалізованого світу примножити свою інтелектуальну власність, сферу знань як субстанцію виробництва, зможе претендувати на гідне місце в світовій спільноті, бути конкурентоспроможною.

Неоднаковий доступ до знань, інформаційних технологій і мов міжнародного спілкування становить одну з головних причин появи нерівності в питаннях освіти. Цю думку розділяють автори Г. Колін [4, с. 28] і Г. Макбурн [5, с. 51–52]. Характерною рисою такого «розколотого» освітнього простору є розрив в економічній структурі світу між групою розвинених держав, які становлять «золотий мільярд» (країни Західної Європи, США та Канада – близько 20% всього населення планети), й рештою країн. У багатьох країнах Азії, Африки та Латинської Америки спостерігаються неграмотність серед дітей і дорослих, високий коефіцієнт смертності, дуже обмежений доступ до інформаційних технологій, що відкидає молодь цих країн на периферію освіти.

Прогресуюча культурна глобалізація робить виклик усій системі вищої освіти. Останніми роками вища освіта дедалі частіше розглядається як товар і її комерціалізація виходить на рівень світового ринку. Навіть затятий прихильник теорії відкритого суспільства Дж. Сорос піддав критиці таку тенденцію, зауваживши, що грошові цінності узурпували роль істинних цінностей, а ринки стали панувати в таких сферах суспільного життя, де їм не має бути місця (мистецтво, педагогіка, наука, політика тощо) [6].

У ході аналізу тенденцій, ролі й завдань вищої освіти на основі програмних документів ЮНЕСКО можемо з'ясувати, що у ній домінують три основні тенденції, загальні для систем і учбових закладі вищої освіти у всьому світі: кількісний зріст при збереженні домінування нерівності на міждержавному й міжрегіональному рівні в плані доступу до освіти, диверсифікованість інституціональних структур, програм і форм навчання й фінансові труднощі. Розгляд документів дозволить виявити у сучасній освіті ряд процесів: демократизації, глобалізації, регіоналізації, поляризації, маргіналізації й фрагментації. ЮНЕСКО встановлює новий підхід до вирішення проблем в сфері вищої освіти, що полягає у дотриманні принципів відповідності вимогам сучасності, якості та інтернаціоналізації [7, с. 7–8].

У вищих навчальних закладах не тільки відбувається професійне становлення особистості, але й формується громадянин, повноцінний суб'єкт суспільно-політичного життя, майбутній лідер виробництва, політик, громадський діяч. Які ж особливості характерні для системи вищої освіти як найважливішого соціалізаційного інституту?

В кожній країні існує своя специфіка в системі вищої освіти, свої проблеми і свої шляхи їх вирішення. З іншого боку, абстрагуючись від відмінностей між країнами і системами освіти економічного порядку, ми можемо виділити загальні тенденції в міжнародному вищу освіту,

прояв яких в реальних умовах економіки тієї чи іншої країни має різну ступінь реалізації. Проаналізуємо основні тенденції в міжнародному вищу освіту. Перша з них – це прагнення до трансформації, тобто до постійної зміни і оновлення самих систем освіти, без чого неможливо їх розвиток і адаптація до мінливих умов навколишнього життя.

Вступ університетів в епоху глобалізації сприяло виникненню різноманітних віртуальних форм знання і освіти, що протистоять фундаментальності в традиційному сенсі цього слова. Домінування добре обгрунтованих теорій зникає, поступаючись місцем штучно гібридизуемим форматам практичних навичок і технологій з обмеженою зоною соціальної відповідальності. Що стосується самих університетів, то сьогодні під впливом зовнішніх факторів вони перетворюються в економічні корпорації, які управляються як корпорації, але корпорації особливого роду – пов'язані з виробництвом і розповсюдженням знань. Всі ланки університетської структури самовизначаються за ознаками конкурентоспроможності та прибутковості. Так, наприклад, «в США все без винятку (державні і приватні) навчальні заклади виступають самостійними гравцями на ринку освітніх послуг. Державна фінансова підтримка навіть державних вузів (як на федеральному рівні, так і на рівні штатів) покриває не більше 30% всіх витрат. Кошти, що залишилися повинні бути в будь-якому випадку мобілізовані з інших джерел» [8, с. 10–18].

Це принципово змінює природу вищої освіти. Відтепер воно стає підприємництвом з усіма витікаючими наслідками. Найчастіше факультети, лабораторії, наукові центри і навіть окремі професора розглядаються тепер під кутом зору того, скільки «дохідних» студентів вони змогли залучити, стільки зовнішніх грантів і дотацій вони «внесли в загальну скарбничку», який їхній внесок в бренд університету на ринку освітніх послуг.

Сам навчальний процес нині має на увазі нові споживчі якості: доступність і легку засвоюваність складних питань, створення у клієнтів приймального почуття повноти отриманого знання, упакованість в красиві форми (ігрові методи викладання, мультимедійність). Традиційні і строгі формати викладання (лекція, семінар, дипломна робота, отримання ступеня) трансформуються в широкі, як їх характеризує сучасна соціологія, «перетікають форми» (liquid forms).

Однак слід зазначити, що все це відбувається не за рахунок зниження загального рівня вимог та недотримання освітнього стандарту. Якість освітніх послуг підтримується на абсолютно високому рівні, хоча, можливо, і іншими засобами – перш за все за рахунок динамічності навчального процесу і наявності різноманітних форматів отримання знання. Корпоративна природа нового освіти заявляє про себе не тільки в загальних питаннях управління університетами, але в справі конкретного формування конкретних навчальних програм і впливу на навчальний процес.

Також слід звернути увагу, що процес глобалізації вищої освіти в умовах сучасного суспільства має суперечливі наслідки для соціальної структури: з одного боку, вища освіта стає більш автономним, плюралістичним і відкритим громадському управлінню, з іншого ж боку зростає залежність ВНЗ від ринкових сил, поглиблюється соціальна нерівність, що виражається в формуванні

нових ієрархій в глобальному просторі вищої освіти та обмеження доступу окремих соціальних груп до якісних освітніх послуг.

Звідси суперечливість дискурсів досліджень вищої освіти у вітчизняному контексті: місія протиставляється споживання, цінності – доходу, ефективність – традиціям. «Введення в освіту ринкових важелів стверджує право індивідуального вибору, економічної раціональності, менеджералістських принципів, роблячи акцент на пріоритетній ролі вільного ринку як регулятора соціальних відносин, мінімізації ролі держави. Університетська діяльність все ширше набуває вигляду бізнес-виробництва, супроводжуваного відповідним маркетингом, розробкою нових видів освітніх сервісів і продуктів» [9].

Акцент на безперервній освіті дозволяє долати нові форми інформаційної нерівності, оскільки веде до розвитку можливостей додаткової освіти, що підвищує доступність престижних цінностей і конкурентоспроможність учнів. Разом з тим місія вищої школи в умовах глобалізації не зводиться лише до суспільного блага; інститут вищої освіти неминуче трансформується в умовах ринкової економіки в напрямку прозорості критеріїв оцінювання і зростаючої ролі споживача послуг в процесах вибору і управління своєю траєкторією в просторі освітніх послуг.

На закінчення слід зазначити, що глобалізація все ж не є виключно негативним явищем для організації університетської освіти – її позитивні наслідки можуть бути усвідомлені і використані тільки в тому випадку, якщо університети включаються в наполегливо пропонуваній нею процес інформатизації та міжнародних комунікацій. Глобалізація освіти не повинна розумітися як гомогенізація або, що ще небезпечніше, як засіб економічного домінування; скоріше, її слід сприймати як режим виробництва тотожності і відмінності для соціальних структур. На сьогоднішній день глобальне освіта є одним з найбільш перспективних напрямків розвитку педагогічної теорії і практики, що дозволяє здійснити підготовку учнів до адаптації в складному, постійно мінливому сучасному світі з його численними політичними, економічними, екологічними, соціальними та іншими проблемами.

Список використаних джерел

1. Скотт П. Глобализация и университет // ВВШ «Alma Mater». – 2000. – №4. – С.3–8.
2. Деланти Д. Новые модели университетов // <http://socio.tamp.ru/1.htm>
3. Кремень В. Філософія освіти XXI ст. // Персонал. – 2003. – №1. – С.8.
4. Колин Г. Глобальные проблемы информатизации общества: информационное неравенство // ВВШ «Alma Mater». – 2000. – №6. – С.27–30.
5. Макбурни Г. Глобализация как политическая парадигма высшего образования сегодня // Высшее образование сегодня. – 2001. – №1. – С.46–55.
6. Сорос Дж. Кризис глобального капитализма. – К.: Основы, 1999. – 259 с.
7. Реформа в розвитку вищої освіти. Програмний документ ЮНЕСКО. – Париж, 1995.
8. Слепухин А. Ю. Глобализация высшего образования: социальные противоречия и тенденции // Журнал исследований социальной политики. – 2005. – Т.3. – №1. – С.7–28.
9. Покровский Н. Е. Трансформация университетов в условиях глобального рынка // Сообщество профессиональных социологов. – <http://www.sociolog.net/index.html>

References

1. Skott P. Globalizacija i universitet // VVSh «Alma Mater». – 2000. – №4. – S.3–8.
2. Delanti D. Novye modeli universitetov // <http://socio.tamp.ru/1.htm>
3. Kremen' V. Filosofija osvity XXI st. // Personal. – 2003. – №1. – S.8.
4. Kolin G. Global'nye problemy informatizacii obshhestva: informacionnoe neravenstvo // VVSh «Alma Mater». – 2000. – №6. – S.27–30.
5. Makburni G. Globalizacija kak politicheskaja paradigma vysshego obrazovanija segodnja // Vysshee obrazovanie segodnja. – 2001. – №1. – S.46–55.
6. Soros Dzh. Krizis global'nogo kapitalizma. – K.: Osnovy, 1999. – 259 s.
7. Reforma v rozvytku vyshhoj' osvity. Programnyj dokument JuNESKO. – Paryzh, 1995.
8. Slepuhin A. Ju. Globalizacija vysshego obrazovanija: social'nye protivorechija i tendencii // Zhurnal issledovanij social'noj politiki. – 2005. – T.3. – №1. – S.7–28.
9. Pokrovskij N. E. Transformacija universitetov v uslovijah global'nogo rynka // Soobshhestvo professional'nyh sociologov. – <http://www.sociolog.net/index.html>

Baluta T. P., PhD in political sciences, senior lecturer of the department of philosophy, history and political science, Odessa National Economic University (Ukraine, Odessa), kyzik-kyzik@mail.ru

The globalization of higher education in the socio-cultural aspect: problems and prospects

Objective: To analyze the impact of globalization on education and the educational process in modern society. As a result of this study were reviewed and analyzed: the main trends of globalization impact on the educational process, the coexistence of globalization and the formation of a contradictory social process, the main activities of international organizations in the sphere of education, as well the possible scenarios for the development of higher education in the context of globalization, introduction of education prospects and educational process of modern forms and methods of teaching based on the achievements of computer technology and communication technology, the study of the need for global standardization of education.

Today, higher education – it is the possession of the necessary knowledge and skills and the ability to use them in the international arena are critical to personal and social progress. In addition, the availability of skilled workers, focused on global cooperation – one of the most valuable components of the competitiveness of any organization in the world. International platform attracted the most savvy, creative and successful professionals. And the role of higher education in the education of these qualities is obvious and indispensable.

Keywords: globalization of education, modern, society, culture, transformation, educational process.

Балуца Т. П., кандидат политических наук, ст. преподаватель кафедры философии, истории и политологии, Одесский национальный экономический университет (Украина, Одесса), kyzik-kyzik@mail.ru

Глобалізація вищого образования в соціально-культурному аспекте: проблеми і перспективи

Цель работы: проанализировать влияние глобализации на образование и образовательный процесс в современном обществе. В результате данного исследования были рассмотрены и проанализированы: основные тенденции влияния глобализации на образовательный процесс, сосуществования глобализации и образования как противоречивого социального процесса, основные направления деятельности международных организаций в сфере образования, так же возможные сценарии развития высшего образования в условиях глобализации, перспективы внедрения в образование и образовательный процесс современных форм и методов обучения на основе достижений компьютерной техники и коммуникационных технологий, изучение необходимости глобальной стандартизации образования.

Сегодня высшее образование – это владение необходимыми знаниями и навыками и умение пользоваться ими на международной арене имеют решающее значение для личного и общественного прогресса. Кроме того, наличие квалифицированных работников, ориентированных на глобальное сотрудничество – один из самых ценных компонентов конкурентоспособности любой организации в мире. Международная платформа привлекает наиболее сообразительных, креативных и успешных специалистов. И роль высшего образования в воспитании этих качеств очевидна и незаменима.

Ключевые слова: глобализация образования, современность, общество, культура, трансформации, образовательный процесс.

***

УДК 378.4:316.77(4+73)(045)

Бульвінська О. І.,
кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, Інститут вищої освіти НАПН України (Україна, Київ), bulvinskay@mail.ru

КОМУНІКАТИВНА ОСВІТА: ДОСВІД УНІВЕРСИТЕТІВ США І ЄВРОПИ

Аналізується комунікативна освіта як процес формування комунікативних знань, умінь, компетентностей. Розглядається сучасна комунікативна освіта в університетах США і Європи, узагальнюються її основні стратегічні напрями: окремі програми спеціалізації на бакалаврському, магістерському рівні та рівні PhD з комунікації; включення в навчальні програми основних курсів з комунікації, обов'язкових для фахівців різних напрямків; а також освіта, побудована на принципах комунікативної дидактики. Запропоновано ввести широкую комунікативну освіту в університетах України.

Ключові слова: комунікація, комунікативна освіта, комунікативні компетентності, вища освіта, університети, вища освіта в США, вища освіта в Європі.

Сучасна філософія трактує комунікацію як смисловий та ідеально-змістовний аспект соціальної взаємодії, а основну функцію комунікації – як досягнення соціальної спільноти при збереженні індивідуальності кожного її елемента [4, с. 497]. Отже, комунікація – це не просто двосторонній обмін інформацією, комунікація – це посередник, завдяки якому здійснюється функціонування й існування соціальної реальності; спосіб спільного творення, відтворення і перетворення численних соціальних реальностей.

У сучасному світі росте необхідність у фахівцях, які, окрім спеціальних, володіють комунікативними знаннями й уміннями. Комунікативна компетентність, виступаючи провідним чинником ефективного спілкування, багато в чому визначає успішність і конкурентоспроможність особистості і всього трудового колективу.

Підвищення якості комунікативної освіти є нагальною потребою сьогодення. Ще в 1996 р. на симпозіумі в Берні було поставлено питання про те, що для реформ європейської вищої освіти істотним є визначення ключових компетенцій, якими мають бути озброєні молоді європейці. Серед них були виділені комунікативні, що стосуються вміння володіти усною та писемною комунікацією, знання необхідних мов, способів взаємодії з оточуючими, навички роботи в групі, володіння різноманітними соціальними ролями в колективі [9].

Комунікативна освіта – це процес формування комунікативних знань, умінь, компетентностей, розвиток комунікативних якостей особистості і накопичення професійно-комунікативного досвіду взаємодії з оточуючими, які потрібні фахівцям для успішної професійної діяльності в соціокультурному середовищі.

Причому необхідність комунікативної освіти наголошується в різних галузях освіти, включаючи ті, які традиційно не потребували комунікативних компетентностей (скажімо, інженерію). Оскільки професійна діяльність у дискусії комунікації розглядається як побудова взаємодії і відносин між фахівцями, компаніями, соціальними інститутами і суспільством, комунікативна освіта, результатом якої є сформованість умінь розв'язувати професійні завдання засобами комунікації, визнається не менш цінною, ніж спеціально-технічні вміння.

Значний досвід у підготовці фахівців з комунікації накопичений в університетах США і Європи. Мета статті – узагальнити стратегічні напрями комунікативної

освіти в цих країнах і на основі узагальнень сформулювати рекомендації для впровадження комунікативної підготовки фахівців у закладах вищої освіти України.

Аналіз програмних документів університетів США і Європи, публікацій вітчизняних та зарубіжних дослідників дав змогу виокремити три стратегічних курси комунікативної освіти.

Перший – це окремі програми–спеціалізації на бакалаврському, магістерському рівні та рівні PhD з комунікації (Communication Science або Communication Studies), які готують кваліфіковані кадри фахівців з комунікації. Програма включає широкий спектр комунікативних курсів. Набір і співвідношення курсів можуть істотно варіюватися в різних університетах, що обумовлено як міждисциплінарністю самої галузі комунікативних досліджень, так і тим, що кафедри, департаменти, факультети, університети мають свій профіль, свою комунікативну спрямованість.

Скажімо, Університет Філадельфії (штат Пенсільванія), який пропонує традиційно сильні програми за такими спеціальностями, як мода, дизайн, анімація, архітектура, окрім базових комунікативних курсів (стратегічна комунікація, технології комунікації, методи комунікативних досліджень), дає такі професійно спрямовані курси: комунікація моди, текст, музика та імідж, дизайн як комунікація, професійна етика в комунікації, комунікація спорту, юзабіліті–тестування, мультимедійні презентації, візуальні документи, складання професійного портфоліо тощо [14].

Університет Джорджа Мейсона (м. Ферфакс, штат Вірджинія) пропонує ступінь бакалавра в області комунікації, яка готує фахівців студентів у таких галузях, як міжособистісна і організаційна комунікація, журналістика, виробництво засобів масової інформації та критика, політична комунікація і зв'язки з громадськістю. Магістерські програми і програми PhD пов'язані з трьома основними галузями комунікації: стратегічні комунікації, комунікація охорони здоров'я і комунікація в галузі науки [11].

Університет Дрю (м. Медісон, штат Нью–Джерсі) готує фахівців в основному для силових структур і спеціалізується в галузі розв'язання конфліктів для забезпечення безпеки громадян в країні і за кордоном. Щоб підготувати професіоналів у розв'язанні конфліктів і посередництві в кризових ситуаціях, університет включає до цієї міждисциплінарної навчальної програми юридичні дисципліни, питання державної служби в установах і організаціях, адміністрування, теорію безпеки, комунікацію кризи та посередництва, міжкультурні підходи до розуміння конфліктів тощо [12].

Взагалі, як відмічає О. Кадіров, комунікативні спеціальності в США пропонуються в більш ніж 1300 навчальних закладах рівня коледжів і університетів. В умовлах зростання інформаційних потоків у сучасному суспільстві в університетах США з'являються навчальні та дослідницькі програми з комунікації в галузі цифрової культури, у виробничій, політичній, освітній, медичній сферах, соціальній політиці, соціальній діяльності, міжкультурній комунікації, педагогіці. Таке розширення комунікативних програм пов'язане з тим, що вища освіта ґрунтується на комунікативній парадигмі в професійній роботі, де здатність до ефективної комунікації стає одним з основних результатів освіти. На цьому постулаті

будуються практики навчання критичного мислення та рефлексивного аналізу, які стали характерною основою для підготовки фахівців у цих областях діяльності в системах вищої освіти в США [3, с. 74].

Слід відзначити, що в США накопичений найбільший у світі досвід комунікативної освіти. Проте в європейських університетах теж широко розповсюджені спеціалізації з комунікації на різних освітніх рівнях, навчальні програми яких мають різне дисциплінарне наповнення в залежності від професійної спрямованості кафедр, факультетів, університетів.

Так, Вроцлавський університет (Польща) пропонує магістерську освітню програму з комунікативного менеджменту в галузі комунікації економіки, маркетингу і ринкових процесів, що передбачає комплексний підхід до зовнішньої і внутрішньої комунікації брендів, організацій та їх іміджу за допомогою існуючих комунікативних систем. Ця навчальна програма має на меті сформувати у випускників теоретичні знання і практичні компетентності в галузі комунікації організацій та їх зовнішнього і внутрішнього іміджу (реклама, зв'язки з громадськістю, брендінг). Випускники програми здобувають знання про соціальну комунікацію, основи економіки та споживчої поведінки і підготовлені для виконання таких фахових функцій, як консультант з комунікації для підприємств і комерційних організацій; радник з іміджу для публічних людей (політиків, представників шоу–бізнесу); PR–менеджер; дизайнер; співробітник рекламної групи; радник з переговорів та самопрезентації тощо [2].

Університет Ньюкасла (Велика Британія) спрямовує підготовку фахівців у галузі комунікації в напрямі масових комунікацій. Факультет досліджень засобів масової інформації, комунікації та культури університету наголошує на вивченні того, яку роль відіграють засоби масової інформації у формуванні культури, ідентичності і міжособистісної комунікації і охоплює три різних напрямки дослідження:

– засоби масової інформації: телебачення, преса, радіо, друковані ЗМІ, Інтернет, кіно, DVD, відео, компакт–диски, засоби масової комунікації, організації засобів масової інформації, аудиторії, а також їх виробники;

– комунікація: надання інформації, обмін інформацією, ідеями або почуттями;

– культура: ідеї, традиції і мистецтво [13].

У країнах Європи дуже популярною є навчальна програма з міжкультурної комунікації, що зрозуміло з огляду на міжкультурні проблеми в Європейському Союзі, пов'язані з глобалізаційними та міграційними процесами. Так, університет Ньюкасла на магістерському рівні пропонує програму міжкультурної комунікації з шістьма спеціалізаціями: прикладна лінгвістика; освіта; міжнародний менеджмент; міжнародний маркетинг; засоби масової інформації; міжнародні зв'язки. Ця магістерська програма відповідає на питання, як культурний фон впливає на успішну комунікацію і як взаємопов'язані мова, мислення і поведінка, та навчає новим методам взаємодії і спілкування з людьми інших культур [13].

В Університеті Бордо (Франція) магістерська програма «Інформація і науково–технічна комунікація» поєднує два напрями: науково–теоретичний, зосереджений на епістемології, історії та філософії науки і техніки, та прикладний, який спрямований на інформацію, комунікацію, мистецтво [10].

У Віденському університеті (Австрія) існує англomовна магістерська програма Communication Science, спрямована на науково орієнтоване дослідження комунікації, у центрі уваги якого є контексти, зміст і наслідки комунікаційних процесів на мікро-, мезо- і макrorівнях. Серед навчальних дисциплін цієї програми – теорія комунікації; теорія комунікативних досліджень; комунікативні методи досліджень; спеціальні методи дослідження комунікації [1].

Отже, підготовка кваліфікованих кадрів фахівців з комунікації здійснюється в університетах США і Європи на бакалаврському, магістерському рівні та рівні PhD; окрім науково орієнтованих досліджень комунікації, різні університети пропонують курси, професійно спрямовані на підготовку фахівців з комунікації в різних галузях економіки, соціальних відносин, мас-медіа тощо. Цей напрям комунікативної освіти готує висококваліфікованих фахівців з комунікації. Незважаючи на те, що коло цих фахівців досить обмежене, слід відзначити, що саме ці підготовлені спеціалісти зможуть розробляти і втілювати на практиці викладання в закладах вищої освіти зміст навчальних програм і курсів з комунікації, тобто здійснювати комунікативну підготовку майбутніх фахівців.

Більш широку комунікативну підготовку фахівців передбачає другий стратегічний напрям комунікативної освіти – включення в навчальні програми основних курсів з комунікації, обов'язкових для фахівців різних напрямків.

Слід відзначити, що комунікативна освіта має прикладний характер, тобто має на меті підготовку студентів до розв'язання конкретних комунікативних завдань у професійних ситуаціях. «Ціннісний ідеал комунікативного навчання і освіти – це людина і фахівець, яка активно створює навколо себе комунікативну культуру, людина, що вміє працювати з різними соціальними і особистісними смислами, здатна входити в діалог і перебувати в діалозі, людина, орієнтована на Іншого» [5, с. 65]. Тому для фахівців різних напрямків на різних рівнях вищої освіти в країнах Європи і США пропонуються не тільки і не стільки базові курси комунікативної підготовки (найчастіше це вступ до комунікаційних наук; теорії комунікації; методологія і методи дослідження комунікації), скільки курси, які мають на меті формування і розвиток мовних умінь публічних виступів, групової і міжособистісної комунікації не в загальному плані, а в різних аудиторіях в їх соціальному та культурному розмаїтті і в різних соціальних контекстах: аргументації і дебати, комунікативно-риторичний практикum, правова, політична, екологічна комунікація, бізнес-комунікація, міжособистісна, міжкультурна і міжнародна комунікація, комунікація конфліктів і кризових станів, комунікація в малих групах тощо.

Так, департамент (факультет) сільськогосподарської освіти і комунікації Університету Флориди пропонує такі курси в галузі агрокультурних комунікацій: дослідження ринку, представник продажів; рекламний директор; директор з персоналу; керівник взаємодії компанії і уряду; професійний веб-розробник; екологічний журналіст; менеджер в агроіндустрії [15].

Дуже популярний серед студентів різних спеціальностей в університеті Флориди он-лайн курс з професійної комунікації, що охоплює основні елементи організаційної комунікації з акцентом на складання службових записок, листів (причому окремо листів про

хороші новини і про погані), поточних і заключних звітів, пропозицій, резюме, підготовку презентацій тощо [15].

Сіракузький університет (м. Сіракус, штат Нью-Йорк) пропонує дві програми з комунікації, обов'язкові для фахівців різних напрямків (так званий communication minor). Курс «Комунікація і риторика» призначений для поліпшення навичок спілкування в студентів, а також розвитку глибокого розуміння процесів комунікації в різних соціальних і професійних контекстах. Студенти вибирають одну з двох спеціалізацій: концепції та перспективи в області комунікативних досліджень або концепції та перспективи в області риторичних досліджень; в програму входять публічні виступи; комунікація в малих групах; міжособистісне спілкування; аргументація.

Курс «Комунікація лідерства і стратегічного управління» призначений для більш глибокого розуміння взаємозв'язку між спілкуванням і управлінням; він допомагає розробити відповідні навички для зміцнення лідерства і пропонується тим студентам, які готуються до керівних посад у різних галузях (праві, політиці, управлінні, засобах масової інформації, громадських службах тощо). Програма «Комунікація лідерства і стратегічного управління» включає чотири обов'язкових курси (публічні виступи; публічні презентації; комунікація в малих групах; комунікація лідерства і стратегічного управління); також студенти вибирають три з восьми факультативних курсів (аргументація; політична комунікація; переконання; міжкультурна комунікація; етика в людському спілкуванні; міжособистісні конфлікти; ведення переговорів: теорія і практика; лідерство і стратегічне управління: теорія і практика) [8].

Таким чином, включення в навчальні програми основних курсів з комунікації, обов'язкових для різних напрямків вищої освіти, дає можливість розширити комунікативну підготовку майбутніх фахівців і озброїти їх знаннями і уміннями розв'язувати професійні завдання засобами комунікації.

Але комунікативна освіта не може бути зведена тільки до окремих комунікативних навчальних курсів чи напрямків підготовки. Найширшу комунікативну підготовку майбутніх фахівців забезпечує третій стратегічний напрям комунікативної освіти, який змінює організацію навчальної діяльності і навчального процесу в закладах вищої освіти – освіта, побудована на принципах комунікативної дидактики.

Комунікативна дидактика акцентує увагу не на змісті навчального предмета, а на формуванні культури мислення, навчанні критичного мислення та рефлексивного аналізу, формуванні компетентностей як «здатності особи до виконання певного виду діяльності, що виражається через знання, розуміння, уміння, цінності, інші особисті якості» [7].

Стратегічна мета комунікативної дидактики не енциклопедичне засвоєння і накопичення знань багажного, застиглого, готового характеру, але їх освоєння, видобування, придбання знань тут і тепер, на кожному занятті, у діалозі, у процесі інтелектуальної взаємодії всіх учасників навчального процесу.

Комунікативно організована освіта передбачає використання таких форм і методів викладання, які б сприяли процесу формування і розвитку комунікативних знань, умінь, компетентностей, розвитку комунікативних якостей

особистості і накопичення професійно-комунікативного досвіду взаємодії з оточуючими, які потрібні фахівцям для успішної професійної діяльності в соціокультурному середовищі.

Проект Європейської комісії «Налаштування освітніх структур в Європі» (проект Тюнінг), що здійснюється у вищій освіті з 2000 р. для гармонізації освітніх структур у Європі, провів опитування серед випускників вищих закладів освіти, викладачів та роботодавців щодо важливості певної компетентності для роботи за фахом, а також щодо того, як забезпечити здобуття випускниками університетів компетентностей, визначених на основі виявлених потреб суспільства і передбачуваних соціальних змін. Як показали результати опитування, найважливішими формами і методами навчання, які сприяли б розвитку комунікативних компетентностей, учасники опитування назвали такі: групова робота, презентації, спеціальні лекції, тренувально-навчальні курси, виробнича практика, під час якої студенти працюють на робочому місці у навчальному середовищі. Спеціальним видом навчальної діяльності є комп'ютерні ігри зі, скажімо, ділового адміністрування, в яких групи студентів повинні розігрувати реалістичні бізнес-сценарії, працюючи в групі і займаючись питаннями групової динаміки, управління часом, прийняття рішень тощо [6].

Цей список ми доповнили формами занять, які пропонуються в Стандартах вищої освіти Великої Британії (до речі, найбільше уваги до формування і розвитку комунікативних компетентностей у здобувачів вищої освіти приділено в стандартах для такої галузі знань, як Сільське господарство, садівництво, лісове господарство, харчові технології). Серед таких форм і методів дискусійні групи, підготовка звітів та оглядів з певної фахової проблеми, моделювання професійних сценаріїв, польові дослідження, робота в групах у зовнішніх організаціях тощо.

Таким чином, комунікативно спрямована вища освіта дає можливість підготувати сучасних фахівців, які володіють разом з професійними комунікативними знаннями і вміннями, тобто вміють ефективно працювати з людьми і вибудовувати конструктивні професійні відносини.

В Україні певна комунікативна освіта здійснюється перш за все в межах філологічної підготовки, PR-програм та програм з міжкультурної комунікації. Але неоліком її є, по-перше, вузький сегмент у змісті освіти в закладах вищої освіти; по-друге, недостатня практична спрямованість на формування комунікативних компетентностей, тобто прикладних умінь розв'язання комунікативних завдань у реальних професійних ситуаціях. Як правило, комунікативна підготовка обмежується формуванням умінь скласти письмове чи усне висловлювання або уміннями ораторського мистецтва.

Отже, комунікативна освіта в Україні може і повинна впроваджуватись не тільки як окрема програма, а й розвиток комунікативної підготовки на всіх етапах навчання в закладі вищої освіти, організації міжособистісного спілкування, функціонування освітянського інформаційно-комунікаційного середовища.

Список використаних джерел

1. Віденський університет [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.univie.ac.at>.
2. Вроцлавський університет [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://international.uni.wroc.pl>.

3. Кадиров А. М. Развитие коммуникативного образования в США / А. М. Кадиров // Образование и наука. Известия Уральского отделения Российской академии образования. – 2010. – №3. – С.68–76.

4. Новейший философский словарь. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – 1280 с.

5. Мат'яш О. И. О необходимости введения коммуникативных курсов и программ в российских вузах и о роли профессионального сообщества / О. И. Мат'яш // Вестник Новосибирского государственного университета. – 2014. – Т.13. – Вып.6. – С.62–69.

6. Проект ТЮНИНГ – гармонізація освітніх структур у Європі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.unideusto.org/tuningeu/images/stories/documents/General_Brochure_Ukrainian_version.pdf.

7. Про затвердження Національної рамки кваліфікацій: постанова Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 р. №1341 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1341-2011-%D0%BF>.

8. Сіракузький університет [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.syr.edu>.

9. Huttmacher W. Key competencies for Europe // Report of the Symposium Berne, Switzerland, 27–30 March, 1996. Council for Cultural Co-operation (CDCC) a Secondary Education for Europe. – Strasbourg, 1997. – 72 p.

10. Університет Бордо [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.u-bordeaux.fr>.

11. Університет Джорджа Мейсона [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://catalog.gmu.edu>.

12. Університет Дрю [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.drew.edu>.

13. Університет Ньюкасла [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ncl.ac.uk>.

14. Університет Філадельфії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.philau.edu>.

15. Університет Флориди [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ufl.edu>.

References

1. Videns'kyj universytet [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.univie.ac.at>.

2. Wroclavsk'kyj universytet [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <https://international.uni.wroc.pl>.

3. Kadirov A. M. Razvitie kommunikativnogo obrazovanija v SSHA / A. M. Kadirov // Obrazovanie i nauka. Izvestija Ural'skogo otdelenija Rossijskoj akademii obrazovanija. – 2010. – №3. – S.68–76.

4. Novejšij filosofskij slovar'. – Mn.: Knizhnyj Dom, 2003. – 1280 s.

5. Mat'jash O. I. O neobchodimosti vvedenija kommunikativnyh kursov i programm v rossijskih vuzah i o roli professional'nogo soobshhestva / O. I. Mat'jash // Vestnik Novosibirskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2014. – T.13. – Vyp.6. – S.62–69.

6. Proekt T'JUNING – garmonizacija osvitnih struktur u Jevropi [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.unideusto.org/tuningeu/images/stories/documents/General_Brochure_Ukrainian_version.pdf.

7. Pro zatverdzhennja Nacional'noi' ramky kvalifikacij: postanova Kabinetu Ministriv Ukrai'ny vid 23 lystopada 2011 r. №1341 [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1341-2011-%D0%BF>.

8. Sirakuz'kyj universytet [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.syr.edu>.

9. Huttmacher W. Key competencies for Europe // Report of the Symposium Berne, Switzerland, 27–30 March, 1996. Council for Cultural Co-operation (CDCC) a Secondary Education for Europe. – Strasbourg, 1997. – 72 p.

10. Universytet Borde [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.u-bordeaux.fr>.

11. Universytet Dzhordzha Mejsona [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://catalog.gmu.edu>.

12. Universytet Drju [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.drew.edu>.

13. Universytet N'jukacla [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.ncl.ac.uk>.

14. Universytet Filadel'fii' [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.philau.edu>.

15. Universytet Florydy [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.ufl.edu>.

Bulvinska O. I., Ph.D., Senior Research Associate, Institute of Higher Education National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), bulvinskay@mail.ru

Communicative education: experience of the universities of USA and Europe

The article analyzes the communicative education as a process of a formation of communicative knowledge, skills and competencies. The article analyzes the modern communicative education in the United States and Europe and summarizes its main strategic directions: individual specialized programs for undergraduate, graduate and PhD level of communication; inclusion in the curriculum of basic courses of communication for students of different areas; and education that based on the principles of communicative didactics. The article proposes to implement the communicative education in the universities of Ukraine.

Keywords: communication, communicative education, communicative competence, higher education, universities, higher education in the United States, higher education in Europe.

Бульвинская О. И., кандидат педагогических наук, старший научный сотрудник, Институт высшего образования НАПН Украины (Украина, Киев), bulvinskay@mail.ru

Коммуникативное образование: опыт университетов США и Европы

Анализируется коммуникативное образование как процесс формирования коммуникативных знаний, умений, компетенций. Рассматривается современное коммуникативное образование в университетах США и Европы, обобщаются его основные стратегические направления: отдельные программы специализации на бакалаврском, магистерском уровне и уровне PhD по коммуникации; включение в учебные программы основных курсов по коммуникации, обязательных для специалистов различных направлений; а также образование, построенное на принципах коммуникативной дидактики. Предлагается ввести широкое коммуникативное образование в университетах Украины.

Ключевые слова: коммуникация, коммуникативное образование, коммуникативные компетенции, высшее образование, университеты, высшее образование в США, высшее образование в Европе.

* * *

УДК 37.013.73:929

Литвинюк Л. В.,
кандидат педагогічних наук, доцент кафедри
філософії і економіки освіти, Полтавський обласний
інститут післядипломної педагогічної освіти
ім. М. В. Остроградського (Україна, Полтава),
liudmylina@gmail.com

**БИОГРАФИЗАЦИЯ УКРАИНСКОЙ ОСВЕТИ:
КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯ ДОСЛЕДЖЕНИЯ**

Аналізується поняття «біографізація освіти». Обґрунтовується актуальність і потенціал біографізації освіти як нового напрямку модернізації української освіти, спрямованого на втілення ідеї наближення її до життя. Теоретичним підґрунтям проведення відповідного дослідження визначено дискурс біографії та життєтворчості у вітчизняній і зарубіжній літературі. Окреслено коло необхідним дослідницьких завдань, методологію та значення проведення наукової розвідки. Відстоюється позиція, що біографізація освіти України має охоплювати загально середню, вищу, післядипломну освіту, науково-методичну роботу навчальних закладів та управлінську діяльність. Вищій і післядипломній освіті відводиться функція компенсувати нестачу професійної підготовки педагогів у формуванні життєтворчої компетентності учнів і власної самокомпетентності. Управлінській діяльності – віднайти інноваційні методи підвищення продуктивності персоналу навчального закладу.

Ключові слова: біографізація освіти, біографія, біографічне навчання, біографічний метод, біографічні дослідження, життєтворча компетентність.

Стрімкі темпи та новітні стратегії розвитку сучасного суспільства висувають нові вимоги до освітньої галузі, що обумовлюють здійснення низки реформувальних і значних трансформацій, спрямованих на підвищення її якості.

Запит освіти полягає у підготовці людини до життя у суперечливому, нестабільному та складно прогнозованому, як це видається нині, ХХІ столітті. Саме наближення освіти до життя визначається основним положенням, на якому повинна ґрунтуватися Концепція нової української школи. І актуальним є питання з'ясування та формування /

розвиток у загальній середній, вищій і післядипломній освіті так би мовити універсальних навичок і компетентностей, які уможливають адаптацію особистості до нових непередбачуваних на сьогодні умов, свідоме прийняття нею рішення щодо вибору й конструювання власного індивідуально-біографічного проекту, забезпечать реалізацію намічених планів, відповідальність особи за обрану траєкторію її життєвого шляху.

Пошук відповіді на означене питання потребує огляду та характеристики праць, присвячених біографічній тематиці, що активізувалася у соціальній і науковій сферах та виявляється у різноманітті видавничих і телевізійних біографічних проектів, пов'язаних із реконструкцією індивідуального життя особистості, створенні музеїв біографій, запровадженні книжкових премій за написання біографій. Численні наукові публікації свідчать про посилення дослідницького інтересу до названого феномена у зарубіжній і вітчизняній гуманітаристиці. Інститут біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського працює над обґрунтуванням теоретичних і методичних засад проведення біографічних досліджень, Українська асоціація усної історії – над використанням методу усної історії у гуманітарному знанні.

Аналіз наукової літератури дозволить нам виявити теоретичне підґрунтя для розкриття потенціалу та розроблення концепції дослідження модернізації української освіти в напрямі навчання людини конструюванню та реалізації власного біографічного проекту, що і ставимо за мету у цій статті.

Незважаючи на значну кількість і різноманіття в гуманітарних науках розвідок, присвячених біографічній проблематиці, виявлено, що наявні різні підходи до розуміння концепту біографії, що зумовлює необхідність його додаткової експлікації.

Дослідження існуючих і потенційних біографічних практик в освіті не можна розглядати відокремлено від методологічних і світоглядних основ життєтворчості особистості, розуміння ролі освіти у формуванні культури життєтворчості людини та необхідних її трансформацій, представлених у працях Н. Богданової, О. Джури, І. Єрмакова, Н. Степаненко, Л. Сохань та ін.

Вагоме значення в контексті розуміння освіти як головного чинника формування життєтворчої компетентності особистості та віднаходження інноваційних методів здійснення зазначеного процесу мають розвідки зарубіжних дослідників щодо методології біографічного методу в освіті дорослих (P. Alheit, B. Dausien), його використання в організації навчального процесу студентів коледжів і вищих навчальних закладів (E. Schluter, N. Burk, P. Daisey, J. Davis, D. Dietrich, P. Dominice, M. Dow, F. Ferguson, A. Kass, H. Махия, J.-A. McGonigal, T. Romano, Smilde, K. Стоянов, W. Underwood та інші.), зокрема освітніх (навчальних) біографій як методу і водночас інструменту розуміння навчання дорослих (P. Daisey), застосування біографічних проектів, біографій осіб, які зробили внесок у розвиток науки, (E. Schluter). Чисельними є дослідження біографічних наративів особистості (L. West, P. Alheit, A. Andersen, B. Merrill, P. Alheit, P. Dominicé, A. Siig Anderson, L. West (Eds.), E. Brady, J. Cohen, R. Edwards, N. Miller, M. Епштейна, S. Fries-Britt, B. Turner Kelly, J. Johnson-Bailey, R. Certero, I. Karpiaк, M. Rossiter, D. Stewart, E. Thrif, N. Amundson,

C. Warren, M. Lewis, M. O'Loughlin, S. Ortega, C. Bujold, M. Clark, L. Severy, S. Sawyer та ін.).

Слід звернути особливу увагу на групу досліджень, де біографія розглядається як педагогічний феномен: джерело вітагенного досвіду школярів (Л. Бикова та О. Терент'єв), засіб їх виховання, зокрема корекції девіантної поведінки, застосування в роботі з батьками учнів (Г. Соловйов); на публікації, де наявні спроби визначення функціонального потенціалу та структури біографії (С. Яковлева).

Нині є низка наукових розвідок, присвячених біографічному методу як методу навчання в загальній середній освіті, що розкривають питання формування вміння школярів робити висновки (теоретичні та методологічні) на основі спогадів власного дитинства (Т. Torstenson), аналізу дитячих і підліткових історій життя (М. Lodico, K. Voegtle), використання дитячих життєвих історій в навчально-виховному процесі (С. Craig, I. Goodson, S. Ball, D. DeNicola, B. Hatcher, B. Chiodo, T. Hebert, R. White, E. Voolich), формування учнів-лідерів на основі біографічних матеріалів (S. Adalbjarnardottir, F. English, E. Runarsdottir). Зокрема, значна частина праць висвітлює питання навчання літератури, англійської мови, історії та релігійної, екологічної освіти.

У полі зору вчених і проблеми дослідження біографії людини в контексті її ідентифікації (Н. Olesen, R. Vieira).

Проведений аналіз наукової літератури показав відсутність цілісного філософського дослідження феномена біографії в освіті. У каталозі дисертаційних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського представлено лише дві роботи у галузі філософії, а саме соціальної філософії та історії філософії, на здобуття наукового ступеня доктора наук, присвячені біографічній проблематиці: «Біографія як соціокультурний феномен (філософсько-методологічний аналіз)» (І. В. Голубович) та «Біографічний підхід у західній історико-філософській традиції: віхи становлення» (В. І. Менжулін).

Тож розроблення концептуально-методологічних засад біографізації освіти як нового напрямку модернізації вітчизняної освіти розширює проблемне поле філософії освіти в Україні.

Спробуємо розкрити наявні дефініції поняття «біографізація», суть біографізації освіти, визначити коло дослідницьких завдань її впровадження, окреслити методологію та значення проведення такої розвідки.

Поняття «біографізація» не знаходимо в тлумачних і енциклопедичних словниках української мови, воно лише входить у науковий обіг. Проте, попри незначне поширення у зарубіжних дослідженнях, має кілька значень.

За одним із тлумачень біографізація вживається як синонім до словосполучення «біографічна емансипація» і є характеристикою сучасного суспільства, де «біографія припинила бути задалегідь заданою, розширилися можливості конструювання власного Я порівняно із попередніми часами» [1, с. 202]. «У такому суспільстві наявний високий ступінь свободи. Біографія стає результатом індивідуальних рішень і виборів, які не скуті жорсткими структурними рамками, традиціями та ригідними моральними нормами... Існує простір для різних у тому числі фантазійних, перспектив конструювання особистої ідентичності. Індивід може змінити місце роботи та місце проживання не лише в межах однієї держави, але і за її межами, може вийти за межі фіксованої локалізації й отримати ідентичність

монади... Можна не тільки схуднути, змінити колір волосся чи очей, але й колір шкіри та навіть стать, не говорячи про такі «дрібниці» як сексуальна орієнтація, сімейний стан» [там само]. Такому суспільству, на думку дослідниць О. Здравомислової та Г. Тьомкіної, притаманні ускладнення соціальних конфігурацій, функціональна диференціація, фрагментація, битійна невизначеність у контексті випадковостей і глобальних ризиків, особистісні афіліації, що ускладнюють процес власної ідентифікації, вимагають постійної рефлексії та біографічної роботи у різних форматах [там само].

У другому значенні поняття «біографізація» тлумачиться як особистісне конструювання, що має розглядатися в інтеракції з навколишнім середовищем. Це «фабрика суб'єкта», «спосіб привласнення світу», «спосіб уведення зовнішнього світу у свій внутрішній світ» [2]. «Ми біографізуємо світ, в якому ми живемо та повторно вприскуємо зовнішні ситуації у наш власний простір, щоб знову обробити, перекласти та пристосуватися до них» [там само]. За допомогою операції біографізації відбувається трансформація досвіду особистості.

Таке розуміння концепту біографізації належить професору Паризького університету Christine Delory-Mombeger, помічнику директора міжвузівського науково-дослідницького центру, що займається пізнанням ролі біографії у конструюванні суб'єкта шляхом процесів навчання, соціалізації, вивчення форм і значень біографічних конструкцій, притаманних певному часу та суспільству.

Третю дефініцію досліджуваного поняття знаходимо у глосарії, створеному Міжнародною асоціацією життєвих історій у навчанні та біографічних досліджень у галузі освіти (ASIHVIF). Біографізація розглядається як зростаюча необхідність у деяких навчальних системах підтримувати розповіді про себе. Такий самоопис є розмінною монетою для його ж покращення, що має вирішити соціальні проблеми, відтворюючи гармонію, суспільні зв'язки. Проте у цьому процесі є дві небезпеки: фальсифікація розповідями особистих історій життя під впливом суспільно схвалених критеріїв і питання суспільної безпеки у зв'язку із неправильним застосуванням перейнятого з розповіді іншої особи [3].

Ще одним із значень, з яким уживається поняття «біографізація», є осмислення власної біографії.

Щодо біографізації в освіті розглядаємо її як віднаходження, відкриття методів, технологій, форм навчально-виховної діяльності, які сформулюють установку на свідоме ставлення до розроблення свого біографічного проекту, дозволять суб'єктам освіти знаходити індивідуальні орієнтири в умовах плюралізму стилів життя, протистояти складнощам сучасного суспільства.

«Ми витрачаємо наше життя, щоб відновити, переналаштувати себе» [2]. «Написання та «переписання» (вдосконалення) людиною власної біографії ґрунтується на пошуку інформації, відповідної її особливостям, і потребує усвідомлення особистістю самої себе – пізнання та активізації її внутрішніх ресурсів, виявлення травматичних факторів або невирішених проблем минулого, що уповільнюють чи взагалі блокують її змогу уявити свій образ із новою (покращеною) біографією, ніж той, що усталився, стереотипізувався в її свідомості.

Суспільство через освіту дає кожному зрозуміти, як знайти своє місце в ньому та як мати особисті

досягнення [4]. У процесі здобуття освіти відбувається засвоєння великих обсягів інформації, що становлять неупорядкований масив, який у подальшому кожен самотійно приводить до ладу.

Освіта (середня, вища, післядипломна) має забезпечити розуміння суб'єктами, яким чином вони можуть вибудувати свій біографічний проект, використовуючи знання предметів, які опановують, тих умінь і навичок, яких набувають у рамках навчальної та виховної діяльності. Відповідно, необхідним є віднаходження точок концентрації отриманої інформації та способів її зведення до системи. Фокусом зосередження та впорядкування всієї інформації в освітньому процесі є біографічні практики, що відкривають доступ до різних аспектів історії людини як об'єкта, так і суб'єкта навчання, та використання яких уможлиблює розкриття способів пізнання людської особистості.

Імплементация в навчальний процес різноманітних біографічних досліджень сприятиме усвідомленню суб'єктом освіти себе як автора і режисера персональної біографії, формуванню його здатності до конструювання останньої за технологією «із самого себе» на основі розуміння своєї особистості, використання біографічного досвіду інших осіб, забезпечить вироблення впевненості людини у власних можливостях трансформації особистої біографії, формуватиме мотивацію суб'єктів освіти до навчання, підвищить ефективність навчально-виховного процесу.

У сучасних умовах плюралізації стилів життя, необхідності збереження відповідного контингенту працівників і підвищення продуктивності їхньої праці важливе значення належить управлінню організацією.

Намагання віднайти джерела підвищення активності педагога для його професійного розвитку знайшли своє відображення в запровадженні в діяльності керівників навчальних закладів теорій мотивування (стимулювання) працівників до підвищення продуктивності їх роботи, запозичення із менеджменту організаційно-виробничих структур, у поодиноких спробах розроблення аналогічного продукту власне у теорії і практиці управління навчальними закладами чи суто ситуативному використанні окремих стимулів. Нині ж в умовах стрімкого розвитку суспільства та необхідності оперативного реагування на суспільні зміни набуває ваги проблема віднаходження інноваційних методів активізації професійного розвитку педагога, атестації та планування трудової кар'єри, встановлення комунікацій в управлінні персоналом закладу тощо. Це підкреслює значення індивідуального підходу до педагогів, реалізація якого можлива на основі результатів біографічних досліджень підлеглих.

Тож біографізацію освіти не можемо зводити лише до використання в навчально-виховному процесі розповіді про особисту біографію суб'єктів освіти та її покращення, хоча ні в якому разі не виключаємо її та не применшуємо її значення у формуванні їх життєтворчої компетентності.

Біографізація освіти, на нашу думку, полягає у привнесенні в освіту знань, методик і технологій прогнозування свого майбутнього, постановки короткострокових і довгострокових життєвих цілей, укладання планів їх досягнення, проведення та інтерпретації суб'єктами освіти біографічних розвідок людської особистості та дослідження себе з метою визначення наявних власних ресурсів для реалізації запланованого та потрібних для

здобуття очікуваних результатів, технологій самоконструювання, навичок критичного аналізу та самоаналізу, рефлексії.

Поняття «біографізація освіти» розглядаємо в контексті загальної середньої, вищої та післядипломної освіти, зокрема педагогічної, в організації науково-методичної діяльності навчального закладу та в його управлінні. На сьогодні освіті дорослих (вищій і післядипломній) і науково-методичній роботі навчальних закладів належить компенсувати відсутність концептуалізованої біографічної підготовки до життя випускників шкіл, брак цієї складової професійної підготовки нинішніх педагогів.

Запровадження біографізації української освіти обумовлює низку дослідницьких завдань. Перш за все розкриття генези біографізації освіти в Україні на основі аналізу наукових досліджень, нормативних документів про розвиток освіти, навчальних програм.

З огляду на різноманіття підходів у гуманітарних науках до тлумачення концепту «біографія» необхідним є уточнення змісту цього поняття та виявлення його структурно-функціональних елементів – анатомії біографії.

Оскільки розповідь про самого себе відіграє вагомую роль у конструюванні власного досвіду, важливим є розкриття природи, сутності та видів біографічно-комунікативних практик в освіті. Біографічно-комунікативні практики розглядаємо як нетрадиційні шкільні практики або нові альтернативні освітні практики, що сприяють демократизації навчання, формуванню патріотизму, власної життєвої позиції, критичного мислення, дослідницької та життєтворчої компетентностей суб'єктів освіти. Біографічно-комунікативні практики – це різні способи використання методик і технологій осягнення людської індивідуальності шляхом вивчення різноманітних біографічних репрезентацій її життєвого шляху. Вони можуть застосовуватися в урочній, позаурочній діяльності з будь-якого навчального предмета, виховній роботі школи, аудиторній і позааудиторній роботі зі студентами вишів і слухачами курсів підвищення кваліфікації.

Проблема біографічного навчання, розроблювана зарубіжними вченими, в українській науці (філософії освіти, педагогіці, андрагогіці, менеджменті освіти, психології) є малодослідженою. Відповідно, для обґрунтування біографізації вітчизняної освіти необхідним є здійснення характеристики сучасного стану біографічного навчання в українському освітньому просторі як модерної практики включення в навчальний процес біографічного досвіду суб'єктів освіти. Завдання полягає у виявленні життєтворчого потенціалу, теоретичному поясненні специфіки, моделей біографічного навчання та перспектив його реалізації. Необхідним є розроблення концептуальної моделі та рекомендацій біографічного навчання у сучасній школі, його обґрунтування у вищій і післядипломній освіті, евристичного потенціалу біографічних досліджень в управлінні закладом.

Зважаючи на активність дослідження біографічного методу у царині гуманітарного знання та відсутність наукового обґрунтування його використання в освіті, наступним завданням є розкриття наявних підходів до біографічного методу, аналіз ролі останнього в діяльності навчального закладу та окреслення етичних меж проведення біографічних досліджень.

Методологічну основу виконання визначених завдань у рамках дослідження біографізації освіти в Україні мають

становити системний і міждисциплінарний підходи, методи порівняння, передбачення і прогнозування, що дозволяють виявити та проаналізувати проблеми осмислення концептів «біографія», «біографічний метод» у сучасній гуманітаристиці, уможливають встановлення взаємозв'язку життєтворчого потенціалу біографічного методу навчання і способів його реалізації в навчально-виховному процесі, розроблення теоретичних і практичних рекомендацій щодо біографізації загальної середньої, вищої та післядипломної педагогічної освіти в Україні.

Для експлікації поняття біографії, розкриття сутності біографічно-комунікативних практик в освіті, змісту та специфіки біографічного методу навчання варто застосувати методи структурно-функціонального аналізу та рефлексії. Визначення видів біографічно-комунікативних практик в освіті здійснити на основі методу класифікації.

У вивченні шкільних навчальних програм і підручників застосувати герменевтичний метод, анкетування, інтерв'ювання використати для обґрунтування доцільності змін у дослідженні передового педагогічного досвіду та значення аналізу освітньої біографії педагога для його професійного розвитку.

У дослідженні мають застосовуватися загальнологічні методи пізнання: сходження від абстрактного до конкретного, взаємозв'язку теорії і практики, індукція і дедукція, аналіз і синтез.

Значення проведення дослідження біографізації освіти в Україні вбачаємо у поглибленні знання про біографічний метод в освіті, розширенні спектра основних напрямів модернізації української системи освіти та арсеналу методів навчання, методів підвищення активності педагога у професійному вдосконаленні, зростанні його само-компетенції та біографічної компетентності для формування життєтворчої компетентності учнів і студентів.

Наукові результати можуть слугувати концептуальною основою оновлення навчальних програм, змісту підручників, розроблення у школах, вишах, закладах післядипломної педагогічної освіти моделі біографічного навчання вчителів, сприяти вдосконаленню та розширенню переліку біографічних практик вивчення особистості педагога як ресурсу управлінської діяльності керівників навчальних закладів.

Матеріали зазначеного дослідження можуть стати методологічною допомогою в організації навчання вчителів у рамках курсів підвищення кваліфікації педагогічних працівників, можуть використовуватися під час викладання у вищих навчальних закладах дисциплін соціально-гуманітарного циклу, при розробленні спецкурсів, підготовці підручників і навчальних посібників із філософії освіти, педагогіки та педагогічного менеджменту.

Виходячи із викладеного у цій статті, можемо зробити висновок, що проблема наближення освіти до життя є актуальною для педагогічної теорії і практики та потребує філософського осмислення. Пошук її вирішення здійснено у гуманітарних дискурсах біографії та життєтворчості.

Ідею модернізації української освіти, коли смислоутворюючим елементом навчально-виховної діяльності та управління навчальними закладами є робота над біографічними самопроектами суб'єктів освіти, втілено у понятті «біографізація освіти», що розглядається в

контексті загальної середньої, вищої та післядипломної освіти, в організації науково-методичної діяльності навчального закладу та його управління.

Запропонована концепція цілісної теоретико-методологічної розвідки біографізації української освіти спрямована на обґрунтування новачності і конструктивного потенціалу дослідження біографії людини у формуванні життєтворчої компетентності суб'єктів освіти, підвищення мотивації та ефективності навчання, зростання професіоналізму педагогічних працівників.

Список використаних джерел

1. Здравомыслова Е. Российский гендерный порядок: социологический поход: коллективная монография / Е. Здравомыслова, А. Темкина. – СПб.: Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2007. – 306 с.
2. Lehoux C. L'approche biographique sous quatre angles de lectures: l'interlocuteur-énonciateur, l'interlocuteur, l'énonciateur et le lecteur / Catherine Lehoux, 2011. <http://youpoulouip.blogspot.com/2013/04/quest-ce-que-la-biographisation.html>
3. Glossaire <http://www.asihvif.com/1/upload/glossairecent.pdf>
4. Dizerbo A. Les enjeux de l'éducation narratives : conformer ou émanciper / A. Dizerbo // Formes d'éducation et processus d'émancipation. Colloque international. Université Rennes 2 Haute-Bretagne. Rennes. 22–24 mai 2012. http://esup.bretagne.iufm.fr/colloque_cread_2012/paper_submission/Galvao.pdf

References

1. Zdravomyslova E. Rossijskiy gendernyy poriadok: sotsiologicheskii podhod: kollektivnaia monografiia / E. Zdravomyslova, G. Temkina. – SPb.: Izd-vo Evropejskogo universiteta v Sankt-Peterburge, 2007. – 306 s.
2. Lehoux C. L'approche biographique sous quatre angles de lectures: l'interlocuteur-énonciateur, l'interlocuteur, l'énonciateur et le lecteur / Catherine Lehoux, 2011. <http://youpoulouip.blogspot.com/2013/04/quest-ce-que-la-biographisation.html>
3. Glossaire <http://www.asihvif.com/1/upload/glossairecent.pdf>
4. Dizerbo A. Les enjeux de l'éducation narratives: conformer ou émanciper / A. Dizerbo // Formes d'éducation et processus d'émancipation. Colloque international. Université Rennes 2 Haute-Bretagne. Rennes. 22–24 mai 2012. http://esup.bretagne.iufm.fr/colloque_cread_2012/paper_submission/Galvao.pdf

Lytvyniuk L. V., Ph.D., Associate Professor of the Chair of Philosophy and Economics of Education, M. V. Ostrogradsky Poltava Regional Institute of In-Service Education (Ukraine, Poltava), liudmylina@gmail.com

Biographization of the Ukrainian education: the conceptualization of researches

The concept «biographization of education» is analyzed. The urgency and potential of the biographization of education as a new direction in modernization of the Ukrainian education aimed on an embodiment of the idea to bring education into life is grounded. As the theoretical basis of carrying out of corresponding research are defined a discourse of the biography and personal life creation in the domestic and foreign literature. The list of research problems in the named aspect, methodology and value of scientific research are outlined. This paper defines a position that biographization of education in Ukraine should cover secondary, higher, in-service education, scientific and methodical work of educational institutions and their administrative activity. The higher and in-service education should play the role to compensate lack of teachers' professional skills in training the ability to the responsible and scrupulous life creation of school pupils and their own self-competence; in the administrative activity should be find innovative methods to increase the productivity of the personnel of an educational institution.

Keywords: biographization of education, the biography, biographic training, a biographic method, biographic researches, life creating competence.

Литвинюк Л. В., кандидат педагогических наук, доцент кафедры философии и экономики образования, Полтавский областной институт последипломного педагогического образования им. М. В. Остроградского (Украина, Полтава), liudmylina@gmail.com

Биографизация образования: концептуализация исследования

Анализируется понятие «биографизация образования». Обосновывается актуальность и потенциал биографизации образования как нового направления модернизации украинского образования, направленного на воплощение идеи приближения ее к жизни. Теоретическим основанием

проведення соответствующего исследования определены дискурс биографии и жизнетворчества в отечественной и зарубежной литературе. Очерчен круг необходимых исследовательских задач, методология и значение проведения научного исследования. Отстаивается позиция, что биографизация образования Украины должна охватывать среднее, высшее, последипломное образование, научно-методическую работу учебных заведений и управленческую деятельность. Высшему и последипломному образованию отводится функция компенсировать недостаток профессиональной подготовки педагогов в формировании жизнетворческой компетентности учащихся и собственной самокомпетентности. Управленческой деятельности – найти инновационные методы повышения производительности персонала учебного заведения.

Ключевые слова: биографизация образования, биография, биографическое обучение, биографический метод, биографические исследования, жизнетворческая компетентность.

* * *

УДК 130.2+37.011

Похресник А. К.,
кандидат філософських наук, доцент, директор
Київського технікуму електронних приладів
(Україна, Київ), kтер2006@ukr.net

ФІЛОСОФІЯ РОЗВИТКУ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ МОЛОДІ В УМОВАХ СУЧАСНОЇ СУСПІЛЬНОЇ ЕВОЛЮЦІЇ

Провідні сучасні футурологи Заходу не дійшли згоди щодо назви нової стадії науково-технологічної революції у XXI ст. Фактом є тільки збільшення кількості студентів і підвищення освітнього рівня нових генерацій працівників. У статті досліджено еволюцію систем освіти країн-лідерів після II світової війни та використання терміну «професійний». Виявлено факт відмови від того, що у нас має назву «базова професійно-технічна освіта» чи «професійно-технічна підготовка». Доведено, що країни Заходу швидко розширюють вищу освіту за рахунок неуніверситетських закладів з дипломами типу В і переважно напів-вищої професійної освіти у спеціальних закладах. Вони мають короткі та дешеві програми, тісно взаємодіють з роботодавцями і надають професії, що цінуються на сучасному ринку праці. У XXI ст. вся молодь отримуватиме вищу академічну чи професійну освіту.

Ключові слова: вища освіта, напів-вища освіта, після-середні професійні заклади, ринок праці – XXI, сонячна енергетика, альтернативне виробництво (3D-принтери).

Для сучасної України, яка опинилася у головному вогнищі європейського неспокою і зазнає різноманітних ворожих впливів з боку Росії, життєво важливим є розвиток через зближення зі своїми захисниками, створення спільного з ними воєнного, політичного, економічного, оборонного, освітнього і науково-дослідницького простору. Поряд з розвитком економіки і радикальними змінами у судочинстві та державному управлінні, українці вдосконалюють діяльність системи освіти, намагаючись усюди досягти європейського рівня. Нова редакція Закону України «Про вищу освіту» достатньо враховує західноєвропейські взірці стандартів кількості освітніх рівнів та особливостей управління університетами й іншими закладами, але не ліквідувала очевидні відмінності в змісті слів, які прийшли до нас з часів Античності і Риму й однаково звучать на всіх мовах. На цей розрив у значенні інтернаціональних слів мало звертають уваги не тільки політики, але й філософи чи педагоги, аналізуючи освітні справи в оптиці нашого європейського майбутнього. З усіх головних подібних питань у цій статті ми акцентуватимемо термін «професійний» в його різноманітних варіантах використання.

Іншим недоліком згаданого закону «Про вищу освіту» ми вважаємо недостатнє включення в нього індикаторів правильного скерування всього подальшого розвитку нашої вищої школи, насамперед, цілковитої неминучості радикальної зміни ринку праці в Європі та у нас, зникнення більшості сучасних масових професій і появи

цілком нових, для яких у даний момент ми не можемо вказати навіть назв. На наш погляд, на часі освітньо-філософський аналіз саме вказаних очікуваних інновацій аж до середини XXI століття.

За чверть століття незалежності в системі освіти відбувалися майже безперервні зміни, у плануванні яких значну роль відіграли не тільки міністри, а й провідні філософи – В. Андрущенко, Л. Губерський, В. Кремень та інші. За їхньою участю відбувався процес деколонізації змісту навчання, запропоновано і втілено гуманізацію всього освітнього сектора і гуманітаризацію навчально-виховного процесу. Зменшення суспільних ресурсів на діяльність середніх і вищих шкіл змусило згорнути частину планів (приклад – відмова від 12-річної школи) і віддати перевагу адміністративним крокам, що стосувалися правил прийому, шкали оцінок, екзаменів та ін. Зазвичай домінували електорально-політичні впливи, проголошували поліпшення ситуації з «соціальною справедливістю» і розширенням можливості отримати престижну вищу освіту для «учнів-інвалідів, сиріт, дітей чорнобильців, шахтарів, міліціонерів та ін.». Наслідком уведення подібних домінантних привілеїв одразу ж стали випадки виникнення безвихідних ситуацій для керівників провідних ВНЗ України, адже (як це сталося в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка [2]), для багатьох напрямів підготовки кількість заяв від абітурієнтів з першочерговим правом зарахування поза конкурсом набагато перевищувала визначену державними ліцензійними документами кількість місць навчання. Тимчасом, про що з виразною зловтіхою писали ЗМІ, статус «інвалідів» усього за одну лише половину квітня отримали багато тисяч дітей тих батьків, які мали якісь можливості примусити лікарів видати відповідні довідки для цілком здорових юнаків і дівчат.

З точки зору філософії, у даному випадку подібне утруднення стало наслідком віддалених від мудрості авторів рішень про привілеї та їх застосування, адже, у кращому разі, вони не спромоглися передбачити всі можливі способи «обійти» перешкоди і використати букву рішення на особисту користь, у гіршому – піклувалися про переваги мікроскопічної групки молодих родичів і дітей кумів чи просто «любих друзів». Для забезпечення бодай мінімальної справедливості не обов'язково досліджувати освітні досягнення всіх держав світу, достатньо було відновити ту сукупність доволі простих фільтрів, які діяли у післявоєнний період у системі освіти Радянського Союзу і з великою ефективністю гарантували вступ у ВНЗ найздібніших до навчання випускників середніх шкіл та інших закладів.

На наш погляд, «зарубіжний досвід» набагато корисніший не для уведення нових правил вступу у ВНЗ, а у виборі головної стратегії скерування діяльності всього нашого великого сектору вищої освіти на вирішення економічних, соціальних і культурних завдань. Та наукові дослідження такого типу зустрічаються в Україні надто рідко, що й спонукало автора до аналізу можливого впливу на професійну освіту хвилі науково-технологічного прогресу «зразка XXI ст.».

Мета статті: акцентування у складі групи провідних сучасних тенденцій змін світової вищої освіти явища професіоналізації та формулювання тих рекомендацій стратегічного плану, які доцільно врахувати під час планування розвитку вищої освіти України до середини

XXI століття в умовах інтеграції України в Європейський Союз.

Чверть століття незалежності України відзначені відсутністю серйозних інтелектуальних і фінансових зусиль щодо перетворення нашого освітньо-наукового комплексу у головне знаряддя державного успіху. Ми не спромоглися вчинити так, як це вже здійснили Фінляндія, Ірландія, Південна Корея, Тайвань, як у даний момент переконливо демонструє Китай.

У цій статті ми не зможемо охопити всю сферу освіти й сконцентруємо увагу на тому секторі, до якого застосовне слово «професійний» (professional) не у нашому звичному сенсі, а в міжнародному значенні, що входить в усі новітні документи ЮНЕСКО, ОЕСР, СБ та ін.

Цей вибір ми вважаємо найбільш актуальним тому, що упродовж 25 років у нас йде процес «академізації вищої освіти» як перейменування всіх ВНЗ спершу в «університети», а по тому – в «національні університети». Логічним, але помилковим розвитком цього явища стало урядове рішення про уведення поняття «дослідницький університет», зокрема, проголошення саме таким новоствореної «Острозької академії» з кількома сотнями студентів (у даний момент – ледь дві тисячі). Приєднуємося до аргументів, які наводить В. Сацик щодо неконструктивності продовження цих планів у напрямі формування в Україні «університетів світового класу» [4].

Ми ж переконані в тому, що в сучасних умовах розвитку України в найближчі 10–20 років та реальних можливостей її вищої школи, фундаментальної і прикладної науки головним має стати не академічне скерування з планами претензій через кілька років на отримання Нобелівських премій, а відвоювання нашими товарами хоча б частини світового ринку так само успішно, як це робить аграрний сектор української економіки. Це означає, що настав момент підвищення уваги до подальшого прогресу тих закладів неуніверситетського рівня, які за рубезем характеризуються як «професіоналізовані» та орієнтовані на підготовку фахівців з дипломами «В».

Є багато причин того, що впродовж років незалежності цей великий сектор освіти майже ніколи не ставав визнаним центром державної уваги й не отримував ресурсів для розвитку. Мережа закладів I–II рівнів акредитації формально входила в систему вищої освіти, але цілковито губилася на тлі все численніших університетів і академій. Ось незаперечні дані щодо студентських контингентів: тут перевага на користь закладів III–IV рівнів акредитації рухалася від співвідношення 1,5 : 1 в 1995 році аж до рекордного показника 6,34 : 1 в 2009 р., але пізніше все ж незначно зменшилася до 5 : 1.

Дуже негативну роль у нашому сучасному освітньому плануванні відіграє названа вище розбіжність між значенням слова «професійний» в Україні і на Заході. В розвинених державах воно може застосовуватися тільки до навчальних програм бакалаврського або ще вищого рівня, а в іншому випадку закони вимагають звернення до слова «vocational», відповідником якого у нас є прикметник «ремісничий».

У нас ще з часів початку індустріалізації СРСР слово «професійний» було застосоване для позначення підготовки кваліфікованих робітників, а не магістрів чи хоча б спеціалістів. Якщо звернутися до всіх новітніх словників та інших видань Національної академії педагогічних наук України чи постанов КМ, то виявиться,

що у темі використання терміну «професійний» продовжуються найгірші радянські часи, а тому ремісничу підготовку називають чи «професійно-технічною», чи й зовсім неправильно – «професійною». Утримаємося від наведення прикладів того, наскільки ці помилкові уявлення і переконання загальмували модернізацію нашого освітнього законодавства в інтервалі 2012–2016 років і не дали змоги ще більше наблизити його положення до європейських стандартів.

Для рішучої і позитивної зміни у цій темі ми вважаємо доцільним аналіз дій тих держав Європи, які в 1980–х роках мали подібні до українських освітні та інші показники. Ще більшу користь може надати звернення до сучасних науково-теоретичних досягнень.

Зарубіжна та українська філософія має багато здобутків в аналізі еволюції суспільства та особистості, наводячи докази того, що вища освіта є продуктом тривалого розвитку, у процесі якого виявляли себе більшість тих законів, які відкрила ця наука. Константуємо, що історики освіти навіть сьогодні мають різні думки щодо моменту і місця виділення вершинної частини системи освіти у спеціалізовані заклади університетського типу, але серед них немає розходжень у тому, що саме університети багато століть уособлювали поняття «вища освіта». Тому з часів оформлення досконалих систем освіти для індустріальних держав (включаючи і Радянський Союз у період його найвищих досягнень) була застосовна дуже проста з математичної точки зору формула:

«Вища освіта = класичні університети» (1).

Однак, розпочинаючи з другої половини ХХ ст., у державах-лідерах стало швидко накопичуватися розходження між реальним змістом поняття «вища освіта» і формулою (1). Соціальною базою появи цього протиріччя став процес перетворення середньої освіти з елітарної у практично загальну. У не надто численні європейські й заокеанські університети (якихось інших вищих шкіл майже не було) лінула навала абітурієнтів. У них намагалися вступити не тільки відмінники зі спеціалізованих ліцеїв, а й переважна більшість молоді вікового інтервалу 18–19 років. Суспільна напруга значно зросла, а в окремих випадках (Париж у 1968 р., кілька кампусів американських університетів, окремі ВНЗ ФРН та Італії тощо) навіть відбулися цілковито неприпустимі події і сутички. Доцільно нагадати про те, що порівняно успішній ліквідації цих суперечностей істотно допомогли представники філософії та соціології.

Упродовж невеликого інтервалу часу за рахунок створення сотень «нових університетів» системи вищої освіти розвинених держав витримували цей «натиск» [5], але врешті це кількісне зростання трансформувалося в якісну зміну: спершу в німецькомовних країнах, а пізніше – всюди, розпочали діяти *неуніверситетські заклади*, орієнтовані на основну масу випускників шкіл, оцінки яких «трохи перевищували три бали».

У цей момент до філософії і педагогіки долучилася економіка, адже зросли майже до теоретичної межі студентські контингенти треба було навчати на обмежені кошти бюджету. Логічним рішенням стало скорочення термінів навчання і пропозиція «трієчникам» цікавого змісту підготовки. Ця небачена раніше в європейській вищій освіті підготовка скерувалася не на ознайомлення з латиною і грецькою мовою, не на вивчення праць

майже усіх видатних філософів і науковців з Античних і подальших часів, а на прискорене формування практичних діяльнських навичок, на появу *реальної виробничої компетентності*. Подібні програми виводили молодь на отримання «дипломів типу В». Що раніше держави обирали варіант дуальної вищої освіти за моделлю «А+В», то більшого досягало все суспільство (приклади – ФРН, Фінляндія, Норвегія, Ірландія та ін.).

Цю ситуацію можна відтворити новою формулою сучасної вищої освіти:

«Вища освіта XXI століття = заклади типу «А» + заклади типу «В» | (2)

Для максимально переконливого доведення усіх переваг переходу від формули (1), яка цілком домінує в Україні, до поширеної серед «старих членів» Європейського Союзу формули (2), необхідно звернутися до точних даних з довідників OECD (www.oecd.org/edu) щодо вартості вищої освіти видів «А» і «В» ([7] та ін.). Виявиться, що практично всюди навчальні програми типу «В» приблизно у два рази коротші від академічного варіанту «А» і (в середньому) дешевші у 3–4 рази. Завдяки невисокій вартості програм «В» системи вищої освіти багатьох розвинених держав виявилися спроможними надавати вищу освіту двом третинам молоді вікової групи 18–23 років. До того ж, унаслідок постійного збільшення кількості місць праці у третинному секторі національних економік, випускники з програм «В» рідко – рідше від володарів дипломів «А» – виявляються безробітними.

Незалежній Україні, де тимчасово все ще діє перша формула вищої освіти, доведеться у процесі своєї освітньої й іншої європейської інтеграції використати досвід ЄС і трансформувати вищу школу за другою формулою. До цього нас спонукатиме нове МСКО 2011 року, де значно посилений поділ всього навчання на типи «А» і «В».

Для теми нашого аналізу важливо підкреслити, що зазвичай включені у різні довідники OECD, UNESCO та ін. дані про програми типу «В» стосуються все ж *традиційної вищої освіти*, що спирається на загальну середню 12–річну школу і передбачає виконання її повної програми. Лише частково її можна вважати «професійно-технічною», тобто, орієнтованою на ту частину молоді, яка ще на рівні середньої освіти виявила свою неспроможність до регулярного академічного навчання з перевагою теоретичного матеріалу над усіма іншими видами знань та вмінь.

До вже вказаного ми зобов'язані додати важливе для сучасної України доповнення щодо «західних» змін тієї частини освітніх систем, яку з повним правом можна назвати «ремісничою» (vocational), що була організована і вдосконалена для надання поширених робітничих фахів – верстатника, слюсаря, муляра, сантехніка, годинникаря і безлічі інших подібних. Вона ідеально відповідала потребам індустріальних економік, але з початком ІКТ-революції і поширенням роботизації керівники освітніх систем розвинених держав заходилися пристосовувати наявні системи професійної (vocational) освіти до нових вимог та умов.

Філософи і педагоги–теоретики розгорнули дискусії щодо вибору стратегії організації навчання і професійної підготовки тієї частини підлітків і молоді, чие майбутнє виявилось непевним у нових соціально-економічних умовах. Поминаючи їх перебіг, вкажемо головне – *все більше розвинених держав Заходу стали підвищувати статус*

професійного навчання, цілком відмовлятися від його нижчих рівнів, робити масовою середню професійно-спеціальну освіту і поступово створювати особливі ВНЗ для продовження навчання до віку понад 20 років.

На відміну від добре організованої і швидкої операції зі створення «нових університетів», процес змін системи після-середньої професійної освіти розгортався повільніше і зі значними відмінностями між розвиненими державами. Усе ж існувала достатньо консолідована спільна основа для всього цього, а порівняно значні успіхи дали змогу експертам і керівництву ОЕСР (Організація економічної співпраці і розвитку) узагальнити восени 2012 р. накопичений досвід у колективній монографії «Після-середня професійна (PSV) освіта і підготовка: стежки і партнерство» [8]. Не відстає в аналізі цього явища і ЮНЕСКО ([6; 9] та ін.), де зі зміною керівництва в центр уваги потрапили всі вищі освітні рівні, включаючи і наукові дослідження.

Цілком очевидно, що у даний момент уже доволі численні заклади і установи PSV відсутні в глобальному ранжируванні університетів. Незважаючи на те, що PSV часто вважається другим і менш привабливим вибором, порівнюючи з університетською освітою, PSV швидко розвиваються в багатьох країнах. Тісні та безперервні зв'язки з ринком праці, близьке співробітництво з роботодавцями й добре організовані та розрекламовані стежки в освітній системі стали причинами цього успіху [8, с. 11].

З цього випливає, що загальний світовий процес переходу від індустріальної економіки до іншої (у даний момент переважає термін «економіка суспільства знань», а саму цю подію називають «третьою» чи й «четвертою» промисловою революцією), що тільки посилюється разом з повною комп'ютеризацією місць праці, примушує країни–лідери шукати нові способи соціалізації найбільш уразливих прошарків своїх молодих генерацій для ліквідації їх «втрати», поповнення ними декласованих чи навіть кримінальних кіл. Кожна обирає свій варіант, але спільним є намагання перетворити навчання подібних осіб в доступний для них спосіб отримання професійної підготовки, як мінімум напів-вищого, як максимум – вищого рівня.

Ми переконані у тому, що й Україна, яка щойно розпочала новий цикл змін свого освітнього законодавства, має не тільки рівномірно розвивати академічний (дипломи типу А) і професійний (дипломи типу В) сектори своєї вищої освіти, а й враховувати ті грандіозні й неминучі зміни ринку праці, що розпочалися в останні кілька років. Найбільше нас хвилюють два процеси:

1) прискорення інновацій у сонячній енергетиці, яку ми вважаємо незрівнянно перспективнішою від вітрової чи «зеленої». Захоплення Китаєм світового ринку надтонких перовскітних фотоплівків гальмується лише тим, що йому бракує літію для виготовлення кількох мільярдів акумуляторів для живлення споживачів у нічний час. Якщо швидко будуть удосконалені алюмінієві акумулятори і наноконденсатори з багатообіцяючими характеристиками ([1; 3] та ін.), то усього за кілька років сонячна енергетика витіснить всі поширені сучасні варіанти, що створюють викиди вуглекислого газу й порушують теплову рівновагу всієї атмосфери;

2) ще ширші наслідки матиме конкуренція у сфері т.зв. «3D-принтерів», які обов'язково перейдуть зі штучних на природні робочі матеріали. Вже у даний момент існують

засоби виготовлення споруд з глини чи піску, заміни звичних для нас виробів з металу аналогами з нанощелюлози, урешті, їжі з природної біомаси. Їх удосконалення, створення нових і масове поширення змінить майже всю сучасну промисловість і аграрне виробництво, ліквідує віддалені перевезення, звичну торгівлю і навіть масову міграцію. Сподіваємося також на те, що зникне конкуренція за рідкісні ресурси і поняття «війна» стане неактуальним, подібним до словосполучення «полювання на мамонтів».

Ці два явища спонукають нас до подальших роздумів над можливими характеристиками ринку праці 2020–2030-х років та пропозиціями щодо орієнтації нового освітнього законодавства й діяльності МОН України.

Список використаних джерел

1. Аккумулятор с алюминиевым анодом заряжается за одну минуту (URL: <http://newsland.com/news/detail/id/1610353/21-09-2015>).
2. Звіт ректора КНУ імені Тараса Шевченка Губерського Л. В. про роботу за період з грудня 2011 року по грудень 2012 року та завдання на наступний рік. Доповідь на конф. труд. колективу КНУ ім. Т. Шевченка. – К., 2012. – 180 с.
3. Маклаков А. Революция суперконденсаторов: первая жертва – Элон Маск (URL: <http://www.ecolife.ru/infos/agentstvo-ekoinnovatsij/40007/30-05-2015>). 9-07-2015.
4. Сацик В. Сучасні моделі дослідницьких університетів: витоки, стратегії розвитку та перспективи розбудови в Україні // Ідеологія і політика. – 2012. – №2. – С.25–39 (URL: http://ideopol.org/wp-content/uploads/2014/03/8_UKR-Satsyk-.pdf) 16-09-2015.
5. Davies J. L. New Universities: Their Origins and Strategic Development // IEE «International Higher Education» An Encyclopedia. – 1991. – P.205–231.
6. Marope P. T. M., Chakroun B. Holmes K. R. Unleashing the Potential. Transforming Technical and Vocational Education and Training. – Paris, UNESCO, 2015. – 225 p. (URL: <http://unesdoc.unesco.org/images/0023/002330/233030e.pdf>).
7. OCDE (2015), Regards sur l'éducation 2015: Les indicateurs de l'OCDE, Éditions OCDE. (URL: <http://dx.doi.org/10.178/eag-2015-fr>) 23-05-2016.
8. Post-Secondary Vocational Education and Training: Pathways and Partnerships. Edited by Jaana Puukka. – Paris, OECD, 2012. – 183 p.
9. Revisiting global trends in TVET: Reflections on theory and practice. – Paris, UNESCO, 2013. – 351 p. (URL: <http://unesdoc.unesco.org/images/0022/002228/222894e.pdf>).

References

1. Akkumuljator s aljuminievym anodom zarjazhaetsja za odnu minutu (URL: <http://newsland.com/news/detail/id/1610353/21-09-2015>).
2. Zvit rektora KNU imeni Tarasa Shevchenka Gubers'kogo L. V. pro robotu za period z grudnja 2011 roku po grudenz' 2012 roku ta zavdannja na nastupnyj rik. Dopovid' na konf. trud. kolektivu KNU im. T. Shevchenka. – K., 2012. – 180 s.
3. Maklakov A. Revoljucija superkondensatorov: pervaja zhertva – Jelon Mask (URL: <http://www.ecolife.ru/infos/agentstvo-ekoinnovatsij/40007/30-05-2015>). 9-07-2015.
4. Sačyk V. Suchasni modeli doslidnyč'kyh universytetiv: vytyky, strategii' rozvytku ta perspektivy rozbudovy v Ukraїni // Ideologija i polityka. – 2012. – №2. – S.25–39 (URL: http://ideopol.org/wp-content/uploads/2014/03/8_UKR-Satsyk-.pdf) 16-09-2015.
5. Davies J. L. New Universities: Their Origins and Strategic Development // IEE «International Higher Education» An Encyclopedia. – 1991. – P.205–231.
6. Marope P. T. M., Chakroun B. Holmes K. R. Unleashing the Potential. Transforming Technical and Vocational Education and Training. – Paris, UNESCO, 2015. – 225 p. (URL: <http://unesdoc.unesco.org/images/0023/002330/233030e.pdf>).
7. OCDE (2015), Regards sur l'éducation 2015: Les indicateurs de l'OCDE, Éditions OCDE. (URL: <http://dx.doi.org/10.178/eag-2015-fr>) 23-05-2016.
8. Post-Secondary Vocational Education and Training: Pathways and Partnerships. Edited by Jaana Puukka. – Paris, OECD, 2012. – 183 p.
9. Revisiting global trends in TVET: Reflections on theory and practice. – Paris, UNESCO, 2013. – 351 p. (URL: <http://unesdoc.unesco.org/images/0022/002228/222894e.pdf>).

Pokhresnyk A. K., Ph.D., Associate Professor, Kyiv College of electronic devices (Ukraine, Kyiv), ktep2006@ukr.net

The philosophy of professional training of young people in today's social evolution

Leading futurists of contemporary West did not agree on the name of the new stage of scientific and technological revolution in the XXIst century. The fact is only in increasing the number of students and improvement at the educational level of new generations of workers. In article the evolution of leading countries education systems after the World War II and the use of the term «professional» is studied. The fact of refusal what we have called «basic vocational education» and «vocational training» is revealed. It is proved that the Western countries are rapidly expanding higher education at the expense of non-university institutions with diplomas of the «B» and mostly semi-higher professional education with the creation of specialized institutions. They have short and cheap program, working closely with employers and provide the profession appreciated at the modern labor market. In the XXIst century all the young people will receive higher academic or vocational education.

Keywords: higher education, semi-higher education, post-secondary vocational institutions, the labor market – XXI, solar energy, alternative production (3D-printers).

Похресник А. К., кандидат философских наук, доцент, директор Киевского техникума электронных приборов (Украина, Киев), ktep2006@ukr.net

Философия развития профессиональной подготовки молодежи в условиях современной общественной эволюции

Ведущие современные футурологи Запада не пришли к согласию относительно названия новой стадии научно-технологической революции в XXI в. Фактом является только увеличение количества студентов и повышения образовательного уровня новых поколений работников. В статье исследована эволюция систем образования стран-лидеров после Второй мировой войны и использование термина «профессиональный». Выявлен факт отказа от того, что у нас называется «базовое профессионально-техническое образование» или «профессионально-техническая подготовка». Доказано, что страны Запада быстро расширяют высшее образование за счет невуниверситетских заведений с дипломами типа «В» и преимущественно получившее профессиональное образование с созданием специальных заведений. Они имеют короткие и дешевые программы, тесно взаимодействуют с работодателями и предоставляют профессии, ценящиеся на современном рынке труда. В XXI в. вся молодежь будет получать высшее академическое или профессиональное образование.

Ключевые слова: высшее образование, полувс высшее образование, послесредние профессиональные заведения, рынок труда – XXI, солнечная энергетика, альтернативное производство (3D-принтеры).

* * *

УДК 316.346.32–053.6

Полищук Н. В., кандидат технічних наук, доцент, Рівненський державний гуманітарний університет (Україна, Рівне), pnv202@ukr.net

ФІЛОСОФСЬКО-ОСВІТНІЙ І ПЕДАГОГІЧНИЙ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ АНТРОПОКОСМІЧНО-ДУХОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ У МОЛОДІ В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНО-ВИСОКОТЕХНОЛОГІЧНОГО НАУКОВО-ТЕХНІЧНОГО ПРОГРЕСУ

Обґрунтовано необхідність формування антропокосмічно-духовної картини світу у молодого покоління на сучасному етапі розвитку багатокризового світового і, в тому числі, українського суспільства. Запропоновано визначення нових термінів: антропокосмічно-духовна картина світу, антропокосмічна духовність, антропокосмічний світогляд і ряду інших антропокосмічних понять та означень у сучасному філософсько-педагогічному дискурсі. Представлена модель формування антропокосмічно-духовної картини світу у молодого покоління в умовах інформаційно-високотехнологічного науково-технічного прогресу та авторське трактування її філософсько-освітньої, педагогічної та духовної сутності.

Доведено, що сформована у свідомості молоді людини антропокосмічно-духовна картина світу дозволить їй за умов невідворотного в недалекому майбутньому краху людської цивілізації, якщо вона не розв'яже нинішні глобально-цивілізаційні кризи і не уникне геокосмічних катастроф, зрозуміти сенс космічно-екзопланетного життя, яке буде безкласовим, а, отже, безкризовим, безконфліктним, повноцінним та змістовним, антропокосмічно-високодуховним (божественним за М. Бердяєвим), а, отже, прогресивним та практично вічним, як і життєдіяльність суспільства, яке складатиметься з таких антропокосмічно вихованих особистостей.

Ключові слова: антропокосмічно-духовна картина світу, антропокосмічна духовність, антропокосмічна освіта, антропокосмічне виховання,

інформаційно-високотехнологічний науково-технічний прогрес, космічно-інпланетна цивілізація, космічно-екзопланетна цивілізація.

Нинішнє українське суспільство знаходиться на стадії еволюції дикого капіталізму – первісного нагромадження капіталу та в стані гібридної війни. І, як показує історія, так званих, цивілізованих країн, на цьому етапі найбільш активно продукується зло. Людей, які є активними носіями духовних і національних цінностей морально пригнічують, а то й фізично знищують. І тому не варто сподіватись, що духовно хворе суспільство знищить зло, а тим більше, що воно зникне в результаті самодовільної дисипації. На такий процес необхідні століття [5].

Отже, варто констатувати, що традиційна духовність не справилася з завданням вилікувати духовно хворе суспільство. На цю духовно-моральну кризу не тільки українського, але й світового суспільства накладається ще ряд небезпечних глобальних криз: суспільно-демографічна, воєнно-політична, економічно-енергетична, еколого-кліматична, ментально-цивілізаційна, антропологічна та інші глобальні кризи і геокосмічні катастрофи, які загрожують знищити не тільки людство, але й планету, на якій воно та вся фауна і флора існують [11].

Новий, високий рівень антропокосмічно-духовно-моральної культури молоді людини, яку, як очевидно, необхідно вводити в наш час в освітньо-виховний простір, навіть у межах нинішнього освітнього простору, в контексті людиноцентризму (за В. Г. Кременем) [7], дасть можливість їй утвердитися, гідно відкритися людям, виявити до них почуття глибокої поваги і любові, бути вірними ідеям гуманізму й антропокосмізму та прагнути до їх реалізації у процесі своєї життєдіяльності в умовах інформаційно-високотехнологічного науково-технічного прогресу (ІВТ НТП), тобто стати антропокосмічно-духовно-моральною особистістю нової космічно-екзопланетної (КЕП) цивілізації [12].

Актуальність теми дослідження полягає у високодуховному формуванні українського суспільства шляхом модернізації системи освіти у напрямку формування у молоді високодуховного, антропокосмічного бачення свого майбутнього не тільки на Землі, але й у космосі, оскільки відбувається інтенсивне освоєння людством космосу, а в недалекому майбутньому переселення на його екзопланети перш за все антропокосмічно вихованої молоді – лідерів освоєння екзопланет космосу, щоб забезпечити збереження генофонду людства і створення КЕП людської цивілізації.

Отже, молодь в антропокосмічно-духовному сенсі є особливою соціальною групою. Основне її значення полягає у репродуктивній функції, тобто у відтворенні людства, у вихованні дітей – забезпеченні їх фізичного, розумового, культурного, духовного й іншого розвитку. Вона найбільш мобільна в порівнянні з іншими соціальними групами, вона найбільш інтенсивно засвоює нові знання, набуває нові професії і спеціальності, вона здатна швидко оволодівати новітніми суспільними, культурно-мистецькими і духовно-моральними цінностями, зокрема, антропокосмічними. Проте згідно думки знамого психолога І. Кона «в ХХ ст. темпи зміни нової техніки стали випереджати темпи появи нових поколінь. З цієї проблемою молоді ми вступили у ХХІ ст.». Нові цивілізаційні зміни висуюють перед молододо людиною і її освітою нові вимоги, оскільки сучасна цивілізація вступила в новий тип прогресу – інноваційно-

антропокосмічний, який характеризується інтенсивним освоєнням космосу, високим динамізмом, швидкою зміною знань, інформації, технологій [6; 19]. Все це нові риси ментальності молоді людини, які має виховувати вже сучасна школа.

Аналіз останніх досліджень. Згідно міркувань академіка М. Маркова: «У кожний даний історичний момент на основі людського досвіду і на рівні експериментальних можливостей цього історичного моменту у людей формується певна картина світу. Вона відображає об'єктивний світ у тій мірі і з тією точністю, яка дається людським досвідом у дану епоху, з тим реальним багатством фарб, які в дану епоху вловлює практика. Окрім цього, картина світу містить фарби суб'єктивного відтінку, ними зафарбовано передбачення і деталі «тимчасового» зафарбування, дещо таке, що в даний момент достовірно не доведено, але не входить в протиріччя з дійсністю. У майбутньому, можливо виникне протиріччя з досвідом і доведеться по-другому уявляти собі це «дещо», перемальовувати деяке місце картини світу». У праці [3, с. 147] говориться: «У наш час» «картинність» у наукових уявленнях здебільшого зникає. Існуючий образ світу у сучасній науці виявляється блідим, холодним і позбавленим наочності порівняно з мальовничими образами первісних картин світу. Таку картину світу називають холодною. Холодна картина світу (ХКС) далеко відстає від морально-духовної картини світу. ХКС будується як незалежна від автора (людини) система пояснення закономірностей фізико-космічної та біологічної реальності. У ній немає місця жодним «я думаю», «я сприймаю», «мені здається» тощо. Елементами ХКС є явища природи, Космосу, енерго-матеріально-інформаційні процеси Всесвіту в їх абстрактних формально-логічних і фізико-математичних вираженнях. Елементи такої ХКС втрачають усе неповторне й унікальне, яке стає нібито «неістотним», тому що не охоплюється структурними закономірностями даної наукової картини світу (НКС). Поодинокі події, такі, наприклад, як Першоспалах (Великий Вибух), тобто Первісний Акт творення нашого Всесвіту, поява людини на Землі та інші ніби й не вписуються в раціональну картину світу. І це зрозуміло, оскільки на іншу картину світу чиста наука, по суті, не повинна претендувати. Коли таку НКС розглядають як останнє слово науки, то вона починає служити бездуховності та стає холодною, антигуманною, безбожною. А тому, якщо в полі ХКС опиняється людина з усіма її цілями, цінностями, образами й емоціями, вірою-совістю-волею, любов'ю-радістю-надією, то її розглядають як елемент біосфери, як продукт еволюційного й природно-історичного процесу. Людина в такій атеїстичній ХКС виступає всього-на-всього як високоорганізована тварина, що виробляє знаряддя праці, продуктивна сила тощо. І все це є знущанням над людиною, її приниженням, фактично запереченням як істоти духовної, богоподібної».

На протязі всього життя кожна людина, як об'єкт космічного, всесвітнього простору, як суб'єкт наділений розумом, поряд з повсякденними матеріальними турботами про своє життєзабезпечення, невпинно, дивлячись на зоряне небо, думає над проблемами вселенського масштабу і намагається в своїй свідомості поряд з фізичною, науково-філософською (матеріальною) картиною світу [4], сконструювати в дитинстві й юності

свою власну антропокосмічно–духовну картину світу, ще не послуговуючись тією чи іншою світовою, загальновизнаною (світською чи релігійною) картиною світу, про існування якої вона можливо ще не знає і за допомогою якої вона намагається існувати не тільки біологічно, але й духовно, творчо взаємодіяти з суспільством, природою і Всесвітом й творити свою долю та керуватися нею в різних, часом конфліктних і навіть трагічних, ситуаціях, інакше людина втратить сенс життя.

Згідно [8, с. 359], «Сенс життя є суттєвим, фундаментальним атрибутом суб'єкта життя, незалежно від того, чи йдеться про конкретну особистість, чи про релігійно–ідеалістичну персоніфікацію світу (Бог, Абсолютна ідея, світовий дух). Сенс життя полягає в забезпеченні прогресу як об'єктивного світу, так і особистості, який втілюється у формі та визначається змістом ідеалу. Усвідомлення сенсу життя передбачає вільний вибір індивіда».

Отже, в процесі розвитку світогляду окремої людини на протязі її життя, а також людської спільноти взагалі та нагромадження ними знань, зокрема, й антропокосмічних, в них має складатися певна картина світу, в тому числі й антропокосмічно–духовна. Це не обов'язково та чи інша релігійна картина світу (біблійна, християнська (православ'я чи католицизм), іудаїстська, представлена різними течіями, мусульманська (ісламська – суніти чи шиїти), індійська (ведизм, брахманізм, індуїзм, буддизм)), але й світські, відомі в історії духовної культури різних народів – міфологічна, наукова, включаючи філософську і лінгвістичну (ідеографічну), художню, моральну, політичну, мовну, фізичну, біологічну, культурологічну тощо.

Необхідно, щоб з різних сфер релігійної і світської культури в кожній молодій людині вироблялися свої основи антропокосмічно–духовної картини світу, які мають базуватися на прогресивних елементах різних світських і релігійних та інших картин світу. Звичайно, що дітям і навіть більшості молодих людей, ще невідомі вищезгадані різноманітні картини світу. Для такої категорії населення України в першу чергу стають відомі християнські і практично–життєві цінності, з яких і потрібно починати формувати сучасну антропокосмічно–духовну картину світу. До антропокосмічно–духовної картини світу вже нині необхідно включити й антропокосмічні світогляд і свідомість особистості. У праці [3, с. 148] наголошується: «У створеному Богом Всесвіті живуть міради духовних істот – дітей Божих, з'являються й функціонують численні цивілізації (*космічно–інопланетні (КІП) цивілізації [10]* – автор) духовно–розумних істот, однією з яких є і наша земна цивілізація. Оцінити по–справжньому нашу людську цивілізацію, її унікальність ми зможемо лише тоді, коли познайомимось зі спорідненими і неспорідненими (*КІП – автор*) цивілізаціями Галактики і Метагалактики. Наш космологічний вимір, наша космологічна тілесність означає, що ми, люди, пов'язані з космічним життям численними матеріально–речовинними, матеріально–енергетичними й енерго–інформаційними факторами. Ми живемо у польовому космічному середовищі: гравітаційному, електромагнітному, зокрема у світловому полі нашого Сонця (*одній з зірок космосу – автор*), у корпускулярному (космічні промені), у звуковому й магнітному полі Землі, в її атмосфері тощо. Наше природне життя залежить від біосфери Землі, від

речовинно–польового круговороту на планеті Земля, у Сонячній системі, у нашій Галактиці та Метагалактиці. Але людина живе і вмирає й до сьогоднішнього дня як природна, космічна істота. Живучи у своєму космічному середовищі, людина має визначити своє особисте ставлення до нього, своє розуміння космічного довкілля, своє пізнання космології та космофізики. Але великою і незбагненою таємницею залишається те, що людина є не лише природно–космічною істотою. Неможливо зрозуміти людину без урахування її антропокосмічно–духовної, надприродної сили, заперечення якої у ХХ ст. катастрофічним (*для людства і всього живого на Землі – автор*) [10]. Людина є ноологічною особистістю зі своїми численними душевно–духовними ознаками, характеристиками, атрибутами. Становище людини у структурі Всесвіту, в природному (*перш за все на Землі – автор*) космічному середовищі є надзвичайно драматичним, а за М. Бердяєвим, навіть трагічним».

Виклад матеріалу дослідження. На основі проведених нами досліджень [2; 14–17] наведемо визначення введених нами термінів, які мають стати основоположними в антропокосмічній педагогіці та філософії освіти в світлі нової космологічної концепції:

– **антропокосмізм** – комплекс ідей, який характеризується переконанням про нерозривність зв'язку долі людства з освоєнням космосу, бере свій початок з античності. Нині це філософський і науковий світогляд, згідно якого людина, її думки і діяльність ставляться в центр світової еволюції. В педагогіці антропокосмізм вилився в теорію ненасильницького виховання і формування КІП мислення, спрямованого на постановку і мирне розв'язання загальнолюдських проблем шляхом переселення антропокосмічно налаштованої частини людства на інші планетні системи космосу типу Сонячних (а їх тільки в нашій Галактиці, Чумацькому Шляху, біля 40 мільярдів) і розуміння себе як активної частинки світобудови;

– **антропокосмічно–духовна картина світу** – це сукупність знань та уявлень у свідомості людини про найвищі антропокосмічні духовні цінності, які виробило людство на протязі історії свого розумного існування, які мають складати сенс її антропокосмічно–духовного життя, бути керівною життєво–духовною ідеєю до взаєморозуміння і взаємодії з іншими людьми, суспільством, природою, КІП цивілізаціями, Всесвітом і Богом, інакше людина розумна буде позбавлена сенсу життя. Антропокосмічно–духовна картина світу складає основу життєво–духовного світу людини;

– **антропокосмічна духовність** – категорія людського буття, що виражає здатність до виходу людини за межі вузько земного, соціально інтегрованого існування у сферу єдиної «духовної батьківщини» – високорозвинутої і високодуховної КЕП цивілізації й майбутнього практичного вічного існування такої цивілізації; це почуття й усвідомлення невідворотної реальності майбутнього переселення людей на інші планети космосу, яка має безпосередньо чи опосередковано спрямовувати життєдіяльність людини у напрямку єдності об'єктивного і суб'єктивного стосовно антропокосмізму людського життя. Вона включає традиційну духовність як складову, початкову стадію формування нової, більш всеохоплюючої духовності, що включає окрім земної духовності й високу та надвисоку духовності КЕП і КІП цивілізацій всього

Всесвіту. Формується через антропокосмічну освіту й виховання, космізацію людського буття, антропокосмічну свідомість і світогляд, освоєння духовної культури космічних цивілізацій, виховання космічно-екзопланетної (божественної) особистості;

– **антропокосмічний світогляд** – система філософсько-антропологічних і антропокосмічно-педагогічних поглядів на космос, як майбутню антропокосмосферу, покликаних формувати антропокосмізм у людей, сукупність знань про планетарну і космічну еволюцію, про структуру світобудови, про місце розумно і матерії та інших видів матерії в масштабах космосу й осмислення своєї ролі і значення в космічному еволюційному процесі, в ході якого сприяти якісному переходу розумної матерії Землі із планетарного стану в стан інопланетної космічної сили шляхом розселення людства в масштабах Сонячної системи із перспективою виходу на галактичні та метагалактичні системи;

– **антропокосмічна філософія освіти** – це предмет філософії, який базується на антропокосмізмі й охоплює питання всезагального зв'язку людини, людства і Всесвіту, на уявленні, що людина – це закономірне явище не тільки в масштабах Землі, як космічного об'єкту, але й всього нескінченного космосу; формує підрастаючі покоління в душі антропокосмізму, космізації людського буття, антропокосмічні: свідомість, світогляд й духовність та визначає методологію формування КЕП особистостей (образи людей майбутнього, лідерів заселення космосу у період загострення глобальних криз сучасності, які можуть привести людство до апокаліпсису, створення ними антропокосмічної цивілізації на основі досягнень ІВТ НТП та космонавтики); пропонує способи зв'язку й спілкування з більш високорозвиненими і високодуховними космічними цивілізаціями з метою запозичення у них більш фундаментальних знань і досвіду; визначає першочергові умови виживання людства на Землі і в космосі, які вимагають свого невідкладного рішення уже в наш час на основі антропокосмічних виховання, освіти й навчання з використанням антропокосмічної педагогіки;

– **антропокосмічна цивілізація** – складова частина антропокосмосфери, що охоплює частину людства, сукупність КЕП особистостей, яка переселилася в космос і живе та діє в ньому, забезпечуючи високий рівень суспільного розвитку матеріальної і духовної культури, досягнутий нею за рахунок освоєння об'єктів Всесвіту і взаємодії з високодуховною (божественною) космічною надцивілізацією, як з союзом з космічних цивілізацій, яка можливо існує і являє собою надсуспільно-економічну формацію;

– **антропокосмічна освіта** – система випереджаючого педагогічного впливу на учнів і студентів з метою надання їм знань про будову й еволюцію Всесвіту, про місце людини і людства в ньому, про процеси і результати дослідження й освоєння космосу, формування в них антропокосмічних свідомості, духовності й світогляду, які базуються на усвідомленні людиною своєї єдності з космосом і матеріальними об'єктами Всесвіту та їх системами й еволюцією світобудови, підготовки їх як майбутніх спеціалістів космічної галузі, астрономії, космогонії і космології, формування КЕП особистостей, які будуть здатні переселитися і жити на інших екзопланетах космосу, а також утворити в майбутньому

високоосвічену й високодуховну КЕП цивілізацію, яка буде спілкуватися з іншими високодуховними космічними цивілізаціями й допомагати землянам;

– **антропокосмічна педагогіка** – наука, яка базується на антропокосмізмі й охоплює питання антропокосмічного виховання, антропокосмічної освіти й навчання підрастаючого покоління в душі антропокосмізму, антропокосмічної свідомості, антропокосмічного світогляду, антропокосмічної духовності й визначає методологію й методи формування КЕП особистостей – лідерів колонізації космосу у період загострення демографічної, антропологічної, екологічної, кліматичної термоядерної, ресурсно-продовольчої, духовно-моральної, освітньої, ментальної й інших глобальних криз сучасності, які можуть привести до Апокаліпсису і визначає першочергові умови виживання людства на Землі і в космосі, які вимагають свого невідкладного рішення уже в наш час;

– **антропокосмічне виховання** – це теорія і практика антропокосмічної педагогіки, яке подає методи, прийоми і засоби формування усвідомлення природної єдності життя особистості з життям всього безмежного космосу. В зв'язку з цим, важливим завданням антропокосмічного виховання є донесення до свідомості вихованця єдності свого особистого життя з життям у майбутній людській КЕП цивілізації;

– **КЕП цивілізація** – це людська спільнота КЕП особистостей на екзопланетах космосу – майбутні космічні поселення спільноти землян, які утворюють **антропокосмосферу** – зону в космосі, в якій житимуть і освоюватимуть енергетичні й матеріальні ресурси об'єктів Всесвіту космічні спільноти **КЕП (божественних) особистостей**, які будуть являти собою гармонію найвищих якостей розуму, духовного багатства, моральності, високорозвиненого інтелекту, божественності при гармонійному сполученні з емоційним і фізично досконалим тілом, спрямовані на реалізацію творчих потенціалів у масштабах Землі та космосу, які здатні жити в космосі в умовах високорозвиненої і високодуховної КЕП цивілізації, бути мудрими, любити Бога, спілкуватися і переймати знання та досвід інших космічно-інопланетних високодуховних цивілізацій, творити на благо людства як на Землі, так і в космосі;

– **КІП цивілізація** – суспільство інопланетян на об'єктах космосу, які досягли далеко вищого рівня розвитку, ніж земна цивілізація. Наука майбутнього якраз і покликана допомогти землянам ідентифікувати себе в антропокосмічному сенсі, представити себе породженням космосу і носіям розуму у Всесвіті, оскільки позаземні носії розуму поки що не виявлені з їхніми високими гуманізмом, духовністю і моральністю. В разі не переселення в космос і не встановлення контакту з інопланетними цивілізаціями, людство як замкнена система деградує, виродиться, бо в кожній замкненій системі згідно положень синергетики відбуваються лише процеси, що ведуть до збільшення ентропії, тобто хаосу, безладу, що веде в кінцевому результаті до краху цивілізації. Щоб уникнути цього необхідний не просто вихід у космос, зокрема, ближній, а і в далекий, де можлива зустріч з інопланетянами, а, отже, стане можливим спілкування і співробітництво з ними і, як результат, буде здійснюватися обмін досвідом, науковими, технічними, технологічними, культурними і духовно-моральними знаннями, енергією і речовиною. Тоді людство стане відкритою системою

і буде жити практично вічно. Згідно Е. Тоффлера [18] людство розвивається хвилями. У третьому тисячолітті людство має здійснити революційний поворот до нових форм цивілізаційного прогресу, інакше настане духовна, ментальна й антропологічна криза, III світова війна, а з нею крах людської цивілізації. Проблема позаземних цивілізацій уже стає домінуючою для багатьох наук, розширяючи в багато разів їх горизонти. І через деякий час ми звільнимся від антропоморфізму, звільнимся від його вериг у своїх уявленнях про Розум у Всесвіті, про існування в ньому, згідно О. Базалука [1; 2], розумної матерії.

Згідно нашої інтерпретації **ІВТ НТП** – це інформаційно–інноваційно–високотехнологічно–науково–техно–космічно–глобалізаційно–цивілізаційне явище, яке дало початок гігантському приросту технічних, технологічних, матеріальних, енергетичних, космічних, інформаційних, інноваційних можливостей людства і створення глобалізованої цивілізації – антропокосмічної ІВТ цивілізації і, яке суттєво деформує біологічну і духовну основу особистості – фізичний організм людини, мозок, а, отже, її розум, психіку, свідомість, духовність, ментальність і науково–філософський та антропокосмічний світогляд і, яке має спонукати філософів і педагогів до створення якісно нових смислів, які має засвоювати високодуховно–моральна особистість, збагачуючи ноосферно–антропокосмічні підвалини нашої цивілізації та в майбутньому цивілізації екзопланет космосу – людина майбутньої КЕП цивілізації, яка здатна буде виконувати свою антропокосмічну функцію у Всесвіті. **ІВТ НТП** – це сукупність процесів корінного якісного перетворення продуктивних і виробничих сил, яке здійснюється в результаті злиття воедино наукової, технічної, технологічної, інноваційної та інформаційної революцій, космізації й глобалізації виробництва і взагалі життя, перетворення науки в безпосередню продуктивну і соціальну силу, всемірного розвитку культури, мистецтва і, на жаль, регресу духовності. Проте епоха ІВТ НТП містить в собі й величезний потенційний гуманістичний потенціал, тільки його потрібно виявити і використати. В час ІВТ НТП діяльність людства перейшла всі межі біологічної реальності і стала визначатися досягнутою могутністю розуму і космічними, технічними, технологічними, інформаційними та інноваційними можливостями людства. Отже, *доки в ІВТ НТП не будуть внесені належні духовно–моральні засади й цілі, особливо антропокосмічні, існує реальна небезпека краху як для людської особистості, так і для людства в цілому.* Адже, одна із характерних особливостей сучасного світу – загострення всіх проблем, а головне духовно–моральних.

Нині українській нації, за виключенням сплеску патріотизму в певній її частині в зв'язку з проведенням останнього («Майдану» та АТО, волонтерства властивий духовний занепад. Духовний занепад людини – це втрата почуттів: правди, совісті, віри, доброти, співпереживання, людяності, здатності любити, боготворити Творця Всесвіту та в існуванні інших антидуховно–аморальних вчинків, що проявляється в депресивних станах, неврозах, стресах, страхах, істерії, розпачі та втраті сенсу життя. Ці стани не ліквідуються тренінгами та самогіпнозом і навіть за допомогою психологів–практиків, якщо людина не володіє власною стійкою духовною картиною світу. Духовний занепад людини обов'язково тягне за

собою втрату фізичного стану – здоров'я. Психозфізичні хвороби окремої людини поширюється на всю сім'ю, яка є первісною комірною нації, в результаті духовно і фізично занепадає держава. Тому необхідно повернути первісне значення поняттям «духовний» та «духовність» часів Ісуса Христа та декількох століть після нього, бо часто забувається їх святе втілення від Духу Святого. Духовне життя – це перш за все існування кожної людини з Богом, з Біблією, з християнським переконанням в безсмерті душі та настанням якщо не людського суду і осуду, то страшного суду Божого [3; 9]. Духовна допомога, яка приходиться у результаті формування в свідомості людини антропокосмічно–духовної картини світу, здійснюється в тому числі за допомогою віри в Бога і поклоніння йому та виконання заповідей і настанов Святого писання, яке необхідно як найактивніше вводити в навчальний процес у навчальних закладах всіх рівнів акредитації. Необхідно ліквідувати відчуження церкви від держави, як трагічне породження комуністичного атеїзму, бо це вже відбувається явочним порядком, коли найвищі державні посадовці в дні великих релігійних свят відстоюють богослужіння в божих храмах, кладуть на себе широкі святі хрещення і б'ють превелебні поклони. Звичайно, в справі формування антропокосмічно–духовної картини світу в молоді, велику допомогу можуть надати світські особи – психологи, лікарі, вчителі, викладачі, письменники, митці, а також служителі релігійного культу – священники різної ієрархії. Духовна допомога у формуванні антропокосмічно–духовної картини світу неодмінно має бути зв'язана з духовним і фізичним оздоровленням особи, її сім'ї, а в кінцевому підсумку держави, бо на них сходить благодать Святого Духа [3; 9].

Таким чином, в основу формування антропокосмічно–духовної картини світу в православному і католицькому середовищах, яка має доленосне значення, а, отже, визначає сенс життя молодої людини, необхідно покласти духовну картину світу первісних християн часів Ісуса Христа та його апостолів і послідовників перших двох століть після смерті Ісуса Христа, яка найбільш досконало викладена в Біблії і тогочасних релігійних писаннях, водночас наповнюючи її сучасними світськими духовними цінностями, а також необхідно використовувати світську художню літературу, шедеври мистецтва, музики, приклади з життя велетів людського духу (Конфуцій, Платон, Демокрит, Аристотель, Акваїнський, Августин, Філон, Макиавеллі, Леонардо да Вінчі, Кальвін, Вольтер, Локк, Руссо, Кант, Дідро, Гельвецій, Камю, Ніцше, Маркс, Поппер, Ясперс, Арон, Арендт, Деррида та ін.). Духовні цінності сучасної Руської православної Церкви запламовані гріховним підтриманням збройної агресії Росії проти України, а католицька Церква, окрім спокутування гріхів інквізиції нині переживає кризу свого морального вчення, про яку йдеться в Апостольському Посланні «Наближаючись до третього тисячоліття (1994 р.)» папи Івана Павла II у зв'язку з наближенням 2000–ліття народження Ісуса Христа. Самокритичність Апостольського Послання необмежена й беззастережна. Іван Павло II наводить цілу низку негативних явищ у діяльності католицької Церкви як у минулих століттях, так і в сучасності. Він наголошує: «Неможливо уже заперечити, що багато християн переживає у своєму духовному житті моменти непевності, яка обіймає не лише їхнє моральне життя, а й молитву

і навіть теологічне сповідання Віри, яка й так уже виставлена на випробування у зв'язку з конфронтацією з нашою епохою, спрваджується іноді на манівці через фальшиві теологічні напрями, які поширюються внаслідок кризи Віроповчальної Влади Церкви». В енцикліці «Блиск правди (1997 р.)» сповіщається: «В середині католицької спільноти утворилася цілком нова ситуація, що характеризується як криза, внаслідок якої моральне вчення Церкви піддається дедалі зростаючим сумнівам і застереженням гуманітарного і психологічного, суспільного і культурного, а також релігійного, стисліше – теологічного змісту». Зазначене вище відносно формування антропокосмічно–духовної картини світу молоді людини схематично зображено на рис.

Аналізуючи структурну схему антропокосмічно–духовної картини світу (рис. 1), можна стверджувати, що її формування в молоді, як і фрагментів нової картини світу значно розширює можливості наукового пізнання не тільки гуманітарно–наукової картини світу, а й соціально–гуманітарних, а також природних явищ і процесів, які вже не тільки сьогодні постають перед людством, а й у перспективі, як найактуальніші проблеми, тривоги

і сподівання людства впродовж третього тисячоліття [20]. В цій же праці відзначається, що: «... людство дивним чином підпорядковується своїй інструментальній похідній (за нашою термінологією *ІВТ НТП*), оскільки вона потребує невпинного служіння собі. Отже, людство майже непомітно і начебто природно–закономірно потрапляє у залежність від власного інструментарію (*ІВТ НТП– автор*), втрачаючи свою волю і свободу (*а, отже, й духовність – автор*). Сучасна гуманітарно–наукова картина світу (*а, отже, й антропокосмічно–духовна – автор*) набуває свого істинного вигляду лише в контексті цілісних, духовно–екзистенційних уявлень і переживань особистості, що намагається не тільки пізнати Всесвіт, а й жити в гармонії з ним. Орієнтація на гуманістичні (*антропокосмічно–духовні – автор*) цінності стає нині центральною настановою пізнання та перетворення дійсності. Отже, розвиток сучасної гуманітарно–наукової картини світу (*а, отже, й антропокосмічно–духовної – автор*) є одним з аспектів пошуку нових світоглядних сенсів і відповідей на історичні виклики, що постали перед сучасною цивілізацією. Загальнокультурний сенс гуманітарно–наукової картини світу (*а, отже, й*

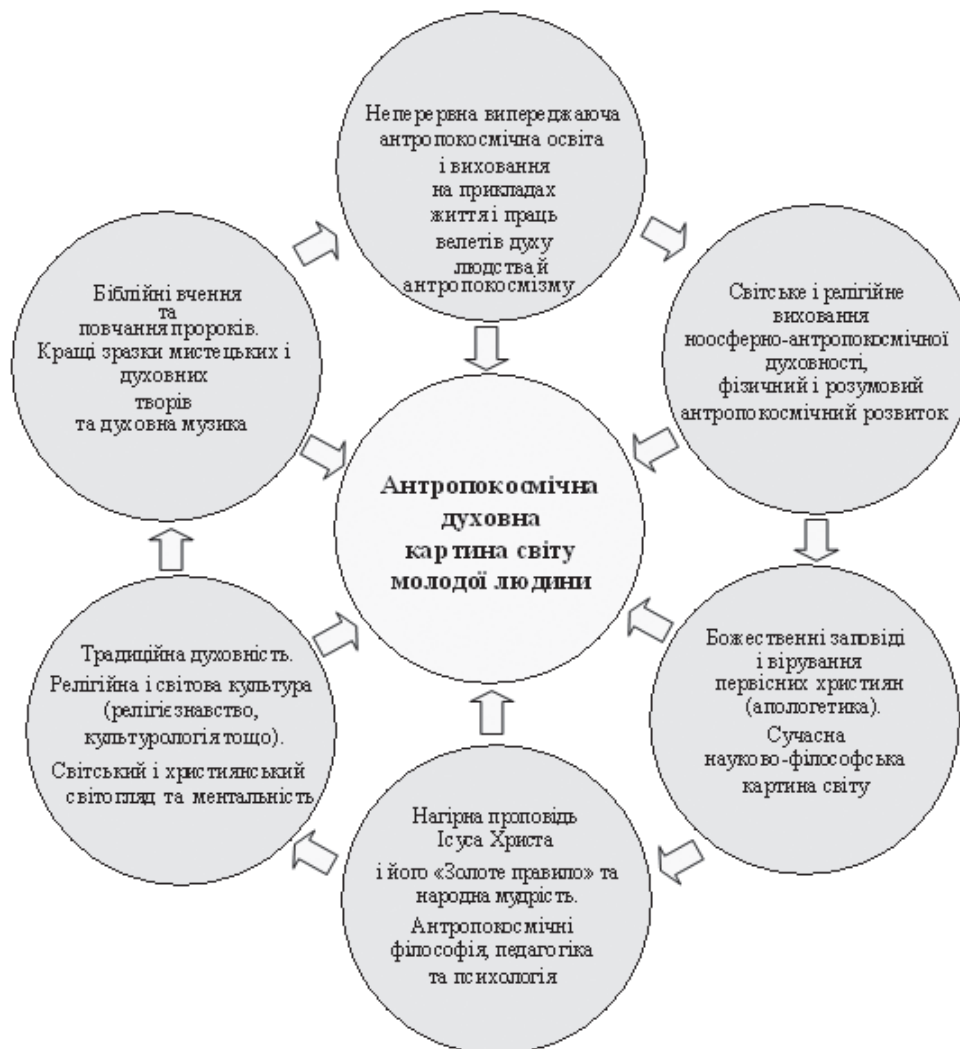

Рис. Структурна схема формування сучасної антропокосмічно–духовної картини світу молоді людини

антропокосмічно-духовної – автор) визначається її причетністю до рішення проблеми вибору життєвих стратегій людства, пошуку нових шляхів цивілізаційного розвитку» [20, с. 210].

Представлена на рис. 1 структурна схема формування антропокосмічно-духовної картини світу розпочинається початковою або первісною її складовою, з використанням положень і методів традиційної духовності. Її реалізація розпочинається в ранньому дитинстві та юності з духовного родинного виховання (батьки, близькі рідні, добрі знайомі), потім дитячий садок (вихователі, методисти), продовжується в школі (вчителі загального профілю, класні керівники, методисти, шкільні психологи, вчителі суспільнознавчих предметів), а також у разі відвідування богослужінь у тому чи іншому Божому храмі (священнослужителі різних конфесій та ієрархії) і святкуванні різних великих релігійних свят (Різдво Христове, Пасха, воскресіння Ісуса Христа, пости, храмові свята та дні відзначення великих святих, пророків, апостолів, мучеників за Віру тощо), під час екскурсій до театрів, музеїв, художніх виставок і галерей, де експонуються предмети високого мистецтва, при читанні Біблії, художніх, історичних творів та творів і біографій велетів людського духу, при влаштуванні зустрічей з визначними людьми свого краю тощо. Багато корисного з цієї тематики можна почерпнути з релігійних передач радіо, телебачення та в Інтернеті, а часом і під час перегляду кінофільмів, присвячених життю й діяльності визначних світських і релігійних діячів минулого і сьогодення. В подальшому більш досконало антропокосмічно-духовна картина світу в свідомості молодого людини формується під час навчання у вузі, де вже на високому філософсько-освітньому, навчально-науковому, методичному і методологічному рівні авторитетними академіками вищої школи, професорами і висококваліфікованими викладачами різного профілю проводяться різноманітні заняття як з спеціальних, так і суспільнознавчих предметів. Основне це те, що у вузах вже читається астрономія, філософія, а в деяких і філософія освіти, сучасні концепції природознавства та загальна і теоретична фізика, які формують у свідомості студентів сучасну науково-філософську картину світу, яка являється базовою для формування практично завершеної антропокосмічно-духовної картини світу. Цьому суттєвим чином має сприяти і вивчення у вузах філософії освіти [13] в світлі нових космологічної й антропокосмічної концепцій. Її формування потрібно продовжувати все життя при самостійному добуванні знань, а також у процесі післядипломної освіти і на різного роду курсах підвищення кваліфікації та стажуванні. Як говорить народна мудрість: «Вік живи – вік учися», тоді володітимеш можливим максимумом знань про світське і релігійне життя людської цивілізації, про антропокосмічну духовність і розвиток Всесвіту, а, отже, і про КІП і можливу людську КЕП цивілізації (розумне життя у Всесвіті).

Висновки. Отже, оволодівши вищезазначеними знаннями, молода людина сформує в своїй свідомості антропокосмічно-духовну картину світу і її життя буде повноцінним та змістовним, антропокосмічно-високодуховним (божественним за М. Бердяєвим), а, відтак, прогресивним, як і життєдіяльність суспільства, яке складатиметься з таких особистостей. Загальнолюдський сенс антропокосмічно-духовної картини світу також

полягає у вирішенні проблеми вибору життєвих стратегій людства, пошуку нових шляхів цивілізаційного розвитку, зокрема, переселення частини людства спочатку на штучно створені житлові космічні комплекси і найбільш придатні для життя планети Сонячної системи (Місяць, Марс орієнтовно в 2030 році), а згодом і на екзопланети космосу та створення на них людської антропокосмічно-високодуховної КЕП цивілізації.

Список використаних джерел

1. Базалук О. А. Космические путешествия – путешествующая психика: курс лекций / О. А. Базалук. – К.: КНТ, 2012. – 424 с.
2. Базалук О. А. Философия образования в свете новой космологической концепции: учебник / О. А. Базалук. – К.: Кондор, 2010. – 458 с.
3. Васянович Г. П. Ноология личности: Навчальний посібник для студентів і викладачів / Васянович Г. П., Онищенко В. Д. – Львів: Сполом, 2007. – 217 с.
4. Дышлевый П. С. Естественнаучная картина мира как форма синтеза знаний / П. С. Дышлевый // Синтез современного научного знания. – М.: Наука, 1973. – С.94–120.
5. Дубровский Д. И. К анализу структуры субъективной реальности / Д. И. Дубровский, Е. В. Черносвитов // Вопросы философии. – 1979. – №3. – С.57–64.
6. Коновальчук І. І. Теорія і технологія реалізації інновацій у загальноосвітніх навчальних закладах: Монографія / І. І. Коновальчук. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. Франка, 2014. – 464 с.
7. Кремень В. Г. Структурна модернізація освіти в контексті цивілізаційних змін / В. Г. Кремень // Педагогіка і психологія. – 2011. – №2 (71). – С.4–13.
8. Кремень В. Г. Філософія: Логос, Софія, Розум: підруч. для студ. ВНЗ / В. Г. Кремень, В. В. Льїн. – К.: Книга, 2006. – 432 с.
9. Мень А. Мировая духовная культура. Христианство. Церковь: Лекции и беседы. – М.: Фонд им. А. Меня, 1997. – 672 с.
10. Поліщук Н. В. Воспитание духовного космически-ориентированного человека будущего (философско-образовательный аспект) / Н. В. Поліщук // Философия образования. – 2014. – №6/57. – С.11–20.
11. Поліщук Н. В. Інформаційно-високотехнологічний науково-технічний прогрес у контексті формування духовності молоді: монографія / Н. В. Поліщук. – Рівне: О. Зень, 2014. – 480 с.
12. Поліщук Н. В. Космизация человеческой деятельности и воспитание духовных личностей космически-инопланетного будущего в третьем тысячелетии / Н. В. Поліщук // Future human image. – Киев, 2014. – №1 (4). – С.96–101.
13. Поліщук Н. В. Философия образования – фундамент духовности молодого поколения в эпоху научно-технического прогресса [Текст] / Н. В. Поліщук // Философия образования. – Новосибирск, 2013. – №2 (47). – С.166–172.
14. Поліщук Н. В. Необхідність становлення антропокосмічної педагогіки у ХХІ столітті (філософсько-освітній, педагогічний і духовний аспекти) / Н. В. Поліщук // Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – Дніпропетровськ, 2016. – №3 (131) березень. – С.17–25.
15. Поліщук Н. В. Філософсько-освітня концепція антропокосмізму та духовні перспективи існування людської цивілізації в епоху інформаційно-високотехнологічного прогресу / Н. В. Поліщук // Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – Дніпропетровськ, 2014. – Вип.12 (116) грудень. – С.6–11.
16. Поліщук Н. В. Філософсько-освітні перспективи пізнання Всесвіту та виховання духовних людей космічно-инопланетного майбутнього / Н. В. Поліщук // Философия и космология / Philosophy Cosmology 2013. – Київ, 2014. – С.190–200.
17. Поліщук Н. В. Філософсько-освітній аспект необхідності становлення антропокосмічної духовності молоді в контексті інформаційно-високотехнологічного науково-технологічного прогресу / Поліщук Н. В. // 36. наук. праць «Гілея»: науковий вісник. – 2016. – Вип.107. – С.313–319.
18. Тоффлер Эвлин. Третья волна // Эвлин Тоффлер. – Москва: ООО «Фирма «Изд-во АСТ», 1999. – 784 с.
19. Урсул А. Д. Человечество, Земля, Вселенная (Философские проблемы космонавтики) / А. Д. Урсул. – М.: Мысль, 1977. – 264 с.
20. Чернова Л. П. Закономерности формирования новой картины світу / Чернова Л. П. // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: «Видавництво «Гілея», 2014. – Вип.89 (100). – С.205–210.

References

1. Bazaluk O. A. Kosmicheskie puteshestviya – puteshestvujushhaya psihika: kurs lekciy / O. A. Bazaluk. – K.: KNT, 2012. – 424 s.
2. Bazaluk O. A. Filosofija obrazovanija v svete novoj kosmologicheskoy koncepcii: uchebnik / O. A. Bazaluk. – K.: Kondor, 2010. – 458 s.
3. Vasjanovych G. P. Noologija osobystosti: Navchal'nyj posibnyk dlja studentiv i vykladachiv / Vasjanovych G. P., Onyshhenko V. D. – L'viv: Spolom, 2007. – 217 s.
4. Dyshevlyj P. S. Estestvennonauchnaja kartina mira kak forma sinteza znanij / P. S. Dyshevlyj // Sintez sovremennogo nauchnogo znanija. – M.: Nauka, 1973. – S.94–120.
5. Dubrovskij D. I. K analizu struktury sub'ektivnoj real'nosti / D. I. Dubrovskij, E. V. Chernosvitov // Voprosy filosofii. – 1979. – №3. – S.57–64.
6. Konoval'chuk I. I. Teorija i tehnologija realizacii' innovacij u zagal'noosvitnih navchal'nyh zakladah: Monografija / I. I. Konoval'chuk. – Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. Franka, 2014. – 464 s.
7. Kremen' V. G. Strukturna modernizacija osvity v konteksti cyvilizacijnyh zmin / V. G. Kremen' // Pedagogika i psihologija. – 2011. – №2 (71). – S.4–13.
8. Kremen' V. G. Filosofija: Logos, Sofija, Rozum: pidruch. dlja stud. VNZ / V. G. Kremen', V. V. Il'i'n. – K.: Knyga, 2006. – 432 s.
9. Men' A. Mirovaja duhovnaja kul'tura. Hristianstvo. Cerkov': Lekcii i besedy. – M.: Fond im. A. Menja, 1997. – 672 s.
10. Polishhuk N. V. Vospitanie duhovnogo kosmicheski-orientirovannogo cheloveka budushhego (filosofsko-obrazovatel'nyj aspekt) / N. V. Polishhuk // Filosofija obrazovanija. – 2014. – №6/57. – S.11–20.
11. Polishhuk N. V. Informacijno-vysokotekhnologichnyj naukovotekhnichnyj progres v konteksti formuvannja duhovnosti molodi: monografija / N. V. Polishhuk. – Rivne: O. Zen', 2014. – 480 s.
12. Polishhuk N. V. Kosmizacija chelovecheskoj dejatel'nosti i vospitanie duhovnyh lichnostej kosmicheski-inoplanetnogo budushhego v tret'em tysjacheletii / N. V. Polishhuk // Future human image. – Kiev, 2014. – №1 (4). – S.96–101.
13. Polishhuk N. V. Filosofija obrazovanija – fundator duhovnosti mladogo pokolenija v jepohu naučno-tehnicheskogo progressa [Tekst] / N. V. Polishhuk // Filosofija obrazovanija. – Novosibirsk, 2013. – №2 (47). – S.166–172.
14. Polishhuk N. V. Neobhidnist' stanovlennja antropokosmichnoi' pedagogiky u XXI stolitti (filosofs'ko-osvitnij, pedagogichnyj i duhovnyj aspekt) / N. V. Polishhuk // Grani. Naukovoto-teoretichnyj i gromads'ko-politychnyj al'manah. – Dnipropetrovs'k, 2016. – №3 (131) berezen'. – S.17–25.
15. Polishhuk N. V. Filosofsko-osvitnja koncepcija antropokosmizmu ta duhovni perspektivy isnuvannja ljuds'koi' cyvilizacii' v epohu informacijno-vysokotekhnologichnogo progressu / N. V. Polishhuk // Grani. Naukovoto-teoretichnyj i gromads'ko-politychnyj al'manah. – Dnipropetrovs'k, 2014. – Vyp.12 (116) gruden'. – S.6–11.
16. Polishhuk N. V. Filosofsko-osvitni perspektivy piznannja Vsesvitu ta vyhovannja duhovnyh ljudej kosmichno-inoplanetnogo majbutn'ogo / N. V. Polishhuk // Filosofija i kosmologija / Philosophy Cosmology 2013. – Kyi'v, 2014. – S.190–200.
17. Polishhuk N. V. Filosofsko-osvitnij aspekt neobhidnosti stanovlennja antropokosmichnoi' duhovnosti molodi v konteksti informacijno-vysokotekhnologichnogo naukovoto-tehnologichnogo progressu / Polishhuk N. V. // Zb. nauk. prac' «Gileja»: naukovyj visnyk. – 2016. – Vyp.107. – S.313–319.
18. Toffler Jelvin. Tret'ja volna // Jelvin Toffler. – Moskva: OOO «Firma «Izd-vo ACT», 1999. – 784 s.
19. Ursul A. D. Chelovechestvo, Zemlja, Vselennaja (Filosofskie problemy kosmonavtiki) / A. D. Ursul. – M.: Mysl', 1977. – 264 s.
20. Chernova L. P. Zakonomirnosti formuvannja novoi' kartyny svitu / Chernova L. P. // Gileja: naukovyj visnyk: zbirnyk naukovykh prac' / gol. red. V. M. Vashkevych. – K.: «Vydavnytvo «Gileja», 2014. – Vyp.89 (100). – S.205–210.

Polishchuk N. V., candidate of engineering science, associate professor of Rovno state humanitarian university (Ukraine, Rovno), pnv202@ukr.net

Philosophical-educational and pedagogical aspects of formation anthropocosmos-spirituality pictures of the world in youth in conditions of information-highly technological scientific and technical progress

In clause necessity of formation of anthropocosmos-spiritual picture of the world at young generation at the present stage of development much crisis world and, including, the Ukrainian society is proved. In the article the necessity of formation of anthropocosmos-spiritual picture of the world at young generation at the present stage

of development bagalicious the world and, in particular, of the Ukrainian society. The proposed definition of new terms: anthropocosmos is a spiritual picture of the world, anthropocosmic spirituality, anthropocosmic worldview and other anthropocentric concepts and definitions in contemporary philosophical and pedagogical discourse. The presented model of the formation of anthropocosmos-spiritual worldview of the young generation in the information and high-tech scientific and technical progress and the author's interpretation of its philosophical, educational, pedagogical and spiritual essence.

It is proved, that having generated in consciousness of the young man a anthropocosmos-spiritual picture of the world, will allow it in conditions of inevitable crash in the near future of a human civilization, if it will not solve present global-civilizational crises and will not avoid geocosmic accidents, to understand sense space-ekzoplanet lives which will be esclusivi, and, therefore, crisis-free, conflict-free, comprehensive and meaningful, anthropocosmos-highly spiritual (divine M. Berdyayev), and, therefore, progressive and virtually eternal as the life of society, which is composed of such anthropocosmos educated individuals.

Keywords: anthropocosmos-spirituality pictures of the world, anthropocosmic spirituality, anthropocosmic education, anthropocene education, information and high-tech scientific and technological progress, space-extraterrestrial civilization, space-ekzoplanety civilization.

Полищук Н. В., кандидат технических наук, доцент, Ровенский государственный гуманитарный университет (Украина, Ровно), pnv202@ukr.net

Філософсько-образовательный и педагогический аспекты формирования антропокосмически-духовной картины мира у молодежи в условиях информационно-высокотехнологического научно-технического прогресса

Обоснована необходимость формирования антропокосмически-духовной картины мира у молодого поколения на современном этапе развития многокризового мирового и, в том числе, украинского общества. Предложено определение новых терминов: антропокосмически-духовная картина мира, антропокосмическая духовность, антропокосмическое мировоззрение и ряд других антропокосмических понятий и определений в современном философско-педагогическом дискурсе. Представлена модель формирования антропокосмически-духовной картины мира у молодого поколения в условиях информационно-высокотехнологического научно-технического прогресса и авторская трактовка ее философско-образовательной, педагогической и духовной сущности.

Доказано, что сформировавшись в сознании молодого человека антропокосмически-духовная картина мира позволит ей в условиях неотвратимого в недалеком будущем краха человеческой цивилизации, если он не решит нынешние глобально-цивилизационные кризисы и не избежит геокосмических катастроф, понять смысл космически-экзопланетной жизни, которая будет бесклассовой, а, следовательно, бескризисной, бесконфликтной, полноценной и содержательной, антропокосмически-высокодуховной (божественной за М. Бердяевым), а, следовательно, прогрессивной и практически вечной, как и жизнедеятельность общества, которое будет состоять из таких антропокосмически воспитанных личностей.

Ключевые слова: антропокосмически-духовная картина мира, антропокосмическая духовность, антропокосмическое образование, антропокосмическое воспитание, информационно-высокотехнологичный научно-технический прогресс, космически-инопланетная цивилизация, космически-экзопланетная цивилизация.

* * *

УДК 141.333

Халамендик В. Б., доктор філософських наук, професор кафедри методології науки та міжнародної освіти, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), vkhalemy@ukr.net

ВАЛЬДОРФСЬКА ПЕДАГОГІКА: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ

В умовах сучасної кризи в сфері освіти і освітніх послуг, у зв'язку із збільшенням кількості дітей нового покоління, що не вписуються в жодні стандарти і методи ні державних, ні приватних шкіл, беремося проаналізувати, що саме вальдорфська педагогіка буде єдиною альтернативною освітою. Це буде усвідомлено і суспільством, і педагогічним співтовариством. Публікацію присвячено розгляду унікальності вальдорфської педагогіки.

Ключові слова: вальдорфська педагогіка, антропософія, традиційна система освіти.

1. Всезростаюча актуальність вальдорфської педагогіки в наш час і в майбутньому

Перша вальдорфська школа створювалася у 1919 році в німецькому місті Штутгарті. Її засновник – вельми неординарний і самобутній австрійський філософ Рудольф

Штайнер – вважав надзвичайно важливим створення школи, що буде працювати за новими принципами. Він передбачав прихід у другій половині ХХ століття нового покоління дітей із особливостями розвитку (гіперактивних та дітей-індіго). Їх характерними особливостями є: наявність сильної волі, висока самооцінка, переживання власної неповторності, відчуття власних життєвих завдань, рання пробудженість, сенситивність або сприйняття надчуттєвого, підвищена спостережливість і почуття істини. Якщо існуюча система освіти не в змозі соціалізувати все зростаючу кількість таких дітей, такими дітьми опановують антисоціальні імпульси і суспільство неминуче уверається в хаос і політичні катаклізми.

Педагогічний імпульс Р. Штайнера виходить з цілісного образу людини як поєднання її мислення, почуттів і волі. В своєму розвитку дитина потребує не лише інтелектуальних знань, але й гармонії почуттів, укріплення сили свого Я, виховання до свободи. Згідно вимог третього тисячоліття існує потреба виховання людини вільної.

Досліджуючи очевидну тенденцію (заглянувши в будь-який клас загальноосвітньої школи, ми виявимо, що кількість особливих дітей наближається до 50% від загальної кількості учнів, в той час як в середині минулого століття можна було спостерігати лише поодинокі випадки, а в кінці століття - 5-10 дітей в класі), можна констатувати, що відсоток дітей нового покоління в майбутньому буде стрімко зростати і створить колапс традиційної педагогіки, яка вже і сьогодні з такими дітьми в принципі не справляється. Традиційна наука допоки не спроможна зрозуміти цей феномен. Поряд з цим, уже майже столітня світова практика показала, що дітей, з якими не може впоратися жодна школа, батьки направляють саме у вальдорфську і тільки там різні антисоціальні випадки знаходять своє зцілення.

За 100 років свого існування вальдорфська школа здобула визнання в багатьох країнах світу. Сьогодні існує 1080 вальдорфських шкіл в 64 країнах світу, 1843 дитячих вальдорфських садочків більш ніж в 70 країнах світу [8]. Вальдорфська методика використовується в вальдорфських державних (фінаंसуються державою) і приватних школах, а також в домашньому навчанні.

Таким чином, ось уже майже сто років існує педагогічна система, яка не має аналогів для майбутнього, що стало теперішнім, і ефективність якої штучно замовчується. **Метою** запропонованої публікації є розкриття сокровеної тасмниці вальдорфської педагогіки, виявлення її унікальності, розгляд її соціально-філософських аспектів. Серед головних завдань дослідження: огляд світової практики впровадження вальдорфської педагогіки в системі освіти (на прикладі Фінляндії), порівняльна характеристика традиційної системи освіти та вальдорфської педагогіки, прогнозування можливостей вальдорфської педагогіки в сучасному вітчизняному освітньому просторі.

Еліта багатьох країн-лідерів давно усвідомила, що освіта є вирішальним стратегічним ресурсом для домінування на світовій арені. Інвестиції в майбутні покоління є найнадійнішими і гарантують, що дана нація буде доминувати в загально цивілізаційному розвитку. В своїх країнах істеблшмент сьогодні активно сприяє вальдорфській освіті, в першу чергу, для дітей свого кола [5]. Іншим країнам нав'язуються освітні стандарти другого гатунку, нібито необхідні в умовах глобалізації.

За майже сто років свого існування вальдорфська школа пережила багато подій. Проіснувавши с 1919 по 1936 роки, вона була ліквідована фашистським режимом одразу після приходу Гітлера до влади. Після Другої світової війни школа відроджується, ідеї вальдорфської педагогіки поширюються в інших країнах. Гордістю будь-якої школи є її випускники. Серед відомих випускників вальдорфських шкіл: Роджер Голдаммер, розробник індивідуального дизайну та збірки мотоциклів «Harley Davidson» (Канада); Тімоті Далі, актер (США); Лінн Ульманн, журналістка та письменниця (Норвегія); Станіслав Ваврінка, тенісист (Швейцарія); Фердинанд Олександр Порш, конструктор (Porsche 904, Porsche 911) (Німеччина) та інші [7].

2. Вплив вальдорфської педагогіки на державну систему освіти

Вальдорфська педагогіка є основою фінської освіти, яка давно і стабільно займає кращі позиції у всьох рейтингах. Згідно з міжнародними дослідженнями PISA 2012 (Programme for International Student Assessment (PISA) – програма оцінки міжнародного студента – якості, справедливості та ефективності шкільної освіти), Фінляндія увійшла в п'ятірку кращих в номінації діячів науки [6]. Деякі спільні риси фінської системи освіти та вальдорфської педагогіки проілюстровано в таблиці 1.

3. Філософські основи вальдорфської педагогіки

Рудольф Штайнер зазначав: «Проникливі люди прагнуть тепер до такого виховання і викладання, що були б націлені не на одностороннє знання, але на вміння, не лише на обслуговування інтелектуальних здібностей, але на зміцнення волі. Правомірність цих думок не може бути поставлена під сумнів. Однак воля не може бути вихована, якщо не буде досягнуто порозуміння того, що спонукає її до творення. Помилка, яку тепер часто допускають, полягає не в тому, що людині, яка знаходиться в становленні, повідомляється занадто багато інформації, а в тому, що їй бракує дієвої сили, здатної вплинути на життя. Той, хто вважає, що волю можна виховати, не піклуючись про розуміння, що оживлює її, знаходиться в полоні ілюзій. Сучасна педагогіка повинна мати чіткі уявлення в цій галузі. Отримати їх можна тільки на шляху пізнання всієї людини» [4, с. 13].

Допомогою на шляху пізнання всієї людини є **антропософія** – основа класичної вальдорфської педагогіки, унікальний інструмент пізнання себе, світу, себе у світі і світу в собі. Це спосіб життя, спосіб мислення, те, що робить людину господарем своєї долі. Антропософія розширює пізнавальний діапазон вченого і оснащує його інтуїтивно-інтелектуально-моральними технологіями. Антропософія як наука має відповідний рівень строгості та достовірності, наближений до того, який має математика у природничих науках. Саме антропософія забезпечує вальдорфську педагогіку глибиною підходів та науковою обґрунтованістю і є її ключовою цінністю. Жодна інша педагогічна система не має такої основи.

4. Особливості вальдорфської педагогіки

В межах окресленої теми, думається, буде доречним порівняння традиційної системи освіти, що була впроваджена Яном Амосом Коменським у ХVІІ столітті та вальдорфської педагогіки (Див.: табл. 2).

Таблиця 1

Фінська система освіти та вальдорфська педагогіка: спільні риси

н/п	Фінська система освіти	Вальдорфська педагогіка
1.	Початок навчання дитини – з 7 років після співбесіди, що виявляє готовність до школи. Близько семи років у дитини відбувається оновлення життєвих сил, які зумовлюють її готовність до навчання (Ж. Піаже, Р. Штайнер)	
2.	Оцінки відсутні, немає порівняння між учнями. Зусилля спрямовані на сприйняття учнем власних навчальних досягнень, що має посилити його довіру до себе, власних здібностей, підвищити позитивне ставлення до процесу навчання	
3.	Педагоги найвищої кваліфікації працюють в дошкільній педагогіці та в молодшій школі, оскільки життєвий успіх дитини визначається початком її освітнього шляху	
4.	Головне завдання школи – підготувати дитину до самостійного успішного життя. В школі вчать розмірковувати і самим отримувати знання	Формування в першому семилітті волі, у другому – почуттів, художнього смаку, в третьому – мислення. Виховання до свободи, розвиток усіх здібностей і талантів в їх гармонії
5.	Індивідуальний підхід в навчанні, до кожної дитини необхідно знайти свій шлях	
6.	Немає диференціації навчання, виділення одних предметів та їх поглиблене вивчення на шкоду іншим	
7.	Праця (ремесла та рукоділля – в вальдорфській педагогіці) не поділяється окремо «для хлопчиків» і «для дівчаток». Всі разом навчаються шити, в'язати гачком, пекти хліб, варити супи, гончарити, обробляти вовну і дерево, вирізати лобзиком	
8.	Предмети першого-другого класів:	
	рідна (фінська) мова і читання, математика, природознавство, релігія (відповідно до віросповідання) або «Розуміння життя» (для тих, хто не хоче вивчати релігію), музика (гра на різних музичних інструментах), образотворче мистецтво, праця, фізкультура	рідна мова і читання, математика, природознавство, вільне викладання і вивчення релігії (відповідно до віросповідання), музика (гра на флейті з першого класу), образотворче мистецтво, рукоділля, евризм, малювання форм, вільна гра
9.	Немає іспитів, в Фінляндії – навіть випускних. Р. Штайнер «Загальне вчення про людину як основа педагогіки»: «Зубрити до іспиту – діяльність, що суперечить інтересу. Хоча, на підставі одного лише інтересу, іспиту не витримати <...> Наслідком зубріння перед іспитом буває безсоння, порушення нормального перебігу життя. <...> Тому було б найкраще (це було б ідеалом педагогіки) усунути взагалі все пов'язане з іспитами, повністю відмовитися від іспитів, щоб кінець навчального року не відрізнявся від його початку. Педагоги повинні запитати себе: «Навіщо нам екзаменувати дітей?». Ми постійно маємо їх перед очима, і нам добре відомо, що вони знають, а чого не знають» [3, с. 213]	
10.	Шкільна освіта остаточно закінчується в 19 років	12-річна система шкільної освіти (в деяких школах є 13 клас)
11.	Не існує «елітних» класів і шкіл (рівність)	
12.	Вчителі мають високий рівень свободи педагогічної діяльності, що гарантується законом. Довіра до вчителя – педагог використовує той метод навчання, який вважає найбільш адекватним «тут і зараз»	Свобода дій вчителя «із себе» відповідно до ситуації, відповідальність за свої дії. «Переймися силою уяви, май мужність для істини, відточуй своє почуття душевної відповідальності» (Р. Штайнер)
13.	Вчителі-предметники з'являються лише в 7 класі	Класний вчитель «веде» клас з 1-го по 8-й (до віку статевого формування)
	Найважливішим є цілісне спостереження за розвитком дитини і виховання через приклад дорослого, авторитетного для учнів. Тому перші 7-8 років навчання клас супроводжує один вчитель, який викладає якомога більше навчальних предметів	
14.	В одному класі працюють два вчителі (головний і помічник)	
15.	Будівлі шкіл в Фінляндії проектуються провідними архітекторами країни, при цьому враховується і думка самих учнів (старших класів), і їхніх батьків	Органічна (жива) архітектура навчальних закладів сприяє переживанню простору, форми, матеріалу, кольорів
16.	В школі працює шкільна сестра (медична сестра)	Антропософський лікар, що працює в школі, є членом колегії вчителів
17.	Шкільна форма відсутня, як і вимоги до одягу	

5. Соціальні аспекти вальдорфської педагогіки

Численні власні спостереження автора даної публікації, спілкування з батьками і практикуючими педіатрами свідчать про те, що сьогодні в українському суспільстві ретельно приховується статистика, згідно з якою діти після закінчення загальноосвітньої традиційної школи виходять фізично і психічно менш здоровими, порівняно з тим, якими вони йдуть до школи. Штучно притуляється здоров'я, самосвідомість і творчий потенціал, які є найголовнішою складовою капіталу нації. Задля того, щоб замогну країну, яка колись була світовим лідером, назавжди загнати в суб'єкти третього світу і зробити своїм сировинним придатком, цілком достатньо позбавити майбутні покоління творчого потенціалу і самосвідомості, а за допомогою політичного і фінансового тиску прищепити переконання, що наявні світові освітні стандарти – це велике досягнення цивілізації.

В умовах сучасної кризи в сфері освіти, враховуючи появу нового покоління дітей, що не вписуються в жодні стандарти і методи ні державних, ні приватних шкіл, можемо прогнозувати, що вальдорфська освіта буде єдиною альтернативою. Дуже скоро вона буде поза конкуренцією. І це буде усвідомлено педагогічним співтовариством. Виникне потреба збільшення кількості і якості вальдорфських шкіл і дитячих садів, а разом з цим і об'єктивна потреба фахово підготовлених вчителів і вихователів для нових ініціатив [1].

Основне завдання вальдорфської школи – творити сильну, самобутню особистість, здатну до подальшого саморозвитку і самонавчання, яка може пізнати сенс свого життя і своє життєве призначення, і завжди знаходитися на висоті завдань, які ставить перед нею її доля. Якщо людина в перших трьох семиліттях (до 21 року) не здобуде доступу до свого «Я», все подальше життя вона буде змушена

Порівняльна характеристика традиційної та вальдорфської педагогіки

н/п	Традиційна педагогіка	Вальдорфська педагогіка
1.	Педагогіка як процес передачі інформації	Педагогіка як мистецтво розкриття божественного потенціалу людини
2.	Основний акцент педагога – ранній інтелектуальний розвиток дитини. Масова школа з її традиційним підходом залишається «школою знань», зберігає примат інформованості особистості над її культурою, переваги раціонально-логічної сторони пізнання над чутство-емоційною	Ідея гармонійного поєднання в навчально-виховному процесі чинників розвитку інтелектуальних, почуттєвих та вольових функцій особистості. Вікова відповідність + цілісне охоплення природи людини, її психічного, духовного і фізичного ества, розуміння органічних метаморфоз (процес розвитку людини відбувається не лінійно, а стрибкоподібно, і в ньому є істотні зміни, поява нових якостей)
3.	Традиційна педагогіка виходить із передумови, що в кожній дитині є вроджені здібності, таланти, покликання. Задача школи – розподілити дітей так, щоб «гуманітарії» навчалися в гуманітарних класах, «технарії» – в технічних	Вальдорфська школа не є школою мистецтв, що однобоко розвиває проявлені здібності і таланти дитини. Вона є школою, що розвиває, в першу чергу, ті таланти і здібності, які ще «сплять»
4.	Побудова навчальних програм базується на пояснювально-ілюстративному методі	Побудова навчальних програм базується на феноменологічному підході, вмінню спостерігати за природним явищем і аналізувати його
5.	Класно-урочна, академічна система як процес передачі інформації від учителя до учня, без можливості переживання матеріалу	В дітях пробуджується живий пізнавальний інтерес до світу, який потім переводиться на стадію емоційно-вольового опрацювання
6.	Протягом дня перед дітьми миготить калейдоскоп найрізноманітніших предметів без можливості глибокого занурення в тему. Це сприяє розвитку кліпової, поверхневої свідомості	Викладання «епочами» – кожний з основних навчальних предметів викладається як «головний урок» (2 години) протягом 3-4 тижнів. Це дозволяє учням глибоко пережити навчальний матеріал
7.	Випадкова послідовність навчальних предметів, виходячи із зручності розкладу (до уваги береться виключно завантаженість вчителів і навчальних кабінетів)	Розуміння особливостей добових та тижневих ритмів, що має своє відображення в розкладі занять. Ритмічність побудови навчального процесу виявляється у чергуванні динамічного навантаження та спокою, між концентрацією уваги дітей у навчальній діяльності і вільній творчості
8.	Наочність та ілюстрації	Образність. Через образи педагог діє на всю людину [3, с. 58]
9.	Абстрактність	Принцип пов'язаності з життям. Навчання має практичне спрямування
10.	Готові стандартні підручники, в тому числі, й електронні	Підручники створюють самі учні. За допомогою спеціальних методик організовується робота дітей з навчальними зошитами, які одночасно є навчальними підручниками, посібниками
11.	Оцінювання учня, контроль з боку вчителя (і батьків), таблиць з оцінками наприкінці навчального року. Практика порівняння з іншими однокласниками	Споглядання дитини, спостереження за нею. Наприкінці року кожен учень отримує розгорнуту характеристику: досягнуті ним успіхи, прогрес у розвитку, слабкі сторони і прогноз подальшого розвитку. Іноді наприкінці навчального року вчитель пише казку або історію, в якій учень є головним персонажем
12.	Жорсткі заходи дисциплінарного впливу: моралізаторство перед усім класом, виклик учня (і батьків) до директора, незадовільна оцінка з поведінки тощо	Постановка з дітьми вистави, де приховано вирішуються душевні проблеми дітей; колегіальне обговорення, завдяки якому відбувається дистанційне коригування поведінкових установок учня
13.	Адміністративно-командне управління закладом освіти	Колегіальне управління освітнім закладом

лише адаптуватися до зовнішніх умов та йти на безкінечні компроміси із своєю совістю. Ніякі знання, вміння, навички не замінять людині можливості її самоідентифікації, яка є єдиною, такою, що дає людині можливість бути не споживачем і пристосованцем, а Творцем і господарем своєї долі.

6. Унікальність вальдорфської педагогіки по відношенню до інших педагогічних систем

У чому ж секрет неминущої цінності вальдорфської педагогіки? Що ставить її в надзвичайну позицію до будь-якої іншої педагогічної системи? Вальдорфську педагогіку вирізняє:

- глибина підходів і наукової обґрунтованості, що забезпечує їй **антропософія**;
- унікальна **вікова психологія**, яка із значною точністю визначає, в якому віці які задатки і здібності необхідно розвинути у дитини так, щоб не цементувати їх зовнішніми сумнівними знаннями, а дати можливість прорости глибокій мудрості, що пробуджує генетичну пам'ять вічної індивідуальності людини;

- **вікова психофізіологія**, що дозволяє правильними навчально-виховними засобами закласти основу подальшого здорового життя людини. Точні рекомендації вальдорфської педагогіки щодо організації життя, побуту, гри і розвитку дитини гарантують не лише збереження її життєвого потенціалу здоров'я, але й дають можливість закономірно прорости тим природним силам організму, які в протилежному випадку вироджуються в дурні схильності, ранню сексуальну зацікавленість і закладають хвороби нервової та серцево-судинної систем, що проявляється після 40 років.

Безумовною цінністю вальдорфської педагогіки є **педагогі** – беззаперечні авторитети для будь-яких «трудних» дітей, які не вписуються в традиційну педагогіку. Сучасні діти (в переважній більшості діти нового покоління) категорично відторгнуть вчителя, який не переживає власне живе мислення і не є яскравою індивідуальністю. Відчуваючи свою місію в педагогіці, вчителі такого рівня можуть бути успішним в будь-якій галузі, вони здатні самостійно вирішувати організаційні та адміністративні

питання, а головне, вони мають доступ до того джерела педагогічного натхнення, з якого брали імпульси засновники та вчителі першої вальдорфської школи. Вчительське самоуправління, самовиховання і саморозвиток – це головні стовпи діяльності вальдорфського педагога.

7. Вальдорфська педагогіка в Україні

В Україні вже є досвід роботи вальдорфських шкіл і садочків. Але сьогодні з'являються нові можливості творчого підйому, професійного зростання й саморозвитку кожного вчителя і вихователя, оскільки вальдорфська педагогіка отримує новий імпульс розвитку на державному рівні. В Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова (м. Київ) відкрито навчально-дослідницький центр «Вальдорфська педагогіка» (2014 р.), впроваджено спеціалізацію «Вальдорфська педагогіка» (в межах спеціальностей «Початкова освіта» та «Дошкільна освіта») (з 2015 р.). Вже здійснюється навчання перших студентів за названою спеціалізацією.

Навчально-дослідницький центр «Вальдорфська педагогіка» об'єднує ентузіастів вальдорфського руху – українських професорів, вчителів, студентів та представників міжнародної спільноти з понад 25-річним досвідом вивчення антропософії та практичної роботи в вальдорфській освіті. Місією Центру є дослідження шляху розвитку вальдорфської педагогіки протягом 100 років своєї історії та розкриття її нових завдань у відповідності до викликів третього тисячоліття.

8. Висновки

Перше. Народившись 100 років тому, вальдорфська педагогіка залишається актуальною і сьогодні. Її актуальність все зростає, оскільки вона створювалася як педагогічна система майбутнього і, як покаже практика, є єдиною освітньою системою, спроможною зрозуміти феномен дітей нового покоління і ефективно вирішувати завдання, що постають у зв'язку з цим.

Друге. Враховуючи все сказане вище, існуюча система освіти потребує одухотворення ідеями і методами, що є в вальдорфській педагогіці.

Третє. Лідерство у світовому співтоваристві матимуть країни, що володіють найбільш ефективною системою освіти, а такою, безумовно, буде система освіти на основі вальдорфської педагогіки. Тому чим раніше це буде усвідомлено і засновано на рівні державної стратегії, тим швидше наша країна зможе вирватися зі штучного видавлювання її в країні третього світу.

Четверте. Оскільки у зв'язку з глобалізацією створюється міжнародний ринок освітніх послуг, країна, що володіє визнаною найкращою освітньою технологією, зможе домінувати на цьому ринку і на свій розсуд транслювати свої технології в інші країни.

П'яте. Найближчим часом різко зростає потреба в підготовці вальдорфських вчителів і вихователів. Оскільки наявні в багатьох країнах вальдорфські семінари мають тенденцію відмови від своєї антропософської бази і згорання свого змісту до методик і рекомендацій, постає нагальна потреба при створенні національної системи підготовки не тільки повернутися до коренів вальдорфської педагогіки, а й врахувати той розвиток, який пройшли за минуле століття людська цивілізація і антропософія. Все це дозволить нам створити найкращу систему підготовки педагогічних кадрів і відповідно, найкращу систему освіти.

Список використаних джерел

1. Гольцберг К. Нам потрібні різні школи / «Дзеркало тижня» від 03.09.2016 / Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/family/nam-potribni-rizni-shkoli-_html
2. Тыгу, Армен. Дети индиго: новое поколение? / Армен Тыгу, Керту Соанс; пер. с эст. Керсти Аристовой. – Санкт-Петербург: Деметра, 2009. – 208 с.
3. Штейнер, Рудольф. Общее учение о человеке как основа педагогики: учебный курс лекций для преподавателей Свободной вальдорфской школы, прочитанный 21.VIII – 5.IX.1919 г. в Штутгарте / Рудольф Штейнер; пер. с нем. Д.М. Виноградова. – [4-е отредактир. изд.]. – Санкт-Петербург: Деметра, 2013. – 240 с.
4. Штокмайер К./ Штайнер Р. Материалы к учебным программам вальдорфских школ. – Москва, «Парсифаль», 1995. – С. 13
5. Matt Richtel. A Silicon Valley School That Doesn't Compute] Oct. 22, 2011/ Режим доступу: http://www.nytimes.com/2011/10/23/technology/at-waldorf-school-in-silicon-valley-technology-can-wait.html?_r=0
6. PISA 2012 Results in Focus. What 15-year-olds know and what they can do with what they know. Режим доступу: <https://www.oecd.org/pisa/keyfindings/pisa-2012-results-overview.pdf>
7. The International List of Famous Waldorf Alumni / Режим доступу: <http://thewaldorfs.waldorf.net>
8. Waldorf World List, 2016 / Режим доступу: <https://www.freunde-waldorf.de/en/waldorf-worldwide/waldorf-education/waldorf-world-list.html>

References

1. Hol'tsberh K. Nam potribni rizni shkoly / «Dzerkalo tyzhnya» vid 03.09.2016 / Rezhym dostupu: http://gazeta.dt.ua/family/nam-potribni-rizni-shkoli-_html
2. Tyuhu, Armen. Dety yndyho: novoe pokolenye? / Armen Tyuhu, Kerittu Soans; per. s est. Kersty Arystovoy. – Sankt-Peterburh: Demetra, 2009. – 208 s.
3. Shteyner, Rudol'f. Obsheche uchenye o cheloveke kak osnova pedahohyky: uchebnyy kurs lektsyy dlya prepodavateley Svobodnoy val'dorfskoy shkoly, prochytannyy 21.VIII – 5.IX.1919 h. v Shtutgarte / Rudol'f Shteyner; per. s nem. D.M. Vynohradova. – [4-e otredaktyr. yzd.]. – Sankt-Peterburh: Demetra, 2013. – 240 s.
4. Shtokmayer K./ Shtayner R. Materiyaly k uchebnym prohrmam val'dorfskykh shkol. – Moskva, «Parsyfal'», 1995. – S. 13
5. Matt Richtel. A Silicon Valley School That Doesn't Compute] Oct. 22, 2011/ Rezhym dostupu: http://www.nytimes.com/2011/10/23/technology/at-waldorf-school-in-silicon-valley-technology-can-wait.html?_r=0
6. PISA 2012 Results in Focus. What 15-year-olds know and what they can do with what they know. Rezhym dostupu: <https://www.oecd.org/pisa/keyfindings/pisa-2012-results-overview.pdf>
7. The International List of Famous Waldorf Alumni / Rezhym dostupu: <http://thewaldorfs.waldorf.net>
8. Waldorf World List, 2016 / Rezhym dostupu: <https://www.freunde-waldorf.de/en/waldorf-worldwide/waldorf-education/waldorf-world-list.html>

Khalamendyk V. B., professor, National Pedagogical Dragomanov University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), vkhalamey@ukr.net

Waldorf education: social and philosophical aspects

Worsening of the crisis in education and educational services, the emergence of a growing number of children of a new generation that do not fit into any standards and methods of either public, or private schools, allow to predict that Waldorf education would be the only alternative education for a growing number of families. This will be perceived by the society and the educational community. The present article is devoted to the review of the unique of Waldorf education.

Keywords: Waldorf education, anthroposophy, traditional education system.

Халамендык В. Б., доктор философских наук, профессор, Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова (Украина, Киев), vkhalamey@ukr.net

Вальдорфская педагогика: социально-философские аспекты

В условиях современного кризиса в сфере образования и образовательных услуг, в связи с увеличением количества детей нового поколения, которые не вписываются ни в какие стандарты и методы ни государственных, ни частных школ, беремь прогнозировать, что именно вальдорфская педагогика будет единственным альтернативным образованием. Это будет осознано и обществом, и педагогическим сообществом. Публикация посвящена рассмотрению уникальности вальдорфской педагогики.

Ключевые слова: вальдорфская педагогика, антропософия, традиционная система образования.

* * *

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 321

Кирилюк Ф. М.,
доктор філософських наук, професор кафедри
політології, Київський національний університет
ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ)

Мельник В. М.,
стипендіат інституту міжнародних відносин
Вроцлавського університету, студент юридичного
та філософського (відділення політології)
факультетів Київського національного університету
ім. Тараса Шевченка, член Української асоціації
зовнішньої політики (Україна, Київ),
melnyk_science@mail.ru

СКІФО–САРМАТСЬКИЙ МІФ КРИЗЬ ПРИЗМУ ПОЛІТИЧНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ І ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЇ

Аналізуються теоретичні та методологічні основи дослідження скіфського та сарматського міфів. Автори пропонують власну концепцію політичної антропології. Вперше зроблено спробу поєднати наукові методи лінгвокультурології та політичної антропології. Як у лінгвістичному, так і в політологічному дискурсі головною філософською категорією є традиція. Для авторів політична антропологія – наука про традицію та її імплементацію в сучасному політичному житті. Скіфський міф і сарматизм розглядаються з позиції їхнього використання в сучасному політичному процесі. Запропоновано об'єднати скіфський і сарматський міфи в єдину систему міфополітичного та міфопоетичного світогляду. Автори вважають, що скіфський і сарматський міфи є цивілізаційною особливістю народів Східної Європи та головним культурологічним надбанням Речі Посполитої. Скіфо–сарматський політичний міф розглядається як комплексна етногенетична філософія. З точки зору лінгвокультурології скіфський міф віднесено до грецької та православної історіографії. Сарматський міф охарактеризовано як породження римської і католицької історіографії. З точки зору політичної антропології Скіфо–сарматський міфологічний комплекс є відображенням найпершої української історичної спроби державотворення у соціальній психології та масовій свідомості.

Ключові слова: політична антропологія, лінгвокультурологія, Скіфо–сарматський міф, етногенез, сарматизм, Україна.

Актуальність дослідження скіфського та сарматського міфів як філософських та політологічних категорій на сучасному етапі розвитку східноєвропейської гуманітаристики не може викликати жодних сумнівів. Саме в цьому контексті з'являється особлива необхідність застосування політичної антропології як наукового вчення з усім її теоретико–методологічним інструментарієм. При цьому, дослідження міфологічної складової політичної психології як окремого етнічного організму, так і мозаїчної етносфери (користуючись термінологією Л. М. Гумільова) перетворюється у міждисциплінарну проблему. Ми пропонуємо здійснити такий аналіз кризь призму перехресного застосування політичної антропології та лінгвокультурології.

Політична антропологія може виступати і як наука, і як метод, і як ідеологічний базис. Ми вже неодноразово відзначали її багатоформатний характер у попередніх працях. Основи багатоформатного розуміння політичної антропології були закладені нами у монографії «Нариси з теорії соціокультурної антропології» [12]. Однак, вперше такий наукознавчий підхід було запропоновано ще Жоржем Баландьє в його «Політичній антропології» [1, с. 8].

Ми визначаємо політичну антропологію як вчення про ідейний та ідеологічний розвиток традиційних форм політичного устрою в історичному процесі, що мають безпосереднє відношення до сучасного стану політичної практики на рівні етносу та держави. Ще в статті «Традиціоналізм і політична антропологія» ми виокремили головний об'єкт політико–антропологічних студій – людину етнічну [13, с. 124–125]. Фактично, ми спробували синтезувати етнічну та політичну природу людини, вважаючи ці якості взаємопов'язаними. Метод політичної антропології у відповідності до нашої концепції має спрямовуватись на використання етнопсихологічних і соціально–психологічних підходів. Політична природа кожного окремого індивіда – це завжди наслідок історичної еволюції етнічної психології та економічного характеру психології соціальної (передусім, класової). Отож, політична антропологія – це доктрина позитивної або негативної взаємодії людини і традиції, що безперервно супроводжує життя етносів та держав.

Виходячи з теорії направленості етнічної психології на побудову власного етнонаціонального державного утворення, ми вважаємо головним дослідницьким предметом політичної антропології – етнополітичну традицію як специфічну форму суспільної комунікації та суспільних відносин. Дослідження традиції в свою чергу дозволяє розробляти ідеологічний базис політичної антропології – політичний традиціоналізм.

Традиція – спадкова форма соціальної комунікації. По суті, вона виступає психогенетичним зв'язком між поколіннями. У традиції живе та постійно діє спадковий генетичний дух – ідеальний лейтмотив соціокультурної антропології. Вивчаючи спадковість політичних та юридичних традицій через етнопсихологію ми нашоухуємось на лінгвокультурологію як комунікативне вчення. Є. М. Верещагін і В. Г. Костомаров визначають лінгвокультурологію та лінгводержавознавство як науки про «дослідження мови з точки зору її культуронесної функції» [2, с. 8]. Вони ж підкреслюють і спадковий характер такого «культуронесення». Мова є найбільшим джерелом передачі генетичної інформації у спадок. Ще І. А. Бодуен де Куртене підкреслював: «наука про мову є своєрідною енциклопедією, в якій знайдеться місце і для історії загальних понять, тобто історії філософії; і для історії літературної творчості та еволюції інтелекту, тобто історії літератури; і для історії суспільства та соціально–політичної боротьби, тобто так званої всесвітньої історії; і для історії правової організації, для історії звичаєвого права та законодавства» [2, с. 12–13]. Лінгвокультурологія базується на вивченні кумулятивної функції мови. Є. М. Верещагін і В. Г. Костомаров у своїй монографії «Мова та культура» підкреслюють: «Предметом нашого викладення ми ставимо кумулятивну функцію мови. Вона відповідає статичному плану пізнання, не мисленню у власному сенсі, а свідомості, тому запасу знань та відносин, котрий і робить мислення можливим. Кумулятивна

функція мови – це відображення, фіксація і збереження в мовних одиницях інформації про досягнуту дійсність» [2, с. 16]. Отже, мова фіксує та зберігає досвід поколінь. Мало того, саме мова передає цей досвід наступним генераціям. Через мову кодується і пристосовується до нових історичних, економічних, природно-географічних умов традиція, в тому числі традиція політична.

І політична антропологія, і лінгвокультурологія мають етноцентричний характер. Це означає, що антропологія пропонує досліджувати політичні традиції та звичай у порівнянні історичного досвіду та сучасності, тоді як лінгвістика дозволяє судити про характер спадкової передачі цих самих традицій і звичаїв через аналіз еволюції мови. В кожному випадку йдеться про вивчення етносу. Поняття досвіду і спадку не є загальнолюдським. В цьому вся сутність антропологічного мислення. Досвід та генетичний код завжди є індивідуальним, що переноситься і на соціальні структури. Етнос – продукт унікального шляху спільного історичного розвитку певної геоландшафтною (географічною) спільності індивідів. С. М. Верещагін та В. Г. Костомаров пишуть: «З одного боку, мова – суспільне явище, і якщо її взяти в колективному контексті, то вона виступає охоронцем інформації про світ, що була добута всіма членами певної етнолінгвістичної, культурно-мовної спільноти людей. Мова, що розглядається як спадщина всіх її носіїв, в силу кумулятивної функції є справжнім дзеркалом національної культури» [2, с. 16].

Формування політичного звичаю, а також традицій політико-правового устрою неможливе без міфологізації історії. Створення позитивної і сприйнятної міфології є потрібним фактором етнонаціонального державотворення. Однак, ще більше значення міфологія відіграє в процесі державотворення міжетнічного. Слідуючи за Львом Гумільовим, ми можемо охарактеризувати всі суперетноси як породження політичної міфології. Так, сучасна політична боротьба в Україні та навколо України відображає протистояння двох сильних на ментальному рівні політичних традицій, що знаходять своє вираження в активній розбудові політичними діями кардинально протилежних міфологічних концепцій. Там, де позитивна і негативна традиції етнічної психології (з точки зору політичної антропології) вступають у двобій, виникає світоглядний вакуум, що заповнюється міфологічними, чи навіть міфопоетичними конструкціями.

Сьогодні вся Центральна-Східна Європа є полем битви між традиціоналізмом та глобалізмом. Кожен світогляд має власні традиції і розвиває свою міфологію. Варто мати на увазі, що світоглядна війна завжди може перетворитись у війну фізичну. Ще Микола Реріх писав: «Якщо ми візьмемо історію цілих держав, що ж ми побачимо: терпіли вони поразки лише від зовнішніх ворогів чи ж, передусім, сприяли деградації і руїні своїми власними внутрішніми силами? Шукайте близько – так сказано найбільш Мудрими... Отож, у мирному настрої пам'ятайте і військові приклади. Адже стратегія була винайдена в житті, а зовсім не принесена ззовні. І, врешті-решт, знову – шукайте близько. А особливо шукайте близько тоді, коли бажаєте подивитись подалі» [15, с. 33–34]. Саме тому величезне значення має віднаходження власного шляху, своїх традицій, акцент на державотворенні та на державне благо. Все зазначене і є перспективним завданням політичної антропології. Мова

ж має стати грізною та міцною зброєю в руках політичного антрополога.

Скіфський і сарматський міфи – це історичний комплекс політичної міфології. Для політичної антропології він цікавий саме як форма традиційності на рівні етнічної та соціальної психології. З точки зору лінгвокультурології цей комплекс є яскравим відображенням міфопоетичного світогляду українців у процесі їхнього державного становлення.

Скіфо-сарматська міфологія є українською виключно за характером географічної прив'язки. За своїм змістом вона має регіональний східноєвропейський характер і на різних етапах історичного процесу була ментальним надбанням поляків, литовців, білорусів і молдаван. Таким чином, скіфо-сарматська міфологія відображає політичну культуру всіх народів Речі Посполитої (1569–1795).

Скіфо-сарматський комплекс політичної міфології як вияв етнопсихологічного традиціоналізму серед етнічних спільнот історичної Речі Посполитої варто поділити на дві складові: скіфський міф і сарматизм. Цей поділ має не стільки історичне чи етнополітичне значення, скільки лінгвокультурологічне. Греки і візантіїці називали сучасні терени України Скіфією, тоді як римляни вживали термін Сарматія. В подальшому відмінність у грецькій та римській назвах засвоїлась як культурологічне відображення поділу християнства на православ'я та католицизм. Культурологічний характер застосування католиками та ортодоксами різних назв підкреслював і Матвій Стахів у своїй фундаментальній праці «Христова Церква в Україні» [17]. Зокрема, він писав, що перші католицькі єпископи для Київської Русі (ще за часів княгині Ольги) іменувались єпископами Сарматії, тоді як візантійські документи називали Київську Русь переважно Скіфією.

Ми пропонуємо об'єднати православний скіфський міф і католицький сарматизм в єдину систему української (за походженням) політичної міфології, оскільки жоден з них не виступав етнічним маркером. В обох випадках мова йшла про весь спектр племен, етносів і народів, що заселяли терени України від часів Геродота (V ст. до н.е.) [5]. Разом із тим, якщо скрупульозно дотримуватись етноцентризму, то і скіфи, і сармати належали до індоіранської групи. При цьому, сармати протягом VII–III ст. до н.е. були складовою частиною Скіфського світу як цивілізаційно-культурної кочівницької спільноти [10, с. 22–24].

Таким чином, коли ми говоримо про скіфів, то маємо на увазі Скіфську державу, що охоплювала більшу частину території сучасної України в період між VII і III ст. до н.е. В період між III ст. до н.е. і III ст. н.е. осколок скіфської державності зберігався на теренах степового Криму. Результатом занепаду конфедеративної Скіфської держави стали тривалі і затяжні війни, що точилились у тогочасному античному світі, а також прихід в український степ сарматів, що утворили власну державу – Сарматію (III ст. до н.е. – III ст. н.е.) [14, с. 600].

Велике значення і скіфів, і сарматів для подальшого становлення слов'янської політичної культури підкреслювали Л. М. Гумільов у книзі «Давня Русь і Великий Степ» і Г. В. Вернадський у праці «Нарис російської історії» [3; 6]. Останній, наприклад, визначив історичний процес східних слов'ян як перманентний стан боротьби за повномасштабне політичне об'єднання степової та

лісової зон. Велику Скіфію Георгій Вернадський назвав першою державою і водночас першою імперією лісу та степу на цих територіях. На думку Вернадського, скіфи, а згодом і сармати виконували функцію культурного та економічного посередництва між античним світом і Середньою Азією. Саме важливі культурні функції і тривалий період існування Скіфської і Сарматської держав на землях сучасної України, а також серйозна участь скіфо-сарматських племен в етногенезі слов'ян зумовили у подальшому формування специфічного східноєвропейського світогляду [3, с. 30–32].

О. В. Ясь так характеризує Скіфський міф: «етногенетичні перекази, які пов'язують походження того чи іншого «обраного» народу/нації та його культурну, цивілізаційну чи історичну місію зі скіфами. У типологічному сенсі Скіфський міф належить до героїко-генетичних міфів із мандрівними сюжетами, які циркулювали на теренах Східної Європи протягом середньовіччя та ранньомодерної доби, а в культурі, мистецтві та літературі побутують і донині» [18, с. 604–605]. О. В. Ясь також активно посилається на монографію О. Бобринської під назвою «Реальність етнічних міфів». Остання вперше запропонувала досліджувати Скіфський міф через призму лінгвокультурологічної аналізу. Для Скіфського міфу характерна поетико-естетичне відображення номадизму, тобто кочівництва як форми організації життєдіяльності. При цьому, Скіфський міф передбачає організацію державного устрою та системи державного управління за кочівницьким зразком. Як з позицій етнопсихології, так і з позицій лінгвокультурології, перейняття і сприйняття світоглядної спадщини скіфів сучасними українцями відображені в позитивному відношенні до будь-яких децентралізаційних заходів, у переважанні звичаєвого права на формальную юриспруденцією, в намаганні жити за індивідуальними правилами. Відсутність в українців позитивного ставлення до жорстких форм міцної централізації цілком можна пояснити етнопсихологічною рецепцією найдавніших форм державного устрою – Скіфії та Сарматії.

Скіфський міф як лінгвокультурологічна категорія характеризується апологетичним ставленням до володіння великим простором і обов'язковою потребою поєднання землеробського способу народного господарства із кочівницьким стилем життя. В даному випадку географічні (наприклад, річки Дунай, Південний Буг, Дніпро, Дон) та економічні (наприклад, землеробство, скотарство, кочівництво) поняття виступають як символічні міфобрази. Етногеографічне районування Великої Скіфії також сильно вплинуло на подальшу геоландшафтну ідентичність населення України. Мається на увазі поділ Скіфії на терени скіфів-кочівників, скіфів-орачів, гелонів і скіфів-землеробів.

Аналіз впливу скіфського світогляду на формування психології східних слов'ян на ранньому етапі їхнього розвитку відзначає Микола Кікішев у монографії «Витоки слов'янської цивілізації». На основі вивчення античної історіографії, він доводить, що скіфи поклонялись богу-сонцю і значною мірою були прихильниками монотеїзму. В подальшому поклоніння сонцю було найбільш шанованим серед слов'янських племен [9, с. 620–621].

Етногенетичний та етнопсихологічний зв'язок між скіфами та сучасними українцями простежує М. М. Вів-

чарик у своїй монографії «Україна: від етносу до нації». Він пише: «Щодо скіфів, то за своїм походженням вони належали до іраномовної групи, хоча, за твердженням окремих істориків, іранцями були, ймовірно, тільки так звані царські скіфи, а переважна більшість народу становила особливу етнічну групу, споріднену з іранцями, фракійцями, слов'янами, балтами, алародійцями, проте не тотожну з ними. У VII ст. до н.е. скіфи утворили в причорноморських степах ранньокласове державне об'єднання Скіфію. Таким чином, український народ і його попередники були від найдавніших часів автохтонами на території сучасної України. Зрештою й сама проблема походження українців логічно продовжує проблему етногенезу східних слов'ян. Більше того, деякі автори робили спроби вивести походження українців безпосередньо від племен часів первіснообщинного ладу. Зокрема, канадський учений українського походження Я. Пастернак вбачав етногенетичні витоки українців у наддніпрянських племенах української культури. Пізніше, на його думку, вони еволюціонували у скіфське плем'я неврів, а згодом в антів, а відтак у спільноту часів Київської Русі» [4, с. 16–17]. Микола Кікішев наводить багато даних з приводу побутування Скіфського міфу у слов'янській міфології та у подальшій історіографічній традиції. Зокрема, Скіфський міф є невід'ємною складовою Велесової книги [9, с. 624]. «Словена і брата його Скіфа» згадує Іоакимівський літопис, що був опрацьований Татішевим [9, с. 625]. Значною мірою Кікішев розвиває ідеї Я. Пастернака: «Мова скіфів-сколотів тривалий час залишалася невідомою. В 1968 році академік О. М. Трубочов, вивчаючи гідроніми України, виявив, що карта слов'янських архаїчних назв річок співпадає з картою сколотських древностей VI–IV ст. до н.е. і з мапою археологічних пам'яток чорноліської культури IX–VII ст. до н.е. Це відкриття дозволяє зробити висновок, що скіфи-сколоти часів класичної Еллади розмовляли архаїчною слов'янською мовою» [9, с. 627]. Спираючись на висновки М. Кікішева, ми можемо навіть його працю назвати уособлення Скіфського міфу. При цьому, своїми історико-мовознавчими екскурсами він доводить лінгвокультурологічний характер проблематики Скіфо-сарматського міфу.

Цікавим видається також опрацювання М. Кікішевим праць ще одного адепта Скіфського міфу – Є. І. Класена. Останній проаналізував, які народи античними та візантійськими істориками іменувались скіфами. Геродот і Страбон називали скіфами сарматів; всі історики називали скіфами гуннів; всі античні історики називали скіфами масагетів, тирагетів і роксоланів; Пліній іменував скіфами хозарів; візантійці називали скіфами всі слов'янські племена; Птолемей давав цю назву також аланам, аорсам, ахтирцям; Костянтин Багрянородний і Лев Диякон вважали Київську Русь Скіфією [9, с. 628]. Так, всі, хто перебував на терени Давньої Греції чи Візантії для торгівлі або для вступу до найманого війська з території сучасної України називались скіфами [5; 11]. Ця назва зберігалась і в Середні віки.

«Історія Русів» 1846 року також називає першим державним утворенням русичів Скіфію, хоча і акцентує більше на сарматській свідомості у Східній Європі [7, с. 36–38]. Що цікаво, автор «Історії Русів» слідуючи літописній традиції часів Київської Русі спробував пов'язати появу та історію скіфів і сарматів із біблійними

переказами. Схожу спробу в узагальнюючих працях роблять і деякі сучасні українські автори [8, с. 12].

Сарматизм є органічним продовженням Скіфського міфу, що отримав більше розповсюдження в політичній публіцистиці католицьких країн, а також активно використовувався шляхетським станом Речі Посполитої як генетичне пояснення політичної традиції децентралізації та здійснення політичної влади у регіонах. П. М. Сас так його визначає: «культурно-історичні, політичні і світоглядні орієнтації, пов'язані з ідеєю історичного наступництва давніх сарматів та етногенетичної спорідненості з ними; елітарна станова концепція походження польської шляхти, що викристалізувалися в польській книжній культурі 16 століття» [16, с. 459]. Одним із найцікавіших українських пам'ятників перенесення сарматського самоусвідомлення на шляхту і козацтво є Густинський літопис.

Найцікавішу спробу сучасного переосмислення сарматизму в контексті історії Речі Посполитої, на наш погляд, здійснено А. С. Камінським. Він проаналізував формування шляхетської ментальності і східноєвропейського демократизму під впливом політичних традицій сарматів. Сарматизм, по суті, виступав і політичною програмою українського державотворення від Богдана Хмельницького до Івана Мазепи.

Таким чином, Скіфо-сарматський міф – це комплекс міфопоетичних, історіографічних та світоглядних орієнтацій, що зробили великий внесок у формування української національної ідентичності та східноєвропейського регіонального самосприйняття. Скіфський міф і Сарматизм за своїм історіографічним характером є виявом перехресного лінгвокультурологічного впливу греко-православної і римо-католицької культур. Однак, політико-антропологічний аналіз української етнопсихології дозволяє впевнено визначити Скіфо-сарматський міфологічний комплекс як відправну точку традиції українського державотворення і важливий етап у становленні української демократії.

Список використаних джерел

1. Баландьє Жорж. Політична антропология / Жорж Баландьє. – Київ: Альтерпрес, 2002. – 252 с.
2. Верещагин Е. М. Язык и культура / Е. М. Верещагин, В. Г. Костомаров. – Москва: Русский язык, 1983. – 269 с.
3. Вернадский Г. Начертание русской истории / Г. Вернадский. – Москва: Алгоритм, 2008. – 336 с.
4. Вівчарик М. М. Україна: від етносу до нації / М. М. Вівчарик. – Київ: Вища школа, 2004. – 239 с.
5. Видейко М. Ю. Украина: от Триполья до Антов / М. Ю. Видейко. – Київ: КВІЦ, 2008. – 280 с.
6. Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая Степь / Л. Н. Гумилев. – Москва: Айрис-пресс, 2011. – 736 с.
7. Історія Русів / Переклад І. Драча. – Київ: Радянський письменник, 1991. – 318 с.
8. Качкан В. А. Історія України / В. А. Качкан, В. М. Левандовський та інші. – Київ: ВСВ «Медицина», 2014. – 360 с.
9. Кикешев Н. И. Истоки славянской цивилизации / Н. И. Кикешев. – Москва: Институт русской цивилизации, 2016. – 912 с.
10. Клочко В. До проблеми походження скіфів / В. Клочко // Пам'ятки України. – 2005. – №2. – С.21–28.
11. Лавренов С. Армии Древней Греции / С. Лавренов. – Москва: Астрель, 2001. – 48 с.
12. Мельник В. М. Нариси з теорії соціокультурної антропології / В. М. Мельник. – Вінниця: ТОВ «Вінницька міська друкарня», 2015. – 552 с.
13. Мельник В. М. Традиціоналізм і політична антропология / В. М. Мельник // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Історія. Філософія. Політологія. Збірник наукових праць. – Одеса: Фенікс, 2014. – Вип.8. – С.123–127.

14. Ольговський С. Я. Скіфи / С. Я. Ольговський // Енциклопедія історії України. Том 9. – Київ: Наукова думка, 2012. – С.599–600.

15. Рерих Н. Твердыня пламенная / Н. Рерих. – Рига: Виеда, 1991. – 272 с.

16. Сас П. М. Сарматизм / П. М. Сас // Енциклопедія історії України. Том 9. – Київ: Наукова думка, 2012. – С.459–460.

17. Стахів М. Христова Церква в Україні: 988–1596. Нарис історії Української Католицької Церкви / М. Стахів. – Львів: Видавниче підприємство «Стрім», 1993. – 586 с.

18. Ясь О. В. Скіфський міф / О. В. Ясь // Енциклопедія історії України. Том 9. – Київ: Наукова думка, 2012. – С.604–605.

References

1. Baland'je Zhorzh. Politychna antropologija / Zhorzh Baland'je. – Kyi'v: Al'terpres, 2002. – 252 s.
2. Vereshhagin E. M. Jazyk i kul'tura / E. M. Vereshhagin, V. G. Kostomarov. – Moskva: Russkij jazyk, 1983. – 269 s.
3. Vernadskij G. Nachertanie russkoj istorii / G. Vernadskij. – Moskva: Algoritm, 2008. – 336 s.
4. Vivcharyk M. M. Ukrai'na: vid etnosu do nacji' / M. M. Vivcharyk. – Kyi'v: Vyshha shkola, 2004. – 239 s.
5. Videjko M. Ju. Ukraina: ot Tripol'ja do Antov / M. Ju. Videjko. – Kyi'v: KVIC, 2008. – 280 s.
6. Gumilev L. N. Drevnjaja Rus' i Velikaja Step' / L. N. Gumilev. – Moskva: Ajris-press, 2011. – 736 s.
7. Istorija Rusiv / Pereklad I. Dracha. – Kyi'v: Radjans'kyj pys'mennyk, 1991. – 318 s.
8. Kachkan V. A. Istorija Ukrai'ny / V. A. Kachkan, V. M. Levandovs'kyj ta inshi. – Kyi'v: VSV «Medycyna», 2014. – 360 s.
9. Kikeshev N. I. Istoki slavjanskoj civilizacii / N. I. Kikeshev. – Moskva: Institut ruskoj civilizacii, 2016. – 912 s.
10. Klochko V. Do problemy pohodzhennja skifiv / V. Klochko // Pam'jatky Ukrai'ny. – 2005. – №2. – S.21–28.
11. Lavrenov S. Armii Drevnej Grecii / S. Lavrenov. – Moskva: Astrel', 2001. – 48 s.
12. Mel'nyk V. M. Narysy z teorii' sociokul'turnoi' antropologii' / V. M. Mel'nyk. – Vinnyca: TOV «Vinnyca ka mis'ka drukarnja», 2015. – 552 s.
13. Mel'nyk V. M. Tradycjonalizm i politychna antropologija / V. M. Mel'nyk // Naukovyj visnyk Mizhnarodnogo humanitarnogo universytetu. Serija: Istorija. Filosofija. Politologija. Zbirnyk naukovyh prac'. – Odesa: Feniks, 2014. – Vyp.8. – S.123–127.
14. Ol'govs'kyj S. Ja. Skify / S. Ja. Ol'govs'kyj // Encyklopedija istorii' Ukrai'ny. Tom 9. – Kyi'v: Naukova dumka, 2012. – S.599–600.
15. Rerih N. Tverdnyja plamennaja / N. Rerih. – Riga: Vieda, 1991. – 272 s.
16. Sas P. M. Sarmatyzm / P. M. Sas // Encyklopedija istorii' Ukrai'ny. Tom 9. – Kyi'v: Naukova dumka, 2012. – S.459–460.
17. Stahiv M. Hrystova Cerkva v Ukrai'ni: 988–1596. Narys istorii' Ukrai'ns'koi' Katolyc'koi' Cerkvy / M. Stahiv. – L'viv: Vydavnyche pidpryjemstvo «Strim», 1993. – 586 s.
18. Jas' O. V. Skifs'kyj mif / O. V. Jas' // Encyklopedija istorii' Ukrai'ny. Tom 9. – Kyi'v: Naukova dumka, 2012. – S.604–605.

Kyryliuk F. M., professor of political science of the Kyiv National University named after Taras Shevchenko (Ukraine, Kyiv)

Melnyk V. M., fellow of the Institute of International Relations (University of Wroclaw), a student of Law and Philosophy (Department of Political Science) Faculty of Kyiv National University named after Taras Shevchenko, member of the Ukrainian Foreign Policy Association (Ukraine, Kyiv), melnyk_science@mail.ru

Scythian-Sarmatian myth in the light of political anthropology and cultural linguistics

The article examines the theoretical and methodological bases of research of Scythian and Sarmatian myths. The author offers his own concept of political anthropology: First attempt to combine scientific methods of linguistics and political anthropology. In linguistic discourse and political science major philosophical category is tradition. For the author – political anthropology – the science of tradition and its implementation in contemporary political life. Scythian myth and sarmatism considered from the standpoint of their use in modern political process. The author offers to combine Scythian and Sarmatian myths into a single system of mythological context of slavic world. The author believes that the Scythian and Sarmatian myths are civilizational peculiarity of the peoples of Eastern Europe and primarily cultural-linguistic heritage of the «Rzecz Pospolita». Scythian-Sarmatian political myth is seen as a complex ethnogenetic philosophy. In terms of linguistics Scythian myth attributed to Greek-Orthodox historiography. Sarmatian myth described as a product of the Roman-Catholic historiography. In terms of political anthropology Scythian-

Sarmatian mythological complex is a reflection of the very first attempts of Ukrainian historical state in social psychology and mass consciousness.

Keywords: political anthropology, linguaculturology, Scythian and Sarmatian myth, ethnogenesis, sarmatism, Ukraine.

Кирилюк Ф. М., доктор философских наук, профессор кафедры политологии, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев)

Мельник В. М., стипендиат института международных отношений Вроцлавского университета, студент юридического и философского (отделение политологии) факультетов Киевского национального университета им. Тараса Шевченко, член Украинской ассоциации внешней политики (Украина, Киев), melnyk_science@mail.ru

Скифо–сарматский миф сквозь призму политической антропологии и лингвокультурологии

Анализируются теоретические и методологические основы исследования скифского и сарматского мифов. Авторы предлагают собственную концепцию политической антропологии. Впервые сделана попытка совместить научные методы лингвокультурологии и политической антропологии. Как в лингвистическом, так и в политологическом дискурсе главной философской категорией является традиция. Для авторов политическая антропология – наука о традиции и ее имплементации в современной политической жизни. Скифский миф и сарматизм рассматриваются с позиций их использования в современном политическом процессе. Предложено объединить скифский и сарматский мифы в единую систему мифополитического и мифопоэтического мировоззрения. Авторы считают, что скифский и сарматский мифы являются цивилизационной особенностью народов Восточной Европы и главным культурологическим достоянием Речи Посполитой. Скифо–сарматский политический миф рассматривается как комплексная этногенетическая философия. С точки зрения лингвокультурологии скифский миф относится к греческой и православной историографии. Сарматский миф охарактеризован как порождение римской и католической историографии. С точки зрения политической антропологии Скифо–сарматский мифологический комплекс является отражением собственно украинской исторической попытки государственного устройства в социальной психологии и массовом сознании.

Ключевые слова: политическая антропология, лингвокультурология, Скифо–сарматский миф, этногенез, сарматизм, Украина.

***

УДК 351/354:316.776

Заславська О. О.,

кандидат політичних наук, доцент кафедри філософії і політології, Хмельницький національний університет (Україна, Хмельницький), zaslavskaya_olga@ukr.net

ПАБЛІК РІЛЕЙШНЗ ЯК КОМУНІКАТИВНА СКЛАДОВА ПРОЦЕСУ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

Здійснено аналіз публік рілейшнз (PR) як комунікативної складової державно–управлінської діяльності в контексті сучасних процесів системної трансформації українського суспільства. Доведено доцільність впровадження у практику органів державного управління форм і методів публік рілейшнз як невід'ємного елемента політичного процесу в сучасній Україні, який уможливає реалізацію принципу відкритості та прозорості державного управління, зростання рівня підтримки дій державної влади з боку населення. Визначено, що розвиток системи PR в органах державної влади дасть можливість створити дієвий механізм вирішення багатьох проблем, що виникають в процесі державного управління, головним чином подолати відчуження між громадськістю та державою. Лише за наявності розвинених і ефективних механізмів зворотного зв'язку між суб'єктами й об'єктами управління можна говорити про становлення громадянського суспільства в Україні.

Ключові слова: публік рілейшнз, органи державної влади, державно–управлінський процес, комунікація, PR–технології.

Взаємодія груп інтересів і політичних еліт в сучасній Україні є одним з ключових елементів політичного розвитку нашої країни. Комунікативна єдність цих сегментів політичної інтеракції забезпечується, зокрема, технологіями публік рілейшнз, розвиток яких в останні роки є однією з важливих характеристик українського соціуму. Йдеться перш за все про налагодження позитивного діалогу між інститутами влади, політичною елітою і населенням. Це тим більш важливо, якщо

враховувати перехідний характер українського суспільства, нестійкість, швидку динаміку ціннісних орієнтацій основних соціальних груп. Проблема використання технологій публік рілейшнз в політичному процесі сучасної України є однією з пріоритетних тем прикладної політології. Її розробка стосовно до потреб вітчизняної політичної практики має як власне методологічну цінність, так і прикладне значення, оскільки дає можливість скорегувати підходи до застосування методів проведення політичних PR–кампаній, зробити їх більш органічними для політичних процесів різних типів і рівнів, забезпечити легітимний характер використання політичних технологій у сучасному українському суспільстві.

Ключовим елементом усієї системи політичної комунікації є комунікативні технології. Провідне місце в системі сучасних політичних комунікацій займають публік рілейшнз (PR). Основними елементами налагодження комунікативного зв'язку у державному управлінні є влада (органи управління), громадськість та PR як інструмент забезпечення взаємодії між ними. Влада завжди прагне впливати на громадськість, котра завжди володіє можливістю «зворотного впливу». Мета влади – сформулювати максимально лояльне ставлення з боку громадськості, яке можливе лише на основі довіри, досягнути якої можна шляхом налагодження ефективних комунікативних відносин. Відтак PR являють собою комунікативний спосіб налагодження відносин між владою та громадськістю.

Політична PR–комунікація – важливий елемент сучасного політичного процесу й основний інструмент конкуренції за владні ресурси. Політична PR–комунікація є способом владної легітимації та прийнятих політичних рішень. Як неодноразово підкреслювали науковці, комунікація може бути інтерпретована як епіцентр політики, як один з провідних елементів політичної системи. Впроваджуючись у політичну сферу, нові інформаційні та соціально–комунікативні технології призводять до мутації багатьох форм політичної поведінки, видозмінюючи моделі відносин між політичними акторами, а також фундаментально змінюють усю сферу символічної репрезентації політичного простору.

Питання використання PR–інструментарію в політичній сфері активно вивчаються та аналізуються науковцями. Серед закордонних дослідників необхідно відзначити праці таких авторів, як: Е. Бернейс, С. Блек, Г. Брум, Т. Вотсон, Дж. Груніг, П. Дойл, Д. Дозієр, С. Катліп, Ф. Котлер, Дж. Макнамара, В. Ліндемман, П. Нобл, А. Сентер, П. Сміт, Т. Хант, Р. Харлоу, Г. Штромайер та інші.

Аналіз українських розробок дає змогу виокремити декілька напрямів в сфері дослідження політичних публік рілейшнз: критико–інтерпретуючі праці зарубіжного досвіду в сфері PR і реклами (В. Иванов, В. Королько, О. Некрасова, В. Мойсєєв, Г. Почепцов та ін.); технології проведення політичних і виборчих кампаній за допомогою методів та засобів PR–діяльності (В. Бебик, В. Бугрим, І. Вороняк, Т. Ігнатенко, Г. Почепцов, Є. Слободянюк, К. Сомова); використання інструментарію публік рілейшнз у політичній сфері у формуванні іміджу суб'єктів політичної діяльності (Н. Булка, В. Вербець, О. Волков, С. Даниленко, П. Катеринчук, К. Кириченко, А. Коваленко, К. Сударікова і Л. Нестеренко та ін.); вивчення зв'язків з громадськістю в системі допоміжних

функцій у політичній сфері (О. Гриценко, У. Ільницька, Л. Лісецька, С. Тихомирова, С. Шубін та ін.); дослідження ролі і місця PR–інструментарію в організації діяльності політичних суб'єктів (О. Кондратюк, Л. Кочубей).

Проблема змісту, місця і ролі політичного піару в системі соціальних комунікацій, незважаючи на велику кількість наукових досліджень, залишається вельми актуальною для кожної з «історичних епох», пов'язаної з певним конкретним етапом в життєдіяльності соціуму. Справа не тільки в тому, що специфічно персоніфіковане вираження влади накладає свій відбиток на деякі типологічні риси, способи і зміст політичного PR у здійсненні соціальних комунікацій. Не можна також забувати, що присутність численних суб'єктів політичного процесу з неспівпадаючими політичними і соціальними запитам та інтересами, а також вельми рухливий соціальний ландшафт, «комунікаційні» характеристики якого повинні враховуватися суб'єктами політичного піару, надають вищезгаданим типологічним властивостям свого неповторного забарвлення й інноваційних рис. Як складовий елемент та інструментальний засіб соціальних комунікацій у відносно розвиненому соціальному співтоваристві, політичний PR покликаний забезпечувати інформаційну насиченість і повноту легітимації влади, відображати зміст і логіку політичних процесів з точки зору сформованих соціальних очікувань та інтересів різних соціальних груп суспільства. Проте реалізація цього об'єктивного контексту і призначення політичного PR залежить від багатьох факторів: економічної природи і характеру засобів масових комунікацій, монополізованості або демократичності доступу до ЗМІ різних політичних сил, які відображають різноманіття соціальних запитів, що сформувалися в суспільстві, способів і форм артикуляції позицій суб'єктами соціальних комунікацій тощо.

Мета дослідження полягає у визначенні змісту та особливостей прояву паблік рілейшнз як невід'ємного елемента політичного процесу в сучасній Україні; в аналізі PR як комунікативної складової державного управління в умовах системної трансформації суспільного життя.

Паблік рілейшнз – це складне та досить розмите поняття. В українському перекладі паблік рілейшнз означає «зв'язки з громадськістю». Проте такий переклад не відображає сутності даного поняття.

Існує велика кількість визначень паблік рілейшнз, кожне з яких відображає якусь одну сторону даного поняття. Аналіз літератури показує, що умовно можна виокремити декілька підходів до розуміння сутності паблік рілейшнз:

– PR розглядають як практичну або професійну діяльність. «PR – це мистецтво та наука аналізу тенденцій, передбачення їх наслідків, видачі рекомендацій керівництву організацій і здійснення програм, дій в інтересах і організації, і громадськості» [1, с. 15–16]. Згідно з таким підходом, паблік рілейшнз розуміють як діяльність людей, які займаються встановленням доброзичливих відносин з громадськістю та видають рекомендації різним організаціям;

– PR визначають як особливий вид управлінської діяльності. У якості керуючої підсистеми виступає суб'єкт паблік рілейшнз, а в якості керованої – громадськість. Суть PR в цьому випадку полягає в тому, що перетворена в суб'єкт інформація, діючи на керуючу підсистему, змінює її стан. З цієї точки зору PR – це особливий вид

управлінської діяльності, спрямований на створення сприятливих умов для двостороннього спілкування, позитивного ставлення до діяльності організації, гармонізації та узгодженості інтересів» [2, с. 6];

– PR розглядають як форму організації комунікації. Комунікація між організацією і громадськістю будується таким чином, щоб забезпечити розуміння діяльності організації. Тоді предмет діяльності паблік рілейшнз визначається наступним чином: «Предметом паблік рілейшнз (PR) є аналіз, побудова і управління комунікативними потоками будь-якої структури (в т.ч. і організації), а також вирішення задач комунікативної організації суспільства в цілому» [3, с. 4];

– PR визначають безпосередньо як комунікацію між організацією і громадськістю. «Поняття «паблік рілейшнз» пов'язане з поняттям «комунікація», і в найширшому значенні «паблік рілейшнз» – це комунікація між певною організацією і її суспільним оточенням» [4, с. 18]. Згідно з цим визначенням, паблік рілейшнз не можна уникнути. Так, фахівець з PR–технологій Ф. Хенслоу пише: «PR є одним з елементів всього різноманіття видів діяльності, що складають наше життя. Ми зустрічаємось з ними постійно. Ми безперервно використовуємо паблік рілейшнз безліччю найрізноманітніших способів... навіть якщо не усвідомлюємо цього» [4, с. 18]. Згідно з цим визначенням, паблік рілейшнз стає чимось більшим, ніж просто професійна діяльність, яка організовує комунікацію (взаємодію) між організацією і її оточенням. PR є сама комунікація, тобто зв'язок між ними. Вона існує незалежно від того керує нею хтось чи ні.

Отже, єдиної думки з приводу визначення терміну «паблік рілейшнз» не існує. Перші три визначення можна об'єднати, тому що в більш широкому сенсі паблік рілейшнз являє собою професійну діяльність, метою якої є спеціальним чином організована комунікація між організацією і громадськістю. Таким чином, з одного боку, паблік рілейшнз постає як комунікація між організацією і громадськістю, з іншого боку, PR трактується як «сфера прикладних комунікацій», інакше кажучи, як професійна діяльність.

Американський вчений Р. Харлоу, узагальнивши різноманітні визначення, запропонував синтезований підхід, розуміючи PR як особливу функцію управління покликану:

– встановлювати та підтримувати взаємозв'язки, взаєморозуміння та співпрацю між організацією та громадськістю;

– вирішувати суперечливі питання між владою та окремими групами громадськості;

– вивчати громадську думку та розробляти відповідні форми реакції на неї;

– визначати та підкреслювати відповідальність керівництва перед громадськістю;

– допомагати керівництву ефективно змінюватись відповідно до потреб часу;

– передбачати тенденції суспільного розвитку, з метою попередження тих, які носять негативний характер [5, с. 345].

На Заході загальноприйнятим є визначення, запропоноване Семом Блеком в його знаменитій книзі «Паблік рілейшнз. Що це таке?»: «PR – це мистецтво і наука досягнення гармонії за допомогою взаєморозуміння, заснованого на правді та повній інформованості» [1, с. 17].

На думку автора, паблік рілейшнз – діяльність зі створення інформаційного поля конкретного об'єкта і трансляція його на цільову аудиторію. Таке визначення включає в себе власне створення інформаційного поля піар-об'єкта; наповнення даного поля змістом; виробництво інформації; передачу інформації, тобто організацію цілеспрямованого потоку інформації; формування на цій основі громадської думки; як результат усіх цих зусиль – гармонізацію відносин між об'єктом піару ті суспільством.

Метою паблік рілейшнз є здійснення комплексу заходів для досягнення взаємної довіри, гармонійних, взаємовигідних відносин між організацією, цільовою аудиторією, державою, всім суспільством.

У широкому значенні слова глобальною метою паблік рілейшнз є цілеспрямований вплив на суспільні процеси та взаємозв'язки. Позитивно впливаючи на суспільні процеси, прийняття рішень і проведення конкретних дій, PR забезпечує гармонізацію приватної і громадської діяльності.

З даних цілей випливають наступні завдання паблік рілейшнз:

- аналіз тенденцій політичного, соціально-економічного розвитку країни, регіону, конкретного підприємства, фірми, організації;
- реалізація конкретних економічних і політичних інтересів піар-об'єкта, враховуючи суспільні інтереси;
- формування громадської думки щодо діяльності даного піар-об'єкта, тобто організації, партії, конкретного лідера;
- створення іміджу піар-об'єкта в суспільстві;
- налагодження взаємодії, співробітництва піар-об'єкта з владою, громадянами та ЗМІ. Тобто PR сприяє встановленню взаєморозуміння між окремими групами, організаціями і державою;
- позитивний вплив на замовника піар-послуг за допомогою механізму зворотного зв'язку. Паблік рілейшнз забезпечують керівництво організації інформацією про суспільну думку, надають йому допомогу в виробленні відповідних заходів, допомагають приймати рішення та діяти більш ефективно.

Проте реалізація даних цілей і завдань можлива лише за умови дотримання загально визначених соціально-етичних норм і визнання суспільного інтересу пріоритетним у порівнянні з інтересом приватним.

Органи діючої влади найчастіше використовують «паблік рілейшнз» для посилення свого політичного впливу на маси з метою утримання влади і проведення запланованих заходів. Однак функціонування названого соціально-політичного феномена одночасно може виконувати роль і певного суспільного контролю. Адже жодна політико-владна структура в сучасному суспільстві не зможе успішно функціонувати, якщо вона не отримає в очах громадськості необхідного рівня легітимності і позитивного іміджу.

Загалом PR являють собою функцію управління, покликану сприяти налагодженню, підтриманню взаємовигідних відносин між окремою державно-управлінською структурою та громадськістю. Відповідно до цього PR покликаний оцінювати ставлення громадськості до окремих структур органів влади з метою досягнення взаєморозуміння між ними. Таким чином, «паблік рілейшнз» є важливим інструментом

формування громадянського суспільства, що покликаний забезпечувати налагодження різних форм взаємодії між державою та громадськістю на основі узгодження спільних потреб, інтересів, позицій та налагодження співпраці.

В органах політичної влади паблік рілейшнз виконують двоєдине завдання: з одного боку, сприяють вираженню інтересів суспільства, стимулюють залучення громадян до процесу управління, запобігають і вирішують соціальні конфлікти, координують та гармонізують відносини влади й суспільства, з іншого – сприяють зміні самої політичної влади, роблячи її більш відкритою.

PR є важливою комунікативною функцією процесу державного управління, реалізація якої включає:

- поширення інформації про діяльність органів державної влади через ЗМІ;
- організацію та проведення семінарів, прес-конференцій, презентацій та інших акцій органів державної влади з суспільно значущих питань та їх широке висвітлення у загальнодержавних та регіональних ЗМІ;
- розробка та проведення рекламно-інформаційних кампаній (боротьба з курінням, лікування онкохворих, захист малозабезпечених, сплата податків тощо);
- інформаційне забезпечення формування позитивного іміджу влади.

Реалізація комунікативної функції державного управління залежить від особливостей його реалізації в цілому. PR є однією із важливих функцій державного управління, яка забезпечує інформування громадськості про зміст творення та реалізації державної політики, шляхом застосування відповідних комунікативних стратегій. До них можна віднести формування у громадян відчуття гордості та патріотизму за свою державу, формування поваги до правоохоронних органів тощо.

Державно-управлінська діяльність у сфері PR включає наступні основні напрями:

- моніторинг потреб та інтересів громадськості, як умова успішної реалізації державної політики;
- робота з громадськими організаціями та політичними партіями;
- створення позитивного образу чиновника або окремої державно-управлінської структури;
- побудова ефективної системи відносин між владою та ЗМІ;
- створення доброзичливих відносин керівної ланки окремої структури з її персоналом;
- проведення громадської експертизи окремих нормативно-правових документів, рішень тощо;
- організація та проведення відповідних публічних заходів;
- розробка відповідної моделі позиціонування та репозиціонування (за потреби) влади;
- управління кризовими ситуаціями;
- формування позитивного іміджу органів державної влади.

Технологія PR має відповідну структуру:

Мета: забезпечення довіри, досягнення взаєморозуміння.

Зміст: реалізація функцій по досягненню довіри, взаєморозуміння, позитивного образу та уявлення.

Методи: відкритість, прозорість, доведення обґрунтування, залучення, позиціонування.

Засоби: публікації, репортажі, брифінги.

Результат: залучення громадськості на сторону влади чи окремої політичної сили.

Будь-яка технологія PR спрямована на формування ефективної системи комунікативної взаємодії влади та громадськості.

Організацію реалізації соціально-політичних завдань PR у технологічному аспекті сьогодні можна представити такою послідовністю: етап збору інформації й постановки проблем – науково-методологічний етап – організаційно-управлінський етап – етап практичної реалізації – етап оцінювання результативності. На першому етапі основним завданням політичного PR є збір інформації й моніторинг соціально значущих проблем. Цей етап пов'язаний із застосуванням дослідницьких методів управління соціальними процесами. Другий етап – науково-методологічний. На цьому етапі розробляють загальну стратегію соціально-політичної діяльності, виходячи з певної концептуальної моделі соціальної політики, адекватні методи й засоби реалізації практичних маркетингових дій та заходів і обґрунтовують систему критеріїв соціальної ефективності зв'язків з громадськістю. Організаційно-управлінський етап пов'язаний з визначенням суб'єктів політичного маркетингу, координацією їх діяльності, формуванням системи управління реалізацією соціально-політичних завдань на державному й недержавному рівні, узгодженням матеріально-технічного та фінансового забезпечення практичних дій їх реалізації. На етапі практичної реалізації основною метою є координація та узгодження дій суб'єктів політичного PR, комунікаційна підтримка маркетингових заходів із застосуванням PR-технологій.

Технології PR у державному управлінні не мають належної як практичної, так і теоретичної розробленості в Україні. Парадоксально залишається ситуація, коли політичні сили беруть участь у виборчому процесі, залучають найкращих як вітчизняних, так і зарубіжних фахівців у сфері PR, але коли вони перемагають і приходять до влади, відразу починають «економити» на розробці та запровадженні ефективних PR-технологій. Ця тенденція є характерною, не лише для України, а й для розвинених держав, за виключенням тих, де еліта реально розуміє, що заради того, аби влада сприймалась громадянами як «ефективна, відкрита та прозора», вона постійно повинна працювати за допомогою відповідних PR-акцій, актуалізації окремих подій тощо. Основною запорукою ефективною постійною взаємодії з громадськістю має виступати постійний моніторинг потреб та інтересів, завдяки чому влада буде знати чого від неї хоче громадськість і як найкраще «обслуговувати» її інтереси.

PR у державному управлінні покликаний забезпечити сприяння державі у розв'язанні об'єктивних суперечностей у функціонуванні політичної та державно-управлінської системи. Виходячи із цього державно-управлінські структури покликаний забезпечити налагодження прямого та зворотного зв'язку із громадськістю. На підставі чого можна визначити основні функції PR у державному управлінні, які зводяться до демократизації державного управління та сприяння становленню громадянського суспільства.

Діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування у сфері PR зводиться до взаємодії з

пресою, реалізації аналітичної та прогностичної функцій, що забезпечує узгодження корпоративних та суспільних інтересів. Це повинно забезпечити відкритість та прозорість державного управління і наближення його до потреб та інтересів громадськості.

Недостатня розвиненість PR у державному управлінні, що характеризує закритість влади від громадянина, породжує недовіру до влади. Однією із основних причин подібної ситуації є відсутність спеціальних структур чи хоча б окремого фахівця у сфері PR при відповідних органах влади та місцевого самоврядування. Саме на діяльність таких структур покладається пояснення громадянам цілей та стратегій діяльності влади, формування адекватного уявлення про характер діяльності. На підставі цього можна визначити основні функції реалізації PR у державному управлінні, які зводяться до:

- встановлення, підтримки та розширення контактів із громадянами та організаціями;
- інформування громадськості про прийняті владою рішення;
- вивчення суспільної думки;
- аналізу суспільної реакції на дії посадових осіб та органів влади;
- прогнозування суспільно-політичних процесів;
- забезпечення організації аналітичними розробками щодо сучасного стану життєдіяльності суспільства;
- формування сприятливого іміджу органу державної влади.

Таким чином, політичний PR виступає як управлінська технологія в політичній сфері. PR у державному управлінні є важливим фактором становлення та розвитку інститутів громадянського суспільства. Саме PR дозволяє владі досягнути відповідного рівня підтримки з боку громадськості, успішності у запровадженні відповідних державно-управлінських рішень. Завдяки чому PR є важливим засобом демократизації системи державного управління шляхом вироблення ефективних комунікативних форм узгодження функцій держави з інтересами, правами та обов'язками громадськості. У сучасних умовах становлення України як соціальної держави вибір ефективної моделі політичного розвитку й соціальної політики набуває особливого значення та виступає пріоритетом формування оптимальної системи взаємодії держави, політичних інституцій, ринкової економіки й громадянського суспільства.

Список використаних джерел

1. Блэк С. Паблик рилейшнз. Что это такое? / С. Блэк. – М.: Модино Пресс, 1999. – 239 с.
2. Богданов Е. Психологические основы «Паблик рилейшнз» / Е. Богданов, В. Зазыкин. – 2-е изд. – СПб.: Питер, 2003. – 208 с.
3. Кондратьев Э. В. Связи с общественностью: учеб. пособие для вузов / Э. В. Кондратьев, Р. Н. Абрамов. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Академический Проект, 2004. – 431 с.
4. Хенслоу Ф. Практическое руководство по паблик рилейшнз / Ф. Хенслоу. – СПб.: Издательский дом «Нева»; М.: ОЛМА-ПРЕСС Инвест, 2003. – 192 с.
5. Харлоу Р. Паблик Рилейшнз / Р. Харлоу. – М.: Эксмо, 2005. – 367 с.

References

1. Bljek S. Pablik rileyshnz. Chto jeto takoe? / S. Bljek. – М.: Modino Press, 1999. – 239 s.
2. Bogdanov E. Psihologicheskie osnovy «Pablik rileyshnz» / E. Bogdanov, V. Zazykin. – 2-e izd. – SPb.: Piter, 2003. – 208 s.

3. Kondrat'ev Je. V. Svjazi s obshhestvennost'ju: ucheb. posobie dlja vuzov / Je. V. Kondrat'ev, R. N. Abramov. – 2-e izd., ispr. i dop. – M.: Akademicheskij Proekt, 2004. – 431 s.

4. Henslou F. Prakticheskoe rukovodstvo po pablik rileyshnz / F. Henslou. – SPb.: Izdatel'skij dom «Neva»; M.: OLMA–PRESS Invest, 2003. – 192 s.

5. Harlou R. Pablik Rilejshnz / R. Harlou. – M.: Jeksmo, 2005. – 367 s.

Zaslavska O. O., PhD in Political Sciences, Associate Professor, Khmelnytskyi National University (Ukraine, Khmelnytskyi), zaslavskaya_olga@ukr.net

Public relations as a communicative constituent of the state administration process

Hereby the public relations have been analyzed as a communicative constituent of the state administration process in the content of modern processes of Ukrainian society's transformation system. It has been proved that there is an appropriateness to introduce forms and methods of public relations to the state administration as the integral parts of political process in the modern Ukraine, which will practically enable the implementation of the principles of openness and transparency of state administration and the public's support growth as regards the state government's acts. It has been determined that PR system development at the bodies of state power will afford the opportunity to build up the effective mechanism to solve many problems that can arise at state administration, in such a way to overcome the estrangement between the public and state. Owing to the availability only of developed and effective mechanisms of feedback between administration's subjects and objects one can talk about coming into being of civil society in Ukraine.

Keywords: public relations, bodies of state power, state and administrative process, communication, PR–technologies.

Заславская О. А., кандидат политических наук, доцент кафедры философии и политологии, Хмельницкий национальный университет (Украина, Хмельницкий), zaslavskaya_olga@ukr.net

Паблік рилейшнз как коммуникативная составляющая процесса государственного управления

Осуществлен анализ паблик рилейшнз как коммуникативной составляющей государственно–управленческой деятельности в контексте современных процессов системной трансформации украинского общества. Доказана целесообразность внедрения в практику органов государственного управления форм и методов паблик рилейшнз как неотъемлемого элемента политического процесса в современной Украине, который позволяет реализовать принцип открытости государственного управления, увеличить уровень поддержки действий государственной власти со стороны населения. Определено, что развитие системы PR в органах государственной власти даст возможность создать действенный механизм решения многих проблем, возникающих в процессе государственного управления, главным образом преодолеть отчуждение между общественностью и государством. Только при наличии развитых и эффективных механизмов обратной связи между субъектами и объектами управления можно говорить о становлении гражданского общества в Украине.

Ключевые слова: паблик рилейшнз, органы государственной власти, государственно–управленческий процесс, коммуникация, PR–технологии.

* * *

УДК 32:316.64+314.18

Колісніченко Р. М., кандидат політичних наук, доцент, директор, Кіровоградський інститут Міжрегіональної Академії управління персоналом (Україна, Кропивницький), RMK7@ukr.net

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ І ДЕМОГРАФІЧНІ ОЗНАКИ ГЛОБАЛІСТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ

Здійснено аналіз значення процесів глобалізації, їх впливу на трансформацію глобальних проблем людства. Досліджено основні ознаки адміністративно–відповідального та соціально–виховного типів глобалістичної свідомості. Обґрунтовано необхідність гармонізації глобальної демографічної ситуації шляхом усунення головних причин високої народжуваності у країнах, що розвиваються, що передбачає збільшення уваги до контролю за використанням гуманітарної допомоги, стимулювання соціально–економічного зростання, підвищення якості життя і соціального забезпечення населення, розвиток систем охорони здоров'я, освіти, інформаційного простору, формування відповідального ставлення до політики дітярродження.

Ключові слова: глобалізація, глобалістична свідомість, демографічні процеси.

Предметом багатьох сучасних наукових досліджень постають процеси розвитку й зміцнення політичних, соціально–економічних, ідейно–культурних та інших зв'язків, що формуються на глобальному рівні в умовах науково–технічного прогресу. По мірі зростання рівня глобалізованості сучасного світу, відчутності його наслідків підвищується інтерес до вивчення тенденцій глобалізації, їх важливого впливу на глобальні проблеми взаємовідносин людини і суспільства. Однією з найбільш складних проблем у цій царині є невинне зростання чисельності світового народонаселення, що призводить до надмірного забруднення навколишнього середовища, виснаження природних ресурсів, поширення бідності, різноманітних захворювань, війн, тероризму тощо. За цих умов безсумнівною є необхідність детального дослідження демографічних ознак глобалістичної свідомості людства у контексті пошуку шляхів гармонійного вирівнювання світового демографічного розвитку.

На дослідженні особливостей політичної свідомості суспільства зосередили увагу В. Бабкін, В. Горбатенко, Ю. Шемшученко, інші вчені [5]. Причинно–наслідкові зв'язки глобалізації вивчали Е. Гідденс, Н. Зарубіна, О. Панарін, інші науковці [2; 4; 5]. Глобальні демографічні процеси постають предметом досліджень А. Воронцова, Я. Олійника, В. Ситарова, експертів міжнародних організацій та багатьох інших дослідників [1; 3; 6]. Проте, демографічні ознаки глобалістичної свідомості, її типологія потребують подальшого наукового аналізу в контексті дослідження сучасних глобалізаційних процесів.

Метою статті є аналіз значення глобалізації та демографічних ознак глобалістичної свідомості.

Глобалізація (від англ. global – світовий, всесвітній) є загальноцивілізаційним процесом, який справляє величезний вплив на політичну та інші сфери людського буття. Існують чотири основні підходи до розуміння сутності глобалізації як процесів: 1) зміцнення зв'язків між найвіддаленішими куточками планети; 2) поширення єдиних, спільних для всього людства технологій, культури, ідей, ціннісних орієнтацій, способу життя, поведінки тощо; 3) зростання загальнолюдських інтересів у всіх сферах людського буття, породжених поглибленням взаємозалежності країн і народів; 4) виникнення політичних, соціально–економічних, військових, екологічних та інших глобальних проблем, спільних для світового співтовариства [5, с. 107].

У науковому світі не існує єдиного загально визначеного визначення поняття глобалізації. Серед широкої палітри запропонованих дослідниками визначень доцільно виділити позитивістський, об'єктивістський та негативістський методологічні підходи до розуміння характеру і значення глобалізації. В межах позитивістського підходу глобалізація розглядається як переважно позитивне історичне явище, що комунікативно зближує регіони планети, зливає світ у єдине ціле, формуючи глобальну людську спільність. Зокрема, Е. Гідденс трактує глобалізацію як розширення світових соціальних зв'язків, які з'єднують віддалені регіони таким чином, що місцеві події розвиваються під впливом подій, які відбуваються за багато миль від них. На думку Д. Гелда, глобалізація передбачає набуття політичною, економічною і соціальною діяльністю всесвітнього характеру за своїми наслідками [5, с. 107].

Об'єктивістський підхід розглядає глобалізацію як глобальний процес, що характеризується як істотними позитивними, так і значними негативними ознаками, такими як послаблення культурного розмаїття й зростання світової однотипності, подальше звуження ролі країн, що розвиваються та інше. Так, Р. Робертсон визначає глобалізацію як історичний процес посилення контактів між різними частинами світу, що призводить до зростаючої одноманітності у житті народів планети [5, с. 107]. Згідно поглядів Н. Зарубіної, глобалізація є процесом залучення національних економік, товариств, культур до якісно нової світової єдності, що за своєю природою є транснаціональною, такою що лежить поверх кордонів окремих держав, націй, цивілізацій і має власні специфічні принципи функціонування. В умовах глобалізації традиційна парадигма «Схід – Захід», поступається місцем парадигмам «Північ – Південь» і «Центр – Периферія», згідно яких розвинені країни «Півночі» є глобальним центром, що здійснює світове управління і координацію, а бідні, залежні країни відносяться до периферії з відведеними їй відповідними функціями [2, с. 343–353].

Негативістський підхід надає глобалізації переважно негативного значення, розглядає її як явище, більшість ознак і наслідків існування якого мають негативний, шкідливий для людства характер. Зокрема, на думку О. Панаріна, глобалізм є найбільшим викликом сучасності, спрямованим на встановлення світовими бізнес-елітами контролю над ресурсами планети та експлуатацію населення країн, що розвиваються [4, с. 11–27].

Важливою умовою об'єктивного наукового аналізу глобалізації є застосування критичного об'єктивістського підходу до вивчення її характеру, врахування широкого розмаїття переваг та недоліків глобалізованого світо-сприйняття. Глобалізаційні процеси слід розглядати як значне надбання сучасної цивілізації, що поєднує світ, забезпечує його єдність, координуваність і водночас належить до суттєвих недоліків людського прогресу, що лежить переважно у площині забезпечення справедливості світового розвитку. Глобалізація є складним, суперечливим процесом посилення комунікативності, вестернізованої схожості, однотипності світу, що в контексті розвитку глобальної проблематики асиметрично сприяє як подоланню глобальних проблем людства так і їх загостренню. Позитивними результатами глобалізації є світовий розвиток ринкової економіки, посилення міжнародного поділу праці, поширення ліберальних цінностей, демократії тощо. До негативних ознак глобалізаційних тенденцій слід віднести глобальне посилення різниці у доходах найбагатших і найбідніших верств населення, несправедливої концентрації лівової долі світового багатства в руках власників транснаціональних корпорацій, зростання надмірного впливу великого капіталу на світову політику та ін.

Суттєвий вплив глобалізації відчувається на трансформації глобальних проблем сучасності у площині взаємовідносин людини і суспільства, до яких належить, зокрема, демографічна проблема, проблеми охорони здоров'я, розвитку освіти, культури, захисту прав людини, утвердження демократії тощо. Найбільш гострою серед них є проблема надмірного зростання чисельності людства й перенаселення планети, похідним наслідком якої є загострення усіх інших перелічених глобальних проблем.

Демографічна політика (від грец. *demos* – народ і *grafo* – пишу) являє собою регулюючий вплив держави на розвиток народонаселення, що здійснюється для стимулювання або обмеження народжуваності, оптимізації процесів міграції з метою створення раціональної структури населення регіонів за статтю і віком [5, с. 137]. Особливості тривалої світової демографічної політики у середині ХХ ст. виявилися однією з причин глобального демографічного вибуху – різкого прискорення темпів кількісного зростання населення, що зумовило швидке загострення й перетворення соціально-економічних проблем країн, що розвиваються на загальнопланетарні виклики людству [3]. Сучасне перенаселення планети тягне за собою значне зростання обсягів споживання природних ресурсів, навантаження на біосферу, інтенсифікацію екологічного забруднення, поширення бідності, соціальної незахищеності, агресивності, міжнародної напруги. Все це засвідчує гостру необхідність пошуку оптимальних шляхів уповільнення світового процесу зростання чисельності людства.

Залежно від ставлення до шляхів стабілізації чисельності світового народонаселення доцільно виділити нейтральний, загальний та вибірково-типи глобалістичної свідомості. Нейтральна глобалістична свідомість відрізняється низькою обізнаністю й відсутністю інтересу щодо демографічних проблем світу, байдужим, безвідповідальним ставленням до особливостей, можливих наслідків та шляхів вирівнювання глобальних демографічних процесів. Носії нейтрального типу глобалістичної свідомості не усвідомлюють потреби оволодіння знаннями щодо особливостей глобальної демографічної політики і відповідно здійснюють найменший вплив на неї у контексті подолання світової демографічної загрози.

Загальному типу глобалістичної свідомості характерна наявність стійкого інтересу і середнього ступеню обізнаності щодо глобальної демографічної ситуації, підтримка ідеї глобального зменшення чи стабілізації існуючого рівня народжуваності у всіх країнах світу не залежно від національних демографічних показників. На думку носіїв загальної глобалістичної свідомості, це надасть можливість максимально швидко зупинити світове зростання чисельності людства і запобігти критичному антропогенному навантаженню на біосферу. Втім, слід враховувати, що демографічна ситуація в світі характеризується значною нерівномірністю, контрастністю. На фоні загальнопланетарного демографічного вибуху, який відбувається переважно за рахунок зростання населення країн, що розвиваються, у деяких країнах, таких як Данія, Німеччина, Угорщина, Україна, спостерігається протилежна тенденція загострення демографічної кризи у вигляді істотного зниження рівня народжуваності і зменшення кількості населення. Довготривале збереження такої тенденції у ряді країн з часом може призвести до депопуляції та зникнення цілих націй і народів як осередків самобутньої культури і національних цінностей, порушення світового культурного багатоманіття. Втілення в життя поглядів загальної глобалістичної свідомості може поставити низку країн на межу існування, спровокувати ескалацію міжнародної напруги, а отже вважати таку стратегію прийнятною нажалі не можна.

Вибірковий тип глобалістичної свідомості передбачає здійснення вибіркової демографічної політики, спрямо-

ваної на зменшення рівня народжуваності в країнах з надмірно зростаючим населенням та стимулювання підвищення демографічних показників у державах, в яких чисельність населення стабільно скорочується. Означений підхід здатний забезпечити стабілізацію кількості світового населення із врахуванням інтересів національних держав і збереженням етнічного й культурного розмаїття. Відтак, врегулювання процесів дітонародження у відповідності до суспільних і загальнонародських потреб на основі демографічних особливостей окремих країн і регіонів можна вважати найбільш оптимальним шляхом розв'язання світової демографічної проблеми.

Найбільш дієвими серед загальновідомих способів державного стимулювання людей до продовження роду в країнах, де існує така необхідність, є підвищення рівня життя населення, надання державної грошової допомоги при народженні і вихованні дитини, гарантування сприятливих умов декретних відпусток, якісного медичного обслуговування, екологічно чистого харчування, безпечного навколишнього середовища, спонукальна діяльність ЗМІ тощо [7].

Дискусійним залишається питання щодо вибору шляхів зниження народжуваності у перенаселених регіонах. За відношенням до регулювання народжуваності у країнах з надмірними показниками демографічного зростання одними з основних типів глобалістичної свідомості є адміністративно-відповідальний та соціально-виховний.

В основі пропозицій представників адміністративно-відповідального типу глобалістичної свідомості лежить запровадження системи жорстких адміністративних покарань за перевищення встановлених норм кількості дітей у сім'ях громадян перенаселених країн, де спостерігається стрімке тенденційне демографічне зростання, що порушує баланс соціально-економічного розвитку. Для кардинального обмеження дітонародження передбачається застосування державного примусу до населення, що може здійснюватися за китайським чи індійським зразком.

В якості аргументу на користь наведеної позиції може бути використаний досвід Китайської Народної Республіки, демографічна політика якої, починаючи з 1980-х р., будувалася під гаслом «Одна сім'я – одна дитина», результатом чого стало значне зменшення темпів приросту населення. Сумарний коефіцієнт народжуваності, що дорівнює середній кількості дітей, народжених від однієї жінки, в Китаї знизився з 4,7 у 1973 р. до 1,8 у 2000 р. Протягом 30 років дії тотальних обмежувальних заходів вдалося запобігти народженню майже 400 млн. китайців, що, згідно підрахунків уряду КНР, дозволило уникнути серйозних соціально-економічних негараздів [1, с. 228–232; 8; 9].

Між тим, за успіхи політики з обмеження народжуваності китайцям довелося сплатити високу ціну, адже система адміністративних покарань за порушення демографічних норм відрізнялася особливою суворістю. За народження другої дитини передбачалося накладання штрафу, розмір якого визначався залежно від розміру прибутку сім'ї. Зокрема, в Пекіні штраф за народження другої дитини, як правило, складав розмір середньорічного сімейного доходу, помноженого у 8–9 разів (приблизно від 2000 до 20000 доларів США), що для багатьох сімей стало невідомою сумою. Декретна відпустка, щомісячна державна соціальна допомога та оплата

медичних послуг передбачалися лише на одну дитину і в повному обсязі поверталися державі в разі народження другої. Сім'ї з однією дитиною мали значні переваги при працевлаштуванні, а працівників державного сектору за народження більше однієї дитини майже автоматично звільняли з роботи. Тим же громадянам, які мали спадкові хвороби взагалі заборонялося мати дітей [1, с. 228–232; 8; 9; 10].

Наслідком реалізації безпрецедентної політики дітонародження виявилось масове поширення практики абортів, що офіційно заборонені законодавством, проте неофіційно активно пропагуються й нав'язуються державними чиновниками. За кількістю випадків переривання вагітності Китай займає перше місце в світі. Згідно лише офіційної статистики, в цій країні щороку здійснюється близько 13 млн. абортів, що, як відомо, вкрай негативно відображається на стані здоров'я жіночого організму, а отже і здоров'ї нації [9].

Стратегія стимулювання абортів широко застосовувалася в Індії часів президентства Індіри Ганді. У 1976 р. в Індії на законодавчому рівні запроваджено практику примусових абортів жінок та стерилізації чоловіків, які мали 2 – 3 дітей. Протягом 1976–1977 рр. було стерилізовано більше 8 млн. чоловіків, внаслідок чого коефіцієнт народжуваності істотно зменшився. Проте, медичний підхід до контролю дітонародження став причиною бунту населення Північної Індії та програву І. Ганді на чергових парламентських виборах, після чого до повторного використання подібного демографічного досвіду Індія не поверталася [1, с. 228–232; 6].

Не виникає сумнівів, що жорсткі покарання населення за народження «надмірної» кількості дітей за Індійським чи Китайським сценарієм, не зважаючи на свою відносно високу результативність, є несумісними з сучасними демократичними нормами, принципами соціальної і правової держави. Беззаперечним є твердження про неприпустимість застосування подібної каральної практики, що є грубим порушенням прав і свобод громадян, в сучасному цивілізованому світі. Актуальним залишається вироблення більш гуманних методів регулювання чисельності світового народонаселення.

Соціально-виховний тип глобалістичної свідомості характеризується підтримкою ідеї гармонізації глобальної демографічної ситуації шляхом підвищення соціальних стандартів у слабо розвинених країнах та формування відповідального ставлення до політики дітонародження. Не виключається запровадження програм планування сім'ї, проведення виважених економічних заходів, що стимулюють відмову від народження третьої чи наступної дитини. Разом з тим, поверхневі економічні стимулюючі методи не розглядаються в якості основного фактора вирішення демографічної проблеми. Основна спрямованість соціально-виховної глобалістичної свідомості направлена на усунення головних причин високої народжуваності у країнах, що розвиваються, що передбачає збільшення уваги до контролю за використанням гуманітарної допомоги бідним країнам, стимулювання їх соціально-економічного зростання, підвищення якості життя і соціального забезпечення населення, розвиток систем охорони здоров'я, освіти, інформаційного простору тощо.

Посилення контролю за використанням коштів, які надаються розвиненими державами на реалізацію

соціальних програм у країнах, що розвиваються підвищить ефективність їх використання, сприятиме зростанню рівня довіри громадян передових держав до бідних країн, а отже посиленню їх міжнародної підтримки, більш активній реструктуризації і скасування фінансових боргів, розширенню торгівельних пільг, пожевлення надання технічної й технологічної допомоги, необхідної для забезпечення належного економічного зростання.

Загальний розвиток економіки, модернізація виробництва й запровадження у виробничий процес новітніх технологій, справедливий розподіл світового багатства уможливають підвищення життєвого рівня населення, подолання бідності, гарантування достойного пенсійного забезпечення, передусім у країнах «третього світу», що усуне необхідність використання дітей у сімейному господарстві, звільнить їх від функції основного джерела матеріальної підтримки пристарілих батьків. В такий спосіб, передбачається нівелювання економічної зацікавленості людей у багатодітності.

Розширення раціону харчування, покращення санітарно-епідеміологічних умов проживання, забезпечення якісного медичного обслуговування, оздоровчого відпочинку матиме результатом підвищення стану здоров'я населення, зниження показників дитячої смертності, що усуне причини поширеного на сьогодні страху щодо недоживання дітей до дорослого віку. Доступність для громадян країн, що розвиваються сучасних препаратів контрацепції зменшить ризик небажаної вагітності, запобігатиме поширенню захворювань, що передаються статевим шляхом.

Підвищення соціально-економічного статусу жінки, що відбуватиметься завдяки економічному розвитку, сприятиме розширенню жіночої ролі в суспільстві, її переорієнтації на професійне зростання, реалізацію себе як фахівця, розкриття творчого потенціалу, результатом чого має стати перехід країн, що розвиваються до третього етапу демографічного відтворення, що супроводжується істотним зменшенням рівня народжуваності.

Подолання культурно-релігійних традицій багатодітності пропонується здійснювати шляхом залучення церкви і релігійних діячів до виховання відповідального ставлення населення до глобальної демографічної проблеми й оптимального планування кількості дітей в родині. Важливу роль у виховному процесі передбачається відвести закладам освіти, що мають забезпечити високий освітній рівень населення, надати науково обґрунтовані знання щодо особливостей демографічної ситуації у світі, її існуючих та можливих в майбутньому наслідків. Для цього пропонується розширення світової мережі дошкільних, середніх та вищих навчальних закладів, впровадження практики обов'язкової актуалізації уваги на демографічних показниках світового розвитку при викладанні гуманітарних дисциплін.

Як справедливо стверджують представники соціально-виховної глобалістичної свідомості, завдання засобів масової інформації полягає в об'єктивному висвітленні основних показників і причинно-наслідкових зв'язків глобального демографічного розвитку, популяризації виваженого сімейного планування. В цьому контексті увага звертається на успіхи мас-медіа Мексики, де завдяки показу тематичних телепередач, фільмів і серіалів вдалося істотно послабити традиційну орієнтацію населення на велику сім'ю [6].

Реалізація перелічених заходів щодо корегування світової демографічної політики відкриє можливості значного зменшення темпів зростання кількості населення світу, відносної стабілізації чисельності людства, уникаючи адміністративних чи інших державних утисків, забезпечуючи дотримання прав людини й основних принципів демократії. З цього впливає висновок про те, що пропозиції представників соціально-виховного типу глобалістичної свідомості є найбільш оптимальними й раціональними з огляду ефективності і поваги до людської особистості, що дає підстави кваліфікувати соціально-виховну глобалістичну свідомість як гуманізаційну.

Висновки. Людство має усвідомити пріоритетну цінність життя і здоров'я кожної людини на планеті, переваги людяності й справедливості у відносинах між людьми як на індивідуальному, національному, міжнародному, так і на глобальному рівнях. Обов'язковою умовою цього процесу є виховання гармонійних глобалістичних цінностей, розкриття потенціалу кожної людської особистості у своєму прагненні до досконалості. З метою досягнення гармонії у відносинах між людьми, між людством і природою очевидно є необхідність посилення інтересу більшості населення Землі до демографічних, соціально-економічних та інших глобальних проблем, активної участі народів планети у виробленні й реалізації загальнопланетарної стратегії людського розвитку. Очевидна потреба ціннісного зростання й розширення горизонтів людського бачення світу обумовлює високу перспективність подальших наукових розвідок у напрямку дослідження шляхів формування глобалістичної свідомості людства.

Список використаних джерел

1. Воронцов А. В. Демография: учебник и практикум для прикладного бакалавриата / А. В. Воронцов, М. Б. Глотов. – М.: Юрайт, 2016. – 287 с.
2. Зарубина Н. Н. Экономическая социология: учебник и практикум для академического бакалавриата / Н. Н. Зарубина. – 3-е изд. – М.: Юрайт, 2015. – 378 с.
3. Олійник Я. Б. Основи екології: підручник / Я. Б. Олійник, П. Г. Шинченко, О. П. Гавриленко. – К.: Знання, 2012. – 558 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://westudents.com.ua/glavy/13254-64-shlyahi-virshennya-demografichno-problemi.html>
4. Панарин А. С. Искушение глобализмом. – М.: Изд-во Эксмо, 2003. – 416 с.
5. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
6. Ситаров Вячеслав Алексеевич. Социальная экология: учебник для бакалавров / В. А. Ситаров, В. В. Пустовойтов. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва: Юрайт, 2015. – 517 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://stud.com.ua/4176/ekologiya/kontrol_demografichnoyi_situatsiyi#671
7. Тімченко Т. В. Глобальна демографічна проблема і здоров'я людини / Т. В. Тімченко // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – 2011. – Вип. 53 (№10). – С. 252–257.
8. Українформ. Китайська політика планового дітородіння з усіма її «перегинами» в черговий раз опинилася у центрі уваги на цьому тижні / Ольга Танасійчук, 15.06.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/1364222-kitay_diti_bez_prava_na_narodgennya_1734865.html
9. Чжочао Юй. Демографічні чинники соціально-економічного розвитку Китаю / Юй Чжочао // Економічна теорія. – 2014. – №1. – С. 85–90.
10. The Japan Times. Woman in China carrying 8-month baby faces choice: Kill it or lose husband's job, 08.09.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.japantimes.co.jp/news/2015/09/08/asia-pacific/social-issues-asia-pacific/woman-china-carrying-8-month-baby-faces-choice-kill-lose-husbands-job/#.V3FV5tSLR49>

References

1. Vorontsov A. V. Demografiya: uchebnik i praktikum dlya prikladnogo bakalavryata / A. V. Vorontsov, M. B. Hlotov. – M.: Yurayt, 2016. – 287 s.
2. Zarubyna N. N. Ekonomicheskaya sotsiologiya: uchebnik i praktikum dlya akademicheskogo bakalavryata / N. N. Zarubina. – 3–e yzd. – M.: Yurayt, 2015. – 378 s.
3. Oliynyk Y. B. Osnovi ekolohiyi: pidruchnik / Y. B. Oliynyk, P. H. Shishchenko, O. P. Havrilenko. – K.: Znannya, 2012. – 558 s. [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://westudents.com.ua/glavy/13254-64-shlyahi-virshennya-demografichno-problemi.html>
4. Panarin A. S. Iskushenie hlobalizmom. – M.: Izd-vo Jeksmo, 2003. – 416 s.
5. Politolohichniy entsiklopedichniy slovník / Uporyadnik V. P. Horbatenko; Za red. Yu. S. Shemshuchenka, V. D. Babkina, V. P. Horbatenka. – 2–e vid., dop. i pererob. – K.: Geneza, 2004. – 736 s.
6. Sytarov Vyacheslav Alekseevich. Sotsyal'naya ekologiya: uchebnik dlya bakalavrov / V. A. Sytarov, V. V. Pustovoytov. – 2–e yzd., pererab. y dop. – Moskva: Yurayt, 2015. – 517 s. [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa: http://stud.com.ua/4176/ekologiya/kontrol_demografichnoui_situatsiyi#671
7. Timchenko T. V. Hlobal'na demografichna problema i zdorov'ya lyudini / T. V. Timchenko // Hileya: naukoviy visnik. Zbirnik naukovikh prats'. – 2011. – Vip.53 (№10). – S.252–257.
8. Ukrinform. Kitays'ka polityka planovoho ditorodinnya z usima eiye «perehinamy» v cherhoviy raz opinilasya u tsentri uvahy na ts'omu tizhni / Ol'ha Tanasiychuk, 15.06.2012 [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/1364222-kitay_diti_bez_prava_na_narodgennya_1734865.html
9. Chzhochao Yuy. Demografichni chinniki sotsial'no-ekonomichnoho rozvritku Kytayu / Yuy Chzhochao // Ekonomichna teoriya. – 2014. – №1. – S.85–90.
10. The Japan Times. Woman in China carrying 8-month baby faces choice: Kill it or lose husband's job, 08.09.2015 [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.japantimes.co.jp/news/2015/09/08/asia-pacific/social-issues-asia-pacific/woman-china-carrying-8-month-baby-faces-choice-kill-lose-husbands-job/#.V3FV5tSLR49>

Kolisnichenko P. M., Ph.D., Associate Professor, Director, Kirovograd Institute of Interregional Academy of personnel management (Ukraine, Kropivnitskiy), RMK7@ukr.net

Globalization and demographic signs of globalistion consciousness

The analysis of the importance of globalization and their impact on the transformation of global challenges. The basic features of administrative-responsible and social-educational types of globalistion consciousness. Substantiated the necessity of harmonizing global demographic situation by removing the main reasons for high fertility in developing countries, providing increased attention to monitoring the use of humanitarian aid to stimulate socio-economic growth, quality of life and welfare of the population, the development of health systems, education, information space, forming a responsible attitude to politics procreation.

Keywords: globalization, globalistion consciousness, demographic processes.

Колесниченко Р. Н., кандидат политических наук, доцент, директор, Кировоградский институт Межрегиональной Академии управления персоналом (Украина, Кропивницкий), RMK7@ukr.net

Глобализация и демографические черты глобалистического сознания

Произведен анализ значения процессов глобализации, их влияния на трансформацию глобальных проблем человечества. Исследованы основные черты административно-ответственного и социально-воспитывающего типов глобалистического сознания. Обосновано необходимость гармонизации глобальной демографической ситуации путем устранения основных причин высоких показателей рождаемости в развивающихся странах, что предусматривает повышенное внимание к контролю над использованием гуманитарной помощи, стимулирование социально-экономического роста, улучшения качества жизни и социального обеспечения населения, развитие систем здравоохранения, образования, информационного пространства, формирование ответственного отношения к политике деторождения.

Ключевые слова: глобализация, глобалистическое сознание, демографические процессы.

* * *

УДК 327(477)

Мазурець Ю. О.,
аспірант кафедри міжнародної інформації, Інститут міжнародних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ),
MazuretsYura5@gmail.com

ЕНЕРГЕТИЧНИЙ КОНЦЕПТ СУЧАСНИХ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН: ПОНЯТІЙНО-КАТЕГОРІАЛЬНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ТА КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ

Енергетичний концепт сучасних міжнародних відносин найчастіше розглядають через призму неореалістського, неоліберального, конструктивістського, міжнародного політекономічного та неомарксистського підходів. Утім, багато вчених схильються до принципу міждисциплінарності при дослідженні даної проблематики. Застосування політичного, історичного, компаративістського і прагматичного методів допомогли з'ясувати повноту розмаїття акторів міжнародних енергетичних стосунків. Окрему увагу приділено фактору значної заполітизованості цих відносин, що чим далі, тим сильніше відносить їх до сфери інтересів не так економістів, як політологів. Вчені сучасності, як і дослідники минулих століть, вважають, що енергетична складова міжнародних відносин є однією з найважливіших при порівняльній аналізі положення держав на міжнародній арені та тлумаченні їх місця у світовому порядку.

Ключові слова: міжнародні відносини, енергетика, національні інтереси.

Енергетичний концепт сучасних міжнародних відносин є визначальним чинником забезпечення національних інтересів держави на міжнародній арені, оскільки до національних інтересів держави належить наявність безперервного доступу до необхідних енергетичних ресурсів у достатній кількості й необхідної якості. Енергетично незалежна держава повинна контролювати власні внутрішні запаси розвіданих і нерозвіданих енергетичних ресурсів та здійснювати захист національного простору через усунення зовнішніх загроз. При цьому енергетична незалежність може розглядатися в політичному, економічному та безпековому вимірах внаслідок використання державами експортного потенціалу енергоресурсів для посилення власного міжнародно-політичного впливу.

Дослідженню енергетичного концепту сучасних міжнародних відносин, а також його понятійно-категоріальним характеристикам і концептуальним підходам присвячено зарубіжні та вітчизняні наукові роботи С. Андрущенко, В. Баранніка, Дж. Бейкера, К. Бойфілда, О. Брамінського, В. Бушуєва, В. Вербинського, В. Гайдука, М. Гончара, А. Громова, Н. Грущинської, І. Діака, А. Дорошкевича, В. Іващенко, С. Жизніна, А. Закревського, М. Земляного, А. Конопляника, А. Корнесва, Ю. Корольчука, О. Коппель, В. Крюкова, Д. Маруніча, А. Мاستепанова, К. Медлока, К. Миловидова, Т. Митрової, О. Москальця, Б. Парахонського, С. Пирожкова, К. Полоуса, Г. Робертсона, В. Саприкіна, Б. Соколовського, М. Сороки, А. Сухорукова, О. Троїцького, А. Шевцова, Т. Шинкаренка, В. Фейгіна, П. Хартля, С. Холдїтча, Л. Уніговського, О. Юспіна та інших.

Сучасні міжнародні відносини ґрунтуються на конкуренції за доступ до енергетичних ресурсів, зумовлюючи потребу захисту національних інтересів через розробку ефективних засад зовнішньої та внутрішньої енергетичної політики, що складаються з забезпечення безпеки енергетичних транзитних потоків і національної інфраструктури; диверсифікації енергетичних ринків; залучення інвестицій; видобутку і переробки енергоресурсів; розвитку національного енергетичного сектору. Оскільки міжнародні відносини у сфері енергетики нині вважаються заполітизованими,

тому спостерігається активізація політичних, економічних і військових зусиль держав щодо відстоювання власних енергетичних інтересів, що призводить до асиметричності розвитку світової енергетики. Проявами такої асиметричності, на думку зарубіжних дослідників, стало зростання конкуренції на світових енергетичних ринках між енергетичними компаніями та енергетичними асоціаціями, а також інтенсифікація міждержавної взаємодії щодо регулювання світової енергетичної сфери та поява центрів глобальної і регіональної енергетичної політики [1; 2].

На рівні міжнародно-політологічного дискурсу сформувалось декілька концептуальних підходів до характеристики взаємозв'язку та взаємозалежності енергетичного концепту і взаємодії політичних акторів у системі міжнародних відносин щодо захисту власних зовнішньополітичних інтересів, зокрема виокремлюють неореалістський, неоліберальний, конструктивістський, міжнародний політекономічний та неомарксистський підходи. Представники названих концепцій відзначають, що енергетичний чинник став невід'ємною частиною сучасних міжнародних відносин та ґрунтується переважно на національних інтересах і балансі сил, що може носити конфліктний або неконфронтаційний характер [3]. При цьому важливо відмітити, що сучасна світова енергетична політика тісно пов'язана не лише з забезпеченням національних інтересів держави, але й впливає на універсальні аспекти функціонування людства такі, як прагнення глобальної справедливості, подолання глобальної нерівності та вирішення глобальних проблем. Таким чином, глобальні інтереси визначаються національними інтересами держав і сприяють визначенню їх сутності [4; 5].

У рамках неореалістського концептуального підходу, представниками якого є С. Анвар, Ф. Б'юкенен, Р. Гілпін, Д. Головін, Р. Даннройтхер, А. Деденкулов, Е. Замбетакіс, Дж. Калик, Г. Кіссінджер, М. Клер, Я. Ковальський, Я. Козер, А. Кокошин, Ю. Косов, В. Маллон, Д. Моран, Г. Моргентау, Д. Нінчіч, К. Паскуаль, Дж. Рассел, С. Рафаель, Дж. Розенау, Д. Стокс, Дж. Станіслав, Е. Черненко, Е. Шопрад, Р. Шчербовський, Б. Уілсон, К. Уолтц, проаналізовано особливості формування енергетичної безпеки держави у взаємозалежності з її національними інтересами. Багатогранні аспекти дослідження енергетичного концепту міжнародних відносин стали основою сучасної концепції неореалізму, в рамках якої за ступенем формування виділено безпековий, ресурсний та геополітичний наукові напрями.

Нині дослідження неореалістського концептуального підходу зосередженні на вивченні енергетичної політики держави у зовнішньому і внутрішньому вимірах, енергетичної безпеки, військового протистояння і регіональних конфліктів у енергетичній сфері, що пов'язано з фінансовим, технологічним, економічним і військово-політичним розвитком країн. Зокрема, вчені виокремлюють пріоритети енергетичної безпеки держав-експортерів, держав-імпортерів та їх компаній, серед яких для держав-експортерів називають упевненість в стійкому видобутку вуглеводнів, доступ до дешевшої енергії, можливість створення довготривалого національного доходу, підтримання ефективної виробничо-технологічної нафтогазової інфраструктури; для держав-імпортерів називають ціновий вплив, стійкість експортних доходів,

прискорений розвиток внутрішніх джерел енергії для ослаблення залежності від імпорту, можливість створення стратегічних запасів. Таким чином, держави-експортери отримують можливість використовувати енергетичний потенціал з політичною метою, а держави-імпортери можуть вдаватись до військової сили для гарантованого доступу до зовнішніх джерел енергії. Прихильники неореалізму переконанні, що енергетичні конфлікти між державами є неминучими в умовах світового дефіциту вуглеводневої сировини і жорсткої конкуренції на нафтогазовому ринку, хоча вони не завжди переростають у відкрите протистояння, проте стимулюють гонку озброєнь і призводять до міжнародної нестабільності [6].

Отже, неореалістичний концептуальний підхід до енергетичного концепту міжнародних відносин зосереджений на вивченні глобальних, регіональних і міждержавних конфліктів в енергетичній сфері, обмеженому дослідженні засобів енергетичної міждержавної, міжкорпоративної та державно-корпоративної взаємодії, встановленні особливостей політичного розподілу влади, розміщенні та вартості енергетичних ресурсів.

Дослідження у рамках неоліберального концептуального підходу спрямовані на критику неореалістського розуміння процесів, що відбуваються у світовій енергетиці, оскільки вчення про суперництво держав за доступ до енергоресурсів, що тлумачиться у військово-силовому або геополітичному контексті, не дозволяє охопити весь спектр формування міжнародних відносин в енергетичній сфері, зокрема серед представників неолібералізму виділимо роботи Ю. Боровського, Я. Вітте, А. Голдтау, Ф. Ендрюс-Спіда, Н. Єсакової, А. Кокнара, Р. Кохена, Дж. Ная-мл., Д. Норса, К. Феттвейса та інших.

З точки зору неоліберального підходу, вивчення міжнародної енергетичної політики передбачає аналіз вразливих сторін міжнародної енергетичної галузі та конструктивного комплексу заходів у сфері управління світовою енергетикою. Виявлення уразливих сторін міжнародної енергетичної галузі ґрунтується як на парадоксі достатку, під яким прийнято розуміти стан, коли країни, що володіють значними природними ресурсами, є менш економічно розвиненими, ніж країни з невеликими запасами або з запасами, які відсутні зовсім, так і на тому, що економіка держав ґрунтується на одному ресурсі, а політичний режим є, як правило, авторитарним. Такий стан розподілу природних ресурсів призводить до ресурсних війн, тобто, коли політико-економічні та військові сили всередині країни спрямовані на перерозподіл енергетичних ресурсів. Вироблення конструктивного комплексу заходів у сфері управління світовою енергетикою пояснюється необхідністю пошуку рішень проблем, пов'язаних з громадськими і міждержавними конфліктами. Подібний комплекс заходів є зведенням рекомендацій для подальшого вироблення політичних рішень, що мають ґрунтуватись на прозорості і відкритості інформації щодо енергетичних ресурсів; міжнародно-правовому регулюванню для обмеження і стримування незаконної торгівлі; корпоративній соціальній відповідальності компаній за дотриманням правових та екологічних норм; створенні міжнародних і регіональних енергетичних інституцій [7].

Альтернативою неореалістським і неоліберальним концепціям до проблем світової енергетики є конструктивістський підхід, у рамках якого також досліджуються

проблем енергетичної безпеки, зокрема, представники Б. Бузан, Д. Віктор, Ф. Дебруве, К. Курце, М. Палонкорпі, Б. Совакул, О. Увер вважають, що основні характеристики міжнародних відносин в енергетичній сфері не можна вважати непорушними категоріями, так як вони формуються міжнародними акторами, а тому однакові проблеми у сфері енергетичної безпеки можуть неоднаково трактуватись різними учасниками міжнародних відносин. При цьому стандарти міжнародної взаємодії можуть змінюватись внаслідок діяльності міжнародних і регіональних інституцій. Таким чином, конструктивісти приходять до висновку, що енергетична безпека є доволі суперечливим концептом, що поєднує в собі окремішні державні погляди на розуміння сутності енергетичної безпеки задля пояснення власних політико-практичних рішень, що може не лише по-різному інтерпретуватись у різних соціальних спільнотах, але і еволюціонувати [8]. На думку дослідників, національна безпека держави формується під впливом зовнішніх і внутрішніх соціальних процесів, що призводить до того, що будь-які політичні, економічні, енергетичні проблеми сприймаються міжнародними акторами як загроза власній безпеці, тому вивчення проблем енергетичної безпеки має здійснюватись не на підставі незмінних імперативів, а через дослідження уявлень акторів про характер загроз [9].

Міжнародний політекономічний концептуальний підхід до енергетичного концепту міжнародних відносин ґрунтується на роботах Р. Андерхілла, Л. Вейса, П. Евене, Т. Пемпела, С. Стрендж, Т. Скополи, Д. Хелла, Ф. Черні та ін., що досліджують з-поміж іншого питання виникнення суперечностей між різними міжнародними акторами в енергетичній сфері, а також їх вплив на засади формування зовнішньої політики та процеси захисту національних інтересів. Представники підходу намагаються в своїх дослідженнях виявити оптимальне співвідношення між державним і ринковим впливами на владні процеси у конкретному соціумі, зокрема, вони приходять до висновку, що нині відбувається суперництво таких первинних структур влади, що має ключове значення для названих первинних структур. Таким чином, фахівці пропонують політекономічний або комбінований підхід до аналізу проблем світової енергетики, що дозволяє з'ясувати сутність політичного та економічного підґрунтя розвитку міжнародних енергетичних процесів [10].

Комбінованого підходу до аналізу світової енергетики дотримуються й прихильники геополітичного імперативу в енергетичній сфері, зокрема, вони вважають, що економічний вимір є головною причиною запобігання світової енергетики, оскільки наявна висока залежність одних країн від експорту, а інших – від імпорту вуглеводнів. При цьому було встановлено закономірність: якщо світова економіка починає виходити з кризи і поступально розвиватися, то виникає дефіцит нафти та загострення боротьби за стратегічний ресурс, так як країни-виробники скорочують видобуток і вкладають менше коштів у технологічний розвиток родовищ. Крім цього, вразливість шляхів транспортування вуглеводнів створює сприятливі умови для політизації світової енергетики, оскільки близько 40% світових

перевезень припадає на Ормузьку протоку, близько 28% – на Малаккську протоку, а близько 7% – на Баб-ель-Мандебську протоку [11].

Прихильники неомарксистського підходу С. Амін, І. Валлерстайн, Й. Галтунг, Р. Кокс, Р. Пребиш, А. Франк, Р. Хіннебуш також розглядають у своїй роботі взаємозв'язок міжнародних відносин та енергетичної сфери, при цьому вони наголошують на нерівності між країнами Півдня та країнами Півночі, оскільки розвинутим країнам потрібні лише природні, у тому числі й енергетичні, ресурси азійського або африканського континентів, тому місцеві народи сприймаються переважно як перешкода на шляху отримання цих ресурсів [12]. Як приклад вони наводять країни Африки, Близького Сходу, а також деякою мірою РФ і КНР. Такі природноресурсні держави як правило мають експортно-ресурсну економіку та нестабільну внутрішньополітичну владу, не займаються переробкою сировини та не виготовляють завершений продукт високої собівартості [13]. Представники неомарксистського підходу наголошують на важливості геополітичного розподілу влади та розташуванні енергетичних ресурсів, при цьому критично оцінюють міжнародну та регіональну співпрацю, акцентуючи на особливій ролі держави у збереженні відповідного політичного контролю на енергетичними запасами [14]. Таким чином, у рамках концептуального підходу при аналізі впливу енергетичної сфери на міжнародні відносини підкреслюється важливість володіння державою енергетичними ресурсами та не враховуються політико-історичні, соціальні, економічні та природні чинники, що вплинули на процеси державотворення; наголошується на залежності держави від володіння або споживання енергетичних ресурсів, що позначається на особливостях забезпечення національних інтересів; виключається участь недержавних акторів міжнародної взаємодії у процесах формування світової енергетичної системи.

Зауважимо, що переважну більшість сучасних зарубіжних і вітчизняних досліджень енергетичного концепту міжнародних відносин можна вважати міждисциплінарними, так як вони ґрунтуються на поєднанні декількох концептуальних підходів, зокрема серед зарубіжних дослідників виділимо роботи А. Алексєєва, В. Анненкова, Е. Ігішевої, Д. Ергіна, А. Єлібаєвої, Н. Лахтовського, М. Пека, С. Жизніна, В. Женжебіра, С. Жукова, А. Корін, Л.–М. Кремера, Г. Луфта, М. Миронова, С. Морій, І. Новицького, А. Пестова, Т. Пшави, Н. Симонії, К. Трачук та інших, тоді як серед вітчизняних дослідників виокремимо наукові розробки С. Андрущенко, В. Баранніка, С. Бєвза, С. Боброва, Т. Богданової, Д. Волошина, С. Галаки, В. Головченка, М. Гончарука, В. Грудза, Л. Губерського, М. Дорошка, І. Діяка, О. Закревського, М. Земляного, С. Каміньського, Є. Крижанівського, М. Ковалика, В. Копійки, О. Копель, В. Крушинського, В. Лойко, В. Манжолі, В. Матвієнка, В. Микитенка, О. Михайлюка, Б. Парахонського, О. Пархомчук, І. Піляєва, І. Погорської, Г. Перепелиці, М. Рижкова, Н. Ржевської, Ю. Скорохода, Є. Сухіна, О. Суходолі, Т. Темнюк, С. Федуняка, А. Чубика, А. Шевцова, С. Шергіна, Т. Шинкаренко, Л. Чекаленко, Н. Яковенко та інших. У наукових розвідках фахівці вивчають вплив державних і недержавних акторів на процеси формування міжнародної енергетичної політики, безпеки та економіки, конфліктогенний потенціал

взаємодії міжнародних учасників при забезпеченні доступу до видобутку, переробки та транспортування енергетичних ресурсів, роль міжнародних і регіональних політико-економічних інституцій в енергетичній сфері тощо.

Представники зарубіжного міждисциплінарного підходу відзначають, що:

– не існує потреби у чіткому визначенні сутності енергетичної безпеки, оскільки кожна країна має власне, суб'єктивне сприйняття проблем енергопостачання, що може еволюціонувати залежно від політичних і соціоекономічних умов, а також по-різному сприйматися соціумом розвинених держав і країн, що розвиваються, таким чином, енергетичну безпеку можна вважати бажаним політичним результатом, якого прагнуть всі держави [15–17];

– енергетичні ресурси тісно пов'язані з міжнародною та національною політикою, і якщо світовій спільноті не вдасться спільно розбити і закріпити єдиний взаємоприйнятний підхід до проблем енергопостачання на міжнародному рівні і створити багатосторонній механізм контролю за його виконанням, то у перспективі можна очікувати поглиблення енергетичних конфліктів [16];

– можна виокремити військово-політичну, фінансово-економічну і техніко-екологічну складову міжнародної енергетичної безпеки, у рамках яких необхідно вивчати взаємодію міжнародних акторів щодо вирішення світових енергетичних проблем; зокрема, сутність військово-політичної складової полягає у визначенні функціональних напрямів зовнішньої політики держави щодо забезпечення національної енергетичної безпеки, а також у розвитку військової сфери на основі незалежних енергоресурсів; сутність фінансово-економічної складової полягає у визначенні процесів цінотворення, світових запасів, попиту та пропозиції на енергетичні ресурси; сутність техніко-екологічної складової включає дослідження питань безпеки транзиту, постачання та видобутку енергетичних запасів;

– стабільні енергетичні відносини ґрунтуються на правовій основі, що розроблена відповідними міжнародними та регіональними інституціями, які покликанні регулювати та координувати політичну діяльність держав, що володіють значним енергетичним потенціалом або зацікавленні у розвитку енергетичної сфери. Таким чином, інституції беруть участь у формуванні правил політичної поведінки міжнародних акторів в енергетичній сфері [7];

– процеси, пов'язані з енергетичним виміром міжнародних відносин, є суперечливими і характеризуються, як боротьба за контроль енергетичних ресурсів інших країн, що може призводити до перегляду сутності зовнішньополітичної діяльності держав, зміни пріоритетів забезпечення національних інтересів, появи міждержавних конфліктів або військово-політичного суперництва; боротьба держав за можливість самостійно розпоряджатися власними енергетичними ресурсами, що може призводити до розвитку національно-визвольних рухів на основі енергетичного чинника; боротьба за справедливий розподіл доходів від експорту енергетичних ресурсів, що може призводити до внутрішніх соціальних хвилювань або громадянських конфліктів; боротьба країн з незалежною зовнішньою енергетичною політикою за лідерство в енергетичній сфері на міжнародному та

регіональному рівнях, що може призводити до зіткнення національних інтересів держав, появи енергетичних криз і посилення військово-політичного суперництва за володіння та розподіл світових енергетичних ресурсів; спроба перегляду існуючих кордонів через розширення власної території за рахунок інших держав багатих на енергетичні ресурси; зростання кількості енергонезалежних держав, що може призводити до міжнародної політичної, енергетичної, економічної або військової нестабільності внаслідок нерівномірного економічного розвитку держав та наявності ідеологічно-культурних протиріч [4];

– міждержавні енергетичні відносини здійснюються у вигляді багатополярної та пірамідальної моделей, зокрема багатополярна модель є множиною залежних одна від одної енергетичних пар держав, що характеризуються постійною зміною енергетичних ланцюжків взаємодії та появою міжнародного напруження або кризових явищ; пірамідальна модель є ієрархію держав, що сформована на основі наявності природних енергоресурсів, економічної могутності та ступеня впливу в енергетичній сфері [4].

Прихильники вітчизняного міждисциплінарного підходу зауважують, що енергетичний концепт міжнародних відносин можна розглядати за декількома науково-теоретичними напрямками – глобальний, регіональний та національний. Зокрема, у рамках глобального напрямку дослідники аналізують тенденції розвитку світової енергетики за умов поглиблення глобалізаційних процесів, вплив міжнародних інституцій на сучасну енергетичну політику; у рамках регіонального напрямку – розглядають проблеми загальної енергетичної безпеки європейських країн, азійський вимір енергетичної складової міжнародних відносин, роль пострадянських країн у процесах підтримки енергетичної безпеки; у рамках національного напрямку – вивчають енергетичну складову зовнішньої політики РФ, незалежність України у межах світової енергетичної системи, енергетичну безпеку України на початку XXI ст., умови формування двосторонніх енергетичних відносин [5].

Висновок. Названі підходи до визначення енергетичного концепту міжнародних відносин дозволили проаналізувати та виокремити етапи трансформації наукових напрямів до розуміння сутності взаємозв'язку між національними інтересами та енергетичною політикою, безпекою та економікою, зокрема, встановлено, що конфлікти між експортерами та імпортерами енергетичних ресурсів є найбільшою загрозою національним інтересам держави. Оскільки потреба диверсифікації джерел спонукає держав-імпортерів до встановлення різнобічних енергетичних відносин, що може спричинити загрозу інтересам інших міжнародних акторів, а поява нових суб'єктів внаслідок оволодіння ними сучасними технологіями видобутку енергоресурсів може змінювати енергетичний ринок та впливати на його перерозподіл між основними акторами. Задля подолання цього учасники створюють міжнародні та регіональні механізми співпраці, що дозволяють трансформувати світову енергетичну систему та подолати конфронтаційність міжнародної взаємодії.

Список використаних джерел

1. Береза А. Н. Юридические технологии обеспечения энергетической безопасности современной России: автореферат дис. ... канд. юридических наук: 23.00.02 / А. Н. Береза; Рост. юрид. ин-т МВД РФ. – 22 с.

2. Чиж А. Влияние энергетических проблем на международные отношения в начале XXI в. / А. Чиж // Журнал международного права и международных отношений. – 2014. – №2. – С.32–37.

3. Боровский Ю. Исследования энергетики в теории международных отношений / Ю. Боровский, К. Трачук // Международные процессы. – 2015. – Т.13, №4. – С.86–98.

4. Войтович Р. Глобальный интерес та його виклики реалізації національного інтересу / Р. Войтович [Електронний ресурс] // Національна академія державного управління при Президентові України. – 2007. – Режим доступу: <http://www.academy.gov.ua/ej/ej5/txts/07vrvgni.htm>

5. Мазурець Ю. О. Трансформація поняття «національні інтереси» в теоріях та концепціях за умов глобалізації / Ю. О. Мазурець // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – К.: ІМВ, 2015. – Вип.124, Ч. I. – С.37–43.

6. Емелин К. Н. Особенности внешнеполитической стратегии Польши в обеспечении энергетической безопасности: дисс. ... канд. полит. наук: 23.00.04 / К. Н. Емелин; С.–Петербург. гос. ун–т. – Санкт-Петербург, 2014. – 144 с.

7. Елибаева А. Е. Шанхайская Организация Сотрудничества и Европейский Союз: региональные комплексы энергетической безопасности / А. Е. Елибаева; 6V020200 – Международные отношения Дисс. ... доктора философии. – Республика Казахстан, Алматы, 2014. – 204 с.

8. The Routledge Handbook of Energy Security; Edited by Benjamin K. Sovacool. – New York: Routledge, 2011. – 428 p.

9. Buzan B. Regions and Powers: The Structure of International Security / Barry Buzan, Ole Waever. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 594 p.

10. Strange S. States and Markets / S. Strange; 2nd revised edition. – London: Bloomsbury Publishing Plc., 2004. – 280 p.

11. Amin S. The Implosion of Contemporary Capitalism / S. Amin. – New York: Monthly Review Press, 2013. – 144 p.

12. Hinnebusch R. The International Politics of the Middle East [Електронний ресурс] / R. Hinnebusch. – Manchester–New York: Manchester University Press, 2003. – 262 p. – Режим доступу: www.oapen.org/download?type=document&docid=341386

13. Luft G. Energy Security Challenges for the 21st Century: A Reference Handbook [Електронний ресурс] / Gal Luft, Anne Korin. – Greenwood Publishing Group, 2009. – 372 p. – Режим доступу: https://uscrow.org/download/warfare/infrastructure_protection/Energy%20security.pdf

14. Yergin D. Energy Independence [Електронний ресурс] / D. Yergin // The Wall Street Journal. – Jan. 23, 2007. – Режим доступу: <http://www.wsj.com/articles/SB116951954739284514>

15. Peck M. Security materialism: a new approach to energy security [Електронний ресурс] / M. Peck // International Studies Association Asia-Pacific Regional Section Inaugural Conference. – 2011. – 29 p. – Режим доступу: <http://www.uq.edu.au/isaasiapacific/content/michaelpeck7-1.pdf>

16. Энергетическая безопасность глобализирующегося мира и Россия / Под ред. Симония Н. А., Жукова С. В. – М.: ИМЭМО РАН, 2008. – 354 с.

17. Трачук К. В. Современные исследования проблем энергетической безопасности: теоретические аспекты [Електронний ресурс] / К. В. Трачук // Вестник МГИМО(У). Политология. – 4 (31) 2013. – С.219–226. – Режим доступу: www.vestnik.mgimo.ru/sites/default/files/pdf/27politologiya_trachuk.pdf

References

1. Bereza A. N. Yuridicheskie tehnologii obespecheniya energeticheskoy bezopasnosti sovremennoy Rossii: avtoreferat dis. ... kand. yuridicheskikh nauk: 23.00.02 / A. N. Bereza; Rost. yurid. in-t MVD RF. – 22 s.

2. Chizh A. Vliyaniye energeticheskikh problem na mezhdunarodnyye otnosheniya v nachale XXI v. / A. Chizh // Zhurnal mezhdunarodnogo prava i mezhdunarodnykh otnosheniy. – 2014. – №2. – С.32–37.

3. Borovskiy Yu. Issledovaniya energetiki v teorii mezhdunarodnykh otnosheniy / Yu. Borovskiy, K. Trachuk // Mezhdunarodnyye protsessy. – 2015. – Т.13, №4. – С.86–98.

4. Voytovich R. Globalniy interes ta yogo vikliki realizatsiyi natsionalno interesu / R. Voytovich [Elektronniy resurs] // Natsionalna akademiya derzhavnogo upravlinnya pri Prezidentovi Ukraini. – 2007. – Rezhim dostupu: <http://www.academy.gov.ua/ej/ej5/txts/07vrvgni.htm>

5. Mazurets Yu. O. Transformatsiya ponyattya «natsionalni interes» v teoriiyah ta kontseptsiyah za umov globalizatsiyi / Yu. O. Mazurets //

Aktualni problemi mizhnarodnih vidnosin. – K.: ІМВ, 2015. – Vip.124, Ch. I. – С.37–43.

6. Emelin K. N. Osobennosti vneshnepoliticheskoy strategii Polshi v obespechenii energeticheskoy bezopasnosti: dissertatsiya ... kand. polit. nauk: 23.00.04 / K. N. Emelin; S.–Peterb. gos. un–t. – Sankt–Peterburg, 2014. – 144 s.

7. Elibaeva A. E. Shanhayskaya Organizatsiya Sotrudnichestva i Evropeyskiy Soyuz: regionalnyye kompleksy energeticheskoy bezopasnosti / A. E. Elibaeva; 6V020200 – Mezhdunarodnyye otnosheniya Diss. ... doktora filosofii. – Respublika Kazakhstan, Almaty, 2014. – 204 s.

8. The Routledge Handbook of Energy Security; Edited by Benjamin K. Sovacool. – New York: Routledge, 2011. – 428 p.

9. Buzan B. Regions and Powers: The Structure of International Security / Barry Buzan, Ole Waever. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 594 p.

10. Strange S. States and Markets / S. Strange; 2nd revised edition. – London: Bloomsbury Publishing Plc., 2004. – 280 p.

11. Amin S. The Implosion of Contemporary Capitalism / S. Amin. – New York: Monthly Review Press, 2013. – 144 p.

12. Hinnebusch R. The International Politics of the Middle East [Elektronniy resurs] / R. Hinnebusch. – Manchester–New York: Manchester University Press, 2003. – 262 p. – Rezhim dostupu: www.oapen.org/download?type=document&docid=341386

13. Luft G. Energy Security Challenges for the 21st Century: A Reference Handbook [Elektronniy resurs] / Gal Luft, Anne Korin. – Greenwood Publishing Group, 2009. – 372 p. – Rezhim dostupu: https://uscrow.org/download/warfare/infrastructure_protection/Energysecurity.pdf

14. Yergin D. Energy Independence [Elektronniy resurs] / D. Yergin // The Wall Street Journal. – Jan. 23, 2007. – Rezhim dostupu: <http://www.wsj.com/articles/SB116951954739284514>

15. Peck M. Security materialism: a new approach to energy security [Elektronniy resurs] / M. Peck // International Studies Association Asia-Pacific Regional Section Inaugural Conference. – 2011. – 29 p. – Rezhim dostupu: <http://www.uq.edu.au/isaasiapacific/content/michaelpeck7-1.pdf>

16. Energeticheskaya bezopasnost globaliziruyushegosya mira i Rossiya / Pod red. Simoniya N. A., Zhukova S. V. – M.: IMEMO RAN, 2008. – 354 s.

17. Trachuk K. V. Sovremennyye issledovaniya problem energeticheskoy bezopasnosti: teoreticheskie aspekty [Elektronniy resurs] / K. V. Trachuk // Vestnik MGIMO(U). Politologiya. – 4 (31) 2013. – С.219–226. – Rezhim dostupu: www.vestnik.mgimo.ru/sites/default/files/pdf/27politologiya_trachuk.pdf

Mazurets Yu. O., postgraduate of Department of International Information, Institute of International Relations of Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), MazuretsYura5@gmail.com

Energy concept of modern international relations: conceptual and categorical characteristics and conceptual approaches

The energy concept of international relations is often considered via neo-realist, neo-liberal, constructivist, neo-Marxist and that of international political economy approaches. However, many scientists are inclined to the principle of interdisciplinarity in the study of this subject. Utilization of political, historical, comparative and praxeological methods helped to clarify variety of actors of international energy relations. Due attention was paid at such a significant factor as politicization of international energy relations. The latter makes it an area of interests for political scientists even more than for economists. Scientists and researchers tend to believe that energy component of international relations is one of determinative in comparative analysis of the position of countries in international arena and interpretation of position thereof in the global order.

Keywords: international relations, energy, national interests.

Мазурець Ю. А., аспірант кафедри міжнародної інформації, Інститут міжнародних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), MazuretsYura5@gmail.com

Энергетический концепт современных международных отношений: понятийно-категориальные характеристики и концептуальные подходы

Энергетический концепт современных международных отношений чаще всего рассматривают через призму неореалистского, неоллиберального, конструктивистского, международного политэкономического и неомарксистского подходов. Впрочем, многие ученые склоняются к принципу междисциплинарности при исследовании данной проблематики. Применение политического, исторического, компаративистского и прагматологического методов помогли выявить полноту разнообразия акторов международных энергетических отношений. Особое внимание уделено фактору значительной

заполитизированности этих отношений, чем дальше, тем сильнее относящих их к сфере интересов не так экономистов, как политологов. Ученые современности, как и исследователи прошлого склонны считать, что энергетическая составляющая международных отношений является одной из наиболее важных при сравнительном анализе положения государств на международной арене и толковании их места в мировом порядке.

Ключевые слова: международные отношения, энергетика, национальные интересы.

* * *

УДК 323.2

Мищенко А. Б.,
кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин, Факультет журналістики та міжнародних відносин, Київський національний університет культури та мистецтв (Україна, Київ),
mishenko.ab@gmail.com

ДЕМОКРАТИЧНА ЛЕГІТИМНІСТЬ: ПОНЯТТЯ, ЗАСОБИ, ПРОТИРІЧЧЯ

Держава як суспільне утворення динамічно змінюється під тиском різноманітних факторів: політичних, соціальних, технологічних. Метою даної статті є аналіз особливостей демократичної легітимності політичної влади як наукового поняття та процесу забезпечення сталого розвитку суспільства, а також дослідити основні засоби становлення та підтримання влади з врахуванням сутнісних протирічч. Використовуючи компаративістський та системний методи було з'ясовано роль і значення віри та довіри громадян в процесі формування політичної влади, окреслено роль горизонтальних мереж та виміри громадської участі щодо забезпечення демократичної легітимності, а також вирішено основні структурні протиріччя, що сприяють рухові режиму в заданому напрямку. Було доведено, що сучасна демократична легітимність багатогранне поняття, постійно зштовхується з суперечностями у своєму розвитку, особливо соціально-економічного підґрунтя, однак забезпечує свій розвиток та якісний поступ за рахунок збереження та поширення цінностей та морально-обумовлених культурних структур, які відповідно сприяють загальному суспільному благу.

Ключові слова: віра, громадянське суспільство, демократія, довіра, конституційний суд, легітимність, цінності.

Влада як феномен, що дозволяє управляти, направляти, нав'язувати та змушувати, постійно змінюється слідом за трансформацією світопорядку, а також в залежності від політичної системи, в якій застосовується.

Влада має двовимірний характер: з одного боку вона є певною можливістю, з іншого – відповідальністю.

Вона також має і різні форми – пряму й опосередковану, а саме: перша є результатом призначення та сприяє отриманню легальних важелів впливу, друга – є поєднанням легально-легітимного обрання на певну посаду, що означає проходження виборчих процедур за певними нормами і законами.

Для одних політиків влада є об'єктом, для інших – засобом. Незаперечним є лише те, як писав Ф. Ніцше, що всі її прагнуть. В сучасних умовах перед політиком постає не просто завдання завоювати (вибороти) владні повноваження, а й зберегти їх шляхом формування певного кредиту довіри громадян та підтримки його дій. Це дає змогу не лише конструктивно інтегрувати та змінювати систему державного управління, а й визначати якість і волю тих, хто наділив політика цією владою.

Безумовно мова йтиме про легітимність у різних її формах. Однак слід зауважити, що теоретико-методологічних досліджень в цьому напрямку було здійснено чимало ще з періоду Французької Революції, що ознаменувала право народу на волевиявлення.

Дане дослідження ґрунтується на детальному розгляді проблеми, що може бути поділена кілька блоків наукового дискурсу:

1. Це питання довіри та віри громадян до влади (політиків та різноманітних інституцій) як вияв раціональної та ірраціональної схильності до передачі своїх повноважень іншому, що безпосередньо визначає легітимність такої влади або ні. Дослідження в цьому напрямку проводили Б. Барбер, Е. Гідденс, Ш. Ейзенштадт, Дж. Коулман, Н. Луман, К. Ньютон, Р. Патнам, А. Селігман, Е. Ушландера, М. Хатерінгтон, П. Штомпка, Р. Шо, тощо. Серед українських вчених варто виокремити праці С. Балмаєва, М. Лесечко, В. Лукіна, І. Мартинюк, Ю. Савко, В. Степаненко, Н. Соболевої, А. Чемериса.

2. Питання співвідношення понять «легальності» та «легітимності», що стало актуальним в процесі вивчення різних політичних режимів та засобів, якими вони забезпечують своє функціонування. Філософсько-політологічні дослідження ґрунтуються на теоретичній базі позитивістів (К. Попера, Г. Альберта), герменевтиків (П. Рікера, М. Гайдегера), дослідження проблем демократичної легітимності та її механізмів (Т. Парсонса, Е. Гідденса, Дж. Коена, Й. Шумпетера, Р. Патнама). Вітчизняні вчені теж здійснили вклад в розробку цієї теми у своїх наукових працях, серед них О. Висоцький, О. Дацаківська, Ю. Кравченко, С. Пролеєв, В. Чечель і т.д.

3. Проблеми зв'язку легітимності влади та довіри стали теорії В. Міллера, М. Догана, С. Уайтфілда, А. Фетисова, К. Завершинського та інших.

4. Праці вчених, які доводили безальтернативність питання демократичної легітимності (процедур, засобів, ризиків) в розвитку сучасних суспільств, що найбільш повно сприяють вирішенню на державному рівні питань індивідуальних прав і свобод, загального блага, національного інтересу тощо. До них варто віднести В. Волинця, Р. Дарендорфа, Ш. Ейзенштадта, С. Кастелла, П. Розенвалона, С. Рябова і т.д.

Саме тому слід підкреслити, що надто велика кількість вітчизняних та зарубіжних вчених, що досліджують питання довіри громадян до влади, основних механізмів її підтримки та формування сталої демократичної легітимності режиму, доводить її актуальність та невичерпність. Додатковим аргументом щодо подальшого виокремлення особливостей процесу стає повсякденна глобалізація та зміна світопорядку XXI століття. Адже одночасно проходять процеси демократизації й глокалізації, глобалізації й регіоналізації, протидія стабільності й хаосу. Все це демонструє нові виклики для політичних систем, що вимагає детального вивчення якісних змін з перенесенням їх на необхідність підтримки та збереження рівноваги та поступу в межах окремої країни, та світу загалом.

Метою даного дослідження є проаналізувати демократичну легітимність як поняття та процес забезпечення сталого розвитку суспільств, виокремивши основні засоби її становлення та підтримання з врахуванням наявних протирічч.

У сьогоднішніх умовах людині притаманне дихотомічне мислення: алогічна віра у вождів, Бога й нові технології, або логічна віра в людину, яка заснована на досвіді нашої власної плідної та щоденної діяльності.

Будучи основою політичної культури суспільства, виступаючи складовою вертикальних зв'язків між індивідом, громадянським суспільством і державою та безпосередньою взаємодією громадян з владними

інституціями, довіра виступає соціально–політичним явищем, що притаманне всім державам з різними політичними режимами.

Легально–раціональна легітимність – це володіння завдяки вірі в обов'язковість легального встановлення і ділової компетентності носіїв влади, обгрунтованої раціонально створеними правилами, законами [1, с. 443].

Американський соціолог С. Ліпсет розглядає легітимність як «спроможність системи створювати й підтримувати віру в те, що наявні політичні інститути є найбільш адекватними у даному суспільстві» [4, с. 12].

З іншого боку П. Розанвалон зазначає, що легітимність сприяє оформленню того, що становить саму суть демократії: апропріації влади суспільством. Демократична легітимність продукує рух залучення громадян, який не можна від'єднати від почуття своєї власної значимості. Вона обумовлює ефективність дій влади і водночас визначає те, як громадяни розуміють демократичну якість, в якій живуть [8, с. 21].

Загальне розуміння автором процесів легітимації політичних режимів є досить оригінальним та правильним з точки зору розвитку сучасних демократій, однак слід зауважити щодо злиття П. Розанвалонем в розумінні демократичної легітимації понять «легітимності» й «легальності». Для вченого сам факт набуття влади в демократичних суспільствах ґрунтується на основі норм, правил та процедур, як кінцевого етапу узаконення режиму, тому досліджувати варто засоби і механізми набуття підтримки громадян з метою підтвердження його легітимності.

Отже, легітимність політичної влади залежить від соціальних інституцій і забезпечується ефективністю їх діяльності та організації, наявністю консенсусу між суб'єктами політичної влади, якими є соціальні інституції, та її об'єктом, тобто великими суспільними групами й спільнотами.

Легітимність – явище соціокультурного характеру, що включає в себе ціннісний аспект політичного існування. На нашу думку, під легітимністю слід розуміти визнання влади, виправдання її механізмів, довіру до владних інституцій та політичної еліти – реальних суб'єктів влади.

І. Крастев писав, що легітимність і успіх демократій не залежать від їх здатності забезпечувати загальне процвітання (автократичні режими іноді цілком справляються з цим завданням). Успіх не залежить і від того, наскільки система робить людей щасливими (нам добре відомі демократичні суспільства, в яких люди нещасні). Успіх визначається вмінням демократії коригувати політику та формулювати загальні цілі. Однак саме ця важлива перевага демократії піддається сьогодні сумніву [7, с. 12].

Також суттєвою рисою сучасних демократій є недовіра людей до влади, що швидко забуває свої передвиборчі обіцянки служити загальному благу [8, с. 7].

Звідси, жоден режим в сучасному світі не має постійної або набутої легітимності, адже, будучи обраними на певний період, представники влади досить швидко викликають посилене відчуття недовіри своїх громадян, є нестійким та хитким з точки зору можливості забезпечити сталій загальний добробут суспільства й адекватності та об'єктивності прийнятих рішень, що мають сприяти суспільному благу.

Відсутні гарантії, що обраний уряд буде служитиме загальнонаціональним інтересам.

Отже, загальна процедура виборів – не є тим механізмом, який забезпечує сталість сучасних демократій. Це лише початковий етап, який в поствиборчий період має забезпечуватися низкою заходів як зі сторони влади, так і зі сторони суспільства.

Тут варто обгрунтувати, що з історичної точки зору формування загального виборчого права для усіх громадян, незалежно від статі, майнового положення або етнічної чи расової приналежності, було сформульовано загальносвітовим політологічним дискурсом, як досягнення ХХ століття. Саме ця тенденція, що в різні роки пройшла в більшості країн світу, зруйнувала «право меншості» (еліти, аристократії, вождя) над «правом більшості» й сформувало поняття «суспільне благо», «загальний інтерес», «плюралізм» тощо.

Визначати порядок денний розвитку демократичних країн «більшістю» через обрання парламентів (що формують в подальшому виконавчу гілку влади), забезпечило «меншості» право голосу, який враховується.

Однак в сучасних умовах «початкова ідея форуму колективного розуму, де голосно дебатовалися б питання визначення загального інтересу, фактично перетворилася на систему торгування, підпорядкованого особистим інтересам» [8, с. 13].

На практиці виходить так, що обрані більшістю, знову стають меншістю (у вигляді депутатів, представників уряду, керівників держав) і визначають, що є найкращим, загальнонаціональним і т.д. для всього суспільства, монополізуючи свій легально–легітимний статус на певний, визначений законом, період. Звідси й поняття «народ» варто трактувати, керуючись плюралістичним принципом демократії, як множина «меншин», що формують ціле, тобто загальне.

Для П. Розанвалона це питання вирішується цікавими та досить обгрунтованими тезами про необхідність забезпечення умов для розвитку активного громадянського суспільства (і саме цим демократичні режими відрізняються від авторитарних й особливо тоталітарних), які формують так звану «контрдемократію», що визначається через три базові виміри й фокусують відповідно практики нагляду, протидії та судження [8, с. 7].

Ці три виміри стають основою формування системи засобів, що дають змогу громадянській спільноті впливати, корегувати та тиснути на дії влади.

Саме таким чином, на думку автора, «поряд з народом–виборцем постає народ–спостерігач, народ–вето та народ–суддя» [цит. за. 8, с. 7].

Більш детально варто підкреслити, що сучасне громадянське суспільство своїм безпосереднім й щохвилинним наглядом за владою змушує її здавати постійний іспит власної репутації й, таким чином, доводить свою легітимність. Тобто, продовжувати наявний кредит довіри, отриманий під час виборів.

Народ–вето – це можливість громадськості вплинути (блокувати) на прийняття того чи іншого рішення певною владною інституцією. Тут головними засобами виступають певні публічні дії (зібрання, круглі столи, виступи в ЗМІ тощо), які застосовують активісти з метою блокувати або якісно видозмінити проекти законів, що приймаються в парламенті, або реалізацію певної політики.

І нарешті «третім виміром контрдемократії є демократія, уособлена народом–суддею, що виносить своє судження–вердикт щодо дій влади» [8, с. 8] та основних державних інституцій, які перебувають під її безпосереднім впливом. Такі судження громадян на основі отриманої інформації, поєднаних з власними знаннями та відчуттями (іраціональний аспект, який завжди присутній при прийнятті певних рішень або здійсненні вибору), сприяють формуванню сталого легітимного, напівлегітимного або нелегітимного демократичного режиму. Останній тип зазвичай призводить до перевиборів чинної влади.

Сама держава не може створити таке суспільство, тобто формування громадських ініціатив зверху, державними заходами. Р. Дарендорф з цього приводу писав: у разі потреби їх (об'єднання громадян) виникнення можна полегшити правовими нормами, податковими пільгами, звільненням від роботи. Тому вони є вираженням соціальної поведінки, яка не визначається ні, першочергово, владою та покірністю, ні вигодою та інтересами [2, с. 37].

Це ціла низка горизонтальних зв'язків, які на етапах легітимізаційних криз, створюють певний захисний прошарок – інфраструктуру свободи, що забезпечує сталий та безболісний перехід.

«Громадянське суспільство за своєю природою є творчим безладом» [2, с. 89].

Інше важливе призначення громадянського суспільства це пошук, пропагування, поширення та збереження суспільних цінностей як універсальних, так і притаманних певній нації–державі. «Будівлі, які ми споруджуємо, можна зруйнувати; інститути, в яких ми живемо, можуть перебувати під загрозою і також похитнутися; але цінності, якими ми керуємось, є міцними. Це принаймні початок» [2, с. 39].

Ще варто зауважити, що дієвим засобом підтримання демократичної легітимності як для самої влади, так і суспільства загалом, є формування незалежного самостійного органу та конституційного суду, які об'єктивно та неупереджено впливають на вирішення конфліктних ситуацій, попереджають та блокують рішення виборних органів (якщо вони направлені на монополізування влади або порушення прав громадян чи окремих суспільних груп) тощо.

Загалом в сучасних демократіях європейського зразка конституційна юстиція стала не просто органом, що здійснює формально–юридичну функцію, а став інститутом, призначення якого забезпечити функціонування нової ціннісно–орієнтованої парадигми права – забезпечення свободи особи як головної передумови ефективною діяльністю держави [5].

Роль такого інституту може бути окремим об'єктом дослідження, адже має різні прояви навіть сталих демократій, свої застереження та інколи стає предметом критики як влади, так і суспільства.

Загалом, легітимізація як процес – це конституювання політичної влади з усіма тими проявами, які були зазначені вище.

Однак велика перевага або недолік демократичної легітимності полягає в наявності системних, історично обумовлених або штучно сформованих протиріч її функціонування. Інколи вони вирішуються за допомогою вищепописаного незалежного органу, конституційного суду тощо.

З одного боку демократична легітимність – це суспільне (загальне) благо, а з іншого це індивідуальні права й свободи; це поєднання патерналістських та ліберальних концепцій; це зв'язок інститутів непрямої демократії з інститутами електорально–представницької демократії; це тиск раціональних та ірраціональних аргументів на систему прийняття рішень; а також вона присутня як в однорідно етнічних (Швеція), так і поліетнічних (Америка) країнах і т.д.

П. Розанвалон, наприклад, окреслив наступні пари суперечностей сучасної демократичної легітимності:

– «Суперечність між визнанням легітимності конфліктів і прагненням до консенсусу. Демократія – це плюралістичний режим, який передбачає прийняття розбіжностей інтересів і думок та організує на цій основі виборче змагання» [8, с. 25].

Тобто, з одного боку система сформованих цінностей породжує виникнення індивідуальних думок й свобод, що провокує конфліктні ситуації й суперечки, але за рахунок наявних спільних правил та прагнень, не доводить їх до крайнощів й уникає будь–яких внутрішніх війн. В сучасних умовах це набуває навіть забарвлення загальносвітового масштабу. Адже є універсальні правила, цінності й норми, які, наприклад, затвердженні Статутом ООН, й конфлікти, які виникають в окремих регіонах, могли б за цією формулою, теж вирішуватися в межах чинних і загальноприйнятих правил. Однак, так як відсутні чисті легітимні демократичні режими, так і світ не має однак сталості й демократичності.

– «Суперечність між реалістичним принципом прийняття рішень (більшість) і обов'язково більш вимогливим принципом обґрунтування (одностайність). Не може бути демократії без можливості приймати рішення, діяти швидко та якщо не визнається необхідність вдаватися до арбітражу та до вибору. Але не може бути демократії і без інститутів, покликаних постійно нагадувати про суть загального інтересу і самостійно сприяти, бодай частково, його реалізації» [8, с. 25].

Як пише І. Крастев, посилаючись на книгу «Парадокс глобалізації» Д. Родріка, що є три способи подолання колізії між національною демократією та світовим ринком. Можна обмежити демократію, щоб забезпечити конкурентоспроможність на світових ринках, або скоротити участь у глобалізації в надії на побудову демократичної законності на батьківщині; глобалізувати демократію за рахунок національного суверенітету. Однак не можна одночасно жити в умовах гіперглобалізації, демократії та самовизначення, хоча саме до цього прагне більшість урядів [7, с. 13].

З іншого боку І. Єрохов зазначає й про інші небезпеки, а саме: легітимізація політичної системи постане проблемою, як тільки консенсусні рішення виявляться неефективними та зроблять проблемним механізм досягнення згоди. Це, зі свого боку, поставить питання про межі легальності дій агентів й здійснить дезінтеграційний ефект в діючих системах, що знову потребуватиме посилення адміністрування [3, с. 141]. Таким чином автор намагається застерегти суспільства, які здійснюють трансформаційні перетворення до демократії, від надмірного й повного перейняття демократичної культури, що не є автоматичним результатом існування інститутів демократії.

Тут можна не погодитися з автором, адже штучне формування демократичних інститутів, не призведе до їх

якісного та ефективного функціонування без проведення чесних та відкритих виборів, діяльності громадянського суспільства, які є джерелом та проявом демократичної культури та легітимності режиму загалом.

Найбільшим протиріччям все ж залишається для будь-якого суспільства протистояння «ідеал – реальність». Адже незалежно від типу демократії, засобів, якими вона досягається, головним критерієм, що дозволяє приймати певні судження громадянину, легітимізувати певний режим, стає наявний та буденний стан справ, що може бути ним оцінений різними відчуттями: в роботі органів влади, її представників, наявним життєвим шансом для самореалізації, наявності різноманітних прав і свобод, діяльності ЗМІ тощо.

Головне питання в тому, чи зможуть національні демократії залишатися самокорегуючими суспільствами, перебуваючи у в лещатах між владою ринкової стихії та розчаруванням виборців [7, с. 12–13].

Разом з тим, найбільшою та основною перевагою демократичної легітимності є саме усвідомлене й прийнятне конкурування протилежностей. Адже описані протиріччя одночасно співіснують в одній системі й сприяють розвитку суспільств, є його рушієм, каталізатор змін й удосконалень. І це можливо завдяки тому, що лише за демократичних режимів можливий дискурс, компроміс, свобода висловлювань тощо. Це робить народ – суспільством, а громадянське суспільство – нацією.

Важливим висновком даного дослідження є те, що демократична легітимність є ціннісно-орієнтована. Вона звичайно продукує ринкову економіку й певні економічні вигоди й стабілізацію, але це є швидше похідними результатами тих умов, які створює відповідна політична влада для становлення самодостатньої особистості, що налаштована діяти, бути активним учасником, впливати, контролювати й вимагати. Все це й сприяє фінансово-економічному благополуччю націй.

З іншого боку, «авторитарна особистість», або занадто регульоване й адміністроване життя лише пригнічує прояви індивідуалізму, креативності та творчості, що не сприяє розвитку демократії й, відповідно, сталому економічному розвитку й зростанню. Нав'язані або штучно внесені цінності не діють.

Відповідно, процес трансформації до демократії має тривалий період, адже лише зі зміною поколінь може відбутися ціннісно й культурно змінена реформа окремої політичної системи.

Важливим етапом подальшого дослідження, стане виокремлення чинників становлення демократичної легітимності в пострадянських країнах, особливо в сучасній Україні, з аналізом основних цивілізаційних викликів, реального стану підтримки режиму та найбільш ефективних методів забезпечення сталого суб'єктного розвитку країни в окреслених межах територіального та ідеологічного тиску.

Список використаних джерел

1. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / О. Погорілий (пер.). – К.: Основи, 1998. – 534 с.
2. Дарендорф Р. У пошуках нового устрою: Лекції на тему політики свободи у XXI столітті / Ральф Дарендорф; пер. з нім. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 109 с.
3. Ерохов И. А. Современные политические теории: кризис нормативности. – М., 2008. – 256 с.
4. Липсет С. М. Размышления о капитализме, социализме и демократии / С. М. Липсет // Пределы власти. – 1994. – №1. – С.10–26.

5. Ковальчук В. Б. Конституційна юстиція в механізмі легітимзації державної влади: зарубіжний та вітчизняний досвід [Електронний ресурс] / В. Б. Ковальчук // Науковий блог. – 24.12.2009. – Режим доступу: http://naub.org.ua/?p=742#_ftn2

6. Ковальчук В. Б. Легітимність державної влади в правовій теорії та державно-правовій практиці [Текст]: монографія / Віталій Ковальчук; [наук. ред. Скрипнюк О. В.]. – К.: Логос, 2011. – 389 с.

7. Крастев І. Підйом і падіння демократії [Текст]: (як глобалізація змінює світ) / І. Крастев // Зовнішні справи: Суспільно-політичний журнал. – 2013. – №8. – С.12–17.

8. Розанвалон П. Демократична легітимність [Текст]: безсторонність, рефлексивність, наблизеність / П'єр Розанвалон; пер. з фр. С. Марічева. – К.: Києво-Могилян. акад., 2009. – 286 с.

References

1. Veber M. Sotsiologiya. Zahal'noistorychni analizi. Polityka / O. Pohorilyy (per.). – K.: Osnovy, 1998. – 534 s.
2. Darendorf R. U poshukakh novoho ustroyu: Lektsiyi na temu polityky svobody u XXI stolitti / Ral'f Darendorf; per. z nim. – K.: Vyd. dim «Kyuevo–Mohylyans'ka akademiya», 2006. – 109 s.
3. Erohov I. A. Sovremennyye politicheskie teorii: krizis normativnosti. – M., 2008. – 256 s.
4. Lipset S. M. Razmyshleniya o kapitalizme, socializme i demokratiy / S. M. Lipset // Predely vlasti. – 1994. – №1. – S.10–26.
5. Koval'chuk V. B. Konstytutsiyna iustytisiya v mekhanizmi lehitymatsiyi derzhavnoyi vlady: zarubizhnyy ta vitchyznanyy dosvid [Elektronnyy resurs] / V. B. Koval'chuk // Naukovyyi bloh. – 24.12.2009. – Rezhym dostupu: http://naub.org.ua/?p=742#_ftn2
6. Koval'chuk V. B. Lehitymnist' derzhavnoyi vlady v pravoviy teorii ta derzhavno-pravoviy praktytysi [Tekst]: monohrafiya / Vitaliy Koval'chuk; [nauk. red. Skrypnyuk O. V.]. – K.: Lohos, 2011. – 389 s.
7. Krastyev I. Pidyom i padinnya demokratiyi [Tekst]: (yak hlobalizatsiya zminyuye svit) / I. Krastyev // Zovnishni spravy: Suspil'no-politychnyy zhurnal. – 2013. – №8. – S.12–17.
8. Rozanvalon P. Demokratichna lehitymnist' [Tekst]: bezstoronnist', refleksyvnist', nablyzhenist' / P'yer Rozanvalon; per. z fr. Ye. Maricheva. – K.: Kyuevo–Mohylyan. akad., 2009. – 286 s.

Mishchenko A. B., PhD in Political Science, Associated Professor Department of International Relations, Faculty of Journalism and International Relations, Kyiv National University of Culture and Arts (Ukraine, Kyiv), mishchenko.ab@gmail.com

Democratic legitimacy: concept, facilities, contradictions

The state as public education is changing rapidly under the pressure of various factors: political, social, technological. The purpose of this article is to analyze the characteristics of democratic legitimacy of political power as a scientific concept and process of sustainable development of societies and examine the basic means of establishing and maintaining power in view of the essential contradictions. Using comparative and systematic methods, it was found the role and importance of faith and trust of citizens in the process of political power, outlines the role of networks and horizontal dimensions of public participation to ensure democratic legitimacy and pointed out fundamental structural contradictions that contribute to motor mode in a given direction. It has been proven that the modern democratic legitimacy multifaceted concept, constantly faced with the contradictions in its development, especially socio-economic basis, but provides its own development and qualitative progress by maintaining and disseminating the values and moral, caused by cultural structures accordingly contribute to the overall public good.

Keywords: faith, civil society, democracy, trust, constitutional court, legitimacy, values.

Мищенко А. Б., кандидат политических наук, доцент кафедры международных отношений, Факультет журналистики и международных отношений, Киевский национальный университет культуры и искусств (Украина, Киев), mishchenko.ab@gmail.com

Демократическая легитимность: понятие, средства, противоречия

Государство как общественное образование динамично меняется под давлением различных факторов: политических, социальных, технологических. Целью данной статьи является анализ особенностей демократической легитимности политической власти как научного понятия и процесса обеспечения устойчивого развития обществ, а также исследовать основные средства становления и поддержания власти с учетом существенных противоречий. Используя компаративистский и системный методы, были определены роль и значение веры и доверия граждан в процессе формирования политической власти, роль горизонтальных сетей и измерений общественно участия по обеспечению демократической легитимности, а также выделены основные структурные противоречия, способствующие движению режима в заданном направлении. Доказано, что современная демократическая

легитимність – многогранне поняття, постійно сталкується з протиріччями в своєму розвитку, особливо соціально-економічного напрямлення, однак забезпечує своє розвиток і якісне просування за рахунок збереження і поширення цінностей і морально-обумовлених культурних структур, які в відповідності сприяють загальному суспільному благому.

Ключові слова: вера, громадянське суспільство, демократія, довіра, конституційний суд, легитимність, цінності.

* * *

УДК 323.213

Приходько С. М.,
кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політекономії, Полтавський національний педагогічний університет ім. В. Г. Короленка (Україна, Полтава),
almazny@ukr.net

МЕХАНІЗМИ ЛЕГІТИМАЦІЇ ВЛАДИ В УМОВАХ ЕЛЕКТРОННОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Розглядаються механізми реалізації влади, взаємодія громадян з органами влади в постіндустріальному суспільстві. В сучасних умовах необхідно змінити принципи функціонування політики, зокрема, процес забезпечення легітимності. Це необхідно здійснювати за рахунок розширення суспільного простору політики, залучення людей до участі у політичних процесах. Встановлено, що суспільно-політичні процеси повинні здійснюватися на основі сучасних телекомунікаційних механізмів. Такі механізми забезпечують безпосередню взаємодію громадян з владою, можливість суспільного контролю її дій і суспільного впливу на ухвалення владних рішень.

Ключові слова: політична влада, легітимність, електоральна корупція, електронна демократія, представницька демократія, пряма демократія.

В умовах інтенсивного розвитку постіндустріального етапу розвитку людської цивілізації структура суспільства набуває більшої диференційованості і суттєво урізноманітнюється. Це зумовлює необхідність вдосконалення механізмів функціонування політичної сфери. Насамперед поступово зазнає змін традиційна модель представницької демократії, оскільки вона не надає достатньо можливостей громадського контролювання влади, а відтак зумовлює подальшу делегітимацію влади в її нинішньому вигляді. У ХХІ столітті зростає значення інформації, збільшуються її обсяги та рівень інформованості, тому громадськість не може залишатися пасивним споживачем політичних послуг та стороннім спостерігачем у політичних процесах. Існує об'єктивна потреба їх більшої інтегрованості до суспільно-політичних процесів. Тобто, актуалізується питання про істотний перегляд принципів взаємодії між владою і суспільством.

У цьому контексті відбувається активне становлення таких явищ як електронний уряд та електронна демократія. Повноцінне використання сучасних інформаційних і телекомунікаційних технологій у сфері політики робить владу прозорішою, оперативнішою, мобільнішою. Взаємодіючи з владними органами на основі цих технологій, люди отримують більші можливості у різноманітних політичних процесах. В такий спосіб повніше забезпечуються зворотній зв'язок між громадянами і владою, а також встановлюються більш дієві механізми її відповідальності.

Проблеми функціонування влади в сучасних умовах знаходяться в центрі уваги багатьох дослідників: філософів, економістів, політологів, соціологів. Серед найбільш значущих робіт з питань електронного уряду та електронної демократії слід відзначити дослідження Л. Волкова і Ф. Крашеннікова [1], Ю. Ірхіна [2],

С. Кліфта [8]. Потреби зміни механізмів реалізації влади, зокрема, її легітимації в сучасних умовах відзначені у працях Ю. Нісевича [5; 6], П. Розанвалона [7]. При цьому більш поглибленої розробки потребують механізми забезпечення легітимності влади за допомогою телекомунікаційних технологій сучасного суспільства.

Система представницької демократії в умовах високого рівня інформованості громадян є анахронічною, організаційно та процесуально громіздкою, непрозорою і недостатньо мобільною. Зокрема, це стосується здійснення управлінських процедур. Сучасні виборчі системи (будь-який їх різновид) не спроможні суто з об'єктивних причин відобразити інтереси різних верств суспільства внаслідок урізноманітнення і фрагментації його структури. Тенденції щодо зміни ролі виборів у політичному житті простежив П. Розанвалон. «У «класичну» добу представницької системи функція виборів означала надання незаперечного мандата для «вільного» врядування після виборів. Припускалося, що майбутня політика включена в умови вибору, який вписується в передбачуване становище з чітко визначеними програмами та ясно окресленим суспільним розшаруванням». Але в умовах постіндустріального суспільства ситуація принципово змінилася. «Вибори мають відтепер вузьку функцію: вони лише затверджують спосіб призначення правителів. Вони вже більше не означають апріорної легітимації політики, яка потім здійснюватиметься». «Адже й справді, інтерес більшого числа вже не може так легко ототожнюватися з інтересом певної більшості. «Народ» уже не розуміється як якась однорідна маса» [7, с. 15].

Отже, вибори в нинішньому вигляді об'єктивно не спроможні відобразити весь спектр думок, поглядів, ідей, які існують у сучасному суспільстві. Наступним характерним проявом анахронічності системи представницької демократії є відсутність дієвих механізмів зворотного зв'язку між прийнятими владними рішеннями і рівнем їх сприймання з боку суспільства. (Тобто, доцільно взагалі ставити питання про легітимність влади як такої в її сучасному форматі). Наслідком є відчуження громадськості від влади та прагнення людей мати якомога більший вплив на політичні процеси насамперед у міжвиборчий період. І, по-третє, без дієвого громадського контролю за владою вибори перетворюються на імітацію народоладдя і навіть ведуть до його заперечення.

Особливо виразно зазначені проблеми проявляються в країнах перехідного типу. Оскільки часто влада там відчуває себе невпевнено під час виборів, то вдається до порушень виборчого законодавства. Такі дії набувають значного поширення і складаються в системне явище – виборча або електоральна корупція, яка призводить до більш масштабної корупції – політичної. Електоральна корупція характеризується «як зловживання ресурсом публічної влади та протиправне використання в ході виборчого процесу владних повноважень шляхом придушення політичної конкуренції і спотворення вільного волевиявлення громадян з метою отримання політичної вигоди у вигляді результатів невірних і нечесних виборів» [6, с. 4]. Влада в такий спосіб фактично унеможливує вільне волевиявлення, протиправно використовуючи наданий їй адміністративний ресурс. Якщо такі дії вчасно не припинити, їхнє застосування буде постійно розширюватися «від одного виборчого циклу до іншого, що в підсумку призводить до повної деформації

виборчого процесу, до перетворення його в імітацію виборів» [5, с. 108].

Виборчу корупцію з формальної точки зору не можна розглядати як фактор, безпосередньо пов'язаний з виборчим процесом. Але насправді часто спостерігається тісний зв'язок між цими явищами. Проведення відносно вільних виборів, (наявність альтернативних кандидатів, свобода агітації, таємність голосування), ще не є остаточною підставою для дійсного волевиявлення. Вільний виборчий процес має функціонувати в умовах повноцінних демократичних процесів. Натомість у перехідних країнах інститут виборів має у більшості випадків формальний, неефективний, корумпований характер. Зовнішньо вибори є вільними. Але вони часто відбуваються в умовах відсутності вільного вибору а також спотвореності волевиявлення громадян. Як зазначав з цього приводу Ю. Левенець, голосування за таких умов «не завжди безпосередньо пов'язане з вільним політичним вибором, тобто певною сукупністю компетенцій відносно політики і влади» [3, с. 6]. Наслідки подальшої здійснення механізмів політико-електоральної корупції можуть бути достатньо жакливими. Причому не лише з точки зору реалізації окремих принципів народовладдя, а навіть можливостей громадян взагалі впливати на політичні процеси. І все це парадоксальним чином узгоджується з формально вільними виборами. На думку Ю. Нісевича, загальним підсумком цих процесів є «приватизація державної влади і створення «стабільної» політичної системи», за якої «правлячі політико-економічні угруповання практично безконтрольно зловживають владними ресурсами в своїх корисливих інтересах і цілях». В такий спосіб в державі «формується авторитарно-клептократичний правлячий режим, основою життєдіяльності якого стають зловживання всіма видами адміністративного ресурсу державної влади, політична та економічна корупція» [5, с. 119]. До речі, він тлумачиться як один з різновидів псевдодемократії – виборна, яка характеризується наявністю лише одного формально демократичного інституту за відсутності інших. За умов такого режиму громадськість повністю відчужена від влади і позбавлена найменшої можливості хоч якось вплинути на прийняття владних рішень.

Розуміючи такий стан речей, «громадяни не бажають жити за формально легалізованими, але «тіньовими» по суті правилами». Вони «не бачать жодного політичного суб'єкта, який захищав би їхні інтереси. Це поглиблює прірву між інтересами політиків і громадян, посилює конфліктогенність. Громадяни, оцінюючи власні перспективи і перспективи держави, не бачать себе в політиці, не бачать перетворення її в поле узгодження різних інтересів» [3, с. 7]. Розвинута політична апатія громадян, помножена на політичну корупцію, породжує стан повного перетворення політики на суто тіньову сферу, коли вона функціонує окремо від суспільства у певному вакуумі.

Звичайно, така ситуація певною мірою має модельований характер. І не обов'язково має відбуватися саме в такій драматизованій формі. Але загроза громадського відчуження від влади і повної чи часткової «тенізації» політики існує. Для запобігання цього потрібна трансформація чинних політичних інститутів в напрямі розширення соціального простору політики, зокрема, встановлення нових засад легітимації. В сучасних

умовах принципи забезпечення легітимності не можуть залишатися в руслі її традиційного тлумачення, коли її єдиним носієм виступає влада. Класична – державна – модель легітимності є застарілою для сучасності. Як уже зазначалось, громадськість не може за залишатися простим споживачем політики. Навпаки, має вступати повноцінним її співтворцем. Тобто, легітимація може бути здійснена лише внаслідок поєднання зусиль усіх суб'єктів політики.

З'ясовуючи сучасні механізми забезпечення легітимності, передусім слід визначити її основні характеристики. З точки зору етимології вказана категорія є похідною від законності. Але в її широкому тлумаченні більше значення має не формальна відповідність чинному законодавству, а законність в очах підлеглого суспільства. Повноцінне функціонування влади відбувається за обов'язкової умови суспільного визнання за нею права управляти і забезпечення згоди громадян підпорядковуватись її розпорядженням. Таке визнання, на думку С. М. Ліпсета, базується на тому, що суспільство у цілому вважає діючі політичні інститути найбільш прийнятними, незалежно від свого ставлення до конкретних владних посадовців. Носії влади набувають ознак законності внаслідок процесів, які визнаються правильними всіма суб'єктами політики [9]. Інститути та посадові особи політичної влади стають легітимними, якщо підлеглі визнають правомірність і доцільність їхнього існування як таких, а також напрямів їхньої діяльності. При цьому має бути взаємна відповідність самих владних інститутів та їхніх дій уявленням людей про ідеальний суспільно-політичний устрій. Загалом легітимність є досить складною конструкцією. «Чистих» об'єктивних критеріїв, які б чітко визначали її фактично немає. За словами того ж Ліпсета, вона залежить від суспільного сприймання. Жоден режим не буває повністю легітимним в очах усіх людей. Тому рівень легітимності значною мірою є суб'єктивним [4].

Зазначимо, що це явище є достатньо динамічним, і основні підстави його забезпечення змінювалися протягом всієї історії людства. Тривалий час провідним засобом легітимації були вибори. На сучасному етапі, зважаючи на вище вказані суспільні процеси, такою підставою має бути максимальна наближеність громадян до різноманітних владних механізмів. Але, зрозуміло, потрібна суттєва громадська ініціатива, прагнення постійно підтримувати рівень легітимності. «Тільки відповідальна громадянська позиція і активність самих громадян можуть бути тією рушійною силою, яка здатна забезпечити систематичний контроль діяльності публічної влади і її органів з боку суспільства» [5, с. 122]. Контролювання влади буде ефективним за умови встановлення достатнього організаційного рівня громадської активності. Для цього громадяни мають «створювати автономні від держави об'єднання, включаючи політичні, і за допомогою таких об'єднань і в особисто реально впливати на управління справами держави шляхом формування, постійних взаємодій і контролю діяльності публічної влади і її органів, тобто повинні реально володіти і користуватися всіма громадянськими і політичними правами» [5, с. 122]. Це – один аспект підвищення рівня легітимності влади. Інший – забезпечення максимальної прозорості самої влади. Її функціонування має базуватися на засадах відкритості і звітності державних службовців в їх

діяльності, «забезпечення для населення ефективного доступу до інформації», «сприяння свободі пошуку, отриманню і поширенню інформації» [5, с. 131]. Такі принципи роботи влади забезпечують належний якісний рівень, відкритість, інформаційну прозорість і доступність у роботі управлінських структур, зворотний зв'язок, а відтак створює додаткові можливості для взаємодії громадян з владою, здійснення впливу на неї.

Специфіка постіндустріального суспільства, зокрема, сучасні інформаційно-телекомунікаційні технології, дозволяє забезпечити легітимність на якісно іншому, надійнішому, рівні. Для цього мають бути поєднані можливості представницької і прямої демократії, тобто, професійне виконання владних функцій і безпосередня участь громадян у політичному житті. Оптимальні умови для цього створює система електронної демократії. Аналізуючи її сутність, одразу ж слід розмежувати поняття «електронний уряд» та «електронна демократія». С. Кліфт розрізняє їх таким чином. Якщо друге означає підвищення оперативності й зручності доступу до послуг держави з будь-якого місця і в будь-який час, то перше належить до використання інформаційних технологій для розширення можливостей кожного громадянина щодо політичної участі» [8]. Ю. Ірхін характеризує електронний уряд як «електронну інфраструктуру державного і муніципального управління, що включає спеціалізовану комплексну систему взаємодії структур виконавчої влади, громадян, організацій громадянського суспільства і бізнес-структур за допомогою Інтернету» [9]. Для повноцінного функціонування такої системи управління потрібні певні технічні умови, а саме «наявність спеціальних інструментів і можливостей для залучення громадян до обговорення і ухвалення рішень, інструментів он-лайнних консультацій з населенням, дискусійних форумів з питань політики і дій органу влади, он-лайнних опитувань, можливостей отримати відповідь на запити електронною поштою» [9].

Варто наголосити, що діяльність владної системи в такому форматі пов'язана передусім з наданням населенню певних адміністративних послуг. А систему електронної демократії слід розглядати ширше. Вона має включати широкий комплекс політичних відносин, зокрема, повноцінну участь громадян у політичних процесах. Тому зазначені принципи функціонування електронного уряду потрібно розглядати частиною цілісної системи електронної демократії. Про вагомість електронної політичної участі як системоутворюючої складової електронної демократії зазначається у щорічних Оглядах ООН з електронного урядування. Вона характеризується як процес «залучення громадян за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій до участі в політиці і прийнятті рішень для того, щоб зробити державне управління спільним і дорадчим, а також для досягнення загальнозначущих цілей» [10]. Рівень такого залучення громадян, на думку авторів Огляду, визначає соціальну спрямованість електронного урядування, підвищує «ефективність функціональних здібностей держави» і зрештою створює «спільне публічне управління» [10]. Тобто, саме електронна участь робить «електронну демократію» дійсною демократією. Інакше все перетвориться на просте надання окремих послуг і консультацій тільки в електронному режимі.

Для того, щоб електронна демократія була дійсно дієвою формою народовладдя, доцільно не відмовлятися повністю від механізмів представницької демократії, а поєднати її окремі засади з принципами прямої демократії вже з урахуванням телекомунікаційних технологій постіндустріального суспільства. Тобто, представницькі виборні органи влади зберігаються, але з наданням громадськості реального права контролювати їх дії не ситуативно, а в постійно діючому режимі. У цьому контексті на серйозну увагу заслуговує модель, запропонована Л. Волковим і Ф. Крашенінниковим [1]. Вона передбачає участь громадян у вирішенні питань громадського життя через різні форми електронного волевиявлення. Її перевагою є забезпечення громадянам можливості прямої участі в обговоренні та вирішенні різних проблем, не залишаючи свого помешкання. Це дозволяє повніше забезпечити основоположний принцип демократії – провідним джерелом і носієм влади є народ. Шляхом голосування через Інтернет можна брати участь в обговоренні численних суспільних проблем. Головне питання полягає в адекватному підбитті підсумків такого опитування. Необхідно розробити механізми підрахунку його результатів, щоб вони обов'язково були враховані при прийнятті відповідних рішень.

Як уже зазначалося, оптимальна форма народовладдя має зберігати представницькі виборні органи влади. Але принципи взаємодії виборців з обраними посадовцями мають бути змінені. Насамперед слід забезпечити «живий вимір довіри до обраного представника», який «дозволяє вимірювати рівень підтримки діяльності представника постійно» [1]. Через певний проміжок часу після виборів, коли депутати мають змогу проявити себе, громадянам надається право висловити їм довіру в он-лайн режимі. Це доцільно робити за аналогією голосування в соціальних мережах. Але цим взаємодія не обмежується. Важливо забезпечити постійне спілкування. «Грунтуючись на повній, відкритій і загальнодоступній інформації, виборці підтримують живий зворотний зв'язок зі своїми представниками, що виключає всякий потенційний сенс для політика дезінформувати виборців стосовно своїх намірів» [1]. Відкликання виборцями обраних представників також можливо здійснювати в он-лайн режимі.

Таким чином, застосування принципів електронної демократії через нові форми забезпечення постійно діючого зворотного зв'язку створює достатньо широкі можливості участі громадян у суспільно-політичних процесах. Насамперед це стосується обговорення проблем життя суспільства, голосування стосовно певних рішень, обрання органів влади, висловлювання свого ставлення стосовно їх діяльності тощо. є важливим фактором Все це має сприяти створенню більш потужних засад легітимності влади, саме на основі забезпечення широкої суспільної присутності в політиці. При цьому потрібно неухильно дотримуватися принципу, щоб громадське волевиявлення з приводу різних проблем реально враховувалося при прийнятті владних рішень, а не було черговою імітацією політичної активності.

Список використаних джерел

1. Волков Л., Крашенінников Ф. Облачная демократия [Электронный ресурс] / Л. Волков, Ф. Крашенінников. – Режим доступу: <http://www.cdem.ru/>

2. Ирхин Ю. «Электронное правительство»: зарубежный опыт и российские реалии [Электронный ресурс] / Ю. Ирхин. – Режим доступа: http://ars-administrandi.com/article/Irhin_2009_1.pdf

3. Левенець Ю. А. Еволюція політичної влади в Україні / Ю. А. Левенець // Вісник НАН України. – 2011. – №8. – С.3–13.

4. Липсет С. М. Размышления о легитимности [Электронный ресурс] / С. М. Липсет. – Режим доступа: <http://pavroz.ru/lipset-legitimacy>

5. Нисневич Ю. А. Государство XXI века: тенденции и проблемы развития / Ю. А. Нисневич. – М.: КНОРУС, 2012. – 288 с.

6. Нисневич Ю. А. Электоральная коррупция в России: политико-правовой анализ федеральных избирательных кампаний в 2003–2012 годах / Ю. А. Нисневич. – Москва: Фонд «Либеральная Миссия», 2014. – 204 с.

7. Розанвалон П. Демократична легітимність. Безсторонність, рефлексивність, наблизженість / П. Розанвалон. – К.: Кієво-Могилянська академія, 2009. – 287 с.

8. Clift S. E-Governance to E-Democracy: Progress in Australia and New Zealand toward Information-Age Democracy [Электронный ресурс] / S. Clift. – Режим доступа: <http://www.publicus.net/articles/aunzedem.html>

9. Lipset S. M. Political Man: The Social Bases of Politics [Электронный ресурс] / S. M. Lipset. – Режим доступа: <https://archive.org/details/politicalmansoci00inlips>

10. United Nations E-Government Survey 2014. E-Government for the Future We Want [Электронный ресурс] – Режим доступа: https://publicadministration.un.org/egovkb/Portals/egovkb/Documents/un/2014-Survey/E-Gov_Complete_Survey-2014.pdf

References

1. Volkov L., Krashennnikov F. Oblachnaya demokratiya [Elektronnyj resurs] / L. Volkov, F. Krashennnikov. – Rezhym dostupu: <http://www.cdem.ru/>

2. Irkhin Yu. «Elektronnoye pravytel'stvo»: zarubezhnyj opyt i rossijskie realii [Elektronnyj resurs] / Yu. Irkhin. – Rezhym dostupu: http://ars-administrandi.com/article/Irhin_2009_1.pdf

3. Levenets' Yu. A. Evolyutsiya politychnoyi vlady v Ukraini / Yu. A. Levenets' // Visnyk NAN Ukrainy. – 2011. – №8. – С.3–13.

4. Lipset S. M. Razmyshleniya o legitimnosti [Elektronnyj resurs] / S. M. Lipset. – Rezhym dostupu: <http://pavroz.ru/lipset-legitimacy>

5. Nisnevich Yu. A. Gosudarstvo XXI veka: tendentsii i problemy razvitiya / Yu. A. Nisnevich. – М.: КНОРУС, 2012. – 288 с.

6. Nisnevich Yu. A. Elektoral'naya korrupsiya v Rossii: politiko-pravovoj analiz federal'nykh izbyratel'nykh kampanij v 2003–2012 godakh / Yu. A. Nisnevich. – Москва: Фонд «Liberal'naya Missiya», 2014. – 204 с.

7. Rozanvalon P. Demokratychna lehitymnist'. Bezstoronnist', refleksyvnist', nablyzhenist' / P. Rozanvalon. – К.: Кыево-Могилянська академія, 2009. – 287 с.

8. Clift S. E-Governance to E-Democracy: Progress in Australia and New Zealand toward Information-Age Democracy [Elektronnyj resurs] / S. Clift. – Rezhym dostupu: <http://www.publicus.net/articles/aunzedem.html>

9. Lipset S. M. Political Man: The Social Bases of Politics [Elektronnyj resurs] / S. M. Lipset. – Rezhym dostupu: <https://archive.org/details/politicalmansoci00inlips>

10. United Nations E-Government Survey 2014. E-Government for the Future We Want [Elektronnyj resurs] – Rezhym dostupu: https://publicadministration.un.org/egovkb/Portals/egovkb/Documents/un/2014-Survey/E-Gov_Complete_Survey-2014.pdf

Pryhodko S. M., Ph.D. in Political Science, Associate Professor, Political Economy Department, Poltava National Pedagogical University named after V. G. Korolenko (Ukraine, Poltava), almazny@ukr.net

The mechanisms of legitimation of power in conditions of e-democracy

In the article are considered the mechanisms of realization of power, the interaction of citizens with the authorities in post-industrial society. In modern conditions must change the principles of the policy, in particular, the process of providing of legitimacy. It should be carried out by expanding of public space policies and encourage of people to participate in political processes. It is established that the social and political processes must be based on modern telecommunication mechanisms. These mechanisms provide direct interaction citizens with authorities, the possibility of public control at its actions and social influence on the decision-making process.

Keywords: political power, legitimacy, electoral corruption, e-democracy, representative democracy, direct democracy.

Приходько С. Н., кандидат политических наук, доцент, доцент кафедры политэкономии, Полтавский национальный педагогический университет им. В. Г. Короленко (Украина, Полтава), almazny@ukr.net

Mechanisms of legitimation of power in conditions of electronic democracy

Рассматриваются механизмы реализации власти, взаимодействия граждан с органами власти в постиндустриальном обществе. В современных условиях необходимо изменить принципы функционирования политики, в частности, процесс обеспечения легитимности. Это необходимо осуществлять за счет расширения общественного пространства политики, привлечения людей к участию в политических процессах. Установлено, что общественно-политические процессы должны осуществляться на основе современных телекоммуникационных механизмов. Такие механизмы обеспечивают непосредственное взаимодействие граждан с властью, возможность общественного контроля его действий и общественного влияния на принятие властных решений.

Ключевые слова: политическая власть, легитимность, электоральная коррупция, электронная демократия, представительная демократия, прямая демократия.

* * *

УДК 329.61

Прошин Д. В.,
кандидат исторических наук, доцент кафедры
политологии, социологии и гуманитарных наук,
Днепропетровский университет им. Альфреда Нобеля
(Украина, Днипро), denis.v.proshin@gmail.com

«НОБЕЛЕВСКАЯ ПРЕМИЯ ДЛЯ ТЕРРОРИСТОВ»: ПОЛИТИЧЕСКАЯ БЛИЗОРУКОСТЬ, СМЕНА ПАРАДИГМЫ ИЛИ КОМПРОМИСС?

Статья посвящена одному из наиболее спорных сценариев вручения Нобелевской премии мира – награждению тех политических деятелей, против которых ранее выдвигались обвинения в причастности к терроризму. Обычной «сенсационной» критике этих эпизодов противопоставляется комплексный политический анализ «награждения террористов» (Менахем Бегин, Нельсона Мандела и Ясир Арафата). Спорные эпизоды поочередно рассматриваются в трех ракурсах: с точки зрения политико-исторической конкретики награждений; с точки зрения процедурной специфики присуждения Премии мира; с точки зрения внутренне противоречивой природы самой премии как отражения противоречий политической деятельности. Раскрывается ошибочность упрощенной критики «награждения террористов». Предлагается более взвешенная, учитывающая вышеперечисленные факторы оценка подобных награждений.

Ключевые слова: Нобелевская премия мира, терроризм, Менахем Бегин, Нельсон Мандела, Ясир Арафат.

(статья друкується мовою оригіналу)

Решения о присуждении Нобелевских премий часто становятся предметом дискуссий, обвинений и саркастических замечаний. Строго говоря, в природе любой награды, в отделеении – по крайней мере, на какое-то время – «лучшего» от «прочих», заложены предпосылки для столкновения мнений относительно беспристрастности награждающих, их компетентности, используемых ими критериев и даже (не)возможности выбрать одного или нескольких лучших из множества достойных. Естественно и неизбежно, что во многих случаях (это относится к Нобелевским премиям в такой же степени, как и к другим наградам) сомнения в заслуженности полученных отличий оказываются небеспочвенными. Наконец, естественно и то, что вручение такой престижной премии, как Нобелевская, привлекает к себе повышенное внимание и порождает особенно острые дискуссии.

За 115 лет, в течение которых присуждаются Нобелевские премии, предметом споров неоднократно становились решения всех шести отборочных Нобе-

левских комитетов¹. Так, скандальной оказалась первая же премия в области литературы, доставшаяся, вопреки всеобщим ожиданиям, не Л. Толстому, а второразрядному французскому поэту и эссеисту, писавшему под псевдонимом Сюлли-Прюдом². Никакой официальной статистики неоднозначных номинаций, разумеется, не ведется (дискуссионными были бы уже сами «критерии спорности»). И все же можно утверждать, что чаще других внимание к себе привлекают решения Норвежского Нобелевского комитета, вручающего Премии мира. Например, в 2011 г. журнал *Time* назвал десять «наиболее противоречивых Нобелевских премий», из которых одна была присуждена за достижения в области экономики, две – за успехи в области медицины и семь – за миротворческие заслуги [2]. Нобелевские премии мира составляют половину аналогичного списка, в 2015 г. предложенного информационным агентством *Associated Press* (четыре премии из восьми; вторая половина – две премии по литературе, одна – по экономике и еще одна – по медицине) [3]. При этом подборки *Time* и *AP*, охватывающие номинации в разных областях, являются исключением: в большинстве случаев подобные «коллекции» целиком состоят из Премий мира [4; 5; 6; 7 и т.д.]³. Показательно, что и рубрика официального сайта Нобелевской премии, рассказывающая о «противоречиях и критике», сопровождающих отбор номинантов, посвящена исключительно Премиям мира [9].

И уже в самой этой категории – так или иначе, одной из наиболее спорных – особое место занимает вручение Нобелевской премии тем, кому ранее было предъявлено обвинение в терроризме. На сегодняшний день насчитывается три подобных случая:

– в 1978 г. был награжден премьер-министр Израиля *Менахем Бегин*, который в 1940–х гг. возглавлял еврейскую группировку «Иргун», борющуюся за независимость Израиля и совершавшую теракты, направленные как против британских властей, так и против арабского населения Палестины;

– в 1993 г. Нобелевской премии мира был удостоен *Нельсон Мандела*, президент Африканского национального конгресса (АНК) с 1991 г. и в начале 1960–х гг. – руководитель группировки «Копье нации», вооруженного подпольного крыла АНК, совершавшего акты саботажа против южноафриканского расистского режима;

– в 1994 г. лауреатом Нобелевской премии мира стал *Ясир Арафат*, президент Палестинской национальной администрации с 1993 г. и с 1960–х гг. – руководитель

группировки «ФАТХ», глава Организации освобождения Палестины и организатор многочисленных терактов, направленных против Израиля (жертвами которых неоднократно становились и граждане других стран).

Будучи столь редкими⁴, эти случаи, однако, многими воспринимаются как нечто особо скандальное даже в сравнении с другими спорными награждениями – и, во всяком случае, как серьезный повод усомниться в политических и нравственных критериях Норвежского Нобелевского комитета и в ценности самой Нобелевской премии мира. Не кто иной, как Арафат, порой именуемый «отцом современного терроризма» [11], не раз был назван «худшим из тех, кто когда-либо получал Нобелевскую премию мира» [5; 12]. На страницах правовых онлайн-изданий можно встретить вопросы о том, почему «бомбист» Мандела был награжден Нобелевской премией мира, в то время как «бомбист» Т. Маквей был казнен [13]⁵. Даже сам Норвежский Нобелевский комитет в случае с награждением Бегина и Арафата был вынужден коснуться в своих материалах неоднозначного прошлого этих лауреатов [15; 16].

В середине 2016 г. распространились новости о представлении Норвежскому Нобелевскому комитету кандидатуры палестинца М. Баргути, отбывающего в израильской тюрьме пять пожизненных сроков по обвинению в терроризме [17; 18; 19]. Крайне маловероятно, что эта кандидатура, выдвинутая группой ведущих бельгийских парламентариев и поддержанная нобелевским лауреатом Д. Туту⁶, будет одобрена. Однако выдвижение Баргути (названного телеканалом «Аль-Джазира» «палестинским Манделой» [21]) напоминает о том, что уже имеющийся список спорных лауреатов может рано или поздно пополниться новыми именами.

Так или иначе, резонансные случаи «вручения Нобелевских премий террористам» не перестанут вызывать дискуссии. К сожалению, качество прежних обсуждений этой темы нередко оставляло желать лучшего. Рассмотрение существа проблемы именно как проблемы политической, имеющей объективные предпосылки и свою логику, легко приносилось в жертву излишней полемичности или даже «сенсационности», заслонялось хлесткими утверждениями об «оправдании террористов», что, как будет показано далее, представляет собой серьезное упрощение и даже искажение реальной картины. Задача данной статьи – поместить вышеупомянутые спорные награждения в надлежащий контекст, проанализировать их, приняв во внимание не только конкретные обстоятельства каждой номинации, но и процедурный механизм присуждения Премии мира, а также ее специфику как награды по определению «политической» и, следовательно, неизбежно отражающей противоречивые черты самой политической деятельности.

¹ В 1969 г. к пяти премиям, учрежденным самим Нобелем (за заслуги в области физики, химии, физиологии или медицины, литературы и борьбы за мир), прибавилась и Премия Шведского национального банка по экономическим наукам памяти Альфреда Нобеля – с оговорками относительно «нобелевского» статуса этого позднейшего дополнения в сравнении с пятью «изначальными» премиями.

² Сейчас на сайте Нобелевской премии кандидатура Толстого называется «самоочевидной» [1].

³ В 2013 г. и само агентство *Associated Press* опубликовало список из двенадцати имен под названием «12 человек, которые не должны были получить Нобелевскую премию мира» [8]. Насколько может судить автор, в широком доступе нет ни одного списка «самых сомнительных» или «худших» номинаций в области физики, химии, медицины – или даже в области экономики и литературы, которые чаще других соседствуют с Премиями мира, когда речь заходит о противоречиях, связанных с учрежденной Нобелем наградой.

⁴ В 1901–2015 гг. Нобелевская премия мира вручалась 96 раз; за это время лауреатами стали 103 человека и 26 организации [10].

⁵ Т. Маквей был казнен за совершенный им в 1995 г. теракт, жертвами которого стали сотни человек (из которых 168 было убито). Подрывом административного здания в Оклахома-Сити Маквей хотел отомстить федеральному правительству США за «наступление на конституционные права» американцев [14].

⁶ Южноафриканский архиепископ Д. Туту получил Нобелевскую премию мира в 1984 г. за усилия в «борьбе за разрешение проблемы апартеида в Южной Африке» [20].

Награждение М. Бегина, отделенное от двух других случаев полутора десятилетиями, стоит особняком и в политическом смысле. Вручение Нобелевской премии здесь, строго говоря, состоялось за рамками того конфликта, участие в котором сделало будущего премьер-министра Израиля и будущего Нобелевского лауреата Бегина террористом. С 1943 по 1948 г. Бегин возглавлял группировку «Иргун», игравшую заметную роль в событиях, предшествовавших образованию еврейского государства. Провозглашение независимости, однако, не принесло власти Бегину и его собратьям [22]. Не вписавшись в политическую систему Израиля, выстроенную левыми сионистами, правый радикал Бегин долгое время оставался на периферии, лишь в конце 1960-х гг. получив первый правительственный пост (министр без портфеля). Прошло почти тридцать лет, прежде чем силы, восходившие к «Иргун» и к другой правой террористической группировке («Лехи»), смогли в 1977 г. сформировать собственное правительство, главой которого стал Бегин. В своем новом качестве он пошел (при посредничестве США) на переговоры с Египтом, завершившиеся подписанием в 1978–79 гг. пакета египетско-израильских договоренностей. Усилия, предпринятые Бегинем совместно с египетским президентом А. Садатом при подготовке Кэмп-Дэвидских рамочных соглашений 1978 г., и были отмечены Нобелевской премией.

Далее будет более подробно показано, что Нобелевская премия мира практически изначально обрела неоднозначный характер. Сам ее учредитель не оставил четких и подробных критериев отбора лауреатов¹, и поэтому, а также по ряду других причин, в числе обладателей премии вскоре оказались как миротворцы-идеалисты, так и «реальные» политики, отнюдь не всегда способные служить образцом миролюбия. Премией неоднократно увенчивались не многолетние усилия по «укреплению братства народов», а «локальные» достижения, требовавшие политического торга и компромиссов.

В таком свете следует рассматривать и вручение премии 1978 г. Эта награда не была равносильна провозглашению Бегина «выдающимся гуманистом» или «моральным эталоном в политике». Она не была переоценкой его действий в ходе палестинского конфликта 1930–40-х гг. В декабре 1978 г. Нобелевскую премию мира получил Бегин-участник египетско-израильских переговоров, длившихся к моменту награждения не больше двух лет. Разумеется, еще предстоит вернуться к вопросу о том, насколько в принципе приемлемо столь «адресное» признание заслуг тех номинантов, прошлое которых омрачено серьезными обвинениями, однако здесь важно обозначить: так или иначе, в политической биографии Бегина его террористическая деятельность и вручение ему Нобелевской премии мира лежат в различных измерениях.

С другой стороны, Н. Мандела и Я. Арафат получили свои награды непосредственно в рамках тех

конфликтов, участие в которых ранее дало почву для обвинения обоих будущих лауреатов в терроризме. Но при этом внешнем сходстве случаи Манделы и Арафата существенно отличаются друг от друга по целому ряду обстоятельств (важнее всего здесь международная оценка соответствующих конфликтов и конкретная роль в этих конфликтах самих награжденных).

К моменту вручения в декабре 1993 г. Премии мира президенту Африканского национального конгресса (АНК) Манделе система апартеида, по сути, утратила легитимность в глазах международной общественности (при том, что для многих апартеид вообще никогда не был приемлемой формой общественного устройства). В условиях угасания «холодной войны» даже многолетние союзники расистского режима пересмотрели свои отношения с ЮАР [24]. Соответственно, южноафриканский межрасовый конфликт и его стороны предстали в новом свете. Акты насилия, направленные против гражданских лиц, разумеется, остались предметом осуждения, но вместе с тем возглавляемый Манделой АНК – несмотря на присутствие в его структуре антиправительственных вооруженных формирований – был широко признан выразителем законных интересов чернокожего населения ЮАР².

Кроме того, хотя южноафриканский конфликт и носил чрезвычайно острый характер, роль самого Манделы в этой насильственной борьбе была неоднозначной. Не следует преувеличивать миролюбие Манделы, а также упрощать проблему, указывая на то, что, почти тридцать лет находясь в тюрьме, он не принимал личного участия в организации вооруженных акций (даже в тюрьме Мандела открыто поддерживал насильственные методы борьбы [26]). И, тем не менее, Мандела заслуживает признания не только как самый авторитетный, но и как один из самых умеренных лидеров АНК, рассматривавший насилие как вынужденную меру, возражавший против его крайних форм³ и готовый вернуться к политическому диалогу при наличии необходимых условий [25]. Авторитет и умеренность Манделы не позволили черным радикалам в начале 1990-х гг. превратить демонтаж апартеида в кровавое сведение счетов. Именно обеспечение «мирной ликвидации апартеида», в частности, и было отмечено в 1993 г. Нобелевской премией мира, разделенной Манделой и последним на сегодняшний день белым президентом ЮАР Ф. де Клерком [28].

Президент Палестинской национальной администрации Арафат вполне объяснимым образом предстает как наиболее противоречивый из трех рассматриваемых здесь лауреатов. От имени Организации освобождения Палестины Арафат публично осудил терроризм «во всех его формах» в своем обращении к Генеральной ассамблее ООН в 1988 г. [29]. Однако многолетняя активная вовлеченность Арафата в террористическую деятельность успела задолго до этого обращения сделать его одинокой для многих фигурой, «отцом современного терроризма».

¹ В завещании Нобеля сказано, что награды должен удаиваться тот, кто в предшествующем году «более других послужил делу братства народов, отмены или сокращения регулярных армий и проведения и популяризации мирных конгрессов» [23]. Слова о «братстве народов» (*fraternity between nations*) предоставляют простор для разнообразных – и при этом противоречивых – толкований.

² На сайте Нобелевской премии борьба АНК против апартеида охарактеризована как «освободительная» [25].

³ Созданное Манделой вооруженное крыло АНК – «Копье нации» – совершало исключительно акты бескровного саботажа, дополнительным подтверждением чего служит то, что среди обвинений, выдвинутых в 1963 г. против Манделы и других арестованных лидеров «Копья», не было обвинения в покушении на убийство и т.п. [27].

Более того, на протяжении всех последующих лет (Арафат умер в 2004 г.) оставался открытым вопрос о том, насколько Арафат искренен в своем отказе от террористических методов (см., например: [30]). Наконец, статус и международная оценка палестино-израильского конфликта в целом заметно отличались от соответствующих, выше уже рассмотренных, характеристик конфликта в Южной Африке. Несмотря на регулярные обвинения в нарушении международного права и прав человека (один из новейших примеров таких обвинений см.: [31]), Израиль всегда оставался полноправным членом международного сообщества. В таком контексте премирование человека, который лишь за несколько лет до награждения Премией мира официально признал право Израиля на существование и отказался от террористических атак против него, не могло не вызвать крайне неоднозначную реакцию.

Вместе с тем следует принять во внимание, что Нобелевская премия мира 1994 г. была разделена между Арафатом и двумя представителями Израиля – премьер-министром И. Рабином и министром иностранных дел Ш. Пересом. Критикуя награждение Арафата, упускают из виду то, что его кандидатура была, прежде всего, принята его злейшими врагами – вначале как участника палестино-израильских переговоров, а затем, в известном смысле, – как сополучателя награды. Истории Нобелевской премии мира известны случаи отказа от нее (или как минимум отказа от личного присутствия на церемонии награждения) в знак протеста или обеспокоенности ходом событий, связанных с вручаемой премией¹. Ни Рабин, ни Перес не воспользовались ни одной из этих возможностей. Это не снимает всех вопросов (нужно отметить, что автор вообще не ставит перед собой задачи оправдать то или награждение, обосновать то или иное решение и пр.), но все же помещает тему одиозности Арафата и признания его «миротворческих заслуг» в более гибкий политический контекст.

Спорные награждения следует рассмотреть и в процедурном контексте присуждения Нобелевской премии мира.

Поскольку подробности этих награждений (имена номинаторов, а также отсеявшихся номинантов) станут известны только по истечении пятидесяти лет с момента присуждения премии (т.е. в 2028, 2043 и 2044 г. соответственно), здесь можно коснуться, не рискуя увлечься догадками, лишь некоторых моментов. Этого, однако, будет достаточно для того, чтобы внести коррективы в упрощенные представления о «награждении террористов».

Вручение Премии мира Манделе и Арафату их противники нередко называют политкорректным заигрыванием с антидемократическими силами, проявлением опасного левачества, якобы давно уже свойственного норвежским политическим кругам (и Норвежскому

Нобелевскому комитету, в частности) (см., к примеру: [34]). В эту схему очевидным образом не укладывается награждение Бегина, который отнюдь не был фаворитом левых ни в Норвегии, ни где-либо еще [35]. Но гораздо важнее понимать: каким бы ни был выбор очередного лауреата Премии мира, он не определяется исключительно политическими пристрастиями пяти норвежцев, образующих Нобелевский комитет.

Правом выдвижения кандидатов на получение Премии мира обладает очень широкий круг лиц – государственных и общественных деятелей, чиновников и ученых из любых стран мира [36]. Именно их рекомендации образуют тот первоначальный «пул» (в текущем году в нем насчитывается 376 номинаций), из которого Норвежский Нобелевский комитет и выбирает победителя [36]. Это не означает, что премия, как правило, присуждается номинанту, рекомендованному Нобелевскому комитету наибольшим или хотя бы значительным числом голосов или же рекомендованному неоднократно. Как свидетельствуют открытые к сегодняшнему дню данные, выбор комитета нередко приходился на кандидатуру, выдвинутую лишь одним или немногими номинаторами и при этом предложенную единожды или дважды [37]. Но как бы то ни было, самые общие, в значительной мере отбора будущих лауреатов задаются «из-за стен» Норвежского Нобелевского комитета (разумеется, это касается и рассматриваемых здесь неоднозначных номинантов)².

Важно помнить о том, что и дальнейший отборочный процесс также не развивается в «вакууме». Он состоит из нескольких этапов, в совокупности длящихся восемь месяцев, и в течение этого Нобелевского «цикла» члены комитета и их помощники-эксперты вынашивают свои решения под влиянием целого ряда внешних факторов – новостей, оценок, знаков признания заслуг по меньшей мере некоторых из номинантов. Тем, кто видит скандальную «аномалию» во вручении Нобелевской премии Манделе или Арафату, следует обратить внимание на то, к примеру, что еще до ее получения они оба были отмечены другой престижной международной наградой – т.н. «Премией мира ЮНЕСКО» или, официально, – Премией мира им. Феликса Уфуэ-Буањи³. Показательно, что в обоих случаях Премия Уфуэ-Буањи была разделена таким же образом, как и будущая Нобелевская премия (между Манделой и де Клерком, между Арафатом, Рабином и Пересом), что превращает это награждение в своеобразную «генеральную репетицию» вручения Нобелевской премии мира.

Все вышесказанное не дает оснований говорить о «международном консенсусе», при ближайшем рассмотрении якобы обнаруживающемся в действиях Норвежского Нобелевского комитета. Нельзя говорить и об обязательном – тем более решающем или хотя

¹ В 1973 г. северовьетнамский дипломат Ле Дык Тхо, награжденный вместе с госсекретарем США Г. Киссинджером за подписание соглашения о прекращении войны во Вьетнаме, отказался принять награду на том основании, что дальнейшие действия Киссинджера якобы нарушали условия прекращения огня [32]. Еще более показательным в контексте данной статьи является то, что президент Египта Садат, разделивший премию с Бегоном, принял ее, но отказался от визита в Осло, поскольку, по мнению египетской стороны, начавшийся мирный процесс застыл на месте из-за израильского «упрямства» [33].

² Строго говоря, члены комитета имеют право выносить на рассмотрение, помимо уже предложенных, и дополнительные кандидатуры, но, если судить на основании имеющихся данных, это право в предшествующие годы ими использовалось редко.

³ Ф. Уфуэ-Буањи (1905–1993 гг.), имя которого носит премия, был многолетним президентом Кот д'Ивуара и одним из наиболее авторитетных политических деятелей Африки. Мандела получил премию ЮНЕСКО в 1991 г., Арафат – в 1993 г. Заслуживает внимания то, что председателем отборочного комитета этой премии во время награждения Манделы и Арафата являлся Киссинджер, никогда не демонстрировавший левых политических симпатий.

бы существенном – влиянии внешних факторов на принимаемые комитетом конкретные решения. И все же прежде чем объявлять некоторые из этих решений (в том числе касающиеся «номинантов–террористов») политически безответственными или аморальными, дискредитирующими отборочный комитет и саму идею Нобелевской премии мира, нужно учесть, что уже сама процедура отбора лауреатов накладывает эту задачу на некий внешний политический фон – в частности, предполагающий изначальную возможность/невозможность выдвигать (и, соответственно, рассматривать) те или иные кандидатуры, придающий этим кандидатурам респектабельность и т.п. Можно спорить о том, насколько тревожны тенденции в формировании этого фона и как они отражаются на институте Нобелевской премии мира, однако при этом следует помнить, что данная проблема по определению намного масштабнее вопроса о «сомнительных политических симпатиях» членов Норвежского Нобелевского комитета и якобы их готовности «заигрывать с врагами цивилизованного общества» и пр.

Но до конца раскрыть поднятую здесь тему спорных награждений удастся, лишь выйдя за сравнительно узкие рамки отдельно взятых эпизодов. Критикуя «награждение террористов», как правило, теряют из виду собственно природу Нобелевской премии мира, противоречивую логику этой награды и неизбежно порождаемые ею конфликты.

Нобелевские премии, вручаемые за научные или литературные труды, как бы ни обозначались конкретные основания для их присуждения, являются своего рода суммарной оценкой заслуг их получателей. Предшествующая деятельность нобелиата может быть неравной; его или ее отдельные шаги могут быть ошибочными или нетвердыми, но они также, хотя бы косвенно, получают свою долю признания – как составная часть становления выдающегося исследователя или литератора. Мысль о «вменении в вину» лауреату допущенных ранее ошибок или творческих неудач кажется абсурдной.

Однако политическая деятельность, по природе своей избыливающая закулискими маневрами, моральными компромиссами, ситуативными решениями и сделками, отнюдь не всегда укладывается в рамки такой инкрементальной, эволюционной логики. Не во всех, но во многих случаях «послужной список» политических деятелей (или национальных или международных организаций¹) представляет собой противоречивое сочетание нескольких этапов, различных тенденций, взаимоисключающих мотивов и целей.

Уже в первые годы существования Нобелевской премии мира отборочный комитет столкнулся с данной проблемой. Тогда же начало складываться понимание того, что попытка исключить из числа возможных претендентов на награду «несовершенных» или «неоднозначных» политиков может превратить задуманную Нобелем награду в своего рода памятник политическому морализму, далеко не всегда воплощающемуся в реальных

делах. Единственный пункт нобелевского завещания, касавшийся Премии мира, не препятствовал ни одному из двух толкований проблемы – ни идеалистическому, требовавшему от лауреата безукоризненного «послужного списка», отражающего служение идеалам гуманизма и братства народов, ни прагматическому, ставившему во главу угла решение конкретных задач в деле создания более безопасного мира. (Такая двойственность была вполне в духе всего оставленного Нобелем завещания, сочетавшего идеализм с практицизмом.) Выбор *de facto* был сделан в пользу прагматического подхода; во всяком случае, награждение в 1906 г. Т. Рузвельта, «империалиста» и «миротворца» одновременно², создало прецедент для поощрения не только идеалистов, находившихся далеко от эпицентра большой политики, но и «реальных» политических деятелей, способных достичь осязаемых результатов [9].

Вместе с тем сохранился и идеалистический посыл, обозначенный в завещании Нобеля и, безусловно, придавший Премии мира особый смысл и породившей особенно требовательное отношение к ее обладателям. Таким образом, окончательно сформировалась почва для политических и моральных коллизий, с тех пор уже более века сопровождающих эту награду. Разумеется, сочетание номинации на Премию мира и когда-либо прозвучавших обвинений в терроризме выделяется даже на таком контрастном фоне, но, в принципе, подобные случаи продолжают все ту же давнюю линию напряженного сосуществования идеализма и прагматизма.

Награждение тех, против кого ранее были выдвинуты обвинения в нарушении определенных правовых норм, тех, кто ранее активно участвовал в вооруженных конфликтах или даже был их инициатором, отражает противоречивую природу политической деятельности и отнюдь не является вопиющей аномалией в истории Нобелевской премии мира. Превращение вчерашнего террориста в участника мирных переговоров может поставить перед Нобелевским комитетом, по сути, ту же проблему, что и превращение в миротворца вчерашнего «империалиста». На одной чаше весов оказываются положительные результаты деятельности недавнего *bête noire*, на другой – его скандальная политическая биография и спорный моральный облик.

Все это не снимает автоматически вопросов, связанных с рассматриваемыми здесь спорными номинациями. Даже с учетом противоречивости политической деятельности и многочисленных политических метаморфоз не теряет своей остроты вопрос о той грани, за которой никакие новейшие заслуги не в состоянии оправдать прошлых преступлений. Остается открытым вопрос об оправданности спорных награждений с точки зрения действенности и последовательности миротворческих усилий лауреата (что возвращает нас к спорам о степени искренности Арафата в его осуждении терроризма). И, разумеется, сохраняется «проклятый вопрос» о природе терроризма и его сравнении с другими формами насилия, в том числе – чинимого правительствами. Но в контексте поставленной задачи – проанализировать

¹ Нобелевская премия мира – единственная из шести, которая может вручаться как отдельным людям, так и организациям (именно группа тунисских политических организаций – т.н. «Квартет национального диалога» – была удостоена Премии мира в 2015 г.) [38].

² Президент США Т. Рузвельт выступил в качестве посредника при заключении Портсмутского договора, завершившего русско-японскую войну 1904–05 гг. В то же время лауреат был известен своими империалистическими амбициями (т.н. «политика большой дубинки», расчленение Колумбии в 1903 г. и пр.).

спорные номинации с политической точки зрения, раскрыть их объективные предпосылки и логику – высказанное позволяет увидеть, что традиционная критика «награждений террористов», акцентирующая предполагаемое несоответствие этих решений «благородному духу награды», остается морально привлекательной, но аналитически неадекватной попыткой применить к спорным награждениям либо не свойственную им логику других номинаций, либо абстрактные нравственные критерии без какой-либо поправки на политические реалии.

Несмотря на вызванный ими резонанс, рассмотренные здесь спорные случаи «награждения террористов» составляют 3% от общего числа Премий мира, врученных с 1901 г. Однако, как показывает хотя бы уже вышеупомянутое выдвижение на премию 2016 г. находящегося в израильской тюрьме палестинца Баргути, появление новых противоречивых номинантов или лауреатов отнюдь не исключено. Следует отметить тот факт (заслуживающий отдельного рассмотрения), что начиная с награждения в 1960 г. президента АНК А. Лутули¹ Премии мира наряду с государственными деятелями и дипломатами регулярно удостоиваются разного рода оппозиционеры – лидеры объявленных вне закона политических движений, политзаключенные, политэмигранты и пр. Именно в этом измерении мирный протест (как показывает пример того же Манделы) может переродиться в вооруженную борьбу и выдвигать на политическую арену влиятельных, но противоречивых лидеров. Таким образом, проблема «награждения террористов», по крайней мере потенциально, остается на повестке дня. И во всяком случае она была и останется предметом острых академических и публицистических дискуссий. Ведение этих дискуссий на должном аналитическом уровне одинаково желательно и для правильного понимания мировых политических тенденций, и для объективной оценки решений, принимаемых Норвежским Нобелевским комитетом, – как в подобных спорных случаях, так и в целом ряде других сценариев.

Список использованных источников

1. Espmark K. The Nobel Prize in Literature [Electronic resource]. – Access mode: http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/themes/literature/espmark/
2. Philips J. Top 10 Nobel Prize Controversies [Electronic resource]. – Access mode: http://content.time.com/time/specials/packages/article/0,28804,2096389_2096388,00.html
3. Ritter K. Controversial Nobel Prize Winners [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.businessinsider.com/ap-controversial-nobel-prize-winners-2015-10>
4. Carson F. 10 Most Controversial Nobel Peace Prize Winners [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.cheatsheet.com/politics/10-most-controversial-nobel-peace-prize-winners.html?a=viewall>
5. Controversial Nobel Prize Winners [Electronic resource]. – Access mode: <http://dailyscandinavian.com/controversial-nobel-peace-prize-winners/>
6. Nobel Peace Prize: the ten most controversial winners [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/europe/eu/9603849/Nobel-Peace-Prize-the-ten-most-controversial-winners.html>
7. Top 10 Controversial Nobel Peace Prize Winners [Electronic resource]. – Access mode: <http://listverse.com/2007/10/17/top-10-controversial-nobel-peace-prize-winners/>
8. Wile R. 12 People Who Should Not Have Won the Nobel Peace Prize [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.businessinsider.com/12-worst-nobel-peace-prize-winners-2013-10>
9. Tønnesson Ø. Controversies and Criticisms [Electronic resource]. – Access mode: http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/themes/peace/controversies/
10. Nobel Prize Facts [Electronic resource]. – Access mode: https://www.nobelprize.org/nobel_prizes/facts/
11. Cosgrove-Mather B. The Father of Modern Terrorism [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.cbsnews.com/news/the-father-of-modern-terrorism/>
12. Nordlinger J. The Worst Man Ever to Win the Nobel Peace Prize [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.timesofisrael.com/the-worst-man-ever-to-win-the-nobel-peace-prize/>
13. A Reader Asks About Terrorists McVeigh And Mandela; We Reply [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.vdare.com/letters/a-reader-remembers-terrorists-mcveigh-and-mandela>
14. The Oklahoma City Bombing: 20 Years Later [Electronic resource]. – Access mode: <https://stories.fbi.gov/oklahoma-bombing/>
15. Menachem Begin – Facts. From Terror to a Peace Treaty with Egypt [Electronic resource]. – Access mode: http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/peace/laureates/1978/begin-facts.html
16. The Nobel Peace Prize 1978. Award Ceremony Speech [Electronic resource]. – Access mode: https://www.nobelprize.org/nobel_prizes/peace/laureates/1978/press.html
17. Ariel B. Belgian lawmakers nominate Barghouti for Nobel Peace Prize [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.israelnationalnews.com/News/News.aspx/212492>
18. Dermer J. Israel Blasts Desmond Tutu's Nomination of Terrorist for Nobel Peace Prize [Electronic resource]. – Access mode: <http://tpsnews.co.il/articles/israel-blasts-desmond-tutus-nomination-of-terrorist-for-nobel-peace-prize/>
19. Soffer A. Desmond Tutu nominates Palestinian mass-murderer for Nobel Prize [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.israelnationalnews.com/News/News.aspx/213430>
20. The Nobel Peace Prize for 1984 [Electronic resource]. – Access mode: http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/peace/laureates/1984/press.html
21. Palestine's Mandela: Marwan Barghouti's popularity can give new momentum to the Palestinian struggle [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.aljazeera.com/indepth/opinion/2013/10/palestine-mandela-2013102574743124101.html>
22. Прошин Д. В. Постконфликтные траектории террористических организаций в случае победы антиправительственных сил: Предпосылки, параметры, тенденции / Д. В. Прошин // Научные ведомости Белгородского государственного университета. – Серия «История и политология». – 2015. – №19 (216). – Вып.36. – С.183–190. // Proshin D. V. Postkonfliktnye traektorii terroristsicheskikh organizacij v sluchae pobedy antipravitel'stvennykh sil: Predposylki, parametry, tendencii / D. V. Proshin // Nauchnye vedomosti Belgorodskogo gosudarstvennogo universiteta. – Serija «Istorija i politologija». – 2015. – №19 (216). – Vyp.36. – S.183–190.
23. Alfred Nobel's Will [Electronic resource]. – Access mode: https://www.nobelprize.org/alfred_nobel/will/
24. The End of Apartheid [Electronic resource]. – Access mode: <http://2001-2009.state.gov/r/pa/ho/time/pcw/98678.htm>
25. Nelson Mandela – Facts. Africa's Greatest Freedom Symbol [Electronic resource]. – Access mode: https://www.nobelprize.org/nobel_prizes/peace/laureates/1993/mandela-facts.html
26. Mandela's 1985 Refusal of Release from Prison [Electronic resource]. – Access mode: <https://prisonphotography.org/2013/12/05/mandelas-1985-refusal-of-release-from-prison/>
27. Rivonia Trial 1963–1964 [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.sahistory.org.za/topic/rivonia-trial-1963-1964>
28. The Nobel Peace Prize 1993 [Electronic resource]. – Access mode: https://www.nobelprize.org/nobel_prizes/peace/laureates/1993/
29. Yasser Arafat: Speech to the U.N. General Assembly Renouncing Terror (December 13, 1988) [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/Terrorism/plotstate2.html>
30. U.S. Says Arafat Sticks to Word on Renouncing Terrorism in Israel [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.nytimes.com/1990/03/21/world/us-says-arafat-sticks-to-word-on-renouncing-terrorism-in-israel.html>

¹ Комментарий, сделанный по этому поводу южноафриканской газетой *Die Transvaler*, назвавшей награждение Лутули «необъяснимым патологическим случаем» [39], практически дословно совпадает с комментариями, звучавшими и продолжающимися раздаваться по поводу «награждения террористов».

31. Israel/Occupied Palestinian Territories [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.amnestyusa.org/our-work/countries/middle-east-and-north-africa/israel-and-occupied-palestinian-territories>

32. Le Duc Tho – Facts. Refused the Peace Prize [Electronic resource]. – Access mode: https://www.nobelprize.org/nobel_prizes/peace/laureates/1973/tho-facts.html

33. Tension, Protests Shadow Ceremony in Oslo [Electronic resource]. – Access mode: <https://news.google.com/newspapers?nid=2519&dat=19781211&id=p-5dAAAAIbAJ&sjid=dF8NAAAAIbAJ&pg=1352,1424567&hl=ru>

34. A Nobel Prize for Idiots, Signifying Only Bias [Electronic resource]. – Access mode: <https://www.bloomberg.com/view/articles/2012-10-14/a-nobel-prize-for-idiots-signifying-only-bias>

35. Nobel Prizes Awarded Under Protests [Electronic resource]. – Access mode: <https://news.google.com/newspapers?nid=1734&dat=19781211&id=G3ofAAAAIbAJ&sjid=jIEAAAAIbAJ&pg=6673,4004152&hl=ru>

36. Nomination and Selection of Peace Prize Laureates [Electronic resources]. – Access mode: <https://www.nobelprize.org/nomination/peace/>

37. Nomination Database [Electronic resource]. – Access mode: http://www.nobelprize.org/nomination/archive/show_people.php

38. National Dialogue Quartet – Facts [Electronic resource]. – Access mode: http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/peace/laureates/2015/tndq-facts.html

39. Albert Lutuli (1898 – July 21, 1967) [Electronic resource]. – Access mode: <http://overcomingapartheid.msu.edu/people.php?id=65-251-84>

Proshin D. V., associate professor of the Chair of Political Science, Sociology and Humanities, Alfred Nobel University Dnipropetrovsk (Ukraine, Dnipro), denis.v.proshin@gmail.com

«The Nobel Peace Prize for Terrorists»: political myopia, a paradigm shift or a political compromise?

The article deals with one of the most controversial scenarios of awarding the Nobel Peace Prize – awarding those political leaders who were earlier accused of being involved in the terrorist activity. Traditional «sensationalist» criticism of such episodes is counterposed with the complex analysis of «awarding terrorists» (Menachem Begin, Nelson Mandela and Yasser Arafat). Controversial episodes are succeedingly considered in three aspects: from the point of view of the politico-historical concretics of awarding the prize; from the point of view of the procedure of the awarding the Peace Prize; from the point of view of the internally controversial nature of the prize itself reflecting controversies inherent in politics. The fallacy of simplified criticism of «awarding terrorists» is demonstrated. More measured approach to such cases, encompassing above-mentioned factors, is proposed.

Keywords: Nobel Peace Prize, terrorism, Menachem Begin, Nelson Mandela, Yasser Arafat.

Прошин Д. В., доцент кафедри політології, соціології та гуманітарних наук, Дніпропетровський університет ім. Альфреда Нобеля (Україна, Дніпро), denis.v.proshin@gmail.com

«Нобелівська премія для терористів»: політична короткозорість, зміна парадигми чи компроміс?

Статтю присвячено одному з найбільш спірних сценаріїв вручення Нобелівської премії миру – нагородженню тих політичних діячів, проти яких раніше висувалися звинувачення у причетності до тероризму. Звичайній «сенсаційній» критиці цих епізодів протиставляється комплексний політичний аналіз «нагородження терористів» (Менахема Бегіна, Нельсона Манделі та Ясіра Арафата). Спірні епізоди почергово розглядаються у трьох ракурсах: з точки зору політико-історичної конкретики нагородження; з точки зору процедурної специфіки присудження Премії миру; з точки зору внутрішньо суперечливої природи самої премії як відображення суперечностей політичної діяльності. Розкривається хибність спрощеної критики «нагородження терористів». Пропонується більш зважена оцінка таких нагороджень, що враховує вищезазначені чинники.

Ключові слова: Нобелівська премія миру, тероризм, Менахем Бегін, Нельсон Мандела, Ясір Арафат.

* * *

УДК 32.01

Римаренко С. Ю., доктор політичних наук, професор, Інститут етнополітичних і політичних досліджень ім. І. Ф. Кураса (Україна, Київ), gileya.org.ua@gmail.com

Гринчук М. С., Інститут міжнародних відносин КНУ ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), maryna_grynchuk@yahoo.com

РОЛЬ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ВИРІШЕННІ ГЛОБАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ

Проаналізовано теоретичну базу досліджень з вивчення міжнародних міждержавних та неурядових організацій. Використовуючи порівняльний метод, було проаналізовано схожості та відмінності їх функціональних складових в процесі реагування на існуючі та виникаючі сучасні глобальні проблеми, виявлені шляхи та методи взаємодії з метою збільшення ефективності діяльності. Основною метою статті є визначення ролі міжнародних неурядових організацій в процесі вирішення та запобігання глобальним проблемам гуманітарної сфери. В роботі коротко освітлена діяльність трьох ключових міжнародних гуманітарних організацій. На основі виявлених можливих труднощів, що можуть потенційно виникнути в процесі функціонування організації, були вироблені рекомендації щодо їх запобігання.

Ключові слова: міжнародна урядова організація, міжнародна міждержавна організація, глобальні проблеми, багатостороння дипломатія.

Останнім часом все більш помітну роль займають глобалізаційні процеси міжнародної політики і транскордонний аспект різноманітних проблем. Глобалізація означає ущільнення транскордонної взаємодії, вона втягує, хоча і з різним ступенем глибини, майже всі держави, суспільства, організації, групи акторів і індивідів в комплексну систему взаємозалежності. У другій половині ХХ ст. міжнародні організації, транснаціональні корпорації та окремі індивіди стали дедалі частіше залучатися до процесу міжнародної діяльності, позбавивши держави статусу єдиних акторів світової арени.

Метою роботи є визначення ролі міжнародних організацій у вирішенні глобальних проблем. Завдання дослідження полягають в аналізі функціональних особливостей діяльності міждержавних на неурядових міжнародних організацій, визначення можливостей міжнародних неурядових організацій в рамках подолання та запобігання глобальним проблемам.

Інтенсифікація появи глобальних проблем, неспроможність їх вирішення окремими державами, посилення демократичних процесів в сфері внутрішніх і міжнародних відносин, трансформація сфери національних інтересів держав, зростання бажання окремих індивідів збільшити свою сферу впливу, розширення можливостей транскордонних зв'язків і діяльності громадськості різних країн, а також можливості технологічного прогресу сприяли збільшенню кількості міжнародних організацій.

Міжнародні організації діляться на 2 основних види: міждержавні та неурядові організації.

Міжнародні міждержавні організації виникли в результаті бурхливого розвитку світогосподарських зв'язків і торгово-економічних відносин між державами, подальше нарощування яких спровокувало необхідність уніфікації стандартів, створення і підтримання стабільних міжнародно-правових, транспортних, комунікаційних, поштових, фінансових та інших умов для їх здійснення.

Для закріплення досягнутих домовленостей було вирішено заснувати постійні міжнародні організації, виконавчі органи яких могли б забезпечити неупереджене

їх виконання. Першими цими структурами стали такі міжнародні міждержавні організації, як Міжнародний союз для вимірювання землі, створений в 1864 році, Всесвітній телеграфний союз (1865 р), Всесвітній поштовий союз (1874 р.), Міжнародне бюро мір і ваг (1875 р.), Міжнародний союз для охорони літературної і художньої власності (1886 р.), Міжнародний союз міжнародного транспорту (1890 р.). Перші міжнародні міждержавні організації забезпечили виконання встановлених суверенними державами–членами правил і норм поведінки в сфері транспорту, зв'язку, торгівлі та інших сферах господарства [1, с. 121].

Прикладами сучасних міждержавних організацій є Організація Об'єднаних Націй та її спеціалізовані агентства, Організація економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР), Організація американських держав (ОАД), Європейський Союз, Спільнота Латиноамериканських і Карибських держав (СЕЛАК), Європейська асоціація вільної торгівлі (САВТ) тощо.

Що стосується визначення міжнародних неурядових організацій, то найбільш влучне визначення міститься в резолюції Економічної і Соціальної Ради ООН (ЕКОСОП) від 27 лютого 1950 р., де зазначено, що міжнародною неурядовою організацією є будь-яка міжнародна організація, яка не заснована на підставі міждержавної угоди.

Беручи до уваги термін «міжнародні неурядові організації», то найбільш влучне визначення міститься в резолюції Економічної і Соціальної Ради ООН (ЕКОСОП) від 27 лютого 1950 р., де зазначено, що міжнародною неурядовою організацією є будь-яка міжнародна організація, яка не заснована на підставі міждержавної угоди. Сам термін «неурядова організація» увійшов в міжнародно-юридичний лексикон в ході створення Статуту Організації Об'єднаних Націй в 1945 році завдяки включенню в нього Статті 71 – радикальної на ті часи інновації, що дозволила міжнародним неурядовим організаціям на легальних підставах брати участь у міжнародних відносинах і міждержавній дипломатії.

Аспект значного збільшення кількості міжнародних організацій є одним з чинників підвищення ролі багатосторонньої дипломатії, яка видозмінюється в залежності від середовища перебування. Одночасно з підвищенням значення багатосторонньої дипломатії, глобалізація в той же час її ускладнила. Виявилося, що вона більш підходить для вирішення проблем, що породжуються глобалізацією, ніж двостороння дипломатія. Акторами багатосторонньої дипломатії є вже не тільки представники держав, але й делегати міжнародних організацій, політики, та міжнародні чиновники.

Як результат збільшення кількості організацій і розширення їх функцій, відбулося ускладнення міжнародних відносин. Якщо в минулому держави намагалися вирішити свої питання за допомогою двосторонніх відносин, то на сучасному етапі з'являються такі проблеми, у вирішенні яких зацікавлені всі держави. Такі питання відносяться до компетенцій міжнародних організацій. У цьому випадку організації беруть на себе значну частину таких питань, адже зазвичай вони мають більші можливості, що полягають у внутрішньоорганізаційному механізмі їх діяльності. Вони сприяють розвитку дружніх відносин і вирішенню питань, які неможливо вирішити зусиллями окремих держав за допомогою двосторонніх угод. Однак слід зазначити,

що дана обставина ні в якій мірі не применшує значення двосторонніх угод.

Основними ознаками, присутніми міжнародним неурядовим організаціям, є відсутність отримання прибутку, визнання принаймні однією державою, отримання грошових коштів більш ніж з однієї країни, здійснення діяльності щонайменше в двох країнах, та створення на основі установчого акту.

Аналізом різних аспектів діяльності міжнародних неурядових організацій займаються такі зарубіжні автори як Г. Анхейер, К. Хагаї, Д. Андерхіл, А. Білер, Р. Хіггот, К. Даї, С. Карновітц, Л. Саламон, В. Хауфлер та інші. В останні роки цій проблематиці починають приділяти все більшу увагу вітчизняні автори, такі як П. А. Циганков, С. А. Афонцев, Д. Г. Балувєв., М. М. Лебедева, О. М. Міхєєв та інші.

У 1977 р. робоча група під керівництвом Е. Ласло, професора філософії, системних наук та політології, підготувала доповідь «Цілі для людства», де були висунуті чотири глобальні цілі: глобальна безпека – припинення гонки озброєнь, виключення війн і конфліктів, а також відмова від насильства; вирішення продовольчої проблеми в глобальному масштабі – ліквідація голоду, створення світової системи, що дозволяє задовольнити потреби в продовольстві всіх людей на Землі; глобальний контроль за використанням енергетичних і сировинних ресурсів – розробка раціонального і економічно безпечного використання електроенергії, контроль над технологією, економічно ефективне природокористування; глобальний розвиток, орієнтований на якісне зростання, – це підвищення якості життя, а також соціальна справедливість в розподілі матеріальних і духовних благ [2, с. 525].

У доповіді «Немає меж навчання» 1979 р., що була підготовлена американським фахівцем в галузі освіти Дж. Боткіним, вченим з Марокко М. Ельманджри і професором Бухарестського університету М. Малиці значилося, що глобальні проблеми можуть бути вирішені тільки в рамках міжнародних неурядових організацій, враховуючи той факт, що держави не змогли досягти позитивного результату при вирішенні глобальних проблем в рамках міждержавних організацій. У доповіді основними проблемами людства були названі виживання і забезпечення людської гідності. Автори прийшли до висновку, що найбільш успішно глобальні проблеми можуть бути вирішені міжнародними неурядовими організаціями. Але не слід зменшувати вплив міжнародних міждержавних організацій, адже подібні організації здійснюють контроль за співпрацею держав в області глобальних проблем, а в разі правопорушення застосовують санкції відносно правопорушника. Міжнародні неурядові організації не володіють подібними функціями.

У 2014 р. Генеральний Секретар ООН Пан Гі Мун підкреслив все зростаючу роль міжнародних неурядових організацій і відповідно громадянського суспільства у всіх демократичних країнах і країнах, що розвиваються. Він виокремив три основні види діяльності, при здійсненні яких, неурядові організації можуть зробити внесок в управління конфліктами і побудови світу. Серед них:

– превентивна дипломатія, оскільки міжнародні неурядові організації знайомі з місцевим контекстом і можуть звернути увагу уряду на небезпеку;

– миротворчість, враховуючи той факт, що вони можуть надавати гуманітарну і соціальну допомогу в небезпечних і складних умовах;

– постконфліктне миробудівництво, коли є необхідність допомогти уряду і населенню набути впевненості в собі і відновити ресурси для побудови довгострокового миру.

Роль міжнародних неурядових організацій у вирішенні глобальних проблем проявляється в різних формах. Сьогодні ці структури активно займаються питаннями гуманітарної допомоги, захистом прав людини і охорони навколишнього середовища, забезпеченням миру і безпеки, беруть участь в освітніх програмах, спортивних проектах і багатьох інших. Саме неурядові організації доводять до відома уряду і світової громадськості потреби і відчай людей, здійснюють громадський контроль за діяльністю державних органів і сприяють активній участі в суспільно-політичному житті на місцевому та міжнародному рівнях. Вони забезпечують аналіз і експертну оцінку самих різних, в тому числі глобальних проблем, діють як механізм «раннього оповіщення» і допомагають здійснювати контроль за виконанням міжнародних угод.

Існує безліч різновидів міжнародних неурядових організацій, що спеціалізуються на різних областях. Серед них виділяють, наприклад, релігійні організації, спортивні, профспілкові, правові та ін. В даній статті ми розглянемо декілька гуманітарних організацій, які спеціалізуються на допомозі постраждалим від стихійних лих або жертвам конфліктів. Допомога такими організаціями надається всім, хто її потребує, незалежно від статі, раси, та віросповідання.

Значний спектр діяльності гуманітарних неурядових організацій дозволяє надавати як масову, так і адресну благодійну допомогу, яка виділяється на потреби людей, що зазнають емоційних страждань і матеріальних труднощів. Окремий аспект діяльності гуманітарних організацій – надання населенню психосоціальної підтримки. Найбільш важливими завданнями, пов'язаними з медициною, які ставлять перед собою гуманітарні міжнародні неурядові організації, є боротьба з ВІЛ / СНІД та туберкульозом.

Найбільшою міжнародною неурядовою організацією, що займається гуманітарною діяльністю, є Міжнародний комітет Червоного Хреста, основними напрямками діяльності якого є боротьба зі стихійними лихами, що включає в себе реагування на гуманітарні катастрофи і надання допомоги постраждалим країнам [3].

Іншою не менш значущою організацією є «Лікарі без кордонів» (Médecins sans Frontières, MSF), всесвітній рух, що складається з 23 асоціацій, що утворюють міжнародну мережу MSF, штаб-квартира якої знаходиться в Швейцарії. Приблизно в 70 країнах по всьому світу діють програми MSF, в яких здебільшого працює медичний, логістичний та адміністративний персонал, який в основному складається з місцевих жителів [4].

Значну практичну роботу з надання гуманітарної допомоги виконує організація Oxfam International, міжнародне некомерційне об'єднання 18 організацій, що працюють більш ніж в 90 країнах світу. Головним завданням цього об'єднання є боротьба з бідністю. Оксфем забезпечує людей чистою питною водою та продовольством; ведеться здійснення програм, спрямованих на довгостроковий рішення причин бідності [5].

У проекті міжнародних мирних досліджень проблем миру Джоан Б. Крок Університету Нотр-Дам (США) аналізується роль, яку відіграють міжнародні неурядові організації в запобіганні конфліктів. У ньому визначаються такі області, в яких вони посилять вплив урядів і міжнародних організацій на ранне попередження та запобігання внутрішніх конфліктів шляхом: «1. збільшення можливості доступу до сторін, які беруть участь в конфлікті, і потоку інформації про них; 2. більш повного реагування; 3. посилення впливу мирних стратегій через власні організаційні структури; і 4. створення умов для участі великих держав в великомасштабних операціях превентивного і рятувального характеру».

Також, завжди існує небезпека, що гуманітарна підтримка може подовжити людські страждання – в тому випадку, якщо гуманітарна допомога йде не за призначенням, а на підтримку воюючих сторін. Дослідження щодо запобігання конфліктів показує, що «допомога часто реєструється групами і таким чином сприяє продовженню конфлікту». Згідно з результатами цього ж дослідження, певні програми розвитку і фінансової допомоги «опосередковано сприяли загостренню горизонтального нерівності і, отже, збільшили ймовірність насильства». Також, присутність і активна діяльність міжнародних гуманітарних неурядових організацій, особливо в країнах «третього світу», сприяє створенню паразитичної економіки і формує залежність населення від гуманітарних поставок [6, с. 5].

Задля запобігання цьому, необхідно вводити ефективну та прозору систему відслідковування грошових потоків та моніторингу діяльності. Що стосується паразитичної економіки, шляхом уникнення цієї ситуації може бути професійна підготовка або перепідготовка бенефіціарів, що входять до вразливої верстви населення.

Активна гуманітарна діяльність та спрямованість таких організацій, як Міжнародний Комітет Червоного Хреста, «Лікарі без кордонів», «Оксфам» та інших, ідея надання незалежної гуманітарної допомоги стала одним з головних пріоритетів міжнародної політики в кінці ХХ – початку ХІ століття, а самі ці глобальні гуманітарні неурядові організації – найбільш впливовими структурами в гуманітарному середовищі.

Безумовно, надзвичайно важливий вплив на вирішення гуманітарних проблем людства відіграють глобальні міжнародні неурядові гуманітарні організації, охоплюючи різноманітний спектр послуг, починаючи з роздачі продуктів, фармацевтичних ваучерів, та закінчуючи психосоціальною підтримкою. Однак, задля запобігання звиканню бенефіціарів до систематичного отримання благодійної допомоги, необхідно проводити програми поступової адаптації та повернення до професійного життя. Виключення можуть складати вразливі верстви населення, для яких дана опція є неможливою.

Що ж стосується глобальних проблем людства, то рушійною силою є кооперація як неурядових так і міждержавних міжнародних організацій з метою підвищення спроможності комплексного впливу на ситуації.

Список використаних джерел

1. Барановский В. Международные организации как механизмы регулирования международных отношений / В. Г. Барановский. Современные международные отношения. – М.

2. Goals in a Global Community: The Original Background Studies for the Goals for Mankind. A Report to the Club of Rome. – N. Y. – 1977. – Vol.2. – P.525.
3. International Committee of Red Cross [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.icrc.org/>.
4. Врачи без границ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ru.msf.org/>.
5. Oxfam International [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.oxfam.org/en/campaigns>.
6. «From reaction to prevention: Opportunities for the UN system in the new millennium», Conference Report, International Peace Academy. – New York, 2000.

References

1. Baranovskij V. Mezhdunarodnye organizacii kak mehanizmy regulirovanija mezhdunarodnyh otnoshenij / V. G. Baranovskij. Sovremennye mezhdunarodnye otnoshenija. – М.
2. Goals in a Global Community: The Original Background Studies for the Goals for Mankind. A Report to the Club of Rome. – N. Y. – 1977. – Vol.2. – P.525.
3. International Committee of Red Cross [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <https://www.icrc.org/>.
4. Vrachy bez granic [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <https://ru.msf.org/>.
5. Oxfam International [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <https://www.oxfam.org/en/campaigns>.
6. «From reaction to prevention: Opportunities for the UN system in the new millennium», Conference Report, International Peace Academy. – New York, 2000.

Rymarenko S. Yu., Doctor of Political Sciences, Professor, Institute of ethno-political and Political Studies Ivan Kuras (Ukraine, Kyiv), gileya.org.ua@gmail.com

Grinchuk M. S., Institute of International Relations of Kiev University Shevchenko (Ukraine, Kyiv), maryna_grynychuk@yahoo.com

The role of international organizations in resolving global problems

Theoretical studies of the basis of international intergovernmental and non-governmental organizations were conducted. Using the comparative method, similarities and differences of their functional components in the process of responding to existing and emerging contemporary global problems were analyzed, and means of interaction in order to increase efficiency were found. Special attention was given in the article to the role of international non-governmental organizations in the solution and prevention of global problems in humanitarian sphere, key activities of three key international humanitarian organizations were reviewed. Based on the identified potential problems that could potentially arise in the operation of the organization, recommendations for their prevention were made.

Keywords: international non-governmental organizations, international intergovernmental organization, global issues, multilateral diplomacy.

Рымаренко С. Ю., доктор политических наук, профессор, Институт этнополитических и политических исследований им. И. Ф. Кураса (Украина, Киев), gileya.org.ua@gmail.com

Гринчук М. С., Институт международных отношений КНУ им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), maryna_grynychuk@yahoo.com

Роль международных организаций в решении глобальных проблем

Проанализирована теоретическая база исследований по изучению международных межгосударственных и неправительственных организаций. Используя сравнительный метод, были проанализированы сходства и различия их функциональных составляющих в процессе реагирования на существующие и возникающие современные глобальные проблемы, выявлены пути и методы взаимодействия с целью повышения эффективности деятельности. Особое внимание в статье уделено роли международных неправительственных организаций в процессе решения и предотвращения глобальных проблемам гуманитарной сферы, коротко освещена деятельность трех ключевых международных гуманитарных организаций. На основе выявленных возможных трудностей, которые могут потенциально возникнуть в процессе функционирования организации, были выработаны рекомендации по их предотвращению.

Ключевые слова: международная неправительственная организация, международная межправительственная организация, глобальные проблемы, многосторонняя дипломатия.

* * *

УДК 321.013:325.3

Русанова М. І., кандидат історичних наук, доцент кафедри політології та правознавства, Луганський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Старобільськ), marinarusanova2007@yandex.ua

«ФІТРЕЙДЕРСЬКИЙ ІМПЕРІАЛІЗМ» НЕЙЛА ФЕРГЮСОНА

Багато вчених прийшли до висновку, що процес деколонізації провалився. Настання політичної незалежності принесло процвітання тільки невеликій кількості колишніх колоній. Все більша кількість дослідників приходять до висновку, що реальна проблема ХХІ століття – не глобалізація, а її відсутність, і саме імперія є найдосконалішим державним устроєм. Гострі дискусії викликає проблема як імперіалізму, так і нової імперської держави. Багато вчених стверджують що, саме імперія – єдина надія на майбутнє багатьох країн світу, оскільки тільки могутня іноземна держава здатна побудувати основні інституційні основи, які необхідні для побудови успішної економіки. У більшості випадків для багатьох країн єдина надія на майбутнє – це втручання іноземної держави, здатної побудувати основні інституційні основи, які необхідні для економічного розвитку. Багато поглядів вчених зокрема звернені в сторону Британської імперії, як найбільш вдалого імперського проекту.

Ключові слова: фітредерскім імперіалізм, Британська імперія, гегемонія.

Двадцять століття відкинуло імперію як ідею і як практику. Початок цьому було покладено публікацією однієї з найбільш впливових антиімперіалістичних праць «Імперіалізм» Хобсона, основною ідеєю якого була думка, що Британська імперія – це проект, запущений виключно в інтересах крихітної еліти фінансистів та їх клієнтів [1]. У 1902 році він опублікував у Лондоні свою працю, написану в результаті його поїздки до Південної Африки під час англо-бурської війни. У своїй роботі він стверджує, що в основі імперії лежить розважливий і жадібний макіавеллізм, а не шляхетні ідеї [1].

Процес деколонізації, що тривав майже все ХХ століття, збільшив кількість незалежних держав. У 1920 р. було лише 69 суверенних держав в світі. До 1950 року їх число зросло до 89, а в 1995 році, коли російська імперія, нарешті, розвалилася, їх стало 192.

Так навіщо взагалі потрібно науковцям приділяти увагу імперії та колоніальному устрою? Попередні покоління істориків жили в той час і з тим світоглядом, коли альтернативи імперії здавалися не тільки очевидними і привабливими, але і знаходилися на шляху до перемоги по всьому світові. Але багато вчених прийшли до висновку, що процес деколонізації провалився. Настання політичної незалежності принесло процвітання тільки невеликій кількості колишніх колоній. Все більша кількість дослідників приходять до висновку, що реальна проблема 21 століття – не глобалізація, а її відсутність, і саме імперія є найдосконалішим державним устроєм. Гострі дискусії викликає проблема як імперіалізму, так і нової імперської держави. Багато поглядів зокрема звернені в сторону британської імперії, як найбільш вдалого імперського проекту.

У британському імперському дискусії завжди була поширена методологія позитивізму, згідно з якою історики бачили в розвитку суспільства прогрес, еталоном якого однозначно вважалася Англія, яка вміло прищеплювала свої прогресивні форми в колоніях. Популярні в позитивізм аналогії з живою природою давали можливість історикам переносити в суспільство ідеї еволюції Ч. Дарвіна: виживання найсильніших, неминучість розширення ареалу їх проживання, поширення там їх більш прогресивних порядків і т.п. Книга кембриджського

професора Дж. Сілі «Розширення Англії» (1883), закликає всіх, і насамперед англійських політиків, перейнятися духом важливості імперії, бо Англія завоювала півсвіту, не маючи певного плану, «у приступі неухважності» [2]. Це був цілком природний процес. Вони (англійці) не дали цьому процесу торкнутися своєї уяви і вплинути на спосіб їхніх думок. «Розповсюдження англійців сталося найпростішим і неминучим чином, – він являв собою безперешкодне заняття порожніх країн нацією, у якій опинився найбільший надлишок населення і найбільша морська сила. І зараз англійці «вкрай індивідуально ставляться до розлиття їх раси і розширення держави» [2, с. 12].

Сілі навіть вважав, що використовувати слово «імперія» не зовсім коректно по відношенню до Великої Британії, – просто поки не придумано кращої назви. З усіма іншими імперіями її ріднить лише обширність території і те, що вона «являє собою агрегат провінцій, кожна з яких має уряд, висланий з головної політичної квартири». Але у неї відсутнє головна визначальна риса імперії – вона не носить насильницький характер, який прирікав більшість імперій на занепад [2, с. 37].

Сьогодні ці ідеї розвиває професор Н. Фергюсон, який опублікував у 2003р. працю під назвою «Імперія: як Британія створила сучасний світ» [3]. Символічним є загальний настрій праці вченого, який прагнув підкреслити насамперед всі ті позитивні сторони, які мало британське панування над колоніальними територіями, а також ту роль, яку зіграла Британська імперія у Першій і Другій світових війнах. Свою увагу він заострив на інтерпретації історії Британської імперії за допомогою аналізу рушійних сил її розвитку, розширення та консолідації в різні історичні епохи, а саме діяльності місіонерів, підприємців, чиновників і військових в процесі формування імперських структур. Основним мотивом, що стимулює колоніальну експансію і став домінуючим у імперській ідеї, на думку дослідника, була ідея свободи.

Нейл Фергюсон в усіх роботах заявляє, що він фанат британської імперії. Він вважає, що хоч імперії були з найдавніших часів, але саме англійці створили «фрітрейдерській імеріалізм», що збільшує добробут всього світу [3].

На відміну від більшості європейських письменників, які писали на цю тему, Фергюсон, за його твердженням, принциповий прихильник імперії. Він вважає, що імперія в двадцять першому столітті потрібніша, ніж будь-коли раніше. Загрози, з якими ми стикаємося, не нові самі по собі. Але досягнення в області технологій роблять їх більш небезпечними, ніж будь-коли раніше. Завдяки швидкості і регулярності сучасних авіаперевезень, інфекційні захворювання можуть передаватися нам з жахливою швидкістю. А завдяки відносній дешевизні і руйнівності сучасного озброєння терористи можуть реально знищувати наші міста. Стара система суверенних держав і система міжнародного права, що склалася після 1945 року, не може легко впоратися з цими загрозами, тому що є дуже багато національних держав, де накази «міжнародного співтовариства» просто не працюють. Те, що потрібно – це агентство, здатне втручатися в справи таких держав, щоб утримувати епідемії, повалити тиранів, припинити локальні війни і викоринити терористичні організації. Це основний корисливий аргумент на користь імперії. Оскільки саме вона здатна впоратися з викликами, що кинуті сучасному світові [4, с. 116].

Важко посперечатися з тим фактом, що для більшості людей всі імперії носять експлуататорський характер. Але це твердження не відноситься до ліберальної імперії, яка підсилює власну безпеку і процвітання саме шляхом надання іншому світові суспільно корисних благ: не тільки економічну свободу, але також інститути, необхідні для того, щоб ринки функціонували [4, с. 117].

Жодне співтовариство в історії не зробило більше для вільного переміщення товарів, капіталу і праці, ніж Британська імперія в XIX – початку XX століття, вважає він. Жодне співтовариство не зробило більше для поширення в світі західного права та державного управління. Англійці за допомогою «фрітрейдерського імперіалізму» багато зробили для заохочення прийняття цих принципів країнами, які не належали до імперії, проте перебували в орбіті її економічного впливу. Ідея свободи була основною рисою Британської імперії, що відрізняє її від континентальних європейських конкурентів – такий вердикт автора [3].

Чимало англійських мислителів оспівували Британську імперію задовго до Фергюсона. Він і сам це визнає. Ще в середині XIX століття Джон Стюарт Мілл, один з найбільших вікторіанських мислителів-лібералів, заявляв, що британське правління в Індії було «не тільки найчистішим в намірах, а й одним з найбільш добродійних з коли-небудь відомих людству» [5].

Також в роботі «Про свободу» він писав, що Англія була «самою совісною з усіх націй ... єдиною, яку стримували докори сумління ...» і «державою, яка краще за всіх існуючих розуміє свободу». Відомий політик, віце-король Індії лорд Керзон, пішов ще далі, стверджуючи, що «Британська імперія обрана самим Провидінням як найзначніше знаряддя насадження чесноти, яке бачив світ» [6].

Фергюсон, проте, відзначає, що Імперія ніколи не була зовсім безкорисливою. Він визнає, що назва трактату Патрика Колхауна «Про багатство, могутність і ресурси Британської імперії в кожній частині земної кулі» (1814) говорить саме про це. Вона грабувала іспанців, наслідувала голландців, біла французів і обікрала індійців. Тепер вона керувала всім [7]. На підтвердження цього, він спростовує відому вищенаведену фразу Сілі. «Сталося це в випадку неухважності? Ні. З часів Єлизавети I англійці займалися тим, що забирали чужі імперії. І все ж торгівлі та завоювань для успіху було недостатньо. Була потрібна колонізація, яка як раз і викликає найбільше нарікань і найжорстокішу критику» [3].

Фергюсон, будучи найвідданішим фаном Британської імперії, і визнаючи всі помилки колонізації, все ж вважає, «що англосаксонський народ виконав неосяжну роботу з колонізації світу». І це викликає у нього щире захоплення.

На питання – за яким правом англійці могли вступати на землю «цих дикунів», забираючи їх законну спадщину і населяючи їх землі, він наводить слова Джона Локка (великого політичного філософа, який також служив секретарем графа Шефтсбері, лорда-власника Кароліни), який стверджував: «Земля належить людині, тільки якщо він «змішав з нею свою працю і тим самим приєднав її до своєї власності» [3].

До того ж він вважає, що коли бачиш протиріччя між правлінням християн і язичників, коли знання про злиднях народу змушує думати про невимовного блага для мільйонів, яке послідувало б за розширенням

британського впливу, то не амбіції, а людинолюбство диктує бажання оволодіти країною. «Там, де буде вести боже провидіння, одна держава за іншим буде підпорядковане британцям». Автор вважає, що характер імперії на протязі її історії змінювався, і проводить розмежувальну лінію між першою і другою імперією [3].

У XVIII столітті Британська імперія була в кращому випадку аморальною. Двісті років імперія вела торгівлю, воювала і засновувала колонії. Вона експортувала товари, капітал і поселенців. При Ганноверській династії англійці захопили владу в Азії, землі в Америці і рабів в Африці. Тубільців обкладали податками, грабували і винищували. Але, зазначає Фергюсон, при цьому англійці, як це не парадоксально, найчастіше терпимо ставилися до культури цих народів. У деяких випадках вона навіть ставала об'єктом вивчення і захоплення.

У вікторіанців були інші устремління. Ця імперія хотіла експортувати британську культуру. Вона мріяла не тільки правити світом, а й дати йому спокутування. Тепер особливістю британської імперії він називає саме готовність до самопожертви не заради благ, а заради Бога. Їм була потрібна не експлуатація інших рас. Вони прагнули виправити їх [3].

«Саме ця риса і відрізняла вікторіанську імперію від усіх, хто був до неї. І за кожним місіонером (фактично, за кожною вікторіанською неурядовою організацією) на батьківщині стояло безліч чоловіків і жінок, які підтримували і спонсорували їх» [3].

Він навіть стверджує, що імперія була не так вже економічно вигідною для британських виборців. Більшість тих, чий заощадження (якщо у них такі були) інвестувалися в британські урядові облігації за допомогою ощадних банків і інших фінансових посередників, не отримувало від зарубіжних інвестицій нічого. У той же час витрати на захист імперії, хай не надмірно високі, несли насамперед англійські платники податків, а не платники податків в білих переселенських колоніях.

Гострі дискусії викликала заключне звернення Фергюсона до проблеми нового імперіалізму і нової імперської держави – Сполучених Штатів Америки, – яка «взяла на себе відповідальність не тільки у війні з тероризмом і ворожими державами, а й за розповсюдження благ капіталізму і демократії по всьому світові».

Цій проблематиці він присвятив ще одну свою книгу «Colossus: The Rise and Fall of the American Empire» [4].

Нейл вважає, що всі проблеми в сучасному світі існують тільки тому, що Америка не хоче приміряти на себе імперську корону. Більш того, він вважає, що багато частин світу виграють від тих правил, які нав'язує Америка. Сучасне становище в світі він називає американською гегемонією, але визнає, що вона формально все більше починає нагадувати імперію [8].

Він упевнений, що світ сьогодні потребує не просто в імперії. Це повинна бути не просто ліберальна імперія, яка є гарантом вільного міжнародного обміну товарами, робочою силою і капіталом, але імперія, яка підтримує порядок і верховенство закону, має не корупційну адміністрацію, стабільну фіскальну і монетарну політику, а також забезпечує суспільні блага, такі як транспортну інфраструктуру, лікарні і школи, які інакше не могли б існувати [9].

Для всіх, хто наполягає на американській «винятковості», історик імперій може тільки заперечити:

Америка виняткова в тій же мірі, в якій виняткові всі інші шістдесят дев'ять імперій.

Розглядаючи більш точно подібності та відмінності між цією американською гегемонією і Британською імперією (проти якої Сполучені Штати спочатку визначали себе), він відзначає, що перша більше нагадує останню, як бунтівні сини, виростаючи, стають схожими на батьків, яких вони колись зневажали. Але, зазначає він, формально сьогодні в залежності від Сполучених Штатів припадає лише 5% населення земної кулі, в той час як британці правили від однієї п'ятої до чверті загальної кількості людства в zenіті своєї імперії [4, с. 67].

З іншого боку, у США є дуже багато невеликих ділянок території в межах умовно суверенних держав, які служать в якості основи для своїх збройних сил [4, с. 68]. Більш того, сфера американського військового впливу в даний час буквально глобальна [4, с. 16].

Він зазначає, що на даний момент у Америки є гегемонія, але немає формальної імперії, а у Британії спочатку виникла імперія, яка потім вже зусиллями людей на місцях перетворилася на гегемонію.

Одним з аргументів, який допомагає зрозуміти і відрізнити американську гегемонію від Британської імперії, є її якість. Американська міць, як стверджується, складається не тільки з військової та економічної, а й «м'якої» влади. На думку Джозефа Ная, декана Школи Кеннеді Гарвардського університету, «країна може отримати бажані результати в світовій політиці, тому що інші країни хочуть слідувати за нею, коригуючи свої цінності, наслідуючи її приклад, прагнучи до її рівня процвітання і відкритості». «М'яка сила, іншими словами – це те, чого ви хочете, а не те що вас змушують робити. Це здатність, щоб спонукати і залучити. М'яка сила виникає в значній мірі від наших цінностей» – наводить Фергюсон думку Ная [10].

Але Най не так наївний, зауважує він, щоб припускати, що американський шлях по своїй суті привабливим для всіх і всюди. Однак технології глобального поширення інформації завойовують все більше прихильників Америки по всьому світу [4, с. 96]. Простіше кажучи, м'яка сила, або те, що інші письменники називають терміном «американізація», може досягати тих частин земної кулі, які влада досягти не може [4, с. 97].

Як же Британська імперія до появи сучасних комунікаційних технологій підтримувала свою гегемонію і справи її привабливою для інших? Правильна відповідь – за допомогою «людей на місцях». Британські місіонери поширювали християнство, британські бізнесмени впроваджували свої уявлення про ведення економіки, британські адміністрації намагалися керувати на основі британських уявлень про законність і правопорядок, а британські шкільні вчителі навчали читання, письма та арифметики колоніальні еліти. Всі разом вони примудрилися поширити такі елементи суто британського дозвілля, як крикет і післяобідній чай. Метою всіх цих дій було спонукання і залучення людей до британських цінностей. Більш того, ці зусилля в кінцевому підсумку були підкріплені новими технологіями. Після появи трансокеанських телеграфних повідомлень, інформаційні агентства в Лондоні змогли постачати англійські газети по всьому світові, а коли з'явилася Британська радіомовна Корпорація – в стані транслювати на всю Британську імперію [4, с. 97].

Але, зазначає Фергюсон, м'яка сила Великої Британії мало що могла зробити, щоб зупинити різке падіння британської влади після 1930-х років. Це піднімає питання про те, наскільки м'яка сила Америки дійсно впливова сьогодні. Якщо цей термін означає щось більше, ніж традиційні форми панування, вона, безумовно, повинна продемонструвати, що Сполучені Штати можуть забезпечити те, що вони хочуть від інших країн без примусу їх і підкупу, а тільки тому, що її культурний експорт є більш привабливим.

Таким чином, він приходять до висновку, що Америка має ту гегемонію, яка найближчим часом може знайти все риси формальної імперії, в той час як Велика Британія від самого початку була формально імперією, яка набагато пізніше була доповнена гегемонією. Більш того, стверджує він, саме імперія – єдина надія на майбутнє багатьох країн третього світу, оскільки тільки могутня іноземна держава здатна побудувати основні інституційні основи, які необхідні для побудови успішної економіки [4, с. 44]. У більшості випадків, їх єдина надія на майбутнє – це втручання іноземної держави, здатної побудувати основні інституційні основи, які необхідні для економічного розвитку.

Список використаних джерел

1. John Atkinson Hobson. Imperialism. – J. Nisbet, 1902. – 400 p.
2. Sir John Robert Seeley. The expansion of England: two courses of lectures. – L., Little, Brown, 1922. – 359 p.
3. Фергюсон Ніал. Імперія: чим сучасний мир об'язан Британії [Електронний ресурс]. – <http://www.e-reading.club/book.php?book=1032425>
4. Niall Ferguson. Colossus: The Rise and Fall of the American Empire. – Penguin Books, 2005. – 386 p.
5. Джон Стюарт Милль. Представительное правление [Електронний ресурс]. – Режим доступу до книги: <http://fondint.narod.ru/bibl/alf/12m/01/mill/mill2.html>
6. Джон Стюарт Милль. О свободе [Електронний ресурс]. – Режим доступу до книги: http://www.sotsium.ru/books/102/101/mill_on%20liberty.html
7. Patrick Colquhoun. A Treatise on the Wealth, Power, and Resources of the British Empire. – Publisher J. Mawman, 1814. – 568 p.
8. Фергюсон Н. Британская империя: Уроки для глобальной власти // Космополис. – М., 2003. – №3 (5). – С.21.
9. Нейл Фергюсон. Империи с истечением даты [Електронний ресурс]. – Режим доступу до статті: <http://playof.ru/january07/Ferguson-Empires.php>
10. Joseph S. Nye Jr. Soft Power: The Means To Success In World Politics. – Public Affairs, 2004. – 191 p.

References

1. John Atkinson Hobson. Imperialism. – J. Nisbet, 1902. – 400 p.
2. Sir John Robert Seeley. The expansion of England: two courses of lectures. – L., Little, Brown, 1922. – 359 p.
3. Ferguson Nial. Imperija: chem sovremennij mir objazan Britanii [Elektronnyj resurs]. – <http://www.e-reading.club/book.php?book=1032425>
4. Niall Ferguson. Colossus: The Rise and Fall of the American Empire. – Penguin Books, 2005. – 386 p.
5. Dzhon Stjuart Mill'. Predstavitel'noe pravlenie [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu do knygy: <http://fondint.narod.ru/bibl/alf/12m/01/mill/mill2.html>
6. Dzhon Stjuart Mill'. O svobode [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu do knygy: http://www.sotsium.ru/books/102/101/mill_on%20liberty.html
7. Patrick Colquhoun. A Treatise on the Wealth, Power, and Resources of the British Empire. – Publisher J. Mawman, 1814. – 568 p.
8. Ferguson N. Britanskaja imperija: Uroki dlja global'noj vlasti // Kosmopolis. – M., 2003. – №3 (5). – S.21.
9. Nejl Ferguson. Imperii s istecheniem daty [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu do statii: <http://playof.ru/january07/Ferguson-Empires.php>
10. Joseph S. Nye Jr. Soft Power: The Means To Success In World Politics. – Public Affairs, 2004. – 191 p.

Rusanova M. I., candidate of historical sciences, associate professor, Department of Political Science and Law, Luhansk National University Taras Shevchenko (Ukraine, Starobelsk), marinarusanova2007@yandex.ru

«Free-trade Imperialism» by Neil Ferguson

Many scientists have concluded that the process of decolonization failed. The onset of political independence has brought prosperity only a small number of former colonies. A growing number of researchers concludes that the real problem of the XXI century – not globalization, but its absence and that empire is the most perfect state system. Sharp debate is the problem of imperialism as well as the new imperial state. Many scholars argue that it is an empire – the only hope for the future of many countries, because only the powerful foreign state can line up the basic institutional foundations that are necessary to build a successful economy. In most cases, many countries only hope for the future – the interference of a foreign country that can build a basic institutional foundations that are necessary for economic development. Many scientists including views facing the side of the British Empire as the most successful imperial project.

Keywords: free-trade imperialism, the British Empire, hegemony.

Русанова М. И., кандидат исторических наук, доцент кафедры политологии и права, Луганский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Старобельск), marinarusanova2007@yandex.ru

«Фритрейдерський імперіалізм» Нейла Фергюсона

Многие ученые пришли к выводу, что процесс деколонизации провалился. Наступление политической независимости принесло процветание только небольшому количеству бывших колоний. Все большее количество исследователей приходит к выводу, что реальная проблема XXI века – не глобализация, а ее отсутствие, и именно империя является самым идеальным государственным устройством. Острые дискуссии вызывает проблема, как империализма, так и нового имперского государства. Многие ученые утверждают, что именно империя – единственная надежда на будущее многих стран мира, поскольку только мощное иностранное государство способно построить основные институциональные основы, которые необходимы для построения успешной экономики. В большинстве случаев для многих стран единственная надежда на будущее – это вмешательство иностранного государства, способного построить основные институциональные основы, которые необходимы для экономического развития. Многие взгляды ученых в частности обращены в сторону Британской империи, как наиболее удачного имперского проекта.

Ключевые слова: фритрейдерский империализм, Британская империя, гегемония.

* * *

УДК 316.3:[378.147:32](477)

Берега В. О.,
здобувач, кандидат педагогічних наук, доцент,
Черкаський національний університет
ім. Богдана Хмельницького (Україна, Черкаси),
gileya.org.ua@gmail.com

ПОЛІТИЧНА ОСВІТА В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Політична освіта – важлива галузь життєдіяльності суспільства, від ефективного функціонування якої залежить стабільність політичної системи, доцільність рішень, що ухвалюються, якість життя кожної людини. Завдяки програмам політичної освіти виховується громадянин демократичного зразка, який усвідомлює власне місце і роль у суспільстві, дотримується загальнолюдських цінностей, обізнаний з політичною реальністю держави та має необхідні вміння і навички для участі в прийнятті політичних рішень; для забезпечення максимального ефекту й користі від проведення просвітницьких заходів в масштабах країни необхідно реалізовувати освітні програми серед усіх верств населення; процес політичного навчання має проводитися не тільки закладами освіти, але й неформальними освітніми структурами.

Ключові слова: людина, освіта, культура, демократичне суспільство, громадянське суспільство, політична освіта, політичне просвітництво.

Сьогодні все більш зрозумілим стає твердження проте, що основні проблеми будь-яких суспільних перетворень пов'язані, багато в чому, з трансформацією свідомості всіх соціальних верств. Втім і досі в Україні, яка переживає перехід до принципово нових основ політичного та економічного влаштування, проблемам цілеспрямованої та раціональної трансформації суспільної свідомості приділяється недостатньо уваги з боку правлячих сил та

відповідних суспільних інституцій. Напевне, через те, що частина людей, які, при звичайстві до маніпуляцій і популізму як головних засобів впливу на поведінку громадян, залишається практично не зацікавленою у розгортанні масштабних та системних заходів з формування стрункої системи соціального просвітництва.

Метою статті є визначення стану, суперечностей, перспектив розвитку політичної освіти в українському сучасному суспільстві.

Натомість відбувається нестримне культивування суто західних зразків політичної та економічної культури, що не може бути кваліфіковане як свідомо цілеспрямована політика впровадження реального досвіду раціоналізації суспільного життя. Навпаки, в цьому, скоріше, можна побачити намагання відволікти частину населення, особливо молодь, від гострих соціальних проблем, запропонувати їй систему цінностей, яка б спрямовувала їх активність у далекі від реальних політичних проблем галузі [1, с. 93].

Втім, поступово формується прошарок науковців, прагматичних і відповідальних політиків та громадських діячів, що наполегливо наголошують на необхідності поєднувати будь-які перетворення в суспільстві із формуванням людини, відповідної моделі перетвореного суспільства. Адже без такого поєднання влада в суспільстві приречена постійно зіштовхуватися з напівсвідомим опором тієї частини населення, умови існування якої, в першу чергу матеріальні, погіршуються в результаті перетворень.

Сьогодні здійснення перетворень в нашому суспільстві під гаслом демократизації суспільства в дійсності мало співпадають з основними принципами самої демократії. Будь-які дії владних інституцій сьогодні супроводжуються коментарями про бажання і прагнення захистити інтереси народу, хоч сам народ в абсолютній більшості не вірить у те, що влада в державі належить саме йому.

Більшість індивідів у нашому суспільстві мають викривлене поняття демократії, ринкової економіки і т.п. Значна частина з них сприймає її як всездозволеність, безвідповідальність та «мутну воду». На цьому прикладі можна бачити, що сучасна політична свідомість аморфна і суперечлива. Одні і ті ж люди можуть одночасно виступати за вільне підприємництво та підсилення ролі й участі держави в виробництві. Велика кількість представників старшого покоління, прагнучи покращити своє життя, єдиною можливістю для цього вбачає в поверненні до «старого порядку». Ситуація, що склалася, багато в чому подібна до тієї, яка існує в більшій частині постсоціалістичного простору та привертає до себе увагу як вітчизняних, так і зарубіжних науковців [2, с. 173].

Екстраполюючи зазначену вище ситуацію на широкі групи населення, ми можемо припустити, що якась частина суспільства активно протидіє і опирається деяким новачкам, в яких зацікавлена, в першу чергу, саме вона, а частіше всього перетворюється на об'єкт маніпуляцій з боку не тільки місцевих активістів різних політичних угруповань, а й масштабних інтерпретацій стратегічних завдань держави чи окремих її інституцій з боку офіційних представників самої держави. Часто можна помітити, що населення достатньо одноставно та передбачено реагує на різного роду заяви щодо викриття окремих «винуватців» існуючих негараздів у суспільстві або зосереджує свою увагу на різноманітних політичних «сенсаціях», які в

дійсності є лише малозначущими проявами дійсних і серйозних проблем суспільного життя, виявляючи нездатність побачити їх та зрозуміти. до

Особливо ця проблема є актуальною для молодого покоління нашої держави, адже саме воно є найліпшим «матеріалом» різноманітних маніпуляцій, свідомих розрахунків щодо використання потрібної позиції молоді в «політичній грі» різними політичними силами [3, с. 174].

В сучасній Україні в результаті зміни політичної системи, руйнування старої системи цінностей перед суспільством постали складні питання. Серед них питання про систему цінностей, яка може стати основою злагоди різних соціальних груп. Старі моделі політичної поведінки і участі, які засвоєні старшим поколінням, не співпадають з новими політичними реаліями та дезорієнтують особистість. Нові моделі формуються та засвоюються вкрай повільно.

Саме з цієї причини питання політичної освіти набирають неабиякої актуальності. Адже саме її засобами забезпечується знайомство та засвоєння на об'єктивній науковій основі вітчизняного та зарубіжного політичного досвіду. Політична освіта дає можливість досягнути індивіду порядку функціонування політичної системи та озброїтися знанням способів впливу на неї з метою реалізації власних та групових інтересів.

Таким чином, можемо сміливо погодитися з твердженням М. С. Іванова про те, що «дана система стає не тільки важливим каналом політичної соціалізації, а може розглядатися як один з безпосередніх чинників самого політичного процесу» [4, с. 39].

Розробка демократичної політичної освіти в Україні та її впровадження є актуальним ще й через те, що досі мають місце намагання перетворити політико-освітній вплив на знаряддя партійно-ідеологічної індоктринації. Часто буває так, що, коли мова заходить про політичну освіту і політичну активність, то мають на увазі перш за все цілі перемоги на виборах, досягнення впливовості у суспільстві чи в політичній партії. Через це і політичну освіту часто розуміють як ще одну можливість забезпечити успіх у кар'єрі лідера, здобути переваги у політичних змаганнях. Політику, політичну діяльність не сприймають як діяльність по впровадженню ідеалів і принципів демократії, з'ясування проблем в житті громад та мобілізацію ресурсів на їх подолання. Відповідним має бути і розуміння політичної освіти, її цілей, завдань і очікуваних результатів.

Тому слід зазначити, що мета політичної освіти в Україні – формувати й поширювати те, що є спільним для усіх членів суспільства у їхньому розумінні справедливості, порядку, свободи, рівності, участі тощо.

Політична освіта має виконувати функцію трансляції до нових поколінь оптимальних способів суспільної взаємодії, вбираючи світові здобутки та зберігаючи автентичні традиції української культури. Сприяючи соціалізації молоді, політична освіта має навчати її рольовим моделям політичної поведінки.

Завдання політичної освіти в Україні – не формувати прихильність до якоїсь політичної сили, а підвищувати громадянську компетентність і відповідальність особистості, культивувати фундаментальні цінності й принципи демократії, мотивувати до участі у розв'язанні суспільних проблем.

У демократичному суспільстві всі люди повинні мати рівні права, незалежно від своїх переконань, політичної орієнтації чи ставлення до релігії. «Держава в демократичному суспільстві не має права нав'язувати тому, хто навчається, будь-який світогляд. Але вона зобов'язана зробити все можливе, щоб вільне самовизначення особистості здійснювалося усвідомлено, на основі фундаментальних знань» [5, с. 326].

Політична освіта в українському суспільстві має допомогти людині звільнитися від атаківізмів тоталітарного статусу як невіра у власну соціальну значущість, не шанування власної та чужої гідності, свободи, не відчуття рівності у стосунках з владою, власна нерішучість.

Впровадження й розвиток політичної освіти має сприяти подоланню таких характеристик політичної свідомості, як нетерпимість, конфронтаційність, абсентеїзм, сприяти становленню культури толерантності, політичної коректності, стимулювати зацікавленість громадян у демократичних змінах в державі, їхню виборчу активність, відповідальне і поважне ставлення до результатів виборів, піднесення рівня професіоналізму й відповідальності громадських діячів, державних службовців.

Загалом, політична освіта у демократичному суспільстві має стосуватися всіх вікових і соціальних груп населення – освітні заходи мають охоплювати як учнів і студентів, так і вчителів та батьків. Ціла освітня система має відповідати духу, потребам і цілям демократичного суспільства і бути зорієнтованою на формування активної, автономної, незалежної, уповноваженої, непатерналістської особистості, яка почувається і сприймається суспільством як самостійна цінність, а інтереси її визнаються пріоритетними. На кожному рівні політична освіта має бути спрямована на підвищення громадянської компетентності і громадянської відповідальності особи, сприяти аргументованому прийняттю фундаментальних цінностей і принципів демократії.

Завдання політичної освіти в Україні полягають у «створенні умов для формування справжнього громадянина, рівень знань, ставлень і участі якого відповідає вимогам сучасного демократичного суспільства» [6, с. 41].

У зв'язку з цим особливої уваги заслуговує ряд проблем.

Перш за все, слід торкнутися питань розвитку політичної науки, оскільки саме від її стану багато в чому залежить зміст знань про політичний світ, демократизацію суспільства та удосконалення системи їх поширення. Проблеми становлення і розвитку вітчизняної політичної науки стають все більш очевидними. Політичні зміни, що відбулися за останнє десятиліття в нашій країні і в усьому світі, вимагають наукової оцінки й осмислення. На жаль, і ми самі, і наші зарубіжні колеги все ще далекі від того, щоб дати задовільні пояснення цим змінам, оцінити підсумки і тенденції політичного розвитку, які проявилися в сторіччі, що завершилося, і в рамках пережитої нами епохи взагалі [7, с. 95].

Для просування вперед у вирішенні цих і інших проблем політологічного знання необхідна переоцінка теоретичних парадигм і методологічних основ усього комплексу наукового вивчення політики.

В Україні, як і в інших пострадянських державах, проблеми розвитку політичних досліджень виявилися ускладнені тим, що на тлі загальної кризи наукових

парадигм доводиться мати справу і зі специфічними викликами. Мова йде, насамперед, про звільнення від догматичних, ненаукових ідеологізованих схем. Сьогодні настільки актуальними є питання подолання стереотипів «старого» світосприйняття, наскільки актуальні завдання подолання поверхневого «пробуржуазного» і національного школярства.

Це означає що магістральний методологічний шлях вітчизняної політичної думки не може якимось чином не пролягати через критичне засвоєння заново марксистського методу і наукових результатів радянської епохи, їх збагачення і доповнення найціннішими відкриттями і досягненнями інших методологічних підходів – від біхевіоризму до функціоналізму. Для цього необхідна консолідація професійного політологічного співтовариства. Поки воно існує, скоріше потенційно, ніж реально. Політологи в Україні, як і раніше, нерідко сперечаються з ідеологічних, а не теоретичних питань.

На жаль, значна частина політологічних праць обтяжені цілою низкою штамів, які є свідченням інколи навіть свідомого, некритичного сприйняття як минулого, так і дійсності. В першу чергу, це стосується поширення міфу про демократичний характер існуючої політичної системи та політичного режиму. Можна погодитися з думкою окремих дослідників, що існуюча суперечність між конституційною і реально існуючою системою політичних відносин спричинила наявність низки тенденцій у вітчизняній політичній думці стосовно досліджень політичного процесу в Україні.

У зв'язку з таким становищем перед політологічною освітою стоїть актуальна проблема навчання самостійному аналізу процесів, що відбуваються в українському суспільстві. Саме такий підхід багато в чому буде сприяти подоланню репродуктивного монологічного характеру мислення і формуванню відкритої політичної культури, демократичної освіти, яка припускає сприйняття власних політичних поглядів і інтересів як рівнозначних з інтересами і поглядами представників інших позицій [8, с. 96].

Крім сказаного, одним з напрямків вирішення зазначеної проблеми є прилучення тих, хто знайомиться з політичним світом, до наукової поняттєво-термінологічної системи як мови спілкування, яка очищена від пропагандистських і публіцистичних нашарувань, без якого неможливий діалог між різними позиціями. Безумовно, в цьому питанні вирішальне місце належить дослідникам та викладачам політичних наук. Позитивним кроком, який в майбутньому буде сприяти вирішенню вказаної проблеми, є підготовка в багатьох вузах України студентів-політологів. Потреба суспільства у фахівцях з політологічною освітою навіть у країнах зі стабільними демократичними режимами порівняна тільки з потребою в юристах і економістах. Для нашого перехідного суспільства об'єктивно вона є вищою.

Перед особливою необхідністю в політичній освіті постає суспільство, що перебуває у процесі перетворення від тоталітарного до демократичного стану. Суспільний розвиток України останніх тринадцяти років та політична криза, що спалахнула під час виборчої кампанії 2005 року, переконливо показали правдивість думки Монтеск'є про те, що народ, який надто різко порвав із своїм минулим, скоро підпадає під дію реакції, яка змушує його відступати. Аби суспільні перетворення дійсно відбувалися і були міцними, треба міняти не уряди, а суспільні звичаї.

Ще однією з особливостей посттоталітарного суспільства є відсутність інституційованого громадянського суспільства, яке могло б виступити партнером або (в необхідних випадках) опонентом держави в організації участі громадян в управлінні публічними справами. Це створює сприятливу ситуацію для маніпулювання громадською думкою з боку основних процесами – функціонування та розвитком, що вже давно визнано запорукою оптимальної освіти. Між тим слід зазначити, що у вітчизняній системі освіти все ще зберігається пріоритет функціонування перед розвитком, що часто приходиться до суперечності із кардинальними змінами соціокультурної та політичної ситуації у країні. У цьому зв'язку слушною є думка російської дослідниці Г. Петрової про те, що управляти сучасною освітою – означає управляти її розвитком, і такий поворот в управлінській діяльності змінює її характер у бік набуття нею рис гнучкості, ситуативності, концептуальності, можливості та готовності корегування цілей, стратегій тощо [9, с. 22].

Що ж стосується освіти, то відкритість національної системи освіти України неможлива без досягнення динамічної рівноваги між двома основними процесами – функціонуванням та розвитком, що вже давно визнано запорукою оптимальної освіти. Між тим слід зазначити, що у вітчизняній системі освіти все ще зберігається пріоритет функціонування перед розвитком, що часто приходиться до суперечності із кардинальними змінами соціокультурної та політичної ситуації у країні. У цьому зв'язку слушною є думка російської дослідниці Г. Петрової про те, що управляти сучасною освітою – означає управляти її розвитком, і такий поворот в управлінській діяльності змінює її характер у бік набуття нею рис гнучкості, ситуативності, концептуальності, можливості та готовності корегування цілей, стратегій тощо [10, с. 3].

Для посттоталітарної держави є вкрай важливою свідомо підтримка громадянами країни дій, спрямованих на здійснення переходу до демократії. Одна з можливостей досягнення такої підтримки – збалансована й різнобічна політична освіта, у здійсненні якої братимуть участь різноманітні учасники: державні органи, політичні партії, громадські й релігійні організації, ділові кола тощо. При цьому, враховуючи слабкий розвиток недержавних акторів, держава має взяти на себе основну роботу з організації політичної освіти, мобілізуючи державні й благодійні ресурси, використовуючи міжнародну фінансову й матеріальну допомогу, а також досвід і знання провідних експертів з інших країн.

Специфіка політичної освіти в Україні полягає в тому, що вона має бути спрямована не лише на відтворення демократичних цінностей в суспільстві, а й на формування нової системи громадських цінностей. За політичної модернізації доводиться культивувати демократичні цінності, поширювати відповідні процедури, нові правила життя й стилі поведінки в умовах недемократичної дійсності. Коли в суспільному житті бракує демократизму, політична освіта сама здатна стати чинником розповсюдження демократії.

Проблему загострює те, що в Україні має місце брак або невизначеність суспільного замовлення на політичну освіту. Часто ідеал демократичного громадянина ототожнюють лише з патріотизмом, а політичну освіту обмежують патріотичним вихованням, яке визначають виключно на засадах мілітаризму й войовничості. Аби політична освіта відповідала соціальним вимогам, у демократичному й перехідному суспільствах, вона має бути систематичною й фаховою, спиратися на наукову розробку принципів питань, на коректне визначення її змісту, виходячи з ідеального образу її мети та реального стану й проблем політичної культури громадян.

Виходячи із стану політичної культури громадян України, вітчизняна політична освіта має бути спрямована на формування компетентної й відповідальної взаємодії, співпраці громадян з владою, на формування у них культури законслухняності з урахуванням внутрішньої суперечності такої культури. Зміст занять з політичної освіти має бути побудований з урахуванням необхідності підвищення рівня відповідальності громадян та їхньої вимогливості, очікування відповідальності від політиків. Політична активність і участь громадян у розв'язанні суспільних проблем, ухваленні суспільних рішень та їх реалізації в кінцевому підсумку є очікуваним результатом політичної освіти, отож, на її формування і розвиток має бути спрямовано зміст останньої. Важливим також (особливо з урахуванням залишків тоталітарної культури) є навчання тому, як зберігати власну автономію у стосунках з іншими людьми та державою, ефективно захищати власні інтереси – як відчувати й захищати власну свободу. Зрештою в сучасному багатоманітному світі культура толерантності є вже не просто ознакою хороших манер і виховання, а умовою виживання й збереження стабільності суспільства, успішності публічних заходів.

Загалом, за словами А. Мазак, «можна виділити ще один чинник, який перешкоджає сприянню освіти становленню української політичної нації – домінування адміністративних методів організації управління, що стоїть на заваді демократизації самого освітнього простору. Так, у 2002 році, за даними емпіричних досліджень, понад три чверті управлінців ВНЗ віддавали перевагу адміністративним методам управління. Щоправда, позитивним є те, що цей показник нижчий серед управлінців зі стажем до п'яти років – це свідчить про певний рівень їх готовності до змін і дає підстави сподіватися на поступове подолання адміністративних методів управління освітою [11, с. 52].

Очікуваним результатом демократичної політичної освіти в Україні має бути громадянин, якому властиві такі риси: 1. цінування ідеалів свободи, рівності, справедливості; 2. відчуття власної гідності й цінування прав; 3. готовність дотримуватися чинних норм і законів; 4. потреба в ефективній і стабільній політичній системі; 5. здатність визначати проблеми суспільного життя, бажання і вміння вимагати їх розв'язання; 6. вмотивованість і вміння впливати на владу.

Очікуваним результатом політичної освіти є також підвищення професіоналізму державних службовців, їхня здатність спирати свою діяльність на ідеали й принципи демократії, поважання прав і гідності громадян. Завдяки політичній освіті в Україні має бути досягнуто ситуацію, коли державні службовці, працівники урядових установ всіх рівнів вбачатимуть професіоналізм своєї діяльності в тому, щоб забезпечувати якомога більш ретельне дотримання законів і регламентів у здійсненні суспільних справ, а не прислужуватися якійсь одній із політичних сил. Очікується також, що політична освіта надасть можливість практичним політикам засвоїти сучасні цивілізовані методи впливу на громадськість, взаємодії з суперниками та союзниками, керуватися у своїй діяльності не лише вузько партійними цілями, а й завданнями встановлення і дотримання в суспільстві принципів демократії.

Політична освіта, будучи суттєвим чинником політичної соціалізації особистості, у демократичному (а так само і в перехідному до демократичного) суспільстві

має полягати у культивуванні цінностей прав, свобод і гідності людини, розвитку вміння відстоювати власні права в разі зазіхань на них з боку інших людей чи влади, формуванні громадянської компетентності, прихильності до цінностей демократії, поширенні критичного ставлення людей до уряду й продукуваних ним настанов і рішень, мотивуванні індивідів до участі у розв'язанні проблем громадського життя. Демократичне суспільство – це «егалітарне суспільство, де повалено старий феодальний лад, скасовано феодальні привілеї, панує рівноправність. Тут же існують лише індивідуальні відмінності між людьми, зумовлені їх неоднаковими здібностями, освітою, достатком» [12 с. 832]. Політична освіта – це навчання людей тому, як жити за умов сучасної держави, як дотримуватися її законів, але водночас і не дозволяти владі порушувати їхні права, домагатися від неї задоволення їхніх правомірних потреб.

Здійснювати політичну освіту – значить, навчати людей тому, що вони повинні знати, вміти, будучи громадянами демократичної держави, маючи справу з владою, з її органами й іншими політичними інституціями, перебуваючи у компетентній взаємодії і відповідальній співпраці з ними.

Серед проблем, що існують у розвитку політичної освіти в Україні й потребують якнайшвидшого розв'язання, – визначення її змісту, застосування відповідних йому методів викладання, розробка навчальних програм та посібників, використання інформаційних технологій у процесі навчання, підвищення кваліфікації викладачів. Крім того, поступова демократизація самої системи освіти потребує надання поглиблених теоретичних знань із сутності, передумов і перспектив розвитку демократії як явища і політичного режиму. У зв'язку із цим позитивним було б поширення викладання навчальної дисципліни «Основи демократії» принаймні у вищих навчальних закладах. За словами Галини Нестерко, «сучасні реалії характеризуються викладанням цієї дисципліни тільки в деяких ВНЗ для студентів дуже обмеженого кола спеціальностей як експеримент. Натомість впровадження цього курсу в навчальні плани для всіх спеціальностей (як соціогуманітарних, так і природничо-наукових) необхідне на сучасному етапі для формування в українській молоді базових знань із сутності демократичних перетворень, етапів демократичних переходів та для ознайомлення їх із відповідним досвідом інших країн, які вже здійснили цей перехід. Викладання «Основа демократії» може сприяти формуванню демократичної свідомості та навіть демократичного менталітету громадян (причому і студентів, і самих викладачів) як запоруки демократичної соціальної поведінки. У процесі викладання цієї дисципліни можливе також сприяння розвитку політичної активності та набуття відповідних навичок, подолання фрагментарності політичної свідомості і формування на цій основі громадянської політичної культури, без чого становлення української політичної нації видається нереальним» [13, с. 179]. Для досягнення даної мети слід розробити концепцію політичної освіти в Україні, яка дозволить: 1. надати політикоосвітнім процесам демократичного і кваліфікованого, теоретичнообґрунтованого і методично виваженого характеру; 2. зміцнити соціально-політичну стабільність в українському суспільстві; 3. підвищити політичну відповідальність громадських діячів; 4. стимулювати виборчу активність громадян, зважене ставлення

до претендентів на виборах; 5. оптимізувати процеси політичної соціалізації молоді; 6. залучити і поширити існуючий досвід у галузі громадянської освіти.

Дослідження науковцями проблем формування системи та змісту політичної демократичної освіти, безумовно, буде сприяти подальшому просуванню суспільства шляхом демократизації свідомості його членів.

Аби справити реальний вплив на розвиток і зміцнення демократії, на думку Миколи Іванова, «належить робити ставку не на того чи іншого політика, а на цілий народ, на вдосконалення політичної культури й громадянської освіченості населення, на культивування цінностей відкритого суспільства» [14, с. 42].

Підсумовуючи основні позиції слід виділити такі основні напрямки, за якими удосконалення системи політичної освіти України може сприяти становленню демократії:

- змістовний (а не тільки навчально-методичний) розвиток системи освіти в напрямі європейської та загальноосвітньої культури (що покращить якість освіти);

- досягнення оптимального балансу між функціонуванням національної системи освіти та її розвитком у визначеному напрямі зі збільшенням ступеня відкритості;

- посилення ідентифікації студентів із українською політичною нацією (посилить дух патріотизму);

- реальне забезпечення студентів навичками спілкування державною мовою та україномовними підручниками, повністю відповідними українській дійсності (сприятиме вихованню та освіченості громадян України);

- розвиток демократії в освітньо-виховному процесі та демократичності свідомості учнів (студентів) і викладачів (що призведе до поширення демократії і в інших соціальних сферах);

- розвиток політичної свідомості, політичної активності та політичної культури молоді (сприятиме політичній соціалізації);

- поширення громадянської освіти із викладанням основ демократії та теоретичних засад феномену політичної нації у вищих навчальних закладах. (що послужить основою демократизації освітнього простору в Україні)

Наведені положення підтверджують те, що політична освіта, будучи однією з головних складових розвитку громадянського суспільства, надаючи людям елементарну громадянську компетентність, озброюючи їх вміннями, необхідними для життя в демократичному суспільстві, здатна забезпечити істотну протидію політичній деградації, конфронтації й загрозам національній безпеці.

Україна, перебуваючи в процесі трансформування, надзвичайно потребує досконалої політичної освіти як потужного знаряддя політичної соціалізації, інтегрування особистості у політичну систему, зміцнення громадянського суспільства на фундаментальних засадах рівності, взаємної відповідальності й почуття власної гідності, вдосконаленню політичної системи, її децентралізації, налагодженню й розвитку міжрегіонального співробітництва.

Список використаних джерел

1. Кострюков С.В. Демократична освіта в ринково-орієнтовному суспільстві // Нова парадигма. Журнал наукових праць. Випуск 38. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2004. – С. 89–96.

2. Кострюков С.В. Демократична освіта студентської молоді // Мультиверсум. Філософський альманах. Випуск 42. – К.: Український центр духовної культури, 2004. – С. 166–175.

3. Кострюков С.В. Демократична освіта студентської молоді // Мультиверсум. Філософський альманах. Випуск 42. – К.: Український центр духовної культури, 2004. – С. 166–175.
4. Іванов М. С. Політична освіта в контексті політичних трансформацій суспільства: монографія / М. С. Іванов. – Миколаїв: МДГУ ім. П. Могили, 2004. – 280 с.
5. Кремень В., Ткаченко В. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації. Монографія. Навч. посіб. – К.: Вид. центр «Друк», 1998. – 446 с.
6. Рябов С.Г. Політична освіта в Україні: проблеми та перспективи розвитку / С. Г. Рябов, 2005, 44 с.
7. Кострюков С.В. Демократична освіта в ринково-орієнтовному суспільстві // Нова парадигма. Журнал наукових праць. Випуск 38. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2004. – С. 89–96.
8. Кострюков С.В. Демократична освіта в ринково-орієнтовному суспільстві // Нова парадигма. Журнал наукових праць. Випуск 38. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2004. – С. 89–96.
9. Жадан І. Політична культура та проблеми громадянської освіти в Україні / І. Жадан, С. Кисельов, О. Кисельова, С. Рябов. – К.: ТанDEM, 2004. – 79 с.
10. Петрова Г.І. Коммуникативная онтология и современное образование / Г.И. Петрова // Философия образования. – 2004. – № 2. – С. 3–8.
11. Мазак А. Управління освітою в умовах демократизації суспільних процесів / А. Мазак // Освіта і управління. – 2004. – Том 6. – № 4. – С. 49–52.
12. Горlach М.І. Політологія: наука про політику: підручник / М.І. Горlach, В.Г. Кремень. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 840 с.
13. Нестерко Г.Роль системи освіти у становленні української політичної нації / Г. Нестеренко // Філософія освіти: Науковий часопис. – 07/2006. – № 2. – С. 177–187.
14. Іванов М. Що таке «громадянська» і, що таке «політична» освіта? / М. Іванов // Політичний менеджмент. – 2003. – № 2. – С. 41–49.

References

1. Kostryukov S.V. Demokratychna osvita v rynkovo-oriyentovnomu suspil'stvi // Nova paradyhma. Zhurnal naukovykh prats'. Vypusk 38. – K.: Vyd-vo NPU imeni M.P. Drahomanova, 2004. – S. 89–96.
2. Kostryukov S.V. Demokratychna osvita student-s'koyi molodi // Mul'tyversum. Filosofov's'kyi al'manakh. Vypusk 42. – K.: Ukrainyis'kyi tsentr dukhovnoyi kul'tury, 2004. – S. 166–175.
3. Kostryukov S.V. Demokratychna osvita student-s'koyi molodi // Mul'tyversum. Filosofov's'kyi al'manakh. Vypusk 42. – K.: Ukrainyis'kyi tsentr dukhovnoyi kul'tury, 2004. – S. 166–175.
4. Ivanov M. S. Politychna osvita v konteksti politychnykh transformatsiy suspil'stva: monohrafiya / M. S. Ivanov. – Mykolayiv: MDHU im. P. Mohyly, 2004. – 280 s.
5. Kremen' V., Tkachenko V. Ukrayina: shlyakh do sebe. Problemy suspil'noyi transformatsiyi. Monohrafiya. Navch. posib. K.: Vyd.tsentr «DrUk», 1998. – 446 s.
6. Ryabov S.H. Politychna osvita v Ukrayini: problemy ta perspektivy rozvytku / S. H. Ryabov, 2005, 44 s.
7. Kostryukov S.V. Demokratychna osvita v rynkovo-oriyentovnomu suspil'stvi // Nova paradyhma. Zhurnal naukovykh prats'. Vypusk 38. – K.: Vyd-vo NPU imeni M.P. Drahomanova, 2004. – S. 89–96.
8. Kostryukov S.V. Demokratychna osvita v rynkovo-oriyentovnomu suspil'stvi // Nova paradyhma. Zhurnal naukovykh prats'. Vypusk 38. – K.: Vyd-vo NPU imeni M.P. Drahomanova, 2004. – S. 89–96.
9. Zhadan I. Politychna kul'tura ta problemy hromadyans'koyi osvity v Ukrayini / I. Zhadan, S. Kysel'ov, O. Kysel'ova, S. Ryabov. – K.: Tandem, 2004. – 79 s.
10. Petrova H.Y. Kommunykativnaya ontolohyya u sovremennoe obrazovanye / H.Y. Petrova // Fylosofiya obrazovanyya. – 2004. – № 2. – S. 3–8.
11. Mazak A. Upravlinnya osvitoyu v umovakh demokratyzatsiyi suspil'nykh protsesiv / A. Mazak // Osvita i upravlinnya. – 2004. – Tom 6. – № 4. – S. 49–52.
12. Horlach M.I. Politylohiya: nauka pro polityku: pidruchnyk / M.I. Horlach, V.H. Kremen'. – K.: Tsentr uchbovoyi literatury, 2009. – 840 s.
13. Nesterko H.Rol' systemy osvity u stanovlenni ukraiyis'koyi politychnoyi natsiyi / H. Nesterenko // Filosoifiya osvity: Naukovyy chasopys. – 07/2006. – № 2. – S. 177–187.
14. Ivanov M. Shcho take «hromadyans'ka» i, shcho take «politychna» osvita? / M. Ivanov // Politychnyy menedzhment. – 2003. – № 2. – S. 41–49.

Bereza V. O., competitor, Ph.D., Associate Professor, Cherkassy National University. Bohdan Khmelnytsky (Ukraine, Cherkassy), gileya.org.ua@gmail.com

Political education in the modern Ukrainian society

Political education is an important sector of society; from effective functioning of which depends the stability of the political system, the appropriateness of decisions that are adopted, the quality of life for everyone. Through programs of political education, citizen of a democratic model is educated that realizes its own place and role in the society, upholds human values, aware of the political reality of the state and has necessary skills to participate in political decision-making; for maximum effect and benefit of educational activities across the country it is necessary to implement educational programs for all sectors of the population; political learning process should be conducted not only by educational, but also informal educational institutions.

Keywords: human being, education, culture, democratic society, civil society, political education, political education.

Bereza V. A., соискатель, кандидат педагогических наук, доцент, Черкасский национальный университет им. Богдана Хмельницкого (Украина, Черкассы), gileya.org.ua@gmail.com

Политическое образование в современном украинском обществе

Политическое образование – важная отрасль жизнедеятельности общества, от эффективного функционирования которого зависит стабильность политической системы, целесообразность решений, принимаемых, качество жизни каждого человека. Благодаря программам политического образования воспитывается гражданин демократического образца, осознает свое место и роль в обществе, придерживается общечеловеческих ценностей, знаком с политической реальностью государства и имеет необходимые умения и навыки для участия в принятии политических решений; для обеспечения максимального эффекта и пользы от проведения просветительских мероприятий в масштабах страны необходимо реализовывать образовательные программы всех слоев населения; процесс политического обучения должно проводиться не только учебными заведениями, но и неформальными образовательными структурами.

Ключевые слова: человек, образование, культура, демократическое общество, гражданское общество, политическое образование, политическое просвещение.

* * *

УДК 378.03–057.87:32(045)

Ісхакова Н. Г.,
кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри соціології та політології,
Національний авіаційний університет
(Україна, Київ), iskhakova@ukr.net

Завдання політичної освіти студентів у вищих навчальних закладах України

Розкриваються особливості сучасної політичної освіти української молоді у вищій школі. Метою запровадження політичної освіти є формування у студентів системи базових знань щодо теоретичних засад реалізації політики як суспільного явища, а також розвиток практичних умінь і навичок що сприятиме становленню громадянської свідомості студентів.

Ключові слова: політична освіта, громадянська освіта, політична соціалізація, політичне виховання, політична участь.

Актуальність даної теми визначається гостротою, якої набуває проблема браку політичних знань та компетентності студентської молоді. Більше половини громадян на протязі десятиліть незалежності України визнали, що їм не вистачає політичних знань, досвіду політичної діяльності. Тому, в Україні все більшої актуальності набуває необхідність політичної освіти. Вона може стати додатковим засобом засвоєння демократичних цінностей, норм, моделей поведінки. Прикладом можуть стати США, де ще з середини 19 століття викладання політичної науки мало на меті формування демократичної політичної культури молоді та прихильності до цінностей демократії.

Сьогодні, молоде покоління в Україні має стати повноцінним суб'єктом політичної діяльності і відносин,

без участі якого неможливі кардинальні соціальні і політичні зміни. Саме молодь концентрує основні тенденції розвитку суспільства. На основі проведеного нами аналізу встановлена невтішна тенденція розвитку соціально–політичних відносин українського суспільства: наростання спонтанних протестів населення при низькій здатності до організованих форм участі у політичному процесі. Ця тенденція простежується на протязі всієї новітньої української історії, особливо у подіях 2004 та 2013–2014 років. Тому, особливо гострою стає проблема усвідомленої участі молодих громадян у здійсненні державної влади, та сприйняття ними політики як сфери особистої зацікавленості та відповідальності.

Дослідження взаємозв'язку політичної освіти та політичної участі молоді були розпочаті у межах когнітивної школи у психології (Ж. Піаже, Л. Кольберг, А. Болдуїн та ін.) [5, с. 123]. Об'єктом досліджень був процес мислення. Сама ідея зв'язку вікових можливостей особистості і сприйняття нею політичних смислів є плідною, адже дозволяє прослідкувати процес формування політичної свідомості з позиції розвитку самої особистості, внутрішніх закономірностей становлення її мислення.

Інший напрям досліджень політичного виховання ввели психологи – когнітивісти Г. Яхода, А. Моррісон та ін. [5, с. 129]. Вони аналізували цілеспрямований вплив факторів (агентів) соціалізації, серед яких найбільш впливовими факторами визначалися шкільні заклади за допомогою яких у молодого покоління формуються політичні цінності та засвоюються норми політичної системи.

У межах когнітивної школи складається трактування активної особистості, яка володіє своєрідним політичним мисленням, що виступає базою для вибору певної політичної поведінки. Індивід у процесі формування політичної свідомості виробляє свій тип політичного мислення, картину політичної реальності крізь яку сприймає політику, приймає рішення та діє. Такий напрям досліджень продовжується в ряді концепцій політичного навчання (Г. Тард).

Сучасні дослідження у галузі політичної освіти розпочалися в межах західнонімецької школи політичної дидактики. В руслі поєднання проблем політичної соціалізації та освіти була видана праця «Політична соціалізація й індивідуалізація. Перспективи і шанси політичної освіти», що вийшла в 1991 році під редакцією В. Хейтмайера та Ю. Якобі. Як зазначає А. Щербінін: «Роботи в галузі політичної дидактики уявляють собою своєрідний перехід від теорій політичної соціалізації до практики політичної освіти... адже орієнтовані на динаміку політичного процесу» [6, с. 51]. З 60–х років ХХ століття в німецькій політико–дидактичній науці розроблялися практичні програми засвоєння політичних знань молоддю. Процес формування політичної свідомості молоді тісно пов'язувався із соціально–політичним досвідом молодих людей. Основною лінією системи політичної освіти та виховання стає її практична орієнтованість.

На важливості процесу політичного навчання наголосили у свій час американські вчені Г. Алмонд і С. Верба [1], визнаючи, що складовою частиною процесу політичної соціалізації виступає навчання як важливий фактор, що обумовлює політичні орієнтації індивіда, засвоєння відповідних знань про політичну систему та її

функціонування, набуття навиків політичної участі, що систематизує та врівноважує політичні орієнтації, формуючи моделі політичної поведінки молодого покоління.

У вітчизняній науковій літературі все більшої актуальності набуває проблема визначення шляхів засвоєння та передачі систематизованих політичних знань через систему освіти. Метою даної статі є розкриття особливостей політичної освіти у вищій школі, а також визначення ролі політичної освіти у процесі політичної соціалізації української молоді.

У дослідженнях, присвячених цьому питанню, зустрічаються два взаємопов'язаних поняття: громадянська та політична освіта.

Громадянська освіта – це комплексний напрям навчально–виховної роботи, що поєднує в собі, головним чином, елементи політичної, правової, економічної, етичної освіти. Метою навчально–виховних заходів є формування громадянина, здатного спираючись на чинну законодавчу базу, захищати свої права та свободи, надавати підтримку політичним силам, які реально можуть представляти його інтереси на рівні місцевих та вищих органів державної влади [3, с. 45].

Політична освіта – це складова громадянської освіти, як засіб формування громадянськості. Це навчання молодих громадян життю в умовах сучасної демократичної держави [2, с. 41]. В основі громадянськості лежать почуття відповідальності, обов'язку, патріотизм (почуття солідарності, причетності до історичної долі своєї вітчизни та її народу), усвідомлення себе як повноцінного члена соціальної спільноти, громадянина своєї країни, зрілість політичної і правової свідомості, повага до прав і обов'язків. Основними практичними вміннями громадянина мають бути дотримання законів, відстоювання власних прав, задоволення соціальних потреб та інтересів демократичними методами. Політична освіта спрямована на формування у індивіда певних якостей громадянина.

Отже, основними аспектами політичної освіти є формування знань про права та обов'язки людини та громадянина, конституційно–правові засоби прямої демократії (збори, референдуми, вибори, мітинги, демонстрації тощо) і представницької демократії (засади виборчого права, принципи діяльності представницьких органів влади). Основна мета політичної освіти – це формування певної здатності громадян до критичного політичного мислення, реалістичної оцінки політичних подій, раціонального вибору політичних позицій та поглядів.

Політична освіта має поетапний характер: від знайомства з персоналізованими владними фігурами, державними символами, загальноvizнаними нормами поведінки до ретельного вивчення політичних інститутів й їх функцій, вироблення ставлення до політичних цінностей, вміння раціонально мислити та діяти в сфері політики.

У процесі навчання дитина поступово розвивається. У шкільні роки відбуваються важливі психологічні зміни у розумовому розвитку, а саме перехід від емпіричних знань до теоретичних, від безпосереднього чуттєвого пізнання політичної дійсності до узагальнених та абстрактних понять. Більш глибокий рівень засвоєння політико–правових знань відбувається у вищому навчальному закладі.

Головними особливостями політичної освіти у вищій школі можна виділити наступні.

А) Професійна спрямованість. Засвоєння політико-правових знань, набуття умінь, навичок політичної діяльності відбувається у тісному взаємозв'язку з підготовкою до майбутньої професії.

Б) Дослідницька складова. У вищій школі відбувається поєднання політичних знань з самостійним науковим пошуком студента у вигляді дискусій на семінарських заняттях та під час круглих столів тощо.

В) Системність. Студенти вивчають політичну науку системно, оволодівають науковими знаннями та способами (методами) розв'язання дослідницьких проблем поступово.

Метою запровадження системи політичної освіти у вищій школі є формування у студентів системи базових знань, розвиток умінь і навичок щодо теоретичних і практичних засад реалізації політики як суспільного явища, сприяння становленню громадянської свідомості студентів.

Завдання вивчення відповідних дисциплін полягає у тому, щоб дати студентам знання про особливості політики як суспільного явища, структуру та типологію політичної системи суспільства. У свідомості молодих громадян має сформуватися образ держави як головного політичного інституту суспільства. Зважаючи на швидкоплинність та гостроту політичних процесів у сучасній Україні, освічена молодь має володіти стійкими знаннями про основні різновиди політичного режиму та етапи виборчого процесу у демократичній країні. За для того, щоб усвідомлювати шляхи реалізації власних інтересів у політиці, студенти мають розуміти сутність політичних партій та груп інтересів в суспільстві, а також роль особи в політичному процесі. Стійкі знання про головні сфери зовнішньополітичної діяльності України дадуть можливість молоді розуміти стратегію розвитку власної країни на міжнародній арені.

Політична освіта має «озброїти» молодих громадян знаннями про найрізноманітніші сучасні політичні явища та процеси власної країни та світу:

- походження, сутність та соціальну обумовленість політики;

- специфіку політичної влади, політичних відносин і процесів, зокрема, в сучасній Україні;

- структуру, типологію політичної системи суспільства та основні форми держави як головного її інституту;

- основні напрями державної політики та систему виконавчої влади в Україні;

- параметри аналізу політичного режиму, його різновиди та політичні принципи сучасної демократії;

- особливості виборів як форми безпосередньої демократії в Україні, різновиди виборчих систем та етапи виборчого процесу в сучасній Україні;

- типи політичних партій та партійних систем, функції груп інтересів в політиці;

- типи політичної поведінки та форми політичної участі;

- сутність та основні напрями світової політики, міжнародних відносин, глобальних проблем сучасності.

Система політичної освіти і виховання є ефективним специфічним інститутом первинної політичної соціалізації, що забезпечує входження нових поколінь до складного світу політики. Змістом її є органічне

включення в складну систему політичних відносин та інститутів через формування уявлення про державу, владу в суспільстві на повсякденному рівні, формування моделей політичної поведінки, ставлення до політичних ролей в майбутньому, підготовки до політичного життя, встановлення співвідношення норм та відхилень у політичній свідомості і поведінці. Відтак, отриманні знання мають бути підкріплені наступними вміннями молодих громадян:

- визначити власну позицію у соціальній структурі суспільства;

- аналізувати шляхи реалізації власних соціальних потреб та інтересів у політичній сфері;

- встановлювати форму державного правління та устрою сучасної України та країн світу;

- засвоїти повноваження вищих органів державної влади України (спираючись на Конституцію України);

- обґрунтовувати засади правової держави та встановлювати рівень реалізації конституційних прав і свобод людина і громадянина в Україні;

- приймати усвідомлену участь у виборчому процесі України та застосовувати норми виборчого законодавства під час виборів;

- аналізувати структуру громадянського суспільства в Україні та формувати власну політичну позицію на основі усвідомлення власних потреб та інтересів;

- протистояти маніпулятивним впливам на політичну свідомість громадян.

В процесі політичної освіти у студентів формується самоконтроль та самооцінка власної діяльності, що у майбутньому стане важливою якістю людини. Підґрунтя самостійності, відповідальності, ініціативності у житті лежить у внутрішніх рефлексивних процесах самої людини. Рефлексія має значення для розвитку особистості, в тому аспекті, що вона дає уявлення про цілі, зміст та засоби своєї діяльності, дозволяє критично поставитись до діяльності, у тому числі громадської.

У процесі навчання у вищій школі студентам необхідно вміти проводити рефлексію власних дій, а це передбачає цілий комплекс умінь.

- Уміння здійснювати контроль власних розумових та практичних дій.

- Контролювати логіку розгортання своєї думки (суджень).

- Визначати послідовність та ієрархію етапів діяльності.

- Уміння здійснювати діалектичний підхід до аналізу ситуації, стати на позиції різних «спостерігачів».

- Уміння пояснювати політичні процеси сучасного світу та аналізували їх у залежності від інтересів власної держави.

Рефлексивні процеси – це обов'язкова складова навчальної діяльності студентів, тому рефлексивні вміння необхідно у них цілеспрямовано формувати [4, с. 14].

На нашу думку, політична освіта має бути втілена у зміст всієї системи освіти та виступає інструментом реалізації «Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді», прийнятої на засіданні Колегії Міністерства освіти і науки України 26 березня 2015 р. Ця концепція спирається на традиції української державності, національно-визвольної боротьби українського народу, громадянську свідомість, здатність критично і незалежно мислити, бути активним у відстоюванні своєї позиції

та готовим до захисту незалежності й територіальної цілісності української держави.

Крім того, набуття досвіду політичної діяльності повинно забезпечуватися інститутами громадянського суспільства, зокрема молодіжними організаціями, адже перетворення інформації в політичні знання відбувається через її співвідношення з особистим досвідом молодої людини. На сьогодні в Україні створена системи громадських молодіжних об'єднань, кількість яких постійно зростає. Не зважаючи на це, більшість з них залишаються не чисельними маловідомими для молоді та не є для неї авторитетними та престижними. Це при тому, що завданням молодіжних об'єднань – стимулювання самостійної організованої участі у політиці. Адже, саме через діяльність формується політична свідомість і культура молодої людини.

Важливим є ефективне функціонування молодіжних утворень та об'єднань де формуються власті норми, правила поведінки, встановлюються обов'язки і відповідальність. Шляхом консолідації зусиль молодіжних організацій має бути забезпечено набуття практичного політичного досвіду, навичок демократичної діяльності молоді.

Головною метою української системи освіти (як громадянської так і політичної) виступає створення умов для розвитку особистості як громадянина України. Це передбачає формування у дітей і молоді демократичного світогляду та політичної культури, активної громадянської і професійної позиції. Крім того, важливим є виховання поваги до мови, культури, історії народів, які проживають в Україні, формування культури міжетнічних відносин. Це стане підґрунтям для консолідації українського народу в українську політичну націю, як сукупності громадян країни, які не залежно від їх соціально-групових відмінностей мають не лише рівні права та обов'язки, а й спільну політичну культуру. Молодь має бути поєднана почуттям солідарності та патріотизму і, на основі конституційно встановлених норм та процедур, здійснювати державне самоврядування, чим реалізувати свій юридичний і політичний суверенітет.

Індикатором успішної первинної політичної соціалізації є ідентифікація молодих громадян з певною країною, формування потреби належати до певної держави. У разі якщо ціннісно-нормативна системи суспільства послаблена, то політична соціалізація не є успішною і тоді відбувається відтворення деструктивного потенціалу накопиченого у суспільстві.

Важливість єдиної системи політичної освіти доводить той факт, що в українському суспільстві політична соціалізація відбувається у різних соціально-економічних, соціокультурних обставинах і є різною у дітей, що належать до різних соціальних груп та спільностей. Ситуація ускладнюється ще й тим, що сучасні установи освіти і виховання в Україні знаходяться на стадії постійного реформування.

Саме тому проблеми політичної та громадянської освіти в Україні вимагають подальшого ґрунтовного вивчення. Зокрема, особливої уваги потребує питання включення політичних знань в освітні програми, розробки навчальних посібників з політосвіти, які б відповідали вимогам демократичного суспільства, сприяли формуванню знань і громадянських навичок.

Висновки. Провідним напрямом гармонізації процесу політичної соціалізації молоді в українському суспільстві є подальше впровадження державних програм громадянської та політичної освіти у навчальних закладах. Ці програми мають включати формування громадянської ідентичності, почуття солідарності та патріотизму у дітей і молоді. Освітня складова політичної соціалізації повинна доповнюватися практичним досвідом. Набуття навичок політичної діяльності у молоді може бути забезпечено шляхом консолідації зусиль молодіжних організацій та політичних партій.

Список використаних джерел

1. Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии // Полис. – 1992. – №4. – С.123–134.
2. Жадан І., Кисельов С., Кисельова О., Рябов С. Політична культура та проблеми громадянської освіти в Україні. Методичний посібник. – К.: Тандем, 2004. – 80 с.
3. Иванов М. Що таке «громадянська» і, що таке «політична» освіта? // Політичний менеджмент. – 2003. – №2. – С.41–49.
4. Новиков А. М. Методология учебной деятельности. – М.: Издательство «Егвес», 2005. – 176 с.
5. Шестопал Е. Б. Личность и политика. Критический очерк современных западных концепций политической социализации. – М.: Мысль, 1988. – 203 с.
6. Щербинин А. И. Вхождение в политический мир (теоретико-методологические основания политической дидактики) // Полис. – 1996. – №5. – С.136–146.

References

1. Almond G., Verba S. Grazhdanskaja kul'tura i stabil'nost' demokratii // Polis. – 1992. – №4. – S.123–134.
2. Zhadan I., Kysel'ov S., Kysel'ova O., Rjabov S. Politychna kul'tura ta problemy gromadjans'koi osvity v Ukraini. Metodichnyj posibnyk. – K.: Tandem, 2004. – 80 s.
3. Ivanov M. Shho take «gromadjans'ka» i, shho take «politychna» osvita? // Politychnyj menedzhment. – 2003. – №2. – S.41–49.
4. Novikov A. M. Metodologija uchebnoj dejatel'nosti. – M.: Izdatel'stvo «Egves», 2005. – 176 s.
5. Shestopal E. B. Lichnost' i politika. Kriticheskij очерк sovremennyh zapadnyh koncepcij politicheskoi socializacii. – M.: Mysl', 1988. – 203 s.
6. Shherbinin A. I. Vhozhenie v politicheskij mir (teoretiko-metodologicheskie osnovanija politicheskoi didaktiki) // Polis. – 1996. – №5. – S.136–146.

Iskhakova N. G., candidate of political sciences, associate professor, Department of Sociology and Political Science, the National Aviation University (Ukraine, Kyiv), iskhakova@ukr.net

The task of political education of students in higher educational institutions of Ukraine

This article is devoted to the peculiarities of modern Ukrainian political education of young people in high school. The purpose of introducing a system of political education is to develop in students a basic knowledge and skills in political area, formation of civic consciousness of students.

Keywords: political education, civic education, political socialization, political participation.

Исхакова Н. Г., кандидат политических наук, доцент, доцент кафедры социологии и политологии, Национальный авиационный университет (Украина, Киев), iskhakova@ukr.net

Задача политического образования студентов в высших учебных заведениях Украины

Раскрываются особенности современного политического образования украинской молодежи в высшей школе. Целью внедрения политического образования является формирование у студентов системы базовых знаний относительно реализации политики как общественного явления, а также развитие практических умений и навыков для формирования гражданского сознания студентов.

Ключевые слова: политическое образование, гражданское образование, политическая социализация, политическое участие.

* * *

УДК 364–787.522:314.151.3–054.7(=161.2)(4–11)

Касьянова М. М.,
кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри
міжнародних відносин і зовнішньої політики Донецького
національного університету (Україна, Вінниця),
докторант Київського національного педагогічного
університету ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ),
k.marina81@rambler.ua

Ставлення Республіки Молдова до мігрантів із України

Виокремлені та проаналізовані моделі адаптації та інтеграції українських мігрантів у Республіці Молдова кінця ХХ – початку ХХІ ст. Успішна адаптація мігрантів і підготовленість приймаючого населення до змін дозволять уникнути негативних наслідків соціальної взаємодії. У науковій статті досліджені стадії процесу адаптації мігрантів. Стратегія адаптації мігранта визначається цілим спектром умов: це і власне міграційний досвід самого трудового мігранта, і політика соціалізації приймаючої сторони, і нормативно-правове поле країни прийому.

Ключові слова: міграція, адаптація, інтеграція, моделі соціальної адаптації.

Інтеграція Республіки Молдова в міжнародні міграційні процеси призвела до зростання імміграції в країну. Молдавська держава декларувала свою відкритість у питаннях міграції, вітаючи легальну (впорядковану) і протидіючи нелегальній (невпорядкованій) імміграції [1]. Якщо спочатку, у 1990–х рр. встановлена квота не заповнювалась, то починаючи з 2006 р. вона почала використовуватися повністю. Це можна пояснити тим, що Молдова перебуває на шляху інтеграції до Західноєвропейських країн, а також змінами у законодавчій та виконавчій владі. Основна частина іммігрантів – це, звісно ж, вихідці з країн СНД (50,5%), при чому 45% – це вихідці з Росії, а 48% – з України [2].

У 1990 р. Республіка Молдова почала здійснювати політику щорічного квотування імміграційного процесу. Отже, можна сказати, що легальна міграція в державі здійснюється з дотриманням чинного законодавства й установлених імміграційних квот. У перші роки ця політика регулювання міграційних потоків майже не змінювалася: квота лишалася практично сталою (0,05% від загальної кількості населення – це близько 2 200 осіб). За перші 10–15 рр. у країну в'їхало близько 22 тис. осіб, що трохи менше за передбачені показниками (33 тис.) [3]. Можна із упевненістю сказати, що імміграційна квота до 2007 р. фактично не перевищувалася. Саме у листопаді 2007 р. вперше у Молдові було вичерпано квоту на іммігрантів. Розуміючи, що квота обмежує притоки трудових ресурсів з-за кордону, яких так потребувала молода республіка, Уряд Молдови ухвалив у 2008 р. скасування квот для людей, що прибувають на постійну чи тимчасову роботу. Таким чином, трудові іммігранти були виведені за рамки щорічної імміграційної квоти, що призвело до зростання кількості легальних іммігрантів, які постійно чи тимчасово проживають у цій країні.

Для того, щоб прослідкувати процеси адаптації українців у Республіці Молдова, необхідно проаналізувати міграційну політику країни–реципієнта. У Молдові розділяють декілька етапів міграційної політики, що відрізняються між собою інтенсивністю обмежень міграційних потоків. У залежності від змін цілей міграційної політики, слід виокремити наступні етапи: у 1990–1994 рр. владні структури розглядали міграцію з погляду державної безпеки, захисту корінного молдовського населення в контексті масової міграції з

колишніх радянських теренів. Упродовж 1995–2006 рр., які охоплюють наступні два етапи, вирізнялись тим, що було змінено пріоритети політики стосовно мігрантів. Акцент було зроблено на захисті прав та інтересів молдован, які працюють за кордоном. У контексті світових політичних та економічних змін, політика Молдови також зазнала модифікацій. Міграцію з часом почали розглядати у питаннях, що стосуються вироблення політики розвитку. Починаючи з травня 2006 р. можна казати про новий якісний етап міграційної політики Республіки Молдови. Головними питаннями даної політики стали постійне зважування концептуальних підходів щодо регулювання трудової міграції, інституційна реформа, тісна співпраця з Європейським Союзом, боротьба з нелегальною міграцією та незаконною транзитною міграцією. Це дало змогу забезпечити українським мігрантам більш прозорі умови працевлаштування на легальній основі у країні перебування та зменшити рівень випадків рабства й торгівлі людьми.

У цілому, можна казати, що легальна міграція до Молдови поширювалася швидкими темпами завдяки лібералізації законодавчої бази. Існували різні форми легальної міграції, найпоширеніші серед яких – сімейна міграція, трудова або навчання. У період початку ХХІ ст. актуальності набрала тимчасова (сезонна) міграція, яка дозволяє українцям перебувати й вдома, і заробляти гроші за кордоном.

У розрізі статі та віку портрет іммігранта в Молдову виглядає наступним чином; більше 2/3 іммігрантів є чоловіками. Частка жінок коливається по роках від 37,6% (1997 р.) до 23,8% (2000 р.). Серед іммігрантів основна маса – це люди працездатного віку. Частка дітей серед іммігрантів становить від 1,6 до 3,5% від загальної чисельності. Частка пенсіонерів дещо більша – від 1,5 до 7,8%.

Серед іммігрантів досить багато людей із вищою і середньою спеціальною освітою, кваліфікованих фахівців. У перший період була однозначно наявною тенденція до зниження частки кваліфікованих і освічених іммігрантів: від 43,0% (1992 р.) до 27,3% (1998 р.). Під час другого періоду чітко простежується тенденція до зростання числа іммігрантів, що володіють високою професійною кваліфікацією. Їх частка складає від 29,7% (1999 р.) до 2/3 (2009 р.). На наш погляд, це пов'язано з процесами інтеграції Молдови в глобальну міграційну систему.

Для детального прикладного аналізу політики адаптації українських мігрантів на території Республіки Молдова, та порівняння з адаптуванням українців у інших країнах Східної Європи, доцільним було провести опитування у вигляді анкетування вихідців з України, які працюють тимчасово, постійно або проживають за кордоном. Слід зазначити, що серед країн Східної Європи, Республіка Молдова виявилася найменш популярною серед українців для виїзду з метою заробітків. Причини є всім відомі факти. Економічне становище в Молдові не на багато стабільніше, ніж в Україні. Те саме можна казати про соціальну та політичну ситуації. До того ж, між нашими країнами й досі ведуться суперечки за переділ кордонів, що стає причиною конфліктів між проживаючими поруч народами та етносами. Саме тому, основні потоки українців, направлені до Молдови, в основному переїжджають із розрахунку на те, що там є

родичі, що постійно проживають, або є громадянами країни-реципієнта.

За роки незалежності етнічне життя українців Молдови не перебувало в пасивному стані, адже еволюція нормативно-правової бази щодо забезпечення прав і свобод національних меншин у Республіці Молдова також характеризується сталим і тривалим процесом. За ці роки створено систему етноправового державного захисту національних меншин, у тому числі й українців: були відкриті навчальні заклади, в яких вивчається українська мова як освітня дисципліна, сформувалася етнічна педагогічна, громадська інтелігенція, когорта митців-художників, меншою мірою представлені письменники.

Загалом, процеси адаптації українських мігрантів у Молдові протікають доволі безболісно. 100% опитуваних, зазначили, що знайшли в країні перебування собі друзів та активно спілкуються з ними. Безсумнівно, з точки зору політики адаптації це є прекрасним показником, що дає змогу казати про успішну політику адаптації мігрантів у всій країні. Проте, якщо поглянути на цей факт з іншого боку, то для української сторони він не є втішним. 60% респондентів відповіли, що не часто зв'язуються зі своїми родичами на батьківщині, інші ж, хто проживає на території Молдова вже довгий час, зовсім втратили зв'язок з Україною.

Молдова є країною як легальної, так і нелегальної імміграції [4]. Лібералізація режиму в'їзду/виїзду з країни, характерна як для Молдови, так і для інших пострадянських країн. Більше за те, розпад СРСР призвів до зростання «пористості» кордонів. У держав Співдружності й досі не достатньою є кількість засобів і можливостей для повноцінного облаштування кордонів, здійснення ефективного прикордонного контролю за переміщенням людей як у межах двох країн, так і в транзитному режимі. Упевнено зростаюча глобалізація світу залучає в міграційні процеси нових мігрантів.

У цих умовах великий євразійський міграційний транзит («шовковий шлях») отримав нові імпульси розвитку [5].

Нелегальна міграція в Молдові в основному представлена громадянами країн СНД, які, використовуючи безвізовий режим, приїжджають і лишаються в країні-реципієнті на заробітках. У першу чергу, це стосується азербайджанців, росіян, українців.

Певний розвиток в Молдові отримала нелегальна транзитна міграція. Вона є новим явищем в імміграційних процесах Молдови. У ній беруть участь як громадяни з країн СНД, так і з країн «далекого» зарубіжжя, в основному, вихідці з Південно-Східної Азії, Африки. Частково, це і особи, які перебували в Молдові і не хочуть або не можуть повернутися додому (студенти). Це і нелегальні транзитні мігранти, які, скориставшись відносною прозорістю кордонів СНД, намагаються скористатися можливістю перейти в західноєвропейські країни.

Через Молдову проходить один з неофіційних маршрутів нелегальної транзитної міграції до Західної Європи. Однак, на відміну від інших маршрутів нелегальної транзитної міграції (через Білорусь або Україну), молдавський маршрут менш популярний. На наш погляд, це обумовлено тим, що при такому міграційному русі нелегальному транзитному мігранту доводиться додатково перетинати ще один кордон,

випробувати додаткові ризики, фінансові та організаційні витрати на пошуки організаторів такого перетину, перевізників і т.д.

При переході кордону нелегальні транзитні мігранти найчастіше використовують відомі у світовій практиці форми і методи проникнення на територію іншої держави. Серед нелегальних каналів перетину кордону виділяються: нелегальний перехід кордону в зеленій зоні («зелена межа»); перехід кордону в пунктах легального пропуску за допомогою фальшивих (сфальсифікованих) або справжніх документів, але тих, що належать іншій особі; нерідко використовується і така форма, як нелегальний перетин кордону за допомогою великотоннажних транспортних засобів, що перевозять різного роду будівельні матеріали, сировину і тощо. Функціонування цих каналів не є чимось новим, невідомим у світовій практиці нелегальної транзитної міграції.

Сучасна практика свідчить, що мігранти, прагнучи нелегально перетнути державний кордон інших держав, ховаються в автомобілях, що перевозять ліс, вовну, сигарети, іграшки, металеві вироби, цяхи, килими. Нелегальна міграція супроводжується обмороженнями, застудами, іншими захворюваннями. Нерідко трапляються людські трагедії, смерть мігрантів.

У випадку нелегального переходу державного кордону не обходиться без посередників, які на суміжних прикордонних територіях, у різних країнах забезпечують функціонування даного каналу транзиту. Діяльність посередників досить різноманітна. Вона включає в себе забезпечення документами, у випадку, якщо маршрут руху передбачає перехід у встановлених місцях легального перетину державного кордону; якщо ж маршрут включає в себе перетин кордону в зеленій зоні, то пошук і винайм провідників, які добре знають місцеві умови, географічне розташування і обстановку на кордоні, порядок розміщення і режим функціонування прикордонної охорони є важливим і необхідним компонентом. Крім того, люди, які залучені в нелегальну транзитну міграцію, потребують провідників не тільки для перетину державного кордону, але і для руху по території мало або повністю не відомої їм країни. За яскравий приклад можна взяти дослідження видання «Сегодня.ua» [6]. У даному розслідуванні чітко викриваються схеми допомоги з боку українців, що живуть у прикордонних районах мігрантам, які бажають потрапити в Молдову нелегальними шляхами. Для українців цей рід діяльності є не лише гарною можливістю збільшити свій достаток, але ще й основним видом заробітку.

Отже, нерідко в ролі супроводжуючого виступають громадяни країни транзиту або співвітчизники мігрантів, які в силу різних обставин опинилися на території даної країни, мають легальний статус перебування і трудової діяльності в країні транзиту. Шляхи їх проникнення в країну транзиту можуть бути різними. Це і одруження з громадянами даної країни, і навчання або робота, як тимчасова, так і постійна. Ці люди можуть виступати в якості опорних точок, соціальних мереж для нелегальних мігрантів. При цьому зазначимо, що це аж ніяк не означає, що будь-який іноземець є автоматично агентом (провідником) для своїх нелегальних співвітчизників. Більше за те, нерідко іноземні громадяни (співвітчизники нелегальних транзитних мігрантів), які проживають на території даної країни, не бажають ризикувати своїм

легальним статусом і довірою країни перебування та намагаються уникати залучення їх у нелегальний транзит.

Найчастіше в якості посередників і агентів нелегальної транзитної міграції виступають громадяни країн транзиту, які за певну плату надають послуги з організації, реалізації та супроводу трафіку нелегальних транзитних мігрантів. Нерідко цей процес контролюється міжнародною організованою злочинністю, що має розгалужену мережу на території багатьох країн. Буває, що «покривають» трафік і представники державних структур, правоохоронних органів, покликані боротися з нелегальною та нелегальною транзитною міграцією.

Слід зазначити, що нелегальна транзитна міграція частіше здійснюється в організованій формі: мігранти організовуються в групи. При цьому, як показує практика, ці групи можуть бути як національно однорідними, так і змішаними, – складатися з громадян різних держав.

Засоби масової інформації і досі лишаються для більшості людей основним джерелом відомостей про події, що відбуваються в суспільстві, саме з них дізнаються про процеси, проблеми та тенденції розвитку суспільства. Як стверджує директор Інституту етнології й антропології РАН, професор, президент суспільної Академії педагогічних й соціальних наук, В. Тишков, журналіст й медійний діяч, саме ЗМІ є одним із ключових акторів у конструюванні нетерпимості, конфліктів і насилля [7]. Таким чином, можна стверджувати, що у дослідженні процесів міграції не можна не оминати репрезентацію цього явища в засобах масової інформації, оскільки пошук причин сучасних проблем міграції вимагає аналізу характеру конструювання цієї соціальної проблеми.

Для аналізу було обрано періодичне видання «Молдавские ведомости» [8], що випускає свої номери у м. Молдова починаючи з 2000 р. Досліджувані статті періоду 2000–2013 рр. дали змогу проаналізувати ставлення суспільства та держави в цілому до мігрантів, прослідкувати модифікацію міграційної політики та положень політики адаптації українців у приймаючий соціум, а також прослідкувати складений образ мігранта у м. Молдова засобами ЗМІ.

Репрезентований у ЗМІ образ мігранта стає дедалі розпливчастим і узагальненим. Він не сприймається як власне особистість, а створює певний макет, наділений лише загальними прикметами. Дуже часто ці прикмети негативні й викликають стійке відчуття загрози від міграції. Ті, хто сприймає надану медійниками інформацію, навіть не усвідомлюють, що це не активний актор зі своєю долею, проблемами, трагедіями і планами, а узагальнений об'єкт, що піддається постійному контролю й примусу.

Доля людини, реальна історія життя мігранта не знаходить свого відображення в сучасних публікаціях. Що спонукало людину до прийняття такого складного й важкого рішення, що вплинуло на це рішення, з якими труднощами довелось зустрітись під час цього мігрантського шляху – ці питання лишаються поза зоною уваги журналістів, бо не вкладаються у загальносформований образ. Це сприяє тому, що правдивий образ мігранта лишається «за кадром». Портрет мігранта змальовується виходячи з результатів його переселення, діяльності в країні перебування, а відповідно, створюються стереотипні зразки поведінки, що приписуються всім трудовим мігрантам. Хоча кожна історія мігранта й має певною мірою схожі етапи, причини, детермінуючі дії переселення, але водночас, це

окремо прожите життя, власна історія злетів і падінь, що дозволяє роздивитися істинні причини, що спонукали до міграції, труднощі цього процесу та його наслідки.

Отже, потік мігрантів з України до Республіки Молдова є сталою величиною, а в останні роки почав збільшуватися. Це стало можливим завдяки чітко вибудованій політиці держави по відношенню як до процесів міграції, так і до соціальної ситуації країни в цілому. Її реалізація полягає у інтеграції механізмів й способів, завдяки яким виконавча влада, центральна та регіональна влада, а також органи місцевого самоврядування впливають на життя населення, прагнучи сприяти соціальній рівності та стабільності.

Значення політики інтеграції полягає у важливості процесу соціальної адаптації мігранта в місці переселення, як фактору, що формує його успішну соціалізацію та включеність мігранта у соціально-культурне життя країни-реципієнта. Ще одним важливим направленням міграційної політики Республіки Молдова є розвиток позитивних практик міжетнічної взаємодії.

Стратегія адаптації мігранта визначається цілим спектром умов, це і власне міграційний досвід самого трудового мігранта, і політика соціалізації приймаючої сторони, та нормативно-правове поле країни приїому. Тимчасові мігранти являють собою цінний ресурс постійної міграції. Політика інтеграції в даному ракурсі повинна бути стратегічно вибудована в двох напрямках: з одного боку, успішна інтеграція тимчасового мігранта дозволить уникнути непорозуміння у процесі соціальної взаємодії мігрантів з приймаючим населенням; з іншого боку, успішна інтеграція дозволить підвищити зацікавленість тимчасового мігранта в довгостроковому або навіть постійному перебуванні. Така зацікавленість може бути побудована на досвіді мігранта, коли історія його перебування в місці переселення не буде відштовхуючим чинником у визначенні планів на переселення.

Дослідження виявило, що адаптація мігранта представляється комплексним явищем і включає в себе декілька фаз, отже, і при розробці програм інтеграції іноземців у приймаюче суспільство необхідно враховувати дану структуру процесів, так щоб на кожному етапі іммігрант був залучений в діяльність, а не був наданий сам собі. Таке ретельне опрацювання заходів дозволить знизити конфліктність у приймаючому суспільстві між різними етнічними групами.

Також окремо слід акцентувати увагу на приймаючому суспільстві. Громадяни Республіки Молдова сприймають українців неоднозначно. Доволі часто у відношенні до мігрантів грає роль ЗМІ. Як і у інших країнах Східної Європи, образ мігранта є загальним та доволі часто спотворений. Особистісних розповідей дуже мало у пресі Молдови. Даний факт дає негативний результат: місцеве населення сприймає кожного мігранта як щось негативне, як особу, що обов'язково в собі несе загрозу. Можна підвести спільну риску під образом мігранта у всіх країнах Східної Європи – це образ «мігранта – торговця», «мігранта – злочинця», «мігранта – жертви» та «мігранта – нелегала».

У зв'язку з цим відбувається дисбаланс між реальною ситуацією окремого українського мігранта та загальноприйнятим образом. Життя мігранта не знаходить свого відображення у публікаціях. Не описується життєва ситуація, причини та передумови прийняття рішення стосовно переміщення, не описуються труднощі, з

якими стикаються мігранти при перетині кордону та подальшого влаштування життя. Ці питання залишаються нерозкритими й заміщуються негативним образом мігранта – загарбника.

Список використаних джерел

1. Мошняга В. Иностранные граждане и апатриды в Молдове и миграция / В. Мошняга, В. Соколов // Moldoskopie (Probleme de analiză politică). Partea XI – Chişinău, Perspectiva, 1999. – С.173–180.
2. Поалелунж О. М. Молдова в потоке международной миграции / О. М. Поалелунж // Основные вызовы демографической безопасности: сходства и различия в Молдове и Беларуси. Под ред. Палади Г. А., Шахотко Л. П. – Кишинев, 2010. – С.15–32.
3. Воинеску С. Управління міграцією в Чорноморському регіоні: Молдова, Румунія та Україна / С. Воинеску, Г. Неаксу, А. Морару, В. Моснеага, Н. Владическу, Н. Шаповалова, В. Чумак; Інститут публічної політики (Бухарест), Інститут розвитку та соціальних ініціатив «Віторул» (Кишинів), Міжнародний центр перспективних досліджень (Київ). – К.: МЦПД, 2008. – 51 с.
4. Pribitkova I., Gromovs Iu. Migration trends 2004–2006 soderkopning process countries. – Kiiv: European Comission, 2007. – 62 p.
5. Мошняга В. Нелегальная и транзитная миграция в Республике Молдова в институциональном и человеческом измерении / В. Мошняга. In: Moldova, Romania, Ucraina: buna vecinatate si collaborate regionala. – Chişinău, Perspectiva, 1998. – P.158–168; Мошняга В. Миграция иностранных граждан и апатридов в/через Республику Молдова: состояние и практика регулирования / В. Мошняга. В Moldoskopie (Probleme de analiză politică). nr.3 (XLII), 2008. – Chişinău: CEP USM, 2008. – P.70–93.
6. Золотухина И. Западная граница Украины превратилась в царство криминала / И. Золотухина // Сегодня. – 15 февраля 2010. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.segodnya.ua/ukraine/zapadnaja-hranitsa-ukrainy-prevratilac-v-tsarctvo-kriminala.html>
7. Тишков В. А. СМІ і ксенофобія / В. А. Тишков // Етножурнал [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ethnonet.ru/etnografiya/smi-i-ksenofobija>
8. Молдавские ведомости [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vedomosti.md/>

References

1. Moshnyaga V. Inostrannye grazhdane i apatridy v Moldove i migraciya / V. Moshnyaga, V. Sokolov // Moldoskopie (Probleme de analiză politică). Partea XI – Chişinău, Perspectiva, 1999. – S.173–180.
2. Poalelunzh' O. M. Moldova v potoke mezhdunarodnoj migracii / O. M. Poalelunzh' // Osnovnye vyzovy demograficheskoy bezopasnosti: skhodstva i razlichiya v Moldove i Belarusi. Pod red. Paladi G. A., Shahot' ko L. P. – Kishinev, 2010. – S.15–32.
3. Voinesku S. Upravlinnja migracijeu v Chornomors'komu regionii: Moldova, Rumunija ta Ukrai'na / S. Voinesku, G. Neaksu, A. Moraru, V. Mosneaga, N. Vladychesku, N. Shapovalova, V. Chumak; Instytut publichnoi' polityky (Buharest), Instytut rozvytku ta social'nyh iniciatyv «Viitorul» (Kyshyniv), Mizhnarodnyj centr perspektivnyh doslidzhen' (Ky'v). – K.: MCPD, 2008. – 51 s.
4. Pribitkova I., Gromovs Iu. Migration trends 2004–2006 soderkopning process countries. – Kiiv: European Comission, 2007. – 62 p.
5. Moshnyaga V. Nelegal'naya i tranzitnaya migraciya v Respublike Moldova v institucional'nom i chelovecheskom izmerenii / V. Moshnyaga. In: Moldova, Romania, Ucraina: buna vecinatate si collaborate regionala. – Chişinău, Perspectiva, 1998. – P.158–168; Moshnyaga V. Migraciya inostrannykh grazhdan i apatridov v/cherез Respubliku Moldova: sostoyanie i praktika regulirovaniya / V. Moshnyaga. V Moldoskopie (Probleme de analiză politică). nr.3 (XLII), 2008. – Chişinău: CEP USM, 2008. – P.70–93.
6. Zolotuhina I. Zapadnaya granica Ukrainy prevratilas' v carstvo kriminala / I. Zolotuhina // Segodnya. – 15 fevralya 2010. [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.segodnya.ua/ukraine/zapadnaja-hranitsa-ukrainy-prevratilac-v-tsarctvo-kriminala.html>
7. Tishkov V. A. SMI i ksenofobiya / V. A. Tishkov // Ehtnozurnal [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.ethnonet.ru/etnografiya/smi-i-ksenofobija>
8. Moldavskie vedomosti [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.vedomosti.md/>

Kasianova M. M., PhD, Associate Professor at the Department of International Relations and Foreign Policy of Donetsk National University (Ukraine, Vinnytsia), the doctoral student of National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), k.marina81@rambler.ru

The attitude of Moldovan migrants from Ukraine

The article singled out and analyzed models of adaptation and integration of Ukrainian migrants in the Republic of Moldova late XX – early XXI century. Successful adaptation of migrants and the host population readiness for change would avoid the negative consequences of social interaction. In the scientific article the stage adaptation process of migrants. Migrant adaptation strategy is determined by a variety of conditions: it's own migration experiences of migrant workers and host socialization policy and legal framework of the country of reception.

Keywords: migration, adaptation, integration, models of social adaptation.

Касьянова М. Н., кандидат исторических наук, доцент, доцент кафедры международных отношений и внешней политики Донецкого национального университета (Украина, Винница), докторант Киевского национального педагогического университета им. М. П. Драгоманова (Украина, Киев), k.marina81@rambler.ru

Отношение Республики Молдова к мигрантам из Украины

Выделены и проанализированы модели адаптации и интеграции украинских мигрантов в Республике Молдова конца XX – начала XXI века. Успешная адаптация мигрантов и подготовленность принимающего населения к изменениям позволят избежать негативных последствий социального взаимодействия. В научной статье исследованы стадии процесса адаптации мигрантов. Стратегия адаптации мигранта определяется целым спектром условий: это и собственно миграционный опыт самого трудового мигранта, и политика социализации принимающей стороны, и нормативно-правовое поле страны реципиента.

Ключевые слова: миграция, адаптация, интеграция, модели социальной адаптации.

* * *

УДК 321:316.483

Клюев К. Г.,
аспірант кафедри соціальних теорій,
Інститут післядипломної та інноваційної освіти ОНУ
ім. І. І. Мечникова (Україна, Одеса),
mega.kluev@ukr.net

ДЕРЖАВНІ ФОРМИ ВПЛИВУ НА КОНФЛІКТНІ СИТУАЦІЇ В СУЧАСНИХ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ

Неважаючи на завершення епохи глобального протистояння, в сучасному світі кількість політичних конфліктів продовжує зростати, виникають нові форми, які здійснюють дестабілізуючий вплив на традиційні політичні інститути та структуру політичного процесу. Разом з тим, діяльність по вирішенню політичних конфліктів сьогодні переживає системну кризу, що вимагає не тільки пошуку нових підходів і засобів впливу на конфліктні ситуації, але й формування нових парадигм управління політичними конфліктами. Тому, в даній статті головна увага приділяється вичерпно державних форм вирішення політичних конфліктів. На передній план висувуються технології інформаційно-маніпуляційного впливу, які сьогодні мають свої державні, національні та культурно-ментальні особливості.

Ключові слова: конфлікт, нестабільність, політична дезорганізація, держава, політичні технології.

Суспільство ніколи не було однорідним політичним простором. У ньому співіснують різні прошарки людей, що диференціюються за природними ознаками (статтю, віком, темпераментом, рівнем інтелекту), доступом до влади, соціальним статусом, політичною свідомістю, громадськими інтересами, що створює умови для конфлікту. Там, де спостерігається надмірне втручання держави у суспільне життя чи наявна фанатична боротьба за владу, має місце політичний конфлікт. На теренах сучасного українського соціуму відбуваються радикальні зміни соціально-економічної, політичної й духовної системи, що демонструють усталені структури та установи.

Ці процеси за своєю сутністю глибоко конфліктні [2, с. 7–8].

У політичній науці накопичилося досить багато досліджень політичних конфліктів. Це й розробки в рамках теоретично–концептуального напрямку, досить великий масив досліджень накопичився щодо засобів урегулювання конфліктів. Більшість досліджень стосується лише таких засобів як компроміс, переговори, консенсус і т.п. А сьогодні, більш необхідними і своєчасними є дослідження нових форм вирішення політичних конфліктів, зокрема розгляд збройних та військових конфліктів. Цього вимагає поява все нових різновидів політичних конфліктів, зміна політичної ситуації в світі, зміна геополітичної складової політичного процесу. Однак, незважаючи на досить великий накопичений досвід, кількість сучасних конфліктів не знижується, а навіть, за деякими даними, зростає, – з тією швидкістю, з якою динамічно розвивається і одночасно ускладнюється система соціально–політичних відносин сучасного суспільства. Тому, метою даної статі є дослідження державних форм вирішення політичних конфліктів. Для досягнення мети слід вирішити наступні завдання: при розгляді різних моделей впливу на конфліктну ситуацію охарактеризувати міждержавні відмінності; проаналізувати механізми забезпечення стабільності (збереження структури соціальної системи від руйнівного впливу конфліктів); розглянути тактичні комбінації, які спостерігаються в реагуванні різних держав на конфліктні ситуації.

Існуючі сьогодні моделі, способи і методи впливу на конфліктні ситуації мають досить чітко виражені національні та державні особливості. Вважається, що державні відзнаки в технологіях врегулювання сучасних конфліктів пов'язані з типом політичної системи держави, залученого в конфлікт, яка диктує певну тактику політичного реагування на конфліктну ситуацію. Національні відмінності пов'язані, в першу чергу, з заснованому на менталітеті політичний світогляд націй і етнічних груп, що складають населення країни, з прийнятими і вкоріненими в рамках етнічних груп правилами соціально–політичної поведінки, з національними соціально–культурними традиціями врегулювання конфліктів, закріпленими в глибинних психологічних архетипах, з історичним досвідом взаємодії (в т.ч. – конфліктного) з іншими етнічними спільнотами [6, с. 119].

Як правильно відзначає Ю. Білецька, формування українського суспільства на засадах демократії, вимагає від нас нових форм політичної поведінки. При цьому здатність мирно вирішувати протиріччя і конфлікти в суспільстві, уникаючи кровопролиття, повинно стати головним мірилом оцінки політичних груп, партій, їх лідерів. Готовність до компромісів, толерантність, здатність (хоча б в інтересах самозбереження) враховувати трагічні, навіть для самих владних лідерів, уроки історії, і насамкінець уміння вести діалог з усіма суспільними групами, враховуючи при цьому їх законні інтереси – це ті якості політичної еліти, що є вкрай необхідними для формування відкритого демократичного суспільства. За відсутності окреслених вище моментів ймовірність соціального вибуху у суспільстві є досить високою [1, с. 85].

При розгляді різних форм впливу на конфліктну ситуацію можна виділити міждержавні відмінності. У

більшості випадків, науковці спираються на положення соціальної конфліктології, і це, насамперед, класичні теоретичні конструкції розуміння конфлікту Л. Козера, Г. Зімеля та Р. Дарендорфа, Л. Козер [наприклад, 4]. Цей підхід заснований на поділі державних систем на системи «відкритого» і «закритого» типу. Тут можна виділити дві форми забезпечення стабільності (збереження структури соціально–політичної системи від руйнівного впливу конфліктів): придушення конфліктного потенціалу в структурах «жорсткого» типу («закритих» суспільствах); пристосування до конфліктів і використання їх в якості сигнальної системи в суспільствах «відкритого» типу.

Для більш повного розуміння державних форм впливу на конфліктні ситуації в рамках сучасного політичного процесу слід визначити такі концептуальні положення, які дають можливість забезпечити їх вирішення: вирішення конфліктів силовими методами в сучасних суспільствах все ще залишається реальністю. Великі країни гнучко поєднують військову силу з м'яким впливом політичних технологій. Наприклад, політичним колам Росії притаманний імперський підхід. Водночас технології, засновані на насиллі досить рідко вирішують конфлікти, вони можуть на деякий час їх призупинити, посиливши цим самим у майбутньому конфліктне протистояння. Відповідно використання сили є безперспективним.

Слід відзначити, що розв'язання сучасних конфліктів не може відбуватися автоматично, вони не регулюються самостійно, необхідним є активне втручання соціально–політичних акторів не лише з боку суспільства, ціннісно–нормативної його основи, але й з боку держави та владних інститутів. Технології регуляції сучасних конфліктів повинні базуватися на пошуку консенсусу, виходити із необхідності і навіть нагальної потреби досягнення між конфліктуючими сторонами угоди в межах правового поля, у відповідності із діючими культурними установками і ритуалами. Ця технологія не може бути розроблена і впроваджена без стабільного правового фундаменту. При цьому закони повинні бути легітимними, відображати інтереси усіх членів суспільства [3, с. 53–54].

Міждержавні відмінності в формах впливу на конфліктну ситуацію знаходяться, насамперед, в політичному курсі, який держава послідовно проводить у відносинах з іншими суб'єктами зовнішньої політики, особливо – в його відносній миролюбності або агресивності. Політичний курс держави формує правляча еліта, тобто досить невелика кількість громадян країни, якій ця влада належить. Але, сам курс може не тільки не збігатися з декларованими демократичним суспільством гуманістичними принципами, але й протирічити їм. Наприклад, в Росії послідовно ведеться агресивний курс, спрямований на безумовне силове підпорядкування Росії інших держав, незважаючи на те, що частина населення країни його не схвалює. Таким чином, в сучасних умовах «відкрита» держава може проводити на міжнародній арені силову лінію на придушення конфліктів і будь–яких протестних рухів взагалі, а країни, які традиційно вважалися «закритими» суспільствами, можуть демонструвати здатність досить гнучко змінювати свій політичний курс, пристосовуючись до умов конфлікту.

Другий найважливіший фактор, що має відношення саме до міждержавних особливостей інформаційно–психологічного впливу на конфлікт – це рівень розвитку

національних інформаційно–психологічних технологій, здатність держав самостійно розробляти ці технології і випробувати в межах реальних міжнародних конфліктів, використовуючи сучасні конфлікти як полігон для тестування і вдосконалення цих технологій інформаційно–психологічного напрямку в рамках впливу на масову та індивідуальну свідомість.

Розглядаючи перший критерій (політичний курс), можна стверджувати, що багатогранність тактичних комбінацій, які спостерігаються в реагуванні різних держав на конфліктні ситуації, можна згрупувати в три основні групи: політичні комбінації, які застосовуються щодо конфліктів державами, які проводять активну зовнішню експансіоністську політику; політичні комбінації, які застосовуються щодо конфліктів державами, які прагнуть підтримувати існуючий баланс сил, допускаючи його незначні коливання щодо положення рівноваги; політичні комбінації, які застосовуються щодо конфліктів державами, політичне становище яких на міжнародній арені змінюється не в кращу сторону в результаті порушення існуючого балансу сил державою–агресором [6, с. 120].

До цього переліку не включені держави, політичний курс яких знаходиться на лінії одного зі світових лідерів (наприклад, Росії), оскільки, в цьому випадку, між ними міждержавних відмінностей в реагуванні на конфліктну ситуацію практично не існує.

Держава–агресор, незалежно від того, наскільки вона є тоталітарною або демократичною, застосовує таку модель поведінки: в сфері геополітичних інтересів держави–агресора відбувається ініціація безлічі дрібних політичних і етнічних конфліктів, які створюють політичний хаос, розхитують, дискредитують або знижують роль політичних інститутів, що підтримують політичну стабільність, дроблячи і поляризуючи різноспрямовані політичні сили, втягують в свою сферу сторонніх учасників; держава–агресор приходить у створений політичний вакуум в ролі єдиного арбітра, використовуючи технології інформаційно–маніпуляційного впливу для управління полем політичних конфліктів. Тут слід відзначити, що держава–агресор не зацікавлена у врегулюванні всіх виникаючих політичних конфліктів: багато конфліктів не мають прямої загрози, а будь–які інші розглядаються агресором як об'єкт політичного управління та інструмент політичного впливу як на конкурентів, так і на союзників. В цьому випадку концепція управління конфліктами перестає ефективно працювати, якщо немає множинності: поодинокі конфлікти, навіть в разі ескалації, не володіють потенціалом, достатнім для політичної дезорганізації; крім того, чим більше конфліктів, тим більше інструментів політичного впливу. Крім того, важливим є те, що політичні конфлікти зручні для маскування застосування технологій інформаційно–маніпуляційної війни.

Відносно ролі і місця технологій інформаційно–психологічного впливу в моделях реагування держави–агресора на конфліктну ситуацію, можна відзначити наступне:

– Як технології управління конфліктами, в основі яких лежить західна ідеологія «Crisis management», так і технології створення керованого політичного хаосу засновані на використанні комплексних технологій інформаційно–психологічного впливу на масову та індивідуальну свідомість населення в зонах конфліктів,

однак, переважна мета їх застосування – врегулювання конфлікту на умовах агресора;

– На практиці технології інформаційно–психологічного впливу для врегулювання конфліктів застосовуються агресором тільки в тому випадку, коли цілі агресії досягнуті, або конфлікт як інструмент політичного управління повністю вирішився, або втратив свою практичну цінність [6, с. 121].

Держава, яка прагне підтримувати існуючий політичний баланс, в цілому, прагне перетворити політичний конфлікт та деструктивний процес, який супроводжує цей конфлікт, в інституалізований політичний процес. Таким чином, відбувається входження конфлікту в політичну систему регіону, в якому він виник, для того, щоб цей конфліктний процес був присутній в цій системі спочатку. В регіонах, з нестабільним становищем, політична система безперервно змінюється, і те, що ще вчора було причиною конфлікту, завтра може стати звичайною складовою політичної організації суспільства. Крім того, держава має можливість пов'язати політичний конфлікт з іншими процесами в регіоні, які є більш стабільними, забезпечивши, таким чином, їх взаємоузгоджену зміну зі швидкістю, що не перевищує швидкість протікання стабільних політичних процесів. При чому, важливо те, що в даному випадку держава бажає ввести в поле конфлікту правила політичної гри, яких будуть дотримуватися усі сторони конфлікту. Щодо ролі міжнародних організацій, то тут держава встановлює контроль над міжнародними організаціями, перетворивши їх в офіційних посередників в процесі врегулювання конфлікту і уникнувши, тим самим, прямого конфлікту з інтересами агресора чи іншого домінанта в регіоні.

Слід зазначити, що ці цілі неможливо вирішити військовим шляхом, особливо, в умовах, якщо конфлікт ще не перейшов до стадії відкритого збройного зіткнення, але вже є близьким до цього. Однак, саме ця категорія держав є основним суб'єктом міжнародної політики, які віддають пріоритет використанню інформаційних технологій для впливу на конфліктну ситуацію, в тому числі – з метою вирішення політичних конфліктів.

Для того, щоб змінити напрямок розвитку конфлікту, необхідно провести корекцію свідомості населення в зонах конфліктів, замінити в ньому, впроваджені раніше, маніпулятивні стереотипи, ідеологічні установки, асоціації, що забезпечують добровільне підпорядкування екстремістським силам. Все це можливо тільки за допомогою технологій інформаційно–маніпулятивного впливу на масову та індивідуальну свідомість, на здатність забезпечити комунікативний зв'язок і донесення до свідомості кожного учасника конфлікту ціннісної інформації, як через канали медіа–мовлення, так і через створений зв'язок міжособистісної, внутрішньогрупової, міжратової мережевої комунікації. Як визначає Л. Кочубей, маніпулятивні технології використовують такі емоції людини, як невдоволення, страх, заздрість, нетерпимість і т.п. Живильним ґрунтом для таких технологій є нестабільність у країні, розірваність соціальних зв'язків, втрата ідейних і моральних орієнтирів, низький рівень політико–електоральної культури громадян тощо [5, с. 18]. Такий ефект досягається шляхом створення в свідомості населення певного образу конфлікту, відмінного від того, який формує офіційна ідеологія екстремістів, що розв'язали конфлікт. Образ

конфлікту може помітно відрізнятись від реального становища, але мотивація, яка формується у свідомості, породжує ту політичну активність населення, яка може вийти з під контроль екстремістів і створити умови для стабілізації ситуації.

Відзначимо, що головною особливістю державної політики даної категорії країн щодо форм маніпулятивного впливу на конфліктну ситуацію є те, що інформаційні технології застосовуються даною групою держав саме з метою врегулювання політичних конфліктів, на відміну від держав першої групи, які ведуть активну експансіоністську політику.

У випадку, коли держави, політичне становище яких є нестабільним в результаті виникнення конфлікту на їх території або поблизу кордонів впроваджують в життя такі форми вирішення конфлікту: основні зусилля спрямовані на пряму протидію конфліктам і надання опору спробам його розростання. Управління конфліктом в таких умовах є практично неможливим. З технологій інформаційного впливу у більшості випадків використовуються найбільш прості методи, які не вимагають довготривалої попередньої підготовки, наприклад, політична пропаганда, чутки, дезінформація. Напрямок інформації направлений не на всі категорії населення, а тільки на лідерів та їх оточення. В таких випадках обробка великих територій та груп не застосовується. Багатоходові комбінації із застосуванням технологій інформаційного впливу будуються тільки щодо потенційних союзників, їх населення та керівництва міжнародних організацій, здатних виконувати посередницькі функції. При наявності прямої загрози збройної агресії можливе застосування принципів інформаційного стримування, від демонстрації різних загрозливих дій до застосування маніпулятивних прийомів державного шантажу.

Таким чином, можна сказати, що держава, у разі вирішення політичних конфліктів, маж можливість здійснювати активний вплив на цей процес у інформаційно-маніпулятивній формі. Цей напрямок сьогодні найбільш використовуваним, про це свідчать події в світі, які ми спостерігаємо практично щодня. І в даному випадку на міжнародній арені склалася ситуація, коли розвинуті держави самостійно розробляють технології інформаційного впливу та випробують їх у реальних політичних конфліктах. В умовах формування ринку технологій впливу країни-розробники створюють ці технології впливу, випробують їх в реальних конфліктах, і потім, як комерційний продукт продають третім країнам. Країни, які не в змозі розробляти або купувати такі технології, вимушені обмежуватися окремими способами і прийомами інформаційного впливу. Технологічний відрив країн-розробників від споживачів цієї продукції з часом буде тільки зростати. І тому, дослідження у цьому напрямку є необхідними та своєчасними та мають великий науковий потенціал.

Список використаних джерел

1. Білецька Ю. Механізми регулювання соціально-політичних конфліктів в умовах трансформації українського суспільства / Ю. Білецька // Збірник наукових праць «Політологічні студії». – 2010. – Вип.1. – С.83–91.
2. Гордієнко М. Г. Політичний конфлікт як спосіб існування соціуму / М. Г. Гордієнко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2008. – Вип.41. (підсерія «Курасівські читання»). – С.7–16.

3. Казаков В. С., Танчер В. В. Технологии регуляции конфликтов // Современная конфликтология в контексте культуры мира. – М., 2001. – С.52–58.

4. Козер Л. А. Функции социального конфликта // Социальный конфликт: современные исследования / Под ред. Н. Л. Поляковой. – М., 1991. – С.17–22.

5. Кочубей Л. О. Політичні конфлікти в сучасній Україні: технології запобігання та специфіка перебігу / Л. О. Кочубей // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2008. – Вип.41. (підсерія «Курасівські читання»). – С.16–25.

6. Манойло А. В. Национально-государственные модели психологического управления конфликтами / А. В. Манойло // Обозреватель-Observer. – 2008. – №2. – С.118–123.

References

1. Bilec'ka Ju. Mehanizmy reguljuvannja social'no-politychnyh konfliktiv v umovah transformacii' ukrai'ns'kogo suspil'stva / Ju. Bilec'ka // Zbirnyk naukovykh prac' «Politologichni studii'». – 2010. – Vyp.1. – S.83–91.

2. Gordijenko M. G. Politychnyj konflikt jak sposib isnuvannja sociumu / M. G. Gordijenko // Naukovi zapysky Instytutu politychnyh i etnonacional'nyh doslidzhen' im. I. F. Kurasa NAN Ukrai'ny. – K., 2008. – Vyp.41. (pidserija «Kurasivs'ki chytannja»). – S.7–16.

3. Kazakov V. S., Tancher V. V. Tehnologii reguljacji konfliktov // Sovremennaja konfliktologija v kontekste kul'tury mira. – M., 2001. – S.52–58.

4. Kozher L. A. Funkcii social'nogo konflikta // Social'nyj konflikt: sovremennye issledovanija / Pod red. N. L. Poljakovoj. – M., 1991. – S.17–22.

5. Kochubej L. O. Politychni konflikti v suchasnij Ukrai'ni: tehnologii' zapobigannja ta specyfika perebigu / L. O. Kochubej // Naukovi zapysky Instytutu politychnyh i etnonacional'nyh doslidzhen' im. I. F. Kurasa NAN Ukrai'ny. – K., 2008. – Vyp.41. (pidserija «Kurasivs'ki chytannja»). – S.16–25.

6. Manojlo A. V. Nacional'no-gosudarstvennye modeli psihologicheskogo upravlenija konfliktami / A. V. Manojlo // Obzrevatel'-Observer. – 2008. – №2. – S.118–123.

Klyuyev K. G., student of the social theories of the Institute of Postgraduate Education and Innovation ONU Mechnikov (Ukraine, Odessa), mega.kluev@ukr.net

State forms of influence on the conflicts in modern political processes

Despite the end of the global confrontation era, the number of political conflict in today's world continues to grow; new forms emerge and have destabilizing impact on traditional political institutions and structure of political process. At the same time, international efforts to solve political conflicts go through a systemic crisis, and require not only new approaches and ways to influence a conflict situation, but also formation of new paradigms to manage international conflicts. Therefore, this article analyzes simulation as a way to resolve political conflicts. In particular, it focuses on the study of national-state models of solving political conflicts. At the forefront of this paper are technologies of information and psychological impact that today have national, cultural and civilizational peculiarities.

Keywords: conflict, instability, political disorganization of the state, political technologies.

Клюев К. Г., аспирант кафедры социальных теорий, Институт последипломного и инновационного образования ОНУ им. И. И. Мечникова (Украина, Одесса), mega.kluev@ukr.net

Государственные формы влияния на конфликтные ситуации в современных политических процессах

Несмотря на завершение эпохи глобального противостояния, в современном мире количество политических конфликтов продолжает расти, возникают новые формы, которые осуществляют дестабилизирующее влияние на традиционные политические институты и структуру политического процесса. Вместе с тем, деятельность по решению политических конфликтов сегодня переживает системный кризис, требует не только поиска новых подходов и способов воздействия на конфликтные ситуации, но и формирования новых парадигм управления политическими конфликтами. Поэтому, в данной статье главное внимание уделяется изучению государственных форм разрешения политических конфликтов. На передний план выходят технологии информационно-манипуляционного воздействия, которые сегодня имеют свои государственные, национальные и культурно-ментальные особенности.

Ключевые слова: конфликт, нестабильность, политическая дезорганизация, государство, политические технологии.

***

УДК 32.019.51

Васильчук Є.,
доктор політичних наук, доцент, Черкаський
технологічний університет ім. Б. Хмельницького
(Україна, Черкаси), gileya.org.ua@gmail.com

Гринчук М. С.,
Інститут міжнародних відносин КНУ
ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ),
maryna_grynychuk@yahoo.com

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИКИ США ЯК РЕЗУЛЬТАТ ЕВОЛЮЦІЇ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Оскільки комунікація переплетена як з урядом так і політикою, зміни в структурі комунікацій і технологіях спричиняють зміни в балансі сил і влади. Наше дослідження присвячене вивченню впливу ЗМІ на політичну трансформацію США. Політики і політичні діячі можуть імітувати свої політичні переваги в прозорості маніпулюючи ЗМІ. Телебачення прагне перетворити бажання права і політики в форму розваг яке розраховане на масове споживання, тому телебачення служить родючим ґрунтом для самостійно еволюціонуючої культури скандалу. З огляду на короткотривалість сюжетів, розповіді про політичну стратегію, політичну боротьбу, політичні скандали та приватне життя політиків, як правило, витісняють менш насущні питання, які повинні вирішуватись політиками, варіанти вирішення яких є більш суспільству. Політичне життя політиків на телебаченні починає формувати стійкий образ життя політика, життя яким насправді не живе політик. За допомогою ЗМІ політики мають змогу відсіювати всі інші форми політичної інформації перетворюючи саме значення публічного дискурсу в громадське обговорення.

Ключові слова: управління, політична інформація, політичне життя, засоби масової інформації, прозорість.

Основні характеристики і тенденції розвитку політичної системи сучасного американського суспільства відображають специфіку трансформаційних процесів, що почалися в 80-і рр. XX ст. Представляючи собою складний комплекс якісних змін в структурі, функціонуванні та способах взаємодії політичної системи з середовищем, системна трансформація пов'язана з процесами взаємної адаптації інституційної та соціокультурної підсистем [1].

Нові політичні інститути і домінуючі ціннісні орієнтації одночасно виступають по відношенню один до одного і як умова існування, і як результат функціонування. Взаємна еволюція інституційних і соціокультурних складових політичної трансформації забезпечує баланс системоутворюючих і системозмінюючих чинників розвитку, визначає параметри конкуренції формальних та неформальних інститутів, впливає на функціональність політичної системи суспільства.

Видатний канадський вчений Маршалл Маклуен зазначав, що прискорення розвитку комунікації завжди запускає механізм збільшення й розширення функцій державних структур [10].

Враховуючи даний фактор, можна стверджувати, що надзвичайно важливу роль в політичній сфері відіграють засоби масової інформації. Вони формують політичні цінності відкритості і демократичної підзвітності, які об'єднані під назвою «прозорості» [5].

Насправді, метафора прозорості включає в себе три окремі політичні чесноти, які дуже часто зустрічаються разом, але при цьому аналітично різні. Перший вид прозорості є інформаційна прозорість: знання про урядові структури і рішення, а також доступ до урядової інформації. Інформаційна прозорість може бути прискореною, вона передбачає публічні заяви стосовно причин дій уряду, або може передбачати розкриття зібраної інформації урядом. Другий тип прозорості є прозорість участі: здатність брати участь в ухваленні політичних рішень, або шляхом справедливого представництва або

безпосередньої участі. Третій вид прозорості є прозорість підзвітності: можливість притягнути урядовців до відповідальності – або завдяки правовій системі або за допомогою громадської думки – коли суб'єкт владних повноважень порушує закон або коли він діє в протиріччі з інтересами народу [12; 13].

Актуальність нашої розвідки зумовлена недостатнім висвітленням еволюції інституційних і соціокультурних складових політичної трансформації політики США під впливом ЗМІ.

Метою статті є комплексний підхід до аналізу специфіки, динаміки та результативності трансформації політики США під впливом ЗМІ.

Дана мета вимагала вирішення наступних завдань:

- визначити теоретико-методологічні засади вивчення;
- проаналізувати останні дослідження та публікації, що їх присвячено даній проблематиці;
- виділити особливості трансформаційних процесів у політичній сфері;
- визначити специфічні риси трансформації політики США під впливом ЗМІ.

Перспективи та проблеми глобалізації у галузі масової комунікації вивчаються як дослідниками процесів розвитку міжнародної системи, так і безпосередньо спеціалістами в галузі комунікацій: М. Маклуеном, Дж. К. Гелбрейтом, українськими дослідниками: Г. Почепцовим, О. Зернецькою, С. Даниленко.

Так М. Маклуен стверджував, що «засобом комунікації є повідомлення», так як саме засіб комунікації визначає і контролює масштаби і форми людської асоціації і людської дії будь-якого засобу комунікації. Зміст або способи застосування таких засобів є настільки ж різноманітними, скільки й неефективними для визначення форм пов'язування людей [10].

Ідея заміни ринкової стихії промисловим плануванням знайшла своє відображення в працях Дж. К. Гелбрейта, яка була покладена в обґрунтуванні процесу трансформації капіталізму в нове індустріальне суспільство. Основою і головним інструментом який слугуватиме для заміни ринку плануванням він вважав розвинену корпорацію, а економічну діяльність держави розглядав як необхідний елемент, «вінець архітектури планування».

Втручання держави, з точки зору Гелбрейта, необхідне для вирішення головних проблем американського капіталізму, в основі яких лежить протиріччя між планованою системою, яка уособлювала світ гігантських корпорацій, і ринковою системою, куди входить дрібний бізнес, сільське господарство, освіта, охорона здоров'я, транспорт та інші сфери соціального обслуговування. Для вирішення цих протирічч американський економіст пропонує загальну теорію реформ.

Виходячи з цього можна прийти до висновку, що утворення, як гігантських корпорацій так і медійних глобальних компаній відповідатиме потребам економіки в умовах глобалізації і вони діятимуть, виходячи зі своїх корпоративних інтересів [2].

Не забуваючи про те, що міра інформаційного впливу глобального рівня розрізняється в різних регіонах світу через такі чинники, як місцева культура, державна інформаційна політика, ступінь розвитку інформаційної інфраструктури тощо [3].

Задля розуміння процесів прийняття політичних рішень в американському уряді, необхідно, в першу чергу,

зрозуміти функції та роль ЗМІ в процесі професійної діяльності політичних діячів та державних установ.

Слід зазначити, що наймасовішим і впливовішим ЗМІ в США є, безсумнівно, телебачення, до складу якого входять три загальнонаціональні канали – ABC, CBS і NBS, які безроздільно панували в ефірі кілька десятиліть. Потім їм склали конкуренцію сотні кабельних телеканалів і телемережа «Fox». Окрім телебачення, яке безсумнівно можна вважати динамічним та впливовим, в країні налічується близько 10 тисяч комерційних радіостанцій, які зазвичай мають специфіку вузького напрямлення на обслуговування конкретної аудиторії в густозаселених регіонах [19].

Багато науковців занепокоєні тим аспектом, що права власності на засоби масової інформації зосереджені в руках гігантських корпоративних конгломератів, з чого випливає, що більш заможні та політично обізнані верстви населення є домінуючими в цьому напрямі [18].

Нормативно–законодавчий рівень прозорості діяльності державних і муніципальних органів закріплений прийнятою Першою поправкою до Конституції США, що гарантує свободу слова та віросповідання та закон «Про свободу інформації», який гарантує отримання інформації. Згідно нормативним документам, доступ громадян до засобів масової інформації є необмеженим та має важливе значення для ефективної політичної комунікації та формування певних переконань [15; 16].

Теоретично засоби масової інформації в своїй діяльності спрямовані на «прозорість» особливо коли це стосується політичної системи у всіх трьох її аспектах: ЗМІ можуть допомогти людям більш чітко зрозуміти діяльність уряду, дати змогу брати участь у прийнятті політичних рішень, і нагадувати урядовцям про відповідальність. В епоху розвитку можливостей ЗМІ вони можуть слугувати, як демократичному уряду так і політикам, як засіб імітації політичних чеснот прозорості за допомогою їх риторичної маніпуляції. Але імітація прозорості не буде відбивати основоположні політичні цінності, закладені метафорою прозорості. Замість цього прозорість слугує задля затемнення і заплутування, змінення звітних даних і приховування важливої інформації задля створення політичних реалій, які будуть заспокоювати маси [13].

Люди часто виступають проти прозорості, але уряд і політики можуть маніпулювати представляючи і розкриваючи інформацію під певним кутом зором для досягнення власних цілей. В цьому ми вбачаємо дві основні стратегії: відвернути увагу аудиторії, це так званий метод «копченого оселедця» (red herring), і доповнити політичне життя новими реаліями, які спочатку роблять спробу витіснити, а в кінцевому підсумку витісняють те, що хотіли приховати. Таким чином, політична прозорість може бути переможена власним механізмом [14; 7].

В політичних практиках існують техніки, які реалізуються у вигляді спланованих публікацій, повідомлень або організованих чуток, які готують публіку до сприйняття інформації. Техніки відволікання уваги базуються на переключенні уваги, акцентуванні уваги на інших подіях. За необхідності створюються віртуальні події. Техніка розрідження інформації включає в себе збільшення обсягу інформації з певної проблеми, введенні нейтральної додаткової інформації, яка відволікає на себе увагу. Техніка шумів створює так звані інформаційні шуми, які заважають людям сконцентрувати увагу на неприємній

для суб'єкта управління інформації. Наприклад, подання такої кількості новин, що стає неможливим виділити щось важливе. Інформаційний шум може створюватися і великою кількістю різноманітних коментарів, кожен з яких претендує на право бути вірним [10].

Техніки довіри засновуються на особистому ставленні людей до комунікатора. Серед них можна назвати техніки «залучення експерта», «знаходження знаменитості». Існує також техніка посилення на авторитети, що використовує вислови авторитетних в суспільстві осіб для зміцнення позиції певного кандидата або політичної сили. Вислови відомої людини можуть просто монтуватися (наприклад, президент сказав, що кожен політик повинен мати неабиякі організаційні здібності) [11].

Близька до неї техніка «ефект імені», яка те або інше твердження приписує авторитетній особі. Ця техніка спирається на дослідження американських психологів С. Аша та Р. Брауна, які довели, що зміна авторства суттєво впливає на реакцію людей, щодо одного й того ж твердження. Техніка «особисті свідчення» використовує оцінки простих людей, не заангажованих у політичній діяльності; техніка «глас народу» спирається на соціальний конформізм людей, що формується під впливом рейтингів популярності, соціологічних опитувань. Техніки розуміння спираються на особливості процесів розуміння людиною соціальної інформації. Тут можна назвати техніки «навішування ярликів» (публіці пропонується готова оцінка або категорія), «магії слів» (використовуються слова, що мають велике емоційне навантаження для конкретної аудиторії). Ці техніки спрямовані на перенос позитивного сприйняття людей на об'єкт, що рекламує суб'єкт політичного управління [9].

Підкріплення впливу на процес розуміння та засвоєння людиною соціальної інформації здійснюється за допомогою технік «удаваного вибору», «повторювання» та ін. Таким чином, використання суб'єктом політичного управління названих технік дозволяє йому різко розширити свій вплив на маси, вносити в свідомість людей ідеї та образи, здатні реально впливати на мотивацію, вибір тих чи інших видів діяльності, що відповідають цілям суб'єкта управління [Там само].

Процес виявлення найбільш ефективних видів комунікації, подібно виокремленню найбільш впливових для сприйняття вербальних структур, являє собою надзвичайно складний процес, що вимагає тривалого моніторингу та аналізу. Поява засобів масової інформації сприяла оволодінню людиною новими цінностями та звичками [11]. Вплив засобів масової інформації на національний розвиток суспільства виражається у їх взаємній залежності, що залежить від рівня завданих соціальних і особистісних змін. ЗМІ мають стільки ж енергії і стимулу діяти як і уряд в процесі маніпулювання громадськими дебатами [18].

Наукові результати. Вплив громадськості на політичні рішення в державі може відбуватися наступними способами: (1) шляхом створення реальності, в якій діють урядові лідери, (2), граючи роль представників громадської думки, (3) шляхом приділення уваги до конкретних питань [18].

Новини, історії, події здатні впливати на процеси прийняття політичних рішень. При визначенні того, що в першу чергу попаде в ефір, редактори можуть ненавмисне вплинути на роботу політичних інститутів США.

Найбільш очевидним це стає під час виборів президента. Коментуючи неймовірну міць засобів масової інформації в процесі кампанії, Ларрі Кінг сказав: «Ви до сих пір не чули б, Білла Клінтона! Білл Клінтон є продуктом телебачення». Крім того, телебачення заохочує громадськість впливати на політичний стиль президентської особистості [18].

Домінуюча роль направленості впливу у відносинах між громадськістю та засобами масової інформації не завжди є очевидною. Проте, серед представників політичної сфери загальновідомим є факт того, що засоби масової інформації можуть стимулювати громадську думку стосовно прийняття певних рішень сприйняття основних питань [Там само].

Більш того політики розуміють важливість засобів масової інформації для збереження влади і впливу на громадян, а телебачення створює нову реальність, населену політтехнологами, соціологами, експертами та консультантами. В кінці кінців, політичне життя починає відповідати політичному іміджу.

З іншого боку урядовці мають потребу в оперативній інформації для прийняття правильних управлінських рішень. Отже можна стверджувати, що новини, історії або події, які є результатом діяльності громадськості мають впливати на формування державної політики США. Але в більшості випадків засоби масової інформації висвітлюють лише ті питання, які вважають найбільш важливими [18].

На початковому етапі розробки політичних рішень можливий значний вплив засобів масової інформації на його подальший розгляд та прийняття, існує навіть вірогідність блокування. Уряд в цілому вважають, що засоби масової інформації впливають на порядок денний, що встановлюється шляхом ініціювання відомостей про те які питання будуть вирішуватись. Політики часто звертаються до новини мережі як засобу визначення настрою громадськості. Питання пов'язані з порядком денним та висвітлені в ЗМІ зможуть вплинути політика прийнята і реалізована [18].

Очевидно, що позитивне висвітлення може підвищити шанси на досягнення визнання вірного політичного курсу як з боку інших посадових осіб так і широкої громадськості.

Негативна інформація про політику яка подана до ЗМІ, часто змушує політиків переглянути і змінити свої рішення. На жаль, так як багато журналістів визнають, хороша новина це не новина. Так як більшість новин які висвітлюються відносяться до політичних питань і подій скептично, державні політичні діячі постійно пам'ятають про те, як будуть представлені їхні проблеми [18].

За дуже короткий час Інтернет став важливим засобом політичної комунікації, який не поступається телебаченню. Він має форму розширеного ефекту телебачення. Інтернет допомагає скоротити новини циклу, у зв'язку з тим, що історія може постійно оновлюватися в Інтернеті з відносною легкістю. Більш короткий цикл новин має тенденцію сприяти більш безперервному телевізійному висвітленню подій, особливо в кабельних мережах. Також однією з властивостей інтернету є масове поширення інформації, що є відносно недорогим, це допомагає новим видам інформації утворювати нові джерела інформації – в тому числі й плітки – телебачення може лише зібрати і поширити інформацію відповідно до стандартів. Інтернет робить можливими

нові журналістські джерела, які можуть конкурувати з телерепортажами, а також нові журналістські практики, які іноді можуть вплинути на форму і зміст висвітлюемого на телебаченні. Таким чином, Інтернет може допомогти посилити властивості телевізора, виокремити новини, виділити плітки, або перетворити телевізійні права і політику в форму розваги [10].

Висвітлення певних подій в ЗМІ є добре відомим методом маніпулювання політичною прозорістю. На спеціально призначені політичні події запрошуються засобами масової інформації. В подіях ЗМІ показують політиків, що беруть участь в бізнес зустрічах або ретельно обговорюють питання державної політики. В іншому виді заходів ЗМІ показує, політика з його або її сім'єю, беручи участь в повсякденній діяльності без охорони [3].

Технологічний прогрес в області комунікації вмикає трансформацію політичних процесів. Незалежно від того уряд впливає на засоби масової інформації, чи засоби масової інформації впливають на уряд або політику держави. Виходячи з тісної взаємодії уряду і засобів масової інформації можна припустити, що політика держави розвивається в спеціальному напрямі. Лише у випадку правильного використання, масова комунікація може дозволити громадянам можливість голосу у визначенні напрямку політики держави. Нинішня популярність радіо є лише одним з прикладів прагнення громадськості внести свій вклад в процес прийняття політичних рішень [15].

В ідеалі, засоби масової інформації повинні сприяти пошуку істини в політичному процесі. В процесі підготовки, вони як доповнюють так і допомагають в пошуку істини вже всередині самої системи. Коли вони не готують, вони збільшують ступінь похибки в справедливості тієї чи іншої події, мотивуючись широкою аудиторією, і правом сильного голосу. Таким чином, громадськість повинна бути основним засобом контролю над засобами масової інформації для того, щоб в кінцевому рахунку істина перемогла, але це вимагає від громадян приймати активну участь у політичному розвитку країни. Якщо ЗМІ дійсно вільні, вони не будуть справедливими в повній мірі. Проте, політичний процес не буде справедливим, якщо він вільний від пильної уваги засобів масової інформації та громадськості.

Насправді справжня культура скандалу в Сполучених Штатах насправді не культура підвищеної політичної прозорості. Нинішня культура політичного скандалу є самовідтворюються, що самовідтворюються культурне явище. Це культурний вірус, який поширюється як епідемія через громадську сферу. Вона виробляє і розмножується обговорення елементів скандалу, але це не обов'язково наблизить нас до розуміння того, як працює уряд або зробити урядовці доступнішими або підзвітні.

Список використаних джерел

1. Бродовская Е. В. Трансформация политической системы современного российского общества: институциональные и социокультурные составляющие: Автореферат / Тульский государственный университет. – Тула, 2008. – 63 с.
2. Гридасов Г. О. Трансформация акторов международных отношений: держава та транснаціональні медійні корпорації.
3. Даниленко С. І. «Громадянський вимір комунікаційної революції»: Модернізація суспільних комунікацій від друкарського верста до соціальних мереж / С. І. Даниленко / Монографія. – К.: ІМВ, 2010. – 310 с.

4. Зернецька О. В. Глобальний розвиток систем масової комунікації і міжнародні відносини / О. В. Зернецька. – К.: Освіта, 1999. – 351 с.
5. Зінченко А., Тітаренко І., Саприкіна М., Ішук С. (приклад «Прозорого офісу» у Вінниці). Прозорість і соціальна відповідальність муніципалітетів. – К.: Поліграфія «Юстон». – 52 с.
6. Колесников О. Роль інформаційних технологій в українських виборчих кампаніях 2002–2006 років [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.codeschool.com/courses/front-end-foundations#>
7. Маніпуляції громадською думкою за допомогою ЗМІ: аналітична доповідь Школи політичної аналітики при НаУКМА // http://www.spa.ukma.kiev.ua/pdfs/brochure_5.pdf – Дата перегляду: 9.03.2005.
8. Фатхутдинов Р. А. Стратегический менеджмент / Р. А. Фатхутдинов. – М.: Дело, 2005. – 448 с.
9. Фролов П. Психотехнології впливу на виборця: правда і вигадки / П. Фролов. – К., 2002. – 182 с.
10. A comission report. The Transformation in American Politics: Implications for Federalism [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.library.unt.edu/gpo/acir/Reports/policy/a-106.pdf>
11. Albert E. Gollin, Media Power: On Closer Inspection, It's Not That Threatening, in IMPACT OF MASS MEDIA: CURRENT ISSUES, supra note 32, at 41, 43.
12. Anon. 1998: Dow Rises on Poll Support for Clinton, Financial Times (London), September 15, p. 52.
13. Balkin J. M. 1998: How Mass Media Simulate Political Transparency.
14. Baudrillard, Jean 1994: Simulacra and Simulation. Sheila Faria Glaser, trans. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press.
15. First Amendment (Amendment I) to the United States Constitution [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://en.wikipedia.org/wiki/First_Amendment_to_the_United_States_Constitution
16. Freedom of Information Act (FOIA) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://en.wikipedia.org/wiki/Freedom_of_Information_Act_\(United_States\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Freedom_of_Information_Act_(United_States))
17. Jeffrey Gale, 1988: «BULLSHIT!» THE MEDIA AS POWER BROKERS IN PRESIDENTIAL ELECTIONS.
18. Kristine A. Oswald 2009: Mass Media and the Transformation of American Politics [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://scholarship.law.marquette.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1615&context=mulr>
19. Steven Allen, Introduction to AND THAT'S THE WAY IT IS(N'T): A REFERENCE GUIDE TO MEDIA BIAS 1, 2 (L. Brent Bozell III & Brent H. Baker eds., 1990).

Vasylychuk E., Doctor of Political Sciences, Cherkassy Technological University B. Khmelnytsky (Ukraine, Cherkasy), gileya.org.ua@gmail.com

Grinchuk M. S., Institute of International Relations of Kiev University Shevchenko (Ukraine, Kyiv), maryna_grynychuk@yahoo.com

Transformation of US policy as a result of the evolution of media

Since communication is intertwined with government and policy changes in the structure of communications and technologies entail changes in the balance of power and authority. Our study examines the influence of media on the US political transformation. Politicians and policy makers can simulate their political preferences in the transparency of manipulating the media. Television tends to turn the desire of law and policy in the form of entertainment designed for mass consumption, so the TV serves as a fertile ground for their own culture evoluytsinuyuchoi scandal. Given the brevity of stories, stories about political strategy, political struggle, political scandals and privacy policy makers tend to displace less nasuschih issues Obey solved by politicians, solutions which are more public. The political life of politicians on television begins formuaty sustainable lifestyles policies, life that actually lives politician. With the help of the media policy can filter out all other forms of political information, transforming public discourse value itself in the public discussion.

Keywords: management, information politic, political life, the media, and transparency.

Васильчук Е., доктор политических наук, доцент, Черкасский технологический университет им. Б. Хмельницкого (Украина, Черкассы), gileya.org.ua@gmail.com

Гринчук М. С., Институт международных отношений КНУ им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), maryna_grynychuk@yahoo.com

Трансформация политики США под влиянием средств массовой информации

Поскольку коммуникация переплетена как с правительствам так и политикой, изменения в структуре коммуникаций и технологиях повлечет изменения в балансе сил и власти. Наше исследование посвящено изучению влияния СМИ на политическую трансформацию США. Политики и политические деятели могут имитировать свои политические предпочтения в прозрачности манипулирующие СМИ. Телевидение стремится превратить желание права и политики в форму развлечения рассчитанное на массовое потребление, поэтому телевидение служит плодородной почвой для самостоятельной эволюционирующей культуры скандала. Учитывая краткосрочность сюжетов, рассказы о политической стратегии, политическую борьбу, политические скандалы и частную жизнь политиков, как правило, вытесняют менее насущные вопросы, которые должны решаться политиками, варианты решения которых более обществу. Политическая жизнь политиков на телевидении начинают формировать устойчивый образ жизни политика, жизнь которой на самом деле живет политик. С помощью СМИ политики могут отсеивать все другие формы политической информации, превращая само значение публичного дискурса в общественное обсуждение.

Ключевые слова: управление, политическая информация, политическая жизнь, средства массовой информации, прозрачность.

* * *

References

1. Brodovskaja E. V. Transformacija politicheskoj sistemy sovremenno go rossijskogo obshhestva: institucional'nye i social'nyye sostavljajushhie: Avtoreferat / Tul'skij gosudarstvennyj universitet. – Tula, 2008. – 63 s.
2. Grydasov G. O. Transformacija aktoriv mizhnarodnyh vidnosyn: derzhava ta transnacional'ni medijni korporacii'.
3. Danylenko S. I. «Gromadjans'kyj vymir komunikacijno j' revoluciji»: Modernizacija suspil'nyh komunikacij vid drukars'kogo verstata do social'nyh merezh / S. I. Danylenko / Monografija. – K.: IMV, 2010. – 310 s.
4. Zernec'ka O. V. Global'nyj rozvytok system masovoi' komunikacii' i mizhnarodni vidnosyny / O. V. Zernec'ka. – K.: Osvita, 1999. – 351 s.
5. Zinchenko A., Titarenko I., Saprykina M., Ishuk Je. (pryklad «Prozорого ofisu» u Vinnyci). Prozorist' i social'na vidpovidal'nist' muncipalitetiv. – K.: Poligrafija «Juston». – 52 s.
6. Kolesnykov O. Rol' informacijnyh tehnologii v ukrai'ns'kyh vyborchyh kampanijah 2002–2006 rokov [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <https://www.codeschool.com/courses/front-end-foundations#>
7. Manipuljacii' gromads'koju dumkoju za dopomogoju ZMI: analitychna dopovid' Shkoly politychnoi' analityky pry NaUKMA // http://www.spa.ukma.kiev.ua/pdfs/brochure_5.pdf – Data peregljadu: 9.03.2005.
8. Fathutdinov R. A. Strategicheskij menedzhment / R. A. Fathutdinov. – M.: Delo, 2005. – 448 s.
9. Frolov P. Pсихотехнології впливу на виборця: правда і вигадки / Р. Фролов. – К., 2002. – 182 с.
10. A comission report. The Transformation in American Politics: Implications for Federalism [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.library.unt.edu/gpo/acir/Reports/policy/a-106.pdf>

УДК 327

Гаспарян А. Л.,
аспірант кафедри міжнародних відносин
та зовнішньої політики, Інститут міжнародних
відносин Київського національного університету
ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ),
argamjan@ukr.net

Вплив міграційних проблем на безпекову політику ФРН

Досліджується вплив міграційних проблем на безпекову політику ФРН. Аналізуються причини активізації міграційних потоків в сучасному світі. Розглядаються особливості політики ЄС щодо врегулювання міграційної кризи. При цьому акцентується увага на різноманітній зацікавленості у вирішенні спільних проблем зі сторони країн-членів ЄС. Попри це країни-члени ЄС стоять перед необхідністю формування уніфікованої загальноєвропейської системи надання притулку та захисту зовнішніх кордонів Союзу, що повністю підтримується німецьким керівництвом. Пропонуються шляхи вирішення міграційної проблеми. Констатується, що під впливом змін і зростаючих загроз у безпековому середовищі ФРН змушена переглянути свою безпекову політику, що знаходить відображення в нормативних документах з питань зовнішньої та безпекової політики ФРН. В цілому, безпекові проблеми підвищують роль ФРН, як безпекового гравця, змінюючи, таким чином, німецькі зовнішньополітичні пріоритети.

Ключові слова: міграційні проблеми, ФРН, безпека, зовнішня безпекова політика, проблема біженців.

У контексті тенденцій розвитку останніх років світове співтовариство пересвідчилося у тому, що однією з головних питань порядку денного XXI століття стали міграційні проблеми (збільшення кількості міграційних потоків (вимушені та нелегальні мігранти) з країн Сходу до країн Заходу й проблема біженців). Маючи глобальний характер, міграційні виклики разом з тероризмом та регіональними конфліктами формують «дестабілізуючий потенціал» безпекового середовища як ФРН, так і всієї системи міжнародних відносин. Саме тому нагальним завданням німецького керівництва постає пошук шляхів запобігання, стримування та нейтралізації міграційних загроз національній безпеці ФРН.

Коллективний вимір забезпечення безпеки стає імперативом для європейських держав, саме тому підкреслюється, що безпека ФРН, розуміння якої набуває комплексного характеру, нерозривно пов'язана з політичним розвитком в Європі та в світі. Відтак, «мультилатералізм» виступає рушійним принципом зовнішньої політики ФРН. У даному контексті важливою є бажання ФРН взяти на себе більшу відповідальність на світовій арені з метою забезпечення національної, регіональної та міжнародної безпеки, зокрема, вирішуючи міграційну проблему, до чого неодноразово закликав німецький істеблішмент. Це впливає не лише з зобов'язань ФРН в рамках багатосторонніх структур політико-безпекового співробітництва, але й переглядом позицій ФРН в сучасній системі міжнародних відносин.

Мета статті – дослідити вплив міграційних проблем на стан безпеки та безпекову політику ФРН.

Піковим періодом активізації міграційних проблем для Німеччини і ЄС в цілому став 2015 рік, що пов'язано з нестабільним розвитком на периферії Європи та загостренням проблеми біженців, причинами чого стали війна в Сирії, загроза з боку Ісламської держави, нестабільна внутрішньополітична ситуація в Лівії, Іраку та в Афганістані, окупація Криму і дестабілізація ситуації в Україні Російською Федерацією.

Без сумніву, безпека в країнах-членах ЄС передусім залежить від стану розвитку подій поза межами Європи. Основні загрози для Європи і ФРН зокрема відходять з

південного оточення континенту (міграційне питання не є винятком). Так, країн-походження біженців поділені на безпечні (Албанія, Боснія і Герцеговина, Македонія, Косово, Чорногорія, Сербія, Туреччина) та небезпечні (країни Північної Африки, Близького Сходу). Хоча у вирішенні проблеми біженців зацікавлені всі країни-члени ЄС, однак брати на себе відповідальність не всі готові, попри те, що підтримують мультилатеральну політику Союзу. За умов пасивної політики Франції щодо вирішення загальносоюзних проблем (приклад кризи в єврозоні) і з урахуванням британського референдуму щодо виходу з ЄС (23 червня 2016 року), Німеччина посилює свої позиції як лідера Союзу, а тому готова і змушена взяти на себе більшу відповідальність за майбутній розвиток ЄС.

У 2015 – (до осені) 2016 рр. ФРН прийняла майже 1.2 млн. біженців, більше половини з яких припадає на федеральні землі Північний Рейн-Вестфалія, Баварія та Баден-Вюртемберг (південна та південно-західна частина території ФРН) [1]. Німеччина є другою країною в світі після США за популярністю серед мігрантів і разом з більшістю європейських країн відноситься до ключових донорів гуманітарної допомоги у світі. Основний закон ФРН гарантує індивідуальне право на притулок для осіб, яких переслідують на своїй Батьківщині, тому з правової точки зору зобов'язання Німеччини приймати біженців є логічною. Окрім того, з риторики політичного керівництва Німеччини впливає те, що країна приймає біженців, насамперед, з гуманітарних та моральних міркувань («гуманітарний імператив» або «гуманітарна відповідальність»).

Так, одностороннє рішення А. Меркель (за що федерального канцлера називають «міграційним канцлером») про те, що треба відкривати кордони ФРН для біженців отримало негативний відгук зі сторони більшості керівників федеральних земель, особливо прикордонних (наприклад, голови ХСС і прем'єра Баварії Хорста Зеехофера). У даному контексті канцлер Німеччини досить символічно висловилася з приводу проблеми біженців і тієї політики, якої дотримується офіційний Берлін: «...якщо ми будемо вибачатися за те, що у важкій ситуації ми подали руку допомоги, тоді це не моя країна» [2]. Такі дії негативно позначилися на рейтингу канцлера Німеччини А. Меркель всередині країни, натомість зростає захоплення біженців діями канцлера за прояви гуманізму.

Очевидно, що неможливість повністю контролювати ситуацію з біженцями становить загрозу національній безпеці ФРН, адже серед німецького населення зростає незадоволення рівнем внутрішньої безпеки та політикою прийняття біженців (особливо в контексті ідеї про примусову оренду незайманих об'єктів), що призводить до нападів радикально налаштованих осіб на гуртожитки для біженців. З іншої сторони, масові напади з боку іммігрантів на жінок під час новорічних святкувань у Кьольні (схожі інциденти у Гамбурзі, Штутгарті), атаки терористів влітку 2016 року в Мюнхені (іранець за походженням вбив 9 осіб та поранив 21), Вюрцбергу (афганський мігрант з ножом і сокирою напав на пасажирів потяга), Ройтлінгені (сирійський біженець напав на вагітну жінку та поранив двох прохожих) та Ансбаху (сирійський мігрант підірвав себе та поранив 12 людей) стали сигналом зростання спектру внутрішніх загроз безпекового середовища Німеччини.

Виходячи з розуміння зростання спектру внутрішніх та зовнішніх загроз безпеці ФРН, 13 липня 2016 року керівництвом ФРН був представлений стратегічний документ, розроблений Федеральним міністерством оборони: «Біла книга ФРН з питань безпекової політики та майбутнього Бундесверу 2016» [3]. В цьому документі окреслюється стратегічне бачення ФРН у сфері забезпечення національної безпеки, а також закріплюються концептуальні засади та напрями розвитку національної безпеки й німецького Бундесверу. Очевидно, останнє має на меті реалізацію національних інтересів, в основі яких лежать гарантування безпеки і благополуччя людини, суспільства і держави в умовах збереження суверенітету і територіальної цілісності території ФРН. «Біла книга 2016» стала відображенням реакції ФРН, насамперед, на агресивну політику РФ щодо України, зростання терористичних атак в Європі, загроз з боку «Ісламської держави» та активізацію міграційних проблем. Серед основних викликів для безпекової політики ФРН у «Білій книзі 2016» визначені, зокрема, неконтрольовані міграційні потоки.

Окрім того, профільні федеральні міністерства розробили документ під назвою «Концепція цивільної оборони», що був представлений у серпні 2016 року. У цьому нормативному документі визначені ключові заходи, які має вживати німецьке населення у випадку збройного нападу на ФРН, терористичних атак, надзвичайних ситуацій тощо. Метою появи документа є формування свідомих та готових до боротьби із загрозами громадян ФРН.

Не менш складним викликом для ФРН виступає інтеграція біженців в німецьке суспільство, що впливає не лише на європейську ідентичність, але й знижує рівень безпеки в країні, стаючи вразливим фактором суспільної взаємодії (з урахуванням таких складових як релігія, різні культури, ментальність, інтереси тощо, що створює «конфліктний потенціал»). У даному контексті влучно зазначив експерт Кенан Малік, що наслідками мультикультуралізму чи інших процесів щодо співіснування з мігрантами (наприклад, асиміляції) є: фрагментоване суспільство, відчуженість меншин та обуреність громадян [4], які є наслідком та можуть стати причиною появи інших проблем.

В цілому, питання соціальної інтеграції мігрантів та біженців (інтеграцію дорослих – особи від 27 років та молоді – особи до 27 років) у ФРН зводиться трьохрівневої компетенції (враховуючи політико-адміністративні особливості країни), що передбачає, зокрема, діяльність посадових осіб, відповідальних за міграційну проблематику:

1) федеральний рівень (Уповноважений федерального уряду з питань міграції, біженців та інтеграції);

2) земельний рівень (Земельний уповноважений з питань інтеграції);

3) комунальний – на рівні місцевих громад (Уповноважений з питань інтеграції органів самоврядування).

Ця політика спрямована на максимально ефективну інтеграцію мігрантів та біженців в німецьке суспільство, активізацію міжкультурної взаємодії шляхом створення належних для цього умов та зниження негативних настроїв й соціального напруження. Окрім державної політики (функціонування офісів Уповноважених, консультативних центрів, інтеграційних проєктів та курсів, відомств для іноземців, проведення інформаційно-роз'яснювальної

роботи), велику роль в інтеграції мігрантів до німецького суспільства відіграють громадські, благодійні та правозахисні організації.

Попри усю небезпеку, яку створює міграційна політика, у ФРН розуміють, що біженці – це дешева робоча сила, яка Європі потрібна, адже «свої» робітники все частіше висловлюють невдоволення рівнем заробітної платні та виступають за гідну оплату праці. Німеччина вже має такий досвід, оскільки після Другої світової війни спостерігалася велика нестача робочої сили, яка поступала в основному з Балкан, Туреччини, ЦСЄ. На сьогодні в Німеччині спостерігається старіння населення, а тому молоді біженці є інструментом врегулювання демографічної ситуації в країні. Проте, приймаючи мігрантів без обмежень, ФРН стимулює водночас потік нових біженців, які прагнуть дістатися до Німеччини, адже вона продовжує їх приймати.

Таким чином, міграційна проблема стимулює внутрішні дискусії як на рівні ЄС, так і окремих країн-членів. Свідченням цього стала проблема з системою розподілу біженців в країнах ЄС: Європейська комісія у травні 2015 року запропонувала систему квот, яка включала наступні складові: чисельність населення країни (40%), ВВП (40%), рівень безробіття (10%), кількість звернень за притулком на 1 млн. жителів країни в 2010–2014 рр. (10%) [5]. Модель реєстрації та перерозподілу біженців мала працювати як для ЄС в цілому, так і на рівні окремих держав. Наприклад, якщо біженцям дозволено перебування, то потрібно оперативно займатися пошуком місця притулку. Якщо відмовлено – швидко повернути назад, звідки прибула особа. Проте, ряд країн Центрально-Східної Європи виступили проти введення квот (Угорщина, Словаччина, Чехія, Польща – «Вишеградська четвірка», Румунія тощо). Прем'єр-міністр Угорщини Віктор Орбан назвав міграцію та великий потік біженців, які направлялися в країни ЄС, виключно «німецькою проблемою», виходячи з того, що біженці за кінцевий пункт свого маршруту бачать Німеччину. Оскільки подібна риторика не є прийнятною для загальноєвропейської мультилатеральної політики, тому ЄС шукає важелі впливу на країни, які відмовляються прийняти біженців. Наприклад, шляхом скорочення фінансової підтримки, яку отримують країни ЦСЄ зі структурних фондів ЄС [6], що запропонував міністр внутрішніх справ ФРН Томас де Мазер в контексті ситуації з перерозподілом 120.000 біженців, яких східні країни-члени ЄС спочатку відмовлялися приймати, але зрештою вдалося дійти згоди під впливом Німеччини та Франції. Італійська пропозиція щодо вирішення міграційної кризи відображена у концепції «міграційних компактів», що також зводиться до використання фінансових та політичних важелів впливу ЄС для управління ситуацією [7, с. 2].

Одним з можливих варіантів боротьби з проблемою біженців є допомога їм в країнах-походження шляхом сприяння стабілізації внутрішньополітичної ситуації на місцях та створення безпечних зон на мирній частині території нестабільних країн. Інший варіант – на рівні національної політики – захисти свої кордони від небажаних мігрантів, що суперечить основоположним принципам ЄС щодо переміщення осіб.

Підтримка Німеччиною російсько-американських зусиль щодо врегулювання сирійського конфлікту та

домовленість з Туреччиною з метою поділу тягаря міграційної відповідальності свідчить про стурбованість Німеччини проблематикою біженців та неможливість діяти самостійно з метою її вирішення.

Разом з тим влітку 2016 року німецько-турецькі відносини погіршилися від впливом наступних ситуацій:

– 2 червня 2016 року Бундестаг ФРН абсолютною більшістю голосів депутатів ухвалив Резолюцію «101 рік пам'яті геноциду вірмен та інших християнських меншин в 1915 та 1916 рр.». Прийняття цієї резолюції федеральний канцлер А. Меркель охарактеризувала як приклад демократичної культури в дії, не боячись реакції найбільшої національної меншини в ФРН – турецької. Анкара, в свою чергу, відкликала свого посла для консультацій;

– після спроби військового перевороту в Туреччині в липні 2016 року та засудження європейськими державами подальших «демократичних перетворень» в країні, Туреччина погрожує ЄС відмовою від домовленостей щодо питання біженців, вимагаючи скасування візового режиму між Туреччиною та ЄС. Однак, європейські держави і, зокрема, німецьке керівництво, наполягали на першочерговість виконання турецькою стороною необхідних умов лібералізації та скасування візового режиму.

Хоча офіційною Анкарою міграційне питання розглядається через призму заявки про членство Туреччини в ЄС та введення безвізового режиму для громадян Туреччини, однак шляхом вжиття спільних заходів європейські держави разом з Туреччиною змогли значно скоротити потік мігрантів до Європи шляхом Туреччина – Греція – Європа. Так, ЄС створив Фонд для біженців у Туреччині (займається наданням фінансової підтримки, охороною здоров'я, освітніми проектами тощо), на фінансування якого до кінця 2016 року планується виділити 2 млрд. євро.

Слід зазначити, що в умовах зниження рівня внутрішньої та зовнішньої безпеки міграційна криза є додатковим фактором, що призводить до збільшення оборонних витрат країн-членів ЄС, зокрема і ФРН. Разом з тим, закриття кордонів, перетин яких набув усталеного безперешкодного порядку згідно з Шенгенською угодою, призведе до економічних втрат, адже це має безпосередній вплив на транскордонне співробітництво і спрощену систему праці в прикордонних зонах. Це є загрозою для залежної від експорту економіки ФРН. Окрім того, під загрозою постають основи функціонування ЄС: це негативно впливає на союзний внутрішній ринок, роботу правоохоронних органів тощо, а економічні втрати не готова нести жодна країна-член ЄС.

Очевидно, що ситуація з біженцями призвела до фрагментації союзної політики та стала наглядним доказом різновірневої зацікавленості у вирішенні спільних проблем зі сторони країн-членів ЄС. Це, в свою чергу, підняло питання про споживче відношення до ЄС зі сторони окремих країн-членів Союзу. Виникають протиріччя між наднаціональним та національним рівнем регулювання в рамках ЄС, при яких окремі держави-члени ЄС хочуть самостійно обрати для себе найоптимальніший варіант вирішення міграційної проблеми, виходячи з власного потенціалу можливостей та національних інтересів.

Отже, очевидним є те, що ФРН і країни-члени ЄС стоять перед необхідністю формування єдиної

уніфікованої загальноєвропейської системи надання притулку та захисту зовнішніх кордонів ЄС, що повністю підтримується німецьким керівництвом. Вироблення саме спільної стратегії щодо мігрантів стане проявом конструктивного співробітництва на рівні ЄС та підтвердженням ситуативності, хоча й вимушеної, союзної зовнішньої політики. Оптимізація вимагає діяльність FRONTEX та Європолу, а також у даному контексті влучною є ініціатива створення Європейського агентства берегової охорони (EBCG), штаб якої має складатися з прикордонних охоронців країн-членів ЄС, пропозиція щодо якої була висловлена 30 травня 2016 року на засіданні Комітету свободи, безпеки та внутрішніх справ Європейського Парламенту. Без сумніву, під впливом змін і зростаючих загроз у безпековому середовищі ФРН змушена переглянути свою безпекову політику, що знаходить відображення в нормативних документах з питань зовнішньої та безпекової політики ФРН, зокрема, прикладом є Біла книга ФРН 2016 року. Можна констатувати, що безпекові проблеми підвищують роль ФРН, як безпекового гравця, змінюючи, таким чином, німецькі зовнішньополітичні пріоритети.

Список використаних джерел

1. What's driving Merkel's policy on refugees? / Deutsche Welle [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dw.com/en/whats-driving-merkels-policy-on-refugees/av-19493027>.
2. Nelles R. Kanzlerin in der Flüchtlingskrise: Die wahre Angela M. / Spiegel Online 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.spiegel.de/politik/deutschland/fluechtlingskrise-kommentar-zu-angela-merkel-und-horst-seehofer-a-1053167.html>.
3. Weißbuch zur Sicherheitspolitik und zur Zukunft der Bundeswehr 2016 / Bundesministerium der Verteidigung [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.bmvg.de/portal/a/bmvg/!ut/p/c4/NYqxDoMgFEX_iAdLTbtJ7NChSx2q3QAJfYmAeT518eMLQ-9JznIufKCQzI7BMOZkZhhgdHizh7BxD-LwuK52c1941-fkhcvJczX7xfgcyHAmSWTiuZaNqBSBE4xSdV0q-Z86W_28X_tL03QP_YllxvYHSwxvBA!!!.
4. Malik K. The Failure of Multiculturalism. Community Versus Society in Europe / Foreign Affairs (March / April 2015) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.foreignaffairs.com/articles/143048/kenan-malik/the-failure-of-multiculturalism>.
5. Гулина О. Почему Евросоюз не может решить проблему беженцев / Carnegie.ru, 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://carnegie.ru/2015/09/01/ru-61169/ifi3>.
6. Alexe D. Germany calls for sanctions against EU states that reject refugee quotas / New Europe. – 2015. – September [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://neurope.eu/article/germany-calls-for-sanctions-against-eu-states-that-reject-refugee-quotas/>.
7. Saving Schengen: discussing the options / Policy Dialogue – 2 June 2016 // European Policy Centre, 4 p.

References

1. What's driving Merkel's policy on refugees? / Deutsche Welle [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.dw.com/en/whats-driving-merkels-policy-on-refugees/av-19493027>.
2. Nelles R. Kanzlerin in der Flüchtlingskrise: Die wahre Angela M. / Spiegel Online 2015 [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.spiegel.de/politik/deutschland/fluechtlingskrise-kommentar-zu-angela-merkel-und-horst-seehofer-a-1053167.html>.
3. Weißbuch zur Sicherheitspolitik und zur Zukunft der Bundeswehr 2016 / Bundesministerium der Verteidigung [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: https://www.bmvg.de/portal/a/bmvg/!ut/p/c4/NYqxDoMgFEX_iAdLTbtJ7NChSx2q3QAJfYmAeT518eMLQ-9JznIufKCQzI7BMOZkZhhgdHizh7BxD-LwuK52c1941-fkhcvJczX7xfgcyHAmSWTiuZaNqBSBE4xSdV0q-Z86W_28X_tL03QP_YllxvYHSwxvBA!!!.
4. Malik K. The Failure of Multiculturalism. Community Versus Society in Europe / Foreign Affairs (March / April 2015) [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.foreignaffairs.com/articles/143048/kenan-malik/the-failure-of-multiculturalism>.

5. Gulina O. Pochemu Evrosoyuz ne mozhet reshit' problemu bezhtentsev / Carnegie.ru, 2015 [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://carnegie.ru/2015/09/01/ru-61169/ifi3>.

6. Alexe D. Germany calls for sanctions against EU states that reject refugee quotas / New Europe. – 2015. – September [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://neurope.eu/article/germany-calls-for-sanctions-against-eu-states-that-reject-refugee-quotas/>.

7. Saving Schengen: discussing the options / Policy Dialogue – 2 June 2016 // European Policy Centre, 4 p.

Gasparian A. L., PhD candidate of the Chair of International Relations and Foreign Policy of the Institute of International Relations of Kyiv National Taras Shevchenko University (Ukraine, Kyiv), argamjan@ukr.net

Impact of migration issues on the German security policy

Impact of migration issues on the security policy of Germany is researched. The reasons of intensification of migration flows in the contemporary world are analyzed. The features of the EU's policy in regard to resolving of migration crisis are examined. At the same time the author draws attention to the diverse interests in solving migration problems on the part of the EU Member States. Nevertheless the EU Member States facing the necessity of reforming the Common European Asylum System as well as creating an effective EU external borders controllers. All these initiatives are fully supported by the German officials. In addition, attention is drawn to the fact that making a Common European Migration Strategy will show the possibility to cooperate in a constructive way at EU level as a whole even in the case of Brexit. Furthermore, the author proposes the possible solutions of migration problems. It is noted, that under the influence of fluctuations and the growing threats in the security environment Germany is forced to review its security policy. It's reflected in the strategic documents on the foreign and security policy of Germany. Overall, the set of challenges and threats enhance the role of Germany as a security player on international arena, thus changing German foreign policy priorities.

Keywords: migration issues, Germany, security, foreign security policy, refugee crisis.

Гаспарян А. Л., аспирант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики, Інститут міжнародних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), argamjan@ukr.net

Влияние миграционных проблем на политику безопасности ФРГ

Исследуется влияние миграционных проблем на политику безопасности ФРГ. Анализируются причины активизации миграционных потоков в современном мире. Рассматриваются особенности политики ЕС по вопросу урегулирования миграционного кризиса. При этом акцентируется внимание на разной степени заинтересованности в решении общих проблем со стороны стран-членов ЕС. Несмотря на это страны-члены ЕС стоят перед необходимостью формирования унифицированной общеевропейской системы предоставления убежища и защиты внешних границ Союза, что полностью поддерживается немецким руководством. Предлагаются пути решения миграционной проблемы. Констатируется: под влиянием изменений и растущих угроз в среде безопасности ФРГ вынуждена пересмотреть свою политику безопасности, что находит отражение в нормативных документах по вопросам германской внешней политики и политики безопасности. В целом, проблемы безопасности повышают роль ФРГ, как игрока в сфере безопасности, изменяя, таким образом, немецкие внешнеполитические приоритеты.

Ключевые слова: миграционные проблемы, ФРГ, безопасность, внешняя политика безопасности, проблема беженцев.

***

УДК 327:304.4(4–672СС)

Граціотова В. І.,
аспірантка кафедри історії та світової політики,
Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова
(Україна, Одеса), vitigf@rambler.ru

РАДИКАЛІЗАЦІЯ ЄВРОПИ: ЗБІЛЬШЕННЯ ПОПУЛЯРНІСТІ ПРАВИХ РАДИКАЛІВ У ФРАНЦІЇ ТА НІМЕЧЧИНІ

Розкриваються закономірності підвищення популярності праворадикальних партій у Німеччині та Франції на фоні невдалої політичної практики мультикультуралізму та еміграційної кризи. Насьогодні, специфіка національної ідентичності та цінностей в сучасній Європі у великій мірі пов'язана з підвищенням популярності правих партій у ЄС, зокрема у Франції та Німеччині. Незважаючи на здебільшого популістські лозунги, все ж праві партії Німеччини та Франції дають певну відповідь на сучасні виклики часу, які полягають у збереженні традиційних для європейців цінностей та інститутів. Тому,

процес радикалізації населення Європи допоможе перевірити на відповідність характерного досі для нього ліберально-демократичному світогляду; реальним світоглядним настановам сучасності.

Ключові слова: націоналізм, національна ідентичність, міграційні процеси, глобалізація, мультикультуралізм, праві політичні партії Німеччини та Франції.

«Кого турбує культура Заходу, той повинен сам про цю культуру турбуватися»

Ангела Меркель.

Дивлячись на ці аспекти, сформулюємо мету. *Мета* статті: розкрити закономірності підвищення популярності праворадикальних партій у Німеччині та Франції на фоні невдалої політичної партії мультикультуралізму та еміграційної кризи.

Виходячи з мети статті, ми ставимо перед собою наступні завдання:

1. Розкрити специфіку національної ідентичності та цінностей в сучасній Європі.
2. З'ясувати, як пов'язані специфіку національної ідентичності та цінностей в сучасній Європі з підвищенням популярності правих партій у ЄС, зокрема у Франції та Німеччині.
3. Розкрити популістську суть діяльності сучасних правих партій у Франції та Німеччині.
4. Виявити закономірність між невдалою політикою мультикультуралізму та підвищенням популярності правих партій.
5. З'ясувати, яку відповідь на сучасні виклики часу можуть дати праворадикали.

Головною метою створення Євросоюзу було прагнення країн регіону подолати націоналізм, який призвів континент до двох руйнівних світових війн у ХХ столітті. Прецедентною була успішна спроба нівелювання національної ідентичності на користь однієї, спільної, європейської. Однак події і процеси, що відбуваються у ХХІ столітті як на самому європейському континенті, так і в світі в цілому, дають додаткові аргументи на користь тези, що у глобалізації та інтеграції є зворотній бік: деконструкція і фрагментація, відродження регіональної ідентичності, етнізм та націоналізм.

Сьогодні Європа зіткнулася з міграційною кризою. Цей феномен супроводжується поступовим приходом до влади націоналістичних опозиційних партій, які критикують існуюче міграційне законодавство та граючи на почутті зневіри в ефективності дій влади, щодо врегулювання міграційної кризи, заробляють авторитет в електораті.

Проблематика мультикультуралізму, зокрема, політичної практики мультикультуралізму в Європі є досить вивченою зарубіжними та вітчизняними політологами, соціологами, міжнародниками, філософами та істориками. Зокрема, аспекти мультикультуралізму вивчали В. А. Ачкасов, В. Васильєв, К. С. Гаджiev, Д. А. Мініна та інші, серед зарубіжних дослідників у цій статті ми приділяємо увагу Т. Саррацину, Ю. Хабермасу, П. В'ялю та іншим. В цій статті ми вивчаємо проблематику мультикультуралізму в контексті підвищення популярності правих партій в ЄС, зокрема у Франції та Німеччині.

Національна ідентичність є дієвим і міцним механізмом вкорінення індивіда в соціальній дійсності, і процеси глобалізації зовсім не означають вихід індивіда з поля національного. В разі виникнення загрози національній ідентичності (наприклад, сучасний наплив мігрантів в ЄС) національно байдужі громадяни світу перетворюються на націоналістів [5].

Згідно з опитуваннями, від 15% до 20% німецьких респондентів підтримують ідеологію правого екстремізму,

приховані симпатії цим ідеям приписуються 40% представників середнього класу Німеччини [2, с. 60]. 50% жителів Німеччини побоюються ерозії національної ідентичності, підвищення податків, за рахунок яких держава буде забезпечувати добробут переселенців. Тому 71% німців підтримали ідею будівництва на кордонах ФРН так званих транзитних зон – приміщень для розміщення мігрантів, які під час перебування в ангарах з парканами і колючим дротом чекатимуть рішення про надання їм статусу біженця [18].

Таку ціннісну трансформацію підсилює спочатку інтерес до національного, що згодом призводить до зміцнення національної ідентичності, консервативних поглядів, але в деяких випадках до агресивного націоналізму. Подібну ситуацію дуже точно характеризує російська аналітик Т. Савицька: «Аналізуючи культурно-політичний ландшафт сучасності, не можна не визнати сферу етнічного області підвищеного ризику...» [6].

На думку німецького філософа та соціолога Ю. Хабермаса, в національній свідомості європейців наявна напруга між універсалістськими ціннісними орієнтаціями правової держави і демократією, з одного боку, і партикуляризмом нації, що відмежовує себе від зовнішнього світу, з іншого [9, с. 119–120].

Поки політичні лідери держав ЄС, як і раніше, виходячи з національних інтересів, домовляються з приводу випровадження більшої частини новоприбулих мігрантів з території Західної Європи, рівномірного розселення біженців по всім країнам ЄС, призупинення потоку мігрантів та адаптації законодавчої системи до нових соціальних та економічних реалій, мільйони громадян, представників середнього класу, які не цікавляться спорами європейських політиків і інтелектуалів, шукають і будуть шукати вихід не стільки в антиглобалістській боротьбі, скільки в традиційних ксенофобії, націоналізмі, расизмі або ізоляціонізмі. Відображенням цього є заворушення у Франції стосовно несприйняття нового трудового кодексу і недовіра до партнерства Німеччини з Туреччиною. Консультації канцлера Німеччини з Президентом Туреччини не сприймаються як багатообіцяючі, так як 68% німців не вважають Р. Ердогана надійним партнером [2, с. 59].

Конфлікти між культурами і цивілізаціями помітно проявляються «на місцях», де муніципальна влада йде на радикальні кроки, в тому числі припинення оренди з етнічними німцями і їх виселення з квартир з метою термінового розселення біженців. Правова база виявилася недосконалою або суперечливою щодо прав власника і громадянина. Лише 8% німців впевнені в наявності серед біженців висококваліфікованих кадрів. Виникненням проблем в школах стурбований 61%, перевантаженням соціальної системи 64% і накопиченням конфліктного потенціалу між приїжджаними і етнічними німцями 63% німецьких респондентів [21].

Наразі, міграційна криза повернула у свідомість населення соціальні фобії перед чужинцями. Більше тисячі мігрантів, які тимчасово зупинилися в німецькому місті Кельн, в новорічну ніч, з 31 грудня на 1 січня 2016 року на привокзальній площі в один момент змінили ставлення майже всієї країни до мігрантів: більш ніж 100 зафіксованих спроб сексуальних домагань і пограбувань тільки на одній площі. Ніколи в новітній час жителі Німеччини (країни, яка є прикладом соціального і

політичного устрою для всього європейського континенту) не стикалися в таких масштабах з неорганізованим натовпом приїжджаних чоловіків [8, с. 262].

З поширенням європейської міграційної кризи, зросла і популярність націоналістичних партій. Рух ПЕГІДА «Патріотичні європейці проти ісламізації Західної Європи», що виник на території колишньої НДР, фіксує промахи влади і продовжує проводити акції протесту [14; 15; 16; 19].

У лютому 2013 року в ФРН була створена нова партія «Альтернатива для Німеччини», яка є близькою, з точки зору бачення рішення міграційної кризи ультраправій Націонал-Демократичній партії Німеччини (НДП), хоча формально і дотримується більш помірних позицій. На думку німецького політолога Вернера Патцельта, члени цієї партії, а саме колишній член ХДС Бернд Лукке, а також його ідейний союзник, німецький юрист, журналіст і політик Александр Гауланд, які і створили «Альтернативу для Німеччини», реалізували свою необхідність висувати праві ідеї, які особливо блокувалися в ХДС після зближення християнських демократів під керівництвом Ангели Меркель з Соціал-демократичною партією Німеччини [11].

На виборах в ландтаг землі Бранденбург, що відбулися у вересні 2014 року, партія отримала 12,2% голосів, в ландтаг Тюрінгії – 10,6%, в ландтаг Саксонії – 9,7%. Партія представлена також в Європарламенті [12]. Рейтинг «Альтернативи» піднявся до 10% порівняно з рейтингом у 2014–2015 роках, що при збереженні ситуації не виключає подолання обов'язкового п'ятивідсоткового бар'єру і прориву партії на виборах в Бундестаг у 2017 році [2, с. 60]. В середині квітня 2016 року Беатріке фон Шторх – нинішній лідер «Альтернативи для Німеччини» дала інтерв'ю «Франкфуртер альгемайне цайтунг», в якому заявила: іслам абсолютно чужий для середнього європейця. Іслам є «несумісною з конституцією політичною ідеологією» [10]. Згідно з останніми опитуваннями, за них готові проголосувати від 12% до 14% виборців [18].

Також не є випадковими електоральні та політичні досягнення праворадикального «Національного фронту» у Франції. Політики «Національного фронту» встановлюють прямий зв'язок між міграційною кризою і частими терористичними актами в країні, що значно підвищило їх електоральну популярність. Навіть якщо радикальна позиція Національного фронту іноді мотивується економічними причинами, все ж їх головна концепція полягає в опозиції між французьким суспільством і представниками інших рас і культур. Національний фронт зображує іммігрантів, особливо мусульман, як пряму загрозу національній безпеці Франції. Крім традиційних звинувачень на адресу іноземців та іммігрантів, їх політична пропаганда тепер спрямована проти неефективного центрального уряду, «брюссельської бюрократії» і вимагає політичного відокремлення процвітаючих «своїх» регіонів від бідних, які, на їхню думку, живуть за чужий рахунок [1].

Марін Ле Пен, президент партії, запевняє, що «Національний фронт» – це «компас по ісламському фундаменталізму, який набирає оберти через безконтрольні імміграції» та обіцяє поставити ісламський радикалізм «на коліна», якщо здобуде перемогу в президентських перегонах [23]. На виборах в Європарламент в травні

2014 року рейтинг Ле Пен досяг 28% проти 25% у колишнього президента Н. Саркозі і 16% у чинного президента Ф. Олланда [12].

Окремі члени «Національного фронту» виявляють ще більшу ненависть до іммігрантів і ще агресивніше борються за електорат ніж лідер їх партії. Так, Жан-Бернар Формі, кандидат в комуни Лорг на муніципальних виборах у 2013 році, написав на своїй сторінці в Фейсбук наступне: «Молитися на вулицях, дотримуватися халалу, відмовитися від свинини, (...) Поки Національний фронт не при владі, такими будуть ваші обов'язки» [24].

Тож, зростання популярності праворадикальних настроїв у Франції і Німеччині вже не є загрозою, це вже дійсність, процес, що почав набирати оберти.

Все більший вплив праві партії набувають і в Європарламенті. Відчутний підйом їх рейтингів відбувся на виборах складу Європарламенту в травні 2014 року. Так, французький Національний фронт отримав 24,85% голосів, тоді як правляча у Франції Соціалістична партія зайняла третє місце, набравши 13,98%, а найбільша французька опозиційна партія Союз за народний рух з 17,90% голосів – на другому. Значний підйом рейтингів правих партій Німеччини в Європарламенті при збереженні нинішнього положення чи навіть поглиблення міграційної кризи не доведеться чекати довго. Результати виборів в Європарламент 2014 року можна розглядати як прояв пошуку частиною європейців альтернативного шляху розвитку. Цей шлях протиставляється лібертаризації традиційної демократії, на політичну арену починають виходити сили, які сприяють підриву фундаментальних цінностей, традицій, інститутів західної Європи [3, с. 129].

Виходячи з вищесказаного, наразі актуальними питаннями є якими можуть бути наслідки для Західної Європи і світу в цілому, якщо праворадикальні партії стануть легітимними в світовій політиці, якщо їм вдасться прийти до влади і втілити в життя свої ідеї? Що необхідно зробити, щоб запобігти вкоріненню правих ідей та зберегти ліберально-демократичні погляди, дати прогресивну відповідь на новітні виклики глобалізованого світу?

Очевидно, що тенденція зростання прихильності електорату ЄС правим партіям, зокрема Франції та Німеччини, свідчить про зростання невдоволення рішеннями, прийнятими теперішньою владою – євросиновицями в Брюсселі. Не буде перебільшенням стверджувати, що націоналізм в найближчому майбутньому може витіснити демократичні надбання європейського суспільства за минуле століття. Слідом за цим процесом, на думку білоруської дослідниці міжнародних відносин Д. А. Мініної, слідує сепаратистські настрої [4]. Дійсно, можна погодитися з дослідницею, на думку якої антисистемні тенденції і процеси за певних умов можуть стати загрозою єдності Євросоюзу [4].

Проаналізувавши впливові праві партії Німеччини і Франції доходимо до висновку, що важливо з'ясувати глибинну суть феномену збільшення електорату правих партій, яка полягає в тому, що імміграція зачіпає не тільки суто економічну, але також демографічну, соціокультурну, конфесійну, політико-культурну та інші сфери суспільного життя, саму ідентичність приймаючих країн.

Зростають побоювання людей перед обличчям нових і чужих для них стилів життя, релігійних і культурних норм, поведінкових стереотипів і т.д. Все більш наполегливими стають заклики «прокинутися» і нарешті задуматися, які

наслідки для суспільства може принести масова імміграція. Особливо показовою в зв'язку з цим виявилася книга члена Соціал-демократичної партії Німеччини, члена ради директорів Бундесбанку Т. Саррацина «Німеччина: самоліквідація», присвячена проблемам імміграції та її наслідків для майбутнього країни і Європи в цілому. Основна ідея книги полягає в тому, що через турецьку та арабську імміграцію ФРН біднішає, втрачає національну ідентичність і національну самосвідомість. «Я не хочу, – писав Саррацин, – щоб в країні моїх предків і моїх онуків ритм життя задавали муєдзини, населення розмовляло турецькою і арабською, а жінки носили хіджаби» [7, с. 14].

Треба відмітити, що зростання впливу неоправих партій вже не задовольняють виборців, що традиційно голосували за них. За останні десятиліття в програмних установках консервативних партій та загалом, в ідеології консерватизму, як одного з головних течій сучасної суспільно-політичної думки, відбулися зміни.

Ідеологізація, або реідеологізація, консерватизму виражається в захисті його представниками принципів вільних ринкових відносин, індивідуалізму, вільної конкуренції, критиці державного втручання, «держави добробуту», соціальних реформ і т.д. Спостерігається зближення консерватизму з лібералізмом у партійній системі ЄС. При цьому, на думку російського історика та політолога К. С. Гаджиева, в реальній політиці неоконсерватори визнають неможливість демонтажу механізмів державного регулювання і повернення до системи, цілком заснованої на принципах вільного ринку [3].

Таким чином, спостерігається втрата прозорості у програмних поглядах владної верхівки ЄС та її неспроможність задовольнити інтереси виборців, що прямо або опосередковано звинувачують владу в виникненні кризи з мігрантами та необхідності змінювати усталений хід життя середнього жителя Старої Європи.

Через поступове злиття ідеологій, націленість на глобалізм, толерантність та мультикультуралізм у всіх сферах життя населення, частина електорату консервативних партій та ті, яких безпосередньо торкнулися проблеми співіснування з мігрантами та біженцями, змінили свої електоральні настрої. Аритмія системи державного управління при розробці різних схем облаштування мігрантів, неспроможність влади швидко вирішити проблеми, які виникли на ґрунті збільшення потоку мігрантів так як вважає за потрібне електорат: закрити кордони, випровадити економічно неспроможних до існування у Німеччині та Франції мігрантів і т.д., стимулює ерозію традиційних партій, акумулюючи гримучу суміш радикалів та дає їм шанс голосно заявити про себе. Вони цим шансом вміло скористалися, проявляючи рішучість у діях та заявак як «Національний фронт» та гнучкість як «Альтернатива для Німеччини», в якій ретельно підбираються кандидати в залежності від уподобань виборців у кожній конкретній землі, та спостерігається неймовірна «гнучкість» передвиборної програми, що є відкрито націоналістичною на сході країни і типово консервативною на заході [11].

Відповідаючи на питання якими можуть бути наслідки легітимізації в світовій політиці праворадикальних партій, на нашу думку, є загроза як мінімум порушення прав людини, а також підрив ліберальної демократії і усталеної

партійної системи. Наслідками також можуть стати неонацистські, ксенофобські, расистські, екстремістські ідеї і вимоги різних угруповань правих радикалів.

Вже зараз мають місце регулярні підпали місць розміщення переселенців, масові бійки за участю мігрантів і німців, бійки між мігрантами в Берліні, замах на життя кандидатки на пост обер-бургомістра Кельна Генріетте Рекер, яка займалася розміщенням вимушених переселенців [22]. Все це однозначно вказує на закріплення тривожних явищ.

Разом з тим необхідно зазначити, що зростання популярності правих партій свідчить і про те, що частина німецького і французького населення, дійсно зацікавленої в пошуках адекватних відповідей на нові, перш за все внутрішньополітичні виклики, прагне захистити традиційні для європейців цінності та інститути. Відмова від традиційних цінностей і інститутів розглядається ними як головна причина всіх негативних явищ і процесів в сучасному світі. Безперечно, цілий пласт цінностей, ідей і позицій сучасних правих може служити противагою різного роду новітнім рухам, які, підривають базові засади і інститути всієї європейської цивілізації [3].

Таким чином, зростання національної самосвідомості, різних форм фундаменталізму, прихильність традиційним, релігійним цінностям можна вважати зворотнім боком глобалізації. Якщо глобалізація сприяє розмиванню національно-державних кордонів, і, відповідно, національної ідентичності, фрагментація, навпаки, стимулює відродження, у всякому разі, у свідомості людей, уявних кордонів: регіональних, етнічних, конфесійних, культурних, мовних та інших. На думку російського дослідника А. В. Попова, чим більше актів насильства над національним відбувається, тим більше в ньому агресії [5]. Реакційність сучасних національних проявів є результатом множинних впливів, частина з яких породжена недосконалістю моделі європейського мультикультуралізму, з якої випливає крах політики мультикультуралізму та невдала політична практика мультикультуралізму.

Розмірковуючи над питанням, що необхідно зробити, щоб запобігти вкоріненню правих ідей та зберегти ліберально-демократичні погляди, дати прогресивну відповідь на новітні виклики глобалізованого світу, відповіддю на нашу думку, є пошук ефективної моделі мультикультуралізму. Такої, яка б включала в себе не тільки рівень групи, спільноти, а і індивідуальності кожного, хто проживатиме в Західній Європі.

У цьому контексті, зростання популярності правих партій є тимчасовою, але закономірною і навіть позитивною тенденцією розвитку політичної системи і, ширше, суспільства Старої Європи, через очевидно присутню в ній пасіонарну складову. Дійсно, в основі нинішньої правої ідеології лежить переконання в наявності кризи сучасної європейської цивілізації, що базується на іудео-християнській традиції, цінностях та ідеях традиційного лібералізму, консерватизму, соціал-демократії та марксизму. На нашу думку, саме представники правих партій взяли постмодерний філософський висновок про наявність кризи самого способу життя європейців, про необхідність змін та переосмислення відповідей на основоположні питання людства «хто ми є?», «які ми?» та «куди ми йдемо?» і донесли його до широкої громадськості. Як стверджував, наприклад, представник

французьких правих П. В'ял, буржуазне суспільство споживання, в якому система цінностей цілком будується на економіці, поступово занурила людей у стан духовної бідності [20, с. 15].

Висновки. На нашу думку, радикалізація Європи, з одного боку, призводить до тривожних наслідків: росту націоналізму та ксенофобії, а з іншого, – спонукає до позитивних зрушень у суспільстві, усвідомлення існуючих в ньому проблем та пошуку виходу з ситуації, що склалася. Яка з цих двох тенденцій візьме гору – покаже час, а саме найближчі вибори до Європарламенту 2017 року. Однозначно, можна сказати, що процес радикалізації населення Європи допоможе перевірити на відповідність характерного досі для нього ліберально-демократичному світогляду, реальним світоглядним настановам сучасності.

Тому специфіка національної ідентичності та цінностей в сучасній Європі у великій мірі пов'язана з підвищенням популярності правих партій у ЄС, зокрема у Франції та Німеччині.

Програми правих партій Німеччини та Франції та заяви їх членів мають популістську суть, завдяки якій вони легко завойовують прихильність все більшого числа населення. В цьому їм також допомагає нерішучістю у прийнятті рішень для вирішення міграційної кризи нинішня влада, крах політики мультикультуралізму та невдала політична практика мультикультуралізму. Незважаючи на здебільшого популістські лозунги, все ж праві партії Німеччини та Франції дають певну відповідь на сучасні виклики часу, які полягають у збереженні традиційних для європейців цінностей та інститутів.

Перспективою подальших досліджень у даному напрямку є пошук ефективної моделі мультикультуралізму. Такої, яка б включала в себе не тільки рівень групи, спільноти, а й індивідуальності кожного, хто проживатиме в Західній Європі.

Список використаних джерел

1. Ачкасов В. А. Массовая иммиграция: «бич нашего времени» или...? // Политэксп: Политическая экспертиза: Альманах. – СПб., 2005. – Вып.3. – С.124–140.
2. Васильев В. Миграция как благо и обуза для Германии // Международная жизнь. – 2016. – №3. – С.58–70.
3. Гаджиев К. С. О новой правой альтернативе // Свободная мысль. – 2015. – №5. – С.127–138.
4. Минина Д. А. Анти-иммиграционная политика партий «Истинные финны» и «Национальный фронт» // Juvenis scientia. – 2016. – №2. – С.161–164.
5. Попов А. В. Мультикультурализм и национальная идентичность в контексте современности // Труды Санкт-Петербургского государственного университета культуры и искусств. Т.199. Публичная политика в социальном пространстве культуры и образования: формирование, развитие / М-во культуры РФ, С. Петерб. гос. ун-т культуры и искусств; под общ. ред. А. С. Тургаева, А. Е. Хренова; ред. сост. П. М. Кайбушева; редкол.: А. Ю. Русаков (отв. ред.) и др. – Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУКИ, 2013. – С.73–84.
6. Савицкая Т. Е. Глобализация – 2. (Заметки на полях монографии) // Политические исследования. – 2001. – №5. – С.159–160.
7. Саррацин Т. Германия: самоликвидация: пер. с нем. / Тило Саррацин. – М.: Рид Групп, 2012. – 400 с.
8. Соловьев А. «FLUCHTLINGE» И «GUTMENSCHEN»: отражение темы беженцев в авторской колонке Якоба Аугштайна в SPIEGEL ONLINE // Международная журналистика–2016: турбулентность межгосударственных отношений и медиа: материалы V Междунар. науч.-практ. конф., Минск, 18 февр. 2016 г. / сост. Б. Л. Залесский; под общ. ред. Т. Н. Дасаевой. – Минск: Изд. центр БГУ, 2016. – С.260–271.
9. Хабермас Ю. Историческое сознание и посттрадиционная идентичность. Западная ориентация ФРГ // Политические работы / сост. А. В. Денежкина. – М., 2005. – С.119–120.

10. «Альтернатива для Германии» и ислам: бескомпромиссный подход? От 22.05.2016. – Режим доступа: <http://www.dw.com/ru/%D0%a-19264996>
11. АдГ – новая немецкая «народная партия» или чистые популисты? От 14.03.2016. – Режим доступа: <http://www.dw.com/ru/%a-19112996>
12. Борзяков С. Казус дейли // Взгляд. Деловая газета. 23.05.2014. – www.vz.ru/world/2014/5/23/688175.print.html
13. Борзяков С. Против евро и санкций // Взгляд. Деловая газета. 17.09.2014. – <http://vz.ru/world/2014/9/17/705899.html>
14. В ряде городов Европы акции Pegida закончились столкновениями от 06.02.2016. – Режим доступа: <http://www.dw.com/ru/%D0%B2/a-19031521>
15. Комментарий: Саксония – плохая и хорошая от 23.02.2016. – Режим доступа: <http://www.dw.com/ru/%D0/a-19068012>
16. Праворадикалы прошли шествием по центру Берлина от 13.03.2016. – Режим доступа: <http://www.dw.com/ru/%D0/a-19113478>
17. Правые радикалы устроили беспорядки в Лейпциге от 12.01.2016. – Режим доступа: <http://www.dw.com/ru/%B5/a-18972791>
18. С Меркель не по пути «Expert Online» 13 may 2016. – <http://expert.ru/2016/05/13/ne-po-puti/>
19. Spiegel Online: В ФРГ резко выросло число сторонников антиисламского движения от 06.02.2016. – Режим доступа: <http://www.dw.com/ru/spiegel-online-%D0%8F/a-19030893>
20. Vial P. Pour une renaissance culturelle. – P.: Copernic, 1979. – 15 p.
21. Willkommenskultur in Deutschland: Entwicklungen und Herausforderungen. Ergebnisse einer repräsentativen Bevölkerungsumfrage in Deutschland. TNS Emnid im Auftrag der Bertelsmann Stiftung. Januar 2015. – 19 p.
22. Augstein J. Gewalt gegen Flüchtlinge. Der Faschismus lebt. 26.10.2015 // <http://www.spiegel.de/politik/deutschland/gewalt-gegen-fluechtlinge-der-faschismus-lebt-kolumne-a-1059574.html>
23. Crise des migrants: L'UE génère antagonismes et conflits entre pays européens. – URL: <http://www.frontnational.com/videos/marine-lepen-sur-le-sujet-brulant-de-la-crise-des-migrants-en-europe/>
24. Fernandez Rodriguez, Laura. «Sur Facebook, le racisme ordinaire du Front National». Libération, 25 octobre 2013. – URL: http://www.liberation.fr/france/2013/10/25/sur-facebook-le-racisme-ordinaire-du-fn_942097
11. AdG – novaja nemeckaja «narodnaja partija» ili chistye populisty? Ot 14.03.2016. – Rezhim dostupa: <http://www.dw.com/ru/%a-19112996>
12. Borzjakov S. Kazus dejli // Vzglyad. Delovaja gazeta. 23.05.2014. – www.vz.ru/world/2014/5/23/688175.print.html
13. Borzjakov S. Protiv evro i sankcij // Vzglyad. Delovaja gazeta. 17.09.2014. – <http://vz.ru/world/2014/9/17/705899.html>
14. V rjadje gorodov Evropy akcii Pegida zakonchilis' stolknovenijami ot 06.02.2016. – Rezhim dostupa: <http://www.dw.com/ru/%D0%B2/a-19031521>
15. Kommentarij: Saksonija – plohaja i horoshaja ot 23.02.2016. – Rezhim dostupa: <http://www.dw.com/ru/%D0/a-19068012>
16. Pravoradikaly proshli shestviem po centru Berlina ot 13.03.2016. – Rezhim dostupa: <http://www.dw.com/ru/%D0/a-19113478>
17. Pravye radikaly ustroili besporjadki v Lajpcigje ot 12.01.2016. – Rezhim dostupa: <http://www.dw.com/ru/%B5/a-18972791>
18. S Merkel' ne po puti «Expert Online» 13 may 2016. – <http://expert.ru/2016/05/13/ne-po-puti/>
19. Spiegel Online: V FRG rezko vyroslo chislo storonnikov antiislamskogo dvizhenija ot 06.02.2016. – Rezhim dostupa: <http://www.dw.com/ru/spiegel-online-%D0%8F/a-19030893>
20. Vial R. Pour une renaissance culturelle. – P.: Copernic, 1979. – 15 p.
21. Willkommenskultur in Deutschland: Entwicklungen und Herausforderungen. Ergebnisse einer repräsentativen Bevölkerungsumfrage in Deutschland. TNS Emnid im Auftrag der Bertelsmann Stiftung. Januar 2015. – 19 p.
22. Augstein J. Gewalt gegen Flüchtlinge. Der Faschismus lebt. 26.10.2015 // <http://www.spiegel.de/politik/deutschland/gewalt-gegen-fluechtlinge-der-faschismus-lebt-kolumne-a-1059574.html>
23. Crise des migrants: L'UE génère antagonismes et conflits entre pays européens. – URL: <http://www.frontnational.com/videos/marine-lepen-sur-le-sujet-brulant-de-la-crise-des-migrants-en-europe/>
24. Fernandez Rodriguez, Laura. «Sur Facebook, le racisme ordinaire du Front National». Libération, 25 octobre 2013. – URL: http://www.liberation.fr/france/2013/10/25/sur-facebook-le-racisme-ordinaire-du-fn_942097

References

1. Achkasov V. A. Massovaja immigracija: «bich nashego vremeni» ili...? // Politjeks: Politicheskaja jekspertiza: Al'manah. – SPb., 2005. – Vyp.3. – S.124–140.
2. Vasil'ev V. Migracija kak blago i obuza dlja Germanii // Mezhdunarodnaja zhizn'. – 2016. – №3. – S.58–70.
3. Gadzhiev K. S. O novoj pravoj al'ternative // Svobodnaja mysl'. – 2015. – №5. – S.127–138.
4. Minina D. A. Anti-immigracionnaja politika partij «Istinnye finny» i «Nacional'nyj front» // Juvenis scientia. – 2016. – №2. – S.161–164.
5. Popov A. V. Mul'tikul'turalizm i nacional'naja identichnost' v kontekste sovremennosti // Trudy Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta kul'tury i iskusstv. T.199. Publichnaja politika v social'nom prostranstve kul'tury i obrazovanija: formirovanie, razvitie / M–vo kul'tury RF, S.Peterb. gos. un–t kul'tury i iskusstv; pod obshh. red. A. S. Turgaeva, A. E. Hrenova; red. sost. P. M. Kajbusheva; redkol.: A. Ju. Rusakov (otv. red.) i dr. – Sankt-Peterburg: Izd–vo SPbGUKI, 2013. – S.73–84.
6. Savickaja T. E. Globalizacija – 2. (Zametki na poljah monografii) // Politicheskie issledovanija. – 2001. – №5. – S.159–160.
7. Sarracin T. Germanija: samolikvidacija: per. s nem. / Tilo Sarracin. – M.: Rid Grupp, 2012. – 400 s.
8. Solov'ev A. «FLUCHTLINGE» I «GUTMENSCHEN»: otrazhenie temy bezhencev v avtorskoj kolonke Jakoba Augstajna v SPIEGEL ONLINE // Mezhdunarodnaja zhurnalistika–2016: turbulentnost' mezhgosudarstvennyh otnoshenij i media: materialy V Mezhdunar. nauch.–prakt. konf., Minsk, 18 fevr. 2016 g. / sost. B. L. Zalesskij; pod obshh. red. T. N. Dasaevoj. – Minsk: Izd. centr BGU, 2016. – S.260–271.
9. Habermas Ju. Istoricheskoe soznanie i posttradicionnaja identichnost'. Zapadnaja orientacija FRG // Politicheskie raboty / sost. A. V. Denezhkina. – M., 2005. – S.119–120.
10. «Al'ternativa dlja Germanii» i islam: beskompromisnyj podhod? Ot 22.05.2016. – Rezhim dostupa: <http://www.dw.com/ru/%D0%a-19264996>

Graciotiva V. I., PhD student Department of History and World Politics Odessa I. I. Mechnikov National University (Ukraine, Odessa) vitigf@rambler.ru

The radicalization of Europe: the increasing popularity of right-wing radicals in France and Germany

This article reveals patterns of increasing popularity of right parties in Germany and France against the backdrop of a failed political practice of multiculturalism and emigration crisis. The specifics of the national identity and values in Europe today largely associated with increasing popularity of right-wing parties in the EU, in particular in France and Germany. Despite the largely populist slogans, yet right-wing parties in Germany and France give a response to the challenges that lie in the preservation of traditional values and institutions in Europe. Therefore, the process of radicalization of the population of Europe will check for compliance still typical for a liberal-democratic ideology, the real worldview of modernity.

Keywords: nationalism, national identity, migration, globalization, multiculturalism, right-wing political parties in Germany and France.

Граціотіва В. І., аспірантка кафедри історії та міжнародної політики, Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова (Україна, Одеса), vitigf@rambler.ru

Радикалізація Європи: збільшення популярності правих радикалів во Франції та Німеччині

Розкриваються закономірності підвищення популярності праворадикальних партій в Німеччині та Франції на фоні невдачливої політичної практики мультикультуралізму та еміграційного кризису. Специфіка національної ідентичності та цінностей в сучасній Європі в більшій ступені пов'язана з підвищенням популярності правих партій в ЄС, в частині во Франції та Німеччині. Незважаючи на те, що лозунги правих партій носять в основному популістський характер, все ж праві партії Німеччини та Франції дають певний відповідь на сучасні виклики в цих країнах, які включаються в спротивленні процесам глобалізації: збереженні традиційних цінностей та інститутів. Тому, процес радикалізації населення Європи допоможе перевірити його на відповідність характерного йому ліберально-демократического світогляду, реальним світоглядом сучасності.

Ключові слова: націоналізм, національна ідентичність, міграційні процеси, глобалізація, мультикультуралізм, праві політичні партії Німеччини та Франції.

***

Гринчук М. С.,
магістр, Інститут міжнародних відносин КНУ
ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ),
maryna_grynychuk@yahoo.com

ЦИФРОВА ДИПЛОМАТІЯ США

Розглядаються основні аспекти розвитку та функціонування цифрової дипломатії США як складової публічної дипломатії, що сформувалась в процесі стрімкого розвитку Інтернет-технологій. Особлива роль приділяється використанню новітніх інформаційно-комунікативних технологій державними структурами США. Окрім цього, проаналізовані основні правові документи даної тематики. Основною метою роботи є аналіз і узагальнення досвіду цифрової дипломатії США, виокремлення її ролі та інструментарію, вивчення взаємозалежності впливу цифрової дипломатії США на провадження політичної діяльності. Визначено, що цифрова дипломатія слугує чинником налагодження політичної комунікації, отримання переваги в політичній та інших сферах, та є інструментом стримування та контролю інформаційних потоків. Для досягнення поставленої мети під час дослідження було застосовано ряд наукових теоретичних та практичних методів: метод аналізу, метод синтезу, логічний метод, метод порівняння.

Ключові слова: публічна дипломатія, цифрова дипломатія, інформаційно-комунікативні технології, зовнішньополітична діяльність, інтернет-комунікації, США.

У період стрімкого розвитку глобалізаційних процесів, дипломатія зазнає значних трансформаційних впливів. Новітні інформаційно-комунікативні технології надають державам небувалі раніше можливості в рамках міжнародного співробітництва. Цифрова дипломатія, будучи складовою публічної, має значно ширший арсенал компетенцій за рахунок стрімкого технологічного розвитку. Необхідність існування зворотного зв'язку між дипломатичними відомствами і населенням і важлива роль соціальних медіа у формуванні громадської думки висувають певні вимоги до того, як подається інформація на офіційних сторінках дипломатичних служб в соціальних мережах, та як організується загальна робота дипломатичних структур в мережі.

Метою статті є дослідження особливостей цифрової дипломатії США. Завдання – визначити вплив цифрової дипломатії США на зовнішньополітичну діяльність.

Теоретична база тематики цифрової дипломатії представлена роботами таких зарубіжних та вітчизняних авторів, як У. Дизард, Н. Кулл, Ф. Хансон, А. Долинський, Л. Цветкова, Л. Пермякова, А. Кубишкін та інших.

Американський вчений У. Дизард розглядає цифрову дипломатію в якості зовнішньополітичної діяльності американського уряду в інтернет-просторі [1, с. 215]. Н. Кулл в своїх дослідженнях поділяє зовнішньополітичну діяльність США в Інтернеті на «публічну дипломатію 1.0» та «публічну дипломатію 2.0», виходячи з використовуваних при її реалізації технологій (Web 1.0 та Web 2.0) [2, с. 123–139].

Характерною особливістю поширених в 90-х рр. XX ст. технологій Web 1.0 була відсутність інтерактивності. Користувачі інтернет-сайтів того часу могли лише переглядати інформацію, що на них завантажена, не маючи можливості висловити своє ставлення до змісту контенту.

Вивченню даного феномену з дещо іншого вектору сприяв прийнятий в Держдепартаменті США документ «Стратегічний план розвитку інформаційних технологій в 2011–2013 роках: цифрова дипломатія», де цифрова дипломатія розглядалась з точки зору застосування соціальних мереж в дипломатичній практиці [3].

Цифрова дипломатія США є інструментом здійснення публічної дипломатичної місії держави, має на меті

підтримку досягнень зовнішньополітичних цілей, зміцнення національних інтересів та здійснення заходів захисту національної безпеки шляхом інформування та впливу на широку світову громадськість, розширенням та зміцненням зв'язків між населенням, урядом США та рештою світу.

Як форма публічної дипломатії, цифрова дипломатія є механізмом впливу на зарубіжну аудиторію за допомогою певних методів, таких як: розміщення аудіовізуального контенту в мережі Інтернет, поширення у відкритому доступі літератури в цифровому форматі, моніторинг дискусій в блогосфері, розсилка інформації через мобільні телефони, а також створення персоналізованих сторінок урядовців в соціальних мережах.

Перша робоча група з цифрової дипломатії була сформована в 2002 році в Держдепартаменті США. За короткий час було досягнуто стрімкого розвитку в цьому напрямку. Наразі більш ніж 2,6 млн. осіб є послідовниками Держдепартаменту в мережі Інтернет на 301 офіційних Твіттер-сторінках, що ведуться на 11 мовах. Кількість послідовників на Фейсбуці – 15,5 млн. осіб на 408 сторінках в мережі. Дискусії та обговорення з мільйонами читачів ведуться щоденно на різноманітних платформах в соціальних мережах. Об'єднуючи разом всі платформи, можна зробити висновок, що щоденно до обговорення залучається близько 20 млн. осіб [4].

Основні положення цифрової дипломатії США відображені в документі Держдепартаменту США «Державність 21 сторіччя». Згідно документу, стрімкий розвиток інформаційних технологій і значне зростання користувачів Інтернету в країнах, що розвиваються вимагають від США зміни методів зовнішньої політики і її переорієнтації на можливості сучасних інформаційно-комунікативних технологій. Узагальнивши положення, можна дійти висновку, що всі проекти цифрової дипломатії США поділяються на дві категорії, що характеризуються основними функціями задля їх використання: як інструмент підвищення ефективності та канал зовнішньополітичного впливу.

Основні компоненти першої категорії представлені такими сервісами, як «Цивільне суспільство 2.0», що має на меті побудову технічної спроможності шляхом використання новітніх технологій. Сервіс створює платформу для взаємодії між різноманітними організаціями та спеціалістами, що володіють достатніми знаннями та досвідом в сфері інформаційних технологій задля підвищення цифрової грамотності, покращення інформаційної та комунікативної мережі недержавних організацій, та зміцнити потенціал рушійної сили громадськості. Технологічна складова являється каталізатором розвитку соціальних груп та суспільства в цілому. Для побудови стійкої та тривалої системи на постійній основі організуються тренінги для цілеспрямованої роботи з представниками недержавних організацій з метою розробки стратегії вирішення існуючих проблем за допомогою інформаційно-комунікативних технологій. Вже було організовано 17 так званих «TechCamp», що об'єднали 1,130 організацій з 81 країн світу.

Окрім цього, функцію підвищення ефективності зовнішньополітичної діяльності США відіграють такі сервіси, основною задачею яких є зміцнення ефективності та потенціалу всередині політичної системи США, та

які спрямовані на підвищення ефективності діяльності Держдепартаменту, функцією яких є здебільшого інформованість і мобільність персоналу, поліпшення взаємодії між підрозділами.

Одним з таких сервісів є соціальна мережа «Corridor», що орієнтована на користування нею співробітниками Департаменту зовнішньої політики та представниками інших владних структур США, надає можливість публікувати звіти про професійні досягнення, розширювати базу професійних контактів, ознайомлюватись з досвідом діяльності колег з інших країн, формувати групи та обговорення професійних тематик.

Блог DipNote був заснований Держдепартаментом США у 2007 році з метою залучення до глобальної дискусії іноземців. Платформа сприяє обговоренню США та публічної дипломатії. Частиною філософії даного порталу є цілеспрямований збір позитивних та негативних відгуків учасників дискусій, та подальший їх аналіз з метою оцінювання ставлення до США іноземної публіки. В 2009 році платформа була реформована після прийняття документу Держдепартаменту США «Державність 21 сторіччя». У зв'язку з цим, збільшились можливості платформи та рівень залучення її співробітників, однією з основних цілей стало інформування громадськості про переміщення, промови та діяльність президента, співробітників Держдепартаменту та дипломатів. Також значна увага стала приділятися перекладу на різні мови та узагальненню промов президента та ключових політиків, та їх розповсюдження за допомогою Твіттеру та інших соціальних мереж.

Внутрішній блог The Sounding Board слугує платформою для співробітників Держдепартаменту для обговорення та впровадження інновацій в дипломатичну практику з можливістю отримати цільове фінансування.

Не менший вклад в розвиток внутрішньої обізнаності вносить онлайн енциклопедія «Diplopedia», внутрішня інформаційна платформа Держдепартаменту США. Так само, як люди публікують та редагують статті в Вікіпедії, співробітники Держдепартаменту використовують Diplopedia для створення широкої, інформативної та корисної бази для обміну знаннями та досвідом щодо програм та діяльності в рамках Департаменту, а також висвітлення міжнародних питань.

Пошуковий сервіс Держдепартаменту «SearchState» дозволяє співробітникам оперативного знаходити релевантну інформацію з внутрішньої бази.

Окрім цього, існують також спеціальні програми по залученню молодих спеціалістів та досвідчених професіоналів в дистанційному режимі, такі як Програма віртуальних студентських стажувань (Virtual Student Foreign Service). Дана програма є ініціативою Держдепартаменту в рамках програми по технологічному залученню до державної служби ініціативної та активної молоді з метою винайдення нових форм функціонування дипломатичної системи. Студенти отримують можливість пройти дев'ятимісячне віртуальне стажування в офісах Держдепартаменту США, не виходячи з університету.

Додатково функціонує програма віртуальних співробітників (Virtual Fellows Program), що дозволяє Держдепартаменту отримувати переваги від професійного залучення компетентних консультантів та науковців в різноманітних проектах як в США так і в місцях

закордоном. Працюючи в офлайн-режимі, віртуальні співробітники тісно співпрацюють з Держдепартаментом [5].

Іншою функціональною спрямованістю цифрової дипломатії США можна вважати зовнішньополітичний вплив. США були однією з перших країн, які усвідомили важливість новітніх інформаційно-комунікативних технологій для просування власних інтересів закордоном. Так, в 1994 р радіостанція «Голос Америки» запустила власний сайт, де транслювалися аудіозаписи програм на 15 іноземних мовах, та були доступними для завантаження всіма охочими. Роком пізніше Інформаційне агентство США також створило офіційну сторінку в Інтернеті, зміст якої був направлений на роз'яснення зовнішньої політики американського уряду, осмислення глобальних проблем світової політики, оцінку економічних змін у світі, та ознайомлення зі специфікою американського суспільства.

Цифрова пропаганда в рамках даної проблематики обумовлена створенням та постійним оновленням мережі сайтів і офіційних акаунтів в популярних соціальних мережах (Twitter, Facebook, YouTube, Flickr, Instagram, Tumblr, Pinterest, Google). Особливої уваги заслуговують віртуальні місії в країнах, де в США відсутнє офіційне представництво (Іран, Сомалі), що представляють собою веб-сторінки з відповідною дипломатичною інформацією.

Неодноразово можливості цифрової дипломатії використовувались для боротьби та запобігання міжнародним конфліктам. Саме з цією метою в 2006 році була створена Команда по цифровій пропаганді (Digital Outreach Team) з метою протидії ідеології тероризму в арабському сегменті Інтернету, що складалась з 20 аналітиків, 10 з яких вільно володіли арабською мовою, 5 – урду, 2 – сомалійською мовою. Команда спеціалістів застосовувала широкі спектр інформаційних технологій, працюючи одночасно на різних платформах, соціальних мережах та блогах, та завантажуючи аудіо-візуальні матеріали. З моменту свого створення, команда провела вже понад 17 тисяч операцій в мережі та продовжує функціонувати в окремих проектах, наприклад, в інформаційній кампанії Аль-Каїди (2011) та Пакистану (2012) [6].

З метою розширення спроможності провадити ефективну цифрову діяльність за рамки державних інституцій, Держдепартамент ініціював об'єднання інтернет-активістів шляхом проведення спільної конференції у Нью-Йорку у 2008 році. Як результат, була створена організація «Союз Молодіжного Руху» (Alliance for youth Movement), яка з 2011 носить назву «Movements», з метою формування мережі відданих активістів для зміни соціально політичної ситуації країн світу за допомогою новітніх технологій. Дана платформа об'єднує лідерів в сфері цифрової дипломатії, представників засобів масової інформації та недержавних організацій. Кожен має можливість приєднатися до спільноти за допомогою сайту, а також знайти однодумців у своєму регіоні. Крім цього, будь-який користувач може скликати конференцію, організувати зустріч протестуючої молоді на місцевому рівні, опублікувати на сайті розповіді про те, як цифрові технології сприяють соціальним і політичним змінам в конкретній країні, а також зарекомендувати себе в якості учасника в щорічних самітах лідерів протестних рухів [7].

Шляхом створення глобального громадянського суспільства і системи управління, цифрова дипломатія

відкриває нові можливості для розвитку і вирішення сучасних глобальних проблем, вирішувати які поодиночі надзвичайно складно.

Інформаційна перевага стає одним з найважливіших елементів успішної діяльності на міжнародній арені, і американські дипломатичні структури вміло користуються цією перевагою. Безумовне лідерство в області інформаційних технологій дає можливість США посилювати політичну, економічну, фінансову, технічну перевагу, контролювати міжнародні інформаційні потоки і налагоджувати міжнародну політичну комунікацію. Безумовно, цифрова дипломатія не здатна виступати самостійним регулюючим зовнішньополітичним інструментом, але її технології здатні значно розширити спектр та масштаби впливу.

В процесі подальшого напрямку, вважаю перспективним дослідження за наступними напрямками: 1) трансформація політики США як результат еволюції засобів масової інформації, та 2) інформаційна політика Китаю.

Список використаних джерел

1. Dizard W. Digital Diplomacy: U.S. Foreign Policy in the Information Age / W. Dizard. – Westport, CT: Praeger Publ., 2001. – 215 p.
2. Cull N. J. The Long Road to Public Diplomacy 2.0: The Internet in US Public diplomacy. International Studies Review, 2013. – no.15. – P.123–139.
3. IT Strategic Plan: Fiscal Years 2011–2013 – Digital Diplomacy [Electronic resource] // Bureau of information resource management – 2010. – Access mode: <http://www.state.gov/m/irm/rls/148572.htm>.
4. 21st Century Statecraft [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.state.gov/statecraft/overview/>.
5. Major Programs of IRM's Office of eDiplomacy [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.state.gov/m/irm/ediplomacy/c23840.htm>.
6. Digital Outreach Team (DOT) [Electronic resource]. – Access mode: <https://www.counterextremism.org/resources/details/id/410/digital-outreach-team-dot>.
7. Краудсорсинг боротьби за права людини // Kraudsorsyng borotby za prava ludynu [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.movements.org/uk/movements/about-movements/about-movements/>.

Grinchuk M. S., Institute of International Relations of Kiev University Shevchenko (Ukraine, Kyiv), maryna_grynchuk@yahoo.com

Digital diplomacy USA

The main aspects of the development and functioning of digital diplomacy as part of US public diplomacy are reviewed, which was formed in the process of rapid development of Internet technology. A special role is given to the use of new information and communication technologies by US government agencies. In addition, key legal documents on this subject are analyzed. The main purpose is to analyze and summarize the experience of digital diplomacy the United States, distinguish its role and tools, study the interdependence and influence of digital diplomacy on provision of political activity by United States. It was found that digital diplomacy serves as the adjustment factor of political communication, allows receiving benefits in political and other spheres, and is an instrument of containment and control of information flows. To achieve this goal, a number of scientific theories and methods were used: the method of analysis, method of synthesis, logical method, and comparison.

Keywords: public diplomacy, digital diplomacy, information and communication technologies, foreign policy, Internet communications, US.

Grinchuk M. S., магистр, Інститут міжнародних отношений КНУ ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), maryna_grynchuk@yahoo.com

Цифровая дипломатия США

Рассматриваются основные аспекты развития и функционирования цифровой дипломатии США как составляющей публичной дипломатии, которая сформировалась в процессе стремительного развития Интернет-технологий. Особая роль отводится использованию новейших информационно-коммуникационных технологий государственными структурами США. Помимо этого, проанализированы основные правовые документы по данной тематике. Основной целью работы является анализ и обобщение опыта цифровой дипломатии США, выделение ее роли и инструментария, изучение взаимозависимости и влияния цифровой дипломатии США на осуществление

политической деятельности. Определено, что цифровая дипломатия служит фактором налаживания политической коммуникации, получения преимуществ в политической и других сферах, и является инструментом сдерживания и контроля информационных потоков. Для достижения поставленной цели в ходе исследования были применены ряд научных теоретических и практических методов: метод анализа, метод синтеза, логический метод, метод сравнения.

Ключевые слова: публичная дипломатия, цифровая дипломатия, информационно-коммуникативные технологии, внешнеполитическая деятельность, интернет-коммуникации, США.

* * *

УДК 323.276(73+470+560)

Вонсович О. С.,

кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин, ПрАТ «Українсько-Польський вищий навчальний заклад «Центрально-Європейський університет» (Україна, Київ), sefinrof@ipnet.ua

СПРОБА ВОЄННОГО ПЕРЕВОРОТУ В ТУРЕЧЧИНІ: РОЛЬ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ТА СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ АМЕРИКИ

Метою даної статті є дослідження і визначення ролі Російської Федерації та Сполучених Штатів Америки в спробі воєнного перевороту в Туреччині. Під час написання статті, автором були використані наступні методи: аналіз, синтез, порівняння, індукція, дедукція. Основні одержані висновки полягають в наступному: спроба воєнного перевороту в Туреччині виявилась провальною, але ознаменувала собою практичний вимір протиріч між воєнною елітою та чинною цивільною владою. Це стало підтвердженням наявності в країні ряду серйозних політичних, економічних та безпекових протиріч, які вона повинна вирішувати самостійно. Туреччина залишилась сам на сам із своїми проблемами без зовнішньої допомоги і практичної підтримки. Роль Російської Федерації та Сполучених Штатів Америки виявилась маргінальною, без активних дій, які передбачені різного роду угодами про співробітництво в різних сферах, в тому числі і безпековій та воєнній. В перспективі, в разі перегляду Туреччиною формату відносин із Росією та Сполученими Штатами, може мати місце можливість переходу від «слів» до «справи».

Ключові слова: воєнний переворот, Туреччина, безпека, Російська Федерація, допомога, Сполучені Штати Америки.

Основною проблемою, яку досліджує автор в даній статті, – є дослідження ролі Російської Федерації та Сполучених Штатів Америки в контексті спроби воєнного перевороту в Туреччині. Такими, які раніше не були достатнім чином обґрунтовані, видаються наступні аспекти: причини та наслідки спроби воєнного перевороту, специфіка поведінки Росії та США, офіційні позиції двох країн, визначення ролі Росії та США в даній події.

У статті автором були використані, переважним чином, матеріали вітчизняних ЗМІ, за допомогою яких автору вдалось подати розгорнуту характеристику перебігу спроби воєнного перевороту, а також дослідити важливі питання означеної проблематики. Також були використані офіційні матеріали Адміністрації Президента Російської Федерації та Білого дому (США). Вони дозволили автору визначити офіційну позицію цих двох країн.

Метою даної статті – є дослідження і визначення ролі Російської Федерації та Сполучених Штатів Америки в спробі воєнного перевороту в Туреччині.

Спроба воєнного перевороту в Туреччині, яка мала місце в ніч з 15 на 16 липня 2016 р., негативним чином позначилась не тільки на європейській, але і на міжнародній безпеці. Нове джерело нестабільності стало імпульсом для вжиття відповідних заходів по зміцненню безпекового клімату. Для більш детального розуміння сутності даної події, автор пропонує розглянути її перебіг в загальному контексті.

Передумовою перевороту стало дуже важке внутрішньополітичне становище, в якому опинилась

Туреччина. Воно спростувало ті досягнення, яких Партія справедливості і розвитку досягла у 2000–ті роки – високе економічне зростання, підвищення рівня життя, примирення з курдами та вирішення інших гарячих внутрішньополітичних проблем [1]. Все це в 2013–2015 роках було фактично зведено нанівець, що стало підґрунтям для поступового зростання негативного відношення до правлячої влади, а оскільки ця влада в Туреччині дуже персоніфікована, то і безпосередньо до Р. Ердогана. Всупереч нормам чинної Конституції, він де-факто створив президентську систему. Коли прем'єр-міністром був А. Давутоглу, взаємовідносини між президентом і міністрами, з одного боку, та главою кабінету і міністрами, з іншого, склалися дуже своєрідно для Туреччини. Міністри спочатку синхронізували свою позицію з Р. Ердоганом, а потім вже все те саме реалізовувалось на рівні прем'єр-міністра. Також він згорнув мирний процес з Робочою партією Курдистану, – головне досягнення попередніх років [1]. В умовах такого жорсткого режиму, коли з 2008 року тривають масові чистки військової еліти, все-таки знайшлися військові, які визнали можливим виступити проти Ердогана.

Почалося все з того, що ввечері 15 липня турецькі військові за допомогою танків та іншої воєнної техніки заблокували два мости через Босфор в Стамбулі – основний шлях між Європою та Азією. В центрі міста було чути постріли. Прем'єр-міністр Туреччини Б. Йилдирим заявив: «Група військових, використовуючи дані їм повноваження і зброю, спробували вчинити безвідповідальні протиправні дії. Це не зовсім вірно називати переворотом, але в будь-якому випадку, нехай наші громадяни будуть спокійні, ми зробимо все для підтримки спокою і порядку. Винні особи понесуть найсуворіше покарання» [2]. Це була перша офіційна реакція уряду на події. Після цього військові проголосили, що взяли владу в свої руки – для захисту демократичного ладу та прав людини. В заяві зазначалось, що верховенство права в країні повинно залишатись пріоритетом, а всі існуючі міжнародні зв'язки Туреччини залишаться незмінними [3]. В цей же день в Анкарі також було чути постріли.

16 липня державні турецькі ЗМІ передали заяву президента Туреччини Р. Ердогана, згідно з якою спроба заколоту була зроблена меншістю в армії. Він закликав людей збиратися на площах і в аеропортах. Громадяни пристали до його заклику. Близько 2:30 за київським часом стало відомо, що військово-морські сили Туреччини не підтримали заколот [4]. Крім того, авіація почала активно завдавати удари по заколотникам і атакувати їх літаки і вертольоти. Приблизно в цей же час стало відомо про перших затриманих бунтарів у Стамбулі. Місцевий губернатор заявив про припинення спроби держперевороту [4]. Після цієї заяви фактично почався процес «розрядки» напруженості: поступово і в Стамбулі, і в Анкарі військові заколотники почали здаватись чинній владі. Цьому посприяло те, що населення Туреччини не підтримало воєнний переворот. Так, наприклад, в Анкарі люди оточували бронетехніку, не даючи пересуватись по місту. В Стамбулі місцеві жителі мали намір вчинити самосуд над повстанцями, але їх зупинила поліція. Президент і прем'єр-міністр Туреччини в спробі держперевороту прямо звинуватили «гюлленістів» – прихильників руху Хизмет. Ердоган неодноразово говорив, що Гюлен прагне повалити чинний уряд. Прихильники Ф. Гюлена, на думку

Р. Ердогана, стояли за масовими акціями протесту, які пройшли в країні в 2013 році [4]. Виконуючий обов'язки голови Генерального штабу Туреччини У. Дандар повідомив, що заколот організували військовослужбовці зі складу ВПС Туреччини, а також військової поліції [4]. Він уточнив, що верховне командування армії з самого початку не підтримало переворот [4].

Підсумками спроби воєнного перевороту в Туреччині стали:

- 265 загиблих (в тому числі 161 цивільна особа і 104 заколотника) [5];
- 1440 поранених [8];
- затримано 2800 військових збройних сил [6];
- за попередніми оцінками збитки від даної події для Туреччини становлять 100 млрд. дол. Також негативним моментом є скасування ряду важливих контрактів та великий відтік туристів, що автоматично позначилося на стані економіки [7];
- після спроби перевороту 2745 суддів позбулися своїх посад [8];
- затримано високопоставлених чиновників і військових: колишнього головнокомандувача ВПС Туреччини генерала А. Озтюрка, члена Конституційного суду Туреччини А. Алтана, командувач другою армією, генерал армії А. Худуті, командувач гарнізоном в Малат'ї генерал-майор А. Ангун, начальник військово-повітряної бази генерал-лейтенант І. Дайиоглу [8].

Підводячи підсумок, автор зауважує на тому, що такі чинники як невідповідність; відсутність підтримки серед населення, політичної опозиції, Генерального штабу збройних сил Туреччини; нерішучість у діях; замала кількість учасників перевороту; відсутність європейської та міжнародної підтримки та ряд інших стали причиною провалу спроби державного перевороту. Цивільна влада на чолі із Р. Ердоганом залишилась в країні, хоча її позиції були значно підірвані. З одного боку потрібно віддати належне Президенту за те, що він у короткий термін встиг і зміг врегулювати ситуацію, а з іншого – виявився невідповідним до такого перебігу подій, хоча він прекрасно розумів, що чистки військової еліти матимуть і негативний вплив. Тепер йому доведеться доводити європейській і міжнародній спільноті свою спроможність залишатись президентом і запевнити в тому, що такого роду акції більше не повторюватимуться.

Після розгляду ситуації навколо спроби воєнного перевороту, доцільно визначити роль Російської Федерації та Сполучених Штатів Америки в ній. Будучи одними із провідних гравців на міжнародній арені вони не упустили можливість бути причетними до даної події. Маючи свої економічні, політичні, безпекові, геополітичні та інші інтереси в Туреччині вони відповідним чином долучились до неї.

Офіційною позицією Російської Федерації стала підтримка чинного Президента та Уряду Туреччини. Підтвердженням цьому стали слова голови МЗС Туреччини М. Чавушоглу: «Росія надала нам беззастережну підтримку під час спроби військового перевороту. Ми дякуємо президенту Володимиру Путіну і всім офіційним особам Росії за цю підтримку» [9]. Зі свого боку, Президент Російської Федерації В. Путін під час телефонної розмови із Президентом Туреччини Р. Ердоганом 17 липня 2016 р. заявив, що у зв'язку зі спробою насильницького повалення демократично обраної влади в Туреччині в

ніч на 16 липня Росія дотримуватиметься принципової лінії на категоричну недопустимість в житті держави (Туреччини) антикорупційних дій та насилля [10]. Але окрім даної заяви практичної допомоги з боку Росії в процесі врегулювання ситуації в Туреччині надано не було. Тобто риторика у висловлюваннях В. Путіна, який так відверто підтримує нинішнього президента Р. Ердогана, так і залишилась риторикою без практичної складової. З одного боку, це можна розцінити як небажання в черговий раз «засвітитись» в якості країни яка втручається в якійсь конфліктні дії із відповідним наданням військової підтримки – тобто проявляє певні риси силової політики. З іншого боку, – Росія не хоче псувати свій імідж перед самітом G20, який пройде в Китаї, в м. Ханчжоу з 4 по 5 вересня цього року. Отже, у Російської Федерації є всі підстави залишатись «білою і пухнастою».

На думку автора, доцільним вбачається розглянути чутку про те, що нібито Росія попередила Президента Туреччини про військовий переворот за кілька годин до його початку [11]. Національна розвідка Туреччини отримала попередження від Міноборони Росії про військовий переворот, що готується. За словами дипломатів, російська армія, яка знаходиться в регіоні, перехопила переговори військових і розкодувала радіоповідомлення, в яких говорилось про готовність турецької армії почати переворот проти влади країни в Анкарі. Під час переговорів було дано наказ кільком військовим вертольотам попрямувати до готелю Ердогана в Мармарісі з метою його арешту або ліквідації [11]. Але головним в цій чутці є розмитість джерела отримання цієї інформації: «...передає іранське інформгентство Fars з посиланням на арабські ЗМІ, які, в свою чергу, дізналися про це від дипломатичних джерел в Анкарі» [12]. По-перше, не вказане точне джерело. По друге одне агентство посилається на інше, що також наводить на думку про хибність даної інформації. По третє, точно не говориться про те, що це російське джерело, від так незрозумілим є походження джерела. По-четверте, навіть взагалі російська сторона перехоплює переговори турецьких військових на території Туреччини? Відтак, немає чітких і однозначних відповідей на ці твердження, а отже ця інформація так і залишилась непідтвердженою.

Підсумовуючи роль Російської Федерації в спробі воєнного перевороту в Туреччині, автор зауважує на тому, що її офіційна позиція була задекларована в загальному відношенні, без конкретизації відповідної підтримки і заходів. Це було зроблено як з метою збереження позитивного іміджу Росії в Європі та в світі в цілому, так і з метою недопущення ще більшої ескалації напруженості. Виходячи з цього, роль Росії можна визначити в якості політичного та безпекового партнера, який і надалі виявляє зацікавленість у продовженні відносин із діючим Президентом та Урядом та підтримуючи існуючий внутрішньополітичний та зовнішньополітичний курси Туреччини.

Що ж стосується Сполучених Штатів Америки, то в першу чергу потрібно звернути увагу на те, що Р. Ердоган вимагає або депортувати зі Сполучених Штатів, або видати Туреччині турецького письменника, колишнього імама і проповідника, що проживає в Сейлорсбурзі, штат Пенсільванія, США, Ф. Гюлена, якого він вважає натхненником заклону в Туреччині [13]. Американська сторона отримала від Туреччини матеріали на Ф. Гюлена,

але на нинішньому етапі не бачить підстав для екстрадиції проповідника. Про це заявив заступник речника Державного департаменту США М. Тонер [14]. Він підкреслив, що на даний момент не встановлено, чи є ці документи повним офіційним запитом для екстрадиції Гюлена. «У разі підтвердження всіх звинувачень, американська сторона буде виконувати всі умови договору про екстрадицію з Туреччиною», – сказав М. Тонер, додавши, що наразі за Гюленом не було помічено жодних протизаконних дій на території США [15]. Раніше офіційний представник Білого дому Дж. Ернест повідомив, що лідери США і Туреччини Б. Обама і Р. Ердоган обговорили питання статусу ісламського проповідника. «Уряду США були надані турецьким урядом матеріали у справі Гюлена в електронній формі», – сказав М. Тонер [15].

Також потрібно зауважити на тому, що Президент США Б. Обама в телефонній розмові запропонував Р. Ердогану допомогу в розслідуванні спроби державного перевороту: «Президент чітко дав зрозуміти, що Сполучені Штати готові надати необхідну допомогу турецькій владі в розслідуванні спроби державного перевороту», – йдеться в повідомленні, розміщеному на сайті Білого дому [16]. Президент Сполучених Штатів Америки сподівається, що розслідування і кримінальне переслідування призвідників перевороту буде проводитися таким чином, щоб довіра населення до демократичних інститутів і правових норм тільки зміцнювалася [16]. Президент похвалив прихильність турецького народу до демократії. «Обама знову рішуче засудив спроби насильницького повалення демократично обраного уряду Туреччини і висловив свою підтримку турецькій демократії», – наголошується в повідомленні [16]. За словами Ернеста, Міністерство юстиції США і Держдепартамент розглядають ці матеріали відповідно до угоди про екстрадицію, чинною між США і Туреччиною більш як 30 років [15].

Отже можна зробити висновок про те, що як і у випадку із Росією прозвучала риторика про «насильницьке повалення демократично обраного уряду» і «надання необхідної допомоги в розслідуванні», але жодної згадки про практичні кроки і дії. Поведінку США можна визначити як обережну і стратегічно вивірену (виходячи з національних інтересів США), хоча, як відомо, Америка «має звичку» втручатись в різного роду конфлікти і кризові ситуації. В даному випадку ми можемо говорити про те, що Туреччина стала виключенням із правил. Будучи членом НАТО з боку даної організації також не було надано жодного виду допомоги. Така поведінка Альянсу, певною мірою, схвилювала політичні кола Туреччини. Як ми бачимо, воєнної компоненти з боку США запроваджено не було, а відтак вони обмежились «класичним підходом» – декларативними заявами. Можна також припустити, що така реакція обумовлена тим, що Сполучені Штати намагаються позиціонувати себе як країну, яка зацікавлена у збереженні миру і безпеки в світі без застосування зброї і насильницьких дій. Виходячи із вищенаведеного, роль Сполучених Штатів Америки в даному інциденті полягає у політичній підтримці чинного Президента і Уряду, а також в наданні необхідної допомоги у розслідуванні спроби воєнного перевороту.

Висновки. Не дивлячись на те, що останнім часом рівень антагонізму між США та Росією зріс в рази, в даній ситуації ми можемо спостерігати певну спільність у поглядах, яка проявляється в декларативному відношенні

до подій, які сталися в Туреччині. Спільним також є збереження свого геополітичного впливу та економічних, політичних, безпекових і інших інтересів. Небажання псувати свій «європейський» та «міжнародний» імідж робить відношення Росії та США до Туреччини більш поміркованим. Наприклад Росія, більшою мірою, переймалась за безпеку своїх громадян, які були на той час на відпочинку в Туреччині, ніж про надання допомоги Уряду та Президенту. Сполучені Штати, які повинні були б за логікою через НАТО надати військову допомогу, обмежились лише допомогою у розслідуванні. Відтак, Туреччина залишилась сам на сам із своїми проблемами без зовнішньої допомоги і практичної підтримки. Роль Російської Федерації та Сполучених Штатів Америки виявилась маргінальною, без активних дій, які передбачені різного роду угодами про співробітництво в різних сферах, в тому числі і безпековій та війсьній. Виходячи з цього, турецькій владі є сенс задуматись над тим, в якому форматі надалі продовжувати співробітництво із Росією та США. Доцільним вбачається перегляд існуючих домовленостей в безпековій та війсьній сферах, особливо щодо питання надання допомоги в кризових ситуаціях внутрішнього та зовнішнього характеру. Не менш важливим є перегляд формату політичного діалогу з цими двома країнами на предмет переходу від декларативних заяв до практичного виміру співробітництва. Актуальним вбачається посилення ролі Туреччини в НАТО з метою отримання своєчасних зовнішніх безпекових гарантій.

Таким чином, спроба воєнного перевороту в Туреччині виявилась провальною, але ознаменувала собою практичний вимір протиріч між воєнною елітою та чинною цивільною владою. Це стало підтвердженням наявності в країні ряду серйозних політичних, економічних та безпекових протиріч, які вона повинна вирішувати самостійно. Є сподівання на те, що в перспективі, в разі перегляду формату відносин із Росією та Сполученими Штатами, буде мати місце можливість переходу від «слів» до «справи».

Подальше дослідження даної проблематики сприятиме глибшому розумінню сутності ролі Російської Федерації та Сполучених Штатів Америки в ситуації зі спробою воєнного перевороту в Туреччині. Розширення спектру досліджень позитивним чином позначиться на розширенні даної проблематики за рахунок наповнення її новими фактами та матеріалами.

Список використаних джерел

1. Експерт, який передбачив переворот, пояснив причини бунту військових у Туреччині [Електронний ресурс] / ТСН. – Режим доступу: <http://tsn.ua/svit/ekspert-yakiy-peredbachiv-perevorot-rozasniv-prichini-buntu-viyskovih-u-turechchini-697880.html> (16.07.2016). – Назва з екрану.
2. У Туреччині розгортається спроба державного перевороту [Електронний ресурс] / 24 канал. – Режим доступу: <http://24tv.ua/u-turechchini-rozhortayetsya-sproba-derzhavnogo-perevorotu-n705832> (15.06.2016). – Назва з екрану.
3. Військовий заколот в Туреччині (хронологія подій) [Електронний ресурс] / Politiko. – Режим доступу: <http://politiko.ua/blogpost137492> (16.07.2016). – Назва з екрану.
4. У Туреччині провалилася спроба військового перевороту: що відбувалося і хто винен [Електронний ресурс] / Нове время. – Режим доступу: <http://nv.ua/ukr/world/countries/u-turechchini-provalilasja-sproba-viyskovogo-perevorotu-shcho-vidbuvalosja-ihto-buv-prizvidnikom-173261.html> (16.07.2016). – Назва з екрану.
5. Failed Turkey coup: A summary of today's key developments [Electronic resource] / BBC News. – Regime to access: <http://www.bbc.com/news/live/world-europe-36811357> (16.07.2016). – Title from screen.

bbc.com/news/live/world-europe-36811357 (16.07.2016). – Title from screen.

6. Воєнний переворот у Туреччині: затримано 2800 військових [Електронний ресурс] / Espresso. – Режим доступу: http://espresso.tv/news/2016/07/16/viyskovyy_perevorot_v_turechchini_zatrymano_2800_viyskovykh (16.07.2016). – Назва з екрану.

7. Власти Турции оценили ущерб от попытки госпереворота в 100 млрд. долларов [Електронний ресурс] / 112.ua. – Режим доступу: <http://112.ua/mir/vlasti-turcii-ocenili-usherb-ot-popytki-gosperevorota-v-100-mlrd-dollarov-328970.html> (02.08.2016). – Назва з екрану.

8. Підсумки перевороту в Туреччині: 265 загиблих, 1440 поранених, 2839 затриманих, 2745 суддів позбулися посад [Електронний ресурс] / NEWSru.ua. – Режим доступу: <http://www.newsru.ua/world/16jul2016/pids.html#2> (16.07.2016). – Назва з екрану.

9. Туреччина подякувала Росії за підтримку офіційної влади під час спроби перевороту [Електронний ресурс] / Новое время. – Режим доступу: <http://nv.ua/ukr/world/geopolitics/turechchina-podjakuvala-rosiji-za-pidtrimku-pid-chas-sprobi-viyskovogo-perevorotu-180326.html> (25.07.2016). – Назва з екрану.

10. Телефонный разговор с Президентом Турции Реджепом Тайипом Эрдоганом [Електронний ресурс] / Администрация Президента России. – Режим доступа: <http://kremlin.ru/catalog/countries/TR/events/52529> (17.06.2016). – Название с экрана.

11. ЗМІ: Ердогана про військовий переворот попередила російська армія [Електронний ресурс] / Главком. – Режим доступу: <http://glavcom.ua/news/zmi-erdogana-pro-viyskoviy-perevorot-poperedila-rosiyska-armiya-362976.html> (22.07.2016). – Назва з екрану.

12. Військовий переворот в Туреччині: Перські дези про Кремль та Саудію [Електронний ресурс] / Сина Країна. – Режим доступу: <https://ukr.media/world/269502/> (21.07.2016). – Назва з екрану.

13. Ердоган вимагає від Обами видати організатора перевороту в Туреччині [Електронний ресурс] / iPress. – Режим доступу: http://ipress.ua/news/erdogan_vymagaie_vid_obamy_vydaty_organizatora_perevorotu_v_turechchini_173853.html (16.07.2016). – Назва з екрану.

14. В США пока не видат оснований для екстрадиції Гюлена в Турцію [Електронний ресурс] / Укринформ. – Режим доступу: <http://www.ukrinform.ru/rubric-world/2053217-v-ssa-poka-ne-vidat-osnovanij-dla-ekstradicii-gulena-v-turciu.html> (20.07.2016). – Назва з екрану.

15. США не бачать причин для екстрадиції Гюлена і пропонують Туреччині допомогу в розслідуванні спроби путчу [Електронний ресурс] / NEWSru.ua. – Режим доступу: <http://www.newsru.ua/world/20jul2016/gulen.html> (20.07.2016). – Назва з екрану.

16. Readout of the President's Call with President Recep Tayyip Erdogan of Turkey [Electronic resource] / The White House. – Regime to access: <https://www.whitehouse.gov/the-press-office/2016/07/19/readout-presidents-call-president-recep-tayyip-erdogan-turkey> (19.07.2016). – Title from screen.

References

1. Ekspert, yakiy peredbachyv perevorot, poiasnyv prychyny buntu viyskovykh u Turechchini [Elektronnyi resurs] / TSN. – Rezhym dostupu: <http://tsn.ua/svit/ekspert-yakiy-peredbachiv-perevorot-rozasniv-prichini-buntu-viyskovykh-u-turechchini-697880.html> (16.07.2016). – Nazva z ekranu.
2. U Turechchini rozhortaietsia sproba derzhavnogo perevorotu [Elektronnyi resurs] / 24 kanal. – Rezhym dostupu: <http://24tv.ua/u-turechchini-rozhortayetsya-sproba-derzhavnogo-perevorotu-n705832> (15.06.2016). – Nazva z ekranu.
3. Viyskoviy zakolot v Turechchini (khronolohiia podii) [Elektronnyi resurs] / Politiko. – Rezhym dostupu: <http://politiko.ua/blogpost137492> (16.07.2016). – Nazva z ekranu.
4. U Turechchini provalylasia sproba viyskovoho perevorotu: shcho vidbuvalosia i khto vynen [Elektronnyi resurs] / Novoe vremia. – Rezhym dostupu: <http://nv.ua/ukr/world/countries/u-turechchini-provalilasja-sproba-viyskovogo-perevorotu-shcho-vidbuvalosja-ihto-buv-prizvidnikom-173261.html> (16.07.2016). – Nazva z ekranu.
5. Failed Turkey coup: A summary of today's key developments [Electronic resource] / BBC News. – Regime to access: <http://www.bbc.com/news/live/world-europe-36811357> (16.07.2016). – Title from screen.
6. Voienniy perevorot u Turechchini: zatrymano 2800 viyskovykh [Elektronnyi resurs] / Espresso. – Rezhym dostupu: http://espresso.tv/news/2016/07/16/viyskovyy_perevorot_v_turechchini_zatrymano_2800_viyskovykh (16.07.2016). – Nazva z ekranu.

7. Vlasti Turtsyi otsenili ushcherb ot popytki gosperevorota v 100 mlrd. dollarov [Elektronnyi resurs] / 112.ua. – Rezhym dostupu: <http://112.ua/mir/vlasti-turcii-ocenili-ushherb-ot-popytki-gosperevorota-v-100-mlrd-dollarov-328970.html> (02.08.2016). – Nazva z ekranu.

8. Pidsumky perevorotu v Turechchyni: 265 zahyblykh, 1440 pora-nenykh, 2839 zatrymanykh, 2745 suddiv pozbulysia posad [Elektronnyi resurs] / NEWSru.ua. – Rezhym dostupu: <http://www.newsru.ua/world/16jul2016/pids.html#2> (16.07.2016). – Nazva z ekranu.

9. Turechchyna podiakovala Rosii za pidtrymku ofitsinnoi vlady pid chas sprobu perevorotu [Elektronnyi resurs] / Novoe vremia. – Rezhym dostupu: <http://nv.ua/ukr/world/geopolitics/turechchina-podjakuvala-rosiji-za-pidtrimku-pid-chas-sprobi-vijskovogo-perevorotu-180326.html> (25.07.2016). – Nazva z ekranu.

10. Telefonnyi razghovor s Prezidentom Turtsyi Redzhepom Taiypom Erdoganom [Elektronnyi resurs] / Administratsiya Prezidenta Rossii. – Rezhim dostupa: <http://kremlin.ru/catalog/countries/TR/events/52529> (17.06.2016). – Nazvanie s ekranu.

11. ZMI: Erdohana pro viiskovy perevorot poperedyla rosiiska armii [Elektronnyi resurs] / Hlavkom. – Rezhym dostupu: <http://glavkom.ua/news/zmi-erdogana-pro-viyskoviy-perevorot-poperedila-rosiiska-armiya-362976.html> (22.07.2016). – Nazva z ekranu.

12. Viiskovy perevorot v Turechchyni: Perski dezy pro Krem l ta Saudiu [Elektronnyi resurs] / Yedyna Kraina. – Rezhym dostupu: <https://ukr.media/world/269502/> (21.07.2016). – Nazva z ekranu.

13. Erdohan vymahaie vid Obamy vydaty orhanizatora perevorotu v Turechchyni [Elektronnyi resurs] / iPress. – Rezhym dostupu: http://ipress.ua/news/erdogan_vymahaie_vid_obamy_vydaty_organizatora_perevorotu_v_turechchyni_173853.html (16.07.2016). – Nazva z ekranu.

14. V SShA poka ne vidiat osnovaniy dlia ekstraditsii Gulena v Turtsiyu [Elektronnyi resurs] / Ukrinform. – Rezhym dostupu: <http://www.ukrinform.ru/rubric-world/2053217-v-ssa-poka-ne-vidat-osnovaniy-dla-ekstraditsii-gulena-v-turciu.html> (20.07.2016). – Nazva z ekranu.

15. SShA ne bachat prychny dlia ekstradytsii Gulena i proponuiut Turechchyni dopomohu v rozsliduvanni sprobu putchu [Elektronnyi resurs] / NEWSru.ua. – Rezhym dostupu: <http://www.newsru.ua/world/20jul2016/gulen.html> (20.07.2016). – Nazva z ekranu.

16. Readout of the President's Call with President Recep Tayyip Erdogan of Turkey [Electronic resource] / The White House. – Regime to access: <https://www.whitehouse.gov/the-press-office/2016/07/19/readout-presidents-call-president-recep-tayyip-erdogan-turkey> (19.07.2016). – Title from screen.

Vonsovych O. S., PhD in Political Science, associate professor of international relations department of Private Joint Stock Company «Higher educational institution «Kyiv Academy for the Humanities» (Ukraine, Kyiv), sefnrof@ipnet.ua

The attempt of military coup in Turkey: the role of the Russian Federation and the United States of America

The aim of this paper is to study and define the role of the Russian Federation and the United States of America in an attempt to the military coup in Turkey. During writing, the author used the following methods: analysis, synthesis, comparison, induction, deduction. The main obtained conclusions are as follows: an attempt of the military coup in Turkey was a failure, but marked a practical dimension to the contradictions between the military elite and the current civil authority. This was the confirmation of the presence in the country a number of serious political, economic contradictions and security contradictions that it has to decide by itself. Turkey was left alone with their problems without external assistance and practical support. The role of the Russian Federation and the United States of America was marginal, without active operations, which provided by various kinds of agreements about cooperation in various fields, including in the sphere of security and defense. In the long term, in the case of the revision of the format of relations with Russia and the United States by Turkey, there may be the opportunity to move from «words» to «deeds».

Keywords: military coup, Turkey, security, Russian Federation, assistance, United States of America.

Вонсович А. С., кандидат политических наук, доцент кафедры международных отношений, ЧАО «Украинско-Польское высшее учебное заведение «Центрально-Европейский университет» (Украина, Киев), sefnrof@ipnet.ua

Попытка военного переворота в Турции: роль Российской Федерации и Соединенных Штатов Америки

Целью данной статьи является исследование и определение роли Российской Федерации и Соединенных Штатов Америки в попытке военного переворота в Турции. Во время написания статьи, автором были использованы следующие методы: анализ, синтез, сравнение, индукция, дедукция. Основные полученные выводы состоят в следующем: попытка военного переворота в Турции оказалась провальной, но ознаменовала собой практическое измерение

противоречий между военной элитой и действующей гражданской властью. Это стало подтверждением наличия в стране ряда серьезных политических, экономических противоречий и противоречий в области безопасности, которые она должна решать самостоятельно. Турция осталась наедине со своими проблемами без внешней помощи и практической поддержки. Роль Российской Федерации и Соединенных Штатов Америки оказалась маргинальной, без активных действий, которые предусмотрены разного рода соглашениями про сотрудничество в разных сферах, в том числе в сфере безопасности и военной. В перспективе, в случае пересмотра Турцией формата отношений с Россией и Соединенными Штатами, может иметь место возможность перехода от «слов» к «делу».

Ключевые слова: военный переворот, Турция, безопасность, Российская Федерация, помощь, Соединенные Штаты Америки.

***

УДК [323.23:654.19]:324(438+44)

Ясінська А. Ю.,

аспірантка кафедри міжнародних відносин,
Чернівецький національний університет
ім. Юрія Федьковича (Україна, Чернівці),
Alina.Yassinska@i.ua

ЕЛЕКТРОННА ДЕМОКРАТІЯ, СОЦІАЛЬНІ ТА ТРАДИЦІЙНІ МІДІА ЯК МЕХАНІЗМИ УПРАВЛІННЯ СВІДОМІСТЮ ВИБОРЦІВ (НА ПРИКЛАДІ ФРАНЦІЇ ТА ПОЛЬЩІ)

Аналізується вплив сучасного інформаційного та технологічного процесу на політичну свідомість виборців. Дослідження проводилося на прикладі польських та французьких виборців, щоб показати спільні та відмінні риси між даними соціумами в умовах інформаційного прогресу та уніфікації. Було виявлено, що традиційні та соціальні медіа попри свій вагомий вплив на суспільне і політичне життя надалі все ж таки залишаються засобами піару та просування політичних сил. В Польщі та Франції від них залежить успішність виборчої кампанії, але поки що не кінцева перемога. Було проаналізовано також темпи розвитку е-демократії в досліджуваних країнах, зокрема шляхом вивчення питання запровадження е-голосування. Розглянуто позитивні та негативні сторони використання (Франція) та можливого використання (Польща) е-голосування, як альтернативи традиційному процесу волевиявлення громадян.

Ключові слова: виборець, ЗМІ, соціальні медіа, е-демократія, е-голосування, політична свідомість, невизначеність виборців.

Сучасна політична, а особливо електоральна участь значною мірою піддається впливу технологічного розвитку. В умовах постіндустріалізму інформація, знання та сучасні технології відіграють вагомішу роль, ніж буквально декілька десятків років тому. Активне використання традиційних медіа, соціальних мереж та навіть впровадження електронного голосування стає все звичнішим явищем та набуває нових особливостей у процесі розвитку суспільства. Їх основне завдання полягає в тому, щоб залучити якомога більшу кількість громадян до державних та управлінських процесів. Громадяни навіть не підозрюють, який великий вплив на них здійснює політичний маркетинг. Інколи навіть виборча програма або громадська активність політика не відіграє такої ролі, як його інформаційний промоушн. Привабливість продукту звичайно впливає на його сприйняття. ЗМІ та соціальні медіа є засобами піару кандидата та важливими каналами просування політичного «продукту». В той час, як використання нових методів голосування, як до прикладу електронного – альтернативою традиційному процесу. В контексті проблематики доречно розглянути позицію та досвід Польщі та Франції. Країни хоч і об'єднує членство в ЄС, проте існує ряд характеристик за якими вони суттєво відрізняються.

Дослідженням ЗМІ та соціальних медіа як інструментів впливу на поведінку виборців займалися: Р. Ремон, Г. Маршалл Маклуен, Дж. В. Томсон, Д. Мак-Квейл та ін.

Серед українських дослідників: О. Барабаш, С. Кальченко, О. Рогач та ін.

Проблематику електронної демократії та питання електронного голосування активно вивчали: Д. Фукс, М. Каазе, Ю. Хабермс, Г. Рейнгольд, С. Кліфт тощо. Ґрунтовним дослідженням переваг та недоліків впровадження електронного голосування у Франції займалися Перлін та Тьєррі Нуазетт.

Мета статті – вивчити вплив традиційних та соціальних медіа на політичну свідомість громадян та дослідити ефективність впровадження електронного голосування, як альтернативи традиційному, на прикладі французьких та польських виборців.

Для досягнення мети були поставлені наступні завдання:

– проаналізувати вплив традиційних та соціальних медіа на політичну свідомість громадян;

– розкрити особливості впровадження електронного голосування як форми е-демократії в польському та французькому соціумі та дослідити його ефективність.

Надалі утримується погляд, що медіа є «четвертою владою». Фактично роль медіа в політиці полягає в тому, щоб впливати на суспільство і бути елементом політичної боротьби. Незалежно від того, як організовані масові медіа, яким чином функціонують і якої якості інформацію доносять до громадян, вони є важливою частиною політичної системи. Будь-яка політична стратегія чи то під час виборів, чи в міжвиборчий період передбачає використання засобів масової інформації для власних цілей. Заздалегідь спланована акція має на меті розповсюдження відповідної інформації та вплив на політичну свідомість виборців.

Цінність ЗМІ у передвиборчій кампанії полягає в багатьох аспектах. Проте не всі вони є дієвими. Очевидно, слід приділяти велику увагу не лише рекламі кандидатів чи їх політичній програмі, але й різного роду дебатам, заручатися підтримкою незалежних наукових установ для отримання неупереджених оцінок та висновків. Ставши обов'язковим елементом передвиборчої агітації, медіа в значній мірі забезпечують реалізацію принципу змагальності виборів. Вплив на політику вони чинять, перш за все, через дію на інформаційний процес, що дозволяє в певний спосіб сформувати суспільну думку [1].

Останнім часом ми могли спостерігати зміни, які пов'язані з оновленням суспільства та галузі технологій масового інформування. Насамперед відмітимо модернізацію, яку можна пов'язати зі зростанням суспільної спеціалізації, а також з роздрібненням публічних організацій та появою нових стилів життя і моральних настановок. Другим істотним викликом для політичної комунікації є зростання індивідуалізації. Все більшого значення набирають особисті прагнення громадян, їх погляди, думки та переконання, натомість втрачають свою вагу традиційні інституції та системи цінностей. Третім суспільним трендом стало зменшення значення ідеологічних поділів і, у зв'язку із цим, маргіналізація політичних партій. Зросло значення економізації, яка проявляється в збільшенні ролі економічних чинників у функціонуванні влади. Ширшого розвитку набули також процеси естетизації суспільного життя. Люди звертають все більшу увагу на свій візерунок, доречний смак чи моду. Наступним чинником, який впливає на політичну комунікацію виступає раціоналізація. Це означає

зростання прагматизму при прийнятті політичних рішень. Останнім чинником суспільних змін є медіатизація. ЗМІ зайняли центральне місце усіх суспільних процесів. Почали виконувати роль будівника публічної сфери [2, с. 246–247].

Європейський досвід показує, що окремі газети та журнали асоціюються з конкретними політичними партіями і заявляють про це на офіційному рівні. Загалом питання співпраці політиків та журналістів обговорюється уже протягом 40 років. У цілому стосовно більшості індустріально розвинених країн слід говорити не про партійну прихильність тих чи інших ЗМІ, а про їх ідейно-політичну орієнтацію. Так, у Франції, наприклад, за винятком «L'Humanité» і «Le matin», важко говорити про близькість якоїсь газети до певної партії. Французька друкована преса поділяється лише на «праву» та «ліву». Ліву ідеологію традиційно підтримують «L'Humanité» (орган Французької комуністичної партії), «Le matin» (близька до соціалістичної партії), «Le monde», «La Libération» тощо. Праві партії підтримують «Le Figaro», «Le Figaro Magazine», «La France soir» [3].

Р. Ремон був одним з перших дослідників, що вивчали вплив засобів масової інформації, і особливо телебачення, на поведінку виборців. На думку дослідника, в житті французького електорату роль засобів масової інформації досить суттєва. Оскільки, починаючи з 60-х років ХХ ст., телебачення дало поштовх до зростання кількості політичних дебатів. Незважаючи на те, що аудіовізуальні засоби були під впливом державної монополії і не до кінця об'єктивними, вони уже тоді формували певні настрої у суспільстві [4]. Співпраця з медіа у великій мірі сприяє чи перешкоджає успіху кандидата на виборах. І досить часто політики розділяють думку, що їх успіх або невдача прямо залежить від часу, який вони проведуть на маленькому екрані. Проте не варто максимізувати значення медіа. Вони хоч і значною мірою сприяють формуванню тенденцій політичного життя і вподобань виборців, але не творять вибори в цілому.

Якщо проаналізувати виборче законодавство Франції та Польщі в плані доступу кандидатів та політичних сил до медійних засобів, то можна зауважити деякі розбіжності. Відповідно до французького виборчого законодавства всім кандидатам в президенти Франції надається рівний ефірний час на двох державних телеканалах, а тим, хто набрав більше 5% голосів, відшкодовується з держбюджету значна частина фінансових коштів, витрачених на проведення їх кампаній. Крім того, держава покриває усі витрати, пов'язані з пропагандистськими матеріалами, які використовували кандидати [5]. У Франції заборонено великі фінансові витрати на передвиборчу кампанію. Такі обмеження запроваджувалися з метою забезпечення рівних умов для усіх кандидатів. Всього протягом виборчої кампанії кожен кандидат має право на максимум 48 хвилин ефіру на кожному каналі [5].

Медійне законодавство в Польщі передбачає рівний доступ до ЗМІ політикам, незважаючи на те, є вони кандидатами в депутати чи в сенатори. Політична реклама на державних ЗМІ жорстко врегульована. Обмежується кількість реклами від виборчих комітетів, але забезпечуються пропорційні можливості. Починаючи за 15 діб до голосування кандидати мають право на безкоштовний ефірний час на державному радіо і телебаченні. Під час президентської кампанії державний

орган, що регулює діяльність радіо та телебачення, вирішує скільки часу надавати окремим кандидатам. Кандидати також можуть купити додатковий час, який не повинен перевищувати 15% наданого безкоштовного ефірного часу [6]. Існує певне обмеження щодо використання медійного часу партіями. Користуватися ним можуть представники тих партій, підтримка яких на попередніх виборах перевищила 3% поріг. Фінансування виборчої кампанії в Польщі є відкритим, а кошти, які витрачають на неї, покриваються із власного фонду політичних партій. Фінанси призначені на платні виборчі оголошення в пресі, на радіо та телебаченні не повинні перевищувати 80% витратів Виборчого Комітету [6].

Оскільки існують певні обмеження в традиційних засобах масової інформації, політичні кандидати ведуть боротьбу за сфери впливу в онлайн просторі для того, щоб:

- забезпечити загальний доступ до власної передвиборчої кампанії;
- мобілізувати прихильників;
- оминати контроль традиційних ЗМІ.

В епоху цифрових технологій кожен політик може транслювати повідомлення через соціальні медіа без цензури редакції.

Під час виборчих кампаній у Франції використовуються різноманітні механізми, з метою зацікавлення виборців. Особливою зацікавленістю соціальними медіа з боку кандидатів відзначилася виборча кампанія 2012 р. Посприяв цьому, не в останню чергу, успіх кампанії, яку провів у свій час Барак Обама. Французи є досить активними в плані використання соціальних мереж. 75% французів користуються Інтернетом, серед них 25 млн. мають акаунти на Facebook [7]. Вперше соціальні медіа та Інтернет стали частиною виборчої стратегії кандидатів.

Н. Саркозі на початку свого президентського терміну значну увагу приділив власному піару у Facebook, найпопулярнішій соціальній мережі у Франції. Він буквально в режимі онлайн показував деталі свого політичного життя. На власній сторінці політик розповів свою біографію та зазначив, що був політично зацікавленим ще зі студентських років. У рамках піар-кампанії був створений спеціальний додаток для смартфонів, за допомогою якого виборці могли оцінювати його політичну діяльність. За кількістю шанувальників на Facebook, Саркозі отримав першість. Тому, якби результати виборів опиралися лише на підтримку користувачів Facebook, не було б необхідності у проведенні другого туру.

У той час, як прямий конкурент Н. Саркозі, Ф. Олланд був фаворитом реальних опитувань та мав найбільш популярний політичний акаунт у мережі Twitter. Соціальна мережа стала основною платформою політичних обговорень довкола діяльності Соціалістичної партії. Проте варто врахувати той факт, що Twitter менш чисельна мережа та нараховує лише 5 млн. користувачів. Якщо вважати активність кандидатів у соціальних мережах визначальним показником, то зазначимо, що за більшістю оцінок лідував Н. Саркозі.

У Польщі традиційні медіа хоч і зберігають позицію основних засобів інформації, проте найближчим часом Інтернет стане альтернативою традиційним мас-медіа. Використовувати Всесвітню павутину досить зручно з погляду швидкості доступу до інформації, необмеженої її кількості та можливості оминати цензуру. А під час

виборчого процесу політикам можна підтримувати безпосередній контакт зі своїми виборцями. На даний момент прихильників в мережі мають найбільші польські партії і їхній електорат є освіченим та проживає загалом у великих містах. Проте тенденції показують, що з часом роль Інтернету у виборчих кампаніях лише зростатиме.

Президентська кампанія 2015 р. показала, що окрім телебачення, газет та інших засобів масової інформації, широко використовувалися Facebook, Twitter та численні блоги. Все частіше в такий спосіб кандидати намагаються посилити контакт з масовим споживачем. Під час весняних виборів політики як ніколи розуміли, що соціальні мережі є інструментом, який допоможе створити їх політичний візерунок. Як було зазначено в *Newsweek Polska*, кандидати на президента Польщі мали велике бажання вести свої інтернет акаунти на зразок американських. Так, найбільш популярною постаттю Facebook став Я. Корвін-Мікке, на пости якого було підписано 619 тис. користувачів, як показував найновіший рапорт маркетингової агенції *Sotrender*, що займається моніторингом польського Інтернету та соціальних медіа. Далеко за ним знаходилися Б. Комаровський (143 тис.), П. Кукіз (103 тис.) та А. Дуда (100 тис.). Решта кандидатів виглядали на їхньому фоні досить непримітно [8]. Його спосіб поведінки в мережі був досить специфічним, але автентичним. Він не тримав такої дистанції з виборцями як інші кандидати. У цьому вони були подібні з П. Кукізом. Політики намагалися бути активними на своїх сторінках, постійно оновлювали інформацію та робили актуальні записи.

Найбільш популярним на Twitter був Я. Палікот, він вирізнявся найбільшою кількістю підписників. Друге і третє місце займали Комаровський та Дуда. Тут, як і на Facebook найважливішим було встановлення зв'язку з потенційними виборцями. На твітерових профілях було забагато інформації політичного характеру. Лідером з оновлення власного профілю став А. Дуда, другу позицію займав Б. Комаровський.

Активність на YouTube показала, що не всі польські політики можуть порадити собі у використанні потенціалу даного домена. Чотири з одинадцяти кандидатів взагалі не вели власного каналу. З тих, хто таки наважився спілкуватися з виборцями у такий спосіб, найактивнішим був П. Кукіз. Його відео та оновлення переглядали 455 тис. громадян. Другу позицію займав Г. Браун (206 тис.) та третю А. Дуда (201 тис.) [8].

Загалом варто відзначити кампанії Я. Корвін-Мікке та П. Кукіза. Вони викликали в Інтернеті найбільший фурор та в основному в своїй виборчій кампанії опиралися на користувачів Інтернету, серед яких мали найбільшу популярність. Завдяки нетиповості та виразності їм вдалося не лише зацікавити, але і утримати своїх прихильників. Можливо саме відсоток інтернет-користувачів забезпечив їм певний рейтинг у виборчому списку.

Попри те, як бачимо успіх в медіа і на відомих порталах не завжди гарантує перемогу на виборах. Польське та французьке суспільство і політики знаходяться в стані пошуку тієї найкращої стратегії. Оскільки ключовим елементом діалогу між політиком та виборцем є комунікація, а не лише інформування. Досвід показує, що ще багато потрібно зробити в напрямку покращення медійних кампаній.

Для європейських країн тривалий час доволі актуальним питанням є перехід від традиційних форм

політичної участі до більш сучасних. Інформаційні технології у політичних процесах особливо поживавлення набули в середині 90-х рр. ХХ ст., що в політичній науці відобразилося появою такого поняття як електронна демократія. Термін е-демократія вперше був використаний науковцями США та Великобританії і досить швидко набув широкого застосування в наукових колах [9]. В рамках цього процесу досить поширено стає участь громадян у політичному житті, зокрема у виборчих кампаніях, за допомогою онлайн-ресурсів. Дійсно, за певних умов, особливо на місцевому рівні, для вирішення конкретних проблем, що мають значення для того чи іншого регіону або країни в цілому, можуть ефективно використовуватися окремі елементи теледемократії, прийомі електронного голосування на дому. Однак було б необачно однозначно оцінювати вагомість і роль новітніх засобів телекомунікації, оскільки, вони самі по собі нейтральні. Результати, наслідки їх застосування багато в чому визначаються тим, як і в яких цілях вони використовуються.

Прихильники партисипаторної теорії демократії неоднозначно оцінювали новітні технології передвиборчих кампаній та процесу голосування. Проте чимало сучасних дослідників демократії підкреслюють, що вони згодом здатні забезпечити і технологічно спростити голосування громадян з усіх основних політичних питань. Особливо на фоні згорання традиційних форм політичної участі та формування символічної політики, коли громадяни добровільно обмежуються споживанням політичних образів за допомогою ЗМІ та Інтернету [10, с. 57].

Питання електронного голосування було неодноразово предметом обговорення ЄС в рамках вирішення проблеми віддаленого голосування. Проте попри вигоди, які надає е-голосування, існує ряд проблем з якими стикнулися європейські країни. До них варто віднести: порушення права громадянина на таємне голосування; недовіра виборців до системи; потенційна можливість комп'ютерних збоїв і атак хакерів та значні початкові витрати на запровадження системи [11, с. 54].

Що стосується запровадження даної практики в досліджуваних нами країнах, то варто зазначити наступне. Французька Республіка належить до країн, які активно проводять експерименти з використання системи е-голосування, натомість Польща досить довго зважає можливі переваги та недоліки.

Масове впровадження електронного голосування в 2007 р. у Франції було зумовлене внесенням поправок до Виборчого кодексу, відповідно до яких дозволялося використовувати машини для голосування [12, р. 86]. Проте попри позитивні відгуки та заклики політиків, відразу ж після проведення виборів за новим методом з'явилася велика кількість незадоволених французів. Виборці, які прихилили з дитьми, змушені були чекати у довгих чергах. Важким було голосування для літніх людей. Вони не розуміли, що від них вимагається і не завжди слідували поясненням, які з'являлися на моніторах. Значна частина виборців заявила, що такий тип голосування непрозорий, неконтрольований та без можливості перевірки результатів. Асоціація *Ordinateurs-de-vote.org*, оцінюючи використання машин для голосування, з'ясувала, що в дванадцяти містах було подано скарги до Конституційної ради. Прихильники комп'ютерів для голосування, стверджують, що вони полегшують доступ

людям з обмеженими можливостями. Проте дослідження, які проводилися в лабораторії університету м. Мец після президентських виборів 2007 р. показали, що розробка такої системи без помилок практично неможлива [12, р. 91].

У Польщі дотримуються позиції, що вибори є основним елементом демократії і не повинні порушувати такі принципи як рівність, таємність та безпечність. На думку польських фахівців, е-голосування не завжди забезпечує збереження всіх правових та конституційних гарантій громадян. Проте теоретично ця проблема може бути вирішена шляхом впровадження кваліфікованого електронного підпису [13].

Поляки у великій мірі політикують проте не беруть активну участь в політичному житті. Серйозні дебати на рахунок виборів через Інтернет відбувалися в Польщі в 2005 р., коли явка виборців виявилася рекордно низькою. Наступним поворотом до теми е-голосування були вибори 2007 р., коли це питання активно розглядалося представниками лівого спрямування [14]. Деякі польські аналітики вважають, що е-вибори можуть вирішити проблему низької явки виборців. Тому відповідно до ухваленого Виборчого кодексу 2011 р., передбачається ряд різномірних спрощень в голосуванні, які в значній мірі спрямовані до виборців недієздатних, літніх осіб та передбачають альтернативні процедури голосування [14]. Враховуючи практику використання систем е-голосування рядом європейських країн, Польща намагається взяти до уваги усі можливі прорахунки та запровадити максимально ефективний варіант.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Аналіз сучасних механізмів впливу на політичну свідомість та електоральну поведінку громадян показує, що ефективність ЗМІ та соціальних медіа варто оцінювати, виходячи із переконань та настроїв самого виборця, політичної культури, що притаманна даному суспільству. Якщо виборець вагається і обдумує власний вибір, враховуючи як політичні, так і соціально-економічні фактори, то він знаходиться у категорії ризику та в майбутньому може швидше приєднатися до лав абсентеїстів чи невизначених, аніж виборець, який підтримує певну ідеологію чи загальні суспільні настрої. Саме в контексті даної думки, варто зазначити, що політична свідомість невизначеного громадянина буде залежати від того, як партія чи кандидат зможуть продемонструвати свої переваги за допомогою сучасних та традиційних медійних засобів. Дослідження французького та польського соціумів показують, що попри вагомий вплив медіа на політичну сферу, вони все ж залишаються далеко не єдиним визначальним фактором, хоча мають значні перспективи для цього в найближчому майбутньому.

Моніторинг ефективності е-голосування, як альтернативного варіанту традиційному, попри численні переваги, становить і певну загрозу для виборців. Перш за все це стосується права особи на таємницю голосування та права не втратити голос. У Франції система електронного голосування використовується досить широко, хоча на шляху її впровадження виникало чимало проблем. Натомість Польща поки що не готова перейти на систему е-голосування, але питання активно розглядається політиками та громадянами країни.

Список використаних джерел

1. Швидунова А. СМІ як суб'єкт політичного процесу і інструмент політичних технологій [Електронний ресурс] / А. Швидунова. – Режим доступу: http://www.pr-club.com/pr_lib/pr_raboty/earlier/techn_13.htm
2. Cwalina W., Falkowski A. Marketing polityczny. Perspektywa psychologiczna / W. Cwalina, A. Falkowski A. // Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne. – Gdańsk, 2005. – 670 s.
3. Rafter K. Political advertising: the regulatory position and the public view [Electronic resource] / K. Rafter. – Mode of access: http://www.bai.ie/wordpress/wp-content/uploads/200911_KR-PoliticalAdvertising-RegPositionPublicView_PK.pdf
4. Les médias font-ils l'élection? Retour sur une controverse [Ressource électronique]: Entretien avec René Rémond par Marie Lhéralut / Société pour l'histoire des médias – Le mode accès: <http://www.histoiredesmedias.com/Les-médias-font-ils-l-election.html>
5. Франція: аналіз виборчого законодавства в контексті дотримання загальнодемократичних стандартів і прав людини [Електронний ресурс] / Учеба Плюс Україна (социальное моделирование). – Режим доступу: <http://donklass.com/2010-03-15-15-40-59/109-analiz-zakonodatelstva-raznyx-stran/595-franczya-analiz-vyborchogo-zakonodavstva-v-kontekst-dotrimannya-zagalnodemokraticnix-standartiv-prav-lyudini.html>
6. Врегулювання політичної реклами в чотирьох Європейських країнах: Порівняльний аналіз [Електронний ресурс] / Телекритика. – Режим доступу: <http://www.telekritika.ua/media-svit/print/299>
7. Why social media will reveal French election winner (19.04.12) [Electronic resource] / Edition CNN. – Mode of access: <http://edition.cnn.com/2012/04/19/opinion/france-election-social>
8. Kampania w internecie. Kandydaci wylogowani z sieci [Zasób elektroniczny] / Newsweek Polska. – Tryb dostępu: <http://polska.newsweek.pl/wybory-prezydenckie-2015-kampania-w-internecie-social-media.artykuly,362806,1.html>
9. Саркісова К. Електронна демократія як форма політичної комунікації в сучасному суспільстві [Електронний ресурс] / Політичний менеджмент. – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/>
10. Ротар Н. Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду: Монографія / Н. Ротар. – Чернівці: Рута, 2007. – 472 с.
11. Готун А. Використання нових інформаційних технологій у виборчому процесі: світовий досвід і практика застосування в Україні / А. Готун // Вісник Київського НУ ім. Шевченка. Філософія і політологія. – 2008. – С.51–55.
12. Noisette P., Noisette T. Vote électronique: les boîtes noires de la démocratie / Perline, Thierry Noisette. – In Libro Veritas, 2008. – 107 p.
13. Wybory przez Internet – szansa czy zagrozenie [Zasób elektroniczny] / Portal Zarządu Powiatowego Polskiego Stronnictwa Ludowego. – Tryb dostępu: <http://www.psl.garwolin.pl/index.php/e-wybory-szansa-czy-zagroenie>
14. Elektroniczne głosowanie – lek na całe zło? [Zasób elektroniczny] / Polityka. – Tryb dostępu: <http://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/kraj/249743,1,elektroniczne-glosowanie-lek-na-cal-zlo.read>

References

1. Shvidunova A. SMI kak sub#ekt politicheskogo processa i instrument politicheskikh tehnologij [Elektronnyj resurs] / A. Shvidunova. – Rezhim dostupa: http://www.pr-club.com/pr_lib/pr_raboty/earlier/techn_13.htm
2. Cwalina W., Falkowski A. Marketing polityczny. Perspektywa psychologiczna / W. Cwalina, A. Falkowski A. // Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne. – Gdańsk, 2005. – 670 s.
3. Rafter K. Political advertising: the regulatory position and the public view [Electronic resource] / K. Rafter. – Mode of access: http://www.bai.ie/wordpress/wp-content/uploads/200911_KR-PoliticalAdvertising-RegPositionPublicView_PK.pdf
4. Les médias font-ils l'élection? Retour sur une controverse [Ressource électronique]: Entretien avec René Rémond par Marie Lhéralut / Société pour l'histoire des médias – Le mode accès: <http://www.histoiredesmedias.com/Les-médias-font-ils-l-election.html>
5. Francija: analiz vyborchogo zakonodavstva v konteksti dotrymannja zagal'nodemokraticnyh standartiv i prav ljudynty [Elektronnyj resurs] / Ucheba Plus Ukraina (social'noe modelirovanie). – Rezhym dostupu: <http://donklass.com/2010-03-15-15-40-59/109-analiz-zakonodatelstva-raznyx-stran/595-franczya-analiz-vyborchogo-zakonodavstva-v-kontekst-dotrimannya-zagalnodemokraticnix-standartiv-prav-lyudini.html>

6. Vreguljuvannja politychnoi' reklamy v chotyroh'oh Jevropejs'kyh kraih'nah: Porivnjal'nyj analiz [Elektronnyj resurs] / Telekrytyka. – Rezhym dostupu: <http://www.telekritika.ua/media-svit/print/299>
7. Why social media will reveal French election winner (19.04.12) [Electronic resource] / Edition CNN. – Mode of access: <http://edition.cnn.com/2012/04/19/opinion/france-election-social>
8. Kampania w internecie. Kandydaci wylogowani z sieci [Zasób elektroniczny] / Newsweek Polska. – Tryb dostępu: <http://polska.newsweek.pl/wybory-prezydenckie-2015-kampania-w-internecie-social-media.artykuly,362806,1.html>
9. Sarkisova K. Elektronna demokratija jak forma politychnoi' komunikacii' v suchasnomu suspil'stvi [Elektronnyj resurs] / Politychnyj menedzhment. – Rezhym dostupu: <http://www.politik.org.ua/>
10. Rotar N. Politychna uchast' gromadjan Ukrainy u systemnyh transformacijah perehidnogo periodu: Monografija / N. Rotar. – Chernivci: Ruta, 2007. – 472 s.
11. Gotun A. Vykorystannja novyh informacijnyh tehnologij u vyborchomu procesi: svitovyj dosvid i praktyka zastosuvannja v Ukraini'ni / A. Gotun // Visnyk Kyi'vs'kogo NU im. Shevchenka. Filozofija i politologija. – 2008. – S.51–55.
12. Noisette R., Noisette T. Vote électronique: les boîtes noires de la démocratie / Perline, Thierry Noisette. – In Libro Veritas, 2008. – 107 p.
13. Wybory przez Internet – szansa czy zagrozenie [Zasób elektroniczny] / Portal Zarządu Powiatowego Polskiego Stronnictwa Ludowego. – Tryb dostępu: <http://www.psl.garwolin.pl/index.php/e-wybory-szansa-czy-zagroenie>
14. Elektroniczne głosowanie – lek na całe zło? [Zasób elektroniczny] / Polityka. – Tryb dostępu: <http://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/kraj/249743,1,elektroniczne-glosowanie-lek-na-cal-zlo.read>

*Iasinska A. Yu., Ph.D. student in Political Sciences,
Department of International Relations,
Yuriy Fedkovich Chernivtsi National University
(Ukraine, Chernivtsi), AlinaYassinska@i.ua*

E–democracy, social and traditional media as the mechanisms of management the voters' consciousness (on the example of France and Poland)

This article deals with the analysis of the impact of modern information and technological process on the political consciousness of voters. The research is conducted on the example of Polish and French voters to show common and distinctive features between these societies under the conditions of information progress and unification. It is discovered that both traditional and social media, despite their significant impact on the social and political life, further still remain the tools of public relations and promotion the political forces. In Poland and France they determine the success of the electoral campaign, but not yet the final victory. The author also analyzes the pace of the e–democracy development in the investigated countries, particularly by studying the implementation of the e–voting. Also, the article describes the positive and negative aspects of using (France) and possible using (Poland) the e–voting as an alternative to the traditional process of expression the political will of citizens.

Keywords: voters, mass media, social media, e–democracy, e–voting, political consciousness, electoral uncertainty.

*Ясинська А. Ю., аспірантка кафедри міжнародних
стосунків, Чернівецький національний університет
ім. Юрія Федьковича (Україна, Чернівці), AlinaYassinska@i.ua*

Электронная демократия, социальные и традиционные медиа как механизмы управления сознанием избирателей (на примере Франции и Польши)

Анализируется влияние современного информационного и технологического процесса на политическое сознание избирателей. Исследование проводилось на примере польских и французских избирателей, чтобы показать общие и отличительные черты между данными социумами в условиях информационного прогресса и унификации. Было обнаружено, что традиционные и социальные медиа, несмотря на свое существенное влияние на общественную и политическую жизнь, все же остаются средствами пиара и продвижения политических сил. В Польше и Франции от них зависит успешность избирательной кампании, но пока еще не конечная победа. Были проанализированы также темпы развития e–демократии в исследуемых странах, в частности путем изучения вопроса внедрения e–голосования. Рассмотрены положительные и отрицательные стороны использования (Франция) и возможного использования (Польша) e–голосования, как альтернативы традиционному процессу волеизъявления граждан.

Ключевые слова: избиратель, СМИ, социальные медиа, e–демократия, e–голосование, политическое сознание, неопределенность избирателей.

***

УДК 321.6/8:061.2 (477)

Матійчик А. В.,
аспірант кафедри політології,
ДВНЗ «Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника» (Україна,
Івано-Франківськ), a.matiychuk@gmail.com

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНО-ПРАВОВІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Досліджуються інституціонально-правові умови формування та розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні. Стверджується про наявність широкої бази нормативних документів, що сприяють ефективному втіленню концепції розвитку громадянського сектору. Поряд із цим продовжується процес напрацювання інструментів та практик взаємодії в цій сфері, адаптації законодавства до європейських стандартів, виконання конкретних зобов'язань.

Виділено позитивні аспекти діяльності організацій громадянського суспільства та бар'єри, що уповільнюють ефективність їхнього розвитку. Констатується, що незважаючи на нестабільність показників, громадянське суспільство залишається найбільш сильним елементом демократичного переходу сучасної України та продовжує відігравати вирішальну роль в якості рушійної сили реформ, спрямованих на побудову функціональної демократії і верховенства закону.

Ключові слова: громадянське суспільство, громадські організації, громадянська активність, політична система.

Як доводить досвід європейських країн, політико-інституціональний клімат має особливе значення для розвитку громадянського суспільства. Він створює специфічні умови та сприяє виробленню правил, які впливають на ефективність, результативність функціонування громадянського сектору. У той же час аксіомою є факт, що громадянське суспільство як самоорганізаційна підсистема не здатна самостійно задовольнити потреби населення без ініціюючої, нормативної та контролюючої функцій держави. Втім, ініціюючий вплив держави повинен мати тимчасовий характер, особливо для перехідних суспільств, яким визнано й Україну, і здійснюватися з метою економії часу для приведення нормативно-правової бази для розвитку громадянського суспільства у відповідність до європейських (як найрезультативніших) норм.

У цілому маємо констатувати, що з проблематики громадянського суспільства накопичено значний обсяг наукових праць. Вагомий внесок у розвиток теорії громадянського суспільства, дослідження проблем та перспектив його розвитку внесли А. Колодій, В. Бакуменко, В. Безродна, А. Брегеда, О. Гарань, В. Нікітін, В. Піча, В. Полохало, Ф. Рудич, С. Рябов, В. Сидоренко, В. Степаненко, В. Ткаченко, М. Томенко, Г. Щедрова та ін. У той же час дослідження інституціонально-правового клімату формування громадянського суспільства в умовах втілення європейської стратегії розвитку країни на фоні російської агресії та військових дій на сході України актуалізують необхідність подальших наукових розвідок даного питання.

Характеризуючи інституціонально-правові засади функціонування громадянського суспільства в сучасній Україні, необхідно визнати, що значне розширення прав та свобод громадян і поява плюралізму в політиці після розпаду СРСР та здобуття незалежності Україною сприяло виникненню та розвитку громадянського суспільства. Однак сформоване в 90-ті роки законодавство з часом набуло рис архаїчності й актуалізувало необхідність прийняття удосконалених норм регулювання відносин держави та організацій громадянського суспільства.

Певні напрацювання парламенту, уряду, президентської команди створили передумови для розробки комплексного підходу у формуванні державної політики підтримки громадянського суспільства в Україні, зокрема, розпорядження КМУ № 1035-р від 21.11.2007 р. щодо схвалення «Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства», постанова КМУ № 996 від 03.11.2010 р. «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики», Закон України «Про доступ до публічної інформації» № 2939-VI від 13.01.2011 р.

Проте втілення ідеї наближення громадян до можливостей впливати на формування регіональних програм розвитку, зокрема на місцевому рівні, стикнулось з рядом перешкод, серед яких, з одного боку, слабкий рівень довіри до інституту консультацій з громадськістю, нерівномірність залучення напрацьованих пропозицій громадськості, формальний підхід до застосування консультаційних процедур та їхня непрозорість, закритість рішень державних органів та органів місцевого самоврядування, з іншого – відсутність досвіду, експертів, фахівців громадянського сектору, недовіра до громадських організацій з боку населення.

Утвердження громадянського суспільства як гарантії демократичного розвитку держави та одна з важливих засад внутрішньої політики України знайшло своє закріплення в нормах Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 01.07.2010 р. Можливості для досягнення спільних домовленостей, прийняття узгоджених рішень сторонами соціального діалогу з питань формування реалізації державної політики, регулювання трудових, соціальних, економічних відносин було створено прийняттям Закону України № 2862-VI «Про соціальний діалог в Україні» від 23.12.2010 р. З метою формування сприятливого середовища для подальшого становлення в Україні громадянського суспільства, налагодження ефективного механізму взаємодії його інститутів із державними органами та органами місцевого самоврядування у 2012 р. було створено Координаційну раду з питань розвитку громадянського суспільства.

Підвищення темпів реалізації євроінтеграційного курсу української держави сприяло прийняттю комплексної Стратегії державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та Плану першочергових заходів з її реалізації. А у 2015 р. за сприяння Координатора проектів ОБСЄ та Адміністрації Президента України групою експертів було розроблено Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016-2020 рр., у якій було відзначено збільшення ролі громадянського суспільства в різних сферах суспільного розвитку і визначено подальші технології сприяння діалогу та співпраці органів державної влади та громадянського суспільства [1, с. 43-53].

Удосконалювалося нормативно-правове забезпечення розвитку громадянського суспільства в Україні у напрямі його подальшого наближення до відповідних європейських стандартів. Так, позитивними надбаннями Закону України «Про громадські об'єднання» стало розширення можливостей представлення громадськими організаціями інтересів громадян, закріплення принципу вільної території. Кількість відмов у реєстрації скоротилась від 40 % до 5-10 %. Закон України «Про благодійництво та благодійні організації» значно спростив

систему реєстрації організацій. Прийняття Закону України «Про інформацію» та Закону України «Про доступ до публічної інформації» призвело до скасування презумпції недостовірності негативної інформації про особу, вдосконалення механізму отримання інформації, закріплення права громадян потрапляти на засідання парламенту після спрощеної реєстрації.

Підвищення потенціальної спроможності та ресурсності громадянського суспільства активізувалось «безпрецедентним» вибухом громадянської активності та соціально-політичних перетворень, відомих як Євромайдан. Особливістю та відмінністю Євромайдану стали зумовленість підвищення політичної участі виключно громадськими організаціями та рухами, а не політичними партіями; зростання рівня радикалізації громадського руху, подальша структуризація, прискорення процесів самоорганізації та соціальної структуризації українського громадянського суспільства [5, с. 19].

Громадянське суспільство вперше отримало реальну можливість взяти участь у формуванні органів державної влади, у законодавчому процесі. Оскільки реальних (неімітаційних) інструментів участі у 2014 р. було недостатньо, то залученість відбувалася у таких формах, як: пряма участь неурядових організацій у розробці або у лобюванні законопроектів, опосередкований вплив на законотворчий процес через проведення стихійних акцій чи застосування обох форм одночасно. Перша форма участі найбільш яскраво проявила себе у створенні «Реанімаційного пакету реформ» (РПР), який об'єднав урядових і неурядових експертів різних галузей для напрацювання необхідних законопроектів. Учасники ініціативи РПР розробили «Дорожню Карту Реформ для Парламенту VIII скликання» і послідовно просувають реформи та спонукають Парламент та Уряд України до їх проведення. При участі громадських експертів депутатським об'єднанням «Платформа реформ» за рік було ухвалено 41 закон, зокрема і Закон «Про співробітництво територіальних громад», «Про прокуратуру», «Про вищу освіту» та інші. За 2014–2015 рр. підвищився рівень громадянської активності, хоча остання подекуди набувала деструктивних форм. Варто згадати специфіку ухвалення Закону України «Про очищення влади» [6, с. 42–43].

Збільшення кількості громадських активістів ОГС у парламенті та урядових структурах стало потужним інструментом оновлення кадрового корпусу органів виконавчої влади та президентських структур та свідченням посилення системного тиску громадянського суспільства на ухвалення актуальних законів. Однак, ставши вагомим фактором впливу на діяльність парламенту, громадські активісти, представники різних інститутів громадянського суспільства, журналісти, добровольці не змогли сформувати єдиної сили та розійшлися по різних партіях.

Варто відмітити, що процес становлення громадянського суспільства в сучасній Україні характеризується наявністю певних перешкод при збереженні позитивних стабілізаційних тенденцій інституційного розвитку. З одного боку, вітчизняними та міжнародними неурядовими організаціями фіксується невисокий рівень суспільно значущої добровільної активності громадян. Результати досліджень «Nations in Transit» засвідчують, що рейтинги України є недостатньо оптимістичними. З 2007 р.

«Рейтинг демократичного розвитку» (тобто середній загальний показник, інтегрований на основі інших), розпочинаючись з 4,25 балів, поступово погіршувався: 2009–2010 рр. – 4,39 балів, 2011 р. – 4,61 балів, у 2013 р. – 4,86 балів, 2014 р. – 4,93 балів. У 2015 р. відбулось деяке покращення, визначене у 4,75 балів, яке продовжилось у 2016 р. – 4,68 балів. З іншого – індикатор саме розвитку громадянського суспільства (зростання неурядових організацій України (НУО), їхня організаційна спроможність та фінансова стабільність, правове та політичне оточення, в якому вони функціонують, розвиток незалежних професійних спілок, рівень участі груп захисту інтересів у політичному процесі) зафіксував тенденцію до поліпшення [8].

За даними іншого рейтингу у межах дослідження «Індексу сталості неурядових організацій» «Агентства міжнародного розвитку США» (USAID NGO sustainability Index) стан розвитку громадянського суспільства в Україні демонструє позитивну динаміку, наближаючись поступово до порогу консолідації (де поріг консолідації – 3 бали). На сьогоднішній індекс сталості неурядових організацій склав 3,4 бали. При цьому найслабшими складниками сталості неурядових організацій стали фінансова життєздатність (4,2 бали) та їхнє сприйняття громадськістю (3,5 бали), а найсильнішими – адвокація (2,3 бали) та надання послуг (3,3 бали) [9].

Підвищення впливу неприбуткових організацій (НУО) продовжується через участь у роботі громадських рад, які консультують уряд, створення груп експертів, проведення консультацій з питань політики й адвокаційних кампаній. Зі вступом в дію з 01.01.2016 р. змін до Законів України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань» № 755-IV та «Про громадські об'єднання» № 4572-VI процедура реєстрації громадських об'єднань значно спростилась та зменшились можливості адміністративного тиску на такі організації. Це підтверджується збільшенням кількості зареєстрованих організацій.

Відповідно до Єдиного державного реєстру підприємств і організацій України (ЄДРПОУ) станом на січень 2015 р. було зареєстровано: 75828 громадських об'єднань, 277 творчих спілок та інших професійних об'єднань, 15934 благодійних організацій, 1372 органів самоорганізації населення. Збільшення відмічаємо не тільки у кількісному форматі, але й у змінах щодо відношення громадян до організацій громадянського суспільства. І хоча загальний показник довіри населення до НУО у 2015 р. коливається від 80 % у Запоріжжі до 33 % в Житомирі [10, с. 44], за даними опитувань 2015 р. рівень довіри до громадських організацій складав 45,7 %. Ці показники значно перевершують рівень довіри до Президента України (12,6 %), Верховної Ради України (3,9 %), уряду (4,5 %). Серед інститутів держави та суспільства найбільшу довіру громадян мають тільки церква (66,2 %), Збройні Сили України (60,9 %), Національна гвардія України (56,7 %), засоби масової інформації України (50,2 %) [3]. Таким чином, саме громадянське суспільство залишається потужним ресурсом необхідних для країни суспільних перетворень.

Водночас зберігається проблема великої кількості фіктивних громадських організацій, їхній «проектний» характер, можливість заснування останніх державними службовцями для застосування корупційних схем,

авторської монополії на окрему галузь та обмеження створенню конкурентних організацій [2].

Аналіз діяльності ОГС у сфері надання послуг свідчить про розширення сфери їхнього впливу за рахунок делегування функції надання послуг з боку влади. Сприяння розвитку громадянського суспільства дозволяє державі звільняти себе від реалізації окремих надмірно обтяжливих соціальних завдань із збереження високих соціальних стандартів для населення. Так, переважна більшість активно діючих ОГС (70 %) займається громадянським представництвом, тоді як 64 % організацій надають послуги, а 38 % – поєднують і перший, і другий види діяльності. Більшість ОГС (83 %) надають навчальні та консультативні послуги, 67 % ОГС залучені до надання інформаційних послуг, а 31 % ОГС надають юридичні послуги та 28 % організацій – психологічні послуги [1, с. 28]. У той же час невміння організацій задовольняти потреби своїх цільових груп, вивчати інтереси та потреби громадян у послугах, покращувати якість послуг та впливати на державну політику на місцевому рівні гальмує інтенсивність темпів розвитку громадянського суспільства.

Необхідно відмітити зменшення залежності ОГС від єдиного джерела фінансування. Так, за даними Держкомстату України для своєї діяльності громадянськими організаціями у 2015 р. з різних джерел було отримано 6,31 млрд. грн. (у 2014 р. – 4,1 млрд. грн.). Надходження від благодійності становили 58,8 % (у 2014 р. – 45,7 %) від загальної суми коштів для фінансування діяльності громадянських організацій; від господарської діяльності товариств, підприємств, створених громадянськими організаціями для виконання їхньої мети та напрямів діяльності – 8,7 % (у 2014 р. – 12,5 %), від членських внесків – 611,6 млн. грн. або 9,7 % (у 2014 р. – 454,6 млн. грн., або 11,1 %). У той же час частка державного фінансування склала 3,6 % (у 2014 р. – 4,4 %), проблемним аспектом якого досі залишається формальність та непрозорість [4]. На сьогодні на державну фінансову підтримку мають право лише ті громадські об'єднання, які є юридичними особами, що звужує коло організацій, діяльність яких пов'язана з вирішенням актуальних для держави питань. Механізм розподілу коштів і досі оцінюється як закритий. Серед причин відсутності довгострокового державного фінансування знаходимо спрямованість представників влади не на партнерство з громадянським сектором, а на конкуренцію, побиовання державних службовців щодо обмеження застосування корупційних схем.

За даними щорічного експертного опитування найбільш активних організацій громадянського суспільства ТЦК «Каунтерпарт», головними недоліками у роботі громадянського сектору було визнано недостатній рівень фінансування, низьку кваліфікацію персоналу у залученні пожертв, проведенні фандрайзингових кампаній, співпраці з бізнесом та населенням, неготовність держави віддати вирішення соціальних проблем церкві та ОГС в цілому. Відзначається також ігнорування владою концепції державно-церковних відносин, розробленою Всеукраїнською владою церков, відсутність включення благодійних організацій у державну систему надання соціальних послуг, їхній обмежений доступ до державних закупівель та виконання програм [7].

Взаємодія держави і громадянського суспільства подекуди продовжує відзначатися протиборством та

напруженістю, намаганням держави повернутися до «ручного» режиму взаємодії з громадським сектором, ігноруванням потреб реалізації самоорганізаційного потенціалу, відсутністю важливих інституційних інструментів (наприклад, закони запровадження відкритих списків у виборчі закони, запровадження електронного врядування тощо). Достатньо згадати загострення відносин представників Асоціації сприяння самоорганізації населення, членів Координаційної ради з питань розвитку громадянського суспільства з працівниками Мінрегіону стосовно подальшого удосконалення Закону України «Про органи самоорганізації населення», результатом якого стала реєстрація двох проектів і посилення протистояння. До сьогодні не відбулось забезпечення належних умов для дієвого використання потенціалу референдуму як форми безпосередньої участі громадян у вирішенні питань місцевого значення (відсутність Закону України «Про місцевий референдум»), не прийнятий закон «Про меценатство», що гальмує розвиток духовності та культури.

На подальший процес структуризації громадських організацій буде впливати хід реалізації конституційної реформи, домінуючий характер механізму кооптації деяких активістів громадянського суспільства для підвищення відкритості державних структур, участь представників громадянського суспільства у розробці державної політики, перехід громадянина від пасивної позиції споживача до активної інтерес зміст рішень в області державної політики, а також більше запитів для «діалогу», «контроль» і «участь» у відносинах з державними органами [7].

Таким чином створена за роки незалежності та удосконалена згідно з євроінтеграційними вимогами нормативна база функціонування громадянського суспільства дозволяє стверджувати про наявність інституціональних умов для його розвитку. У той же час бар'єрами ефективної діяльності організацій громадянського суспільства залишаються механічна імплементація всіх норм, процедурних вимог, високі показники неузгодженості з іншими нормативними документами, наявність змістовних протиріч та недостатній рівень довіри до нормативно-правових основ, які закладено у попередній період.

Позитивним аспектами діяльності організацій громадянського суспільства на сучасному етапі розвитку України є: розширення можливостей участі у розробці або у лобіюванні законопроектів, опосередкований вплив на законотворчий процес шляхом проведення як стихійних акцій, так і посилення системного тиску представниками громадянського суспільства у парламенті на ухвалення актуальних законів, високий рівень надання послуг та адвокації, розширення сфери впливу ОГС за рахунок делегування функції надання послуг з боку влади, зменшення залежності ОГС від єдиного джерела фінансування.

При цьому уповільнення розвитку громадянського простору відбувається, з одного боку, через фіктивний і проектний характер значної кількості громадських організацій, низький рівень їхньої фінансової життєздатності та сприйняття громадськістю, низьку кваліфікацію персоналу у проведенні фандрайзингових кампаній, з іншого – через формалізацію з боку органів державної влади обговорень щодо використання

бюджетних коштів та іншої звітності, мінімальне врахування рекомендацій громадськості при схваленні важливих документів та рішень, недотримання належних процедур з боку влади, використання маніпулятивних перформативів громадських рад тощо.

Втім, незважаючи на нестабільність показників, громадянське суспільство залишається найсильнішим елементом демократичного переходу сучасної України та продовжує відігравати вирішальну роль в якості рушійної сили реформ, спрямованих на побудову функціональної демократії і верховенства закону.

Список використаних джерел

1. Громадянське суспільство в Україні: звіт за результатами дослідження / Л. Паливода, О. Вінніков, В. Купрій та ін. ; [Упоряд. Л. Паливода]. – К. : БФ «Творчий центр ТЦК, 2016. – 74 с.
2. Кармазіна М. С. Громадські організації: кого вони представляють? [Електронний ресурс] / М. С. Кармазіна // Дзеркало тижня. Україна. – 2013. – 15.11. – Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/internal/gromadski-organizaciyi-kogo-voni-predstavlyayut-_html
3. Оцінка громадянами ситуації в Україні та стану проведення реформ, ставлення до політиків та суспільних інститутів, електоральні рейтинги. Результати соціологічного дослідження [Електронний ресурс] // Сайт Центру Разумкова. – К., 2015. – 13 с. – Режим доступу : http://www.uceps.org/upload/1427287523_file.pdf
4. Політична та інша суспільна діяльність [Електронний ресурс] // Держстат України. – Режим доступу : http://csv2.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publpolit_u.htm
5. Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні: загальні тенденції, регіональні особливості : аналіт. доп. / [Кер. авт. колективу Яблонський В. М.]. – К. : НІСД, 2014. – 78 с.
6. Український демократичний барометр – 2014. Аналітичний звіт. – К. : Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, 2014. – 98 с.
7. Kobets R. CSO engagement in policy formulation and monitoring of policy implement / Roman Kobets, Oksana Ruda. – Kyiv, 2014. – 42 p.
8. Nations in Transit – Ukraine [Електронний ресурс] // Official Website of Freedom House. – Режим доступу : <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2016/ukraine>
9. The 2013 CSO Sustainability Index for Central and Eastern Europe and Eurasia [Електронний ресурс] // The United States Agency for International Development (USAID). – Режим доступу : <https://www.usaid.gov/sites/default/files/documents/1863/E%26E%202013%20CSOSI%20Final%202010-29-14.pdf>
10. Ukrainian Municipal Survey. March 2-20, 2015 [Електронний ресурс] // International Republican Institute, 2015. – 167 p. – Режим доступу : http://www.iri.org/sites/default/files/wysiwyg/2015-05-19_ukraine_national_municipal_survey_march_2-20_2015.pdf

References

1. Palyvoda, L., Vinnikov, O., Kupriy, V., et al. (2016). Hromadyans'ke suspil'stvo v Ukraini: zvit za rezul'tatami doslidzhennya [Civil society in Ukraine: Research Report]. Kyiv: BF «Tvorchyy tsentr TTsK» [in Ukrainian].
2. Karmazina, M. S. (2013). Hromads'ki orhanizatsiyi: koho vony predstavlyayut'? [Community organizations: who are they?]. Dzerkalo tyzhnya. Ukrayina, 15.11. Retrieved from <http://gazeta.dt.ua/internal/gromadski-organizaciyi-kogo-voni-predstavlyayut.html> [in Ukrainian].
3. Otsinka hromadyanamy sytuatsiyi v Ukraini ta stanu provedennya reform, stavlennya do politykiv ta suspil'nykh instytutiv, ektoral'ni reytnyhy. Rezul'taty sotsiolohichnoho doslidzhennya [Evaluation of situation in Ukraine and the state of reforms by citizens? Their attitude to politicians and public institutions, electoral ratings. The results of sociological research]. Retrieved from http://www.uceps.org/upload/1427287523_file.pdf [in Ukrainian].
4. Politychna ta insha suspil'na diyal'nist' [Political and social activities]. Sait Derzhstatu Ukrainy [Site of the State Statistics Service of Ukraine]. <http://csv2.ukrstat.gov.ua>. Retrieved from http://csv2.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publpolit_u.htm [in Ukrainian].
5. Yablons'kyi, V. M., (Eds.). (2014). Pro stan rozvytku hromadyans'koho suspil'stva v Ukraini: zahal'ni tendentsiyi, rehional'ni osoblyvosti : analit. dop. [On the level of civil society development in Ukraine: main trends, regional differences analytical report]. Kyiv: NISD [in Ukrainian].

6. Ukrayins'kyi demokratychnyy barometr – 2014. (2014). [Analytical report Ukrainian democratic barometer - 2014. Analytical Review]. – Kyiv: Fond «Demokratychni initsyatyvy» imeni Il'ka Kucheriva [in Ukrainian].

7. Kobets, R. & Ruda, O. (2014). CSO engagement in policy formulation and monitoring of policy implement. Kyiv [in Ukrainian].

8. Nations in Transit – Ukraine. Official Website of Freedom House. Retrieved from <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2016/ukraine>

9. The 2013 CSO Sustainability Index for Central and Eastern Europe and Eurasia (2013). The United States Agency for International Development (USAID). Retrieved from <https://www.usaid.gov/sites/default/files/documents/1863/E%26E%202013%20CSOSI%20Final%202010-29-14.pdf>

10. Ukrainian Municipal Survey. March 2-20, 2015 (2015). International Republican Institute. Retrieved from http://www.iri.org/sites/default/files/wysiwyg/2015-05-19_ukraine_national_municipal_survey_march_2-20_2015.pdf

Matyichuk A., graduate student of department of Political Science of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (Ukraine, Ivano-Frankivsk), a.matyichuk@gmail.com

Institutional and legal terms of formation and development of civil society in modern Ukraine

The legal and institutional conditions for the formation and development of civil society in modern Ukraine are studied. It is alleged the existence of a broad base of normative instruments that promote effective translation of the concept of development of the civil sector. Along with these developments, the process of interaction tools and practices in this field, adapting legislation to the European standards, the implementation of specific commitments continues.

The positive aspects of the work of civil society organizations and the barriers that slow down the effectiveness of their activities are highlighted. It is stated that, despite the instability indicators, civil society remains the strongest element of the democratic transition of Ukraine and continues to play a crucial role as a driving force for reforms aimed at building a functioning democracy and the rule of law.

Keywords: civil society, NGOs, civil activity, political system.

Матійчук А. В., аспірант кафедри політології, ГВУЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (Україна, Івано-Франківськ), a.matyichuk@gmail.com

Інституціонально-правові умови формування і розвитку громадянського суспільства сучасної України

Вивчаються інституціонально-правові умови формування і розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні. Утверджується про наявність широкій базі нормативних документів, способують ефективному впровадженню концепції розвитку громадянського сектора. Наряду з цим продовжується процес набірки інструментів і практик взаємодії в цій сфері, адаптації законодавства к європейським стандартам, виконання конкретних обов'язків.

Виділені позитивні аспекти діяльності організацій громадянського суспільства і бар'єри, замедляючі ефективність їх розвитку. Констатується, що, незважаючи на нестабільність показників, громадянське суспільство залишається найсильнішим елементом демократичного переходу сучасної України і продовжує грати вирішальну роль як рушійна сила реформ, спрямованих на побудову функціональної демократії і верховенства закону.

Ключові слова: громадянське суспільство, громадські організації, громадянська активність, політична система.

* * *

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Водько В. И. Письмо Прокла Константинопольского к Домну Антиохийскому как исторический источник (Лист Прокла Константинопольського до Домна Антиохійського як історичне джерело)	7
Кагамлик С. Р. Добродійна діяльність українських православних архієреїв ранньомодерного часу.	12
Кочергін І. О. Дворянський рід Карпових в історії Катеринославщини.	16
Могильний Л. П. Степан Дівович і значення його твору «Разговор Великороссии с Малороссией...» у становленні автономістського руху.	21
Баклашова Т. М. Визначення змісту викладання історії Української революції 1917–1921 рр. у вищій школі як фактор формування історичної пам'яті.	25
Розовик О. Д. Проведення землевпорядкувальних робіт для переселенців у південних округах УСРР (1920–ті рр.)	29
Трубчанінов С. В. Початок діяльності Постійної комісії для складання історично–географічного словника української землі (1919–1920 рр.)	32
Непіпенко Л. П. Політична культура українського суспільства періоду НЕПу крізь призму політичного анекдоту	36
Чирко Б. В. Репресивна політика радянської влади щодо німецької етнічної групи України в умовах сталінського тоталітарного режиму (1920–ті – 1930–ті роки)	42
Карпенко А. А. Особливості висвітлення календарної обрядовості, народних вірувань та знань гуцулів у праці В. Шухевича (за матеріалами аналізу карпатознавчих досліджень українських етнологів).	47
Гай–Нижник П. П. Організація та повноваження місцевих органів урядування відновленої Української Держави після проголошення акта 30 червня 1941 року	51
Куриляк О. В. Нормативно–правова база радянських військових мобілізацій в Західній Україні в роки Другої світової війни.	60
Проценко Є. О. Кінофікація Донбасу в 1943–1945 рр.	66
Фазан М. І. Відновлення діяльності Луцького учительського інституту в 1946–1953 рр.	71
Лук'яненко О. В. Просторово–часові виміри повсякдення педінститутів УРСР доби «відлиги» (1953–1964 роки) (Ч.1)	74
Сморжевська О. О. Постмодерна проза як історичне джерело (на прикладі «армійських оповідань» Юрія Андруховича та його романів «Рекреації», «Московіада» і «Тасмунія»)	77
Зан М. П. Неорусинство на Закарпатті в динаміці трансформацій патрон–клієнтних відносин і геополітичних пріоритетів.	81
Апостол М. В. Вплив класиків зоотехнічної науки на становлення М. В. Зубця як вченого–селекціонера в галузі тваринництва	85
Артимишин П. І. Політика «рівновіддалення» олігархів у Росії: реакція української публіцистики	87
Банах В. М. Питання культурної спадщини в контексті нової музеології.	92
Буковський І. В. Сучасні проблеми управління охороною культурної та історичної спадщини України.	96
Черкас Т. Політичне і гуманітарне співробітництво України та Німеччини (1991–2010 рр.)	100
Чапля С. В. Нормативно–правове регулювання політичного устрою ДНР	103

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Куцепал С. В. Політичний міф: версія Ролана Барта.	109
Герасименко Д. Г. Вплив ідеології на становлення демократії: від проекту до реальності (внесок Е. Левінаса)	111
Джалілова О. М. Соціально–філософський аналіз поняття комунікація в теорії суспільства Н. Лумана	116
Коцюба М. П. Досвід етичного та «анонімне існування» (на матеріалах філософії Еманюеля Левінаса).	120
Макарова А. О. Детермінованість вибору: свобода чи щастя (на матеріалах творів «Екзистенціалізм – це гуманізм» та «Нудота» Ж.–П. Сартра)	123
Мірошніченко Д. Осмислення місії університету в ХХ столітті (критика моделі вищої освіти Х. Ортега–і–Гассета)	128
Мороз О. В. Філософські мотиви епістолярію Юліуша Словацького.	131
Вергелес К. М. В. Несмелов і М. Тарсєв як представники академічної православної антропології	135
Родян М. В. Григорій Сковорода і <i>другие</i> в інтерпретації В. Эрн (Григорій Сковорода та інші в інтерпретації В. Эрн)	139
Христокін Г. В. Оцінка античної філософії в теології Григорія Назіанзіна	143
Шалашна Н. М. Цивілізаційні ідеї в філософських поглядах Ф. Прокоповича та С. Яворського	147
Яремко І. В. Сильна програма в соціології знання Д. Блура.	151
Бойченко М. І. Нові підходи до визначення і вирішення завдань соціальної філософії	154
Лісіцин В. В. Формування патріотизму через визначення проявів історичної несправедливості: соціально–філософський аспект.	159
Вашкевич В. М. Складові сучасної наукової картини світу.	163
Малишена Ю. О. Соціальна епістемологія у філософській традиції	170
Мищенко В. И. Духовний облик ученого в парадигмальній науці (Духовне обличчя вченого у парадигмальній науці)	174
Полівода А. А. Традиція та упередження у філософській герменевтиці	179
Білоус А. О. Особливості формування та реалізація полідискурсивності Інтернет–дискурсу	183
Гайдамачук О. В. Чи є нейрофізіологічні підстави для граматиологічного «конфлікту» інтонації – артикуляції?	187

Кравченко О. І. Секуляризація матеріальної і духовної культури міста в індустріальну епоху	191
Кузьоменська Л. Г. Розуміння як соціокультурний феномен	194
Гончарова О. О. Селекторний колапс українського суспільства як системна помилка вітчизняних соціальних трансформацій	198
Діденко Л. В., Кондрашова-Діденко В. І. Культуро-чинник сучасного трансформування країнової економіки: філософсько-економічна візія	203
Ревін Ф. Г. Модуси колективної діяльності в сучасному аналітичному дискурсі: соціально-філософський аналіз	208
Службська А. Я. Українська модель громадянської релігії	212
Цвібель А. О. Особливості методологічних принципів прагматизму	216
Чорна Л. В. Ідеал як передбачення майбутнього	219
Шиндаулова Р. Б. Историко-філософський аналіз генезису ідей ноогуманізму (Історико-філософський аналіз генезису ідей ноогуманізму)	224
Шкиль С. А. Проекты модернизации российского православия (Проекти модернізації російського православ'я)	228
Якуша П. О. Феноменологія як зустрічний погляд на онтологію	233
Ярошовець Т. І. Соціопрагматика культурних практик сакрального	236
Аветисян А. І. Мапа візуальних студій: основні принципи дослідження	241
Балуца Т. П. Глобалізація вищої освіти в сучасному соціально-культурному аспекті: проблеми і перспективи	244
Бульвінська О. І. Комунікативна освіта: досвід університетів США і Європи	247
Литвинюк Л. В. Біографізація української освіти: концептуалізація дослідження	251
Похресник А. К. Філософія розвитку фахової підготовки молоді в умовах сучасної суспільної еволюції	255
Поліщук Н. В. Філософсько-освітній і педагогічний аспекти формування антропокосмічно-духовної картини світу у молоді в умовах інформаційно-високотехнологічного науково-технічного прогресу	258
Халамендик В. В. Вальдорфська педагогіка: соціально-філософські аспекти	265

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Кирилюк Ф. М., Мельник В. М. Скіфо-сарматський міф крізь призму політичної антропології і лінгвокультурології	270
Заславська О. О. Паблік рілейшнз як комунікативна складова процесу державного управління	274
Колісниченко Р. М. Глобалізація і демографічні ознаки глобалістичної свідомості	278
Мазурець Ю. О. Енергетичний концепт сучасних міжнародних відносин: понятійно-категоріальні характеристики та концептуальні підходи	282
Міщенко А. Б. Демократична легітимність: поняття, засоби, протиріччя	287
Приходько С. М. Механізми легітимації влади в умовах електронної демократії	291
Прошин Д. В. «Нобелівська премія для терористів»: політичеська близорукость, смена парадигми или компроміс? («Нобелівська премія для терористів»: політична короткозорість, зміна парадигми чи компроміс?)	294
Римаренко С. Ю., Гринчук М. С. Роль міжнародних організацій у вирішенні глобальних проблем	300
Русанова М. І. «Фрітредерський імперіалізм» Нейла Фергюсона	303
Берега В. О. Політична освіта в сучасному українському суспільстві	306
Ісхакова Н. Г. Завдання політичної освіти студентів у вищих навчальних закладах України	311
Касьянова М. М. Ставлення Республіки Молдова до мігрантів із України	315
Клюєв К. Г. Державні форми впливу на конфліктні ситуації в сучасних політичних процесах	318
Васильчук Є., Гринчук М. С. Трансформація політики США як результат еволюції засобів масової інформації	322
Гаспарян А. Л. Вплив міграційних проблем на безпекову політику ФРН	326
Граціотова В. І. Радикалізація Європи: збільшення популярності правих радикалів у Франції та Німеччині	329
Гринчук М. С. Цифрова дипломатія США	334
Вонсович О. С. Спроба воєнного перевороту в Туреччині: роль Російської Федерації та Сполучених Штатів Америки	336
Ясінська А. Ю. Електронна демократія, соціальні та традиційні медіа як механізми управління свідомістю виборців (на прикладі Франції та Польщі)	340
Матійчик А. В. Інституціонально-правові умови формування та розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні	345

CONTENT

HISTORICAL STUDIENS

Vodko V. I. The Letter of Proclus of Constantinople to Domnus II of Antioch as a historical source	7
Kagamlyk S. R. Beneficent Activity of the Ukrainian Orthodox Hierarchs of Early Modern time	12
Kochergin I. O. Karpov's noble family in history of Katerynoslav region	16
Mogylyo L. P. Stepan Divovych and the <u>significance</u> of his work «A conversation between Velikorosiya and Malorosiya» in the formation of autonomist movement	21
Baklashova T. M. Determination of teaching the history of the Ukrainian revolution of 1917–1921 in high school as the factor of formation of historical memory	25
Rozovyk O. D. The works for ordering of land for settlers in the southern regions of the Ukrainian SSR (1920th)	29
Trubchaninov S. V. Startup of the Permanent Commission for compiling historical–geographical dictionary of Ukrainian land	32
Nepipenko L. P. The political culture of Ukrainian society in period of NEP though the prism of political joke	36
Chyrko B. V. The soviet government's repressive policy towards the German ethnic group in Ukraine under Stalin's totalitarian regime (1920–1930)	42
Karpenko A. A. Peculiarities of the calendar ritualism, folk beliefs and Hutsuls knowledge interpretations in the V. Shukhevych's work (based on analyzing Carpathian studying researches of Ukrainian ethnologists)	47
Hai–Nyzhnyk P. P. Organization and powers of the local government restored the Ukrainian State act after June 30, 1941	51
Kuryliak O. V. The Regulatory and Legal Framework Soviet Military Mobilizations in Western Ukraine during the World War II	60
Protsenko Y. O. Cinema circuit Donbass in 1943–1945	66
Fazan M. I. There is proceeding in activity of the Lutsk teaching institute in 1946–1953	71
Lukyanenko O. V. Spacetime dimensions of the daily life of the pedagogical institutes of the UkrSSR of the «thaw» period (1953–1964 years) (Part 1)	74
Smorzhevska O. O. Postmodern fiction as a historical source (for example, «military stories» by Yuri Andrukhovych and his novels «Recreations», «Moskoviada» and «Secret»)	77
Zan M. P. Neorusynism in Transcarpathia in the dynamics of transformations of the patron–client relationship and geopolitical priorities	81
Apostol M. V. The impact of the classics of animal science on the forming of M. V. Zubets as a scientist–breeder in livestock industry	85
Artymyshyn P. I. The politics of «equidistance» of oligarchs in Russia: the reaction of the Ukrainian publicism	87
Banah V. M. Issues of cultural heritage in the context of the new museology	92
Bukovskiy I. V. Modern problems of management of cultural and historical heritage of Ukraine	96
Cherkass T. Political and humanitarian cooperation of Ukraine and Germany (1991–2010)	100
Chaplia S. V. Legal regulation of political system of «Donetsk People's Republic»	103

PHILOSOPHICAL SCIENCES

Kutsepal S. V. Political myth: Rolan Bart's theory	109
Gerasimenko D. G. Influence of ideology on the establishment of democracy: from project to reality (the contribution of Levinas)	111
Dzhalilova O. M. Socially–philosophical analysis of the concept of communication in theory society of N. Luhmann	116
Kotsiuba M. P. Experience of ethical and «anonymous existence» (on materials Emmanuel Levinas's philosophy)	120
Makarova A. O. Deterministic choice: freedom or happiness (on the materials of works of «Existentialism is a humanism» and «Nausea» Jean–Paul Sartre)	123
Miroshnychenko D. Understanding the mission of the university in the twentieth century (critics of the higher education model by J. Ortega y Gasset)	128
Moroz H. V. Philosophical motives of Juliusz Slovak's correspondence	131
Vergeles K. M. V. Nesmyelov and M. Taryeyev as representatives of the Academic Orthodox anthropology	135
Rodian M. V. Gregory Skovoroda and <i>the others</i> in the interpretation of V. Ern	139
Khrystokin G. V. Evaluation of ancient philosophy in the theology of Gregory of Nazianzus	143
Shalashna N. M. Civilization ideas in philosophical views of Th. Prokopovich and S. Yavorsky	147
Yaremko I. V. Strong program in the sociology of knowledge of D. Bloor	151
Boychenko M. I. New approaches to defining and solving the problems of social philosophy	154
Lisitsin V. V. The formation of patriotism through detecting of historical injustice: socio–philosophical aspect	159
Vashkevych V. M. The components of the modern scientific world	163
Malishena Y. O. Social epistemology and philosophical tradition	170
Mishchenko V. I. Scientists in the spiritual aspect of paradigmatic science	174
Polivoda A. A. Tradition and prejudice in the philosophical hermeneutics	179
Bilous A. O. Features of formation and implementation of poly–discursivity of Internet discourse	183
Haidamachuk O. V. Are there neurophysiologic reasons for grammatological conflict of intonation–articulation?	187
Kravchenko O. I. Secularization of material and spiritual culture of city in industrial epoch	191

Kuzomenska L. G. The understanding as a socio-cultural phenomenon	194
Goncharova O. O. The selector collapse of Ukrainian society as a system error domestic social transformations	198
Didenko L. V., Kondrashova-Didenko V. I. The culture-factor of modern transformation of the countrial economy: philosophical-economic vision	203
Revin F. G. Modes of collective intentionality in contemporary analytic discussion: socio-philosophical analysis	208
Slubskaya A. Y. Ukrainian model of civil religion	212
Tsvibel A. O. Peculiarities of methodological principles of pragmatism	216
Chorna L. V. Ideal as future foresight	219
Shindaulova R. B. The historical and philosophical analysis of the noohumanism ideas genesis	224
Shkil S. O. Projects of modernization of Russian Orthodoxy.	228
Yakusha P. O. Phenomenology as a recriminative view on ontology	233
Yaroshovec' T. I. Sotsioprogmatika of sacred cultural practices	236
Avetysian A. I. The map of visual studies: the basic principles of the research	241
Baluta T. P. The globalization of higher education in the socio-cultural aspect: problems and prospects	244
Bulvinska O. I. Communicative education: experience of the universities of USA and Europe	247
Lytvyniuk L. V. Biographization of the Ukrainian education: the conceptualization of researches	251
Pokhresnyk A. K. The philosophy of professional training of young people in today's social evolution	255
Polishchuk N. V. Philosophical-educational and pedagogical aspects of formation anthropocosmos-spirituality pictures of the world in youth in conditions of information-highlytechnological scientific and technical progress	258
Khalamendyk V. B. Waldorf education: social and philosophical aspects	265

POLITICAL SCIENCES

Kyryliuk F. M., Melnyk V. M. Scythian-Sarmatian myth in the light of political anthropology and cultural linguistics	270
Zaslavska O. O. Public relations as a communicative constituent of the state administration process	274
Kolisnichenko P. M. Globalization and demographic signs of globalistion consciousness	278
Mazurets Yu. O. Energy concept of modern international relations: conceptual and categorical characteristics and conceptual approaches	282
Mishchenko A. B. Democratic legitimacy: concept, facilities, contradictions	287
Pryhodko S. M. The mechanisms of legitimation of power in conditions of e-democracy	291
Proshin D. V. «The Nobel Peace Prize for Terrorists»: political myopia, a paradigm shift or a political compromise?	294
Rymarenko S. Yu., Grinchuk M. S. The role of international organizations in resolving global problems	300
Rusanova M. I. «Free-trade Imperializm» by Neil Ferguson	303
Bereza V. O. Political education in the modern Ukrainian society	306
Iskhakova N. G. The task of political education of students in higher educational institutions of Ukraine	311
Kasianova M. M. The attitude of Moldovan migrants from Ukraine	315
Klyuyev K. G. State forms of influence on the conflicts in modern political processes.	318
Vasylchuk E., Grinchuk M. S. Transformation of US policy as a result of the evolution of media	322
Gasparian A. L. Impact of migration issues on the German security policy	326
Graciotiva V. I. The radicalization of Europe: the increasing popularity of right-wing radicals in France and Germany.	329
Grinchuk M. S. Digital diplomacy USA	334
Vonsovykh O. S. The attempt of military coup in Turkey: the role of the Russian Federation and the United States of America.	336
Yasinska A. Yu. E-democracy, social and traditional media as the mechanisms of management the voters' consciousness (on the example of France and Poland)	340
Matyichyk A. Institutional and legal terms of formation and development of civil society in modern Ukraine	345

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Водько В. И. Письмо Прокла Константинопольского к Домну Антиохийскому как исторический источник	7
Кагамлык С. Р. Благотворительная деятельность украинских православных архиереев раннемоде­рного времени	12
Кочергин И. А. Дворянский род Карповых в истории Екатеринославщины	16
Могильный Л. П. Степан Дивович и значение его произведения «Разговор Великороссии с Малороссией...» в становлении автономистского движения	21
Баклашова Т. М. Определение содержания преподавания истории Украинской революции 1917–1921 гг. в высшей школе как фактор формирования исторической памяти	25
Розовык О. Д. Проведение землеустроительных работ для переселенцев в южных округах УССР (1920–е гг.)	29
Трубчанинов С. В. Начало деятельности Постоянной комиссии для составления историко–географического словаря украинской земли (1919–1920 гг.)	32
Непипенко Л. П. Политическая культура украинского общества периода НЭПа через призму политического анекдота	36
Чирко Б. В. Репрессивная политика советской власти в отношении немецкой этнической группы Украины в условиях сталинского тоталитарного режима (1920–е – 1930–е годы)	42
Карпенко А. А. Особенности освещения календарной обрядности, народных верований и знаний гуцулов в труде В. Шухевича (по материалам анализа карпатознавчих работ украинских этнологов)	47
Гай–Ныжнык П. П. Организация и полномочия местных органов правления возобновлённой Украинской Державы после провозглашения акта 30 июня 1941 года	51
Куриляк А. В. Нормативно–правовая база советских военных мобилизаций в Западной Украине в годы Второй мировой войны	60
Проценко Е. А. Кинофикация Донбасса в 1943–1945 гг.	66
Фазан Н. И. Возрождение деятельности Луцкого учительского института в 1946–1953 гг.	71
Лукьяненко А. В. Пространственно–временное измерение повседневности пединститутов УССР вре­мён «оттепели» (1953–1964 годы) (Ч.1)	74
Сморжевская О. А. Постмодерная проза как исторический источник (на примере «армейских рассказов» Юрия Андруховича и его романов «Рекреации», «Московиада» и «Тайна»)	77
Зан М. П. Неорусинство на Закарпатье в динамике трансформаций патрон–клиентских отношений и геополитических приоритетов	81
Апостол М. В. Влияние классиков зоотехнической науки на становление М. В. Зубца как ученого–селекционера в отрасли животноводства	85
Артимишин П. И. Политика «равноудаления» олигархов в России: реакция украинской публицистики	87
Банах В. М. Вопросы культурного наследия в контексте новой музеологии	92
Букковский И. В. Современные проблемы управления охраной культурного и исторического наследия Украины	96
Черкасс Т. Политическое и гуманитарное сотрудничество Украины и Германии (1991–2010 гг.)	100
Чапля С. В. Нормативно–правовое регулирование политического устройства «ДНР»	103

ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ

Куцепал С. В. Политический миф: версия Ролана Барта	109
Герасименко Д. Г. Влияние идеологии на становление демократии: от проекта к реальности (вклад Э. Левинаса)	111
Джалилова А. Н. Социально–философский анализ понятия коммуникации в теории общества Н. Лумана	116
Коцюба М. П. Опыт этического и «анонимное существование» (на материалах философии Эммануэля Левинаса)	120
Макарова А. А. Детерминированность выбора: свобода или счастье (на материалах произведений «Экзистенциализм – это гуманизм» и «Тошнота» Ж.–П. Сартра)	123
Мирошниченко Д. Осмысление миссии университета в XX веке (критика модели высшего образования Х. Ортега–и–Гассета)	128
Мороз Е. В. Философские мотивы эпистолярного наследия Юлиуша Словацкого	131
Вергелес К. Н. В. Несмелов и М. Тареев как представители академической православной антропологии	135
Родян М. В. Григорий Сковорода и другие в интерпретации В. Эрнэ	139
Христокин Г. В. Оценка античной философии в теологии Григория Низианзина	143
Шалашная Н. Н. Цивилизационные идеи в философских взглядах Ф. Прокоповича и С. Яворского	147
Яремко И. В. Сильная программа в социологии знания Д. Блура	151
Бойченко М. И. Новые подходы к определению и решению задач социальной философии	154
Лисицын В. В. Формирование патриотизма посредством выявления исторической несправедливости: социально–философский аспект	159
Вашкевич В. Н. Составляющие современной научной картины мира	163
Мальшана Ю. О. Социальная эпистемология в философской традиции	170
Мищенко В. И. Духовный облик ученого в парадигмальной науке	174
Поливода А. А. Традиция и предубеждение в философской герменевтике	179
Белоус А. А. Особенности формирования и реализация полидискурсивности Интернет–дискурса	183

Гайдамачук О. В. Есть ли нейрофизиологические основания для грамматологического «конфликта» интонации – артикуляции?	187
Кравченко О. И. Секуляризация материальной и духовной культуры города в индустриальную эпоху	191
Кузьоменская Л. Г. Понимание как социокультурный феномен.	194
Гончарова Е. А. Селекторный коллапс украинского общества как системная ошибка отечественных социальных трансформаций	198
Диденко Л. В., Кондрашова–Диденко В. И. Культуро–фактор современного трансформирования экономики страны: философско–экономическая визия	203
Ревин Ф. Г. Модусы коллективной деятельности в современном аналитическом дискурсе: социально–философский анализ	208
Слубская А. Я. Украинская модель гражданской религии	212
Цвибель А. А. Особенности методологических принципов прагматизма.	216
Черная Л. В. Идеал как предсказание будущего.	219
Шиндаулова Р. Б. Историко–философский анализ генезиса идей ноогуманизма.	224
Шкиль С. А. Проекты модернизации российского православия	228
Якуша П. А. Феноменология как встречный взгляд на онтологию	233
Ярошевец Т. И. Социопрагматика культурных практик сакрального	236
Аветисян А. И. Карта визуальных исследований: основные принципы изучения	241
Балуца Т. П. Глобализация высшего образования в социально–культурном аспекте: проблемы и перспективы	244
Бувльинская О. И. Коммуникативное образование: опыт университетов США и Европы	247
Литвинюк Л. В. Биографизация образования: концептуализация исследования	251
Похресник А. К. Философия развития профессиональной подготовки молодежи в условиях современной общественной эволюции	255
Полищук Н. В. Философско–образовательный и педагогический аспекты формирования антропокосмическо–духовной картины мира у молодежи в условиях информационно–высокотехнологического научно–технического прогресса	258
Халамендык В. Б. Вальдорфская педагогика: социально–философские аспекты	265

ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

Кириллюк Ф. М., Мельник В. М. Скифо–сарматский миф сквозь призму политической антропологии и лингвокультурологии.	270
Заславская О. А. Паблик рилейшнз как коммуникативная составляющая процесса государственного управления	274
Колесниченко Р. Н. Глобализация и демографические черты глобалистического сознания.	278
Мазурец Ю. А. Энергетический концепт современных международных отношений: понятийно–категориальные характеристики и концептуальные подходы	282
Мищенко А. Б. Демократическая легитимность: понятие, средства, противоречия.	287
Приходько С. Н. Механизмы легитимации власти в условиях электронной демократии	291
Прошин Д. В. «Нобелевская премия для террористов»: политическая близорукость, смена парадигмы или компромисс?	294
Рымаренко С. Ю., Гринчук М. С. Роль международных организаций в решении глобальных проблем.	300
Русанова М. И. «Фритрейдерский империализм» Нейла Фергюсона.	303
Берега В. А. Политическое образование в современном украинском обществе	306
Исхакова Н. Г. Задача политического образования студентов в высших учебных заведениях Украины	311
Касьянова М. Н. Отношение Республики Молдова к мигрантам из Украины	315
Клюев К. Г. Государственные формы влияния на конфликтные ситуации в современных политических процессах	318
Васильчук Е., Гринчук М. С. Трансформация политики США под влиянием средств массовой информации	322
Гаспарян А. Л. Влияние миграционных проблем на политику безопасности ФРГ	326
Грациотова В. И. Радикализация Европы: увеличение популярности правых радикалов во Франции и Германии	329
Гринчук М. С. Цифровая дипломатия США	334
Вонсович А. С. Попытка военного переворота в Турции: роль Российской Федерации и Соединенных Штатов Америки.	336
Ясинская А. Ю. Электронная демократия, социальные и традиционные медиа как механизмы управления сознанием избирателей (на примере Франции и Польши)	340
Матийчик А. В. Институционально–правовые условия формирования и развития гражданского общества современной Украине	345

ДО УВАГИ АВТОРІВ !

Вимоги до структури та оформлення наукових статей:

1. Наукова стаття повинна містити такі необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

2. Розташування структурних елементів статті:

- УДК;
- прізвище, ім'я, по-батькові автора (авторів), вчений ступінь, вчене звання, посада і місце роботи, e-mail (українською, англійською, російською мовами);
- назва статті та анотація українською, англійською, російською мовами; анотація повинна бути структурованою, містити мету дослідження та застосовані методи, основні одержані висновки;
- ключові слова українською, англійською, російською мовами;
- обов'язковий список використаних джерел у кінці статті; **після** списку використаних джерел **надається цей же список** джерел латинським алфавітом (транслітерація);
- **обов'язкова вимога до статей – якість, високій рівень англійської мови.**

3. Вимоги для оформлення тексту:

Поля 20 мм; шрифт Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5; абзацний відступ – 10 мм. Рисунки й таблиці оформляються згідно з ДСТУ.

4. Посилання на джерела в тексті подаються за таким зразком:

[7, с. 123], де 7 – номер джерела за списком використаних джерел, 123 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [1; 4; 8] або [2, с. 32; 9, с. 48; 11, с. 257]. Посилання на архівні джерела – [15, арк. 258, 231зв].

5. Стаття подається мовою оригіналу (українською, російською, англійською, німецькою, французькою, іспанською, польською, чеською) у електронному варіанті у вигляді файлу, який виконаний в текстовому редакторі MS Word for Windows, на диску чи електронною поштою.**6. Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією** кандидата або доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Підписи рецензії або витягу обов'язково завірені з печаткою. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому вигляді електронною поштою.**7. Відповідальність** за зміст, точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція залишає за собою право на незначне редагування і скорочення, а також літературне виправлення статті (зі збереженням головних висновків та стилю автора). Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.**8. До статті додаються:**

- для Веб-сайту збірника обов'язкове резюме статті англійською мовою 2000 знаків. Резюме статті повинно бути структуроване, містити мету дослідження та застосовані методи, основні одержані висновки.

Резюме статті надсилається безплатно.

- **Відомості про автора (авторів):** прізвище, ім'я, по-батькові, вчений ступінь, вчене звання, посада і місце роботи, службова і домашня адреси з поштовим індексом, контактний телефон (моб.), e-mail, № відділення «Нової пошти».

Наукове видання

Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник»
В и п у с к 112 (9)

Научное издание
Сборник научных работ «Гілея: научный вестник»
В ы п у с к 112 (9)

Scientific edition
Collection of scientific papers «Gileya: scientific herald»
112 e d i t i o n (9)

СПІВЗАСНОВНИКИ:
**Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова;
ВГО Українська академія наук**

Шеф–редактор: *В. П. Андрущенко*
Головний редактор: *В. М. Вашкевич*
Відповідальний секретар: *В. Б. Халамендик*

Видавництво: «Видавництво «Гілея»
04070, м. Київ, вул. Почайнинська, 62

Підписано до друку 30.08.2016 р.
Формат 60x84/8. Ум. друк. арк. 41,39. Наклад 300 пр. Зам. № 379

Друк:
ДП «НВЦ «Пріоритети»
01014, м. Київ, вул. Петра Болбочана, 8, корп. 6
тел./факс: 254-51-51

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 3862 від 18.08.2010

Ціна договірна